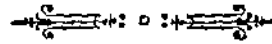
श्रीहरिः

मारुतशक्तिः

श्रीमन्मथुराधीश्वरचरणाब्जचञ्चरीकगोस्वामिवर्यश्रीमद्विट्ठल-
नाथमहाशयविरचितस्य प्राभञ्जनस्य शुद्धाद्वैत-
सिद्धान्तमण्डनग्रन्थस्य

पूर्वभागेण सहिता

तट्टीका

[illegible]ञ्जनद्युपाह्वेन विद्वद्रत्न श्रीघनश्यामभट्टस्यात्मजेन शिष्येण च
गट्टूलालेत्यपरनामकेनभारतमार्तण्ड-
श्रीगोवर्धनशर्मणाप्रणीता

स्वसम्प्रदायायानवरतं प्रयतमानैस्तैः स्वयमेव स्ववस्तुव्ययेन मुद्रयित्वा
प्रथमं संस्करणं प्रकाशितम् । अस्य द्वितीयं संस्करणं श्रीजगद्गुरु-
वल्लभाचार्यवंशान्वयविश्रुतयशःपटहपरिपूरितदिगंतर-
श्रीमद्गोकुलनाथाचार्यस्यात्मजेन गोस्वामिदीक्षितेन
निर्णयसागराख्यमुद्रणालये संमुद्र्य
प्रकाशितम् ।

शके १८८७

श्री. श्रेष्ठि सर पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास

,, रामनाथ बन्सीलाल अबीरचंद

,, रूपसी माधवजी एतेषां ट्रस्टव्यवस्थापकैः

श्रेष्ठि मनूभाई डुंगरसी जोशी इत्येतैः

श्रेष्ठि बालाभाइ गिरधरलाल

,, श्रेष्ठि रमणिकलाल माधवाणी

,, श्रेष्ठि गोर्धनदास जेठाभाइ

श्री. श्रेष्ठि नारायणदास जेठानंद आसनमल इत्येतेषां ट्रस्ट द्वारा एतत्

ट्रस्टव्यवस्थापकैः श्री० श्रेष्ठि गोवर्धनदास तुलसीदासादिभिः श्री० श्रेष्ठि शिवप्रकाशजी तथा श्री० श्रेष्ठि रामप्रकाशजी मूंदडा इत्येताभ्यां श्री० श्रेष्ठि उद्धवदास मुंदडा इत्येतैः

एतद्ग्रन्थप्रकाशने साहाय्य कृतमिति तेषु सर्वेष्वपि साशीर्वाद कृतज्ञतां प्रकाशयामः—

गोस्वामि दीक्षितः

—ः मुद्रकः—

लक्ष्मीबाई नारायण चौधरी,

निर्णयसागर प्रेस,

डॉ. एम्. बी. वेल्कर स्ट्रीट, मुंबई २

—ः प्रकाशकः—

गोस्वामि दीक्षितजी महाराज

बडा मंदिर ३ भोईवाडा

भुलेश्वर मुंबई नं. २

प्रस्तावना

श्रीकृष्णचरणपरिचरणश्रवणान्तःकरणा विजयन्ते केचन सज्जनाः सज्जनानाशास्त्रबोधाः ।

अथेदं नाविदितं विदुषां वो यत्स्वधर्मसंरक्षणं श्रेयस्करमिति । तदनुष्ठानैर्विविधानवद्यविद्यानिधानैः श्रुतिस्मृतिसमुचितसदाचारदत्तावधानैः स्वयमपि ग्रन्थनिर्माणनिपुणान्देवीदत्तादिविद्वद्वरान्सानुकम्पं साश्रयदानमनुगृह्णद्भिरधिवसद्भिः सद्भिः परिष्कृतं विविधवनोपवनराजिविराजितपरिसराभिरामं कोटापराख्यं नन्दग्रामं श्रीमथुराधीश्वरचरणकमलयमलसंसेवनसाधितसकलपुरुषार्थसार्थैर्वैष्णवविबुधगोपीनाथशास्त्रितोऽप्यवाप्तबहुग्रन्थार्थैः रश्मिनवार्थाप्रभृत्यनेकप्रौढतरग्रन्थप्रथनकेलिकेभ्यो गोस्वामिवंशमौक्तिकेभ्यः श्रीमद्गोपीश्वराख्यमहाराजमहापण्डितेभ्योऽधिगतकतिपयस्वमार्गीयग्रन्थैर्गोस्वामिवर्यैश्रीवल्लभात्मजैः श्रीविठ्ठलनाथ (कन्हय्यालाल) महाराजमहाशयैर्दैशिकमण्डलाखण्डल-मायावादमदान्धकारसंहतिसमुत्सारण-भक्तिमार्गपुण्डरीकमण्डन–मार्तण्डश्रीवल्लभाचार्यचरणानां मनोजवसैः* श्रीमद्विठ्ठलनाथप्रभुचरणैर्विरचितस्य विद्वन्मण्डनस्य खण्डनाभासं वाराणसीवासिगोस्वामिवर्यश्रीगिरिधराख्यमहाराजविरचितस्य शुद्धाद्वैतमार्तण्डस्य खण्डनाभासं च सहस्राक्षनामानं ग्रन्थं तत्प्रसिद्धिं कुर्वाणेन भट्टवंशजेन मथुरादासवर्मणा विखण्डयिषया प्रेषितं समासाद्य सहस्राक्षेक्षाक्षेपभञ्जनप्रभञ्जननामाग्रन्थो ग्रन्थयांचक्रे । समदिदृक्षि† च संस्कृत्य मुद्रितो मोहमय्याम् । प्राद्यायि च तदर्थं समर्यादं‡ पण्डितचक्रचक्रवर्तिनां द्वादशदर्शनोदारद§पारदर्शिनां श्रीमद्बालमुकुन्दपादारविन्दमकरन्दबिन्दुसंदोहमिलिन्दायमानमानसानां निगमागमपयःपयोधिमथनमन्दरायमाणगीर्वाणवाणीविलासानां प्रकृतिजन्यसौजन्यादूष्यवैदुष्यसमेतप्रवचनस्वातन्त्र्याद्यनेकानवद्यहृद्यप्रगुणगुणगणार्णवाविर्भूतयशःस्तोमसोमसमुदयविकासितसितसुहृदयहृदयकुवलयवलयानां पञ्चनद्युपनामकानां श्रीघनश्याममहानाम् । तेस्तु मनोजवाय असंभवदवद्यलवाय वैतण्डिकत्रैतण्डमण्डलगण्डकण्डूतिखण्डनाकुण्ठोत्कण्ठकण्ठीरवाय स्वनिदेशवशंवदाय वदावदाय च सभासु भासुरासु भाजनैरनुकम्पायाः श्रीहरेः सभाजनैः प्रेमपात्राणां छात्राणां गोवर्धनेत्यन्वर्थितनामधेयाय स्वतनुजनुषे समार्पि स ग्रन्थः । आदेशि च यदस्य ग्रन्थस्य बहुशोधनं विधाय बहुशो धनव्ययेनापि मुद्रयैनं वसचिद्भागस्य च स्वकृतया टीकया तिलकितमिति । परमपूज्यपितृपादाज्ञां मालतीमालामिव शिरसि निधाय प्रारम्भितमाम् ।

अथ प्रथमतस्तु तेन प्रस्तुतमासीद्यत्खण्डनं तदपि नातिस्वल्पीयसानेहसानल्पकल्पं समासकल्पमभूदभूतपूर्वम् । तदेव प्राभञ्जनस्यास्य टीकात्वपतया पर्यणामि । अवशिष्टा विशिष्टा युक्तिमुक्तावली तत्र समग्रा हि समग्राहि 'अयमर्थः', 'अत्रायं भावः', 'इदमत्र ज्ञेयम्,' 'इदं त्वधिकमनुसंधेयम्', 'अत्रायं संदर्भार्थः', 'अत्रायं सारोऽवगन्तव्यः', 'अत्रायं निष्कर्षः' इत्यादि

* पितृसन्निभैः । † संपूर्णाद्दृशेः सन्नन्ताच्चिण् । ‡ समीपम् । § समुद्रः ।

संदर्भैः "श्रेयांसि बहु विघ्नानि" इति अभियुक्तोक्तिर्न मृषोदेति अर्थशून्येन पैशुन्येनान्तरायितः कंचिदवसरं ग्रन्थव्यवसायः। यतः सत्येकस्मिन्नपि बाधके साधकसहस्रस्याप्यकिंचित्करत्वात्कार्यमात्रं प्रति प्रतिबन्धकाभावस्य हेतुत्वम्। ततो नीहारतुषारशीकरासारवर्षिणी वेला भास्करकरनिकरेणेव क्षिप्रं प्रलक्षेपि। प्रलक्षेपि साधीयस्यर्थे सा धीयते पुरोभागिना युक्तिदुरुक्तिः। अथ याऽलमतिप्रसक्तेन। यत्तु केचन व्यतिविद्रते यथा मुद्रयित्वा प्रसिद्धिं प्रापिते सहस्राक्षग्रन्थे जीवति च ग्रन्थकारे न केनचित्सोयमखण्डि। अपि तु शुद्धाद्वैतसिद्धान्तपरिपन्थिनि परलोकपान्थे च ग्रन्थकर्तर्यस्थान द्वयमाविष्क्रियते खण्डनाहोपुरुषिकेति। तैरपि सूक्ष्ममीक्षणीयं विद्वन्मण्डनशुद्धाद्वैतमार्तण्डप्रभृतिग्रन्थकारसांनिध्यं क सहस्राक्षग्रन्थकारस्यासीदिति समानयोगक्षेममपर्यनुयोज्यम्। किं च यद्ग्रन्थमुद्रणात्प्राक्समस्थित् ग्रन्थकार इति समभिव्यज्यते भावप्रधाने तत्प्रस्तावनान्तिमे पद्ये "यशोदेहेनास्मिन् जगति सततं सुस्थितिजुषः" इत्युक्त्या। प्राञ्जलप्रकर्षो यदुपज्ञः प्रस्तावनाप्रणेतुरिति नान्यथा संभावना संख्यावतां समाजं समाजिगमिषति। अन्यच्च सोयं सहस्राक्षस्तेन ग्रन्थकारेण द्वाविंशत्युत्तरैकोनशतमितिविक्रमसंवत्सरे समपारीति प्रतीयते सहस्राक्षान्त्येन पद्येन। तथा हि-"सहस्राक्षाभिधो ग्रन्थः संपूर्णः कार्तिकेऽभवत्। वर्षे नेत्राक्षिनन्देन्दौ विक्रमस्य महौजसः।" ॥ किं च सोयं यस्याः स्मरणस्तम्भत्वेन संभावितः सापि दीर्घनिद्रामशायिष्ट पञ्चविंशत्युत्तरैकोनविंशशतमितविक्रमादित्यवत्सरे तत्स्फुटं प्रस्तावनायाम्-"शैरनयैननन्दनिशाकरप्रमितविक्रमवर्षान्तर्गतोर्जमासवलक्षपक्षचतुर्दशीसमासादितनिलिंपनिलयवासायाः कोपि स्मरणस्तम्भ इवायम्" इत्याद्युक्त्या। किं चायं ग्रन्थकारोपि तस्मिन्नेव वत्सरे वैशाखे मासि वदि स्मरतिथौ शिवपदं प्रापत्। ग्रन्थमुद्रणसमयस्तु मुखपृष्ठलिखितः शकाब्द १७९२ मितोऽस्ति। अथैतत् आपामरं युज्यतेवगन्तुं यद्ग्रन्थमङ्कयित्वा ग्रन्थकारेण न प्रेषितोस्ति चिरखण्डयिषया। अपि तु मुद्रितोपि ग्रन्थस्तत्प्रसिद्धिकर्त्रा वर्षं यावन्न प्रत्तः। भूयो भूयोनुयुक्तश्चाभाणीन्नाद्यापि प्रस्तावना मुद्रितेति तद्युक्तः प्रसिद्धिं प्राप्स्यति तदुत्तरं समापतिष्यति भवदन्तिकमिति। अथैवं वत्सरान्ते प्राप्ते सहस्राक्षग्रन्थकारस्य प्रयाणं पारलौकिकमाकर्ण्य मन्थरोत्साहेन मन्दं मन्दं व्यरचि। प्राभञ्जनस्तु वसुगगननागेन्दु १८०८ मिते शालिवाहनशक एव मुद्रितः प्रसिद्धिं च प्रापितः। अतस्ते दत्तोत्तराः सुहृदया दयामयाशया। उपेक्षामहे च तानसूयापिशाचिकावेशविवशान्निन्दालुन्दिलान्मुखरान्खलान्। अथेयं शङ्का समुदेति-कुतो न मारुतशक्तिः प्राभञ्जनस्योत्तरभागे प्रणीता? तदुत्तरं तु तेनैव ग्रन्थकारेण दत्तं भूतानुवादेनोच्यते। उत्तरार्धं किमिति न कृतमिति मुहुर्मुहुरनुयुक्तोपि स्वहृदयगुहावरुद्धं खेदं बहिरप्रकटयन्सातिनिर्बन्धं तदन्तेवासिभिरस्माभिः स्वहृदयप्रकाशनायोक्तस्तर्हि शृणुत किंचिदेव सविस्तरमिदं मम खेदोद्गारालपनमिति सनिःश्वासमुक्त्वेमान् पञ्चत्रिंशतं श्लोकान् हेलया तदैवावादीत्। त इमे श्लोका अक्षरशोऽनूद्यन्तेः-

कालं विशालमपि शक्त्यधिकं स्वचित्तं
चित्तं शरैरिव परैर्वचनैश्च विद्धम्।

वेहश्रमं च परमं परियोज्य यावत्
किंचिद्यथामति कथार्थमथान्ववाणि[1][2] ॥ १ ॥

लोकेत तावदपि भावविबोधपूर्व-
मप्येकवारमखिलं खलु यः प्रहृष्यन् ।
को निश्चितो निजजनस्वमताभिमन्ता
संतापहृच्छदत संप्रति सोऽस्मदीयैः ॥ २ ॥

विद्या वरेषु बलिना कलिना विलीना
हीनादरेषु हरिभक्तिविधौ नवीना[3] ।
प्रायेण पद्धतिरुदेति मुदेऽतिगानां[4]
लेखास्ततो गतजनेषु[5] वनेषु खेदाः[6] ॥ ३ ॥

ये वा मतान्तरनितान्तरता अतान्त-
विद्यावदातवपुषो विबुधा विभिन्नाः ।
स्वैः स्वैः प्रसिद्धपुरुषैर्विहितान्विहाय
द्रक्ष्यन्ति हन्त किमु तत्त्वधिये[7] परोक्तिम् ॥ ४ ॥

उच्छून[8]मत्सरनमत्सरसावधाना
नानागमा[9] अपि धृतात्समताभिमानाः ।
विद्वेषरोषकलुषेण विलोचनेन
द्रक्ष्यन्ति केचन चिखण्डिषया परेऽपि ॥ ५ ॥

प्रायः परेष्वपि बलेन कलेः समल्पाः[10]
कल्पा जनेस्त सधनेन धनाशनाद्यैः ।
न प्रेरिता निरुपधिस्वमताभिमानात्
कालेऽत्र ये कुशलशालिन आलिखेयुः ॥ ६ ॥

यत्साध्वसाध्वपि विसाध्वसमात्मबुद्ध्या
प्रोक्तं मया रसैर्[11]मयात्समयात्समग्रम् ।
बुद्ध्वा बुधा इह लिखन्तु सुखं तु दोषान्
वादोऽपि मार्मिकबुधैः सह पुण्यलभ्यः ॥ ७ ॥

---

१ कौटिकसाय । २ असमर्थप्रदायवर्ती । ३ इदं पद्धतिविशेषणम् । ४ अतिक्रामताम् । ५ निर्जनेषु । ६ अरण्यरुदितप्रायाः । ७ तत्त्वज्ञानाय । ८ अभिवृद्धमत्सरेण नम्रगुणीभूतं सरसवस्तून्यप्यवधानं येषां ते । ९ अनेकशास्त्रज्ञाः । १० अस्वल्पाः । ११ रससमयमाचारं संविदं चावलंब्य ।

अग्रे न शक्त इति वक्ति विरक्तिवाचं
पण्याङ्गना भवितुमिच्छति भूरिपुण्या।
वृद्धेति वक्रकुटिलभ्रु चलदृगास्य-
मुल्लास्यहास्यकृदपास्यति मां जनोन्यः॥ ८॥

आस्तामियं परकथा न तथा व्यथायै
तोदः परान्मनसि मोदमहोदयार्थः।
अङ्गप्रभङ्ग इह संगररङ्गभूमौ
भूमानमानयति मानभृतो बलानाम्॥ ९॥

या स्वैरवैरपरमैरशमैरवश्या
स्वैरेव दैववशतो निशितोक्तिरक्तैः।
सा हन्ति हन्त तु निरन्तरमन्तरं तत्
प्रोत्साहमत्युपरमं परमं तनोति॥ १०॥

वर्यं स्वकार्यमिह किं किमकार्यमार्यैः
सत्कार्यधुर्यपदगा अविचार्य चैवम्।
मात्सर्यमेकमुपधार्य निवार्य धैर्य-
गाम्भीर्यवृत्तिमपकुर्वत आत्मपक्षम्॥ ११॥

शक्त्याखिलागमगतिः खलु पण्डितः[7]स्यात्
साभ्यासमेकमपि शास्त्रमवाप्य शास्त्री।
श्लोकार्थमात्रमतिरेव न चेदुपी स्यात्
प्रायोऽद्य नैव सुलभा किल भाति सापि[8]॥ १२॥

शास्त्रश्रमं परिविधाय निधाय चित्तं
स्वाचार्यवर्यचरणेष्ववधाय कृत्ये।
संधाय सत्पतिरतिं स्वयमेव सेतु-
बन्धाय साधु सकलैर्यतनीयमेव॥ १३॥

शक्येत न स्वयमिदं यदि शुद्धचित्तं
वित्तं प्रयुज्य च परैरपि कारणीयम्।
चेदुत्स्यजोऽर्थ इह साधुगिरोपकार्यः
सोत्तेजनं निजजनः स्वयमेव कुर्वन्॥ १४॥

---

१ 'वृद्धा वेश्या तपस्विनी'ति न्यायेन। २ चलदृक् आस्यमिति भिन्नं पदम्। ३ प्रत्युत बलबाहुल्यं मानभृत इति द्वितीयान्तमानयतिक्रियायाः कर्म। ४ प्रसाद्यमानैरप्यप्रसन्नैः। ५ लेखप्रोत्साहबुद्धेर्विरामम्। ६ मध्यमणिन्यायेनोभयत्र संबन्धः। ७ श्लोकलापनशक्तिरपि। ८ भगवान्।

वाचो व्ययेऽपि यदि भूरिपरिश्रमः स्या-
द्वीक्ष्य स्वतः स्वजनमुद्यतमार्यकार्ये।
औदास्यमात्रमवलम्ब्य सदास्यमुद्रां[1]
कार्या दया परतयात्र परापकारे ॥ १५ ॥
कुर्वन्ति न स्वयममी कतिचित्कृतेर्ष्या
नान्यैः सहन्त इह हन्त विधीयमानम्।
निन्दन्ति सत्सरणिमत्सरिणः परार्था-
नुन्मूलयन्ति वचसा बहुमान्यवाचैः[2] ॥ १६ ॥
लब्ध्वा न शास्त्रमधियन्ति धियं विशालां
तां योजयन्ति कुपथेषु हताः कुभक्तैः।
केचित्कथंचिदपि शास्त्रलवानवाप्य
स्वाचार्यवाचमतिमुच्य[3] परं चरन्ति ॥ १७ ॥
आचार्यवर्यविभुपादगिरः समग्रा
दृक्कर्णशोधनकृते[4] किल वर्णशोऽपि।
पीताः सकृज्जनुषि यैरधुना सुधन्याः
स्युर्वैघ्नवेषु[5] कति तान्दिशताभिधातः ॥ १८ ॥
अन्यस्तनोति न वयं निजकर्म कुर्म
एतत्तु नोचितमतो न परः करोतु।
एवं प्रपञ्चपदसंचयमञ्चयन्तः
साधून्मृदूनधमयन्ति जनेषु वाग्भिः ॥ १९ ॥
दोषैकसेचनविवेचनदक्षवाचो
ग्रामेऽत्र केचन सदैव मदीयनिन्दाम्।
ग्रन्थालयं प्रतिजनं कृतिविघ्ननिघ्ना
आवर्तयन्त्यविदिताः किमु वैष्णवाड्याः ॥ २० ॥
यैर्भ्रासितः स कितवामितवाक्प्रपञ्चैः
पूर्वाटवीष्वनुदकासु तपर्त्तुपूर्त्तौ।
क्रूरैर्भ्रमन्[6]सममर्दनस्वजनैर्वियुक्त-
स्नातोऽस्मि दासकरुणेन गदाधरेण ॥ २१ ॥
श्रान्तं यथामतिबलं समधीत्य मार्गे
तत्[8]पारितोषिकमिदं विन्दं मयाप्तम्।

---

१ सदा मुखमुद्रणं तूष्णींभाव इति यावत्। २ बहुभिर्विश्रब्धैर्मान्या वाक् येषाम्। ३ उल्लङ्घ्य। ४ दृशोः कर्णयोश्च शुद्ध्यै। ५ ग्रन्थनिर्माणविघ्नतत्परः। ६ स्वजनासंनिधानादगत्या क्रूरैः समं भ्रमन्। ७ ग्रन्थः। ८ यच्छ्रान्तं तस्य श्रमस्य।

अत्रत्यभावकचये धृतराग्रहाब्दः
किं वर्णितैरुपकृतैरितरैः[1] कृतैस्तैः ॥ २२ ॥
आजीवनानि च धनानि जनानुरागा-
स्सौख्यानि कीर्तिमपि हन्त हठैर्हरन्तः ।
जीवन्तु संततमनन्तपदैकभक्ते-
र्हेतुं विरागमिह मन्मनसेर्पयन्तः ॥ २३ ॥
आचार्यवाच्यपि न चेद्यतते कथा का
श्री[2]पुरुषोत्तममुखोक्तिसुधावधाने ।
भट्टस्य मे तु रणितं मशकोपमस्य
दूरं क्षिपेच्छ्रवणतो नहि वैष्णवः कः ॥ २४ ॥
लेखे स्वतन्त्र इह मेऽस्ति समाप्तकल्पो
भागः परोप्युहतो वहतो विरागम् ।
प्रायोवकाशवसुचित्तविकाशहैन्या-
द्व्याख्यात्मना परिणतिं न गतस्ततः किम् ॥ २५ ॥
श्रीवल्लभप्रभुपदाब्जरतिर्मुकुन्द-
सेवाकृतिः श्रु[4]तिमतिर्हरिवक्रवाचाम्[3] ।
अर्थाहतिर्हृदि धृ[5]तिः प्रतिजन्म मे स्तात्
चित्रैश्चिरादिह भवे भ्रमतः स्वकृत्यैः ॥ २६ ॥
अष्टाक्षरस्मरणमेव गुरोः प्रसादा-
च्चित्ते चिरं शरणभारपुरःसरं चेत् ।
भव्याय किं न भविता भुवि तावदेव
सा[6]सूयमत्सरकरैरपरैः श्रमैः[7] किम् ॥ २७ ॥
ये[8] नाम केचिदिति यो भवभूतिनोक्तो
न्यायेन तेन लिखितं व्यसनेन किंचित् ।
कर्तास्म्यहो उपरतः पुरतः स्वभाव-
कृत्यं प्रसह्य हृदि मां प्रकृ[9]तिर्नियुङ्क्ते ॥ २८ ॥

---

१ उपकारैः । २ एतन्नामा नानाग्रन्थकारस्तदादीनाम् । ३ गीतादीनां सुबोधिन्यां चार्थेष्वादरः । ४ वैदिकज्ञानम् । ५ तासामेव हृदये धारणम् । ६ असूयावता मत्सरोत्पादकैः । ७ ग्रन्थनिर्माणादिरूपैः ।

८ ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां जानन्तु ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोपि समानधर्मा कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

९ प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यतीति भगवद्वाक्यात् ।

चेन्मण्डनेऽपि विदुषां च सुवर्णसूत्रे
व्याख्या मनोभिलषिता कृपया हरेः स्यात् ।
वक्ष्ये मया यदिह वाच्यतयोक्तमग्रे
प्राभञ्जनोपकरणं च समासतोऽस्याम् ॥ २९ ॥
दूरं निजोरुयुगलाद्विरचय्य वासो
दृश्येत नग्न इह दूरयितेति जाने ।
निर्गच्छेदच्छसुहां पुरतः प्रतप्ता-
च्चित्ताद्बहिः प्रलपितं क्षणविश्रमाय ॥ ३० ॥
वाचाटितेन कुटिलैः परिभाव्य मूर्त-
दुर्दैवयद्भि बहुधैव समर्दयद्भिः ।
अस्मन्मतानुगतलोकविशेषवार्ता
स्वल्पा मयाकथि नमः शिरसा महद्भ्यः ॥ ३१ ॥
गोस्वामिवंशतिलकः किल कश्मलाना-
हर्त्तोद्यतो निजमतोदयतोषहेतोः ।
गोवर्धनोस्ति गिरिभृत्पदपङ्कजालि-
र्विद्याविलासमथ विभुः सदयो मयि स्वे ॥ ३२ ॥
श्रीदीक्षितान्वयविभूषणमार्यकार्यं
कुर्वन्स्वयं प्रमदितैश्च विधापयन्स्वैः ।
सेवास्वधर्मशुचिशास्त्रनिधिः स्वमार्गो-
द्धर्ता विभाति विभुविठ्ठलनाथनामा ॥ ३३ ॥
माद्दग्जनेपि सदयाभ्युदयाः स्वधर्म-
शर्मस्पृहाः श्रमवहा हि महानुभावाः ।
अन्येऽपि सन्ति विलसन्तु यथोपकारी
श्रीदेवकीसुतसुहृद्धृतिधर्मधुर्यः ॥ ३४ ॥
पुनरमृतघनैर्यद्दग्धमाशुप्ररोहे-
दवविघटनवज्रा दासवर्गे दयार्द्राः ।
ददतु सुभगसिद्धीरत्र चामुत्र सर्वाः
सततमथ कटाक्षाः श्रीमुकुन्दस्य ते मे ॥ ३५ ॥

---

१ विद्वन्मण्डनं श्रीविठ्ठलनाथप्रभुकृतो वादग्रन्थः सुवर्णसूत्रं च तस्यैव टीका श्रीपुरुषोत्तममहाशयैः कृता । २ मात्तशक्ताविदमपि वक्ष्यामि इदमुत्तरार्धे वक्ष्यत इत्यादिकथनेन मया यदग्रे वाच्यतया प्रतिज्ञातं तत्तस्या टीकायां वक्ष्ये प्राभञ्जनोपयुक्तमपि तत्रैव प्रसङ्गात्किंचिद्वक्ष्ये । ३ विमलाशयानां पुरः प्रतप्ताच्चित्ताद्बहिर्निर्गच्छत्प्रतापः क्षणं विश्रांतये भवति । ४ मूर्तदुर्दैवेनैवात्यन्तं पीडयद्भिर्वाचाटितेन मया लोकविशेषाणां वार्तानोक्ता न तु सर्वेषामिति विशेषपदं तदेवाभिप्रेत्याह—नम इति । ५ देवकीनंदनाख्यः सुहृत् ।

मुद्रालयमनुष्याणां विशेषतः प्रमादात्परिशोधेऽस्माभिर्नियुक्तानामपि दृष्टिप्रमादाच्च अत्र ग्रन्थे बहून्यशुद्धानि सन्त्यापतितानि यानि प्रेसकैर्ग्रन्थकारप्रमादतयैव संभाव्येरंस्तादृशानि यथा पृ० ९६ पं० २४ "व्यवस्थातो नाना" इति काणादसूत्रानुवादे "व्याख्यातो नाना" इत्यापतितं तानि गुणैकग्राहिभिर्बुधैः परिशोध्यानुग्राह्योयं ग्रन्थ एतदर्थमेव ग्रन्थान्ते ग्रन्थकृता तेनामुना श्लोकद्वयेनाभ्यर्थ्यन्ते भवादृशा अकृशानुभावा विबुधाः ॥

वेदानुयायिविदुषः परभक्तिनिष्ठा-
न्विज्ञापयामि चरणौ परिगृह्य नम्रः ।
उद्यद्दयागुणदृशोन्यपरिश्रमज्ञा
अस्मिन्प्रमादशतकानि मम क्षमध्वम् ॥ १ ॥
अन्धोऽस्म्यहं निजकरेण न लेखशक्त-
स्तल्लेखितं निखिलमेव करैः परेषाम् ।
भ्रान्त्यादयो जगति मानुषबुद्धिधर्माः
सर्वांशतो न परिहर्तुमिमे च शक्याः ॥ २ ॥

अयं मारुतशक्तिग्रन्थनिर्माता गट्टूलालेति नाम्ना प्रसिद्धस्तैलङ्गवेल्लनाटीज्ञातीयः पद्मनघुपाह्वो गोवर्धनशर्मा विक्रमार्कशकस्य विंशशतकस्य प्रथमवर्षे लब्धजन्मा सौराष्ट्रदेशे गिरिनार इति प्रसिद्धस्य रैवतकपर्वतस्योपत्यकावर्तिनि (जूनागढ) जीर्णदुर्गपुरे श्रीमद्वल्लभाचार्यवंश्यगोस्वामिश्रीव्रजवल्लभमहाराजस्य स्वमातामहस्य गृहे वृद्धिं गतो गर्भाष्टमे वर्षे वैशाखवलक्षपक्षे पित्रोपनीयोपदिष्टसावित्रीकः स्वमातामहाद्ववाप्तसम्प्रदायदीक्षः स्वजन्मतो नवमे (१९०९) वर्षे शीतलाख्यरोगेण हृतनयनद्वयः स्वपितुः परिश्रमादेवाधीतवेदतदङ्गषड्दर्शनादिको दशमे (१९१०) मुम्बापुरे निवासमिच्छता स्वतातेन सहागत्येह पुरे कृतसद्मा पद्मापतिदासो निजसदने स्वव्ययेन स्थापितविद्यालक्ष्मीपाठशालो बहूनन्तेवासिनोऽध्यापितवान्ग्रन्थांश्च निर्मितवान् । अद्यापि स्वयं स्थापितायां विद्यालक्ष्मीपाठशालायां स्वतः परतश्च छात्रान्पात्राणि विद्यादानस्याध्यापयमानः स्वमातामहदत्तं श्रीप्रभुरणात्मजश्रीगिरिधरसेवितं श्रीबालमुकुन्दाख्यं भगवत्स्वरूपं तदिच्छोपलब्धैरुपचारैः सेवमानोल्पस्वविभवोपि यथोपपत्तिप्रायसंप्रदाय आवश्यकग्रन्थाग्निर्मिमाणो दैवोपसादितमन्नं देवपित्र्यतिथ्यादिभ्यो यथासंभवं विभज्य शेषमुपभुञ्जानः "सन्तुष्टो यर्हि वर्तेत ब्राह्मणो येन केनचित्" इत्यादिशास्त्रमनुसृत्य आस्ते । अद्यापि तत्सदनं ग्रहणधारणपटुभिर्वटुभिः प्रौढैश्च साहित्यव्याकरणन्यायवेदान्तादिशास्त्रार्थशौलाहल्येन मुखरीक्रियते । अथ मारुतशक्तिग्रन्थकारस्य प्रस्तावनाप्रणयनेऽनवकाशात्तदनुज्ञावशादेता प्रस्तावना भावेनायमचीक्लृपत् ।

विनिवेदयति च चराचरोद्भवनोपचयापचयचातुरीचणस्य सकलविद्यास्थानसपदुपलम्भिनो जगदीश्वरस्य सच्चिदानन्दस्य श्रीहरेश्चरणारविन्दयोः प्रणतिततिपुरःसरं प्रस्तावनापुष्पाञ्जलिमिमं

जामनगरनिवासी गिरिनारायणज्ञातीयभट्टावटङ्क-
बालजीतनुजनुः श्रीप्रज्ञकविः शास्त्री,
दयाशर्मा.

॥ श्रीः ॥

अथ मारुतशक्तिसहितः प्राभञ्जनः

सहस्राक्षखण्डनम्

श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥ श्रीमन्मथुरेशो जयति ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वृन्दारण्यनिकुञ्जमञ्जुभवने देदीप्यमानं सदा
भक्त्यास्वादयलसद्रसैकसदनं सेव्यं सदा सज्जनैः ॥
वेदान्तैकविचारवेद्यममलं गोपीजनानन्दकृद्
भक्तानां भयभञ्जनं भयहरं भव्यं महो भावये ॥ १ ॥

मारुतशक्तिव्याख्या

श्रीमदाचार्यश्रीविठ्ठलेश्वरचरणकमलेभ्यो नमः ॥

वन्दे श्रीसुखवृद्धये धृततनुं स्वैकाश्रितानाममुं
तीव्रासारघनोद्यमोद्धतसहस्राक्षस्य भिन्दन् मदम् ॥
दासं स्वं कृपया करेण मृदुना गोवर्द्धनं प्रोद्धरन्
हत्वार्त्तिं स निजव्रजं सुखनिधिं यो लीलयैव व्यधात् ॥ १ ॥
अथोन्मत्तसद्वाममधुवमधुरलीलावलिपर
परानन्दाकारो भुवि करुणयाऽऽविष्कृततनुः ॥
गतां विद्यान् भेत्तुं तिमिरमपहर्त्तुं जनहृदां
दधच्चक्रं सोऽस्मानवतु मथुराऽधीश्वरहरिः ॥ २ ॥
शुभा विद्यासंपद्व्रजपसुतभक्तिः परपदं
स्वतः संसिद्ध्येयद्वलवशिकरन्यासवपुषाम् ॥
तदास्तां मेऽस्ति मे सकलकलुषोन्मेषि रुचिरं
चिरं स्वाचार्याणां चरणमरुणं भूरिकरुणम् ॥ ३ ॥
सद्वालिसेवितौ वन्दे पराऽऽगमहितौ मृदू ॥
अरविन्दरुचां चोरौ चरणौ विठ्ठलेशितुः ॥ ४ ॥
श्रीमद्बालमुकुन्दसुन्दरवपुःस्पर्शेन सानन्दतां
नीतो नित्यमहं महं च महतामर्हं जडोऽप्यापितः ॥
यैर्मंत्रानुपदिश्य तान्हरिरतेर्दाने स्वतन्त्रान्सदा
गोस्वामिव्रजवल्लभाभिधगुरून् मातामहान्स्वान् भजे ॥ ५ ॥

श्रीमच्चक्रधराऽऽस्यचन्द्ररदपो चामयकोराधिरा-
दुर्वादोन्नतगर्वपर्वतपविप्रायप्रचण्डोक्तयः ॥
श्रीमद्विठ्ठलनाथनामविभवो गोस्वामिवर्यौः सदा
जीयासुः कुविदां विदारणकृते प्राभञ्जनो यैः कृतः ॥ ६ ॥

नृणां ये व्यामोहं मथितमतयो हन्त यतयो
वहन्ते वाग्जालैर्जगति कलिकालध्वितबलैः ॥
समस्ताः मोदन्तामिह सहसा तैर्विभुवरै-
र्येयं कुर्मैनेपो वचसि पुनराहोपुरुषिकाम् ॥ ७ ॥

सत्पक्षपातिनो हंसा नूनं नालीकवल्लभाः ॥
गुणं गृह्णीत मा दोषं नीरक्षीरविवेकिनः ॥ ८ ॥

मार्तण्डेक्षणसंकटां घनघटां क्षोदैः क्षिपन्ती क्षणा-
त्सिद्धानाप्यदर्शिनं सहृदयनयनं निर्णयन्ती स्वतः ॥
पुष्णन्ती हरिभावमात्मजमसावुच्छ्वासयन्ती जना-
ञ्जीयान्मारुतशक्तिराशुगतिदा संजीवयन्ती जगत् ॥ ९ ॥

अथ श्रीपुरुषोत्तमवदनरूपश्रीमदाचार्यप्रकटिते वेदगीतासूत्रश्रीभागवतादिसिद्धे ब्रह्मवादसिद्धान्ते दोषोद्भावाभिलाषिणा केनचिद्द्वेषविशेषकषायकलुषमतिना वेषमात्रयतिनाऽधुना निबद्धं सहस्राक्षनामकं ग्रन्थं चिखण्डयिषवो गोस्वामिश्रीविठ्ठलनाथचरणाः प्रारिप्सितग्रन्थस्य निष्प्रत्यूहपरिपूर्तिप्रचारादिफलकं शिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकं श्रीपुरुषोत्तमध्यानलक्षणं मङ्गलमाचरन्ति—वृन्दारण्येत्यादिना ॥ महस्तेजः पुरुषोत्तमरूपं भावये ध्यायामीति संबन्धः ॥ "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते ॥ भारूपः सत्यसंकल्पः ॥ परं ज्योतिरुपसंपद्य येन स्वरोचिषा विश्वं रोचितं रोचयाम्यहम् ॥ ज्योतिश्चरणाभिधानात्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः परस्य महोरूपत्वं स्पष्टम् ॥ एतेन "प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्" इत्यधिकरणसिद्धस्वधर्माभेदोऽपि दर्शितो ज्ञेयः ॥ मह्यत इति महः ॥ 'मह पूजायां' असुन्, तेन सर्वोत्तमत्वं बोधितम् ॥ "पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः" इति कठश्रुतेः ॥ "अक्षरात्परतः परः" इति मुण्डकश्रुतेः ॥ 'मत्तः परतरं नान्यदि'त्यादिस्मृतिभ्यः ॥ "परमतः" इति न्यायाच्च ॥ भावना ध्यानम् ॥ 'नचाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुख'मिति परमानन्दलाभार्थं तस्याऽऽवश्यकत्वम् ॥ परमानन्दप्राप्तिरूपफलस्य कर्तृगामित्वविवक्षणादात्मनेपदम् ॥ कीदृशं मह इत्याकाङ्क्षायां लौकिकतेजसो व्यवच्छेत्तुमाहुः—वृन्देत्यादि ॥ यत्र वृन्दावनं नामवनं कामदुघैर्द्रुमैः ॥ मनोरमनिकुञ्जाढ्यं सर्वर्तुसुखसंयुतम्' इति वक्ष्यमाणबृहद्वामनादिवाक्येभ्यो वृन्दावनसंबन्धिनो ये निकुञ्जास्तैः मञ्जुनि मनोरमे भवने स्वधामनि तद्रूपे वा मञ्जुभवने सदा देदीप्यमानं अतिशयेन प्रकाशमानम् ॥ दीप्यतेर्यङि द्वित्वे हलादिशेषे पूर्वखण्डगुणे च शानच् ॥ "न यत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्त-

मनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति मुण्डकश्रुतेः ॥ कठवल्लीषु तु 'न तत्र' इति पाठः ॥ स्वधामनि स्थितिस्तु "यत्रैतत्पदमवभाति भूरि' 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्' 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः' 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ आविस्संनिहितं गुहाचरं नाम महत्पदमत्रैतत्समर्पितं" इत्यादिबह्वृच-तैत्तिरीयकठमुण्डकादिश्रुतिभिः ॥ 'यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ न तद्भासयते सूर्य' इत्यादिस्मृतिभिः ॥ 'विष्णोर्धाम परं साक्षात् ॥ स्वधामनि ब्रह्मणि रंस्यते मन' इत्यादि-पुराणवचनैश्च निर्विचिकित्सैव ॥ सदेति कालपरिच्छेदराहित्यम् ॥ द्वादशस्कन्धचतुर्थाध्याये'न तस्य कालावयवैः परिणामादयो गुणा'इत्युपक्रम्य 'तन्मूलभूतं पदमामनन्ती'ति स्मरणात्, कालस्यापि तत एवोत्पत्तेश्च ॥ इदं यथा तथा सहस्राक्षतृतीयश्लोकखण्डने प्रपञ्चयिष्यामः ॥ 'योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया ॥ ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कर्हिचित्' इत्येकादशे भगवद्वाक्यान्मार्गत्रयस्य साधनतः फलतश्चोपयोगं दर्शयिष्यन्तः प्रथमं भक्तिमार्गस्य निष्कर्षमाहुः—भक्त्येति ॥ भक्त्यैव आस्वादयितुं शक्यो लसन् शोभमानो यो रसः "रसो वै सः' 'आनन्दं ब्रह्मण"इत्यादिषु श्रावितो निरवध्यानन्दस्तस्यैकं अद्वितीयं सदनं स्थानम् ॥ भक्त्यैकास्वाद्यत्वन्तु छान्दोग्यकैवल्यादिषु "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' 'श्रद्धाभक्तिध्यानयोगाद्वेहि" इत्यादिश्रवणात् 'पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया' 'नाहं वेदै'रित्युपक्रम्य 'भक्त्या त्वनन्यया शक्य' इति स्मरणात् 'भक्त्याहमेकया ग्राह्यः', 'भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति विष्णुर्नान्येन केनचित्,' 'श्रीपतेऽमलया भक्तया हरिरन्यद्विडम्बन'मित्यादिपुराणाच्च ॥ आनन्दस्यैकसदनत्वं तु तदानन्दांशत एवान्येषामानन्दवत्तायाः 'तस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति एष ह्येवानन्दयाति" इत्यादावाम्नानात् ॥ स्पष्टं चेदं चतुर्लक्षण्यां 'तद्धेतुव्यपदेशाच्चे'त्यादौ ॥ कर्ममार्गनिष्कर्षमाहुः—सेव्यं सदा सज्जनैरिति ॥ 'सद्भावे साधुभावे चे'त्याद्युक्तजनैर्दैवसर्गोत्पन्नैरिति यावत् ॥ निरन्तरं सेवितुं योग्यं शक्यं च ॥ 'मामप्राप्यैव कौन्तेये'त्यासुराणामनधिकारस्मरणात् ॥ एतेन "अतो बुध आभजेत भक्त्यैकयेशं गुरुदेवतात्मा', 'गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद्यदमायया। सर्वलाभोपहरणं" इत्याद्येकादशवाक्यसिद्धा तनुजवित्तजसेवाऽवश्यकर्तव्यत्वेन दर्शिता ॥ श्रौतस्मार्तकर्माण्यपि तत्तद्रूपस्य भगवत एव सेवेयमिति बुद्ध्याऽवश्यकर्तव्यानीति बोधितम् ॥ तेन कर्ममार्गनिष्कर्षो व्याख्यातः ॥ 'कर्माण्येकं तस्य देवस्य सेवे'त्युक्तेः ॥ ज्ञानमार्गस्य निष्कर्षमाहुः—वेदान्तेति ॥ विद्यते ज्ञायते तत्त्वमेभिरिति वेदाः धर्मब्रह्मप्रतिपादकापौरुषेयवाक्यानि ॥ 'हलश्चे'ति घञ् ॥ तेषामन्तो निश्चयोऽत्रेति वेदान्ताः ॥ 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था' इति वेदार्थनिश्चयं प्रति वेदान्तविज्ञानस्य हेतुत्वश्रवणात् ॥ यद्वा वेदस्यान्ताः शिरोभागाः ॥ 'ऋचां मूर्धानं यजुषामुत्तमाङ्गं साम्नां शिरोऽथर्वणां मुण्डमुण्डम्" इति कौषीतकिश्रुतेः ॥ उपनिषद इत्यर्थः ॥ तेषां एकेन केवलेन ॥ 'एके मुख्यान्यकेवला'इत्यमरः ॥ विचारेण युक्तिभिः परिचिन्तनरूपमननेनैव वेदितुं शक्यम् ॥ शाकल्यब्राह्मणे "अगृह्यो नहि गृह्यते" इत्यादिना प्रमाणान्तरप्रवृत्तिं प्रतिषिद्ध्य "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" इत्युपनिषन्मात्रप्रवृत्तेः प्रतिप्रसवात् ॥ मननस्याव-

द्वयकर्त्वं तु "तत्त्वेव भयं विदुषो भवति" इत्यानन्दवल्लीश्रुतेः ॥ अमलं निर्दोषं प्राकृतधर्मानाश्रयमिति यावत् ॥ स्पष्टमिदं तृतीयस्य द्वितीयचरणे "प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः" इत्यत्र ॥ भक्ताश्रयत्वमाहुः—**गोपीजनानन्दकृदिति** ॥ गोपालतापनीवासुदेवाद्युपनिषत्प्रसिद्धा, गोपनोपयोर्व्याधिदैविकशक्तयो गोपीजनः ॥ एतच्च पञ्चरात्रेऽपि प्रपञ्चितम् ॥ तेषां परमभक्तत्वादानन्दकृत् ॥ नवमस्कन्धे 'अहं भक्तपराधीन'इत्यादिसंदर्भात् ॥ तनुजवित्तजसेवाया अवान्तरफलद्वयं विशेषणद्वयेनाहुः—**भक्तानामित्यादि** ॥ भक्तानां 'भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्तितः ॥ तस्मात्सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिः साधनभूयसी'ति गारुडवाक्यात् सेवाकर्तॄणां भवं संसारं भनक्तीति भवभञ्जनस्तम् ॥ भञ्जो आमर्दने ॥ पवनस्पन्दनादिशब्दवद् 'बहुलमन्यत्रापि' (पा० २ सू. १८) इत्यौणादिकसूत्रेण युच् ॥ 'यत्पादपोतेन महत्कृतेन कुर्वन्ति गोवत्सपदं भवाब्धि'मित्याद्युक्तेर्युक्तमेतत् ॥ तथा भक्तानामात्मनि प्रपञ्चे चाद्वैतब्रह्मत्वस्फोरणेन **भयहरम्** ॥ तथा च पुरुषविधब्राह्मणे "सोऽबिभेत्तस्मादेकाकी बिभेति सहायमीक्षाञ्चक्रे यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति तत एवास्य भयं वीयाय कस्माद्ध्यभेष्यत् द्वितीयाद्वै भयं भवति" इति ॥ एकादशस्कन्धेऽपि 'भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादीशादपेतस्य विपर्ययोऽस्मृतिः ॥ तन्माययातो बुध आभजेत भक्त्यैकयेशं गुरुदेवतात्मे'त्याद्यनुसन्धेयम् ॥ एतेन 'ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधन'मिति श्रीमदाचार्योक्तं तनुजवित्तजसेवाया अवान्तरफलद्वयं संगृहीतं ज्ञेयम् ॥ अत्र विशेषस्तु मदीये वेदान्तचिन्तामणौ पञ्चदशप्रकरणे द्रष्टव्यः ॥ तथा भव्यं कल्याणगुणपूर्णम्, अप्राकृतनिखिलधर्मरूपमिति यावत् ॥ "आह च तन्मात्रं" इति ब्रह्मसूत्रात् ॥ अत्र विस्तरस्तृतीयस्य द्वितीये पादे भाष्ये प्रकाशे चावधेयः ॥ किंच तत्तद्धर्मरूपेण तत्तत्फलरूपेण च भवतीति भव्यम् ॥ 'भव्यगेय—'इत्यादिना साधुः ॥ 'भक्तानां भयभञ्जन'मित्यादिविशेषणत्रयेण भक्तिज्ञानकर्ममार्गाणां फलान्यपि द्योतितानि ॥ अत्र वेदान्तरूपं प्रमाणं तत्प्रमेयं ब्रह्मस्वरूपं भक्त्यादिरूपं साधनं निरवध्यानन्दास्वादलक्षणं फलं च संक्षेपेण दर्शितमिति व्यासदर्शनानुरोधी सर्वोऽपि शास्त्रार्थः संगृहीतः ॥ तेनैव मङ्गलस्य वस्तुनिर्देशात्मकत्वमपि फलितम् ॥ 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुख'मिति मङ्गलस्य त्रैविध्याङ्गीकारात् स्वस्य भक्तत्वात् 'भक्त्यास्वाद्ये'त्यादिना प्रत्यगाशीरपि ध्वनिता ॥ नमस्क्रियारूपं त्वग्रिमश्लोके सेत्स्यति ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ 'सूर्याश्वैर्मसजास्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडित'मिति वृत्तरत्नाकरे तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

नमामि मथुराधिपं सकलवल्लवीवल्लभं
विचित्रवनमालया लसितपीतपट्टाम्बरम् ॥
किरीटमणिमेखलाकटककुण्डलैर्मण्डितं
समुल्लसितराधया नवनिकुञ्जतल्पे स्थितम् ॥ २ ॥

एवं वेदादिप्रमितं पुरुषोत्तमस्वरूपं स्मृत्वा विस्पष्टस्वेष्टदेवतानमनलक्षणं मङ्गलमाचरन्ति—**नमामि मथुराधिपमिति** ॥ भगवति जीवैर्नमनस्यैव कर्तुं शक्यत्वात्

'नमामी'त्यारम्भ एवोक्तम् ॥ "नमस्कृत्य हि वसीयांसमुपचरन्ति" इति तैत्तिरीयश्रुतेः ॥ 'किमासनं ते गरुडासनाये'त्यादौ परितोषणक्षमस्य साधनान्तरस्याद्यायत्वस्मरणाच्च ॥ अत एव श्रीमदाचार्याः सर्वत्र नमनवाचकं पदमादावेव प्रयुञ्जते ॥ नमनं च प्रह्वीभावः, स च मत्तस्त्वमुत्कृष्टस्त्वत्तोऽहमपकृष्ट इत्यनुसंधानपूर्वकः कायादिव्यापारः ॥ विस्तरस्तु 'नमो भगवते तस्मा' इत्यत्रावरणभङ्गादाववधेयः ॥ मथुराधिपं श्रीमथुरेशाख्यं श्रीमदाचार्यसेव्यं श्यामचतुर्भुजाकृति स्वयमभिव्यक्तं भगवत्स्वरूपम् ॥ कीदृशं तम् ? ॥ सकलवल्लवीवल्लभं सकलाः सर्वाः कलाभिश्चातुर्यैः सहिता वा या वल्लव्यो गोप्यः ॥ 'गोपगोपालगोसंख्यगोधुगाभीरवल्लवाः' इत्यमरः ॥ पुंयोगलक्षणो ङीप् ॥ ता वल्लभा यस्य तम् ॥ 'नायं श्रियोऽङ्ग उ नितान्तरतेः प्रसाद' इत्यादिवाक्येभ्यः ॥ तासां वा वल्लभम् ॥ इदं च गोपालविद्यायां तद्विवरणरूपपञ्चरात्रभागादिषु च प्रसिद्धम् ॥ अथवा सकलेत्यत्र कलया भगवद्रूपया लक्ष्म्या सहिताः सकलाः, रमावेशयुक्ता इति यावत्; अन्यथा भगवत्संबन्धायोगात् ॥ इदं च 'रेमे रमेशो व्रजसुंदरीभि'रित्यत्र सुबोधिन्यां स्पष्टम् ॥ लक्ष्म्याः कलात्वं तु कूर्मपुराणे प्रथमाध्याये इन्द्रद्युम्नेतिहासे 'तस्यैवं वर्तमानस्य कदाचित्परमा कला ॥ स्वरूपं दर्शयामास दिव्यं विष्णुसमुद्भवम् ॥ दृष्ट्वा प्रणम्य शिरसा विष्णोर्भगवतः प्रभाम्' इत्यादिना 'एवमुक्ताथ विप्रेण देवी कमलवासिनी' इत्यन्तेन दर्शितम् ॥ मध्ये 'न मे नारायणाद्भेदो विद्यते हि विचारतः ॥ तन्मयाहं परंब्रह्म स विष्णुः परमेश्वर' इति तस्या भगवदभेदोऽप्युक्तः ॥ अतो बृहद्वामनपुराणादौ प्रसिद्धं वरदानं सार्थकयितुं स्वाभिन्नपरमलक्ष्म्यावेशाद्वह्न्याविष्टदारुन्यायेन स्वात्मकत्वं तासां संपाद्य ताभिः समं रमणं तद्वल्लभत्वं च युक्तमेव ॥ विचित्रेति ॥ विशेषेण चित्रा, 'स्वमायां वनमालाख्यां नानागुणमयीं दध'दिति द्वादशस्कन्धवाक्याद्भुता विविधवर्णयुक्ता वा ॥

'चित्राखुपर्णीगोडुम्बासुभद्रादन्तिकासु च ॥ मायायां सर्पनक्षत्रे नदीभेदेषु च स्त्रियाम् ॥ तिलकालेय्ययोः क्लीबं कर्बुराद्भुतयोरपि ॥ तद्युक्तयोस्त्वन्यलिंग'मिति मेदिनी ॥ यद्वा चितं बुद्धिं त्रायत इति चित्रा ॥ 'प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संविदि'त्यमरः ॥ विशेषेण चित्रा बुद्धित्रात्री ॥ श्रीसुबोधिन्यां 'बर्हापीड'मित्यादिश्लोकविवरणे वनमालायाः कीर्त्तिमयत्वनिरूपणात् ॥ अथवा विभिः पक्षिभिर्भ्रमरैश्चित्रा 'मधुव्रतव्रातविघुष्टया स्वया विराजितः श्रीवनमालया हरि'रित्यादिवर्णनात् । तादृशी या वनमाला तया लसितं पीतपट्टरूपं अम्बरं यस्य तम् ॥ किरीटेत्यादि ॥ इदं कौस्तुभादेरुपलक्षणम् ॥ एतेन 'तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षण'मित्यादिश्लोकद्वयेन निरूपितं स्वरूपमत्रापि प्रदर्शितम् ॥ मथुराधिपेति नाम्नैव चतुर्भुजत्वसायुधत्वादेर्लाभात् ॥ सान्द्रपयोदसौभगत्वं ध्वनयन्ति—समुल्लसितेति ॥ सम्यगुल्लसिता ॥ यद्वा मुदा सहिता समुत्, सा चासौ लसिता शोभिता चेति ॥ शीतोष्णं स्निग्धोष्णमित्यादिवदुत्तरपदार्थस्य विशेष्यत्वविवक्षया समासः ॥ सा चासौ राधा चेति वया ॥ सहार्थकपदयोगाभावेऽपि 'वृद्धो यूना' इति ज्ञापकात् सहार्थविवक्षया तृतीया ॥ नव्यास्तु 'सहयुक्ते प्रधान' इत्यत्र युक्तपदादेवायमर्थो लभ्यत इत्याहुः ॥ दृश्यन्ते चैवंविधा भोजराजादीनां प्रयोगाः—'रामे विदेहसुतया सहमूलसंज्ञमंतःपुरं विशति

लक्ष्मणसौविदल'मित्यादयः ॥ तेनाप्रयुक्तत्वशङ्काप्यपास्ता ॥ अथ च राधा विद्युत् ॥ 'राधा विशुद्धिशाखयोः । विष्णुकान्तामलक्ष्योश्च गोपीवेषविशेषयो'रिति हैमः ॥ श्लेषमहिम्ना समुल्लसितविद्युत्साहित्यघोषघनेन सम्यद्मेघलक्ष्मीर्ध्वनिता भवति ॥ नवेति ॥ नवं तात्कालकल्पितत्वादम्लानं निकुञ्जसंबन्धि अर्थात् पुष्पादिमयं यत् तल्पं शयनीयं तत्र स्थितम् ॥ यद्वा नवनं स्तवनम् ॥ णु स्तुतौ, नवमस्यास्तीति नवनी, पक्ष्यादिकर्तृकभगवत्स्तुतिविशिष्टः कुञ्जः ॥ 'शृण्वन्ति मीलितदृशो विगताऽन्यवाच' इत्यत्रान्यपदेन भगवदुपयोगिवागत्यागबोधनात् ॥ अथवा नवनी स्वयं स्तुतिविषयः कुञ्जः, तलवकारब्राह्मणे-"तद्ध तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यं" इति भगवत एव लीलावनत्वेनोपासनाश्रवणात् ॥ यद्वा नवनि स्तुतिविषयः यत्कुञ्जतल्पं तत्र ॥ भगवत्पर्यङ्कस्य कौषीतकिब्राह्मणे अमितौजस्त्वाम्नानात् ॥ तथा हि—तत्र चित्रगाङ्ग्यायन्युपाख्याने (अ० १ खण्ड ३) "अपराजितमायतनमिन्द्रप्रजापती द्वारगोपौ विभुप्रमितं विचक्षणाऽऽसन्द्यमितौजाः पर्यङ्कः" इति ॥ तथा (अ० १ खण्ड ५) "स आगच्छत्यमितौजसं पर्यङ्कं स प्राणस्तस्य भूतं च भविष्यच्च पूर्वौ पादौ श्रीश्चेरा चापरौ" इत्यादि श्रूयते ॥ अत्र नमनोक्त्या प्राधान्येन कायिकः प्रह्वीभावः ॥ पूर्वश्लोके भावनोक्त्या मानसः सः ॥ वाचिकस्तु श्लोकद्वयपठनादेव सिद्धः ॥ तेन 'मनः स्मरेतासुपतेर्गुणानां गृणीत वाक्कर्म करोतु काय' इत्यादिषष्ठस्कन्धादिवाक्यसंमतः कायादित्रयस्य भगवदुपयोगोऽत्र दर्शितः ॥ पृथ्वी वृत्तम् ॥ 'जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरु'रिति तल्लक्षणात् ॥ २ ॥

नत्वा श्रीवल्लभाधीशान् प्रभून् श्रीविट्ठलेश्वरान् ॥
तद्वचःखण्डनाभासं खण्डयामि यथाक्रमम् ॥ ३ ॥

एवं भगवन्तं नत्वा "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः" ॥ "आचार्यवान्पुरुषो वेद" इत्यादिश्वेताश्वतरच्छान्दोग्यादिश्रुतिभिराचार्यभक्तेरावश्यकत्वाच्छ्रीमदाचार्यश्रीविट्ठलाचार्यनमनलक्षणं मङ्गलमाचरन्तः स्वचिकीर्षितं प्रतिजानते-नत्वेति ॥ नमनार्थकपदस्यारम्भ एव प्रयोगेऽभिसंधिस्तूक्त एव ॥ श्रीवल्लभाधीशान्नत्वा तथा प्रभून् सर्वविधफलदाने प्रभवतः ॥ विदा ज्ञानेन ठान् शून्यान् लान्त्यनुगृह्णन्तीति विट्ठलाः, ते च ते ईश्वराः सर्वसमर्थाश्च तान्नत्वा ॥ तद्वच इति ॥ तेषां निर्दिष्टपूर्वाणां श्रीमदाचार्याणां श्रीविट्ठलेश्वराणां च वचसां खण्डनस्य आभासम् ॥ ईश्वरवाचां वास्तविकखण्डनस्यासंभवादाभासपदम् ॥ यथाक्रमम् क्रममनतिक्रम्य खण्डयामि ॥ पूर्वं श्रीमदाचार्यवचसां खण्डनमनन्तरं श्रीविट्ठलाचार्यवचसां तस्य तदिति क्रमः ॥ यद्यपि प्रथमभागे समर्थ्यमानः शुद्धाद्वैतमार्तण्डो न श्रीमदाचार्यकृतस्तथापि तत्प्रतिपाद्यः शुद्धाद्वैतपदार्थः श्रीमदाचार्योक्त एव समर्थ्यते ॥ तत्र तत्र दूषिता अणुभाष्यभागा अपि समर्थ्यन्त एवेति श्रीमदाचार्यवचसां मण्डनमविवादम् ॥ द्वितीयभागे तु स्पष्टमेव श्रीविट्ठलेश्वरचरणविरचितं विद्वन्मण्डनं मण्ड्यते ॥ यद्वा यथाक्रमम् येन क्रमेण खण्डनाभासः प्रवृत्तस्तेनैव क्रमेण खण्डयामि ॥ एतेन साकल्येन चिखण्डयिषा बोध्यते ॥ श्रीमदाचार्यादिवचस्सु निर्दूषणतायाः स्वयं सम्यग्ज्ञातत्वेऽपि परेषां तत्र

व्यामोहवारणार्थं ग्रन्थारम्भ इति क्रियाफलस्य परगामित्वात्परस्मैपदम् ॥ एतेन प्रयोजनमदर्शि ॥ तद्वचस्समर्थनरूपो विषयोऽप्यवाबोधि ॥ तेनैव तज्जिज्ञासुरधिकारी प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावस्सम्बन्धश्चास्फोरीत्यनुबन्धचतुष्टय स्पष्टम् ॥ ३ ॥

शुद्धाद्वैतविभाकरस्य किरणैः प्रोद्बोधितान्सज्जनान्
विद्वन्मण्डनमण्डितान्बुधवरानालोक्य कोऽप्यासुरः ॥
व्यातेनेऽभ्रतम.पविं च युगपत्स्रष्टु सहस्रेक्षण
शक्तस्तद्धितयस्य नाशनविधौ प्राभञ्जनस्तन्यते ॥ ४ ॥

उत्तरार्द्धोक्तार्थं स्वय स्पष्टयन्ति–शुद्धाद्वैतेति ॥ शुद्धाद्वैतमेव विभाकरः सूर्य ॥ मयूरव्यसकादित्वात्समास ॥ अथवा शुद्धाद्वैतस्य विभाकर इव विभाकरस्तत्प्रकाशक शुद्धाद्वैतमार्तण्डाख्यो ग्रन्थस्तस्य किरणे. तत्तादात्म्यापन्नैरपदेशै प्रोद्बोधितान् सर्वांशतो निरस्तमोहनिद्राकान् सज्जनान् साधुभावप्रशस्तकर्मयज्ञतपोदानस्थित्यादिसपन्नान् ब्रह्मास्तित्वज्ञानादास्तिकान् ॥ 'सद्भावे साधुभावे चे'त्यादिगीतोक्त्या "अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेन ततो विदु"रिति इति ब्रह्मवल्लीश्रुत्या चेद लभ्यते ॥ तथा ॥ विद्वदिति ॥ विदुषामुचितेन मण्डनेन वस्त्राभरणादिना अथ च विद्वन्मण्डनाख्येन ग्रन्थविशेषेण मण्डितवान् ॥ मनुष्यो य प्रातरुत्थाय प्रथम शरीरकार्यैर्व्याह्निक तत आभरणादिना मण्डन च करोतीति प्रसिद्धम् ॥ दशमस्कन्धोक्तभगवदाह्निकेऽप्येष क्रमो दृश्यते ॥ तथात्रापि प्रथम मार्तण्डाभ्यासेऽज्ञाननिवृत्त्या भगवत्सेवादौ प्रवृत्ति , ततो बुद्धिदार्ढ्ये विद्वन्मण्डनाभ्यासस इति क्रमिकाण्येव विशेषणानि ॥ बुधवरान् पण्डितश्रेष्ठान् दैवसर्गोत्पन्नान् ॥ 'बुधो वृद्धौ पण्डितेऽपी'त्यमर ॥ अथ च देववरान् 'ज्ञातृचान्द्रिसुरा बुधा'इति क्षीरस्वामी ॥ प्रयुञ्जते चैनमुभयार्थं श्रीहर्षोदय -'तथाद्रियन्ते न बुधा सुधामपी'ति ॥ एतेन बहुषु कोशेषु व्युपसर्गरहितबुधशब्दस्य देवपर्यायस्यानुपलम्भेऽप्यदोष ॥ आलोक्य दृष्ट्वा कोऽपि अनिर्दिष्टनामक ॥ भगवदवतारमहानुभावनिन्दकत्वात्तस्य साक्षान्नाम्नो न निर्देश ॥ यद्वा कोपीति दीर्घान्तच्छेद ॥ पूर्वोक्तान्दृष्ट्वा कोपी क्रोधवान् आसुर तत्सर्गोत्पन्न अथ च दैत्य अभ्रतम. मार्तण्डस्याच्छादनार्थं मेघान्धकारविस्तार विद्वन्मण्डनापकारार्थं पविं वज्र च युगपत् एककालावच्छेदेन स्रष्टु सहस्रेक्षण एतन्नामक ग्रन्थं, अथ च इन्द्र व्यातेने ॥ स्वार्थार्थं तस्य तथाकरणमिति बोधनार्थमात्मनेपदम् ॥ असुरा हि देवाभ्युदयासहिष्णुतया युद्धादौ मायया मेघविस्तारादिक प्रदर्शयन्तीति पुराणेष्वपाणिपिहितम् ॥ व्यातेन इत्युक्तया तत्कल्पितो मायिकोऽसौ सहस्राक्ष ॥ वास्तवे देवेन्द्रे मार्तण्डादिविरोधबुधविरोधभगवद्विरोधानामनुपपत्ते ॥ अतस्तत्खण्डनमुचितमेवेति ज्ञाप्यते ॥ एतदेव प्रतिजानन्ति–शक्त इत्यादिना ॥ तद्वितयस्य सहस्राक्षभागद्वयस्य अथ च वास्तवाभ्रान्धकारवज्रयोर्द्वयस्य नाशनविधौ ॥ 'देवदत्तस्य गुरुकुल'मि-

त्यादिवत्तित्यसापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः ॥ युगपदित्यत्राप्यनुवर्तते ॥ एकहेलया नादानविधाने प्राभञ्जनः प्रबलपवनः ॥ वस्तुतस्त्वेतन्नामको ग्रन्थस्तन्यते ॥ प्रकर्षेण भनक्तीति प्रभञ्जनो वायुः ॥ 'बहुलमन्यत्रापी'ति युच् ॥ 'नभस्वद्वातपवनपवमान-प्रभञ्जना'इत्यमरः ॥ प्रकर्षतो भञ्जकत्वाधरलत्वमर्थसिद्धम् ॥ प्रभञ्जन एव प्राभञ्जनः ॥ प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात्स्वार्थिकोऽण् ॥ ग्रन्थपक्षे प्रकर्षेण भञ्जनं खण्डनं तत्संबन्ध्ययं प्राभञ्जनः ॥ 'तस्येद'मित्यण् ॥ यद्वा प्रकर्षेणासमन्तात् भनक्ति खण्डयतीति तथा ॥ पूर्वोक्तो युच् ॥ 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति ल्युड् वा ॥ अथवा प्राभज्यते वादिपक्षोऽनेनेति तथा ॥ 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युट् ॥ खण्डने प्रमाणयुक्तिपुरस्सरत्वं प्रशब्दार्थः ॥ परोक्तदूषणानवद्यत्वमाङर्थः ॥ किंचैवमैतिहासिका वदन्ति–भगवत्कार्यसाधकं संसारसमानापारपारावारप्लवनप्रभुं मूर्तमिव भगवद्भावं हनूमन्तं मार्त्तण्डद्वेष्यसुरस्य वचनात्सहस्राक्षो वज्रेण हनुदेशे ताडयामास ॥ ततो मूर्च्छितं पतन्तं तं वहमानः पवमानः पुरन्दरमानभङ्गाय गिरिवर्यस्य गुहां न्यविशत ॥ ततो निरुच्छ्वासं विश्वमनु-ग्राहको वेदगर्भः स्ववाचा सहस्राक्षस्य दोषं प्रकाश्य जगत्प्राणं च प्रणुत्य प्रभञ्जनप्रचा-रार्थं स्वयं भगवद्भक्ताऽपराधिनं वृत्रहणं मार्त्तण्डप्रमुखतिदैववर्गं चादाय तामेव क्षमाधर-गुहां प्रविश्य समीरणं प्रसादयंस्तदुत्संगसंगतं सर्वासुरगर्वापहं भगवद्भक्तिमयमूर्तिं हनूमन्तं पुनरुदजीजिवत् ॥ अथ वेदगर्भप्रसादिमप्रभञ्जनप्रचारात् सर्वेषां सुखं सहस्रा-क्षस्य मदभङ्गश्चाभूदिति ॥ तदेतत्प्रायेण सर्वमेवात्राऽपि संगच्छत इति युक्ततमं 'प्राभञ्जन' इत्यभिधानम् ॥ एतद्वाल्मीकीयरामायणस्योत्तरकाण्डे पञ्चत्रिंशषट्त्रिंशसर्गयोः किष्कि-न्धाकाण्डे षट्षष्टितमसर्गे च प्रसिद्धम् ॥ तत्र हि किष्किन्धाकाण्डे (सर्ग० ६६ श्लो० २५–२६) हनूमन्तं प्रति जाम्बवान्–'ततस्त्वां निहतं दृष्ट्वा वायुर्गन्धवहः स्वयम् ॥ त्रैलोक्यं भृशसंक्रुद्धो न ववौ वै प्रभञ्जनः ॥ संभ्रान्ताश्च सुराः सर्वे त्रैलोक्ये क्षुभिते सति ॥ प्रसादयन्ति संक्रुद्धं मारुतं भुवनेश्वरा' इति प्रभञ्जनशब्दोक्तिपूर्वकमाह उत्तरकाण्डे च (सर्ग ३५ श्लो० ५९–६० ६१) 'पुत्रस्तस्यामरेशेन इन्द्रेणाद्यनिपातितः ॥ राहोर्वचनमास्थाय ततः स कुपितोऽनिलः ॥ अशरीरः शरीरेषु वायुश्चरति पालयन् ॥ शरीरं हि विना वायुं समतां याति दारुभिः ॥ वायुः प्राणः सुखं वायुर्वायुः सर्वमिदं जगत् ॥ वायुना वा संपरित्यक्तं न सुखं विन्दते जगत् ॥ अद्यैव च परित्यक्तं वायुना जगदायुषा ॥ अद्यैव ते निरुच्छ्वासाः काष्ठकुड्योपमाः स्थिता' इति प्रजापतिना वायुस्तुतिर्दर्शिता ॥ तैत्तिरीयोपनिषच्छान्तिपाठादिषु श्रुतिभागे-ष्वपि "नमो ब्रह्मणे ॥ नमस्ते वायो ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदि-ष्यामि" इत्यादिरूपा तत्स्तुतिर्दृश्यत एव ॥ ग्रन्थेऽपि तादृशोत्कर्षबोधनाय तथा नामधेयम् ॥ विस्तारार्थकतनोतिना स्वोत्प्रेक्षितं किमपि नोच्यते, किन्तु प्राक्तनोक्तमेव विशदीक्रियत इति प्रत्याय्यते ॥ वायुरपि प्रसरन्नेव मेघाद्यपहारे प्रभवति ॥ एतावता पूर्वश्लोको-त्तरार्द्धोदितं विशदितम् ॥ ननु सहस्राक्षकर्तुरासुरत्वं कथमुच्यत इति चेत् जगतोऽसत्य-त्वादिकथनेन महानुभावाऽनन्तनिन्दाद्युपक्रमारम्भेण दम्भमानमदान्वितत्वेन संन्या-सित्वेऽपि बहुराजानुसरणानुमीयमानबद्धाशापाशबन्धेन स्वाश्रमविरुद्धच्छत्रचामरसुवर्णा-

धर्मसञ्चयोपार्जनेन महंकारबलदर्पादिवशात्तुलसीकाष्ठमालाऽऽत्रोटनादौ प्रद्वेषेऽभ्यसूयने प्रवृत्त्या च तन्निश्चयादिति जानीहि ॥ एतेषां धर्माणामासुरलक्षणत्वन्तु गीताषोडशाऽध्याये-"आसुरं पार्थ मे शृणु" इत्युपक्रम्य "प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः" इत्यन्तं भगवतैव प्रदर्शितमित्यलं पल्लवितेन ॥ उक्तलक्षणकं शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

श्रीवल्लभकुलोत्पन्नानामुदयं दृष्ट्वेर्ष्यया प्रतप्यमानेन केनचिद्यतिंमन्येन कृतस्य शुद्धाद्वैतमार्त्तण्डविद्वन्मण्डनयोः खण्डनाभासस्यादौ तदनुयायिना केनचित् कृतायां प्रस्तावनायामासीत्कश्चिदित्यारभ्य प्रार्थये परमात्मानमित्यन्तेन तदुत्पत्तिस्तस्य संन्यासाश्रमपरिग्रहप्रकारो ग्रन्थकरणे हेतुस्तत्प्रशंसा च प्रतिपादिताः ॥

अथ सहस्राक्षं खण्डयिष्यन्तो मुद्रिततत्पुस्तके ततः पूर्वनिबद्धां सहस्राक्षकृत्पक्षरक्षणप्रवणेन केनचित्प्रणीतां प्रस्तावनां ग्राह्यसामान्यचिन्तया प्रथमस्य त्यागे मानाभावात् प्रथमं दूषयितुं तदभिप्रायं तावदुपक्षिपन्ति—श्रीवल्लभकुलेत्यादिना प्रतिपादिता इत्यन्तेन ॥ ईर्ष्या अक्षमा ॥ 'अक्षान्तिरीर्ष्ये'त्यमरः ॥ हेतुत्वं तृतीयार्थः ॥ केनचिदिति नाम्नः स्वयमनिर्देशस्याशय उक्तः ॥ यतिंमन्येन आत्मानं यतिं मन्यत इति तथा ॥ 'आत्ममाने खश्चे'ति खश् ॥ शित्वेन सार्वधातुकत्वात् श्यन् ॥ 'अरुर्द्विषदजन्तस्ये'ति मुम् ॥ नतु वस्तुतः परिव्राजको वक्ष्यमाणरीत्या तद्धर्मविरहात् ॥ 'वेणुभिर्न भवेद्यति'रिति स्मरणात् ॥ तदनुयायिनेति ॥ द्वारकां निकषा विषयविशेषनिवासिना केनचिद्द्विजन्मना क्षत्रियमथुरादासस्य नाम्ना प्रस्तावना निरमायीति किंवदन्त्यावगम्यते ॥ स्वसिद्धान्ते शिवद्वेषाभावमादित एव स्फुटयितुं श्रीमदुमारमणेत्याद्यंशं विहाय दूष्यभागमेव गृह्णन्ति-आसीदित्यादि* ॥ अत्र प्रेक्षावतामनायासेनोभयग्रन्थयोस्तारतम्यावगमाय परप्रस्तावना स स सहस्राक्षभागश्चाक्षरशो मया पृथगेवानूद्यते ॥ तदुत्पत्तिरित्यादितच्छब्दचतुष्टयेनोक्तचरो यतिंमन्यः परामृश्यते ॥ उत्पत्त्यादयश्चत्वारः प्रस्तावनाया मुख्यविषयः ॥ ग्रन्थकरणे हेतोस्तुरीयविषयत्वेऽपि तस्येति पदस्योभयत्रान्वयार्थं मध्ये निर्देशः ॥ अन्तेऽपि प्रशंसायाः सत्त्वाच्च ॥

तत्र च प्रायेणान्योन्यं विरुद्धानि वाक्यान्यर्थान्तरप्रतिपादकानीव लक्ष्यन्ते ॥ तथा हि-कात्यायनीकान्तकृपापात्रेऽनपत्यताप्रतप्त-

---

सहस्राक्ष

* श्रीमदुमारमणचरणकोकनदेषु विलसन्तु सर्वदा चेतश्चञ्चरीकास्सज्जनानामनवरतानन्द भरपूर्णाः ॥ आसीत्कश्चिदौत्तराहोऽनेकनगनगराारामरमणीयस्य निरुपमकमलकुलसंकुलसरस्सहस्रस्य कविविद्वन्मस्करिगणकमनीयस्य कश्मीरमण्डलस्य निकटनिवासी कात्यायनीकान्तकृपापात्रं सारस्वतो विप्रः ॥ तेन चानपत्यताप्रतप्तचेतसा कस्यचित्कर्मन्दिनोऽनुग्रहेण चिरादृष्टः पुत्रमुखसुधांशुः ॥ तन्मध्यात्प्राथमिकस्तनूजन्मा स्वप्रतिज्ञापालनपरेण कुरुक्षेत्रारण्यपुण्यावनिनिवासशालिने तस्माएत्र यतिवर्याय समर्पितः ॥

चेतस्त्वं विरुद्धम् ॥ हेतुं विनैव परदुःखप्रहाणेच्छा कृपा ॥ सा चेत्समर्थस्येश्वरस्य यद्विषयिका जाता तत्र दुःखं सर्वथैव न संभवति ॥ अथ प्रारब्धकर्म्मणो ज्ञानेनाप्यविनाश्यत्वेन प्रबलत्वात्तज्जन्यदुःखवारणे कात्यायनीकान्तस्याप्यसामर्थ्यम् दयालोरसमर्थस्य दुःखायैव दयालुतेत्युच्यते चेदीदृशं दुःखं कर्म्मन्दिना निवारितमित्यपि विरुद्धम् ॥ यद्यप्यपूर्वे कस्मिंश्चिद्विक्षौ तादृशसामर्थ्यं संभावितं तथापि कुरुक्षेत्रनिवासिनि शिष्याभिलाषिणि स्वरूपानन्दाभिधे लोकैर्दृष्टगुणेऽसंभावितमेव ॥

दूषयन्ति—तत्र चेत्यादिना ॥ सहस्राक्षप्रक्षालनापामासीदित्यादिना सुधांशव इत्यन्तेनोक्तं शिवकृपापात्रपुत्रत्वयत्नुमहजन्यत्वलक्षणमुत्पत्त्युत्कर्षं परिहरन्ति—कात्यायनीत्यारभ्य असंभावितमेवेत्यन्तम् ॥ हेतुमित्यादि हेतुः फलं कारणं च ॥ लक्षणहेत्वोः क्रियाया इत्यादौ तथा व्याख्यानात् ॥ निरुपाधिपरदुःखप्रहाणेच्छात्वं कृपात्वम् ॥ निरुपाधित्वं च हेत्वनधिकरणवृत्तित्वम् ॥ तदेतद्बुद्धिकृत्योक्तं—हेतुं विनैवेति ॥ स्वेष्टानिष्टप्रवृत्तिनिवृत्तीच्छायाः प्राणिमात्रे सत्त्वात्तत्रातिप्रसङ्गवारणाय परपदम् ॥ प्रहाणस्य चेष्टात्वात् दयया दुःखं हापयतीत्यादिप्रयोगाच्च तत्रालिङ्ग्याप्तिवारणायेच्छापदम् ॥ समर्थस्येश्वरस्येति ॥ सिद्धान्ते शिवस्येश्वरकोटावेव निवेशाद्वादिविशेषवत्तत्र जीवत्वस्यानङ्गीकारादीश्वरपदम् ॥ एतच्च प्रहस्तवादादिषु प्रपञ्चितम् ॥ तथा च यद्यसौ शिवकृपापात्रं स्यादनपलयत्दुःखेन न प्रतप्येतेत्यनुकूलतर्केण तस्मिंस्तत्कृपाविरहो निश्चीयते ॥ ईश्वरस्य तद्दुःखप्रहाणेच्छासत्त्वेऽपि तदनिवृत्तावनीश्वरत्वापत्तेः सत्यसंकल्पादिश्रुतिबाधापत्तेश्च ॥ मतान्तरेण समाधिं गृह्णन्ति—अथेति ॥ अथशब्दः प्रश्नार्थः ॥ 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथे'त्यमरोक्तेः ॥ ज्ञानेनापीति ॥ "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे" इत्यादिकठादिश्रुतिषु 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथे'त्यादिस्मृतिषु च सर्वकर्मनाशकतया प्रसिद्धेनापि ॥ अविनाश्यत्वेनेति ॥ शारीरकभाष्ये चतुर्थस्य प्रथमपादे "अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधे" इत्यधिकरणे प्रारब्धतया परिणतपापपुण्ययोर्ज्ञानेनाविनाश्यतायाः "भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते" इत्यधिकरणे तयोर्भोगैकनाश्यतायाश्चाङ्गीकारात्तथेत्यर्थः ॥ अतो युक्तं प्रबलत्वम् ॥ तज्जन्येत्यादि ॥ तस्य प्रारब्धजन्यमनपलयताद्दुःखमीश्वरेणापि कृपामत्त्वेऽपि नोच्छेत्तुं शक्यमिति निगर्वं ॥ दयालोरिति ॥ अयं माधवभट्टोक्तेरनुवादः ॥ एतेन यदि स्यादीश्वरः कश्चित्फलरूप्यन्यकर्मणाम् ॥ कर्त्तारं भजते सोऽपि नह्यकर्त्तुः प्रभुर्हि स इत्यादौ दर्शितोऽनीश्वरवाद ईश्वरस्यानत्यन्तप्रयोजनकत्वं वा प्रसज्यत इति पूर्वपक्षिणः स्वपादे कुठारः ॥ परिहरन्ति—ईदृशमित्यादि ॥ ईदृशं प्रारब्धजन्यम् ॥ कर्म्मन्दिना सन्यासिना ॥ विरुद्धं उपन्यस्तचराधिकरणादिविरुद्धम् ॥ ईश्वरेणापि तदपरोक्षज्ञानेनाप्यविनाश्ये आधुनिकसंन्यासिविशेषनाश्यतया अशक्यवचनत्वात्प्रारब्धे मनुष्य'

विशेषनाश्यत्वबोधकमानानुपलम्भाच्चेति भाव ॥ किंचैव कल्पयताऽऽधुनिकपुरुषविशेषादपि शिवस्यापकर्षो वर्णितो भवतीति तस्यैव शिवद्वेषिताऽऽपद्यते ॥ न च शिव एव मस्करिणा दापितवानिति वाच्यम् ॥ स्वयमदाने चिरमुपेक्षणे च हेत्वभावात् ॥ न च दुष्टप्रारब्धस्य भोगेन क्षयपर्यन्तमुपेक्ष्य शुभप्रारब्धोदये दत्तवानिति वाच्यम् ॥ तथा-सति प्रारब्धेनैव तत्सिद्धौ लाघवेन शिवकर्मन्दिनोरुभयोरप्यप्रयोजकत्वापातात् ॥ कृपा-मन्तरापि तल्लाभसंभवाच्च ॥ एव तत्कल्पनायास्तन्मतविरुद्धत्व दर्शयित्वा भक्तविशेषाण-प्रारब्धानधीनत्वमते कथञ्चित्समाधिमाशङ्क्य पाक्षिकोऽपि दोष. परिहरणीय इत्याशयेनाहु –यद्यपीति ॥ तेनैतद्वृत्तं कपोलकल्पितमेवेति द्योतितम् ॥

किंचाय संन्याससाश्रमपरिग्रहप्रकारोऽपि वर्णाश्रमधर्मप्रणेतृभिर्मनुयाज्ञवल्क्यादिभिरदर्शितोऽपूर्व एव तत्प्रदर्शितप्रकारविरुद्धश्च ॥ तथा चोक्तं याज्ञवल्क्येन 'वनाद्गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सार्ववेदसदक्षिणाम् ॥ प्राजापत्यां तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मनि ॥१॥ अधीतवेदो जपकृत्पुत्रवानन्नदोऽग्निमान् ॥ शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मन· कुर्यात्तु नान्यथा ॥२॥ मिताक्षरायां च तद्व्याख्याने "यावता कालेन तीव्रतप·शोषितवपुषो विषयकषायपरिपाको भवति, पुनश्च मदोद्भवाशङ्का नोद्भाव्यते तावत्कालं वनवासं कृत्वा तत्समनन्तर मोक्षे मनः कुर्यात् ॥ वनगृहशब्दाभ्यां तत्संबन्ध्याश्रमौ लक्ष्येते, मोक्षशब्देन च मोक्षैकफलकश्चतुर्थाश्रम·" इत्युक्तम् ॥

अथ प्रस्तावनाया तन्मध्यादित्यारभ्य समर्पित इत्यन्तेन दर्शित सन्यासाश्रमपरिग्रह-प्रकारमशास्त्रीयत्वोद्भावनेन दूषयन्ति – किंचायमित्यादि अबाधित एव बोध इत्यन्तम् ॥ मनुयाज्ञवल्क्यादिभिरिति ॥ (अ० १ श्लो० ४) 'मन्वत्रि-विष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिरा' इति याज्ञवल्क्याद्युक्तक्रमानुरोधात् (संहिता काण्ड २ प्र० २ अनु० १०) "यद्वै किंच मनुरवदत्तद्भेषजं" इति तैत्तिरीयश्रुतिप्रशंसितत्वाच्च मनो प्रथमनिर्देश ॥ तद्वचनानि तु षष्ठाऽध्याये वानप्रस्थधर्मनिरूपणोत्तर (श्लो० ३३) 'वनेषु च विहृत्यैव तृतीय भागमायुष ॥ चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान् परिव्रजेत् ॥ आश्रमादाश्रम गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रिय ॥ भिक्षाबलिपरिश्रान्त प्रव्रजन् प्रेत्य वर्द्धते ॥ ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥ अनपाकृत्य मोक्ष तु सेवमानो व्रजत्यध ॥ अधीत्य विधिवद्वेदान् पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मत ॥ इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥ अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् ॥ अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यध' इति ॥ अग्रेऽपि (श्लो० ८७–८८) 'ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ॥ एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वार पृथगाश्रमा ॥ सर्वेऽपि क्रमशस्ते ते यथाशास्त्र निषेविताः ॥ यथोक्तकारिण विप्र नयन्ति परमा गति' मिति ॥ तथा (श्लो०–९४) 'दशलक्षणक धर्ममनुतिष्ठन्समाहित ॥

वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विज' इति ॥ एतदेव याज्ञवल्क्येन तृतीयाध्याये ऽध्यात्मप्रकरणे संगृह्योक्तम् ॥ (श्लो० १-२) 'वनाद्गृहाद्वा कृत्वेष्टि'मिति ॥ याज्ञवल्क्यादिभिरित्यादिशब्दो ऋष्यन्तरसमुच्चायकः ॥ तथाच आचारमाधवपरार्कमदनपारिजातादिषु स्मृत्यन्तरम् 'ऋणत्रयमपाकृत्य निर्ममो निरहंकृतिः ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहा'दिति ॥ कूर्मपुराणेऽपि 'अग्निमात्मनि संस्थाप्य द्विजः प्रव्रजितो भवेत् ॥ योगाभ्यासरतः शान्तो ब्रह्मविद्यापरायण' इति ॥ तथा तत्रैव 'प्राजापत्यां निरूप्येष्टिमाग्नेयीमथवा पुनः ॥ अन्तःपक्वकषायोऽसौ ब्रह्माश्रममुपाश्रये'दिति ॥ एकादशस्कन्धे च भगवान् (अ० १८ श्लो० १२-१३) 'यदा कर्मविपाकेषु लोकेषु निरयात्मसु ॥ विरागो जायते सम्यङ्न्यस्ताग्निः प्रव्रजेत्ततः ॥ इष्ट्वा यथोपदेशं मां दत्वा सर्वस्वमृत्विजे ॥ अग्नीन्स्वप्राण आवेश्य निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥' अत्र मन्वादिवचनेषु 'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्ये'त्यादिना ऋणत्रयापाकरणोत्तरमेव संन्यासेऽधिकारस्तदनपाकृतवतस्तत्प्रतिषेधो दुष्फलं च स्पष्टमाघुष्टम् ॥ ऋणत्रयं च तैत्तिरीया आमनन्ति (संहिताकाण्ड ६ प्र० ३ अ० १०)—"जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वानृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी" इति ॥ मन्त्रवर्णोऽपि तैत्तिरीयब्राह्मणतृतीयकाण्डसप्तमाध्याये (अनुवाक ९) "अनृणा अस्मिन्ननृणाः परस्मिँस्तृतीये लोके अनृणास्स्याम ॥ ये देवयाना उत पितृयाणाः सर्वान्पथो अनृणा आक्षीयेम" इति ॥ अन्यदपि ब्राह्मणम् ॥ तैत्तिरीयारण्यकद्वितीयाध्याये (खण्ड १५) "सर्वान् लोकाननृणोऽनुसंचरति" इति ॥ उक्तवचनेषु' त्यक्त्वा संगानि'त्यादिना दृढतरवैराग्यसंपन्नस्यैव तत्राधिकारो बोध्यते ॥ वाजसनेयिब्राह्मणेऽप्याम्नायते—"एवं चैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षां चरन्ति" इति ॥ तैत्तिरीयाणां नारायणोपनिषदि "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्वाः" इति ॥ वेदान्तविज्ञानादर्थस्य सुनिश्चयोत्तरं संन्यासः श्रूयते ॥ एतदेवाभिप्रेत्य विज्ञानेश्वरो विषयकषायपरिपाकात् पुनर्मदोद्भवा भावनिश्चये प्रव्राजाधिकारं व्याचष्टे ॥ मूले 'यावता कालेने-त्यादिश्चतुर्थाश्रम' इत्यन्तो मिताक्षराग्रन्थोऽनूद्यते ॥ आश्रमसमुच्चयपक्षे जाबालश्रुतौ च श्रूयते —'ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेत्'इति ॥

श्रुतिं प्रमाणयन्ति-जाबालश्रुतौ चेति ॥ ननु नेदमैकान्तिकम् —"यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्" इति जाबालश्रुत्या कालविलम्बनिषेधात् ॥ नचेयं श्रुतिः'तृतीयं भागमायुष'इत्यादेरनैकान्तिकत्वबोधिका वनस्थपरत्वेन संकोच्या ॥ अत एव सप्तमस्कन्धद्वादशाध्याये (श्लो० २२) 'चरेद्वने द्वादशाब्दानष्टौ वा चतुरो मुनिः ॥ द्वावेकं वा यथा बुद्धिर्न विपद्येत कृच्छ्रत' इति पक्षान्तराणि स्मर्यन्त इति वाच्यम्; संकोचे मानाभावात् ॥ अत एव जाबाला ब्रह्मचर्यं परिसमाप्येत्यादिना समुच्चयमाम्नायानुपदं

विकल्पमप्यामनन्ति-"यदिवेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा" इति॥ एतदेवाश्रित्य याज्ञवल्क्योऽपि 'वनाद्गृहाद्वा'इति व्यधीत्पदिति चेदत्र ब्रूमः विकल्पपक्षादस्तु कथंचिद्ब्रह्मचर्यादपि प्रव्राजः परं वेदान्तश्रवणमननादिना द्रढिष्ठवैराग्यसंपन्न. स्याधीतसाङ्गवेदस्यैव वर्णितस्तत्राधिकारो नत्वतिबाल्यात्संसारस्वरूपमविजानतोऽनधिगतवैराग्यगन्धस्यानधीताम्नायस्य॥ एतदेव दर्शयितुं विकल्पश्रुत्यर्थं स्मरति माधवीयेऽङ्गिराः-'संसारमेव निस्सारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया॥ प्रव्रजत्यकृतोद्वाहः परं वैराग्यमाश्रितः'इति॥ तत्रैव नारदोऽपि-'प्रथमादाश्रमाद्वापि विरक्तो भवसागरात्॥ ब्राह्मणो मोक्षमन्विच्छंस्त्यक्त्वा संगान् परिव्रजेत्'इति॥ उक्तश्रुतावपि-"यदहरेव विरजेत्" इति वैराग्यस्यावश्यकत्वमुच्यत एव॥ विकल्पश्रुतावपि 'इतरथापदस्यार्थं वेदवेदान्तश्रवणादिना दृढतरवैराग्ये सतीति त्वदीया व्याचक्षते, नाप्यविरक्ताधिकारप्रापकं किमपि प्रमाणमुपलभामहे॥ अनुपनीतस्यानधिकारं तु विकल्पश्रुतिरेव ब्रह्मचर्याप्रभृति तदधिकारकथनमुखेन बोधयति॥ अन्यथा सावित्रीप्रवेशप्रैषोच्चारादिलक्षणवैदिकतदितिकर्त्तव्यतायाः "सखे मां गोपाय येन देवाः पवित्रेण" इत्यादिदण्डपवित्रादिग्रहणमन्त्राणां चाप्राप्त्या संन्यास एव नोत्पद्येतेति निर्विवादेऽस्मिन्विषये किं बहुना॥ परे तु बहुषु श्रुतिस्मृत्याण्पाकरणस्यावश्यकत्वबोधनात् मन्वादिभिस्तथैव स्मरणाच्च विकल्पश्रुतौ 'ब्रह्मचर्य'शब्दो वैधुर्यपरः॥ 'ब्रह्मचर्यमहिंसा च, सततं ब्रह्मचारिभिः' इत्यादौ स्त्रीसंगराहित्ये तस्य रूढिदर्शनात्॥ एतदेवाभिप्रेत्य स्मरति माधवीये यमः-'पुनर्दारक्रियाभावे मृतभार्यः परिव्रजेत्॥ वनस्थो धूतपापो वा परं पन्थानमाश्रयेत्'इति॥ अङ्गिरोवचनमप्येतेनैव समानार्थकम्॥ नारदवचनेऽपि प्रथमादाश्रमात्'इति वैधुर्यलक्षकम्॥ अथवा बहुश्रुतिस्मृतिषु संन्यासाधिकारप्रापकतया वनाश्रमस्यैवोक्तत्वेऽपि दृढवैराग्योत्पत्तौ ततः प्रथमा- दाश्रमाद्गार्हस्थ्यादपि परिव्रजेदिति तदर्थः॥ अत एव याज्ञवल्क्यो 'वनाद्गृहाद्वा' इति पक्षद्वयमेवाह, नतु ब्रह्मचर्यादपीति॥ मनुरपि (अ० ६ श्लो० ३३) 'वनेषु च विहृत्यैवम्' इति (श्लो० ३८) 'ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात्'इति च पक्षद्वयमेव दर्शयति॥ अतो 'ब्रह्मचर्य'- शब्दो न साक्षाद्वर्णित्वपरः॥ बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् यदि श्रुत्यर्थस्तथाऽभविष्यत् कथं तर्हि "यः कश्चित्कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः॥ स सर्वोऽपि वेदोक्तः सर्वज्ञानमयो हि सः" इत्यादिवास्तवस्तव विषयस्स नाऽवक्ष्यत्॥ कथं वा प्रत्युतात्यन्तं व्यगास्यत्?॥ तस्मादाश्रमचतुष्टयसमुच्चयस्त्रयसमुच्चयः "ऐकाश्रम्यं त्वाचार्याः" इति गौतमोक्तो गार्हस्थ्येतराश्रमबाधो वेति त्रय एव पक्षाः प्रामाणिककल्पाद्व्रीहियववदिच्छया विकल्पन्त इति इति मन्यन्ते॥ अथ ब्रह्मचर्याप्रव्रज्योरीकारेऽपि श्रुतौ 'यदि वा'इत्यस्य नारदवचने 'वापी' त्यस्य चानादरार्थत्वमाश्रित्य तत्पक्षस्यातिगौणत्वं वर्णयन्ति॥ अत एव एकादशस्कन्धे भगवता 'आश्रमादाश्रमं गच्छेन्नान्यथा मत्परश्चरेत्' इति स्वपरायणस्यासौ पक्षः प्रत्यषेधि॥ सर्वमतेषु उपनयनात्प्राक् तु कामचारकामवादत्वादिकमेव प्रायो विधीयते, नतु प्रव्राजो नाप्युपनीतस्याप्यनधीतविद्यस्याऽधीतविद्यस्याप्यनत्यन्तविरक्तस्य सः॥ नापि स्वप्रतिज्ञापालनार्थमेव जनकेन बालोऽप्यनुपनीतोऽप्यविरक्तोऽपि स्वेच्छया

प्रव्राजनीय इति विधिः क्वाप्युपलभ्यते ॥ तस्माच्छास्त्रविरुद्धः संन्यासाभास एवायम् ॥ तदेतत्सर्वं हृदिकृत्वाह – श्रुतिस्मृतिष्वित्यादि ॥

श्रुतिस्मृतिष्वेवं कुत्रापि न प्रतिपादितं पिता बालं पुत्रमनुपनीतं परिव्राजयेदिति ॥ किंच तत्पित्रापि कनिष्ठपुत्रसद्भावे ज्येष्ठं ददतानुचितमाचरितम् ॥ ज्येष्ठपुत्रस्य सर्वथैवादातव्यत्वात् ॥ तथा च मिताक्षरायां "अनेकपुत्रसद्भावेऽपि ज्येष्ठो न देयः ॥ ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः" इति तस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात्' इति ॥

यत्तु जिज्ञासाधिकरणे भामत्यां "जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते" इति गृहस्थः सपद्यमान इति व्याख्येयम् ॥ अन्यथा "यदि वेतरथाब्रह्मचर्यादेव" इति श्रुतिर्विरुद्ध्येत" इत्यभाणि,–तदविचारचारु ॥ तथा सति गार्हस्थ्योत्तरमार्षऋणापाकरणाय ब्रह्मचर्यस्य गुरुकुलवासस्य चानुष्ठेयतापत्तेः ॥ "ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः ॥ ब्रह्मचारिवासी" इत्यनुपदं श्रावणात् ॥ न चेष्टापत्तिः, आरूढपातित्यप्रसङ्गात् ॥ यथाह दक्ष –'त्रयाणामानुलोम्यं स्यात् प्रातिलोम्यं न विद्यते ॥ प्रातिलोम्येन यो याति न तस्मात् पापकृत्तमः ॥ यो गृहाश्रममास्थाय ब्रह्मचारी भवेत्पुनः ॥ नयतिर्न वनस्थश्च स सर्वाश्रमवर्जितः' इति ॥ एतदेवाश्रित्य पराशरव्याख्याने माधवः–"यदि गृही कथंचिदत्यवरद्ध ब्रह्मचारी भवेत्तदासौ सर्वाश्रमबहिष्कृतः ॥ आरूढपतितत्वात् ॥ अतो न वनस्थादिभिराश्रमप्रापिभिः शब्दैरभिलप्यो भवति" इत्याह ॥ अयं प्रत्यवरोहाभावश्च शङ्कराचार्यैस्तृतीयस्य चतुर्थे पादे (सूत्र ४०) "तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमाऽतद्रूपाभावेभ्यः" इत्यधिकरणे विचारितः ॥ तत्र हि तद्भाष्ये–"तथा हि अत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्निति अरण्यमियादिति पदं ततो न पुनरेयादित्युपनिषद्" इत्याद्युक्तम् ॥ न च ब्रह्मचर्यादेवेत्यस्यानुरोधादिदमन्यथा नेतव्यम् ॥ एतदनुरोधेन तस्यैव वैधुर्यपरतया परैरन्यथा नयनात् ॥ न च विनिगमनाविरहादनिर्णयः शङ्क्यः ॥ समानबलैनैकेन बहूनां बाधाऽयोगात् ॥ ऋणापाकरणावश्यकतायाबहुत्राम्नानात् ॥ बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् प्रव्राजकप्राप्यदेवयानपथानामप्यनृणगम्यताम्नानाच्च ॥ अथ यैर्ब्रह्मचर्याप्रव्राज उच्यते तैरपि वेदान्ताध्ययनादिनात्यन्तविरक्तं कंचित्पुरुषधौरेयमेवाभिकृत्योच्यत इत्यग्रे स्फुटीष्यति ॥ न तु प्रकृते तथा समभवति ॥ सकलाध्ययनस्योत्तरकालिकतायाःप्रस्तावनातृनैव वक्ष्यमाण'वाञ्छत्रचामरोरीकारादिना वैराग्याभावनिश्चयाच्च ॥ अनुपनीतस्य त्वत्यन्ताप्रासमेवैतदिति प्रागेवावोचाम ॥ तत्पितृकर्तृकतत्प्रव्राजने दूषणान्तरमाहुः–किंच तत्पित्रेत्यादिमुख्यत्वादितीत्यन्तम् ॥ मिताक्षरायामिति ॥ व्यवहाराध्याये दायविभागप्रकरणे (श्लो० १७) दद्यान्माता पिता वायम्' इत्यस्य विवरण इति भावः ॥ 'अनेकपुत्रसद्भाव' इत्यादिर्मुख्यत्वादित्यन्तो मिताक्षराग्रन्थ एव ॥ मुख्यत्वादिति ॥ 'कामजानितरान्विदुः' इति स्मृत्याऽपरजानामपुख्यत्वबोधनाज्ज्येष्ठस्यैव तथात्वमिति भावः ॥ ज्येष्ठेन जातमात्रेणेति तु नवमाध्याये (श्लो० १०६)

मनुवचनं तत्र हि 'ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ॥ पितॄणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥ यस्मिन्नृणं सन्नयति येन चानन्त्यमश्नुते ॥ स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुः ॥ पितेव पालयेत्पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातॄन्यवीयसः ॥ पुत्रवच्चापि वर्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥ ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः ॥ ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः' इति स्मर्यते ॥ तथा च पित्रा धर्मजस्य ज्येष्ठस्य समर्पणे तस्यानृणीभावाऽऽनन्त्याशनकुलप्रतिष्ठादेरभावात्तदर्पणमप्यत्यन्तानुचितमेव ॥ अत एव बह्वृचब्राह्मणेऽपि सप्तमपञ्चिकायां हरिश्चन्द्रोपाख्याने ॥ (खंड १५) "स ह ज्येष्ठं पुत्रं निगृह्णान उवाच नन्विममिति नो एवेममिति" इत्यादि श्रूयते ॥ अर्थस्तु वारुणपुरुषपश्वर्थमजीगर्तस्य सौयवसेस्त्रिषु पुत्रेष्वन्यतमं शतेन चिक्रीषन् हरिश्चन्द्रपुत्रो रोहितस्तेषु ज्येष्ठं निगृह्णानस्सन्नुवाच ॥ नन्विमं पुत्रमाददीयेति ॥ तं क्रेष्यमाणस्य पिता प्रत्युवाच नो एवेमं दास्यामि ज्येष्ठस्यादेयत्वादिति ॥ एवकारः सर्वथैवादेयत्वबोधनार्थः॥ एतदेव लिङ्गमाश्रित्य वीरमित्रोदयादिषु दानक्रयादिकं ज्येष्ठस्य प्रतिषिद्धम् ॥ किंच कनिष्ठस्याप्यापद्येव दानम् (अध्याय ९ श्लोक २६८) 'माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदीति' मनूक्तेः ॥ एतदेवाश्रित्य पूर्वोक्तस्थले विज्ञानेश्वरोऽपि "आपद्ग्रहणादनापदि न देयः दातुरयं प्रतिषेधः" इत्याह ॥ वीरमित्रोदयकारोऽपि "आपदीत्युक्तेरनापदि दातुः प्रत्यवायः' इत्याचष्टे ॥ अपि च केनचिद्दीयमानः पुत्रादिरपि यतिना प्रतिग्राह्य इति विधायकं वाक्यमन्वेष्टव्यम् ॥ तत्र तत्र श्रुतिस्मृतिषु तस्य वैणवदण्डकन्यादिस्वाश्रमलिङ्गातिरिक्तवस्तुपरिग्रहनिषेधात् ॥ तथा पुत्रदानप्रतिज्ञापनमपि यतिवर्यस्योचितं नवेति चिन्त्यम् प्रत्याशावत्तापत्तेः ॥ 'एक एव चरेद्भिक्षु'रित्यादिबाधप्रसक्तेश्च ॥

किंच "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायात्" इत्यादिना "शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितः श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्" इत्यादिश्रुत्या च नित्यानित्यवस्तुविवेकेहामुत्रार्थफलभोगविरागशमदमादिषट्कसंपन्मुमुक्षुत्वरूपसाधनचतुष्टयसंपन्नस्यैव "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं" इत्याद्युक्तरीत्या गुरुसमीपे गमनाधिकारो भवन्मते ॥ नत्वनुपनीतस्य साधनचतुष्टयासंपन्नस्य ऋणत्रयाविनिर्मुक्तस्य बालस्येति परस्परविरुद्धमेवैतत्सर्वमतोऽर्थान्तरमनुमापयति ॥ तदुच्यते–दुर्भिक्षत्याजितदेशेन बुभुक्षितेन बहुपुत्रेण देशाद्देशान्तरं भ्रममाणेन कुरुक्षेत्रमागतेन केनचिद्ब्राह्मणब्रुवेणोल्लङ्घितशास्त्रमर्यादेन ज्येष्ठस्तनूजन्मा विक्रीतः केनचित्कर्मन्दिना वणिग्वृत्त्युपजीविना क्रीत इत्यविरुद्धम् ॥

अपिच त्वन्मतरीत्या तु तादृशस्य बालस्य गुरूपसत्तिरेवासंभाविता कुतस्तरां संन्यास इत्याद्यर्थेनाहुः ॥ किंच परीक्ष्य लोकानित्यादिना ऋणत्रयाऽविनिर्मुक्तस्य बालस्ये-

स्यन्तेन ॥ अयमर्थः "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः" इत्यत्र "समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजति" इत्यादिवत् पाठः क्रमनियामकतयावगम्यते ॥ तथा च वेदान्तविज्ञानोत्तरमेव संन्यासः ॥ "शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां चरन्तः" इति मुण्डकादिश्रुतिष्वपि तथैव निश्चीयते ॥ नचाग्निहोत्रयवागूपाकन्यायेन पाठक्रमादार्थक्रमस्य बलीयस्त्वमाश्रित्य विपर्ययोऽत्र शङ्क्यः ॥ वाजसनेयिभिः "एतमात्मानं विदित्वा" इति क्त्वाश्रुत्या स्पष्टमेवात्मवेदनस्य भिक्षुचर्यापूर्वकालिकत्वबोधनात् ॥ अतो 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत'इत्यादिवच्छ्रौत एव क्रमः ॥ युक्तं चैतत् ' अन्यथा दृढतरवैराग्यानुदयात्" इति विरक्तस्यैव संन्यासेऽधिकारात्तद्रहितसंन्यासिनोऽत्यन्तनिगानाच्च ॥ वेदान्तविज्ञानं च गुरूपसत्त्येकसाध्यम् ॥ सामगानां श्वेतकेतुविद्यायां गन्धाराऽऽनीताभिनद्धाक्षपुरुषदृष्टान्तमुपन्यस्य "एवमेवेहाचार्यवान् पुरुषो वेद" इति श्रावणात् ॥ उपसत्तिश्च विविदिषाजन्या 'तद्विज्ञानार्थमिति श्रुतेः ॥ विविदिषा च वेदानुवचनयज्ञदानतपःप्रभृतिजन्या "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" इति तेषां तत्कारणत्वाम्नानात् ॥ अतः पूर्वमेव वेदानुवचनयज्ञाद्यपेक्ष्यते ॥ अथ जन्मान्तरीयदृढतरयज्ञाद्यपूर्वसत्त्वेऽपि वेदानुवचनं वेदान्ताभ्यासश्चैतज्जन्मीय एवापेक्षितः ॥ अत एव जिज्ञासासूत्रभाष्ये शङ्कराचार्याः "धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्ते." इत्याहुः ॥ अध्ययनादेव हि विविदिषानियतपूर्ववृत्तीनि नित्यानित्यवस्तुविवेकादीनि संपद्यन्ते ॥ अत एव जिज्ञासासूत्रस्थ अथ' शब्दस्यानन्तर्यार्थकत्वमाश्रित्य तदवधित्वेन तदादिचतुष्टयं निरूपितं शङ्कराचार्यैः ॥ तथा हि तद्भाष्ये–'अथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते' इत्यादिना ॥ प्राचीनाभिमतमधिकारार्थत्वं प्रतिषिध्य मङ्गलस्याऽऽर्थिकत्वमर्थान्तरासंभवं च प्रदर्श्य कैश्चिदभिप्रेतं स्वाध्यायानन्तर्यं कर्मावबोधानन्तर्यं च निराकृत्योच्यते–"तस्मात्किमपि वक्तव्यं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यत' इति । उच्यते; नित्यानित्यवस्तुविवेकः इहामुत्रार्थफलभोगविरागः शमदमादिसाधनसंपत् मुमुक्षुत्वं च तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च ॥ न विपर्यये ॥ तस्मादथशब्देन यथोक्तसाधनसंपत्त्यानन्तर्यमुपदिश्यते" इति ॥ अत्र भामत्यां "तस्मात्किमपि वक्तव्यमिति ॥ यस्मिन्नसति ब्रह्मजिज्ञासा न भवति, सति तु भवन्तीभवत्येवेत्यर्थः" इत्यादिना "नित्यानित्यवस्तुविवेकइत्यादि नित्यानित्ययोर्वस्तुनोरिति नित्यानित्यवस्तु तद्धर्मः नित्यानित्ययोर्धर्मिणोस्तद्धर्माणां च विवेको नित्यानित्यवस्तुविवेकः इहामुत्रार्थं भोगविरागः अर्थ्यते प्रार्थ्यत इत्यर्थः फलमितियावत् । तस्मिन्विरागोऽनाऽऽभोगात्मिकोपेक्षाबुद्धिः । ततः शमदमादिसाधनसपत् वैराग्यहेतुको मनोविजयः शम इति वशीकारसंज्ञ इति चाख्यायते ॥ विजितं च मनस्तत्त्वविषयविनियोगयोग्यतां नीयते, सेयमस्य योग्यता दमः । आदिग्रहणेन च विषयतितिक्षातदुपरमतत्त्वश्रद्धाः संगृह्यन्ते ॥ ततोऽस्य संसारबन्धनान्मुमुक्षाभवतीत्याह (मुमुक्षुत्वं च) तस्य च नित्यशुद्धमुक्तसत्यस्वभावब्रह्मज्ञानं मोक्षस्य कारणमित्युपश्रुत्य तज्जिज्ञासा भवति तस्मात्तेषामेवानन्तर्यं" इति व्याख्यायि ॥

अत्र मूलभूताम्नायस्तु यथा—"तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते" इत्यादिषु स्वर्गादिसुखस्यानित्यत्वमाम्नायते ॥ मुण्डकेप्यपि प्रथममुण्डकद्वितीयखण्डे ऋक् ७ "प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः" इत्यादिना (ऋक् १०) "नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं चाविशन्ति" इत्यन्तेन स्वर्गादिसुखस्य क्षयितामाम्नाय 'तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्य इत्यृचा निवृत्तिनिष्ठस्य परमपुरुषार्थसिद्धिमुक्त्वोच्यते "परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन ॥ तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ॥ येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यां" इति अत्र स इत्यनेन कर्मचितलोकपरीक्षया निर्विण्णो ब्राह्मणः परामृश्यते ॥ प्रोवाचेति लकारव्यत्ययो 'व्यत्ययोबहुलम्' इत्यनुशासनात् ॥ प्रब्रूयादित्यर्थः॥ स्पष्टं चेदं शाङ्करोपनिषद्भाष्येऽपि अत्रापि श्रद्धापूर्वकोपसत्तिप्रशान्तचित्तत्वादिगुणविशिष्टं प्रत्येवोपदेश आचार्येण कर्त्तव्य इति विधीयते न तु तद्रहितं प्रति ॥ अत एव शमदमादिसंपन्नस्यैवात्मदर्शनविधिं काण्वा दर्शयन्ति॥ तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुस्समाहितः श्रद्धाचित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति" इति ॥ इह तस्मादिति प्रकृतप्रशंसापरिग्रहाद्विधित्वं स्वीकृतम् ॥ तैत्तिरीयसंहिता (काण्ड २ प्र० ६ अनु० ८) "तस्मात्पूषाप्रपिष्टभागोऽदन्तको हि" इत्यादिवदपूर्वत्वाच्च ॥ माध्यन्दिनास्तु "तस्माच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धाचित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत् सर्वमात्मनि पश्यति" इति पठन्ति॥ शमादिस्वरूपं तु रत्नप्रभायां दर्शितम्॥ "लौकिकव्यापारान्मनस उपरमः शमः ॥ बाह्यकरणानामुपरमो दमः॥ ज्ञानार्थं विहितनित्यादिकर्म्मसंन्यास उपरतिः॥ शीतोष्णादिद्वन्द्वसहनं तितिक्षा ॥ निद्रालस्यप्रमादत्यागेन मनःस्थितिः समाधानम् ॥ सर्वत्रास्तिकता श्रद्धा ॥ एतत् षट्कप्राप्तिः शमादिसंपत्" इति दिक् ॥ अत्रोपरतिस्वरूपं चिन्त्यमित्यन्यत्र विस्तरः॥ अतो नित्यानित्यवस्तुविवेकादिचतुष्कसंपन्नेनैव ब्रह्मविविदिषा कर्तव्येति प्रथमसूत्रस्यार्थं वर्णयन्ति शङ्कराचार्याः—"तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्या ॥ ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणं" इत्यादि ॥ उपसत्तिश्च विविदिषया ॥ तस्यैव चोपदेशार्हत्वम्—'नचाशुश्रूषवे वाच्यम्' इत्यजिज्ञासमानायोपदेशस्य प्रतिषेधात् ॥ तथा च प्रकृते यथोक्तविवेकवैराग्यादिसाधनचतुष्टयाभावाजिज्ञासानुदयाच्च तादृशबालस्य गुरूपसत्तिरेव भवन्मतरीत्याऽत्यन्तविरुद्धा॥ वस्तुतस्तु 'अथ'शब्दस्यानन्तर्यार्थकत्वेऽधिकाकाङ्क्षाध्याहारादिदोषान् विवेकादीनामानन्तर्यावधित्वेन परिग्रहे चक्रकापत्तिगर्भान्योन्याश्रयादिदोषांश्च प्रदर्श्य तस्याधिकारार्थत्वमेव समर्थितमाकरे प्रकाशे च ॥ तदेतदभिप्रेत्य मूले भवन्मत इत्यादि॥ सर्वमतेषु स्वयमविरक्तस्याविविदिषोरनुपनीतत्वाद्यधिकारप्रतिबन्धकधर्मशालिनो बालस्य परेच्छया ब्रह्मार्थमुपसत्तिस्तु सर्वथा शास्त्रविरुद्धैवेति दिक् ॥ तदेतत्सर्वमनुसंधायोक्तं किं च परीक्ष्येत्यादिबालस्येत्यन्तम् ॥ अत्र इत्यादिनेति ॥ 'तद्विज्ञानार्थम्' इत्यस्यादि भागेनेत्यर्थः॥ तृतीयान्तद्वयं प्रकृतश्रुत्युक्तोपसत्तौ साधनचतुष्टयसंपन्नस्यैवाधिकारे हेतुबोधकम्॥

अथ "तत्र च प्रायेणान्योन्यं विरुद्धानि वाक्यान्यर्थान्तरप्रतिपादकानि" इति प्रतिज्ञावाक्यानुरोधात्परस्परविरुद्धत्वमुपपाद्य वाक्यार्थभिन्नार्थप्रतिपादकत्वं स्पष्टयति- अतोर्थान्तरमित्यादिना अविरुद्धमित्यन्तेन ॥ तदुच्यत इति ॥ तत् अर्थान्तरम् ॥ तदुक्तार्थातिरिक्तो वास्तवो भूतार्थ इति यावत् ॥ भ्रममाणेनेति भ्रमणशीलेन ॥ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिष्विति चानश् ॥ आत्मानं मण्डयमान इत्यादिवत् ॥ ब्राह्मणब्रुवेणेति ब्राह्मण इत्युच्यतेऽसौ ब्राह्मणब्रुवः नतु वस्तुतस्तल्लक्षणाक्रान्तः ॥ बाहुलकात्कर्मणि पचाद्यच् ॥ धरूपेत्यादिना निपातनाद्ध्रस्वादेशगुणयोरभावः ॥ तल्लक्षणं तु दानचन्द्रिकादिषु व्यासः 'गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च ॥ न कर्मविन्न चाधीतः स भवेद्ब्राह्मणब्रुव' इति ॥ उल्लङ्घितशास्त्रमर्यादेनेति ॥ पुत्रक्रयज्येष्टक्रयादिप्रतिषेधोल्लङ्घनात्तथेति भावः ॥ प्रकृतानुमितिसाधकं विश्वजनीनमितिवृत्तमाहुः ॥ काश्मीरे

काश्मीरदेशे प्रबलदुर्भिक्षमभूत् सन्ति च कुरुक्षेत्रे व्यवहार-
कर्त्तारो धनिकाः कर्मन्दिन इत्यबाधित एव बोधः ॥

इत्यादिना बोधइत्यन्तेन ॥ तथा च शिष्ट किंवदन्त्या निर्विचिकित्सप्रतिपन्नोऽयमर्थोनुमितिसंप्रतिपत्त्या सार्वजनिकनिश्चयगोचरो भविष्यतीति किं बहुना ॥ व्यवहारकर्त्तार इति ॥ 'घटानां निर्म्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलह' इतिवच्छेषषष्ठ्या समासः ॥ तेन 'तृजकाभ्यां कर्त्तरी'त्यस्याविषयः ॥ किंच चतुर्विधेषु भिक्षुषु कतमोऽयं भिक्षुः ॥ तेषां चातुर्विध्यं तु माधवीये हारीतः - चतुर्विधा भिक्षवस्तु प्रोक्ताः सामान्यलिङ्गिनः ॥ तेषां पृथक् पृथग् ज्ञानं वृत्तिभेदात्कृतं श्रुतम् ॥ कुटीचरो बहूदश्च हंसश्चैव तृतीयकः ॥ चतुर्थः परमो हंसो यो यः पश्चात्स उत्तम इति ॥ पितामहोऽपि ॥ चतुर्विधा भिक्षवस्तु प्रख्याता ब्रह्मणो मुखात् ॥ कुटीचरो बहूदको हंसश्चैव तृतीयकः ॥ चतुर्थः परहंसश्च संज्ञाभेदैः प्रकीर्तिता' इति ॥ एवं बृहत्पराशरादिस्मृतिष्वपि द्रष्टव्यत् ॥ तत्र न तावदाद्यः ॥ प्रजापतिना "कुटीचरो नाम स्वगृहे वर्त्तमान आहिताग्निषु भिक्षां भुञ्जानोपगतकामक्रोधलोभमोहोहंकारवर्जितो य आत्मानुग्रहं कुरुते" इति ॥ वृद्धपराशरेण च "कुटीचरानामपुत्रादिभिः कुटीं कारयित्वा कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यभयादीन्हित्वा विधिवत्संन्यासं कृत्वा" इत्यादिना दर्शितलक्षणस्याप्रवेशात् ॥ नापि द्वितीयः ॥ 'स्कन्देन बहूदकश्च संन्यस्य बंधुपुत्रादिवर्जितः ॥ सप्तागारं चरेद्भैक्षमेकान्नं च परित्यजेत् ॥ गोवालरज्जुसबद्धत्रिदण्डंशिक्यमुद्धृतम् ॥ जलपात्रं पवित्रं च खनित्रीं चकृपालिकाम् ॥ शिखां यज्ञोपवीतं च देवताराधनंचरेत्' इति ॥ वृद्धपराशरेणापि "तत्र बहूदकानामत्रिदण्डकमण्डलुपद्मपवित्रकाषायवस्त्रधारिणः" इत्यादिना प्रोक्ततदसाधारणधर्माणामभावात् ॥ माधवादिभिः कुटीचरबहूदकयोर्नियतधर्मत्वेन व्यवस्थापितत्रिदण्डशिखासूत्राद्यभावाच्च ॥ वस्तुतस्तु त्रिदण्डधारणमेव मुख्यम्; मनुयाज्ञवल्क्यादिभिरेकदण्डस्यानुक्तत्वात् तथा च मनुः-(अध्या. १२ श्लोक १०) 'यस्यैते नियता बुद्धौ स त्रिदण्डीति चोच्यत' इत्यान्तरनियमवत एव वास्तवसंन्यासित्वं वदन्संन्यासस्य त्रिदण्डत्वं बोधयति ॥ याज्ञव-

ल्क्योऽपि (अ० ३ यतिधर्मप्रकरणे श्लो० ३) 'सर्वभूतहित दान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः ॥ एकाराम परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत् ॥' मिताक्षरादिषु स्मृत्यन्तरम्–"श्रीन्वैणवान्दण्डान्मूर्द्धप्रमाणान् दक्षिणेन पाणिना धारयेत् सव्येन सोदकं कमण्डलु" इति ॥ देवलोऽपि–"काषायी त्रिदण्डी सकमण्डलुपवित्रपादुकासनकन्थामात्र" इति ॥ माधवीये हारीतदत्तात्रेयपितामहा कुटीचरादीश्चतुरोऽप्युपन्यस्य सर्वेषां त्रिदण्डमेव विदधते–'वृत्तिभेदेन भिक्षाश्च नैव लिङ्गेन ते द्विजा ॥ लिङ्ग तु वैणव तेषां त्रिदण्डं सपवित्रक' मिति ॥ दक्षोऽपि सर्वेषामाश्रमाणा क्रमाल्लक्षणमभिदधान–"त्रिदण्डो यतिश्चैव" इति यतेर्लक्षणमभिधाय त्रिदण्डरहितस्य यतित्व निषेधति–'यस्यैतल्लक्षण नास्ति प्रायश्चित्ती न चाश्रमी'ति॥ यत्तु क्वचिदेकदण्डवचन तत्त्वऽपहारादिना त्रिदण्डनाशे तन्नयलाभपर्यन्तमेकेन निर्वाहाभिप्रायम् ॥ यथाह अतिथि–'यावन्न स्युस्त्रयो दण्डास्तावदेकेन पर्यटे' दिति ॥ हारीतोऽपि–' नष्टे जरपवित्रे वा त्रिदण्डे वा प्रमादत ॥ एक तु वैणव दण्ड पालाश वैल्वमेव वा ॥ गृही वा विचरेत्तावद्यावल्लभेत्त्रिदण्डक' मिति॥ यत्तु 'एकदण्डी वेति बौधायनतत्स्मरण यच्च 'चतुर्थमाश्रम गच्छेद्ब्रह्मविद्यापरायण ॥ एकदण्डी त्रिदण्डी वा सर्वसङ्गविवर्जित' इति चतुर्विंशतिमते विकल्पाभिधान तदप्येतेनैव व्याख्यातम् ॥ यत्तु केचित्–'वाग्दण्डोऽथ मनोदण्ड कायदण्डस्तथैव च ॥ तस्यैते नियता बुद्धो स त्रिदण्डीति चोच्यते ॥ त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य सर्वभूतेषु मानव । कामक्रोधौ तु सयम्य तत सिद्धिं निगच्छती"ति द्वादशाध्याये (श्लो० १०–११) मनुवचनात् ॥ 'वाग्दण्डोऽथ मनोदण्ड कर्मदण्डस्तथैव च ॥ यस्यैते नियता दण्डास्त्रिदण्डीति स उच्यत' इति दक्षवचनाच्च सर्वेषां त्रिदण्डवचनानि वाग्दण्डादिविषयाणीति वदन्ति,–तन्न, तथा सति कुटीचरबहूदकयोरप्येकदण्डमसगास्तयोस्त्रिदण्डावश्यकताया स्वयमङ्गीकारात् ॥ अथ शास्त्रबलात्तयोर्वेणुत्रयधारणमप्यावश्यकमिति चेत्तर्हि सर्वेषां तथास्तु, पूर्वोक्तशास्त्रबलात्॥ 'पर परमहसस्तु तुर्याख्यश्रुतिरब्रवीत् ॥ यमैश्च नियमैर्युक्तो विष्णुरूपी त्रिदण्डभृदिति॥ पितामहेन परमहसस्यापि त्रिदण्डधारण विधानाच्च॥ तथा च वाग्दण्डादिरहितस्य केवलबाह्यत्रिदण्डधारणाच्च त्रिदण्डिव्यपदेशार्हत्वमित्येवमनुदक्षवचसोराशय ॥ मनुना 'न लिङ्ग धर्मकारण'मिति केवललिङ्गस्य नेष्फल्यकथनात् । याज्ञवल्क्येनापि (अ० ३ आध्यात्मिकप्रकरणे श्लो० ७) 'कर्तव्याशयशुद्धिस्तु भिक्षुकेण विशेषत ॥ ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात्स्वातन्त्र्यकरणाय चेति' तथा (श्लो० ७) 'नाश्रम कारण धर्मे क्रियमाणो भवेद्धि स' इति च स्मरणात् ॥ श्रीभागवतेऽपि एकादशस्कन्धाष्टादशाध्याये (श्लो० १७) 'मौनाऽनीहाऽनिलायामा दण्डा वाग्देहचेतसाम् ॥ नह्येते यस्य सन्त्यङ्गवेणुभिर्न भवेद्यति'रिति कथनाच्च॥ 'ननु लिङ्ग तु वैणव' 'तेषा त्रिदड सपवित्रक' मिति स्पष्टम् । वैणवदण्डत्रयस्य चतुर्णां लिङ्गताधानं वाग्दण्डादिपरतया नेतु शक्यम् ॥ पराशरमाधवीये कालिकापुराणे–'वैणवा ये स्मृता दण्डा लिङ्गमात्रप्रबोधका ॥ लिङ्गव्यक्त्यै हि धार्यास्ते न पुनर्धर्महेतव ॥ कायिका ये बुधैर्नित्य नृणां पापप्रमोक्षणाद् ॥ जितेन्द्रियैर्जितक्रोधैर्धार्या वै तत्त्वदर्शिभि'रिति बाह्याभ्यन्तराणामुभयेषा धारणाविधानाच्च॥

अथवाऽस्तु हंसपरमहंसयोः कथंचित्त्रिदण्डेन सहैकदण्डस्य विकल्पः ॥ विष्णुबौधायाभ्याम्–'एकदण्डी भवेद्वापि त्रिदण्डी वा मुनिर्भवेदिति' ॥ व्यासेनापि–'त्रिदण्डमेकदण्डं वा व्रतमास्थाय तत्त्ववित् ॥ पर्यटेत्पृथिवीं नित्यं वर्षाकाले स्थिरीभवे'दिति स्मरणात् ॥ ननु हंसादेस्त्रिदण्डधारणं प्रतिषेद्धुं शक्यमित्यन्यदेतत् ॥ अथ परिशेषाद्यथा हंसः परमहंसो वा स वक्तव्यः ॥ तत्रापि नाद्यः, कुटीचराद्यवस्थोत्तरं तीव्रतरवैराग्ये सत्येव तत्राधिकारात् ॥ तथा च माधवीये–"तत्राधिकारिविशेषः पुराणे दर्शितः ॥ 'विरक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता तीव्रा तीव्रतरेति च । सत्यामेव तु तीव्रायां न्यसीद्योगी कुटीचरः ॥ शक्तो बहूदके तीव्रतरायां हंससंज्ञिते । मुमुक्षुः परमे हंसे साक्षाद्विज्ञानसाधनः" इति ॥ प्रकृते तु परेण स्वेच्छया प्रव्राजितस्य न विरक्तेर्गन्धोऽपि कुतस्तरां तीव्रा सा कुतस्तमां च तीव्रतरेति दूरापास्त एव हंसत्वाद्यधिकाः ॥ अपि च मदनपारिजाते ब्रह्मवैवर्ते 'वैराग्योत्पत्तिमाने च संन्यासे परियुज्यते ॥ 'रागवांस्तु विप्रोऽपि वेदवेदाङ्गवित्तम'इति विदुषोऽप्यविरक्तस्य तत्रानधिकारः, किमुताविदुषो बालस्य ॥ किंच हंसवृत्तिर्माधवीये स्कन्दपुराणे–'हंसः कमण्डलुं शिक्यं भिक्षापात्रं तथैव च ॥ कन्थां कौपीनमाच्छादकवस्त्रं बहिःपट'मित्यादिना तदितरापरिग्रहदेवताध्यानार्चनादिरूपा दर्शिता ॥ विष्णुरपि 'यज्ञोपवीतं दण्डं च वस्त्रं जन्तुनिवारणम् ॥ तावान्परिग्रहः प्रोक्तो नान्यो हंसपरिग्रह'इति ॥ पितामहोऽपि–'हंसस्तृतीयो विज्ञेयो भिक्षुर्मोक्षपरायणः ॥ नित्यंत्रिषवणस्नायीस्यार्द्रवासा भवेत्सदा ॥ चान्द्रायणेन वर्तेत यतिधर्मानुशासनात् ॥ वृक्षमूले वसेन्नित्यं गुहायांवा सरित्तट' इति ॥ बौधायनोऽपि हंसाः कमडलुं शिक्यं दण्डं पात्राणिबिभ्रतः ॥ ग्रामतीर्थैकरात्राश्च नगरे पञ्चरात्रकाः ॥ त्रिपड्रात्रोपवासाश्च पक्षमासोपवासिनः ॥ कृच्छ्रसान्तपनाद्यैश्च मन्त्रैः कृशवपुर्धरा' इति प्रकृतपुरुषे तु तद्विरुद्धा छत्रचामरादिपरिग्रहराजसेवानगरनिवासादिरूपा वृत्तिः प्रस्तावनाकृतैव वक्ष्यत इति न तत्र तत्त्वसंभावना; नाप्ययं परमहंसः, तद्वृत्तेरभावात् ॥ सापि स्कन्दपुराणे प्रतिपादिता–'कौपीनाच्छादनं वस्त्रं कन्थां शीतनिवारिणीम् ॥ अक्षमालां च गृह्णीयाद्वैणवं दण्डमव्रणम् । 'माधूकरमैकान्नं परहंस· समाचरे'दिति ॥ 'दण्ड'मित्येकवचनं जात्यभिप्रायाद्विकल्पाभिप्रायाद्वा ॥ एवमादिप्रतिपादितहंसधर्माऽभावाच्च स तथा ॥ अधिकं त्वग्रे वक्ष्यते ॥ तस्मादाश्रमपरिभ्रष्ट एवायमिति निर्णयः ॥

स चाप्राप्तगार्हस्थ्यसुखो विधिं विनैव संन्यासाश्रमपरिग्रहादप्राप्ततत्फलश्चोभयभ्रष्ट एवातो युक्तमेवैतादृशस्य महतां निन्दनमेतादृशाचरणं च ॥ परं त्वेतादृशस्य विद्यालाभ इत्याश्चर्यम् ॥ प्रारब्धकर्मणो बलीयस्त्वादेव तल्लाभः ॥ अत एव तेनोक्तं–स च प्राक्तनसंस्कारवशादिति ॥ तत्र व्याससूत्रशारीरकाध्य–यनस्य ब्रह्मविचाररूपत्वाद्धुपयोगित्वेऽपि व्याकरणन्यायवैशेषिकमीमांसाध्ययनं संन्यासाश्रमस्थानांविक्षेपकारित्वादनुचितमेव ॥ उक्तं च तन्मतानुसारिभिः–

"कृषिवाणिज्यसेवादौ काव्यतर्कादिकेषु च ॥ विक्षिप्यते प्रवृत्ता धीस्तैस्तत्त्वस्मृत्यसंभवात्" इति ॥

अथ प्रस्तावनायां स च[1] प्राक्तनेत्यादिना संबभूवुरित्यन्तेन दर्शितायां तत्प्रशंसायां कल्पितत्वमाश्रमविरुद्धत्वं चोद्घाटयन्ति । स चाप्राप्तगार्हस्थ्यसुख इत्यादिना अग्रे वक्ष्यन्त इत्यन्तेन ॥ अप्राप्तगार्हस्थ्यसुख इत्यादि ॥ षष्ठस्कन्धे दक्षवचनेषु 'नानुभूय न जानाति पुमान्विषयतीक्ष्णताम्' इत्यादिकथनाद्धर्मतो गार्हस्थ्यानुभवमन्तराऽऽद्यस्मन्यसने कथंचित्कर्मेन्द्रियसंयमनेऽपि श्रवणदर्शनादिजन्यविषयसंस्कारविशिष्टमनसा स्मरणावश्यभावान्मिथ्याचारत्वमेवापद्यते ॥ 'कर्मेन्द्रियाणि संयम्ये'ति भगवद्वाक्यात् ॥ वस्तुतस्त्ववैधप्रव्राजाश्रयणात्तदाश्रयणोत्तरमपि तद्धर्मानाचरणात्तद्विरुद्धधर्माचरणाच्च पातित्यप्रसक्त्या शास्त्रोक्तं सन्यासफलमलभमानो गार्हस्थ्यभैक्षत्रोभयाश्रमत उभयलोकतश्च परिभ्रष्ट एव ॥ यथाह एकादशस्कन्धे (अ० १८ श्लोक ४०।४१) भगवान् 'यस्त्वसंयतषड्वर्गः प्रचण्डेन्द्रियसारथिः ॥ ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति ॥ सुरानात्मानमात्मस्थं निह्नुते मां च धर्महा ॥ अविपक्वकषायोऽस्मादमुष्माच्च विहीयते' इति ॥ माधवीये च ज्ञानादिरहितप्रव्राजस्य फलमाम्नायते—'काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जित ॥ स याति नरकान्घोरान् महारौरवसंज्ञितान्' इति ॥ तत्रैव

---

१ स च प्राक्तनसंस्कारबलादल्पेनैव कालेनाधिगतपाणिनीयगोनर्दीयशास्त्रसर्वस्वोनवद्वीपगमनेन संपादितकणभुक्चरणाक्षसिद्धान्तसंपत् भाट्टप्राभाकरमतपारावारपारदृश्वा व्याससूत्रशारीरकादिनिखिलनिगमान्तपयःपयोधिपारीण काश्यादिपत्तनेषु स्वदिग्विजय नाटयन्दिग्गज इव देशिकमण्डलाखण्डलश्रीशङ्करार्यसिद्धान्तसन्मार्गोऽवरोधिनो वादिविटपानामूलं समुत्पाटयंस्तत्तद्देशक्ष्मापालपूजितपादपद्मोऽनेकभूजानिलब्धच्छत्रचामराद्यखिलराजचिह्नउत्तरदिक्स्थशङ्कराचार्याभिमानितामुद्वहन्सकलमङ्गुणरत्नरोहणगिरिस्सदानन्दगिरिरित्यभिख्यामलङ्कुर्वन्निखिलदेशावलोकनकौतुकी हरिचक्रचङ्क्रमणक्रमेण समाससाद मेदपाटविषयराजधानीम् ॥ अथ तत्सत्कीर्तिश्रवणसमुत्पन्नदर्शनाभिलाषेण योजनपरिमितभूभाग सन्मुखसमागतेन श्रीमच्चन्द्रचूडचरणदत्तावधानेन सद्गुणसंपन्निधानेन सरूपसिंहाभिधानेनोदयपुरमेदनाधिपतिना समानीय निजनगरं स्वगुरुवर्यतया स्थापित ॥ तदनन्तरं प्रतिदिनवर्द्धमानप्रतापैर्निजविद्याविभववशीकृतानेकविद्वद्भिरस्वसिद्धान्तप्रतिपादनपुरस्सरापरमतोत्पाटनप्रबलयुक्तिप्रचुरप्रबन्धकाङ्क्षिवागीश्वरीविहारभूमिद्भिस्तैस्तथा चरितं यथाऽऽकल्पमयाह्लादिताखिलविद्वद्वरविहङ्गानिस्तापनिर्मलीकृतसमस्तमनुजमानसभूमयस्सत्कीर्तिकूलङ्कषानिर्विरामा भवितार ॥ येषाद्य सद्विद्यावैदग्ध्यवाक्पाटवप्रौढप्रतापाग्निखिलावनिमण्डलमण्डनानि विद्वन्मण्डलानि न प्रेम्णाद्यापि विस्मरन्ति ॥ कदाचित्तीर्थयात्राप्रसङ्गवशादुदयपुरं प्राप्ता विद्वांसो गोस्वामिन श्रीजीवनजिच्छर्माण समर्पयामासुरात्मरचितां चालकृष्णचम्पूमुदयपुरभूजानिसरूपसिंहाय तां विलोक्य सोपि स्वामिनां सकाशे प्रेषयामास तद्विलोकनसमुत्पन्नतत्समागमाभिलाषैश्चर्यैः समागमायामन्त्रिता अपि ते गोस्वामिन कस्माच्चित् कार्यवशात् प्रयाणप्रणयिन सबभूवु ॥

स्मृतावपि—'एकदण्डं समाश्रित्य जीवन्ति बहवो नराः ॥ नरके रौरवे घोरे कर्मत्यागात्पतन्ति ते' इति ॥ निर्णयसिन्धावपीदमुदाहारि—'काष्ठदण्डो धृतो येन' इति तु यमवचनत्वेन समग्राहि ॥ महतां निन्दनमिति ॥ इदं सहस्रासे "शतैः पुरा ब्राह्मणैः वालभिकृतं विन्मण्डनं" इत्यादावतिस्फुटी भविष्यति ॥ एतादृशाचरणमिति ॥ विद्योपजीवनराजसेवादिप्रतिषिद्धाचरणम् ॥ स्वस्य तत्सदृशदुराग्रहलेशस्याप्यभावात्तस्य लेशानुमित वैदुष्यं साश्चर्यं स्वीकुर्वन्ति—परं त्वित्यादिना ॥ तेनेति ॥ प्रस्तावना कृता ॥ प्रस्तावनायां स च प्राक्तने पारीणइत्यन्तेन दर्शितं दूषयन्ति तत्र व्यासेत्यादिना स्मृत्यसंभवादितीत्यन्तेन ॥ अयमत्राशयः-यतेर्व्याकरणादिबहुमन्थाभ्यासोन्यायाद्यसच्छास्त्राभ्यासश्च नैव युक्तः ॥ "नाभ्यसेद्बहून् च्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत्" इति प्रतिषेधात् ॥ श्रीभागवते च सप्तमस्कन्धे त्रयोदशाध्याये (श्लोक० ७-८) यतिधर्मानुपक्रम्य नारदः 'नासच्छास्त्रेषु सज्जेत नोपजीवेत जीविकाम् ॥ वाद्वादांस्त्यजेत्तर्कान् पक्षं कंचन संश्रयेत् ॥ न शिष्याननुबध्नीत ग्रन्थान्नैवाभ्यसेद्बहून् ॥ न व्याख्यामुपयुञ्जीत नारंभानारभेत् क्वचित्' इति ॥ किंच यतेरध्ययनमेव प्रतिषिध्यते ॥ यथाह पराशरमाधवीये दक्षः—'नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कदाचन ॥ एतैः सर्वैः सुनिष्णातो यतिर्भवति नेतर' इति ॥ बह्वृचशाखायामपि तृतीयारण्यके द्वादशखण्डे "एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे" इति ॥ न्यायादीनामसच्छास्त्रत्वं तु चतुर्लक्षण्यामविरोधस्य द्वितीयपादे तर्काऽप्रतिष्ठानसूत्रे शिष्टापरिग्रहसूत्रे च स्पष्टमेव ॥ ननु विविदिषुत्वाश्रयणात्साध्यनं विरुद्धम् ॥ अस्ति संन्यासिनां विद्वद्विविदिषुभेदाद्वैविध्यमिति चेत्—सत्यम्; अस्ति द्वैविध्यं, तथापि कुटीचरबहूदकयोरेव पाक्षिकं विविदिषुत्वं न तु हंसपरमहंसयोः साक्षाद्विद्वानसाधन' इत्यादिविरोधात् ॥ अयं तु शिखासूत्रत्यागात्परमहंसतया भावत्कैरभिप्रेयत इति न तस्य तथात्वम् ॥ यत्तु कैश्चित् परमहंसस्यापि विद्वद्विविदिषुभेदेन द्वैविध्यमुक्तं तत्र मूलं चिन्त्यम् ॥ तैर्दर्शितस्य " एतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येवमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति" इति वाजसनेयिब्राह्मणस्य कुटीचरादिपरतयोपपत्तेः पारमहंस्यद्वैविध्ये स्पष्टमानानुपलम्भाच ॥ किंच यैस्तद्वैविध्यमङ्गीक्रियते तैरपि विविदिषोरेकदण्डादिधारणमावश्यकमभ्युपगम्यते ॥ सर्वथा विद्वद्दशायामेव तदनावश्यकत्वं चोच्यते ॥ प्रकृतपुरुषस्तु मूलत एव दण्डादिरहित इति नासौ विविदिषुव्यपदेशार्हः ॥ विद्वद्विषयकतया कमलाकरभट्टेनोदाहृतायां "न दण्डं न शिखां नाच्छादनं चरतिपरमहंसः" इति महोपनिषदि ज्ञानमेवास्य दण्ड इति वाक्यशेषात् ज्ञानरहितः पिपटिपुस्साच्छादनोयं न विद्वत्पदाभिलप्यः ॥ अपि च विविदिषुसंन्यासेऽपि "एतत्सर्वं भूस्वाहेत्यप्सु परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत्" इति माधवोदाहृतजाबालश्रुतौ श्रुतचरस्य वेदान्तस्यैव दार्ढ्याय पुनः परिशीलनरूपात्मान्वेषणापरपर्यायमध्ययनं विधीयते "आवृत्तिरसकृदुपदेशात्" इत्यधिकरणे व्रीह्यवघातादिवच्छ्रवणादीनामाफलोदयमावर्तमानस्य मीमांसितत्वात् ॥ "ऊर्ध्वगमनं विसृजेत्त्रिसंध्यादौ स्नानमाचरेत्सान्ध्यं

समाधावात्मन्याचरेत्सर्वेषु वेदेष्वारण्यमावर्तयेदुपनिषदामावर्तयेत्" इति माधवोपन्यस्तारुणीश्रुतेः ॥ तत्रैव पूर्वं "दण्डमाच्छादनं कौपीनं परिग्रहेच्छेषं विसृजेच्छेषं विसृजेत्" इति श्रावणाच्च ॥ न तु तस्मात्पूर्वमेवाध्ययनं नापि न्यायादीनां विक्षेपहेतूनामध्ययनं विविदिषुसंन्यासे क्वापि विधीयते ॥ प्रत्युत प्रतिषिद्धं तद्बृहस्पतिना—'न तीर्थवासी नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः ॥ न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यानपरो भवेत्' इति ॥ 'इदं वेदान्तब्रह्ममीमांसातिरिक्तविषयम्' इति माधवादयः ॥ किंच संन्यासोत्तरं दार्ढ्यार्थं संन्यासगुरोरेव समीपे वेदान्तपरिशीलनमपि संवत्सरमात्रमेवोच्यते, न तु वादिविजिगीषया बहुत्र बहुशास्त्राभ्यासः ॥ यथोक्तं लिङ्गपुराणे—'आश्रमत्रयमुत्सृज्य प्राप्तस्तु परमाश्रमम् ॥ यतिः संवत्सरस्यान्ते प्राप्य ज्ञानमनुत्तमम् ॥ अनुज्ञाप्य गुरुं चैव चरेद्धि पृथिवीमिमाम् ॥ त्यक्तसंगो जितक्रोधो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ॥ पिधाय बुद्ध्या द्वाराणि ध्यानेनैकमना भवेत्' इति ॥ मत्स्यपुराणेऽपि—'गुरोरपिहिते युक्तः न तु संवत्सरं वसेत् ॥ नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेषु च सदा भवत् ॥ प्राप्य चान्ते ततश्चैव ज्ञानयोगमनुत्तमम् ॥ 'अविरोधेन धर्मस्य चरेत पृथिवीमिमाम्' इति ॥ 'आश्रमत्रयमुत्सृज्य' इत्युक्त्या अध्ययनस्य पुनः परिशीलनरूपत्वमेवार्थात्फलति ॥ श्रीभागवतेऽप्येकादशाष्टादशाध्याये (श्लो० ३८।३९) 'दुःखोदर्केषु कामेषु जातनिर्वेद आत्मवान् ॥ अजिज्ञासितमद्धर्मो गुरुं मुनिमुपाव्रजेत् ॥ तावत्परिचरेद्भक्तः श्रद्धावाननसूयकः ॥ यावद् ब्रह्म विजानीयान्मामेव गुरुमादृत' इति। सर्वकामनिर्विण्णस्यात्मवत एव संन्यासेपि पुनर्ब्रह्मधर्मविचारद्वारा ब्रह्मानुभवार्थमेवाभ्यासो विधीयते ॥ यत्तु आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान्' इति, तत्र वेदाभ्यासः प्रणवाभ्यास इति मिताक्षरामदनपारिजातादयः ॥ एवं च नवद्वीपगमनादिप्रयासपुरस्सरस्तर्काद्यभ्यासस्तस्य विक्षेपद्वारा पातित्यहेतुरेव ॥

दिग्विजयादिनाटनमपि धनाद्यर्जनार्थं नटवदेव ॥ किंच दिग्विजयस्य काश्यादिपत्तनेषु केनाप्याप्तेनानुच्यमानत्वेन सह्यादिशाखिनां च प्रतिदिनं वर्द्धमानत्वेन जयपुरबुन्दीकोटाद्युत्तमभूपतिभ्यः स्वप्नेऽप्यलब्धच्छत्रचामरत्वेन वाधितार्थमेतद्वाक्यजालम् ॥ यदि त्वेतत्सर्वं तन्मुखादवगत्य वर्णितं भवेन्न तु स्वयं स्तुत्यर्थं कल्पितं तदा त्विदं तस्मिन्ननृतवादित्वे सत्युत्तरदिक्स्थशङ्कराचार्यसंबन्धिस्पर्द्धावत्त्वं द्योतयदतिपातकित्वमपि संपादयति ॥ तथा चोक्तम्—निषिद्धभक्षणं जैह्म्यमुत्कर्षे च वचोऽनृतम् ॥ रजस्वलामुखास्वादः सुरापानसमानि तु ॥' इति महापातकतुल्येषूत्कर्षार्थानृतवचनस्य मिताक्षराकारेण गणितत्वात् ॥

अथ प्रस्तावनायां काश्यादिपत्तनेष्वित्यादिं राजधानीमित्यन्तं भागं दूषयन्ति—दिग्विजयादिनाटनमित्यादिना गणितत्वादित्यन्तेन ॥ अत्रेदमाकूतम्-प्रस्तावना-

कृतैव दिग्विजय नाटयसिति कथनात्सटयस्सटामेव सिद्ध्यति, न तु वास्तवो विजय ॥ तस्य धनार्जनार्थत्व तु राजचिह्नादिप्राप्तिं वर्णयता तेनैव स्पष्टीकृतम् ॥ वस्तुतस्तु यतेर्न वादिविजयोऽपि योग्य ॥ 'वादवादास्त्यजेत्तर्कान्' इति दर्शितपूर्वप्रतिषेधात् ॥ मनुरपि (अध्याय ६ श्लोक ४७।४८।४९) 'अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कचन ॥ नचेम देहमाश्रित्य वैर कुर्वीत केनचित् ॥ क्रुध्यन्त न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्ट कुशल वदेत् ॥ सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृता वदेत् ॥ अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिष ॥ आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥ बृहस्पतिरपि—'यस्मिन्वाच प्रतिष्ठा स्यु कूपे पात्या शिला इव ॥ न वक्तार पुनर्यान्ति स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥ यस्मिन्कामा प्रविशन्ति विषयेभ्योपसहृता ॥ विषयान्न पुनर्यान्ति स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥ यस्मिन्क्रोध शम याति विफल सम्यगुत्थित ॥ आक्रोशोऽसिर्ययाक्षिप्त सकैवल्याश्रमे वसेत् ॥ यस्मिन्क्षान्ति शम शौच सत्य सतोष आर्जवम् ॥ आकिंचन्यमदम्भश्च स कै० ॥ वृथालापी च यो न स्याच्च लोकाराधने रत ॥ नान्यविद्याभियुक्तश्च स कै० ॥ अतीतान्न स्मरेद्भोगान्स्तथैवानागतानपि ॥ प्राप्तांश्च नाभिनन्देत स कै० ॥ अन्धवज्जन्मूकवत्पङ्गुवधिरक्लीबवच्च य ॥ आस्ते व्रजति यो नित्य स कैवल्याश्रमे वसेदिति ॥ एकादशस्कन्धे च (अ० १८ श्लो० ३०।३१) वेदवादरतो न स्यान्न पाषण्डी न हैतुक ॥ शुष्कवादविवादे न कंचित्पक्ष समाश्रयेत् ॥ नोद्विजेत जनाद्धीरो जन चोद्वेजयेन्न तु ॥ अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कचन ॥' वादिनामुत्पाटनमपि स्वाश्रमविरुद्धम् ॥ तस्याऽभयदानादेव सन्याससिद्धेः परपदलाभोक्तेश्च ॥ यथाह मनु (अ० ६ श्लो० ३९।४०) 'यो दत्वा सर्वभूतेभ्य प्रव्रजत्यभय गृहात् ॥ तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिन ॥ यस्मादण्वपि भूताना द्विजान्नोत्पद्यते भयम् ॥ तस्य देहाद्विमुक्तस्य भय नास्ति कुतश्चन ॥ याज्ञवल्क्योऽपि (अ० ३ यतिधर्म प्र० श्लो० ६) 'सन्निरुध्येन्द्रियग्राम रागद्वेषौ प्रहाय च ॥ भय हत्वा च भूतानाममृती भवति द्विज' इति ॥ किंचाभयदानमन्तरा सन्यास एव न सिद्ध्यति, तदिति कर्तव्यताया तद्विधानात् ॥ तदाह पराशरमाधवनिर्णयसिन्ध्वादिषु कपिल विधिवत्प्रैषमुच्चार्य त्रिरुपांशु त्रिरुच्चकै ॥ अभय सर्वभूतेभ्यो मत्त स्वाहेत्यधो भुवि ॥ त्रितीय दण्डशिक्यादि गृहीत्वाऽथ बहिर्व्रजेत्' इति ॥ अत एव सर्वभूताऽपीडनपुरस्सर विहरण मनुनोच्यते (अ० ६ श्लो० ५२) 'क्लृप्तकेशनखश्मश्रु पात्री दण्डी कुसुम्भवान् । विचरेन्नियतो नित्य सर्वभूता यपीडयन्' इति ॥ कुसुम्भ कमण्डलु ॥ यच्च तत्तद्देशक्ष्मापालपूजितपादत्व तेभ्यश्छत्रचामराद्यखिलराजचिह्नोपार्जन च वर्णित तदपि सन्यासोज्जवालकमेव ॥ राजसत्कारादिप्रतिषेध तु दर्शयति मनु (अ० ६ श्लो० ५८) अभिपूजितलाभास्तु जुगुप्सेतैव सर्वश ॥ अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते' इति ॥ तथा (श्लो० ४१) 'आगारादभिनिष्क्रान्त पवित्रोपचितो मुनि ॥ समुपोढेषु कामेषु निरपेक्ष परिव्रजेत्' इति ॥ किंच (श्लो० ५३।५४) अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च ॥ तेषामद्भि स्मृत शौच चमसानामिवाध्वरे ॥ अलाबु दारुपात्र च मृन्मय वैदल तथा ॥ एतानि यतिपात्राणि मुनि स्वायंभुवोऽब्रवीत्' इति ॥

पात्राण्यल्पमौल्यलभ्यानि प्रतिपाद्य (श्लो० ५५) 'एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे॥ भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जत इति। भिक्षाया अपि विस्तारं प्रतिषिध्य (श्लो० ५७) प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासंगाद्विनिर्गत इतीतरवैभवस्याभावमेव बोधयति॥ याज्ञवल्क्योऽपि उक्तस्थले (श्लो० ३।५) 'अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षं सायाह्ने नाभिलक्षितः॥ रहिते भिक्षुकैर्ग्रामे यात्रामात्रमलोलुपः॥ यतिपात्राणि मृद्वेणुदार्वलाबुमयानि च॥ सलिलैः शुद्धिरेतेषां गोवालैश्चावघर्षण'मिति॥ तदेवाह बौधायनोऽपि॥ दारवं वैणवं वापि मार्दं धातुमयं तथा॥ पात्रं शिलामयं ताम्रपर्णादिमयमेव वा॥ चतुरस्रं वर्तुलं वाप्यासनं दारवं शुभम्॥ कौपीनाच्छादनं वासः कन्थां शीतनिवारिणी'मित्यादि॥ यमोऽपि 'हिरण्मयानि पात्राणि कृष्णायसमयानि च॥ यतीनां तान्यपात्राणि वर्जयेत्तानि भिक्षुकः'॥ पुनर्बौधायनः–'स्वयमाहृतपर्णेषु स्वयं शीर्णेषु वा पुनः॥ भुञ्जीत न वटाश्वत्थकरञ्जानां तु पर्णके॥ कुम्भतिन्दुकयोर्वापि कोविदारार्कयोस्तथा॥ आपद्यपि न कांस्ये तु मलाशी कांस्यभोजनः॥ सौवर्णे राजते ताम्रमये वा त्रपुसीसयो'रिति पर्णपुटादौ भोजनं विदधाति कांस्यादिपात्राणि च निषेधति क्व पुना राजचिह्नस्यावसरः॥ वैभवाभावादेव भिक्षापात्रेणापि भोजनं विदधाति मदनपारिजातादिषु देवलः–"तद्भैक्षं गृहीत्वैकान्ते तेन पात्रेणान्येन वा तूष्णीं भुञ्जीत" इति॥ तथा देशविशेषस्याचार्याभिमाननिखिलदेशावलोकनकौतुके अपि प्रव्राजस्य विभूषणे–'ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः॥ नैवास्ति किञ्चित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स सर्वविदि'ति माधवाद्युदाहृतस्मृत्यादिषु कर्तव्यस्य प्रतिषेधात्तादृशस्यैव दण्डशिखादित्यागयोग्यत्ताभिधानाच्च॥ एतत्सर्वं तदुक्तमभ्युपेत्य वदामः॥ वास्तवं भूतार्थमाहुः–किञ्च काश्यादीत्यादिना जालमित्यन्तेन॥ **अनुच्यमानत्वेनेति**॥ तत्समानकालिका अपि काशीस्थाः सर्वे विद्वांसोऽन्ये चापि केऽपि वाराणस्यां तदागमनमपि न विदन्ति, बहवस्तन्नामापि न जानते, क्व तर्हि स्वप्नोऽपि दिग्विजयस्येति भावः॥ **सद्वादिशाखिनामिति**॥ प्रस्तावनाकारो विटान् पान्तीति दुष्टार्थान्तरमभिप्रेत्य विटपशब्दं प्रायुङ्क्त॥ इह तु तन्निरसितुं श्लेषेण वेदशाखासंबन्धं वेदमार्गवर्तिनां तापहरणच्छायाऽऽचरणफलवितरणश्रमश्रमसमुद्धरणप्रभृतिविविधोपकरणचणतां शरणप्राप्तद्विजादिभरणभावं च ध्वनयितुं शाखिपदमुपात्तम्॥ स्पष्टमन्यत्॥ **तथा चोक्तमिति**॥ तृतीयाध्याये कर्मविपाकपूर्वकपातकपरिगणनप्रकरणे (श्लो० २३) याज्ञवल्क्येनोक्तमित्यर्थः॥ अत्र उत्कर्ष इति सप्तम्या निमित्तार्थत्वे विज्ञानेश्वरसंमतिं बोधयितुमाहुः–**महापातकेत्यादि**॥ **गणितत्वादिति**॥ इदं संपादयतीति पूर्वत्र हेतुतयान्वेति॥ महापातकसमानामतिपातकत्वं तूपपातकमिताक्षरायां 'महापापं चातिपापम्'इति स्मृतेः॥ अथ प्रस्तावनायां तत्सत्कीर्तीत्यादिना संबभूवुरित्यन्तेन दर्शितं दूषयन्ति–**उदयपत्तनाधिपस्येत्यादिना वचनादित्यन्तेन**॥

उदयपत्तनाधिपस्य नगरे स्थितिरुत्कर्षहेतुत्वेन प्रतिपादितापि वस्तुतोऽपकर्षहेतुरेव॥ तुर्याश्रमिणां तस्या अविहितत्वात् प्रत्युत

१ तूपपादितमितिपाठोभाति।

निषिद्धत्वाच्च ॥ उक्तं च-सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः ॥ एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत् ॥ मिताक्षरायां च-"भिक्षाप्रयोजनात् ग्राममाश्रयेत्प्रविशेच्च पुनः । सुखनिवासार्थम्" ॥ ऊर्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासीति शङ्खस्मृतिरपि—'एकरात्रं वसेद्ग्रामे नगरे पञ्चरात्रक'मिति कण्वेनाप्युक्तम् ॥ किंच नृपान्नभक्षणविद्योपजीवित्वराजाश्रितत्वादिकमाह स्वधर्महानिकरमेव ॥ तथा चोक्तं मनुना-'न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ॥ नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥ संवर्त्तः अष्टौ भिक्षाः समादाय स मुनिः सप्त पञ्च वा ॥ अद्भिः प्रक्षाल्य ताः सर्वास्ततोऽश्नीयाच्च वाग्यतः ॥ तथा च सर्वाश्रमोत्तम चतुर्थमाश्रममारूढे विद्योपजीवित्वनृपाश्रितत्वविवादकर्तृत्वादींस्तुरीयाश्रमिणा पतितत्वसंपादकोंस्तस्मिन् दर्शयता एकारामत्वादींश्चादर्शयता तस्मिन्नारूढपतितत्वं सम्यक्तया संपाद्यते-'विहितस्याननुष्ठानान्निषिद्धस्य च सेवनात् ॥ 'अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणांनरः पतनमृच्छति इति' वचनात् ॥ यथा पित्तपीतिमदूषितचक्षुषा शङ्खः पीतमिव पश्यता धवलोऽपि शङ्खः पीत इत्युच्यते एवमनेनापि स्वनिष्ठारूढपतितत्वदूषितहृदा सज्जनानारूढपतितानिव जानता सत्कर्मनिष्ठा अप्यारूढपतिता इत्यग्रे वक्ष्यन्ते ॥

अथ भाव –राज्ञ सम्मुखगमनादिकं तु पूर्ववत्प्रशंसार्थं मनोराज्यविजृम्भितमेव ॥ तात्कालिकतत्रत्यराजकीयजनतानुभवागोचरत्वात् ॥ तत्र तु राज्ञा आजीविकां दत्वा स्वाश्रितविद्वत्त्वेन स्थापित इत्येव ॥ या च राजगुरुतया स्थितिरुत्कर्षायाकल्पि सा तदाश्रमविरोधादत्युतापकर्षमेवापादयति उक्तं चेति—(यतिधर्मप्रकरणे अ० ३ श्लो० ३) याज्ञवल्क्येनेति शेष ॥ सुखनिवासार्थमित्यन्तो मिताक्षराग्रन्थ ॥ मूलोक्त कण्व वचनादिकं तु मिताक्षरामाधवीयमदनपारिजातादिषूदाहृतमेवेति नामूलत्वशङ्कावकाश ॥ मनुरपि यते सर्वदैकाकित्वाऽनिकेतनत्वादिकमन्नार्थमेव ग्रामप्रवेशं च वदति—(अ० ६ श्लो० ४२–४३) 'एक एव चरेन्नित्य सिद्ध्यर्थमसहायवान् ॥ सिद्धिमेकस्य सपश्यन्न जहाति न हीयते ॥ अनग्निरनिकेत स्याद्ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ॥ उपेक्षकोऽशङ्कुसुको मुनिर्भावसमन्वित' 'अशङ्कुसुक स्थिरमति' रिति कुल्लूकभट्ट ॥ 'असञ्चायक' इत्यन्ये ॥ पुन स एव (श्लो० ५९–६०) 'अल्पान्नाभ्यवहारेण रह स्थानासनेन च ॥ ह्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥ इन्द्रियाणान्निरोधेन रागद्वेषक्षयेन च ॥ अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते' इति ॥ एकादशस्कन्धे (अ० १८ श्लो० २०–२१) 'एकश्चरेन्महीमेता निस्सङ्ग संयतेन्द्रिय ॥ आत्मक्रीड आत्मरत आत्मवान्समदर्शन ॥ विविक्तक्षेमशरणो मद्भावविमलाशय' इति ॥ तथा (श्लो० २४–२५) 'पुरग्रामव्रजान्

सार्थान् भिक्षार्थं प्रविशंश्चरेत् ॥ पुण्यदेशसरिच्छैलवनाश्रमवतीं महीम् ॥ यानप्रस्थाश्रमपदेष्वभीक्ष्णं भैक्ष्यमाचरेत् ॥ ससिद्धस्याश्वसम्मोहः शुद्धसत्त्वशिलान्धसा' ॥ सप्तमस्कन्धे (अ० १३ श्लो० ९) 'कल्पस्त्वेवं परिव्रज्य देहमात्रावशेषितः ॥ ग्रामैकरात्रविधिना निरपेक्षश्चरेन्महीम्' (श्लो० ३) 'एक एव चरेद्भिक्षुरात्मारामोऽनपाश्रयः ॥ सर्वभूतसुहृच्छान्तो नारायणपरायण' इति ॥ मदनपारिजाते परादारविवरणे च मत्स्यपुराणे—'अष्टौ मासान्विहारः स्याद्यतीनां संयतात्मनाम् ॥ एकत्र चतुरो मासान्वार्षिकान्निवसेत्पुनः' इति ॥ माधवीयमिताक्षरादिषु दक्षः—'एको भिक्षुर्यथोक्तस्तु द्वावेव मिथुनं स्मृतम् ॥ त्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्ध्वं तु नगरायते ॥ नगरं नहि कर्तव्यं ग्रामोऽपि मिथुनं तथा ॥ एतत्त्रयं च कुर्वाणः स्वधर्माच्च्यवते यतिः ॥ राजवार्ता हि तेषां च भिक्षावार्तापरस्परम् ॥ स्नेहपैशुन्यमात्सर्यं सन्निकर्षान्न संशय' इति राजवार्तादिः स्नेहादेश्च संभवात् परिव्राजकान्तरस्यापि संगं प्रतिषेधति क्व पुनर्नगरनिवासपूर्वकराजादिसंगस्यावसरः ॥ माधवीये श्रुतिः—"वर्षासु ध्रुवशीलोऽष्टौ मास एकाकी चरेत्" इति ॥ बौधायनः—'विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ॥ कालेऽपराह्णभूयिष्ठे भिक्षाटनमथाचरेत् ॥ ऊर्ध्वं जान्वोरधो नाभेः परिधायैकमम्बरम् ॥ द्वितीयमन्तरं वासः पात्री दण्डी च वाग्यत' इत्युपक्रम्य सूर्योपस्थानं जपं चोक्त्वा, 'भिक्षापात्रादिशुद्ध्यर्थमुपस्पृश्याप्युपानहौ॥ ततो ग्रामं व्रजेन्मन्दं युगमात्रावलोककः ॥ ध्यायन् हरिं च वचित इदं च समुदीरयेत्' इति भिक्षार्थमेव ग्रामप्रवेशं तत्राप्यटनभिक्षाग्रहणयोः प्रकारं च विस्तरेण दर्शयित्वा, 'प्राणयात्रिकमात्रं तु भिक्षेत विगतस्पृह' इति तदतिरिक्तापरिग्रहं बोधयति ॥ किंच नृपादेरेकस्यैवाश्रयेण भिक्षासंपादनं निन्दति स एव—'एकत्र लोभाद्वा भिक्षुः परिपूर्णमिच्छति ॥ दाता स्वर्गमवाप्नोति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम्' इति ॥ यमोऽपि—'स्नात्वा शुचिः।' शुचौ देशे कृतजप्यः समाहितः ॥ भिक्षार्थी प्रविशेद्ग्रामं रागद्वेषविवर्जितम् ॥ चरेन्माधुकरं भैक्षं यतिर्म्लेच्छकुलादपि ॥ एकान्नं न च भुञ्जीत बृहस्पतिसमो यदि ॥ मेध्यं भैक्षं चरेन्नित्यं सायाह्ने वाग्यतः शुचिः ॥ एकवासा विशुद्धात्मा मन्दगामी युगान्तदृक् ॥ यथालब्धं तदश्नीयादाज्यसंस्कारवर्जितम् ॥ भैक्षं माधुकरन्नाम सर्वपातकनाशनम्' इति ॥ अत्र एकान्नभक्षणनिषेधे तात्पर्यं, नतु म्लेच्छकुलाद्भैक्षग्रहणे ॥ अत एव बौधायनः—'ब्राह्मणक्षत्रियविशां मेध्यानामन्नमाहरेत् ॥ असंभवे तु पूर्वस्याप्याददीतोत्तरोत्तरम् ॥ सर्वेषामप्यभावे तु भक्तद्वयमनश्नता ॥ भैक्षं शूद्रादपि ग्राह्यं रक्ष्याः प्राणाविजानता' इति ॥ अत्र साधारणक्षत्रियादन्नग्रहणमपि ब्राह्मणालाभ एवोच्यते ॥ अपि च माधवीये जाबालश्रुतौ सर्ववस्तुत्यागमुक्त्वा "यथाजातरूपधरो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहस्तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक्त्वसंपन्नः शुद्धमानसः प्राणसंधारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो भैक्षमाचरन्करपात्रेण लाभालाभौ समौ भूत्वा शून्यागारदेवगृहतृणकूटवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रनदीपुलिनगिरिकुहरकंदरकोटरनिर्झरस्थंडिलेष्वनिकेतवास्यप्रयत्नो निर्ममः शुक्लध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठो शुभकर्मनिर्मूलनपरः संन्यासेनदेहत्यागं करोति स परहंसो नाम" इत्याच्छादनादि

परिग्रहग्रामस्थित्यादिकं परमहंसस्य प्रतिषिध्यते ॥ अभिपूजितलाभादिनिषेधाश्च प्रागेव दर्शिताः ॥ अतोराजाश्रयादौद्वल्यमाश्रित्य नगरे चिरं स्थितिः सर्वदा तदन्नाशनं तदा तत्रत्यैरनुभूतं वैष्णवानां तुलसीकाष्ठमालोर्ध्वपुण्ड्रादेर्मलादपलोपनं च तस्य पातित्यसंपादकमेव ॥ विहितानुष्ठानप्रतिषिद्धाचरणादौ पातित्यस्मरणात् ॥ **किंच नृपादेत्यादि** ॥ राजान्नादिप्रतिषेधस्तु यमस्मृतौ चतुर्थाध्याये (श्लो० ५९) 'राज्ञां प्रतिग्रहस्त्याज्यो लोकत्रयजिगीषुभिः ॥ राज्ञः प्रतिग्रहाचैव ब्राह्मण्यं हि विलुप्यते' इति ॥ अत्रिस्मृतौ—अधीत्य चतुरो वेदान् सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ नरेन्द्र भवने भुक्त्वा विष्ठायां जायते कृमिः' इति ॥ **नचोत्पातनिमित्ताभ्यामिति** ॥ इदं षष्ठाध्याये (श्लो० ५०) अस्ति ॥ तथा 'च विद्ययोपजीवनं स्वदुक्तरीत्या गुरुत्वेनानुशासनं चाटकरणं च प्रतिषिद्धाचरणरूपमेवेति सिद्धम् ॥ प्रतिषेधबाहुल्यं तु प्रागेव प्रापञ्चि । नचोत्पातेत्यस्याविद्योपजीवनादिप्रतिषेधपरत्वं तु माधवविज्ञानेश्वरमेधातिथिप्रभृतयो व्याचक्षत एव ॥ भिक्षालब्धान्नमात्रस्याशनेतस्याधिकारं बोधयितुं संवर्तवचनमाहुः— **अष्टौभिक्षा इति** ॥ इदमपि मिताक्षरामाधवीयमदनपरिजातादिषु स्फुटं संगृहीतम् ॥ भिक्षाप्यसंकल्पितसप्तागारेभ्य एव संपाद्या, नतु नित्यं राजगृहात् ॥ यथाहमिताक्षरायां वसिष्ठः—"सप्तागाराण्यसंकल्पितानि चरेद्भैक्षम्" इति ॥ एकादशस्कन्धाष्टादशाध्याये च भगवान् (श्लो० १८) 'भिक्षां चतुर्षु वर्णेषु विगर्ह्यान्वर्जयंश्चरेत् ॥ सप्तागारान-संक्लृप्तांस्तुष्येल्लब्धेन तावता' इति ॥ भिक्षाविषयेऽपि विशेषस्तु प्रागेवादर्शि ॥ यत्तु प्रस्तावनायां **तदनन्तरमित्यादिना विस्मरन्तीत्यन्तेन** विवादकर्तृत्वादिकमुक्तं,-तदप्ये-तेनैवापास्तम् ॥ प्रचुरप्रबन्धकर्तृत्वंतुमिथ्यैव भाति; शैवसुधाकरातिरिक्तप्रबन्धानुप-लम्भात् ॥ सुधाकरे च प्रबलयुक्तिकत्वाभावात् ॥ प्रायेण तत्खण्डनं तु मत्कृते सत्सिद्धान्तमार्तण्डे द्रष्टव्यम् ॥ नापि निखिलावनीमण्डलस्थपण्डितमण्डलीनिःशेषा तदभिधानमपि श्रवणातिथीकृतवती क्व पुनः सर्वदा स्मरणसंभावना ॥ यच्च कदाचिदि-त्यादिना गोस्वामिश्रीजीवनजीमहाराजानां वृत्तं वर्णितं, तदप्यन्यथाकारमेव ॥ तथा हि–श्रीमद्वल्लभाचार्यवंशमुक्तामणयः पण्डितवेतण्डमण्डलमूर्द्धमण्डनकराः श्रीजीवनजी-महाराजाः पुरुषोत्तमपुरपर्यन्तप्राच्यतीर्थसार्थयात्रापवित्रगात्रास्तत्फलतया श्रीमद्गोवर्ध-नोद्धरणचरणपरिचरणमभिलषन्तः श्रीनाथद्वारमागच्छन् ॥ ततश्चिरादाकर्णितभृशविशद-यशस्कानाचार्यांस्तान् भक्त्या दिदृक्षमाणो भूपभूपः स्वरूपसिंहाभिधो विविधोचिताचार-सत्कारप्रकारप्रणयी सादरं समाहृत ॥ तदा तदाऽऽकारणं सद्धर्मशर्मकारणं सफलयितुं सदयमुदयपत्तनमलंकुर्वाणास्ते स्वसंदर्शनविदितामन्दानन्दायानन्ताकान्तवृन्दारकवृन्दपुर-न्दराय तस्मै मूर्तामिवाशिषं स्वप्रणीतां श्रीबालकृष्णचंपूमपस्पृशन् ॥ ततः समहीक्षित्सत्कृत्य चक्षु सत्कृत्य तान्याथार्हं विसृज्य तत्रत्यप्रबन्धप्रमेयं जिज्ञासमानः स्वाश्रितसदानन्दगिरेः करे तत्पुस्तकमदात् ॥ सोपि मद्यादिवर्जितस्य तस्य सागरांबराकान्तस्य तेषु तादृशं भृशं स्वविधित्सितविषयावरोधिनं विनयप्रणयप्रकर्षं प्रेक्ष्य श्रीमत्सरं स्वहृदयाकल्पी-कुर्वंस्तुर्वीजानेस्तेष्वरुचिमुत्पिपादयिषन्निःशेष एष निबन्धो धनेशवन्धोरमन्दया निन्दया

पूर्णं इति तूर्णमचकथत् ॥ अथ श्रीगोवर्द्धनधरमेकलिङ्गेश्वरंचपरंपरया भजतोहरिहराऽभेदविदोममहस्ते हिमरश्मिमस्तकनिन्दाग्रन्थपुस्तकं पद्धिश्राणितं तत्तैरनुचितमनुष्ठितमिति दूयमानमानसः पुनस्तान्न समाचीकरत् ॥ ततोयतिभिर्महाराजेस्समममहं वादरणे नचाऽऽदरणवानस्मि यदि ते भूयोभ्येष्यन्तीति कांश्चन मानवान्मानवानवादीत् ॥ इदं कर्णाकर्णिकयाऽऽकर्ण्य ते महाराजा नास्मिन्ग्रन्थे लवस्यापि सम्भवोभयनिन्दायाः यदिचावनीवल्लभः पुनराह्वयेत्तर्हि तदेतदुपपादयितुं सिद्धोहमिति व्याहार्षुः ॥ तदेतदवगतवतापि क्षितिभृता स्वसम्मतयोः शैववैष्णवमतयोर्वादोत्पादनमरोचयता भूयस्ते न समाकारियत इति तात्कालिकृतग्रन्थासवदनादवगम्यते ॥ सा चम्पूश्च मुद्रितेदानीमुपलभ्यतएवेति तत्र शिवनिन्दायाअभावस्तु स्वयमेव विद्वद्भिरवगंस्यते ॥ प्रस्तावनायां "कस्माचित्कार्यवशात्" इत्यत्र तु कस्यचित्कार्यस्यवशादिति रम्यम् ॥ समस्तादेकार्थीभावापत्ते कार्ये कस्माचिदित्यस्य विशेषणतयान्वये सामर्थ्याभावात् ॥ अन्यथा चक्रवर्तिनोराजपुरुषइत्यपि शक्येत प्रयोक्तुम् ॥ कस्माचिदित्यपरिज्ञानं तु कार्यस्यैवाऽवगम्यते ॥ अथ मूले एतावता सिद्धमर्थमाहुः ॥ **तथाच सर्वेत्यादिना वक्ष्यन्त इत्यन्तेन** ॥ **एकारामत्वादीनिति** ॥ एकारामः परिव्रज्येत्यादौ याज्ञवल्क्यादिभिर्दर्शितान् ॥ **आरूढपतितत्वमिति** ॥ अत्र माधवीये मेधातिथिः ॥ श्रद्धयापरयोपेतः परमात्मपरायणः ॥ स्थूलसूक्ष्मशरीराभ्यांमुच्यतेदशपञ्चवित् ॥ त्रिदण्डंकुण्डिकांकन्थांभिक्षाभाजनमासनम् ॥ कौपीनाच्छादनंवासः षडेतानिपरिग्रहेत् ॥ स्थावरं जङ्गमं बीजंतैजसंविषमायुधम् ॥ षडेतानिनगृह्णीयाद्यतिर्मूत्रपुरीषवत् ॥ रसायनक्रियांवादंज्यौतिषंक्रयविक्रयम् ॥ विविधानिचशिल्पानिवर्जयेत्परदारवत् ॥ भिक्षाटनंजपः स्नानंध्यानंशौचंसुरार्चनम् ॥ कर्तव्यानिषडेतानिसर्वथानृपदण्डवत् ॥ नापदिप्रेक्षणंतुष्टं प्रमदांसुहृदांतथा ॥ भक्ष्यंभोज्यमुदक्यांचपण्नपश्येत्कदाचन ॥ स्कंधावारेखलेसार्थे पुरेग्रामेगृहे ॥ नवसेतयतिःषट्सुस्थानेष्वेतेषुकर्हिचित् ॥ रागंद्वेषंमदंमायांदम्भंमोहंपरात्मसु ॥ षडेतानियतिर्नित्यंमनसापिनचिन्तयेत् ॥ मञ्चकंशुक्लवस्त्रंचस्त्रीकथालौल्यमेवच ॥ दिवास्वापश्चयानंचयतीनांपतनानिषट् ॥ संयोगंचवियोगंचविभोगस्यच साधनम् ॥ जीवेश्वरप्रधानानांस्वरूपाणिविचिन्तयेत् ॥ आसनंपात्रलोपश्चसंचयःशिष्यसंग्रहः ॥ दिवास्वापोवृथाजल्पोयतेर्बन्धकराणिषट् ॥ एकाहात्परतोग्रामेपञ्चाहात्परतःपुरे ॥ वर्षाभ्योन्यत्रयत्स्थानमासनंतदुदाहृतम् ॥ उक्तानांयतिपात्राणामेकस्यापिनसंग्रहः ॥ भिक्षोर्भैक्षभुजश्चापिपात्रलोपःसउच्यते ॥ अजिह्वःषण्डकःपङ्गुरन्धोबधिरएव च ॥ मुग्धश्चमुच्यतेभिक्षुःषड्भिरेतैर्नसंशयः इदमिष्टमिदंनेतियोश्नन्नपिनसज्जति ॥ हितंसत्यंमितंवक्तितमजिह्वंप्रचक्षते ॥ सद्योजातांयथानारीं तथाषोडशवार्षिकीम् ॥ शतवर्षांचयोदृष्ट्वानिर्विकारःसषण्डकः ॥ भिक्षार्थमटनंयस्यविण्मूत्रकरणायच ॥ योजनान्नपरंयातिसर्वथापङ्गुरेवसः ॥ तिष्ठतोव्रजतोयातियस्यचक्षुर्नदूरतः ॥ चतुर्युगान्भुवंत्यक्त्वापरिव्राट्सोन्धउच्यते ॥ हिताहितंमनोरामंवचः शोकावहं तु यत् ॥ श्रुत्वा यो न शृणोतीव बधिरः स प्रकीर्तितः ॥ सान्निध्ये विषयाणां यः समर्थो विकलेन्द्रियः ॥ सुप्तव-

द्वतेते नित्यं स भिक्षुर्मुग्ध उच्यत इति ॥ तथा च षडतिरिक्तानां राजचिह्नानां परिगृह्णात् वादादिप्रतिपिद्धाचरणात् भिक्षाटनादिविहिताकरणात् प्रतिपिद्धनिवासात् परेषु रागद्वेषादिविधानात् सर्वदागमनार्थं यानस्यैव निषेवणात् आसनादिप्रणयनात् प्रकृतग्रन्थे शैवसुधाकरे वादेषु चाहितामत्यामितभाषणात् वादार्थमटनात् मुग्धत्वाभावाच्च तस्मिन्नारूढपतितत्वमसंदिग्धमेव ॥ स च द्वारकाप्रान्तप्रवेशोत्तरं राजधानीषु प्रायः शिविकायामेव स्थितिमभिनिविशानस्तत्प्रान्ते जामनगराद्विर्गमनावसरे बहुवमुव्ययतोऽपि शिविकावाहकपुरुषाऽलाभाद्धाटकलब्धानडुच्छकटोपरि स्वशिविकां बद्ध्वा तामधिष्ठाय ततो निरगादित्येवंविधा यानाभ्यासप्रभृतयः पतनहेतवस्तस्मिन्बहुभिर्देवसन्ध्यनुभूता इति किंतत्कथनेन ॥ अत एवोक्तं—सम्यक्कृयेति ॥ पातित्ये मानान्तरमाहुः—विहितस्येति ॥ वचनादिति ॥ तृतीयाध्याये कर्मविपाकपूर्वकपातकपरिगणनप्रकरणे (श्लो० १३) याज्ञवल्क्यवचनादित्यर्थः ॥ मनुरपि (अ० ११ श्लो० ४४) अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ॥ प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ अग्र इति ॥ द्वितीयभागे प्रथमखण्डखण्डनादिस्थले ॥

एवं च भावनगराधिपमान्यनागरनगरनिवासं खण्डनमण्डनौंदीश्च संसारकूपपतनहेतून्निःसरणप्रतिबन्धकाँश्च कुर्वाणेन स्वनिःसरणस्यापि दुर्विभाव्यत्वात् प्रज्ञाविरहिणां संसारकूपान्निःसारणं दूरापास्तम् ॥ 'स्वयमसिद्धः कथं परान् साधयेत्' इति न्यायात् ॥ किंच श्रीवल्लभसिद्धान्तखण्डनाय संतोषरामनामकस्य प्रार्थनमुपशमशीलानां प्रवृत्तिश्चेति द्वयमपि स्वरूपहानिकरम् ॥ श्रीवल्लभसिद्धान्तस्य वज्रदृढत्वाच्च ॥

एवं वृथाप्रशंसां दूषयित्वा प्रस्तावनायां ऐवमनेकेत्यादिना रचयामासुरित्यन्तेन दर्शितं ग्रन्थकरणे हेतुं सप्रशंसं दूषयन्ति—एवंचभावनगरेत्यादिना दृढत्वाचेत्यन्तेन ॥ अत्र प्रस्तावनायां 'अनेकप्रतिद्वन्द्वी' त्यादिप्रथमविशेषणेन निर्वैरत्वाभयदानोपशमशीलत्वादिभ्यः सम्यक्तिलाञ्जलिरदायि ॥ सौराष्ट्रदेशे नगरविशेषे तीर्थत्वानास्पदे भावनगरे धनिकाश्रयफलकनिवासस्य वर्णनेन वारुणीतीर्थयात्रापि साध्वी समर्थिता मूले ॥ नागरनगरेति ॥ नागरसंबन्धि तदधिष्ठितं यन्नगरमित्यर्थः ॥ पतनेत्यादि ॥

१ एवमनेकप्रतिद्वंद्विविद्वदनुभूतप्रौढप्रतापाः प्रत्यक्कुस्थतीर्थयात्राप्रसङ्गेन सौराष्ट्रभूभागे भूषयन्तोभावनगरक्षितिजानिमान्येन वेदशिखरनिहितनिष्ठेन चमत्कारनगरनिवासिनागरगृहस्थविप्रेण सन्तोषरामनामकेन श्रीवल्लभसिद्धान्तखण्डनपूर्वकाद्वैतसिद्धान्तमण्डनाय प्रार्थितास्सन्तः स्वयमुपशमशीला अपि प्रज्ञाविरहिणां ससारकूपाद्वहिर्निःसारणं स्वधर्मं जानन्तस्समवलोक्य तदीयाणुभाष्यविद्वन्मण्डनशुद्धाद्वैतमार्तण्डादीन् ग्रंथान् परार्थमेव धृतशरीरास्ते श्रुतिस्मृत्यविरुद्धानेकप्रौढोक्तिभिः प्रथमतः शुद्धाद्वैतमार्तण्डमनन्तरंचविद्वन्मण्डनं सटीकं खण्डयन्तःसहस्राक्षनामकमपूर्वनिबन्धमिमंरचयामासुः ॥

नगरनिवासखण्डनमण्डनादीनां पतनहेतुत्वं निस्सरणप्रतिबन्धकत्वं चोपन्यस्तचराद्यनेकप्रमाणसिद्धमेव ॥ कुर्वाणेनेति ॥ अस्य निस्सरणमित्यमिमे कर्तृतयान्वयः उभयप्राप्तौ कर्मणीत्यनेन विरहिणामिति कर्मणि षष्ठीसत्वात् कर्तरि तृतीया ॥ गवां दोहो गोपेनेत्यादिवत् ॥ स्वरूपहानिकरमिति ॥ राज्ञाधिकारे नियुक्तानां कस्मिंश्चिदपि धर्मे द्वेषस्यायोग्यत्वादुपनिपक्षिष्ठस्य च सर्वथा तदसम्भवात्प्रथमस्य स्वरूपहानि ॥ 'लोभ प्रवृत्तिरारभ' इति स्मृत्या प्रवृत्तेरज कार्यत्वाद्रजसा सत्वोपमर्दनिश्चयेनोपशमभङ्गापत्तेर्द्वितीयस्य सा ॥ नच परोपकाराय खण्डनाद्यारम्भो नानुचित इति वाच्यम् ॥ माधवेन "हिताचरणं नाम हिंसाननुष्ठानमात्रं न पुनरुपकारेषु प्रवृत्ति, 'हिंसानुग्रहयोरनारम्भ इति गौतमस्मरणात्" इत्युक्ते ॥ (अ० ३ यतिधर्मप्रकरणे श्लो० ३) 'सर्वभूतहितशान्त' इत्यत्र विज्ञानेश्वरेणापि तथैव विवरणाच्च ॥ नारम्भानारभेत् क्वचिद्' इत्यादिप्रतिषेधदर्शनाच्च ॥ अपि च (अ० ६ श्लो० ४४) 'कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ॥ समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम्' इति मन्वाद्युक्तलक्षणाभावादुपशमशीलत्वादिकथनमुपचारमूलकमेव ॥ (अ० ६ श्लो० ६६) 'न लिङ्गं धर्मकारणम्' इति मनुना केवलवेशस्यासाधकत्वस्मरणात्प्रकृतपुरुषे दृढवादित्वेहाविशिष्टत्वादिधर्मदर्शनेन मनुदक्षादिस्मृतवाग्दण्डाद्यान्तरधर्माभावनिश्चयाच्च ॥ वाग्दण्डादिस्वरूपं तु दक्षेणोक्तम्—'वाग्दण्डे मौनमातिष्ठेत् कर्मदण्डेत्वनीहताम् ॥ मानसस्य तु दण्डस्य प्राणायामो विधीयते' इति ॥ वज्रदृढत्वादिति ॥ वज्र इव दृढतरात्वात् ॥ 'उपमानानिसामान्यवचनै'रिति समास तथा चाशक्यार्थप्रार्थना । तत्र प्रवृत्तिश्चायोग्यैवेति भाव ॥ ग्रन्थस्य खण्डनाभासरूपत्वन्तु प्रागुक्तम् ॥ दर्शयिष्यते च तथा—

श्रीवल्लभमतानुयायिनो मथुरादासवर्म्मण एतादृशग्रन्थप्रसिद्धिकर्तृत्वमपि तन्मताननुयायित्वमेव व्यनक्ति ॥ प्रचुरकालातिक्रमणे नाप्यनुन्मूलनीयमूलत्वं प्रचण्डवातातपैरप्यलोपनीयलावण्यत्वं सकललोकलोचनानन्दजनकत्वमित्यादिभिरारोप्यमाणगुणैः परैस्तोष्ट्यमानोऽपि स्मरणस्तम्भत्वेनाभिमतोऽप्ययेवैनैव श्रीवल्लभवंश्येन परीक्षणार्थं हसता मन्दं स्पृष्ट एव कीटाकीर्णविशीर्णजीर्णतरस्थूणेव स्वल्पकालेनाप्युन्मूलनीयमूलत्वं फूत्कारेणाप्यपलोपनीयलावण्यत्वमारोपयितृणामपि पश्चात्तापाद्यनेकदुःखोत्पादकत्वं सर्वजनोपेक्षणीयत्वमित्यादीन्साहजिकान्गुणान्प्रदर्शयन् स्तोतॄंश्च ह्रेपयञ्छतधा भिद्यमानो निपपातेति ॥ तच्च श्रुतिस्मृत्युक्तसंन्यासाश्रमधर्मप्रतिपालनरहितस्य तन्निषिद्धाचरणशीलस्य केवलं शिखासूत्रवर्जनकाषायवस्त्रपरिधानाभ्यामेव मस्करित्वेन प्रतीयमानस्य न लज्जाकरमस्ति ॥ प्रत्युत आपातालतलप्ररूढमूलसकललोकव्याप्तप्रकाण्डश्रीवल्लभसिद्धान्तशाखिप्रबलप्रभञ्जनाहतः शङ्करसिद्धान्तानभिज्ञो गजम्मन्यो मशक कान्दिशीक स सहस्राक्षसहितः क्वचिल्लीनोवा गतोवा प्रमीतो वेति तस्य वृत्तं नोपलभामहे ॥

एवं प्रस्तावनायां मुख्यांश्चतुरोऽपि निपपातेत्याहृत्य तैत्र सच श्रीवल्लभार्येत्यादिना परमात्मानमित्यन्तेन वर्णितं मुद्रणकारणादिकं परिहरन्ति–श्रीवल्लभमतेत्यादिना नोपलभामह इत्यन्तेन। तोष्ट्रयमान इति ॥ अतिशयेन पौनःपुन्येन वा स्तूयमानः ॥ स्तौतेर्यङन्तात्कर्मणि लटः शानचि शिप्येन सार्वधातुकत्वाचकि आनेमुगिति मुगागमे च सिद्धम् ॥ श्रीवल्लभवंश्येनेत्ति ॥ श्रीवल्लभस्य वंशभवेन ॥ दिगादित्वायत् यस्तु 'श्रीवल्लभवंशीया' इति प्रस्तावनायां प्रयोगः स चिन्त्यः ॥ अवृद्धत्वेन 'वृद्धाच्छ'इत्यस्याप्राप्तेः ॥ दिगादिषु वंशशब्दपाठं निश्चितमप्यनादृत्य बलाद्गहादिषु तत्पाठकल्पनस्यागतिकगतित्वात्; 'संख्यावंश्येने'त्यादिविरुद्धनिर्देशोपलम्भात्, देवदत्तादिवद्वंशशब्दस्यनामधेयत्वाभावाच ॥ परीक्षणार्थमिति ॥ वर्ण्यमानगुणकोऽयमस्ति न वेति परीक्षणार्थम् ॥ 'मन्द'मिति स्पर्शक्रियाविशेषणम् ॥ स्थूणा स्तंभः ॥ स्तोत्रून् ॥ प्रस्तावनाकारादीन् लक्षयन् ॥ निपपातेति ॥ मन्यस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तद्विषनिपतनक्रियायाअनायासजन्यत्वादननुसन्धानेन पारोक्ष्याल्लिट् ॥ अत एव भाष्ये "कस्मिन् पुनः परोक्षे लिड्भवति" इत्यादिना परोक्षविचारे "परोक्षे धातौ परोक्षे धात्वर्थ इति कः पुनर्धात्वर्थः क्रिया क्रियायां परोक्षायामिति" व्याख्याय क्रियापारोक्ष्ये मतान्तराण्युक्त्वा तेपूत्तमपुरुषासिद्धिं स्वमते सुप्तादिव्यापारे तत्सिद्धिं च दर्शयित्वोच्यते "अथ भवति वै कश्चिज्जाग्रदपि वर्तमानकालं नोपलभते ॥ तद्यथा–वैयाकरणानां शाकटायनो राजमार्गे आसीनः शकटसार्थं यान्तं नोपलेभे । किं पुनः कारणम्? कश्चिज्जाग्रदपि वर्तमानं कालं नोपलभते ॥ मनसा प्रयुक्तानींद्रियाण्युपलब्धौ कारणानि

---

१ सचश्रीवल्लभार्यमतानुयायिना सर्वश्रेयोभिलाषिणा भट्टिवंशजेन लवजित्तनूजन्मना मथुरादासवर्मणैशरनवैनन्दनिशाकर प्रमितविक्रमवर्षान्तर्गतोर्जमासवलक्षपक्षचतुर्दशीसमासादितनिर्लिपनिलयवासायालाडकौंवाईसमाख्यायानिजाङ्गजायाः प्रचुरकालातिक्रमणेनाप्यनुन्मूलनीयमूलः प्रचण्डवातवर्षातपैरप्यलेपनीयलावण्यरसकल्लोलोकलोचनानन्दजनकः कोपि स्मरणस्तम्भइवायमनेकद्वैतमतान्धकारसंभ्रान्तहृदयेभ्योजनेभ्य सन्मार्गावबोधप्रदानप्रवीणो मयाङ्कयित्वा प्रसिद्धिं नीतः ॥ विलोक्येमं निबन्धं सभूय सर्वेपि श्रीवल्लभवंशीयास्स्वकीयसिद्धान्तानुसारेण तत्खण्डनाय बद्धपरिकराभवितारइति महतीमाशां मन्मनसि स्थापयामि ॥ हन्तायमसन्तोषोयत् केपि ते वीणावेणुमृदङ्गाद्यनेकवाद्यवादननिष्ठचित्तास्संगीतमेव ससारसारं मन्यमानाः प्रबलेन शङ्करसिद्धान्तिसिन्धुरेणामूलतउन्मूलितं स्वसिद्धान्तशाखिनं दृष्ट्वापि न पश्यन्तीति ॥ हा हतं निगमागमोक्तस्वधर्मपालनप्रीतेस्स्वकीयसिद्धान्तदृढीकरणबद्धपरिकरताव्याससूत्रभाष्यकरणशक्तिमत्ताशमदमतितिक्षोपरतिब्रह्मण्यताब्रह्मनिष्ठतायखिलाचार्यचिह्नविरहिणां केवलमाचार्यकुलउत्पत्तितएवाचार्यपदाभिमानमुद्वहता तेषां नैतत्किंचिदपि त्रपाक्रमस्ति ॥ तद्यामयात्माऽनवरतनिखिलजगज्जनहितपरायणस्सर्वेशक्तिमानीश्वरस्तेभ्यस्सन्मार्गदर्शिनीं दृशं प्रयच्छतादिति प्रार्थये परात्मानम्–'जयंत्वद्वैतार्यासकलवमुधाख्यातयशसः श्रिताद्वैताभासाऽपरमततमश्चण्डकिरणाः ॥ यशोदेहेनास्मिन् जगति सततं सुस्थितिजुषो विपश्चिद्वर्यास्ते यतिवरसदानन्दगिरयः' ॥

भवन्ति मनसोऽसानिध्यात्" इति ॥ अत्र कैय्यट —"केचिदिति मतभेददर्शनायानेकदर्शनोपन्यास ॥ इन्द्रियागोचरसाधनसाधितानद्यतनक्रियावाचिनस्तु धातोर्लिट्प्रत्यय" इत्याद्युक्त्वा "असानिध्यादिति । विषयान्तरेणाकृष्टत्वान्मदाद्यभिभवाद्वेति भाव" इति व्याचष्टे ॥ भाष्ये वर्तमानकालमिति वर्तमानकाल वस्त्विति विवरणकार ॥ तथा चात्र स्तम्भे परैरारोपितेषु गुणेषु तत्परीक्षणे च चित्तस्याभिनिवेशादयतसिद्धं तत्पतन वर्तमानकालमपि नानुसहितमिति भाव ॥ नचैव मत्ततापत्ति शक्या, शाकटायनादिवत्तदभावोपपत्ते ॥ अत एव विवरणे "वैयाकरणाना शाकटायन इत्यनेन तस्यामत्ततोकाऽन्यचित्तता च भाष्य" इत्युक्तम् ॥ इति दिक् ॥ निपपातेति निशब्देन पुनरारोपणस्याशक्यत्व बोध्यते ॥ शिखासूत्रेत्यादि ॥ तथा च पराशरमाधवीये पद्मपुराणे ॥ 'शिखायज्ञोपवीतेन त्यक्तेनासौ कथ द्विज' इति ॥ तत्रैवाग्रि —'यज्ञोपवीत सर्वेषा द्विजाना मुक्तिसाधनम् ॥ परित्यजन्ति ये मोहात्करा निरयगामिन' इति ॥ हारीत चत्वारोऽप्याश्रमा ह्येते सन्ध्यावन्दनवर्जिता ॥ ब्राह्मण्यादेव हीयन्ते यद्यप्युपगत कुर्यु' रिति ॥ यच्छास्त्रविद्भिरुपगत तेनापि वर्जिता हीयन्त एवेति तद्व्याख्यातार ॥ अथ सन्ति शास्त्रोक्तधर्मानुष्ठायिनां विदुषा परमहसानामेव पाक्षिकतत्त्यागवचनान्यपि, परन्तु विहितानुष्ठायिन निप्रतिसिद्धसेविनो वपमात्रेण तु नकार्यसिद्धिरिति सर्वसम्मतम् ॥ दण्डाभावान्मस्करित्वमप्यौपचारिकमेव ॥ कान्दिशीक. भयात्पलायित, 'कान्दिशीको भयद्रुत' इत्यमर ॥ स सदानन्दगिरि ॥ शिष्ट सर्वमतिरोहितार्थम् ॥ यत्तु प्रस्तावनाया 'वीणावेणुमृदङ्गे'त्यादिना वीणावादनादेरनौचित्य बोधित, तदसत्,—भगवद्गुणविशिष्टसगीते भगवत्प्रीत्यर्थं तदग्रे भक्त्या वीणादिवादने च दोषाभावात् ॥ प्रत्युत तस्य भगवत्प्रीतिसपादकत्वात् ॥ अतएव पाद्मे कार्तिकमाहात्म्यपञ्चमाध्याये पृथु प्रति नारद —'तालवेणुमृदङ्गादिध्वनियुक्तान् सनर्तकान् ॥ पुष्पैर्गन्धै सताम्बूलैर्गायकानपि चार्चयेत् ॥ १९ ॥ देवालये गीतपरा यतस्ते विष्णुमूर्तय ॥ तपासि यज्ञदानानि कृतादिषु जगद्गुरो ॥ २० ॥ तुष्टिदानि कलौ यस्माद्भक्त्या गान प्रशस्यते ॥ क त्व वससि देवेश मया पृष्टस्तु पार्थिव ॥ २१ ॥ विष्णुरेव तदा प्राह मद्भक्तिपरितोषित ॥ नाह वसामि वैकुण्ठे योगिना हृदये रवौ ॥ २२ ॥ मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद' तथा 'मत्पुराणकथा श्रुत्वा मद्भक्ताना च गायनम् ॥ २४ ॥ निन्दति ये नरा मूढास्ते मद्वेष्या भवन्ति हि' ॥ नचास्य शूद्रमात्रपरत्व शक्यम् ॥ तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयकाण्डनवमप्रपाठके (अनु० १२) "ब्राह्मणौ वीणागाथिनौ गायत श्रिया वा एतद्रूप यद्वीणा श्रियमेवास्मिंस्तद्धत्त" इत्यादिना "दिवा ब्राह्मणो गायेन् नक्तम्राजन्य" इति ब्रह्मक्षत्रयोरपि गानविधानात् ॥ यावदनुवाकसमाप्तितत्फलाम्नानाच ॥ याज्ञवल्क्योऽपि तृतीयाध्यायेऽध्यात्मप्रकरणे (श्लो० ६०) 'वीणावादनतत्त्वज्ञ श्रुतिजातिविशारद ॥ तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं निगच्छती' ति मोक्षसाधनत्व तस्याह ॥ अष्टमस्कन्धादावपि 'अत्यद्भुत तच्चरित सुमङ्गल गायन्त आनन्द समुद्रमग्ना' इत्यादिना भगवत्सन्निधि-तदनेकत्र प्रशस्यते ॥ न च 'गायन्त' इत्यस्य कथयन्त इत्यर्थ कल्प्य ॥ 'नामान्य-

नन्तस्य यशोङ्कितानि यच्छृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधव' इत्यादिषु स्पष्टं भेदेन निर्देशात् ॥ कूर्मपुराणेऽपि सप्तचत्वारिंशाध्याये हरिवर्षवर्णने 'गायंति चैव नृत्यन्ती' त्यादिना विष्णोर्गानविषयत्वं दर्शितम् ॥ विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः ॥

॥ इति प्रस्तावनाखण्डनम् ॥

अथ प्राप्तावसरः सहस्राक्षः खण्ड्यते ॥

श्रीमद्बालमुकुन्दमिन्दुवदनं वृन्दावनानन्दिनं
वन्दे सुन्दरमेकमेव न पराविन्दामि वृन्दारकान् ॥
वर्तन्तामचिरन्तनादिविपदोनन्ता अनन्तातले
मन्तुं ते गणयन्तु माऽयमितरान् मूर्धा न नंतुं क्षमः ॥ १ ॥

एवं तदनुयायिना कृतां प्रस्तावनां बाध्यसामान्यचिन्तया दूषयित्वा साक्षात्तत्कृतं सहस्राक्षग्रन्थं दूषयितुमुपक्रमन्ते ॥ अथेति ॥ अथ सूचीकटाहन्यायेन प्रस्तावनाखण्डनानन्तरमवसरसंगत्या सहस्राक्षः खण्ड्यते ॥ संगतिस्तु अनन्तराभिधानप्रयोजकाकाङ्क्षाजनकज्ञानविषयोर्थ इति दीधितिकारादयः ॥ वस्तुविशेषस्य वस्तुविशेषानन्तरं निरूपणे प्रयोजिका या जिज्ञासा तज्जनकं तत्स्वरूपोपयोगि यज्ज्ञान तद्विषयोऽर्थ इत्यर्थः ॥ अवसरश्च संगतिविशेषः ॥ 'सप्रसंगउपोद्घातो हेतुताऽवसरस्तथा ॥ निर्वाहकैक्यकार्यैक्ये षोढासंगतयोमता' इत्युक्तेः ॥ वस्तुतस्तु परिगणनं प्रायिकमाक्षेपादीनां संगत्यन्तराणामुपलब्धेरित्याद्यन्यत्र द्रष्टव्यम् ॥ तत्राऽवसरो नाम प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्ताववश्यवक्तव्यत्वम् ॥ 'अथ' शब्दश्चात्र साक्षाद्ग्रन्थखण्डनारम्भे पुनर्मङ्गलार्थः ॥ 'ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ॥ कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभा' विति "अथ वर्णसमाम्नायः" इत्यत्रत्य त्रिभाष्यरत्नादावुदाहृतशिक्षाकारवचनात् ॥ नच तस्यानन्तर्यार्थकत्वेन व्याख्यातत्वान्न मंगलार्थकत्वं सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदेवार्थं गमयतीति व्युत्पत्तेरिति शङ्क्यम् ॥ संगीतोपकाराद्यर्थं कृतेनापि मृदङ्गध्वनिनेव इतरार्थकतया प्रयुक्तेनानेनापि मङ्गलसिद्धिसंभवात् ॥ अव्ययतत्त्वबोधिन्यादिषु "निपातस्तु स्वरूपेणैव मंगलं मृदङ्गध्वनिवत्" इत्यङ्गीकारात् ॥ "सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे वृद्धिरादैच्" इत्यादावन्यार्थकैरपि सिद्धवृद्ध्यादिशब्दैर्मङ्गलसिद्धेर्महाभाष्यादौ दर्शितत्वाच्च ॥ मङ्गलप्रयोजनं तु तत्रैव पस्पशाह्निकवृध्याह्निकयोरुक्तम् "मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि चाध्येतारश्च सिद्धार्था यथा स्यु रिति वृद्धियुक्ता यथास्युरिति" एतदेव प्रयोजनं साधयितुं पूर्वोत्तरमीमांसापातञ्जलयोगादिसूत्रवच्छबरस्वामिश्रीमदाचार्यश्रीव्यासाचार्यादिप्रणीततत्तद्भाष्यवच्चाथशब्देनैव साक्षाद्ग्रन्थखण्डनारम्भे पुनर्मङ्गलमाचरितम् ॥ भूयो मङ्गलं तु प्रागेव कृतमापरिसमाप्तिविघ्नपरिहारार्थं भविष्यति ॥

तत्रादौ 'ओं तत्सत्' इत्यारभ्य 'विष्णोः स्मृत्या च मङ्गलम्' इत्यन्तग्रन्थेन श्रीशङ्कराचार्यनमस्कारपूर्वकं वैष्णवसंप्रदायप्रवर्तकाचार्याणां तन्मतवर्तिनां च शठत्वं कौर्मवाक्यबोधितलक्षणसत्त्वेन

प्रतिपादितम् ॥ तत्र शङ्कराचार्याणां शिवावतारत्वेऽपि तदुक्तकौर्म-वचनानि तु शिवविषयाण्येव ॥ तेषामवतारप्रयोजनं तु पाद्मवाराहादिषु प्रसिद्धमित्यन्यत्र विस्तरः ॥

अथ सहस्राक्षकृता भगवदनुयायिनोऽपार्थाभिधानरहितानजय्यानपि जिगीषया स्वप्रबन्धपूर्वभागे दुःशासनप्रधानाः कौरवाक्षौहिणीकल्पा एकादश श्लोकाः प्राणायिषत ॥ व्यवरिषत च स्वयमेव ॥ तत्राद्यं पद्यं सव्याख्यानं खण्डयितुं तत्तात्पर्यकथनमुखेन गृह्णन्ति—तत्रादाविति ॥ सहस्राक्षे ओमित्यादिपदत्रयेणेत्यादि उपपादयिष्यत इत्यन्तं भागमेकहेलया निराकुर्वन्ति—तत्रशङ्कराचार्याणामित्यादिना विस्तरइत्यन्तेन ॥ अयमत्राशयः—तदीयश्लोकारम्भे ॐतत्सदिति पदत्रयं क्रियापदाभावाद्गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इत्यादिवदाकाङ्क्षानुपशमादप्रमाणमेव ॥

सहस्राक्ष.

१ श्रीगणेशाय नमः ॥ ओं तत्सत्सन्निषेवितिष्यमलहृच्छ्रीशंकरं देशिकं न्याय्यश्रौतमतस्य शिष्यसहितं नत्वा पुरा ब्राह्मणैः ॥ शङ्कर्यैर्विप्रकुलोद्भवैः श्रुतिपथाद्दुष्टार्थबोधैर्नरमात्रच्याविषतेति तान्प्रति मया शाप्यः सहस्रेक्षणः ॥ १ ॥ ओमित्यादिपदत्रयेण ब्रह्म निर्दिश्यते ॥ 'ओंतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधस्स्मृत' इति भगवदुक्तेः ॥ १ ॥ श्रीशङ्कराचार्यस्य स्वभक्तकलिमलहर्तृत्वं श्रौतधर्मोपदेष्टृत्वं च कौर्मे पूर्वखण्डे त्रिंशेऽध्याये वर्णितम् ॥ तथा हि— 'करिष्यत्यवताराणि शंकरो नीललोहितः ॥ श्रौतस्मार्तप्रतिष्ठार्थं भक्तानां हितकाम्यया ॥ १ ॥ उपदेक्ष्यति तज्ज्ञानं शिष्याणां ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ सर्ववेदान्तसारं हि धर्मान्वेदनिदर्शनान् ॥२॥ ये तं प्रीत्या निषेवन्ते येनकेनोपचारतः ॥ विजित्य कलिजान् दोषान् यान्ति ते परमं पदम् ॥३॥ अनायासेन सुमहत्पुण्यं ये यान्ति मानवाः ॥ अनेकदोषदुष्टस्य कलेरेष 'महान् गुणः' ॥ ४ ॥ इति ॥ करिष्यत्यवताराणीत्यत्राऽवतारशब्दः 'अवेतॄस्त्रो'रित्यधिकरणघजन्तः ॥ तेन पुल्लिङ्गनियमो न ॥ अन 'इहाऽवतरिता लोके' इत्येवाऽसंदिग्ध शिवमात्राऽवतारबोधकवाक्यप्रयोगे कर्तव्येऽवताराणि करिष्यतीति स्वेतरसाधारणाऽवतारकरणबोधहेतुवाक्यप्रयोगं कुर्वता अवतरन्ति येष्वित्यर्थसूचनात्स्वस्य परेषां चाऽवताराणि करिष्यतीति सूचितम् ॥ तत्र च के त इतर इत्याकांक्षा 'उपदेक्ष्यति तज्ज्ञानं शिष्याणा ब्रह्मसज्ञित'मिति प्रत्यासन्नेन वाक्येन शाम्यते ॥ एवञ्च शिष्याणामप्यवतारत्वं बोधितम् ॥ एतेन कलीनां बहुत्वेन प्रतिकलि शङ्करावतारसत्त्वेन चावतारबहुत्वसिद्धौ बहुवचनस्य प्रक्षीणशक्तिकतया शिष्याणामवतारत्वे न मानमिति कस्यचिदुक्तिः प्रत्युक्ता ॥ किञ्च चतुर्भिः सह शिष्यैस्तु शङ्करोऽवतरिष्यतीति वायुपुराणमप्यत्र मानम् ॥ तत्र हि शिष्याणामवतारक्रियया साहित्यमुक्तम् ॥ एवं च तच्छिष्याणां सामान्यतोऽवतारत्वे सिद्धे सुदाद्युक्तिष्विवेहाऽप्रामाण्ये मानाभावेन तदुक्तीनां व्यासाद्युक्तिवत्प्रामाण्ये शङ्करदिग्विजयादिस्थतदुक्तिभिर्विशिष्य तेषां तत्तदवतारत्वं निश्चेतव्यमिति तेषां सर्वेषामपि कलिमलहर्तृतया नमनीयत्वेन शिष्यसहितमित्युक्तम् ॥ प्रत्यक्षत्वाऽनुमितत्वाभ्यां

यथा वदन्ति—'यद्यदाऽऽकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ॥ तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते' इति ॥ एतच्च दिनकरभट्टाचार्याः—"स्वार्थाकाङ्क्षितं स्वार्थयोग्यं यद्यत्सन्निधानं प्रपद्यते स्वार्थोपस्थितिविषयो भवति तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैः प्रथममनुभाव्यते, अनन्तरं च महावाक्यार्थबोधः" इति व्याचक्षते ॥ आकाङ्क्षा-स्वरूपं तु तार्किका —'येन पदेन विना यत्पदस्यान्वयाननुभावकत्वं तत्पदविशिष्टत्वं तस्याकाङ्क्षा ॥ क्रियापदं विना कारकपदं नान्वयबोधं जनयति तेन तस्याकाङ्क्षा' इत्याहुः ॥ यच्च एकपदे अपरपदवत्त्वं तत्पदे अपरपदाव्यवहितोत्तरत्वं तच्च प्रकृतिप्रत्यय-योरेव संभवति ॥ तेन 'घटम्' इत्यादौ घटपदवैशिष्ट्यमंपद् आकाङ्क्षा ॥ क्रियाकारक-पदयोस्तु नोत्तरपदत्वनियमः ॥ पचति चैत्रः, चैत्रः, पचतीति वाक्यद्वयादन्वयबोधात् ॥ अतः क्रियाकारकपदानां सन्निधानमात्रस्या चरितार्थमिति वदन्ति ॥ तत्पक्षेपि प्रकृते नमामीत्यादिपदान्तराभावादन्वयाननुभावकत्वदोषस्तदवस्थः ॥ शाब्दिकास्तु— 'वाक्य-समयग्राहिका चाकाङ्क्षा ॥ सा च एकपदार्थज्ञाने तदर्थान्वययोग्यार्थस्य यज्ज्ञानं तद्विष-येच्छा अस्यार्थः क इत्येवंरूपा पुरुषनिष्ठैव ॥ तथापि तस्या आकाङ्क्षाविषयेर्थे आरोप. ॥ एतदेवाभिधानापर्यवसानमित्युच्यते ॥ अयमर्थोऽर्थान्तरमाकाङ्क्षत इति व्यवहारात् ॥ पदे तु नारोपः ॥ अर्थबोधोत्तरमेव जिज्ञासोदयात् ॥ समर्थसूत्रे भाष्ये अर्थयोर्व्यपेक्षाक-थनाच्च ॥ जिज्ञासोत्थापकं चैकपदार्थेऽपरपदार्थव्यतिरेकप्रयुक्तस्यान्वयबोधाजनकत्वस्य ज्ञानमिति तद्विषये तादृशान्वयबोधाजनकत्वेप्याकाङ्क्षिते व्यवहारः ॥ अन्वयबोधश्च तदाकाङ्क्षितसकलक्रियाकारकादिविषयो विवक्षितः ॥ एतेन तस्य हेतुत्वे खण्डवाक्यार्थ-बोधोत्तर महावाक्यार्थबोधो न स्यादित्यपास्तम् ॥ खण्डबोधस्य क्रियातद्विशेषणकारकत-

---

द्विविधया श्रुत्योक्तस्य धर्मस्य पुराणे श्रौतस्मार्तेति भेदेन कीर्तनेऽपि इहाऽभेदविवक्षया श्रौतत्वेनैव कीर्तनं-**श्रौतेति** ॥ ज्ञानमुपदेक्ष्यति उपदेशेन सपादयिष्यति ॥ ब्रह्मसञ्ज्ञितं ब्रह्मविषयक सर्व-वेदान्ताना सारं फलम् ॥ यद्वा ब्रह्मसञ्ज्ञितं ब्रह्माऽऽख्यम् ॥ सर्ववेदान्तसारे, सर्ववेदान्ततात्पर्य विषयभूतम् ॥ ज्ञानं चिद्रूपम् । उपदेक्ष्यति वर्णयिष्यति ॥ 'धर्मान्वेदनिदर्शनानि'त्यत्रोपदे-क्ष्यतीत्यनुवर्त्य पृथग्वाक्यता ज्ञेया ॥ निदर्श्यन्तेऽनेनेति निदर्शनम् ॥ वेदो निदर्शनं येषां ते वेदनिदर्शनाः, वेदप्रमाणकास्तानित्यर्थ ॥ ननु पुराणे 'विजित्य कलिजान्दोषानि'त्यत्र दोष जयादिकं प्रति सेवकानामेव कर्तृत्वमुक्त तत्कथं शङ्कराचार्यस्य कलिमलहर्तृत्वमुच्यते इति चेद् वक्ष्यमाणरीत्येश्वरस्य कर्मफलदातृत्वे जीवाना तद्वारैव फलाऽऽप्तेति गृहाण ॥ इदमुपलक्षण-तेन पुण्यहेतुत्वं तद्वारा हितसम्पादकत्वं चाऽनायासेन सुमहदिति 'भक्तानां हितकाम्यये'ति च कौर्मोक्तं बोध्यम् ॥ 'व्याकुर्वन्व्याससूत्राऽर्थं श्रुतेरर्थं यथोचिवान् ॥ श्रुतेर्न्याय्य स एवाऽर्थ. शङ्करः सवितानन' इति शिवपुराणवाक्यमवष्टभ्याह-**न्यायेति** ॥ वितानतो व्याख्याता ॥ कश्चित् 'सवितानना' इति पाठ , तत्र न नेत्स्य नरो नेत्यर्थ. ॥ न्यायादनपेतो न्याय्य ॥ न्यायो युक्तिस्तत्सहितस्तदविरुद्धश्चेति निष्कर्ष ॥ श्रौतेऽर्थे युक्तेरपेक्षोत्तरभागे षोडशखण्ड-खण्डनावसरे उपपादयिष्यते ॥ २ ॥

द्विदोषणैतदन्यतरमात्रविषयकत्वात् किंच उक्तस्यान्वयबोधाजनकत्वज्ञानस्य समभिव्याहारकारणताज्ञानमूलकत्वात्तस्याप्याशङ्का ॥ अत समसमभिव्याहारमात्रदर्शनाद्यान्वयबोधजनक इति ज्ञान कारणं तदजानतामबोधाच्च ॥ समसमभिव्याहारमत्तदन्वयबोधजनक इत्ययमेव वाक्यविषये ऐश्वर समयस्तत्परिपालिका च मीमांसा' इत्याचाहु. ॥ तेन तन्मतेऽप्यसमभिव्याहृतक्रियापदकं साकाङ्क्षार्थमेतद्वाक्यमबोधकमेव ॥ अन्यथा दश 'दाडिमानि षडपूपा' इत्यादिकमपि प्रमाण स्यात् ॥ नन्वनन्वितार्थमपि पदद्वय मङ्गलार्थमुच्यत इति चेत्—नहि मङ्गलार्थत्वमात्रेण पूर्वोक्तदोषनिस्तार ॥ अत एव 'ॐकारश्चाथशब्दश्चे'ति स्मृत्योकारसमानयोगक्षेमस्याप्यथशब्दस्यान्यार्थमृदङ्गादिध्वनिवच्छ्रवणमात्रेण मङ्गलसिद्धिमभिप्रेत्य तस्यार्थान्तर तद्घटितवाक्येऽन्वयश्चादर्शि शारीरकभाष्ये जिज्ञासासूत्रे शङ्कराचार्यैः ॥ तथापि प्रामाण्यसिद्धये शदन्वययोर्यं किमपि वक्तव्यम् ॥ अन्यथा तत्रापि केवलमङ्गलार्थक एव 'अथ' शब्दोऽनन्वित सोऽनियताम् ॥ कृत तस्यार्थान्तरपरत्वकल्पनया ॥ अथ प्रथमतरेऽप्यस्मिन्वाक्ये ओमादिपदवाच्य नमामि स्मरामीत्यध्याहारेण पूरण तु प्रथमग्रासे मक्षिकापात ॥ द्वारमित्यादौ पिधेहीत्यादेरिव नमामीत्यादे शीघ्रोपस्थितिकत्वाभावोऽपि प्रचुरव्यवहारविरहाद्रष्टव्य ॥ न च समासादि कल्प्यम्, स्वयमव्याख्यानेन तथाभिप्रायाभावनिश्चयात् ॥ स्वशब्दपरामृष्टदयव्यक्तिविशेषेऽन्वयायोगाच्चेत्यलम् ॥ अपि च गीतावाक्ये ब्रह्मशब्दोऽक्षरपर प्रतीयते, प्रणवस्याक्षरवाचकत्वात् ॥ माण्डूक्ये "ॐमित्येतदक्षर" इति श्रवणात् ॥ कठवल्लीष्वपि "तत्ते पद सग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्" इति स्फुट धामवाचकताबोधनात् ॥ अग्रेऽपि "एतद्ध्येवाक्षर ब्रह्म ॥ एतदालम्बन श्रेष्ठ" इति तथैव प्रपञ्चनात् ॥ द्वादशस्कन्धेऽपि ॥ स्वधाम्नो ब्रह्मण साक्षाद्वाचक परमात्मन इत्युपबृंहणाच्च ॥ तेन ततः परस्य तत्र रममाणस्य सारणलक्षणे मूलस्थमङ्गल एतदपेक्षयोत्कर्ष स्वत सिद्ध इति ध्येयम् ॥ यच्च कौर्मवाक्यावलम्बेन शङ्कराचार्याणा शिवावतारत्वादिकमुक्त तत्र तेषा तदवतारत्व त्वस्माकमभिमतमेव ॥ पर त्वदुक्तवचनविषये तु वदाम ॥ कौर्मब्रह्माण्डसूतसहितादिषु द्राविडैश्शैवैर्भूय एव प्रक्षिप्तमिति विद्वत्किंवदन्तीसत्त्वात् सम्प्रदायान्तरग्रन्थेष्वपि तस्या उज्जीवनाचास्ति तावदेतेषा समूलत्व एव सन्देह ॥ अत एव तावकोपि न कोपि प्रामाणिक एतान्युदाहार्षीत् ॥ यदीद समूलमेवमर्थपरं चाभविष्यत्कथ तर्हि माधवादयो दिग्विजयादौ नोदाहरिष्यन् ॥ तथापि त्वयैव नास्माभिरहोरहोभयादार्पतया व्यवह्रियमाणे वस्तुनि सहसा प्रक्षिप्तत्व शक्यवचनमत सति समूलत्वे समादधाम ॥ करिष्यत्यवताराणीत्यादिवचांसि तु न शङ्कराचार्यविषयाणि ॥ तेषामेकचैव अत्रावताराणीति बहुवचनेन चातत्परत्वप्रतीते ॥ न च शङ्करपदोपादानमात्रात्तत्परत्व शङ्क्यम् ॥ तस्मिन्पुराणे (अध्याय १०) अव्ययानि दशैतानि नित्य तिष्ठन्ति शङ्करे (अध्याय ७) निशम्य भगवान् वाक्य शङ्करो धर्मवाहन ॥ एवमादिष्वनेकत्र देवाभिप्रायेणैव शङ्करशब्दाभ्यासदर्शनात् ॥ किञ्चात्र शङ्करपदमवतारपरम-वतारिपर वा ॥ नाद्य ॥ तस्मिन्नीललोहितत्वाप्रसिद्धे ॥ शङ्कराचार्याणामनेकावतार-

कर्तृत्वापत्त्या तेषामवतारत्वासिद्धिप्रसङ्गश्च ॥ द्वितीयश्चेदों कुर्मः ॥ तथा सति तत्पुराणप्रसिद्धा रुद्रशुकसांबादय शिवावतारा एवात्रावतारपदेन गृह्येरन् ॥ एकग्रन्थावगतत्वात् ॥ न तु शङ्कराचार्या ॥ एकत्वेन बहुवचनविरोधात् ॥ अमुकस्मिन्देशे काले च अमुको नाम भविष्यतीति निर्देशाऽभावाच्च ॥ रुद्रादीनां शिवावतारत्व तु यथा तत्रैव सप्तमाध्याये ॥ भृकुटीकुटिलात्तस्य ललाटात्परमेष्ठिन ॥ समुत्पन्नो महादेव शरण्यो नीललोहित इत्याद्युक्त्योच्यते ॥ निशम्य भगवान् वाक्य शङ्करो धर्मवाहन ॥ स्वात्मना सदृशान् रुद्रान् ससर्ज मनसा शिव ॥ कपर्दिनो निरातङ्कांस्त्रिनेत्रान् नीललोहितानिति ॥ एकादशाध्याये च स्वात्मना सदृशान् रुद्रान् ससर्ज मनसा शिव ॥ कपर्दिनो निरातङ्कान् नीलकण्ठान् पिनाकिन ॥ त्रिशूलहस्तान् उद्रिक्तान् महावृषभवाहनान् ॥ वीतरागाश्च सर्वज्ञान् कोटिकोटिशतान् प्रभुरिति ॥ तथा एकोनविंशाध्याये-द्वैपायनाच्छुको जज्ञे भगवानेव शङ्कर ॥ अंशांशेनावतीर्योर्व्यां सप्राप परम पदमिति ॥ चतुस्त्रिंशाध्याये च शैवान्व्यास प्रत्यभिज्ञापयन्त पैलादय ॥ यस्य देवो महादेव साक्षाद्देव पिनाकधृक् ॥ अंशांशेनाभवत्पुत्रो नाम्ना शुक इति प्रभुरिति ॥ तथा चतुर्विंशाध्यायसमाप्तौ-तच्छृणुध्व मुनिश्रेष्ठा यथासौ देवकीसुत ॥ दृष्ट्वा लेभे सुत रुद्र तप्त्वा तीव्र महत्तप इति ॥ ततो विस्तरेण ॥ कथामुक्त्वा सप्तविंशाध्यायारम्भे पुनरुदितम् ॥ ततो लब्धवर कृष्णो जाम्बवत्या महेश्वरात् ॥ अजीजनन्महात्मान साम्बमात्मजमुत्तममिति ॥ महेश्वराल्लब्धवर इत्यन्वय ॥ न च लडर्थबाध शङ्क्य ॥ तस्मिन्पुराणे "व्यत्ययमिच्छन्ति शास्त्रकृदेषां" इत्याश्रित्य क्वचिद्भूतेपि लट प्रयोगात् ॥ यथा कलिप्रवृत्त्यनन्तर युग धर्मान् वदता व्यासेनैकोनत्रिंशे ॥ कृत त्रेता द्वापर च सर्वेष्वेतेषु ते नरा ॥ भविष्यन्ति महात्मानो धार्मिका सत्यवादिन इत्यत्र भविष्यन्तीति प्रयुक्तम् ॥ गुर्वोर्थस्तु वक्ष्यते ॥ यस्तु बहुवचन सार्थकयितु अवेतॄस्त्रोरित्यधिकरणे घञ स्वीकृत्य प्रयोगसाधुत्वाय पुलिङ्गानियम उक्त स तु पाणिनीयगौनर्दीयसर्वस्वानधिगमादेव ॥ अवेतॄस्त्रोरित्यत्र पुसि सज्ञाया मित्यनुवृत्तेस्तत्रापि पुलिङ्गनियमात् घापवादतयापि तत्समानविषयतौचित्यात् अत एव तत्त्वबोधिन्याम् ' अवेउपपदेतॄस्तॄभ्या करणाधिकरणयो पुसि सज्ञाया घञ् स्यात् ॥ घस्यापवाद " इति व्याख्यातम् ॥ ननु पुसिसज्ञाया घ प्रायेणेत्यधिकारात् प्रायेणेत्युक्त्या पुस्त्वानियम स्यात् ॥ न स्यात् ॥ प्रायेणेत्यस्य प्रधानेन प्रत्ययेनैव सहान्वयस्य भाष्य कृता स्वीकारात् ॥ तथा च गोचरसञ्चरसूत्रे भाष्ये "गोचरादीना ग्रहण शक्यमकर्तुम् घञ कस्मान्न भवति प्रायवचनात् यथाकष निकष इति प्रायवचनाद्धञ् न भवति" इति ॥ न च प्रायेण पदमावर्त्य प्रायेण पुसि प्रायेण सज्ञायामिति व्याख्येयम् ॥ आवृत्तौ तत्र तत्र तस्यान्वये च मानाभावात् ॥ न हि प्राञ्चोऽर्वाञ्चो वा केपि तथा व्याचक्षते ॥ अतोत्र पुंस्त्व नियतमेव ॥ सूत्रकृतापि पूर्वोत्तरसूत्रेषु गोचरसञ्चरादीनामुदङ्काऽऽनायान्ताना पुस्त्वेनैव निर्देशात् वार्तिकोक्ताऽवहारादीनामपि "अवह्रियतेस्मिन्नवहार" इत्यादिना भाष्ये तथा निर्देशात् ॥ क्वापि लिङ्गान्तरानिर्देशाच्च ॥ अत एव अवस्तारो जवनिकेति प्रकृतसूत्रोदाहरण सङ्गच्छते ॥ अनियमे तु स जवनिकापर्यायतया टाबन्तो व्यवह्रियेत ॥

प्रायिकत्वे च पुंसीत्यनर्थकमेव स्यात् पाक्षिकपुंस्त्वस्य निर्देशादिनैव सिद्धेः ॥ किंच खनोघ चेत्यत्र खनातौ घजोः कुधिण्यत्वोरिति कुरवाप्राप्त्याऽनन्यार्थकादित्वाज्ज्ञापकादन्यतोपि घं स्वीकृत्य भगः पदमित्युदाहृतम् ॥ तत्र तत्त्वबोधिन्याम् "ननु पदमित्यत्र घस्य किं प्रयोजनमिति चेदत्राहुः करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायामिति यदि घः स्यात्तदापदमिति नपुंसकं न स्यादनेन चेद्घो भवति तदा योरत्विधस्तिद्विरिति" इत्युच्यते ॥ तेन पूर्वत्र पुंस्त्वं नियतमेवेत्यवगम्यते ॥ एतदपि प्राचामनुरोधेन भगपदयोरुभदाहरणत्वाभिप्रायम् ॥ नव्यानुरोधात् "भगःपदमिति प्रचिदप्रयोगः" इत्यादिरेव भग इत्यस्यैवोदाहरणत्वेऽभिप्रेयमाणे त्वत्रापि पुंस्त्वमेव नियतम् ॥ "लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वात्" इति तु लिङ्गानुशासनस्यैव प्रत्याख्यानं न त्वष्टाध्यायीस्थानां पुंसीत्याद्यधिकाराणाम् ॥ अन्यथा छिपामित्यादेरभावात्पुंस्यपि दाघादयः स्युः ॥ चतुर्थीतदर्थार्थेति सूत्रे अर्थेन नित्यसमासो विशिष्यलिंगता चेति वार्तिककारोक्तं प्रत्याचक्षाणेन भाष्यकृता "यदप्युच्यते सर्वलिंगता चवक्तव्येति ॥ न वक्तव्या लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्य" इति कथनादत्र प्राधान्येन लिङ्गमनुशिष्यते परवल्लिङ्गमित्यादौ तदेव प्रत्याख्यायत इति ज्ञायते ॥ तत्त्वबोधिनीकारादयस्तु "लिङ्गानुशासनं प्रत्याख्यानं प्रौढिवादमात्रं अन्यथा व्याकरणस्यैव वैयर्थ्यप्रसङ्गात्" इत्याहुः ॥ तत्प्रत्याख्यानबलाल्लिङ्गानियमविवक्षणे तु भावार्थघञं परित्यज्याधिकरणार्थकघञ्पर्यन्तानुधावनप्रयासोव्यर्थ एव ॥ शेषपुंघदित्यादिप्रयोगदर्शनेन घञ्जपःपुंसीत्यस्य प्रायिकतायाः शक्यवचनत्वात् ॥ अधिकरणार्थतदाश्रयणे त्ववतारः कूपादेरित्यादाविव सुतरां पुंस्त्वनियमापत्त्या व्याधिनाशाय भक्षिते लशुने प्रत्युत वृद्धो व्याधिः ॥ अपि च अवतरन्ति येष्विति व्याख्याने कानि तान्यवतारशब्दवाच्यान्यवतरणाधिकरानीत्याकाङ्क्षानुपशमान्मूलवाक्ये स्वार्थबोधनासामर्थ्यं दोषः ॥ तथा व्याख्यात्रा स्वयाप्यकथितत्वेन तवापि तदनवबोधप्रतीतेश्च ॥ अथ यथाकथंचित्कस्यचिद्विदोष्यतयाऽध्याहारं ब्रूयात्तथापि तेन महावतारशब्दस्य संज्ञासंज्ञिभावग्राहकं शास्त्रं शिष्टव्यवहारो वा त्वया दर्शनीयः ॥ संज्ञायां घन्विधानात् ॥ न च प्रायेण संज्ञायामिति वाच्यम् ॥ दत्तोत्तरत्वात् ॥ गुणप्रधानसन्निधौ प्रधानस्य विशेषणनिरूपिताकाङ्क्षावत्त्वे सति गुणे विशेषणान्वयस्यायुक्तत्वेन तथा व्याख्यातुमशक्यत्वात् ॥ उपदेशेजिति सूत्रे भाष्ये "नह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणं" इति भाष्यकृता तादृशार्थस्यावहेलनाच्च ॥ इहाहि विधेयत्वेन प्रत्ययः प्रधानं तत्रैव प्रायेण पदस्यान्वयः ॥ तत्रैव भाष्यकृत्कैयटाभ्यां हलश्चेतिसूत्रे संज्ञानुवृत्तेः कण्ठरवोक्ततया अवेटृ सूत्रेपि तदनुवृत्तिस्तदभिप्रेतैव ॥ एतत्सर्वमुपदेशशब्दार्थविचारे मनोरमाशब्दरत्नयोरपि स्पष्टम् ॥ किंचाधिकरणार्थघञ्गीकारेऽवतरणाधिकरणानामेव बहुत्वं सिद्ध्यति नत्ववतरणस्य ॥ तेन स्वस्य परेषां चावतारकरणं निरस्तम् ॥ के त इतर इत्याकाङ्क्षायाः शिष्याणामित्यनेन शमनोक्तिरपि कुशकाशावलंबनमेव ॥ तेषामुपदेशकर्मतयैवोपादानस्य प्रतीतेः ॥ कस्तर्ह्येषां वाक्यानां वास्तवोऽर्थ इति चेदुच्यते ॥ पूर्वोत्तरवाक्यपर्यालोचने त्रिलोचनलिङ्गार्चनपरत्वमेवैषां सिद्ध्यति ॥ तथा हि ॥ कौर्मे पूर्वखण्डेऽष्टाविंशेऽध्याये उवाच परमप्रीत्या कस्मादेत-

न्महामुने ॥ इदानीं गच्छसि क्षिप्रं गंगादेशं प्रति प्रभो ॥ मंदर्शनाद्भवतः शोको मे विपुलो गतः ॥ इदानीं मम यत्कार्यं ब्रूहि पद्मदलेक्षणेत्यर्जुनेन पृष्टो व्यास एकोनत्रिंशारंभे (श्लोक १) इदं कलियुगं घोरं संप्राप्तं पाण्डुनन्दन ॥ गच्छामि देवदेवस्य वाराणसीं महापुरीमिति ॥ तथा (श्लो० ३) नान्यत्पश्यामि जन्तूनां मुक्त्वा वाराणसीं पुरीम् ॥ सर्वपापोपशमनं प्रायश्चित्तं कलौ युग इत्याद्याह ॥ ततोर्जुनेन पृष्टश्चतुर्युगधर्मान्निरूपयन् (श्लो० ११) ब्रह्मकृतयुगे देवस्त्रेतायां भगवान्रविः ॥ द्वापरे दैवतं विष्णुः कलौ देवो महेश्वर इति कलौ शिवार्चनस्य मुख्यत्वं बोधयित्वा यावदध्यायसमाप्तिक्रमेण त्रियुगीधर्मान्निरूप्य त्रिंशाध्याये (श्लो० १) तिष्ये मायामसूयां च द्वयं चैव तपस्विनः ॥ साधयन्ति नरा नित्यं तमसा व्याकुलीकृता इत्यादिना कलिधर्मान्वदन् (श्लो० ३२) कलौ रुद्रो महादेवो लोकानामीश्वरः परः ॥ तदेवसाधयेद्दृणां दैवतानां च दैवतमिति शिवोपासनया यज्ञादिकर्मसिद्धिसंभवं बोधयित्वा कथं तदुपासनादीत्याह्वायामाह ॥ करिष्यत्यवताराणीत्यादि ॥ अत्र द्वितीयश्लोके कतिपुचित्पुस्तकेषु उपदेक्ष्यन्तीति बहुवचनपाठोपि दृश्यते तदुत्तरार्धं च सर्ववेदान्तसारं यद्धर्माद्वेदनिदर्शनादित्यपि दृश्यते ॥ तृतीयश्लोके तु ये तं प्रीता निषेवन्त इत्येव पाठः ॥ तुरीये च कलेरेको महान्गुण इत्येव ॥ अग्रे चानुपदं कलौ तु केवलं कर्ता लिप्यते पुण्यपातकैः ॥ आद्ये तु वासनामात्रद्यत्वा तत्प्राप्नुवन्तिहि ॥ *तस्मात्सर्वप्रयत्नेन प्राप्य माहेश्वरं युगम् ॥ विशेषाद्ब्राह्मणान् रुद्रमीशानं* शरणंव्रज ॥ ये नमन्ति विरूपाक्षमीशानं कृत्तिवाससम् ॥ प्रसन्नचेतसो रुद्रं ते यान्ति परमं पदम् ॥ यथा रुद्रनमस्कारः सर्वकामफलो ध्रुवः ॥ अन्यदेवनमस्काराच्च तत्फलमवाप्नुयात् ॥ *एवंविधे कलियुगे दोषाणामेव शोधनम् ॥ महादेवनमस्कारो ध्यानं दानमिति* श्रुतिः ॥ तस्मादनीश्वरानन्यांस्त्यक्त्वा देवं महेश्वरम् ॥ समाश्रयेद्विरूपाक्षं यदीच्छेत्परमं पदम् ॥ नार्चयन्तीह ये रुद्रं शिवं त्रिदशवंदितम् ॥ तेषां दानं तपो यज्ञो वृथाजीवितमेव चेत्युक्त्वा ॥ *नमो रुद्राय महत इत्यादिना भास्करं परमं तप इत्यन्तेन काश्यां तमहं* गच्छामीत्यभिधाय ॥ इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं युगानां वै समासत इत्यादिनोपसञ्जहार ॥ अग्रे च सूतः ॥ एवमुक्तो भगवता किरीटी श्वेतवाहनः ॥ बभार परमां भक्तिमीशानेऽव्यभिचारिणीमिति ॥ तमुवाच पुनर्व्यास इयुक्त्वा दृष्टवानसि ॥ तं देवं विश्वतो विश्वाक्षं विश्वतोमुखम् ॥ प्रत्यक्षमेव सर्वेषां रुद्रं सर्वजगन्मयम् ॥ ज्ञानं तदैश्वरं दिव्यं यथावद्विदितं त्वया ॥ इत्यादि व्यासवचांसि व्रजस्व परया भक्त्या शरण्यं शरणं शिवमित्यन्तान्यनूद्य एवमुक्त्वा सभगवाननुगृह्यार्जुनं प्रति ॥ जगाम शङ्करपुरीं समाराधयितुं भवम् ॥ पाण्डवेयोपि तद्वाक्यात्संप्राप्य शरणं शिवम् ॥ संत्यज्य सर्वकर्माणि ज्ञात्वा तत्परमो भवदित्याह ॥ अत्र इदानीं मम यत्कार्यमिति द्वितीयप्रश्नस्य एकोनत्रिंशे ॥ पात्याद्य परं धर्मं स्वकीयं मुच्यसे भयादित्युत्तरमुक्त्वा तदेवोपसंहारे व्रजस्वपरयाभक्त्येत्यनेन प्रकृतपुराणाभिप्रेतं परधर्मस्वरूपं दर्शितमिति प्रतीयते ॥ तथासत्ययममीपामर्थः सिद्ध्यति वचसाम् ॥ अत्रावतारशब्दोयदाधिकरणघञन्तस्तदा क्लैब्यमार्षम् ॥ भावघञन्तोवासौ क्लिवत्वं घजजपाः पुंसीत्यस्य प्रायिकत्वाभिप्रायमार्षं वा कुर्वन्तिचावताराणीत्यत्रैव ॥

अधिकरणपक्षे स्वयमवतरिष्येऽस्मिति स्वप्रादुर्भावाधिकरणानि लिङ्गान्यवताराणि ॥ पञ्चविंशाध्याये मार्कण्डेयं प्रति श्रीकृष्णेन ॥ एषदेवोमहादेव.सदासंसारभीरुभिः ॥ पाज्यः पूज्यश्चवंद्यश्चज्ञेयोलिङ्गेमहेश्वरइति लिङ्गस्याधिकरणत्वमुक्तम् ॥ ततो मार्कण्डेयेन किंतल्लिङ्गंसुरश्रेष्ठलिङ्गेसंपूज्यतेचक इत्याधेयाधिकरणयोः स्वरूपे चोदिते अव्यक्तं लिङ्गमित्याहुरानन्दंज्योतिरक्षयम् ॥ वेदामहेश्वरंदेवमाहुर्लिङ्गिनमव्ययमित्यादिना लिङ्गंतल्लपनाद्ब्रह्मलक्षणः परमंवपुरित्यन्तेन स्पष्टं तस्य तदधिकरणत्वं निरणायि ॥ भावपक्षेऽपिस एवार्थः ॥ लिङ्गानामर्चावतारत्वात् ॥ अर्चाचेतनभेदेनावतारद्वैविध्यस्य बहुवादिसम्मतत्वात् ॥ यथा भगवतोमत्स्याद्याश्चेतनावताराः ॥ व्यङ्कटेशवरदराजपाण्डुरङ्गप्रभृतयोर्चावताराः ॥ तावकैरपि कलावाकाशलिङ्गादयस्तदवतारावर्ण्यन्ते ॥ यथोक्तमानन्दगिरिकृते शङ्करदिग्विजये अवतारकथाख्येद्वितीयप्रकरणे ॥ ततः सर्वात्मकोदेवश्चिदम्बरपुराश्रितः ॥ आकाशलिङ्गनाम्नातुविख्यातोभून्महीतलइति ॥ स्वकृतदिग्विजयद्वितीयसर्गे माधवोऽप्याह (श्लोक १) ततोमहेशःकिलकेरलेषुश्रीमद्वृषाद्रौकरुणासमुद्रः ॥ पूर्णानदीपुण्यतटेस्वयंभूर्लिङ्गात्मनाऽनङ्गधगाविरासीदिति ॥ तथा चावताराणि स्वलिङ्गानि भक्तानां श्रौतस्मार्तकर्मणोः प्रकर्षेण स्थित्यर्थं करिष्यति भावयिष्यतीत्यर्थः ॥ क्रियाभावनयोरैक्यात् ॥ स्वलिङ्गद्वारा द्विविधधर्मप्रतिष्ठारूपं प्रयोजनं संपादयिष्यतीति भावः ॥ भक्तानामिति देहलीदीपकवदुभयत्रान्वेति ॥ तेषांहि लिङ्गार्चनादेव श्रौतस्मार्तप्रतिष्ठानम् ॥ नार्चयन्तीहयेरुद्रमित्यग्रिमवाक्ये तदन्तरेण तयोरानर्थक्यबोधनात् ॥ अत्रावतारशब्दप्रयोगोलिङ्गएव भक्तानां शिवसाक्षात्काररूपस्य हि तस्य सिद्धिबोधनार्थः ॥ अतएव त्रयस्त्रिंशे कृत्तिवासेश्वरलिङ्गमाहात्म्ये तेषांलिङ्गान्महादेवः प्रादुरासीत्रिलोचनः ॥ रक्षणार्थंद्विजश्रेष्ठाभक्तानांभक्तवत्सलइति ॥ तथा चतुस्त्रिंशे मध्यमेश्वरलिङ्गमाहात्म्ये तस्य वैबहवः शिष्याब्रह्मचर्यपरायणाः ॥ लब्ध्वातद्वचनाज्ज्ञानंदृष्टवन्तोमहेश्वरमित्युक्तम् ॥ अथ साक्षात्कारहेतोर्ज्ञानस्य कथं सिद्धिरित्याकाङ्क्षायामाह ॥ उपदेक्ष्यन्तीति ॥ सर्ववेदान्तानां सारभूतं यज्ज्ञानं वेदनिदर्शनाद्धर्मोऽस्संपद्यते तच्छिवस्वरूपज्ञानं शैवा महात्मान उपदेक्ष्यन्ति " ऋतं सत्यंपरंब्रह्म " इतिश्रुत्या ब्रह्मसंज्ञितत्वम् ॥ इदं च ज्ञानं तत्पुराणाभिप्रेतं शिवविषयकमन्यदेव नतु त्वदभिमतनिर्विशेषब्रह्मज्ञानम् ॥ तथाहि ॥ चतुर्विंशाध्याये कथंसभगवानीशोदृश्योयोगविदांवरइति श्रीकृष्णेन पृष्ट उपमन्युः प्रत्याहभगवानुक्तोदृश्यतेपरमेश्वरः ॥ भक्त्यैवोग्रेणतपसातत्कुरुष्वेहसंयुतइत्यादिना भक्तेरेव साक्षात्कारहेतुत्वं तस्य ध्यानाराधने वसिष्ठाद्युदाहरणानि चोक्तवानिति वर्णयित्वोच्यते ॥ एवमुक्त्वाददौज्ञानमुपमन्युर्महामुनिः ॥ व्रतंपाशुपतंयोगंकृष्णायाक्लिष्टकर्मणइति ॥ एकत्रिंशाध्याये च जैमिनिना धर्मसाङ्ख्ययोगादीनि सर्वाणि निर्दिश्य किमेषांचभवेच्छ्रेयः प्रब्रूहिमुनिपुङ्गव ॥ यदिवाविद्यतेप्यन्यद्गुह्यंतद्वक्तुमर्हसीति पृष्टोव्यास ईश्वरेणपुराप्रोक्तं ज्ञानमेतत्सनातनम् ॥ गूढमप्राज्ञविद्विष्टंसेवितंसूक्ष्मदर्शिभिः ॥ नाश्रद्दधानेदातव्यंनाभक्तेपरमेष्ठिनः ॥ नावेदविदुषोज्ञेयंज्ञानानामुत्तमोत्तममित्यादिना शिवपार्वतीसंवादमुखेन यावज्जीववाराणसीवासकृत्तिवासः समाराधनादिरूपं तद्यावदध्यायसमाप्ति प्रपञ्चितवान् ॥

तत्रवेदादीनां सर्वेषां सारभूतत्वं तादृशज्ञानस्यैव समर्थितम् ॥ चतुस्त्रिंशाध्यायेच व्यासवर्णने योवैसाक्षान्महादेवंसर्वभावेनशङ्करम् ॥ प्रपन्नः परयाभक्त्यायस्यतज्ज्ञानमैश्वरमिति तदेवोक्तम् ॥ ततः भगवन्भवताज्ञानंविज्ञातंपरमेष्ठिनः ॥ प्रसादाद्देवदेवस्य यत्तन्माहेश्वरंपरम् ॥ तद्वदास्माकमव्यग्रंरहस्यंगुह्यमुत्तमम् ॥ क्षिप्रंपश्यामतंदेवंश्रुत्वा भगवतोमुखादिति मुनिप्रश्नानन्तरं समाभाष्यैवसाञ्शिष्यान्सुमन्तुप्रमुखांस्तथा ॥ प्रोवाचमध्यमेशस्यमाहात्म्यंपैलपूर्वकानित्यादिना ध्यामकर्तृकस्तादृशज्ञानोपदेशोवर्णितः ॥ एवमेकत्रिंशाध्यायमारभ्याध्यायपञ्चके तेषुतेषु स्थलान्तरेषु च तस्मिन्पुराणे तदेवमुख्यं ज्ञानं ॐकारेश्वरकृत्तिवासेश्वरमध्यमेश्वरादिलिङ्गेषु शिवप्रादुर्भावाधिकरणत्वं तदर्चादिना श्रौतस्मार्तप्रतिष्ठा च विस्तरेण निरूप्यतएवेति किंबहुना ॥ उपदेक्ष्यतीत्येकवचनपाठे तु शिवएव तज्ज्ञानं महात्मनामुपदेशेन संपादयिष्यति ॥ कारीषोग्निरध्यापयतीत्यादिवत्कर्तृत्वम् ॥ अन्तर्भावितण्यर्थोवा प्रयोगः ॥ अथवा स्वाश्रमवाराणसीवसनैष्ठिकब्रह्मचर्यादिना शिष्यान् शासितुं योग्यांस्तारकब्रह्माख्यं ज्ञानं शिवः स्वयमेव साक्षादुपदेक्ष्यतीत्यर्थः ॥ यथोक्तमेकत्रिंशे शिवेनैव ॥ कृत्वावानैष्टिकींदीक्षामविमुक्तेवसन्तिये ॥ तेषांतत्परमंज्ञानंददाम्यन्तेपरंपदमिति ॥ पुनस्तत्रैव ॥ यत्रसाक्षान्महादेवोदेहान्तेक्षयमीश्वरः ॥ व्याचष्टेतारकंब्रह्मतथैवह्यविमुक्तकमिति अतएव कलौ व्यासस्यापि तत्र गमनमवर्णि ॥ ननुकलिजदोषाक्रान्तानां कथमेतज्ज्ञानप्राप्तिरिति चेत्तत्राह ॥ येतमिति ॥ येजनाः प्रीताः सन्तस्तं शिवं येन केन विल्वपत्रपुष्पादिरूपेण सुलभेनाप्युपचारेण ॥ उपचारतइति सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ नितरां सेवन्ते ते कलिजान्दोषांस्त्रिंशाध्यायारंभे तिष्येमायामसूयांचेत्यादिना दर्शितपूर्वान्विजित्य परमं पदं रुद्रधाम यान्ति ॥ पत्रपुष्पाद्युपचारेण सेवनं लिङ्गपक्षएव संगच्छते नतुशङ्कराचार्यपक्षे ॥ तद्व्यक्तेरिदानीमनुपलम्भात्तन्मूर्तिप्रतिष्ठापनस्याप्यभावाच ॥ निषेवन्तइति वर्तमानप्रयोगोपि तथैव स्वरसतो युज्यते ॥ लिङ्गार्चनव्यवहारस्य व्यासार्जुनकालेपि सत्त्वात् ॥ अन्यथा निषेविष्यन्तइति वदेत् ॥ तत्काले शङ्कराचार्यावतारार्चनप्रचारस्य सर्वथैवाभावात् ॥ मायादिकलिदोषजयोपि लिङ्गार्चनसाध्यतयैवास्मिन्पुराणेऽभिप्रेयते ॥ यथा द्वितीयाध्याये जगन्मोहयेतिमायामुपदिशता हरिणोच्यते ॥ येयजन्तिजपैर्होमैर्देवदेवंमहेश्वरम् ॥ स्वाध्यायेनेज्ययादूरात्तान्प्रयत्नेनवर्जय ॥ भक्तियोगसमायुक्तानीश्वरार्पितमानसान् ॥ प्राणायामादिषुरतान्दूरात्परिहरामलान् ॥ प्रणवासक्तमनसोरुद्रजाप्यपरायणान् ॥ अथर्वशिरसोध्येतॄन्धर्मज्ञान्परिवर्जय ॥ बहुनात्रकिमुक्तेनस्वधर्मपरिपालकान् ॥ ईश्वराराधनरतान्मन्नियोगान्नमोहयेति ॥ एवं तत्र स्थलान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ प्रकृतवचनतोप्येवमुपदं येनमन्तिविरूपाक्षमीशानंकृत्तिवाससमित्यादिना रुद्रार्चनमेव प्रशस्यते नतु तदवतारविशेषपर्यर्चनम् ॥ दोषाणामेवशोधनं ॥ महादेवनमस्कारइति तदाराधनस्यैव कलिदोषलोपकत्वं भाष्यते ॥ रुद्रार्चनादेव च परमपदप्राप्तिः प्रतिपाद्यते ॥ परमपदं च रुद्रधामैव प्रकृतपुराणस्य संमतं नत्वविद्यानाशान्निर्विशेषस्वरूपेण व्यवस्थानं त्वदभिमतम् ॥ यथोक्तं चतुश्चत्वारिंशे ॥ ऊर्ध्वंतद्ब्रह्मसदनात्पुरंज्योतिर्मयंशुभम् ॥ वह्निनाचपरिक्षिप्तस्तत्रास्तेभगवान्हरः ॥ देव्यासहमहादेवश्चिन्त्यमानो-

मनीषिभिः ॥ योगिभिः शतसाहस्रैर्भूतैरद्वैः ससवृतः ॥ तत्रस्तेयान्तिनिरतामस्तब्रह्मचारिणः ॥ महादेवपराः शान्तास्तापसाः सत्यवादिनः ॥ निर्ममानिरहंकाराः कामक्रोधविवर्जिताः ॥ द्रक्ष्यन्तिब्राह्मणायुक्तारुद्रलोकं सवेस्मृतइति ॥ किंच धर्माब्धिसारे तृतीयपरिच्छेदे वचनानि ॥ विष्णुशिवयाभजतांगुरो पित्रोश्चसेविनाम् ॥ गोवैष्णवमहाशैवतुलसीसेविनामपि ॥ नस्यात्कलिकृतोदोषः काश्यानिवसतामपि ॥ तथा ॥ कलौदानमहाश्रेष्ठशिवविष्णोश्चकीर्तनमिति ॥ एवमादिवाक्यैकवाक्यतयापि प्रकृतवचसां लिङ्गार्चनपरत्वमेव सिध्यति ॥ ननु पापदृषिवहृदां कथं सत्कर्मणि प्रवृत्तिरतआह ॥ अनायासेनेति ॥ अनुपदमग्रे रुद्रनमस्कारेणापि महाफलकथनात् अनायासेनसुमहत्पुण्यमाप्नोति ॥ अथवा कलौसङ्कल्पमात्रेणापिपुण्याप्रातिकथनादनायासतएव तदाप्नोति ॥ अतएव धर्माब्धिसारे कुशलान्याशुसिध्यन्तिनेतराणिकृतानियदितिश्रीभागवतवचनमुदाहृत्य "कलौपुण्यकर्मणासंकल्पेपिसिद्धिः पापानांत्वाचरणादेव" इत्युक्तम् ॥ एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ अनेकदोषेपि गुणमेवानुपदस्पष्टयति ॥ कलौतुकेवल्कर्तेति ॥ आद्ये पुण्येतु वासनामात्रस्य कृत्वा तत्पुण्यप्राप्नुवन्ति ॥ यद्वा आद्ये शिवइत्यर्थः ॥ यातु प्रतिकलियुगं शङ्कराचार्यावतारस्त्वाद्दहुवचनं प्रक्षीणशक्तिकमिति कस्यचिदुक्तिस्त्वयानूदिता सा त्वसंगतैव ॥ तथासति कलिष्ववतरत्वेवेति करोत्यत्रावतारहीतिवा वदेत् ॥ नतुकरिष्यत्यवताराणीति ॥ करिष्यतीतिलृट्प्रयोगासंगते ॥ तथाहि ॥ अयव्यासार्जुनसवादोवर्तमानक्लेशारम्भेभूदिति तेन मन्तव्यम् ॥ एवसति कल्पारम्भप्रभृति सप्तममन्वन्तरसप्तविंश कलियुगपर्यन्तं न तस्यावतारः अष्टाविंशतितमादसर्वकलियुगेषु तु तदवतारइति करिष्यतीत्युक्त्या सिध्येत् ॥ तत्र तावत्सु कलिष्वनवतारे इत प्रभृत्यवतारे च कारणं सप्रमाणं वक्तव्यम् ॥ तथाङ्गीकारे वक्ष्यमाणानां त्रिपञ्चाशत्तमाऽध्यायवचसां विरोधश्चापद्येत ॥ किंच प्रतिकलियुगावसानभाविकल्क्यवतारादौ न क्वापि बहुवचनं प्रयुज्यत इति प्रकृतेपि बहुवचनानर्थक्य तदवस्थमेव ॥ येतं प्रीताइत्यत्र तत्पक्षे येतान्प्रीताइति पठनीयं स्यात् ॥ त्वयापि सोक्तिः प्रयुक्तेति किंविशेषतत्खण्डनेन ॥ वस्तुतस्तु तत्सकल्पुराणं त्वयानालोकितमिति प्रतिभाति ॥ अस्तितत्रप्रतिकलियुगं शिवावतारस्य तेनसहचतुर्णांशिष्याणामवतारस्य च वर्णनम् ॥ तथापि न शङ्कराचार्यावतारस्तत्पुराणसमतः ॥ तथाहि ॥ तत्र एकपञ्चाशाध्यायारम्भे त्रयोविंशतानागतमन्वन्तराणि व्यासावतारं शाखाप्रणयनं च पृष्ट्वाऽप्राक्षुः ॥ धर्मार्थानांप्रवक्तारोहीशानस्यकलौयुगे ॥ कियन्तोदेवदेवस्यशिष्याः कलियुगेष्विहइति ॥ तत सूतः प्रश्नक्रमानुरोधेन शाखाप्रणयनान्तं निरूप्य त्रिपञ्चाशाध्यायारम्भमाह ॥ वेदव्यासावताराणि द्वापरेकथितानितु ॥ महादेवावताराणि कलौशृणुतसुव्रताः ॥ आद्येकलियुगेश्वेतोदेवदेवोमहाद्युतिः ॥ नाम्नाहितायविप्राणाम भूद्वैवस्वतेन्तरे ॥ हिमवच्छिखरेरम्येसकलेपर्वतोत्तमे ॥ तस्यशिष्याः प्रशिष्याश्चबभूवुरमितप्रभाः ॥ श्वेतःश्वेतशिखश्चैव श्वेताश्वः श्वेतलोहितः ॥ चत्वारस्तेमहात्मानोब्राह्मणावेदपारगाः ॥ इति वैवस्वतमन्वन्तरप्रथमकलियुगेश्वेताख्यं शिवावतारमुक्त्वा द्वितीयकलियुगप्रभृत्यष्टाविंशतितमकलियुगपर्यन्तं प्रतिकलियुगं भाविनएकैकावतारस्य क्रमेण

नामान्याह ॥ सुतारो मदनश्चैव सुहोत्रः कङ्कणस्तथा ॥ लोकाक्षिस्त्वथ योगीन्द्रो जैगीषव्योऽथ सप्तमे ॥ अष्टमे दधिवाहः स्यान्नवमे ऋषभः प्रभुः ॥ भृगुस्तु दशमे प्रोक्तस्तस्मादुग्रः परः स्मृतः ॥ द्वादशेति समाख्यातो वालीचाथ त्रयोदशे चतुर्दशे गौतमस्तु वेदशीर्षा ततः परः ॥ गोकर्णश्चाभवत्तस्माद्गुहावासः शिखण्डधृक् ॥ जयमाल्युदहासश्च दारुको लाङ्गलीतथा ॥ महायामो मुनिः शूली मुण्डीमुण्डीश्वरस्तथा ॥ सहिष्णुः सोमशर्मा च नकुलीश्वर एव च इत्यष्टाविंशतितमेऽस्मिन्कलियुगे नकुलीश्वराख्योऽवतार उक्तो न तु शङ्कराख्यः॥ न च शङ्कराचार्याणामेव नकुलीश्वर इति नाम कल्पनीयम् ॥ कल्पने मानाभावात् प्राचीनार्वाचीनदिग्विजयादिषु क्वाप्यदर्शनाच्च ॥ तेषु तु शङ्कर इत्येव नाम निर्दिश्यते ॥ अतएव माधवेन स्वकृतशङ्करविजयद्वितीयसर्गे नामकरणस्थले (श्लो० ८३) यत्पश्यतां शिशुरसौ कुरुते शमग्र्यं तेनाऽकृतास्य जनकः किल शङ्कराख्याम् ॥ यद्वाचिराय किल शङ्करसंप्रसादाज्जातस्ततोऽभ्यधित शङ्करनामधेयमित्युक्तम् ॥ तस्मात्पाशुपतादिग्रन्थप्रसिद्धो महाशैवप्रस्थानप्रवर्तको नकुलीश्वर एवेहाऽस्यैवेशिवावतारतयाभिमतो भाति ॥ शिष्याश्च प्रथमकलियुगे श्वेतः श्वेतशिखश्चैव श्वेताश्वः श्वेतलोहित इत्युक्ताः ॥ नकुलीश्वर एव चैतस्मिन्नुपदं प्रतिकलियुगं चत्वारस्तत्तदवतारस्य शिष्या भवन्तीत्युक्त्वा क्रमेण तान्प्रवक्ष्यामि योगिनो योगवित्तमान् ॥ दुन्दुभिः शतरूपश्च ऋचीकः केतुमांस्तथेत्यादिना द्वितीयकलियुगात्प्रभृति प्रतिकलिं चतुरश्चतुरो नामतो निर्दिशन्नष्टाविंशतितमे कलियुगे कुशिकश्चैव गर्गश्च मित्रको रुद्र एव च ॥ शिष्या एते महात्मानः सर्वावर्तेषु योगिनामिति कुण्याद्रींश्चतुरो वदति नतु शङ्करदिग्विजयोक्तान्विष्ण्वादिदेवावतारान्पद्मपादादीन् ॥ एते च प्रतिकलिके चत्वारोऽवतरन्तीत्याकाङ्क्षापि तत्रैवाष्टचत्वारिंशाध्याये तत्तत्पर्वतविशेषे तत्तद्देवधाम्नां निरूपणे रत्नधारगिरिवर्णन प्रक्रम्य पठितैः तस्यैकशिखरे रम्ये महापद्मैरलंकृतम् ॥ स्वच्छामृतजलं पुण्यं सुगन्धं सुमहत्सरः ॥ जैगीषव्याश्रमं पुण्यं योगीन्द्रैरुपसेवितम् ॥ तत्रास्ते भगवान्नित्यं सर्वैः शिष्यैः समावृतः ॥ प्रशान्तदोषैरक्षुद्रैर्ब्रह्मविद्भिर्महात्मभिः ॥ शङ्खो मनोहरश्चैव कौशिकः कृष्ण एव च ॥ सुमहान्तो वेदविदः शिष्यास्तस्य प्रसादतः ॥ सर्वे योगरताः शान्ताभस्मोद्धूलितविग्रहाः ॥ उपासते सदाचार्या ब्रह्मविद्यापरायणाः ॥ तेषामनुग्रहार्थाय यतीनां शान्तचेतसाम् ॥ सान्निध्यं कुरुते भूयो देव्या सह महेश्वर इति वाक्यैः पूर्यते ॥ तथा च शङ्खमनोहरकौशिककृष्णाख्याश्चत्वारो यतय एव प्रत्यवतारमवतरन्तीति सिध्यति ॥ माधवकृतशङ्करविजये तु तृतीयसर्गे (श्लोक २) कमलानिलयः कलानिधेरित्यादिना (श्लोक ६) वरुणो जायत चित्सुखाह्वय इत्यन्तेन पद्मपादहस्तामलकत्रोटकोदङ्कसुरेश्वरानन्दगिरिसनन्दचित्सुखान्विष्णुपवनतद्दशांशनन्दिमहाबृहस्पतिवरुणावतारत्वेन वर्णयित्वा (श्लोक ७) अपरेऽप्यभवन्दिवौकस इत्यन्येषामप्यवतरणं निरूप्यते ॥ केषांचिन्मते सुरेश्वरस्य बृहस्पत्यवतारत्वमानन्दगिरेश्च नन्दीश्वरावतारत्वंचाभिधीयते ॥ अतो न शङ्करदिग्विजये शिष्याणां चतुष्टं नापि कौर्मशङ्करदिग्विजययोरैकवाक्यत्वम् ॥ त्रिपञ्चाशाध्यायैकवाक्यतया तु करिष्यत्यवताराणीति त्रिंशाध्यायचरमं नकुलीश्वरपरत्वापत्तेः ॥ अथ नकुलीश्वरस्यैकत्वेनावताराणीति बहुवचनविरोधात्कथं युक्तमितिचेत्तर्हि प्रागुक्तं लिङ्गार्थनपरत्वमादियस्व ॥ त्रिंशाध्यायस्थप्रकृतवचने पूर्वरीत्या-

सिध्यन्तं लिङ्गार्चनोत्कर्षमेव तस्मादित्यनेन हेतुतया परामृशन्ननुपदं व्यासआह ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेनप्राप्यमाहेश्वरंयुगम् ॥ विशेषाद्ब्राह्मणारुद्रमीशानंशरणंव्रजेति ॥ अस्या-
र्थः शङ्कराचार्यं नकुलीश्वरं वा शरणंव्रजेति शक्योव्याख्यातुम् ॥ नन्वेवंसति कलौ
देवोमहेश्वरइतिवाक्यादिदानीं विष्ण्वाद्यर्चनमयुक्तमेवेति चेन्मैवम् ॥ तत्र एकोनत्रिंशे
कलौदेवोमहेश्वरइत्यस्योनुपदमेवाग्रे ॥ ब्रह्माविष्णुस्तथासूर्यः सर्वएवकलिष्वपि ॥ पूज्यते
भगवान्रुद्रश्चतुर्थ्येपिपिनाकधृगितिकथनात् ॥ किंच त्रयोविंशाध्याये सहस्रार्जुनपुत्राणां
कथायाम् ॥ जयध्वजस्तुमतिमान्देवंनारायणंहरिम् ॥ जगामशरणंविष्णुंदैवतंधर्मतत्परः ॥
तमूचुरितरेपुत्राजायंधर्मस्तवानघेत्यादिना तेषां विष्णुशिवार्चनविषये विवादं कोटिक्रमं
चोक्त्वोच्यते ॥ एवंविवादेविततेशूरसेनोब्रवीद्वचः ॥ प्रमाणमृषयोह्यत्रब्रूयुस्तेयत्तथैवतत् ॥
ततस्तेराजशार्दूलाः पप्रच्छुर्ब्रह्मवादिनः ॥ गत्वासर्वेसुसंरब्धाः सप्तर्षीणांतदाश्रमम् ॥
तानब्रुवंस्तेमुनयोवसिष्ठाद्यायथार्हतः ॥ याप्रस्याभिमतापुंसः साहितस्यैवदेवता ॥ किन्तु-
कार्यविशेषेणपूजिताचेष्टदानृणाम् ॥ विशेषात्सर्वदानायंनियमोह्यन्यथानृपाः ॥ नृपाणां-
दैवतंविष्णुस्तथैवचपुरन्दरः ॥ विप्राणामग्निरादित्योब्रह्माविष्णुः पिनाकधृक् ॥ देवानां-
दैवताविष्णुर्दानवानांत्रिशूलधृक् ॥ गन्धर्वाणांतथासोमोयक्षाणामपिकथ्यते ॥ विद्या-
धराणांवाग्देवीसिद्धानांभगवान्हरिः ॥ रक्षसांशङ्करोरुद्रः किन्नराणांचपार्वती ॥ ऋषीणां-
भगवान्ब्रह्मामहादेवस्त्रिशूलभृत् ॥ मान्यास्त्रीणामुमादेवीतथाविष्णुशिवभास्कराः ॥
गृहस्थानांचसर्वेस्युर्ब्रह्मावैब्रह्मचारिणाम् ॥ वैखानसानामर्कः स्याद्यतीनांचमहेश्वरः ॥
भूतानांभगवान्रुद्रःकूष्माण्डानांविनायकः ॥ सर्वेषांभगवान्विष्णुर्ब्रह्मादेवःप्रजापतिः ॥
इत्येवंभगवान्ब्रह्मास्वयंदेवोभ्यभाषत ॥ तस्माज्जयध्वजोनूनंविष्ण्वाराधनमर्हतीति ॥
अतोयादेवतायस्यसंप्रदायप्राप्तासैवतेनाराधनीया ॥ तैत्तिरीयसंहिताद्वितीयकाण्डे प्रपाठक
(५ अनु० ४) "योवैस्वांदेवतामतियजतेप्रस्वायैदेवतायैच्यवतेनपरांप्राप्नोतिपापीया-
न्भवति" इत्यन्याश्रयणेन स्वदेवतातिक्रमे दोषश्रावणात् ॥ अपिच द्वितीयाऽध्याये
आश्रमचतुष्टयंनिरूप्य ॥ आश्रमोवैष्णवोब्राह्मोहराश्रमइतित्रयः ॥ तल्लिङ्गधारीनियतंतद्भक्त-
जनवत्सलः ॥ ध्यायेदथार्चयेदेकंब्रह्मविद्यापरायणइतित्रयः संप्रदायाउक्ताः ॥ तत्रहैरण्य-
गर्भसंप्रदायस्येदानीमुच्छेदेपि शैववैष्णवसंप्रदायावुभावपि शास्त्रसिद्धौ परस्पराविरुद्धौ
शिष्टसंमतावेव ॥ तत्र योयस्य पारंपरिकोधर्मः सएव तेन सेवनीयः ॥ स्वधर्मेनिधनंश्रेय-
इतिभगवद्वाक्यात् ॥ येच विष्णुभक्ताः शिवं वेदाविरुद्धशैवशास्त्राणि वा निन्दन्ति येच
शिवभक्ताभगवन्तं तदविरुद्धभगवच्छास्त्राणिवा गर्हयन्ति तउभयेऽन्तकभयेनिपतन्ति ॥
एकस्यैव हि वेदगीताश्रीभागवतादिषु परब्रह्मपरमात्मपुरुषोत्तमभगवदादिशब्दैरभिधीय-
मानस्य परवस्तुनोनिर्गुणस्य सत्त्वाद्युपाधिभेदाल्लीलावताराब्रह्माविष्णुमहेश्वराः ॥ अतोनिर्गुण-
पुरुषोत्तमभक्तानां शुद्धाद्वैतब्रह्मवादनिष्ठानां तु न क्वापि निन्दाऽवकाशइति दिक् ॥ विस्तरस्तु
बालबोधसहस्रगादादिषु प्राक्तनप्रबन्धेषु तदुच्छिष्टसंग्राहके मम सत्सिद्धान्तमार्तण्डादौ
च द्रष्टव्यः ॥ तस्मात् कलावपि वैष्णवानां भगवदर्चनमेव ॥ तत्कीर्तनादितएव च
निःशेषकलिदोषक्षेपः ॥ श्रीभागवतादिवचनोपन्यासपुरःसरं हेमाद्रिकौस्तुभधर्माब्धि-

सारादिषु तथा निर्णयादिष्वलं प्रासङ्गिकेन ॥ यच्च वायुपुराणवचनं शिवपुराणवचनं चोक्तं तत्त्वनाकरमेव ॥ तत्तत्पुस्तकेष्वनुपलंभात् ॥ त्वयाप्यदृष्टमूलं च ॥ अतएवाल्या-वश्यकेपि विषये पूर्ववदध्यायसङ्ख्यादिकं नोदाहारि ॥ (अवतारक्रियया साहित्यं) इत्यत्रावतारक्रियायामिति रमणीयम् ॥ साहित्यस्थले हि अप्रधानएव तृतीया प्रयुज्यते नतु क्रियायाम् ॥ व्युत्पत्तिवादादिषु "सहशब्दार्थस्तक्रियाकालः क्वचित्तक्रियान्वयि-प्रथमान्तपदार्थेऽन्वेति क्वचित्स्वसमभिव्याहृतक्रियायाम् ॥ सपुत्रआगच्छतीत्यस्य पुत्रेण सहागच्छतियइतिविग्रहात्प्रथमान्तान्यपदार्थेएवपुत्रागमनकालान्वयोनतुक्रियायामितिन-समासानुपपत्तिः" इत्यादौगदाधरभट्टादिभिः क्रियायां सप्तम्येव प्रयुज्यते ॥ नतु क्वापि तथा प्रयोगोविद्वद्व्यवहारगोचरः ॥ शिष्योक्तीनां व्यासाद्युक्तिवत्प्रामाण्यकथनं तु स्वीयगोष्ठ्यैव श्रद्धेयम् ॥ व्यासादितौल्ये मानाभावात् ॥ शङ्करदिग्विजयादीनां मानतयोदाहरणे कपिलोयदिसर्वज्ञःकणादोनेतिकाप्रमा ॥ इतिन्यायःप्रसज्येतसर्वत्रैव व्यवस्थिताविति पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवोक्तदिशैव तत्तत्संप्रदायप्रसिद्धतत्त-दाचार्यदिग्विजयादिग्रन्थानां त्वयापि मानतयाऽऽदर्तव्यत्वापत्तेः ॥ तथामति गृहाद्ध-र्करापसारणश्रमे क्रमेलकप्रवेशः ॥ तेषांसर्वेषां कलिमलहर्तृत्वमुक्तं तदपि मानाभा-वात्स्वानुयायिमात्रश्रद्धागोचरः ॥ स्वयं मानत्वेनोपन्यस्ते येतंप्रीताइतिवाक्ये तमित्येक-वचनप्रयोगेण त्वदुक्तार्थादरणेपि शिष्याणां कलिमलहर्तृतायास्ततोप्राप्तेः ॥ तेषु फलमत-इतिन्यायस्याप्रवृत्तेश्च ॥ ब्रह्मसंज्ञितमित्यस्य ब्रह्मविषयकमित्यर्थः कथमितिविचार्यम् ॥ इतरत्तु प्रागेवाथास्तम् ॥ किंच श्रौतपदेन श्रौतस्मार्तधर्मं स्वयं व्याख्याय तत्र स्वयं विशेषितन्याय्यतोपष्टम्भकत्वेन व्याकुर्वन्व्याससूत्रार्थमितिपद्योपन्यासोहासोल्लासकः ॥ व्याससूत्रेषु श्रौतस्मार्तकर्मणोर्निर्णयस्याभावात् ॥ सूत्रानुसारिवाक्यैः सूत्रार्थवर्णनरूपे भाष्येपि तदसम्भवात् ॥ व्याससूत्रैरेव धर्मनिर्णयाङ्गीकारे जैमिनीयद्वादशलक्षण्या आपा-र्थक्यप्रसङ्गाच्च ॥ व्याकुर्वन्निति श्लोके ऊचिवानिति भूतार्थप्रयोगोपि तस्यार्वाचीनकल्पितत्व-मेवावगमयति ॥ शङ्कराचार्यावतारस्य वर्षसहस्रादेवप्राग्जातत्वेन तत्कृतशारीरकभाष्ये पुराणापेक्षया प्राक्तनताया अशक्यवचनतया पुराणे तथा प्रयोगानुपपत्तेः ॥ अपिच एतद्धारमत्र यद्यपि शक्यते वक्तुम् ॥ चतुर्भिः सहेतिवाक्यं वक्ष्यमाणपाञ्चरात्राद्दिविषये विशेषसमर्पकम् ॥ उक्तकौर्मवाक्यैकवाक्यतया नकुलीश्वरपरं वा ॥ व्याकुर्वन्नि तिवाक्यं तु शिवः सूत्रार्थं सूत्रात्मना कारणरूपेण स्थितं सर्वमर्थं पदार्थं नामरूपाभ्यां व्याकु-र्वन् "तद्धेदंतर्ह्यव्याकृतमासीत् ॥ तन्नामरूपाभ्यांव्याक्रियत" इतिबृहदारण्यके श्राव-णात् ॥ व्यास ॥ विशेषेण आस जगद्रूपेणाविर्बभूव ॥ "महेतानामास" इतितत्रै-वाम्नानात् यथा यथावत् श्रुतेरर्थमुक्तवान् ॥ नारदादीन्प्रतीतिशेषउपबृंहणेभ्योऽवगन्तव्यः 'ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानांब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपतिर्ब्रह्मा शिवोमे अस्तु सदाशिवोम्" इत्यादिश्रुतिसिद्धमिदम् ॥ सः व्याकरणादिकर्ता सवितानन: वितान-नया प्रपंचस्य पटवद्विस्तारणया सहितः शङ्करएव न्यायादनपेतः श्रुतेरर्थः ॥ सवितानने-

तिपदे तु सविता जगत्प्रसविता शिवो नतु ना जीव' ॥ शिवस्य पुरुषोत्तमलीलावतारत्वात् ॥ नृशब्दस्य जीवपरत्वन्तु "इतिनृगार्तिपिविच्यधवयोनिगमावपनं" इत्यादौ प्रसिद्धम् ॥ एवं शिवस्य परब्रह्मतया स्तुतिपरत्वेन व्याख्येयम् ॥ निर्णीतंचेद् महेश्वरादशं-यस्मात्सर्वात्मकतयोदिताविस्यादौ च महाविष्णुशिवास्ततः ॥ देवतारूपवक्ष्योक्ताइत्यादौ श्रीमदाचार्यचरणैः ॥ त्वत्पक्षेतु ॥ शङ्करः सवितानन्दइति समासपुनरात्तिः ॥ केचित्विभदोपसमासपुनरात्तमितिव्यवहरन्ति ॥ एतत्स्वरूपंतुमञ्जूषायाम् ॥ क्रियाकारकभावेनान्वयबोधकसकलपदोत्तयनन्तर तद्घटकयत्किंचिदन्वयिविशेषणोपादानहि समासपुनरात्त" इत्युक्तम् ॥ यथोचिवानित्यत्र च यमूचिवानिति पठनीय स्यात् ॥ अन्यथा सइत्यनेन सामानाधिकरण्यायोगात् ॥ ऊचिवानितिप्रयोगात्तदभिमताऽसिद्धिश्च ॥ तथाहि ॥ भूतइत्यधिकृत्य "छन्दसिलिट् ॥ लिट कानज्वा ॥ क्वसुश्च ॥" इतिभूतार्थकस्यैव लिटः स्थाने पक्षे क्वसुर्विधीयते ॥ अतोभाष्यादिस्थे आजिवानतितीर्णानित्यादानअनतरणादियदिहापिभूतकालमेववचनम् ॥ तच न सगच्छेत ॥ पुराणापेक्षयाशङ्कराचार्याणामुत्तरकालिकत्वादितिप्रागेवादर्शयाम ॥ नचोक्तव्याख्यानेपि आसेतिप्रयोगोनुपपन्नः ॥ अस्तेर्हि भ्वादेशेन बभूवेत्येव स्यादिति वाच्यम् ॥ प्रामाणिकग्रन्थेष्वनेकेषु तथाप्रयोगदर्शनात् ॥ धात्वन्तरत साधयितुं शक्यत्वाच ॥ यथा माधवकृतशङ्करदिग्विजये तृतीयसर्गे (श्लोक ६) विधिरासमुरेश्वरोगिरानिधिरानन्दगिरिर्व्यजायतेतिप्रयुज्यते ॥ कालिदासोपि कुमारसभवप्रथमसर्गे (श्लोक ३५) वृत्तानुपूर्वेचनचातिदीर्घेजङ्घेशुभेसृष्टवतस्तदीये ॥ शेषाङ्गनिर्माणविधौविधातुर्लावण्यउत्पाद्यइवासयत्नइतिप्रयुङ्क्ते ॥ अत्र आसेतिबभूवाऽर्थेलिडन्तप्रतिरूपकमव्ययमित्याह शाकटायन ॥ वल्लभपण्डितस्तु नातिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् ॥ अस्तेर्भूरितिभ्वादेशनियमात्तादृक्तिङन्तस्यैवाभावात् ॥ किन्तुकवीनामय प्रामादिक प्रयोगइत्याह ॥ वामनस्तु असगतिदीप्त्यादानेष्वितिधातोर्लिटिरूपमिदमित्याह ॥ असेत्यनुदात्तेदीप्त्यर्थे ॥ आस दिदीपेप्रवृत्तइत्यर्थइतिमल्लिनाथ ॥ वस्तुतस्तुभ्वादावथगूहूत्यन्ता स्वरितेतइत्युदीर्य हिक्कअव्यक्तेशब्दइत्यारभ्य पठितेषु गूहूत्यन्तेष्वष्टविंशत्यधातुष्वन्तर्भूतोऽयमपि स्वरितेत्वादुभयपदी ॥ कुर्दखुर्दगुर्दगुदक्रीडायामेवेत्येवकारग्रहणाज्ज्ञापकात्परौभुवोऽवज्ञानइतिसौत्रज्ञापकाद्वा धातूनामनेकार्थत्वमाश्रित्यास्य सत्तार्थकत्वमपि शक्यवचनम् ॥ गतिदीप्तिभ्या योक्तार्थनिर्वाह ॥ श्रुतिपुराणादिषु च "तस्यहनचिरन्तानामपुत्रआस ॥ सहैतायानास ॥ नयदिदमग्रआसनभविष्यदतोनिधनात्" इत्यादिप्रचुरप्रयोगदर्शनात्प्रकृते नानुपपत्ति काचित् ॥ तस्मादुक्तएवार्थोयुक्तइति ॥ तथापि कादम्बरीकल्पस्य कि व्याख्यानेन ॥ श्रुत्यर्थे युक्त्यपेक्षायामपि न्यग्रोधफलाहरणलवणाऽऽचमनादिरूपा वैदिक्येव सा तत्राऽपेक्षिता ॥ तदनुकूला च लौकिक्यपि ॥ न तु तद्विरुद्धा सा तथा ॥ आर्षधर्मोपदेशस्य वेदशास्त्राविरोधितर्केणानुसन्धेयत्वस्मरणादित्यादि मयापि द्वितीयभागे वक्ष्यते ॥ तदेतत्सर्वमनुसधायोक्तमूले ॥ शिवविषयाण्येवेति ॥ एवकार करिष्यत्यवताराणीत्यादिवचसां शङ्कराचार्यविषयकत्वं व्यवच्छिनत्ति ॥ तेषामित्यादि ॥ अत्रप्राञ्च ॥ पाद्मोत्तरखण्डे चत्वारिंशेऽध्याये

(श्लोक १) भगवञ्छ्रोतुमिच्छामिद्वादश्याश्चविधानकम् ॥ विष्णोःपूजाविधानंचकर्तव्यंतत्र वैप्रभो ॥ इत्यादिपार्वत्या पृष्टःशिवः (श्लोक ४) एकादश्यांतुप्राप्तायांसमुपोष्यतुमानवइत्यादिना तत्कृत्यं वदन्नुपवासावश्यकत्वमरुणोदयवेधादिकं चोक्त्वा दशम्यादिदिनत्रयकृत्यकथने (श्लोक २९।३०।३१) पाषण्डिनंविकर्मस्थंपतितंश्वपचंतथा ॥ नावलोकेन्नसंभाषेन्नित्दिनंतत्रवैष्णवः ॥ अवैष्णवस्तुयोविप्र.सपाषण्डीप्रकीर्तितः ॥ शिखोपवीतत्यागीचविकर्मस्थइतीरितः ॥ महापापोपपापाभ्यांयुक्त.पतितउच्यते ॥ अन्त्यज श्वपचःप्रोक्तोदेवितत्रैपनिर्णयइत्याह ॥ ततएकचत्वारिंशे ॥ पाषण्डिनांचसंलापंवर्जयेदितियत्त्वया ॥ उक्तंममेहभगवन्ब्रूहित्वंगर्हिताह्वितान् ॥ तेषांवृत्तीःसमाचक्ष्वकैर्लिङ्गैश्चिन्हिताभुवीति पार्वत्या पृष्टः सः येन्यंदेवंपरत्वेनवदन्त्यज्ञानमोहिताः ॥ नारायणाज्जगन्नाथात्तेवैपाषण्डिनोमताः ॥ द्वेष्टारोविष्णुभक्तानांयेचावैष्णवसंश्रयाः ॥ पाषण्डिभिश्चसंयुक्तास्तेवैपाषण्डिनःस्मृताः ॥ कपालभस्मास्थिधरायेचावैदिकलिङ्गिनः ॥ अन्तेवनस्थादंभाचजटावल्कलधारिणः अवैदिकक्रियोपेतास्तेवैपाषण्डिनःस्मृताः ॥ शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्रादिचिह्नैःप्रियतमैर्हरेः ॥ रहितायेनरादेवितेवैपाषण्डिनःस्मृताः ॥ श्रुतिस्मृत्युक्तमाचारंयस्तुनाचरतिद्विजः ॥ सपाषण्डीतिविज्ञेयःसर्वलोकेषुगर्हितः ॥ स्वातंत्र्यात्क्रियतेयैस्तुनचवेदोदितंमहत् ॥ विनैवभगवत्प्रीत्यातेवैपाष० ॥ समस्तयज्ञभोक्तारमविदित्वाऽच्युतंहरिम् ॥ उद्दिश्यदेवताअन्याज्जुहोतिचददातिच ॥ सपाषण्डीतिविज्ञेयःस्वतन्त्रोवापिकर्मसु ॥ यस्तुनारायणंदेवंब्रह्मरुद्रादिदैवतैः ॥ समत्वेनैववीक्षेतसपाषण्डीभवेत्सदा ॥ अवस्थात्रितयेयस्तुमनोवाक्कायकर्मभिः ॥ वासुदेवंनजानातिसपाषण्डीभवेन्नरः ॥ किमत्रबहुनोक्तेनब्राह्मणायेह्यवैष्णवाः ॥ तेवैपाषण्डिनोज्ञेयाःसर्वलोकेषुगर्हिताइत्याद्याह ॥ ततोगिरिजया कपालभस्मचर्मास्थिधारणप्रभृतिदुराचारकारणेऽनुयुक्ते श्रीमहादेवः (श्लोक २०) नमुच्याद्यामहादैत्याःपुरास्वायंभुवान्तरइत्यादिना कर्मज्ञानभक्तिसंपन्नैर्दैत्यैर्देवानां स्थानादेर्हरणं ततोनिर्जराणां श्रीहरिं प्रति शरणभावेन सरणं प्रार्थनं च वर्णयित्वाह ॥ (श्लोक २७) इत्याकर्ण्यहरिर्वाक्यंदेवतानां भयार्दितः ॥ तानवध्यान्विदित्वाथमामाहपुरुषोत्तमः ॥ (तान्दैत्यान्) त्वंचरुद्रमहाबाहोमोहनार्थंसुरद्विषाम् ॥ पाषण्डाचरणंधर्मंकुरुष्वसुरसत्तम ॥ तामसानिपुराणानिकथयस्वचतान्प्रति ॥ मोहनानिचशास्त्राणिकुरुष्वचमहामते ॥ मदयभक्ताश्रयेकेचिन्नविश्यन्तिमहर्षयः ॥ स्वच्छन्दगतान्समाविश्यरचयस्वचतामसान् ॥ कणादंगौतमंशक्तिमुपमन्युंचजैमिनिम् ॥ दुर्वासंसंचकपिलंमृकण्डुंचबृहस्पतिम् ॥ भार्गवंजमदग्निंचदशैतांस्तामसानृषीन् ॥ तवशक्त्यासमाविश्यकुरुष्वजगतोहितम् ॥ स्वच्छन्दत्वयासन्निविष्टास्ते तमसोद्रिक्तयाभृशम् ॥ तामसान्भविष्यन्तिक्षणादेवनसंशयः ॥ कथयिष्यन्तितेविप्रास्तामसानिजगत्त्रये ॥ पुराणानिचशास्त्राणिपरस्परवेनबृंहिताः ॥ कपालभस्मचर्मास्थिचिह्नान्यमरपूजित ॥ त्वमेवधृत्वाल्लोकान्मोहयस्वजगत्त्रये ॥ तथापाशुपतंशास्त्रंत्वमेवकुरु सुव्रत ॥ कङ्कालशैवपाषण्डमहाशैवादिभेदतः ॥

अवलम्ब्यमतसम्यग्वेदबाह्याद्विजोत्तमाः ॥ भस्मास्थिधारिणः सर्वे भविष्यन्तिनसंशयः ॥ त्वापरत्वेनवक्ष्यन्तिसर्वशास्त्रेषुतामसाः ॥ तेषामतमधिष्ठायसर्वेदैत्याश्चदानवाः ॥ भवेयुस्तेमद्विमुखाः क्षणादेवनसंशयः ॥ अहमप्यवतारेषुत्वाचरुद्रमहाबल ॥ तामसानामोहनार्थं पूजयामियुगेयुगे ॥ मतमेतदवष्टभ्यपतन्त्येवनसंशयइति भगवदाज्ञामनूद्य पाषण्डप्रवर्तने स्वस्योद्वेगं तद्वारणाय भगवतान्नस नामसहस्रस्य रामषडक्षरतारकमन्त्रस्य च जपितव्यत्व (श्लो० ५३) मनसैवार्चयित्वातुमानाथपुरुषोत्तमम् ॥ मदाज्ञाकुरुमच्छीलासर्वमेतच्छु भतवेत्यन्तेन निरूप्य तत स्वयं पाशुपतादिशास्त्रोत्पादनं तम प्रधानशक्त्याऽऽविष्टविप्रद्वारा मोहकशास्त्रोत्पादनं च यावदध्यायसमाप्तिनिर्दिष्टवान् ॥ ततोद्विचत्वारिंशे ॥ पार्वत्युवाच ॥ तामस्यानिचशास्त्राणिसमाचक्ष्वममानघ ॥ सम्प्रोक्तानीहतैर्विप्रैर्भगवद्भक्तिवर्जितैः ॥ तेषानामानिक्रमशः समाचक्ष्वसुरेश्वर ॥ श्रीरुद्रउवाच ॥ शृणुदेविप्रवक्ष्यामितामसानि यथाक्रमम् ॥ येषाश्रवणमात्रेणपातित्यज्ञानिनामपि ॥ प्रथमतुमयैवोक्तशैवपाशुपतादिकम् ॥ मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैः सम्प्रोक्तानिततः परम् ॥ कणादेनतुसम्प्रोक्तशास्त्रवैशेषिकमहत् ॥ गौतमेनतथान्यायसाङ्ख्यतुकपिलेनवै ॥ धिषणेनतथाप्रोक्तचार्वाकमतिगर्हितम् ॥ दैत्यानानाशनार्थायविष्णुनाबुद्धरूपिणा ॥ बौद्धशास्त्रमसत्प्रोक्त नग्ननीलपटादिकम् ॥ मायावादमसच्छास्त्रप्रच्छन्नबौद्धमुच्यते ॥ मयैवकथितदेवि कलौब्राह्मणरूपिणा ॥ अपार्थं श्रुतिवाक्यानादर्शयल्लोकगर्हितम् ॥ कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्रैवप्रतिपाद्यते ॥ सर्वकर्मपरिभ्रष्टविकर्मत्वतदुच्यते ॥ परेशजीवयोरैक्यमयात्रप्रतिपाद्यते ॥ ब्रह्मणश्चपररूपंनिर्गुण वक्ष्यतेमया ॥ सर्वस्यजगतोप्यत्रमोहनार्थंकलौयुगे ॥ वेदार्थवन्महाशास्त्रमायावादमवैदिकम् ॥ मयैववक्ष्यतेदेविजगतानाशकारणात् ॥ द्विजन्मनाजैमिनिनापूर्वंवेदमपार्थत ॥ निरीश्वरेणवादेनकृतशास्त्रमहत्तरम् ॥ शास्त्राणिचैवगिरिजेतामसानिनिबोधमइति ॥ इमानि च वचनानि विज्ञानेन्द्रभिक्षुनागोजीभट्टादिभि प्रामाणिकैरप्युदाहृतानीति न तेषु कल्पितत्वादिशङ्कावकाश ॥ वाराहे च प्रागितिहासे रुद्रगीतासु भगवान् ॥ त्वचरुद्र महाबाहोमोहशास्त्राणिकारय ॥ अतथ्यानिवितथ्यानिदर्शयस्वमहाभुज ॥ प्रकाशकुरु चात्मानमप्रकाशचमाकुरु ॥ इति ॥ इतिवदन्ति ॥ अवशिष्ट तूत्तरभागे वक्ष्यते ॥ तदेतत् सर्वमनुसन्धायोक्तमूले ॥ पाद्मवाराहादिपुप्रसिद्धमिति ॥ अन्यत्रेति ॥ निबन्धादिषु बुद्धावतारेत्वधुना हरौ तद्वशगा सुरा इत्यादिस्थले विस्तरइत्यर्थः ॥ अथ सहस्राक्षे ब्राह्मणैरितीत्यादिना उदाहृतमेवेत्यन्तेनारोपितं वैष्णवाचार्येषु तदनुयायिषु च दासत्वं परिहर्तुं त भाग निराकुर्वन्ति ॥ यच्चशतानामित्यादिनाफलानीतिबहुवचनस्यानुपपन्नत्वादित्यन्तेन ॥ अत्रेद बोध्यम् ॥ यत्सहस्राक्षे सप्तविंशाध्यायवचन प्रथममुक्त तत्पूर्वापरविचाराच्च वैष्णवविषयकम् ॥ तथाहि ॥ तस्मिन्नध्याये

यच्च शताना लक्षणसप्तकमुक्तं तदपि तेषालक्षणत्वेनाभिमताना वास्तवलक्षणत्वमेव घटते नत्वारोपमात्रेण ॥ नहि मरुमरीचिका केनचिदज्ञेन जलत्वेनारोपितापि स्नानपानादि कार्यक्षमाभवति ॥

किंतावद्वास्तवं लक्षणत्वम् ॥ लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वमिति गृहाण ॥ लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वं च लक्ष्यतावच्छेदकवन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सति लक्ष्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवदवृत्तित्वम् ॥ इदमेवासाधारणत्वम्॥ तादृशमेव च लक्षणमव्याप्त्यतिव्याप्त्यसंभवरूपदोषत्रयरहितं भवति॥ तद्भिन्नं च लक्षणाभासत्वेन व्यवह्रियते॥ नहिलक्षणाभासेन व्यवहर्तव्यव्यवहारो भवति ॥ अन्यथाशृङ्गित्वरूपलक्षणेन महिष्यादावपि गौरिति व्यवहारापत्तिः ॥ तस्माद्दोषत्रयविनिर्मुक्तेनैव लक्षणेन प्रामाणिकानां व्यवहारः ॥ तस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वात् ॥ त्वदुक्तलक्षणानां तु दोषदूषितत्वेन न प्रामाणिकव्यवहारप्रयोजकत्वम् ॥ लक्षणाभासत्वात् ॥

पृथिव्यां धर्मस्थापनादिसर्वकार्यानन्तरं श्रीकृष्णः स्वधाम जिगमिषंस्तस्मिन्नवसरे समागतान्भृग्वादीन्यथोचितं सत्कृत्याह ॥ गमिष्यामिपरंस्थानंस्वकीयंविष्णुसंज्ञितम् ॥ कृतानिसर्वकार्याणिप्रसीदध्वंमुनीश्वराः ॥ इदंकलियुगंघोरंसंप्राप्तमधुनाऽशुभम् ॥ भविष्यन्तिजना.सर्वेह्यस्मिन्पापानुवर्तिनः ॥ प्रवर्तयध्वंविज्ञानमज्ञानांचहितावहम् ॥ येनेमेकलिजैःपापैर्मुच्यंतेहिद्विजोत्तमाः ॥ येमांजनाःसंस्मरन्तिकलौसकृदपिप्रभुम् ॥ तेषांनश्यतितत्पापंभक्तानांपुरुषोत्तमे ॥ येचंयिष्यन्तिमांभक्त्यानित्यंकलियुगेद्विजाः ॥ विधिनावेददृष्टेनतेगमिष्यन्तितत्पदम् ॥ येब्राह्मणावंशजातायुष्माकंवैसहस्रशः ॥ तेषां

ब्राह्मणैरिति ॥ गौतमादिभिरित्यर्थः ॥ उक्तंहि कौर्मे पूर्वखण्डे सप्तविंशेऽध्याये श्रीकृष्णेन भृग्वादीन्प्रति ॥ द्विषन्तो देवमीशानं युष्माकं वंशसंभवाः ॥ शप्ताश्च गौतमेनोर्व्यां न संभाष्या द्विजोत्तमैः ॥ १ ॥ तत्रैवैकोनत्रिंशेऽध्यायेऽर्जुनं प्रति व्यासेन ॥ कुर्वन्ति चावताराणि ब्राह्मणानां कुलेषु वै ॥ देवीशापविनिर्दग्धाः पुरा दक्षाऽध्वरे द्विजाः ॥ १ ॥ निन्दन्ति च महादेवं तमसाऽऽविष्टचेतसः ॥ वृथाधर्मं चरिष्यन्ति तस्मिन्काले युगान्तके ॥ २ ॥ येचाऽन्ये शापनिर्दग्धा गौतमस्य महात्मनः ॥ सर्वेतेऽवतरिष्यन्ति ब्राह्मणास्तासु योनिषु ॥ ३ ॥ इत्याद्युक्त्वोक्तम् ॥ मोहयन्ति जनान्सर्वान्दर्शयित्वा फलानि वै इति ॥ कौर्मे पूर्वखण्डएव दक्षं प्रति दधीचेन ॥ भविष्यन्ति त्रयीबाह्याः सर्वेऽपीश्वरविद्विषः ॥ निंदन्तोह्यैश्वरं मार्गं कुशास्त्राऽऽसक्तचेतसः ॥ १ ॥ मिथ्याऽधीतसमाचारामिथ्याज्ञानप्रलापिनः ॥ प्राप्य कलियुगं घोरं कलिजैः परिपीडिताः ॥ २ ॥ त्यक्त्वा तपोबलं कृत्स्नं गच्छध्वं नरकान्पुनः ॥ भविष्यति हृषीकेश स्वाश्रितोऽपि पराङ्मुखः ॥ ३ ॥ ये ये शापाऽग्निनिर्दग्धा दधीचस्य महर्षयः ॥ द्विषन्तो मोहितादेवं संभूतास्ते कलिष्वथ ॥ ४ ॥ इत्याद्युक्त्वा त्यक्त्वा तपोबलं कृत्स्नं विप्राणां कुलसम्भवाः ॥ इतिचोक्त्वा कल्पान्ते रौरवादिषु निपात्यमानाः कालेनेत्युक्तम् ॥ तत्र द्विषन्तो-देवम् इत्यत्र लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति सूत्रेण लक्षणे हेतौ वा शता अदन्विप्रो न नमनीयः पचन्विप्रोन श्राद्धे भोजनीयइत्यादिवत् ॥

नारायणेभक्तिर्भविष्यतिकलौयुगे ॥ परात्परतरंयान्तिनारायणपरायणाः ॥ नतेतत्रगमिष्यन्तियेद्विषन्तिमहेश्वरम् ॥ ध्यानंयोगस्तपस्तप्तंज्ञानंयज्ञादिकोविधिः ॥ तेषांविनश्यति क्षिप्रंयेनिन्दन्तिमहेश्वरम् ॥ योमांसमर्चयेन्नित्यमेकान्तभावमाश्रितः ॥ विनिन्दन्देवमीशानं सयातिनरकायुतम् ॥ तस्मात्संपरिहर्तव्यानिन्दापशुपतौद्विजाः ॥ कर्मणामनसावाचामद्भक्तेष्वपियत्नतः ॥ येचदक्षाध्वरेशप्तादधीचेनद्विजोत्तमाः ॥ भविष्यन्तिकलौमक्तैःपरिहार्याः प्रयत्नतः ॥ द्विषन्तोदेवमीशानंयुष्माकंवंशसंभवाः ॥ शप्ताश्चगौतमेनोर्व्यांनसंभाष्याद्विजोत्तमैः ॥ एवमुक्ताश्चकृष्णेनसर्वेतेवैमहर्षयः ॥ ओमित्युक्त्वाययुस्तूर्णंस्वानिस्थानानिसत्तमाः ॥ ततोनारायणःकृष्णोलीलयैवजगन्मयः ॥ संहृत्यस्वकुलंसर्वंययौतत्परमंपदमिति ॥ अत्र सर्वेषां पापानुवर्तनमज्ञानां तेषां हितार्थं कलिजपापनाशार्थं च स्वविज्ञानस्य प्रवर्तनमाज्ञाप्य कथंत्वद्विज्ञानमित्याकाङ्क्षायां सर्वदापुरुषोत्तमस्मरणनित्यतत्सेवनादिनेत्याशयेन येमांजनाः संसरन्तीतिश्लोकद्वयमुक्त्वा पुरुषोत्तमस्मरणसेवाऽपरोक्षज्ञानसाधकवैष्णवसंप्रदायानां भवनं सूचयित्वा श्रीमहादेवनिन्दकस्यदुष्फलास्यंभावाद्वैष्णवैरपिशिवनिन्दा न कार्येति निश्चाय्य वैष्णवनिन्दापि यत्नतस्त्याज्येति चाभिधाय वेदादिविमुखैः सह संसर्गोवैष्णवैर्नैकार्यइत्युच्यते येचेतिश्लोकेन ॥ देवमीशानमिति तूपलक्षणम् ॥ विनिन्दन्तिहृषीकेशं ब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनइति वक्ष्यमाणत्रिंशाध्यायवाक्यैकवाक्यत्वसिद्धेः ॥ अतोविष्णुशिवदेववेदादिद्वेषिणोये वेदबाह्यास्ते न संभाष्याइत्येवार्थः ॥ तत्रैव षोडशाध्याये ॥ कापालंलाकुलंवामंभैरवंपूर्वपश्चिममित्यादिना गौतमशप्तानां कापालादिवेदबाह्यशास्त्रेष्वेव प्रवृत्तिकथनात् ॥ शिवादिद्वेषरहिताः प्रत्युत शिवप्रवर्तितपुरुषोत्तमभक्तिमार्गनिष्ठा वेदानुयायिनो वयंतु नास्य वाक्यस्य गोचराः ॥ एवमुक्ताश्चेति श्लोके ओमित्युक्त्वेति ॥ प्रवर्तयध्वंविज्ञानमित्यादिना भगवताऽऽज्ञप्तं तत्साक्षात्कारसाधनसंप्रदायप्रवर्तनादिकमङ्गीकृत्येत्यर्थः ॥ एवं स्वस्थापितधर्मज्ञानादीनां भुवि चिरमवस्थानसिद्धये भृग्वादीन्प्रत्याज्ञापनोत्तरं भगवतः स्वधामगमनं वर्णितम् ॥ लोकक्षेमार्थमेवकलौ भूयो भक्तिमार्गप्रवृत्तिरित्यत्र साधकानि ब्रह्माण्डादिवचनानि मूले वक्ष्यन्ते ॥ यच्च कुर्वन्तिचावताराणीत्यादिवचसामेकोनत्रिंशाध्यायस्थत्वमुक्तं तत्प्रमादात् ॥ तेषांत्रिंशाध्यायएवोपलंभात् ॥ तत्रापि ब्राह्मणास्तामुयो निष्पित्यस्याग्रेऽनुपदमेवोच्यते ॥ विनिन्दन्तिहृषीकेशंब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ॥ वेदबाह्यव्रताचारादुराचाराश्रृथाश्रमाः ॥ मोहयन्तिजनान्सर्वान्दर्शयित्वाफलानिवै ॥ तमसाऽऽविष्टमनसोवैडालव्रतिकाधमाइति ॥ इमान्यपि वचनानि शिवविष्ण्वादिनिन्दक वेदबाह्यनिरर्थकाचारविशिष्टविषयिकाणि ॥ कण्ठरवेण वेदबाह्यव्रताचाराइत्याद्युक्तेः ॥ षोडशाध्यायैकवाक्यत्वसिद्धेश्च ॥ विरागिशब्दवाच्यवर्णाश्रमपरिभ्रष्टत्वादशयतिविषयाणि च ॥ एकोनत्रिंशे ॥ अस्मिन्कलियुगेघोरेनराःपापानुवर्तिनः ॥ भविष्यन्तिमहाबाहोवर्णाश्रमविवर्जिता इत्यर्जुनंप्रति व्यासेन कथनात् ॥ प्रकृताध्यायेच ॥ यतयश्चभविष्यन्तिशतशोथ सहस्रशः ॥ नाशयंतः स्वकंधर्मंनाधिगच्छन्तितत्पदमिति तेनैवनिरूपणात् ॥ एतच्च सर्वं मूलएव स्फुटीभविष्यतीति व्याख्यानेपि तत्रैव प्रपञ्चयिष्यते ॥ यानिचभविष्यन्तित्रयी-

-याशाइत्यादीनि पूर्वगण्डपञ्चदशाध्यायवचांसि प्रकरणगोपनाय पूर्वमद्ध्यायादिकम-निर्दिश्योक्तानि तेषामपि पूर्वापरभागपर्यालोचनेऽन्यएव विषयः सिध्यति नतु तेषु त्वदुक्तं किञ्चिदपीति मूलएवोपपादयिष्यते ॥ लक्षणहेत्वोरिति शताऽपि विचारयिष्यते ॥ वास्त-यार्थाऽऽच्छादनाय त्वया यथा त्रिंशाध्यायवाक्येषु विनिन्दन्तिहृषीकेशमित्येकं श्लोकं "इत्याद्युक्त्वा" इत्युक्त्या पिधाय मोहयन्तिजनान्सर्वानित्यर्धमेवानूदितम् ॥ तथा पञ्चदशाध्यायवचस्स्वपि पूर्वापरभागौ मध्यमान्भागविशेषांश्च तिरोधायभ्रमजननक्षमएव भागोऽनूद्यते तत्सर्वंपुरस्तादुद्घाटयिष्यामः ॥ तस्माज्ज्ञानदुर्बलच्छलनमात्रफलकमखिल-मेतदिति प्रेक्षावतामुपेक्षार्हम् ॥ तथापि शास्त्रविनोदरसिका मूलग्रन्थकाराः प्रथमं तदुक्त-मभ्युपेत्य तेन लक्षणतयाभिमतेषु सत्सु यावल्लक्षणत्वमस्ति नवेत्येव तावत्परीक्षन्ते ॥ तदपितेषामित्यादिना ॥ कार्यक्षमेति ॥ कार्ययोग्या कार्यस्य भूमिर्वा ॥ लक्ष्य-तावच्छेदकसमनियतत्वमिति ॥ समनियतत्वं हि तव्द्यापकत्वविशिष्टतद्व्याप्यत्वम् ॥ वैशिष्ट्यं च स्वरूपघटितसामानाधिकरण्यसंबन्धेन ॥ तादृशसामानाधिकरण्यं च स्वरूप-संबन्धावच्छिन्नतद्व्यापकत्वनिष्ठाधेयतानिरूपिताधिकरणतावन्निरूपितस्वरूपसंबन्धावच्छि-न्नतद्व्याप्यत्वनिष्ठाधेयतारूपम् यथा प्रमेयत्वेऽभिधेयत्वसमनियतत्वमभिधेयत्वे च तत्सम-नियतत्वम् ॥ लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकत्वं च लक्ष्यतावच्छेदकाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रति-योगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वम् ॥ लक्ष्यतावच्छेदकवन्निष्ठभेदप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वंवा ॥ लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणा यावन्तोधर्मायत्समानाधिकरणास्तत्त्वं वा ॥ लक्ष्यता-वच्छेदकव्याप्यत्वं च लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवदवृत्तित्वम् ॥ लक्षणा-धिकरणनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिलक्ष्यताऽवच्छेदकसामानाधिकरण्यं वा अत्र गोत्वा-व्याप्ये तद्व्यापकेशृङ्गित्वे गोलक्षणत्वाभावाय विशेष्यदलम् ॥ लक्ष्यतावच्छेदकव्याप्य-स्यैव लक्षणत्वे तु गृष्टित्वसमानाधिकरणशृङ्गित्वेपि गोलक्षणत्वं स्यात् ॥ तथाच द्विश्चिः प्रसूतगव्यादाव्याप्तिरिति तत्र तल्लक्षणत्वव्यवच्छेदाय विशेषणदलम् ॥ एतदेव सर्वमुरसि कृत्वाहुः ॥ लक्ष्यतावच्छेदकवन्निष्ठेत्यादि ॥ अत्र तद्व्यापकत्वं सत्यन्तदलस्यार्थः ॥ तद्व्याप्यत्वं प्रथमान्तदलस्य ॥ यथा ॥ शृङ्गित्वसमानाधिकरणसास्नावत्त्वं गोर्लक्षणम् ॥ सरटेऽतिव्याप्तिवारणाय शृङ्गित्वसामानाधिकरण्यम् ॥ शृङ्गित्वहि शृङ्गसंबन्धः ॥ सास्नावत्वे तत्सामानाधिकरण्यं च स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नशृङ्गित्वनिष्ठाधेयतानिरूपिताधि-करणतावन्निरूपितस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नाधेयताशालित्वम् ॥ शृङ्गित्वमात्रस्य महिष्या-दावतिप्रसङ्गात्तद्वारणाय सास्नावत्त्वम् ॥ अत्र लक्ष्यतावच्छेदकं गोत्वम् ॥ तद्वन्निष्ठो-भेदश्च घटादिप्रतियोगिकोभेदःतादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकं लक्षणम् ॥ तथा गोत्वनिष्ठा अवच्छेदकता यस्यास्तादृशी प्रतियोगिता यस्य तादृशोयोभेदः लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिताकभेदइतियावत् ॥ तद्वन्तो घटादयः तदवृत्तित्वं गोलक्षणस्य वर्ततइति तत्र लक्षणेसमन्वयः ॥ दलद्वयकृत्यं तु प्रागेव दर्शितम् ॥ प्रतियोगिताकपदरहितपाठेतु अव-च्छेदकतायां भेदस्य स्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतात्वं संसर्गः ॥ तादृशमेवेति ॥ असाधारणमेव वास्तवमेवेति यावत् ॥ अव्याप्त्यतिव्याप्त्यसंभवरूपदोषत्रयरहित-

मिति ॥ अव्याप्तिर्हि लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् ॥ लक्षणतावच्छेदकतयाभिमतसंबंधेन लक्ष्यैकदेशावृत्तित्वं वा ॥ यथा कपिलत्वं गोर्लक्षणमित्युच्यमाने शुक्लादिगवीष्वव्याप्तिः ॥ कालिकसंबन्धेन तद्वृत्तित्वस्यानपनोद्यतया द्वितीयलक्षणे संबन्धविशेषनिवेशः ॥ अतिव्याप्तिस्तु लक्षणस्यालक्ष्यवृत्तित्वम् ॥ लक्ष्यतावच्छेदकाधिकरणवृत्तित्वे सति लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामानाधिकरण्यं वा ॥ यथा शृङ्गित्वस्य गोलक्षणत्वे महिष्यादावतिव्याप्तिः ॥ असंभवश्च लक्ष्यमात्रावर्तनम् ॥ लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं वा ॥ यथा एकशफत्वरूपगोलक्षणस्यासंभवः ॥ एतद्दोपत्रयात्यंताभाववदित्यर्थः ॥ व्यावृत्तिर्व्यवहारोवालक्षणस्यप्रयोजनमित्यभियुक्तोक्तेर्व्यवहारस्य लक्षणप्रयोजनत्वमभिप्रेत्याहुः ॥ व्यवहर्तव्यव्यवहारइत्यादि ॥ व्यवहर्तव्यानांगवादिपदार्थानांव्यवहारइत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ लक्षणाभासवत्यपि तत्वेन व्यवहारस्याङ्गीकारे ॥ लक्षणेनेति ॥ लक्षणाऽऽभासेन ॥ अतएव (कार्या ५ व्याख्या) साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्यां वाचस्पतिमिश्रः ॥ "समानासमानजातीयव्यवच्छेदोलक्षणार्थः" इत्याह ॥ अत्र "समानजातीयेभ्यश्चासमानजातीयेभ्यश्च व्यवच्छिद्यतेयेनेतिव्युत्पत्तिलभ्योलक्षणशब्दार्थः" इतिकश्चिद्व्याचष्टे ॥ वस्तुतस्तु तदुभयव्यवच्छेदोलक्षणप्रयोजनमित्यक्लिष्टोर्थः प्रतीयते ॥ एवं च समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वं लक्षणत्वमिति तन्मतं फलति ॥ समानजातीयव्यवच्छेदकत्वमात्रं विशेषणेतिव्याप्नोति ॥ नीलोघटइत्यादौ नीलादिपदेन समानजातीयस्य रक्तघटादेरेव व्यवच्छेदात् ॥ लक्षणं तु स्वलक्ष्यं गवादिकंअसमानजातीयेभ्योपि महिष्यादिभ्योव्यवच्छिनत्ति ॥ असमानजातीयव्यवच्छेदकत्वमात्रकथने सामान्येतिव्याप्तिः ॥ गोत्वादिसामान्यस्यासजातीयव्यवच्छेदकत्वात् ॥ अतउभयग्रहणम् ॥ एवंलक्षणस्य व्यावृत्तिरूपे प्रथमप्रयोजने सिद्धे व्यावृत्तस्थलएव तत्वव्यवहारोऽर्थात्सिद्ध्यतीति नलक्षणाभासेन व्यवहारः ॥ एतदेवाहुः ॥ तस्मादित्यादि ॥

कथं तेषां दुष्टत्वमिति चेच्छृणु ॥ शिवद्वेषोविप्रशस्तस्य प्रथमं लक्षणमुक्तं तत्र लक्ष्यतावच्छेदकं विप्रशस्तत्वम् ॥ शिवद्वेषोलक्षणम् ॥ एवंच लक्ष्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्स्वन्धकजालंधरादिदैत्येषु शिवद्वेषस्य सत्वेनातिव्याप्तिः ॥ न तेषां विप्रशस्तत्वं पुराणेषु प्रसिद्धम् ॥ मनुष्यत्वे सतीति विशेषणाद्नैवमिति चेद्बौद्धेष्वतिव्याप्तिः ॥ स्वस्यव्याप्तिश्च ॥ विप्रत्वावच्छिन्नयावद्विप्रशस्तत्वस्याप्रसिद्धत्वेनतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नशस्तत्वस्य च तत्तद्व्यक्तीनां ज्ञानासंभवात् दुर्ज्ञेयत्वेन यत्किंचिद्व्यक्तिशस्तत्वस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकस्य वक्तव्यत्वेनेदृशग्रन्थकर्तृत्वेन वैष्णवविप्रशस्ते स्वस्यप्येतादृशलक्ष्यतावच्छेदकाक्रान्ते लक्षणस्यासत्वादव्याप्तिः स्यादेव ॥

सहस्राक्षे तेनशिवद्वेषइत्यादिनाऽनभिरञ्जनमित्यन्तेन दर्शितं प्रथमलक्षणं दूषयन्ति ॥
शिवद्वेषोविप्रशस्तस्येत्यादिना शिवद्वेषोनलक्षणमित्यन्तेन ॥ लक्ष्यताव-

च्छेदकनिष्ठावच्छेदकताकेति ॥ लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकोयोभेदस्त-द्वत्त्वितिभावः ॥ अवच्छेदकतायां भेदस्य स्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतात्वं संसर्गः ॥ अन्धकजालंधरादिदैत्येष्विति ॥ अल्पाच्तरत्वादन्धकस्यपूर्वनिपातः ॥ अन्धकोहि हिरण्याक्षपुत्रः शिवं द्विष्टवान् ॥ तथाच कौर्मेएव पूर्वखण्डे षोडशाध्याये ॥ अभिषेकेन युक्तेनहिरण्याक्षमयोजयत् ॥ सबाधयामाससुरान्रणेजित्वा मुनीनपि ॥ लब्ध्वान्धकं महापुत्रंतपसाराध्यशङ्करमितितदुत्पत्तिरुक्ता ॥ अग्रेच अवापतन्महद्राज्यमन्धकोऽसुर-पुङ्गवः ॥ हिरण्यनेत्रतनय·शंभोर्देहसमुद्भवः ॥ मन्दरस्थांउमांदेवींचकमेपर्वतात्मजा-मित्यादिना विस्तरेण शिवद्वेषोवर्णितः॥ अतएवान्धकरिपुरिति शिवस्याभिख्या सुप्रसिद्धा॥ जालंधरस्तु पुरन्दरोपरि क्रुद्धस्य शङ्करस्य नेत्रजन्मा वह्निर्बृहस्पतिप्रसादितेन तेन गङ्गासागरसंगमे क्षिप्तः सागरपुत्रोभूत्वा दैत्येश्वरतां प्राप्तः श्रियः प्रार्थनया हरिणापि रणे न हतः सर्वसुराञ्जित्वा नारदगिरा गिरिसुताकत्रः शिवं द्विष्टवानितिपद्मपुराणे कार्तिकमाहात्म्ये नवमाध्यायमारभ्य सप्तदशाध्यायपर्यंतं विस्तरेण निरूपितम् ॥ आदिपदेन श्रीभागवतादिप्रसिद्धा वृकासुरप्रभृतयः शिवद्वेषिणः संगृह्यन्ते ॥ नतेषांविप्रशास्त्वमिति ॥ पुराणेषु तथाकथाया अदर्शनात्प्रत्युतशिवप्रसादजन्यत्वशंभुदेहसमुद्भवत्वादि-कथनेन शास्त्वाभावनिश्चयाच्च तथा॥ किञ्चिदाशङ्क्यपरिहरन्ति ॥ मनुष्यत्वइत्यादिना॥ बौद्धेषु वेदादिद्वेषिषु शिवद्वेषस्यापि सत्वादितिभावः ॥ वस्तुतस्तु लक्षणसप्तकस्य कौर्मवचोभ्यएवावगमस्य स्वीकारात्तेष्वस्य विशेषणस्यानुपादानाच्च मनुष्यत्वे सतीति वादिनःकल्पनमेवायुक्तम् ॥ मानाभावात् ॥ नच ऋषीन्प्रतियुष्माकंवंशसंभवाइत्युक्तिरेव तत्र मानमिति वाच्यम् ॥ दैत्यानां दानवानां च कश्यपवंशसंभवत्वेन राक्षसानां पुलस्त्यकुलसंभवत्वेन च ऋषिवंशोद्भवतानपायात् ॥ प्रत्युत तासु योनिष्विति बहुवचनेन दैत्यादेरपि संग्रहस्यौचित्यं प्रतीयते ॥ तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नशास्त्वस्येति ॥ अस्य दुर्ज्ञेयत्वेनेत्युत्तरेणान्वयः ॥ तत्तद्व्यक्तीनामित्यादिस्तु दुर्ज्ञेयत्वेहेतुः ॥ वैष्णवविप्रशास्त इति ॥ कौर्मे सप्तविंशे कर्मणामनसावाचामद्भक्तेष्वपियलतद्दतिवैष्णवनिन्दाया विशे-षतः प्रतिषेधात् ॥ त्रिंशेपि विनिन्दन्ति हृषीकेशंब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनइति भगवन्निन्दायां परमाणुप्रधानमायादिवादान् हित्वा ब्रह्मवादमाश्रयतां ब्राह्मणानां निन्दायां च स्वद्रीत्यैव शासलक्षणतासिद्धेश्च तथेति भावः॥ किंच श्रीभागवते चतुर्थस्कन्धद्वितीयाध्याये (श्लो० २८।२९।३०।३१।३२) भवव्रतधरायेचयेचतान्समनुव्रताः ॥ पाखण्डिनस्तेभवन्तु सच्छा-स्त्रपरिपन्थिनः ॥ नष्टशौचामूढधियोजटाभस्मास्थिधारिणः ॥ विशन्तुशिवदीक्षायां यत्रदै-वंसुरासवम् ॥ ब्रह्मच ब्राह्मणां श्चैवयघूयंपरिनिन्दथ ॥ सेतुंविधारणंपुंसामतःपाखण्डमा-श्रिताः ॥ एषएवहि लोकानांशिवःपन्थाःसनातनः ॥ यंपूर्वेचानुसंतस्थुर्यत्प्रमाणंजनार्दनः॥ तद्ब्रह्मपरमंशुद्धं सतांवर्त्मसनातनम् ॥ विगर्ह्ययातपाखण्डंदैवंवोयत्रभूतराडितिभृगोः शापः पठ्यते ॥ त्वयि तादृशधर्ममरवं तु त्वदीयशैवसुधाकरदर्शनाद्विसंतयमवगम्यते ॥ पुनः किंचिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ नन्वित्यादि ॥ बौद्धेष्विति ॥ इदमुपलक्षणम् ॥ तेन

ननु नाहं शिवद्वेषपदेन देवतात्मकेश्वरद्वेषं ब्रवीमि येनान्धकादिष्वतिव्याप्तिः प्रसज्येत ॥ किंतु शिवावतारशङ्कराचार्यद्वेषम् ॥ अतएवोक्तं श्रौतधर्मवक्तारि कलिमलहर्तरीति चेत्तथापि बौद्धेष्वतिव्याप्तिः स्यादेव ॥ मण्डनमिश्रादावतिव्याप्तिश्च ॥ किंचाप्रीतिपदेन प्रीतिभेदो विवक्षितः प्रीत्यत्यन्ताभावो वा प्रीतिविरोधि वा ॥ नाद्यः ॥ वृक्षादावतिव्याप्ते शिवभक्तेष्वतिव्याप्तेश्च ॥ नापि द्वितीयतृतीयौ ॥ घटादावतिव्याप्ते. ॥ प्रीतिविरोधिनोद्विष्टसाधनताज्ञानजन्यस्यांत.करणवृत्तिविशेषस्य शिवभक्तेषु रावणादिष्वसत्त्वेन सनकादिशप्तेषु तेषु विप्रशप्तत्वरूपलक्ष्यतावच्छेदकान्तेष्वव्याप्तेर्दुर्वारत्वाच्च ॥ तस्माच्छिवद्वेषो न लक्षणम् ॥

येये वादिनोदिग्विजयादिषु शङ्कराचार्यं सममाग्रहपूर्वकवादादिकर्तृत्वेन प्रसिद्धास्तेषु सर्वेष्वतिव्याप्तिः ॥ नचेष्टापत्तिः ॥ अशेषस्य जगत शप्ततायाः वक्तुमशक्यत्वात् ॥ शङ्कराचार्यानुयायिष्वप्यतिव्याप्तिमाहु ॥ मण्डनमिश्रादाविति ॥ प्रतिज्ञापूर्वकवादादिकरणात्स्पष्टैव तदादे शङ्कराचार्येष्वप्रीति ॥ अथ विधातृशापगोप्त्यवतारपक्षाश्रयणाद्दोषइतिचेत्तदर्थं विधातुर्विप्रत्वमाश्रयणीयम् ॥ शिष्यभावोत्तरमन्याप्तिश्च ॥ दुर्वास शासभारत्यामपि सा ॥ वस्तुवस्तु द्विषन्तोदेवमीशानमितिवाक्ये ईशानपद न शङ्कराचार्यपरं भवितुमर्हति ॥ सप्तविंशाध्याये शङ्कराचार्यावतारगन्धस्याप्यभावात् ॥ ननु त्रिंशे तदवतारकथन मया स्वीक्रियतइत्येकपुराणस्थत्वादेतद्वाक्यमपि तत्पर भविष्यतीतिचेत्तर्हि ॥ एवंसबोधितोरुद्रोमाधवेनसुरारिणा ॥ चकारमोहशास्त्राणीति कौर्मेपोडशाध्यायवाक्यमपि तत्पर कुतोन भवेत् ॥ किंच ॥ श्रीभागवते बुद्धोनाम्नाजिनसुत कीकटेषुभविष्यतीत्युक्तत्वात् तत्रप्रकरणान्तरे पठितानि नानानयत्वमसतोकृतविष्णुकृत्यानित्यादिवचांसि अकृतबुद्धकृत्यपराणि कुतो न स्यु ॥ तस्माद्देवमीशानमित्युक्तेर्देवतारूपशिवपरमेवैतदिति न त्वदुक्त किंचित् ॥ त्रिंशाध्यायवचसामपि वास्तवार्थस्य दर्शितचरत्वाच्च ॥ यत्तु "द्वेषोऽप्रीति अनभिरञ्जनम्" इत्युक्त तदर्थं विकल्प्य दूषयन्ति ॥ किंचाप्रीतिपदेनेत्यादिना ॥ अयमाव ॥ नञस्त्रयस्त्रभावश्चतदल्पत्वतदन्यता ॥ अप्राशस्त्यविरोधश्चनञर्था षट्प्रकीर्तिता इति मनोरमादौ सगृहीतेषु मीमांसकग्रन्थप्रसिद्धेषु षट्सु नञर्थेषु अब्राह्मण अनुदराकन्या अपशवोवान्येगोअश्वेभ्यइत्यादिवत्प्रकृते सादृश्याल्पत्वाप्राशस्त्यानामन्यतमस्य त्वद विवक्षितत्वप्रतीतेर्भेदादयस्त्रयएवावशिष्यन्ते ॥ तत्र न तावद्भेद ॥ तथासत्यनश्वइत्यादिनाऽश्वभिन्नोगवादिरिव अप्रीतिरित्यनेन प्रीतिभिन्नोधर्मोगृह्येत ॥ शिवविषयकप्रीतिभिन्नधर्मश्च वृक्षादौ शिवभक्तेषु चास्त्येवेति तत्रातिव्याप्ति ॥ नापि अपापमविद्यमित्यादिवदत्यन्ताभाव ॥ यथासत्ति वक्ष्यमाणरीत्या जडे चिदानन्दयोस्तिरोभावाद्घटादावतिव्याप्ति ॥ तत्र प्रीतिमात्रस्यासत्त्वेन शिवविषयकप्रीतेरप्यभावात् ॥ नाप्यधर्मोऽसित इत्यादिवद्विरोध ॥ रावणादिषु सनकादिविप्रशप्तत्वे सत्यपि शिवविषयकप्रीतिविरुद्धधर्माभावादव्याप्ते ॥ भगवन्त दिदृक्षमाणैर्द्वारि निरुद्धै सनकादिभि शप्तौ जयविजयावेव

हिरण्यकशिपुहिरण्याक्षौरावणकुंभकर्णौ शिशुपालदन्तवक्रौ चाभूतामिति श्रीभागवततृतीयस्कन्धसप्तमस्कन्धादौ प्रसिद्धम् ॥ वृक्षादिष्वत्यन्ततामसेषु प्रीतिविरोधिनो विषादस्य सत्वादतिव्याप्तिरपि ॥ तमसोविषादात्मकत्वं त्वाहुः साङ्ख्याः ॥ प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाःप्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्चगुणाइति ॥ तस्माच्छिवद्वेषो न विप्रशापानां लक्षणम् ॥ अस्माकं तु शिवे तदवतारशङ्कराचार्येषु च न द्वेषगन्धोपि ॥ नच तन्मतखण्डनमात्राद्द्वेषः संभावनीयः ॥ तथासति स्वभाष्यादौ विष्णववतारकपिलनारदादिमतं खण्डयत्सु शङ्कराचार्येष्वपि विष्णुद्वेषितायास्तदवतारद्वेषितायावा प्रसक्तेर्दुर्वारत्वात् ॥ एतच्च मूले प्रपञ्चयिष्यते ॥ सहस्राक्षेनिन्दन्तीति लट्प्रयोग इत्यादिना वेदार्थएवेत्यन्तेनोक्तं द्वितीयलक्षणं दूषयन्ति ॥ द्वितीयं लक्षणमित्यादिना त्वयाप्यङ्गीकरणीयत्वादित्यन्तेन ॥ अत्र शतृवल्लट्तोलक्षणहेत्वोर्विधानस्याभावाच्निन्दन्तीत्युक्तनिन्दायालक्षणत्वकल्पने मानमन्वेष्टव्यम् ॥ कलिप्रवृत्त्यनन्तरं कुर्वन्तिचावताराणीत्यादिकथनात्तत्रापि कुर्वन्तीति लट्प्रयोगात्तदानीमपि शिवनिन्दकानां बौद्धादीनां सत्वात् ॥ असत्वे चतुर्लक्षण्यां तर्कपादे स्वयं व्यासेन तेषां खण्डनस्यासंभवाच्निन्दन्तीत्यस्यार्थत्वकल्पनमप्यनत्यन्तप्रयोजनम् ॥ वस्तुतस्तु पुरादक्षाध्वरेद्विजाइतीदमुत्तरश्लोकएवाऽन्वेति ॥ कौर्मे दक्षाध्वरकाले देवीकर्तृकशापस्यानिरूपणात् ॥ नच यज्ञे देहमुत्सृजन्त्या दाक्षायण्याः शापः संभवतीति वाच्यम् ॥ तस्मिन्पुराणे तथाकथाया अप्यभावात् ॥ प्रत्युत यज्ञतोबहुतिथात्कालात्प्रागेव दाक्षायणीभावं परित्यज्य हिमगिरिगेहे तस्याः प्रादुर्भावस्य सिद्धेः ॥ अतएव पञ्चदशाध्याये दक्षयज्ञे प्रवर्तमाने ॥ दक्षोयज्ञेनयजतेपितामेपूर्वजन्मनीत्यादिना देवीकर्तृके तद्यज्ञविनाशनवरप्रार्थने पूर्वजन्मनि पितेत्युच्यते ॥ द्वादशाध्याये हिमाचलं प्रति देवीवाक्येप्वपि तथैव फलति ॥ अतो न देवीशापेन दक्षाध्वरस्य संबन्धः ॥ केचित्तु तत्र देवी शापस्याश्रुतत्वात्पञ्चदशाध्यायोक्तरीत्या देवीशा चण्डीश्वरेण पविना वज्रेण निर्दग्धाः देवीशाभ्यां पार्वतीमहेश्वराभ्यां अपविनिर्दग्धा वा इत्यर्थमाहुः ॥ तत्र नास्माकं निर्बन्धः ॥ पुरादक्षाध्वरइत्यस्यान्वयस्तूत्तरत्रैव ॥ तथाच ये द्विजास्त्वमसाविष्टचेतसः सन्तः पुरा दक्षाध्वरे महादेवं निन्दन्ति अनिन्दन् ॥ पुरिलुङ्चास्मइति चाल्लट् ॥ वसन्तीह पुराच्छात्रा इत्यादिवत् ॥ ते तस्मिन्काले वृथाधर्मं षोडशाध्यायाद्युक्तं कापालिकाचरणादिरूपनिष्फलधर्मं चरिष्यन्तीति कौर्मवाक्यस्यार्थः ॥ यत्तदोरध्याहारस्तु त्वयापि कल्प्यः ॥ अन्यथा "निन्दाफलंचधर्माचरणस्यवृथात्वम्" इत्यस्यासिद्धेः ॥ अतोन कोप्यस्मासु चोद्यावकाशः ॥ अभ्युपेत्य दूषयन्ति ॥ तत्रतादृशार्थकेत्यादिना ॥ उत्तरखण्डइति ॥ तत्र द्विचत्वारिंशेध्यायइति प्रागेवादर्शाम ॥ सहस्राक्षकारेण वक्ष्यमाणां कल्पितकिंवदन्तीं हृदि निधाय शङ्कन्ते ॥ ननुव्यासैरिति ॥

द्वितीयं लक्षणं शिवनिन्दा ॥ सा च शिवोमोहनायावतीर्णइत्येवंकथनम् ॥ तत्र तादृशार्थकवाक्यस्यप्रणेतृत्वं लक्षणत्वेनाभिमतमनुवादकत्वं वा ॥ आद्ये नास्माभिस्तादृशं वाक्यं रचितं किंत्वनूदितम् ॥

प्रणीतंच पद्मपुराण उत्तरखण्डे व्यासैः [तथाच तत्रातिव्याप्तिः ॥ ननु नव्यासैरीदृशःश्लोको रचितःकिंतु केनचित् कायस्थेन तत्र प्रक्षिप्त इतिचेत्तस्मिन्नतिव्याप्तिः द्वितीये त्वनुवादकत्वेन सूतस्यापि विप्रशप्तत्वापत्तिः ॥ किंच त्वयापि तादृशवाक्यस्य स्वग्रन्थेलिखितत्वात्तवाप्यनुवादकत्वेन त्वय्यतिव्याप्तिः ॥

तस्मिन् कायस्थे ॥ इदंसमाधानं तुष्यतुदुर्जनइति न्यायात् ॥ परन्तुतत्तु सा व्यासकृतिरेवेत्याशयः ॥ अतएव सूतेऽनुवादकत्वाद्दोषः स्वयमुच्यते ॥ प्रक्षिप्तत्वाभिप्रायेतु स न सङ्गच्छेत ॥ ननु कथं व्यासकृतित्वनिश्चयइतिचेत् ॥ दर्शनान्तरग्रन्थकारैः शङ्कराचार्यानुयायिभिश्चोदाहृतत्वादित्यवधारय ॥ तथाहि ॥ साङ्ख्यसूत्रभाष्ये प्रथमाध्याये (सूत्र २२) "विजातीयद्वैतापत्तिश्च" इतिसूत्रव्याख्याने "एभिश्चसूत्रैर्ब्रह्ममीमांसासिद्धान्तोनिराक्रियतइतिभ्रमोनकर्तव्यः" इत्याद्युक्त्वोच्यते "यत्तुवेदान्तिब्रुवाणामाधुनिकस्यमायावादस्यात्रलिङ्गं दृश्यतेतत्तेषामपिविज्ञानवाद्येकदेशितयायुक्तमेव ॥ (मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नंबौद्धमुच्यते ॥ मयैवकथितंदेविकलौब्राह्मणरूपिणा) इत्यादिपद्मपुराणस्थशिववाक्यपरंपराभ्यः ॥ नतु तद्वेदान्तमतम् ॥ (वेदार्थवन्महाशास्त्रंमायावादमवैदिकम्) इति तद्वाक्यशेषादिति ॥ मायावादिनोत्र च न साक्षात्प्रतिवादित्वम् ॥ विजातीयेतिविशेषणवैयर्थ्यात् ॥ मायावादे सजातीयद्वैतस्याप्यनभ्युपगमादिति ॥ तस्मादत्रप्रकरणे विज्ञानवादिनां बन्धहेतुव्यवस्थैव साक्षान्निराक्रियते ॥ अनयैव च रीत्या नवीनानामपि प्रच्छन्नबौद्धानां मायावादिनामविद्यामात्रस्य तुच्छस्य बन्धहेतुत्वं निराकृतं वेदितव्यम्" इति ॥ नागोजीभट्टोऽपि मार्कण्डेयपुराणस्यसप्तशतीविवरणे त्रयोदशाध्याये (श्लो० ९) ददतुर्मौलबलिंचैवेत्यस्य व्याख्याने पुराणेषु क्वाचित्कतान्त्रिकांशे वैदिकाऽनादरणीयताया बोधकानि पाराशरोपपुराणादिवचांसि कौर्मे प्रसिद्धं गौतमशप्तोपकाराय शिवकेशवाभ्यां मोहशास्त्राणां निर्माणं चोक्त्वा पाद्मे पार्वतीश्वरसंवादे शृणुदेविप्रवक्ष्यामितामसानियथाक्रममित्यादीनिपूर्वोक्तान्युत्तरखण्डवचनान्यनूदितवान् ॥ तत्र वेदार्थवन्महाशास्त्रंमायावादमवैदिकम् ॥ मयैवकथितंदेवि जगतांनाशकारणादित्यन्त लिखित्वाऽग्रेनुपदम् "अस्य पूर्वार्धे आश्रित्येतिशेषः ॥ न्यायवैशेषिकयोःसुखदुःखादिमत्त्वमात्मनःश्रुतिविरुद्धं निरीश्वरतासाङ्ख्यमीमांसयोःश्रुतिविरुद्धेति तदंशे तेषामप्रामाण्यम् ॥ मायावादोनास्तिकानाम्" इत्यादिना तद्वचनं नास्तिकवादपरतयान्यथानीत्वा समाहितवान् ॥ काशीपुण्य-

निन्दन्तीत्यादिलट्प्रयोग आर्षः ॥ अनेन तेषां द्वितीयं लक्षणमुक्तम् ॥ निन्दाचाऽविद्यमानदोषकथनम् ॥ तच्च शिवोमोहनायाऽवतीर्णइत्येव शुद्धाऽद्वैतमार्तण्डटीकाविद्वन्मण्डनाद्युक्तरीत्या प्रलपनम् ॥ तन्निन्दाफलं धर्माचरणस्य वृथात्वम् ॥ त्रयीबाह्यत्वं नाम त्रयीतदर्थग्रहणाऽयोग्यत्वम् ॥ कथंचित्तद्ग्रहणेऽपि तत्फलानर्हत्वं च ॥ मूर्खत्वाच्छूद्रवदनधिकाराच्च ॥ तत्राऽपि सर्वेऽपीश्वरेत्यादिनैश्वमोहहेतुर्लक्षणं चोक्तम् ॥ भागवतेऽपि यएतन्मर्त्यमुद्दिश्यभगवत्यप्रतिद्रुहि ॥ इदत्यत्र पृथग्दृष्टिस्तत्त्वतोविमुखोभवेदित्युक्तम् ॥ तत्त्वं तु वेदार्थएव ॥

ग्रामादिस्थलेषु प्राचीनेषु विद्वत्पुस्तकेषु सर्वत्राऽयं ग्रन्थउपलभ्यतएव ॥ एतावता तद्वचसां व्यासकृतत्वं तु तदभिमतमेव ॥ एवं प्रामाणिकग्रन्थान्तरेष्वपि स्थलविशेष एषामुपन्यासो द्रष्टव्यः ॥ अथ अनुवादोनिन्देति द्वितीयपक्षं दूषयन्ति ॥ **द्वितीयेत्वित्यादिना** ॥ इत्थंकारं कौर्मवाराहादिष्वपि चकारमोहशास्त्राणि त्वंचरुद्रमहाबाहोमोहशास्त्राणिकारयेत्यादिकथनात् विष्ण्वतारेष्वपि श्रीभागवतादौ वादैर्विमोहयतियज्ञकृतोऽतदर्हानित्यादिकथनाच्च तत्रतत्र तादृशवाक्यप्रणेतरि व्यासे तदनुवादकसूतादौ तदुदाहारकेषु निबन्धकारेषु च निन्दन्तिचमहादेवंविनिन्दन्तिहृषीकेशमिति कौर्मोक्तस्य लक्षणस्य दोषस्य चा प्रसक्तिर्द्रष्टव्या ॥ **किंचशिवइत्यादि** ॥ कथनमात्रस्येतिपदं संपादकत्वमित्यग्रिमेणान्वेति ॥ नेतिनिषेधोपि तत्रैवान्वेति ॥ अत्र मात्रपदमवधारणार्थं विष्ण्वादिदेवविषयकं तथाकथनं व्यवच्छिनत्ति ॥ मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणइत्यमरः ॥ **तत्तद्धर्मेति** ॥ व्यर्थीभूतपुण्यत्वत्रयीबाह्यत्वतत्फलानर्हत्वादिधर्माणां संपत्तेर्निश्चयेनेत्यर्थः ॥ **व्यभिचारापत्तेरिति** ॥ गौतमपञ्चलक्षण्यां प्रथमाध्यायद्वितीयाह्निके (सूत्र ४६) अनैकान्तिक.सव्यभिचारइतिसूत्रस्य भाष्ये "व्यभिचारएकत्राव्यवस्था" इतिवात्स्यायनः ॥ तत्राप्ययं व्यतिरेकव्यभिचारः ॥ कारणे कार्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् ॥ तथाच व्यतिरेकव्यभिचारज्ञानरूपप्रतिबन्धकसत्वान्नियतान्वयव्यतिरेकसहचारनिश्चयरूपकारणासंभवेन तादृशकथनेन धर्माचरणवृथात्वादिनिरूपितकारणतासिद्धिरिनिभावः ॥ वस्तुतस्तु–तादृशकथनशालिष्वपि व्यासादिषु पूर्वोक्ततत्तद्धर्मसंपत्तिनिश्चयेन कार्ये कारणसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वादन्वयव्यभिचारोप्यग्रे सूचयिष्यते ॥

किंच शिवोमोहनायावतीर्णइत्यादिकथनमात्रस्य न धर्माचरणस्य वृथात्वं त्रयीतदर्थग्रहणायोग्यत्वं कथंचिद्ग्रहणेपि तत्फलानर्हत्वमित्यादिधर्मसंपादकत्वम् ॥ तादृशनिन्दाकर्तृत्वरहितेष्वपि वेदविष्णुतद्भक्तनिन्दाकर्तृषु तत्तद्धर्मसंपत्तिदर्शनेन व्यभिचारापत्तेः ॥ स्वाव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदकधर्मघटकतया निवेशेन तृणारणिमणिन्यायेन कार्यतावच्छेदकवैजात्यकल्पनेन वा व्यभिचारवारणेपि त्वयाप्येतत्कुत्सापरावसदीयौ श्लोकावित्यादिना निन्दायाः कृतत्वेन विष्णुभक्तनिन्दानिष्ठजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकवैजात्याक्रान्ततत्तद्धर्माणां त्वय्युपपत्तेर्दुर्वारत्वमेवेत्यपि विभावनीयम् ॥

पूर्वपक्षिमतेन व्यतिरेकव्यभिचारमात्रस्य वारणमनूद्य दूषणान्तरमाहुः ॥ **स्वाव्यवहितोत्तरत्वस्येत्यादिना** ॥ **निवेशेनेति** ॥ यथाऽनुमितित्वेनच कार्यकारणभावेपि धूमावगाहिपरामर्शजन्यवह्निविधेयकानुमितिस्थले वह्निव्याप्यालोकवानितिपरामर्शाभावाद्व्यभिचारः ॥ एवमालोकाऽवगाहिपरामर्शजन्यवह्निसाध्यकानुमितिस्थले धूमविषयकतदभावाद्व्यभिचारः ॥ तद्वारणायकार्यताऽवच्छेदककोटौस्वाऽव्यवहितोत्तरत्वं निवेशयन्ति ॥ स्वंकारणम् ॥ स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन धूमाऽवगाहिपरामर्शविशिष्टवह्निसाध्यकानुमि-

तित्वाऽवच्छिन्नं प्रति तादृशपरामर्शएव कारणम् ॥ तेन संसर्गेणाऽऽलोकविषयकपरामर्शविशिष्टतादृशानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तद्विषयकः सएव कारणमिति न व्यभिचारः ॥ तथात्रापि स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन शिवनिन्दाविशिष्टत्रयीबाह्यत्वादीन्प्रति तन्निन्दा हेतुः ॥ तेन संसर्गेण विष्णुनिन्दाविशिष्टतद्धर्मान्प्रति सा हेतुरिति न व्यभिचारः ॥ स्वाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टत्रयीबाह्यत्वादेरेव कार्यतावच्छेदकधर्मत्वात्तत्घटकतया तस्य निवेशः ॥ तृणारणिमणिन्यायेनेति ॥ यथातृणं मणिररणिश्चेत्येकैकमपि वह्निं प्रति कारणम् ॥ इतराऽसमवधानदशायामपि कार्योत्पत्तेः ॥ ननु काव्यहेतुतयोक्तानां कवित्वबीजभूतसंस्कारविशेषलोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणजन्यनिपुणताकाव्यज्ञशिक्षापूर्वकाभ्यासानामिव त्रितयपर्याप्तसमुदायत्वं तत्र कार्योत्पत्तिप्रयोजकतावच्छेदकम् ॥ स्पष्टं चेद प्रथमाकारके व्युत्पत्तिवादे ॥ तथात्र त्रयीबाह्यत्वादितत्तद्धर्मत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकं शिवनिंदात्वादिकं स्वतंत्रमेव ननु शिवनिन्दाविष्णुनिन्दादिघटितसमुदायत्वं कारणतावच्छेदकमिति न व्यभिचारः ॥ कार्यतावच्छेदकवैजात्यकल्पनेनेति ॥ यथाऽवयवचिन्तामणौ "पञ्चाऽवयवाद्विजातीयं शाब्दज्ञानमेवोत्पद्यतइति तद्बीजनकवाक्यत्वंन्यायत्वम् ॥ एवं प्रतिज्ञाद्यवयवादेरपि प्रत्येकं विजातीयशाब्दज्ञानमिति तद्बीजनकशब्दत्वमेव तल्लक्षणम्" इति केषाञ्चिन्मतमनूदितम् ॥ अत्र प्रतिज्ञादिनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदिका तत्तच्छाब्दबोधवृत्तिर्विलक्षणैव जातिः स्वीक्रियतइति प्रतिज्ञाजन्यशाब्दबोधवृत्तिजातेर्हेतुजन्यशाब्दबोधे तज्जन्यशाब्दधीवृत्तिजातेः प्रतिज्ञाजन्यबोधे चाऽभावात्परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणतया न व्यभिचारः ॥ तथाऽत्र शिवनिन्दाजन्यत्रयीबाह्यत्वादिनिष्ठा विष्णुनिन्दादिजन्यत्रयीबाह्यत्वादितत्तद्धर्मनिष्ठा जातयश्च परस्परविलक्षणाएवेति कार्यताऽवच्छेदकवैजात्यान्न व्यभिचारः ॥ वस्तुतस्तु "तत्र ॥ ज्ञानविशेषजनकत्वं तज्ज्ञानजनकत्वं वा न्याये प्रतिज्ञादौ अनतिप्रसक्तमनुगतरूपमन्तरेण दुर्निरूपम् ॥ तत्स्वीकारे तस्यैव लक्षणत्वात् ॥ अन्यथा जातिसङ्करप्रसङ्गम्" इतिवदता चिन्तामणिकृतैव तथाकल्पनं निरस्तम् ॥ तथा प्रकृतेऽपि शक्य निरासितुम् ॥ तथाहि ॥ जनकतावच्छेदकस्य निन्दात्वस्यैक्येन त्रयीबाह्यत्वादिनिष्ठजन्यतावच्छेदकजातीनां नानात्वं न शक्यं प्रतिपत्तुम् ॥ नच शिवसम्बन्धादिविशिष्टनिन्दात्वस्यावच्छेदकत्वाददोषः ॥ विशिष्टनिन्दात्वे शुद्धनिन्दात्वाऽनतिरेकात् ॥ विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यतइतिन्यायात् ॥ तथापि जातिसङ्करोदुर्निवारएव ॥ शिवाद्येकैकनिन्दाजन्यत्रयीबाह्यत्वादितत्तद्धर्मनिष्ठजन्यताऽवच्छेदकजातीनां परस्पराऽसमानाधिकरणानां शिवविष्णुवेदतत्कर्त्रादिसमुदायनिन्दाजन्यत्रयीबाह्यत्वादौ सर्वासां सङ्करापत्तेः ॥ एवं शिवविष्ण्वादिद्वित्र्यादिनिन्दाजन्यतत्तद्धर्मे द्वित्र्यादिजातीनां साङ्कर्यम् ॥ नचैकैकनिन्दासमुदायनिन्दाजन्यतत्तद्धर्मेषु जन्यताऽवच्छेदकजातीनां नानात्वकल्पनात्सङ्कराऽवकाशइति वाच्यम् ॥ समुदायनिन्दाजन्यतद्धर्मवृत्तेः शिवनिन्दानिरूपितजन्यतावच्छेदकजातेर्विष्णुनिन्दानिरूपितजन्यतावच्छेदकतया विष्णुनिन्दानिरूपितजन्यतावच्छेदकजाते. शिवनिन्दादिनिरूपितजन्यतावच्छेदकत्वयाच तत्तन्निन्दात्वेन तन्निरूपितजन्यतावच्छेदकजात्यवच्छिन्नतत्तद्धर्मत्वेनाभिमतस्य कार्यकारणभावस्य

व्यभिचारेण भङ्गप्रसङ्गात् ॥ उभयादिजन्यत्रयीबाह्यत्वादिधर्मे तत्तज्जात्यभावनिर्वाहकप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पने महागौरवात् ॥ इतरदपि तत्र शिरोमणिगदाधरभट्टाचार्याद्युक्तं प्रकृते यथासंभवमवगन्तव्यम् ॥ तस्मात्पूर्वपक्षिणः कुशकाशाऽवलम्बनमेवैतत् ॥ एतत्कुत्सापरावस्मदीयौ श्लोकावित्यादिनेति ॥ इदं सहस्राक्षे द्वितीयभागारम्भेऽस्ति ॥ तत्रहि आत्तात्मार्थमनःसमर्पणपथाहर्तुंपरस्त्रीधनमित्यादिश्लोकद्वयेन विष्णुभक्तेष्वविद्यमानदोषकथनरूपा निन्दा व्यधायि ॥ वैजात्यकल्पनमभ्युपेत्याहुः ॥ विष्णुभक्तनिन्देत्यादि ॥ कौर्मएव पूर्वखण्डे सप्तविंशेऽध्याये भृग्वादीन्प्रति श्रीकृष्णः ॥ येमांजनःसंसरन्तिकलौसकृदपिप्रभुम् ॥ तेषांनश्यतितत्पापंभक्तानांपुरुषोत्तमे इत्यादिना वैष्णवान्प्रशस्य परात्परतरंयान्ति नारायणपरायणाइति तेषामक्षरातीतवस्तुप्राप्तिलक्षणं मोक्षमभिधाय वैष्णवशिरोरत्ने गङ्गाधरे स्वाऽभिन्ने द्वेषवतां वैष्णवानामपि दुष्फलमुक्त्वा तस्मात्संपरिहर्तव्यानिन्दापशुपतौद्विजाः ॥ कर्मणा मनसावाचामद्भक्तेष्वपियत्नतइति शिवनिन्दावद्वैष्णवनिन्दाया अपि कर्मणा मनसा वाचा यत्नतः सम्यक्परिहर्तव्यत्वं वक्ति ॥ अनुपदमेवाग्रे येचदक्षाऽध्वरेशप्तादधीचेनद्विजोत्तमाः ॥ भविष्यन्तिकलौभक्तैः परिहार्याःप्रयत्नतइति स्वादृशप्रच्छन्नकापालिकादीनां वैष्णवैः प्रयत्नतः परिहरणीयत्वं बोधयति ॥ तत्रैवत्रिंशेऽर्जुनं प्रति व्यासः ॥ कुर्वन्तिचाऽवताराणिब्राह्मणानांकुलेषुवै इत्यादिना दक्षाऽध्वरे शिवं निन्दितवतामवतरणं वृथाधर्माचरणं चोक्त्वा विनिन्दन्ति हृषीकेशं ब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ॥ वेदबाह्यव्रताचारादुराचारावृथाऽऽश्रमाः इत्याद्याह ॥ त्वद्वीत्या चेदमपि दासानां लक्षणमेव ॥ तेन वृथाश्रमसंपन्ने हृषीकेशनिन्दके ब्रह्मवादितद्भक्तनिन्दके च त्वयि दासत्वनिश्चयेन त्वदुक्तयुक्त्याऽत्वय्येव त्रयीबाह्यत्वादितत्तद्धर्मापत्तिर्निश्चलाऽतोयुक्तमेवोक्तं दुर्वारैवेति ॥ अस्माभिरित्यादि ॥ अविद्यमान

अस्माभिर्न शिवनिन्दा क्रियते किंतु प्रसंगागतानां तादृशवचनानामनुवादमात्रम् ॥ सूतवैशंपायनादीनामप्यनुवादकत्वप्रयुक्ततादृशधर्मवत्त्वापत्तिभियाऽनुवादस्य त्रयीबाह्यत्वादिधर्माहेतुतायास्त्वयाप्यङ्गीकरणीयत्वात् ॥

दोषकथनएव निन्दात्वस्य त्वयाप्यङ्गीकृतत्वेनास्माभिस्तु पुराणोक्तस्यैवानूदितत्वेन च मास्मासु शिवनिन्दानिरूपितकार्यत्वेनाभिमतधर्माणां सङ्क्रान्तिः ॥ अन्यथा व्याससूतप्रभृतिष्वपि तथाकथनशालितया तत्तद्धर्मसङ्क्रान्तिर्दुर्वारा स्यात् ॥ सा च तवाप्यनिष्टेतिभावः ॥ अत्रेदं बोध्यम् ॥ परोक्तमभ्युपेत्येह व्यभिचारादिकमुक्तम् ॥ धर्माचरणवृथात्वादौ नेन मानतयाऽवलंबितानां कौर्मवचसां विचारे तु तदुक्तं सकलं जले विलेखनकौशलदेशीयमेव ॥ तथाहि ॥ वृथात्वे मानं वृथाधर्मंचरिष्यन्तीतिवाक्यमेव त्वयाभिप्रेयते ॥ वस्तुतस्तु तत्र तेषांवृथाभवेद्धर्मइत्यादिकथनाभावात् यथाश्रुतपाठे सदाचरितधर्मोद्देश्यकवृथात्वविधेयकशाब्दबोधानुदयात् पूर्वोक्तएव तस्य वाक्यस्यार्थइति न किञ्चिदेतत् ॥ यच्च कलिभुवो शिवनिन्दायाः फलं त्रयीबाह्यत्वमिति दृषीत्ववचनबलाद्दर्शितं तदेव

मोहयन्तिजनानितिवाक्यस्य विषयः ॥ निन्दन्तिचमहादेवमित्यस्य शिरो सत्वेन भविष्य-न्तित्रयीबाह्याइत्यस्य च पञ्चदशो सत्वेन तयोः परस्परसंबन्धगन्धस्याप्यभावात् ॥ ननु मास्त्वनयोः संबन्धः ॥ परं पञ्चदशाऽध्यायेपीदं तन्निन्दाफलमेव पठ्यतइति चेत्सत्यम् ॥ परंतु यज्ञकाले साक्षाच्छिवे देव्यां च वेदाप्रतिपाद्यत्वलक्षणाऽविद्यमानदोषारोपणरूपाया दक्षादिभिः कृताया निन्दायाएव फलं तत्पठ्यते न तु पाषाण्डिवचनानुवादस्य ॥ नापि तस्मिन्नध्याये फलो शप्ता भवतीयं शिवं निन्दिष्यन्ति निन्दातश्च त्रयीबाह्या भविष्य-न्तीति निरूप्यते ॥ तत्रहि (श्लोक ८) सर्वेष्वेवहियज्ञेषुनभागःपरिकल्पितः ॥ नमन्त्राभार्ययासार्धंशङ्करस्येतिनेज्यते ॥ (श्लोक ११) नहायंशङ्करोरुद्रःसंहर्तातामसोहरः नग्नःकपालीविदितोविश्वात्मानोपपद्यते इत्यादिरूपायां निन्दायां दक्षेण कृतायां यादमि-त्युक्त्या मुनिभिर्देवैश्च सा स्वीकृतेत्यादिवर्णयित्वोच्यते ॥ (श्लोक २५) पुनःप्राहचतं-दक्षंदधीचोभगवानृषिः ॥ संप्रेक्ष्यर्षिगणान्देवान्सर्वान्वैरुद्रविद्विषइति ॥ ततःकांचित्स-दुक्तिमनूद्य पुनरभिधीयते ॥ (श्लोक २८) एवमुक्तस्तमविप्रर्षिःशशापेश्वरविद्विषः ॥ समागतान्ब्राह्मणांस्तान्दक्षसाहाय्यकारिणः ॥ यस्माद्बहिष्कृतो वेदात्रवद्भिःपरमेश्वरः ॥ विनिन्दितोमहादेवःशङ्करोलोकनन्दितः ॥ भविष्यन्तित्रयीबाह्याः सर्वेपीश्वरविद्विषः ॥ निन्दन्तीहैश्वरंमार्गंकुशास्त्रासक्तचेतसइत्यादि ॥ अत्र यस्माद्बहिष्कृतोविनिन्दितइतिक्तान्त-प्रयोगेण तत्कालकृतस्याविद्यमानदोषकीर्तनस्यैव तत्फलमिति निश्चाय्यते ॥ यच्च तत्रापी-श्वरविद्विषइत्यादिनैकोहेतुर्लक्षणं चोक्तमित्यजल्पि तदपि न विद्वदादरणीयम् ॥ तादृक्कि-पोलकल्पनहेत्वोर्विधानस्याभावात् ॥ वचने त्वीश्वरविद्विषइतिपदमुद्देश्यबोधकम् ॥ संप्रेक्ष्य-र्षिगणान्देवान्सर्वान्वैरुद्रविद्विषइति शशापेश्वरविद्विष इति च पूर्ववचनबलेन तथैव निश्च-यात् ॥ तथाच यस्मात्परमेश्वरोभवद्भिर्वेदाद्बहिष्कृतोनमन्त्राभार्ययासार्धमित्यादिना अतो भवन्तएव त्रयीबाह्याः कापालिकादिमतानुयायिनोभविष्यन्तीत्येव तदर्थः ॥ अधिकं तु मूले वक्ष्यते ॥ एतेन "त्रयीबाह्यत्वं नाम त्रयीतदर्थग्रहणायोग्यत्वम् ॥ कथंचित्तद्ग्रह-णेपि तत्फलानर्हत्वं च मूर्खत्वाच्छूद्रवदनधिकाराच्च" इति तस्य कपोलकल्प-नामात्रमूलकमकाण्डताण्डवमपास्तम् ॥ अत्र त्रयीतदर्थयोरुभयोर्ग्रहणाऽयोग्यत्वे कथंचिद्ग्रहणेपि तयोः फलाऽनर्हत्वे वा शूद्रवदिति दृष्टान्तोपन्यासस्तु तस्यैव शास्त्रार्थाऽपरिज्ञानमवगमयति ॥ शूद्रस्य त्रयीग्रहणायोग्यत्वेऽपि पुराणादिद्वारा तदर्थ-ग्रहणे योग्यत्वात् ॥ अत एव बृहत्पराशरः ॥ कपिलाक्षीरपानेनब्राह्मणीगमनेनच ॥ वेदा-क्षरविचारेणशूद्रःपततिजातित इत्यक्षरपदादानुपूर्वीविचारस्यैव प्रतिषेधं गमयति ॥ जाति-तइत्यत्र तत्क्षणादित्यपि पाठान्तरम् ॥ श्रीभागवतादिष्वपि स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयीनश्रु-तिगोचरा ॥ कर्मश्रेयसिमूढानां श्रेय एवंभवेदिह ॥ इतिभारतमाख्यानं कृपयामुनिनाकृतमिति भारतव्यपदेशेन ह्याम्नायार्थश्चदर्शित इति चोच्यते ॥ भारतादिषु—श्रावयेच्चतुरोवर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतइति शूद्रस्यापि श्रावणमभिधीयते ॥ स्मृतिकौमुद्यां स्कान्दे ॥ अस्तिशूद्रस्य शुश्रूषापुराणेनैववेदनम् ॥ वदन्तिकेचिद्विद्वांसःस्त्रीणांशूद्रसमानताम् ॥ सिद्धान्तश्रवणं प्राहुर्द्विजानांमुनिसत्तम ॥ शूद्राणांचविरक्तानांतथाक्षीणांमहामुने ॥ सिद्धान्तश्रवणंप्रोक्तं

पुराणश्रवणंबुधैरिति ॥ एकादशस्कन्धेपि ॥ साधवेशुचयेब्रूयाद्भक्तिःस्याच्छूद्रयोषितामिति भगवद्वाक्यम् ॥ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधोक्तिस्त्वानुपूर्वीपूर्वकार्थाभिप्राया ॥ श्रवणादेः साहचर्यात्क्रमस्वारस्याच्च ॥ नच प्रकृतेति तादृशार्थग्रहणमेव विवक्ष्यतइति वाच्यम् ॥ तथाऽर्थग्रहणायोग्यत्वमपि वेदबाह्यत्वमित्यापरया शूद्रस्य तद्बाह्यत्वापातात् ॥ नचेष्टापत्तिः ॥ नवेदबाह्येपुरुषेधर्मलेशोपिशङ्कर ॥ संगच्छतेमहादेवधर्मोवेदाद्विनिर्बभाविति कौर्मपूर्वखण्डषोडशाध्यायादिवचोभिः सर्वथा निर्धर्मकत्वप्रसङ्गात् ॥ तथासति निर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदाद्युदाहृतानां शूद्रोवर्णश्चतुर्थोपिवर्णत्वाद्धर्ममर्हतीत्यादिव्यासादिवचसां व्याकोपात् ॥ प्रकाशे तु पुराणादेः साकल्येन पठनस्यैव प्रतिषेधो न तु तद्द्वाराऽर्थज्ञानस्येति दिक् ॥ विशेषस्तु मदीये सत्सिद्धान्तमार्तण्डे प्रथमाष्टके किंवर्णनिष्ठइत्यस्योत्तरे तृतीयाष्टके शूद्राश्चेदुपदेश्याइत्यस्योत्तरे च द्रष्टव्यः ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ यच्च श्रीभागवतचतुर्थस्कन्धद्वितीयाध्यायस्थं (श्लोक २१) यएतन्मर्त्यमुद्दिश्येति वचनमुदाहृतं तत्र ब्रूमः ॥ तस्मिन्नेवाध्याये पठितेषु भवव्रतधरायेच विशान्तुशिवदीक्षायां विगर्ह्ययातपाखण्डंदैवं वोयत्रभूतराडित्यादिवचनेषु भवशिवादिपदेन शङ्कराचार्या गृह्यन्ते न वा ॥ आद्ये "सद्दीक्षयाचार्यमूर्तिस्थः" इत्यादिवचनानुरोधात्तद्दीक्षाधरस्य तव पाखण्डित्वापत्तिः ॥ ननु प्रकरणबलाद्भवादिशब्दानां साक्षाच्छिवपरतया न तत्र शङ्कराचार्याणां संबन्धोऽतोन दोष इति चेद्युक्तमेव ॥ तर्हि यएतदितिवाक्यमपि-साक्षाच्छिवपरमेवेति संतुष्येः ॥ तत्रहि (श्लोक १०) अयंतुलोकपालानामित्यादिना दक्षेण कृतां शिवनिन्दां पार्वतीसंबन्धायोग्यत्वदमशानवामनग्नत्वादिलक्षणमनूद्य (श्लोक १७) विनिन्द्यैवंसगिरिशमप्रतीपमवस्थितमित्यादिना निन्दाश्रवणेपि शिवस्याप्रतिद्रोहं दक्षकर्तृकं शापविसर्जनं च निरूप्य ततोरोषकषायितेन नन्दीश्वरेण कृतः प्रथमं दक्षाय शापविसर्गः पठ्यते (श्लोक २१) यएतन्मर्त्यमुद्दिश्येत्यादिभिः सार्धत्रिभिः श्लोकैः ॥ यच्च स्वाभिमतत्रयीबाह्यत्वसमर्थनार्थं "तत्त्वंतुवेदार्थएव" इति व्याख्यातं तदपि मोहनमात्रम् ॥ तत्र तत्त्वशब्दस्योत्तरकाण्डार्थब्रह्मतत्त्वपरत्वात् ॥ अतएवानुपदं (श्लोक २२) गृहेषुकूटधर्मेषुसक्तोग्राम्यसुखेच्छया ॥ कर्मतंत्रंवितनुतेवेदवादविपन्नधीः ॥ बुध्यापराभिध्यायिन्याविस्मृतात्मगतिःपशुः ॥ स्त्रीकामःसोस्त्वतितरांदक्षोबस्तमुखोऽचिरात् ॥ विद्याबुद्धिरविद्यायांकर्ममय्यामसौजडइति केवलपूर्वकाण्डार्थे सकामतया प्रवृत्तिरुच्यते ॥ अग्रे तदनुसारिणामपि पुष्पितवेदवाचा चित्तोन्मथनं वर्ण्यते ॥ तस्मादत्रत्यं तत्त्वतो वैमुख्यं न त्रयीबाह्यत्वरूपम् ॥ अतएवात्र "तत्त्वत.परमार्थात्" इति श्रीधरस्वामी ॥ यएतन्मर्त्यमित्यस्य स्पष्टतया दक्षमात्रपरत्वं प्रतीयतइति तस्य सर्वसाधारण्यावधारणमपि विचारणवारणकारणम् ॥ अस्माकं तु शुद्धाद्वैतावलम्बितया क्वापि द्वेषस्यानवसरात्सुतरां महेश्वरावतारेषु शङ्कराचार्येषु तस्य संभावनापि ॥ खण्डनादिकं तु कापिलमतखण्डनादिवत्स दोषायेति दर्शितप्रागदर्शयिष्यते च पुरतः ॥

ईश्वरसंमतमार्गनिन्दा तृतीयं लक्षणम् ॥ सापि विप्रदासस्वरूप लक्ष्यताऽवच्छेदकसमनियता न भवति ॥ रुद्रयामलादिपूक्तत्वेनेश्वरसंमतस्य वाममार्गादेर्निन्दाया वैदिकैर्दक्षिणमार्गस्थैः क्रियमाणत्वेन

विप्रशासत्वरूपलक्ष्यताऽवच्छेदकनिष्ठाऽवच्छेदकताकभेदवत्त्वेन निश्चितेषु तेष्वतिव्याप्तत्वात् ॥ एतेनेश्वरसमंतमार्गनिन्दायास्त्रय्यनधिकारहेतुत्वं लक्षणत्वं चेत्यादिप्रलापोऽप्यपास्तः ॥ दक्षिणमार्गस्थानां वैदिकानां त्रय्यधिकारस्य सर्वैः संमतत्वात् ॥

सहस्राक्षे ऐश्वरमार्गश्चाऽत्रेत्यादिना तृतीयं लक्षणमित्यन्तेनोक्तं तृतीयं लक्षणं खण्डयन्ति ॥ ईश्वरसंमतमार्गनिन्देत्यादिनाऽतिव्याप्त्यादिदोषग्रस्तत्वादित्यन्तेन ॥ कौर्मवचने ऐश्वरमार्गमित्यत्रैश्वरपदघटकेश्वरपदेन साक्षाद्विरूपाक्षो विवक्षितउताहो शङ्करा-

*ऐश्वरमार्गश्चाऽत्रेशसंमतश्रुत्यर्थवर्णनरूपएव ॥ तन्निन्दयैव त्रयीबाह्यतायायुक्तत्वात् ॥ योयं निन्दति सतद्भेप्योभवतीति न्यायाऽनुसृत्यात् ॥ अस्य वाक्यस्याऽपि कौर्मस्थत्वेनोक्तविधशङ्करनिष्ठोपदेष्टृत्वबोधकत्वैर्मवाक्ये प्रलापस्याऽप्यापि शिवनिन्दाया प्रसङ्गेन चास्तविधमार्गग्रहणस्यैव युक्तत्वाच्च ॥ ईश्वरसमतमार्गनिन्दाऽपि त्रय्यनधिकारस्य हेतुर्लक्षणञ्च ॥ शास्त्रानामिव तृतीयं लक्षणम् ॥

चार्याएव ॥ तत्राथ दूषयन्ति ॥ रुद्रयामलादिभिरित्यादिना ॥ अत्रादिशब्दः प्रकारवचनः सजातीयानि तन्त्रान्तराणि पाशुपतशास्त्रप्रभृतीनि च सगृह्णाति ॥ तत्र पाशुपतशास्त्रं नाम भगवता पशुपतिना पशुपाशविमोक्षणायाऽथातः पाशुपतयोगविधिं व्याख्यास्याम इत्यादिना पञ्चाध्यायात्मकं प्रणीतम् ॥ तत्र प्रथमेऽध्याये कार्यरूपोजीवः पशुः ॥ द्वितीये कारणपशुपतिरीश्वरः ॥ तृतीये योगः पशुपतौ चित्तसमाधानम् ॥ तुरीये विधिर्भस्मना त्रिषवणस्नानादि ॥ पञ्चमे दुःखान्तसञ्ज्ञको मोक्षश्च तत्फलत्वेन निरूपितः ॥ अत एव तस्य पञ्चाध्यायाः क्रमात्कार्यकारणयोगविधिदुःखान्ताख्या उच्यन्ते ॥ अस्य शिवकर्तृकत्वं उमापतिर्भूतपतिः श्रीकण्ठोब्रह्मणः सुतः ॥ उक्तवानिदमव्यग्रोज्ञानपाशुपतशिवद्धतिमोक्षधर्मादावपि प्रसिद्धम् ॥ तन्त्राणि च चतुःषष्टिरत्यन्तविस्तरवन्ति सन्ति विशेषतोमोहनानि ॥ तत्रार्थसङ्क्षेपस्तु व्युत्पादनाय प्रसङ्गात्प्रदर्श्यते ॥ तत्र महामायाशम्बरं तन्त्रम् ॥ अन्यस्मिन्पदार्थेऽन्यथाप्रतिभानरूपमायाप्रपञ्चरचनोपायप्रतिपादकमैन्द्रजालकविद्यारूपम् ॥ १ ॥ योगिनीजालशम्बरं तन्त्रं योगिनीजालदर्शनोपायप्रतिपादकम् ॥ २ ॥ तत्त्वतन्त्रमिन्द्रजालविद्याविशेषः पृथिव्यादितत्त्वानामन्यथाऽन्यबोधोपायप्रतिपादकम् ॥ ३ ॥ सिद्धभैरवं तन्त्रम् ॥ ४ ॥ मायिकभैरवं तन्त्रम् ॥ ५ ॥ कङ्कालभैरवं तन्त्रम् ॥ ६ ॥ कालाग्निभैरवं तन्त्रम् ॥ ७ ॥ शक्तिभैरवं तन्त्रम् ॥ ८ ॥ योगिनीभैरवं तन्त्रम् ॥ ९ ॥ महाभैरवं तन्त्रम् ॥ १० ॥ भैरवनाथतन्त्रम् ॥ ११ ॥ भैरवाष्टकमिदं कापालिकमतप्रतिपादकम् । बहुरूपा शक्तिस्तत्प्रतिपादकतन्त्राणां गणो बहुरूपाष्टकम् ॥ यथा ब्रह्माणीतन्त्रम् ॥ इदमेव ब्राह्मीतन्त्रम् ॥ १२ ॥ माहेश्वरीतन्त्रम् ॥ १३ ॥ कौमारीतन्त्रम् ॥ १४ ॥ वैष्णवीतन्त्रम् ॥ १५ ॥ वाराहीतन्त्रम् ॥ १६ ॥ इन्द्राणीतन्त्रम् ॥ १७ ॥ चामुण्डातन्त्रम् ॥ १८ ॥ शिवदूतीतन्त्रं चेति ॥ १९ ॥ ब्राह्म्याद्यष्टकमिदं प्राधान्येन तत्तद्देवताप्रतिपादकम् ॥ यामलानाम सिद्धान्तप्रतिपादकानि तन्त्राणि रुद्रयामलादीन्यष्टौ ॥ यथा रुद्रयामलम् ॥ २० ॥ भैरवयामलम् ॥ २१ ॥ शिवयामलम् ॥ २२ ॥ विष्णुयामलम्

॥ २३ ॥ स्कन्दयामलम् ॥ २४ ॥ ब्रह्मयामलम् ॥ २५ ॥ देवीयामलम् ॥ २६ ॥ यामलम् ॥ २७ ॥ शाक्ततन्त्रतया चतुःषष्टितन्त्राणामपि यामलतया व्यवहारः ॥ अत एव मूले रुद्रयामलादिष्विति प्राधान्येन तस्य निर्देशः चन्द्रज्ञानतन्त्रं कामेश्वर्यादिषोडशनित्याप्रतिपादकं कापालिकमतदर्शकं च ॥ तिथिनामधेयं नित्येति ॥ २८ ॥ मालिनीतन्त्रं समुद्रयानोपायप्रतिपादकम् ॥ २९ ॥ महासंमोहनं तन्त्रं जाग्रतामपि निद्रितोपायप्रतिपादकम् ॥ ३० ॥ वामजुष्टंवामकेश्वरं तन्त्रं चतुःशतीत्यपि कथ्यते ॥ ३१ ॥ महादेवतन्त्रं बटुकादिसिद्धकुलाचारप्रदर्शकम् ॥ ३२ ॥ वातुलम् ॥ ३३ ॥ वातुलोत्तरम् ॥ ३४ ॥ कामिकंचेति ॥ ३५ ॥ त्रीण्येतानि तन्त्राणि क्षेत्रकर्षणादिविधिप्रतिपादकानि ॥ हृद्भेदतन्त्रं कापालिकाचारप्रदर्शकम्॥ ३६ ॥ तन्त्रभेद ॥ ३७ ॥ गुह्यतन्त्रयोः ॥ ३८ ॥ प्रकाशं रहस्यं वा परकृतमन्त्रतन्त्र प्रयोगाणां परावृत्त्युपायाः प्रदर्शिताः ॥ कलावादं कामशास्त्रं वात्स्यायनादिमतम् ॥ ३९ ॥ कलासारं रूपादिवृद्ध्युपायप्रतिपादकम् ॥ ४० ॥ कुण्डिकामतं गुटिकासिद्धिप्रदर्शकम् ॥ गुटिका पानपात्रम् ॥ ४१ ॥ मतोत्तरं तन्त्रं रससिद्धिप्रकाशम् ॥ ४२ ॥ वीणातन्त्रम् ॥ वीणानाम योगिनी संभोगयक्षिणीत्यस्यानामान्तरम् ॥ तस्याः साधनोपायप्रदर्शकम् ॥४३॥ त्रोतलतन्त्रं गुटिकाञ्जनपादुकासिद्धिप्रतिपादकम् ॥ ४४ ॥ त्रोतलोत्तरतन्त्रं चतुःषष्टिसहस्रयोगिनीनां दर्शनोपायः ॥ ४५ ॥ पञ्चामृततन्त्रं पृथिव्यादिपञ्चभूतानां साधनेन मरणाभावप्रतिपादकं कापालिकतन्त्रम् ॥४६॥ रूपभेदादिपञ्चतन्त्राण्युच्चाटनादिप्रतिपादकानि ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ सर्वज्ञानादितन्त्रपञ्चकं कापालिकसिद्धान्तैकदेशिदिगम्बरमताचारप्रदर्शकम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ पूर्वतन्त्रादिदेवीमतपर्यन्तं तन्त्राष्टकं दिगम्बरैकदेशिक्षपणकमताचारप्रदर्शकम् ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ एवमेतानि सर्वाण्यपि त्रयीनिष्ठैर्नितरां हेयानि ॥ एषां सर्वेषामीश्वरकर्तृकत्वं तु प्रायेण तेषु तेषु तन्त्रभागेषु तत्र तत्र पुराणेतिहासादौ च स्फुटमेव ॥ वाममार्गैरिति ॥ अत्राप्यादिशब्दः प्रकारवचनः ॥ तेन वैदिकाः वैष्णवाः शैवाः शाक्ताः वामाः सैद्धान्ताः कौला इति सप्तापि शाक्तभेदास्तत्सब्रह्मचारिणः पाशुपतप्रभृतयश्च संगृह्यन्ते ॥ अत्राद्याः त्रयः शुद्धवैदिकवैष्णवशैवेभ्योऽतिरिक्ताएव ॥ एषां स्वरूपं तत्त्वदीपनिबन्धादितो ज्ञेयम् ॥ क्रियमाणत्वेनेति ॥ पत्नीत्वंदीक्षयारण्डाचण्डाअपिभजन्तिहि ॥ दिगम्बराश्चर्मचिह्नाः सुरापानपरायणाः ॥ पापरूपादुराचारास्तेकौलापरिकीर्तिता इति निन्दादर्शनात् मिताक्षरायां (अ० ३ आशौचप्रकरणे श्लो० ३० उदक्याशुचिभिःस्नायादित्यस्य विवरणे ब्रह्माण्डपुराणे शैवान्पाशुपतान्स्पृष्ट्वालोकायतिकनास्तिकान् ॥ विकर्मस्थान्द्विजाञ्छूद्रान्सवासामाजलमाविशेदिति निबन्धेष्वेवमादिनिन्दादर्शनाच्च क्रियमाणत्वेनेत्यर्थ. ॥

किंचेश्वरसंमतमार्गप्रतिपादितानां पञ्चमकारत्वेन तन्मार्गस्थैर्व्यवह्रियमाणानां मद्यमत्स्यमैथुनादीनां मनुयाज्ञवल्क्यादिभिर्वैदिकत्वेन त्रय्यधिकारित्वेन विप्राऽऽशास्त्वेन च निश्चितैर्ब्रह्महत्यासुरापानंस्तेयंगुर्वङ्गनागमइत्यादिना निषिद्धभक्षणंजैह्ममित्यादिना पारदार्यपारिवि-

स्यमित्यादिना च महापातकातिपातकोपपातकत्वेन प्रतिपादितत्वे- नैश्वरसंमतमार्गनिन्दकेषु तेष्वतिव्याप्त्यापत्तिः ॥ शङ्कराचार्यसंम- तमार्गनिन्दायालक्षणत्वे पूर्वोक्तेषु मीमांसकबौद्धादिष्वतिव्याप्तिः ॥

पञ्चमकारत्वेनेति ॥ मद्यं मांसं मत्स्या मैथुनं मुद्रा इति पञ्च मकाराः कुलार्णवादिषु मोक्षसाधनतया सुप्रसिद्धाः ॥ ननु ऐश्वरमार्गशब्देन मया ईश्वरसमतश्रुत्यर्थवर्णनरूपोमार्ग उच्यते ॥ वामादिमार्गस्य तु तथात्वाभावात् सर्वमेतत्कर्णप्रभे फटिचाएनस्य सहोदरीभू- तमितिचेन्नैवम् ॥ तथापि मधुवाताऋतायतइत्यादिश्रुतीनां मद्यपरतया पश्वालभनवि- ध्यादीनां मांसादिपरतायाश्च स्वयमीश्वरेण वर्णनाद्बहूनां श्रुतिवाक्यानां तत्तन्त्रे तेनैव स्वयमन्यथा नयनाच्च ॥ तथाहि ॥ कुलार्णवे द्वितीयोल्लासे पार्वतीं प्रति शिवो बहुलं कुलधर्ममाहात्म्यं वदन् (श्लोक ४७) कुलधर्ममजानन्योमोक्षमिच्छतिदुर्मतिः ॥ पारा वारमपारस्पाणिभ्यातर्तुमिच्छति ॥ योवान्यदर्शनेभ्यश्चभुक्तिमुक्तिंचकाङ्क्षति ॥ स्वप्न- लब्धधनेनायंधनवान्सभवेद्यदीत्यादिना तद्धर्मवतामत्युत्कर्षं तद्रहितानामत्यन्तगर्हणां च दर्शयित्वा (श्लोक ११३) पेयमद्यपलखाद्यसमालोक्यप्रियामुखम् ॥ इत्येववरणजप्यप रंधाम्यपरपदम् ॥ गुरुकारुण्यलब्धव्यमीदृशकुलदर्शनम् ॥ स्वप्नदत्ताएवजानन्तिनेतरेभुक्ति- मुक्तिदमित्यादिनामद्यमांसमैथुनादिसेवनं धर्मत्वेनोक्त्वा सुरामांससेवनादौ दूषणानि प्रायश्चित्तानि च धर्मशास्त्रोक्तानि (श्लोक १२७) सुरावैमलमन्नानामित्यादिनाऽनूद्य तेषां प्रायश्चित्तानां कौलशास्त्रदर्शितविधिं विना सेवनविषयकत्वं तद्विधिना सेवने तु न दोष- इत्याशयेन (श्लोक १३५) मांससदर्शनकृत्वासुरादर्शनमाचरेत् ॥ तस्मादविधिनामद्यमां- संसेवेत्कदाचन ॥ विधिवत्सेविते देवि नरमात्वंप्रसीदसि ॥ नाशयत्यप्यविधिनासत्यमेतद्व रानने ॥ तृणमप्यविधानेनच्छेदयेन्नकदाचन ॥ विधिवद्ब्राह्मिजन्नापिहत्वापापैर्नलिप्यतइत्या द्यभिधाय तस्य मार्गस्य स्वसमतत्वं श्रुत्यर्थवर्णनरूपत्वं चाह ॥ (श्लोक १४०) कुलशा- स्त्राणिसर्वाणिमयैवोक्तानिपार्वति ॥ प्रमाणानिनसन्देहोनहन्तव्यानिहेतुभिः ॥ देवताभ्यः पि- तृभ्यश्चमधुवाताऋतायते ॥ स्वादिष्ठयामदिष्ठयाक्षीरसर्पिर्मधूदकम् ॥ हिरण्यपात्रमधो पूर्णमवभन्तुरघपञ्चम् ॥ सद्योदीक्षयतीत्याद्या प्रमाणश्रुतयः प्रियेइति ॥ अग्रे च चतुर्थोल्लासे (श्लोक १०) अथप्रातःसमुत्थायगुरुदेवात्मचिन्तनम् ॥ कर्णमूलस्थसूत्रश्चकुर्याद्विण्मू त्रमोचनम् ॥ शौचास्यशोधनस्नानसन्ध्यातर्पणमाचरेदित्यादौ श्रौतस्मार्तकर्मणामप्यनुष्ठेयत्वं बोधयति ॥ तथा पञ्चमोल्लासे (श्लोक १२) धर्मसाह्लादप्रस्यभस्यार्थलक्षमेवचेत्यादिना पैष्ट्यादिमदिरोत्पादनप्रकारानभिधाय (श्लोक ३३) मद्यान्येकादशैतानिभुक्तिमुक्तिप्रदानिच ॥ द्वादशन्तुसुरामद्यसर्वेषामुत्तमंप्रिये ॥ गौडीमाध्वीचपैष्टीतिविज्ञेयात्रिविधासुरा ॥ सर्वसि द्धिकरापैष्टीगौडीभोगप्रदायिनीत्यादिना पैष्ट्यादीनां पृथक्पृथक् फलविशेषं सर्वासां दर्शन- स्पर्शनाघ्राणादिपुण्यविशेषं पूजायामुपयोगं चोक्त्वा (श्लोक ४७) मांसन्तुत्रिविधप्रोक्तंखभूज- लचरंप्रिये ॥ यथासम्भवमेतेनैकतर्पणार्थंप्रकल्पयेत् ॥ मांससदर्शनेनापिसुरादर्शनजंफलम् ॥ पितृदैवतयज्ञेषुवेदेहिंसाविधीयते ॥ आत्मार्थंप्राणिनांहिंसाकदाचिन्नोदिता प्रिये ॥ अनिमि- त्ततृणवापिच्छेदयेन्नकदाचन ॥ देवतार्थेद्विजंगवाहत्वापापैर्नलिप्यते ॥ मामनादृत्यपुण्ये-

पिपापस्यात्प्रत्यवायत ॥ मन्निमित्तकृतपापपुण्यभवतिशाभवि ॥ यैरेवपतनद्रव्यै सिद्धिस्तैरेवचोदितेत्यादिना तत्र वेदानुकूल्य दर्शयति ॥ तथा (श्लोक ८३) सुराशक्ति शिवो मासतद्भोक्ताभैरव स्वयम् ॥ तयोरैक्यसमुत्पन्नमानन्दोमोक्षउच्यते ॥ आनन्दोब्रह्मणोरूपंतच्चदेहेष्ववस्थितम् ॥ तस्याभिव्यञ्जकद्रव्यंयोगिभिस्तेनपीयतइत्यादौ "अन्योन्तर आत्मानन्दमय ॥ आनन्दोब्रह्मेतिव्यजानात् ॥ आनन्दरूपममृतयद्विभाति" इत्यादिश्रुतीनामर्थमद्वैत च वर्णयति ॥ (श्लोक ८९) देवान्पितॄन्समभ्यर्च्यवेदशास्त्रोक्तवर्त्मना ॥ गुरुस्मरन्पिबन्मद्यखादन्मासनदोषभागित्यादिना वेदशास्त्रानुकूल्य प्रकाशयन्निषेधानाम भिलापपूर्वकानैधपानादिपरत्व स्वसमतपानादे सोमपानादिवददूषितत्व च प्रपञ्चयति ॥ षष्ठोल्लासे च (श्लोक ५२) प्रथम प्रकृतेहस प्रतद्विष्णुरनन्तरम् ॥ त्र्यम्बकस्तुतृतीय स्या चतुर्थस्त्रिपदाभिध ॥ (तत्पदाभिधइति पाठान्तरम्) विष्णुर्योनिकइत्याख्य पञ्चम कल्पतांमनुरित्यादौ तत्तद्वैदिकमन्त्रानुग्रह स्फुटयति ॥ एव तत्रतत्र तत्रग्रन्थेषु श्रुत्यादि प्रामाण्यादरण श्रुत्यर्थवर्णन चावेक्षणीयम् ॥ विस्तरभयाद्विरम्यते ॥ अतस्तादृश मार्गेष्वीश्वरसमतश्रुत्यर्थवर्णनरूपताया सत्वात्तन्निन्दकेषु वैदिकशिष्टव्वतिप्रसगोमूले यउक्त सयुक्तएव ॥ वस्तुतस्तु कौर्मवचने ईश्वरमार्गशब्देन ईश्वरस्यायमीश्वरेण प्रोक्तोवा मार्गइत्येवार्थोलभ्यते नतु तत्समतश्रुत्यर्थवर्णनरूपइति कल्पनेकिंचिदपि लिङ्ग वचनेऽस्ति॥ मनसा कल्पनेष्यनिस्तारस्तु प्रकाशित ॥ ननु नेश्वरसमतश्रुत्यर्थवर्णनरूपत्वमात्र मार्गस्याऽऽदरणीयत्वे बीजमपितु वास्तवतदर्थवर्णनरूपत्वमेव ॥ अतोवामादिमार्गेष्वीश्वरसमतश्रुत्यर्थवर्णनरूपत्वे सत्यपि प्रयोजनविशेषार्थं शिवेन तथा कथनाच्च तेषामनिन्द्यत्वमितिचेत्प्रिय न ॥ पर कोवास्तव श्रुत्यर्थ कश्चाऽवास्तवइत्यत्र किं निर्णायकम् ॥ वेदाङ्गादीना पूर्वोत्तरमीमासासिद्धन्यायानां चानुकूल्यप्रातिकूल्ये एव वास्तवावास्तवत्वयोर्निर्णायके इति चेद्ब्रूमः ॥ श्रीमदाचार्यादीना हि तदनुकूलवेदार्थज्ञापनार्थमेव प्रवृत्ति ॥ एवच सत्यस्मत्समतश्रुत्यर्थस्तदनुकूलोऽन्यसमतोवा सतथेत्यत्रैवावयोर्विवाद पर्यवस्यति नतु पुराणवचनैरह वा निन्द्यस्त्व वा निन्द्यइत्यत्र वृथाकलह ॥ **ब्रह्महत्यासुरापानमित्यादि** ॥ मनुना एकादशाध्याये (श्लोक ५४) ब्रह्महत्यासुरापानस्तेयगुर्वङ्गनागम ॥ महान्तिपातकान्याहु ससर्गश्चापितै सहेति सुराप्रतिषेधोबोधित ॥ याज्ञवल्क्येन तृतीयाध्याये कर्मविपाकपूर्वकप्रायश्चित्तप्रकरणे (श्लोक १३) निषिद्धभक्षणजैह्म्युत्कर्षचवचोनृतम् ॥ रजस्वलामुखास्वाद सुरापानसमानिचितिनिषिद्धस्य मासलशुनादे स दर्शित ॥ मनुयाज्ञवल्क्यादिशास्त्रेष्वनुपाकृतमासनिषेधा स्पष्टतराएवेति किमिह बहुना ॥ तेनैव तत्रैव (श्लोक २८) गोवधोव्रात्यतास्तेयमित्यादिना (श्लोक ३६) भार्यायाविक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकमित्यन्तेन उपपातकान्युक्तानि तत्र (श्लोक २९) पारदार्यपारिवित्त्यमिति परदारसङ्गस्य प्रतिषेध प्रकाशित ॥ एव मत्स्यादिप्रतिषेधाअपि सन्त्येव ॥ **महापातकातिपातकेत्यादि** ॥ यद्यपि प्रायश्चित्तेन्दुशेखरादिषु महापातकसमान्यनुपातकत्वेनोक्तानि अतिपातकानि चातिरिक्तान्येवोक्तानि तथाप्यत्र महापातकसमानामतिपातकव्यवहारस्तु महापापचातिपापतथापातकमेवच ॥ प्रासङ्गिकचोपपापमित्येवपञ्चकोगणइति मिताक्षरा

यामुपपातकनिरूपणउदाहृतस्मरणानुरोधात् ॥ अतउभयथापि व्यवहारो न विरुद्धः ॥ अथेश्वरशब्देन शङ्कराचार्यएव ग्राह्यइति द्वितीयं कल्पं दूषयन्ति ॥ शङ्कराचार्येत्यादिना ॥ मीमांसकादिभिर्बहुभिरेव शाङ्करमतस्य खण्डितत्वात्तयेतिभावः ॥ वस्तुतस्तु पञ्चदशाध्याये तथा परिग्रहे प्रकृतहान्यप्रकृताभ्यागमौप्रसज्येयाताम् ॥ भार्यासाहित्यनग्नत्वकपालित्वादिभिर्दक्षाद्युक्तैः सूर्यमूर्तिरित्यादिभिर्दधीचोक्तैश्च धर्मैः साक्षाच्छिवस्यैव प्रकृतत्वात् ॥ अग्रे देवीप्रार्थितेन तेनैव स्वगणद्वाराऽध्वरस्य विध्वंसात् ॥ तत्र शङ्कराचार्याणां कथायालेशतोऽप्यभावाद्दक्षस्य तेषु द्वेषस्याप्यभावाच्च ॥ यत्तु अस्य वाक्यस्यापि कौर्मस्थत्वेनोक्तविधशाङ्करनिष्ठोपदेष्टृत्वबोधककौर्मवाक्यैः प्रत्यासत्त्येत्याद्युक्तं तदसत् ॥ तथासति पञ्चदशापेक्षया षोडशस्याधिकप्रत्यासन्नत्वात्तत्रत्येषु चकारमोहशास्त्राणीत्यादिवाक्येष्वप्याचार्याणां कर्तृतयाऽन्वयं स्वीकुर्याः ॥ नच कापालंभैरवमित्यादिपरिगणनविरोधः शङ्क्यः ॥ तथान्यानिसहस्रशइत्यनेन संग्रहसंभवात् ॥ ननु प्रकरणाभावाद्विरुद्धलिङ्गदर्शनाच्च न स्वीक्रियतइतिचेत्प्रकृतेपि तुल्यम् ॥ नचैकपुराणस्थत्वमात्रेण तथाऽर्थः शक्यकल्पयितुम् ॥ श्रीभागवतादिषु बुद्धस्य भगवदवतारतया वर्णितत्वेन तत्पुराणस्थेषु हरिभक्त्यावश्यकत्वबोधकवचस्सु धिग्जन्मनस्त्रिवृद्विद्यामित्यादिषु तद्रहितनिन्दावचस्सु च बुद्धभक्तिपरतायाबुद्धविरुद्धवैदिकनिन्दापरतायाश्चापातात् ॥ वस्तुतस्तु त्रिंशाध्यायवचांस्यपि न शङ्कराचार्यविषयाणीति प्रकाशितं प्राक् ॥ ऐश्वरमार्गश्चात्र ईश्वरस्य तदाज्ञायाश्च वैदिकमन्त्रपूर्वकाऽऽहुतिभिर्यजनीयत्वादिलक्षणएव नतु शङ्कराचार्यकृतश्रुत्यर्थवर्णनरूपः ॥ दक्षादिकाले तस्याऽभावात् उपक्रमोपसंहारविरोधाच्च ॥ कौर्मवचनानां त्वयमक्षरलभ्योऽर्थः ॥ यस्मात्परमेश्वरो भवद्भिर्वेदाद्बहिष्कृतोऽतो भवन्तस्त्रयीबाह्या भविष्यन्ति इह यज्ञे सर्वेऽपीश्वरविद्विषोभवन्तऐश्वरं मार्गं नमस्याभार्ययासार्धंशङ्करस्येत्तिनेज्यतइत्यादिना निन्दन्ति अतो यज्ञरक्षार्थं स्वाश्रितोपि हृषीकेशः पराङ्मुखोभविष्यतीति ॥ तदेवदग्रे प्रपञ्चयिष्यतइत्याहुः ॥

कौर्मवाक्यानि तु न निन्दादीनां लक्षणत्वेन प्रतिपादकानि किंत्वन्यपराणीत्यग्रे वक्ष्यते ॥ स्वकपोलकल्पनया तु तेषां लक्षणत्वं न संभवति ॥ अतिव्याप्त्यादिदोषग्रस्तत्वात् ॥

कौर्मवाक्यानीति ॥ नथाच निन्दतोहैश्वरंमार्गमिति शत्रन्तघटितपाठस्य केवलस्वकपोलकल्पितत्वात्तन्मूलिका "ईश्वरसंमतमार्गनिन्दापित्र्यदयनधिकारस्य हेतुर्लक्षणंच" इत्युक्तिरपि केवलव्योम्नि चित्रारंभमेवानुकरोति ॥ यच्च शतानां त्विदं तृतीयं लक्षणमिति तदप्यसत् ॥ सप्तविंशे प्रथमं तेषां लक्षणं त्रिंशे द्वितीयं पञ्चदशे तृतीयमिति कल्पने मानलेशस्याप्यभावात् ॥ यश्च योऽयं निन्दति स तद्द्वेष्योभवतीति न्याय उक्तः सोपि जीवन्मुक्तानां स्वनिन्दकेषु द्वेषाऽभावादनैकान्तिकः ॥ यच्छब्दयोस्तच्छब्दयोश्च क्रमानपेक्षसामानाधिकरण्याङ्गीकारे तु शिक्षार्थं पित्रादिना निन्द्यमानेपि पुत्रादौ द्वेषस्याऽभावादनैकान्तित्वम् ॥

कुशास्त्राऽऽसक्तमानसत्वं चतुर्थं लक्षणम् ॥ कुशास्त्र-
मप्युक्तविधेश्वरमार्गभिन्नमार्गरूपम् ॥ उक्तश्च त्वयाशङ्कराऽऽ-
चार्यसंमतश्रुत्यर्थवर्णनरूपोमार्गः ॥ तथाच तादृशश्रुत्यर्थवर्णन-
रूपमार्गभिन्नशास्त्राभ्यासकर्तृत्वं लक्षणं संपन्नम् ॥ तच्च तत्प्रा-
क्तनेषु सर्वेष्वतिव्याप्तम् ॥ किंच तादृशश्रुत्यर्थाऽनभिज्ञेषु
शिवभक्तेषु पुराणाद्यभ्यासशालिष्वतिव्याप्तिश्च ॥ किंचाधि-
गतपाणिनीयगौनर्दीयसर्वस्वे नवद्वीपगमनेन संपादितकणभु-
क्चरणाक्षसिद्धान्तसंपदि भाट्टप्राभाकरमतपारावारपारदृश्वनि
तादृशशास्त्राभ्यासशीले त्वय्यतिव्याप्तिश्च ॥

अथ सहस्राक्षे कुशास्त्रमित्यादिना लक्षणत्रयमित्यन्तेन दर्शितानि तुर्यपञ्चमषष्ठलक्षणानि क्रमेण युगपच्च दूषयिष्यन्त कुशास्त्राऽऽसक्तचेतस्त्वरूप तुर्यं तावत्प्राधान्येन परिहरन्ति ॥

कुशास्त्राऽऽसक्तमानसत्वमित्यादिना चतुष्टयपूर्वंनिरस्तमित्यन्तेन ॥ उक्त-
श्चेति ॥ उक्तविधेश्वरेत्याद्युक्तया सूचितइत्यर्थं ॥

कुशास्त्रमपि उक्तविधेश्वरमार्गभिन्नमार्गरूपम् ॥ प्रकरणस्वारस्यात् ॥ एव मिथ्याऽधीतसमाचारत्वमपि शङ्कराऽनभिमताऽधीतसमाचारत्व ॥ मिथ्याज्ञानप्रलापित्वमपि शिवाऽनभिमतज्ञानप्रलापित्वमेव ॥ शप्तानामिदमपि लक्षणत्रयम् ।

अत्राऽय भाव ॥ यद्धि "कुशास्त्रमपिउक्तविधेश्वरमार्गभिन्नमार्गरूपम् ॥ प्रकरणस्वारस्यात्" इत्युक्त तदसत् ॥ नहि तस्मिन्नध्याये पूर्वाऽपराध्यायेषु वा लेशमात्रमपि शङ्कराचार्याणा प्रकरणस्यास्ति ॥ तत्र दक्षयज्ञादिनिरूपणे तद्द्वेष्यत्वतदध्वरविध्वसकत्वादिभि साक्षाद्दक्षस्यैव प्रकरणात् ॥ नग्नत्वकपालित्वाऽष्टमूर्तित्वादितन्मात्रलिङ्गदर्शनात् स्पष्टरुद्रमहादेवादिशब्दश्रुतेश्च अतो न कुशास्त्रशब्देन शङ्कराचार्यमार्गभिन्नमार्गएवाऽऽहृत्य ग्रहीतुं शक्य ॥ ननु कुशास्त्रशब्देन तु शिवप्रवर्तितातिरिक्तमार्गएव गृह्यते शङ्कराचार्याणामपि शिवावतारत्वादिष्टसिद्धिरिति चेत्तथासति पाशुपतशास्त्रमपि शिवप्रवर्तितमस्ति प्रशंसित च तत् कथचिन्मोक्षफलकतया महाभारतादौ ॥ तद्भिन्न कुशास्त्र न वा आद्ये शाङ्करमत तच्चोभयमपि कुशास्त्रतयाऽङ्गीकरणीय स्यात् ॥ परस्परप्रातियोगिकभेदवत्त्वात् परस्परविरुद्धत्वात् उभयस्यापिश्रुत्यर्थवर्णनरूप त्वाच्च ॥ न द्वितीय ॥ शिवप्रवर्तितमितरत्सर्वमपि विहाय केवलशाङ्करभिन्नमार्गपरिग्रहे मानाऽभावात् ॥ ननु प्रकृताध्याये तत्प्रकरणाऽभावेऽपि निंशे तदवतारकथासत्वात्प्रकृते तथा व्याख्यायतइति चेदत्र प्रक्रान्तस्य त्यागे अप्रक्रान्तस्य दवीयस उपादाने च कि मानम् ॥ किंचैवसति षोडशाध्यायद्वादशाध्याययो स्पष्टतरमुक्तमेवात्र कुशास्त्रशब्देनोपादीयताम् ॥ अतिसान्निध्यात् कण्ठरवेण कुशास्त्रत्वकथनाच्च ॥ तथाहि तत्र पूर्वखण्डे षोडशाध्याये पुरादारुवनेपुण्येमुनयोगृहमेधिन इत्यादिना दारुवनस्थतापसानामनावृष्टिजतापतोऽन्नार्थं गौतम प्रति प्रार्थन तेन द्वादशवर्षपर्यन्तमन्नादिना तेषा निर्वहण ततोद्वादशे वर्षे दु खनिवारिवारिवर्षे सपन्ने पुनर्देवदारुवन जिगमिषतां तेषामादरणविशेषाद्गौतमेन कृतमुपरोध स्वनिर्मोकार्थं मायया गा विधाय तस्यां गौतम-

कृतस्पर्शमात्रेण मृतायां गौतमे मृषादुरितमारोप्य तेषां पुनर्दैवदारुवनप्राप्तिं च वर्णयित्वो-
ष्यते॥ सतेषामायया जातांगोवध्यां गौतमो मुनि ॥ येनापि हेतुनाज्ञास्यादाशापार्तांविप्रोपत ॥
भविष्यन्तित्रयीपाह्यामहापातकिभि समा ॥ यदुशस्तेतथाशापाम्नायमाना पुन पुन. ॥
सर्वैसप्राप्यदेवेशशंकरविष्णुमव्ययम्॥ अस्तुवँल्लोकिकै स्तोत्रैरच्छिष्टाद्वयसर्गौ ॥ देवदेवौ
महादेवौभक्तानामार्तिनाशिनौ ॥ कामवृत्त्यामहायोगौपापान्नस्त्रातुमर्हथ ॥ तदापार्श्वस्थितं
विष्णुसंप्रेक्ष्यवृषभध्वज ॥ किमेतेषांभवेत्कार्यंप्राहपुण्यैषिणामिति ॥ तत सभगवान्विष्णु
शरण्योभक्तवत्सल ॥ गोपतिंप्राहविप्रेन्द्रानालोक्यप्रणतोहरि ॥ नवेदबाह्येपुरुषेधर्मलेशो-
पिशङ्कर ॥ सगच्छतेमहादेवधर्मोवेदाद्धिनिर्बभौ ॥ तथापि भक्त्यावत्सल्याद्रक्षितव्यामहे-
श्वर ॥ अस्माभि सर्वएवैतेगंतारोनरकानपि ॥ तस्माद्धिवेदबाह्यानारक्षणार्थायपापिनाम् ॥
विमोहनानिशास्त्राणिकरिष्यावोवृषध्वज ॥ एवसबोधितोरुद्रोमाधवेनमुरारिणा ॥ चकारमो-
हशास्त्राणिकेशवोपिशिवेरित. ॥ कापाललागलवामभैरवपूर्वपश्चिमम्। पञ्चरात्रपाशुपतत-
थान्यानिसहस्रश. ॥ सृष्ट्वातान्याहनिर्वेदा कुर्वाणा शास्त्रचोदितम् ॥ पतन्तोनरकेघोरेबहू-
न्कल्पान्पुन पुन ॥ जायन्तेमानुषेलोकेक्षीणपापचयास्तत ॥ ईश्वराराधनबलाद्गच्छध्वंसु-
कृतांगतिम्॥ वर्तध्वमत्प्रसादेननान्यथानिष्कृतिर्हिव ॥ एवमीश्वरविष्णुभ्याचोदितास्तेमह-
र्षय ॥ आदेशप्रत्यपद्यन्तशिवस्यासुरविद्विष ॥ चक्रुस्तेन्यानिशास्त्राणितत्रतत्ररता पुन ॥
शिष्यानध्यापयामासुर्दर्शयित्वाफलानिच ॥ मोहायसहमल्लोकमवतीर्यमहीतले ॥ चकार
शङ्करोभिक्षांहितायैषांद्विजै सहेत्यादि॥ तथा द्वादशाध्याये जननोत्तर हिमालयेन स्तुतागि
रिसुता त प्रति शृणुष्वचतत्प्रथमगुह्यमीश्वरगोचरमित्यादिनेश्वरस्वरूपतद्भक्त्यादिकं निरूप्य
श्रुतिस्मृत्युदितसम्यक्कर्मवर्णाश्रमात्मकम् ॥ अध्यात्मज्ञानसहितमुक्तयेसततचर ॥ धर्मा-
त्सजायतेभक्तिर्भक्त्यासप्राप्यतेपरम्॥ श्रुतिस्मृतिभ्यामुदितोधर्मोयज्ञादिकोमत इत्यादिना
ज्ञानकर्मसमुच्चयादेव फलसिद्धिं भक्तेरेव प्राधान्य च सर्वं तावकमतातिरिक्तप्रकारक
प्रतिपाद्य वेदस्यैव मुख्यत्व चोक्त्वाह ॥ नहिवेदादृतेकिंचिच्छास्त्रधर्माभिधायकम्॥ योन्य-
त्ररमतेसोसौनसभाष्योद्विजातिभि । (ब्रह्माभिधायकमिति पाठान्तरम्) यानिशास्त्रा-
णिदृश्यन्तेलोकेस्मिन्विविधानितु ॥ श्रुतिस्मृतिविरुद्धानिनिष्ठातेषांहितामसी ॥ कापालभै-
रवचैवयामलवाममार्हतम्॥ एवंविधानिचान्यानिमोहनार्थायतानितु ॥ येकुशास्त्राभियोगे-
नमोहयतीहमानवान् ॥ मयासृष्टानिशास्त्राणिमोहायैषाभवान्तरइति ॥ तत वेदार्थवित्त
मै कार्येयत्स्मृतकर्मवैदिकमित्यादिना स्वायंभुवादिस्मृत्यष्टादशपुराणोपपुराणशिक्षाद्यन्तप्र-
भृतीना प्रादुर्भाव मादिदेश ॥ अतोऽत्र कुशास्त्रशब्देन वेदविरुद्ध कापालादिकमेवोपादा
तुमुचित तस्मिन्पुराणे नि सन्दिग्धप्रसिद्धत्वात् ॥ अतिसन्निहितत्वाद्द्वादशाध्याये तानि
नामतोनिर्दिश्य येकुशास्त्राभियोगेनेति कथनाच्च ॥ न तु वेदगीताव्याससूत्रादिमूलको-
ऽनादिसिद्धोवैष्णवसिद्धान्त शङ्कराचार्यमार्गप्रतियोगिकभेदमात्रेण कुशास्त्रशब्देनोपादातु
शक्य ॥ अतएवैकादशाध्याये (श्लोक ६५) असच्छास्त्राधिगमनकौशीलव्यस्यचक्रियेति
मनुवचने तृतीयाध्याये कर्मविपाकपूर्वकप्रायश्चित्तप्रकरणे (श्लोक २६) असच्छास्त्राधि-
गमनमाकरेष्वधिकारितेति याज्ञवल्क्यवचने च तादृशस्यैवाऽसच्छास्त्रत्वमभिप्रेयते ॥

" श्रुतिस्मृतिविरुद्धशास्त्रशिक्षणं " इति कुल्लूकभट्टेन " असच्छास्त्रस्य चार्वाकादिग्रन्थस्याधिगमः " इतिविज्ञानेश्वरेणचविवरणात् ॥ एवं " असच्छास्त्राभिगमनंनास्तिकताकुशीलवतामद्यपस्त्रीनिषेवणमित्युपपातकानि " इत्यादिपुबृहद्विष्णवादिवचनेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ विशेषस्तु कश्चिदग्रे वक्ष्यते ॥ अथ प्रसह्य कुशास्त्रशब्देन शाङ्करमार्गभिन्नमार्गस्यैव परिग्रहे लक्षणे दोषमाहुः ॥ **तथाचेत्यादिना** ॥ **अभ्यासकर्तृत्वमिति** ॥ अभ्यासोहि पुनः पुनः कीर्तनरूपोऽभ्यासङ्गः सचाऽऽसत्तया संभवति तामन्तरा पठनाऽनिष्पत्तेः यथोक्तं केनचिदभियुक्तेन ॥ संस्कारबुद्धिविनयोद्यमशास्त्ररागाः पञ्चाऽऽन्तराःपठनसिद्धिकराभवंति ॥ आचार्यपुस्तकनिवाससहायभिक्षाबाह्यास्तुपञ्चपठनंपरिवर्धयन्तीति ॥ यथायथाहि पुरुषःशास्त्रं समधिगच्छति । तथातथाविजानातिविज्ञानंचास्यरोचतइति मनुनाऽपि रुचिनियमः स्मर्यते ॥ अतः कुशास्त्रासक्तचेतस्कत्वमेते संगृहीतं भवति ॥ **तत्प्राक्तनेष्विति** ॥ शङ्कराचार्यतः प्राचीनेषु वसिष्ठव्यासप्रभृतिषु गौडपादगोविंदयोगीन्द्रपर्यंतेषु सर्वेष्वपि महर्षिषु निबन्धादिकारेषु मानुषविद्वत्सु चाऽतिव्याप्तमित्यर्थः ॥ प्रागितिकालार्थकमव्ययम् ॥ ततःसायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौतुट्चेतिट्युष्ट्युल्वा तुडागमश्च ॥ अनद्यतनइत्यादिनिर्देशात्तुटः प्रागनादेशः ॥ इदानींत्वेपि लक्षणस्य दुष्टत्वमाहुः ॥ **किंचतादृशेति** ॥ अलक्ष्यत्वं स्पष्टयितुं शिवभक्तपदम् ॥ अतिव्याप्तिश्चेति चकारोदोषान्तरसमुच्चायकः ॥ तथाच तदुक्तमार्गाऽसंमतं परस्य सविशेषत्वं ज्ञानाऽपेक्षया भक्तेः प्राधान्यं तथैव परपदप्राप्तिमित्यमादीतरदप्यात्रेडयत्कौर्मादिपुराणमपि कुशास्त्रतयाऽभिलप्यं स्यादिनिभावः ॥ एवंचानेन वचनेन कौर्मस्य कुशास्त्रत्वं ततश्चास्यापि कुशास्त्रवचनत्वादप्रामाण्यं प्रसज्येतेति स्वारूढशाखाच्छेदनम् ॥ तत्र तथा निरूपणं तु पूर्वखण्डे द्वादशाऽध्यायादौ उत्तरखण्डईश्वरगीतादौ चापाणिपिहितमेव ॥ प्रस्तावनोक्तमनुवदन्तःप्रतिवादिन्यतिव्याप्तिमाहुः ॥ **किंचाधिगतेति** ॥ पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं व्याकरणम् ॥ वृद्धाच्छः ॥ गोनर्दे काश्मीरमण्डले देशविशेषे भवोगोनर्दीयः पतञ्जलिः ॥ एङ्प्राचांदेशइति पाक्षिकवृद्धत्वाच्छः ॥ न बहुव्रीहाविति सूत्रे भाष्ये गोनर्दीयस्त्वाहेति पतञ्जलौ गोनर्दीयशब्दः प्रयुज्यते ॥ तेन प्रोक्तं गौनर्दीयं महाभाष्यम् "याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानिआश्मरथः कल्पः" इत्यादिवत्प्राग्दीव्यतीयोऽण् ॥ अधिगतं पाणिनीयगोनर्दीययोः सूत्रमहाभाष्ययोः सर्वम्वं येनेति तथा ॥ नवद्वीपो लोके नदिया इति प्रसिद्धः प्राच्यः स्थलविशेषः ॥ कणभुक् कणादः सप्तपदार्थनिरूपकदशाऽध्यायवैशेषिकदर्शनस्यप्रणेता ॥ चरणे अक्षि यस्येति चरणाक्षो गौतमः षोडशपदार्थनिरूपकपञ्चाध्यायन्यायदर्शनस्य निर्माता ॥ बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोःस्वाङ्गात्षजिति षच् ॥ भट्टः कुमारिलभट्टाचार्यः तस्येदं भाट्टम् ॥ प्रभाकरोगुरुरिति व्यवह्रियमाणः ॥ तस्येदं प्राभाकरम् ॥ इमे द्वे मते पूर्वतन्त्रविषयके तद्रूपयोः पारावारयोः समुद्रयोः पारं दृष्टवानिति तथा ॥ दृशेः क्वनिबिति क्वनिप् ॥ **तादृशशास्त्रेति** ॥ शाङ्करभिन्नतरसदृशश्रीविष्णुस्वामिश्री रामानुजश्रीपूर्णप्रज्ञादिप्रकाशितवेदान्तशास्त्राऽभ्यसनशीले ॥ अन्यथा निखिलनिगमान्तपयःपयोधिपारीणत्वाऽसिद्धेः ॥ दण्डनोत्साहेनापि तदभ्यासस्यानुमितेश्च ॥ अत्र

गोनर्दीयपदशब्देन तत्प्रो-
गौनर्दीयेतिप्रयोगेण प्रस्तावनायां गोनर्दीयेत्यपप्रयोगः सूचितः ॥ गोनर्दीयसर्वस्वह्रस्येव वक्तव्यम् ॥
क्रमन्यस्यालाभात् ॥ पतञ्जलिमात्रपरत्वे त्वधिगतपाणिनिगोनर्दीयसर्वस्वह्रस्येव वक्तव्यम् ॥ व्याकरणन्यायपूर्वमीमांसाचार्यक्रह-
अतिव्याप्तिश्चेति चकारः शाङ्करवेदान्तानध्येतृषु व्याकरणन्यायपूर्वमीमांसाचार्यक्रह-
दयेषु शङ्कराचार्यतः प्राचीनार्वाचीनेषु बहुषु स्मार्तविद्वत्स्वतिप्रसंगं समुच्चिनोति ॥ नहि
सर्वेषां विदुषां तदध्ययननियमोऽस्ति ॥ तथाचप्रतिलक्षणमित्यादि ॥ परदूषणाय
कल्पितेषु लक्षणेषु प्रत्युत तस्यैव दोषमापद्यतइति भावः ॥ अत्र शपामीत्युपलक्षणम् ॥
तथाच प्रतिलक्षणं परोद्देशेन प्रक्षिप्तं शस्त्रं दुर्बलं प्रक्षेप्तारमेव हन्ती-
तिन्याय आपततीति कौतूहलम् ॥ यत्तु प्रकरणस्वारस्यात्तादृशाऽर्थ-
लाभ इत्युक्तं तदपि प्रकरणाज्ञानमनुमापयति ॥ तथाहि कूर्मपुराणे
पूर्वखण्डे पञ्चदशोऽध्याये ॥ सशप्तःशंभुनापूर्वंदक्षः प्राचेतसोनृ-
पः ॥ किमकार्षीन्महाबुद्धेश्रोतुमिच्छामसांप्रतमित्येवं शौनकादिभिः
पृष्टः सूतो दक्षस्य चरितं प्रोक्तवान् वक्ष्येनारायणेनोक्तमित्यादिना ॥
तत्र पूर्वं वैर मनुसरता दक्षेण यज्ञ आरब्धः ॥ तत्र विष्णुप्रमुखा देवाः
शङ्करं विना समागता ऋषयश्च ॥ तत्र दधीचो महादेवमदृष्ट्वा
सदेवःसांप्रतंरुद्रोविधिनाकिंनपूज्यत इतिदक्षं पृष्टवान् ॥ ततो दक्ष-
उवाच ॥ सर्वेष्वेवहियज्ञेषुनभागः परिकल्पितः ॥ नमन्त्राभार्ययासार्धं
शङ्करस्येतिनेज्यते । एवंदक्षेणोक्ते पुनर्दधीचेन यश्चप्रसूतिर्विश्वस्ये-
त्याद्युक्त्वा संस्तूयतेसहस्रांशुसामगाध्वर्युहोतृभिः ॥ पश्यैनंविश्वक-
र्माणंरुद्रमूर्तिंत्रयीमयमित्युक्तम् ॥ ततो दक्षउवाच ॥ यएतेद्वादशाऽऽ-
दित्याआगतायज्ञभागिनः ॥ सर्वेसूर्याइतिज्ञेयानह्यन्योविद्यतेरविः ॥
दक्षेणैवमुक्ते ये ब्राह्मणास्तत्र समायातास्तेपि तमसाविष्टमनसो
नमन्यंतेवृषध्वजम् ॥ सहस्रशोथशतशोबहुशोभूयएव ते ॥ निन्दन्तो
वैदिकामन्त्रान्सर्वभूतपतिंहरम् ॥ अपूजयन्दक्षवाक्यंमोहिताविष्णुमा-
यया ॥ ततो दक्षेण ब्राह्मणैश्च कृतां निन्दां श्रुत्वा ब्रह्मा अंतर्हितः ॥
ततो दक्षो नारायणं शरणं जगाम यज्ञं च विष्णुना रक्षितः प्रवर्त-
यामास ॥ तदनन्तरं च दधीचो दक्षसाहाय्यकारिणो ब्राह्मणान्
शशाप ॥ भविष्यध्वंत्रयीबाह्याः सर्वेपीश्वरविद्विषः ॥ निन्दन्तोह्यैश्वरं
मार्गंकुशास्त्रासक्तमानसाः ॥ मिथ्याधीतसमाचारामिथ्याज्ञानप्र-
लापिनः ॥ प्राप्यघोरंकलियुगंकलिजैःपरिपीडिताः ॥ त्यक्त्वातपोबलं
कृत्स्नंगच्छध्वंनरकान्पुनः ॥ भविष्यतिहृषीकेशःस्वाश्रितोपिपरा-
ङ्मुखः ॥ इत्यन्तेन सूतैः सर्वं व्याख्यातम् ॥ तथाच दक्षयज्ञे समा-
गतैर्ब्राह्मणैर्यः शिवद्वेषः शिवनिन्दा शिवमार्गनिन्दा च कृता तत्सर्व-
मनूद्य तदनु कुशास्त्रासक्तचेतस्त्वमिथ्याधीतसमाचारत्वादिकं चा-
नूद्य त्रयीबाह्यत्वघोरकलिकल्मषाभ्यर्दितत्वतपोबलहानिनरकप्रासि-

रूपान् शापान्दत्तवान् ॥ ननु तत्र शङ्करोक्तश्रुत्यर्थस्य प्रकरणमस्ति नापि लक्ष्यलक्षणभावस्य येन मिथ्याधीतसमाचारत्वादीनां लक्षणत्वं त्वदुक्तसमाचारत्वादिपरत्वं वा भवेत् ॥ एवं यज्ञकाले दक्षेण यज्ञोपकारिब्राह्मणरक्षणार्थं नियुक्तोपि श्रीविष्णुर्भवद्भिराश्रितोपि मद्वाक्यात्पराङ्मुखोभविष्यति समर्थोपि मच्छापमन्यथा न करिष्यतीत्यर्थः ॥ अयमपि शापएव दधीचेन दत्तः ॥ एतेन विष्णोः सम्यगसम्यग्वाऽऽश्रितत्वं शापानां लक्षणमिति प्रलपितमपास्तम् ॥

तेन यथा परोपद्रवायेव शङ्करभक्तिं भावयता सुदक्षिणेन भगवति तदनुयायिषु च प्रयुज्यमान कृत्याऽभिचार सुदर्शनेन परिभूत पराभूत्य प्रत्युत तमेव सपरिवार समद समदहत् ॥ अनन्तर चानुप्रविष्ट सुदर्शन तदाश्रयस्थल दग्ध्वा त समूलघात जघान ॥ तथा वैष्णवाऽऽचार्येषु वैष्णवेषु च प्रयुक्तोदूषणाऽभिचारोवैष्णवसुदर्शनाभिभूत सएव ज्ञानदुर्बल तमेव प्रथम प्रमथ्नाति ॥ तदनु वैष्णवसुदर्शन तदवलब सकल समूलमुन्मूलयतीति गूढोऽभिसधि ॥ अथ तदुक्तहेतुदूषणमुखेन वास्तव कौर्मवचसामर्थं समर्थयन्ति ॥ यत्तुप्रकरणेत्यादिना ॥ अत्रारभ्यप्रभृति तावांस्तदध्यायभागोऽत्यपेक्षितव्याख्यान मध्येकृत्याऽनूद्यते ॥ तत्र चतुर्दशाध्यायान्ते दशभ्यस्तुप्रचेतोभ्योमारिषायाप्रजापति ॥ दक्षोजज्ञेमहाभागोय पूर्वंब्रह्मण सुत ॥ सतुदक्षो महेशेनरुद्रेणसहधीमता ॥ कृत्वाविवादरुद्रेणशप्त प्राचेतसोभवदित्यादिना सक्षेपेण सतीदेहत्याग शिवप्रत्त क्षत्रियकुलेऽवतरणरूप शापश्च निरूपित ॥ तत पञ्चदशाध्यायारभे ॥ नैमिषेयाऊचु ॥देवानादानवानाचगन्धर्वोरगरक्षसाम्॥ उत्पत्तिंविस्तरात्सूतब्रूहिवैवस्वतेन्तरे ॥ १ ॥ सशप्त शभुनापूर्वंदक्ष प्राचेतसोनृप ॥ किमकार्षीन्महाबुद्धेश्रोतुमिच्छामिसाप्रतम् ॥ २ ॥ सूतउवाच ॥ वक्ष्येनारायणेनोक्तपूर्वंकल्पानुपङ्क्तिकम् ॥ त्रिकालबतपापघ्नप्रजासर्गस्यविस्तरम् ॥ ३ ॥ सशप्त शंभुनापूर्वंदक्ष प्राचेतसोनृप ॥ विनिन्द्यपूर्ववैरेणगङ्गाद्वारेऽयजद्भवम् ॥ ४ ॥ अत्र विनिन्द्येत्यन्वय ॥ देवाश्चसर्वेभागार्थमाहूताविष्णुनासह ॥ सहैवमुनिभि सर्वैरागतामुनिपुङ्गवा ॥ ५ ॥ मुनिपुङ्गवाइति सबोधनमतो न पुनरुक्ति ॥ दृष्ट्वादेवकुलकृत्स्नशङ्करेणविनाऽऽगतम् ॥ दधीचोनामविप्रर्षि प्राचेतसमथाब्रवीत् ॥ ६ ॥ दधीचउवाच ॥ ब्रह्माऽऽद्यास्तुपिशाचान्तायस्याऽऽज्ञानुविधायिन ॥ सदेव साम्प्रतरुद्रो विधिनाकिंनपूज्यते ॥ ७ ॥ दक्षउवाच ॥ सर्वेष्वेवहियज्ञेषुनभाग परिकल्पित ॥ नमन्त्राभार्ययासार्धंशङ्करस्येतिनेज्यते ॥ ८ ॥ यतोयज्ञेषु न भागोनापि मन्त्राइति हेतोर्नेज्यते ॥ मन्त्राऽभावकथनेन शिवस्य वेदाद्बहिर्भावोयज्ञेषु भागाऽभावभाषणेनैश्वरयजनमार्गस्य निन्दा चाऽबोधि ॥ तत कुपितोदधीचस्तत्तद्देवरूपेण स्वरूपेण च शिवस्य यज्ञभागभाग्भाव बोधयितुमाहेत्युच्यते ॥ विहस्यदक्षकुपितोवच प्राहमहामुनि ॥ शृण्वतासर्वदेवानां सर्वज्ञानमय स्वयम् ॥ ९ ॥ दधीचउवाच ॥ यश्चप्रसूतिर्विश्वात्मायश्चासौपरमेश्वर ॥ सपूज्यतेसर्वयज्ञैर्विदित किंनशाङ्कर ॥ १० ॥ आद्यपादे यत प्रसूतिरिति विश्वस्येति च पाठान्तरम् ॥ विदितइत्यत्र विदित्वेत्यपि ॥ अथ वेदे विश्वात्मत्वादिधर्मै स्तूयमानोरुद्रो-

ऽन्यएव न स्वयं पार्वतीपतिरित्यादिविशिष्टइत्याशयेन दक्षउवाच ॥ नह्ययंशङ्करोरुद्रःसंहर्ता-तामसोहरः ॥ नग्नःकपालीविदितोविश्वात्मानोपपद्यते ॥ ११ ॥ संहर्तृत्वेन सुरकरत्वा-भावात्रायं शङ्करः किंत्वयं सर्वसंहारकस्तामसोहरएव ॥ संहर्तृत्वनग्नत्वाद्ययोग्यधर्मशालि-नोविश्वात्मत्वादिकंनघटते ॥ तस्याऽऽत्महिताऽकरणप्रसङ्गात् ॥ तमसोमुख्यत्वापत्तेः सर्वस्य नग्नत्वादिप्रसक्तेश्चेतिभावः ॥ किंत्वीश्वरादिशब्दाभिधेयः सर्वदेवाद्यात्मना सर्वैरिज्यमानः सत्वोपहितो विष्णुरेवेत्याह ॥ ईश्वरोहिजगत्स्रष्टाप्रभुर्नारायणोहरिः ॥ सत्वात्मकोसौभग-वानिज्यतेसर्वकर्मसु ॥ १२ ॥ अथ वेदत्रयस्यापि शिवपरत्वं तत्तद्देवरूपेण शिवस्यैवारा-ध्यत्वं च स्थालीपुलाकन्यायेन दर्शयितुं तदीयाष्टमूर्त्यंतर्भूते भास्करे तथात्वं दर्शयन्दधी-चउवाच ॥ किंत्वयाभगवानेपसहस्रांशुर्नदृश्यते ॥ सर्वलोकैकसंहर्ताकालात्मापरमेश्वरः ॥ १३ ॥ यंगृणन्तीहविद्वांसोधार्मिकाब्रह्मवादिनः ॥ सोर्थंसाक्षीतीव्ररोचिःकालाऽऽत्मा शाङ्करीतनुः ॥ १४ ॥ एपरुद्रोमहादेवःकपालीचघृणीहरः ॥ आदित्योभगवान्सूर्योनीलग्री-वोविलोहितः ॥ १५ ॥ संस्तूयतेसहस्रांशुःसामगाध्वर्युहोतृभिः ॥ पश्यैनंविश्वकर्माणंरुद्रमू-र्तित्रयीमयम् ॥ १६ ॥ संस्तूयतइत्यत्र संश्रूयतइत्यपिपाठः ॥ अत्र सूर्येपि संहर्तृत्वादिकं वर्णितम् ॥ सामगाध्वर्युहोतृभिरिति ॥ सामगाः प्रसिद्धाः ॥ अध्वर्यवोयाजुषाः होता-रोबह्वृचाः ॥ तेन संपूर्णत्रय्यास्तत्रैव तात्पर्यं बोधितम् ॥ तैत्तिरीयाणां नारायणोपनिषदि "आदित्योवाएषएतन्मण्डलंतपतितत्रताऋचः" इत्याद्युक्त्वा "सैपात्रय्येवविद्यातपतीति-श्रावणात् ॥ तैत्तिरीयब्राह्मणे (काण्ड ३ प्रपाठक १२ अनु० ९) "ऋग्भिःपूर्वाह्णेदि-विदेवईयते ॥ यजुर्वेदेतिष्ठतिमध्येऽह्नः ॥ सामवेदेनास्तमयेमहीयते ॥ वेदैरशून्यैस्त्रिभि-रेतिसूर्यः ॥" इत्याम्नानाच ॥ अथात्र द्वादशाऽऽदित्याः समागताएते तु न शिवमूर्तयः ॥ एतदतिरिक्तश्च सूर्योनैवास्ति यस्तन्मूर्तित्वेन संभाव्येत ॥ तस्मान्न शिवस्य वेदगोचरत्व-मित्याशयेन । दक्षउवाच ॥ यएतेद्वादशादित्या आगतायज्ञभागिनः ॥ सर्वेसूर्याइतिज्ञेया नह्यन्योविद्यतेरविः ॥ १७ ॥ एवमुक्तेतुमुनयःसमायाताद्दिदक्षवः ॥ बाढमित्यब्रुवन्दक्षंतत-स्यसाहाय्यकारिणः ॥ १८ ॥ तमसाविष्टमनसोनमन्यन्तेवृषध्वजम् ॥ सहस्रशोथशत-शोबहुशोभूयएवहि ॥ १९ ॥ द्वितीयचरणे नपश्यन्तिमहेश्वरमितिपाठान्तरम् ॥ श्लोकान्ते भूयएवतइत्यपि ॥ निन्दन्तोवैदिकान्मन्त्रान्सर्वभूतपतिंहरम् ॥ अपूजयन्दक्षवाक्यंमोहिता विष्णुमायया ॥२०॥ देवाश्चसर्वेभागार्थमागतावासवादयः ॥ नापश्यन्देवमीशानमृतेनारा-यणंहरिम् ॥२१॥ नारायणं विनाऽन्ये नापश्यन् नारायणस्तु सर्वात्माऽपश्यदेवेति भावः ॥ एवमनाख्येयवेदार्थकथनं तत्राऽनुमतिं धालोच्य वेदगर्भोऽन्तरधादित्याह ॥ हिरण्यगर्भो भगवान्ब्रह्माब्रह्मविदांवरः ॥ पश्यतामेवसर्वेषांक्षणादन्तरधीयत ॥ २२ ॥ पश्यतः सर्वा-ननादत्येत्यर्थः ॥ षष्ठीचानादरइतिषष्ठी ॥ अथ शिवमाहात्म्यप्रकाशनाय विष्णुना विधा-पितां यज्ञप्रवृत्तिमाह ॥ अन्तर्हितेभगवतिदक्षोनारायणंहरिम् ॥ रक्षकंजगतांदेवंजगाम-शरणंस्वयम् ॥ २३ ॥ प्रवर्तयामासचतंयज्ञंदक्षोथनिर्भयः ॥ रक्षकोभगवान्विष्णुःशरणा-गतरक्षकः ॥ २४ ॥ एतावता अत्राध्याये साक्षद्यक्षस्यैव प्रकरणं लिङ्गं श्रुतिश्च उत्तरो-त्तरं बलिष्ठानि स्पष्टतराण्युपलभ्यन्ते ॥ नत्विह कलिभवमवावतारविशेपश्रीशङ्कराचा-

येंकथायागन्धोप्यस्ति ॥ पातकस्य दण्डयोग्यतायाश्च सत्त्व शापबीजभूत दर्शयति ॥ पुन प्राहचतदक्षदधीचोभगवानृपि ॥ सम्प्रेक्ष्यर्षिगणान्देवान्सर्वान्वैरुद्रविद्विप ॥ २५ ॥ अपूज्यपूजनेचैवपूज्यानाचाप्यपूजने ॥ नर पापमवाप्नोतिमहद्वैनात्रसशय ॥ २६ ॥ असतात्रग्रहोयत्रसताचैवावमानना ॥ दण्डोदैवकृतस्तत्रसद्य पततिदारुण ॥ २७ ॥ ऋपिगणान्वृपध्वजमनन्यमानान्देवाश्च यज्ञभागार्थमागतान्वासवादीन्देवमीशानमपश्यत सर्वानपीश्वरविद्विप सम्यक् प्रेक्ष्य प्राह ॥ एतेन कलावीश्वरविद्विप शङ्कराचार्यद्वेपिणोभविष्यन्तीति व्याख्यानमनोरथोऽपास्त ॥ ईशानादर्शित्वादपूज्याना वासवादीना पूजने पूज्याना रुद्रादीनाम् ॥ असता तमसाऽऽनिष्टत्वाद्वैदिकमप्यनिन्द्रकानामृपीणाम् ॥ सता वास्तववेदार्थवादिनाम् ॥ दारुणोदण्ड पुरस्तादध्वरविध्वसनरूप ॥ इत्थ दक्षे दण्डसभव प्रदर्श्य तदनुयायिनोब्राह्मणान् शशापेत्याह ॥ एवमुक्त्वासविप्रर्षि शशापेश्वरविद्विप ॥ समागतान्ब्राह्मणास्तान्दक्षसाहाय्यकारिण ॥ २८ ॥ अयोग्यस्यापि दक्षवचनस्य बाढमित्युक्त्या स्वीकारेण साहाय्यकारिणईश्वरविद्विप शशापेत्यनेनापि तात्कालिकशिवद्वेपशालिनामेव शापोद्देश्यत्व स्पष्ट बोधित नतु त्वदिष्टम् ॥ पूर्वश्लोकद्वय दक्षप्रत्युक्तमिद तु समागतान्ब्राह्मणा प्रत्युच्यते तेन (दक्षप्रतिदधीचेन) इति सहस्राक्षोक्ति प्रत्युक्ता ॥ सहेतुनिर्देश शापाकारमाह ॥ यस्माद्बहिष्कृतोवेदाद्भवद्भि परमेश्वर ॥ विनिन्दितोमहादेव शङ्करोलोकवन्दित ॥ २९ ॥ भविष्यन्तिनयीबाह्या सर्वेपीश्वरविद्विप ॥ निन्दन्तीहैश्वरमार्गकुशास्त्रासक्तचेतस ॥ ३० ॥ मिथ्याधीतसमाचारामिथ्याज्ञानप्रलापिन ॥ प्राप्यघोरकलियुगकलिजै परिपीडिता ॥३१॥ त्यक्त्वातपोवलक्रूरस्त्वगच्छध्वनरकान्पुन ॥ भविष्यतिहृपीकेश स्वाश्रितोपिपराङ्मुख ॥३२॥ एवमुक्त्वाथविप्रर्षिर्विरिरामतपोनिधि ॥ जगाममनसारुद्रमशेषाघविनाशम् ॥ ३३ ॥ परमेश्वर सर्वमूलभूतोपि भवद्भिर्यस्मान्मघ्राभार्ययासार्धमित्यादिदक्षनान्यपूजनेन वेदाद्बहिष्कृत तथा सूर्यादिमूर्तिभि शकर सर्वेपा शुभकता सर्वलोकैर्वन्दितोऽपि महादेवो नम कपालीत्यादिवाक्यपूजनेन विनिन्दित ॥ निन्दन्तोवैदिकान्भद्यान्सर्वभूतपतिंहरमितिपूर्वमुक्तेश्च ॥ तस्माद्भवन्तएव त्रयी बाह्याभविष्यन्ति ॥ पूर्वश्लोकोक्तस्य भवच्छब्दस्यैवाऽत्र विभक्तिविपरिणामेनान्वयात्स मक्षवचनेपि भविष्यन्तीति प्रथमपुरुप ॥ भवच्छब्दान्वयमन्तरेण यस्मादिति हेतुहेतुमद्भावानुपपत्ते ॥ कतिपु चित्पुस्तकपु भविष्यध्वत्रयीबाह्याइतिपाठ ॥ आत्मनेपद गच्छध्व नरकान्पुनरित्यत्राऽऽर्पम् ॥ अतोपिवैष्णवात्रअग्रे शाङ्करमतखण्डना त्रयीबाह्या भविष्यन्तीतिवचनाशयो नैव शक्यकल्पन ॥ त्रयीबाह्यशब्दश्लोक्तचरकापालिकादिपरएव॥ भवेदवाह्येपुरपद्यत्याद्युदाहृत्य पूर्वकौर्मवचनसद्भावात् ॥ तथापाशुपतशास्त्रयमेवकुरसुव्रत ॥ कङ्कालशैवपापण्डमहाशैवादिभेदत ॥ अवलम्ब्यमतसम्यग्वेदवाह्यद्विजोत्तमा ॥ भस्मास्थिधारिण सर्वेभविष्यन्तिनसशय ॥ इत्यपरवचनस्यन्तिसर्वदाक्षेपुतामसाइत्यादिभ्यो निर्दिष्टस्वल्पाद्मादिवचनेभ्यश्च ॥ तथा इह यज्ञे सर्वपि ऋपयो देवाश्च ईश्वरविद्विप शिवद्वपिण सन्तएश्वर मार्ग वैदिकाहुतिभि शिवयजनादिलक्षण निन्दति ॥ सर्वेप्वेवहियज्ञेपुनभाग परिकल्पितद्वतिदक्षवाक्यस्यपूर्णेण तमसाऽस्थितया वृप

ध्वजस्याभावेन चाविद्यमानदोषारोपविषयं कुर्वन्ति ॥ अतोहृषीकेशः पराङ्मुखो भविष्यतीत्यग्रे वक्ष्यते ॥ अत्रहेतूननुवदति कुशास्त्रेत्यादिपद्यद्वयेन ॥ कुशास्त्राणि तामसानि वेदबाह्यशास्त्राणीति दर्शितं प्राक् ॥ तदासक्तिमन्तरा मनसि तमआवेशायोगात् ॥ पूर्वं तदाविष्टमनस्कताकथनेन निष्पद्यमानस्यैवायमनुवादः ॥ वस्तुतस्तु कुशास्तरि सर्वेष्वेवहियज्ञेष्वित्यादिना कुत्सितशासनकर्तरि दक्षगासक्तं चेतोयेषां तदृत्येव युक्ततरं भाति ॥ शास्त्राणामिह विशेषतः प्रसक्त्यभावात् ॥ तस्यैव साहाय्यकरणात् ॥ वैदिकमन्त्रान्सर्वभूतपतिं हर च निन्दित्वापि तदास्यस्यैव पूजनाच्च सिद्धमेवैतदनूद्यते ॥ चेतसङ्गत्यत्र मानसाइति पाठान्तरम् ॥ यद्यपि तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्य संज्ञायाचानिटावित्यौणादिकसूत्रेण शासेः क्षदादित्वाच्छासिक्षदादिभ्यइतिशेखरोक्तपाठान्तराद्वा शासेस्तृचि संज्ञायामेव शास्तेतियुक्तं ॥ मुनीन्द्रःश्रोघनःशास्तेत्यमरोक्तेः ॥ तथापि शुद्धसञ्ज्ञायामेवेति न शक्यं वक्तुम् ॥ मैत्रावरुणारुयर्त्विग्विशेषपर्याये प्रशास्तृशब्दे इडभावानुपपत्तेः ॥ बाहुळकात् सञ्ज्ञायांचानिटावितिचकाराद्वा असंज्ञायामपि स्वीकारे तु नियामकपर्यायोपि साधुः ॥ अतएव शास्त्रासमंतभद्रेनाशासकेपुतरन्यवदिति विश्वमेदिन्यौ ॥ प्रकृतसूत्रमनोरमातत्वबोधिन्यादिष्वप्यस्य कोशस्य प्रमाणत्वेनसम्प्रहाच्छासकवाचित्वमप्यसन्दिग्धमेव ॥ चान्द्रे शासे क्त्रिचिशिष्टिरित्यत्र शास्तेतिप्रत्युदाहरता रत्नमतिना त्वनौणादिकतृचोपीडभावोव्याकरणान्तरसंमत इति दर्श्यते ॥ पुराणादिषु तु श्रीभागवतादिषु (स्कं० १ अ० २२ श्लो० २६) शास्ताचोत्पथगामिनाम् ॥ (अ० १७ श्लोक० ९) खलानामपिशास्तरि ॥ (स्कं ५ अ० १० श्लोक० २६) शास्ताभिगोप्तानृपतिःप्रजानां ॥ (स्कं० ६ अ० ३ श्लोक० ४) कतिसंतीहशास्तारः ॥ (श्लोक० ५) शास्तारोदण्डधारिण इत्यादिस्थलेषु शास्तृशब्दस्य प्रचुरप्रयोगदर्शनात्पौराणिकपरिभाषयाप्यत्र तत्प्रयोगोनिर्बाधएव ॥ नन्वध्ययनसदाचाराभ्यां सपन्नानां कथं कुशास्त्रेषु कुशास्तरि वाऽऽसक्तिरित्यतआह ॥ मिथ्याधीतेति ॥ अधीत वेदादिकमध्ययनं वा ॥ नपुंसकेभावेक्तः ॥ समाचारः सन्ध्यावन्दनाद्यनुष्ठान मिथ्या अधीतसमाचारौ येषां ते तथा ॥ अथवा मिथ्यैव अधीत समाचारोवेदव्रतोपदेशपरोग्रन्थोयैरित्येत्र मुख्योऽर्थः ॥ अन्यथा सहस्रशोथशतशोबहुशोभूयएवहि ॥ निन्दन्तोवैदिकान्मन्त्रानित्यस्यायोगात् ॥ ननु ज्ञानिनामध्ययनानुष्ठानयोः समाचाराध्ययनस्य वा कथं वैयर्थ्यमितिचेत्तत्राह ॥ मिथ्याज्ञानेनेति ॥ नम्न कपालीविदितोविश्वात्मानोपपद्यतइत्यादिदक्षवाक्यस्य बाढमितिस्वीकारात्पूजनाच्च वास्तवज्ञानिनां तमआवेशस्य मायया मोहस्य चायोगात् ॥ इहतु तमसाविष्टमनसइति मोहिताविष्णुमाययेतिचोक्तत्वात्तथेति भाव ॥ अतइद पदद्वयमपि सिद्धस्यैवार्थस्यानुवादकम् ॥ एवमनूद्य तत्फल दर्शयितुं पुनः शपति ॥ प्राप्यघोरमिति ॥ अनूदितहेतूनामिहावरोहक्रमेण फलान्युच्यन्ते ॥ यस्मादेव तस्माद्घोर कलियुगं प्राप्य मिथ्याज्ञानप्रलापितेन दोषक्षेपकर्ताश्विकज्ञानाभावात्कलिजैर्दोषैर्मद्यपानादिभिः परित. पीडिता' सन्तोमिथ्याधीतसमाचारत्वाद्दोष तपोबलं त्यक्त्वा तत्त्यागात्कुशास्त्रेषु कुशासनकर्तरि वाऽऽसक्तमानसत्वाच्च नरकान्प्राप्नुत ॥ यस्माच्च

भवन्तः सर्वेपीश्वरविद्विषः सन्तऐश्वरं मार्गं निन्दन्ति तस्मादिदानीं स्वाश्रितःयज्ञरक्षार्थं स्वेन आत्मना आत्मीयेन दक्षेण वा आश्रितोपि हृषीकेशः पराङ्मुखो भविष्यति ॥ हरिहरयोरभेदेन हरद्वेषे हरिद्वेषस्य हरेज्यायामविद्यमानदोषारोपेण हरीज्यानिन्दनस्य च सिद्धेरिति भावः ॥ अयमपि शापएव ॥ स्वाभिन्नशिवद्वेषिषु भवत्सु प्रवृत्तं मच्छापं समर्थोपि सोन्यथा न करिष्यतीति निगर्वः ॥ हृषीकेशे पराङ्मुखे भवतामन्तःकरणं बाह्येन्द्रियाणि च सत्कर्मसु न प्रवर्तिष्यन्ते ॥ तद्वैमुख्ये सकलदुष्फलसंभवइति नातःपरं शप्तव्यमतो विररामेति सूतआह ॥ एवमुक्त्वेति ॥ भविष्यतिहृषीकेशइति ॥ शापानुरोधादेव तस्मिन् यज्ञे विष्णोर्गरुडरूपेण पराङ्मुखीभावः स्वयमपि यज्ञस्यानिर्वहणं चाग्रेऽस्मिन्नेवाध्याये वर्ण्यते ॥ एवंचेह त्रयीबाह्यत्वं कलिजदोषपरिपीडितत्वं तपोबलत्यागो नरकप्राप्तिर्यज्ञरक्षार्थं प्रार्थितस्यापि विष्णोः पराङ्मुखत्वं चेति पञ्चैव दक्षयज्ञे शिवद्वेषादिकर्तृषु शापस्य विषयाः ॥ ईश्वरद्वेषादेस्तद्धेतुतयैवानुवादइति सिद्धम् ॥ तदेतत्सर्वमनुसन्धायोक्तं मूले ॥ **तथा हि कूर्मपुराण इत्यादिना प्रलपितमपास्तमित्यन्तेन** ॥ अत्र यः **शिवद्वेष इति** ॥ वेदाप्रतिपाद्यत्वादिकथनरूपः सः ॥ प्रकरणस्वारस्यात् ॥ तेन "कलिमलहतंरश्रौतधर्मवक्तरिचतस्मिन्नभिरञ्जनम्" इति कल्पनमपास्तम् ॥ यच्छब्दोलिङ्गविपरिणामेन शिवनिन्दाशिवमार्गनिन्दयोरप्यन्वेति ॥ **तत्सर्वमनूद्येति** ॥ यस्माद्बहिष्कृतोवेदादित्यनेन शिवद्वेषं विनिन्दितोमहादेवइत्यनेन तन्निन्दां निन्दन्तीहैश्वरं मार्गमित्यनेनतद्यजनलक्षणमार्गनिन्दांचानूद्येत्यर्थः ॥ **कुशास्त्रेत्यादि** ॥ आदिपदं मिथ्याज्ञानप्रलापित्वसंग्राहकम् ॥ यच्छब्दनियन्त्रितप्रकृतशिवद्वेषादिपरामर्शिना तत्सर्वमितितच्छब्देन शिवोमोहनायावतीर्णइतिकथनशाङ्करमतखण्डनादेर्नेह संबंधगन्धोपीति द्योतितम् ॥ तदेवाहुः ॥ **नतुतत्रशङ्करोक्तेति** ॥ शङ्कराचार्यव्याख्यातश्रुत्यर्थस्येत्यर्थः ॥ इदमुपक्रमबलात्समर्थितम् उपसंहारबलाद्भूयःसमर्थ्यते ॥ तथाहि ॥ जगाममनसारुद्रमिति शापदानजन्यपापलोपनार्थं शापनिर्वहणार्थं च शिवं प्रत्येव मानसा गमनं ज्ञायते ॥ एतदग्रे चानुपदमेव ॥ एतस्मिन्नन्तरेदेवीमहादेवंमहेश्वरम् ॥ पतिंपशुपतिंदेवंज्ञात्वैतत्प्राहसर्वदृक ॥ ३४ ॥ एतद्दाधीचशापादि दक्षयज्ञवृत्तं ज्ञात्वा तद्वचननिर्वाहार्थं प्राहेत्यर्थः ॥ यतः सर्वदृक ॥ देव्युवाच ॥ दक्षोयज्ञेनयजते पितामेपूर्वजन्मनि ॥ विनिन्द्यभवतोभावमात्मानंचापिशङ्कर ॥ ३५ ॥ भवतो भावं वेदेषु सत्तां संहरणसमर्थं नग्नतयाऽवस्थानकपालधारणादि चेष्टां च विनिन्द्य तथा भवत आत्मानं विश्वात्मत्याष्टमूर्तित्वादिगुणविशिष्टं विग्रहं च विनिन्द्येत्यर्थः ॥ देवास्तदर्पयश्चासंन्तत्रसाहाय्यकारिणः ॥ विनाशयाशुतंयज्ञंवरमेतंवृणोम्यहम ॥ ३६ ॥ तत्र पूर्वोक्तनिन्दापूर्वकयज्ञे ॥ एतेन महर्षिकृता शापहेतुभूता निन्दापि साक्षाच्छिवस्यैवेति निश्चीयते ॥ दण्डोदैवरुद्रइति दाधीचवचननिर्वाहार्थं विनाशयेति प्रार्थनम् ॥ एवंविज्ञापितोदेव्यादेवदेवःपरःप्रभुः ॥ ससर्जसहसारुद्रंदक्षयज्ञजिघांसया ॥ ३७ ॥ एतेनाप्यसन्दिग्धं साक्षाच्छिवस्यैव प्रकरणम् ॥ ततः श्लोकद्वयेन सृष्टस्य स्वरूपमायुधानि च निरूप्योच्यते ॥ वीरभद्रइतिख्यातंदेवदेवसमन्वितम् ॥ सजातमात्रोदेवेशमुपतस्थेकृताञ्जलिः ॥ ४० ॥

तस्माद्दक्षस्यमखंविनाशयशिवोऽस्तुते ॥ विनिन्द्यमांसयजतेगङ्गाद्वारिगणेश्वर ॥ ४१ ॥ द्वितीयान्तानां ससर्जेति पूर्वेणान्वयः ॥ देवेशं शिवम् ॥ शिवोस्त्विति पुंस्त्वमार्षम् ॥ विनाशने हेतुर्विनिन्द्येति ॥ सः मां विनिन्द्ययजतइत्युक्तयापि पूर्वोक्तनिन्दादीनां श्रीमहादेवविषयकत्वमेव दृढीभवति ॥ अग्रे ततोवन्धप्रमुक्तेनसिंहेनैवेनलीलया ॥ वीरभद्रेणदक्षस्यविनाशमगमत्क्रतुः ॥ ४२ ॥ मन्युनाचोमयासृष्टाभद्रकालीमहेश्वरी ॥ तयाचसार्धंवृषभंसमारुह्ययर्यौगणः ॥ ४३ ॥ अत्र भद्रकालीसाहित्यकथनेन देवीशाप-विनिर्दग्धाइति त्रिंशाध्यायस्थव्यासवचने देवीशादेवीशेन वा भद्रकालीपतिना वीर-भद्रेण शपविनिर्दग्धाइत्यर्थः साधुः ॥ देवीशेन शिवेनैव वीरभद्रद्वारेति वा ॥ अग्रे श्लोकचतुष्टयेनरोमजाख्यैरन्यैरुद्रगणैः सपत्नीकैः परिवारितस्य तस्य यज्ञदेशं प्रति सस-मारंभं गमनं वर्णयित्वोच्यते ॥ उवाचसप्रियोरुद्रैर्वीरभद्रःस्वयंविव ॥ वयंह्यनुचराः सर्वेशर्वस्यामिततेजसः ॥ ४८ ॥ भागार्थेलिप्सयाप्राप्ताभागान्यच्छध्वमीप्सितान् ॥ अथचेत्क्रस्यचिदियंमायामुनिवरोत्तमाः ॥ ४९ ॥ भागोभवद्भ्योदेयस्तुनास्मभ्यमितिक-थ्यताम् ॥ तंनूताज्ञापयतियोविनङ्घ्यामोवयंततः ॥ ५० ॥ सप्रियः भद्रकालीसहितः ॥ रुद्रैः सहेति शेषः ॥ स्वस्य सगणस्य शर्वानुचरत्वं प्रकाश्य यज्ञभागानां प्रार्थनेन पूर्वमुक्ता ऐश्वरमार्गानिन्दा रुद्रभागप्रतिबन्धरूपैव नतु शङ्कराचार्यमतखण्डनरूपेत्यसन्दि-ग्धमवगम्यते ॥ अथचेदित्यत्र इयं सगणरुद्रभागावरोधनरूपा यदि कस्यचिन्मायाकपटं दंभोदर्पोवा स्यात्तदा भवद्योरुद्रानुचरेभ्यस्तु भागोन देयइत्यस्मभ्यं कथ्यताम् ॥ तथाचेयोऽस्मद्भागप्रतिषेधमाज्ञापयति तं निर्दिशत ॥ ततोवयं तं विनंक्ष्यामोविनाश-यिष्यामः ॥ अन्तर्भावितण्यर्थः प्रयोगः ॥ चतुर्थचरणे वेत्स्यामोहिवयंतुतमिति पाठा-न्तरम् ॥ तं शिवयजनस्य प्रतिषेद्धारं वेत्स्यामः कीदृक् समर्थः सइति परीक्षिष्यामहे ॥ ततः ॥ एवमुक्तागणेशेनप्रजापतिपुरःसराः ॥ देवाऊचुः ॥ प्रमाणंनोनजानीमोभागेम-श्राद्दतिप्रभुम् ॥ ५१ ॥ प्रजापतिर्दक्षः ॥ मन्त्राः योयुष्माकं भागे प्रमाणं सन्तीति न जानीमः ॥ यज्ञेषु रुद्रभागोमन्त्रप्रमितोनास्तीति भावः ॥ इति प्रभुं वीरभद्रमूचुरित्यर्थः॥ ततः ॥ मन्त्राऊचुःसुरायूयंतमोपहतचेतसः येनाध्वरस्यराजानंपूजयेयुर्महेश्वरम् ॥ ५२ ॥ ईश्वरःसर्वभूतानांसर्वदेवतनुर्हरः ॥ पूज्यतेसर्वयज्ञेषुसर्वाभ्युदयसिद्धिदः ॥ ५३ ॥ एव-मुक्तामहेशानमाययानष्टचेतसः ॥ नमेनिरेययुर्मन्त्रादेवान्मुक्त्वास्वमालयम् ॥ ५४ ॥ येनाऽध्वरस्येति॥ ये यूयं अध्वरस्य राजानमपि महेश्वरं न पूजयेयुः पूजयेत॥ पूजयेयुरिति पुरुषव्यत्ययआर्षं ॥ अन्यत्स्पष्टम् ॥ एवं साक्षान्मन्त्रैरुक्ताअपिदेवाभगवन्मायया नष्टचेतस्त्वान्महेशानं तथात्वेन न मेनिरे ॥ ततोमन्त्रादेवान्मुक्त्वा स्वस्थानं ययुः ॥ एतेनापि साक्षाच्छिवे विद्यमाना अध्वरराजत्वसर्व भूतेश्वरत्वसर्वदेवाऽभिन्नत्वसर्वयज्ञ-पूज्यत्वादयोधर्मामन्त्रप्रतिपादिताअपि देवैर्न स्वीकृताइति वर्णनेन साक्षाच्छिवस्यैवो-क्तविधैव निन्दा प्रकृतस्यहवीजमिति फलति ॥ न त्वेतच्छङ्कराचार्यपरतयोपपद्यते नापि निर्विशेषवादविवर्तवादादिखण्डनमिह सद्वीजं प्रतीयते ॥ अग्रे च ॥ तत सरुद्रो भगवान्सभार्यःसगणेश्वरः ॥ स्पृशन् कराभ्यांविप्रर्षिं दधीचंप्राहदेवहा ॥ ५५ ॥ मन्त्राः

प्रमाणंनकृतायुष्माभिर्बलदर्पितैः ॥ यस्माच्चसह्यतस्माद्वोनाशयाम्यद्यगर्वितान् ॥ ५६ ॥
इत्युक्त्वायज्ञशालांतांददाहगणपुङ्गवः ॥ गणेश्वराश्चसंक्रुद्धायूपानुत्पाट्याचिक्षिपुः ॥ ५७ ॥
वीरभद्रोपिदीप्तात्माशक्रस्यैवोद्यतंकरम् ॥ व्यष्टंभयददीनात्मातथान्येपांदिवौकसाम् ॥५८॥
इत्यादिनामुनीनपिमुनीश्वराः (६१) इत्यन्तेनयज्ञभङ्गोवर्णितः ॥ अत्र वज्रस्तम्भनस्य वर्णनेन देवीशापविनिर्दग्धाहृतित्रिंशाध्यायवाक्यस्य अपवि निर्वज्रं यथास्यात्तथेत्यर्थान्तरमपि निर्बाधमेव ॥ ततः ॥ भविष्यतिहृषीकेशइतिशापस्य फलं प्रदर्श्यते ॥ तथाविष्णुंसगरुडंसमायांतंमहाबलः ॥ विव्याधनिशितैर्बाणैःस्तम्भयित्वासुदर्शनम् ॥ ६२ ॥
समालोक्यमहाबाहुरागत्यगरुडोगणम् ॥ जघानपक्षैःसहसाननादांबुनिधिर्यथा ॥ ६३ ॥
ततः सहस्रशोरुद्रःससर्जगरुडान्स्वयम् वैनतेयादभ्यधिकान्गरुडंतंप्रदुद्रुवुः ॥ ६४ ॥
तान्दृष्ट्वागरुडोधीमानपायन्महाजवः ॥ विसृज्यमाधवंवेगात्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६५ ॥
अन्तर्हितेवैनतेयेभगवान्पद्मसंभवः ॥ आगत्यवारयामासवीरभद्रंचकेशवम् ॥ ६६ ॥
अत्र सुदर्शनस्तंभनं विष्णुनापि यज्ञरक्षाया अनिर्वाहश्च निरूपितः ॥ तदेतत्सर्वं विष्णोः सामर्थ्याभावमूलकमिति नहि केनापि निर्मत्सरेण शक्यं वक्तुम् ॥ किंतु भेदबुद्धेः फलं दर्शयितुं शापं सार्थकयितुं च हरेरेतत्पाराङ्मुख्यमेव ॥ अत एव गरुडरूपेणापि पराङ्मुखतया गमनम् ॥ अन्यथा वैनतेयश्चपक्षिणामितिगीतावाक्याद्भगवद्रूपस्य तस्य तथा पाराङ्मुख्यं न संगच्छेत ॥ अतएव तदद्भुतमिवाभवदिति तादृशवृत्तान्तस्याद्भुतत्वमुच्यते ॥ वस्तुतस्तु शापं सफलयितुं भगवतैव तथा कृतमतोनाद्भुतमिति ज्ञापनायेवशब्दः ॥ धीमानिति गमनस्य बुद्धिपूर्वकत्वज्ञापनार्थम् ॥ देवैर्मन्त्राणां तिरस्करणाच्छन्दोमयगरुडरूपेणैव पराङ्मुखतया गमनम् ॥ स्वयं त्वनिर्वहणरूपं पराङ्मुखत्वमवलम्बितम् ॥ स्वातन्त्र्यबोधनायैव अन्तर्हितेवैनतेयइतिस्वेच्छयाऽन्तर्धानं वर्ण्यते ॥ अथ भगवतएव स्वाभिन्नशिवमाहात्म्यं प्रचिख्यापयिषतोमायया देवादीनां व्यामोहाद्दिग्मभूदतः शिवस्य तत्रागमनं विष्णुमायारूपायाउमायाविशेषतः स्तवनं ततः क्लेशोपशमनं च प्रतिपाद्यते प्रसादयामासेत्यादिना ॥ तस्याविष्णुमायारूपत्वं तु यादेवीसर्वभूतेषुविष्णुमायेतिशब्दितेतिसप्तशतीवाक्यात् विष्णोर्मायाभगवतीययासंमोहितंजगत् ॥ आदिष्टाप्रभुणांशेनकार्यार्थेसंभविष्यतीति भागवतवाक्याच्च ॥ श्लोकास्तु प्रसादयामासचतंगौरवात्परमेष्ठिनः ॥ संस्तूयभगवानीशंशंभुस्तत्रागमत्स्वयम् ॥ ६७ ॥ वीक्ष्यदेवाधिदेवंतमुमांसर्वगणैर्वृताम् ॥ तुष्टावभगवान्ब्रह्मादक्षःसर्वेदिवौकसः ॥ ६८ ॥ विशेषात्पार्वतींदेवीं शङ्करार्द्धशरीरिणीम् ॥ स्तोत्रैर्नानाविधैर्दक्षःप्रणम्यचकृताञ्जलिः ॥ ६९ ॥ ततोभगवतीदेवीप्रहसन्तीमहेश्वरम् ॥ प्रसन्नमनसारुद्रंवचःप्राहघृणानिधिः ॥ ७० ॥ त्वमेवजगतःस्रष्टाशासिताचैवरक्षिता ॥ अनुग्राह्योभगवतादक्षश्चापिदिवौकसः ॥ ७१ ॥ ततःप्रहसन् भगवान्कपर्दीनीललोहितः ॥ उवाचप्रणतान्देवान्प्राचेतसमथोहरः ॥ ७२ ॥ गच्छध्वं देवताःसर्वाःप्रसन्नोभवतामहम् ॥ संपूज्यःसर्वयज्ञेषुनिन्द्योहंविशेषतः ॥ ७३ ॥ त्वंचापिशृणुमेदक्षवचनंसर्वरक्षणम् ॥ त्यक्त्वालोकैषणामेतांमद्भक्तोभवयत्नतः ॥ ७४ ॥ भविष्यसिगणेशानःकल्पान्तेनुग्रहान्मम ॥ तावत्तिष्ठममादेशात्स्वाधिकारेषुनिर्वृतः ॥ ७५ ॥

एवमुक्त्वातुभगवान्सपत्नीकःसहानुगः ॥ अदर्शनमनुप्राप्तोदक्षस्यामिततेजसः ॥ ७६ ॥
अत्रापि संपूज्यःसर्वयज्ञेषुनन्दिग्धोहमित्युक्त्या यज्ञभागराहित्यकथनलक्षणनिन्दायास्त्यागः
सर्वयज्ञेष्वाहुतिभिः सत्करणं चेत्येव प्रसादबीजमवगम्यते ॥ न तु विवर्तवादादिरूपमत-
विशेषस्वीकरणम् ॥ यच्च यज्ञस्यारक्षणं तच्छापानुरोधेन हरेः पराङ्मुखत्वादेव नतु
सामर्थ्याभावादिति ज्ञापयितुम् ॥ हरिहरयोरभेदोभगवतः प्रचिकाशयिषितं शिवमाहात्म्यं च
ब्रह्ममुखेन प्रकाश्यते ॥ अन्तर्हितेमहादेवेशङ्करेपद्मसंभवः ॥ व्याजहारस्वयंदक्षमशेषजग-
तोहितम् ॥ ७७ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ किंतवायंभवतोमोहःप्रसन्नेवृषभध्वजे ॥ यदाचस्त्वयंदे-
व:पालयेत्त्वामतंद्रितः ॥ ७८ ॥ सर्वेषामेवभूतानांसवीजंपरमागतिः स्तूयतेवैदिकैर्मन्त्रैर्दे-
वदेवोमहेश्वरः ॥ ७९ ॥ तमर्चयन्तियेरुद्रंस्वात्मन्याचम्सनातनम् ॥ चेतसाभावयुक्तेनतेयां-
तिपरमंपदम् ॥ ८० ॥ तस्मादनादिमध्यान्तंविज्ञायपरमेश्वरम् ॥ मनसाकर्मणावाचासमा-
राधययत्नतः ॥ ८१ ॥ यत्नात्परिहरेशस्यनिन्दामात्मविनाशिनीम् ॥ भवन्तिसर्वदोषाय
निन्दकस्यक्रियाहिताः ॥ ८२ ॥ यस्तुवैषमहायोगीरक्षकोविष्णुरव्ययः ॥ सदेवोभगवान्रु-
द्रोमहादेवोनसंशयः ॥ ८३ ॥ मन्यन्तेयेजगद्योनिंविभिन्नंविष्णुमीश्वरात् ॥ मोहादवेद-
निष्ठत्वात्तेयान्तिनरकंनराः ॥ ८४ ॥ वेदानुवर्तिनोरुद्रंदेवंनारायणंतथा ॥ एकीभावेनप-
श्यन्तिमुक्तिभाजोभवन्तिते ॥ ८५ ॥ योविष्णुःसस्वयंरुद्रोयोरुद्रःसजनार्दनः ॥ इतिम-
त्वाभजेद्देवंसयातिपरमांगतिम् ॥ ८६ ॥ सृजत्येषजगत्सर्वंविष्णुस्तत्पश्यतेश्वरः ॥ इत्थंजग-
त्सर्वमिदंजगन्नारायणोद्भवम् ॥ ८७ ॥ तस्मात्त्यक्त्वाहरेर्निन्दांहरेचापिसमाहितः ॥
समाश्रयमहादेवंशरण्यंब्रह्मवादिनाम् ॥ ८८ ॥ उपश्रुत्याथवचनंविरचस्यप्रजापतिः ॥
जगामशरणंदेवंगोपतिंकृत्तिवाससमिति ॥ ८९ ॥ एतावतामाक्षाच्छिन्नस्यैवेदं प्रकरणं
ननु तदवतारपरिमाङ्गिशेषवृत्तस्यात्र संबन्धगन्धोपीत्युपसंहारबलादप्यसन्दिग्धं सिद्धम् ॥
अग्रे चानुपदं येन्येशापाग्निनिर्दग्धादधीचस्यमहर्षयः ॥ द्विषन्तोमोहितादेवंसंबभूवुः
कलिष्वथ ॥ ९० ॥ त्यक्त्वातपोबलंकृत्स्नंविप्रागांकुलसंभवाः ॥ पूर्वसंस्कारमाहात्म्याद्ब्रह्म-
णोवचनादिह ॥ ९१ ॥ मुक्तशापास्ततःसर्वेकल्पान्तेरौरवादिषु ॥ निपात्यमानाःकालेनसं-
प्राप्यादित्यवर्चसम् ॥९२॥ ब्रह्माणंजगतामीशमनुज्ञाता.स्वयंभुवा ॥ समाराध्यतपोयो-
गादीशानंत्रिदशाधिपम् ॥ ९३ ॥ संबभूवुर्यथापूर्वंशङ्करस्यप्रसादतः ॥ इतिशप्तानां मुनी-
नामनिक्रान्तकलियुगेषु जन्मादिकं शापमुक्तिं च वर्णयित्वाऽध्यायउपसंहृतः ॥ एतद्वि-
षये मूलेऽग्रे किंचिद्वक्ष्यते तत्रैव विशेषं दर्शयिष्यामः ॥

यदि शप्ताः कीदृशा इति कस्यचिज्जिज्ञासा स्यादित्थंभूताः शप्ता
ज्ञेया इत्युत्तरं वा भवेत्तदा लक्षणपरत्वं तादृशप्रकरणस्य स्यात् ॥
तस्माल्लक्षणपरत्वं तादृशानां वर्णयन् प्रतारकएवेत्यवधेयम् ॥ स्वक-
पोलकल्पनयापि तेषां लक्षणत्वं न संभवति ॥ अतिव्याप्त्यादिदोष-
ग्रस्तत्वादित्युच्यते ॥ लक्षणचतुष्टयं तु पूर्वं निरस्तम् ॥

प्रकृतसन्दर्भस्य लक्षणपरत्वं वारयितुं स्पष्टं युक्त्यन्तरमाहुः ॥ यदिशप्ताइत्यादि ॥
तादृशानामिति ॥ उक्तरीतिकाधिक्यपरवचनानाम् ॥ प्रतारकएवेति ॥ मोहय-

न्तिजनान्सर्वानिति कौर्मवाक्यार्थानुगमात्सएव तथेत्यर्थः ॥ एवं चतुर्थलक्षणदूषणे प्रसङ्गात्पञ्चमषष्ठसप्तमलक्षणान्यपि निरस्तानि ॥ पुनः प्रत्येकं तानि निराकरिष्यन्तः सहस्रासे (एवंमिथ्याधीतसमाचारत्वमपिशङ्करानभिमताधीतसमाचारत्वं) इत्युक्तं पञ्चमलक्षणं दूषयन्ति ॥ पञ्चमलक्षणमित्यादिनाऽव्यतिव्याप्तिरित्यन्तेन ॥

पञ्चमलक्षणं मिथ्याधीतसामाचारत्वं ॥ तदपि न संभवति ॥ तत्र मिथ्यैव अधीतः समाचारोयैरितिविग्रहः ॥ तद्भावस्तत्त्वम् ॥ मिथ्याशब्दोभवन्मतेऽनिर्वचनीयवचनः ॥ अतएव भवदीयैर्मिथ्यात्वंसदसत्वानधिकरणत्वमनिर्वचनीयत्वम् ॥ तद्धि किमसत्वविशिष्टसत्वाभावः ॥ उतसत्वात्यन्ताभावासत्वात्यन्ताभावरूपं धर्मद्वयं ॥ सत्वात्यन्ताभाववत्वे सत्यसत्वात्यन्ताभावरूपं विशिष्टं वेति विकल्पत्रयमुद्भाव्य तत्र सिद्धसाधनसाध्यवैकल्यादिदोषैर्दूषयित्वा मैवमित्यादिना सत्वात्यन्ताभावासत्वात्यन्ताभावरूपधर्मद्वयएव निर्भरः कृतः ॥ एवंचसाद्दशार्थं त्यक्त्वा शङ्करानभिमतेत्यर्थं कुर्वतोऽपसिद्धान्तः ॥ समाचारोवेदव्रतोपदेशपरोग्रन्थः॥ अतएव श्रीशङ्कराचार्यैः स्वाध्यायस्य तथात्वेनहिसमाचारेधिकाराच्चसववच्चतन्नियमइतिसूत्रे "स्वाध्यायस्यैपधर्मोनविद्यायाः॥ कथमिदमवगम्यते यतस्तथात्वेनस्वाध्यायधर्मत्वेनसमाचारे वेदव्रतोपदेशपरे ग्रन्थआथर्वणिका इदमपि वेदव्रतत्वेनसमाप्यातमितिसमामनन्ति" इत्युक्तं ॥ तत्रच शङ्करानभिमतत्वं दुरुपपादम् ॥ सर्वस्यैव वेदव्रतोपदेशपरस्य ग्रन्थस्य शङ्कराभिमतत्वात् ॥ तदर्थावर्णनमात्रेणैव तदनभिमतत्वं चेच्छङ्कराऽवर्णितार्थकवेदव्रतग्रन्थाध्ययनकर्तृषु दधीचादिष्वतिव्याप्तिः॥ दधीचोक्तिस्तु नशङ्कराभिमतसमाचाराभिप्रायेण किंतु यतोभवद्भिरीश्वरस्य निन्दा कृता अतोभवतां समाचाराध्ययनादिकं मिथ्या वृथैवेत्युपालम्भः ॥ यथा कश्चिद्धर्माचरणशीलः कुत्सितं कर्म कुर्याच्चेत्तदा तमन्यउपालभेत तव धर्माचरणं वृथैवेति तथेयमुक्तिः ॥ यदिच सम्यगाचारः समाचारोयथार्थआचारइतियावत् ॥ धनार्जनादिरूपोनृपसेवादिरूपोगृहस्थाश्रमिणां विहितइत्युच्यते तदातु तत्तत्प्रतिपादकस्मृत्यध्ययनमपि तेषामेव शङ्कराभिमतं नतु संन्यासिनाम् तेषां सर्वसंन्यासस्यैवाभिमतत्वात् ॥ तथाच धनार्जनराजसेवादिपरेत्वव्यतिव्याप्तिः ॥

अनिर्वचनीयवचनइति ॥ "मिथ्याशब्दोऽनिर्वचनीयतावचनः" इतिपञ्चपादिकादिषु कथनात्तथेत्यर्थः ॥ भवदीयैरिति ॥ अद्वैतसिद्धिकारादिभिः ॥ अस्य कृतइत्युत्तरेणान्वयः ॥ तद्धि ॥ सदसत्वानधिकरणत्वं हि ॥ असत्वविशिष्टेति ॥ वैशिष्ट्यं सत्वसाभावस्य वा विशेषणम् ॥ अयं प्रथमः कल्पः ॥ धर्मद्वयमिति द्वितीयः ॥ विशि-

ष्टमिति तृतीयः ॥ तच्च ॥ विकल्पत्रयम् ॥ दूषयित्वेति ॥ अद्वैतसिद्धौ प्रथमपरिच्छेदारंभएव विप्रतिपत्तिप्रतिपादनोत्तरं "विमतं मिथ्या दृश्यत्वात् जडत्वात्परिच्छिन्नत्वात् शुक्तिरूप्यवत्" इति प्राचां प्रयोगानुपन्यस्य ननु किमिदं मिथ्यात्वं साध्यत इत्यादिना विकल्पत्रयमुद्भाव्य "नाद्यः ॥ सत्वमात्राधारे जगत्यसत्वविशिष्टसत्वानभ्युपगमाद्विशिष्टाभावसाधने सिद्धसाधनात् ॥ न द्वितीयः ॥ सत्वासत्वयोरेकाभावेऽपरसत्वावश्यकत्वेन व्याघातात् ॥ निर्धर्मकब्रह्मवदस्य सत्वराहित्येपि सद्रूपेणामिथ्यात्वोपपत्त्यार्थान्तराच्च ॥ शुक्तिरूप्ये बाध्यत्वरूपसत्वव्यतिरेकस्यैव बाध्यत्वरूपासत्वस्य व्यतिरेकासिद्ध्यासाध्यवैकल्याच्च ॥ अत एव न तृतीयः ॥ पूर्ववद्व्याघातादर्थान्तरात् साध्यवैकल्याच्च" इति दूषयित्वेत्यर्थः ॥ मैवमिति ॥ "मैवम् ॥ सत्वात्यन्ताभावासत्वात्यन्ताभावरूपधर्मद्वयविवक्षायां दोषाभावात्" इत्यादिना व्याहत्यादिकं परिहृत्य मिथ्याशब्दस्य तादृशार्थकत्वे निर्भरः कृत इत्यर्थः ॥ तथा च मिथ्याशब्दस्य शङ्करानभिमतार्थकत्वमेव शङ्कराऽनभिमतमिति भावः ॥ अत्रेदं बोध्यम् ॥ मिथ्याधीतसमाचारा इत्यत्र किं मिथ्या अधीतं वेदादिकं समाचारोऽनुष्ठानं च येषामित्यर्थ आहोस्विन्नञ्प्रत्ययान्तसाहचर्येण भावार्थकक्तस्वीकरणादधीतमध्ययनमिति उताहो पूर्वोक्तः ॥ नाद्यौ ॥ वेदादेस्तदध्ययनस्य सन्ध्यावन्दनाद्यनुष्ठानस्य च शङ्कराऽनभिमतत्वाऽभावात् ॥ न चवैष्णवग्रन्थतदाचरणे एवाऽत्राऽधीतसमाचारौ कल्प्यौ ॥ मानाभावात्कपोलकल्पनामात्रस्याऽनुपादेयत्वात् ॥ वैष्णवानां सिद्धान्ताचरणयोर्वेदादिमूलकताया उपपादयिष्यमाणत्वाच्च ॥ तदध्ययनं तु त्वयापि कृतमतस्त्वय्यतिव्याप्तिः ॥ समाचाराभावाददोषइति चेत् वैष्णवानां भगवत्सेवाद्याचरणं वेदादिधर्मिष्टं मनुषे न वा ॥ आद्ये शङ्कराभिमतत्वं स्वीकुरु ॥ द्वितीये त्वद्बुद्ध्या पापरूपे समाचारशब्दोऽशक्यः प्रयोक्तुम् ॥ पातञ्जलाद्यनुयायिषु चातिव्याप्तिः ॥ "एतेन योगः प्रत्युक्त" इत्यादिस्थलेयोगस्य शङ्कराऽऽचार्यैः प्रत्युक्तत्वात् ॥ नहि सकले जगति शस्ता सुवचा ॥ एतेनैव पातञ्जलादिसूत्रव्याख्यातृषु वैष्णवाचारप्रतिपादकेषु भगवन्मन्त्रग्रहणाऽऽद्याचारवत्तया पुराणादौ प्रसिद्धेषु व्याससनारदादिष्वतिव्याप्तिरवधेया ॥ वस्तुतस्तु समाचारशब्दस्य तथा व्याख्यानमेव शङ्करानभिमतमतस्तृतीयएव विग्रहआदर्तव्यइत्याशयेनाहुः ॥ **समाचारइत्यादि** ॥ **शङ्कराचार्यैरिति** ॥ उक्तमित्यग्रिमेणाऽन्वयः ॥ स्वाध्यायस्यैषइत्यादिः समामनन्तीत्यन्तः साधनाध्याये गुणोपसंहारपादे (सूत्र ३) स्वाध्यायस्येतिसूत्रस्य शङ्करभाष्यस्थोग्रन्थः ॥ वादिनि शङ्करानभिमताधीतसमाचारत्वं स्पष्टयितुं शङ्कराचार्याणामेव निर्देश ॥ वस्तुतस्तु रामानुजानां श्रीभाष्ये भास्कराचार्याणां भेदाभेदभाष्ये श्रीकण्ठशैवभाष्ये भिक्षोरविभागाद्वैतभाष्ये तत्तदनुयायिवृत्तिषु च सएव समाचारशब्दार्थः ॥ यद्यप्यास्माकीनभाष्ये मध्वभाष्यतत्प्रकाशिकायां च सम्यगाचारइत्यर्थोपि दृश्यते तथापि तत्राऽनभिमतमेवेति किं तेन ते ॥ तथा च कौर्मवाक्ये सम्यगाचारः समाचारइति योगेन समाचारशब्दोऽनुष्ठानपरोभवता न शक्योव्याख्यातुम् ॥ भवन्मये अन्यविशेषे तस्य रूढेर्योगरूढेर्वा सत्वात् ॥ योगाद्रूढिर्बलीयसीति सिद्धान्तात् ॥ अन्यथा सूत्रेऽपि सोऽर्थोमाभूत ॥

तत्रचेति ॥ समाचारग्रन्थे ॥ तदर्थेत्यादि ॥ समाचारग्रन्थार्थस्य ॥ तदनभीति ॥ शङ्कराऽऽचार्याऽनभिमतत्वम् ॥ वेदग्रन्थान्यादीत्यादिपदेन द्वादशोपनिषदतिरिक्तसकलवेदभागस्य सङ्ग्रहः ॥ शङ्कराचार्यैरीशावास्यादिदशोपनिषदां श्वेताश्वतरनृसिंहतापनीययोश्चेति द्वादशानामेव व्याख्यातत्वात् ॥ तथाच तत्तच्छाखाध्यायिषु सर्वैर्वैदिकैष्वतिप्रसङ्गः ॥ वेदप्रामाण्यवादिनां तेषां वैदिकभागोनानभिमतइति चेदाथर्वणानां समाचारेपि तुल्यम् ॥ एवंचाऽसंभवोलक्षणदोषः ॥ अथ श्लोकं पाठः श्लोकं स्पष्टइत्यादिवदधीतेतिकृदन्तस्यैकदेशेऽपि धात्वर्थे मिथ्याशब्दान्वयं स्वीकुर्यात्तदाप्यसंभवस्तदवस्थः ॥ तदध्ययने तदनभिमतत्वाभावात् ॥ अध्ययने तदनभिमतत्वं नाम तदनभिमतेतिकर्तव्यताकत्वमिति चेत् क तैस्तदध्ययनेतिकर्तव्यता निरणायीति दर्शय ॥ अथ कौमैवास्यस्य वाम्नार्थमाहुः ॥ दधीचोक्तिस्त्विति ॥ अतोवैदिकमन्वादिनिन्दाऽनुमितसमाचाराध्ययनवैयर्थ्यानुवादाभिप्रायमेव मिथ्याऽधीतसमाचाराइति संबोधनमिति भावः ॥ समाचारे शिरोव्रतस्याऽप्याम्नातत्वात्तस्य च रुद्रदेवताकतायाः कैश्चिदभ्युपगमादैश्वरमार्गं निन्दतां भवतां समाचाराऽध्ययनं वृथैवेति सशोधनाभिसन्धिः ॥ त्वया त्वाऽऽथर्वणभागप्रसिद्धस्य शिरोव्रतस्य भस्मोद्धूलनरूपत्वमेवाऽभ्युपगतं स्वकृतशैवसुधाकरे द्वितीयकिरणे ॥ अतोऽत्र संतोष्टव्यम् ॥ वस्तुतस्तत्रत्यत्वदुक्तेरयुक्तता तु सत्सिद्धान्तमार्तण्डादौ मया प्रपञ्चितेति कृतं प्रासङ्गिकेन ॥ प्रस्तावनोक्तं छत्रचामरादि धनार्जनराजसेवादिकं स्मारयन्तोवादिन्येव लक्षणाऽतिप्रसक्तिं वक्तुमाहुः ॥ यदि चेत्यादि ॥ स्मृत्यध्ययनमपीति ॥ नच तत्प्रतिपादकस्मृत्यभावः शङ्क्यः ॥ (अ० १ गृहस्थप्रकरणे श्लोक २) राजाऽन्तेवासियाज्येभ्य सीदद्भ्यच्छिद्देदनंक्षुधेति याज्ञवल्क्यादिभिर्गृहस्थधर्मेषु तस्य स्मरणात् ॥ तेषामेवेति ॥ गृहस्थानामेव ॥ शेषे षष्ठी ॥ अथ सहस्राक्षे (मिथ्याज्ञानप्रलापित्वमपि शिवाऽनभिमतज्ञानप्रलापित्वमेव) इत्युक्तं षष्ठ लक्षणं दूषयन्ति ॥ मिथ्याज्ञानप्रलापित्वंशतानांपष्ठंलक्षणमित्यादिना दुर्वारैवेत्यन्तेन ॥ लक्षणाभासएवेति ॥

मिथ्याज्ञानप्रलापित्वं शतानां षष्ठं लक्षणमुक्तं तदपि लक्षणाभासएव ॥ दोषदुष्टत्वात् ॥ कथमितिचेच्छृणु ॥ मिथ्यापदस्य शङ्करानभिमतपरत्वं वर्णयतस्तव पूर्वोक्तयुक्त्याः निगृहीतत्वसंपादकत्वेनेत्यवेहि ॥ अन्येपि दोषायैर्दुष्टत्वं लक्षणस्य तेप्युच्यन्ते ॥ शङ्करानभिमतस्य प्रमाणादिषोडशपदार्थतत्त्वज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वेन प्रतिपादके गौतमेतिव्याप्तिः ॥ नहि शास्ताश्च गौतमेनोर्व्यामिति वदतस्तव गोतमस्यापि विप्रशस्तत्वमभिमतम् ॥ गौतमेनेति तृतीयया तस्य कर्तृत्वावगमात् ॥ किंच स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगइति योगसूत्रस्य भाष्ये "पुरुषः स्वामीदृश्येनस्वेनदर्शनार्थसंयुक्तः तस्मात्संयोगाद्दृश्यस्योपलब्धिर्याभोगः यातु द्रष्टुःस्वरूपोपलब्धिःसोपवर्गः" इत्यादिना शङ्करानभिमततादृशज्ञानप्रतिपादकेषु व्यासेष्वतिव्याप्तिश्च ॥ एवं धर्मविशेषप्रसूताद्द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानांपदा-

र्थानांसाधर्म्यवैधर्म्याभ्यांतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसमित्यादिना पदार्थ-तत्त्वज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं वदति कणभुज्यतिव्याप्तिः ॥ किंच तत्तदुक्तज्ञानाध्येतरि तत्तज्ज्ञानमलापिनि त्वय्यतिव्याप्तिर्दुर्वारैव ॥

घनजपाः पुंसीत्याभासशब्दस्य क्लीबविशेषणत्वेऽपि पुंस्त्वाऽनपायः ॥ अयं भावः ॥ पूर्वत्र शङ्करशब्दस्याऽत्र शिवशब्दस्य च प्रयोगेण शब्दभेदात् "सोमेनयजेत ॥ दाक्षिणानिजुहोति ॥ हिरण्यमात्रेयायददाति" इत्यादिवद्वस्तुभेदमभिप्रेत्य साक्षाच्छिवोऽत्र विवक्ष्यत उत शङ्कराऽऽचार्यएव ॥ आद्येऽस्माभिरुच्यमानं ज्ञानं न शिवाऽनभिमतम् ॥ चतुर्षु वैष्णवसंप्रदायेष्वास्माकीनसंप्रदायस्य शिवप्रवर्तितत्वात् ॥ श्रीब्रह्मरुद्रसनकवैष्णवाःक्षितिपावना इति वक्ष्यमाणपाद्मादिवचनेभ्यः ॥ द्वितीयस्मिन्नभयत्र मिथ्याशब्दस्य त्वदुक्तार्थकत्वं मानाऽभावादनास्थेयं पूर्वापरतदध्यायसंदर्भविरोधाद्बाधितं च तथाप्यभ्युपेत्य दूषयन्ति ॥ पूर्वोक्तयुक्त्याइत्यादि ॥ अपसिद्धान्तइतिपूर्वोक्तयुक्तयः ॥ निगृहीतत्वेति ॥ अपसिद्धान्तस्यापि निग्रहस्थानत्वादिति भावः ॥ अतएव गौतमपञ्चलक्षण्यां (अ० ५ आह्निक २ सूत्र १) "प्रतिज्ञाहानिःप्रतिज्ञान्तरंप्रतिज्ञाविरोधःप्रतिज्ञासंन्यासोहेत्वन्तरमर्थान्तरंनिरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकंपुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभाविक्षेपोमतानुज्ञापर्यनुयोज्योपेक्षणंनिरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तोहेत्वाभासाश्चनिग्रहस्थानानि" इति द्वाविंशतिनिग्रहस्थानेष्वपसिद्धान्तमपि तत्त्वेन गणयित्वा (सू० २४) "सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात्कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्तः" इति सलक्षितः ॥ प्रमाणादीति ॥ गौतमसूत्रेषु हि (अ० १ आ० १ सू० १) "प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्ताऽवयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानांतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाऽधिगमः" इति षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानान्मोक्षाऽधिगमं प्रतिज्ञाय कथं तेषां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसमित्याकाङ्क्षायां तेन मिथ्याज्ञानस्य नाशात्तन्नाशेन दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषाणामवरोहक्रमेण नाशाच्च तन्निःश्रेयसमित्याशयेन (सूत्र २) "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायेतदनन्तरापायादपवर्गः" इति सूत्रयित्वा तेषां तत्त्वज्ञानसंपादनाय (सूत्र ३) "प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाःप्रमाणानि" इत्यादिभिरेकोनचत्वारिंशता सूत्रैः प्रथमसूत्रोद्दिष्टपदार्थेषु निर्णयान्तान्नव पदार्थान्प्रथमाऽध्यायस्य प्रथमाह्निके लक्षयित्वा द्वितीयाह्निके वादादीन्सप्तपदार्थान् विंशत्यासूत्रैर्लक्षयित्वा (अ० २ आ० १ सू० १) "समानानेकधर्मोऽध्यवसायादन्यतरधर्मोऽध्यवसायाद्वानसंशयः" इत्यादिना (अ० ५ आ० २ सू० २५) "हेत्वाभासाश्चयथोक्ताः" इत्यन्तेनाऽध्यायचतुष्टयेन तएवपदार्थाः सप्रपञ्चं परीक्षिताः ॥ तत्र (अ० १ आ० १ सू० १०) "इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनोलिङ्गमिति" इत्यादौ शङ्कराचार्योऽनभिमतमात्मस्वरूपादिकं प्रतिपादयतीति युक्तस्तत्राऽतिप्रसङ्गः नच गौतमस्य देवीशत्वं मानाभावात् ॥ सर्वर्षिशिरोरत्नेषु व्यासचरणेष्वतिव्याप्तिमाहुः ॥ किंचेति ॥ पातञ्जलसूत्रेषु साधनपादे (सू० १६) "हेयंदुःखमनागतम्" इति दुःखस्य त्याज्यत्वमुक्त्वा (सू० १७) "द्रष्टृदृश्ययोः संयोगोहेयहेतुः" इति दुःखहेतुमुक्त्वा किं तद्द्वयमित्याकाङ्क्षायां सूत्रद्वयेन भूतेन्द्रियरूपं

इत्थं सूत्रद्वयेन द्रष्टुः स्वरूपं भोकृत्वं चाभिधाय (सू० २२) " कृतार्थंप्रतिनष्टमप्य-नष्टंतदन्यसाधारणत्वात्" इत्येकस्यैव प्रधानस्य सर्वपुरुषसाधारणत्वं सर्वथा नाशाभावं च प्रतिपाद्य संयोगस्वरूपं निरूप्यते ॥ (सू० २३) "स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहे-तुःसंयोगः" इति ॥ संक्षेपत एतदर्थं तु राजमार्तण्डाख्यतद्वृत्तौ भोजराजः ॥ "स्वशक्तिर्दृ-श्यस्यस्वभावः ॥ स्वामिशक्तिर्द्रष्टुःस्वरूपं ॥ तयोर्द्वयोरपिसंवेद्यसंवेदकत्वेनव्यवस्थितयो-र्यास्वरूपोपलब्धिस्तस्याःकारणंय.ससंयोगः॥ सचसहजभोग्यभोकृत्वस्वभावस्वरूपान्नान्यः॥ नहितयोर्नित्ययोर्व्यापकयोश्चस्वरूपादतिरिक्तःकश्चित्संयोगोस्ति ॥ यदेवभोग्यस्यभोग्यत्वं-भोकृश्चभोकृत्वमनादिसिद्धंसएवसंयोगः ॥ " इत्याह ॥ तथा च पुरुषाणामनौपाधिकं नानात्वं द्रष्टृदृश्ययोर्वास्तवं भेदं नित्यत्वं च श्रीशङ्कराऽऽचार्योऽनभिमतं स्वीकुर्वंति पतञ्ज-लावतिव्याप्तिः ॥ न केवलं तत्र किंतु परमाचार्येषु व्यासेष्वपि सेत्याहुः ॥ **भाष्य इति** ॥ पुरुषःस्वामीत्यादिरपवर्गइत्यन्तः पातञ्जलभाष्यग्रन्थः ॥ **इत्यादिनेति** ॥ अनूदितग्रन्था-ग्रेऽनुपदं "दर्शनकार्यावसानःसंयोगइतिदर्शनंवियोगस्यकारणमुक्तंदर्शनमदर्शनस्यप्रति-द्वंद्वीतिअदर्शनंसंयोगनिमित्तमुक्तंनात्रदर्शनंमोक्षकारणमदर्शनाभावादेवबन्धाभावःसमोक्ष इति" इत्यादिना ज्ञानस्य मोक्षं प्रत्यकारणत्वमौपचारिककारणत्वं च शङ्कराचार्यान-भिमतप्रायमुक्तम् ॥ द्रष्टृदृश्ययोः सार्वदिकः स्वस्वामिभावश्च तदनभिमतएवोक्तः ॥ इतः पूर्वसूत्रे भाष्ये "अतश्चदृग्दर्शनशक्त्योर्नित्यत्वादनादिःसंयोगोव्याख्यातइति" इत्यादि तदनभिमतमेवोदितम् ॥ एतद्व्याख्याने च वाचस्पतिमिश्रः ॥ "नचप्रधा-नवदेकएव पुरुषस्तन्नानात्वस्यजन्ममरणसुखदुःखोपभोगमुक्तिसंसारव्यवस्थयासिद्धेः ॥ एकत्वश्रुतीनांचप्रमाणान्तरविरोधात्कथंचिद्देशकालविभागाभावेनभक्त्याप्युपपत्तेः प्रकृत्ये-कत्वपुरुषनानात्वयोश्चश्रुत्यैवसाक्षात्प्रतिपादनात्" इत्युक्त्वाअजामेकामिति श्रुतिमुदाह-रति ॥ शङ्कराचार्यैस्त्वियं श्रुतिः समन्वयस्य तुरीये (सू० ८) चमसवदविशेषादित्यधिकरणे-ऽन्यथैव व्याख्याता ॥ तथा प्रकृतसूत्रे भाष्ये किंचेदमदर्शनंनामेत्यादिना तद्विषयकानष्टौ कल्पानुपन्यस्यता भगवता व्यासेन "कारणान्तरेष्वपिकल्पितेष्वेवसमानश्चर्चः" इत्य-भ्यधायि ॥ एतच्च "नकेवलंप्रधानेकारणान्तरेष्वपिपरब्रह्मतन्मायापरमाण्वादिषुकल्पिते-पुसमानश्चर्चोविचारः" इति विवृण्वता वाचस्पतिमिश्रेणास्माकं शङ्कराचार्याणां नैयायि-कादीनां च सिद्धान्तादन्यदेव तत्रत्यमिति स्पष्टीकृतम् ॥ तस्माद्व्यासेषु तद्विवरणे सांख्य-कौमुद्यादिषु च तदनभिमतं निरूपयति वाचस्पतिमिश्रे सर्वदर्शनसंग्रहादिप्रणेतृविद्या-रण्यादिषु चातिप्रसङ्गः सुस्थः ॥ एतदेवातिव्याप्तिश्चेति चकारेण बोध्यते ॥ **एवंधर्मे-त्यादि** ॥ अत्रेदं ज्ञेयम् ॥ कणादो हि तर्काचार्यो वैशेषिकदशलक्षणीं प्रणिनाय (अ० १ आ० १ सू० १) "अथातोधर्मंव्याख्यास्यामः" इति धर्मव्याख्यानं प्रतिज्ञाय-(सू० २) "यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिःसधर्मः" इति तं लक्षयित्वा (सू० ३) "तद्वचनादाम्नायस्यप्रामाण्यम्" इति वेदप्रामाण्यमभिधाय (सू० ४) "धर्मविशेष-प्रसूताद्द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानांपदार्थानांसाधर्म्यवैधर्म्याभ्यांतत्त्वज्ञानान्निः-

श्रेयसम्" इति सुकृतविशेषजन्यात् द्रव्यादितत्त्वज्ञानादेव मोक्षं प्रतिपादयति ॥ अत्र साधर्म्यंसमानोधर्मःवैधर्म्यंविरुद्धोधर्म इति मुक्तावलीकारादयः॥ एतदुपस्कारे शङ्करमिश्रः "सर्वपदार्थप्रधानोद्वंद्वश्चात्रसमासः ॥ सर्वपदार्थतत्त्वज्ञानस्यनिःश्रेयसहेतुत्वात् ॥ तदत्रशास्त्रनिःश्रेयसयोर्हेतुहेतुमद्भावः ॥ शास्त्रतत्त्वज्ञानयोर्व्याप्यव्यापकभावः ॥ निःश्रेयसतत्त्वज्ञानयोःकार्यकारणभावः ॥ द्रव्यादिपदार्थशास्त्रयोःप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबंधोऽवगम्यते ॥ एतेपांचसंबंधानांज्ञानाद्विःश्रेयसार्थिनामिहशास्त्रेप्रवृत्तिः" इति वक्ति ॥ मुक्तिस्वरूपं च अशेषविशेषगुणध्वंसावधिकदुःखप्रागभाव इति सिद्धान्तयति ॥ एतच्च सर्वं शाङ्कराचार्याऽनभिमतमेव॥ तथा तृतीयाध्यायद्वितीयाह्निकेसूत्रकारः (सू० ४) "प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराःसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनोलिङ्गानि" इति सूत्रे आत्मनां नित्यसविशेषत्वमभिधाय (सू० ५) "तस्यद्रव्यत्वनित्यत्वेवायुनाव्याख्याते" इति तेषां द्रव्यत्वं स्वीकृत्य सूत्रत्रयेणाऽऽगमिकत्वं पूर्वपक्षीकृत्य (सू० ९) "अहमितिशब्दस्यव्यतिरेकान्नागमिकम्" इत्यादिना सूत्रदशकेन निराकरोति ॥ तथा (सू० १९) "सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकात्म्यम्" इत्यात्मैक्यं पूर्वपक्षीकृत्य (सू० २०।२१) "व्यवस्थातोनाना ॥ शास्त्रसामर्थ्याच्च" ॥ इत्यात्मनां नानात्वमेव सिद्धान्तयति॥ एतद्वृत्तिकाराजयनारायणतर्कालङ्कारप्रभृतयश्चात्र मायावादस्यानुवादपुरःसरनिरासं स्पष्टमेव दर्शयन्ति ॥ चतुर्थाध्याये च (सू० ११२) "सदकारणवन्नित्यम्" "तस्यकार्यंलिङ्गम्" इत्यादिना नित्यानां परमाणूनां प्रपञ्चोपादानतया विवर्तवादविरोधिनमारंभवादमेवोरीकरोति ॥ अतोयुक्तेव तत्र तदनुयायिषु चातिव्याप्तिः ॥ अथ पाद्मोत्तरखण्डवचनाश्रयणादसच्छास्त्रत्वमङ्गीकृत्येष्टापत्तिमभ्युपेयास्तर्हि मायावादेपि तुल्यम् ॥ किंचतत्तदिति ॥ प्रस्तावनायां तेन न्यायादिशास्त्रं सम्यगभ्यस्तमिति प्रतिपादनात्पञ्चमलक्षणस्य प्रकृतग्रन्थे शैवसुधाकरे च क्वचित्तदनुवादात्पष्ठलक्षणस्य च व्यतिव्याप्तिरिति भावः ॥ नचाभिनिवेशपूर्वकत्वमुभयत्राभिनिवेश्यतद्व्यदोषः शक्यवचनः ॥ लक्षणग्राहकमानतयाऽभिमते कौर्मवाक्ये विशेषणस्यानुक्तया तन्निवेशे मानाभावात् ॥ अस्माभिस्तु तयोः शतलक्षणत्वमेव पुरा निराकारीति नास्मासु तत्सङ्क्रमप्रसङ्ग इति भावः ॥ सहस्राक्षे ननु वैष्णवानामित्यादिनाऽनुचितत्वादित्यन्तेन दर्शितं ससमं लक्षणं दूषयन्ति ॥ विष्णोःसम्यगित्यादिना असंभवापत्तेरित्यन्तेन ।

विष्णोः सम्यगसम्यग्वाऽऽश्रयणं तदपि शतानां लक्षणमुक्तं तदपि न लक्षणम् ॥ अत्र सम्यगाश्रितत्वमसम्यगाश्रितत्वं प्रत्येकं लक्षणं मिलितं वा ॥ नाद्यः ॥ सम्यगाश्रितेष्वतिभक्तेषु नारदोद्धवसनकादिष्वतिव्याप्तेः ॥ नहि तत्र शठत्वसंभावनमपि येनेष्टापत्तिं कुर्याः ॥ असम्यगाश्रयणं चान्यदेवताभक्तानामेव संभवति ॥ येप्यन्यदेवता भक्तायजन्तेश्रद्धयान्विताः ॥ तेपिमामेवकौन्तेययजन्त्यविधिपूर्वक-

मित्यनेन तेषामेवासम्यगाश्रयणस्य भगवता प्रतिपादितत्वात् ॥ तथाच सर्वेष्वन्यदेवताभक्तेष्वतिव्याप्तिः स्यात् ॥ किंच विनिन्दन्ति हृषीकेशंब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः अस्यापि श्लोकस्य तादृशप्रकरणस्थत्वेन हृषीकेशनिन्दकतद्भक्तब्राह्मणनिन्दकानां शप्तत्वस्य त्वयाप्यङ्गीकरणीयतया विष्णुपराङ्मुखेषु तेषु विष्णोः सम्यगसम्यग्वाऽऽश्रयणस्य (स्वाश्रितोपीत्यपिशब्देनकथंचिदाश्रितस्यग्रहणंनत्वनाश्रितस्य) इति वदतस्तवाप्यभिप्रेततया तत्राव्याप्तिः स्यात् ॥ किंच व्यावृत्तिर्वाव्यवहारोवालक्षणस्य प्रयोजनम् ॥ तत्र व्यावृत्तिरितरभेदानुमितिस्तज्जनकत्वेनाभिमतस्य लक्षणद्वयस्य कुत्राप्यसत्त्वेन प्रत्येकं च तयोः सम्यगाश्रितेष्वसम्यगाश्रितत्वस्यासम्यगाश्रितेषुसम्यगाश्रितत्वस्यासत्त्वेन भागासिद्धतया पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनेतरभेदानुमित्यजनकतया निष्फलत्वमेव ॥ एवं व्यवहारजनकत्वमपि प्रत्येकं सर्वत्र न संभवति परस्पराव्याप्तत्वात् ॥ नद्वितीयः ॥ मिलितयोर्द्वयोरेकत्रासंभवस्योक्तत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेनासंभवापत्तेः ॥ तस्मात्सप्तानामपि लक्षणत्वेनाभिमतानामव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिदोषग्रस्तत्वेनानिश्चायकतया तैर्लक्षिते व्यवहारं कुर्वन्भ्रान्तएव शिष्टैरनादेयवचनश्चेति ॥

अत्रेदं ज्ञेयम् ॥ भविष्यतिहृषीकेशइति वाक्यस्याऽर्थः प्रकरणादिलभ्योऽसंदिग्धः प्रकाशतएवाऽतोननुवैष्णवानामित्यादिशङ्का तदुत्तरपरत्ववर्णनं च प्रलाप एव ॥ यच्च स्वाश्रितोपीत्यत्र प्रलपितं तन्न ॥ अनाश्रितस्यौदासीन्यमात्रसंभवेन पाराङ्मुख्याऽनियमात् ॥ स्वतः सर्वाऽनुग्राहके सर्वपालके विष्णौ स्वौदासीन्यस्याप्यसंभवात् ॥ स्वेन स्वैर्वाऽऽश्रितइति व्याख्यानस्यौचित्येन तन्न सूपसर्गस्याप्यभावाच्च ॥ अत्राऽपिशब्दस्वारस्यं तु विष्णोहव्यं रक्षस्वेत्यादिमन्त्रलिङ्गादङ्गताऽऽश्रयोपि सयज्ञवस्तु रक्षेदेव किं पुनर्यजमानादिना कृताश्रयः ॥ प्रकृते तूक्तकारणवशात्कृताऽऽश्रयोपि पराङ्मुखोयज्ञरक्षा-

---

* ननु वैष्णवानां नः कथ नरके पातोविष्णोरक्षायां समर्थत्वादतआह ॥ भविष्यतीति ॥ सत्यं तस्याऽस्ति तत्र सामर्थ्यं सोऽपि चेत्पराङ्मुखस्स्यात् कस्तर्हि त्रातेतिभावः ॥ स्वाश्रितोऽपीत्यपिशब्देन कथंचिदाश्रितस्य ग्रहणं नत्वनाश्रितस्य ॥ तथाभूतस्य पराङ्मुखतायाः प्राप्तत्वेन तत्कथनस्य निष्फलत्वापत्तेः ॥ सुशब्दस्वारस्यभङ्गापत्तेश्च ॥ एवंच तादृशानां सम्यग्विष्णोराश्रयणमेव न संभवति ॥ यदि केषांचित्तत्स्यात्तथाऽपि स पराङ्मुखोभविष्यतीत्यपिना सूचितम् ॥ तथाच विष्णोरसम्यगसम्यग्वा यदाश्रयणं तत्तेषां सप्तमं लक्षणम् ॥ परंतु इदं लक्षणमितरस्य कस्यचित्संदिग्धस्याऽपि सत्त्वे एव शप्तत्वनिर्णायकम् ॥ मुक्तिभुक्तिसाधनविष्णुभक्तिमात्रस्य तद्भिन्नाया वक्तुमनुचितत्वात् ॥ विष्णोः पराङ्मुखता निषिद्धेपादेः फलम्

विमुखोभविष्यतीति बोध्यम् ॥ इतरस्य शाखलक्षणस्य सन्दिग्धस्य सत्त्वे शास्त्रत्वस्य सदे श्रीविष्णुभक्तेः शास्त्रत्वनिर्णायकत्वं वदन् श्रीमान् महानाऽऽत्मेव ॥ भगवद्गीतादयस्तु दुराचारदर्शनादसाधुत्वसंदेहेपि भगवतः सम्यगाश्रयणात्साधुत्वनिश्चयं बोधयन्ति अपिचेत्सुदुराचारोभजतेमामनन्यभाक् ॥ साधुरेवसमंतव्यः सम्यग्व्यवसितोहिसइत्यादौ अतोऽयं प्रलापोविष्णुभक्तानां द्वेषादेव ॥ परस्तु लक्षणेष्वन्यतमस्य कस्यचिद्वा सन्दिग्धस्य सर्वत्रानेतुं शक्यतया शास्त्रतायां विष्णुभक्तिव्यापकतायाः कथनएव पर्यव सानसिद्धेः ॥ तस्मान्मुक्तिमुक्तीत्यादिकथनं व्यामोहनमात्रम् ॥ (तथाचविष्णोः सम्य गसम्यग्वाद्याश्रयर्गतचेपांसतमंलक्षणम्) इति रमसोक्तिं विकल्प्य दूषयन्ति । **अत्रेति** ॥ सम्यगाश्रितोयैस्तद्भावस्तत्त्वं सम्यगाश्रयणमित्यर्थः ॥ सम्यगाश्रिताश्रयणं येषां तत्त्वं वा ॥ एवमसम्यगाश्रितत्वमसम्यगाश्रयणम् ॥ सम्यगसम्यग्वेति परोक्ते वाशब्दस्य विकल्पार्थत्वाऽभिप्रायात्प्रथमः कल्पः ॥ अवधारणार्थत्वाभिप्रायाद्द्वितीयः । **नारदोद्धेत्यादि** ॥ नच लक्षणान्तराभावाद्दोषः शङ्कः ॥ पञ्चरात्रेकादशस्कन्धादिष्वेः शङ्कराचार्यानभिमतसाकारवादादेर्वर्णितत्वया स्वद्रीत्या निश्चितस्य तस्य सत्त्वात् । **प्रतिपादितत्वादिति** ॥ गीतानवमाध्यायवाक्ये मामेवेतिसावधारणोक्त्या योयोयांयां तनुमित्युक्त्या चान्यदेवताकर्मकस्याप्याश्रयणस्य भगवत्कर्मकत्वम् ॥ अविधिपूर्वकत्वोक्त्या- कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाइत्युक्त्या चासम्यक्त्वमिति भावः ॥ **किंचेति** ॥ विनिन्दन्तिहृषी- केशमिति वाक्यं कौर्मपूर्वखण्डत्रिंशाध्यायस्थम् ॥ **तादृशेति** ॥ शास्त्रनिरूपकेत्यर्थः ॥ **तद्भक्तेति** ॥ वाक्ये ब्रह्मादिपदानन्तरं केष्वपियत्तद्दलि ससत्रिंशाऽध्यायवाक्याच्च तद्भक्तत्वलाभः मान्दर्शितः ॥ **तेष्विति** ॥ शास्त्रेषु ॥ **इतरभेदानुमितिरिति** ॥ व्यावृत्तिरितरभेदइति दीपिका ॥ इतरभेदानुमितिरिति वाक्यवृत्त्यादयः ॥ यथा गौरित- रेभ्यो भेदवती शृङ्गवत्त्वे सति सास्नावत्त्वादित्यादौ गवीतरभेदानुमितिः ॥ **असत्त्वे- नेति** ॥ परस्परप्रतिद्वन्द्वितया तेजस्तिमिरयोरिव तयोः सामानाधिकरण्यासंभवात्सं- योगवदाश्रयगत्वाव्याप्यवृत्तित्वाभावाच्चोक्तं द्वयोः कुत्राप्यसत्त्वम् ॥ निष्फलत्वमित्यग्रिमे हेतुतया तृतीयान्तस्यान्वयः ॥ **तयोरिति** ॥ लक्षणयोः ॥ इदं भागासिद्धतयेत्यनेना- न्वेति ॥ **भागासिद्धतयेति** ॥ पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन हेत्वभावोभागा- सिद्धिरिति गदाधरभट्टादयः ॥ यथा पृथिवी गन्धवती घटत्वादित्यादौ पृथिवीत्वसामा- नाधिकरण्येन पटादौ घटत्वाद्यभावः ॥ यथा वा पृथिव्याद्यश्चत्वारः परमाणवोनित्या- गन्धवत्त्वादिति ॥ अत्र गन्धवत्त्वस्य पार्थिवपरमाणुषु सत्त्वाज्जलादिपरमाणुष्वसत्त्वाद्भागा- सिद्धिः ॥ **पक्षतेति** ॥ पक्षतावच्छेदकं शास्त्रत्वं तद्व्यापिकामितरभेदानुमितिविषयतां लक्षणद्वयमपि न जनयति ॥ शास्त्राइतरेभ्योभिद्यन्ते विष्णोः सम्यगाश्रयणादिति प्रयोगे असम्यगाश्रयणवत्सु शास्त्रेष्वनुमितेरसिद्धेः असम्यगाश्रयणलिङ्गकप्रयोगे सम्यगाश्रयणवत्सु तदसिद्धेश्चेति भावः ॥ **परस्पराव्याप्तत्वादिति** ॥ सम्यगाश्रयणवति शास्त्रे असम्य-

गाश्रयणस्य तद्धति सम्यगाश्रयणस्य चाऽव्याप्तत्वात् ॥ सम्यगाश्रयणासम्यगाश्रयणे मिलिते लक्षणमिति पक्षं दूषयन्ति ॥ नद्वितीयइति ॥ एवं सप्त लक्षणानि दूषयित्वा सिद्धमर्थमाहुः ॥ तस्मादिति ॥ व्यवहारं विप्रशसत्वव्यवहारम् ॥ ननु लक्षणसप्तकसन्दर्भे लक्षणशब्देन मया नासाधारणधर्मोविवक्ष्यते किन्तु "इत्थंभूतलक्षणे ॥ लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु ॥ लक्षणहेत्वोः" इत्यादिवज्ज्ञानजनकज्ञानविषयोवा परिचायकं वाऽभिप्रेयतेऽतोभवदुक्तदोषाणामनवकाशएवेति चेन्मैवम् ॥ तथासति लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वाऽभावेनाव्याप्तिपरिहारेप्यतिव्याप्तिदोषापरिहारात् ॥ तत्राप्यव्यभिचारिणएव लक्षणत्वात् ॥ तथाहि ॥ ज्ञानजनकज्ञानविषयः परिचायकमितित्वनर्थान्तरम् ॥ तत्र लक्षणशब्देन च करणव्युत्पत्त्या ज्ञापकमुच्यते ॥ ज्ञापकत्वं च व्यभिचारिणोन संभवति ॥ नहि व्यभिचारिविषयकज्ञानेन सन्दिग्धलक्ष्यनिर्णयोजन्यते ॥ जटाभिस्तापसइत्यत्र विवक्षितजटाविशेषस्य तापसाव्यभिचारित्वमस्त्येव ॥ अन्यथामात्र जटाज्ञानेन तापसत्वनिश्चयस्यायोगात् ॥ वृक्षंप्रतिविद्योततेविद्युदित्यत्र तत्कालसंबन्धविशिष्टतद्वृक्षव्यक्तेर्विद्युत्प्रकाशदेशव्याप्यत्वमस्त्येव ॥ अन्यथा प्रकाशानधिकरणदवीयः प्रदेशस्थवृक्षान्तरेणापि प्रकाशदेशोलक्ष्येत ॥ एवं तिष्ठन्मूत्रयतीत्यादौ तिष्ठतिक्रिया मूत्रयतिक्रियायालक्षणमित्याद्युक्तं भाष्यकृता ॥ तेन वर्तमानकालिकमूत्रणक्रियाज्ञानजनकज्ञानविषयस्तात्कालिकस्थितिक्रिया तद्व्याप्यैव ॥ अथवाऽस्तु तत्र कथञ्चिद्व्यभिचारिणोपि लक्षणत्वम् ॥ तथापि तादृशलक्षणत्वाश्रयणे प्रकृते तत्र नकापीष्टसिद्धिः ॥ तत्र वृक्षप्रत्यक्षोत्तरं विद्युद्विद्योतनप्रत्यक्षमिव तिष्ठतिक्रियादिप्रत्यक्षोत्तरं कदाचिन्मूत्रणक्रियादिप्रत्यक्षमिव च नह्यत्र निन्दादिप्रत्यक्षोत्तरमपि विप्रशासत्वप्रत्यक्षंभवति ॥ किन्त्वनुमितिरेव त्वयावाच्या ॥ साच व्याप्तिनिश्चयमन्तरा न संभवतीति स्वसंमतलक्षणानां विप्रशासत्वव्याप्यत्वमेव वाच्यमायुष्मता ॥ एवं च सति पूर्वोक्तातिव्याप्तिदोषाः सुस्थाः ॥ अनुर्लक्षणइत्तिसूत्रेच किंभवान्कमण्डलुपाणिंछात्रमद्राक्षीदित्युदाहरता भाष्यकृता काकवद्देवदत्तस्यगृहमित्यादौ काकतत्संयोगादेरिवोपलक्षणस्यापि कमण्डलोस्तत्पाणित्वस्य वा छात्रज्ञानजनकज्ञानविषयत्वाल्लक्षणत्वमुक्तम् ॥ तच्च लक्षणं पूर्वं कमंडलुपाणिं त्वं चक्षुर्विषयीकृतवतस्तस्यैव पुरुषे तज्ज्ञानं जनयितुं प्रभवति नतु तथा तमदृष्टवति ॥ अतएव भाष्ये "सकृदप्यसौकमण्डलुपाणिश्छात्रोदृष्टस्तस्यतदेवलक्षणम् ॥ इत्युक्तम् ॥ तथाचात्र येन पुरा निन्दादिकं विप्रशासत्वं चोभयमप्यनुभूतं स्यात्तस्यैव निन्दादिराहित्यकालेपि तत्र शतोयमितिनिश्चयो नतु शापमदृष्टवतस्तत्साहित्यकालेपि तत्र तथा निश्चयः ॥ अतः प्रकृते तादृशलक्षणत्वाश्रयणमपार्थकमेवेत्यतिदुर्बलत्वान्न मूलेऽनूद्य दूषितम् ॥ लक्षणहेत्वोरितिशास्त्रविचारे चाग्रे स्वतो दूषितं तत्स्यादिति ॥

ननु कूर्मपुराणे पूर्वखण्डे एकोनत्रिंशेऽध्यायेऽर्जुनं प्रति व्यासेन कुर्वन्तिचावताराणिब्राह्मणानांकुलेपुवै ॥ देवीशापविनिर्दग्धाः पुरा-

दक्षाध्वरेद्विजाः ॥ निन्दन्तिचमहादेवंतमसाविष्टचेतसः ॥ वृथाधर्मं चरिष्यन्तितस्मिन्कालेयुगान्तके ॥ येचान्येशापनिर्दग्धागौतमस्य महात्मनः ॥ सर्वेतेपतरिष्यन्तिब्राह्मणास्तासुयोनिषु ॥ इत्याद्युक्त्वोक्त-मोहयन्तिजनान्सर्वान्दर्शयित्वाफलानिवै ॥ इति ॥ एवमादिवाक्यै-स्तादृशानि लक्षणानि दर्शितानि तैरेवास्माभिरपि व्यवहारः क्रियत इति कुतोस्माकं भ्रान्तत्वमितिचेन्न ॥ तादृशप्रकरणस्य लक्षणपर-त्वाभावात् ॥ नह्यर्जुनस्य विप्रशप्ताः कीदृशाइत्याकारकः प्रश्नः किंतु कृतंत्रेताद्वापरंचकलिश्चेतिचतुर्युगम् ॥ एषांस्वभावंसूताद्यकथयस्व समासतइति ऋषिभिः शौनकादिभिः पृष्टः सूतोयुगधर्मान्व्यकुमर्जुन-प्रश्नं युगधर्मविषयकमवतारितवान् ॥ गत्तेनारायणेकृष्णेस्वमेवपरमं पदम् ॥ पार्थःपरमधर्मात्मापाण्डवः शत्रुतापनः ॥ पृष्टवान्प्रणिपत्या-सौयुगधर्मान्द्विजोत्तमाः ॥ तस्मैप्रोवाचसकलंमुनिःसत्यवतीसुतः ॥ प्रणम्यदेवमीशानंयुगधर्मान्सनातनान् ॥ इत्यादिना ॥ एवंचार्जुनस्य युगधर्मजिज्ञासया प्रश्ने कथं विप्रशप्तलक्षणानि व्यासोब्रूयात् ॥ अनाकांक्षिताभिधानेऽर्थान्तरं च कथं न स्यात् ॥ अतएव वक्ष्यामि तेसमासेनयुगधर्मान्नरेश्वर ॥ नशक्यतेमयापार्थविस्तरेणाभिभाषि-तुम् ॥ आद्यंकृतयुगंप्रोक्तंततस्त्रेतायुगंबुधैः ॥ तृतीयंद्वापरंपार्थचतुर्थः कलिरुच्यत इत्युपक्रम्य कृतेतुमिथुनोत्पत्तिरित्यादिना सत्ययुगधर्मा-नुक्त्वा वर्तयन्तिस्वतेभ्यस्तास्त्रेतायुगमुखेप्रजा इत्यादिना त्रेतायुग-धर्मानुक्त्वा द्वापरेप्यथविद्यन्तेमतिभेदास्तदानृणाम् ॥ रागोलोभ-स्तथायुद्धंतत्त्वानामविनिश्चय इत्यादिना द्वापरधर्मानुक्त्वा तिष्ये-मायामसूयांचवधंचैवतपस्विनाम् ॥ साधयन्तिनरानित्यंतमसाव्या-कुलीकृता इत्यादिना कलिधर्मा उक्ताः ॥ अन्तेच इत्येतल्लक्षणंप्रोक्तं युगानांवैसमासतः ॥ अतीतानागतानांवैयावन्मन्वन्तरक्षयः ॥ इत्युप-संहृतम् ॥ तथाच उपक्रमोपसंहाराभ्यां युगधर्मबुबोधयिषयैव व्यासैस्तादृशवाक्यानि प्रणीतानीति निश्चीयते ॥ तादृशग्रन्थस्य संदर्भमज्ञात्वा विप्रशप्तलक्षणपरत्वं वर्णयन्भ्रान्त एव ॥ त्रिंशाध्याया-न्तर्गतांस्तादृशश्लोकांस्तत्रैवेत्यादिना एकोनत्रिंशेध्याये वर्णयन्भ्रा-न्तत्वे सत्यदृष्टकूर्मपुराणश्चेति शिष्टापरिगृहीत एव ॥ किंच तादृश-प्रकरणस्य विप्रशप्तलक्षणपरत्वे शुक्लदंताजिताक्षाश्चमुण्डाःकाषाय-वाससः ॥ तथा ॥ काषायिणोन्येनिर्ग्रन्थास्तथाकापालिकाश्चये ॥ वेदविक्रयिणश्चान्येतीर्थविक्रयिणःपरे ॥ तथा ॥ यतयश्चभविष्यन्ति शतशोथसहस्रशः ॥ नाशयन्तिस्वधीतानिनाधिगच्छन्तिचापरे ॥

तथा ॥ वामाःपाशुपताचारास्तथावैपाञ्चरात्रिकाः ॥ भविष्यन्तिकलौ तस्मिन्ब्राह्मणाः क्षत्रियास्तथा इत्यादिवचनानामपिताद्दशप्रकरणस्थत्वात्ताद्दशयतीनामपि विप्रशप्तत्वं कथं न स्यात् ॥ भवतु तेन किं स्यादितिचेत्तन्मध्यपातिनस्त्वपि स्यादित्यवधारय ॥

अथ सहस्रास्ये एकोनत्रिंशाध्यायस्यतयोक्तानां वस्तुतस्त्रिंशाध्यायस्थानां कुर्यन्तिचावताराणीत्यादिवचसामाशयं प्रकाशयिष्यन्तः शङ्कन्ते ॥ ननुकूर्मेत्यादिना ॥ परिहरन्ति ॥ ताद्दशेति ॥ व्यासार्जुनसंवादरूपप्रकरणस्य ॥ लक्षणपरत्वाऽभावमेवोपपादयन्ति ॥ नह्यर्जुनस्येत्यादिना ॥ कौर्मे पूर्वखण्डेऽष्टाविंशाध्यायारम्भे (श्लो० १) कृतंत्रेताद्वापरंचेति प्रश्नः ॥ सूतस्तु (श्लो० २) गतेनारायण इत्यादिना व्यासार्जुनसमागमादि वर्णयित्वा एकोनत्रिंशे (श्लो० ६) एवमुक्तोभगवतापार्थः परपुरंजयः ॥ पृष्टवान्प्रणिपत्यासौयुगधर्मान्द्विजोत्तमाः ॥ इतियुगधर्मविषयकंप्रश्नं (श्लो० ७) तस्मैप्रोवाचेत्यादिना व्यासोक्तांस्तद्धर्मांश्चोक्तवान् ॥ तदेतदनुसन्धायाहुः ॥ अवतारितवानिति ॥ कथमिति ॥ नापृष्टःकंचनब्रूयान्नचान्यायेनपृच्छतइति मनुना प्रतिषेधात्कथं ब्रूयादिति भावः ॥ बाधकान्तरमप्याहुः ॥ अनाकाङ्क्षितेत्यादि ॥ अर्थान्तरं हि निग्रहस्थानम् ॥ गौतमेन पञ्चलक्षण्यां (अ० ५ आ० २ सू० १) प्रतिज्ञाहानिप्रतिज्ञान्तरप्रतिज्ञाविरोधप्रभृतिद्वाविंशतिनिग्रहस्थानेष्वर्थान्तरमपि निर्दिश्य (सू० ७) "प्रकृतादर्थादप्रतिसंबद्धार्थमर्थान्तरम्" इति तस्य लक्षणमुक्तम् ॥ लक्षणपरत्वपक्षे प्रतिज्ञाहानिमपि सूचयन्ति ॥ अत एवेति ॥ (श्लो० ८) वक्ष्यामीतिप्रतिज्ञावाक्ये युगधर्मान्वक्ष्यामीत्युक्त्वा युगधर्माणामपि संक्षेपेण कथनं प्रतिज्ञाय विस्तरेण कथनस्याशक्यतां चाभिधाय वक्तुं प्रवृत्तेन भगवता श्रोतृजिज्ञासाविषया युगधर्मा अपि समासेनैव निरूपणीयाः क्व पुनस्तत्राऽपृष्टशास्त्रलक्षणप्रपंचनस्यावसर इति भावः ॥ (श्लो० १४) कृतेत्वित्यादिना (श्लो० २२) वर्तयन्तीत्यादिना (श्लो० ४२) द्वापरेप्यथेत्यादिना च यावदध्यायसमाप्ति त्रियुगीधर्मानिरूपिताः ॥ अत्र तेभ्यइति ॥ कृतयुगे प्रजानां निर्वाहकावृक्षास्तत्राध्याये वर्णितास्तेभ्यः ॥ सत्त्वानामिति ॥ प्राणिनाम् ॥ क्वचित्तत्त्वानामिति पाठः ॥ अथ त्रिंशे (श्लो० १) तिष्येमायामित्यादिना कलिधर्मान् (श्लो० ३८) तस्मात्सर्वप्रयत्नेनेत्यादिना कलौ शिवप्रपत्त्यादितः सिद्धिं च प्रदर्श्य (श्लो० ५३) इत्येतल्लक्षणंप्रोक्तमिति चतुर्युगधर्मनिरूपणमुपसंहृतम् ॥ अत्रापि समासत एव प्रवचनं वर्णितम् ॥ उपक्रमोपसंहाराभ्यामिति ॥ उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् ॥ अर्थवादोपपत्तीचलिङ्गंतात्पर्यनिर्णयइत्युक्तेस्ताभ्यां तथा निश्चीयतइति भावः ॥ शुक्लदन्ताऽजिताक्षा इति ॥ सवर्णदीर्घआर्षः ॥ शुक्लदन्ताश्च ते अजिताक्षाश्चेति शीतोष्णमितिवद्विशेषणयोः समासोवा ॥ तत्रमहाकोपाल्पतेजसइत्यादावपि तथाप्रयोगो दृश्यते ॥ शूद्रसंन्यासिनस्तु त्वादृशाविरागिशब्दवाच्या वृथा गिरिपुरीत्याद्यभिख्यावंतोवर्णादिविभागरहिताः प्रसिद्धा एव ॥ काषायिनोन्य

इति ॥ कृतसंन्यासाब्राह्मणाभासाः ॥ नाशयंतिस्वधीतानीत्यत्र नाशयंतःस्वकंधर्मं- नाधिगच्छंतितत्पदमित्यपिपाठः ॥ पाञ्चरात्रिकाः कापिलादिपञ्चरात्रानुयायिनः ॥ नारदपञ्चरात्रस्य श्रीभागवतभारतमोक्षधर्मादिषु प्रशंसिततया भगवच्छास्त्रत्वसिद्धेरित्य- न्यत्र विस्तरः ॥ अत्र मध्येमध्येऽनुपयुक्तश्लोकान्विहायोपयुक्तश्लोकाएव संगृह्यन्ते ॥ तथाच (श्लो० १३) शुक्लदन्ताः (श्लोक १६) काषायिणोन्ये (श्लो० २२) यतयश्चेति (श्लो० २५) ग्रामाइति॥ एवमादिषु स्पष्टतया निरूपणात्स्वादृशविरागिष्वेव विप्रशात्वमापतेत् ॥ तथापिस्यादिति ॥ स्वस्य ब्राह्मणत्वे स्वयं वर्ण्यमानेपि वर्णादि- विभागविरहितविरागिवर्गान्तःपातितया तथात्वं सुस्थमिति भावः॥ नच पञ्चदशाध्या- यवचस्सूत्प्रेक्षितलक्षणानामत्रासमन्वयात्तदभावः शंक्यः ॥ त्रिनेत्रत्वपञ्चाननत्वादिविशि- ष्टविग्रहस्यानित्यत्वाभ्युपगमेन तदाराधनस्यापि साधनविशेषत्वमात्रस्वीकारेण च शिवद्वे- षतन्मार्गनिन्दयोरनपायात् ॥ तादृशशास्त्रासक्तत्वात् ॥ वेदसमाचारादावपि मिथ्यात्वो- रीकारात् सर्वंमिथ्येत्येवाऽऽलपनात् भागवतनिन्दादिलिङ्गाऽनुमितहृषीकेशपाराङ्मुख्याच्च तांस्तत्तत्समन्वयसिद्धेः ॥ इदं चात्र ज्ञेयम् ॥ तस्मिन्नध्याये (श्लो० ३) अधार्मिका निराधारामहाकोपाल्पतेजसः ॥ अनृतंब्रुवतेलुब्धास्तिष्येजाताःसुदुष्प्रजाः ॥ ३ ॥ दुरिष्टै- र्दुरधीतैश्चदुराचारैर्दुरागमैः ॥ विप्राणांकर्मदोषैश्चप्रजानांजायतेभयम् ॥ ४ ॥ नाधीयतेत- दावेदान्नयजन्तिद्विजातयः ॥ यजन्तियज्ञान्वेदांश्चपठन्तेचाल्पबुद्धयः ॥ ५ ॥ तथा (श्लो० ८) स्नानंहोमंजपंदानंदेवतानांतथार्चनम् ॥ तथान्यानिचकर्माणिनकुर्व- न्तिद्विजातयः ॥८॥ विनिन्दन्तिमहादेवंब्राह्मणान् पुरुषोत्तमम् ॥ आम्नायंधर्मशास्त्राणिपु- राणानिकलौयुगे ॥९॥ कुर्वन्त्यवेददृष्टानिकर्माणिविविधानिच ॥ स्वधर्मेतुरुचिर्नैवब्राह्मणा- नांप्रजायते॥१०॥ इत्यादिकथनादधार्मिकाः कापालिकादिदुरागमदुराचारदुरध्ययनतज्जन्य- दुरिष्टादिशालिनोवेदाध्ययनस्नानजपादिरहिताः शिवकेशवयोर्निन्दकाः श्रुतिस्मृतिपुरा- णगर्हिणोभवादृशाः प्रच्छन्नकापालिकादयएव कुर्वन्तिचावताराणीत्यादिवचसां गोचराः ॥ एवं (श्लो०१५) तथाकापालिकाश्चयइत्याद्युक्तेः साक्षात्कापालिकप्रभृतयश्च तद्विषयाः ॥ वेदाध्यायिनस्तदुक्त्यनुयायिनः ॥ श्रीहरिसंप्रदायिनस्तु नामीषां विषयाः ॥ अनुपदं विनिन्दन्तिहृषीकेशंब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ॥ वेदबाह्यव्रताचारादुराचाराव्रृथाश्रमाः ॥ ३० ॥ मोहयन्तिजनान्सर्वान्दर्शयित्वाफलानिच ॥ तमसाविष्टमनसो वैडालव्रतिका- धमाः ॥ ३१ ॥ इति कथनेन वैष्णवेषु तत्प्रवृत्तेष्षोडशाध्यायादौ मोहकत्वादिना वर्णितेषु तत्प्रवृत्तेश्च निश्चयात् ॥ किञ्च तत्र (श्लो० २६) ज्ञानकर्मण्यपगतेलोकेनि- ष्क्रियतांगते ॥ कीटमूषकसर्पाश्चधर्षयिष्यन्तिमानुषान् ॥ (श्लो० २७) कुर्वन्ति- चावताराणीत्यादिपठ्यते ॥ तथाच सर्वथा ज्ञानकर्मापगमलोकनिष्क्रियत्वयोरधिकरणे कलियुगान्तएव तेषामवतरणं सिद्ध्यति ॥ (श्लो० २८) तस्मिन्कलियुगान्तकइत्युक्त्यापि तदेव दृढीक्रियते ॥ बहुषु पुस्तकेष्वेवमेव पाठः ॥ तस्मिन्कालेयुगान्तकइतिपाठे-

ऽप्येतद्दूषणम् ॥ एवंसति कुर्वन्तिचेति पदसामर्थ्ये नावसरः ॥ अपिच कुर्वन्तिचेत्य-त्रावधारणार्थं छीयन्तसाधुत्वाय त्वदीयाऽधिकरणयत्नत्वं स्वीकरोषि न वा ॥ कार्येऽप-हारक्रियाधिकरणानामेव करणं प्राप्यते नापचारणम् ॥ द्वितीये लिङ्गविरोधस्तदवस्थः ॥ ब्राह्मणास्तामुयोनिदियतियदुपचनेन दासानां पश्वादियोनित्वप्रयवतारोगम्यते ॥ वाक्यार्थ-स्तु प्रागेव व्याख्यातः ॥

वस्तुतस्तु नास्मन्मते शिवनिन्दा नापि शिवद्वेषः ॥ अतएवास्मदाचार्यैस्तत्रतत्र श्रीशिवस्योत्कृष्टतयैव वर्णनं कृतम् ॥ स्वस्वमतं व्यवस्थापयितुमवतीर्णानां वास्तवीमाचार्यपदवीमुद्वहतांतेषां तत्तन्मतव्यवस्थापनस्य परमतखण्डनं विना दुर्विभाव्यतया तत्तन्मतखण्डनावसरे खण्डनयुक्तिसहकारित्वेनोत्कर्षापकर्षबोधकवचनानि तु न देवनिन्दात्वेन व्यवह्रियन्ते ॥ अत एव कापिलमतखण्डनावसरे शङ्कराचार्याणां ईक्षतेर्नाशब्दमितिसूत्रे "नसाङ्ख्यपरिकल्पितमचेतनंप्रधानं जगतःकारणंशक्यंवेदान्तेष्वाश्रयितुंअशब्दंहितत्" अग्रे च गौणश्चेन्नात्मशब्दादिति सूत्रे "प्रधानमचेतनंसच्छब्दवाच्यमितियदुक्तं तदसत्" इति ॥ द्वितीयाध्यायारंभे च स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गइतिचेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगादितिसूत्रव्याख्याने "परतन्त्रप्रज्ञास्तु प्रायेणजना" इत्याद्युक्त्वा "असत्कृतेच व्याख्याने न विश्वसेयुर्बहुमानात्स्मृतीनां प्रणेतृषु कपिलप्रभृतीनां चार्षं ज्ञानमप्रतिहतं स्मर्यते ॥ श्रुतिश्च भवति ॥ ऋषिंप्रसूतंकपिलं" इत्याद्या ॥ अग्रे "या च श्रुतिः कपिलस्य ज्ञानातिशयं प्रदर्शयन्ती प्रदर्शिता ॥ न तया श्रुतिविरुद्धमपि कापिलं मतं श्रद्धातुं शक्यं कपिलमिति श्रुतिसामान्यमात्रत्वादन्यस्य च कपिलस्य सगरपुत्राणां प्रतप्तुर्वासुदेवनाम्नः स्मरणात्" इति ॥ ततः पूर्वं च प्रधानादिकारणवादा अशब्दत्वेन निराकृताः ॥ एवमादिस्थलेषु कापिलं मतं वेदविरुद्धमित्यादिप्रतिपादनं न निन्दात्वेन व्यवह्रियते ॥ एवं बलादापतितो मायावादःसाङ्ख्यस्यदुर्मतेरित्यादि विद्यारण्यस्य वचनमपि ॥ अन्यथा विष्णोरवतारत्वेन निश्चितस्य कपिलस्य दुर्मतित्वेन वर्णनं तन्मतस्य वेदबाह्यत्ववर्णनं च कथं न विष्णुनिन्दा स्यात् ॥ यच्चाप्येतत्कुत्सापरावसदीयौश्लोकावित्यादिनिर्बन्धेन कथनं तत्तु निन्द्यैव ॥ अत एव तस्य विनिन्दन्तिहृषीकेशंब्राह्मणान्ब्रह्मवादिन इति तदङ्गीकृतविप्रशप्तलक्षणप्रकरणमध्यपतितश्लोकप्रतिपाद्यब्रह्मवादिनिन्दाकर्तृत्वेन तस्मिन्विप्रशप्तत्वं दुरुद्धरमेव ॥

(सहस्राक्षविष्णोःपराङ्मुखतादिशिवद्वेषादेःफलम्) इत्युक्तिं दूषयन्तस्तत्कल्पितलक्षणसहस्रकस्य स्वेषु सर्वथैवाप्रवृत्तिं प्रकाशयन्ति ॥ यस्तुतस्तु नास्मदित्यादिना दुरुद्धरमेवेत्यन्तेन ॥ एवंच यदि शिवद्वेषादिकं स्यात् स्यादाम तर्ह्यस्मासु यथाकथंचित्प्रभुपराङ्मुख्योत्प्रेक्षणस्यावसरः ॥ तदेव तु नास्ति कुतस्तरां तदा तदारोपणस्यावकाश इति भावः ॥ द्वेषनिन्दयोरभावमेवोपपादयन्ति ॥ अतएवेत्यादिना ॥ तत्रतत्रेति ॥ बालबोधसिद्धान्तमुक्तावल्यादिषु प्रकरणग्रन्थेषु अतःशिवश्चविष्णुश्चजगतो हितकारकाविति ब्रह्मविष्णुशिवास्ततः ॥ देवताश्चयत्प्रोक्ताइत्याद्युक्तम् ॥ तथा चतुर्थस्कन्धनिबन्धे (श्लोक २२) तस्मादन्यतरद्वेषेणेतरत्कर्मसिध्यतीति (श्लोक ३१) शिवद्वेषनिवृत्यातुधर्मःसिध्येदपिक्वचिदिति चोक्तम् ॥ एतद्विवरणे श्रीविट्ठलाचार्याः "संमुखन्तुहरद्विषइतिवाक्यात् तद्वेषयुक्तेप्ययं तस्यशापात्तन्निवृत्तौ धर्मः सिध्येदित्यर्थः ॥ अपीतिसंभावनायाम् ॥ पूर्वोक्तवैपरीत्ये संभावनापि नास्तीतिभावः" इत्याहुः ॥ अस्यावरणभङ्गे च श्रीपुरुषोत्तमचरणाः "अपीतिसंभावनायामित्यादि ॥ तथाचशिवद्वेषोनकार्यइत्येवमुख्यःपक्षइत्यर्थः" इति व्याचक्षते ॥ अष्टमस्कन्धनिबन्धे च (श्लोक ४४) विष्णुर्ब्रह्मामहेशश्चसर्वत्रैवहिकारणम् ॥ एकमेकतराभावेनकार्यंजनयेत्क्वचिदित्यभिहितम् ॥ एतद्योजनायां च श्रीपुरुषोत्तमचरणाः "आत्मेश्वरउपद्रष्टास्वयंदृगविशेषणइतिदक्षंप्रति भगवद्वचनात्कार्यमात्रंमतित्रयाणांकारणत्वेनतत्रापित्रयाणांकारणत्वमनुसन्धेयमित्यर्थः" इति विवृण्वन्ति ॥ पत्रावलंबनग्रन्थसमाप्तौ च काशीपतिस्त्रिलोकेशोमहादेवःप्रसीदत्विति स्वयं विहितेन वेदविरुद्धवादव्युदासेन ब्रह्मवादस्थापनेन च श्रीमहादेवस्य तोषोऽभ्यर्थितः ॥ एवं सुबोधिन्यादिषु ग्रन्थान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ चतुर्थस्कन्धनिबन्धादौ शिवस्य स्वमार्गप्रथमाचार्यत्वमपि वर्णितं तदग्रे दर्शयिष्यामः ॥ तस्मादस्मासु शिवद्वेषादिकं संभाव्य तस्य लक्षणत्वं चोत्प्रेक्ष्य शठत्वमारोपयन् शठं तच्छृङ्गप्राप्तये पुष्करप्रसूनैः पिपूजयिषन्तमनुकरोति ॥ ननु मास्तु शिवद्वेषः शङ्कराचार्यद्वेषस्तु विद्यत एव तन्मतखण्डनात् ॥ खण्डनावसरे क्वचिदपकर्षबोधकशब्दानां प्रयोगाच्चेतिचेल्लक्षणग्राहकमानतयाऽभिमते शङ्कराचार्याणां न संबन्धगन्धोपीति प्रागेव प्रत्यपादयाम ॥ नापि वयं तेषामपि द्वेषाद्युन्मेषयामइत्याशयेनाहुः ॥ स्वस्वमतमित्यादि ॥ अतएवेति ॥ अयं भावः ॥ ईक्षतिसूत्रे पूर्वं साङ्ख्यादीन्निर्दिश्य "एवमन्येपितार्किकाअक्याभासयुक्त्याभासावष्टंभाःपूर्वपक्षवादिनइहोत्तिष्ठन्ते" इति तेष्वपकर्षबोधकशब्दाः प्रयुक्ताः ॥ सूत्रव्याख्याने च अशब्दंहितदित्यन्तेन साङ्ख्यस्यावैदिकत्वमुक्तम् । गौणश्चेन्नेतिसूत्रेपि तदुक्तस्यासत्वमुक्तम् ॥ द्वितीयाध्यायारंभसूत्रे च प्रधानादिवादानां न्यायाभासोपबृंहितत्वप्रतिपादनमपि द्वितीयाध्यायप्रयोजनं कण्ठरवेणोक्त्वा पर्वपक्षे परतन्त्रप्रज्ञास्त्वित्यादि ऋषिं प्रसूतमित्यन्तमुक्त्वा सिद्धान्ते श्रुतिविरोधात्कापिलादिस्मृतीनां सर्वथानादरणीयत्वं प्रपञ्च्य याचश्रुतिरित्यादिना ऋषिंप्रसूतमितिश्रुतिरन्यथानीता ॥ अत्र ॥ प्रतन्मुरिति ॥ प्रदाहकस्येतिरत्नप्रभादयः ॥ ततःपूर्वमिति ॥ स्मृत्यनवकाशसूत्रात्पूर्वं प्रथमाध्यायइत्यर्थः ॥ तत्र प्रथमे पादे (सू० १८।२७) कामाच्चनानुमानापेक्षेत्यादौ भाष्ये शङ्कराचार्यैः

सांख्यपरिकल्पिताचेतनप्रधानस्याऽनपेक्षितत्वस्य कथनात् द्वितीयपादे (सू० १९) नचसार्तमतद्धर्माभिलापादित्यादौ कण्ठरवेण सांख्यस्य निराकरणात् तृतीयपादे (सू० १) द्युभ्वाद्यायतनंस्वशब्दादित्याद्यधिकरणेषु तथाकरणात् चतुर्थपादे (सू० १) आनुमानिकमप्येकेषां (सू० ८) चमसवदविशेषादित्यादौ तदनुकूलतया प्रणीयमानश्रुतीनां तदननुकूलत्वादेः कथनाच्च निराकृतात्रहति भावः ॥ तथाच तेषु कपिलादिद्वेषिता कथं न स्यात् ॥ अथ स्वसिद्धान्तस्थापनावसरे खण्डनं खण्डने सहकारितयाऽपरग्रंथोधकशब्दप्रयोगश्च न दोषइति चेत्तुल्यम् ॥ बलादापतितइति ॥ इदं पञ्चदश्यां चित्रदीपाख्ये षष्ठप्रकरणे (श्लोक २३२) अविवेककृतःसङ्गोनियमश्चेतिचेत्तदेतिपूर्वार्धस्योत्तरार्धमस्ति ॥ वचनमपीति ॥ न निन्दात्वेन व्यवह्रियतइत्यनुपज्यते ॥ तदुक्तवाक्यैस्तस्यैव शाप्तत्वं निर्धारयन्ति ॥ यथापीत्यादिना ॥ तत्तुनिन्दैवेति ॥ अविद्यमानदोषकथनरूपत्वादिति भावः ॥ इदं तत्रैव स्फुटीभविष्यति ॥

यत्तु (लक्षणहेत्वोःक्रियाया इतिसूत्रेण द्विषन्तोदेवमित्यत्र लक्षणे हेतौ वा शता ॥ अदन् विप्रोननमनीयः पचन् विप्रोनश्राद्धेभोजनीय इत्यादिवत् तेन शिवद्वेषः शप्तानामेकं लक्षण) मित्युक्तं तदत्यन्तमसत् ॥ तेन सूत्रेण क्रियायाःपरिचायकेहेतौचार्थेवर्तमानाद्धातोर्लटः शतृशानचौविधीयेते नतु कारकपरिचायकार्थात् ॥ अत एव तत्सूत्रभाष्ये लक्षणहेत्वोः क्रियाया इत्युक्त्वा कारकार्थगुणउपसङ्ख्यानमित्युक्तम् ॥ तथाच भाष्यं "लक्षणहेत्वोः क्रियायागुणउपसङ्ख्यानं कर्तव्यं तिष्ठन्मूत्रयति गच्छन्भक्षयतीति" अग्रेच "इहतावत्तिष्ठति क्रियामूत्रयतिक्रियायालक्षणं गच्छन्भक्षयतीतिगच्छतिक्रिया-भक्षयतिक्रियायालक्षणंयोधीयानआस्तेसदेवदत्तइतिअध्ययनक्रिया-आसनक्रियायालक्षणं" इत्युक्तम् ॥ तदुपरि कैयटेन "गुणशब्देनात्रसाधनमुच्यतेतिष्ठन्मूत्रयतीतियदास्थानादिनामूत्रादिक्रियालक्ष्यतेतदातेनैचसूत्रेणादेशसिद्धिर्यदातुकारकंलक्ष्यतेतदर्थमिदंवचनं" इत्युक्तम् ॥ अतस्तादृशभाष्यकैयटोक्तरीत्या क्रियायालक्षणएव वर्तमानाद्धातोः परस्य लटः शत्रादेशस्तादृशसूत्रेण भवतीति तत्सूत्रानुसारेण शिवद्वेषोविप्रशप्तानामेकं लक्षमितिवदन्भाष्यानभिज्ञएव ॥ किंच योधीयानआस्तेसदेवदत्तइत्यादिवत्तादृशश्लोके यत्तत्पदघटिताख्यातान्तद्वितीयधातुयुक्तवाक्यस्याभावात्तादृशसूत्रस्य प्राप्तिरेव न संभवति ॥ तिङन्तसमभिव्याहारस्थलएव सर्वोदाहरणेषु भाष्ये शत्रादेशस्य दर्शितत्वेन भाष्यानारूढे अदन् विप्रोननमनीयःपचन्विप्रोनश्राद्धेभोजनीयइत्युदाहरणे दृष्टान्तविधया प्रदर्शयन्नुपेक्षणीयः ॥ वस्तुवस्तु तादृशप्रकरणालोचने शिवद्वेषस्य शिवनिन्दायाश्च मुनिकोपोत्पादनद्वारा शापहेतुत्वं संभवत्यतोऽत्र तादृश-

तिङन्तक्रियाध्याहारे हेत्वर्थकधातोर्लटः शत्रादेशस्तु संभावितः ॥ तदनध्याहारे तु न संभवतीति ॥

यश्च सहस्राक्षे लक्षणसत्सकप्रतिपादनात्प्राकृतद्योधकत्वयोपन्यस्तेषुवाक्येषु (पृ० ५६ पं० ५) द्विषन्तइत्यादौ लक्षणे हेतौ वा शता स्वप्रतिपिपादयिषितार्थसमर्थनार्थमुक्त स न युक्तइति सिंहावलोकनन्यायेनाऽनूद्य दूषयन्ति ॥ यत्तुलक्षणेत्यादिना न संभवतीत्यन्तेन ॥ अयमर्थः ॥ लक्षणहेत्वोरित्यत्र लक्ष्यतेऽनेनेतिलक्षण परिचायकम् ॥ हेतुशब्दश्च फलकारणोभयपर ॥ क्रियाया इत्यस्य सर्वत्र सबन्ध ॥ तथाच क्रियाया परिचायके क्रियाया फले क्रियाया कारणे च वर्तमानाद्धातो परस्य लटः शतृशानचौ स्त इत्यर्थ ॥ तत्र लक्षणे यथा ॥ शयानाभुञ्जते यवना॰ ॥ अत्र शेखरे ॥ "शयनभुज्यर्थपरिचायक तदुपलक्षितभुज्यर्थेनचयवना परिचाय्यन्ते" इत्युक्तम् ॥ एवंच प्रकृते लक्षणे शतेतिचेच्छेतिक्रिया भुजिक्रियायाइव द्वेष्टिक्रिया कस्या परिचायिका यया च शत्रा परिचाय्येरन् ॥ नहि शत्रानामेव लक्षण द्वेष्टिक्रिया शक्या वक्तुम् ॥ तेषामक्रियात्वात् ॥ ननु लक्षण हेत्वो क्रियाया गुणउपसङ्ख्यानमितिवार्तिकेन शत्रादइति कर्मणोपि लक्षणे स्यात् ॥ गुणशब्दस्य कारकपरत्वात् ॥ कैयटेन "गुणशब्देनात्रसाधनमुच्यते" इतिव्याख्यानात् ॥ तत्रैव विवरणे "भाष्येक्रियायागुणेइतिक्रियाया कारकेइत्यर्थ" इत्यादिव्याख्यानाच्चेति चेन्मैवम् ॥ वार्तिकेन प्रत्ययाङ्गीकारे लक्षणहेत्वो क्रियायाइतिसूत्रेण शतेतिस्तोकेबाधात् ॥ तत्रैव कैयटेन "तिष्ठन्मूत्रयतीत्यादौ यदास्थानादिनामूत्रादिक्रियालक्ष्यतेतदासूत्रेणैवादेशसिद्धि ॥ यदातुकारकलक्ष्यते तदर्थमिदवचनम् ॥ बहुपुमूत्रयत्सुकोदेवदत्त इत्युक्ते यस्तिष्ठन्मूत्रयतीतिप्रतिवचनेनदेवदत्तोलक्ष्यते ॥ अथवा अशौचादिगुणोगृह्यते" इति सूत्रवार्तिकयोर्विषयस्य विभागात् ॥ वस्तुतस्तु कारकलक्षणेऽपि स्थितिगमनादिक्रियाया मूत्रणभक्षणादिक्रियाया इव द्वेष्टिक्रियाया क्रियान्तरस्य सहकारोऽपेक्षितएव ॥ अत एव विवरणे "देवदत्तोलक्ष्यत इतिमूत्रणसमानकालिकस्थानक्रिययेत्यर्थ" इति व्याख्यातम् । किंचास्मिन्वार्तिके गुणशब्देन कर्तृरूपकारकमेव गृह्यते ॥ भाष्ये तिष्ठन्मूत्रयति गच्छन्भक्षयतीति तथैवोदाहरणात् ॥ एवमरुच्या स्वीकृते अशौचादिगुणोगृह्यतइति पक्षान्तरे तु प्रकृतेऽप्रसक्तिरेव ॥ "कर्तुश्चलक्षणयो पर्यायेणाऽप्रयोगे" इत्यग्रिमवार्तिकेपि "यदापूर्ववाक्येगुण साधनगृह्यतेतदातेनैवसिद्धेपर्यायार्थ ॥ यदा त्वशौचादेर्गुणस्यतत्रग्रहणतदाविध्यर्थ" इति वदता कैयटेन पूर्वत्र वार्तिके प्रथमपक्षे कर्तुरेव ग्रहणं द्वितीयपक्षस्य मुख्यत्व च ध्वनितम् ॥ अन्यथा कर्तुश्चेतिवार्तिकमपार्थकमेव स्यात् ॥ योऽधीयानआस्तेसदेवदत्त यआसीनोधीतेसदेवदत्त इति पर्यायेपि प्रत्येक पूर्वेण सिद्धो बाधकाभावात् ॥ एवसति अशौचादिगुणस्य लक्षणे प्रथम कर्तुर्लक्षणे द्वितीय वार्तिक प्रवर्तताइति न प्रकृते तयो प्रवृत्ति ॥ नापि सत्त्वाद्माने चेत्यनेन शयानावर्धतेदूर्वाआसीनवर्धतेबिसमित्यादिवास्वभावकथनेन शता शङ्क्य ॥ लक्षणे हेतौ या शतेति स्वोक्तेरपि विरोधात् ॥ "नह्यासनवृद्धेर्लक्षणकिंतर्हिस्वभाव मात्रकथनम्" इतिकैयटोक्त ॥ वर्धतइत्यादेरिव समानकर्तृकक्रियोपस्थापकतिङन्त-

पदस्य प्रकृतेऽनुपलम्भाच्च ॥ वस्तुतस्तु भाष्यकृता " तत्तर्हिवक्तव्यं नवक्तव्यम् ॥ लक्षण-हेत्वोःक्रियायाइत्येवसिद्धम् ॥ इहतावत्तिष्ठन्मूत्रयतीतितिष्ठतिक्रियामूत्रयतिक्रियायालक्षणम् ॥ गच्छन्भक्षयतीतिगच्छतिक्रियाभक्षयतिक्रियायालक्षणम् ॥ योधीयानमास्ते सदेवदत्तइतिअध्ययनक्रिया आसनक्रियायालक्षणम् " इत्यादिना प्रत्याख्यातं वार्तिकजातं तदिति न तत्तोपि तवेष्टसिद्धिः ॥ अत्र कैयटः " तिष्ठतिक्रियेति ॥ स्थितिक्रियालक्षितातुमूत्रणक्रियायस्तिष्ठन्मूत्रयतिस देवदत्तइतिसर्वनामपरामर्शेदेवदत्तस्यलक्षणंतद्गतस्यवाऽशौचादेरितिभावः " इति व्याचष्टे ॥ एतच्च नागोजीभट्टः ॥ " ननुक्रिययोरेवलक्ष्यलक्षणभावे कोदेवदत्तइतिप्रश्नेइदमुत्तरंनस्यादत आह ॥ स्थितिक्रियेति ॥ सर्वनामपरामर्शइति ॥ यत्तद्रूपसर्वनामपरामृष्टदेवदत्तस्यलक्षणमितिफलितम् ॥ अन्यथावचनान्तराऽऽरम्भेपि तिष्ठतेःशत्रनापत्तिः ॥ नहितद्वाच्यक्रियादेवदत्तस्यलक्षणंकिन्तुतदुपलक्षितमूत्रणक्रियेति बोध्यम् " इति विवृणोति ॥ एवं सति प्रकृते लक्षणहेत्वोरिति क्रियालक्षणे शतुरङ्गीकारे द्वेष्टिक्रियया लक्षितं क्रियान्तरमेव शशानां लक्षणं भवितुमर्हति ॥ न तु द्विष्यर्थक्रियैव ॥ नच क्रियान्तरं वाक्ये श्रूयते ॥ तेषां कर्मत्वात्तु सत्यपि क्रियान्तरे प्रयोगोन स्यात् ॥ भाष्यादिषु सर्वत्र तिष्ठन्मूत्रयतीत्याद्युदाहरणेषु लक्ष्यक्रियायां समानकर्तृकतायास्तिङन्तपदोपस्थाप्यतायाश्च नियमदर्शनात् ॥ नहि केनापि प्रामाणिकेन अदन्विप्रोननमनीय-इत्याद्युदाहृतम् ॥ शत्रजीवलक्षणे शतुः स्वीकारे च सूत्रे क्रियाया इति पदमपार्थकमेव स्यात् ॥ अत एव काशिकायां " लक्षणेहेतौचार्थेवर्तमानाद्धातोःपरस्यलटःशतृशानचावादेशौभवतः ॥ तौचेल्लक्षणहेतूक्रियाविषयौभवतः ॥ लक्षणे ॥ शयानाभुञ्जतेयवनाः ॥ तिष्ठन्तोऽनुशासतिगणकाः ॥ हेतौ ॥ अर्जयन्वसति ॥ अधीयानोवसति ॥ लक्षणहेत्वोरितिकिम् ॥ पचतिपठति ॥ क्रियायाइतिकिम् ॥ द्रव्यगुणयोर्माभूत् ॥ यःकम्पते सोऽश्वत्थः ॥ यदुत्प्लवतेतल्लघु ॥ यन्निषीदतितद्गुरु " इत्युक्तम् ॥ एतदेव हृदि निधाय शेखरकारोपि ॥ " क्रियायाइतिकिम् ॥ यःकम्पतेसोऽश्वत्थइत्यादौमाभूत् " इत्याह ॥ एवं हेतौ शतुरङ्गीकारेपि अर्जयन्वसतीत्यादौ हेतुमत्क्रियायास्तिङन्तपदोपस्थाप्यत्वसमानकर्तृकत्वयोर्दर्शनादिह तादृशपदाऽभावाच्च फले शतरि द्वेष्टिक्रिया कस्याः क्रियायाः फलम् ॥ कारणे शतरि सा कस्याः कारणमिति चिन्त्यम् ॥ समानकर्तृकत्वाऽनियमे चैत्रस्य लाभार्थं भोजनार्थं वा मैत्रस्य वासेऽप्यर्जयन्वसति भुञ्जानो वसतीति प्रयुज्येतेति दिक् ॥ तादृशतिङन्तेति ॥ अत्र यत्तदोरप्यध्याहारो बोध्यः ॥ तिङन्तं तु अकोपयन् अनिन्दन् इत्यादिरूपं किञ्चिदध्याहर्तव्यम् ॥ तथाच ये शिवं द्विषन्तः दधीचं गौतमं वा मुनिं अकोपयन्द्वेषाद्देवमीशानमनिन्दन्वा ते शशास्ते च न संभाष्या इत्यर्थः ॥ योऽधीयानआस्तेसदेवदत्तइतिवत्प्रयोगः ॥ इह हेतावेव शतेत्याग्रहेऽसावध्याहारक्लेशः ॥ क्लेशाऽऽनादरे त्वाहुः ॥ तदनध्याहारइति ॥ तथाचास्मिन्पक्षे लटःशतृशानचाविति शता ॥ वर्तमानेलडित्यतोलडित्यनुवर्तमानेऽपि पुनर्लड्ग्रहणमधिकवचनार्थम् ॥ तेन अप्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचिदिति व्याख्यानात् ॥ गौतमकर्तृकशापे शिवद्वेषस्याऽकारणत्वमपि द्विषन्तोदेवमित्यत्र हेतौ शतुरनादरे बीजं द्रष्टव्यम् ॥

इदं पुनरत्र बोध्यम् ॥ पूर्वोक्तरीत्या दोषपरिहारोऽस्माभिः परोक्तं यथाश्रुतं दोषमङ्गीकृत्य कृतः ॥ वस्तुतस्तु दोष एव नास्ति ॥ तथाहि ॥ कूर्मपुराणे पञ्चदशेऽध्याये दधीचशापमुक्त्वा तत उक्तं येन्येशापाग्निनिर्दग्धाद्दधीचस्य महर्षयः ॥ द्विषन्तो मोहिता देवं संबभूवुः कलिष्वथ ॥ अत्र संबभूवुरित्युक्तं न तु भविष्यन्तीत्युक्तम् । अग्रे च कलिष्विति बहुवचनमुक्तम् ॥ एवं च सूतशौनकसंवादात्प्राक्तनकलिष्वेव ते जाता न तु वर्तमानकलियुगे ॥ कथमन्यथा सूतेन व्यासैर्वा भविष्यन्तीति नोक्तं स्यात् ॥ तस्मात्तादृशकौर्मप्रकरणं व्यतीतकलिविषयकमेव ॥

अथ युक्त्यन्तरेण तु त्वदुक्तदोषप्रसक्तिरेव नास्तीत्याहुः ॥ इदं पुनरत्रेत्यादिना विषयकमेवेत्यन्तेन ॥ अत्र कौर्मे ॥ उक्तचरस्थले ब्रह्मणा शुद्धाद्वैतावलम्बेन विष्णुशिवयोरभेददृष्टौ मुक्त्यादिकं भेददृष्टौ नरकप्राप्त्यादिकं चाऽभिहितं निशम्य दक्षरुयक्षं शरणं जगामेति वर्णयित्वा ब्रह्मवचनश्रवणेऽपि शुद्धमद्वैतमनादृत्य साक्षाच्छिवं द्विषतां सप्तमहर्षीणां वृत्तान्तो वर्ण्यते ॥ येन्येशापाग्निनिर्दग्धाद्दधीचस्य महर्षयः ॥ द्विषन्तो मोहिता देवं संबभूवुः कलिष्वथ ॥ त्यक्त्वा तपोबलं कृत्स्नं विप्राणां कुलसम्भवाः ॥ पूर्वसंस्कारमाहात्म्याद्ब्रह्मणो वचनादिह ॥ मुक्तशापास्ततः सर्वे कल्पान्ते रौरवादिषु ॥ निपात्यमानाः कालेन संप्राप्याऽऽदित्यवर्चसम् ॥ ब्रह्माणं जगतामीशमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ॥ समाराध्य तपोयोगादीशानं त्रिदशाधिपम् ॥ संबभूवुर्यथापूर्वं शङ्करस्य प्रसादत इति ॥ इह महर्षय इत्यत्र महात्मन इत्यपि पाठः ॥ प्राक्तनकलिष्विति ॥ संबभूवुरित्यनद्यतनपरोक्षभूतार्थकलकारप्रयोगात्कलिष्विति बहुवचनस्वारस्याच्चेति हृदयम् ॥ क्वचित्पुस्तके चरमश्लोके भविष्यन्ति यथापूर्वमिति पाठेऽपि शापमुक्तिब्रह्मलोकप्राप्त्यनन्तरं पूर्वकालिकार्थं नापैति ॥ किन्त्वस्मिँल्लोके पुनस्तपोभिलापाद्यथापूर्वं जनन्त्येव तादृशपाठेऽर्थः ॥ अन्यथा संबभूवुः कलिष्विति वचनं विरुध्येतैव ॥ त्वदनुकूलो व्यासाऽभिप्रायश्चेत्पूर्वं यान्त्ये भविष्यन्ति कलाविहेत्येव वदेत् ॥ गृहिलतयैवं नाद्रियमाणे तु प्रागुक्तयाऽसन्दिग्धया व्यवस्थया सन्तुष्य ॥ संभूतास्ते कलिष्वथेति त्वन्मात्रकल्पितपाठेऽपि भूतत्वं तदवस्थमेव ॥ एतेन सहस्राक्षे पूर्वं (पृ० ५६ पं० ४) द्विषन्तो मोहिता इत्यादिना कालेनेत्युक्तमित्यन्तेन विहितं व्यामोहनवैदग्ध्यं व्यर्थितम् ॥

श्वेतवाराहकल्पे वैवस्वतमन्वन्तर्गताऽष्टाविंशतितमकलिविषयकाणि तु ब्रह्माण्डादिपुराणवाक्यानि ॥ कलौ दशसहस्रेण विष्णुस्त्यक्ष्यति मेदिनीम् ॥ तदर्द्धं जाह्नवीतोयं तदर्द्धं ग्रामदेवताः ॥ श्रीभागवते च ॥ कलिं सभाजयन्त्यार्या गुणज्ञाः सारभागिनः ॥ यत्र सङ्कीर्तनेनैव सर्वः स्वार्थोऽभिलभ्यते ॥ तथा ॥ कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः ॥

द्वापरेपरिचर्यायांकलौतद्धरिकीर्तनात् ॥ कलेर्दोषनिधेराजन्नस्तिह्येकोमहान्गुण. ॥ कीर्तनादेवकृष्णस्यमुक्तबन्ध.परव्रजेत् ॥ पुनस्तत्रैव ॥ कृतादिषुप्रजाराजन्कलाविच्छन्तिसंभवम् ॥ कलौखलुभविष्यन्तिनारायणपरायणाः ॥ क्वचित्क्वचिन्महाराजद्रविडेषुचभूरिश. ॥ ताम्रपर्णीनदीयत्रकृतमालापयस्विनी ॥ कावेरीचमहापुण्याप्रतीचीचमहानदी ॥ येपिबन्तिजलंतासांमनुजामनुजेश्वर ॥ प्रायोभक्ताभविष्यन्तिवासुदेवेऽमलाशया ॥ स्कन्दपुराणेच ॥ कर्मणामनसावाचाश्रीकृष्णंहिभजन्तिये ॥ संप्रदायिगुरोर्वाम्याच्चेविष्णोर्नक्लेर्नरा. ॥ वेदोक्तधर्महीनत्वात्सर्वेनिरयगामिन. ॥ अनाश्रित्यहरिंजीवा.कलौपाषण्डसङ्कुले ॥ पद्मपुराणेच ॥ यदाभागवतीसृष्टि कलौभवतिवैतदा ॥ अशेनभगान्विष्णु.स्वात्मानसृजतिस्वयम् ॥ तमाश्रित्यजना सर्वे भक्तिभाजोभवन्तिहि ॥ तथातत्रैव ॥ चत्वारस्तेकलौभाव्या संप्रदायप्रवर्तका । भविष्यन्तिप्रसिद्धास्तेह्युत्कलेपुरुपोत्तमात् ॥ इत्यादीनि द्रष्टव्यानि ॥

अत पर वैष्णवसम्प्रदायाना तत्प्रवर्तकाचार्याणा च जगदुद्धारकारणत्व तत्समतद्धरिसेवनाद्याचारतत्स्वरूपविषयकज्ञानयोर्हरिपरितोषपुर सरमोक्षफलकत्व च पुराणादिषु प्रसिद्धमिति बोधयितुमाहु ॥ श्वेतवाराहकल्पइत्यादि द्रष्टव्यानीत्यन्तम् ॥ अत्र ॥ विष्णुस्त्यक्ष्यतीति ॥ दशसहस्रवर्षपर्यन्तमेव विशेषतोविष्णु स्वसेवादिधर्मप्रचार स्थापयिष्यतीति भाव ॥ श्रीभागवतवचनेषु हरिकीर्तनमात्रेणापि बन्धमोक्षपुर सरपरप्राप्तिपर्यन्तसर्वस्वार्थलाभस्य कथनात्तदनन्यभक्ताना वैष्णवाना प्रत्युत नरकप्राप्त्यन्त दुष्फलप्राप्ते खण्डयिष्यमाणसहज्ञाते प्रलपन प्रद्वेषमात्रमूलकम् ॥ स्कान्दवचस्सु ॥ संप्रदायिगुरोरिति ॥ विष्णुस्वाम्यादिप्रकाशिताऽनादिसिद्धचतुर्विधवैष्णवसम्प्रदायाऽन्यसबन्धिनोगुरोरिति भाव ॥ अत्र मूलमनुपद वक्ष्यते ॥ तेविष्णोरिति ॥ तादृशगुरुतो दीक्षा लब्ध्वा सर्वात्मना भगवन्त सेवमाना ये तएव विष्णो सबन्धिनो वैष्णवा ॥ नतु ते कले सबन्धिनस्तदधीना ॥ कलिकल्मषकषणसाधनसपन्नत्वात् ॥ अतो न ते कलिजै परिपीडिताभवन्ति ॥ वेदोक्तेति ॥ हरिमनाश्रित्य वैष्णवत्वमप्राप्य ॥ वेदोक्तैस्तत्सेवासङ्कीर्तनादिधर्मैर्हीनत्वादेव जीवा निरय गच्छन्ति ॥ भगवद्धर्मास्तु मुक्तिसाधन तयैव ऋगादिषु चतुर्ष्वपि वेदेषु "तमुस्तोतार पूर्व्यंयथाविदऋतस्यगर्भजनुषापिपर्तन" इत्यादिना "भर्तासन्भ्रियमाणोबिभर्ति" इत्यादिना "ब्रह्मसस्थोऽमृतत्वमेति" इत्यादिना "भक्तिरस्यभजनम्" इत्यादिना च वच शतेन सप्रपञ्च निरूपिता इति किं बहुना ॥ नरकप्राप्तिस्तु तद्रहितानामेव ॥ षष्ठस्कन्धादिषु जिह्वानवक्तिभगवद्गुणनामधेय मित्यादिवचनेभ्य ॥ विष्णुपुराणादिष्वपि स्वपुरुषमभिवीक्ष्यपाशहस्तवदतियम खलुतस्यकर्णमूले ॥ परिहरमधुसूदनप्रपन्नान्प्रभुरहमन्यनृणानवैष्णवानाम् ॥ १ ॥

इत्यादिसन्दर्भदर्शनाच्चेतिदिक् ॥ पाद्मवचनेषु ॥ यदेति ॥ भागवती दैवी सृष्टि ॥ दैवी सम्पद्विमोक्षायेतिभगवद्वाक्यान्मोक्षयोग्यापि यदा कलौ भवति तदैवावती सम्पद्यते तदा भगवान्विष्णुरंशरूपेण वा अंशेन सह स्वयमेव वा स्वस्वरूपं प्रकटयति ॥ तं प्रकटितमानमाश्रित्य तत्तदुपदेशादिकं प्राप्येति भावः ॥ सर्वे जना ब्राह्मणादयो भगवद्भक्तिभाजो भवन्ति ॥ इह विष्णुरिति निर्देशाद्विष्णुस्वाम्याख्यभगवदवतारपरमिति केचित् शिष्टा ॥ भगवान्स्वयं विष्णवाख्यं स्वात्मानं सृजतीति तेषामाशयः ॥ अनचिवेति सकारद्वित्वम् ॥ शङ्करोनीललोहित इत्यस्य शङ्कराचार्यपरत्वं वदता भवतायिदं न शक्यं प्रत्याख्यातुम् ॥ अस्माकं तु नैव व्याख्याने निर्बन्धः ॥ चत्वारस्तदृ इति ॥ इत पूर्वं सम्प्रदायविहीनायेमन्त्रास्तेनिष्फलामता ॥ अत कलौभविष्यन्तिचत्वार सम्प्रदायिनः ॥ श्रीब्रह्मरुद्रसनकवैष्णवा क्षितिपावना ॥ चत्वारस्तेकलौभाव्याइति पठ्यते ॥ उत्कले देशविशेषे ॥ पुरुषोत्तमात् श्रीजगन्नाथक्षेत्रात्तदधिष्ठातृजगन्नाथतोवा प्रसिद्धाभविष्यन्तीत्यर्थः ॥ इह श्र्यादिसंबन्धिनः सम्प्रदायाः क्रमेण रामानुजमाध्वविष्णुस्वामिनिम्बार्काख्याभिर्विदिता ज्ञेयाः ॥ रामानुजानुसरणीरमालोगौरीपतेर्विष्णुमतामवाऽनुगानाम् ॥ निम्बार्कगानासनकादितश्चमाध्वानुगानापरमेष्ठितश्चेत्युक्ते ॥ तत्राऽस्माकं रुद्रसम्प्रदायः ॥ अतएवतस्य भक्तिदातृत्वं तत्र तत्र वर्णयन्ति श्रीमदाचार्याः ॥ यथा पुरुषोत्तमनामसहस्रे महादेवस्वरूपश्चभक्तिदाताकृपानिधिरिति ॥ निबन्धे चतुर्थस्कन्धविवरणेपि सायुज्याधिकारिणा प्रचेतसा श्रीशिवकर्तृकोपदेशादेव सिद्धिर्दर्शिता ॥ तपसासाधनेतस्यनयन्धोभवतीतिहि ॥ तत्रापिकृष्णसेवायाकृतार्थत्वहिसर्वथा ॥ इतितान्सर्वथाशुद्धान्विलोक्येशोहरिप्रिय ॥ प्रोवाचसर्वसन्देहवारकमर्वबोधकम् ॥ हेतुपूर्वस्तोत्रमाहश्रीमत्तुष्यतियद्धरि ॥ अयमेवोपदेशोहिविश्वासर्थपरपरेति ॥ एतद्विवरणे च श्रीप्रभुचरणा "तत्रापि विशेषमाहु ॥ तपसेति ॥ तस्यपित्रादेशस्यतपसासाधनेप्रवृत्तिमार्गत्वेनस्वस्यसर्वकरणजन्धोय सन भविष्यतीतितपसिप्रवृत्ता ॥ तत्रापिनकेवलतावन्मात्रंकिन्तुतपस्यपिपुरुषोत्तमभजनकरिष्यामस्तेनकृतार्थाभविष्यामइतिनिश्चयवन्त ॥ अतद्धभूतत्वेनाऽधिदैविक्यपिशुद्धि सम्पन्नेतिसर्वप्रकारेणशुद्धान्ज्ञात्वातान्प्रतिप्रोवाचेत्यर्थः ॥ ईशत्वेनान्तरज्ञानम् ॥ तत्रापि हरिभक्तिज्ञानं हरिप्रियत्वेन ॥ अन्यथाकथमकस्माद्वाहेरागच्छेत्" इत्याद्याहु ॥ द्वादशस्कन्धनिबन्धेच श्रीमदाचार्याः ॥ योधिकारीभक्तिमार्गेतत्प्रसादमवाप्यहि ॥ भक्तश्रेष्ठसर्वविस्वस्थस्तृतीय सउदाहृत ॥ भक्तियुक्तोमहादेवस्तदातुशङ्कुयास्तथा ॥ भक्तस्ययावान्सक्लेश समायेत्यपिरूपितम् ॥ भक्तिमार्गानुसारेणभक्तिनिष्ठेयमीरितेति ॥ एतद्व्याख्याने च श्रीपुरुषोत्तमचरणा ॥ 'एवद्वितीयाध्यायार्थउक्त ॥ तृतीयस्याहु ॥ यइत्यादि एतेननारायणपर प्रशा तात्माइतितृतीयइत्युक्तभवति ॥ नन्वत्रशिवदर्शनसंवादाद्युपनिबन्धनस्यकिंप्रयोजनमतआहु ॥ भक्तियुक्तइत्यादि ॥ एतेन महादेवे गुरुत्वबोधनायतदुपनिबन्धनमित्युक्तम् ॥" इत्यादिव्याचक्षते ॥ एतेन शिवस्य भक्तिमार्गाऽऽचार्यत्वं प्रदर्शयन्त स्वमार्गाऽनभिज्ञाअस्मासु शिवद्वेषस्यारोपकाश्चसर्वथैव प्रत्युक्ता ॥ परेषां नारायणपरत्वभववसिद्धमित्यादिवदस्माकमाचार्यपरम्परातु आदौश्रीपुर-

पोत्तमंपुरहरंश्रीनारदाख्यमुनिकृष्णव्याससुरशुकतदनुविष्णुस्वामिनद्वाविदम् ॥ तच्छि-ष्यंबिल्वविल्वमङ्गलमहत्पन्देमहायोगिनंश्रीमद्वल्लभनामधामचभजेऽस्मत्सम्प्रदायाधिपम् ॥ इति योद्धव्या ॥ इय च मिताक्षरादौ विज्ञानेश्वरादिभिरदाहृतवचनान्तराया शाण्डिल्य-संहिताया भक्तिखण्डे पञ्चमाध्यायेऽपि दृश्यते ॥ यथा ॥ अथात श्रूयता विप्रा सम्प्रदाय-पुरद्विप ॥ एकदाशङ्करोदेवोगगोगोकुलमण्डलम् ॥ १ ॥ तत्रवृन्दावनेरम्येसच्चिदानन्द-मन्दिरे ॥ त्रिभङ्गललितदेवकोटिमन्मथसुन्दरम् ॥ २ ॥ अनौपम्यवेणुधरंव्रजस्त्रीगण-सेवितम् ॥ श्रुतिभिर्मुनिभिश्चैवसेव्यमानमुदान्वितम् ॥ ३ ॥ प्रणिपत्यमुदादेवसामगा नादतोपयत् ॥ जगतोहिसमुद्धर्तुंसप्रदायस्यलब्धये ॥ ४ ॥ तस्मैददौप्रसन्नात्मातत्रत्या-नामनुमहात् ॥ सल्लब्ध्वापरमंलाभस्वधामसन्यवर्तत ॥ ५ ॥ परमानन्दसमप्नोनृत्यचक्रे दिगम्बर ॥ समुपासवतदेवतत्रष्टुंमृतकौतुक ॥ ६ ॥ नचाचष्टतदादेवाहस्त्वात्रिपुरमाहवे ॥ तदाद्वर्यसमाविष्टोनारदेनप्रसादित ॥ ७ ॥ जगौतमेवसन्मार्गंश्रुतंयच्छ्रीपतेर्मुखात् ॥ नारदोऽपिमहायोगीपरमानन्दपूरित ॥ ८ ॥ अलप्रसादत प्रादाद्व्यासायामिततेजसे ॥ कौण्डिन्यायमयाप्रोक्तोगर्गाचार्यमहात्मने ॥ ९ ॥ व्यासस्तुवक्तिपुत्रायब्रह्मरातायविष्णवे ॥ अधोक्लैसप्रवृत्तेपूर्वाचार्यैरथागतै ॥ १० ॥ भविष्यतिपराभक्ति किञ्चित्कालमुनीश्वरा ॥ वेदवेदान्ततत्त्वज्ञैर्वैष्णवैर्ब्राह्मणोत्तमै ॥ ११ ॥ निर्वाहितातततोभक्तिर्लुसप्रायाभविष्यति ॥ ततोपिश्रीपतेरस्वस्त्रीयानुमहद्वतोहरे ॥ १२ ॥ माथुरेमण्डलेतत्रगोकुलेऽस्मिन्निरावपि ॥ प्रादुर्भविष्यतिमहापुरषैरपभाविता ॥ १३ ॥ तस्या सम्प्रीतयेतत्रसम्प्रदायरिरक्षिपु ॥ महा त्मासुमहातेजाभगवद्वदनोदित ॥ १४ ॥ प्रादुर्भविष्यतितत सर्वश्रुतिविशारद ॥ योगी योगीश्वरस्तत्रैसप्रदायवदिष्यति ॥ १५ ॥ भगवानपितसाक्षादुपदेष्टानिजागमम् ॥ आसा द्यगोकुलधामभक्तिसवर्धयिष्यति ॥ १६ ॥ गिरिराजतत प्राप्यमहामैकान्तसश्रयै ॥ निर्गुणभक्तिमार्गंहिवर्धयन्विचरिष्यति ॥ १७ ॥ निजात्मप्रेमसपूर्णैर्भगवद्ध्यानतत्परै ॥ वद्गसालुतचित्तानास्वाचारपरिवर्तिनाम् ॥ १८ ॥ सर्वभूतेकसुहृदावेदप्रामाण्यमीयुषाम् ॥ विरलेष्वेवभवितासप्रदायोऽत्यनुत्तम ॥ १९ ॥ आश्चर्याणिचरित्राणिकृत्वानानाविधा-न्यसौ ॥ स्थापयिष्यतिवैतस्या पारपर्यक्रमकुलम् ॥ २० ॥ समुद्धृत्यततोजीवान्हरे प्रीतिंकरिष्यति ॥ तत कतिपयेकालेकालदोषप्रभावत ॥ २१ ॥ विलययास्यतिपन्था कापथ्येनाकुल पर ॥ परदोषान्वितै पुम्भिर्निजाचार्यपराङ्मुखै ॥ २२ ॥ इत्येवहिसामा ख्यात सप्रदाय पुरद्विप ॥ अयमेवपर पुण्योभक्तिशास्त्रैकसम्मत ॥ एतन्माहात्म्यमतुल-नालवक्तुचतुर्मुख ॥ २३ ॥ अथहरे श्रीव्रजदेवतायाअनुगृहीत किलसप्रदाय ॥ आवि र्बभौवेणुगृहीतवेदैर्विभान्यथत्रिपुरारिसमतम् ॥ २४ ॥ अत्र विष्णवे विष्णुस्वामिनाम्ने इत्यर्थ ॥ भगवद्वदनोदित श्रीवल्लभाऽऽचार्य ॥ श्रीमद्गोवर्द्धनधरवदनवैश्वानररूपत्वात् ॥ एतदनुकूलै श्रुतिस्मृतिपुराणनारदपञ्चरात्रादिवाक्यैर्विस्तरस्तुचरित्रचिन्तामणिसप्रदाय-प्रदीपश्रुतिरहस्यादिषु मामके सत्सिद्धान्तमार्तण्डे च द्रष्टव्य ॥

एतेन शापेन चेतसि तमस प्रवेशस्तासु योनिषु कलौ जन्म च तम प्रवेशेन मोह इत्यादिक सर्वमपास्तम् ॥ शप्तब्राह्मणसंभवस्य कूर्मपुराणे संवभूवुरित्यादिना पूर्वमेवोक्तत्वात् ॥

सहस्राक्षे एवञ्चशापेनेत्यादिं तासुयोनिष्विति चोक्तमित्यन्तं भागं दूषयन्ति ॥ एते-नेत्यादिना पूर्वमेवोक्तत्वादित्यन्तेन ॥ अयं भावः ॥ त्वदुक्तः क्रमः केवलं कपोल-कल्पितएव ॥ तथाहि ॥ अत्र शापेन तमःप्रवेशउक्तः कौर्मे तु तमसाऽऽविष्टमनसो निन्दकान्दृष्ट्वा शशापेत्युक्तम् ॥ अत्र तासु योनिषु जन्म द्वितीयं फलमुक्तम् ॥ पुराणे तु द्वेषाद्युत्तरकालिकं तत् ॥ एवं पुराणे कुशास्त्राऽऽसक्त्यादिप्रयस्य कलिजपरिपीडा-कारणत्वं बोधितम् ॥ इह तु प्रत्युत तस्य तत्कार्यत्वम् ॥ पुराणे शिवद्वेषः शिवतन्मार्ग-योर्निन्दा च शापहेतुतयोपात्ता ॥ अत्र तु शापजन्यतया ॥ जनमोहकत्वं तु पुराणोक्तान् हृषीकेशतद्भक्तनिन्दकत्वादिधर्मानप्रकाश्य मध्यतएवोपात्तम् ॥ पुराणे वृथाधर्मंचरि-ष्यन्तीत्यनेन कापालिकादिषु व्यर्थधर्मस्याऽऽचरणमेव बोध्यते नतु श्रौतस्मार्तधर्मस्य वृथात्वमतः पूर्वोक्तरीत्या तदुदाहृतपुराणस्यैव विरोधस्तदुक्तक्रमेऽवर्णितोऽपि सुबोधएव सुधियाम् ॥ तस्माद्दम्भवमद्वेषादेवेदं कपोलकल्पितनानाफलकथनं सर्वजनमोहनार्थम् ॥ मोहयन्तिजनान्सर्वान्दर्शयित्वाफलानिवै इति तत्रैवोक्तेरिति दिक् ॥ यच्च कौर्मस्थे शाप-प्रकरणे नहिनिन्देतिन्यायस्याऽनवतारस्तत्रतत्र स्तुत्यन्तराऽभावादुक्तः सोऽप्यविचारात् ॥ यत्रयत्र प्रकरणे स्थितानि वचांसि त्वयोपात्तानि तत्रतत्र (अ० २७ श्लो० १६) तस्मा-त्संपरिहर्तव्यानिन्दापशुपतौद्विजाइति ॥ (अ० ३० श्लो० ३८) तस्मात्सर्वप्रयत्नेनप्राप्य-माहेश्वरंयुगम् ॥ विशेषाद्ब्राह्मणानुद्रमीशानंशरणंव्रजेति ॥ (अ० १५ श्लो० ८१।८२) तस्मादनादिमध्यान्तंविज्ञायपरमेश्वरम् ॥ मनसाकर्मणावाचासमाराधययत्नतः ॥८१॥ यत्ना-त्परिहरेशस्यनिन्दांस्वात्मविनाशिनीम् ॥ भवन्तिसर्वदोषायनिन्दकस्यक्रियाहिताः ॥ ८२ ॥ इति यथायथं निन्दानिषेधादिविधीनां सत्वेन शापादिकथनस्य तत्तद्विधिवाक्यविधेयार्थ-स्तुतौ तात्पर्यमिति कल्पनेऽपि बाधकाऽभावात् ॥ यथा "स्तेनंमनोनृतवादिनीवाक्" इति निन्दावचनस्य हिरण्यस्तुत्यर्थत्वम् ॥ अत एव प्रमाणाध्यायेऽर्थवादपादे (सू० ११)

---

* एवंच शापेन चेतसि तमसः प्रवेशः तासुयोनिषुकलौजन्मच तमःप्रवेशेन मोहः तेनपरकृत्यासक्त्यादिप्रयुक्तकलिजपापपरिपीडितात्वं कुशास्त्राऽऽसक्तचेतस्कताच तयामिथ्या-ऽधीतसमाचारता मिथ्याज्ञानप्रलापिता शिवद्वेषः शिवनिन्दा शिवोक्तवेदार्थनिन्दा ऐहिका-ऽऽमुष्मिकानां फलानां बोधनेन जनमोहकत्वं च मिथ्याऽधीतसमाचारत्वादिभिश्च यथायथं ब्राह्मणैरसंभाष्यत्वं धर्माचरणस्य वृथात्वं तपोबलहानिस्त्रयीबाह्यत्वं विष्णोःपराङ्मुखत्वं ततोनरकेपातइति ॥ नच नहि निन्दा निन्द्य निन्दितुं प्रवृत्ता किन्तु स्तुत्यं स्तोतुमिति न्यायेन शप्तविप्रनिन्दायां नैततात्पर्यमिति वाच्यम् ॥ तत्रतत्र स्तुत्यन्तराऽभावेनैतन्न्यायाऽनवतारात् ॥ किंच शापादिविषयेऽपि तन्न्यायाऽवतारे पुराणकथानां बहुविप्लवः स्यादिति दिक् ॥ अत्र ब्राह्मणैरित्युपलक्षणं तेन देव्या शप्तैरित्यपि बोध्यम् ॥ अत्रचेदानीमिपदमध्याहृत्य पुरा ब्राह्मणैरिति पदद्वयमावर्त्यैत्थं व्याख्येयम् ॥ पुरा पूर्वजन्मनि ब्राह्मणैस्तत्रैव ब्राह्मणैः शप्तैरिदानीं विप्रकुलोद्भवैरिति ॥ अनेनेदानीं विप्रकुले जन्मसत्वेऽपि ब्राह्मण्यनियमोनेति सूचितम् ॥ अतएव कौर्मे विप्राणां कुलसम्भवा इति तासु योनिषु इति चोक्तम् ॥

"रूपात्प्रायात्" इत्यत्र शबरस्वामी "हिरण्यंहस्तेभवतिअथगृण्हाति–इतिसाकाङ्क्षत्वाद्स्यविधेःशेषः ॥ स्तेनंमनोनृतवादिनीवाक्इतिनिन्दावचनंहिरण्यस्तुत्यर्थेन ॥ यथाकिंञ्चपिणादेवदत्तणवभोजमितव्यः" इत्याह ॥ यथावा तैत्तिरीयसंहितायां (कां० १ प्रपाठक ५ अनु० १) "सोरोदीयदरोदीत्तद्रुद्रस्यरुद्रत्वम् ॥ यदश्रुवशीयतत्त् ॥ १ ॥ रजतँहिरण्यमभवत्तस्माद्रजतँहिरण्यमदक्षिण्यमश्रुजँहियोर्बर्हिषिददातिपुराऽस्यसंवत्सराद्गृहेरुदन्ति" इति निन्दायाः "तस्माद्बर्हिषिनदेयं" इति विधेः शेषत्वम् ॥ तेन च देयस्य हिरण्यस्य स्तुतिः ॥ अतएव तत्र (सू० १०) "गुणवादस्तु" इत्यत्र भाष्ये "अथसोऽरोदीत् इतिकस्यविधेःशेषःतस्माद्बर्हिषिरजतंनदेयंइत्यस्य" इत्यादिना पदानां साकाङ्क्षत्वं प्रदर्श्य "योबर्हिषिरजतंदद्यात् ॥ पुराऽस्य संवत्सराद्गृहेरोदनंभवतीत्यस्यहेतुत्वेनाऽयंप्रति निर्दिश्यतेतस्माद्बर्हिषिरजतंनदेयंइति ॥ एवं सर्वाणिसाकाङ्क्षाणिकथंविधेरुपकुर्यन्तीति ॥ गुणवादेनरोदनप्रभवंरजतंबर्हिषिदद्वोरोदनमापद्यते ॥ तत्प्रतिषेधस्यगुणःयत्अरोदनमिति" इत्याद्युक्तं ॥ तथाऽत्रापिशिवनिन्दादिकरणे दुष्फलसम्भवात्तत्नकार्यमिति ॥ तेन च शिवाराधनं स्तुत्यमित्येव तात्पर्यं ॥ न तु वैष्णवसंप्रदायवर्तिनां निन्दायाम् ॥ एवमुदिताऽनुदितहोमस्थलेऽपि (तैत्तिरीयब्राह्मणे अष्टक २ अध्याय १ अनुवाक २) " आग्नेयीवैरात्रिः ॥ ऐन्द्रमहः ॥ यदनुदितेसूर्येप्रातर्जुहुयात् ॥ उभयमेवाऽऽग्नेयँस्यात् ॥" इत्यनुदितहोमनिन्दायाः ॥ "उदितेसूर्येप्रातर्जुहोति ॥ तथाग्नयेसायँहूयते ॥ सूर्यायप्रातः ॥" इति विहितोदितहोमस्तुतावेव तात्पर्यं न तु निन्द्यमानाऽनुदितहोमनिन्दने तथाऽत्रापि शिवसमाराधन एव तात्पर्यं न तु शिवनिन्दनइतिशिवम् ॥ वेदे (तैत्तिरीयसंहिता कांड २ प्रपा० ६ अनुवाक ६) अग्नेस्त्रयोज्यायाँसो भ्रातरआसन्नित्युपक्रम्य "तंमत्स्यःप्राब्रवीत् तमशपद्धियाधियात्वावध्यासुर्योमाप्रावोचइति ॥ तस्मान्मत्स्यंधियाधियाघ्नन्तिशप्तोहि इत्याम्नातासु शापादिकथास्वपि मीमांसकैः पुराकल्पार्थवादतयाऽङ्गीकाराच्च ॥ पुराणेषु शापस्थलेषु तन्न्यायाऽनवतारं वदन् भवन्तधरायेचेत्यादिसन्दर्भमपि निर्बाधमेव मन्यते भवान् ॥ यत्तु देव्या शसैरित्यपि बोध्यमित्युक्तं तत्र देवीकर्तृकशापाऽऽख्यायिका तु न क्वापि प्रसिद्धा प्रत्युत तद्विरुद्धा च ॥ अतोऽत्र मानभूता साऽन्वेष्टव्यैव ॥ यच्च प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाइत्याद्युक्ताऽसुरधर्मशालितया वैष्णवप्रद्वेषादिव तेष्वब्राह्मण्यं ध्वनयितुं प्रलपितं तत्तु स्वस्य तथात्वादेव ॥ चोरोवेत्तिजगच्चोरमिति न्यायात् ॥ नहि विरागिपदवाच्येषु नाममात्रयतिष्वाऽऽधुनिकेषु वर्णादिनियमः कोप्यस्तीतिसुप्रसिद्धमेवैतत् ॥ तासु योनिष्वितिवाक्यात्तु पश्चादियोनिष्वेव जन्म स्वरसतोवगम्यते नतु वर्णसाङ्कर्यम् ॥ अतः स्वजातिख्यापनमात्रफलकोयं प्रयासः ॥ तदुक्तवचसां वयं स्वाऽविषया एवेति प्रागेव समर्थितमतोस्माभिरत्र यदिचोरस्वजननींभण्डःपरिणयेत् क्वचित् ॥ तर्हिलाभोप्यलाभोवाशिष्टानांतेनकोभवेदिति न्यायएवानुसरणीयः ॥

यत्तुमोहयन्तिजनान्सर्वानितिकौर्मवाक्येन तेषां मोहनसामर्थ्यांवधारणादित्युक्तं तदपि तादृशवाक्यतः पूर्वं पठितानां कुर्वन्त्यवेददृष्टानि कर्माणिविविधानिच ॥ स्वधर्मेतुरुचिर्नैवब्राह्मणानांप्रजायते ॥ कुशीलचर्यापाषण्डैर्वृथारूपैःसमावृताः ॥ विनिन्दन्तिहृषीकेशंब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ॥ वेदबाह्यव्रताचाराद्दुराचाराबृथाश्रमाः ॥ तमसाविष्टमनसोवैडालव्रतिकाधमाइत्यादिवाक्यानां पर्यालोचनया धनार्जनादिनिरतेषु शान्तिदान्त्यादिस्वधर्मरुचिहीनेषु फलाजनककाषायवस्त्रधारणशिखासूत्रवर्जनादिना वृथारूपधरेषुब्रह्मवादिब्राह्मणनिन्दकेषु स्वाश्रमधर्मानाचरणेन निष्फलीभूताश्रमेषु वाममार्गीयमारणोच्चाटनविद्वेषणाद्यनेकफलप्रदर्शकेषु केषुचिदुभयभ्रष्टेष्वेव तादृशप्रकरणोक्तसर्वधर्मसंपन्नेषु मोहनसामर्थ्यमवधार्यते नतु मोक्षरूपफलप्रदर्शकेष्वसात्तु ॥ अस्मद्दर्शितमोक्षरूपफलस्यैकत्वेन तत्रफलानीति बहुवचनस्यानुपपन्नत्वात् ॥

सहस्राक्षे ॥ *माप्रच्याविपतेतीत्यादिमुदाहृतमेवेत्यन्तंभागंदूषयन्ति ॥ यत्तुमोहयन्तीत्यादिना अनुपपन्नत्वादित्यन्तेन ॥ मोक्षरूपफलप्रदर्शकेष्विति ॥ स्वस्य व्यासदर्शनानुसारित्वात् ॥ तत्रच "अथातोब्रह्मजिज्ञासेतिप्रथमसूत्रएवातःशब्देन यस्मात्कर्मादिभ्योब्रह्मज्ञानमेव पुरुषार्थसाधकमतस्तज्ज्ञानाय विचारारम्भस्य प्रतिज्ञानादिति भावः ॥ यत्तु सहस्राक्षेऽसंभाव्यत्वमुक्तं तत्तु भगवद्भक्तद्विषि तन्निन्दैकजीविते तस्मिन्नेव जाघटीति ॥ कौर्मपूर्वखण्डे यत्र सप्तविंशाध्याये द्विषन्तोदेवमितिवाक्यं पठ्यते तत्रैव तस्मात्संपरिहर्तव्यानिन्दापशुपतौद्विजाः ॥ कर्मणामनसावाचामद्भक्तेष्वपियत्नतइति वदता भगवता शिवनिन्दावत्स्वभक्तमात्रनिन्दाया विशेषतः प्रतिषेधात् ॥ नत्वस्मासु ॥ अस्माकं शिवे द्वेषलेशस्याप्यभावात् ॥ प्रत्युतपूर्वोक्तरीत्या श्रीशिवोक्तमार्गस्यैवास्माभिरनुसरणाच्च ॥ कौर्मे च पूर्वखण्डद्वादशाध्याये हिमाचलं प्रति गिरिजया श्रुतिस्मृत्युदितंसम्यक्कर्मवर्णाश्रमात्मकम् ॥ अध्यात्मज्ञानसहितंमुक्तयेसततंकुरु ॥ धर्मात्संजायतेभक्तिर्भक्त्यासंप्राप्यते परमित्यादिना भवदनभिमतमस्माभिरेवाभिमतं ज्ञानकर्मसमुच्चयं भक्तेरेव परप्राप्तिसाधनत्वमित्यादि यावदध्यायसमाप्ति उपदिशन्त्या नचवेदादृतेकिञ्चिच्छास्त्रंधर्माभिधायकम् ॥ योन्यत्ररमतेसोसौनसंभाष्योद्विजातिभिरिति कथनात्कौर्मपाद्मोत्तरखण्डादिप्रसिद्धवेदविरुद्धकुशास्त्ररतानां त्वादृशामेवासंभाष्यत्वं प्राप्यते नतु सर्वात्मना वेदमनुसरतां वैष्णवानामिति किंबहुना ॥

---

* माप्रच्याविपतेति ॥ मोहयन्तिजनानिति कौर्मवाक्येन तेषां मोहनसामर्थ्यस्याऽवधारणात् ॥ तान्प्रतीति ॥ नरान्प्रतीत्यर्थः ॥ एतेन शप्तानामसंभाष्यत्वं सूचितम् ॥ तत्र मानन्तु द्विषन्तोदेवमित्यादिकौर्मवाक्यमुदाहृतमेव ॥ २ ॥

पुराणानां तामसत्वेनाऽनादेयत्वं राजसत्वेन सात्विकत्वेन वाऽऽदेयत्वमित्यत्रापि नाग्रहोऽस्माकं सर्वेषामेव पुराणानां व्यासप्रणीतत्वेन समत्वात् ॥ पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ॥ वेदाःस्थानानिविद्यानांधर्मस्यचचतुर्दशेति याज्ञवल्क्यवाक्याच्च सर्वेषांधर्मस्थानत्त्वबोधनात् ॥ ननु सर्वेषां पुराणानां समत्वेन तुल्यबलतया तत्तत्पुराणस्थपरस्परविरुद्धवाक्यैः सत्प्रतिपक्षवत्परस्परप्रतिबद्धकार्यैः प्रमितिरेव न स्यादुभयत्राप्रामाण्यज्ञानात्संशयोवा स्यादितिचेन्न ॥ कल्पभेदेन विरोधपरिहारस्य सर्वत्रैव संभवात् ॥ अत एव नचवैष्णवग्रन्थेष्वित्यारभ्यस्तुल्यलाभादित्यन्तोवाक्यनिचयः स्वकल्पितपूर्वपक्षसमाधानरूपउन्मत्तप्रलपिततुल्योनादेयः ॥ सतिकुड्येचित्रमिति न्यायादित्यलं पल्लवेन

सहस्राक्षेनैचवैष्णवग्रन्थेष्वित्यादिं स्तुल्यलाभादिति दिगित्यन्तं भागं मूलच्छेदेवृक्षच्छेदइतिन्यायेन परिहरन्ति ॥ पुराणानांतामसत्वेनेत्यादिना अलंपल्लवेनेत्यन्ते-

---

* नच वैष्णवग्रन्थेषुधृतेन मात्स्यं कौर्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कन्दं तथैवच ॥ आग्नेयं च षडेतानि तामसानि निबोध मे ॥ १ ॥ इति पाद्मोत्तरखण्डवाक्येन कौर्मस्य तामसतया सात्विकामोक्षदा प्रोक्ताराजसा स्वर्गदामताः ॥ तथैवतामसादेविनिरयप्राप्तिहेतव. ॥ १ ॥ इति तत्रधृतेन पाद्मवाक्येन तामसस्य निरयहेतुत्वेन च शिष्टैस्तदुक्ताऽर्थस्याऽग्राह्यत्वमिति वाच्यम् ॥ लिङ्गार्चनचन्द्रिकादिशैवग्रन्थधृतेन–तत्र शैवानि शैवंच भविष्यच्च द्विजोत्तमाः ॥ मार्कण्डेयं तथा लैङ्गंवाराहंस्कन्दमेवच ॥ मात्स्यमन्यत्तथा कौर्मं वामनं च मुनीश्वरा ॥ ब्रह्माण्डंच दशेमानीति ब्राह्मं पाद्मं ब्रह्मणो द्वे इति चोपक्रम्य पठितेनः दशशैवपुराणानि सात्विकानिविदुर्बुधा इत्यनेन ब्राह्मे तु राजसे वैश्यसेव्ये इत्यनेनच स्कान्दवाक्येन सात्विकतया निश्चितस्य कौर्मस्य राजसतया निश्चितेन पाद्मेन शिष्टाऽनादेयार्थकनाया वक्तुमशक्यत्वात् ॥ अतएव वैष्णवग्रन्थधृतेन–वैष्णवं नारदीयं च तथा भागवतं शुभम् ॥ गारुडं च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने ॥ १ ॥ षडेतानि पुराणानि सात्विकानि मतानिमे । इतिपाद्मेनैव सात्विकतयोक्ते नारदीये–एतत्कूर्मपुराणं तु चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥ पठता शृण्वतानॄणां सर्वोत्कृष्टगतिप्रदम् ॥ १ ॥ इत्यादिनोक्त कौर्मपुराणतच्छ्रवणादिमहिमासगतस्तस्य तामसत्वेतु सन सङ्गच्छेत ॥ येषां श्रवणमात्रेणेति वक्ष्यमाणतदध्यायोपक्रमवाक्यविरोधात् ॥ तामसस्य निरयप्राप्तिहेतुत्वाच्च ॥ एवञ्च पुराणनिन्दावाक्यं पाद्मे प्रक्षिप्तमेव ॥ किञ्च पाद्मे मात्स्यमपि तामसेष्वेव गणितम् ॥ तत्र सात्विकेषु गणिते भागवते तु मात्स्यमुपक्रम्य पुराणं वेदसमतमित्युक्तम् ॥ अतएवाऽस्य महतोभूतस्य निश्वसितमेतदृग्वेदोयजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासपुराणं विद्योपनिषदइत्यादिना बहुषु स्थलेषूपनिषत्सु सामान्यतोवेदवत्पुराणानामपि ब्रह्मनिश्वसितत्वादिश्रूयते ॥ अतएवच–पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ॥ वेदा.स्थानानिवि-

न ॥ पल्लवेन विस्तरेण ॥ पल्लवोऽस्त्रीविसलयेविटपेविस्तरेस्वनइतिमेदिनी ॥ अयं भावः ॥ नहिपाद्मसंमतः सात्विकादिभावः पुराणानां प्रतिषिध्यते ॥ व्यासोक्तस्य प्रतिषेधायोगात् किन्तु तामसभावकथनमुपलभ्य कैश्चित्कल्प्यमानं तेषां पुराणानामनादेयत्वमेव प्रतिषिध्यते ॥ व्यासस्यानादेयत्वे तात्पर्याभावात् ॥ सर्वथाऽनादेयत्वे तन्निर्माणस्यैवानर्थक्यप्रसङ्गात् ॥ वक्ष्यमाणतैत्तिरीयशतपथछान्दोग्यश्रुतिभ्यः पुराणन्यायमीमांसेत्यादिस्मृतिभ्यश्च साधारण्येन यावत्पुराणानां प्रामाण्यसिद्धेश्च ॥ नचोपादेयत्वे शृणुदेविप्रवक्ष्यामितामसानियथाक्रमम् ॥ २ ॥ येषांश्रवणमात्रेणपातित्यंज्ञानितामपीतिपाद्मोत्तरखण्डवाक्यविरोधः शङ्क्यः ॥ तदर्थाऽनवबोधात् ॥ अत्र हि येषामिति कर्मणि षष्ठी ॥ यत्कर्मैकश्रवणमात्रेणेत्यर्थः ॥ मात्रपदं सात्विकादिश्रवणं वेदसात्विकपुराणाद्यविरोधेन तामसानामपि मननं च व्यवच्छिनत्ति ॥ तथाच यदि सर्वाणि श्रूयेरन्यदि वा वेदोपबृंहकतया वेदाविरोधेन सात्विकपुराणाद्यैकवाक्यतया च तामसानि मननविषयीक्रियेरन् तदा न पातित्यम् ॥ यदा तु केवलान्येव श्रूयेरन् नाप्युक्तरीत्या मन्येरंस्तदा त्वापाततो विरुद्धार्थबोधात्तद्वद्ज्ञानवतामपि स्वार्थच्यवनात्पातित्यमिति हृदयम् ॥ वस्तुतस्तु शृणुदेविप्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञा न तामसस्मृतिपु-

---

याणाधर्मशास्त्रचतुर्दशेति याज्ञवल्क्यस्मृतावविशेषेण पुराणानां विद्याधर्मयोः स्थानत्वमुक्तम् ॥ अतएव सात्विकतया त्वदभिमते नारदीयेऽष्टादशानामपि प्रत्येकं महिमा वर्णितः ॥ तत्सर्वञ्च तादृशवाक्यस्य प्रामाणिकत्वे न सङ्गच्छते ॥ अतएव पाद्मे वङ्गदेशजकायस्थविशेषेण प्रक्षेपः कृतोस्तीति विदुषां किंवदन्ती सङ्गता ॥ अतएव व्यासवाक्येषु न विश्वासोच्छेदः ॥ प्रक्षेपकर्त्ता मूर्खश्चापि भाति ॥ अतएव तथैव स्मृतयः प्रोक्ता ऋषिभिस्त्रिगुणान्विताः ॥ सात्विकाराजसाश्चैव तामसाः शुभदर्शने ॥ १ ॥ वासिष्ठं चैव हारीतमिति तदीयसर्वपुस्तकस्थपाद्मपाठे लिङ्गनियमो न दृश्यते ॥ अग्रेपि–भारद्वाजं काश्यपं च सात्विकामोक्षदाः शुभाः इत्यादिना स्मृतीनां क्लीवत्वेन निर्देशः सात्विकराजसतामसशब्दानां पुलिङ्गेनैव निर्देशोऽस्ति ॥ एवञ्च स्थालीपुलाकन्यायेन विज्ञानभिक्ष्वादिधृततदध्यायस्थश्लोकान्तरोक्तशास्त्रान्तरनिन्दापि द्वेष्यैव ॥ प्रधानकारणवादाद्यप्रामाण्यं तु व्यासादिदर्शितप्रकारान्तरेण बोध्यम् ॥ तस्माद्येषु पुराणादिषु विदुषां प्रक्षेपसंभावना प्रमाणान्तरविरुद्धांऽशोपलब्धिर्वा तेषु प्रमाणान्तरविरुद्धांऽशोहेयएव अंशान्तरं तु सतिसंवादे ग्राह्यम् ॥ एवञ्च लिङ्गार्चनचन्द्रिकादिधृतस्कान्दवाक्यस्याऽपि यदि प्रक्षिप्तत्वमुच्यते नारदादिपुराणान्तरविरोधात्तर्ह्यपि न नोविद्वेषः ॥ यत्तु स्मृतिनिन्दारूपद्विविधवाक्यदर्शनेन कश्चिदंशोहेयः कश्चिद्ग्राह्यइति ॥ तन्न ॥ स्कन्दवाक्ये शैवेतराऽशनिन्दायां पाद्मवाक्ये वैष्णवेतरांशनिन्दायां न तात्पर्यं बहुविप्लवापत्तेः ॥ अतात्पर्यविषयहानोपादानस्वीकारस्तु न युक्तोनिर्मूलत्वात् ॥ पाद्मवाक्यानामल्पसंगत्या तद्विरोधस्याऽकिंचित्करत्वाच ॥ नहिनिन्दानिन्द्यमितिन्यायेनाऽपि न पाद्मवाक्यमुदाहरतां सतोवसभावना ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् ॥ येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि ॥ इत्युपक्रम्य निन्दायामेव समाप्त्या स्तुत्यलाभादिति दिक् ॥

राणविषयिका ॥ तत्र (श्लोक १) तामसानिचशास्त्राणिममाचक्ष्वममानघ ॥ संप्रोक्तानीहतैर्विप्रैर्भगवद्भक्तिवर्जितैः ॥ तेषांनामानिक्रमशःममाचक्ष्वसुरेश्वरेति पार्वत्या तमःसमाविष्टऋषिविशेषप्रणीतशास्त्राणामेव पृष्टत्वात् ॥ शिवेनापि शृणुदेवीति प्रतिज्ञाय प्रथमंहिमयाप्रोक्तंशैवंपाशुपतादिकम् ॥ १ ॥ मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैःसंप्रोक्तानिततः परम् ॥ कणादेनतुसंप्रोक्तमित्यादिना तेषामेव कथनाच्च ॥ अग्रेच तदुपसंहृत्य तामसपुराणकथनं तादृशस्मृतिकथनं च पृथक्प्रतिज्ञातम् (श्लो० १३) शास्त्राणिचैवंगिरिजेतामसानिनिबोधमे ॥ पुराणान्यपिवक्ष्यामितामसानियथाक्रममिति (श्लो०२२) तथैवस्मृतयः प्रोक्ताऋषिभिस्त्रिगुणान्विता इतिच ॥ अत्र एवमनेन प्रकारेणोक्तानि शास्त्राणि तामसानि निबोध जानीहीतिनिन्द्यशास्त्रकथनस्योपसंहारः ॥ ननु तर्हि सात्विकइत्यादिना विभागः किंप्रयोजनक इतिचेदुच्यते ॥ सर्वेषामेव जीवानां भगवदंशत्वादिना तौल्येपि ह्युपचरणोत्तरं क्रीडाहेतुवैचित्र्यार्थं प्राधान्येन तत्तद्गुणोपहिततयातेषां त्रैविध्यस्य (बृहदारण्यके अ० ७ ब्रा० २ पृ० ९६४) "त्रयाःप्राजापत्याः" त्रिविधाभवतिश्रद्धादेहिनांसास्वभावजा ॥ त्रिविधाजीवसंघास्त्वित्यादिश्रुतिस्मृतिनारदपंचरात्रादिवचनैः सिद्धत्वेन व्यासस्य च सर्वक्षेमार्थं प्रवृत्तत्वेन तादृशतादृशजीवबोधानुकूलस्तत्तदधिकृतविषयविशिष्टोवेदार्थस्तैस्तैः पुराणैस्तेन निरूपितः ॥ अतउक्तैस्तु वेदाविरोधेन सर्वैकवाक्यतया सिध्यन्नर्थएव ग्राह्यइत्येवयोग्यम् ॥ केवलतामसश्रवणे मननाभावे च तामसानुकूलविषयएव सिद्धांततया गृह्येत ॥ यथा केवलकौर्मश्रवणे शिवादुत्पन्नयोः परस्परानपेक्षयोर्विधातृनारायणयोरन्योन्यमहमेवेश्वरः कस्त्वमिति विवादादिः ॥ वस्तुतस्तु बहुश्रुतिबाधितमिदमिति भट्टस्तवादादौ विस्तरः ॥ तस्य सिद्धान्ततया ग्रहणे च तदनुकूलमात्रानुष्ठाने वेदविरोधे निरयप्राप्तिरपि नासंभाविता ॥ एतेन तथैव तामसादेविनिरयप्राप्तिहेतवइति स्मृतिविशेषविषयकवाक्यमपि व्याख्यातम् ॥ एतत्कूर्मपुराणंत्विति नारदीयविरोधोप्येतेन परिहृतः ॥ पठतां शृण्वतामिति केवलश्रवणस्यानुपादानात् ॥ सर्वस्य शिवस्य संबंधिन्याउत्कृष्टगतेः प्रदायकमिति तुयुक्तमेव ॥ सर्वशब्दोपि शिवपर्यायः ॥ ईश्वरःशर्वईशानइत्यत्राऽमरविवेकादिव्याख्यासु शर्वः सर्वइति शब्दद्वयस्वीकारात् ॥ शर्वस्तु सर्गोभगवान्शंभुः कालंजरः शिव इतितत्रैव रामाश्रम्यामुदाहृतान्नामविधानाच्च ॥ यत्तु पुराणंवेदसंमितमिति मात्स्यविषयकं भागवतवाक्यतयोक्तं तत्प्रमादात् ॥ भागवते तस्य वाक्यस्याभावात् ॥ भागवते (स्कं० ८ अ० २४ श्लो० ५५) पुराणसंहितांदिव्यांसांख्ययोगक्रियावतीमित्यादिना वर्णितो मात्स्योत्कर्षस्तु निर्दिष्टप्रदिशा नैव विरुद्धः ॥ अतोन कोपि निंदाप्रकारो नापि प्रक्षिप्तत्वसंभावनागंधोपि ॥ नच तथैवस्मृतय प्रोक्ताऋषिभिस्त्रिगुणान्विताः ॥ सात्त्विकाराजसाश्चैवतामसाःशुभदर्शने ॥ वासिष्ठंचैवहारीतंव्यासंपाराशरंतथा ॥ भारद्वाजंकाश्यपंचसात्विकामोक्षदाःशुभा इत्यादौलिंगनियमाभावात्प्रक्षिप्तत्व शंक्यम् ॥ कौर्मेपि करिष्यत्यवताराणिशंकरोनीललोहितइति कुर्वंतिचावताराणिब्राह्मणानांकुलेपुवैइति ॥ एवमादिषु अवतारादिशब्दलिंगनियमाभावेन प्रक्षिप्तत्वापातात् ॥ तद्युक्त्यंतरेण समाहितमितिचेत्तन्निरस्तं प्राक् ॥ अस्ति चात्रापि समाधायिका युक्तिः ॥ शास्त्राणिचैवंगिरिजेइति पूर्ववाक्यानुरो-

धेन यासिद्धचैवहारीतमित्यादौ शास्त्रमितिविशेष्यस्याभिप्रेततया क्लीबनिर्देशो न बाधित ॥ सात्त्विकाराजसास्तामसाइति तु दाप्रतानिस्मृतिविशेषणानि स्त्रीलिंगान्येव न तु पुल्लिंगानि॥ न च टिङ्ढाणिति ङीबभावोदोष सात्त्विक प्रमेयं सात्त्विको विषयो वा विद्यतेऽत्रेति सात्त्विका अर्शआदेराकृतिगणत्वान्मत्वर्थीयोऽच् ॥ एवराजसास्तामसाश्च ॥ यात्तु कायस्थेन प्रक्षिप्तमिति किंवदन्ती कथिता सा केवलकपोलकल्पितैव ॥ अद्यावधि विदुष कस्यापि मुखात्तस्या अवगमाभावात् ॥ शैवग्रन्थेष्वपि नापि तदनुपलम्भाच्च अतो द्राविडेषु प्रसिद्ध रामानुजादिग्रन्थेष्वप्यात्मरामायणादिविचारस्थले दर्शिता कौर्मादौ प्रक्षेपस्य किंवदन्तीमुपलभ्य पाद्मविषयिका तादृशजनश्रुति प्रकल्प्य तत्कर्तरि मूर्खत्व वदन्नच्छन्नशैवोऽयासनिंदकोसि न च लिंगार्चनचन्द्रिकाद्युक्तवचनविरोधात्प्रक्षिप्तत्वम् ॥ कल्पभेदादिना तदविरोधसिद्धे ॥ अन्यथा विनिगमनाविरहादनिर्णयप्रसक्ते ॥ वस्तुतस्तु नारदीयविरोधाच्छतपथश्रुतियाज्ञवल्क्यविरोधाच्च तद्वचसा प्रक्षिप्तत्व त्वयैव स्वीकृतमिति विराधग्रहनन्यायावतार ॥ युक्त चैतत् लिंगार्चनचन्द्रिकाया तत्रशैवानिशैवत्वेत्यादिना दशाना शैवत्वमुक्त्वा दशशैवपुराणानिसात्त्विकानिविदुर्बुधा इति शैवाना सात्त्विकत्व कथ्यते ॥ एकस्यैव परब्रह्मणा लीलावताराणा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणामैश्वर्यैतसाम्येपि शिवस्य तमोगुणोपाधिकतया (प्रपाठक ५ मत्र २) "अथयोहखलुवावास्यतामसोंऽशोऽसौसम-ब्रह्मचारिणोयोऽयरुद्रोथयोहखलुवावास्यराजसोंशोऽसौसब्रह्मचारिणोयोयब्रह्माथयोहखलु वावास्यसात्त्विकोंऽशोऽसौसब्रह्मचारिणोयोऽयविष्णु " इति मैत्रायण्यादिश्रुतिभ्य सत्व-रजस्तमइतिप्रकृतेर्गुणास्तैरितिश्रीभागवतादिपुराणेभ्यश्च सिद्धतया शैवेषु सात्त्विकतायाव-क्तुमशक्यत्वेन सुगम तत्राग्रहकल्पितत्व निष्पक्षधियाम् ॥ नापि पाद्मवत्पण्णा पण्णा विभागसौकर्य दृश्यते ॥ नापि तत्तत्पुराणपर्यालोचने भगवद्गीताद्युक्तसात्त्विकादिविप याणा तत्र तत्र पाद्मोक्तेष्विव बाहुल्य दृश्यते ॥ किंच पुराणांतराणा तत्तद्वर्णांतरसेव्यत्व-कथनमपि नारदीयादिसंदर्भेभ्य सुतरा विरुद्धम् ॥ हेमाद्रिमाधवादिप्रामाणिकनिबंधेषु ब्राह्मणादिनिर्णयस्थले बहूनामेव पाद्मादिवचसामुपन्यासोपि भ्रमप्रमादादिमूलक-तामापद्येत ॥ तस्मात्तदव प्रक्षिप्तमिति युक्तम् ॥ नचास्माकमीदृशविषये निर्बंध ॥ तवैव विद्वेषकलुषहृदयत्वस्याभावात् ॥ एव पाद्मस्थवचसामप्रक्षिप्तत्वनिश्चये विज्ञा नेंद्रभिक्ष्वादिधूर्तवचसामपि सिद्ध साकरत्वम् ॥ एतच्च प्रागेव दृढीकृतम् ॥ प्रधान-कारणवादादीनामप्रामाण्यमपि ततएव सम्यगवबुध्यते ॥ सूत्राणामतिसक्षिप्तत्वेन अनेकैरनेकधा व्याख्यातत्वेन च तादृशवादादिक व्यासानभिमतमेव तादृशसूत्राणां च प्रधानकारणवादादिखडनपरत्वमेवेति व्यासतात्पर्यस्य पाद्मसदर्भात सुखेननिश्चय सिद्धे ॥ महर्षीणामपि तादृशवेदविरुद्धवादप्रवर्तने कारण तु ततएव निश्चीयते नतु सूत्रेभ्य ॥ नापि पाद्मवचसा पुराणनिंदाया तात्पर्यम् ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातप्रसगाच्छु भदर्शने इत्युपसहारवाक्ये स्मृतिपुराणाना सात्त्विकादिविभागवर्णनस्यप्रासंगिकत्वकथ-नात् ॥ शृणुदेवीतिवाक्य तु तामसशास्त्रपरमेवेत्युक्तप्राक् ॥ सामान्यत पुराणाना

सर्वेषां श्रुतिर्मंमतत्वमसदभिप्रेतमेवतैत्तिरीयब्राह्मणेकांड ३ (प्रपा० १२ अनु० ९) काठकचयनमंत्रेषु "ऋचोयजूंषिसामानिअथर्वांगिरसश्चये ॥ सर्वास्ताः" इतिचतुरोवेदानुक्त्वा "इतिहासपुराणंचसर्पदेवजनाश्चये ॥ सर्वास्ता" इतीतिहासपुराणयोः पृथग्ग्रहणात् ॥ सायणमाधवीयभाष्येपि अत्रेतिहासपुराणशब्दयोर्भारताद्विब्राह्मादिपरतया व्याख्यातत्वात् ॥ छांदोग्ये भूमविद्यायां "सहोवाचर्ग्वेदंभगवोध्येमियजुर्वेदँसामवेदमाथर्वणंचतुर्थमितिहासपुराणंपंचमंवेदानांवेदंपित्र्यँराशिंदैवंनिधिम्" इत्यादि पठ्यते ॥ शतपथब्राह्मणेपि चतुर्दशकाण्डेमैत्रेयीब्राह्मणे खंड १० "सयथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितात्पृथग्धूमाविनिश्चरन्त्येवंवा अरेऽस्यमहतोभूतस्यनिश्वसितमेतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदः सामवेदोथर्वांगिरसइतिहासः पुराणंविद्याउपनिषद श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानिव्याख्यानान्यस्यैवैतानिसर्वाणिनिश्वसितानि" इत्याम्नायते ॥ ब्रह्मयज्ञप्रकरणेपि तैत्तिरीयशतपथादिषु तत्पठ्यतइति किंबहुना ॥ यत्तु निश्वसितश्रुतौ बहुतरोऽपपाठउपन्यस्त सतु श्रुतीनामपि गुरुसन्निधाध्ययनाऽभावात्पुस्तकप्रत्ययाधीतत्वात् ॥ उक्तंहि ॥ पुस्तकप्रत्ययाधीतंनाधीतंगुरुसन्निधौ ॥ शोभतेनसभामध्येजारगर्भइवस्त्रियाइति ॥ यत्तु सामान्यतः पुराणानां ब्रह्मनिश्वसितत्वनिरूपकत्वमस्याः श्रुतेस्त्वयोक्तं तत्तु शंकराचार्यविरोधात्वदुक्तरीत्या तवैव शसत्वापादकम् ॥ शंकराचार्यास्त्वत्रैवोपनिषद्भाष्ये "यदृग्वेदोयजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वांगिरसश्चतुर्विधंमन्त्रजातंइतिहासइत्युर्वशीपुरूरवसोः संवादादिरुर्वशीहाप्सरसइत्यादिब्राह्मणमेवपुराणमसद्वाइदमग्रआसीदित्यादि" इत्यादिना "एवमष्टविधंब्राह्मणम् ॥ एवंमंत्रब्राह्मणयोरेवग्रहणंनियतरचनावतोविद्यमानस्यैववेदस्याभिव्यक्तिः ॥ पुरुषनिश्वासवत्" इतिव्याचक्षाणाः श्रुतावितिहासाद्यष्टशब्दैर्ब्राह्मणभागविशेषानेव गृह्णंति नतुमहाभारतादिब्राह्मादिसंदर्भान् ॥ अतः शंकराचार्यविरोधः स्पष्टएव ॥

अग्रेच सहस्रेक्षण इन्द्रस्तत्साद्दश्यं त्वस्य सयुक्तिकवेदान्तवाक्यरूपमेघैःशुद्धाद्वैतमार्तण्डस्यतिरस्कारेणेत्युक्तंतदपिनशोभते ॥ वेदान्तस्यैरद्वैतमार्तण्डस्यप्रकाशएव भवति ननु तिरस्कारोऽन्यथासर्वेषामाचार्याणामद्वैतप्रकाशनार्थं वेदान्तवाक्यप्रदर्शनंविपरीतफलमेवस्यात् ॥ भवतिचतामसाऽसुरविनिर्मितकुयुक्तिमायामेघैरद्वैतमार्तण्डस्यलोकबुध्याऽऽच्छादनद्वारातिरोभावइव ॥ तदुक्तम् ॥ घनच्छन्नदृष्टिर्घनच्छन्नमर्कंयथालोकतेनिष्प्रभंचातिमूढइति ॥ ताद्दशकुयुक्तिमेघस्य सयुक्तिकवेदान्तवाक्यमहावायुना निवारणेशुद्धाद्वैतमार्तण्डस्य प्रकाशोभवति अतएवास्यासन्निर्मितस्यग्रन्थस्य प्रभञ्जनो महावायुस्तत्साद्दश्यात् प्राभञ्जनइत्याख्या

सहस्राक्षे॥ *सहस्रेक्षण इंद्रइत्यादिं स्मृत्याचमंगलमित्यंतंभागंदूषयंति॥ अग्रेचसहस्रेक्षणइत्यादिना इत्याख्येत्यंतेन ॥ परेण तिरस्कारशब्दोऽनादराच्छादनोभयार्थतया प्रयुक्तः॥ परीभावस्तिरस्क्रियेत्यमरोक्तेस्तिरस्करिणीत्यादिव्यवहाराच्चोभयार्थकत्वम्॥ तत्र मार्तंडेनादरस्तु कौदिकदेशीयभिल्लानां नैव संभवति॥ अथाच्छादनमपि अद्वैतमार्तंडस्य वेदांतवाक्यैर्न संभवति॥ सर्वेषां वेदान्तानामद्वैतएव तात्पर्यस्योभयवादिसंमतत्वात्॥ बृहदारण्यके "यत्रहिद्वैतमिवभवतितदितरइतरंपश्यति" इत्याद्युक्त्वा "यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येत्" इत्यादिना तत्प्रतिषेधात्॥ "यह्यातंपरादाद्योन्यत्रात्मनो ब्रह्मवेद" इत्यादिश्रवणात्तैत्तिरीये "यदाह्येवैषएतस्मिन्नुदरमंतरंकुरुते॥ अथतस्यभयं भवति" इति द्वैतदर्शिनोभयश्रवणाच्चेत्यलम्॥ ननु शुद्धाद्वैतमार्तंडस्यैव तिरस्कारोनत्वद्वैतमार्तंडस्येतिचेच्छुद्धपदेन किंचिद्व्यावर्त्यते न वा॥ द्वितीये दोषस्तदवस्थः॥ आद्ये किं तद्व्यावर्त्यम्॥ नहि त्वन्मतेऽतिरस्करणीयमशुद्धमद्वैतमन्यत्प्रसिद्धमस्ति॥ परोक्तमनूद्य दूष्यत इतिचेत् अस्माभिरपि परेषामभिमतं व्यवच्छेत्तुं शुद्धपदं निवेशितमित्याद्यग्रे वक्ष्यामः॥ वस्तुतस्तु मायासंबंधरहितस्य शुद्धस्यैवाद्वैतस्य सर्ववेदांतसंमतत्वात्तस्य तैर्न तिरस्कारःकिंतु मायावादमेघैरेव॥ सोपि लोकदृष्टीनां तिरस्कारो भास्करे उपचर्यते॥ अत्र तदीयाचार्यपरंपरास्थहस्तामलकाचार्यसंमतिमाहुः॥ घनच्छन्नेति॥(तत्कृतेस्तोत्रे श्लो० १२) अस्योत्तरार्धं तु तथाबद्धवद्भातियोमूढदृष्टेः सनित्योपलब्धिस्वरूपोहमात्मा॥ इत्यस्ति॥ तत्प्रयोजनाभावान्मूले नालेखि॥ प्रकाशोभवतीति। घनोयथार्कप्रभवोविदार्यंते चक्षुःस्वरूपं प्रतिपद्यते तदा॥ तथाह्यहंकारउपाधिरात्मनोजिज्ञासयानश्यतितद्धंनुसरेदित्यादिभिर्द्वादशस्कंधादिवाक्यैरितिभावः॥ मेघविस्तारे खंडिते च तदुद्भावितभंग्यंतरवज्रमपि स्वतोदूरापास्तं भवति॥ यत्त्वसौ सहस्राक्षइति विष्णुसादृश्यारोपविषयोप्ययोन खंडनार्ह इतिकश्चित्॥ तदाहोपुरुषिकामात्रम्॥ ग्रंथे तेनेंद्रसादृश्यस्यैवांगीकारात्॥ इह ग्रंथांते च तथैव वर्णनात्॥ आवृत्त्या वाक्यभेदेन कृतेन विष्णुप्रार्थनरूपाऽर्थांतरवर्णनेन ग्रंथे विष्णुसादृश्यारोपस्यानापत्तेः॥ यदि च सादृश्यमारोपितं भवेत्तदापि प्रत्यत्रस्थानमदुष्टम्॥ अन्यथाऽऽस्मार्कीनग्रंथेपि शंकररूपताया अंते वर्णयिष्यमाणतया शैवस्मार्तैरपि न प्रत्यवस्थातव्यम्॥ प्रकृते त्वारोपस्याप्यभावः॥ मेघविस्तारेण मार्तण्डमाच्छादयन्नपि भगवत्साक्षात्कारिमंडलं चिचूर्णयिषन्नपि सहस्राक्षः श्रीगोवर्धनधरचरणैकशरणैः शक्यस्तृणमिव लंघयितुम्॥ अत्र तत्कृतं विष्णुप्रार्थनमपि

---

* सहस्रेक्षण इन्द्रस्तत्सादृशं त्वस्य ग्रन्थस्य सयुक्तिकवेदान्तवाक्यरूपमेघैः शुद्धाऽद्वैतमार्तण्डस्य तिरस्कारेण तादृशमेघोद्भूतमहत्यन्तररूपवज्रेण विद्वन्मण्डनस्य चूर्णीकरणेन चेति ग्रन्थान्ते वक्ष्यते॥ किंच सहस्रेक्षणोविष्णुः सहस्राक्षः सहस्रपादितिश्रुतेः समया तदर्थंज्ञाप्यइमे नरारक्ष्यन्तामिति प्रार्थ्यः इति वाक्यान्तरकल्पनयाऽऽस्त्वत्यादिनाऽर्थइति विष्णोः स्मृत्याच मङ्गलम्॥ १॥ ४॥

लोकव्यामोहायैव ॥ शैवसुधाकरेऽग्र च तस्मिन्विष्णुद्वेषितायानिश्चयात् ॥ तथाचायं प्रथमश्लोकखंडनस्य निष्कर्षः ॥ श्रीमद्वैष्णवाचार्यास्तदनुयायिनश्च न दासाः किंतु भवभंगादिभूयोभावुकभावकभक्तिमार्गस्य भगवदाज्ञया देवोद्धारार्थं प्रवर्तकास्तत्रप्रवृत्ताश्च ॥ श्रीशंकराचार्या अपिसाक्षाच्छिवावतारः स्वयं परमतत्त्वज्ञानपरमभक्तिशालिनस्तत्कृततत्तत्स्तोत्राद्यालोचनेन निश्चीयमानतथाभावाश्च ॥ तेषामवतारादिकमपि तादृशभगवदाज्ञानुरोधादेव ॥ वादाश्च सर्वे प्रायोऽनादिसिद्धाः ॥ ब्रह्मसूत्रादिषु पुराणेषु च तत्तद्वादानुवादखंडनमंडनादिदर्शनात् ॥ वेदेपि छांदोग्ये (अध्याय ८ खंड २) "सदेवसौम्येदमग्रआसीदेकमेवाऽद्वितीयं ॥ तद्धैकआहुरसदेवेदमग्रऽआसीदेकमेवाद्वितीयंतस्मादसतःसज्जायत ॥ कुतस्तुखलुसोम्यैवँस्यादितिहोवाचकथमसतःसज्जायेतेतिसत्त्वेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयम्" इत्यादौ तथाश्रवणाच ॥ अतोभगवतोनुज्ञयावतीर्णैस्तैस्तैर्दिव्यैराचार्यैस्तस्य क्रीडेच्छानुरोधेन तस्मिंस्तस्मिन्नवसरे तत्तत्प्रयोजनसिद्ध्येस संवादः प्रकाश्यतइति सर्वमविरुद्धम् ॥

इति सहस्राक्षस्यप्रथमश्लोकस्यखंडनम्

अग्रेच नानात्वेपि चेत्यारभ्यसंक्षेप इत्यन्तेन शुद्धाद्वैतपदार्थनिर्वचनखण्डनम् ॥ तत्प्रकारश्च (तत्रतावच्छुद्धाद्वैतमार्तण्डोक्तः शुद्धाद्वैतपदार्थोसंगत) इत्युपक्रम्य प्रदर्शितः "भेदज्ञानाभावे" इत्यस्य (भेदज्ञानाभावः) इति पाठः प्रकल्पितः

अथसहस्राक्षे नानात्वेपिचेतिद्वितीयंश्लोकं ननु गौतमादीत्यादिना तवेष्टसिद्धिरितिसंक्षेप इत्यंतेन व्याख्यानेन सहितं दूषयितुं सारार्थकथनमुखेन गृह्णंति ॥ अग्रेचनानेति ॥ खंडनमिति ॥ तेन कृतमस्तीति शेषः ॥ अत्र सहस्राक्षे *नानात्वेपिचेत्यादिः प्रायेणेत्युक्तमित्यंतोभागःशुद्धविधवाविविधवादसगंधत्वादुपेक्षितोमूले ॥ अथापि तत्र तथात्वस्फुटीकाराय

---

* नानात्वेऽपिच शास्त्रविप्रवचसा जिज्ञासया कस्य चिच्छुद्धाद्वैतनिरूपणं प्रथमतः संखण्ड्यतेऽत्राऽपितु ॥ शुद्धाद्वैतमतोष्णरश्मिरत्रवरे प्रायेण टीकायुतोभागेऽन्यत्र तथैव वाल्लभिकृतं विन्मडनं खण्ड्यते ॥ २ ॥ ननु गौतमादिशास्त्रविप्रवचांसि शुद्धाऽद्वैतविशिष्टाद्वैतद्वैतभेदाऽभेदतदवान्तरभेदैर्विभिन्नाना मिथ्याज्ञानाना प्रलापरूपाणि नानोपलभ्यन्ते तथाच कथं मतान्तराणि विहाय शुद्धाऽद्वैतमतमेव खण्ड्यते इत्यतआह ॥ नानात्वेऽपीति ॥ कस्यचित् भावनगरवासिनोनागरस्य सतोपरामशर्मणः जिज्ञासया खण्डनज्ञानेच्छया अत्रापि शुद्धाऽद्वैतमतखण्डनेऽपि अवरे पूर्वभागे टीकायुत सटीकः शुद्धाद्वैतमतोष्णरश्मिः शुद्धाऽद्वैतमार्तण्डः कस्यचिज्जिज्ञासयेतीहापि संखण्ड्यते प्रायेण बाहुल्येन खण्ड्यते ॥ अन्यत्र उत्तरभागे

किंचिद्ब्रूमः ॥ तत्र श्लोके चतुःप्रभृतिनिरर्थकपदबाहुल्यं द्रष्टव्यम् ॥ व्याख्याने शुद्धाद्वैतेत्यादिना श्रीविष्णुस्वामिरामानुजमध्वनिम्बार्कसिद्धान्तानां मिथ्याज्ञानत्वं तन्निरूपणस्य प्रलापरूपत्वं तत्प्रवर्तकानां चतुर्णामाचार्याणां गौतमादिशप्तत्वं चाऽपाणिपिहितमेवाभाणि ॥ तत्तु प्रागेव पाद्मादिवचोभिर्निराकृतम् ॥ रामानुजानां सरणीरमातोगौरीपतेर्विष्णुमतानुगानाम् ॥ निम्बार्कगानांसनकादितश्चमाध्वानुगानांपरमेष्ठितश्चेत्यादौ तेषां प्रसिद्धत्वाच्च ॥ अतोहरिभक्तमात्रद्वेषालिंगात्स्यसिद्धासुरभावनिश्चायनायेदम् ॥ खण्डनज्ञानेच्छयेत्यत्र खण्डनकर्मभावविषयिणी बुभुत्सा वक्तव्या ॥ खण्डनमिति ज्ञानस्य खण्डनशब्दमात्रेणापि संभवात् ॥ ज्ञानेच्छायाजीवान्तरसमवेततया खण्डनव्यापारस्य च स्वसमवेततया हेतुकार्ययोर्वैयधिकरण्यम् ॥ (अत्रापिशुद्धाद्वैतमतखंडनेपि,) इति व्याख्यानमपि न मनोरमम् ॥ संखण्ड्यतइति पूर्वमुक्तायां खण्डनक्रियायां पूर्वोत्तरभागयोरभावात् ॥ तद्बोधकग्रंथएव तयोः सत्त्वात् ॥ शुद्धाद्वैतमतस्य खण्डनं यत्रेति व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणेनग्रन्थपरत्वकल्पने तु मूलश्लोकविरोधः ॥ श्लोके सङ्खण्ड्यत इति पदसमभिव्याहृतेन अत्रेतिपदेन खण्डनक्रियायाएव परामर्शस्य शीघ्रोपस्थितिकतया तत्परामर्शस्यायोगात् । पूर्वार्थकतयाऽवरशब्दस्य प्रयोगस्तु प्रमादात् ॥ अन्यथा ब्राह्मणज्येष्ठभ्रातृप्रभृतयोऽवरवर्णावरजन्मादिशब्दैर्व्यवह्रियेरन् ॥ व्यवह्रियन्ते तु शूद्रकनीयःप्रभृतयः ॥ उपेंद्रइंद्रावरजइत्यादौ चंद्रस्य पूर्वजइत्यादिरर्थमापद्येत ॥ ग्रंथकारप्रयुक्तं मार्तंडपदं विहाय स्वयमुष्णरश्मिपदमुपादाय तादृशपदतोपि लभ्यं जाड्यनिवर्तकत्वादिकं परिहाय ग्रन्थनिन्दायाः करणं तु जलौकः स्वभावादेव ॥ यथोक्तम् दुग्धंविहायरुधिरंपिबतिजलौकाःस्तनेपुसंलग्नाइति ॥ पौरपि सहस्राक्षशब्दं विहाय मार्तंडद्वेषितया कौशिकशब्दो वा गौतमस्त्रीजारशब्दोवा विश्वरूपादिब्रह्महशब्दोवा शक्येत ग्रहीतुं यदि तुभ्यमिवाशिष्टालापएव तेभ्यो रोचेत ॥ अस्मन्मतग्रन्थे मार्तंडत्वारोपतात्पर्यं तु सूर्योदयेशीतमपैतिसर्वेमार्गावलोकोजलजप्रकाशः ॥ तमोनिवृत्तिर्द्विजकर्मवृत्तिस्तथैवमार्तण्डनिबन्धबोधेइति तत्समाप्तिश्लोकाज्ज्ञेयम् ॥ सद्ग्रंथेषु मोहकत्वारोपस्तु प्रागेव मनोरथमात्रविषयतां नीतः ॥ वल्लभशब्दस्य नानार्थकोशेष्वित्यादिर्भगवद्रूपेषु महानुभावेषु साक्षाद्गालिप्रयोगस्तु नजारजातस्यललाटशृङ्गंकुल-

---

तथैव सटीकं प्रायेणच विन्मण्डनं विद्वन्मण्डनम् ॥ मार्तण्डशब्दं विहायोष्णरश्मिशब्दोपादानमुक्तरीत्या मोहकत्वेन तन्मताऽऽश्रयिणा संतापएव फलमिति बोधनाय ॥ वल्लभशब्दस्य नानार्थकोशेषु अश्वाऽध्यक्षादिवाचित्वकथनात्तदपत्यस्याऽपि तद्वत्साधारणजनतायास्तत्कृतग्रन्थम्याग्भेषु काणोराजेतिन्यायेन तादृशेषु ये विद्वांसस्तन्मण्डनतायाश्च बोधनाय वाहसिकृतमिति विन्मण्डनस्यविशेषणं दत्तम् ॥ अस्मिन्ग्रन्थे क्वचित्सटीकैतद्ग्रन्थद्वयस्थोक्तिभ्योऽन्या उक्तयोऽपि खण्डिताः क्वचित्तु नैयायिकादिमतदूषणपरास्संरम्भेण प्रवृत्त्या ग्रन्थमात्रपराश्च तदुक्तयः प्रयोजनाऽभावादुपेक्षया नखण्डिता इति आधिक्यन्यूनतयोः परिहाराय प्रायेणेत्युक्तम् ॥ ५ ॥

प्रसूतस्यनपाणिपद्मम् ॥ यदायदामुञ्चतिवाक्यबाणंतदा तदानम्यकुलप्रमाणमित्यभियुक्तोक्तिं स्मारयत्येव ॥ यदि त्वादृशः कश्चिद्दर्शिएस्त्वां प्रत्यचास्यास्यत तर्हि त्वदीयप्रथमश्लोकखण्डनावसरएव मलहृच्छब्दस्य चाण्डालाद्यर्थकतामादाय त्वदनुरूपं त्वां प्रत्यवक्ष्यत् ॥ अस्माकं तु गिरं निरंतरं निजनामभिर्निर्मलनीयां कदाचिदपि महानुभावेषु मा दुर्वादप्रादुर्भावभाजं वीभवद्भगवान् ॥ यच्चवल्लभशब्दस्याश्वपालार्थकताज्ञापनं तत्तु धौर्त्यार्थ्यामोहनमेव ॥ हैमानेकार्थहैमनाममालाहलायुधहारावलीविश्वचररचिधरणिधनंजयद्विविधद्विरूपमहीपमेदिन्यमरत्रिकांडशेषहरदत्तीयनाममालानेकार्थध्वनिमञ्जरीप्रभृतिष्विदानीमुपलभ्यमानेषु कोशेषु तस्य तदर्थकतायाअनुपलंभात् ॥ अतएव न तेन कोशवचनमुदाहारि ॥ नापि कोशनाम निरदेशि ॥ मेदिन्यादौ सल्लक्षणतुरंगमादिवाचिताघर्णनेपि नाममात्रेण साम्यं न दोषाय ॥ अथहरिर्दिवाकरसमीरयोः ॥ यमवासवसिंहांशुदाशाङ्ककपिवाजिषु ॥ पिङ्गवर्णेहरिद्वर्णेभेकोपेन्द्रशुकाहिषु ॥ लोकान्तरेचेति हैमोक्त्या हरिशब्दस्य वानरमेकाद्यर्थकत्वेपि हरिर्हरतिपापानि हरयेनमइत्युक्त्वा मुच्यतेसर्वपातकादित्यादौ नकोपिशिष्टोवानरादिपरतामाद्रियते नापि हरिश्चितादेधा हरिपुत्रोजयंतइत्यादौ ॥ एतेन तस्या एतेन तस्यात्मविद्वत्तानुरूपं प्रलापान्तरमप्यतास्तम् ॥ शुद्धाद्वैतमार्तण्डे नत्प्रकाशे च मायावादोच्छेदपरस्तद्विरुद्धसिद्धांतप्रतिपादकोपिबहुतरोभागः खंडनयुक्त्यस्फूर्त्या न दूषितः ॥ विद्वन्मंडने तद्विवरणे चानेकत्र पूर्वपक्षेषु सूचितायुक्तय सिद्धांततया सहस्राक्षउपन्यस्ताः ॥ एतच्चौन्यमाच्छादयितुं श्लोके प्रायेणेत्युक्त्वा धार्ष्ट्याेदितरथा व्याख्यातम् ॥ तत्र सप्रकाशस्य मार्तण्डस्याङ्कनादिना सति सौलभ्ये स्वयमेव तज्ज्ञास्यते सर्वैः सख्यावद्भिः ॥ मूलविद्वन्मडनं तु तेनानूदितत्वात्सकलमिहपृथगनुवदिष्यतइति करकङ्कणपरीक्षणक्षणे न दर्पणमर्पणीयम् ॥ तद्विवरणस्यापि विलोकने वर्णितचर व्यक्तमेव वेत्स्यन्ति विद्वासः ॥ इत. पर ग्रन्थस्य पूर्वार्धे सप्रकाश. शुद्धाद्वैतमार्तण्ड. समर्थ्यते ॥ मार्तण्डमंडलाऽखण्डमण्डनाः खण्डयन्त्यथ ॥ वितण्डोद्दण्डपाषण्डपण्डिताऽकाण्डताण्डवम् ॥ १ ॥ सहस्राक्षे *तत्रतावच्छुद्धाद्वैतेत्यादिं इष्टसिद्धिरितिसक्षेप

---

*तत्रतावच्छुद्धाऽद्वैतमार्तण्डोक्त शुद्धाऽद्वैतपदार्थोऽसगत ॥ तथाहि द्विधा ज्ञान तु यत्तस्याज्ञामरूपात्मना मुहु ॥ ईशजीवात्मनावाऽपि कार्यकारणतोऽथवा ॥ द्वीत तदेव द्वैत स्याद्द्वैत तु ततोऽन्यथा इति शुद्धाद्वैतपदार्थउक्त ॥ तट्टीकाकृता तु ये गत्यर्थकास्ते ज्ञानार्थकाइति न्यायेन गत्यर्थकाद्दिण्धातोर्भावेक्ते इतमितिसिद्धौ द्विधा इत द्वीत तस्मात्स्वार्थेऽणि द्वैतमिति निष्पन्नम् ॥ तस्य च द्विप्रकारक ज्ञानमित्यर्थ ॥ अन्यथा भेदज्ञानाऽभावोनद्वैतम् अद्वैतमिति व्याख्यातम् ॥ अग्रे एतन्मते सुनिष्पन्न साकर्यं क्षयकारणम् ॥ तन्निवृत्त्यर्थमाचार्यै पद शुद्ध विशेषितम् ॥ शुद्धाऽद्वैतपदे ज्ञेय समास कर्मधारय ॥ अद्वैत शुद्धयो प्राहु षष्ठी तत्पुरुष बुधा ॥ मायासबन्धरहित शुद्धमित्युच्यते बुधै ॥ कार्यकारणरूपहि शुद्धं ब्रह्मनमा-

इत्यन्तं भागमर्थतोऽनूद्य दूषयन्ति ॥ तत्प्रकारश्चेत्यादिनाविनिर्णयइतिसंक्षेप-इत्यन्तेन ॥ प्रकल्पितइति ॥ मार्तण्डटीकायां अद्वैतंतुततोन्यथेत्यस्य व्याख्याने प्रकल्पितः ॥ तेन यास्तचे सप्तम्यंतपाठे तु सदुक्ता सर्वाप्यनुपपत्तिर्मृगतृष्णातोयावगाहनकल्पैवेति वक्ष्यामः ॥ एवं "सांकर्यं कार्यकारणे" इत्यत्र सांकर्यं क्षयकारणमिति पाठः प्रकल्पितः ॥ तादृशापूर्वोक्तपाठसत्वादेव कार्यं च कारणं चेत्यनयोः समाहारमभिप्रेत्य तट्टीकायां "अविद्यावच्छिन्नंचैतन्यं कार्यम् ॥ मायावच्छिन्नंचैतन्यंकारणमितिसांकर्यम्" इति व्याख्यातम् ॥ तथा "द्विधाज्ञानंतुयद्वत्स्यात्" इत्यादौ यत्तत्स्यादित्यादीनि तत्कृतपाठान्तराणि विशेषतः प्रयोजनाभावान्न चिन्त्यन्ते ॥ द्विधाज्ञानमित्यस्य टीकायां कृतं नामरूपमायिकत्वस्य खण्डनादिकं तु स्वमतोपमर्दकत्वाद्यानूदितम् ॥ अथ सप्तम्यन्तपाठे तु न काप्यनुपपत्तिः ॥ तथाहि ॥ द्वैतंहि द्विप्रकारकं ज्ञानम् ॥ इत्यमितिभावेक्तस्याङ्गीकारात् ॥ प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादणि पूर्वोऽर्थानपायात् ॥ अद्वैतमिति तु पर्युदासोलाघवात् ॥ एवं चाब्राह्मणादिशब्दैर्ब्राह्मणादिभिन्नतत्सदृशाद्यथाद्वैतशब्देन द्वित्वप्रकारकज्ञानभिन्नं ज्ञानत्वेन तत्सदृशमेकत्वप्रकारकज्ञानमभिधीयते ॥ पर्युदासस्थले "नञिवयुक्तमन्यसदृशाऽधिकरणेतथाह्यर्थगतिः" इत्यङ्गीकारात् ॥ तथा च (अ० ३ पा० १ सूत्र० १२) "भृशादिभ्योभुव्यच्वेर्लोपश्चहलः" इत्यत्र महाभाष्यम् "यथान्यासमेवास्तु ॥ ननुचोक्तमिहकस्मान्नभवति ॥ कदिवाभृशाभवन्तीति ॥ नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणेतथाह्यर्थगतिः ॥ नञ्युक्तमिवयुक्तंवायत्किञ्चिदिहदृश्यते ॥ ततःअन्यस्मिंस्तत्सदृशेकार्यंविज्ञायतेतथाह्यर्थोगम्यते ॥ अब्राह्मणमानयेत्युक्तेब्राह्मणसदृशएवानीयते नासौलोष्टमानीयकृतीभवति ॥ एवमिहाप्यच्वेरितिप्रतिषेधादन्यस्मिन्नच्व्यंतेच्विसदृशे कार्यंविज्ञायते ॥ किञ्चाऽन्यदतोऽच्व्यन्तंच्विसदृशम् ॥ अभूततद्भावः" इति ॥ अत्र "यथान्यासमेवास्तु ॥ अच्वेरितिपर्युदासाश्रयणे दोषद्वयस्यापिपरिहारइत्यर्थः" इति कैयटः ॥ एवं (अ० १ पा० १ सूत्र ४३) सुडनपुंसकस्येत्यत्रापि कुण्डानितिष्ठन्ति वनानितिष्ठन्तीत्यादौ जसि संज्ञार्थं पूर्वं पर्युदासाऽऽश्रयणात्तत्सदृशयोः स्त्रीपुंसयोरेव प्रवृत्तिः साधिता भाष्यकृता "नायं प्रसज्यप्रतिषेधो नपुंसकस्यनेति ॥ किं तर्हि ॥ पर्युदासोऽयं यदन्यन्नपुंसकादिति ॥ नपुंसके न व्यापारः" इति ॥ अथ च विरोधोत्र नञर्थः ॥ अविद्येत्यादिवत् ॥ उक्तंचयोगभाष्ये साधनपादे (सूत्र ५) "अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या" इति सूत्रं व्याचक्षाणैर्व्यासपादैः तस्याश्चामित्रागोष्पदवद्वस्तुसतत्वं विज्ञेयंयथानामित्रोमित्राभावोन मित्रमात्रंकिन्तुतद्विरुद्धःसपत्नः ॥ यथावा-

---

यित्रम् ॥ इत्युक्तम् ॥ एतदपि तट्टीकाकृता एतन्मते शङ्कराचार्यमते अविद्याऽवच्छिन्नचैतन्यं कार्यं मायाऽवच्छिन्नचैतन्यं कारणमिति साङ्कर्यम् ॥ तन्निवृत्त्यर्थं साङ्कर्यनिवृत्त्यर्थं कर्मधारय इति ॥ शुद्धं च तदद्वैतमिति विग्रहः ॥ नचाऽद्वैते सति साङ्कर्याऽभावः स्पष्टएवेति शुद्धपदमपार्थकमितिवाच्यम् ॥ परेषां मते पूर्वं साङ्कर्यं ततोऽद्वैतं मन्मते तु सदैव शुद्धत्वमिति ज्ञेयम् ॥ अतएव स्पष्टतया बोधार्थं षष्ठीतत्पुरुषमाहुरित्यादिना व्याख्यातम् ॥ तन्न युक्तम् ॥ समासद्वयस्याऽप्यसंगतेः ॥

ऽगोष्पदंगोष्पदाभावोनगोष्पदमात्र किन्तुदेशएवताभ्यामन्यद्वस्त्वन्तरम् ॥ एवमविद्यान-प्रमाणं नप्रमाणाभावः किन्तुविद्याविपरीतं ज्ञानान्तरमविद्येति" इति ॥ भवन्मतस्थाअपि भावरूपाज्ञानमविद्यापदार्थं मन्यन्ते ॥ इत्थं च प्रकृते अभेदाऽवगाहिज्ञानमेवाद्वैत-शब्दार्थ ॥ तेन शुद्धपदार्थमायासंबंधरहितकार्यकारणात्मकब्रह्मणोऽभेदसंसर्गेण तत्रान्वयो-नानुपपन्नः॥ "सत्यंज्ञानमनन्तंब्रह्म" इति स्वरूपलक्षणवाक्येन तस्याज्ञानरूपत्वनिश्चयात् ॥ "तदात्मानँस्वयमकुरुत ॥ एकमेवाद्वितीयम् ॥" इत्यादिश्रुतिशतैकवाक्यतया माया-सबन्धरहितयोरेव कार्यकारणयोरभेदसिद्धेश्च ॥ धर्मधर्मिणोः प्रकाशाश्रयन्यायेनाभेदस्य वक्ष्यमाणतयापि ज्ञानरूपतायाअबाधाच्च ॥ ज्ञानगुणएवेति तु नावयोरभ्युपगमः ॥ तादृशज्ञान च भेदभ्रमनिवृत्तावेव प्रकाशतइति युक्तमुक्त "भेदज्ञानाभावे" इति ॥

अत्रशुद्धाद्वैतपदे कर्मधारयःसमासः॥ संभवतिषष्ठीतत्पुरुषोऽपि॥ अथकर्मधारयपक्षे शुद्धपदार्थस्य मायासंबंधरहितकार्यकारणात्मक-ब्रह्मणोऽद्वैतपदार्थेन भेदज्ञानाभावेन तादात्म्यस्य बाधादसंगति-रितिचेत्सत्यं नहिनैयायिकवैशेपिकादीनां मतइवास्मन्मतेप्यभावो-तिरिक्तःपदार्थोयेन तत्रकार्यकारणात्मकब्रह्मणस्तादात्म्यस्यबाधः स्यात् किंत्वधिकरणात्मक एव ॥ ब्रह्मनिष्ठस्यभेदज्ञानाभावस्य ब्रह्म-रूपत्वेन कार्यकारणात्मकब्रह्माभिन्नतया कथंतादात्म्यासंगतिः ॥ नचाऽभावस्याधिकरणात्मकत्वे आधाराधेयभावानुपपत्तिरितिवाच्यं न्यायमतेऽभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणभिन्नत्वे तद्भेदस्यापि भिन्नत्वेऽनवस्थापत्त्या तादृशाभावस्याधिकरणीभूताभावाभिन्नत्वे-प्याधाराधेयभावच्चद्वन्मतेचाविद्याध्वंसस्य ब्रह्माधिकरणकस्य ब्रह्म-स्वरूपत्वेनाभ्युपगमेप्याधाराधेयभाव वदत्रापितत्स्वीकारे विरोधा-भावात्॥ ननुकार्यकारणयोर्भेदस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वाद्ब्रह्मणःकार्यकारणा-त्मकत्वंनसंभवति ॥ किंचतद्भेदज्ञानाभावस्य ब्रह्मणिस्वीकारे ब्रह्म-णोऽल्पज्ञत्वापत्तिरितिचेत्स्यादेवं ॥ यदिब्रह्मणोनिमित्तकारणत्वमेव-स्यात्॥अभ्युपगम्यतेतूपादानकारणत्वमपि॥तत्रचकार्यस्यकारणात्म-त्वंबहुवादिसंमतमतोभवत्येवकार्यकारणात्मकत्वं ॥ अल्पज्ञत्वंतु भेदासंभवेनैवापास्तम् ॥ नचब्रह्मणः समवायिकारणत्वेमानाभाव इतिवाच्यम् ॥ "प्रकृतिश्चप्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधा" दितिसूत्रस्य "यथासोम्यैकेनमृत्पिण्डेनसर्वंमृण्मयं विज्ञातंस्या"दित्यादिश्रुतीनां त्वय्यग्रआसीत्त्वयिमध्यआसीत्त्वय्यन्तआसीदिदमात्मतन्त्रे ॥ त्वमादि-रन्तोजगतोस्यमध्यंघटस्यमृत्स्नेवपरः परस्मादिति भागवतस्यच प्रमा-णत्वात् ॥ नचोपादानकारणत्वेपि तन्तुपटयद्भेदःकुतोनस्यादिति वाच्यं ॥ आरंभवादस्यभाष्येदूषितत्वेन तादृशभेदस्यशङ्कितुमशक्य-

त्वात् ॥ अत्र तु "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति ॥ तदात्मानं स्वयमकुरुत ॥ सच्चत्यच्चाऽभवत् ॥ ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ॥ अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठं" इत्यादिश्रुतिभिः शुद्धस्यैव ब्रह्मणः सर्वाऽभिन्नत्वं स्वीक्रियते ॥ नन्वविक्रियमाणस्य समवायित्वं न लोकप्रसिद्धं ॥ प्रकृत्यादीनां विक्रियमाणानामेव समवायित्वस्य प्रसिद्धत्वात् ॥ लोकविरुद्धकल्पना चाप्रामाणिक्येवेति चेन्न ॥ नहि लोकप्रसिद्धमेव यद्यत्तत्तदेव ब्रह्मणि कल्पनीयमिति नियमः ॥ किन्तु वेदप्रतिपाद्यम् ॥ ब्रह्मणो वेदैकसमधिगम्यत्वात् ॥ "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी" ति श्रुतेः ॥ लौकिके तु लोकप्रसिद्धमेव कल्पनीयम् ॥ यथा पशौ लोमवल्लाङ्गूलवत्त्वं ॥ वेदे तु ब्रह्मणि विरुद्धधर्मवत्त्वं तत्र तत्र प्रतिपाद्यते ॥ यथा "आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः ॥ अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः" इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ नहि लोकेऽचक्षुषो द्रष्टृत्वमकर्णस्य श्रोतृत्वं वा प्रसिद्धं ॥ लोकप्रसिद्धमेव कल्प्यते चेत्तादृशश्रुतीनामप्रामाण्यं स्यात् ॥ एवं चाविकृतस्यैव ब्रह्मणोऽलौकिकस्य "तदात्मानं स्वयमकुरुते" ति वेदप्रतिपाद्यं मृत्स्नादिघटादिकदृष्टान्तैर्दर्शितमुपादानकारणत्वं न दूषणाय ॥ किन्त्वलौकिकत्वसंपादकतया भूषणायैव भवति न च "मायीसृजत" इत्यादिवाक्यानुरोधेन "तदाऽऽत्मानं स्वयमकुरुत" इत्यस्यापि मायया त्मानमाकाशादि रूपं कृतवानित्येवार्थः ॥ मृदादिदृष्टान्तानां चन्नाचारम्भणं वागालम्बनमित्यादिरीत्या कार्यमिथ्यात्वकारणसत्यत्वपरत्वमेवेति वाच्यम् ॥ प्रसिद्धार्थपरित्यागेऽप्रसिद्धार्थकल्पने च मानाभावात् ॥ किंच 'तदात्मानं स्वयमकुरुते" त्यत्र मायापदस्याभावेन माययात्मानमित्याद्यर्थस्य "वाचाऽऽरम्भण" मित्यत्र वागालम्बनपदाभावेन तादृशार्थस्य च कर्तुमशक्यत्वाच्च ॥ मायापदेन भगवच्छक्तेरेवाऽभिधीयत इत्यग्रे वक्ष्यते ॥ नन्वेवमपि "वाचारम्भणं विकार" इति यथाश्रुतपाठे विकारो वाङ्मात्रेणैवारभ्यते नतु वस्तुत इत्येवाऽर्थः करणीयः ॥ तथा च कार्यस्य मिथ्यात्वमेवेति चेन्न ॥ एवं सति कस्य ब्रह्मकारणं भवेत् ॥ ननु त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिनः खपुष्पतुल्यस्य किञ्चिदपि कारणं भवति ॥ किञ्च ॥ "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य" इति सूत्रे कारणानन्यत्वं कार्यस्य व्यासैः प्रतिपादितं विरुध्येत नहि मिथ्याभूतस्य सत्याऽनन्यत्वं संभवति ॥ कार्यस्यापि सत्यत्वं कारणस्यापि वा मिथ्यात्वं विना तयोरनन्यत्वमनुपपन्नं ॥ तत्र कारणस्य मिथ्यात्वे "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे" त्यादिश्रुतिविरोधः ॥ कार्य-

स्वकारणात्मनासत्यत्वे नकोपिविरोधः प्रत्युत एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानश्रुतिरपिसङ्गच्छते ॥ तस्मात्कारणमिव कार्यमपिसत्यमेव ॥ वाचारम्भणमित्यस्यायमर्थः॥योविकारस्तद्वाचारम्भणम्॥ यदारभ्यते तदारम्भणम्॥ कृत्यल्युटोवहुलमितिल्युट्॥ वागारब्धम्॥ कारणस्यैवनामधेयं कारणमेवहितत्तत्क्रियासिध्यर्थंतेनतेननाम्नाव्यवह्रियतेइति कारणादभिन्नमेवकार्यंनतुस्वेनरूपेण कारणाद्भिन्नम्॥तदाहमृत्तिकेत्येवसत्यमिति॥ अतःकारणाभिन्नत्वात्कार्यंसत्यमेवनतुमिथ्या॥मिथ्यात्वेतु "यतोवाइमानिभूतानिजायन्ते" इत्यादयःश्रुतयःकुप्येरन्॥ नच शुक्त्यादीनांरजतादीन्प्रतीवब्रह्मणोपिजगत्प्रतिकारणत्वस्यवक्तुंशक्यत्वेनतादृशश्रुतिसङ्गतिरिति वाच्यम्॥ शुक्त्यादौरजतादेरुत्पत्त्यनङ्गीकारादित्यन्यत्र विस्तरः॥ वस्तुतस्तु भेदज्ञानाभावे इत्येवसर्वपुस्तकेषु पाठः ॥ ननु तादृशपाठेद्विप्रकारकज्ञानाऽभावेऽद्वैतंचेद्द्विप्रकारकज्ञाने द्वैतमेवपरिशिष्यतइति चेन्न॥ कार्यकारणयोर्भेदस्याऽभावात्तज्ज्ञाज्ञानमपिवास्तवंनसंभवति कार्यकारणयोर्भेदोयदिस्यात्तदाद्विप्रकारकज्ञानमपिवास्तवंस्यात् ॥ तद्भेदस्यैवाऽभावेनद्विप्रकारकज्ञानस्याऽभावादद्वैतमेवसार्वैदिकमित्यत्रतात्पर्यात् ॥ अतएवाऽन्यथाइत्यस्य सप्तम्यन्तपदेनव्याख्यातंसर्वत्रदृष्टं सङ्गच्छते ॥ अत्रप्रथमान्तपदेन व्याख्याने तदसङ्गतमेवस्यात् ॥ व्युत्पत्तिस्तु नविद्यते द्वैतंयस्मिंस्तदद्वैतम्॥ द्विधाज्ञानंतुयद्यत्स्यान्नामरूपात्मनामुहुरित्यादे "द्विधा इतंद्वीतंद्विप्रकारकं ज्ञानमित्यर्थ" इत्यादेरपि तत्रैवतात्पर्यम्॥ अथवा नद्वैतमद्वैतमित्येवविग्रहः अतएवशुद्धं च तदद्वैतमिति कर्मधारयसमासे शुद्धपदार्थेनाद्वैतपदार्थस्य भेदज्ञानाऽभावस्य तादात्म्याभाव इतिपूर्वोक्तदोषोदूरादेवनिरस्तः ॥ १ ॥

अथ रामकृष्णभट्टकृतपरिष्काराद्यनुरोधात् भेदज्ञानाभावइति प्रथमान्तपाठमभ्युपगम्यापि समासद्वयं समर्थयितुमुपक्रमन्ते ॥ अत्रेति ॥ तत्र तावत्कर्मधारयपक्षे सहसाक्षे *तथाहिस्वसंमततयेत्यादिना सन्मतेऽभावादित्यन्तेन परेणापादितदोषाभासान् अथ कर्मधारयेत्यादिना ॥ किञ्चेत्यादिकमसङ्गतमेवेत्यन्तेन ॥ उद्धरिष्यन्तः प्रथमं तदुक्तमसङ्गतिदोषं परिहरन्ति ॥ दूरादेवनिरस्तइत्यन्तेन ॥ प्रभार्योंथ शब्दः ॥

---

*तथाहि ॥ स्वसम्मततयोपन्यस्ते कर्मधारयपक्षे तावच्छुद्धपदार्थमायासंबन्धरहितकार्यकारणात्मकस्यब्रह्मणोऽद्वैतपदार्थेन भेदज्ञानाभावेनतदात्म्यस्य बाधादसंगतिः ॥ किञ्च नीलघटादिसमासघटकनीलादिपदैरनीलादिघटस्येव शुद्धाऽद्वैतसमासघटकशुद्धपदेनाऽशुद्धाऽद्वैतस्य व्यावृत्तेर्वाच्यतया तादृशस्य तव मतेऽप्रसिद्धत्वेन व्यावर्त्यालाभः ॥ एतेनाऽहंताममतापाशस्य

नैयायिकवैशेषिकादीनामिति ॥ अत्र वैशेषिकग्रहणं (अ० १ आ० १ सू० ४) "धर्मविशेषप्रसूताद्द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानांपदार्थानांसाधर्म्यवैधर्म्याभ्यांतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्" इति काणादसूत्रे उपलक्षणविधयाऽभावमपिसङ्गृह्णतां केषांचित्तद्व्याख्यातॄणां "अत्रषट्पदार्थकीर्तनं भावाभिप्रायेण वस्तुतोऽभावोपि पदार्थान्तरतयामुनेरभिप्रेतः" इत्यादि वदतांवृत्तिकारादीनामनुरोधेन ॥ वस्तुतस्तत्रापि षडेव पदार्थाः सूत्रकाराभिप्रेताइति कणादमतेपि प्रकृते न बाधः ॥ नचप्रथमाध्यायद्वितीयाह्निके (सूत्र १) "कारणाभावात्कार्याभावः" नवमाध्याये (आ० १ सू० १।३) "क्रियागुणव्यपदेशाभावात्" इत्यादीनामसङ्गतिः शङ्क्या ॥ पूर्वोत्तरमीमांसकानामभावपदघटितप्रयोगवन्निषेधमात्रपरतया तदुपपत्तेः ॥ अन्तर्भावस्तु गुणादौ यत्र विधेः कल्प्येत तत्र निषेधस्यापि स्यात् ॥ एतेन "अभावश्चवक्तव्यो निश्रेयसोपयोगित्वाद्भावप्रपञ्चवत्" इत्यादि वदन् न्यायलीलावतीकारः । "एतेचपदार्थाः प्रधानतयोपदिष्टाः अभावस्तुस्वरूपवानपिनोद्दिष्ट प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वात् नतुतुच्छत्वात्" इति वदन्तोद्रव्यकिरणावल्यादयोपि सूत्रविरोधादयुक्ताः ॥ परं तेषामपि वैशेषिकपदाभिलप्यत्वात्तद्ग्रहणम् ॥ वैशेषिकसूत्रोपन्यासकारशङ्करमिश्रादयस्तु "अत्रचद्रव्यादिपदार्थानामुद्देशएव विभागःपर्यवसन्नः सचन्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदफलकत्वेन षडेवपदार्थाइतिनियमःपर्यवस्यति" इति षडेव पदार्थान्मन्यन्ते ॥ मूले आदिपदेन बौद्धभेदाग्राह्याः ॥ वैधर्म्येण दृष्टान्तोयम् ॥ बहुभिः पूर्वोत्तरमीमांसकैर्निर्णीतमभावस्याधिकरणात्मकत्वमभिप्रेत्य समादधते ॥ किन्त्विति ॥ एवञ्च अभावस्याधिकरणात्मकतया ब्रह्मणिच भेदज्ञानस्याभावेन कर्मधारयसमासे च पूर्वोत्तरपदार्थयोरभेदस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन प्रकृतेशुद्धपदार्थ-

---

मायाकृततायाअत्रैव टीकाकृतोक्तत्वेन मायासम्बन्धस्य तन्मतेऽपि सम्भवात्तद्युक्तएवाऽशुद्धइति सएव व्यावर्त्य इतिपरास्तम् ॥ जीवस्याऽशुद्धत्वेऽप्यद्वैतपदार्थस्य तत्राऽभावात् ॥ मायायां अपि भगवच्छक्तितया ततोऽभिन्नत्वेन न परमतवन्मायासम्बन्धः ॥ किञ्चाऽध्यासएव मायिको नजीवइति तेनैवोक्तत्वेन मायायास्तत्सम्बन्धिनोवाऽशुद्धत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च ॥ मायाकार्याऽद्वैताद्यध्यासस्य कथंचिदशुद्धत्वेऽपि तद्विशिष्टस्य जीवस्य तन्मतेऽशुद्धत्वाऽभावाच्च ॥ तद्व्यावृत्तिस्तदुक्त्यैव तदसमतत्वप्रतीतेश्च ॥ अन्यथाहि द्वैतापत्तिः ॥ सर्वं खल्विदमित्यादि श्रुतिविरोधश्च ॥ एतेन शङ्कराचार्यवदद्वैतं न मम समतमिति बोधनमेवेतरनिवृत्तिरिति प्रत्युक्तम् ॥ अन्वयासम्भवव्यावर्त्याऽलाभयोर्दर्शितत्वात् ॥ किञ्चैवमद्वैते शुद्धत्वं विधीयतइत्यायाति एवञ्चैकप्रसरताभङ्गभयादपि नसमासोपपत्तिः ॥ एवञ्च ननु अद्वैतपदस्यतदुक्तार्थत्वे भवत्वन्वयानुपपत्तिर्नास्तिद्वैतं यस्मिन्नित्यर्थकत्वे तु नसेत्यप्यपास्तम् ॥ एकप्रसरताभङ्गप्रसङ्गात् ॥ अशुद्धाऽद्वैताभावेन व्यावर्त्यालाभाच्च ॥ किञ्च शङ्कराचार्यमतेऽद्वैतज्ञानात्पूर्वमपि ब्रह्मणः शुद्धत्वमेव ॥ त्वन्मते स्वाभिन्नाया मायाया- सम्बन्धोऽस्ति तन्मते तस्या अपि मिथ्यात्वेन सोऽपि नेति तन्मते एव शुद्धाऽद्वैते स्यात् ॥ एवञ्चैतन्मते इत्याद्यसंमतम् ॥ साङ्कर्यस्य तन्मतेऽभावात् ॥

मायासंबन्धरहितकार्यकारणात्मकब्रह्माभिन्ने अद्वैतपदार्थे द्वित्वप्रकारकज्ञानाभावे तद्भिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमितिनियमानुरोधाच्छुद्धपदार्थाभेदस्यापि सत्वेन पूर्वोत्तरपदार्थयोरभेदान्वयोनानुपपन्नइति कृष्णसारङ्गोमृगइत्यादिवत्कर्मधारयोनिर्बाधः ॥ अथवा नीलोत्पलमित्यादौ प्रथमं भेदेन गृहीतं नीलत्वोत्पलत्वरूपधर्मद्वयमिव शुद्धत्वाद्वैतत्वरूपधर्मद्वयं लोकदृष्ट्या भिन्नत्वेन कल्पितमादाय तयोर्धर्मयोः सामानाधिकरण्येन शुद्धत्वाद्वैतत्वसमुदायवद्ब्रह्मेति मञ्जूषारीत्या बोधः ॥ ननु घटाभाववद्भूतलं भूतले घटाभावइत्यादौ भूतलादिविशेषणतया तद्विशेष्यतया वा प्रतीयमानोऽभावपदार्थः कथं भूतलादिस्वरूपतया शक्यवचनइति चेदुच्यते ॥ यथा अभावविशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसंबन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वात्, दण्डीपुरुषइति विशिष्टबुद्धिवदित्यनुमाने संयोगादिबाधाद्गुणक्रियादिसमवायवद्भूतलादौ सिध्यदपि वैशिष्ट्यम्, तस्यनित्यत्वे भूतले घटानयनानन्तरमपि घटाभावबुद्धिप्रसङ्गम्, तस्याऽनित्यत्वे च अनन्तवैशिष्ट्यकल्पतगौरवं प्रदर्श्य नाङ्गीक्रियते ॥ किन्तु घटाभाववद्भूतलमित्यादिप्रमितिकालिकं तत्तद्भूतलादिकमेव तत्तदभावानां संबन्धइति चदद्भिरभाववादिभिस्तत्र स्वरूपविशेषस्यैव संबन्धत्वं स्वीक्रियते ॥ तथात्र घटाद्यनुपलब्धिकालिकभूतलादिस्वरूपमेव तत्तदभावत्वेन कल्प्यतइतिनिरवद्यम् ॥ वैशिष्ट्यनित्यानित्यत्वपक्षयोरुक्तदूषणानामभावनित्यानित्यत्वयोरपिदुर्वारत्वात् ॥ नचाभावनित्यत्वेपि तद्बुद्धिं प्रति तद्वत्ताबुद्धेः प्रतिबन्धकतया घटादिसमवधानस्थलेनाभावबुद्धिरिति वाच्यम् ॥ वैशिष्ट्यनित्यत्वेपि तथा परिहारसंभवात् ॥ येतु नव्याः वैशिष्ट्यं पदार्थान्तरं स्वीकुर्वन्ति तैरप्यपदार्थवादिभिः सम्यक् स्वशास्त्रमुज्वलितमिति किं तैः ॥ तन्मतेप्यस्वरसस्तु रामरुद्रादिभिर्दर्शितपवेत्यलम् ॥ एतेनाभावस्याधिकरणात्मकत्वे भूतले घटसमवधानदशायामपि घटाभावबुद्धिप्रसङ्गइति कुचोद्यमपास्तम् ॥ तथा अधिकरणात्मकत्वपक्षे अनन्ताधिकरणकल्पने गौरवात् भावानिरिक्तकल्पनैव लघीयसीति तार्किकोक्तिरप्यनेनैव निरस्ता ॥ भावसमुदायविलक्षणातिरिक्तकल्पने महागौरवात् ॥ प्रतियोगिभेदादनन्ताभावान्कल्पयित्वापि तदनित्यत्वे त्वत्यन्तगौरवमिया तन्नित्यत्वं प्रकल्प्य तथासति सर्वदा घटाभावबुद्धिप्रसक्त्याधिकरणस्वरूपविशेषस्यैव संबन्धत्वस्वीकारे कण्ठगडुभूतातिरिक्ताभावकल्पनैव गरीयसीति तदपेक्षयाऽभावस्याधिकरणस्वरूपविशेषत्वस्वीकारएव लाघवमिति शुभम् ॥ किञ्च किमिदमभावत्वं नाम ॥ नतावद्द्रव्यादिषट्कान्योन्याभाववत्वम् ॥ द्रव्यत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वे गुणत्वद्रव्यत्वादिकमादाय द्रव्यगुणादिष्वतिप्रसङ्गात् पटत्वावच्छिन्नभेदस्य अभावत्वस्ये घटपटोभयभेदस्य प्रत्येकं घटपटयोरिव तस्य प्रत्येकं द्रव्यादावपि सत्वापर्याप्तिसंबन्धेन पटत्वावच्छिन्नभेदस्य प्रत्येकं द्रव्यादिषु सत्वस्य वारयितुमशक्यत्वात् ॥ नचापेक्षाबुद्धिरूपं द्रव्यादिगतषट्त्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकम् ॥ द्विप्रतियोगिकभेदस्य द्वित्वमिवेति वाच्यम् ॥ व्यासज्यवृत्तिधर्माणां पर्याप्तिसंबन्धेनैव भवारत्वनियमाङ्गीकारात् ॥ अन्यथा द्वित्वस्य समवायेन प्रत्येकमपि सत्वेन

एकोद्वावित्येकविशेष्यकद्वित्वप्रकारकप्रमितिप्रसङ्गात् ॥ एकोद्वित्ववानिति प्रतीतौ तु मत्वर्थसमवायस्यैव प्रकारत्वमङ्गीकृत्य व्यासज्यवृत्तिधर्माणां समवायेन प्रकारतायास्तार्किकैरेव निराकृतत्वाच्च ॥ एवञ्च घटभिन्नमिति प्रतीतौ पर्याप्तिसंबन्धेनैव घटत्वस्य प्रकारतानुभूयतइति घटत्वावच्छिन्नभेदोऽसङ्गतः ॥ नच द्रव्यादिभेदपञ्चकमभावत्वमिति कल्प्यं गौरवात् ॥ लोके सर्वेषां विशेषान्तपदार्थपञ्चनिश्चयानियमेन तदनिश्चयवतामभावाप्रतीतेः प्रसङ्गाच्च ॥ नच तर्हि भावभिन्नत्वं तत्त्वं शक्यम् ॥ भावत्वेन भावमजानतस्तद्प्रत्ययापातात् ॥ वस्तुतश्च भावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैवाप्रसिद्धतायाः ॥ परैरङ्गीकारात् ॥ अभावरूपधर्मिसिद्धौ तद्वृत्तितादृशभेदसिद्धिस्तत्सिद्धौ चाभावसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयाच्च ॥ किञ्च भेदस्त्वन्मतेऽन्योन्याभावएव ॥ अन्योन्याभावत्वं चाभावत्वगर्भभूतोधर्मः ॥ तथाच भावान्योन्याभाववत्त्वमभावत्वमित्युररीकारेऽभावत्वज्ञानमन्योन्याभावत्वज्ञानाधीनं तज्ज्ञानं चाभावत्वज्ञानाधीनमित्यन्योन्याश्रयः ॥ अन्योन्याभावेऽभावलक्षणसमन्वयआत्माश्रयश्च ॥ अपिचैवंसति अभावोन भावइति वाक्याच्छाब्दबोधोन स्यात् ॥ उद्देश्यतावच्छेदकस्य भावभेदस्यैव विधेयतायाअनौचित्यात् ॥ यत्तु नव्याः भावभिन्नत्वं समवायसामानाधिकरण्यान्यतरसंवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ताभावरूपम् ॥ सामान्यादित्रिके द्रव्यादित्रिके चातिप्रसङ्गवारणाय समवायसामानाधिकरण्योरुभयोर्ग्रहणमित्याहुः ॥ तन्न ॥ सत्ताभावरूपत्वोक्तावप्यात्माश्रयानपायात् ॥ सत्तानुपस्थितिदशायामभावाप्रत्ययस्यापत्तेश्च ॥ सत्ताऽभावनिष्ठमभावत्वमपि सत्ताऽभावरूपं पुनस्तन्निष्ठमभावत्वमपि तद्रूपमित्यनवस्थापत्तेश्च ॥ नच सत्तात्यन्ताभावव्यक्तेः स्वरूपतएव प्रकारत्वमुपगम्यते ॥ अतएव सत्तारूपप्रतियोगिज्ञानं विनापि घटोनास्तीति बुद्धौ सोऽत्यन्ताभावः प्रकारः अभावत्वप्रकारकप्रत्यक्षएव ॥ प्रतियोगिधियोहेतुत्वात् ॥ अन्यथा इदं तमइति प्रतीत्यनापत्तिरिति वाच्यम् ॥ कल्पने मानाभावात् ॥ प्रतियोगिज्ञानमन्तरेणाभावज्ञानस्यानिष्पत्तिनियमेन सत्तोपस्थितिमन्तरासत्ताभावज्ञानाऽसम्भवात् ॥ इदं तमइति ज्ञानं तु न तेजोऽभावविषयकम् ॥ मीमांसकैस्तमसः स्वतन्त्रद्रव्यतायाः स्वीकारात् ॥ वस्तुतस्तु मायिकं पदार्थान्तरं तदिति (स्कन्ध २ अध्याय ९ श्लोक ३३) यथाभासोयथातमइत्यत्र सुबोधिनी-तत्प्रकाशयोरन्धकारआदावौ च प्रपञ्चितम् ॥ तेन तेजोऽधिवं विनापीदंतमइति धीर्निर्बाधा ॥ तवसत्ताभावरूपत्वाभावत्वस्यानुपस्थितस्य प्रकारत्वे नागृहीतविशेषणेति न्यायव्यभिचारादिकमपि द्रष्टव्यम् ॥ अथाभावस्याधिकरणात्मकत्वपक्षे नैयायिकोक्तदोषाभासानुद्धर्तुमाशङ्कन्ते ॥ **नचेति** ॥ **आधाराधेयभाववदिति** ॥ लोकदृष्ट्या कल्पितं भेदमादाय आधाराधेयभावव्यवहारवदित्यर्थः ॥ भवन्मतेप्यभावस्याधिकरणात्मकताङ्गीकारआवश्यकएवेत्याहुः ॥ **भवन्मतेचेति** ॥ अन्यथा अविद्याध्वंसस्य सादनन्ततयामोक्षेनुच्छेद्यद्वैतमेव प्रसज्येतेति भावः ॥ नन्वेवमाधाराधेयभावानुपपत्तिरूपदोषपरिहारेपि येनेन्द्रियेण या व्यक्तिर्गृह्यते तेनैवेन्द्रियेण तद्गताजातिस्तदभावश्चेतिनियमेन जलादौ गन्धाद्यभावस्य जलादिरूपतया जलादेर्घ्राणादिजन्य-

प्रत्यक्षविषयत्वं चाक्षुषाद्यविषयत्वं चापद्येतेति चेदत्रब्रूमः ॥ यथा जलमभास्वरशुक्ल-रूपवत्वेन चक्षुषा गृह्यते ॥ शीतस्पर्शवत्वेन तु त्वगिन्द्रियेण एवं गन्धाभावत्वेन रूपेण तुजलादेर्घ्राणग्राह्यत्वेपि न किञ्चिद्बाधकमिति प्राभाकराः ॥ अतएव "गन्धाभावस्य जलादिरूपत्वेजलत्वादिनैवतेषांनघ्राणेन्द्रियग्राह्यता गन्धाभावत्वेनतुतेषामपितथात्वमिष्टमेवेतिप्राभाकराणामभिप्रायः" इतिरामरुद्रोप्याह ॥ अन्येतुमन्यन्ते जलस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वेपि जलत्वजातेस्त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वमेव ॥ शीतस्पर्शस्य त्वग्ग्राह्यत्वेन तत्समानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातेस्ततएव निश्चयस्यौचित्यात् ॥ अन्यथाऽनुमेयत्वापत्तेः ॥ दृश्यतेचप्रज्ञाचक्षुषामपि स्पर्शमात्रेणात्र पात्रे जलमिति ज्ञानम् ॥ नहि तज्जलत्वानुपस्थितौ संभवति ॥ नागृहीतविशेषणेति न्यायात् ॥ यत्र तु जलचाक्षुषमात्रं तत्रस्पार्शनानुभवविषयजलत्वस्मरणमेव सामान्यतोदर्शनोद्बुद्धं जलमिदमितिनिश्चयजनकमतोनोक्तन्यायविरोधइति ॥ तस्माज्जलत्वतेजस्त्वयोस्त्वग्ग्राह्यत्वपक्षे येनेन्द्रियेणेति नियमोनैकान्तिकः किञ्चाभावानां प्रत्यक्षविषयत्वाभ्युपगमे तार्किकनियमव्यभिचारशङ्कावकाशः ॥ मीमांसकनयेत्वधिकरणानामभावत्वेन रूपेणानुपलब्धिरूपप्रमाणगम्यत्वस्याङ्गीकाराच्च सः तार्किकैरपि प्रत्यक्षस्थलएव तादृशनियमस्योरीकारात् ॥ नच प्रमाणान्तराभ्युपगमे गौरवं शङ्क्यम् प्रत्यक्षवादिभिरपि अभावप्रत्यक्षकारणीभूतविशेषणविशेष्यभावाख्यषष्ठसन्निकर्षस्य कल्पनीयतया तौल्यानपायात् नच वैशिष्ट्यं स्वरूपसंबन्धरूपत्वादधिकरणात्मकमिति नातिरिक्तं कल्प्यतइति वाच्यम् अभावानामधिकरणात्मकत्वेन प्रकृतेपि गौरवाभावात् तन्मतेऽभावज्ञानं प्रतीन्द्रियाणामपि कारणत्वकल्पनस्याधिक्याच्च ॥ अपिच येनेन्द्रियेणेत्यस्यैकान्तिकत्वाभ्युपगमे रूपादिप्रतियोगिकाभावानामपि चक्षुर्मात्रग्राह्यतापत्त्या वा यौ रूपाभावबुद्धिश्चक्षुर्व्यापारमन्तरैव जायमाना नोपपद्येत ॥ एवंपरमाण्वादिषुमहत्वाद्यभावबुद्धिरपि ॥ वाय्वादेश्चाक्षुषविषयत्वंचापद्येत ॥ तस्मादनुपलब्धिप्रमाणेनैवाधिकरणमभावत्वेन गृह्यते ॥ घटाभाववद्भूतलमितिज्ञानस्यापि भूतलांशेप्रत्यक्षत्वमभावांशेपरोक्षत्वम् ॥ पर्वतोवह्निमानित्यादेः पर्वतांशे प्रत्यक्षत्वं वह्निमत्वांशे परोक्षत्वमिवेति ध्येयम्। वस्तुतस्तु द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्यां (अ० ९ श्लो० ३२) अहमेवासमेवाग्रइत्यत्र "अभावास्तुसन्मतेतिरोभावातिरिक्तानभवन्ति" इत्युक्तम् ॥ तेनतिरोभवनं तिरोभावइतिपक्षे तस्य वस्तुधर्मत्वाद्धर्मधर्मिणोश्चाभेदाद्गुणादीनां द्रव्यात्मकतायावाक्यप्रदीपे हरिणापि द्रव्यात्मानस्त्रयस्तस्माद्गुणाद्यानानाप्यवस्थिताः ॥ आश्रयाश्रयिभावेनेत्यंपूर्वेमप्यागमइतिकथनात् ॥ तिरोभावयतीति तिरोभावइतिव्युत्पत्त्या शक्तित्वेपि तादात्म्यानपायाच्च स्वमतेप्यभावस्याधिकरणात्मकत्वकथनं न विरुद्धम् ॥ तस्मात्पदार्थान्तरतयाऽभावस्याङ्गीकारोभिमानमात्रम् ॥ तस्याऽलीकत्वात् ॥ अयमिति निर्देष्टुमशक्यत्वात् अतएव लोके वेदे च घटोनास्ति "यस्मात्परंनापरमस्तिकिञ्चि" दित्यादिनंपदघटितवाक्यप्रयोगव्यवहारएव प्रायो दृश्यते ॥ ननु घटाभाववद्भूतलमिति कोपि लौकिकः प्रयुङ्क्ते ॥ किंबहुनाऽभाववदेपि न भावोऽभावइति नञ्समासएव ॥ नञर्थस्य पृथक्पदार्थताभिमाने त्वब्राह्मणोऽधर्मइत्यादौ प्रतीयमानसादृश्यविरोधादिन-

मर्थानामपि पदार्थान्तरत्वं स्वीकुरु ॥ तेन बहुपदार्थसिध्या सप्तपदार्थवादोदत्ततिलाञ्जलिः स्यात् ॥ वस्तुतस्तु नञः समभिव्याहृतपदार्थद्योतकत्वादेव न पृथक्पदार्थवाचकता ॥ किन्तुपदार्थ एव आविर्भूततिरोभूतत्वाभ्यां द्विविधः ॥ तत्र पदार्थस्य तिरोभूतस्वरूपद्योतकोनञ् ॥ आविर्भावतिरोभावौ तु पुरस्तात्प्रपञ्चयिष्येते ॥ अभावस्यतिरोभावानतिरिक्ततयाऽस्मन्मते ॥ तदनङ्गीकारस्य शुद्धाद्वैतमार्तण्डे ॥ प्रागभावाद्यनङ्गीकार्यआभ्यांयतोखिलम् ॥ तद्विस्तरभियानात्रलिख्यतेन्यत्रद्रष्टव्यतामिति दर्शितत्वेपि तदप्रकाशयन् भेदज्ञानाभावइति प्रथमान्तपाठं चकल्पयन् ग्रन्थानभिज्ञजनव्यामोहकपुर्वेस्युपेक्ष्यः ॥ अथ विवर्तवादेन कार्यकारणयोर्मायासंबन्धस्याभामाणिकत्वमविकृतपरिणामवादेन शुद्धस्यैव कार्यकारणात्मकत्वं च शुद्धाद्वैतसिध्यर्थं दर्शयितुं शुद्धपदार्थं तावदाक्षिपन्ति ॥ नन्विति समादधते ॥ स्यादेवमित्यादिना ॥ यदि नैयायिकवन्निमित्तकारणत्वमात्रमीश्वरस्य स्वीक्रियेत तदा प्रपञ्चेश्वरयोर्भेदः भेदानभिज्ञतयेश्वरेऽल्पज्ञत्वं चापद्येतेत्यर्थः ॥ तत्रचेति ॥ उपादानत्वपक्षे ॥ स्वपक्षे तन्त्रान्तराणामपि संमतिं दर्शयितुमाहुः बहुवादिसम्मतमिति तथा च प्रकृत्युपादानकत्ववादिभिः साङ्ख्यपातञ्जलादिभिः कार्ये प्रकृतितादात्म्यमुच्यते ॥ कटकादेःसुवर्णादितादात्म्यं तथापिभाष्यभामत्यादावुपपादितमिति परिणामवादे कार्यस्य कारणात्मकत्वं निर्विवादमिति भावः ॥ कार्येति ॥ ब्रह्मणइति शेषः ॥ अपास्तमिति ॥ कार्यकारणाद्भेदज्ञानस्य भ्रमरूपत्वादीश्वरस्य चाभ्रान्तत्वात्तथेतिभावः ॥ अभिन्ननिमित्तोपादानवादे मानमाहुः ॥ प्रकृतिश्चेत्यादि ॥ समन्वयस्य चतुर्थपादेऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वस्थापनायेदमधिकरणम् ॥ तत्रधर्मविचारे श्रुतिस्मृत्योरेकवाक्यत्ववद्ब्रह्मविचारेपि तयोस्तदपेक्षितमितिसांख्यादिस्मृतिसिद्धा प्रकृतिरेवोपादानंश्रुतिसिद्धं ब्रह्म तु निमित्तमात्रमिति पूर्वपक्षे प्राप्तेइदमारभ्यते ॥ अर्थस्तु मृत्प्रकृतिकोघटस्तन्तुप्रकृतिकः पटइत्यादिव्यवहारात् प्रकृतिशब्दउपादानवचनः ॥ तथा च जगतः प्रकृतिरुपादानकारणं चान्निमित्तकारणं च ब्रह्मैव ॥ अथवा रूढ्या प्रकृतिरुपादानं प्रकृष्टाकृतिर्यस्येति योगेन निमित्तं च ब्रह्मैव ॥ चकारो यत्र येनयतोयस्येत्यादिवाक्योक्ताधिकरणत्वकरणत्वादिसङ्ग्राहकः ॥ कुतः ॥ प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ तत्रतत्रोपनिषत्सु श्रूयमाणाः प्रतिज्ञाः दृष्टान्ताश्चाभिन्ननिमित्तोपादानत्वेसत्येव नोपरुध्येरन् ॥ यथा छान्दोग्ये श्वेतकेतुविद्यायां "उततमादेशमप्राक्ष्योयेनाश्रुतंश्रुतंभवत्यमतंमतमविज्ञातंविज्ञातं" इतिप्रतिज्ञा ॥ अनन्तरं "कथंनुभगवःसआदेशोभवति"इतिश्वेतकेतुप्रश्ने "यथासोम्यैकेनमृत्पिण्डेनसर्वंमृण्मयंविज्ञातंस्याद्वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यं ॥ यथासोम्यैकेनलोहमणिनासर्वंलोहमयं विज्ञातंस्यात् ॥ यथासोम्यैकेननखनिकृन्तनेनसर्वंकार्ष्णायसंविज्ञातंस्यात्" इति दृष्टान्ताउक्ताः ॥ प्रथममुण्डके "कस्मिन्नुभगवोविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवति" इति प्रतिज्ञा ॥ "यथोर्णनाभिःसृजतेगृह्णतेचयथापृथिव्यामोषधयःसंभवन्ति ॥ यथासतःपुरुषात्केशलोमानितथाऽक्षरात्संभवतीहविश्वम्" इति दृष्टान्ताः ॥ बृहदारण्यकेमैत्रेयीब्राह्मणे "आत्मनोवाअरेदर्शनेनश्रवणेनमत्याविज्ञाने-

नेदꣳसर्वंविदितं" इतिप्रतिज्ञा ॥ अग्रेच "ब्रह्मतंपरादाद्योन्यत्रात्मनोब्रह्मवेद" इत्यादिनाकार्यकारणभेददर्शनेऽनिष्टमुक्त्वा "इदंसर्वयदयमात्मा" इति सर्वस्यब्रह्मरूपतां प्रतिज्ञाय दृष्टान्ताआम्नाताः ॥ "सयथादुन्दुभेर्हन्यमानस्यनबाह्याँञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणायदुन्दुभेस्तुग्रहणेनदुन्दुभ्याघातस्यवाशब्दोगृहीतः" इत्यादयः ॥ नहि निमित्तकारणविज्ञानेन कार्यविज्ञानं संभवति ॥ मृत्सुवर्णादीनि च समवायीन्येव दृष्टान्तीक्रियन्ते ॥ मृत्पिण्डदृष्टान्तश्रुतिरेव श्रीभागवतेऽष्टमस्कन्धेषष्ठाध्याये स्तुवता विधिनोपबृंहिता॥ (श्लो १०) त्वय्यग्रआसीदिति एवं यथासुवर्णसुकृतंपुरस्तात् ॥ यथाहिरण्यंबहुधासमीयते यथोर्णनाभिर्हृदयात् ॥ इत्यादिषु श्रौतालोहादिदृष्टान्ताउपबृंहिताः ॥ भाष्यइति ॥ अविरोधाध्यायेतर्कपादे (सू. ११) महद्दीर्घवद्वेत्यधिकरणे ॥ सर्वंखल्वित्यादि ॥ छान्दोग्येपञ्चमाध्याये (खंड० १४) शाण्डिल्यविद्यायां "सर्वंखल्विदंब्रह्मतज्जलानितिशान्तउपासीत" इतिपठ्यते ॥ अर्थस्तु ॥ इदं परिदृश्यमानं सर्वं खलु निश्चयेन ब्रह्म ॥ तत्र हेतुः ॥ तज्जलानिति जायतइतिजं ॥ लीयत इति लम् ॥ अनितीत्यन् ॥ एषां कर्मधारये तस्मिञ्जलान्तज्जलान् तस्माज्जायमान तत्रैव लीयमानं स्थितिदशायां तद्रूपेण वर्तमानं चेत्यर्थः ॥ यद्यस्माज्जायते यत्र लीयते यद्रूपेणावतिष्ठते तत्तदभिन्नमितिनियमः ॥ यथा मृत्प्रभवोमृद्विलय स्थितिदशायां मृद्भावमपरिमुञ्चन्घटोमृदभिन्नएव ॥ इति हेतोः शान्तो रागद्वेषादिशून्यः सन् ब्रह्मैवोपासीतेति ॥ अत्रविस्तरस्तु समन्वयस्यद्वितीये पादेप्रथमाधिकरणे ज्ञेय· ॥ " तदात्मानꣳस्वयमकुरुते "ति तु तैत्तिरीयब्रह्मवल्लीस्थम् ॥ अर्थस्तु ब्रह्मैव स्वयमितरानपेक्षं सदात्मानमेवजगद्रूपमकुरुतेति ॥ सच्चत्यच्चाभवदित्यपि तत्रस्थमेव ॥ अर्थस्तु सचेतनमचेतनंच स्वयमेवाभवदिति ॥ ब्रह्मैवेदममृतमितितु द्वितीयमुण्डकसमाप्तिवाक्यम् ॥ अत्र ब्रह्मणएवामृतस्याविकृतस्य सत. सर्वतः सर्वरूपेण प्रसृतत्वम् ॥ विश्वस्यावधारणपूर्वकं ब्रह्मरूपत्वम् ॥ अभेदाद्विश्वस्यवरतमत्वंचाम्नायते ॥ अविकृतपरिणामवादबोधनाय शङ्कते ॥ नन्वविक्रियमाणस्येत्यादिना ॥ समादधते ॥ नहि लोकेत्यादिना ॥ यद्यपि लोके सुवर्णादीनि स्वरूपपरित्यागादिविकारमलभमानान्येव कटकरुचकादिरूपेण परिणमन्ति ॥ नतु दध्यादिरूपेण परिणमद्दुग्धादिवद्विक्रियमाणानि ॥ तान्येव वेदे पुराणे च यथासोम्यैकेन लोहमणिना ॥ यथासुवर्णसुकृतपुरस्तादित्यादिषु ब्रह्मणो दृष्टान्तीक्रियन्ते ॥ चिन्तामणिकल्पतरुकामधेनुप्रभृतीनि चाविकारिण्येवोपादानानि प्रसिद्धानि ॥ तेनाविकृतमेव ब्रह्म जगद्रूपेण परिणमतीति कथनं नलोकविरुद्धम् ॥ तथापीदमग्रेऽग्रमरे प्रपञ्चनीयमेवेति प्रकृते वेदैकवेद्यवस्तुनि कुतर्कानवसरमेवाश्रित्य समादधतइति ज्ञेयम् ॥ तन्त्वौपनिषदमिति ॥ बृहदारण्यके शाकल्यब्राह्मणे "सएषनेतिनेत्यात्माऽगृह्योनहिगृह्यते" इत्यादिना प्रत्यक्षादिप्रमाणग्राह्यतां प्रतिषिध्य शाकल्यं प्रति याज्ञवल्क्येन "तन्त्वौपनिषदपुरुषंपृच्छामि" इति कथने औपनिषदपदेन उपनिषदामेवतत्प्रवृत्तिः प्रतिप्रसूयतइति युक्तमतोवेदैकवेद्यत्वम् ॥ यथापदाविति ॥ एवं "ब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठा" इति श्रवणेपि तस्य पशुसदृशलोमादिविशिष्टं लाङ्गूलं न कल्प्यते ॥ लोकप्रसिद्धस्यैव तत्र कल्पनाया अनियमादितिभाव· ॥ आसीनइति ॥ कठवल्लीषुद्विती-

यवल्लों "अन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मात्" इति नचिकेतःप्रश्ने "सर्वेवेदायत्पदमामनन्ति" इत्यादिना ब्रह्मनिरूपणमुपक्रम्य आसीन इति पठ्यते ॥ अस्योत्तरार्धंतु "कस्तंमदामदंदेवं मदन्योज्ञातुमर्हति" इति ॥ अत्र आसीनस्य सतोदूरगमनं शयानस्य सतः सर्वतो गमनं च विरुद्धम् ॥ अत एव परमभक्तात्त्वस्मादन्यस्य तज्ज्ञानानर्हत्वमुत्तरार्द्धे दर्शितं यमेन ॥ तस्य तज्ज्ञत्वं तु द्वादशैतेविजानीमइति षष्ठस्कन्धादौप्रसिद्धम् ॥ अपाणिपादइति ॥ श्वेताश्वतरे तृतीयाध्यायइदं पठ्यते ॥ अस्योत्तरार्धंतु" सवेत्तिवेद्यंनचतस्यवेत्तातमाहुरग्र्यं पुरुषंमहान्तम्" इति ॥ एतद्ग्रेऽप्यनुपदं "अणोरणीयान्महतोमहीयान्" इति विरुद्धधर्माश्रयत्वं श्रावितम् ॥ अत एव लौकिकानां तदपेक्षत्वं वीतशोकस्य तत्प्रसादात्तद्वेत्तृत्वंचोक्तमृग्द्वयेन ॥ नदूषणायेति ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ ब्रह्मणि विकारित्वादिदूषणापादकं न भवति किन्तुविरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेन ब्रह्मतामेव दृढयतीति भूषणापादकम् ॥ कार्यकारणयोर्मायासंबन्धं निराकर्तुं तयोस्तत्संबन्धं पराभिप्रेतं गृह्णन्ति ॥ नचमायीति इदमपि वाक्यं श्वेताश्वतरे चतुर्थाऽध्याये "छन्दांसियज्ञाःक्रतवोव्रतानिभूतंभव्यं यच्चवेदा वदन्ति ॥ यस्मान्मायीसृजतेविश्वमेतत्तस्मिंश्चान्योमाययासन्निरुद्धः" इति पठ्यते ॥ दृष्टान्तानामिति ॥ दृष्टान्तवाक्यानां ॥ परिहरन्ति ॥ प्रसिद्धेत्यादिना ॥ आत्मानमेवप्रकान्तजगद्रूपमकुरुतेति प्रसिद्धोर्थः ॥ श्रूयमाणपदलभ्यत्वात् ॥ माययाकुरुतेत्यप्रसिद्धः ॥ तत्र मायापदाश्रवणाम् ॥ उच्चारितएव शब्दः प्रत्यायको नानुच्चारितइतिनियमस्य बहुसंमतत्वात् ॥ ननुमायीसृजत इति वाक्यमेव तत्र तत्र तथाकल्पने मानमिति चेन्न ॥ अनेकेषामन्यथानयनस्याशक्यत्वात् ॥ बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् ॥ ननु तथापि तस्य वाक्यस्य कोर्थइति चेत्तत्राहुः ॥ मायापदेनेति ॥ तथा चायं वाक्यार्थः पूर्वंचि "ऋचो अक्षरेपरमेव्योमन्प्रतिष्ठिताः" इति वेदानामक्षरैकप्रतिष्ठितत्वमुक्तं तत्कथं सङ्गच्छते ॥ वेदेषु यज्ञादिप्रतिपादनादत उच्यते ॥ छन्दांसीति ॥ यत्पूर्वोक्तं ब्रह्म ॥ छन्दांसि ऋगादिमन्त्राः ॥ यज्ञाग्नियूपाः ॥ क्रतवः सयूपाः ॥ व्रतानि कृच्छ्रादीनि ॥ भूतं भविष्यच्चाद्वर्तमानं च सर्वं ब्रह्मैव ॥ यच्चान्यद्वेदावदन्ति तत्सर्वं यद्ब्रह्मैव ॥ तच्च सर्वं यस्माद्ब्रह्मणोभवति ॥ यस्तं न वेदेति पूर्वेण तच्छब्देन यच्छब्दद्वयस्यान्वयः ॥ एतेन एषंसर्वंततःसर्वेसइतिज्ञानयोगतइति दर्शितं तथा च वेदानां तद्रूपत्वात्तदेकप्रतिपादकत्वाच्च युक्तं तत्रप्रतिष्ठितत्वम् ॥ यस्मादित्यस्योत्तरत्र वा हेतुतयान्वयः ॥ ननु सर्वस्य तद्रूपत्वे यस्तंनवेदकिमृचाकरिष्यतीत्यवेदनं कथमतउच्यते ॥ मायी ॥ सर्वभवनसामर्थ्यरूपमायाख्यस्वाभिन्नशक्तिशाली परमात्मा एतद्विश्वं सृजति तस्मिंश्चान्यः अंशतया भेदमापन्नोजीवः देहेन्द्रियादिप्रपञ्चे माययाऽध्यासेन सम्यङ्निरुद्धइति ॥ अत्र च माया भगवच्छक्तिरेव तत्रैव "देवात्मशक्तिं ॥ परास्यशक्तिः" इतिशक्तित्वाभ्यासात् ॥ ननु पराभिमतं ब्रह्माधिष्ठानकमज्ञानं ॥ मानाभावात् ॥ तथाच माली गच्छतीत्यादौ मालया गच्छतीत्यर्थो यथा न संपद्यते तथात्रापि मायया सृजतीति न लभ्यते पुराणवचनैस्तस्याः करणत्वसाधनेपिवह्निर्दहति वह्निर्दाहकशक्त्या दहतीति वाक्ययोरिवमायाकरणत्वबोधकपुराणस्य तदाऽऽत्मानमित्यादेश्च न विरोधः पराभिमतमायोपाधिककर्तृत्वं तु मार्तण्डादिषु

किञ्चजन्यात्वजन्यावामायाऽऽद्येजनकोहिकः अन्याऽभावात्तुमद्वैतसविशेषत्वमागतम् ॥ द्वितीये त्वद्वैतभङ्गः कादाचित्कत्वसंगतं ॥ आत्मैवेदमग्रआसीदित्यादिश्रुतिबाधतः ॥ अनादित्वेतु सान्तत्वमितिपक्षोऽप्यसंगतः अनादित्वमनन्तत्वं मायाया इति निश्चयात् इत्यादिदोषैर्निरस्तमेव ॥ विस्तरतश्च पुरतो निराकरिष्यते ॥ एवं च प्रकृतवाक्ये स्रष्टुर्माया-शक्तिकत्वेन मायायास्तदधीनतया तया न सृज्यप्रयुक्तोव्यामोहइति मायिपदतात्पर्यं ॥ जीवस्य तु ब्युच्चरणाद्विदमापन्नस्य मायया सन्निरोधादवेदनं साधनैर्वेदनंच पूर्वत्रगुत्तरार्द्धोक्तं घटतइति चतुर्थचरणाशयः ॥ शक्तित्वाच्छक्तिशक्तिमतोश्चाभेदस्योपपादयिष्यमाणत्वान्न कारणे मायासंबन्धः ॥ प्रकृतवाक्ये सृज्यस्य मायिकताबोधनपरत्वस्य कल्पने तु तस्मिन्ने-वाध्याये "तदेवाऽग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदुचन्द्रमाः ॥ तदेवशुक्रंतद्ब्रह्मतदापस्तत्प्रजापतिः ॥ २ ॥ त्वंस्त्रीत्वंपुमानसित्वंकुमारउतवाकुमारी" इति श्रावितं सर्वव्यक्तीनां तद्रूपत्वं पीड्येत ॥ एवंकारणे मायासंबन्धं संक्षेपेण निराकृत्य कार्येतन्निराकरणाय वाचारम्भण-श्रुत्यर्थं निर्मलयितुं शङ्कते ॥ नन्वेवमिति ॥ समादधते ॥ एवंसतीत्यादिना ॥ तदनन्यत्वमिति द्वितीयस्य प्रथमे पादे सप्तसूत्रमिदमधिकरणं ॥ अग्रेजगन्मिथ्यात्व-निराकरणावसरे एतदधिकरणं वाचारम्भणादिश्रुत्यर्थोविवर्तवादेऽनुपपत्तयश्च विस्तरेण निरूपयिष्यन्तेऽतोऽत्रविरम्यते ॥ यतोवाइति ॥ तैत्तिरीयभृगुवल्ल्यां "यतोवाइमानि-भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्तियत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति" इति पठ्यते मिथ्यावस्तुनउत्पत्तिस्थितिलयाभिसंवेशानामसम्भवात्तद्बोधकश्रुतिव्याकोप इति भावः ॥ अन्यत्रविस्तर इति निबन्धावरणभङ्गभाष्यतत्प्रकाशादिषु विस्तरइत्यर्थः एवमभ्युपेत्य वादेन मार्तण्डटीकायां "भेदज्ञानाभावः" इतितत्कल्पितम् प्रथमान्तपाठं समाधायवास्तवेसप्तम्यन्तपाठे समादधते ॥ वस्तुतस्त्वित्यादिना ॥ वास्तवेनेति ॥ कठकाण्वादिभिः "नेहनानास्तिकिञ्चन ॥ यत्रहिद्वैतमिवभवतितदितरइतरंपश्यति" इति भेदस्यातात्त्विकतायाश्चाज्ञानाद्भेदज्ञानं वास्तवंप्रमारूपं न भवति किन्तु भ्रमरूपं ॥ मुण्ड-कश्वेताश्वतरादिषु "अनीशयाशोचतिमुह्यमानः" इति मोहस्याविद्याहेतुकत्वश्रावणात् ॥ यदिस्यादिति ॥ तात्त्विकोयदि स्यात् ॥ तात्पर्यादिति इति चेन्नेति पूर्वत्रास्य हेतुतयाऽन्वयः ॥ अतएवेति ॥ सप्तम्यन्तपाठस्य वास्तवत्वादेव ॥ सप्तम्यन्तमिति ॥ सप्तम्यन्तपदघटितम् ॥ सर्वत्र ग्रन्थान्तरेषु व्याख्येयग्रन्थस्थान्यथापदं सप्तम्यन्तपर्यायक-थनेनैव व्याख्यायते ॥ अतोव्याख्यानशैल्यापि सएव पाठोनिश्चीयते ॥ सहस्राक्षकृता-ऽद्वैतपदे नञ्बहुव्रीहिः स्वयमुत्प्रेक्ष्य दूषितत्वेन तदुक्तमपाकर्तुं तथाविग्रहमपि स्वीकुर्वन्ति ॥ व्युत्पत्तिस्त्विति ॥ परोक्तैकप्रसरताभङ्गादेर्वक्ष्यमाणरीत्या निराकरणसंभवादयमपि पक्षोन दुष्टइति भावः ॥ मार्तण्डकारिकाटीकयोरभिप्रायलभ्योऽयपक्षइत्याहुः ॥ द्विधाज्ञानमिति ॥ नन्वेवं सति मार्तण्डटीकायां "अन्यथाभेदज्ञानाभावे ॥ नद्वैत-मद्वैतमिति विग्रहः" इति व्याख्यानं कथं सङ्गच्छतामत आहुः ॥ अथवेति ॥ अस्मिन्पक्षे पर्युदासाऽऽश्रयणेन नञोविरोधार्थतया वाऽद्वैतपदस्याभेदज्ञानमित्यर्थः प्रागर्शितः ॥ एवकारोन्ययोगव्यवच्छेदकोस्य विग्रहस्य मुख्यतां द्योतयति ॥ प्राचीनैरस्यैव

विग्रहस्याऽऽदरणे बीजं त्वस्मिन्पक्षे लाघवमिति ध्येयम् ॥ अन्यपदार्थप्रधानबहुव्रीह्यपेक्षया व्यधिकरणतत्पुरुषेततोऽपिसमानाधिकरणे कर्मधारये लाघवमतएव श्रुतिष्वनेकत्र ब्रह्मलोकइत्यादौ कर्मधारयादरणमिति मञ्जूषादिषु स्फुटतरम् ॥ अतएवेति ॥ पक्षद्वयस्याप्यदुष्टत्वादेव ॥ एवमसङ्गतिदोषोनिरस्तः ॥ असङ्गत्याऽऽपादकसहस्राक्षवाक्ये शुद्धपदार्थेत्यत्र शुद्धपदार्थस्येति पृथक्पदमपेक्षितम् ॥ कार्यंकारणात्मकब्रह्मणइति सर्वं वा समस्तम् ॥ समस्तपदैकदेशस्य शुद्धपदार्थैत्यस्य ब्रह्मणोविशेषणतयाऽन्वयस्यायोगात् ॥ कार्यकारणरूपंहिशुद्धंब्रह्मनमायिकमित्यादौ तादृशब्रह्मणएव शुद्धपदार्थतायाः कथनाच्च ॥ अतस्तद्वाक्यमेवासङ्गतम् ॥

नन्वेवमपिनीलघटादिसमासघटकनीलादिपदैरनीलादिघटस्येवशुद्धाद्वैतसमासघटक शुद्धपदेनाऽशुद्धाद्वैतस्य व्यावृत्तेर्वाच्यतया तादृशस्य त्वन्मतेऽप्रसिद्धत्वेन व्यावर्त्यालाभः ॥ व्यावर्तकस्यैवविशेषणत्वात् अन्यथाव्यर्थमेवशुद्धपदमितिचेन्न ॥ नहिस्वमतसिद्धस्य सजातीयस्य व्यावर्तकतयैव विशेषणस्य सार्थक्यमिति नियमः तादृशनियमस्वीकारे भवन्मतेऽपि सत्यंज्ञानमनन्तंब्रह्मेत्यत्रासत्यस्य जडस्यसान्तस्य चब्रह्मणोऽप्रसिद्धत्वेनव्यावर्त्याऽलाभेन तादृशविशेषणत्रयस्य वैयर्थ्याऽऽपत्तिः कुतो नस्यात् ॥ किन्तुयत्रकुत्रचित्प्रसिद्धस्य विरुद्धधर्मस्याऽऽपाततोविशेष्ये संभावना ॥ तद्व्यावृत्त्यर्थंविशेषणमितिसर्वसंमतम् ॥ अतएवतैत्तिरीयभाष्ये "सत्यमिति यद्रूपेणयन्निश्चितं तद्रूपं न व्यभिचरति तत्सत्यम् ॥ यद्रूपेण निश्चितंयत्तद्रूपं व्यभिचरति तदनृतमित्युच्यते ॥ अतोविकारोऽनृतं ॥ वाचारम्भणं विकारो नामधेयंमृत्तिकेत्येव सत्यं एवंसदेवसत्यमित्यवधारणात् अतः सत्यंब्रह्मेतिब्रह्मविकारान्निवर्तयती"त्युक्तंनतुविकारिब्रह्मणो निवर्तयतीत्युक्तमतो विकारस्य कार्ये प्रसिद्धस्य ब्रह्मण्यपि संभावना स्यात्तन्निवृत्त्यर्थं सत्यपदमिति भाष्यकृतामाशयः ॥ ननु सत्यंज्ञानमनन्तंब्रह्मेत्यत्र सत्यादिपदानां लक्षणपरत्वं नतुविशेषणपरत्वंयेनेदृशं व्यावर्तकत्वं स्यादिति ॥ अत एव "ननुविशेष्यंविशेषणान्तरंव्यभिचरद्विशिष्यते यथानीलंरक्तंचोत्पलमिति ॥ एकमेवचब्रह्म नब्रह्मान्तराणियेभ्योविशिष्येतनीलोत्पलव"दितिपूर्वपक्षे "नलक्षणार्थत्वाद्विशेषणाना"मिति भाष्ये तत्पूर्वमुक्तमितिचेन्न ॥ "विशेषणार्थत्वेपिचसत्यादीनां स्वार्थापरित्याग एवे"त्यादितदग्रिमभाष्यपर्यालोचनयासत्यादिपदानां विशेषणपरत्वस्यापिभाष्यकृत्संमतत्वात् ॥ अतएवतट्टीकाकृताऽपि "नीलंमहत्सुगंधमितिविशेषणपदानिस्वार्थसमर्पणेनतद्विरुद्धव्यावर्तकानिप्रसिद्धानि ॥ तथा सत्यशब्दोऽप्यबाधितत्वेन्युत्पन्न"

इत्याद्युक्तम् ॥ एवंचपरैर्मायाशबलस्यैवाद्वैतब्रह्मणोजगत्कारणत्वंस्वीकृतं तद्वदत्रापिशुद्धपदानुक्तौमायाशबलस्यैवकारणत्वंसंभाव्येत अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थंशुद्धपदंसार्थकं एतेनेत्यारभ्यपरास्तमित्यन्तेनाक्षेपस्त्वनङ्गीकारेणैवपरास्तः ॥ टीकाकृतापूर्वपक्षविधयातस्योपन्यासंकृत्वाऽग्रेखण्डितत्वात् ॥ त्वन्मतेऽपिजडब्रह्मणोऽभावेन व्यावर्त्याऽलाभस्य समानत्वेनज्ञानपदवैयर्थ्यस्यदुर्वारत्वात् ॥ जडब्रह्मणोऽभावेऽपिब्रह्मणिसंभावितजडत्वव्यावृत्त्यर्थंतदितिचेदत्रापिमायासंबंधसंभावनानिवृत्त्यर्थं शुद्धपदमितितुल्यम् ॥ एतेन (जीवस्याऽशुद्धत्वेऽप्यद्वैतपदार्थस्य तत्वाऽभावात् मायाया अपि भगवच्छक्तितया ततोभिन्नत्वेने)-त्यादिकः प्रलापोप्यपास्तः ॥ जीवेमायासंबन्धस्यास्मन्मतेऽसत्त्वेन स्वयमेवमायासंबंधंकल्पयित्वातद्व्यावृत्तिंचोक्त्वापुनस्तत्राऽऽक्षेपंकुर्वन्नुन्मत्तएवपरमताऽनभिज्ञश्च ॥

अथ सहस्ताक्षे किञ्चनीलघटादिसमासेत्यादिना श्रुतिविरोधश्चेत्यन्तेनाऽऽपादितं शुद्धपदव्यावर्त्यालाभमंशतोनूद्य परिहरन्ति ॥ नन्वेवमपि नीलेत्यादिना ॥ परमतानभिज्ञश्चेत्यन्तेन ॥ नहिस्वमतेति ॥ अतएव तार्किकाणां शब्दगुणकमाकाशमित्याकाशलक्षणे तन्मते गुणातिरिक्तशब्दाभावेन स्वमते गुणपदव्यावर्त्यालाभेपि भाट्टैः शब्दे द्रव्यत्वस्याङ्गीकारात्तन्निरासाय गुणपदमिति सिद्धान्तचन्द्रोदयकारादयोबहवः ॥ एवं द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाःसप्तपदार्थाइत्यत्र स्वमते सप्तातिरिक्तपदार्थस्याप्रमिततयाऽधिकसङ्ख्यारूपव्यावर्त्यालाभेपि पराभिमतशक्तिसादृश्यादिकमादायाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदार्थं तदिति वदन्ति ॥ तथा षट्पदार्थवादेपि वैशेषिकसूत्रोपन्यासे (अ० १ आ० १ सू० ४) "द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां" इत्यत्र "षडेवपदार्थाइतिनियमः पर्यवस्यति" इत्युक्त्वा "सचानुपपन्नःव्यवच्छेद्यस्यपदार्थान्तरस्य प्रतिपत्तौनियमानुपपत्तिः॥ अप्रतीतौव्यवच्छेदानुपपत्तिः" इत्यादिना क्षिप्य "शक्तिसङ्ख्यासादृश्यादिषुपदार्थेषु पराभिमतेषु षड्लक्षणायोगः परैरुच्यते ॥ तद्व्यवच्छेदोनियमार्थः" इति शक्त्यादीनां स्वमतेऽप्रसिद्धत्वेपि पराभिमतानां तेषां व्यवच्छेदोदर्शितः ॥ एवं साङ्ख्यग्रन्थेष्वपि (आर्या ४) दृष्टमनुमानमाप्तवचनंचसर्वप्रमाणसिद्धत्वात् ॥ त्रिविधंप्रमाणमिष्टंप्रमेयसिद्धिःप्रमाणाद्धीत्यत्रस्वमते ऽप्यधिकप्रमाणाऽभावाद्व्यावर्त्यालाभेपि नैयायिकमीमांसकाऽऽलङ्कारिकाद्यभिमतचतुःषड्प्रमाणपक्षव्यावर्तकं त्रिविधमिति विशेषणम् ॥ अतएवैतद्व्याचक्षाणोवाचस्पतिमिश्रः "सङ्ख्याविप्रतिपत्तिं निराकरोति ॥ त्रिविधमिति" इत्याद्याह एवं नैरुक्तवैयाकरणादिग्रंथेष्वपि "भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानि" इत्यादौ विशेषणानां स्वमते व्यावर्त्यलाभालाभौदृश्यौ ॥ तथा ॥ कठगीतादिश्रुतिस्मृतिष्वपि "अजोनित्यःशाश्वतोयंपुराणः" इत्यादिजीवविशेषणानां स्वमते व्यावर्त्यालाभाद्वैयर्थ्यं नापेयात् ॥ श्रुतिस्मृतिषु भावविकारयुक्तजीवस्याऽप्रसिद्धेः ॥ अथदेहादौ भावविकाराणांप्रसिद्धतया

जीवेपि ते संभाव्येरन्नतस्तव्यावर्तनार्थानितानि नापार्थानीति चेत् ॥ प्रकृतेपि लोके मायासंबन्धविशिष्टं कार्यकारणयोरद्वैतं भवदभिमतमद्वैतशब्देन संप्रतिसंप्रतीयतइति तव्यावर्तनार्थमद्वैते शुद्धमितिविशेषणं सार्थकमेव ॥ अनेकत्रैतत्सुलभमेवेति तत्रतत्र स्वयमेव द्रष्टव्यम् ॥ किंच किमनेन शाखान्तरोदाहरणान्वेषणेन ॥ सर्वप्रमाणमूर्धन्यायांश्रुतावपि स्वमतप्रसिद्धविशेष्यसजातीयव्यावर्त्यशून्यानि विशेषणानि भावत्कभाष्यस्थतादृशव्याख्यानविशिष्टानि सन्त्येवातो न त्वया तादृशनियमः शक्योऽभ्युपगन्तुमित्याशयेनाहुः ॥ तादृशनियमेत्यादिना ॥ सत्यंज्ञानमनन्तंब्रह्मेति ॥ इदं तैत्तिरीयब्रह्मवल्लीवाक्यम् ॥ तैत्तिरीयभाष्यइति ॥ श्रीशङ्कराऽऽचार्यकृते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये ॥ सत्यमितीत्यादिर्निवर्तयतीत्यन्तस्तत्रत्यभाष्यग्रंथः ॥ ननुविशेषणमित्यादेर्भाष्यस्यपूर्वपक्षस्यानुवादउत्पलमितीत्यतोग्रिमएकमेवचेत्यतः प्राक्तनोमध्यमोग्रन्थः प्रकृते विशेषतउपयोगस्याऽभावात्तान्नवादि ॥ तत्पूर्वमिति ॥ लक्षणपरत्वमनूदितचरव्याख्यानतः पूर्वं तत्र भाष्यउक्तम् ॥ तट्टीकाकृतेति ॥ उपनिषद्भाष्यटीकाकृता आनन्दज्ञानेन ॥ विशेषणपरत्वमपि तत्र स्फुटं ततोऽवधेयम् । प्रकृते शुद्धपदव्यावर्त्यमाहुः ॥ एवंच परैरित्यादिना ॥ मायाशबलस्यैव कारणत्वमित्युपलक्षणम् ॥ अविद्यापरपर्यायमलिनसत्वमायोपहितस्यैव जीवत्वेन कार्यत्वम् ॥ मायिकस्यैव प्रपञ्चस्य कार्यत्वं च परैरुक्तमिति भावः ॥ तथाच मायासंबन्धरहितकार्यकारणरूपंब्रह्मैवेत्यपरोक्षज्ञानं ब्रह्मरूपं शुद्धाद्वैतशब्दार्थः ॥ एवमेव शुद्धपदस्य व्यावर्त्यं गोस्वामिश्रीगिरिधरैः शुद्धाद्वैतमार्तण्डे अत्रैव शाङ्कराः प्राहुर्मायिकंनश्वरंजगदित्यादिना ॥ इतिब्रह्मविदांहार्दंशुद्धाद्वैतंश्रुतेर्मतमित्यन्तेन परोक्तानुवादपुरःसरं दर्शितम् ॥ तट्टीकायां च रामकृष्णभट्टैः "एवमद्वैतपदार्थं निरूप्य शुद्धपदव्यावर्त्यमाहुः" इत्यादिना "एव च श्रुतिषु सर्वस्य शुद्धाद्वयत्वं स्पष्टमतः श्रुतेर्मतमित्यर्थः" इत्यन्तेन स्फुटीकृतम् ॥ एवं सत्यपि व्यावर्त्यालाभं वदन्वृथादोषारोपकएवेति निर्मत्सरैरुभयग्रन्थचिन्तकैरवगंस्यते ॥ आक्षेपान्तरं परिहरन्ति ॥ एतेनेतीत्यादिना ॥ इत्यन्तेनेति ॥ कृतइति शेषः ॥ अनङ्गीकारेणेति ॥ सिद्धान्ते जीवे मायासंबन्धस्यानङ्गीकारेण ॥ टीकाकृतेत्यादि ॥ मार्तण्डे (श्लो० २८) मायासंबन्धरहितमित्यस्य टीकायाम् ॥ "नचाहन्ताममतापाशस्य मायाकृतत्वेनमायासंबन्धस्यस्वमतेपिसंभव इतिवाच्यम्" इति पूर्वपक्षत्वेन जीवे मायासंबन्धस्योपन्यासं कृत्वाऽग्रे "स्वमतेमायायाअपि" इत्यादिना सखण्डितोऽतस्तदनङ्गीकारइति भावः ॥ व्यावर्त्यालाभस्येति ॥ स्वमतप्रसिद्धं यद्व्यावर्त्यं तदलाभस्येत्यर्थः ॥ साङ्ख्यमते तु ब्रह्मशब्दवाच्यं जडं प्रधानं प्रसिद्धमिति तदनुरोधादेव प्रकृतब्रह्मणि जडत्वमंभावनोदय ॥ तथात्र स्वन्मतप्रसिद्धमद्वैतमादाय कार्यकारणयोर्मायासंबन्धः संभाव्येतेति हृदयम् ॥ अत्र सहस्राक्षे (तद्युक्तएवाशुद्धइतिसएवव्यावर्त्यइति) इत्यत्र क्लीबनिर्देशोपेक्षितः मायासंबन्धयुक्तमेवाद्वैतमशुद्धमतस्तादृशाद्वैतमेव व्यावर्त्यमिति तदर्थात् ॥ नच जीवइति विशेष्याऽध्याहाराददोषइति वाच्यम् ॥ कार्यकारणयोर्मायासंबन्धराहित्यंवदद्भिरस्माभिर्जीवमात्रस्य व्यावर्त्यतायाअनुक्ततया तस्यानुपस्थितेः ॥ नीलघटादिविशेषणनीलादि-

पदैर्नीलघटादीनां व्यावृत्तिं दर्शयता त्वयाऽद्वैतविशेषणशुद्धपदेन जीवस्य व्यावृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वाच्च ॥ अथ जीवस्यैवाद्वैतपदार्थत्वात्तायुक्तोऽध्याहारइति चेज्जीवस्याशुद्धत्वेपीत्याद्यग्रिमस्वग्रन्थविरोध जीवाशुद्धताया स्वयमुक्ततया व्यावर्त्यलाभश्च ॥ एतेन तद्युक्तोवादीत्यादिपुल्लिङ्गविशेष्यान्तराध्याहृतिरपि निरस्ता अनुपस्थिते ॥ अद्वैतविशेषणेन धाद्यादेर्व्यावर्तनस्य वक्तुमनौचित्याच्च ॥ क्लीबनिर्देशेऽनायासेनाद्वैतविशेषणतायाग्रोधेपि बलात्पुलिङ्गानि विशेषणमात्राण्यभिधायाद्वैतपदार्थइति तदनुकूलविशेष्याऽध्याहारस्त्वाहोपुरुषिकामात्रम् ॥ यच्च (जीवस्याशुद्धत्वेऽप्यद्वैतपदार्थस्य तत्राभावात्) इत्युक्तं तन्न ॥ कार्योपाधिरयजीव कारणोपाधिरीश्वर-इति मायासवन्धवतोरेव कार्यकारणत्वाङ्गीकारे तयोरद्वैतेपि तद्वत्ताऽनपायात् ॥ अद्वैतपदस्य भेदज्ञानाभावइत्यर्थे सामानाधिकरण्यसवन्धेनाभेदज्ञानमित्यर्थे विषयतादिसबन्धेन तस्मिं मायासबन्धसाहित्यस्य सिद्धे ॥ नच "द्वैतशब्देनचद्वाभ्याप्रकाराभ्यामितज्ञातद्वीततस्यमायोद्वैतमितिव्युत्पत्त्यानामरूपेउच्येतेतद्रहित चाद्वैतशब्देन" इतिमञ्जूषाद्युक्त्यनुरोधेन नास्तिद्वैतयस्मिन्निति विग्रहेण निर्विशेषमद्वैतपदवाच्यमतस्तथोक्तमिति वाच्यम् ॥ निर्विशेषे वाच्यतायाअनङ्गीकारात् ॥ अद्वैतपदलक्ष्यत्वे तद्वाच्यमन्यद्वक्तव्य तच्च मायासबन्धवदेव सेत्स्यति ॥ किञ्च निर्विशेषपरत्वेपि तदेकदेशे माया स्वीक्रियतएव ॥ यत्र प्रतिबिम्बित यदवच्छिन्न वा चैतन्य कर्तृतामापद्येत ॥ यतश्च सृष्टि स्यात् ॥ अन्यथा पुन सृष्ट्युच्छेद प्रसज्येत ॥ तस्माद्देकदेशवर्तित्व तु (पञ्चदशीप्रकरण २ श्लोक ५४।५५) नकृत्स्नब्रह्मवृत्ति साशक्ति किन्त्वेकदेशभाक् ॥ घटशक्तिर्यथाभूमौस्निग्धमृद्येववर्तते ॥ पादोस्यसर्वभूतानित्रिपादस्यस्वयप्रभ ॥ इत्येकदेशवृत्तित्वमायायावदतिश्रुतिरिति विद्यारण्यादयोभावत्का ॥ तथाच बलादापतितस्तत्रापिमायासबन्ध ॥ तस्माद्भवदभिमतमायासबन्धसहिताद्वैतव्यावर्तनार्थं शुद्धपदमिति निरवद्यम् ॥ यत्तुमायासबन्धरहितमित्यस्यटीकास्थ मायायाअपीत्यादिकिञ्चित्पाठभेदेनानूद्य (मायायास्त सबन्धिनोवाऽशुद्धत्वस्यवक्तुमशक्यत्वाच्च) इत्यादि विरोधश्रेत्यन्तमुरस्त्वमायित तत्र ब्रूम ॥ मार्तण्डे हि अत्रैवशाङ्करा प्रादुर्मायिकनश्वर जगत् ॥ मायासबन्धतोब्रह्मकारणनान्यथैवहीति परोक्ताऽनुवादे मायोपाधिसबन्धादेव ब्रह्मण - कारणत्व नतु तद्विनेति तेषामाशयोदर्शित ॥ तेन "मायासबन्धरहितशुद्धमित्युच्यतेबुधै ॥ कार्यकारणरूपहिशुद्धब्रह्मनमायिकम्" इत्यत्रमायासब धपदेन कारणेऽनन्यथासिद्धकारणभावनिर्वाहकएवोपाधिभावरूपस्तत्सबन्धोहेयतयाविवक्षित । एव कार्येपि जीवेऽनन्यथा सिद्धकार्यभावनिर्वाहकएवोपाधिभावरूप सबधात्वेन विवक्षित ॥ तथासत्येव कार्यकारणयोरशुद्धत्वम् ॥ कार्यत्वकारणत्वयोर्मायासबन्धैकहेतुकत्वात् ॥ एव प्रपञ्चेपि अस्तिभाति प्रियरूपनामचेत्यशपञ्चक । तन्मत नामरूपयोर्मायिकत्वमेव ॥ स्वमते तु कार्ये कारणे च नोक्तविधस्सबन्ध ॥ ब्रह्मैव स्वेच्छया जीवादिरूपेण परिणमतीत्यङ्गीकारात् ॥ नाम रूपयोरपि भगवन्निष्ठयोरेव व्याकरणयोरीकारात् ॥ मायाशब्देन चात्र सदसत्त्वाभ्या विलक्षणमज्ञानमेव पराभिमत विवक्ष्यते प्रकरणात् ॥ ननु भगवदभिन्ना स्वाभाविकी तच्छक्ति ॥ शक्तिशक्तिमतोरभेदेन सबन्धायोगात् ॥ शक्तिशक्तिमद्भावस्य निन्नामुबोध-

नार्थत्वात् ॥ एतच्च पुरस्तात्प्रपञ्चयिष्यते ॥ अतउक्तविधाज्ञानसंबन्धाभावात्कारणं नाशुद्धम् ॥ जीवोपि भगवदंशस्तदिच्छया व्युच्चरणात्ततः पृथग्भूतः ॥ तस्य जीवभावइच्छया व्युच्चरणात्स्वविद्योपाधिकृतः ॥ एवं प्रपञ्चोपि न मायिकः ॥ अतः पराभिमताज्ञानसंबन्धाभावात्कार्यमपि नाशुद्धमिति मार्तण्डकारिकाशयः ॥ एवञ्च परास्यशक्तिरित्यादिश्रुत्या परस्य स्वाभाविकशक्तेर्मायायाः पररूपतया नाशुद्धत्वम् ॥ भावरूपाज्ञानापरपर्यायमायायास्तत्संबन्धतएव कारणत्वशालिनश्चाशुद्धत्वं तु वक्तुं शक्यमेव ॥ यद्यपि देहाद्यध्यासोमायिकस्तथापि जीवोनाशुद्धः ॥ स्वरूपस्य मायामूलकत्वाभावात् ॥ त्वन्मतेतुजीवभावएवाविद्यामूलकइति सोशुद्धः ॥ यथा काञ्चनपाञ्चालिकोपरि परितोमषीसलिलल्लापनेपि न सा स्वरूपतोमलिना भवति ॥ प्रक्षालनादिना तदपसारणे शुद्धपुत्तलिकास्वरूपोपलब्धेः कज्जलजलमिलितमृत्स्नाकलितकृतसावयवा तु सा स्वरूपतो मलिनैव ॥ अतएव ततोमषी नापसारयितुं शक्या ॥ कथंचित्तदपसारणेपि तस्याः स्वरूपनाशएव ॥ नहि कज्जलापलोपनोत्तरं सा पुत्तलिकापदाभिलप्यावतिष्ठते ॥ एवमध्यासनिरासे शुद्धं जीवस्वरूपमस्मन्मते प्रकाशतइति तत्स्वरूपं नाशुद्धम् ॥ भवन्नये त्वविद्याध्वंसे जीवस्वरूपहानिरेव शुद्धचैतन्यस्य जीवपदानभिलप्यत्वात् ॥ अतोजीवस्वरूपमशुद्धमेव ॥ नन्वस्त्वेवं तथाप्यस्मत्सम्मताज्ञानसंबन्धस्य तद्विशिष्टकार्यकारणयोश्चाशुद्धत्वं कुतइति चेत्तावकैरेव तस्य मोक्षविरोधितायास्तदुच्छेदाय साधनानामुपयोगस्य च कथनादिति जानीहि ॥ तस्य शुद्धत्वे तु मोक्षेपि सोवतिष्ठतां कृतं तदुच्छेदप्रयासेन ॥ कार्यकारणयोरशुद्धत्वादेव त्वन्मते–कार्योपाधिरयंजीव.कारणोपाधिरीश्वरः ॥ कार्यकारणतांहित्वापूर्णबोधोवशिष्यत इति तद्भावत्यागउच्यते ॥ प्रपञ्चस्य तु मायिकत्वात्तन्नाशएव मोक्षस्याङ्गीकाराच्चाशुद्धत्वं स्पष्टमेव ॥ मन्मते ब्रह्मणएव सर्वकार्यात्मनाऽऽविर्भूतत्वान्न द्वैतापत्तिगन्धोनापि सर्वं खल्वित्यादिश्रुतिविरोधगन्धः ॥ किन्तु त्वैव तद्विरोधस्तदापत्तिश्च ॥ सर्वस्य मिथ्यात्वेन ब्रह्मणश्च सत्यत्वेन सर्वस्य ब्रह्मत्वानुपपत्तेस्तेजस्तिमिरयोरिव मिथ्यासत्यवस्तुनोरभेदस्याऽसंभवाच्च ॥ ननुसर्वस्य मिथ्यात्वेन द्वितीयस्याभावाद्द्वैतापत्तिस्तुन भवतीति चेदध्यासस्याब्रह्मत्वेपि तस्य मिथ्यात्वान्मन्मतेपि नसेति सन्तोष्टव्यम् ॥ तदेतत्सर्वंमुरासिकृत्याहुः ॥ एतेन जीवस्येत्यादिना ॥

किंचशङ्कराचार्यवदद्वैतं नाऽस्माकं संमतमिति बोधनमपिशुद्धपदस्य फलं व्यावर्त्यलाभान्वयसंभवौचदर्शितौ तेनव्यावर्त्यालाभेत्यादिदत्तोत्तरं ॥ यत्तु (किंचैवमद्वैतेशुद्धत्वं विधीयतइत्यायाति एवंचेक-प्रसरताभङ्गभयादपिनसमासोपपत्तिः ॥ एवंच ननुअद्वैतपदार्थस्य त्वदुक्तार्थकत्वे भवत्वन्वयाऽनुपपत्ति) रित्याद्युक्तं तत्र एकप्रसरताभङ्ग एकवाक्यताभङ्गः ॥ सचाऽद्वैतेशुद्धत्वविधानेपिनसंभवति ॥ अन्यथाराज्ञःपुरुषइत्यत्रापिसमासो न स्यात् ॥ तत्रापिपुरुषेराजसंबंधस्यैवविधेयत्वात् ॥ अतएवोक्तं भेदःसंसर्गउभयंवेतिवाच्यव्यव-

स्थितेरिति ॥ तत्रव्यपेक्षावादिनां नैयायिकमीमांसकादीनांमतेऽजहत्स्वार्थावृत्तिरतोराजलक्ष्यराजसंबन्धिनः पुरुपपदशक्यपुरुपत्वावच्छिन्नाभेदान्वये राजसंबन्धीपुरुपइति वाक्यार्थस्वीकारेणराजसंबन्धः पुरुपे बोध्यते ॥ एकार्थीभावस्वीकर्तॄणांवैयाकरणानांमतेसमासेशक्त्यस्वीकारेतस्यार्थवत्वाऽभावेनप्रातिपदिकसंज्ञानस्यादतःसमासस्यैवार्थवत्वेनपदार्थस्याप्रयोजकत्वान्नपदस्यार्थवत्त्वमतोजहत्स्वार्थावृत्तिस्तैःस्वीक्रियतेतन्मतेऽपिराजसंबन्धविशिष्टपुरुपस्यवाक्यार्थत्वेपिपुरुपेराजसंबन्धबोधोऽर्थसिद्धएव ॥ एकप्रसरताभङ्गस्तुवपट्कर्तुःप्रथमभक्षइत्यादौप्रैतुहोतुश्चमसइतिसमाख्याप्रापितस्यभक्ष्यस्यानुवादेन प्राथम्यंविधीयतइतिचेत्तदाभवति ॥ प्रथमभक्षइतिपदस्यसमस्तत्वेनतादृग्भक्षपदार्थेवपट्कर्तृसंबन्धोबोध्यते तत्रैवप्राथम्यविधानेवपट्कर्तृसम्बन्धीभक्षः योभक्षः सप्रथमएवं वचनव्यक्तिः स्यात् ॥ तथा चस्पष्टोवाक्यभेदः ॥ प्राथम्यविशिष्टभक्षविधाने चसनसंभवत्तिभक्षे प्राथम्यमितरव्यावृत्तिस्त्वर्थतएवसंभवति ॥ एवमेव वपट्काराच्चभक्षयेदितिसूत्रे आद्यभक्षेवपट्कर्तुर्विधिःप्राथम्य एवहिकिंवातद्युक्तभक्षेस्याद्वपट्कारनिमित्तके अप्राप्तेरग्रिमोमैवंसमासच्छित्यसंभवाद्विशिष्टस्यविधिस्तस्माद्वपट्कारोऽपिकारणमितिन्यायमालामुक्तं ॥ एवं चशुद्धाऽभिन्नाद्वैतस्यवाक्यार्थत्वे नमायासंबन्धनिवृत्तेरार्थिकत्वादेकप्रसरताभङ्गस्यानवकाशः ॥ अन्यथानीलघटइत्यत्रापि पीतव्यावृत्त्यर्थंघटेनीलत्वस्यैवत्वदुक्तरीत्याविधेयतयैकप्रसरताभंगभियातत्रापिसमासाऽनुपपत्तिः स्यात् ॥ अशुद्धाऽद्वैताभावेपिमायासंबन्धस्याऽशुद्धत्वप्रयोजकस्यव्यावर्त्यस्योक्तत्वादेव अशुद्धाद्वैताभावेनेत्यादिकंप्रत्युक्तम् ॥

सहस्राक्षे एतेनशङ्कराचार्येत्यादिभागं दूपयन्ति किञ्चशङ्कराचार्येत्यादिना ॥ सहस्राक्षे एवकारः शुद्धपदप्रयोगस्य प्रयोजनान्तरव्यवच्छेदार्थः ॥ मूले तूक्तरीत्या मायासंबन्धरहितकार्यकारणात्मकत्वबोधनं ततएव शङ्कराचार्यसंमताद्वैताद्वैलक्षण्यबोधनं च तत्प्रयोजनमिति ज्ञापनाय समुच्चयार्थोऽपिशब्दः प्रयुक्तः ॥ सहस्राक्षकृताऽऽपादितमेकप्रसरताभङ्गमनूद्य परिहरन्ति ॥ यत्तुकिञ्चेत्यादिना ॥ इत्याद्युक्तमिति ॥ आदिपदेन व्यावर्त्याऽलाभाच्चेत्यन्तस्तद्भागोगृह्यते ॥ एकवाक्यताभङ्गइति ॥ नैयायिकमीमांसकादिसाधारण्येनैतदुक्तम् ॥ वैयाकरणाभिप्रेतंत्वग्रे वक्ष्यते ॥ नैयायिकादिभिर्हि वाक्यादिव समासादिवृत्तेरप्याकाङ्क्षासहकृतया वृत्तिघटकपृथक्पृथक्पदजन्यपदार्थोपस्थित्यैव शाब्दबोधः स्वीक्रियते नतुविशिष्टेशक्तिः ॥ तथाचवाक्यइवसमासेप्युद्देश्यविधेयभावस्तन्मते नानुपपन्नः ॥ शाब्दिकानामवयवशक्तिसहकृतया समुदायशक्त्या वृत्तिस्थले शाब्दबोधइति

पक्षेऽप्यार्थिकः सोऽस्त्येवेति वक्ष्यामः ॥ विधानेपीति ॥ अपिशब्दः कैमुतिकद्योतनार्थः ॥ तेन विधानाङ्गीकारेपि न दोषः ॥ किमुत शुद्धत्वविशिष्टाद्वैतस्य स्वातन्त्र्येण विधानाङ्गीकारे नस्यादिति ॥ एकप्रसरताभङ्गभयान्नस्यादिति भावः ॥ विधेयत्वादिति ॥ नच यद्वृत्तयोगःप्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् ॥ तद्वृत्तयोगः पश्चात्त्वमित्याद्विधेयत्वलक्षणमित्यभियुक्तोक्तेरनन्तरोपात्तपुरुषपदार्थे प्रथमोपात्तराजपदार्थतत्संबन्धस्य विधेयत्वमनुपपन्नमिति वाच्यम् ॥ तस्याः प्रायिकतायाः "भावप्रधानमाख्यातंसत्वप्रधानानिनामानि ॥ (अ० १ पा० १ सू० १) वृद्धिरादैच् (अ० १ पा० २ सू० ४१) अपृक्तएकाल्प्रत्ययः (अ० २ पा० १ सू० १) समर्थःपदविधिः (योगसूत्रपाद १ सूत्र २) योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः (पूर्वमीमांसा अध्याय २ पाद १ सूत्र ५) औत्पत्तिकस्तुशब्दस्यार्थेनसंबन्धः (सू० १२) समंतु तत्रदर्शनम् (पा० २ सू० ८) तुल्यंचसांप्रदायिकम्" इति निरुक्तपाणिनीयपातञ्जलजैमिनीयादिषु प्रयोगदर्शनतोऽवधारणात् ॥ दर्शितंचेदंपण्डितोब्राह्मणइत्यादौयद्वृत्तेतिनियमव्यभिचारंप्रदर्श्य "अतएववृद्धैरपियद्वृत्तयोगःप्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमित्यत्रादिपदोपादानेनास्याऽनैयत्यंसूचितम्" इति प्राचीनमतमुदाहरतामस्मत्पूर्वाकृता ॥ किञ्च नहि वैयाकरणैरपि समासादावन्तर्वर्तिविभक्त्यर्थस्य संसर्गमर्यादयैवभानमङ्गीक्रियते येनाविधेयत्वंतस्याशङ्क्येत अपितु प्रकारतयापीत्यभिप्रेत्याहुः ॥ अतएवोक्तमिति ॥ भूषणे जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थेद्वेवृत्तीतेपुनस्त्रिधा ॥ भेदःसंसर्गउभयंवेतिवाच्यव्यवस्थितेः ॥ इत्युक्तमित्यर्थ. ॥ एतदर्थस्तु जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था ॥ धनंवनमित्यादिपदेषु धकारादिवर्णानामिव राजपुरुषइत्यादिवृत्तौ तद्धटकराजादिपदानामानर्थक्यम् ॥ अयंभावः ॥ समासशक्त्यैव राजविशिष्टपुरुषबोधे संभवति नराजपुरुषपदयोरपि पुनस्तद्बोधकत्वं कल्प्यम् ॥ आनुपूर्व्यन्तरघटकत्वाभावविशिष्टानुपूर्व्यांएव शक्तताच्छेदकतया वृषभादिपदघटकवृषाद्यानुपूर्व्याः शक्ततानवच्छेदकत्ववत्समासान्तर्गतराजाद्यानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वासंभवात् ॥ अन्यथा रामादिपदात्तद्वयवरेफाद्यभिधेयवन्ह्याद्यर्थोपस्थितिशाब्दबोधावापद्येताम् ॥ एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यतइत्यौत्सर्गिकस्यावान्तरयोरुत्पत्तिर्धनंवनमित्यादौ जरत्वादिकं चापद्येत ॥ वाक्येतु पदानामेवार्थवत्त्वम् ॥ राजसंबन्धिपुरुष इत्याद्यर्थे राज्ञः पुरुषः पुरुषोराज्ञः इत्यादिविशिष्टतत्तदानुपूर्वीणां पृथक्पृथक्शक्ततावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया पदशक्तिकल्पनायाएव लघीयस्त्वात् ॥ वाक्यवद्वृत्तावपि व्यपेक्षाङ्गीकारे तु राजपदेन विग्रहवाक्यइव राज्ञः स्वातन्त्र्येणोपस्थितिसंभवाद्वाक्ये ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः राज्ञः पुरुषोभार्यायाश्चेत्यादिवदृद्धस्य राजपुरुषः राजपुरुषोभार्यायाश्चेत्यपि प्रयुज्येत ॥ विशिष्टशक्तिस्वीकारे तु राजेत्यस्य पदार्थैकदेशत्वाद्विदेपि शक्तेर्वक्ष्यमाणतयाऽराजकीयमिवद्द्रति बोधाच्च नोक्तदोषप्रसङ्गः ॥ अजहदिति ॥ न जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा ऽजहत्स्वार्था ॥ अयमाशयः ॥ राजपुरुषादिसमासस्थले क्लृप्तप्रत्येकपदशक्त्यतिरिक्ता शक्तिर्न कल्प्या ॥ विशिष्टशक्तिकल्पकस्याऽन्यथानुपपत्त्यादेरभावात् ॥ विग्रहवाक्यइव क्लृप्तशक्त्यैव बोधसंभवे शक्त्यन्तरकल्पने गौरवाच्च ॥ वाक्येऽप्यक्लृप्तप्रत्येकपदशक्तेस्त्यागे मानाभावाच्च ॥ कालभेदेनाप्ये-

कस्यैव राजादिशब्दस्यार्थवत्त्वानर्थवत्त्वे कल्पनामात्रमूलके ॥ राजशब्दादेरर्थवत्त्वाभावेऽप्रातिपदिकत्वेननलोपशास्त्राप्रवृत्त्या नलोपाद्यनुपपत्तिश्च ॥ एवमहाबाहुरित्यादौ समानाधिकरणमहच्छब्दाऽभावादात्वाद्यसंभवश्च ॥ तस्माद्वृत्तावपि वाक्यइव क्लृप्तशक्त्यैवविशिष्टार्थोपस्थितिरितिसंक्षेप ॥ नचास्मिन्पक्षे ऋद्धस्य राजपुरुषइत्यादिप्रयोगापत्तिशङ्कया ॥ "सविशेषणानावृत्तिर्न वृत्तस्यवाविशेषणयोगोन" इति वार्तिककृता प्रतिषेधात् ॥ यद्यपि वैयाकरणाभिप्रेतं अजहत्स्वार्थास्वरूपमन्यदेव भाष्यादौ दर्शित तथाप्यय व्यपेक्षापक्षोमहाभाष्ये समर्थसूत्रे "परस्परव्यपेक्षासामर्थ्यमेके" इत्यादिना मतान्तरतया सङ्गृहीतइत्यत्रापिसव्याख्यात ॥ तेपुनस्त्रिधेति ॥ तेद्वे अपि वृत्ती पुनस्त्रिविधे भेद संसर्ग तदुभय चेति वाच्यस्य त्रिविधस्य मतभेदेन व्यवस्थितत्वात् ॥ तत्र भेदोऽन्योन्याभाव ॥ तथाच राजपुरुष इत्यादावराजकीयभिन्नइतिबोध ॥ भेदस्यावाच्यत्वे राजपुरुष सुन्दरइत्यादिवद्राजपुरुषो भार्यायाश्चेत्यपि प्रयुज्येत ॥ अथवा राजसंबन्धवानित्येव शाब्द भान भेदस्तु पश्चादुपतिष्ठत इत्याशयेनोक्त संसर्गइति ॥ भेदाविनाभावित्वादनुमापकस्तन्मूलक संबन्ध ॥ अथवा विनिगमनाविरहादस्वामिकेऽन्यस्वामिके वा राजपुरुषइत्यादिप्रयोगापत्तेश्च तदुभय वाच्यमित्याशयेनोक्तमुभयवेति ॥ तथाचाराजकीयभिन्नोराजसंबन्धवानिति बोधइति भूषणादे संक्षेप ॥ तदेतत्सर्वमुक्तं समर्थसूत्रे भाष्ये ॥ तद्यथा "अथवासमर्थाधिकारोयवृत्तौक्रियेत ॥ सामर्थ्यंचनामभेद संसर्गोवा ॥ अपरआह भेदसंसर्गौवा सामर्थ्यमिति ॥ क पुनर्भेद संसर्गोवा ॥ इहराज्ञ इत्युक्तेसर्वस्वंप्रसक्तपुरुषइत्युक्तेसर्वं स्वामीप्रसक्त ॥ इहेदानींराजपुरुषमानयेत्युक्तेराजा पुरुषनिवर्तयत्यन्येभ्य स्वमिभ्य. ॥ पुरुषोपिराजानमन्येभ्य स्वेभ्य" इति ॥ अत्र कैयट ॥ यदिचवृत्तौभेदसंसर्गौनस्याताततदासामर्थ्यमेवनस्यात्तदात्मकत्वात्सामर्थ्यस्येत्यर्थ ॥ तत्रभेद संसर्गाविनाभावित्वादनुमीयमानसंसर्ग सामर्थ्यम् ॥ संसर्गोवाभेदाविनाभाव्यनुमेयभेद ॥ उभौवायौगपद्येनाश्रीयमाणौसामर्थ्यमित्यर्थ ॥ सर्वस्वमिति ॥ राज्ञइतिषष्ठ्यासंबन्धिमात्रस्याक्षेपात् ॥ सर्वं स्वामीति ॥ यदातुपुरुषस्यपारतन्त्र्य प्रमाणान्तरेणावगततदपेक्षयैतदुच्यते ॥ अन्यथापुरुषइत्युक्तेअस्तीति प्रतिपत्ति स्यान्नतुस्वामिमात्राक्षेप ॥ तत्रभेदपक्षे राजापुरुषस्वाम्यन्तरेभ्योनिवर्तयंस्वार्थंजहाति ॥ पुरुषस्तुअजहदपिस्वार्थंस्वान्तरेभ्योनिवर्तयतिराजानततश्चकृतकार्यंस्यभवतुराजार्थस्यनिवृत्ति ॥ अकृतकार्यस्यनिवृत्तौवृत्तिरेवनस्यात् ॥ एवंसंसर्गेपियोज्यमितिव्याचष्ट ॥ अत्रोद्योतकार ॥ तत्रभेदइति ॥ स्वत्वसमानाधिकरणो राजभिन्नस्वामिकभेदोराजसंसर्गव्याप्य ॥ एवंवृत्त्युपस्थाप्यराजसंबन्धवद्व्यक्तिगतराजसंबन्धो राजभिन्नस्वामिकभेदव्याप्यइतिभाव ॥ एवंचभेदवद्व्यक्तिबोधेसाराजसंसर्गवत्यपीतितद्वतीव्यक्तिरपिबुध्यतएव ॥ एवमितरत्रापीति तात्पर्यम् ॥ उभौवायौगपद्येनेति ॥ अयभाव ॥ उत्तरीत्योभयो समनियतत्वेनविनिगमनाविरहइति ॥ एवंचभेदवदर्थप्रत्यायकत्वसामर्थ्यम् ॥ इतिव्यवृणोत् ॥ एव प्रकृतेप्यद्वैतेऽशुद्धभेद शुद्धत्व तदुभय वावगम्यतइत्यनवद्यम् ॥ सर्वमतेष्वपि प्रकृते दोषाभाव समर्थयन्ते ॥ तथेत्यादिना ॥ तत्र ॥ जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थापक्षयोर्मध्ये ॥ व्यपेक्षेति ॥ समर्थसूत्रेभाष्ये "तथेदम

परद्वैतंभवति ॥ एकार्थीभावो वासामर्थ्यंव्यपेक्षावेति" इति द्विविधंसामर्थ्यमुक्तम् ॥ एतत्स्वरूपं तु "यत्रपदान्युपसर्जनीभूतस्वार्थानि निवृत्तस्वार्थानिवाप्रधानार्थोपादानाद्व्यर्थान्यर्थान्तराभिधायीनि वाम एकार्थीभावः ॥ परस्पराकांक्षारूपाव्यपेक्षा" इति कैयटः ॥ अत्र विवरणे "अनेकार्थस्यैकार्थत्वमेकार्थीभावइतिशब्दशक्तिमनुसृत्यजहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थयोर्लक्ष दर्शयिष्यत्रादावजहत्स्वार्थायांतं दर्शयति यत्रपदानीति ॥ उपसर्जनपदानीत्यर्थः ॥ तदेवध्वनयन्नाह ॥ उपसर्जनभूतस्वार्थानीति ॥ इतरविशेषणभूतस्वार्थोपस्थापकानीत्यर्थः ॥ ननु पृथक्स्वार्थोपस्थापकानीतितात्पर्यम् ॥ एवंचतत्पुरुषादौएकंपदं तादृशंबहुव्रीहौद्वन्द्वेच पदद्वयमपीतिबोध्यम् ॥ जहत्स्वार्थायामाह ॥ निवृत्तस्वार्थानिवेति ॥ उभयत्रापिहेतुःप्रधानार्थोपादानादिति ॥ आद्येप्रधानार्थेनस्योपस्थितिकालेएवउपसर्जनपदार्थस्यविशेषणतयोपादानादित्यर्थः ॥ अन्त्येप्रधानेन पदेन तदर्थस्याप्युपादानादित्यर्थः ॥ बहुव्रीहौतुप्रधानं पदंसमुदायइतिबोध्यम् ॥ एवंद्वन्द्वेपि प्रधान पदंसमुदायस्तदर्थेनसाहित्येनस्वविशेषणतयाधवाद्यर्थस्योपादानादुपसर्जनभूतस्वार्थानियद्वाविशेष्यसाहित्योपस्थापकतयाप्रधानेनसमुदायेनैव धवाद्यर्थस्याप्युपादानान्निवृत्तस्वार्थानिवेति ॥ तत्राप्ययमेकार्थीभावः ॥ समाहारेतरेतरयोगयोरुभयोरपिसाहित्यंविशेष्यम् ॥ आद्येऽनुद्भूतावयवभेदमन्त्ये उद्भूतावयवभेदमित्येव तयोर्भेदइतिबोध्यम् ॥ व्यर्थानीतिसन्निहितत्वान्निवृत्तस्वार्थानीत्येतत्पक्षान्वयि ॥ आद्येआह ॥ अर्थान्तरेति ॥ अर्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधायीनीत्यर्थं ॥ प्रत्येकशक्तिसहकृतसमुदायशक्त्याविशिष्टार्थप्रतिपादकानीतिभावः ॥ पदानीतिबहुवचनंतुबहुव्रीह्याद्यभिप्रायेण ॥ सएकार्थीभावइति ॥ आद्येएकीभूतार्थानिमिलितार्थानीत्यर्थः ॥ तत्रमिलितस्येतरसाकांक्षत्वाद्वयोरपिसमर्थत्वंतत्पुरुषादौ ॥ अन्त्येपदद्वयार्थयोरेकपदार्थत्वमाहितिरित्यर्थः." इति वैयाकरणाभिमतजहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थयोरपि दिक्प्रदर्शितेत्यन्यदेतत् ॥ व्यपेक्षास्वरूपं तु स्वार्थपर्यवसायिनांपदानामाकांक्षादिवशात्परस्परसबन्ध इति बहवः ॥ वाक्यइव वृत्तावपि व्यपेक्षां वदतां नैयायिकमीमांसकादीनां मते राजादिपदानि स्वार्थं न जहतीत्यजहत्स्वार्था वृत्तिः ॥ अयं तेषामाशयः ॥ समर्थः पदविधिरितिसूत्रे परस्परान्वययोग्यत्वरूपा व्यपेक्षैव सामर्थ्यमभिप्रेयते ॥ इसुसोःसामर्थ्यइत्यत्र तादृशसामर्थ्यस्यैव सर्वैरङ्गीकारात् ॥ अतएव पुत्रोराज्ञः पुरुषोदेवदत्तस्येत्यादौ व्यपेक्षासामर्थ्याभावादेव न समासप्रसक्तिः ॥ किञ्चवृत्तित्वावच्छेदेनैकार्थीभावस्याङ्गीकारे स्वावयवार्थातिरिक्ताभिप्रायकत्वरूपवृत्तिलक्षणस्य कर्मधारयेऽव्याप्तिः नीलोत्पलमित्यादाववयवार्थातिरिक्तार्थाभावात् ॥ वृत्तित्वसामानाधिकरण्येन तु रथन्तरादिशुद्धरूढे पङ्कजादियोगरूढे च कोशव्यवहारादिसिद्धायाः समुदायशक्तेरस्माभिरपि स्वीकारेण सिद्धसाधनम् ॥ शुद्धयौगिकचित्रग्वादिसमुदाये तु शक्त्यन्तर तद्बोधककोशाद्यभावादवयवपदवृत्त्यैवोपपत्तेश्च हेयमिति ॥ तथाच राजपुरुष इत्यादौ राजपदादे संबन्धिलक्षणयैव राजसंबन्ध्यभिन्नः पुरुष इति बोध. ॥ नच संबन्ध एव लक्ष्योस्तु ॥ एवं च व्याससमासयोः समानाकारबोधजनकत्वप्रवादोऽप्युपपत्स्यते ॥ राजादिसबन्धरूपलक्ष्यार्थस्योत्तरपदार्थे आश्रयतयान्वयेनैवोपपत्तौ सबन्धिनि लक्षणाभ्युपगमे प्रयोजनाभावश्चेतिवाच्यम् ॥ राजा पुरुषइत्या-

दावपि राजादिपदार्थस्य स्वस्वामिभावसंबन्धेन पुरुषादावन्वयवारणाय निपातातिरिक्तनामार्थनिष्ठाभेदातिरिक्तसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति विशेष्यतासंबन्धेनप्रत्ययनिपातान्यतरजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्यावश्यकतया प्रकृते राजसंबन्धरूपनामार्थस्य प्रत्ययनिपातान्यतरानुपस्थिते पुरुषादावन्वयासंभवात् ॥ निपातातिरिक्तत्वविशेषणाच्चन्द्र इवमुखमित्यादाविव पदार्थसादृश्यस्य नामार्थस्य प्रत्ययनिपातजन्योपस्थित्वविषये मुखे निपातातिरिक्तनामार्थचन्द्रस्यच निपातजन्योपस्थितिविषये सादृश्येऽन्वयेपि नक्षतिः ॥ अभेदातिरिक्तसंबन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रकारतायां निवेशाच्च राजा पुरुषइत्यादावभेदान्वयेपि न सा ॥ संबन्धिनि लक्षणाभ्युपगमादेव राज्ञः पदार्थैकदेशतयानतत्र शोभनस्येत्यादिविशेषणान्वयः ॥ पदार्थः पदार्थेनान्वेतीतिव्युत्पत्तेः ॥ ननुगभीरायांनद्यांघोषइत्यादौनदीपदलक्ष्यनदीतीरार्थैकदेशजलादौगभीराद्यन्वयवदत्राप्येकदेशान्वयोदुर्वारइति चेन्न ॥ तत्राप्येतन्मतेनदीपदस्यगभीरनदीतीरेलक्षणा ॥ गभीरपदं तात्पर्यग्राहकमित्यदोषात् ॥ पूर्वोक्तव्युत्पत्तेःससंबन्धिकव्यतिरिक्तविषयतयाचैत्रस्यनप्तेत्यादावेकदेशान्वयेपिनक्षतिः ॥ निष्कौशांबिर्धनश्यामोगोरथइत्यादौकौशांब्यादिपदस्यैवकौशांब्यवधिकनिष्क्रमणकर्त्राद्यर्थे लक्षणाभ्युपगमेनैवेप्सितार्थबोधोपपत्तौक्रान्तेवयुक्तादिशब्दानामुपादानस्यानापत्तिः॥ एवं चित्रगुरित्यादावपिगवादिशब्दानामेवचित्रगवीस्वाम्यादौलक्षणाचित्रादिपदतात्पर्यग्राहकम् ॥ नचसमासेखलुभिन्नैवशक्तिःपङ्कजशब्दवदितिप्रतिबन्दी विशिष्टशक्तिसाधिका वाच्या ॥ तत्रावयवशक्तिमजानतोपिबोधात् ॥ नह्यवयवशक्त्यग्रहेलक्षणयापङ्कादिशब्देभ्योविशिष्टार्थप्रत्ययोतस्तत्रैवनलक्षणा ॥ अतएव राजादिपदशक्त्यग्रहे राजपुरुषइत्यादौ न बोधः ॥ प्राप्तोदकइत्यादौ तूत्तरपदमेव लाक्षणिकम् ॥ शीघ्रोपस्थितिकत्वात् ॥ पूर्वपदस्य यौगिकत्वेन तल्लक्षणायाधातुप्रत्ययतदर्थज्ञानसाध्यतयाविलंबितत्वात ॥ प्रत्ययानांसंनिहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेश्च ॥ घटादिपदे त्वतिरिक्ताशक्तिः कल्प्यमाना विशिष्टे कल्प्यते ॥ विशिष्टएव तत्सङ्केतस्य व्यवहारादितोनिर्धारात् ॥ प्रत्येकंवर्णेषु बोधकत्वस्याभावाच्च ॥ स्वीकृतं च घटादिपदेष्वपि पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्योद्बुद्धसंस्कारसहितचरमवर्णस्यैव वाचकत्वं मीमांसकैः ॥ अतः केवलचरमवर्णादर्थबोधस्तु नापद्यते ॥ उपकुंभमित्यादावुत्तरपदस्यैव समीपाद्यर्थेलक्षणा पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकम् ॥ अर्धपिप्पलीत्यादौ क्वचित्तत्पुरुषेपिचरमपदस्यैव पिप्पल्यर्धाद्यर्थे सा ॥ नीलोत्पलमित्यादौकर्मधारये तु न सा ॥ प्रत्येकपदशक्त्युपस्थितयोरभेदान्वयसौलभ्यात् ॥ शङ्खपटहमिति द्वन्द्वेप्युत्तरपदस्य शङ्खपटहसमाहारे लक्षणा पदान्तरं द्योतकम् ॥ तत्रैव परम्परया धादनकर्मत्वान्वयः इतरेतरयोगद्वन्द्वे साहित्यापन्नप्रत्येकपदार्थयोरुत्तरपदस्यैवमा ॥ अतएव द्विवचनार्थद्वित्वाद्यन्वयस्तत्र ॥ समाहारद्वन्द्वे साहित्यं विशेष्यमत्र तु विशेषणमिति भेदः यद्वा समाहारद्वन्द्वे साहित्याप्रतीतेर्न लक्षणा तत्र ॥ किन्तुप्रत्येकपदशक्त्युपस्थाप्ययोरेव तयोः साक्षाद्वादनादिकर्मत्वाद्यन्वयः ॥ एवमितरेतरयोगेपि न लक्षणा ॥ एकरमृत्यारूढपदद्वयाप्रत्येकशक्त्युपस्थितार्थयोर्द्वित्वान्वयसंभवात् ॥ एकक्रियान्वयित्वरूपस्यैकवुध्यव-

च्छिन्नस्वरूपस्य या साहित्यस्य पश्चादवगमेनपूर्वं तत्र लक्षणाप्रहासम्भवाच्च ॥ पङ्कजरथकारादियोगरूढपदेषु पद्मत्वजातिविशेषादिरूपेणोपस्थितये रूढिशक्ति स्वीक्रियत एव ॥ नच तत्रापि लक्षणैवास्त्विति वाच्यम् ॥ तस्यास्तत्रासम्भवात् ॥ तथाहि सा किं पङ्कजपदे उत छप्रत्यये ॥ नाद्य ॥ समुदाये शक्त्यभावेन शक्यघटितलक्षणाया असम्भवात् ॥ मण्डपादिशब्दवज्जहत्स्वार्थायावृत्तेस्तत्रासत्त्वाच्च ॥ यत्र ह्यवयवार्थविरोधिनी रूढिस्तत्रैव साभ्युपगम्यते ॥ जहत्स्वार्थातु तत्रैवयत्ररूढिर्विरोधिनीत्यभियुक्तोक्ते ॥ न द्वितीय ॥ प्रकृत्यर्थस्यानन्वयापत्तेस्तदर्थे प्रत्ययस्यासाधुतापत्तेश्च राजपुरुषइत्यादौ तु प्रत्येकपदवृत्त्यापि विशिष्टार्थबोधनिर्वाहे समुदायशक्तिकल्पनं तत्रानुचितमेव ॥ नापि षष्ठे (पा० १ सू० ४४) "वचनाद्रथकारस्याधानेऽस्यसर्वशेषत्वात्" इत्यादिसषष्ठसूत्ररथकाराधिकरणबाध ॥ "वर्षासुरथकारआदधीत" इत्यत्र यौगिकार्थरथकरणनिमित्ते वर्षर्तुविधानस्य सकरस्य विशिष्टाधानापेक्षया लघुत्वेपि तैत्तिरीयब्राह्मणप्रथमकाण्डे (प्रपा० १ अनु० ४) "ऋभूणात्वादेवानांव्रतपतेव्रतेनादधामीतिरथकारस्य" इति श्रवणेन "ऋभूणात्वा" इति मन्त्रवर्णादृभुसौधन्वनपर्यायप्रतिलोमजातिरथकारस्यैव तदधिकारावगत्या लाघवानादरेण रूढार्थे तत्र विशिष्टाधानकल्पनात् ॥ मन्त्रवर्णे विशेषस्तु (अ० ६ पा० १ सू० ५०) "सौधन्वनास्तुहीनत्वान्मन्त्रवर्णात्प्रतीयेरन्" इति सूत्रे भाष्ये "सौधन्वनानामजातिरभिधीयते ॥ हीनास्तु किञ्चित्त्रैवर्णिकेभ्य, जात्यन्तरम्, नतु शूद्रा न वैश्यानक्षत्रिया तेषा इदमाधानम् ॥ कथमवगम्यते ॥ प्रसिद्धेर्मन्त्रवर्णाच्च ॥ मन्त्रवर्णोहि भवति ॥ "सौधन्वनाऋभव शूरचक्षस " इति 'ऋभूणात्वा' इति रथकारस्याधानमन्त्र ॥ तस्मात्सौधन्वनाऋभव इति, ऋभवश्चरथकारा ॥ अपिच "नेमिंनयन्ति ऋभवोयथा" इति ये नेमिं नयन्तिते ऋभव इत्युच्यन्ते ॥ रथकाराश्च नेमिं नयन्ति ॥ तस्मात् अत्रैवर्णिकाना अशूद्राणा एतद् आधानमिति" ॥ इति शबरस्वामिना दर्शित ॥ रथकारशब्दस्य तत्र रूढिं तु प्रथमाध्याये वर्णजातिविवेके याज्ञवल्क्यो दर्शयति ॥ माहिष्येणकरण्यातुरथकार प्रजायत इति ॥ वैश्यायांक्षत्रियादुत्पन्नोमाहिष्य ॥ शूद्रायां वैश्यादुत्पन्नाकरणीत्यन्यदेतत् ॥ नच तस्याऽपूर्वविद्याध्ययनादिकल्पनागौरवम् ॥ फलमुखत्वात् ॥ प्रकृते राजपुरुषादिसमुदाये शक्तिग्राहकंन तादृश कोशादिकं येन तद्बलादवयवार्थं परित्यज्येतेति स्थिते कोनामैकप्रसरताभङ्गदोष ॥ विशिष्टशक्तिं स्वीकुर्वता मते हि तदाशङ्कामात्रमपि प्रसज्यते ॥ नतुव्यपेक्षावादे ॥ नीलोत्पलादौ कर्मधारयस्थले तु लक्षणापि नास्तीत्युक्त प्राक् ॥ एव शुद्धाद्वैतपदेपि ॥ अतएव वृत्तिविग्रहयो समानार्थकत्वाय राज्ञा पुरुषइत्यादौ राजा चासौ पुरुषइति चित्रगुरित्यादौ चित्राणां गवामयमिति मीमांसकाविगृह्णन्ति ॥ अथकथतर्ह्येकप्रसरताभङ्गभिया "वषट्कर्तु प्रथमभक्ष " इत्यत्र भक्षमुद्दिश्य प्राथम्य विधीयतइत्यस्यायुक्तत्वमुक्त तृतीयइति चोद्य तु मूलएव समाधास्यते ॥ एकार्थीभावेत्यादि ॥ अय भाव ॥ समासे विशिष्टशक्त्यस्वीकारे तस्य प्रातिपदिकसंज्ञादिकनस्यात् ॥ अर्थवत्त्वाभावेनाथवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकमित्यस्याप्रवृत्ते ॥ नच कृत्तद्धितेत्यत्रसमासग्रहणेन सा सम्भवति ॥ तस्य नियमार्थतायाभाष्यकारा

दिभिरक्तत्वात् ॥ समासेशक्त्यभावेन शक्यसबन्धरूपलक्षणायामप्यसभवेन लाक्षणिकार्थत्वस्याप्यसभवाच्च ॥ किञ्च राजपुरुषइत्यादौ राजादिपदस्य सबन्धिनि सबन्धे वा लक्षणा ॥ नाद्य ॥ राज्ञ पुरुषइति विवरणविरोधात् समाससमानार्थकवाक्यस्यैव विग्रहत्वात् ॥ अन्यथा तस्माच्छक्तिनिर्णयोन स्यात् ॥ नान्त्य ॥ राजसबन्धरूप पुरुष इति बोधापत्ते ॥ विरुद्धविभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्ते ॥ अपिच ॥ बहूनावृत्तिधर्माणावचनैरेवसाधने ॥ स्यान्महद्गौरवतस्मादेकार्थीभावआस्थित ॥ चकारादिनिषेधोथबहुव्युत्पत्तिभञ्जनम् ॥ कर्तव्यतेन्यायसिद्धस्वसाकतदितिश्रितिरितिभूषणोक्तकारिकाभ्यामेकार्थीभावस्वीकारपक्षस्यैवसम्यक्त्वप्रतीयते ॥ तदर्थस्त्विवत्थम् ॥ वृत्तधर्मालिङ्गसख्याविशेषणाद्यऽयोगाद्यस्तेषाम् ॥ "सविशेषणानावृत्तिर्नवृत्तस्यवाविशेषण योगोने" त्यादिवचनै साधने गौरवम् ॥ तथा धवखदिरौ निष्कौशाम्बिर्गोरथोघृतघटो गुडधाना केशचूड सुवर्णालङ्कारोद्विदशा सप्तपर्णइत्यादाविवेतरेतरयोगादिश्रान्तयुक्तपूर्णमिश्रसघातविकारसुच्प्रत्ययलोपवीप्साद्यर्थोवाचनिकोवाच्यइत्यतिगौरव स्यादिति ॥ दूषणान्तरमुक्तम् चकारादीति ॥ आदिना घनश्यामो हसगमना इत्यादाविवाऽऽदीना पूर्वोक्ताना च सङ्ग्रह ॥ दूषणान्तरमाह ॥ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनमिति ॥ अयमाशय ॥ चित्रगुरित्यत्र स्वाम्यादिप्रतीतिरनुभवसिद्धा ॥ नच तत्र लक्षणा ॥ प्राप्तोदकोग्राम इत्यादौ तदसभवात् ॥ प्राप्तिकर्त्रभिन्नमुदकमित्यादिबोधोत्तर तत्सबन्धिग्रामलक्षणायामपि उदककर्तृकप्राप्तिकर्म ग्रामइत्यर्थालाभात् ॥ प्राप्तेति क्तप्रत्ययस्यैव कर्त्रर्थकस्य कर्मणि लक्षणेति चेत्तर्हि समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरुदकाभिन्न प्राप्तिकर्मेति स्यात् ॥ अन्यथा समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिभङ्गापत्ति ॥ एवमूढरथ उपहृतपशु उद्धृता दनेत्यादावपि द्रष्टव्यम् ॥ अधिक तु भूषणादौ स्पष्टमेवेत्यलं प्रासङ्गिकेन ॥ एकप्रसरताभङ्गस्त्वित्यादि ॥ अयमाशय ॥ पूर्वतन्त्रे तृतीयस्य पञ्चमे पादे ॥ (सूत्र १८) "ऐन्द्रवायवेतुवचनात्प्रतिकर्मभक्ष स्यात्" इत्येकसूत्रे पञ्चमाधिकरणे सस्कारार्थत्वात्पूर्वाधिकरणन्यायेन सकृद्भक्षे प्राप्ते "द्विरैन्द्रवायवस्यभक्षयतिद्विर्ह्येतस्यवषट्करोति" इति वचनाद्द्विर्भक्ष स्यापयित्वा (सूत्र १९) "सोमेऽवचनाद्भक्षोनविद्यते" इत्यादित्रिसूत्र षष्ठाधिकरणे ग्रहाणा होमाद्वचनाभावाच्चाभक्ष पूर्वपक्षीकृत्य "अल्प जुहोति" इति विशेषवचनात्सोमस्य शेषसत्त्वेन तत्प्रतिपत्तौ विचार्यमाणाया "सर्वत परिहारमाश्विन भक्षयति" इत्याद्यपूर्वार्थवचनेभ्यस्तद्भक्षमुत्तरपक्षीकृत्य (सूत्र २२) "चमसेषुसमाख्यानात्सयोगस्यतन्निमित्तत्वात्" इत्येकसूत्रेसप्तमाधिकरणे ज्योतिष्टोमे श्रूयमाण "प्रैतुहोतुश्चमस प्रब्रह्मण प्रोद्गातॄणाप्रयजमानस्यप्रयन्तुसदस्याना"मिति वाक्यं विचारितम् ॥ तत्र चमसिना चमसेषु भक्षणमस्ति नवेति सशये पूर्ववद्वचनाभावादभक्षे प्राप्ते "होतुश्चमसोमक्षणश्चमस" इत्यादिसमाख्याबलाद्भक्षण सिद्धान्त्यते ॥ तथाहि चम्यतेऽस्मिन्निति चमस ॥ भक्षणार्थाचमतरधिकरणार्थे औणादिकोऽसन् ॥ नच तत्र होताऽन्यदोदनादि चमिष्यति ॥ सोमचमस इति हि त समाचक्षते ॥ नच तद्धोतुर्द्रव्य किं तु यजमानस्य ॥ स्पष्ट चेद

तत्र भाष्ये ॥ अतोहोतुः संयोगश्चमसे भक्षनिमित्तम् ॥ यद्यपि तृणादीनामभ्युपपत्त्यमा-थीयते तदापि भाट्टदीपिकायाम् "यदितृणादयोऽभ्युपगताइतिपक्षाश्रयणंतदापिचमसशब्द-स्यपात्रेरूढत्वेयोग्यतयैवहोतृसोमादिसंबन्धोभक्ष्यभक्षकत्वादिसंबंधेनवेतितया भक्षणसिद्धि-रविरुद्धा अतश्चहोतृब्रह्मोद्गातृयजमानमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्रच्छावाकाग्नीध्राणां स्वस्वचमसेषुसमाख्ययाभक्षः ॥ सदस्यपक्षेतस्यापिस्वचमसेवचनंस्वग्रेनिरूपयिष्यते" इत्युक्तम् ॥ ततश्च चतुःसूत्रेऽष्टमाधिकरणेभाष्यवार्तिकभेदेन सुब्रह्मण्यसहितानां तद्रहि-तानां वा सामगानामुद्गातृचमसे भक्षणं चतुःसूत्रेनवमाधिकरणे प्रास्तुतोहारियोजनभक्षं च व्यवस्थाप्य (सू० ३१) "वषट्काराच्चभक्षयेत्" इत्येकसूत्रे दशमाधिकरणे "वषट्कर्तुःप्रथमभक्षः" इति चिन्त्यते ॥ अत्र किं भक्षमुद्दिश्य प्राथम्यं विधीयतउत प्राथम्यविशिष्टोभक्षः ॥ तत्र सप्तमाधिकरणे समाख्यया प्राप्ते प्राथम्यमप्राप्तमतविधीयत इतिप्राप्ते प्रथमभक्षइति समस्तपदेन योभक्षः सप्रथमइति व्यक्तेरसंभवात्प्राथम्यविशिष्ट-भक्षएवात्र वषट्कारनिमित्तकोविधीयते ॥ अतएवेहभाष्ये शबरस्वामी ॥ "अथकिंस-माख्यैवैकाभक्षकारणम् ॥ नइतिब्रूमः ॥ "वषट्काराच्चभक्षयेत्" वषट्कारश्चभक्षणे-निमित्तम् ॥ कथम् ॥ वचनात् ॥ एवंहिश्रूयते ॥ "वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः" इति ॥ भक्षणस्यअप्राप्तत्वान्नप्राथम्यविधानार्थएषशब्दःकिन्तु प्राथम्यविशिष्टंभक्षणमेवविदधाति इति" इत्याह ॥ कमलाकरभट्टोपिमीमांसाकमलाकरे "वषट्कर्तुः प्रथमभक्षइत्यत्रान्ये-पदेसमाख्याप्राप्तभक्षानुवादेनकर्तृविशिष्टभक्षानुवादेनवाप्राथम्यविधौवैरूप्याद्वाक्यभेदाच्च कर्त्रादिविशिष्टभक्षविधेर्वषट्कारोपिनिमित्तम्" इत्याचष्टे ॥ एवंचात्रसूत्रे समाख्याप्राप्त-भक्षादतिरिक्तएवायंप्राथम्यविशिष्टोभक्षइति बोधनार्थएवसमुच्चयार्थश्चशब्दइति मम प्रति-भाति ॥ अत्र भाट्टदीपिकायां खण्डदेवः सयुक्तिकं पूर्वपक्षमुपन्यस्य "प्रथमभक्षइति समासरूपेएकस्मिन्पदेएकांशेनोद्देश्यत्वेएकांशेनविधेयत्वेचाङ्गीक्रियमाणेएकप्रसरताभङ्गाप-त्तेःकर्मान्तरमेवेदम् ॥ नचतस्मिन्रूपकताबीजाभावः ॥ सामर्थ्यभङ्गस्यैवतद्बीजत्वात् ॥ तथाहि ॥ सर्वत्रोद्देश्यविधेयभावस्थलेउद्देश्येविधेयान्वयात्पूर्वमुद्देश्यस्योद्देश्यत्वेनक्रियान्व-योवश्यंवक्तव्यः ॥ अतएवयच्छब्दयोगःप्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमित्यपिसङ्गच्छते ॥ प्राथम्यंतत्वेनप्रथमं क्रियान्वयोन्यस्यातिप्रसक्तत्वात् ॥ तदत्र यद्भिन्नपदस्थले यागेन-स्वर्गंभावयेदित्यादौ तत्तत्पदात्पदार्थोपस्थित्यनन्तरं स्वर्गस्योद्देश्यत्वेन यागस्य च विधेयत्वेन क्रियान्वये प्रथममवगते पश्चादेव विधेयस्य यागस्योद्देश्ये स्वर्गे अन्वयइति स्थितिः ॥ तद्वच्चेहाप्येकपदस्थले भक्ष्ये प्राथम्यान्वयात्पूर्वं भक्षस्य क्रियान्वयोभ्युपगन्तव्यः ॥ ततश्च क्रियान्वयात्पूर्वं भक्षप्राथम्ययोर्विशेषणविशेष्यभावानवगमादेकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यम-ज्ञादपरिपूर्णस्य समासपदस्य पदान्तरेणाख्यातेनाप्यन्वयायोगः ॥ यद्यपि चास्मिन्मते वैया-करणवद्विशिष्टार्थवाचकत्वं न सामर्थ्यं तथापि क्रियान्वयात्पूर्वं उद्देश्यस्य तत्त्वेन क्रिया-न्वयस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥ अतएवविविदिषन्तियज्ञेनेत्यादौ विविदिषोद्देशेन यज्ञादिभाव-

नाविधानेपि न क्षतिः ॥ अतश्चैकप्रसरताभङ्गभिया भक्षान्तरमेव विधेयम् ॥ अतएव लोहितोष्णीषेत्यादावतिदेशात्पूर्वमेवलोहितोष्णीषविशिष्टाः कर्तारएवप्रचारोद्देशेन विधीयन्ते विशेषणमात्रविधिफलकाइतितत्रतत्रैकप्रसरताभङ्गपरिहारप्रकारोवक्ष्यते ॥ अतश्च प्रकृते एकप्रसरताभङ्गभिया प्राथम्यस्य पूर्वकर्मण्यनिवेशाद्गुणादेव वषट्कर्तृप्राथम्योभयविशिष्टभक्षान्तरमेवविधीयते सोमसंस्कारार्थम् ॥ तत्र च यागार्थत्वेन वषट्कारस्य क्लृप्तत्वात्कर्तुरुपलक्षणमात्रत्वेनार्थाच्चिमित्तत्वावगतेर्वषट्कारनिमित्तकमिदं भक्षणं ग्रहेषु चमसेषुचाविशेषात्सिद्धं भवति" इत्याचष्टे ॥ एवमपि भावत्काभिप्रेतमद्वैतमेवोद्दिश्य न शुद्धत्वं विधीयते येन एकप्रसरताभङ्गप्रसङ्गः स्यात् किन्तु ततोतिरिक्तमेव शुद्धत्वविशिष्टमद्वैतं बोध्यते ॥ तत्रार्थिकः शुद्धत्वगुणयोगस्त्वशक्यप्रतिषेधः ॥ तेन त्वदभिप्रेतस्य व्यावृत्तिरप्यर्थसिद्धैवेति एतदधिकरणार्थप्रकाशकं माधवकृतजैमिनीयाधिकरणमालाख्यकारिकाद्वयमाहुः ॥ आद्यभक्षेवषट्कर्तुरिति ॥ समाससच्छित्तिश्छेदः ॥ क्वचित्समासस्थित्यसंभवादितिपाठस्तुव्याख्यानविरोधादयुक्तोभाति ॥ एतच्च माधवेनैव न्यायमालाविस्तराख्येतद्विवरणे स्फुटीकृतम् ॥ "वषट्कर्तुःप्रथमभक्षइत्येवंश्रूयते ॥ वषट्कर्ताहोतातस्यभक्षणंसमाख्ययाप्राप्तम् ॥ प्राथम्यत्वप्राप्तमितितदेवात्रविधीयतइतिचेत् ॥ मैवम् ॥ प्रथमभक्षइत्यस्यसमस्तपदत्वेनयोभक्षःसप्रथमइत्येवंविच्छिद्यान्वेतुमयोग्यत्वात्प्राथम्यविशिष्टंभक्षणमत्रविधीयते ॥ तस्मिन्भक्षणेवषट्कारःकारणम्" इति ॥ अत्रेदमपिबोध्यम् ॥ मीमांसकैर्विशिष्टशक्तेरनभ्युपगमेपिविशिष्टलक्षणायाअंगीकारादेकप्रसरतातन्मतेसिध्यति॥ एकप्रसरत्वंनाम समासघटकपदयोरुद्देश्यविधेयभावेनान्वयाबोधकत्वं नतु विशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वम् ॥ तादृशव्युत्पत्तिशरीरं तु समासघटकपदार्थनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतासंबन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति समासघटकपदजन्योपस्थितिःप्रतिबन्धिकेति ॥ नचतादृशमनियन्ध्यप्रतिबन्धकभावकल्पने गौरवमितिवाच्यम् ॥ सर्वत्र विशिष्टशक्तिकल्पनापेक्षया क्वचित्प्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावकल्पने एव लाघवात् ॥ वस्तुतस्तु प्रथमपदार्थान्वितभक्षविशेष्यकबोधानुभवप्रत्येतिमीमांसकैर्विशिष्टशक्तिरभ्युपेता ॥ एवं च यत्र वृत्तिघटकपदार्थस्य मानान्तरेणसिद्धस्वरूपस्योद्देश्यत्वमवगतं तत्रैवेयं व्युत्पत्तिर्न सर्वत्र ॥ अन्यथा क्वापिसमासोनस्यादित्यभिप्रेत्योक्तं प्राक् ॥ क्वापि समासोनस्यादिति ॥ यच्चकैश्चिद्वैयाकरणैरप्येवैकप्रसरताभंगोनाम यद्विशिष्टैकोपस्थितिजनकत्वरूपसामर्थ्यभङ्गः ॥ उद्देश्यविधेयभावेनान्वये पृथगुपस्थितेरावश्यकत्वेनतद्भङ्गादित्युक्तं तद्व ॥ भाष्यकृतानुक्तत्वात् ॥ किञ्चोद्देश्यत्वविधेयत्वे यच्छब्दतच्छब्दोपपन्नघटकत्वे ॥ कृतौ ऋद्धस्यादिपदान्यपासंभवाच्च तथान्वयः ॥ एकार्थीभावाभावेपि घटमित्यादावेघटः तत्कर्मेत्युद्देश्यविधेयभावान्वयस्याभावेन सनिकाख्यं धर्मोद्देशाभ्यामलोपधेत्यादौ समासेपि तथान्वयदर्शनेनचैकप्रसरताभङ्गस्यैकार्थीभावकृतत्वाभावनिश्चयाच्च ॥ किञ्च तथान्वयाऽनिशायेनसमासप्रयोगेपि माक्षाभ्यास्पादिस्पलोपनोपर्त लोहितोष्णीषादृत्यादौ तथाबोधो भवत्येवेति नानाधुने-

स्याशयेनायं भाष्ये नोक्तः ॥ विशेषणंविशेष्येणबहुलमितिसूत्रे "उभयविशेषणत्वादुभयोश्चविशेष्यत्वादुपसर्जनाप्रसिद्धि"रितिवार्तिके उभयमुद्दिश्य विशेषणत्वस्य विधेयताप्रतीतेश्च ॥ प्राप्ताप्राप्तविवेकस्तुपण्डितत्वविधित्सयापण्डितब्राह्मणइतिप्रयोगेब्राह्मणत्वमवगतंपण्डितत्वंचानवगतमितिध्येयः ॥ अतएव काव्यप्रकाशकृतेदशासमासवाक्यानि द्वितीयमौर्वीमिवकार्मुकस्य ॥ वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मतेत्यादीनिसमासेच्युतसंस्कृतिदोषेनोदाहृतानि किंत्वविमृष्टविधेयांशएव ॥ एवं च पृथगुपस्थितयोस्तथान्वयइत्युत्सर्गस्य त्यागेनसहृदयहृदयस्य वैमुख्यं केवलं तस्यदूषकताबीजम् ॥ यत्तु काव्यप्रदीपे गोविन्दसूरिणा "उद्देश्यंविधेयंचयदिपृथक्पदाभ्यामुपतिष्ठतेतदासमुद्दिश्यापरंविधीयते नच समासे पृथक्पदादुपस्थितिरपृथगुपस्थितौ च न तथा व्युत्पत्तिरित्युक्तं तयोरसौगुणेतिशेषोबोध्यः इतिमञ्जूषाकारः साहित्यदर्पणेपिसप्तमपरिच्छेदे स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैःकिमेभिर्भुजैरित्यादीन्यविमृष्टविधेयांशस्थलएवोदाहृतानि ॥ च्युतसंस्कारतायांतु गाण्डीवीकनकशिलानिभंभुजाभ्यामाजघ्नेविषमविलोचनस्यवक्षइत्येवोदाहृतम् ॥ "आङोयमहनः ॥ स्वाङ्गकर्मकाचेतिअनुशासनबलादाङ्पूर्वस्यहनःस्वाङ्गकर्मकस्यैवात्मनेपदंनियमितम् ॥ इह तु तल्लङ्घितमितिव्याकरणलक्षणहीनत्वाच्च्युतसंस्कारत्वम्" इति यद्येकप्रसरतामङ्गेऽपप्रयोगोऽभिप्रेयेततर्हितान्यत्रोदाह्रियेरन् ॥ किञ्च समासादावपि तथाव्युत्पत्तस्य तद्बोधोदुर्वारः ॥ भाष्याद्यनुक्तेश्च नासाधुत्वम् ॥ विशिष्टोपरिस्थितावपि विशेषणादौ प्रकारतादिस्वीकारवदुद्देश्यत्वादिस्वीकारे बाधकाभावात् ॥ स्पष्टं चेदं प्रायेण सर्वं लघुमञ्जूषायाम् वृत्तिविचारे ॥ अधिकं च तत्रैव कर्मधारयविचारे "सप्तदशारत्निर्वाजपेययूपोभवति ॥ लोहितोष्णीषाऋत्विजःप्रचरन्तीत्यादौ वाजपेययूपारत्नीनुष्णीषंचानूद्यसप्तदशत्वलौहित्यादिविधिरितिमीमांसकाः" इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ तदेतत्सर्वमनवेक्ष्याहुः ॥ एवञ्चशुद्धाभिन्नेत्यादि ॥

मायायाभगवच्छक्तिरूपत्वेनभगवदभिन्नतयाशुद्धत्वेनसदसद्विलक्षणस्याऽनिर्वचनीयस्याज्ञानस्याऽशुद्धत्वसंपादकस्यास्वीकाराद्स्मन्मतेशुद्धाद्वैतंसार्वेदिकम् ॥ भवन्मतेतुतादृशाज्ञानविशिष्टस्यैवजगत्कारणत्वेनजीवस्यापिमायोपहितत्वस्वीकारेणजगतोपिमायिकत्वेनैतन्मतेइतिसङ्गतम् ॥ एवंचकिञ्चेत्यादिकमसङ्गतमेव ॥

यच्चसहस्राक्षे किञ्चशङ्कराचार्यमतइत्यादितन्मते अभावादित्यन्तं तद्दूषयन्ति ॥ **मायाया भगवच्छक्तीत्यादिना** ॥ अयं भाव. ॥ मायायाभगवच्छक्तित्व "यस्मान्मायी" विद्ययाऽविद्ययाशक्त्यामायया चनिषेवितमित्यादिश्रुतिपुराणसिद्धम् ॥ तस्याभगवदभिन्नत्वं तु "पराऽस्यशक्तिः" इत्यादौ परस्वस्वाभाविकत्वादिश्रावणात् ॥ प्रकाशाश्रयादिसूत्रैः कौर्मादिवचनैश्चशक्तिशक्तिमतोरभेदस्योपपादयिष्यमाणत्वाच्च ॥ एतेन मिथ्यात्वमनोरथोपास्तः ॥ मिथ्यावस्तुनः परस्वस्वाभाविकत्वाद्ययोगात् ॥ अभेदादेव

नास्माकं द्वैतापत्तिर्नाप्युक्तरीतिकःसंबन्धः ॥ पराऽभिन्नत्वाच्च न तस्याशुद्धत्वम् ॥ परस्य शुद्धबुद्धत्वाद्याम्नानात् ॥ नहि वह्नौ शुद्धे तद्गताशक्तिरशुद्धा भवपि ॥ त्वदभिमत मायाशब्दवाच्यमज्ञानं तु मोक्षविरोधित्वात्साधनैरुच्छेद्यत्वाच्चाशुद्धत्वसंपादकमेवेत्युक्तं प्राक् ॥ तस्य तथात्वादेव तदनुपहिततया जीवेश्वरातिरिक्तस्यैव चैतन्यस्यशुद्धत्वं तावकग्रन्थेष्वभ्यस्यते जीवईशोविशुद्धाचिदित्यादौ ॥ अतः शुद्धकार्यकारणात्मकब्रह्माद्वैताभावान्न तव मते शुद्धाद्वैतम् ॥ नच मन्मते अद्वैतज्ञानात्पूर्वमपि ब्रह्मणः शुद्धत्वमेवेति वाच्यम् ॥ ब्रह्मैकदेशे मायायाः सार्वदिकसत्वाङ्गीकारेण तदभावात् ॥ अनङ्गीकारे पुनः सृष्ट्युच्छेदप्रसङ्गात् ॥ सृष्टिप्रलययोः पौनःपुन्यबोधकस्य "प्रजायन्ते तत्रचैवापियन्ति ॥ धातायथापूर्वम्" इत्यादिशास्त्रस्यव्याकोपाच्च ॥ नच तस्यामिथ्यात्वेन न तत्संबन्धइति वाच्यम् ॥ अज्ञानस्य मिथ्यात्वेन भावरूपत्वासिद्धेः ॥ कल्पितस्यानादित्वानुपपत्तेश्च ॥ मायया जीवभावोजीवकल्पिताचसेत्यन्योन्याश्रयाच्च ॥ सदसत्वाभ्यामनिर्वचनीयत्वस्वीकारेण सत्वांशेन तत्संबन्धस्यानपायाच्च ॥ तस्मात् जीवईशोविशुद्धाचिद्विभागस्त्वनयोर्द्वयोः ॥ अविद्यातत्कृतोबन्ध.पडस्माकमनादयइत्यूरीकाराद्भवतामद्वैतज्ञानात्पूर्वमपि द्वैतमशुद्धत्वं च ॥ अनादित्वेनानादिभावत्वेन वा मायाया नित्यत्वसाधने तु सार्वदिकमपि तत् ॥ मायासङ्कीर्णं कारणमविद्यासङ्कीर्णं कार्यमिति कार्ये कारणे च साङ्कर्यस्य मायाऽविद्यासंबन्धे हेयत्वेनाशुद्धतासंपादकत्वस्य च त्वन्मतग्रन्थेषु कार्योपाधिरयंजीव कारणोपाधिरीश्वरः ॥ कार्यकारणतांहित्वापूर्णबोधोवशिष्यतइत्यादावनेकत्रकण्ठरवेण स्वीकारादेतन्मतेसुनिष्पन्नमिति मार्तण्डोक्तं सुसङ्गतमेव ॥ औपनिषदमते कार्यकारणयोः शुद्धत्वे मानं तु श्रुतिसूत्रादिषु तत्र तत्र ब्रह्मणएवकारणत्वकथनं जीवादेः कार्यत्वकथनं मायाऽविद्योपाधिभावस्यानभिधानं च स्पष्टमेव ॥ तयोः स्फुटशुद्धत्वबोधकोनृसिंहतापनीसन्दर्भस्तु मार्तण्डटीकायां इतिब्रह्मविदांहार्दमितिकारिकाव्याख्यानेदर्शितः ॥ समार्तण्डखण्डनाकाण्डताण्डवे पण्डितायमानेन भवता नाघ्रातोपि ॥ कुतस्तरां तद्दूषणकथा ॥ विशेषतश्चसन्दर्भो (अ० २ पा० १ सू० ६) दृश्यतेतिवित्याद्यधिकरणभाष्यप्रकाशे उपनिषद्दीपिकादौ च विशदितइत्यलम् ॥ तस्मादस्माकमेव शुद्धाद्वैतं सार्वदिकम् ॥

किंचास्मन्मतेजीवस्यापिशुद्धत्वेनषष्ठीतत्पुरुषोपिसंभवति ॥ *तत्रापि*-शुद्धेऽद्वैतमितिसमासेसप्तमीतत्पुरुषेकार्यस्याऽशुद्धत्वशङ्कास्यादेवं-शुद्धेनाद्वैतमित्यत्रापि ॥ शुद्धस्याद्वैतमितिसमासेकारणेऽशुद्धत्वश-ङ्कास्यादतः शुद्धयोरद्वैतमितिसमासः ·कर्तव्यः ॥ त्वन्मतेचजी-वस्याऽशुद्धत्वेनशुद्धयोरितिसमासाऽसंभवः ॥ नचशुद्धयोस्तत्त्वंप-दार्थयोरद्वैतमितिसमासः संभवत्येवेतिवाच्यं ॥ तत्त्वंपदार्थयोरि-त्यत्रतत्त्वंपदवाच्ययोरित्यर्थकत्वेतयोरद्वैतासंभवः ॥ नहितत्पदवा-

ष्यस्यसर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्यमायाप्रतिबिंबितस्यतदवच्छिन्नस्यवाऽल्पज्ञत्वादिविशिष्टेनान्तःकरणाऽवच्छिन्नेनतत्प्रतिबिंबितेनवात्वंपदवाच्येनाभेदस्तवसंमतः ॥ तत्त्वंपदलक्ष्ययोरित्यर्थकत्वेतुद्विवचनानुपपत्तिः ॥ पदद्वयस्यापित्वन्मतेस्वरूपमात्रलक्षकत्वात् ॥ स्वरूपस्यैकत्वेनतत्रद्वित्वाऽन्वयस्याऽसंभवात् ॥ एवंचषष्ठीतत्पुरुषेपीत्याद्यसङ्गतमेव ॥ ब्रह्मणःशुद्धत्वेऽपिजीवस्यत्वन्मतेमायिकत्वेनशुद्धत्वाऽसंभवात् ॥ अद्वैतपदार्थेब्रह्मणिशुद्धपदार्थस्याभेदेनान्वयस्यशुद्धयोरभेदबोधस्य चोपपादितत्वेन तत्रदोषलेशस्याप्यसम्भवात् ॥ तदज्ञानमूलकः (शुद्धपदार्थस्यान्वयःक्वेतिवाच्यं ॥ भेदेवातज्ज्ञानेवा तज्ज्ञानाभावेवे)त्यादिकःस्वकपोलकल्पितशंकासमाधानखण्डनरूपोग्रन्थः (कर्तुरज्ञस्य) इत्यन्तःप्रलापोऽपास्तः ॥ यदपि ॥ किञ्चेत्यादिनाब्रह्मणोघटादिविषयकमिथ्याज्ञानविषयत्वंशङ्कराऽऽचार्याः स्वीकुर्वन्तीत्युक्तंतदपिशङ्कराचार्यमतमज्ञात्वैव ॥ ब्रह्मणोघटादिविषयकस्यायंघटइत्यादिज्ञानस्य विषयत्वे तावतैवब्रह्मज्ञानसंभवेन मोक्षः स्यात् ॥ किंत्वखण्डाकारवृत्तिविषयत्वमेवतैःस्वीकृतं ॥ अस्मन्मतेचभेदज्ञानेन शुद्धपदार्थस्यान्वयोनास्त्येवेत्यसकृदावेदितमेवातःशुद्धस्यभेदज्ञानेकः सम्बन्धइतिशङ्कैवनसंभवति ॥ कर्मधारयसमासपक्षेशुद्धपदार्थस्याऽभेदसम्बन्धेनाऽद्वैतपदार्थेऽन्वयस्वीकारेणसप्तमीप्रसङ्गस्याऽऽशङ्कैवनसम्भवत्यसत्संमतार्थसिद्धिश्चसंभवति ॥ तथाच (नापितृतीयः तत्रानुयोगितयाऽन्वयेसप्तमीप्रसङ्गात् ॥ त्वत्संमतार्थासिद्धेश्चे)त्यादिकंनिरस्तं ॥ किञ्चत्वन्मतेप्यद्वैतमित्यस्यद्वैताभावार्थकत्वेपारमार्थिकमद्वैतंप्रविश्यशरणंश्रुतिः ॥ बाधनादुपजीव्येननबिभेतिकदाचनेतित्वत्संमतश्लोकेपारमार्थिकपदस्यान्वयः कुत्रेतिवक्तव्यम् ॥ भेदेवाऽभावेवा ॥ नाद्यः ॥ भेदस्यपारमार्थिकत्वेद्वैतापत्तिः ॥ नद्वितीयः ॥ तत्रप्रतियोगितयाऽन्वयेषष्ठीप्रसङ्गादनुयोगितयाऽन्वयेसप्तमीस्यात् ॥ इत्यादिदोषस्यापादयितुंशक्यत्वेनतुल्यत्वात् ॥ उक्तंचयतः ॥ यत्रोभयोःसमोदोषः परिहारोपिवासमः ॥ नैकःपर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविनिर्णयइति संक्षेपः ॥

एवं कर्मधारयपक्षं समर्थ्य षष्ठीतत्पुरुषपक्षमपि समर्थयितुं तत्र प्रत्यवस्थायकं ॥ सहस्राक्षे एवंशुद्धयोरित्यादि सिद्धिरितिसंक्षेपइत्यन्तं भागं दूषयन्ति ॥ किञ्चास्मन्मत-

---

१ एवं शुद्धयोस्तत्त्वंपदार्थयोस्त्वन्मतेऽद्वैतसत्त्वेन षष्ठीतत्पुरुषपक्षेऽपि शङ्कराचार्यमते शुद्धाऽद्वैतपदसंगतिः ॥ त्वन्मतेतु तत्पक्षे उक्तविधशुद्धपदार्थस्य संबन्धः क्वेतिवाच्यम् ॥ भेदे

इत्यादिना ॥ विनिर्णयइतिसंक्षेपइत्यन्तेन ॥ **जीवस्यापिशुद्धत्वेनेति** ॥ अपिशब्दोजडप्रपञ्चस्य कारणस्याक्षरस्य च समुच्चायकः ॥ तेन कार्यकारणयोरुभयोः सिद्धान्ते शुद्धत्वम् ॥ मार्तण्डटीकानुरोधेन समासान्तरानुपपत्तिं दर्शयन्ति ॥ **तत्रापीति** ॥ सप्तमीतृतीयातत्पुरुषयोः शुद्धपदं कारणमात्रपरं संभवति ॥ तस्मिंस्तेनसह वा कार्यस्याद्वैतमित्यर्थः ॥ तावता कार्ये शुद्धत्वं न प्राप्यते ॥ षष्ठ्येकवचनेन तत्पुरुषे शुद्धपदं कार्यमात्रपरम् ॥ तेन कारणे तन्नायातीत्युभयोः शुद्धताबोधनाय शुद्धयोरद्वैतमित्येव विग्रहोयुक्तः ॥ सप्तमीतत्पुरुषादिपक्षेषु सप्तमीतियोगविभागात्समासाश्रयणमित्यादिदोषान्तराणि विशेषतः प्रयोजनाभावान्न लिख्यन्ते ॥ **जीवस्याशुद्धत्वेनेति** ॥ जीवस्येत्युपलक्षणम् ॥ कार्योपाधिरयंजीवःकारणोपाधिरीश्वरः ॥ कार्यकारणतांहित्वापूर्णबोधोवशिष्यत इति कण्ठरवेण सङ्कीर्णयोरेव कार्यकारणभावस्तयोरेवोपाधिभागत्यागेनाद्वैतं च भवत्संमतमिति न त्वन्मते षष्ठीतत्पुरुषः ॥ उभयोः शुद्धत्वे तु न क्वापि भागत्यागोपेक्ष्यते ॥ तदपेक्षणे तु कार्ये कारणे चोभयत्राशुद्धत्वापादकः साङ्कर्यप्रयोजकस्त्याज्यभागोस्त्येवेति न शुद्धयोस्तयोरद्वैतं त्वन्मते ॥ तेन (शुद्धयोस्तत्त्वंपदार्थयोस्तन्मतेऽद्वैतसत्त्वेन) इत्याद्युक्तिर्निरस्ता ॥ किञ्च काव्यप्रकाशादिषु स्याद्वाचकोलाक्षणिकःशब्दोत्रव्यञ्जकस्त्रिधा ॥ वाच्यादयस्तदर्थास्युरितिकथनात्पदार्थयोरित्यत्र च वृत्तिद्वयस्वीकारपक्षेप्यर्थपदं वाच्यपरं लक्ष्यपरं वेति विकल्प्य दूषयन्ति ॥ **तत्त्वंपदार्थयोरित्यत्रेत्यादिना** ॥ **अभेदस्तवसंमत इति** ॥ सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वादिपरस्परविरुद्धधर्मशालिनोरैक्यस्यासंभवात्साक्षात्तयोः सन संमतइत्यर्थः ॥ किन्तु कार्यत्वकारणत्वनिर्वाहकभागस्य त्यागेन केवलचैतन्यस्यैक्यं संमतम् ॥ तथासति शुद्धयोरिति द्विवचनस्यानुपपत्तिमाहुः ॥ **तत्पदलक्ष्ययोरिति** ॥ **स्वरूपमात्रेति** ॥ स्वरूपपदं शुद्धचैतन्यपरम् ॥ मात्रपदमशुद्धत्वापादककार्यकारणभावप्रयोजकोपाधिभागव्यवच्छेदार्थम् ॥ द्वित्वस्योपाधिमात्रमूलकत्वादुपाधिरहितस्यैव शुद्धतायास्त्वन्मतेपि स्वीकाराच्च शुद्धे द्वित्वानुपपत्तिर्युक्तैव ॥ सिद्धान्ते द्विवचनोपपत्तिं च दर्शयिष्यामः ॥ तस्मात्तदुक्ता तन्मते शुद्धाद्वैतपदसङ्गतिरसङ्गतैव ॥ अपिचैवं समास-

---

ज्ञातज्ञानेवाऽज्ञातज्ञानाभावेवा ॥ नाद्यः ॥ अप्रसिद्धेः ॥ नहि ते शुद्धब्रह्मसंबन्धी भेदः प्रसिद्धः ॥ सामर्थ्याऽभावेन समासाऽभावप्रसङ्गाच्च ॥ अतएव न द्वितीयः ॥ नहि देवदत्तस्य घटज्ञानं तदभावोयज्ञदत्ते इत्यर्थे देवदत्तस्याऽघटज्ञानं यज्ञदत्ते इति विज्ञाः प्रयुञ्जते ॥ किञ्च शुद्धस्य भेदज्ञानेन कः संबन्धः ॥ नतावद्विषयिता ॥ तस्याऽप्रसिद्धेः ॥ भ्रमात्मकस्याऽपि तस्य सत्त्वे त्वत्संमतस्य शुद्धाऽद्वैतस्याऽसिद्धेश्च ॥ नहि तत्सत्त्वे तन्निषेधः कर्तुं शक्यः ॥ किंयदमेव शङ्कराचार्याः स्वीकुर्वन्ति यद्ब्रह्मणोघटादिविषयकमिथ्याज्ञानविषयत्वं तथात्वमपि स्वीकुर्यास्तर्हि कर्मधारयपक्षे स्वमतेन सदैव तन्मतं व्यावर्तयेः ॥ नाप्याश्रयाश्रयिभावः ज्ञानस्य सत्त्वे भेदसिद्धेः ॥ असत्त्वे ईश्वरस्य भ्रान्तत्वापत्तेः ॥ नापि तृतीयः ॥ तत्राऽनुयोगितयाऽन्वये सप्तमीप्रसङ्गात् ॥ त्वत्संमतार्थासिद्धेश्च ॥ प्रतियोगितया तु नान्वयसंभवः ॥ भेदज्ञानस्य तथान्वितत्वात् ॥ किञ्च शुद्धप्रतियोगिकाद्वैतप्रतियोगिकोऽभावइत्यर्थे का तवेष्टसिद्धिरितिसंक्षेपः ॥ २ ॥ ६ ॥

द्वयेपि स्वमते शुद्धाद्वैतपदसङ्गतिंस्वीकुर्वंस्त्वोक्तपूर्वरीत्या शुद्धपदव्यावर्त्यं स्वमतप्रसिद्धं पक्षद्वयेपि प्रदर्श्य ॥ मतान्तरप्रसिद्धव्यावर्तनार्थमेव वदिति चेन्नितमस्माभिः ॥ फलित-माहुः ॥ **एवञ्चषष्ठीति** ॥ ब्रह्मणः ॥ मायाविद्योपाधिरहितचैतन्यस्य ॥ जीवस्येति शावलस्याप्युपलक्षणम् । अथवा विशुद्धचितैव सह जीवस्याभेदमिच्छन्तरोकदेशिनं प्रतीय-मुक्तिः ॥ स्वमते समासद्वयेपि तदुक्तदोषाप्रसक्तिं बोधयितुमाहुः ॥ **अद्वैतपदार्थ इत्यादिना** ॥ कर्मधारये शुद्धपदार्थस्याभेदेनान्वयः ॥ षष्ठीतत्पुरुषे शुद्धयोरभेदबोधइति विवेकः ॥ तथाहि षष्ठीतत्पुरुषपक्षेप्यद्वैतशब्दार्थउक्तरीत्या द्विवप्रकारकज्ञानविरुद्धमैक्य-ज्ञानमेव ॥ तत्र शुद्धपदार्थस्य विषयितासंबन्धेनान्वयः ॥ तथाच शुद्धयोरद्वैतमित्यस्य मायासंबन्धरहितकार्यकारणविषयकमभेदज्ञानमित्यर्थोभिप्रेयतेऽतोन काप्यनुपपत्तिः ॥ यद्यद्वैतशब्दार्थोभेदज्ञानाभावः स्यात् ॥ स्यात्तदा (भेदेवातज्ज्ञानेवातज्ज्ञानाभावेवा) इति विकल्पावकाशः ॥ तथार्थानङ्गीकारादेव पक्षत्रयउपक्षिप्तदोषानिरस्ताः ॥ किञ्चाभ्यु-पेत्यापि ब्रूमः ॥ अस्त्वद्वैतशब्दार्थभेदज्ञानाभावैकदेशे भेदे शुद्धपदार्थस्यान्वयः ॥ संबन्धश्च शुक्तिरूप्यमित्यादौ समस्तस्थले शुक्त्यादेरूप्यादाविव स्वाधिकरणकारोपविषय-त्वम् ॥ नच शुद्धसंबन्धी भेदस्तवाप्रसिद्धइति वाच्यम् ॥ मायोपाधिसंबन्धमन्तरा शुद्धस्य ब्रह्मणएव बहुस्यामितीच्छया आकाशादितत्तत्कार्यरूपेण परिणततायाः "सद्वैता-वासास ॥ तदात्मानँस्वयमकुरुत " इत्यादिकाण्वतैत्तिरीयप्रभृतिश्रुतिभिर्निश्चयात्कार्य-कारणयोरुभयोः शुद्धत्वेपि आकाशोवायुश्च वस्तुतोऽतिरिक्तावेवेत्येवं कार्यकारणयोरा-रोप्यमाणस्य भेदस्य मन्मते शुद्धसंबन्धितायाः प्रसिद्धत्वात् ॥ एतेन सिद्धान्ते शुद्धयोरिति द्विवचनस्योपपत्तिरपि सिद्धा ॥ एकमेवेत्यादिश्रुतिभिरेकसङ्ख्येव "सएकधाभवतित्रिधा-भवतिपञ्चधासप्तधानवधाचैवपुनश्चैकादशःस्मृतः शतञ्चदशचैकश्चसहस्राणिचविँशतिः" इत्यादिभिश्छान्दोग्यभूमविद्यादिश्रुतिभिः सङ्ख्यामात्रमपि ब्रह्मधर्मएव ॥ तत्र बहुस्यामिती-च्छयाभिसंयोगेन जतुधृतगतद्वयत्वमिवाभिव्यज्यते ॥ सङ्ख्यामात्रस्य ब्रह्मधर्मत्वादेवाश्व-मेधप्रकरणेतैत्तिरीयसंहितासप्तमकाण्डद्वितीयप्रपाठकेएकादशानुवाकमारभ्य यावदध्याय-समाप्ति "एकस्मैस्वाहाद्वाभ्यांस्वाहात्रिभ्यःस्वाहा" इत्यादिना "समुद्रायस्वाहामध्याय-स्वाहान्त्यायस्वाहापरार्धायस्वाहा" इत्यन्तेन सर्वसङ्ख्याविशिष्टपरमात्मनआहुतयआम्नाताः॥ तस्माज्जलात्मनोः समुद्रतरङ्गयोरितीव शुद्धयोर्हेतुकार्ययोरिति द्विवचनं नानुपपन्नम् ॥ नचवृत्त्येकदेशेन्वयःसामर्थ्याभावानुपपन्नइति शंक्यम् ॥ शरैःशातितपत्रइत्यादावन्वयि-तावच्छेदकरूपेणोपस्थितवृत्त्येकदेशार्थेप्यन्वयस्य सर्वैः स्वीकारात् ॥ एतेन (अप्रसिद्धेः सामर्थ्याभावेनसमासाभावाप्रसङ्गाच्च) इति तदुक्तं हेतुद्वयमपास्तम् ॥ भेदज्ञानेऽन्वय-स्वीकारपक्षेपि अतएवेति परामृष्टोद्वितीयहेतुश्चनिरस्तः ॥ देवदत्तस्य यद्वदज्ञानमित्याद्युदा-हरणं त्वत्यन्तविरूपम् ॥ तत्र देवदत्तसंबन्धि यद्वदज्ञानं तदभावस्याधिकरणं देवदत्तभिन्न-मिह तु शुद्धसंबन्धि यद्भेदज्ञानं तदभावस्याधिकरणं न भिन्नं ज्ञाने देवदत्तसंबन्धआश्र-यिता भेदज्ञाने तु शुद्धसंबन्धोविषयितेति भेदात् ॥ देवदत्तोघटं नानयति तस्य घटज्ञाना-

भावादिति तु विज्ञाः प्रयुञ्जतएव ॥ घटाज्ञानं पटाज्ञानमिति च ॥ तत्रदेवदत्तस्य वृत्त्येकदेशे घटज्ञानेऽन्वयः ॥ अन्यथा त्वदुक्तरीत्या सप्तमीप्रसङ्गात् ॥ घटाज्ञानमित्यादौ तु घटादिविषयकज्ञानस्याभावइत्येवार्थः ॥ अत्रापि वृत्त्येकदेशेज्ञानेघटादेर्विषयिता ॥ अपि च भवानपि शतशस्तथा प्रयुङ्क्ते ॥ यथा संप्रति शुद्धाद्वैतपदार्थदूषणारंभएव (समासद्वयस्याप्यसङ्गतेः) इति भवान्प्रायुङ्क्त ॥ अत्र समासद्वयशब्दार्थस्य सङ्गतावन्वयस्तदभावे वा ॥ नाद्यः ॥ समासैकदेशेन्वयासंभवस्य त्वया स्वीकारात् ॥ न द्वितीयः ॥ अनुयोगितयान्वये सप्तमीप्रसङ्गस्य त्वयोक्तत्वात् ॥ तत्र यथा समादध्यास्तथात्रापि समाधिमवधारय ॥ प्रयोगान्तराण्यप्युदाहरिष्यन्ते ॥ शुद्धस्य भेदज्ञाने संबन्धस्तु विषयिता ॥ शुद्धयोः कार्यकारणयोर्मिथ्याद्वैतविषयत्वंतुममप्रसिद्धमेव ॥ द्वैतस्यमिथ्यात्वान्मत्संमतशुद्धाद्वैतस्यसम्यक्सिद्धिः ॥ त्वन्मतेद्वाभ्यांप्रकाराभ्यामितज्ञातमितिविग्रहेणद्वैतशब्दवाच्यस्यनामरूपात्मकप्रपञ्चस्यमिथ्याभूतस्यप्रतीतिविषयत्वेप्यद्वैतपदेनयथानिषेधः ॥ स्पष्टंचेदंमञ्जूषादिष्वपि ॥ तथाशुद्धकार्यकारणविषयकभेदज्ञानस्यभ्रमात्मकस्य निषेधःकर्तुंशक्य ॥ द्वाभ्यांप्रकाराभ्यामितंज्ञानंतदेवद्वैतमितिविग्रहेणद्वित्वेप्रकारतारयाविषयता ॥ शुद्धयोस्तुविशेष्यतारयासेतितत्त्वम् ॥ यथातवघटादिप्रपञ्चविषयकमिथ्याज्ञानविषयत्वंब्रह्मणस्तथास्माकंभेदभ्रमविषयत्वमुपाधिसंबन्धरहितब्रह्मात्मककार्यकारणयोरितिजानीहि ॥ तदेतत्सर्वमनुसन्धायोक्तंमूले ॥ तदज्ञानेत्यादि ॥ अपास्तइत्यन्तम् ॥ एतेनैवकिञ्चेदमित्यादिर्व्यावर्तयेरित्यन्तातदुक्तिरपिप्रत्युक्ता ॥ तेषांमतेकार्यस्यमिथ्यात्वंकार्यकारणयोरौपाधिकत्वमस्माकंतुकार्यस्यापिसत्यत्वंतयोरनौपाधिकत्वंचेत्यादिबहुतरतारतम्यस्यासकृद्बोधितत्वेन (तच्चत्वमपिस्वीकुर्याः) इतिकथनस्याशक्यत्वात् ॥ शुद्धपदार्थभेदज्ञानयोराश्रयाश्रयिभावस्तुनैवस्वीक्रियते ॥ शुद्धयोरभेदज्ञानमितिमुख्येऽस्मत्पक्षेतुसोपिनविरुद्धः ॥ अभेदस्यसत्यत्वादीश्वरस्यभ्रान्तत्वानापत्तेः ॥ (किञ्चेदमेव-शङ्कराचार्याः) इत्याद्युक्तौदूषणान्तरमप्याहुः ॥ यदपीत्यादिना ॥ वस्तुतश्चशुद्धयोरद्वैतमैक्यज्ञानमितिसिद्धान्तान्नतदीयकल्पनावकाशइत्याशयेनाहुः ॥ अस्मन्मतेचेत्यादि ॥ किञ्चास्माकंकर्मधारयपक्षोमुख्यः ॥ तत्रशुद्धाद्वैतशब्दस्यपरब्रह्मपरतायाः शीघ्रमुपस्थितेः ॥ षष्ठीतत्पुरुषपक्षस्तुसिद्धान्तबोधसौकर्यार्थः ॥ अतएवमार्तण्डटीकाकृद्भिः ॥ शुद्धाद्वैतपदेज्ञेयः ॥ समास कर्मधारयः ॥ अद्वैतंशुद्धयो.प्राहु.षष्ठीतत्पुरुषंबुधाइत्यस्यविवरणेकर्मधारयपक्षंव्याख्याय "अतएवस्पष्टतयाबोधायषष्ठीतत्पुरुषमाहुः" इत्युत्तरार्धमवतारयद्भिःस्पष्टतयाबोधनार्थमेवपक्षान्तरादरणमितिदर्शितम् ॥ अभावश्चास्मन्मतेपृथक्पदार्थतयानैवाङ्गीक्रियतेऽव सहस्रासे (नापितृतीयः) इत्यादिनाऽभावेन्वयपक्षआपादितामसमीप्रसङ्गादिशङ्का मूलंनास्तिकुतःशाखेतिन्यायादेवनिरस्तेत्यभिप्रेत्याहुः ॥ कर्मधारयसमासइत्यादिना ॥ यदिचशुद्धमद्वैतमित्यत्रापिकथञ्चित्सतान्दोषान्सूयात्तदाप्रतिबन्दीमाहुः ॥ किञ्चत्वन्मतेपीति ॥ यद्यपिप्रतिबन्धाअनुत्तरत्वंतथापि तत्समाधिना प्रकृतेपि समाधिसंभवेन व्यासचरणैरपि (अ० २ पा० २ सू० १३) "समवायाभ्युपगमाच्च" इत्यादौतस्यामादरणादिहापितदादरणमदोषः ॥ नन्वेवायतापिषष्ठीत-

त्पुरुषपक्षे किमायातमिति चेत्सन्तितादृशाःपञ्चम्यन्तघटिताअपिशतशःप्रामाणिकप्रयोगाः ॥ यथागीतायाम् (अ० ५ श्लो० १६) ज्ञानेनतुतदज्ञानंयेषांनाशितमात्मनइति ॥ अत्र आत्मनइत्यस्य अज्ञानमित्यत्रापिसंबन्धःशङ्कराचार्यैः "तदज्ञानंयेषांजन्तूनांविवेकज्ञानेनात्मविषयेणनाशितमात्मनोभवति" इति व्याचक्षाणैर्दर्शितः ॥ शङ्करानन्दकृततात्पर्यबोधिन्यांच "ज्ञानेनतुश्रवणादिसमुत्पन्नेनात्मविषयकेणात्मनोबुद्धेःसंबन्धिबुद्धिनिष्ठमित्येतत्" इत्यादिना सोतिस्फुटीकृतः ॥ येषामित्यस्यापितत्रसंबन्धःश्रीधरस्वाम्यादिभिरसन्दिग्धो दर्शितः ॥ तथा चाज्ञानपदैकदेशे ज्ञानआत्मादेः संबन्धे असामर्थ्यादि ॥ तदभावेमंबन्धेऽनुयोगिनः पञ्चम्यनुपपत्तिः ॥ इहाज्ञानशब्दस्य ज्ञानविरुद्धावरकवस्तुपरत्वेत्वद्वैतपदस्यापि उक्तरीतिकोऽर्थइति तुल्यम् ॥ तथा (अ० १६ श्लो० ४) अज्ञानंचाभिजातस्यपार्थसंपदमासुरीमिति ॥ अत्रापि श्रीधरस्वामिशङ्करानन्दादिभिः "अज्ञानमविवेकः ॥ अज्ञानंसदसद्विवेकाभावः" इत्यादिव्यवारि ॥ इह आसुरींसंपदमभिजातस्यज्ञानाभावएवसंबन्धः ॥ तस्य यज्ज्ञानं तदभावइत्यर्थस्तुतावकैरप्यकृतत्वादनौचित्याच्च ॥ एवञ्चपञ्चम्यसङ्गतिः ॥ न चार्थत्वं कल्प्यम् ॥ स्वग्रन्थेषु दोषप्रसङ्गात् ॥ अकल्पनाच्च ॥ किञ्चमहाभाष्यादिषु (अ० १ पा० ४ सू० ९३) अधिपरीअनर्थकावित्यादिसूत्रेषु "उक्तार्थानामप्रयोगः" इत्यादयस्तादृशप्रयोगाद्दृश्यन्ते ॥ एवमन्येपिशतशः सहस्रशः प्राचां प्रयोगाद्द्रष्टव्याः ॥ अथवा किमेभिः ॥ त्वं तावत्स्वप्रयोगानेव विचारय ॥ यथा पञ्चीतत्पुरुषखण्डनावसरेपि (तवाप्रसिद्धेः ॥ अप्रमात्मकस्यापितस्यसत्वेत्वत्संमतस्यशुद्धाद्वैतस्यासिद्धेश्च) इतिस्वयं प्रयुङ्क्षे ॥ इह पञ्चम्यन्तार्थस्य क संबन्धः ॥ सिद्धौ वा तदभावे वा ॥ नाद्यः ॥ असामर्थ्योक्तेः ॥ मत्संमतशुद्धाद्वैतसिद्धिश्च महिते प्रसिद्धा ॥ न द्वितीयः ॥ सप्तमीप्रसङ्गात् ॥ एवं कर्मधारयखण्डनावसरे त्वया (समासद्वयस्याप्यसङ्गतेः ॥ तादृशस्यत्वमतेऽप्रसिद्धत्वेनव्यावर्त्यालाभः ॥ जीवस्याशुद्धत्वेप्यद्वैतपदार्थसत्वाभावात् ॥ मायायास्तत्संबन्धिनोवाऽशुद्धत्वस्यवक्तुमशक्यत्वाच्च ॥ अध्यासस्याशुद्धत्वेपिजीवस्याशुद्धत्वाभावाच्च) इत्यादयोबहुतरास्तादृशाःस्वीयाःप्रयोगाद्द्रष्टव्याः ॥ अत्रसप्तमीप्रसङ्गान्तास्त्वदुक्तदोषाःप्रायः प्रतिवाक्यं त्वदुक्तावेव प्रसज्यन्ते ॥ (व्यावर्त्यालाभः ॥ अन्वयासंभवव्यावर्त्यालाभयोः) इत्यादीनि तादृशसमासघटितपदान्यपि प्रायुज्यन्तायुष्मता ॥ अत्र व्यावर्त्यस्याऽलाभइत्यादिरेव विग्रहउचितोनतु व्यावर्त्येऽलाभइति ॥ इहापि व्यावर्त्यादेर्लाभादौ संबन्धस्तदभावेवेत्यादूह्यम् ॥ एवं तदनन्यत्वसूत्रेप्यन्यत्वाभावमेवार्थं वदतस्तव "तयोःकार्यकारणयोरनन्यत्वं" इतिस्वभाष्येपि स्वोक्तदोषप्रसंगः भामत्यादौ तयोरिति पञ्चम्याअवगमात् ॥ तस्मान्मार्तण्डएकत्र दोषलेशानापादयितुं शतकृत्वस्तद्दोषघटितवाक्यानि प्रयुञ्जानोभवान् भास्करे पङ्कसीकरनिकरं संपर्चयितुं महति पङ्कगर्ते प्रोच्चैः पतन्तमनुकुरुते ॥ एवं च अज्ञानंचाभिजातस्येत्यादिवदभावेप्यनुयोगितयान्वयः शक्यवचनः ॥ अभावपदेनाभाव उपातेऽनुयोगिनः प्रायः सप्तमीनियमोनतु नञ्समासघटितपदप्रयोगे ॥ प्रतियोगितयाऽन्वयस्तु शङ्कापि बालप्रलापकल्पा ॥ ब्रह्मात्मककार्यकारणयोर्नित्यत्वात् ॥ नञ्समासस्थले पदान्तरोपात्तवस्तुनः प्रतियोगितयाऽन्वये सामर्थ्यस्याभावाच्च ॥ अन्यथा वायौ

गन्धरूपयोरभावइत्यर्थे रूपस्यागन्धइति प्रयुज्येत ॥ तदेतत्सर्वमनुसन्धाय प्रकृते निरनुयोज्यानुयोगं निग्रहस्थानं वादिनोबोधयितुमभियुक्तोक्तिमाहुः ॥ उक्तंचेति ॥ निग्रहस्थानं तु लक्षितं गौतमेन ॥ (अ० १ आ० २ सू० ६०) "विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम्" इति ॥ अत्राप्रतिपत्तिस्वरूपं तु तद्भाष्ये "परेणस्थापितंवानप्रतिषेधति ॥ प्रतिषिद्धं वा नोद्धरति" इति वात्स्यायनः ॥ तथाच अनिग्रहस्थाने निगृहीतोसीति कथनाय परेणापादितदोषेषु भूयस्तदुक्तार्थेवापाद्यमानेषु तदुद्धारे तस्यासामर्थ्यात्तस्यैव पराजयस्थानं सुस्थिरम् ॥ पञ्चमेऽपि (आ० २ सू० २१) "अनिग्रहस्थानेनिग्रहस्थानाभियोगोनिरनुयोज्यानुयोगः" इत्युक्तेः ॥ वस्तुतस्तु अभावोऽस्मन्मते न पदार्थान्तरमतोनेयं शङ्का नापि समाधानम् ॥ किन्तु ज्ञानेनतुतद्ज्ञानमित्यादौ भवतामारमादिसंबन्ध्यज्ञानमिवास्माकं शुद्धसंबन्ध्यभेदज्ञानमिति निरवद्यम् ॥ तस्मात्समासद्वयस्यापि सङ्गतेः शुद्धाद्वैतमार्तण्डप्रकाशितः शुद्धाद्वैतपदार्थः सङ्गतएवेति शुभम् ॥ ॥ २ ॥

इति सहस्राक्षस्य द्वितीयश्लोकस्य खण्डनम् ।

अग्रेचईशानःसृजतीच्छयैवेत्यादिनाईश्वरेच्छायाजगद्धेतुत्वखण्डनपूर्वकंस्वमतव्यवस्थापनंकृतं तत्रक्रमः ॥ (रमणार्थमिदंसर्वंब्रह्मैवस्वेच्छयाऽभवदितिशुद्धाद्वैतमार्तण्डोक्तमीश्वरेच्छामात्रस्यजगद्धेतुत्वंन संभवति ॥ यदिईश्वरेच्छानित्यास्यात्तदासर्वदासर्वंकार्यंस्यात्तस्यचसर्वेभावविकाराःस्युरेकस्याअपीश्वरेच्छायाः प्रतिवस्तुकालभेदेनाऽऽकारस्यधर्मस्यवाभेदकल्पनेतुलोकविरोधः ॥ लोकेज्ञानादिवदिच्छायाअपिअनुभवबलेनसमानविषयकत्वेनस्थित्यनङ्गीकारात् ॥ तत्रलौकिकेच्छातोऽत्यन्तवैलक्षण्येपीच्छाशब्दप्रयोगस्त्वादैचोर्वृद्धिप्रयोगइवपारिभाषिकःस्या)दित्यादिः ॥ अत्रोच्यतेब्रह्मैवस्वेच्छया स्वात्मभूतयाजगद्रूपमभवत् ॥ तत्रहेतूरमणेच्छैवप्रतीयते ॥ कुतः ॥ तथैववेदेप्रतिपादनात् ॥ तथाचश्रुतयः "एकाकीनरमतेसद्वितीयमैच्छत् ॥ बहुस्यांप्रजायेय ॥ सोकामयतबहुस्यांप्रजायेयेति ॥ तदात्मानंस्वयमकुरुत ॥ सचत्यच्चाऽभव"दित्यादयः ॥ नच मायया तथाभवनम् ॥ श्रुतिषुमायावाचकपदाऽभावात् ॥ यदिमायाऽकुरुतेतिस्यात्तदातथैवस्वीकृतंस्यात् ॥ वैदिकानांवेदैकसमधिगम्येऽर्थेश्रुतेरेवप्रमाणत्वात् ॥ कुतर्काश्रयणेत्वनवस्थास्यात् ॥ मोक्षाऽभावश्चस्यात् ॥ अतएवोक्तं "तर्काऽप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमितिचेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः" इति ॥ ननुब्रह्मणोजगद्रूपत्वे तस्यविकारित्वापत्तिरतोमाययातथात्वमेवाङ्गीकरणीयम् ॥ एवञ्चमाययाएवविकारित्वंब्रह्मणश्चकूटस्थत्वेननिर्विकारत्वमेवेतिचेन्न ॥ ब्रह्मणःकार्यकारत्वेपिविकारित्वंनसंभवति ॥ सर्वभवनसमर्थत्वात् ॥ अन्यथोपादानाभिन्ननिमित्तत्वमपिनस्यात्तस्याऽपिलोकेऽदृष्टत्वात् ॥ कल्पना-

याश्रुतवल्लोकानुसारित्वमेव ॥ अस्मन्मतेचयथावेदउपदिष्टं तथैवम- न्तव्यम् ॥ वेदेचनिर्विकारस्यैवजगत्कारणत्वंप्रतिपादितमतस्तथैवमं- तव्यम् ॥ अतएवमृदादीनांदृष्टान्तत्वे नोपादानंवेदेदृत्तम् ॥ नहिमृदो घटादिरूपत्वेपिविकारित्वम् ॥ विकारस्त्वन्यथाभावः ॥ यथादुग्ध- स्यदधिरूपतायां ॥ नह्येवंमृदोऽप्यन्यथाभावः ॥ अन्यथाघटतिरो- भावेपुनर्मृद्रूपतानस्यात् ॥ दध्नोदुग्धरूपतेव ॥ नापिमृदादीनांमायया घटादिभावः ॥ मृत्त्वेनज्ञानेघटादीनांबाधःस्यात् ॥ किन्तुमृदादीनाम- वस्थाविशेषएवघटादिरेवंब्रह्मणोप्यवस्थाविशेषएवजगदित्यन्यत्रवि- स्तरः ॥ साचेश्वरेच्छानित्या ॥ नचेच्छायानित्यत्वेसर्वदासर्वकार्यो- त्पत्तिप्रसङ्गइतिवाच्यम् ॥ यदायथायस्योत्पत्तिर्वृद्धिस्तिरोभावादिरि- च्छायाविषयीभूतस्तदातथातस्याऽविर्भावादिर्जायतेनान्यथा ॥ त्वन्म- तेपिब्रह्मणोनित्यत्वेनसर्वदासर्वकार्योत्पत्तिःकुतोनस्यात् ॥ तदेतत्स- र्वमग्रेवक्ष्यते ॥ नचाऽऽकारबाहुल्यंसर्वकार्याकारायापकस्याएवेच्छा- याःकल्पनात् ॥ तथैवश्रुत्यानिरूपणात् ॥ नहिलोकानुसारिण्येववेदे कल्पना ॥ लोकेशरीरान्तःकरणादिविशिष्टएवेच्छादर्शनेनेश्वरस्या- पिशरीरान्तःकरणादिर्कलोकानुसारिभिर्भवद्भिःकुतोनकल्प्यते ॥ लोकेभवन्मतेरजतताऽधिष्ठानस्यानित्यत्वाज्जगद्भ्रमाधिष्ठानस्यब्रह्म- णोमिथ्यात्वंचकुतोनाङ्गीक्रियते ॥ लोकेजगद्धेतुभूतायाइच्छायाअद- र्शनेनलोकेच्छातोऽत्यन्तविलक्षणत्वेनेच्छापदस्यपारिभाषिकत्वमी- श्वरेच्छायांभवन्मतेऽपिकुतोनस्यादितिविभावनीयम् ॥ स्याद्धेच्छा- शब्दस्यनानार्थतेत्यादिप्रलापस्त्वनभ्युपगमेनैवपरास्तः ॥

अथ नित्यायाभगवदिच्छायाः श्रुतिसिद्धे जगत्कारणत्वे प्रत्यवस्थायिनं मायादेस्तत्का- रणत्वबोधकं जगज्जन्मादिकारणस्वरूपश्रौतसौत्रब्रह्मलक्षणबाधकम् ॥ सहस्राक्षे ईशानः

---

१ ईशानःसृजतीच्छयैव यदितो केनाऽऽत्मनाऽऽत्माश्रयान्नान्येष्टयापिभयात् श्रुतिस्मृति गणैरिच्छोद्भवः कालतः ॥ उद्बुद्धाखिलकर्मणोबत तथाऽविद्याख्यमायावशात्द्धेतुत्वं च परस्य लक्षणमिदं शाखेन्दुवद्वाऽन्यगमू ॥ २ ॥ अथ रमणार्थमिदं सर्वं ब्रह्मैव स्वेच्छयाऽभवदिति शुद्धाऽद्वैतमार्तण्डोक्तमीश्वरेच्छामात्रस्य जगद्धेतुत्वं खण्डयति ॥ ईशानःसृजतीति ॥ एवकारेण कर्मादिव्यावृत्तिः ॥ तत्र यदीश्वरेच्छा नित्या स्यात्तदा सर्वदा सर्वं कार्यं स्यात्तस्य च सर्वे भाव- विकाराः स्युः ॥ एकस्या अपीच्छायाः प्रतिवस्तु कालभेदेनाऽऽकारस्य धर्मस्य वा भेदकल्पने तु लोकविरोधः ॥ लोके ज्ञानादिवदिच्छाया अपि अनुभवबलेन समानविषयकत्वेन स्थित्यङ्गी- कारात् ॥ तत्र लौकिकेच्छातोऽत्यन्तवैलक्षण्येऽपीच्छाशब्दप्रयोगस्त्वादेचोर्वृद्धिशब्दप्रयोगइव पारिभाषिकःस्यात् ॥ स्याद्वेच्छाशब्दस्य नानार्थता ॥ सोऽकामयतेति श्रौतव्यवहारस्य तथा- प्युपपत्तेः ॥ तस्मान्नित्येच्छापक्षपरतायावक्ष्यमाणत्वाच्च ॥

सृजतीच्छयैवयदीतितृतीय श्लोक अथरमणार्थमिदमित्यादिना ब्रह्मणोनाशत्वमित्यन्तेन व्याख्यानेन सहित अग्रेचईशानइत्यादिना अलमप्रकृतविचारेणेत्यन्तेन खण्डयिष्यन्त अथरमणार्थमित्यादि वक्ष्यमाणत्वाच्चेत्यन्त भागतावत्परिहरन्ति ॥ अत्रोच्यत इत्यादिना ॥ अनभ्युपगमेनैवपरास्तइत्यन्तेन ॥ तत्र मार्तण्डकारिकाया एवकारस्वाव्यवहितपूर्वब्रह्मपदेनैव सबध्यमानउपादाना तरकर्त्रन्तरे एव व्यवच्छिनत्ति ॥ नतु कारणान्तरम् ॥ नापि टीकाकृता तस्योत्तरत्रान्वयोग्यात्यात ॥ अत सहस्राक्षे (शुद्धाद्वैतमार्तण्डोक्तमीश्वरेच्छामात्रस्य जगद्धेतुत्व) इति न वक्तु युक्तं किन्तु निबन्धादिसिद्ध शङ्कराचार्यपरमगुरुगौडपादनिरूपित वा तदिच्छामात्रस्य जगदाविर्भावे प्रथमतरकरणत्वमित्येवोचित वक्तुम् ॥ प्रथमतरेतिविशेषणानुपादाने स्वस्याभि कर्मादीनामवान्तरकारण त्वस्याप्रत्याख्याततयाऽसदनुवादे एवकारेण कर्मादिव्यावृत्त्युक्तिरसङ्गतैव स्यात् ॥ स्पष्ट तेषामवान्तरकारणत्वस्वाकारे (अ० २ पा० १ सूत्र ३४) "वैषम्यनैर्घृण्येनसापेक्षत्वा" दिति (अ० २ पा० ३ सू० ४२) "कृतप्रयत्नापेक्षस्त्वि"त्याद्यधिकरणेषु ॥ रमणेच्छैवेति ॥ रमणार्थमेव जगद्रूपेणाविर्भवनमितितु विशेषत प्रमाणोपन्यासपुर सर तदीय नवमश्लोकनिरसनावसरे दर्शयिष्याम ॥ इह त्विच्छायाएव जगदाविर्भावे करणत्व पूर्व मुपपादयिष्यते ॥ अथभगवान् स्वेच्छयैव स्वरूपादेव प्रपञ्चमाविष्कुरुतइति बोधकानि प्रमाणानि तावदुपन्यस्यन्ते ॥ तत्र ऋक्शाखाया ऐतरेयब्राह्मणे "आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीत् ॥ नान्यत्किञ्चनमिषत् ॥ सईक्षतलोकान्नुसृजाइति ॥ सइमाँल्लोकानसृजत" तैत्तिरीयाणामानन्दवल्याम् "सोकामयत ॥ बहुस्याप्रजायेयेति ॥ सतपोतप्यत ॥ सत पस्तप्त्वाइदꣳसर्वमसृजत" मैत्रायणीयोपनिषदि (प्रपाठक १ खड २ मत्र ६) "प्रजापतिर्वाएकोऽग्रेऽतिष्ठत्सनारमतैक सआत्मानमभिध्यात्वाबह्वी प्रजाअसृजत" इतिवाजसनेयिना पुरुषविधब्राह्मणे "आत्मैवेदमग्रआसीत्पुरुषविध सोऽनुवीक्ष्यनान्यदात्मनोपश्यत्" इत्युपक्रम्य "सवैनैवरेमे तस्मादेकाकीनरमतेसद्वितीयमैच्छत् सहैतावानास" छन्दोगाना श्वेतकेतुविद्याया "सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयम्" इत्युपक्रम्य "तदैक्षतबहुस्या प्रजायेयेति । तत्तेजोसृजत" इत्यादि ॥ आथर्वणाना गोपथब्राह्मणे "ब्रह्महवाइदमग्रआसीत्स्वय वेकमेवतदैक्षतमहद्वैयक्षतदेकमेवास्मिहन्ताहमदेवमन्मात्रद्वितीयदेवनिर्ममे" इति तेषां प्रश्नोपनिषदि (प्रश्न ६) "सईक्षाचक्रे" इत्युपक्रम्य "सप्राणमसृजतप्राणाच्छ्रद्धाखवायुर्ज्योतिराप पृथिवीन्द्रियम् ॥ मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यंतपोमन्त्रा कर्मलोकालोकेषुचनामच" इतिऋग्यजु सामाथर्वस्स्वेवमादीनि तत्रतत्र श्रुत्यन्तराण्यप्यनुसन्धेयानि ॥ एव वेदाचार्य्यता मायापरपर्यायप्रकृतिकारणवाद च निरस्यन्सूत्रकारोप्याह ॥ (अ० १ पा० १ सू० ४।१७) "ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ कामाच्चनानुमानापेक्षा ॥" (अ० १ पा० ४ सू० २४) "अभिध्योपदेशाच्च" इत्यादि ॥ एवमादिषु ब्रह्मणा जगतउत्पादने इच्छायाएव साधकतमत्वश्रवणात् सैव कारणम् नतु विशेषोहुद्धजीवकर्माणिमाया वा तत् ॥ अश्रवणात् ॥ महिलतया तथाङ्गीकारे तु श्रुतहान्यश्रुतकल्पनापातात् ॥ यदि श्रुतिस्तथाभिप्रयात्वदुक्ता

प्रक्रिया सैवचेद् ॥ ननु इच्छामात्रेण सर्गम् ॥ तदेतदभिप्रेत्याह ॥ नचमाययेत्यादिना ॥ श्रुतिषु ॥ सर्गप्रकरणश्रुतिषु ॥ मायाकुरुतेति ॥ तदात्मानमिति स्वपरिणामबोधकवाक्यवदेव श्रुतिवाक्य यदि स्यादिति भाव ॥ श्वेताश्वतरे पुराणेषुचोच्यमाना माया तु तत्रैव तच्छक्तितया प्रतिशब्दितेति सर्वभवनसामर्थ्यरूपा सा नब्रह्मातिरिक्ता ॥ अतोब्रह्म यथा यथा भवनमिच्छति तथा तथा स्वसामर्थ्येनैव भवतीति तत्राभिप्राय ॥ ननु भावरूपाऽज्ञानस्वरूपात्त्वदभिमता सा श्रूयते ॥ विशेषस्तु वक्ष्यते ॥ अनवस्थास्यादिति ॥

कैश्चिद्बुद्धिमद्भिर्यत्नेनोत्प्रेक्षिताअपि तर्कांबुद्धिमत्तरैरितरैराभास्यन्ते ॥ तदुत्प्रेक्षिताश्चान्यैर्बुद्धिमत्तमैरित्येकत्रतर्के प्रतिष्ठाभावादनवस्था ॥ मोक्षाभावश्चेति ॥ अलौकिकेर्थे यथा श्रुतप्रतिपत्तिमन्तरा केवलतर्के पर्यवसानस्यासिध्या सत्यात्मत्वानपाये साधनासिध्या मोक्षाभाव ॥ एतेन तर्काप्रतिष्ठानसूत्रस्यार्थोदर्शित ॥ अतएवोक्तमिति ॥ अविरोधस्य प्रथमे पादे व्यासचरणै (सूत्र ११) उक्तमित्यर्थ ॥ अथ कण्ठरवेणास्मत्समतप्रक्रियाया श्रुतितोऽसिद्धावपि युक्त्या ता साधयिष्यामइत्याशयेन शङ्कते ॥ नन्विति ॥ समाधत्ते ॥ कार्याकारत्वइत्यादिना ॥ नसंभवतीति ॥ यथा तदात्मानमितिश्रुत्योपादानत्व तथाऽजरत्वाऽमरत्वाऽविक्रियत्वादिश्रुत्या निर्विकारत्वमपि यथागम तत्र प्रतिपत्तव्यमेव ॥ तस्यौपनिषदत्वात् ॥ श्रुतिभिश्च "तदेजतितन्नैजति" इत्यादिना तत्र विरुद्धधर्माश्रयत्वावबोधनात् ॥ अन्यथेति ॥ श्रुतिमनाश्रित्य तर्काश्रयणे ॥ वेदेचेत्यादि ॥ मुण्डकादिषु "अथपरायथातदक्षरमधिगम्यतेयत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षु श्रोत्रतदपाणिपादनित्यविभुसर्वगतंसुसूक्ष्मतदव्ययंयद्भूतयोनिंपरिपश्यन्तिधीरा "इत्यादावदृश्यत्वादिना निर्विकारस्यैव भूतयोनिपदेन जगत्कारणत्वमुक्तम् ॥ अग्रे चात्रुपदष्टान्तपूर्वक "तथाक्षरात्संभवतीहविश्वम्" इति तदेव स्फुटीकृतम् ॥ एव तत्र तत्रोपनिषत्सु द्रष्टव्यम् ॥ अतएवेति ॥ अविकृतपरिणामवादस्यैव वेदाभिप्रायगोचरत्वादेव ॥ वेदेकृतमिति ॥ छान्दोग्यादिषु "यथासोम्यैकेनमृत्पिण्डेन ॥ यथासोम्यैकेनलोहमणिना" इत्यादिना कृतम् ॥ विकारस्त्वन्यथाभावइति ॥ स्वासाधारणधर्मपरित्यागपुर सर पुन कारणभावप्रतिरोधिधर्मान्तरोदयोविकार ॥ यथा दुग्धस्य दधिभावे दुग्धासाधारणधर्मस्य माधुर्यादे परित्याग ॥ पुनर्दुग्धभावापत्तिप्रतिरोधिनोऽम्लत्वघनत्वादेरुदयश्च ॥ श्रुत्युक्तानां मृत्सुवर्णादि प्रभृतीना तु घटकटककुण्डलादिभावेपि तदसाधारणधर्माणा गन्धवत्त्वकपट्टिकारोहित्वकृष्णकठिनधातुत्वादीना न परित्याग ॥ नापि घटादीना भूय कारणभावानापत्ति ॥ अतएवघटादे पाकादिदशाया धर्मान्तरोदयेपि न दोष ॥ तस्य कारणभावापत्तिप्रतिरोधित्वाभावात् ॥ किञ्च यदि मृदादे श्रौतदृष्टान्तस्य मायया घटादिभाव स्यात्तर्हि ब्रह्मणोपि तथा प्रपञ्चभाव ॥ तदेवतु नास्तीत्याह ॥ नापीत्यादि ॥ यथा रज्जुत्वेन ज्ञानादेव तत्र सर्पप्रत्ययोन भवति तथा मृत्त्वादिना ज्ञानेपि घटादिप्रत्ययश्चथासति नस्यात् ॥ घटाद्याविर्भावे कुलालादिव्यापारोपि नापेक्ष्येत ॥ नहिरज्जौ सर्पप्रत्यये सर्पिण्यागर्भधारणप्रसवाद्यपेक्ष्यते ॥ एतच्च सर्वं पुरस्तात्प्रपञ्चयिष्यते ॥

अन्यत्र विस्तरइति ॥ भाष्यतत्प्रकाशनिबन्धावरणभङ्गादिपु विस्तर ॥ तस्मादन्यथानुपपत्त्यापि इच्छया ब्रह्मण सर्वरूपेणभवनमिति श्रौतीसर्गप्रक्रियैवादरणीयेत्यभिसन्धि ॥ अथसाचेश्वरेच्छेत्यादे· अग्रेवक्ष्यतइत्यन्तस्याऽयमभिप्राय ॥ साचब्रह्मधर्मत्वान्नित्यैव ॥ "अनुच्छित्तिधर्मे' तिमैत्रेयीब्राह्मणादिपु तद्धर्माणा नित्यत्वाम्नानात् ॥ नच यदीश्वरेच्छानित्यास्यात्तदासर्वदासर्वं कार्यं स्यात्तस्य च सर्वे भावविकारा स्युरिति वाच्यम् ॥ सृष्ट्यधिकरणे स्थूले कालोपाधौ क्रमिकेपु सूक्ष्मकालोपाधिष्वस्मिन्कालेऽस्मिन्देशइदमेतद्द्वारैवमाविर्भावनीय स्थापनीय वर्धनीय विपरिणमनीयमिति निखिलप्रापञ्चिकपदार्थाना सामान्यतोविशेपतश्च तया विपयीकारात् ॥ तेनैव क्रमेण सर्वभवनौचित्येन सर्वकार्याणा यास्कोक्ताना तत्तद्भावविकाराणा च यौगपद्यस्याप्रसक्ते ॥ दृश्यते चेत्थकार लोकेपि महाराजादीना समयसमय ॥ अमुष्मिन्नमुष्मिन्नवसरएवादोद कार्यमिति ॥ महाराजादीना हि श्व प्रातरुपवन यास्याम सङ्गवेऽक्षै क्रीडिप्यामोमध्यान्हे भोक्ष्यामोऽपराण्हे सङ्गीत श्रोप्याम साय नन्द्यावर्तं प्रवेक्ष्यामइत्यादीच्छाया पूर्वमेव सत्वेपि नहि तत्तत्कालनियतस्य तस्य तस्य कार्यस्य यौगपद्यमापद्यते ॥ इयास्तु विशेप ॥ लौकिकेश्वराणा सङ्कल्प क्वचित्फल साधन विपय वा व्यभिचरति ॥ नतु परमेश्वरस्येति ॥ इदमेवालोचन "सतपोतप्यत" इतिश्रुतौतप शब्देनोच्यते ॥ "य सर्वज्ञ सर्वविद्यस्यज्ञानमयतप " इति मुण्डकश्रुते ॥ तपआलोचन इत्यतऔणादिकोऽसुन् ॥ सन्तापार्थकप्रकृतिकासुन्नन्तादरे तु जीवतौल्यादनीश्वरत्वमापद्येत ॥ ईश्वरान्तराभावेन फलमतइत्यधिकरण च विरुध्येत ॥ नच क्रीडने कालापेक्षाया द्वैत पारतन्त्र्य वा शङ्क्यम् ॥ दशमस्कन्धे (अ० ८५ श्लो० ४) यत्रयेनयतोयस्ययस्मैयद्यद्यथायदा ॥ स्यादिदभगवान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वर इति ससमस्कन्धेनवमाध्याये (श्लो० २०) यस्मिन्यतोर्यर्हियेनचयस्ययस्माद्यस्मैययायदुत यस्त्वपर परोवा ॥ भाव करोतिविकरोतिपृथक्स्वभाव सञ्चोदितस्तदखिलभवत स्वरूप मित्येवमादिपुसर्वस्यापि भगवद्रूपतोक्ते ॥ अत्र यदायर्हीतिपदाभ्यां तत्तदधिकरणकालोपाधीनामपि सदनतिरिक्तत्व बोध्यते ॥ भवमतेपि ब्रह्मण कारणत्वे तस्य नित्यतया मायायास्तत्त्वे तस्याअनादितया च सर्वदासर्वकार्यादिप्रसङ्गादिदोपादुरुद्धराएवेति पुरस्तात्प्रपञ्चयिप्यते ॥ नचाकारेत्यादे परास्तइत्यन्तस्याऽयमाशय ॥ यत्तुसदद्यासे पक्षस्याअपीत्यादि अन्नीयारादित्यन्तमुक्त तदसत् ॥ लोके अपेक्षाबुद्धिर्द्वित्वाधने मे भूयास्त्वामित्यादीच्छायाअनेकविपयावगाहित्वानुभवात् ॥ नापि लोकविरोधोदोप ॥ "पश्यत्यचक्षु स शृणोत्यकर्ण " ॥ गृह्यमाणैस्त्वमग्राह्योविकारै प्राकृतैर्गुणै ॥ निर्दोपपूर्णगुणविग्रहआत्मतन्त्रोनिश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्चहीन ॥ इत्यादिपुतिस्तृनिगणैर्भगवद्गुणानामप्राकृतत्वगामिदे ॥ अन्यथा सर्वं विपयीकुर्वत्तस्यैक निप्पशनमपि लोकविरोधान्न शक्येनवक्तुम् ॥ नचेष्टापत्ति ॥ विष्णुसहस्रनामभाष्ये भगवपुसर्वदृग्मिदत्यत्र "प्राणिनांकृताकृतसर्वंपश्यतिस्वाभाविकेनबोधेनेतिसर्वदृक्"

इति ॥ सर्वदर्शीविमुक्तात्मेयत्र "सर्वेषांप्राणिनांकृताकृतसर्वंपश्यतिस्वाभाविकेनबोधेनेति सर्वदर्शीति" एवमादिषु शङ्कराचार्यैरपि तस्य नित्यैकज्ञानस्योरीकारात् ॥ नच नाना ज्ञानानि कल्प्यानि ॥ तेषांयुगपदेकाधिकरणवृत्तितायांलोकविरुद्धत्वे घट्टकुटीप्रभातापातात् ॥ सर्वविषयकज्ञानानङ्गीकारे च "य सर्वज्ञ सर्वशक्ति ॥ सवेत्तिवेद्य नचतस्यवेत्ता" इति मुण्डकश्वेताश्वतरादिश्रुतय ॥ वेदाहसमतीतानिवर्तमानानिचार्जुन ॥ भविष्याणिचभूतानिमांतुवेदनकश्चन ॥ इत्यादिस्मृतयश्च व्याकुप्येयु ॥

नच पर्यायेणसर्वज्ञत्व शङ्क्यम् ॥ सर्वएवहिसर्वेषां भवन्तिक्रमशोमिथइति श्रीभागवतोक्तरीत्या पर्यायत सर्वज्ञतायाजीवेपि सभवेनेश्वरमात्र वृत्त्यात्वबोधकश्रुत्यादिविप्लवानपायात् ॥ तत्त्वमसीत्यादौ स्वेष्टसर्वज्ञत्वकिंचिज्ज्ञत्वादित्याज्यभागव्यवस्थाभङ्गप्रसङ्गाच्च ॥ तान्यहवेदसर्वाणिनत्ववेत्थपरतपेत्यासदिसार्वदिकसर्वज्ञत्वनोधकप्रमाणविरोधाच्च ॥ पर्यायेणसार्वज्ञ्येऽभिप्रेतेतत्तत्काले तत्तज्जन्मज्ञानस्यार्जुनेपिसत्वेन नत्व वेत्थेति निषेधोनोपपद्येत ॥ अथ श्रुत्याद्यनाकुलत्वाय सदा सार्वज्ञ्य तस्य स्वीक्रियेत तदा तानि ज्ञानानि नाना एकमेव वा नाद्य ॥ एककालावच्छेदेनानेकेषां तेषां सामानाधिकरण्यस्य बहुकालावस्थायित्वस्य च लोकविरुद्धत्वात् ॥ यदि चेश्वरधर्मेषु लोकविरोध सह्येततर्हि त सोढ्वा लाघवादेकमेव तत्सर्वावगाहि स्वीक्रियताम् ॥ लोकेपि समूहालम्बनाना ज्ञानविशेषाणामनेकावगाहित्वस्य दर्शनेन प्रथमपक्षवत्प्रबललोकविरोधाभावाच्च ॥ एवमीश्वरज्ञानस्य सिद्धएकत्वे तदिच्छायामपि तथात्वमस्तु ॥ तस्याज्ञानसमानविषयकत्वनियमात् ॥ किञ्च कार्यमात्र प्रतीश्वरेच्छाप्रयत्नौ कारण न वा ॥

न द्वितीय ॥ "सोकामयत ॥ इद"सर्वमसृजत ॥ कर्तारमीशपुरुषब्रह्मयोनिम्" अहसर्वस्यप्रभवोमत्त सर्वप्रवर्ततइति तपाम्यहमहवर्षनिगृह्णाम्युत्सृजामिचेत्यादिकर्तृत्वादिबोधकश्रुतिस्मृतिशतपीडापत्त ॥ लोकायतिकादितन्त्रवन्निरीश्वरवादापत्त्या श्रुतिप्रभृतिसर्वविप्लवप्रसक्तेश्च ॥ आद्यश्चेत्तद्विषयिण्यइच्छानाना एकैव वा ॥ न प्रथम ॥ लोके एकैकस्यास्तस्यास्त्रिक्षणावस्थायित्वनियमेनानेकासा तासा यौगपद्यस्य लोकविरुद्धत्वात् ॥

यदि चेश्वरधर्मेषु तद्विरोधस्याकिञ्चित्करत्वमाश्रीयेत तर्हि तसोढ्वा लाघवादेकैवेच्छा सर्वानुगता स्वीक्रियताम् ॥ इच्छाविशेषाणामनेकविषयावगाहितायाअनुभवेन प्रथमपक्षवत्प्रबलतद्विरोधाभावाच्च ॥ नच पर्यायेणतत्तदिच्छा कल्प्या ॥ कार्ययौगपद्यानुपपत्ते ॥ एतेनापि ज्ञाननित्यत्व दृढीकृतम् ॥ तदन्तरेणेच्छायास्तामन्तरेण कार्याणा चासभवात् ॥

समानविषयकत्व च तद्विषयविषयकत्वम् ॥ इह चेच्छाया किंविषयविषयकत्वेन स्थितिरनुभवबलेनाङ्गीक्रियते ॥ ज्ञानादिसमानविषयकत्वेनेति चेन्न ॥ ज्ञानादिवदिति दृष्टान्ततयोपन्यासासङ्गते ॥ अतएकैकविषयावगाहित्वाभिप्रायेण समानविषयत्वोक्तिस्तु प्रेक्षावच्छैलीविरुद्धा ॥ यच्च तत्र लौकिकेच्छातइत्यादि वक्ष्यमाण वाक्येत तमन्यथापि तदभ्याहोपुरुषिकामात्रम् ॥ इच्छात्व हि नाम इच्छतीति प्रमितिगोचरेच्छावजातिमत्त्वम् ॥ प्रवृत्ते साक्षादनुकूलगुणत्व वा ॥ अत्राद्यलक्षणे प्रमिति प्रत्यक्षशाब्दाद्यन्यतमा विव-

क्ष्यते ॥ तेनेश्वरेच्छायां तादृशशब्दविषयत्वाद्वाच्यापि द्वितीयस्मिंश्च ज्ञानेतिप्रसङ्गवारणाय साक्षात्पदम् ॥ विषये तद्वारणाय गुणपदम् ॥ परे तु विषयस्यापि ज्ञानेच्छाद्वारेवानुकूल-त्वमभिप्रेत्यगुणपदं त्यजन्ति ॥ आस्तांचैतत् ॥ तथाख चेश्वरेच्छायामपि समन्वेत्येवेति नात्यन्तवैलक्षण्यं तया ॥ उद्देश्यताख्यविषयतावत्त्वेन तौल्याच्च ॥ अतोन तत्रेच्छाशब्दप्रयोग पारिभाषिकोनानार्थोवास ॥ नित्यत्वसर्वावगाहित्वाभ्यामेवात्यन्तवैलक्षण्यस्वीकारे तु ईश्वरज्ञानेज्ञानशब्दप्रयोगोपि पारिभाषिक स्यात् ॥ स्याद्वा ज्ञानशब्दस्य नानार्थता ॥ किञ्चनित्यत्वेनविभुत्वात्सर्ववस्तुसंबन्धित्वेन धर्मान्तरैश्च लौकिकप्रतिबिंबतोविलक्षणतमेपि जीवे लोकविरोधमनुसन्धाय किञ्चिद्वैलक्षण्यस्यादोषत्वस्याष्टमश्लोकविवरणे वदन् प्रकृते च ताभ्यामेवात्यन्तवैलक्षण्यप्रतिपिपादयिषन्कुतोन जिन्हेषि ॥ ईशज्ञानेच्छयोश्च ततं शब्दं न वयं स्वयमेव प्रयुञ्म. ॥ किन्तु "सआत्मानमेवावेत् ॥ सद्वितीयमैच्छत्" इत्यादि-वैदिकव्यवहारानुसारात् ॥ नच श्रौतव्यवहारोनानार्थकल्पनेन पारिभाषिकत्वेन वोपपादनीय ॥ हनर्हिंसागत्योरित्यादिवजानातीच्छत्योरनेकशक्तिकताग्राहकमानाभावात् धातून् पारिभाषिकार्थान्तरादर्शनाच्च ॥ अतएव वृध्यादिसञ्ज्ञास्थलेपि क्विन्नन्तादयस्तेते शब्दा एव तत्रतत्रार्थेपरिभाष्यन्ते नतु तत्तत्प्रकृतयोधातव ॥ तस्माद्वेत्तिकामयतिप्रभृतीना-मनेकेपापारिभाषिकत्वकल्पनमरोचिष्णु ॥ इच्छाशब्दमात्रस्य पारिभाषिकत्वकल्पने तु "सद्वितीयमैच्छत् ॥ सोकामयत" इत्यादौ न तत्कल्पनावकाश ॥ अपिच मूलोक्तरीत्या ईश्वरेशरीराद्यभावादीक्षितृशब्दस्य ब्रह्मणिपारमार्थिकसत्यत्वाद्भ्रमाधिष्ठानशब्दस्य भव-न्मतेपीश्वरेच्छायाजगद्धेतुभावादिच्छाशब्दस्यच प्रयोग पारिभाषिक कुतोनस्यात् ॥ कुतो वानस्यादीक्षित्रादिशब्दानानानार्थतेत्याद्यूह्यम् ॥ ईश्वरेच्छायाएवजगद्धेतुत्वनान्येच्छाया इतितु (अ० ४ पा० ४ सू० १७) "जगद्व्यापारवर्जंप्रकरणादसंनिहितत्वाच्च" इत्यधि-करणेभाष्येमुक्तानामपिजगद्व्यापारप्रतिषिध्येश्वरएवतस्यापयद्भि शङ्कराचार्यैः स्वीकृतमेव ॥ तदैक्षतेत्यादिश्रुतीनामनित्येच्छापक्षपरतात्विच्छानित्यत्वनिर्णयेननिराकारिनिराकरिष्यतेच ॥ किञ्च तावका अपि बहवः सर्गसमयएव समुदयजुपामीश्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नानामाप्रलय-स्थायिनीमेकैकामेवव्यक्तिं मन्यतेऽतस्तादृशानित्येच्छापरत्वपक्षेपि वैलक्षण्यतादवस्थ्यान्नो-क्तदोषनिस्तार ॥ इच्छाजन्यसर्वकार्याणां सर्गारंभकालएवोद्भवस्यापत्तेश्च ॥

यत्तु (किञ्चतदाऽऽकारास्तद्धर्मावायावन्त. कल्प्यन्तेतावत्यइच्छा एवकल्प्यन्तां)मित्याद्युक्तंतन्न ॥ श्रुत्यनुसारेणैवकल्पनाऽस्मन्मतेस-भवतीत्युक्तमसकृदेवतादृशश्रुत्यभावेनतत्कल्पनाऽसंभवात् ॥ धर्म-भेदेनाकारभेदेनचधर्मिभेदकल्पनेस्मृत्यनुभवस्यबाधनेक्वृत्तिविशि-ष्टस्याऽनेकाकारस्यान्त करणस्यैकत्वनस्यात् ॥ तत्तत्क्षणवृत्तित्ववि शिष्टैकघटादिकल्पनापेक्षयातावन्तोघटपटादय कल्प्यन्तां ॥ नत्वेकं घटमक्ल्प्यतत्रतत्रतत्क्षणवृत्तित्ववैशिष्ट्यानि ॥ घटकल्पनायाआ-

धिक्यात् ॥ धर्मकल्पनातोधर्मिकल्पनागौरवस्यत्वन्मतेऽकिञ्चित्कर-
त्वात् ॥ त्वन्मतेऽत्रापियौक्तिकगौरवस्यासत्वान्मानाभावस्यचोक्तत्वा-
त् ॥ एवंचजितंक्षणिकवादिभिर्नास्तिकैः ॥ "तदैक्षतबहुस्यांप्रजाये-
य"इत्यादिश्रुतौतत्तत्पदार्थाऽऽकारानेकेच्छानामप्रतीतेस्तादृशश्रुति-
सत्वे नचेदृशीश्रुतिः स्मृतिर्वाकाचिदस्तीत्यादिकथनमयुक्तम् ॥
तत्रैकेच्छायाएवप्रतीतेः ॥

सहस्रासे ॥ किंचैतदाकाराइत्यादिमाश्रीयेतेत्यन्तं भागं दूषयंति ॥ यत्तुकिंचेत्यादिना ॥ प्रतीतेरित्यंतेन ॥ अत्रायं भावः ॥ यच्च किंचतदाकाराइत्यादिमानाभावादित्यंतमवादि तदपि कुशकाशावलंबनम् ॥ यद्धिच्छावादिनापि कश्चिदाकारः प्रतीच्छमुपगंतव्योन वा ॥ नाद्यः ॥ निराकारेच्छायाअप्रसिद्धेः ॥ आद्यश्चेद्बह्विच्छानां कल्पनेबाधिका नत्वेकेच्छायाः सा ॥ किंच प्रकारताविशेष्यतासंसर्गतास्यत्रिविधविषयतानिरूपितविषयितारूपधर्मः प्रतीश्वरज्ञानं प्रति तदिच्छां च मंतव्योन वा ॥ न द्वितीयः ॥ निर्विषयेच्छाद्यनुपपत्तेः ॥ आद्येइच्छायाःस्वाश्रयनिरूपितधर्मत्वेपिपूर्वोक्तविषयितानिरूपितधर्मित्वमक्षतमितिधर्मकल्पनातोधर्मिकल्पनायागुरुत्वात्रेच्छाबह्वःकल्प्यंतइतियुक्तमेव ॥ अन्यथात्वयापियावंतस्तत्तद्विषयाकारा मायावृत्तिविशेषाःकल्प्यंतेतावत्योमायाएवकल्प्यंताम् ॥ मायाकल्पनायास्तुतरामाधिक्याद्वचनमात्रेणगौरवादिव्यवस्थायाअसिद्धेस्त्वयाऽङ्गीकारात् ॥ तथायावंतोंतःकरणवृत्तिविशेषाजीवेषुकल्प्येरंस्तावंत्यंतःकरणान्येवाभ्युपेयंताम् ॥ धर्मिकल्पनात्वेनगौरवेमानाभावस्यत्वयैवोक्तत्वात् ॥ यदिचतत्कल्पनेगौरवस्ययौक्तिकत्वमाश्रीयेततर्हिप्रकृतेपितदाश्रीयतांसमानयोगक्षेमत्वात् ॥ धर्मिकल्पनस्यागुरुत्वेघटादिषुघटत्वैकत्वनीलत्वाद्येकैकधर्माश्रयनानाधर्मिसमुदायरूपत्वमपिसुवचम् ॥ मूलदर्शितदिशाक्षणिकवादस्यापादनमपिसुकरम् ॥ यद्विच्छात्वादिनास्वाश्रयेऽनंतेच्छानांसंग्रहात्तासामुपरि विषयितादेस्तेऽनंताएवकल्प्याइतिमहदेवगौरवम् ॥ यच्च (नचेदृशीश्रुतिःस्मृतिर्वाकाचिदस्तियद्बलात्स्वल्पपिगौरवेबहुधर्मानुगतैकेच्छाऽऽश्रीयेत) इत्युक्तंतद्बोधाद्बहुधर्मानुगतामेकामनाश्रित्यैकैकधर्मानुगतानां बह्वीनामाश्रयणेपीच्छासुधर्मितायाःस्वमुखेनैवोपादानेन (इच्छैवधर्मपदेन) इत्यादिग्रंथोक्तपूर्वस्य स्वयमेवनिरासात् ॥ तस्याः सर्वथानिर्धर्मत्वेऽभिप्रेयमाणेतुधर्मानुगतेत्येव नकुंयुक्तं ॥ नतुबहुपदम् । विषयितादिधर्मशून्येच्छायाअप्रसिद्धेश्च ॥ वस्तुतस्तुप्रपंचाविर्भावहेतुतयाश्रातायाःपरब्रह्मेच्छायाःश्रवणाद्बहुत्वबोधकश्रुत्याद्यभावाच्चमिच्छादेकत्वं सर्वकार्यान्यथानुपप-

---

१ किंच तदाकारास्तद्धर्मावा यावन्त कल्प्यन्ते तावत्य इच्छाएवकल्प्यन्ताम् ननुएकामिच्छामेकस्य तदाकारादयः ॥ इच्छाकल्पनाया आधिक्यात् ॥ इच्छैवच धर्मपदेनोच्यता तस्याइच्छाश्रयधर्मित्वात् ॥ एतेन धर्मकल्पनातोधर्मिकल्पनायागुरुत्वाबेच्छाबहुत्व कल्प्यन्तइतिप्रत्युक्तम् ॥ वचनमात्रेण गौरवादिव्यवस्थायाअसिद्धेश्च ॥ नत्रागति यौक्तिकगौरवेधर्मिकल्पनात्वेनैव गौरवम् ॥ मानाभावात् ॥ नचेदृशी श्रुतिः स्मृतिर्वा काचिदस्ति यद्बलात्स्वल्पपिगौरवे बहुधर्मानुगतैकेच्छाऽऽश्रीयेत ॥

स्यासिद्धत्वदपितत्तदाकारवत्त्वंचश्रुतोनस्वीकार्यम् ॥ लोकविरोधादितिचेत्सर्वास्ताः सृष्ट्यवसरएवसंभूताआसंप्रलयंवर्तिन्योमन्यंतेनवा ॥ नाद्यः ॥ तद्विरोधतादवस्थ्यात् ॥ तादृशीच श्रुतिःस्मृतिर्नावाच्या ॥ यथातावत्कालस्थायिन्योपक्षईश्वरेच्छाबोधिताःस्युः ॥ द्वितीयश्चेज्जीववदीक्षणानस्थायिन्योनानेच्छाएकैकदाःक्रमेणोत्पद्यंतेयुगपदपिवाभाद्यएकक्षणावच्छिन्नबहुकार्यानुपपत्त्याप्रागेवापाम्नः ॥ अंत्येतद्विरोधोनिरच्छेदः ॥ किंचसृष्टिकालएवोत्पन्नानांतत्तत्स्वस्वकार्यंतत्तद्भावविकारविषयिणीनां लोकानुरोधात् क्षणत्रयमात्रावस्थायिनीनामनन्तेच्छानामाप्रलयं तत्तत्कालनियततत्तत्कार्यसंभवनिर्वाहायानन्तसंतानकल्पने महदेवनिरर्थकगौरवम् ॥ न च कार्यपूर्वक्षणएवेच्छाउत्पद्यंतइति न सृष्टिदिष्टाद्यप्रभृति तत्संततिः कल्प्येतिवाच्यम् ॥ सतपोतप्यतेतिश्रुतिविरोधात् सार्वज्ञ्यविरोधाच्च ॥ तथाहि परमेश्वरः सर्गावसरएव भावीनि यावत्कार्याणि तत्तज्जन्मास्तित्ववृद्ध्यादीनि तत्र सर्वत्र स्वेच्छानिमित्तकत्वं च जानाति न वा ॥ प्रथमे सर्वेच्छास्तदैवसिद्ध्यन्ति ॥ द्वितीये सर्वविस्त्वश्रुतीनां वेदाहं समतीतानीत्यादिस्मृतीनां च व्याकोपः ॥ अतएवस्याअपि तदिच्छायाः सर्वाकारकत्वं श्रुत्यनुकूलयुक्तिसिद्धम् ॥ ईश्वरधर्मेषु लोकविरोधस्याकिंचित्करत्वात् अन्यथा तदीयैकनित्यज्ञानस्यापि सर्वावगाहित्वं न स्यात् ॥ तत्र ब्रह्मधर्मत्वादिना तद्विरोधसहनेत्वत्रापि स सोढव्यइति पूर्वमेवावोचाम किंच तदिच्छायाएकत्वं "सईक्षांचक्रे" (स्कं० १०अ० ३०।३३ श्लो० ३५) तस्येच्छयात्तवपुषः कुत एव बंध इत्याद्येकत्वबोधकानेकश्रुतिस्मृतिसिद्धम् ॥ नचोक्तश्रुतौ ईक्षांचक्रइतीक्षतेरेव लिटि रूपमाश्रित्यैकपदं तदितिशंक्यम् ॥ शंकराचार्यैरप्युपनिषद्भाष्ये "ईक्षांचक्रेईक्षणं दर्शनं चक्रे कृतवान्" इतिव्याचक्षाणैरीक्षामित्यत्र पृथक्पदत्वस्य बोधनात् ॥ नच द्वितीयाश्रुत्या ग्रहगतैकत्ववत्तदविवक्षितमितिशंक्यम् ॥ तस्येच्छया (स्कं० १ अ० ३ श्लो० १) आदौ लोकसिसृक्षयेत्यादौ तृतीयाश्रुत्या गवाक्रीणातीत्यादिवत्तस्याभ्युपेयत्वसिद्धेः ॥ एतेन "सोकामयत तदैक्षत सेयंदेवतैक्षत" इत्यादावेकैव सा ज्ञेया ॥ अतएव सूत्रकारोपि "कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ पराभिध्यानात्तु ॥ संकल्पादेवत्वि" त्यादौ तस्याएकत्वमेवाह ॥ नित्यत्वं च "भारूपः सत्यसंकल्पआकाशात्मा" इत्यादिसामगशांडिल्यविद्या प्रभृतिश्रुतिप्रतिपन्नं औपनिषदैः सत्यनित्यशब्दयोः पर्यायतायाः पर्याश्रितत्वात् ॥ ईश्वरधर्मत्वाच्च "विनाशी वा अरेयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा" इत्यादिश्रुतिसम्मतम् ॥ नचात्रोच्छित्तिधर्मत्वाभावोर्थः कल्प्यः ॥ अविनाशिपदेन पौनरुक्त्यापातात् ॥ नाप्यनुच्छित्तिर्धर्मोयस्येति ॥ तावताऽपि सधर्मकत्वापत्ते उक्तदोषाच्च ॥ धर्मनित्यत्वञ्च तुरीयश्लोकखण्डनादौ विस्तरेणोपपादयिष्यते ॥ एवं सिद्धएकत्वे नित्यत्वे च तस्याएवानेकाकारकत्वं तत्तद्देशकालावच्छिन्नसर्वकार्यान्यथानुपपत्तेः ऋगादिशाखासु क्रमेण "सईक्षत लोकान्नुसृजा इति ॥ सद्वितीयमैच्छत्सहैतावानास सेयंदेवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति" इत्यादिभ्यस्तस्याः सर्वकारणत्वबोधकैतरेयकाण्वच्छन्दोगादिश्रुतिभ्यश्च श्रौतार्थापत्त्यैवसिद्ध्यति ॥ किञ्च "बहुस्याम्प्रजायेयेति"

इतिब्रह्मवल्लिधेतरेतुविद्याश्रुतिः स्पष्टमेकस्यास्तस्याअनेकाकारानुगतत्वम्बोधयति ॥ अन्यथा इतिशब्दद्वयं भूयात् बहुस्यामित्याकारस्य भिन्नत्वात् ॥ सकामयतेतिचावर्तनीयं स्यात् ॥ नित्यत्वञ्च सिद्धार्थस्सिद्धसकल्प इतिविष्णुनामसहस्रस्मृतिः स्फुटमाह सिद्धशब्दस्य नित्यपर्यायत्वंतु महाभाष्ये पस्पशाह्निके "सिद्धे शब्दार्थसंबंध" इतिवार्तिकव्याख्याने स्पष्टम् ॥

तादृश्याश्चेच्छायाब्रह्माभिन्नैस्तत्तत्पदार्थैः संबन्धे न किंचिद्बाधकम् ॥ पदार्थस्योत्पन्नत्वानुत्पन्नत्वेनाऽसत्संमते सर्वेषां पदार्थानां ब्रह्मस्वरूपेण सत्वात् ॥ एतेन एवंचेत्यादिदूषणमनवकाशं जीवेच्छानां नित्यत्वापादनं सत्कार्यवादिनां मते नसंभवति ॥ इष्टाऽऽपत्तिपराहतत्वात् ॥ नच जीवेच्छानामुत्पत्तिविनाशयोरनुभवसिद्धत्वात्कथमिष्टापत्तिरितिवाच्यम् ॥ अनुभवस्याविर्भावतिरोभावविषयकत्वात् ॥ तिरोभावेऽपिसद्रूपेणास्त्येव ॥ एवञ्चतदृष्टान्तेनेश्वरेच्छायाअनित्यत्वाऽऽपादनंनसंभवति ॥ जीवेच्छेश्वरेच्छयोर्नित्यत्वे प्रकारभेदस्त्वस्त्येव ॥ "सोकामयते"त्यादावुत्पत्तिवाचकपदाऽभावान्नाशवाचकपदाऽभावाच्च कथंतादृशश्रुत्योत्पत्तिविनाशयोः सिध्या नित्यत्वं वक्तुमशक्यम् ॥ वस्तुतस्तु किञ्चेत्यादिप्रलापः परमताज्ञानेन स्वकल्पितशङ्कासमाधानरूपउन्मत्तप्रलापतुल्य एव (कश्चायमिच्छाविषययोस्त्वन्मते संबन्धः किंस्वरूपात्मक उत तद्भिन्नः) इत्यादिना इच्छासंबन्धविषयकप्रश्नः कृतः तत्र ब्रूमः ॥ इच्छाविषययोः स्वरूपएव संबन्धः ॥ सचाविर्भविष्यत्तद्विषयस्वरूपएव फलजनकः ॥ इच्छास्वरूपस्तु नाङ्गीक्रियतेतेनेच्छायानित्यत्वइत्यादिकादोषा अनवकाशाः ॥ नचस्वरूपस्य संबन्धत्वसंभवे संयोगादिर्व्यर्थः स्यादिति वाच्यम् ॥ नहिकिञ्चित्प्रतियोगिकस्य किञ्चिदनुयोगिकस्य स्वरूपस्य संबन्धत्वसंभवोन्यप्रतियोगिकानां संयोगादीनांव्यर्थत्वसंपादकइति कस्यचिदपिसंमतम् । एवं चेच्छायाविषयैर्विषयत्वात्मकस्वरूपसंबन्धस्वीकारेपि घटादीनां भूतलादौ संयोगे कोविरोधः ॥ किञ्च घटादीनां भूतलादौ कालिकदैशिकैकज्ञानविषयत्वादीनां संबन्धानां संभवेपि संयोगस्य संबन्धत्वं प्रतीत्यनुसारेण वैशेषिकैरङ्गीक्रियते ॥ एवं च समानाधिकरणसंबन्धस्यापि संबन्धान्तरानुच्छेदकत्वे व्यधिकरणस्योच्छेदकत्वशङ्कातुदूरादपास्ता ॥ घटादीनांत्वदभिमतानुत्पन्नतादशायामनाविर्भूतत्वेपिसद्रूपे ब्रह्मणि घृतकाठिन्यवल्लीनत्वात्सत्त्वेन तत्रेच्छायाः स्वरूपसंबन्धः संभवत्येव ॥ तथा च एतेनेत्यादिकं

दत्तोत्तरम् ॥ नाप्युभयभिन्नइत्यादिकं दूषणं तूभयभिन्नस्य संबन्धस्यात्रानङ्गीकारेणैवानवकाशं सतिकुड्ये चित्रमितिन्यायात् ॥

सहस्राक्षे एवंच नित्येच्छाया इत्यादिस्थितेरितिन्यायादित्यन्तं भागंदूषयंति तादृश्याश्चेच्छायाइत्यादिना ॥ चित्रमितिन्यायादित्यन्तेन उत्पन्नत्वेति ॥ कालभेदेन व्यवस्थिते ते नासत्सम्मते ॥ इदानीमयमुत्पन्नःपूर्वमनुत्पन्नइतिसत्कार्यवादेवक्तुमशक्यत्वात् ॥ नित्यत्वादनुत्पन्नत्वं तु सम्मतमेवेति हृदयम् ॥ अत्रेदमाकूतम् ॥ यत् एवञ्च नित्येच्छायास्तैस्तैरित्यादि समानमित्यन्तमत्रापि तत्तु कोलाहलमात्रम् । आप्रलयस्थायित्वपक्षे ईशेच्छायास्तैस्तैः सृज्यमानपदार्थैः संबंधस्य तत्तत्कार्याणामनुभूयमानक्रमिकत्वोपपत्तये विरम्य व्यापारस्य च त्वयापि स्वीकार्यत्वात् ॥ अनंतेच्छासंतानपक्षस्तु पुरैव निराकृतः ॥ तत्पक्षे कार्यसाक्षाज्जनकेच्छातिरिक्ततत्सन्तानस्य जीवेच्छावत्फलव्यभिचारितयैश्वर्यमपि भज्येत ॥ समानविषयत्वेनोपक्षयोक्तिस्तु विद्वच्छैलीविरुद्धा ॥ किञ्चैकैककार्यनियतैकैकेच्छापि तत्तत्कार्यक्षणएवोत्पद्यते ततः पूर्वं वा ॥ नाद्यः तस्याः कारणत्वासिद्धेः ॥ अनन्यथासिद्धकार्यनियतपूर्ववृत्तेरेवकारणत्वात् ॥ द्वितीयश्चेत् उत्पत्स्यमानेन कार्येण तत्सम्बन्धः क्षणं विरम्य व्यापारश्च वक्तव्य एव कार्यस्य यत्नोत्तरकाले सभवात् ॥ विषयत्वरूपस्य तस्यास्तत्तत्कार्ये सम्बन्धस्यानंगीकारेतु घटेच्छातः पटोप्युत्पद्येतेति महत्येव कार्यकारणभावाऽव्यवस्था ॥ अस्तुचेयमसत्कार्यवादिनां त्वादृशांतार्किकाणाञ्चाविद्यमानेन वस्तुना तत्सम्बन्धचिन्ता ॥ अस्माकं सत्कार्यवादिनान्तु कार्यस्यापि नित्यत्वेन सार्वदिकस्तत्सम्बन्धो नानुपपन्नः ॥ आविर्भावश्च

---

१ एवंच नित्येच्छायास्तैस्तैः सृज्यमानैः सबन्धमात्राङ्गीकारपक्षोपिनिरस्तः ॥ अनुत्पन्नेन पदार्थेन तदाविर्भाविन वा इच्छायाःसबन्धाऽयोगात् ॥ समानविषयतयैवोपक्षयेण विरम्यव्यापाराभावाच्च ॥ अन्यथा लाघवेन जीवेच्छानामपि नित्यत्वप्रसङ्गात् ॥ नच जीवेच्छाना न नित्यत्वमनुभवेनोत्पत्तिनाशयोः सिद्धत्वादिति वाच्यम् ॥ ईश्वरेच्छायाअपि सोऽकामयतेत्यादिश्रुत्योत्पत्तिनाशयोः सिद्ध्यानित्यत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥ ईश्वरेच्छायामुत्पत्तिनाशयोर्व्यपदेशस्य सबन्धोत्पत्तिनाशाभ्या स्वीकारे तु जीवेच्छायामपि तयोरनुभवस्ताभ्या स्वीक्रियेतेति समानम् ॥ किञ्च लाघवमानेण श्रुत्यर्थस्यौपचारिकत्वस्वीकारे स्वमादेरप्यनित्यत्वाऽसिद्धिः ॥ कश्चायमिच्छाविषययोस्त्वन्मतेसंबन्धः ॥ किं स्वरूपात्मकउत तद्भिन्नः ॥ आदेऽपि किमिच्छास्वरूपात्मक आहोस्विद्विषयस्वरूपात्मकः ॥ नतावदाद्यः ॥ इच्छायानित्यत्वेन तस्य नित्यत्वानपाये उक्तदोषाऽनिस्तारात् ॥ सबन्धत्वरूपेणेच्छायाअप्यनित्यत्वेतु तदीयनित्यरूपमजागलस्तनायमानमेव ॥ अनित्यरूपस्य स्वीकृतत्वेन गौरवाऽनपायात ॥ किञ्च स्वरूपस्य सबन्धत्वसम्भवे संयोगादिर्व्यर्थः स्यात् ॥ एतेन सबन्धस्य विषयस्वरूपत्वमपि निरस्तम् ॥ घटादेस्तदाविर्भावस्य वाऽनुत्पत्तिदशायां तत्स्वरूपाऽभावेनेश्वरस्य तदिच्छाऽनुपपत्तेश्च ॥ नाप्युभयभिन्नः सबन्धः ॥ निर्वक्तुमशक्यत्वात् ॥ किञ्च तस्याऽपि सबन्धान्तरकल्पनायामनवस्था ॥ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादवस्थितेरिति न्यायात् ॥

अस्मिन्देशेस्मिन्कालइदमेवंलौकिकानुभवगोचरीकरिष्यामीतीश्वरेच्छाविषयत्वमेव ॥ अतो यस्मिन्कालोपाधौ यद्देशावच्छेदेन यत्प्रचिकाशयिषितं तदैव तत्र तात्संसारिजीवैरनुभूयते यस्मिंश्च कालोपाधौ यत्तिरोविभावयिषितं तदैव तत्तिरोधत्तइति न काप्यव्यवस्था ॥ आपाद्यमानश्चीवेच्छानित्यत्वन्तु सत्कार्यवादिनेष्टतयाऽभ्युपगम्येत ॥ तदुत्पत्तिनाशप्रतीतेराविर्भावतिरोभावविषयकत्वात् ॥ नन्वेवंसति जीवेच्छेश्वरेच्छयोः को विशेष इति चेदुच्यते ॥ जीवेच्छा घटादिवदाविर्भावतिरोभावशालिनी तेन तत्र जन्यत्वव्यवहारः ॥ वृत्तिरूपतज्ज्ञानवत् ॥ स्पष्टश्चेदं सर्वार्थनिर्णये (कारिका १३८) बुद्धेर्वृत्तिः स्थितिर्नाम गुणतः सा त्रिधा मतेत्यत्र निबंधावरणभंगयोः तृतीयस्कंधसुबोधिन्यादौ च ॥ ईश्वरेच्छात्वीश्वरवत्स्वातंत्र्येण नित्या तद्धर्मत्वात् ॥ अतोजीवेश्वरज्ञानयोरिवतदिच्छयोरपि नित्यत्वे अनित्येजननमित्याद्युक्तदिशा प्रकारभेदोस्त्येव ॥ एवञ्च जीवेच्छास्तु नानाव्यक्तयो नेश्वरेच्छावन्नित्याः आविर्भावतिरोभावरूपतदुद्भवोपरमयोरनुभूयमानत्वात् ॥ नचानुभवः सम्बन्धोत्पत्तिनाशादिनाऽन्यथानेयः श्रुतिसंवादित्वात् ॥ संगात्सञ्जायते कामः कठवल्लीबृहदारण्यकयोः "यदासर्वे प्रमुच्यंते कामाः" सप्तमस्कन्धदशमाध्याये (श्लोक ७) विमुञ्चति यदा कामान्मानवो मनसि स्थितान् ॥ तर्ह्येव पुण्डरीकाक्ष भगवत्त्वाय कल्पते एवमादिषु तज्जननप्रलययोर्व्यक्तिबाहुल्यस्य च श्रवणात् ईश्वरेच्छावत्स्वातंत्र्येण तन्नित्यताबोधकमानानुपलंभाच्च "सोकामयत" इत्यादिश्रुतयस्तु "बहुस्याम्प्रजायेयेति" इतिस्वरूपव्यवस्थापकेन पूर्वान्वयिनेतिशब्देन तादृशतदाकारस्यैव तदाप्राकट्यंबोधयन्ति न तु नित्येच्छाशक्तेरुत्पत्तिनाशौ ॥ अश्रुतेः ॥ न च भूतार्थकाख्यातश्रुत्या तौ शक्यवचनौ "सदेव सोम्येदमग्रआसीत ॥ ब्रह्मवा इदमग्र आसीत्" इत्यादौ तच्छ्रुत्या ब्रह्मणोपि तयोरापत्तेः ॥ ननु "सत्यंज्ञानं" इत्यादि तन्नित्यताबोधकश्रुतिविरोधान्नैवमितिचेत् "अनुच्छित्तिधर्मा ॥ सत्यसंकल्पः ॥ पराऽस्यशक्तिः" इत्यादिनित्यत्वगमकश्रुतिविरोधः प्रकृतेपि तुल्यः ॥ स्वतःप्रमाणशब्दप्रतिकूललाघवन्त्वलौकिकेर्थेनादरणीयम् ॥ तस्य स्वतःप्रामाण्यन्तु पूर्वतन्त्रे तर्कपादऔत्पत्तिकाधिकरणेप्रसिद्धमेव ॥ अन्यथा लाघवाज्जीवेश्वरज्ञानयोरप्यविशेषो वाच्यः "तआत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति" इत्यादौलङ्श्रुत्याप्रहितलयोत्पत्तिनाशयोस्तत्रापि शक्यवचनत्वात् ॥ नचेष्टापत्तिः ॥ शङ्कराचार्यैरपि (अ० १ पा० ३ सू० ४) "प्राणभृच्च" इत्यादिसूत्रेषु "यद्यपि प्राणभृतोविज्ञानात्मनआत्मत्वंचेतनत्वं च संभवति ॥ तथाप्युपाधिपरिच्छिन्नज्ञानस्य सर्वज्ञत्वाद्यसंभवेसती" त्यादिग्याकुर्वद्भिस्तयोः परिच्छिन्नत्वापरिच्छिन्नत्वादिना विशेषस्यांगीकारात् ॥ प्रथमपादे क्षत्तिसूत्रेऽपि "यस्यहिसर्वविषयावभासनक्षमंज्ञानं नित्यमस्तिसोसर्वज्ञइति विप्रतिपिद्धम् ॥ अनित्यत्वेहि ज्ञानस्य कदाचिज्जानाति कदाचिन्नजानाति इत्यसर्वज्ञत्वमपि स्यात्" इत्यादिनेश्वरीयज्ञाने विशेषो दर्शितः ॥ एवमीशजीवेच्छयोरपि नित्यत्वानित्यत्वसर्वविषयकत्वाल्पविषयकत्वादिनावैलक्षण्यं तैरप्यनेकत्रस्पष्टीकृतम् ॥ यथा नेतरोऽनुपपत्तेरित्यत्र "प्राक् शरीराद्युत्पत्तेरभिध्यानं सृज्यमानानां विकाराणां

स्तुरव्यतिरेक ॥ सर्वविकारसृष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते" इतिवदद्भि सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशाधिकरणे विवक्षितगुणसूत्रे "सत्यसंकल्पत्व हि सृष्टिस्थितिसंहारेष्व-प्रतिबन्धशक्तित्वात् परमात्मनोवकल्पते परमात्मगुणत्वेन च यआत्मापहतपाप्माइत्यत्र सत्यकाम सत्यसंकल्पइतिश्रुतम्" इत्याद्युक्त्वा अनुपपत्तेस्तु नशारीरइत्यग्रिमसूत्रे जीवे तादृताशेच्छाद्यनुपपत्तिर्व्याख्याता ॥ एतेन वैलक्षण्येसतीश्वरेच्छायामिच्छाशब्दप्रयोगपारि भाषिकत्वापाताद्युक्तिस्तस्य स्याचार्याधिक्षेपरूपेति पुनरप्यपास्ताविदितव्या ॥ अवैलक्षण्य-दुराग्रहेतु उभयेच्छयोर्मायामात्रवृत्तिविशेषत्वमन्त करणमात्रवृत्तिविशेषत्व वा स्वीक्रियता नतु स्वेष्टलीला तन्नेद ॥ तथासति स्वदुक्तदोषाणा त्वन्मतेऽप्यनिस्तारात् ॥ किञ्च नहिक-श्चित्क्षणमपि जातुतिष्ठत्यकर्मकृदिति वाक्याज्जीवज्ञानेच्छाप्रयत्नानामपि प्रवाहसावत्यमव-श्यमभ्युपेयम् ॥ यावत्तज्ज्ञानेच्छादिकं प्रति कारणत्व चेश्वरेच्छादेर्वाच्यमेव ॥ उन्निनी-याऽधोनिनीपाश्रुते "परात्तुतच्छ्रुते" इतिन्यायाच्च ॥ एवकारचसति जीवाना-मानन्त्येनानन्तायुगपत्प्रवर्तमानायावत्तदिच्छा प्रतिकारणभूतायायुगपदनेकाकारकत्वमी-श्वरेच्छायाअर्थात्सिद्धम् ॥ जीवेच्छाना नित्यत्वेतु कार्यकारणभावोपि दुर्वच ॥ तस्मादनेकश्रुतिसमतमीश्वरेच्छाया नित्यत्वमेकत्वमनेकधर्मशास्त्रिव सर्वकारणत्व जीवे-च्छातोवैलक्षण्य च निर्बाधम् ॥ यत्तु लाघवमात्रेणश्रुत्यर्थस्यौपचारिकत्वस्वीकारे स्वप्नादेरप्यनित्यत्वासिद्धिरिति तदकिंचित्करम् ॥ नहिवयसोकामयतेत्यादावप्युपचार-माद्रियामहे किन्तु तद्घटकेतिशब्दमहिम्नासिद्धमेवार्थमनुवदाम इति सन्ध्यसृष्टिश्रुतौ नोपचारशंकाप्रसक्ति ॥ किञ्च "नतत्ररथानरथयोगानपन्थान " इति स्वाभिकवस्त्व-भावबोधकश्रुतिरिवनेश्वरेच्छायास्तद्बोधिकासोपलभ्यते ॥ नापितदिच्छायाइव स्वप्नस्य-नित्यत्वबोधिका सा ॥ अतोनान्यतरस्य नित्यत्वेनानित्यत्वेन वाऽन्यतरस्य तत्सिध्यति ॥ स्वप्नस्य मायामात्रत्वे न मिथ्यात्वच सन्ध्येसृष्टिरित्यधिकरणे परमाचार्यैरेव निरणायि ॥ नेत्थतदिच्छायास्तथात्वसाधक किंचिदधिकरणमस्ति ॥ अतोन किंचिदेतत् ॥ यच्च कश्चायमित्यादि इतिन्यायादित्यन्त तत्तु प्रायोनैयायिकानेवोद्दिश्य प्रावर्ततेति तद्ग्रन्थैरेव दत्तोत्तरत्वात् ॥ अतएव पिशाच पिशाचभाषयैव बोधनीय इति न्यायमनुसृत्य मूले समाहितम् ॥ स्वरूपएवेति ॥ स्व विषयस्यात्मा रूप यस्येति तथा ॥ वैशेषिकैरिति ॥ सिद्धान्ते सयोगस्य स्पर्शविशेषतयाङ्गीकारादेवमुक्तम् ॥ अत्राय *निगर्व* ॥ *वस्तुतस्त्विच्छाविषययोर्विषयविषयिभाव सबन्ध* ॥ *ईश्वरेच्छाप्रपचयोस्तु* कार्यकारणभावोधिक ॥ तौचानुभवबलात् "सोकामयत ॥ एषउएव" इत्यादिश्रुति-शतबलाच्च शक्येते एवनिर्वक्तुम् ॥ तत्र ब्रूम इत्यादिमूलस्याप्यत्रैव तात्पर्यमित्यवगन्त-व्यम् ॥ विषयताच स्वरूपसबन्धएवेति प्राञ्चस्तार्किका ॥ तथाहि घटादिनिष्ठ ज्ञानादि-विषयत्व तत्प्रतियोगिक सबन्धविशेष सच प्रतियोगित्वादिवत्स्वरूपानतिरिक्तएव क्लृप्तेन स्वरूपेणैवोपपत्तौ अतिरिक्तकल्पनानवकाशात् ॥ नचतादृशसबन्धस्य ज्ञानविषयान्यतर स्वरूपत्वादरे विनिगमकाभावादुभयस्वरूपत्व कल्प्यम् । तदपेक्षयाऽतिरिक्तैकविषयता

कल्पनैव लघुरिति वाच्यम् ॥ विषयताया विषयस्वरूपत्वे घटादिनिरूपिताधेयतायास्तथा-मनुपपत्त्या ज्ञानादिस्वरूपाया एवोपगमात् ॥ अभेदेप्याधाराधेयभावोपगमे घटो ज्ञानादि-विषयतावानिति शब्दो घटवानित्यादिप्रतीयेत ॥ नच विषयतात्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरण-तैव घटादावुपेयते नघटत्वावच्छिन्ननिरूपितेति नातिप्रसङ्ग इतिवाच्यम् ॥ विषयतात्वाव-च्छिन्ननिरूपितत्वस्य विषयतात्वाश्रयघटादिरूपविषयतानिरूपितत्वविलक्षणस्य दुर्वच-त्वात् ॥ अस्तु वा विनिगमनाविरहादुभयरूपा विषयता तथापि तादृशोभयस्य क्लृप्तत्वाद-तिरिक्तविषयतायास्तत्र ज्ञानादिसम्बन्धतायाश्च कल्पनापेक्षया तदुभयस्य ज्ञानादिसम्बध-त्वकल्पने गौरवानवकाश इति ॥ अत्र नव्यास्तु मन्यते ॥ विषयत्व पदार्थांतरमेव नतु स्वरूपसम्बन्धविशेष ॥ तथाहि ज्ञानविषयताया ज्ञानात्मकत्वे ज्ञानाधिकरणस्य कालादेर-ज्ञानविषयतापत्ति कालनिष्ठज्ञानसम्बधस्यापि ज्ञानस्वरूपानतिरिक्तत्वात् ॥ एव स्वाभावेन सम प्रतियोग्यनुयोगिभावरूपज्ञानसम्बन्धस्यापि स्वरूपानतिरिक्ततया घटादिज्ञानस्य घटा-दिविषयकत्ववत्स्वाभावविषयकत्वस्य तत्रापत्ति कालादौ ज्ञानादिसम्बन्धस्यातिरिक्त-त्वे च विनिगमनाविरहात् विषयनिष्ठतत्सम्बधस्याप्यतिरिक्तत्वसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैव एव विषयताया ज्ञानस्वरूपत्वे घटवद्भूतलमित्यादिज्ञाननिरूपितानां घटभूतलादिवृत्तिवि-षयतानाममेदाऽऽपत्त्या तादृशज्ञानानन्तर घटप्रकारकज्ञानवानहमित्यादिप्रत्ययवद्भू-तलप्रकारकज्ञानवानहमित्यादिप्रत्ययप्रसग घटनिष्ठप्रकारताख्यतज्ज्ञानरूपविशेष्यताया एव भूतलवृत्तित्वात् ॥ घटपटावित्यादि समूहालम्बनात्मकैकज्ञानीयघटपटादिरूपनाना-विषयनिष्ठविषयतानामैक्यतया तादृशज्ञानानां घटत्वपटत्वावच्छिन्नपटघटादिनिष्ठविषय-ताकतया भ्रमत्वापत्ति तद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नतन्निष्ठविषयताशालिबुद्धेरेव भ्रमत्वात् ॥ तदा घट येन पटवेद्मीत्यनुव्यवसायश्च स्यात् ॥ घटत्वावच्छिन्नपटनिष्ठविषयताकज्ञानस्यैव तादृशानु-व्यवसायविषयत्वात् ॥ विषयताया विषयस्वरूपत्वेच घटत्वप्रकारकप्रमाविषयताया पटत्व-प्रकारकभ्रमनिरूपितायाश्च घटनिष्ठविषयताया ऐक्यप्रसङ्गेन घटत्वप्रकारकप्रमाया अपि भ्रमत्वापत्ति ॥ एव घटवद्भूतल सयोगश्च घटभूतलसयोगाइतिज्ञानयो समूहालम्बन विशिष्टबुद्धिरूपयोरविशेषश्च स्यात् ॥ विषयाणां तत्तदात्मकविषयतानां चाविलक्षणत्वात् ॥ तस्मादनन्यगत्या ज्ञानतद्विषयातिरिक्तमेव विषयत्वसिध्यति ॥ तच्च विषयेघटादावाश्रयतया ज्ञानेचनिरूपकतयावर्त्तते॥एतेनविषयित्वमप्यतिरिक्तव्याख्यातम् ॥ अधिकन्तु गदाधरभट्टा-चार्यैर्विषयतावादे प्रपञ्चितम् । तदेवेह दिङ्मात्रमनूदितम् ॥ एतेन ज्ञानतद्विषयस्वरूपाति-रिक्तविषयतायाअशक्यनिर्वचनत्वोक्तिरपास्ता ॥ नच तस्या अपि सम्बन्धान्तर कल्प्यम् ॥ अनवस्थापातात् ॥ नन्विष्टापत्ति समवायाभ्युपगमन्यायानुरोधादितिचेत् किमिद सूत्र सम्बन्धमात्रमुच्छेत्तु प्रवृत्ते कणभक्षाभिमतसमवायमात्रवा ॥ नाद्य ॥ सौत्राक्षरतोप्रतीते ॥ "अस्मिन्नस्यच तद्योगशास्ति ॥ अध्यात्मसम्बन्धभूमाह्वस्मिन् ॥ इह तद्योगात् ॥ परमत सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्य ॥" इत्यादिषु स्वेष्टतयाऽऽचार्यस्य सम्बन्धोदाहरण-

स्याघातापाताच्च ॥ द्वितीयश्चेदंकुर्मः ॥ तथाच सति गुणकर्मजातिविशेषादि स्थित्यर्थं काणादैर्यथाङ्गीक्रियमाणोऽयुतसिद्धयोर्नित्यसंबन्धएव समवायाख्योनेन न्यायेननिराक्रियतइति न प्रकृते एतत्प्रयुक्तयवकाशः ॥ नचैवमनवस्थाभयात्समवायएव विश्रांतिः स्वीकरिष्यत इति प्रकृतन्यायबाधःशङ्क्यः ॥ संबन्धिनि संयोगादिस्थित्यर्थं विलक्षणं संबन्धान्तरं स्वीकृत्य तत्र विश्रमाङ्गीकरणापेक्षया अन्ते रण्डाविवाहश्चेदादावेव कुतोन सइतिन्यायेन संयोगादिरेवाश्रयतादात्म्येन तत्र तिष्ठतीति स्वीकारस्यैव रामणीयकात् विलक्षणव्यर्थपदार्थान्तरस्वीकारे गौरवाच्च ॥ नहिसमवायवत् संयोगादि संबन्धाअपि त्यक्तुं शक्यन्ते ॥ प्रत्यक्षादिप्रमितिसिद्धत्वात् तस्य वैलक्षण्यंतु संबन्धमात्रस्यापाणिपिहितमुभयनिष्ठतानियममुलंघ्य द्व्यणुकत्र्यणुकादिसंबन्धिध्वंसप्रागभावदशायामपि परमाण्वादिषु नित्यस्य तस्याङ्गीकारात्स्फुटमेव ॥ समवाये दूषणान्तराणि श्रीहर्षमिश्रादिभिः खण्डनखण्डखाद्यादिषु श्रीपुरुषोत्तमचरणैः प्रस्थानरत्नाकरेच दर्शितान्येवेति किमिह प्रासङ्गिकेन ॥ न्यायेतस्य (साम्यादवस्थिते) रितिलेखस्तु लेखकप्रमादाद्वास्यात् ॥ एवमीश्वरेच्छायानित्यत्वे उक्तरीत्या ततोव्यवस्थया क्रमेण सर्वकार्योद्भवेच नकोपित्वादृशचोद्यावकाशः ॥ ननु तन्नित्यत्वे सृष्टिप्रलययोर्व्यवस्था नस्यादितिचेन्न ॥ आकारभेदादेव तदुपपत्तेः ॥ तथाहि भगवत इच्छाशक्तिर्नित्या ॥ उक्तादिमानेभ्यः ॥ भगवदभिन्नाच प्रकाशाश्रयन्यायात् ॥ तस्याअनेकआकाराभगवत्स्वभावसिद्धाः ॥ "परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयते स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाच" इति वैविध्यश्रुतेः ॥ तत्रसृष्टिंकरिष्यद्ब्रह्म बहुस्यांप्रजायेयेति तदाकाररूपं भवति ॥ "प्राणन्नेवप्राणोभवतिवदन्वाक्" इतिश्रौतन्यायेन "सोकामयते" त्यादिश्रुतिभ्यस्तथासिद्धेः ॥ ततः सर्वकार्यकलनानुकूलं कालात्मकं स्वस्वरूपं प्रकटयति "अहोरात्राणिविदधत् ॥ सर्वे निमिषाजज्ञिरे" ॥ इत्यादि श्रुतिभ्यः ॥ ततस्तत्कालावयवेषु क्रमिकाणिसर्वकार्याणि पर्यालोचयति ॥ स्वेच्छाऽऽकारेषु सर्वकार्यवत्तदधिकरणत्वेन तत्तत्कालोपाधीनपि विषयत्वेन निवेशयतीति निष्कर्षः ॥ सतपोतप्यतेत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ नचोक्ताकाररूपेण भवने कारणान्तरसहकारोपेक्ष्यते ॥ सर्वशक्तेः सर्वेश्वरस्येतरनिरपेक्षत्वात् ॥ नच बहुस्यामित्याद्याकाररूपं सर्वदा भवत्विति शंक्यम् ॥ कालस्यैवाभावात् ॥ तस्यभगवच्चेष्टारूपत्वात् योयंकालस्तस्यतेऽव्यक्तवंधोश्चेष्टामाहुश्चेष्टतेयेनविश्वमिति श्रीभागवतवाक्यात् ॥ चेष्टाया इच्छातंत्रत्वात् अचिंत्यानंतशक्तेः स्वतंत्रस्यापर्यनुयोज्यत्वाच्च ॥ नहिलौकिकेश्वरोमहाराजादिरपि उपवनभवनवनप्रभृत्यन्यतमस्थानेविजिहीर्षन्पर्यनुयोज्योभवति ॥ह्यःकथंवनविहारमिष्टवानिदानींचोपवनविहारं कथंकारं कामयत इति ॥ अन्यथा तवापि मायाया अनादित्वेन तद्वृत्तिविशेषरूपाईश्वरेच्छाः कुतोनशश्वद्भवेयुः ॥ तथासति सर्वकार्यं सर्वदास्यात् ॥ नचोद्बोधकेन निर्वाहः ॥ तदपि नित्यमनित्यंवा ॥ आद्येसर्वदातदुद्बोधादनिस्तारः ॥ अन्त्येतस्यापिकारणंकल्प्यम् ॥ तत्राप्युक्तएवविकल्पः ॥ तत्रप्रथमेघट्टकुटीप्रभातम् ॥ द्वितीयेत्वनवस्था ॥ यदिच मायायानित्यत्वेपि तद्वृत्तिविशेषाणां क्याचियुक्त्या क्रमिकत्वमाश्रीयेत ॥ तर्हि लाघवाच्छ्रुत्यनुग्रहाच्च इच्छाकाराणामेव तथात्वमाश्रीयताम् ।

यत्तु मम मते मायावृत्तिविशेषस्तद्विषयाकारईश्वरेच्छा इत्यादिना स्वमतप्रदर्शनं कृतं तदपि जल्पवितण्डान्यतरकथामाश्रित्य परमतं खण्डयतो न संभवति तथैव परेणापि खण्डने प्रतीकारासंभवात् ॥ न च प्रतितन्त्रसिद्धान्तेनापि प्रतिकर्तुं शक्यते ॥ तथापि दोषोद्भावनस्यशक्यत्वात् ॥ तदेवोच्यते तत्तद्विषयाकारोमायावृत्तिविशेषईश्वरेच्छाइत्यसङ्गतम् ॥ सृष्टेःपूर्वं तत्तदाकारताप्रयोजकानां विषयाणामभावेन मायावृत्तेस्तत्तदाकारत्वासंभवात् ॥ नच तत्तत्पदार्थाभावेपि तत्संस्काराणां पूर्वं मायायां सत्वान्मायावृत्तेस्तद्दाकारतासंभवस्येवेति वाच्यम् ॥ तत्तत्संस्काराणां वासनारूपाणां भवन्मतेऽनादित्वात्सदैवसृष्टिः स्यात् ॥ नचोद्बुद्धानामेव तद्धेतुत्वमिति वाच्यम् ॥ सृष्टेः पूर्वमुद्बोधकस्याप्यसत्वात् ॥ न चादृष्टविशेषस्यैवोद्बोधकत्वम् ॥ तस्यापि भवन्मतेऽनादित्वे तद्दोषतादवस्थ्यात् ॥ किञ्च तादृशेच्छायाविषयैः सह संबन्धोपि नस्संभवति तदानींविषयाणामनुत्पन्नत्वात् ॥ अनुत्पन्नैस्तत्संबन्धासंभवस्तु त्वयैवोक्तः ॥ नचेश्वरेच्छायास्तत्तद्विषयाकारतैव संबन्धव्यपदेशप्रयोजिका इति वाच्यम् ॥ तत्तद्विषयाकारत्वस्य पूर्वोक्तयुक्त्याऽसंभवात् ॥ किञ्च तत्तदाकारतायाः वृत्तिनिष्ठत्वेन विषयवृत्तित्वाभावात्कथं विषयेषु संबन्धत्वव्यपदेशप्रयोजकत्वम् ॥ एवमन्तःकरणवृत्तिविशेषोजीवेच्छापि न संभवति वृत्तो विशेषस्य वक्तुमशक्यत्वेन ज्ञानतोवैलक्षण्यस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् ॥ संबन्धव्यपदेशस्तु पूर्ववदेवापास्तः ॥ तथाचेत्यादिनोक्ताः (ईश्वरेच्छाया अनित्यत्वे तत्कारणं वाच्यम् ॥ इच्छैव तत्कारणं चेदात्माश्रयः तदिच्छान्येच्छया चेदनवस्था) इत्यादयोदोषास्त्विच्छायाअनित्यत्वास्वीकारादेवापास्ताः ॥

महखाक्षे ममे[1]तु तत्तद्विषयेत्यादि अनवस्थादिरूपमित्यन्तं भागं दूषयन्ति ॥ यत्तु

---

१ ममतुतत्तद्विषयाऽऽकारोमायावृत्तिविशेषईश्वरेच्छा तस्याश्च तत्तद्विषयाऽऽकारतैव तत्त संबन्धव्यपदेशप्रयोजिका एवमन्तःकरणवृत्तिविशेषोजीवेच्छासंबन्धव्यपदेशस्तु पूर्ववज्ज्ञेय ॥ तथाचेश्वरेच्छाया अनेत्यत्वे तत्कारण वाच्यमित्याह ॥ तन्नेनेति ॥ तामिच्छा केन सृजतीत्यर्थं ॥ ननु तामपीच्छयैव सृजतीतिचेत्किंतयैवेच्छयोतान्यया ॥ नतावदाद्य ॥ आत्माश्रयप्रसङ्गादित्याह ॥ आत्मनाऽऽत्माश्रयाञ्चेति ॥ आत्माश्रयप्रसङ्गादात्मना नसृजतीत्यर्थं ॥ नद्वितीय ॥ अनवस्थापत्ते ॥ एकैककार्यार्थमेकैकाऽनादीच्छासन्तते. कल्पनेऽनन्तकार्यार्थमनन्तेच्छासन्ततीना कल्पनेऽत्यन्तगौरवाचेत्याहान्येष्टयापिभयादिति ॥ अपिशब्दबलान्नसृजतीति सम्बध्यते ॥ भवन्त्वनवस्थादिरूपम् ॥ ५ ॥

ममेत इत्यादिनाऽपास्ता इत्यन्तेन ॥ जल्पवितण्डेति ॥ अनयो स्वरूप गौतमेन पञ्चलक्षण्या (अ० १ आ० २ सू० ४३) "यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालंभोजल्पः (४४) स प्रतिपक्षस्थापनहीनो वितण्डा" इति दर्शितम् ॥ यथोक्तोपपन्न प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ सिद्धान्ताविरुद्ध पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह छलादिभि साधनमुपालम्भश्चास्मिन्क्रियतइति तथा ॥ सजल्प ॥ यद्यपि छलादिभिर्नकोप्यर्थं साधयितु शक्य ॥ तथापि तदुपयोगोदर्शितो न्यायभाष्यकृता ॥ "यत्तत्प्रमाणैरर्थस्य साधन तत्र छलजातिनिग्रहस्थानानामङ्गभावोरक्षणार्थत्वात् ॥ तानि हि प्रयुज्यमानानि परपक्षविघातेन स्वपक्ष रक्षयन्ति" इति ॥ सजल्पएव प्रतिपक्षस्थापनया हीनोवितण्डाभवति॥ अतएव भाष्यम् "यौतौसमानाधिकरणौ विरुद्धौ धर्मौपक्षप्रतिपक्षावित्युक्तौ तयोरेकतर वैतण्डिकोनस्थापयतीति परपक्षप्रतिषेधेनैव प्रवर्तत इति" इति ॥ एतदन्यतरकथाश्रयणतु परपक्षखण्डनद्वारा स्वपक्षरक्षणार्थम् ॥ अतएव प्राच कस्यचिदुक्तिस्तत्रैव भाष्ये सगृहीता "तत्त्वाध्यवसायसरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहरक्षणार्थंकटकशाखावरणवत्" दिति ॥ प्रतितन्त्रसिद्धान्तेति॥ पञ्चलक्षण्या (अ० १ आ० १ सू० २६) "सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात्" इति तन्त्रभेदात्सिद्धान्ताना चातुर्विध्यमभिधाय (सू० २९) "समानतन्त्रसिद्ध परतन्त्रासिद्ध प्रतितन्त्रसिद्धान्त" एतत्स्वरूपमुक्तम् ॥ तदेवोच्यत इत्यादेरयमाशय ॥ यच्च ममेत्यादिज्ञेयइत्यन्ततदसगततरम् ॥ स्वोक्तदोषानुन्मोषा द्दोषान्तरपोपाच्च ॥ तथाहि मायायानित्यत्वेन तद्वृत्तीनामपि तयात्यौचित्या सर्वदा सर्व कार्यं स्यात् ॥ सर्वेच भावविकारास्तस्य युगपत्स्यु ॥ तस्या सान्तत्वकल्पनेतु पुन सृष्टिर्नस्यात् ॥ तथाच धातायथेत्यादेर्व्याकोप ॥ अतोमायाया सान्तत्व न शक्यवचनम् ॥ यावच्च तस्या स्थितिस्तावत्सर्वकार्यसातत्य सुस्थमेव ॥ एककालिकानेककार्यनिवाहाय तस्यायुगपदनेकवृत्तिविशेषाङ्गीकारे लोकविरोध ॥ अंत करणे तथा अदर्शनात् ॥ ईश्वरेच्छाया नित्यत्वानेकाकारकत्वमात्रप्रयुक्तवैलक्षण्यस्य च तत्र प्रयुज्यमानेच्छाशब्दे पारिभाषिकत्वाद्यापादकत्वे सति त्वन्मते मायावृत्तित्वेनान्त करणवृत्तित्वेन चात्यन्तवैलक्षण्यस्य सुतरा तथात्व स्यात् ॥ अनेकाकारकत्वाद्यनपायाच्च ॥ किंच यावन्तोवृत्तिविशेषा कल्प्यन्ते तावत्योमायाएवकल्प्यता लाघवात् ॥ इन्द्रोमायाभिरित्यादिश्रौतबहुवचनानुकूल्याच्च ॥ एवमन्त करणान्यपि ॥ नचेदृशीश्रुति स्मृतिर्वाकाचिदस्ति यद्बलाज्जडायाअपि मायायाइच्छादिचेतनधर्मवत्त्वमाश्रीयेत ॥ अवैलक्षण्यस्यहेतु लाघवाज्जीवेच्छानामपि मायावृत्तिविशेषत्व स्वीकुरु ॥ नहितस्यामायावृत्तितातासा चान्त करणवृत्तिता वोधयल्किंचिद्वाक्यमौपनिषदैराम्नायते ॥ किमिदच वृत्तिविशेषस्य विषयाकारत्व नाम ॥ विषयावगाहित्व विषयप्रतियोगिकयत्किंचित्सबन्धानुयोगित्व वा ॥ आद्येनुत्पन्नस्य पदार्थस्य कथमवगाह ॥ सर्वज्ञत्वादितिचेत् अनुत्पन्नेनपदार्थेनेत्यादि स्वोक्तिबाध ॥ एतेनद्वितीयोपि परिहृत ॥ मूलोक्तदूषणग्रस्ततया मायावृत्तिविशेषरूपेच्छाविषययो सबन्धस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च ॥ कश्च त्वन्मतेपीच्छाविषययो सबन्ध ॥ यद्व्यपदेशप्रयोजक विषयाकारत्व

विषयविषयिभावोन्योवा ॥ आद्ये सिद्धसाधनम् ॥ विषयाकारपदार्थस्योपलक्षणएव संसर्गतया भासमानत्वात् ॥ नाप्यन्त्यः ॥ अशक्यनिर्वचनत्वात् ॥ निर्वचनेच निर्वक्तुमशक्यत्वादिति स्वोक्तिविरोधः ॥ एवं मायातद्वृत्तिविशेषयोरपि कःसंबन्धः ॥ न स्वरूपात्मकः ॥ मायाया नित्यतया त्वदुक्तदूषणप्रसात् ॥ नापि समवायः ॥ अनङ्गीकारात् ॥ तदन्यश्चेन्निरुच्यतां सोपि वृत्तिविशेषाणामनित्यत्वे दुर्वचः ॥

किंचेश्वरेच्छायामायावृत्तिविशेषत्वेतस्यामायाधर्मत्वसिध्या "गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ कामाच्च नानुमानापेक्षा" इत्यादि सूत्राणि त्वद्रीत्येक्षतिसूत्रंच बाध्येत ॥ तथाहि लक्षणप्रमाणाद्यधिकरणसिद्धब्रह्मकारणवादमाक्षिप्य रजःसत्वाभ्यां क्रियाज्ञानसंभवेन प्राप्तं प्रकृतिकारणवादं पूर्वपक्षीकृत्येदमुच्यते ॥ "ईक्षतेर्नाशब्दम्" इति ॥ अशब्दं प्रकृतिः न जगत्कारणं तद्धि अशब्दं ॥ वेदे "तदैक्षत ॥ स ईक्षत" इत्यादौ ईक्षणपूर्वकसृष्टिश्रवणात् ॥ ईक्षणस्य च चेतनमात्रधर्मत्वात् ॥ यद्यपीदं सूत्रमणुभाष्ये नैवं परं दृश्यते तथाप्यस्यायमप्यर्थ आसार्वीनश्रीभगवत्पादानां संमतइत्यमिभाष्यशास्त्रार्थतत्त्वप्रकाशादिभ्योज्ञायते॥ अत्रेच ईक्षणमुपाधिभूतप्रकृतिगुणसंबन्धाद्ब्रह्मण्युपचर्यतइत्याशंक्य परिहरति॥ "गौणश्चेन्नात्मशब्दात्" इति ॥ तथा "सोकामयत" इत्यत्र "यदाह्येषएतस्मिन्नुदरम्" इति ॥ तदैक्षतेत्यत्रतस्य तावदेव चिरमिति ॥ एवमादिषु ईक्षितृनिष्ठस्य मोक्षोपदेशोपीक्षणस्य प्रकृतिधर्मत्वापाकरणपूर्वकं शुद्धब्रह्मधर्मत्वसाधकउपन्यस्तः यदि मायावृत्तिविशेषपरेच्छापदार्थः स्यात् नैतत्तर्हिकिंचिदपि संगच्छेत ॥ किंचानंदमयशब्दार्थस्य परमात्मत्वं साधयित्वा सत्वांशेन सुखरूपाप्रकृतिरेव तदर्थोऽस्त्वित्याशंकायां सूत्र्यते "कामाच्च नानुमानापेक्षे" ति ॥ आनन्दमयस्य सोकामयतेतीच्छाश्रवणाज्जडाप्रकृतिस्तदर्थः चकारेण तपः श्रवणाच्चेत्यर्थः ॥ तथा प्रकृतेरुपादानत्वं निरस्य ब्रह्मणएव तथात्वं साधयन् "अभिध्योपदेशाच्चे" ति श्रौतमिच्छोपदेशं तन्निरासे तस्यैव तथात्वेच हेतूकरोति यदीच्छामायाधर्मः स्यात् ईक्षतिकामादयस्तर्हि विरुद्धतया हेत्वाभासतामापद्यमानास्तत्तत्सूत्राणि प्रलापवचनयेयुः ॥ ननु मायावृत्तिविशेषोपि चेतनसन्निधानेन जायमानत्वात्तद्धर्मो भवत्विति चेन्नैवं ॥ नहिचुंबुकसन्निधानादयस्युत्पद्यमानं चलनं चुंबकधर्मो भवितुमर्हति ॥ नाप्युभयसंयोगजन्यत्वादुभयधर्मस्सेति

शान्त्यवचनं ॥ निर्विशेषस्यानुयोगिप्रतियोगित्वान्यतरापादकसयोगासिद्धे ॥ अ० २ पा० २ सू० ७ "पुरुषाश्मवदितिचेत्तथापी"त्यादावुभयकारणतावादस्य निरासाच्च ॥ त्रिगुणाप्रकृतिरेव च मायाशब्दार्थइतितु त्वयैवाष्टमश्लोके वक्ष्यते ॥ किंच मायाधर्म रूपेश्वरेच्छा सुखदु खमोहादिवत्सर्वैरपि जीवैरनुभूयेत ॥ त्वयाऽष्टमश्लोकेऽवक्ष्यमाणरीत्या तेषा तत्र प्रतिबिंबरूपत्वात्तदवच्छिन्नत्वाद्वा ॥ नच जीवानधिकरणमायादेशे ईशेच्छोत्पद्यतेऽतोनतथेतिशक्यम् ॥ जीवविभुत्वाभिमानभगप्रसगात् तस्यादेशविभागबोधकश्रुत्याद्यभावाच्च ॥ तथा सति तदेकदेशोपहितेश्वरस्याप्यव्यापकत्व च प्रसज्येतेति दिक् ॥ यत्तु तथाचेश्वरेच्छायाइत्यादि अनवस्थादिरूपमित्यत तत्तु तन्नित्यत्वाभ्युपायेनैव निरस्त ॥ किंचपूर्ववद्वेत्युक्तैकदेशिमतेन प्रथमं साक्षादिच्छारूपेण भवनोरीकारेपिनेच्छातररूपकरणसहकारापेक्षा सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेरितरनैरपेक्ष्यात् लोकन्यायाच्च ॥ लोके हिजीवा कार्यकरणेस्वेच्छामपेक्षते ॥ नत्विच्छानिर्माणे तामेवेच्छामिच्छातर वा ॥ किंतु ज्ञानवशात्स्वतएव तामुत्पादयति ॥ अज्ञातेर्थे इच्छानुदयात् ॥ एव सर्वज्ञोऽपि स्वतएव तादृशेच्छारूपोभवति इति समजसम् ॥ एतदेवानुसृत्य आकाशवद्व्यापकहीतिशास्त्रार्थकारिकावरणभगादिषु पूर्वमिच्छारूपेण ततोमायारूपेण भू वेत्यादि समगादि ॥ ननु स्वतएवेच्छारूपेणेव प्रपचरूपेणापि भवनस्य तामतरेणैव सभवादिच्छाया अप्रयोजकत्व स्यादिति चेत्तर्हि जीवेच्छानामपि तथात्व स्वीक्रियता ॥ प्रयत्नमात्रेण कार्यसभवात् ॥ अथ जाना तीच्छतियतत इत्यनुभवबलेनान-यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वनिश्चयान्नैवमितिचेत्तर्हि प्रकृतेपि सृष्टिश्रुतिशतेप्रपच प्रतीच्छाया कारणत्वश्रवणात् ॥ तात्प्रतिकारणातरस्य तत्रकाप्यश्रवणाच्चनैवमिति बुध्यस्व ॥ किंच लोके प्रयत्नानामिच्छापूर्वकत्वसिध्यर्थमेव प्रथममिच्छारूपेण भवन ॥ यथा अहमिति व्यवहारसिध्यर्थस्वयमहन्नामकतयाभवन एकाकिनोभयादिसिद्ध्यर्थंच भयादिरूपेण भवन "सोऽहमस्मीत्यग्रेव्याहरत्ततोहन्नामाभवत्तस्मादप्येतर्ह्यामन्त्रितोहमयमित्येवाग्रउक्त्वाथान्यन्नामप्रब्रूते ॥ सोबिभेत्तस्मादेकाकीबिभेती" त्यादिश्रुति षूच्यते ॥ तस्मात्तवानित्येच्छावादएव त्वदुक्तदोषा स्वारूढशाखाच्छेदनन्यायेन प्रसज्यते ॥

तथाहि कापिलजैमिनीयकाणादाद्यभिमतान्प्रकृत्यदृष्टपरमाण्वादिकारणतावादानीक्षत्यधिकरणादिष्वाभासीकृत्य शंकराचार्यैरपि कार्यमात्र प्रतीश्वरस्य कारणताया स्वीकारादिच्छाशब्दाभिधेयवृत्तिविशेषनिरूपित तत्र कारणत्वमस्ति न वा ॥ नद्वितीय लक्षण प्रमाणाद्यधिकरणसिद्धतन्निरकुशकारणताबाधेन परतन्त्रेच्छत्वेनचानीश्वरत्वप्रसगात् ॥ सर्वहेतुभूतामीशेच्छा प्रत्यपि ब्रह्मभिन्नस्य जडस्य कस्यचित्कारणत्वे तस्यैव मुख्यकारणत्वसिध्या वहुश्रुतिसिद्धेश्वरकारणतावादोच्छेदप्रसक्तेर्वादातरापाताच्च ॥

आद्यश्चेद्बहुस्यामिति वृत्तिविशेष किं तेनैव वृत्तिविशेषेण जनयति उत वृत्तिविशेषातरेण ॥ उभयप्रग्रमेण त्वदुक्तमाश्रयानवस्थाने यदिचेश्वरत्वमात्रमिच्छानिरूपितकारण तावच्छेदक प्रपच प्रतिबहुस्यामितीच्छाविशिष्टेश्वरत्वेन कारणतेत्यगीक्रियेत तर्हि उक्ते-

कदेशिमतएवप्रवेशः दूषणोद्भावनप्रयासापार्थक्यंच ॥ इयांस्तुविशेषः सत्यसंकल्पादिश्रुतिसिद्धमिच्छायाईश्वरधर्मत्वं विहायाश्रुतमायावृत्तिविशेषरूपत्वकल्पने श्रुतहान्यश्रुतकल्पने प्रसज्येयातामिति ॥

यत्तु स्वमतेऽपीच्छायाःसृष्टिहेतुत्वेनानित्यत्वेनचेत्युक्त्वा कालादुद्बुद्धाजनकर्मणइच्छोद्भवइत्युक्तं तन्न सम्यक् सृष्टेःपूर्वंकालसत्वे तस्य नित्यत्वमनित्यत्वं वा ॥ नाद्यः ॥ तस्य सर्वदैवसत्वेनकारणसत्वस्य कार्यसत्वव्याप्यत्वात्सदैवकर्मोद्बोधेनेच्छोत्पत्तिसत्त्वात्प्रलयाभावप्रसङ्गः ॥ किञ्च सृष्टेः पूर्वकालकर्मादिस्वीकारे "सदेवसोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" इत्यादिश्रुतिविरोधस्तत्रैक्यावधारणाद्वितीयपदैःसजातीयविजातीयस्वगतभेदव्यावृत्तेस्त्वदभिमतायाविजातीयकर्मकालादिसत्त्वेऽसिद्धेः ॥ न द्वितीयः ॥ कालस्यानित्यत्वे तदुत्पादकं वक्तव्यम् ॥ इच्छैवचेदन्योन्याश्रयः ॥ अन्येच्छाचेत्तस्या अप्यनित्यतयातदुत्पादकमन्यच्चेदप्रामाणिक्यनवस्थास्यात् ॥ किञ्च मायायाअप्यनादित्वस्य भवत्संमततया तस्याश्च दुर्घटघटनापटीयस्त्वात्तयैव सर्वकार्यसंभवे कालेच्छाकर्मणांस्वीकारोनिरर्थकः ॥ किञ्च कर्मपदेन क्रियाविवक्षिताअदृष्टंवा ॥ नाद्यः ॥ क्रियायाः क्षणिकत्वेन कर्तृनिष्ठत्वेन च कर्तॄणांसृष्टेः पूर्वमभावेन वक्तुमशक्यत्वात् ॥ न द्वितीयः (असन्मतेऽदृष्टाभावा) दित्यग्रिमस्वग्रन्थविरोधापत्तेः ॥ अपिचत्वन्मते सृष्टिहेतुरीश्वरेच्छा तद्धेतुभूतानि कर्माणि तदुद्बोधहेतुः काल कालेनकर्मोद्बोधे संहाराव्यवहितप्राक्क्षणे भविष्यत्फलजनकर्मभिरनुद्बुद्धैरेव स्वज्ञानद्वारा जनिता एतावताकालेन जनकर्माण्युद्बोधयिष्यामीतीश्वरेच्छा हेतुस्तत्राप्यन्यएव हेतुरिति महागौरवं वेदविरुद्धकल्पनाचेयं ॥ नहीदृशप्रणालीबोधिका काचिच्छ्रुतिरस्तिस्मृतिर्वैत्यास्तां विस्तरः ॥ योगिनस्तु योगजन्यसामर्थ्यविशेषेणैव नियतकालउत्थानं नतु व्यवहितकारणजन्यमिति विषमोदृष्टान्तः ॥ किञ्च योगिनि पुण्यपापादीनां सत्वादृष्टविशेषेणोद्बोधोयुज्यते ॥ सृष्टेः पूर्वंतु "आत्मावाइदमेकएवाग्र आसीत्" इत्यादिश्रुत्या तेषामसत्वादिच्छा न संभवत्येव ॥ आगन्तुकंकारणमागन्तुककार्येऽपेक्षितमिति न्यायस्त्वप्रामाणिकत्वादनादरणीयः ॥ पुण्यपापानामागन्तुकत्वाभावात् ॥ "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" त्यादिश्रुतीनां तत्रप्रामाण्यं वदनुपेक्ष्यः ॥ किञ्चातिप्रसक्तमागन्तुकत्वमप्यनिर्वचनीयम् ॥ यत्तवाभिमतएव स्यात् ॥ तथाच दृश्यतेहीत्यादिकमसङ्गतम् ॥ अग्रे च (पुण्योवैपुण्येन कर्मणा इत्यादिना कर्मणां फलहेतुत्वम् ॥ जडस्य चेतनमन्तरा

हेतुत्वायोगादीश्वरः कल्प्यते एपह्येवसाधुकर्मेत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ तस्य चेच्छाद्वारैवहेतुता लोकेतथैवदृष्टत्वात्) इत्याद्युक्तं ॥ तत्रलोकदृष्ट्यैवकल्पने लोके प्रथमं फलेच्छा ततः फलसाधनताज्ञानं तत उपायेच्छा भवति ॥ लोकानुसारेणैवेश्वरेपि कल्पने तत्रापि तथैव कल्पनीयं ॥ लोकानुसारिभिर्भवद्भिः ॥ तथा चेश्वरस्याप्तकामत्वंन-स्यात् ॥ लोकानुसारित्वात्तत्रापीष्टापत्तिस्वीकारआप्तकामश्रुति-विरोधः ॥ तदनादरे वेदबाह्यत्वं दोषः ॥ विलक्षणसामग्रीमन्तरा कार्यवैलक्षण्यानुपपत्तेश्चेति कथनमपि वेदान्तिनां न शोभते ॥ तैरेकस्यैव ब्रह्मणोजगत्कारणत्वस्वीकारात् ॥ अतएव "नविलक्षणत्वादस्यतथात्वं चशब्दात्" इति सूत्रे "यदुक्तं चेतनं ब्रह्म जगतः प्रकृतिरिति तन्नोपपद्यते ॥ कस्माद्विलक्षणत्वादस्य विकारस्य ॥ जगद्ब्रह्मविलक्षणमचेतनमशुद्धंचदृश्यतेब्रह्मचजगद्विलक्षणंचेतनशुद्धं चश्रूयते" इत्यादिना पूर्वपक्षंनिरूप्य "दृश्यते" त्वितिसूत्रे "तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयती" त्याद्युक्त्वा दृश्यतेहिलोके चेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यः विलक्षणानां केशनखादीनामुत्पत्तिरचेतनत्वेनप्रसिद्धेभ्योगोमया-दिभ्योवृश्चिकादीनामुत्पत्तिरेवं ब्रह्मणोपि चेतनादचेतनजगदुत्पत्तिः शङ्कराचार्यैर्निरूपिता नतु सामग्रीवैलक्षण्यं कार्यवैलक्षण्ये निरूपितं नापीच्छाकृतं वैलक्षण्यंदर्शितमिति तन्मतविरोधः ॥ अस्मन्मते च रमणेच्छयैव ब्रह्म जगद्रूपमभवत्तत्र श्रुतिरेव प्रमाणं नतु तादृशनिय-मोलोकदृष्टिर्वा ॥ एवं चास्मन्मतएव सोकामयतेतिश्रुतिसङ्गतिः ॥ तेनातएवेत्यादिकमसङ्गतमेव "फलमतउपपत्ते" रितिसूत्रमपि अन्यथानुपपत्त्याकल्प्यमानमदृष्टमेवफलदानार्हंकल्प्यतां किमीश्वरे-णेतिमीमांसकमतखण्डनार्थंनप्रवृत्तम् ॥ तदग्रिमेण "धर्मंजैमिनिरत एवे"तिसूत्रेण तन्मतप्रदर्शनस्य "पूर्वंतुवादरायणो हेतुव्यपदेशा"-दितिसूत्रेणपुनस्तत्खण्डनस्यचत्वदुक्तरीत्यावैयर्थ्यापातात् ॥ किन्तु मध्यमाधिकारिणंप्रति निरूपणं ते हिफलेप्सवएवभवन्ति ॥ तच्चफलं फलदातृसत्त्वएव संभवतीति तदाह अतईश्वरादेव फलंभवति यत्कि-ञ्चिदैहिकं पारलौकिकं वा ॥ कुत उपपत्तेः ॥ " सर्वस्यवशीसर्वस्ये-शान" इति श्रुतिर्वस्तुमात्रेदातृत्वमसङ्कुचितमाह ॥ नह्यन्यस्यव-स्त्वन्योदातुं समर्थोतोभगवानेव तथेत्यर्थः ॥ अतएव "श्रुतत्वाचे"-त्यनेन सूत्रेण " सवाएपमहानजआत्मान्नादोवसुदान " इत्यादिरू-पा श्रुतिरपि फलदातृत्वबोधिकाप्रमाणत्वेनदर्शिता ॥ ईश्वरस्ये-च्छाद्वाराफलदातृत्वमित्येत्रयुक्तिरुपपत्तिशब्देन दर्शिता ॥ लोके राज्ञः सेवाचौर्यादिजन्यतोपरोपद्वारैवतत्तत्कर्मफलदातृत्वमेवमत्रा-

यितोपरोधद्वारैवफलं भवतीति यदुक्तं तदपि तन्मते न संभवति ॥ तथाहि सूत्रस्थेनाऽतइतिपञ्चम्यन्तेनकस्यपरामर्शोब्रह्मणः पारिभाषिकस्यमायावच्छिन्नस्येश्वरस्य वा ॥ नाद्यः ॥ ब्रह्मणितोपरोधादीनां त्वयाऽनङ्गीकारात् ॥ तस्यनिर्धर्मकत्वंभवद्भिःस्वीक्रियते ॥ नद्वितीयः ॥ "तदव्यक्तमाहहि" इत्यादिपूर्वसूत्रेषुतथाविधस्यानिरूपणेनाप्रकृतत्वेनैतच्छब्देनपरामर्शासंभवात् ॥ तस्मादतएवेत्यारभ्य सर्वमसङ्गतमेव ॥

अथसहस्रांसे स्वमतेपीच्छायाइत्यादि[1] अचेतनस्य तथा कल्पयितुमशक्यग्वाचेत्यंतं भागं दूपयंति ॥ यत्तु स्वमतेपीत्यादिना सर्वमसंगतमेवेत्यंतेन ॥ अत्रायमाशयः तथाहि उद्बोधकस्य कालस्य सृष्टेः पूर्वमपि सत्वे सदोद्बोधप्रसंगः सदेवेत्यादि श्रुतिविरोधश्च ॥ तत्र एकमेवाद्वितीयमित्येकपदेन सजातीयभेदस्य एवेत्यवधारणेन विजातीयभेदस्याद्वितीयपदेन स्वगतभेदस्यच व्यावृत्तेस्तावकग्रंथेप्वपि दर्शितत्वात् अनित्यत्वेतु चक्रकापत्तिगर्भोन्योन्याश्रयः ॥ इच्छयाकालस्य जननं कालेन कर्मणामुद्बोधः ॥ उद्बुद्धकर्मभिरिच्छायाजननमिति ॥ किंच कर्मणां क्रियारूपत्वे लोके तस्याक्षिणावस्थायितया संहारप्राक्कालिककर्मणां पुनः सृष्टिकालेऽसत्वेन तेषामुद्बोधनं तैरिच्छायाजननं चासंभवि ॥ तेपामदृष्टरूपत्वेतु अदृष्टस्याभावादिति त्वदुक्तिव्याघातः सदेवेत्यादिव्याको-

---

1 स्वमतेऽपीच्छायाः सृष्टिहेतुत्वेनाऽनित्यत्वेनच तत्कारणमाह ॥ इच्छोद्भवइत्यादि ॥ कालादुद्बुद्धाज्जनकर्मणइच्छोद्भवः ॥ कालेन कर्मोद्बोधस्तु संहाराऽव्यवहितप्राक्क्षणे भविष्यत्फलकजनकर्मभिरनुद्बुद्धैरेव स्वज्ञानद्वाराजनितयैतावताकालेन जनकर्माण्युद्बोधयिष्यामीतीश्वरेच्छयादृश्यतेहि योगिनइच्छायाअपि व्यवहितकाले फलजनकत्वम् ॥ अमुष्मिन्कालउत्थास्यामीति संकल्प्य सुप्तस्तस्मिन्नेव कालउत्थानदर्शनात् ॥ आगन्तुकं कारणमागन्तुककार्येऽपेक्षितमितिन्यायसम्भाविनमर्थं प्रमाणेन विशिष्य द्रढयितुमाह ॥ श्रुतिस्मृतिगणैरिति ॥ निश्चीयतेइतिशेषः ॥ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामोयजेतेत्यादिभिः पुण्योवैपुण्येन कर्मणा भवति पापःपापेन साधुकर्मकारीसाधुर्भवति पापकर्मकारीपापोभवति पुण्यःपुण्येनकर्मणाभवति पापःपापेन यइहरमणीयचरणाः एपह्येवसाधुकर्मकारयति इत्यादिभिश्चश्रुतिभिः योद्रव्यदेवतात्यागसम्भूतोरसउत्तमः ॥ देवान्संतर्प्यसरसोयजमानंफलेनचेति समवायीतुपुरुषोमोहेच्छाद्वेषकर्मजः इति विपाकः कर्मणांप्रेत्यकेषांचिदिहजायते ॥ इहचामुत्रचकेपांचात्रतत्रप्रयोजनम् इत्यादियाज्ञवल्क्यादिस्मृतिभिश्च कर्मणो फलहेतुत्वमुक्तम् ॥ जडस्य च चेतनमन्तरा हेतुत्वायोगादीशःकल्प्यते एपएवसाधुकर्मेत्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥ तस्यचेच्छाद्वारैव हेतुता लोकेतथैवदर्शनात् विलक्षणसामग्रीमन्तराकार्यवैलक्षण्यानुपपत्तेश्च ॥ अतएवसोऽकामयतेत्यादिश्रुतीनांसंगतिः ॥ अतएवफलमतउपपत्तेरितिसूत्रं संगतम् ॥ वस्तुतस्तु लोके राजसेवाचौर्यादेराजतोपरोधद्वारैव हेतुत्वदर्शनादिहाऽपि कर्मभिरीशतोपादिकमेवकल्प्यते ॥ इयमेवयुक्तिःसूत्रउपपत्तिशब्देनोक्ता ॥ एवंचाऽन्यथाऽनुपपत्त्या कल्प्यमानमदृष्टमेवफलदानार्हं कल्प्यतामित्यपास्तम् ॥ अस्मन्मतेऽदृष्टस्याऽभावात् ॥ अचेतनस्यतथाकल्पयितुमशक्यत्वाच्च ॥

पश्च ॥ किञ्च उभयथापिकर्मणां कर्तृनिष्ठत्वेनेश्वरनिष्ठेच्छायाजनकत्वमप्युपपादनसापेक्षम् ॥ हेतुकार्ययोर्वैयधिकरण्यात् ॥ किञ्च किमिदंकर्मणामुद्बुद्धत्वंनाम ॥ फलजननसामर्थ्यमितिचेत्तदपिअधुनैतत्कर्म सफलं जनयत्वितीश्वरेच्छाविपयत्वमेव वक्तव्यम् ॥ अन्यथा स्वातंत्र्येण कर्ममात्रात्फलनिष्पत्तेःसंभवेनेशतदिच्छादेरजागलस्तनत्वापातात् ॥ तथेच्छाविपयत्वरूपोद्बुद्धत्वस्वीकारेत्विच्छयोद्बोधउद्बुद्धैरिच्छायाजननमित्यन्योन्याश्रयादयः ॥ नापि संहारप्राक्क्षणेऽनुद्बुद्धैःकर्मभिः इयताकालेन कर्माण्युद्बोधयिष्यामीतीच्छायाजननं संभवति ॥ नच कालविशेषस्योद्बोधकत्वं स्वभावोवाच्यः ॥ प्रलयोत्तरं विशेषस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् ॥ सविशेषोऽपि नित्योजन्योवेति विकल्पे पूर्वोक्तदोषानिस्ताराच्च ॥ अनुद्बुद्धैरपि तस्याजननसंभवे सृष्टिकालेपि तज्जननार्थं कर्मोद्बोधसाधनप्रयासोऽव्यर्थः द्वारभूतज्ञानस्य नित्यत्वात् ॥ नचेष्टापत्तिः प्रलयकालेपीच्छाजननेन सदासृष्टिप्रसंगात् ॥ अथ तद्वारणार्थमुद्बुद्धानामेव जनकत्वं नियम्यत इतिचेत्संहारप्राक्क्षणे तदसिद्धिः ॥ नापीच्छाकारे कालपरिमाणनिवेशे भविष्यत्फलककर्मणां हेतुत्वं युज्यते तेषां जडत्वेन इयताकालेन वयं फलं साधयिष्याम इति बुद्ध्यसंभवात् ॥ फलमत इतिन्यायेन फलस्येश्वरतंत्रत्वाच्च ॥ कालनिवेशःस्वातंत्र्यादिति चेदिच्छाकारप्रकटनेपि स्वातंत्र्यमस्तु श्रौतप्रक्रियानुपरोधात् ॥ किञ्च तथासतिपापादेस्तौल्येऽपि केषांचित्त्वरितमेव फलं केषांचिच्च कारणमंतरेव स्वेच्छयात्यंततरविलंबेन फलं जनयत ईश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्ये नापेयातां ॥ आत्मसृष्टेर्नैवैषम्यमितिवक्ष्यमाणस्य श्रुतिहृदयसमाधेस्त्वदप्रियत्वात् ॥ नापि कर्मणामनुद्बुद्धत्वाद्दोषः तदुद्बोधानुद्बोधयोरपि कालद्वारा स्वेच्छयैव भवनस्य त्वया स्वीकारात् ॥ कालेन कर्मोद्बोधइति प्रयोगस्तु कर्मणिचेति समासनिषेधाच्चिंत्यः ॥ यद्यपि विवरणकारादिभिरिध्मप्रव्रश्चनादिशब्दसिद्धये इहचस्थेत्यर्थकत्वमाश्रित्य कर्मणीत्युच्चार्य विहितषष्ठ्याएव समासनिषेधोऽव्यवस्थापितः ॥ एवमेव च शब्दानुशासनमित्यादिप्रयोगाः संगच्छंते तथापि प्रकृते कालकर्मणोः कर्तृकर्मणोरुभयोरुपात्ततया उभयप्राप्तौ कर्मणीत्यनेनैव षष्ठीसिद्ध्यानिषेधस्तदवस्थः ॥ नापिचेतनप्रयत्नासमवहितेन कालेन कर्मणामुद्बोध.शक्यवचनः जडत्वात् ॥ नच वह्न्यादेर्दाहकत्वादिवत्स्वभावादुद्बोधकत्वं वाच्यं स्वभावानपायेन सर्वदोद्बोधप्रसंगात् ॥ नच मण्यादिवत्प्रतिबंधकं किंचित्कल्प्यं अप्रसिद्धेः ॥ किंचोद्बोधसिद्धये तन्निवर्तकं किंचिदुपपादनीयं ॥ तस्य नित्यत्वे सदोद्बोधस्य अनित्यत्वे तस्यापि कारणापेक्षत्वेनानवस्थायाश्चापातः ॥ तच्च निवर्तकमीश्वरेच्छाजन्यं नवा ॥ आद्येचक्रकापत्तिरनवस्थावा ॥ द्वितीयेसिद्धिःसर्वादिरन्युतइत्यादिमानविरोधः ॥ कारणांतरं चाप्रसिद्धं एतेन तद्दुलविक्लित्यादिवत्तत्सागंतुकल्पनापि निरस्ता ॥ तेज.संयोगादितुल्यनिमित्तापेक्षत्वात् ॥ निमित्तस्य चोक्तनित्यानित्यत्वादि विकल्पप्रस्तत्वात् ॥ वसंतादिकालेषु पुष्पाद्युत्पत्तिरपि न तत्तत्कालमात्रहेतुका व्यभिचारदर्शनात् ॥ किंतु ईश्वरेच्छाजन्येत्यन्यत्र विस्तरः ॥ अतोनतद्दृष्टांततोपि निर्वाहः ॥ अन्यथा कालमात्रात्सृष्टेरपि संभवेन ईश्वरवैयर्थ्यप्रसंगस्य दुर्वारत्वात्॥ नापि संहारप्राक्क्षणावच्छिन्नेच्छायाव्यवहितकाले

तात्कालिकप्रयत्नसमवधानंविना फलजनकत्वं युक्तं लोकविरोधात् स्पष्टतया तथाबोधकशास्त्राभावाच्च ॥ नचेश्वरस्य प्रयत्नाभावः शंक्यः "सोकामयत ॥ सईक्षते" तीच्छातः पृथक् "इद ँ सर्वमसृजत ॥ सइमाँल्लोकानसृजते" त्यादौ सर्जनानुकूलव्यापारादिरूपस्य तस्य श्रावणात् । अन्यथा सोकामयतेत्यनेनैव गतार्थत्वात्तामिमं वदेत् ॥ नचेश्वरप्रयत्नसहकारात्कालेनोद्बोधोऽगीकार्यः । तन्नित्यतायांतस्येच्छांविनाऽनुपपत्त्येच्छानित्यताया अर्थादापत्तेः अनित्यतायां चक्रकाद्यापाताच्च ॥ योगिनस्तूत्थाने नतदिच्छासाक्षाद्धेतुः किंतु तया कृतानि योगशास्त्रीयसाधनानि सर्वव्यवस्थानियामकनिखिलफलप्रतिपादकेश्वरेच्छाच ॥ नैवमीशेच्छायानाशे व्यवहितकाले तस्याः फलं भवितुमर्हति तस्य फलसमर्पकेश्वरांतराभावात् ॥ किंच त्वन्मते कालकर्मणोरधिष्ठाने भ्रमकल्पितत्वेनेश्वरज्ञानागोचरतया इयता कालेन कर्माण्युद्बोधयिष्यामीति तदिच्छाकारोप्युपपादनसापेक्षः ॥ नहि शुक्त्यादिकं सत्वविशिष्टेंद्रियोवाकल्पितरजतादिकमनुभवति । नापीयताकालेनेति कालपरिमाणं संहारोत्तरमुपपद्यते । परिच्छेदकसूर्यगत्याद्यभावात् ॥ सर्वशक्तिनेश्वरेणैव परिमाणस्य नियमनेतु तन्नियमनरूपकार्यार्थमिच्छाप्रलयेप्यनश्यमंतव्या ॥ आगंतुकं कारणमित्यादिभागं परिहरंति ॥ इतिन्यायस्त्वप्रामाणिकत्वादित्यादिना ॥ आगंतुकत्वाभावादिति ॥ सकलं प्रलयकालं तूष्णीं स्थित्वा पुनः सृष्टिकाले फलजनकानां तेषां चिरस्थाय्यदृष्टरूपतया आगंतुकत्वस्य वक्तुमनौचित्यादिति भावः ॥ किंचानतीति ॥ अतिप्रसंगरहितमागंतुकत्वमपि न निर्वक्तुं शक्यम् ॥ त्वन्मतेऽभिधेयमात्रस्य मिथ्यात्वेनेदमागंतुकमिदमनागंतुकमिति कार्येषु कारणेषु वा विवेकस्य दुर्घटत्वात् ॥ आप्तकामश्रुतीति ॥ श्रुतिस्तु "सर्वमिदमभ्याऽऽत्तोऽवाक्यनादरः ॥ न तस्य कार्यं करणं च विद्यते" इति छांदोग्यश्वेताश्वतरादिरूपाबोध्या ॥ "नानवाप्तमवाप्तव्य" मित्यादिस्मृतिश्चात्रानुसंधेया ॥ नचेच्छावादेऽयं दोष शंक्यः श्रुत्याद्युपरोधेन लोकानुरोधस्यानादरात् ॥ जगतोब्रह्मपरिणामत्वेन ब्रह्मानन्यतया तद्विषयकेच्छायामुक्तदोषस्याप्रसक्तेः । नवमश्लोकखंडनादिस्थलेषु दर्शयिष्यमाणत्वाच्च ॥ अतोजन्येच्छापक्षएवोक्तरीत्या आप्तकामत्वभंगप्रसंगः ॥ तैरेकस्यैवेति ॥ "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणिच ॥ खंवायुर्ज्योतिरापः पृथिवीविश्वस्य धारिणी" इति मुंडकादिवाक्यानुरोधाद्वेदांतिभिः परस्परविलक्षणमपि प्राणादिकं प्रति एकस्यैव ब्रह्मणः कारणत्वं स्वीक्रियते ॥ ननु सांख्यैरिव मनइंद्रियादिकं प्रति सात्विकराजसाद्यहंकारः काणादैरिव नित्याः पृथिव्यादिपरमाणवः ॥ किंच विलक्षणसामग्रीमंतरेत्यादि वदतस्तस्य तत्तत्कार्याणि स्वस्वकारणसलक्षणानि संभवंतीत्याशयमभिप्रेत्य तत्राप्यसंमतं बाधकमाहुः ॥ नविलक्षणत्वादित्यादिना ॥ अविरोधस्य प्रथमे पादे (सू. ४) "न विलक्षणत्वात्" इत्यादि सूत्रद्वयेन सालक्षण्याभावाज्जगद्ब्रह्मणोः कार्यकारणभावाभावं पूर्वपक्षीकृत्य (सू. ६) "दृश्यतेतु" इत्येतेन चेतनजन्यकेशलोमादिगोमयाद्यचेतनजन्यवृश्चिकादिदर्शनोपन्यासेन सनिराकृत ॥ सूत्र इति ॥ अस्य निरूप्येत्यग्रेणान्वयः ॥ यदुक्तमिति ॥ प्रथमस्य चतुर्थे

कर्तृत्वाऽऽवेदकमेव ॥ इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ॥ सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यांति परंतपेति भगवद्वाक्यैकवाक्यतया तथाऽध्यवसायात् ॥ एवं तृतीयं (श्लो० ७८) विपाकः कर्मणां प्रेत्य केषांचिदिह जायते । इह वामुत्र वैकेषां भावस्तत्र प्रयोजनमिति वाक्यमपि प्रेत्यादिशब्दघटितम्। तथैव । मरणेदं लोकादो लोकादिव्यवस्थायाः सृष्ट्येवाभिव्यक्तेः ॥ अतइदमेकस्मिञ्जन्मनि जन्मांतरे वा लोकांतरे वा कर्मणां फलोदयं भावमेव बोधयति ॥ नतु सृष्ट्यंतरव्यवस्थाम् ॥ किंच कर्मणां तौल्येऽपि फले विलंबाविलंबयोर्नियामिकाभगवदिच्छैव मंतव्या यया संचितकर्मसमुदायाप्रारब्धं देहोत्पत्तिसमये निर्मीयते ॥ सैवात्राभिप्रायपर्यायभावशब्देन प्रतिभाति ॥ जीवाभिप्रायपरत्वे पुत्रेप्सुमसाधनवंध्यादिषु प्रत्यक्षविरोधात् ॥ अतःसृष्ट्यंतरे प्राक्कर्मणां फलजनकत्वपक्षेपि सर्वनिर्वाहिकातदिच्छा नित्यैव मंतव्या ॥ तस्मादेमाः श्रुतिस्मृतयश्चाम्नायसिद्धभगवदिच्छासर्वकारणतावारणतात्पर्यवत्यः । तन्निषेधाश्रवणात् ॥ नच "पंचपंचनखाभक्ष्या" इत्यादाविवेतरनिषेधः फलतीति वाच्यम् । रागतः पंचनखापंचनखभक्षणस्येव प्रकृते उभयोः कारणतायाः प्रत्यक्षेणाप्राप्त्यान्यतरपरिसंख्यानायोगात् ॥ इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यादौ लिंगेनेवशब्दलिंगादिनोभयप्रसंजनेपि अश्वगर्दभाभिधान्योर्ग्रहणेतुल्यविनियोगवदिच्छाकर्मणोस्तुल्यकारणत्वस्याभावेन सर्वनिदानभूतेच्छायाहेतुतानिरासासिद्धेः ॥ कर्मणांहि फलं प्रत्येककारणता इच्छायास्तुकर्माण्यपिप्रत्यपिसेतितिनतौल्यम् ॥ नहिदण्डचक्रव्यापारेण घटइत्युक्त्या कुलाललालसायास्तत्रनिमित्ततानिवर्त्यते । कर्मणां रोपतोपादिद्वारेश्वरेच्छाजनकत्वं तस्याश्च केवलफलहेतुत्वेतिकल्पहे नु जीवानां नानाकर्मकरणे कारणं मृग्यम् । कुतस्सर्वोपि नपुण्यमेवानुतिष्ठतीति ॥ जीवेच्छावैचित्र्यमेवानुष्ठानवैचित्र्ये प्रयोजकमिति चेत्तत्रापि तन्मृग्यम् ॥ कुतोनसर्वोपि सुखसाधनं साधु कर्मैव विधित्सतीति ॥ अथ पुण्यकर्मणो तथास्वेच्छया तदनुष्ठानमेवं पापकर्मणामपीति पूर्वपूर्वकर्मणामेव जीवकामकारणताकल्प्यतइति चेत्तर्हि सकृदपि सुकृतानुष्ठाने कदाचिदपि कलुषं न स्यात् । एकवारमपि दुरिताचरणे कदाचिदपि सदाचरणं च नघटेत । दृश्यंतेत्वेकस्यापि देहिनो विविधानि सुकृतदुष्कृतानि । कस्मिंश्चिज्जनुषि कल्मषाधिक्यं कस्मिंश्चिच्च पुण्याधिक्यम् ॥ किंच तथासति सर्वेपि श्रौतस्मार्ताश्च विधिप्रतिषेधाअपि व्यर्थाभवेयुः । प्राक्तनकर्मणैव प्रवर्त्तननिवर्तनयो. सिद्ध्या तदनुपयोगात् । नचेच्छावादेप्ययंदोषः शंक्यः । कृतप्रयत्नापेक्षसूत्रेण तस्यपरिहरिष्यमाणत्वात् । तस्मात्परमेश्वरएव स्वेच्छानुसारेणाऽऽप्रलयम् । तानि तानि कर्माणि कारयित्वा तानि तानि फलानि प्रयच्छतीत्येव स्वच्छम् । यथा कौषीतकिब्राह्मणे (अ० ३) इंद्रप्रतर्दनसंवादे "सएषप्राणऽएवप्रज्ञात्मानंदोऽजरोऽमृतो नसाधुनाकर्मणाभूयान्भवतिनोऽएवासाधुनाकनीयानेषह्येवसाधुकर्मकारयतितयमेभ्योलोकेभ्यऽउन्निनीषतऽएषउऽएवासाधुकर्मकारयतितंयमधोनिनीषतऽएषलोकपालऽएषलोकाधिपतिरेषलोकेश.समआत्मेतिविद्यात्समआत्मेतिविद्या" ८ दिति पुण्यपापैरशस्यस्पर्शस्य-

माकारविशेषविशिष्टेच्छयैव साध्वसाधुकर्मकारयितृत्वं ततएवनिरतिशयैश्वर्यादिकं च श्रूयते॥ त्वन्मतेतु जडेनापि कालेनेश्वरनिरपेक्षेण कर्मणामुद्बोधस्यजडैरपि तैःकर्मान्तरानुष्ठानस्येश्वरेच्छायाश्च जनने तेषामितरनिरपेक्षं नरकनाकलोकादिप्रापकत्वमप्यपथ्यभेषजभजनादेरोगारोग्यादिजनकत्वस्सुवचमतो (जडस्य च चेतनमंतराहेतुत्वायोगादीशःकल्प्यत) इत्युक्तिररण्यरुदितायते कारणभूतकर्मणां वैलक्षण्येन फलरूपकार्यवैलक्षण्यस्याप्युपपत्तेश्च॥ चेतनस्यैव फलदातृत्वाग्रहे तत्तत्कर्माराध्यानां चेतनानामेव तथात्वसंभवेन तद्वाग्रीश्वरकल्पनायावैफल्याच्च॥ तस्मादासाजीनरीयैव फलमतइत्यधिकरणं संगच्छते नतु त्वद्रीत्या। प्रपंचयिष्यते चेदं पुरस्तात्॥ कर्मणामिच्छाहेतुकत्वबोधकश्रुतेरपपाठेन पुनःपुनरुन्यासस्तु प्रकृतिविरुद्धः॥ किंच दर्शनानुरोधादीश्वरस्येच्छाद्वारैवकारणतां संगिरमाणस्तस्य जन्यमात्रे प्रतिकारणत्वात् जन्यानिसाध्वसाधुकर्माणि प्रतिसृष्टिकाले जन्यं तदुद्बोधं प्रति च तस्य तद्वारा कारणतां कुतोनरूपे॥ तदवचनेच जडकारणवादाभ्युपगमादनीश्वरवादापातः स्वदिष्टोपपत्तिबाधात्फलमतइत्याधिकरणासंगतिश्च॥ मन्मतेतु कर्मफलान्यारोग्यादिकंच प्रतीश्वरेच्छायाएव निदानत्वात्कर्मौषधादेश्च द्वारतयावांतरकारणत्वात् नकोपि शंकावकाशः। सोकामयतेत्यादिश्रुतयस्तु नत्वन्मतेसंगताः। श्रुतहान्यश्रुतकल्पनापत्तेः। तास्विच्छायाएव बहुभावमुच्चनीचभावं लोकसर्जनादिकं च प्रति निमित्तत्वश्रवणात् कालेनोद्बोधितैः कर्मभिस्तस्येच्छोदपाद्यतेति तत्राश्रवणात्॥ यच्च वस्तुतस्त्वित्यादि कल्पयितुमशक्यत्वाचेत्यंतं तदसत् इहैवसूत्रे उपपत्तिशब्देनोक्तयुक्तेर्ग्रहणेऽत्रैव जैमिनिमतनिरासासिद्ध्या पुरस्त्वयोक्तदुपन्यासतन्निरासस्सूत्रयोरापार्थ्यापातात्॥ किंच राजानोहि स्वविषयेषु चौर्यादिर्निवृत्तये स्वेष्टकर्मणां प्रवृत्तयेच तत्तत्फलमर्पयंति। क्षकुर्वंश्चैवं पूर्वतरोर्वीपतयः सर्वदुराचरणानां स्वराज्यसमये समुच्छेदमिति पुराणादिषु प्रसिद्धम्॥ ईश्वरश्च सर्वोपायज्ञसर्वशक्तिर्बहुकालाद्दुष्कृतिनोदंडयन्नपि स्वरोपपोषककल्मषाणामविशेषाद्दोषाणामुच्छेदमेव कुतो न संपादितवान्। तदुपासकानां ज्ञानिनामपि नस्तुवीत न निंदेतस्वभावविषमंजनं सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु। साधुष्वपिचपापेषुसमबुद्धिर्विशिष्यतइति भागवताद्युक्तप्रक्रियादर्शनात् सर्वमुक्तोपसृप्यस्य तस्य कथंरोषतोषौ॥ गुणोद्रेकादितिचेद्युगपदुभयविधफलवितरणानुपपत्तिः। उद्रेकेचेश्वरातिरिक्तं किं बीजं स्यात्। तदितरतदुद्घाटनेत्वनीश्वरवादप्रसक्तिः॥ किंच राज्ञांचोरादिदंडने ईश्वरतोपसपिपादयिषा तद्भीतिश्च प्रयोजिका। तथेश्वरस्य फलदाने किं प्रयोजकम्॥ (अ० ३ पा० २ सू० ३१) परमतस्सेत्विलधिकरणे तन्नियामकनिषेधात्॥ मन्मतेतु क्रीडार्थमेव प्रपंचरूपेण प्रादुर्भावात्तत्प्रयत्नापेक्षत्वाच्च न काप्यनुपपत्तिः॥ अतएव (अ० २ पा० १ सू० ३२-३३) नप्रयोजनवत्त्वादित्याशंक्य लोकवत्तु लीलाकैवल्यमित्येवासूत्रि श्रीबादरायणाचार्यैः॥ एवं तत्रोपपत्तेर्बाधितत्वेन अन्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानमदृष्टमेव फलदानार्हं कल्प्यतामित्यासाजीनाक्षेपोदुरुद्धरः। अन्यथानुपपत्तिस्तु "धर्मंजैमिनिरतएव" त्यत्र शारीरकभाष्ये या दर्शिता सैव॥ नचादृष्टाभाव-

स्वयाशक्यवचन अपूर्वानङ्गीकारे कर्मणः कालान्तरीयफलसाक्षात्कारणत्वस्यानुपपत्त्या त्वदुक्तश्रुतिस्मृतीनां बाधात्। सभूतोरसदत्तम इति यदुक्तयाक्येरसदाब्देनाभिताक्षराया तस्यैवव्याख्यानात्। कालतउद्बुद्धाजनकर्मणइच्छोदवइति त्वदभिमतव्यवस्थाभङ्गाच्च॥ शङ्कराचार्ये फलमतइत्यादिसूत्रव्याख्याने कर्मणोनुक्षणविनाशितायाअङ्गीकारेण तस्य यावत्प्रलयकालमनुद्बुद्धतया स्थिते सृष्ट्यारम्भउद्बोधस्य चासम्भवदुक्तिकत्वात् स्वोक्तनिर्या-हायापूर्वाभ्युपगमे तु गले पादुकान्यायेनादृष्टमूरीकृतम्। अदृष्टपदस्य तत्पर्यायत्वात्॥ जडस्यापि यथाकल्पन शक्यमिति स्वौषधादिदृष्टान्तेन प्रागेवादर्शयाम॥ अथ कस्तर्हि सूत्रउपपत्तिशब्दार्थइति चेदुच्यते॥ निष्कामाना भजनसिद्धये पूर्वाधिकरणे सर्वोत्तमत्व निरूप्य सकामाना तत्सिद्धये फलदातृत्व कर्मादिसर्वनियन्तृत्व च निरतिशयैश्वर्यबोधक-मुपपादयितुमिदमधिकरणमारभ्यते॥ अत्र फल तत्तत्कर्मतत्तद्देवेभ्योदेवेभ्य उत भगवत इति सशय॥ देवानामुद्देश्यतया श्रवण भगवत सर्वेश्वरत्वसर्वहेतुश्रवण च सशय-बीजम्॥ तत्र "यदाग्नेयोष्टाकपालोमायास्यायाच पौर्णमास्याचाच्युतो भवति॥ ऐन्द्रद-ध्यमावास्यायाम्। ऐन्द्रपयोमावास्यायामि"त्यादि तत्तदुत्पत्तिवाक्यावलम्बेन देवतोद्देशेनैव द्रव्यस्य त्यज्यमानत्वात्। याज्यापुरोनुवाक्याद्यनुरोधेन देवानामेवद्रव्यभोक्तृत्व निश्चयात्। "वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति सएवैनं भूतिं गमयती" त्यादिना तेषामेव फलदातृत्वश्रवणात्। आयु प्रजा धन विद्या स्वर्ग मोक्ष सुखादि च॥ प्रयच्छन्ति तथा राज्य प्रीता नृणा पितामहा इत्यादिस्मरणाच्च। द्वितीयस्कन्ध तृतीयाध्यायाद्युक्तरीत्या प्रतिनियतत्वाच्च। देवेभ्य एव फलमिति पूर्वपक्षेऽभिधीयते॥ (अ० ३ पा० २ सू० ३८) "फलमतउपपत्ते" ॥ अतईश्वरादेव फल भवति यत्किंचिदैहिक पारलौकिक वा॥ कुत॥ उपपत्ते "सर्वस्य वशी सर्वस्येशान" इति श्रुतिर्वस्तुमात्रेरितृत्वमसकुचितमाह नह्यन्यस्य वस्त्वन्योदातु समर्थ इति॥ न चोद्देश्यत्वादिविरोध। "चक्षो सूर्यो अजायत॥ अग्निर्मूर्द्धाचक्षुषीचन्द्रसूर्यौ॥ देवा नारायणाङ्गज॥ इन्द्रादयोबाहव आहुरुस्रा" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तेषां भगवदवयवोद्भ-वत्वतदङ्गत्वयोर्बोधनेन भगवतउद्देश्यतानपायात्॥ भोक्तारयज्ञतपसा सर्वलोकमहेश्वरम्। अहं हि सर्वयज्ञाना भोक्ताच प्रभुरेव च। सुरुचिर्हुतभुग्विभु। यज्ञभुग्यज्ञसाधन इत्यादौ तस्यैव सर्वरूपेण भोक्तृत्वावगमाच्च॥ सएवैनमित्यादिकन्तु द्वारत्वाभिप्रायकम्। योयो यांयातनुमित्युपक्रम्य लभतेच तत कामान्मयैवविहितानिति स्मरणात्॥ एतेन तेषात त्तत्कर्मतत्तत्फलप्रतिनियतत्वमपि तदिच्छयैवेतिसिद्धम्॥ अत्रैव सएवैनमित्यादिप्रत्यक्ष श्रुते प्राबल्यमाशङ्क्य स्वमतेपि प्रत्यक्षश्रुतिमाहाचार्य (सू० ३९)॥ 'श्रुतत्वाच्च"ति "सवाएष महानजआत्मान्नादोवसुदान" इत्यादिश्रुतिषु तस्यैव भोक्तृत्वफलदातृत्वयो श्रवणात्। चकारेण यो योयामित्यादिस्मरणात्तथेत्यर्थ॥ अहिकुण्डलवद्देवादिसर्वकार्य-रूप तनिरतिशयैश्वर्यादिप्रतिपादकपूर्वाधिकरणाना पर्यालोचनेपि इयमेवोपपत्तिरिहोपपत्ति-शब्देनोपतिष्ठते॥ एव पूर्वपक्षोपि देवानामेव तत्तत्कर्मभिराराध्यमानाना सर्वफलदातृत्वे

तस्यपूर्वोक्तं पारमेश्वर्यं कथमिति पूर्वाधिकरणाक्षेपेणोक्तरीतिकएवोत्तिष्ठति नतुकर्मणामेवफलदत्वमिति स· अप्रसंगात् तेषां जडत्वस्यापिप्रत्यक्षसिद्धत्वात् ॥ साधितेतु सूत्रद्वयेनेश्वरस्यैव फलदत्वेऽउपपत्तिश्रुतत्वाभ्यां कर्मणामेव तद्दत्वमस्त्विति निरीश्वरमीमांसकचोद्यप्रासानसरमतउपन्यस्य निरस्यते सूत्रद्वयेन ॥ नचधर्मंजैमिनिरितिसूत्राभिप्रेतोपपत्त्या प्रथमं पूर्वपक्ष प्रसजनीय· । फलमत इति सूत्रभ्यां जैमिन्यभिमतोपपत्त्यादेरसमाहितत्वादुक्तपूर्वपक्षतादवस्थ्येन ॥ तयोरकिंचित्करत्वापत्तेः । अग्रे स्वयमुपन्यासस्य हेत्वन्तरेण तन्निरासस्य चानर्थक्यप्रसक्तेश्चेति पूर्वमेनासूचयाम ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये अपित्वन्मतएव संभवतः ॥ नचकर्मापेक्षयासुखदुःखदातृत्वात्कथंवैषम्यनैर्घृण्येइति वाच्यम् ॥ तस्यैव कर्मकारयितृत्वेन स्वयमेव कर्मकारयित्वा स्वयमेव कस्मिंश्चिज्जीवे सुखं कस्मिंश्चिज्जीवे दुःखं प्रयुञ्जतः कथंनवैषम्यं नैर्घृण्यं वा स्यात् ॥ एतेनातएव वैषम्यनैर्घृण्येनेत्यादिक प्रत्युक्तम् ॥ ननु कर्मणः फलजनकत्व इत्यादि प्रश्नस्तु पूर्वापरविरुद्धः ॥ पूर्वमीश्वरेच्छांप्रति कर्मणोहेतुत्वस्योक्तत्वात् ॥ किञ्च कर्तृत्वानुपपत्तिपदेनेच्छाकर्तृत्वानुपपत्तिरुक्ता जगत्कर्तृत्वानुपपत्तिर्वा ॥ नाद्यः ॥ कर्माधीनत्वेपीच्छाश्रयत्वरूपेच्छाकर्तृत्वानपायात्॥ नापि द्वितीयः॥ तस्याप्रकृतत्वात् ॥ यदपि कर्तृत्वानुपपत्तावीश्वरत्वासिद्धिरित्याक्षेपेऽस्वतन्त्रस्यापि काष्ठादेः कर्तृत्वप्रदर्शनम् ॥ तत्र स्वतन्त्रः कर्तेतिसूत्रविरोधोद्भावनं तदुपरि स्वातन्त्र्येण विवक्षितोर्थः कर्तेत्याद्युत्तरं तदपि तुच्छम् ॥ कर्तृत्वानुपपत्तेरीश्वरत्वव्याघातकत्वे मानाभावः युद्धपाकाद्यकर्तृणामपि लोके राज्ञामीश्वरत्वाव्याहतेः॥ नचफलदातृत्वमीश्वरमितिवाच्यम् ॥ फलमददतां वलात्कारेण कर्मकारयितॄणामपीश्वरत्वदर्शनात् ॥ काष्ठादेश्च पारिभाषिकं कर्तृत्वं नतुवास्तवम् ॥ अतस्तादृशकर्तृत्वविवक्षणेपि नाभिमतसिद्धिः ॥ अतएव तादृशस्वात विवक्षणेपि पुरुषव्यापाराधीनव्यापारवतांकाष्ठादीनामन्यव्यापारानधीनकियानुकूलव्यापारवत्त्वरूपस्वातन्त्र्यस्याभावात्तद्बोधकविभक्तीनामप्रामाण्यं दुर्वारमेवेत्याशङ्क्य समभिव्याहृततत्क्रियाकारकान्तरव्यापारानधीनतत्तत्क्रियानुकूलव्यापारवत्त्वरूपं स्वातन्त्र्यमेव स्वतन्त्र कर्तेतिसूत्रघटकस्वतन्त्रपदार्थत्वेन विवक्षितं भट्टाचार्यै ॥ उपादानगोचरज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वस्य काष्ठादावभावेन स्वतन्त्रः कर्तेत्यनुशासनविरोधो दुर्वारश्च ॥ नहितद्विवक्षयापि परिहारः संभवति ॥ तादृशकर्तृत्वस्य वैयाकरणासंमतत्वेन तेषां तादृशविवक्षाया असंभवात् ॥

सहस्राक्षे *अतएववैषम्येत्यादिं अबाधाद्येत्यंतं भागं परिहरंति ॥ वैषम्यनैर्घृण्येअपि त्वन्मतइत्यादिना ॥ विवक्षायाअसंभवादित्यंतेन ॥ अयमातंके अनादिकर्मवा- धित्यसमाधानेत्वनीशलेतिकारिकां तट्टीकां च यथाकथंचिदनुसृत्य सहस्राक्ष उपन्यस्तस्य ननुकर्मणः फलजनकत्वमिति प्रश्नस्य विरोधोक्तिस्तु तदीयग्रंथे पूर्वापरविरोधप्रदर्शनार्था ॥ वस्तुतस्तुतन्मनेकर्तृत्वोपपत्तिः अनीशतापारणंच नसंभवतीत्यर्थः ॥ अयंभावः॥ यत्तु अतएव वैषम्यनैर्घृण्येनेत्यादि अबाधाद्येत्यंतंतदविचारचारु ॥ सिद्धांते आत्मसृष्टेर्न वैषम्यमिति दोषपरिहारस्योपपादयिष्यमाणत्वात् अन्यथा त्वन्मतेपि तदपरिहाराच्च ॥ तथाहि फलवत् कर्मनिरूपितापि कारणतामक्षणएवास्तिनवा ॥ आवश्वेरेनचित्सुकृतं कारयित्वा तस्मै सुखं येनचिदेनः प्रणाय्य तस्मै दुःखंच विश्राणयति तत्रसत्रानृशंसतयोदितदूषणेसुस्थे ॥ द्वितीयस्तु प्रागेव "एषउएव । परास्ति" तिप्रभृतिश्रुतिसूत्रावहेलनादिदोषाणां दिशोद- र्शनया दूरीकृतः ॥ किंचोक्तचरोपपत्त्याक्षितिपत्यादिवद्वैषम्याद्यनुपक्तिस्तवानायगोचरः ॥ परंतु धराधीशाहिमेवंभूयश्चौर्यादिकुर्यात्स्यस्यकर्मणएतत्फलमितिस्फुटं ज्ञापयंतः पाटच्चर- प्रमुखं दुःखाकुर्वंति । मुहुरनुष्ठानेचोत्तमोत्तमंदमंयथागमं समर्पयंति । प्रवृत्तिजानानाश्च पापेप्रवर्तमानमेव प्रतिषध्नंति । नतुविदितामपि दुरितप्रवृत्तिमुपेक्ष्य तत्फलंकर्मोत्तरं वितरंति ॥ परमेश्वरस्तु तस्मिञ्जन्मनि जन्मांतरे वा तत्तत्कर्मफलानिभोजयन् सर्वस्यचाहं हृदि सन्निविष्टोमत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनंचेत्यादिप्रमाणेन सर्वांत.करणशरणः सचलस्मारण- समर्थोपि इदमसुष्यफलमितिनैवज्ञापयति येन ज्ञापितेन दुःखसाधनाद्वृजिनाज्जनोनिवर्तेतैव । प्रवर्तेतच्च पुण्यएव ॥ नाप्युत्तरोत्तरजन्मसु तस्यैवाधस्यानुष्ठानेदमे तारतम्यंप्रयुंक्ते । तथाबोध- कस्मृत्याद्यनुपलम्भात् ॥ नापिपापेप्रवर्तमानंसर्वज्ञ सर्वसमर्थोपि निरुणद्धि । येन दु खमेव कस्यापि नस्यात् ॥ निरोधनाशक्तौतु महीक्षितमुखापेक्षयापि दुर्बलतया फलस्पर्शनम- प्यशनयम् ॥ किंच चौर्याद्यनार्याचरणचणानपि स्वचरणारणाक्षितरांसुलयक्षितरांश्चविनय- न्नवनिनाथोनह्यविषमोभिलप्येत ॥ भगवांस्तु तेषामहंसमुद्धर्तामृत्युसंसारसागरात् ॥ भवामिनचिरात्पार्थमय्यावेशितचेतसाम् ॥ तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजंतमः ॥ नाशया- म्यात्मभावस्थोज्ञानदीपेनभास्वता ॥ मां हिपार्थव्यपाश्रित्य येपिस्युः पापयोनय. ॥ अपिचेत्सुदुराचारः । अहंत्वासर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामिमाशुच. "तन्निष्ठस्य मोक्षोपदे-

---

* अतएव वैषम्यनैर्घृण्ये न ॥ जीवसुखदु खेच्छांप्रति कर्मणोहेतुत्वात् ॥ अन्यथा स्वेच्छया कस्मैचित् सुखस्य कस्मैचिद्दु खस्य दानेन वैषम्यं क्लेशाऽभावकरणसमर्थस्य तदकरणेन नैर्घृण्यंचापद्येत ॥ ननु कर्मणः फलजनकत्वे ईश्वरस्य कर्माऽऽधीनतया स्वातन्त्र्या- भावात्कर्तृत्वानुपपत्तावीश्वरत्वाऽसिद्धिरितिचेन्न ॥ अस्वातन्त्र्याऽपि देवदत्त पचति काष्ठानि पचन्तीत्यादौ देवदत्तकाष्ठादे. कर्तृताया दर्शनात् ॥ नच स्वतन्त्र कर्तेतिसूत्रविरोध. ॥ तत्र स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थ. कर्तेतिसव्याख्यातृभिर्व्याख्याततयातद्विरोधाभावात् ॥ उपादान- गोचरज्ञानेच्छाइत्यादिरूपकर्तृत्वस्यमहदादिसमवधानेऽबाधाच्च ॥

शादि" त्याद्युदितदिशा स्वभक्तान् सकलकलुषकुलतूलज्वालनपुरःसरं परमदुःखद-संसारान्मोचयन्नपरांश्च हृदिस्थित्वा माययाभ्रामयन्कथंनविषमः। सुदामद्विजवायक-मालाकारादिभ्योऽल्पतरसाधनेभ्योऽधिकतरंतरसाधनादिकंचददत्कथंनतथा ॥ भूरितर-दुरितपूरितस्वधर्मोदासीनदासीपत्यपत्यप्रणयिदुष्टाजामिलादीन्स्वनाममात्रग्रहणेनात्यंतपवि-त्रतापात्राणिसहसाकुर्वंश्चकथंनतथा ॥ शंकराचार्यैरपि सर्वप्रलयकारित्वयोक्तनैर्घृण्यंतु कर्मसापेक्षत्वात्रापैति ॥ तस्माद्वक्ष्यमाणःपरिहारएव रमणीयः ॥ यच्च शुद्धाद्वैतमार्तंड-टीकायां अनादिकर्मचाश्रित्यसमाधानेत्वनीशतेत्यत्रे "ईश्वरस्यकर्माधीनत्वेनस्वातंत्र्या-भावात् कर्तृत्वानुपपत्तावीशत्वासिद्धिरि" त्युक्तम् ॥ तस्यायमाशयः ॥ दयालोरसमर्थस्य दुःखायैवदयालुतेतिन्यायेन सघृणत्वेपि प्रतिबंधायसमर्थतया दुःखितस्य फलदानादि-यावत्कार्येषु कर्मवशंवदस्य दुर्बलतरेश्वरस्यापेक्षायाऽऽवश्यकानि कर्माण्येव लाघवात्स्वीका-र्याणि। जडानामपि तेषामौषधादिवत्स्वतःफलजनकत्वोपपत्तेः। दधिक्षीरगोमयवृश्चिका-दिन्यायेन जडाजडसर्गस्य ज्वलनहालाहलादिन्यायेन संहारस्यापि ततएव संभवाच्च ॥ अथ कथंचिदीश्वरोरीकारेप्यप्रयोजकप्रायस्यात्यंतपरतंत्रस्य नियोगनिर्बद्धभृत्यवदवश्यंफलमात्रस-मर्पकस्य तस्य लक्षणप्रमाणाद्यधिकरणसाधितनिरंकुशकर्तृत्वानुपपत्त्याऽनीशत्वं स्फुटमेव ॥ नहिपराधीनतया यथाकथंचित्कर्तृत्वमात्रादीश्वरत्वसिद्धिः कुलालादावतिप्रसंगात् ॥ किंतु निरंकुशादेव ततइति विस्तीर्णमाकरे ॥ काष्ठानिपचतीत्यादौ तु विवक्षात कारकाणि भवंतीति सिद्धांतात् काष्ठादेः कर्तृत्वं विवक्ष्यते मात्रं अतस्तथा प्रयोगः ॥ एवमीश्वरेपि लोकानसृजतेत्यादौवैवक्षिककर्तृत्वांगीकारे काष्ठादेरिव तस्यापि वास्तवकर्तृत्वाभेच्छा सुतरामीश्वरत्वासिद्धिः ॥ स्वतंत्रः कर्तेत्यनुशासनस्य त्वयमर्थः स्वः आत्मा तंत्रं प्रधानं यस्य स स्वतंत्रः अन्यानधीनव्यापारः कर्ता स्यादिति ॥ अतएव हरिणा "धातूपात्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यतइति सामान्यतोऽभिधाय प्राधान्यत. शक्तिलाभात्प्रागभावापाद-नादपि। तदधीनप्रवृत्तित्वात्प्रवृत्तानां निवर्तनात्। अदृष्टत्वात्प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्श-नात्। आरादप्युपकारत्वात्स्वातंत्र्यं कर्तुरिष्यत" इति तदेव समर्थितम् ॥ अस्यार्थं त्वित्थं वर्णयंति ॥ इतरव्यापारात् प्रागपि प्राधान्येनात्मशक्तेः कर्तृव्यापारस्य सत्त्वात् ॥ तथाच इतरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वादित्यर्थ. तथाकारकांतरेभ्य.प्रागभावस्य तस्मिन्नेव भाव्या-दावापादनात् दंडादिरूपकरणादीनां प्रवृत्तेः कर्त्रधीनत्वात् तेषांनिवृत्तेरपि तथात्वात् छेदनादौ दात्रादेः कुठारादिवत्कर्तुः प्रतिनिधेरदर्शनात् प्रविवेके आस्ते शेते इत्यादौ कारकांतराप्रयोगेपि तस्य प्रयोगात् कर्तृरहितानां करणादीनां च क्वाप्यप्र-योगात् आरात् साक्षाद्धातूपात्तफलजनकव्यापाराश्रयत्वाच्च कर्तुः स्वतंत्र्यमिष्यते ॥ उक्तः कारिकार्थः कारक इतिसूत्रे कैयटेपि सूचितः ॥ किंच स्वतंत्रसूत्रे भाष्ये विताने तंत्रशब्दमाशंक्य "अस्तिप्राधान्ये वर्तते तद्यथा स्वतंत्रोसौ ब्राह्मण इत्युच्यते स्वप्रधान-इति गम्यते तत्र.प्राधान्येवर्तते तंत्रशब्दस्तस्येदं ग्रहणम्" इत्युक्तम् ॥ अत्रकैयटः "स्वशब्दआत्मवाची स्वमात्मा तंत्रं प्रधानं यस्य सस्वतंत्र उच्यते" इत्याह ॥

किंचानेककारकनिर्वर्त्यायामपि क्रियायां यथा कर्तुरेव प्राधान्यं तथा कारकइति सूत्रे भाष्ये प्रपंचितम् ॥ तथाहि महासंज्ञाकरणात्कारकशब्दस्य करोतीति व्युत्पत्त्यान्वर्थसंज्ञात्वम् । विभक्तिव्यत्ययास्सप्तमीस्थाने प्रथमा अग्रिमाणां ध्रुवादीनां संज्ञित्वं चाश्रित्य ध्रुवमपायइत्यादौ योगविभागेन कारकसंज्ञाविधानात् कारकस्य सतोऽपादानादिसंज्ञाविधानाच्चोभयसंज्ञासमावेशं बोधयित्वा सर्वापेक्षे यात्कर्तुरेव प्राधान्यमुच्यते "किं पुनःप्रधानम् । कर्ता कथंपुनर्ज्ञायते कर्ता प्रधानमिति यत्सर्वेषु साधनेषुसंनिहितेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवति" इति ॥ एवंच फलदानादौ कर्माद्यत्यंतसापेक्षस्य स्वतः सर्वथा निष्क्रियस्योपाधिमात्रमूलकक्रियस्यास्वातंत्र्येणाकर्तृत्वाद्भवतोऽनुशासनविरोधोवस्तुतः स्यादेव । यत्तु स्वातंत्र्येण विवक्षितोर्थइतिवृत्तौ व्याचक्षते तत्तु अवांतरक्रियाविशेषसंबंधस्य करणादिकारकमात्रे सत्वात् कर्तुर्देवदत्तादेः प्रधानस्याप्रयोगे करणादिकमपि ज्वलनधारणादिस्वव्यापारे स्वातंत्र्येण विवक्ष्यमाणं काष्ठानि पक्ष्यन्ति स्थालीपचतीत्यादौकर्तृतया प्रयुज्यत इत्यभिप्रायेण ॥ अतएव हरिणा "निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके । व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसंभव" इत्युक्तम् ॥ कारकसूत्रेच महाभाष्ये "कोसौ प्रतिकारकं क्रियाभेदः पचादीनामधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणक्रियाः प्रधानस्य कर्तुः पाकः । संभवनक्रियां धारणक्रियांच कुर्वती स्थाली पचतीत्युच्यते तत्र तदा पचिर्वर्तते ज्वलनक्रियां कुर्वंति काष्ठानि पचंतीत्युच्यन्ते तत्र तदापचिर्वर्तते" इत्याद्युक्तम् ॥ अत्रसंभवनं ग्रहणमिति कैयटः ॥ अत्रैव स्वातंत्र्यपारतंत्र्ययोः पर्यायेण सर्वत्रविवक्षासंभवात् संभवनादौ स्थाल्यादेः स्वातंत्र्यस्य सार्वदिकत्वाच्च कर्तुरधिकरणादितो नकोपि विशेष.स्यादित्याशंकावारणाय प्रक्षालनपरिवर्तनादौ स्थाल्यादेः पारतंत्र्यमुक्त्वोच्यते "ननु च भोः कर्तृस्थेपि यत्ने कथ्यमाने स्थाली संभवनक्रियां धारणक्रियां च करोति तत्रासौ स्वतंत्रा केदानीं परतंत्रा स्यात् ॥ एवं तर्हि प्रधानेन समवाये स्थाली परतंत्रा व्यवायेस्वतंत्रा । तद्यथा अमात्यानां राज्ञासहसमवाये पारतंत्र्यं व्यवाये स्वातंत्र्यं किंपुनः प्रधानं कर्ता" इत्यादि ॥ एवंच ब्रह्मणोऽस्वतंत्रस्यापि स्वातंत्र्यविवक्षामात्रेण काष्टस्थाल्यादिवत्कर्तृत्वमितिचेत्तदतिरिक्तस्तस्य प्रवर्तननिवर्तनसमर्थ प्राधान्येन ततःप्राग्लब्धात्मशक्तिस्ततविवेकेपि कांचित्क्रियां कर्तुं शक्तः सर्वथास्वतंत्रोदेवदत्तादिवत्कश्चित्कर्ताऽवश्यंकल्प्यः । तत्कल्पने चसुतरां सिद्धं तस्यानीश्वरत्वम् ॥ किंच मनोरमाशेखरादिषु प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वम् । शबादिकर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्वाश्रयत्वं वा कर्तृत्वमिति स्वीकारात् भाष्येचान्वर्थसंज्ञानुरोधात्कारकांतरस्यैव वैवक्षिककर्तृतायास्तत्रापि करणाधिकरणयोरेव पर्यासायास्तत्रादर्शितत्वात्प्रकृते विवक्षया कर्तृत्वस्य कल्पने ब्रह्मणः काष्ठादिवद्धात्वर्थ करणान्यतमता ज्वलनसंभवनादिवद्वात्वर्थक्रियाच काचित्साक्षात्तस्मिन्वाच्येया॥संभवनादापि पचेः शक्तिर्भोज्यकृतोक्तेतिसापि क्रिया धात्वर्थस्यैव ॥एवंसति तात्त्वापि स्वाभिमतनिष्क्रियत्वस्य भंगेऽनीशत्वप्रसंगे चाधिकेऽनुप्रविष्टे शास्त्रसिद्धं स्वातंत्र्यमेव तस्य स्वीकर्तव्यं नतूपाधिगुणजीवकर्मादिपारतंत्र्यमित्येव

कमनीयम् ॥ एतदेवाभिप्रेत्योक्तं श्रीमदाचार्यचरणैस्तत्त्वदीपे ॥ कर्तास्वतंत्र एव स्यात्सगुणत्वे विरुध्यतइति उपादानादिगोचरेत्यादिकर्तृत्वमपि नत्वन्मते शक्यवचनम् । सहकारितया स्वीक्रियमाणयोः कालकर्मणोरधिष्ठाने भ्रमकल्पितत्वेनाभ्रांतभगवज्ज्ञानागोचरत्वालक्षणेउपादानादीत्यादिपदेन सहकारिणोप्यवश्यसंग्राह्यत्वात् मायावृत्तिविशेषात्मकत्वेन तदेकनिष्ठयोश्चिकीर्षाकरणयोरपि निर्विशेषे ब्रह्मण्यभावाच्च । सहकारिस्वीकारे स्वामीष्टाभिन्ननिमित्तोपादानत्वरूपकारणताबाधाच्च ॥ अनीश्वरत्ववारणाय तादृशकारणतासमर्थनायच सहकारिणोपीश्वरजन्यत्वे तदिच्छयासहकारित्वे तदभिन्नत्वे च स्वीक्रियमाणे वैषम्यनैर्घृण्ये इच्छायाः प्रथमतरकारणत्वंच वेतालावलंबनन्यायेन भूयः प्राप्नुतंति ॥

कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणस्थसूत्राणां तद्विषयवाक्यानां च न स्वतन्त्रस्याकर्तृत्वं वाऽस्वतन्त्रस्य कर्तृत्वमितितिविचारे तात्पर्यम् ॥ किन्तु प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैःकर्माणि सर्वशः ॥ अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिितिमन्यत इति वाक्यात्प्रकृतकर्तृत्वं जीवस्य न वेति सन्देहे जीव एव कर्ता ॥ कुतः ॥ शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ शास्त्रस्य अर्थवत्त्वं शास्त्रार्थवत्त्वं तस्माच्छास्त्रस्य फलवत्त्वादिति यावत् ॥ "कारीर्यावृष्टिकामोयजेत ॥ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते" त्यादिभिर्वेदेभ्युदयनिःश्रेयसफलार्थं सर्वाणि कर्माणि विहितानि । यदि जीवः कर्ता नेष्यते तदा स्वर्गकामादिपदानि फलाधिकारिशून्यानि कुप्यन्ति तत्तच्छास्त्रवैयर्थ्यमेवापादयेयुः ॥ नहि तादृशकामवत्त्वं ब्रह्मणः संभवति ॥ तस्यातकामत्वेन तत्फलानुपयोगात् जडस्यच कामासंभवादतः सन्दिग्धे कर्तृत्वे बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात्तत्तत्फलकामिनां जीवानामेव कर्तृत्वमित्यर्थः ॥ तस्मात्स्वातन्त्र्यविवक्षामतएवेत्यादिना परामृश्य कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणस्थानि बहूनि वाक्यानि सङ्गतानीत्यादि यदस्तदधिकरणस्थसंशयपूर्वपक्षाद्यनभिज्ञोनुपादेयवचनएव ॥ इच्छासहकारित्वेन कर्तृत्वानुपपत्तिकथनं तु न युज्यत इच्छायाः कर्तृत्वोपपादकत्वात् ॥ यस्तु तत्रहेतूपन्यासः (नह्यमेदवादिनस्ते इच्छाकर्मणोरभेदे वैलक्षण्यं येनेच्छासमवधाने स्वातन्त्र्य) मित्यादिना कृतः सोप्यविचारितरमणीयः ॥ कार्याणां कारणात्मनाऽवैलक्षण्येपि तद्रूपेण वैलक्षण्यं वर्तत एव ॥ नहि घटशरावादीनां मृदात्मनाऽभेदेपि घटत्वशरावत्वादिनापि परस्परमभेदः ॥ किञ्च त्वमन्तेपि खड्गकार्यं व्रणादिकं दुग्धेन कुतो न संभवति तवाप्यभेदवादित्वात् ॥ खड्गदुग्धयोश्च मायिकत्वेन पार्थिवत्वेन ब्रह्मकल्पितत्वेन चाविशेषात् नहितयोरभेदे वैलक्षण्यं वर्णयितुं शक्यम् । येन खड्गेन व्रणादिकं भवेत् दुग्धेन च न भवेत् ॥ तद्रूपेण वैलक्षण्यं चेदत्रापि तत्कथं न स्यात् ॥

सहस्राक्षे *अतएव कर्ताशास्त्रार्थवत्वादित्यादिश्लोकटीकोक्तंप्रत्युक्तमित्यंतं भागंदूषयंति ॥
कर्ताशास्त्रार्थवत्वादित्यधिकरणस्येत्यादिना अत्रापि तत्कथंनस्यादित्यंतेन ॥
अभ्युदयेति ॥ वृष्ट्याद्यैहिकमभ्युदयः कारीर्यादिफलम् ॥ स्वर्गपदवाच्यात्मसुखादि
निःश्रेयसम् ॥ अथवास्वर्गादिरप्यामुष्मिकोऽभ्युदयःसकामानाम् ॥ निष्कामानां तु तान्येव
कर्माणि मोक्षफलकानि ॥ कुर्व्यंतीति ॥ इदंशब्रन्तम् ॥ अयमायं भावः ॥ वस्तुतस्त्वी-
श्वरगतमेव कर्तृत्वं विस्फुलिंगवत्तदंशेऽतिरोहितचित्कतया ज्ञानेच्छाकृतियोग्ये जीवेप्यनु-
वर्तते पृथ्वीनिष्ठोगंधइव पार्थिवेषु ॥ एवं सत्यपि जडस्य प्रकृतिबुद्ध्यादेरेव कर्तृत्वं
नतु ब्रह्मांशस्यापि जीवस्येति तारकानिव भ्रांतान्सांख्यान्व्युदसितुं परमाचार्यो जीवस्यैव
विद्ध्यादिबोधितकर्मकर्तृत्वं (अ. २ पा. ३ सू. ३३) "कर्ताशास्त्रार्थवत्वा"
दित्यधिकरणेन निर्णीतवान् ॥ लौकिकनिखिलवस्तुजातापेक्षया जीवस्यैव स्वतंत्रत्वाद्बुद्ध्या-
देश्वपरतंत्रत्वादेवमेव युक्तमिति तदाशयः ॥ जीवस्य स्वतंत्रत्वं तु हस्तदंडादिव्यापारस्य
तदिच्छाप्रयत्नसाध्यत्वदर्शनात्स्फुटमेव ॥ अनंतरं जीवस्यापि स्वतएव कर्तृत्वमीशप्रेरण-
यावेतिसंशये स्वतएवेतिपूर्वपक्षे अ० २ पा० ३ सू० ४१ "परात्तुतच्छ्रुते" रित्यधिकरणं
तत्प्रेरणयैवेतिसिद्धांतयति ॥ एवं भगवत्प्रयोज्यत्वेपीतरापेक्षया स्वतंत्रत्वात्तद्गतकर्तृत्व-
स्यैवात्रानुवर्तनाच्च नप्रकृते कर्ताशास्त्रार्थेत्यधिकरणविरोधगंधोपि ॥ नहिपृथिव्याएव
वास्तवगंधवत्त्वमिति तदंशपुष्पादेर्गंधवत्त्वमसंगतं भवति ॥ नचैवमीश्वरे सातिशयं
स्वातंत्र्यं शास्त्रोक्तिकम् ॥ ईश्वरांतराभावात्, अभिन्ननिमित्तोपादानवादभंगाच्चेति किं
चर्वितचर्वणेन ॥ तस्मात्कर्मणां कार्यविशेषे सहकारित्वमपि तथेच्छयैव । अतोनेच्छायास्त-
जन्यत्वं नापि वैषम्यादिनिस्तारः ॥ इच्छायास्तु साक्षाद्ब्रह्मधर्मत्वात् तद्धर्माणां तदभि-
न्नतायाः प्रकाशाश्रयाद्यधिकरणसिद्धत्वात् इच्छारूपेण तदाकाररूपेण वाविर्भवनेपीतर-
निरपेक्षतया स्वातंत्र्यानपायाच्च तत्सहकारे न दोषः ॥ पापपुण्यकर्मापूर्वाणितु नसाक्षा-
द्ब्रह्मधर्माः । "नतस्य कार्यं करणं च विद्यते । अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति । नसाधुना
कर्मणा भूयान्भवति नोएवासाधुनाकनीयान्" इति श्वेताश्वतरमुंडककौषीतकिब्राह्मणा-
दिषु श्रवणात् । अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्यय । शरीरस्थोपि कौंतेय न करोति

* अतएव कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणस्थानि जीवस्य कर्तृत्वप्रतिपादकानि बहूनि
सूत्राणि तेषां विषयवाक्यानि च सगतानि ॥ अन्यथा सापेक्षतरस्य जीवस्य सुतरांकर्तृ-
त्वाऽभावे तानि न संगच्छेरन् ॥ अन्यथा च त्वमन्तेऽपीच्छायाः सहकारित्वेनेश्वरस्य कर्तृत्वं
नोपपद्येत ॥ नह्यभेदवादिनस्ते इच्छाकर्मणोरभेदे वैलक्षण्यं वर्णयितुं शक्यं येनेच्छासमवधा-
नेनास्वतन्त्रता कर्मसमवधाने त्वस्वतन्त्रता स्यात् ॥ एतेन यत्र कर्मानुसारेण फलदातृत्वमुक्तं
तत्राऽपि कर्मकारयितृत्वमीश्वरस्यैव ॥ तथा चाह श्रुतिः ॥ एषह्येवसाधुकर्मकारयति
तमित्याद्या ॥ एतदनुरोधेन साधुकर्मकारी साधुर्भवतीति श्रुतावपि भगवत्प्रेरणया साधुकर्म-
कर्तृत्वं बोध्यमिति वैषम्यनैर्घृण्ये इति श्लोकटीकोक्तं प्रत्युक्तम् ॥

नलिप्यते इत्यादि स्मरणाच्च ॥ अत एव सूत्रकृता "अ० १ पा० २ सू० ८" "संभोगप्राप्तिरितिचेन्नवैशेष्या"दिति जीववत्फलसाधने निषिद्धे । सम्यगभिनिवेशेनभोगः संभोगः सम्यग्भोगो यस्मात् सोपि संभोगस्तयोः प्राप्तिरिति व्याख्यानात् । किंतु तानि जीवनिष्ठान्येव । "तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्ती" त्यादिश्रुतिभ्यः ॥ किंच जीवेष्वपि तत्साक्षात्कारवतां नैष्कर्म्यं "एतँ ह वावनतपति किमहँ साधुनाकरवं किमहंपापमकरवमिति । यथा पुष्करपलाशआपोनश्लिष्यंत एवमेवंविदिपापंकर्म नश्लिष्यते" इत्यानंदवल्ल्युपकोसलविद्यादिषु श्रूयते ॥ बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते (स्कंध २ अ० १ श्लो० ७) प्रायेणमुनयोराजन्निवृत्ताविधिपेधत इतिगीताभागवतादिषु स्मर्यतेच ॥ तर्हि परमात्मनस्तथात्वं कैमुतिकसिद्धम् ॥ एवमिच्छाकर्मापूर्वाणां साक्षाद्ब्रह्मधर्मत्वजीवधर्मत्वादिना वैलक्षण्यात् कर्मापूर्वाणां नेच्छावत्प्रकाशाश्रयादिन्यायेनाभेदोनित्यत्वं वा शक्यं वक्तुमतस्त्वद्रीत्या जीवेच्छाप्रयत्नमात्रजन्यकर्मसहकारे पारतंत्र्यं स्फुटमेव ॥ नच तद्वारणायेच्छा तदाकारवत्कर्मरूपेणापि स्वयमेव भवनमिति तव सुवचम् । तथा सति कस्यचित्पापरूपेण भूत्वा तस्मै दुःखं कस्यचित्सुकृतरूपेण भूत्वा तस्मै सुखं चार्पयति तस्मिन्वैषम्यादेरनुच्छेदात् ॥ तस्मादिच्छापक्षएव न पारतंत्र्यम् । लोकेपि यथेच्छं कार्यं कुर्वंस्स्वतन्त्रएवोच्यते । अहिफेनादिनेतरेणोद्बोध्यशक्तिसहकारिसमवधानमंतरेणाशक्यकार्यस्तु परतंत्रः ॥ एतावता अतएव कर्ताशास्त्रार्थवत्वादित्यादि स्वतंत्रता स्यादित्यंतं व्युदस्तम् ॥ एतेनैव यन्मार्तंडटीकायां यत्तु कर्मानुसारेणफलभोक्तृत्वमित्यादि कर्तृत्वं बोध्यमित्यंतमुक्तमिह किंचित्पाठविपर्यासेनानूदितं तत्समर्थितं ज्ञेयम् । कर्मणां फलहेतुताया ईश्वरमात्रस्य सर्वहेतुतायास्तस्यैव कर्मकारयितृतायाश्च बोधिकानां श्रुतीनामेवमेव सामंजस्येनैक्य वयत्वसिद्धेः ॥ स्मृतावपि बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः । सुखं दुःखं भवो भावो भयं चाभयमेव च ॥ अहिंसासमतातुष्टिस्तपोदानंयशोयशः । भवंति भावाभूतानांमत्त एवपृथग्विधाः ॥ इति क्षमासत्यादीनां साधनानां सुखादीनां फलानां च स्वमात्रहेतुकत्वमुच्यते ॥ अतएव सूत्रकारोपि कर्मकारणतावादं (अ० ३ पा० २ सू० ४०) "धर्मं जैमिनिरतएवे"ति सूत्रेणानूद्य निराकरोति (सू० ४१) "पूर्वंतु बादरायणो हेतुव्यपदेशा" दिति ॥ बादरायण आचार्यस्तु पूर्वं पूर्वोक्तमीश्वरमेव कारणं मन्यते । तुशब्दः कर्मादेः कारणताव्यावर्तकः ॥ कुतः ॥ हेतुव्यपदेशात् श्रुतिषु एष उ एवेत्यादौ तस्यैव सर्वहेतुत्वेन कथनादित्यर्थः ॥

किञ्च भवमन्ते वैषम्यनैर्घृण्यरूपं दोषद्वयं दुरुद्धरं कस्यचित्सुखं कस्यचिद्दुःखं च ददतः स्वयमेव तद्धेतुभूतकर्म कारयतः कुतो न स्यात् ॥ अस्मन्मते च तादृशदूषणद्वयं न संभवति ॥ तथाहि ब्रह्म स्वयंस्मेच्छयैवोत्तमनीचादिभावेन जातम् ॥ "तदात्मानं स्वयमकुरुत । सच्चत्यच्चाभवत् । यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयःसंभवंति । यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्ष-

रात्संभवतीह विश्वमि" त्यादिश्रुतेः ॥ अतःस्वाभिन्नत्वान्न वैषम्यने-र्घृण्ये ॥ नन्वेवमपि जीवानां ब्रह्माभिन्नानां सुखं दुःखं चेश्वरेच्छयैव भवतीति भवन्मतं तत्र च कर्मणां वैयर्थ्यं स्यात् । तत्प्रवृत्तिरपि कस्यचिन्न स्यात् कृतहानिरकृताभ्यागमरूपदूषणद्वयमपि स्यादिति चेन्न ॥ कर्मापेक्षोहि भगवान्सुखं दुःखं च जीवानां तत्तत्कृतसुकृत-दुष्कृतानुसारेणैव ददातीत्यतोन कृतहान्यादिरूपं दूषणम् ॥ नच "एष ह्येवसाधुकर्मकारयति तयमेभ्योलोकेभ्य उन्निनीषते एषउएवाऽ-साधुकर्म कारयति तंयमधोनिनीषते" इति श्रुत्याकर्मापि सएव कार-यतीत्यङ्गीकरणीयम् । तथाच वैषम्यनैर्घृण्यरूपदोषतादवस्थ्यमिति-वाच्यम् ॥ सृष्ट्यादौ भगवान् रमणेच्छया "बहुस्यांप्रजायेये" त्यादि-रूपया क्रीडार्थमेव कृतप्रयत्नस्तत्साधनीभूता अनेकमर्यादा· कृतवान् य एवं कर्मकरिष्यति तस्यैव फलं भविष्यति तत्तद्विषये तस्य राग-द्वेषादिकं भविष्यति पुनस्तत्तत्कर्म करिष्यति पुनस्तस्य सुख दुःखं वा भविष्यतीति ॥ तन कर्मणि सुखे दु खे च साधारणतयैव भगवतो हेतुत्वं नत्वसाधारणतया ॥ तत्र मुख्याक्रीडैवान्यत्सर्वमुपसर्जनम् ॥ यथालोके कश्चिद्राजा क्रीडार्थं स्वयमेव नियमान्कृत्वा क्रीडति तत्र स्वकृतनियमानुसारेणैव यो यथा करोति तस्मै तथैव सुखदुःखरूपं फलं ददाति न तावता तस्य वैषम्यं नैर्घृण्य वा भवति नाप्यनीश-त्वम् । तथा प्रकृतेपि तादृशनियमाभावेतु दोषो दुर्वारएव ॥ अतएव "कृतप्रयत्नापेक्षस्तुविहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य" इति सूत्रेण वैषम्यनैर्घृण्ययो परिहारोऽनयैव रीत्या व्यासे· कृत ॥ तत्र ननु वैषम्यनैर्घृण्ययोर्नपरिहार अनादित्वेन स्वस्यैव कारयितृत्वादिति पूर्वपक्षं तुशब्दो निवारयति ॥ जीवकृतप्रयत्नापेक्षोभगवान्सुखंदु खं चददाति ॥ प्रयत्नपर्यन्तं जीवकृत्य अग्रे तस्याशक्यत्वात्स्वयमेव कारयति ॥ यथा पुत्रं यतमानं बाल पिता पदार्थगुणदोषौ वर्णयन्नपि तत्प्रयत्नाभिनिवेशं दृष्ट्वा तथैव कारयति । तत्कथमवगम्यते ॥ यत-स्तैत्तिरीये "अथातोनुप्रश्ना" इत्यादिना अविदुषोविदुषश्च समानेच ब्रह्मप्राप्तिरुतकश्चिद्विशेष इति प्रश्ने उत्तरत्वेन "सोकामयते"त्या दिना स्वस्यैवबहुभवनेनोच्चनीचरूपेण स्वसृष्टिमुक्त्वा तत्रानुप्रवेशेन स्वस्यैव "सच्चत्यच्चाभव" दित्यादिना अनेकविध द्वैधीभावं चोक्त्वा सत्यमभवदिति समाप्तौ ब्रह्मरूपत्वं निगमयामास ॥ तथासति सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वेऽविशिष्टेपि मध्ये "सतपोतप्यते" त्यादिना तपोरूपस्या-लोचनस्यापि सृष्टौ कारणत्वेन कथनाद्यथाधिकार तत्तत्फलं तत्त

दधिकारश्च नानाविधस्तत्रकारणं तस्यापि कारणं नानाविधः स्वभाव इति फलति ॥ एवंसत्यालोचनानुसारेण प्रयत्नपर्यन्तं जीवकृत्यं तदपेक्षः सन्नग्रे बाह्यकृतावुपकरणबाहुल्यमपेक्षितम् । तच्च जीवेन केवलेन संपादयितुमशक्यमतस्तत्संपादनद्वारा स्वयमेव कारयति ॥ तत्र दृष्टान्तोपि यथा बालं पुत्रमित्यादिः पूर्वमुक्तएव ॥ एवं च कार्यमात्रं प्रति भगवानेव कारणम् ॥ तथाच प्रयत्नोत्तरकाले फलदातृत्वाभिव्यापिका या इच्छा आलोचनाकारान्तःपातिनी तामेव श्रुतिरनुवदति "उन्निनीषत्यधोनिनीषती"ति ॥ अतोगुणदोषकथनपूर्वकं बालेच्छानुरूपेण सामग्रीसंपादके पितरि यथा न दोषः किंतु बालस्वभाव एव । तथा ब्रह्मण्यपि न दोषः किंतु जीव एव ॥ ननूक्तदृष्टांतन्यायेनैव कारयतीत्यत्र किं गमकमत आह सूत्रकृत् विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इति ॥ यद्युक्तन्यायं विहाय केवलं जीवकृतकर्मापेक्षः कारयतीत्येवाङ्गीक्रियेत तदा विहितप्रतिषिद्धयोर्यागादिब्राह्मणहननादिरूपयोः कर्मणोर्वैयर्थ्यं स्यात् । पूर्वकर्मण एव प्राधान्ये तत एव सुखादिसिद्धेः ॥ सूत्रस्थादिपदादिदं विहितमिदं निषिद्धमिति बोधकस्य प्रमाणव्यवहारस्य वैयर्थ्यं बोध्यम् ॥ अतोविहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यप्रमाणव्यापारावैयर्थ्यप्रामाणिकप्रेक्षावत्कृतप्रमाणानुसरणेभ्यो हेतुभ्य इदं ज्ञायते यत्फलदाने कर्मापेक्षः कर्मकारणे प्रयत्नापेक्षः प्रयत्ने कामापेक्ष इति मर्यादा या स्वयंकृता तद्रक्षार्थं वेदं चकार यथा लोके राज्यमर्यादारक्षार्थं नीतिशास्त्रम् ॥ तस्मा"ल्लोकवत्तु लीलाकैवल्य"मिति न्यायेन जीवकृतप्रयत्नानुसरणान्न ब्रह्मणि वैषम्यादिगन्धोपि ॥ नाप्यनीश्वरत्वं । मर्यादामार्गस्य तादृशापेक्षावैशिष्ट्यपूर्वकत्वेन स्वयमेव निर्माणात् ॥ क्वचिच्च स्वतन्त्रत्वान्मर्यादां भिनत्त्यपि ॥ अत एव तेनाधीतश्रुतिगणा इत्यादिवाक्यैस्तदनपेक्ष्यैव गोकुलस्थेभ्यः फलदानकथनमपि सङ्गच्छते ॥ इदमपि लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति न्यायादेव समाहित । लोके राज्ञामपि कृपापात्रेषु तथादर्शनात् ॥ लोकयुक्त्यनुसारेण समाधानमिदम् ॥ वस्तुतस्तु ब्रह्मणः कर्मापेक्षत्वेपि नास्वातन्त्र्यम् ॥ किन्त्वलौकिकत्वसंपादकतया भूषणमेव ॥ यतोविरुद्धधर्माश्रयं सर्ववादानवसरं समाभ्यधिकरहितं ब्रह्मवेदे प्रतिपाद्यते औपनिषदं हि ब्रह्म ननु युक्तिसिद्धम् ॥ येन युक्तिविरोधः स्यादत एवोक्तं 'यत्किञ्चिद्दूषणंत्वत्र दूष्यंचापि हरिः स्वयम् ॥ विरुद्धपक्षाः सर्वेपि सर्वमत्रैव शोभत इति ॥ एतेन सद्धारिसमन्वधानेत्यारभ्य तथारभ्यत इत्यन्तं समाहितं यत्तु तत्रैवोक्तं

(किमिमे जीवास्ततोऽभिन्ना अपि तु खं जानन्ति तथाऽऽद्ये दोषान-पायोदुःखानिरासात् ॥ अन्त्ये तुभयविरोधः ॥ किञ्चात्मनि दुःखो-त्पादक आत्महादिरिवेश्वरो निन्द्येतप्रेक्षावद्भिरितितन्न समीचीनम् ॥ "इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्ति"रितिसूत्रेणेममेव पूर्वपक्षं कृत्वा "अधिकंतु भेदनिर्देशात्" इति सूत्रेण स्वयमेव व्यासैः समाहितत्वात् ॥ तत्र तत्सृष्ट्वेति श्रुतौ सृष्टावनुप्रवेशः श्रुतः सचा-नेनेति श्रुत्या जीवेनेति श्राव्यते तस्यात्मत्वेन कार्यविलक्षणतया ब्रह्मत्वं च बोध्यतेऽत इतरस्यात्मत्वेन व्यपदेशात्सिद्धे तस्य शुद्ध-ब्रह्मत्वे तद्धितं कर्तव्यम् । तच्च सर्वानर्थदुःखनिकरहेतुभूतायां सृष्टौ प्रवेशनान्न करोतीति हिताकरणस्याहितकरणस्य च प्रसक्तिः ॥ लोक-विरुद्धं ह्यात्मनोहिताकरणमिति जीवानां ब्रह्माभेदोनयुक्त इति पूर्वपक्षे समाधानमाह "अधिकं तु भेदनिर्देशात्" इति सूत्रेण तत्र तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति ॥ तथा च यथैक्यं श्रुत्या बोध्यते तथा ज्ञेयत्वेनानन्दरूपत्वेन च भेदोपि बोध्यतेऽयं भेदोब्रह्मण आधिक्ये पर्यवस्यत्याधिक्यं चांशित्वात् ॥ पूर्णत्वाच्च पूर्णश्चांशस्य हितमेव नियमेन करोतीति न नियमः स्वदेहेपि नखनिकृन्तनकेशप्रसाधना देर्दर्शनात् ॥ अन्यथा सर्वेन्द्रियव्यापाराभावप्रसङ्गात् । किन्तु स्वली-लया हितमहितं वा यथेष्टं करोतीत्येव लोके दृश्यते ॥ तथाचेयमा-शङ्कैव न संभवति ॥ यच्चोक्तं जीवदुःखेन ब्रह्मणोदुःखित्वं स्यात्तदपि न संभवति ॥ कार्यकारणयोरभेदेपि कार्यकारणव्यवहारजनकः कश्चिद्भेदोप्यभ्युपगन्तव्यः अन्यथेदं कार्यमिदं कारणमिति व्यव-हारो नस्यात् ॥ एवं च नामरूपाभिव्यक्तिदशायां कार्यगता धर्माः कारणेन सन्तीत्यङ्गीकरणीयम् ॥ यथा घटगता जलाहरणादयः पटगता आच्छादकत्वादयस्ते मृत्पिण्डादौ न सन्त्येवं जीवस्य चिद्रू-पत्वेन ब्रह्माभिन्नत्वेपि तद्गता दुःखादयो न ब्रह्मणीति नकोपि दोष-इत्यलं विस्तरेण ।

सहस्राक्षे *सहकारिसमवधानरूपेत्यादि तथावश्यतइत्यत भागं निराकुर्वंति ॥ किंच भवन्मत इत्यादिना इत्यल विस्तरेणेत्यतेन ॥ तत्र "वैषम्य नैर्घृण्यमिति दूषणे

* सहकारिसमवधानरहितत्वरूपस्वातन्त्र्यस्वरूपकर्तृत्वस्येश्वरेसत्त्वे प्रमाणाभावात् ॥ परमेश्वरस्येच्छया साधुकर्म ततउन्नयनमित्यर्थस्य तस्या श्रुत्या प्रतीत्या इच्छाया सर्वत्र हेतुत्वेन कर्म प्रत्यपि हेतुत्वेऽप्यनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तिना कर्मणा फलहेतुताया दुर्वारत्वाच्च ॥ ईश्वरस्येच्छाद्वारा तदिच्छया वा शृङ्गग्राहिकान्यायेन हेतुत्वमित्यत्रविस्तर ॥ एवमेव पराकृतच्छुते-

द्वेपरे स्थिते" इतिमार्तंडकारिकाद्वयसमर्थनार्थं किंचेत्यादि कुतो नस्यादित्यंतम् ॥ स्वमते तद्दूषणोद्धाराय अस्मन्मतेचेत्यादिग्रंथः ॥ अत्रेदं ज्ञेयम् ॥ यत्तु सहकारिसमवधानेत्यादि बोद्धव्यमित्यंतं तदमूलम् ॥ ईश्वरस्य तादृशकर्तृत्वे "तदात्मानँ स्वयमकुरुते" त्यादि प्रमाणानां जागरूकत्वात् । अत्रात्मानमिति तस्यैवोपादानत्वं अकुरुतेति तस्यैव कर्तृत्वं स्वयमिति सहकारिकारणांतराभावश्च बोध्यते । (अ० १ पा० ४ सू० २६) स्पष्टंचेद "आत्मकृतेः परिणामा"दिति सूत्रे शांकरभाष्येपि ॥ अकुरुतेत्यात्मनेपदेन क्रीडार्थमात्मन इति स्मृत्यनुसारात् स्वक्रीडार्थमेव जगत्करणस्य बोधनेन

रीतिसूत्रं परादीश्वराज्जीवस्य कर्तृत्वमित्यर्थकं लब्धव्यवस्थं बोद्धव्यम् ॥ एतेन वैषम्यनैर्घृण्ये इति दूषणेद्वेपरेस्थिते ॥ अनादिकर्मचाश्रित्य समाधानेत्वनीशता ॥ अत्राऽपि शाङ्कराः शैवामाध्वारामानुजादयः ॥ निम्बार्कभास्कराभिक्षुर्येऽन्येतेदोषसंश्रिताः इति प्रत्युक्तम् ॥ तट्टीकायां दोषशब्देन याऽनीश्वरत्वापत्तिरुक्ता तस्या उद्धृतत्वात् ॥ यत्तु तत्रवैषम्यनैर्घृण्यपरिहारार्थं आत्मसृष्टेर्नवैषम्यं नैर्घृण्यं चाऽपि विद्यते ॥ श्रीमदाचार्यचरणैर्निबन्धइदमीरितम् ॥ श्रीमत्प्रभुवरैर्विद्वन्मण्डनेपि निरूपितम् ॥ रमणार्थमिदंविश्वमुच्चनीचादिभावनः ॥ आत्मरूपंचकारातो हरिर्यस्माददूषणमित्युक्तं तन्न युक्तम् ॥ तट्टीकायामात्मसृष्टेरित्येतत्तात्पर्यविषयाऽभेदमात्रस्यैव तादृग्दोषाऽभावे हेतुत्वोक्त्यातावतादोषाऽनुद्धारात् ॥ तथाहि ॥ किमिमे जीवास्ततोऽभिन्ना अपिदुःखंजानन्तिनवा ॥ आद्ये दोषानपायोदुःखानिरासात् ॥ अन्त्येऽनुभवविरोधः ॥ किंचात्मनि दुःखोत्पादकआत्महादिरिवैश्वरोनिन्द्येतप्रेक्षावद्भिः ॥ एतेन भैक्षवमतमुपन्यस्य तन्मायावादिविध्वंसध्वस्तप्रायमित्यस्य टीकायां भेदवादे वैषम्यादिदोषाभिधानमपि प्रत्युक्तम् ॥ अभेदवादेप्यनिरस्तत्वात् ॥ यच तट्टीकाकारेण विद्वन्मण्डनोक्तं किंचिदनूदितम् ॥ कृतप्रयत्नापेक्षस्तुविहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः प्रपञ्चेनरमणेच्छयाहिभगवान् क्रीडार्थं कृतविविधमर्यादादिरूपप्रयत्नोजन्मकालादारभ्य मोक्षपर्यन्तं विचारितवान् । तन्नहि क्रीडैवमुख्याऽन्यत्सर्वमुपसर्जनीभूतं तथाच तदपेक्षोभगवांस्तदनुसारेणैव कारयति यतोविहितस्य यागादेः प्रतिषिद्धस्य विप्रहननादेरवैयर्थ्यमेवं भवेत् ॥ मर्यादाऽभावेतु ईश्वरस्यैव स्वर्गनरकादिदातृत्वेन विधिनिषेधवैयर्थ्यं भवेदिति ॥ तच न सम्यक् ॥ एतादृशसत्यसंकल्पपरमेश्वरसंकल्पस्य दुःखादिप्रयोजकत्वेन परमेश्वरे वैषम्यादेर्दुष्परिहरत्वात् ॥ किंच तत्रैव तत्सूत्रविरोधः ॥ सापेक्षतायाः सूत्रास्पष्टप्रतीतेः ॥ स्वनिर्मितजीवकर्मणामिव स्वनिर्मितविचारादेरपेक्षायामपितापेक्षत्वानपायात् ॥ सूत्रार्थस्तु जीवकृतप्रयत्नापेक्ष इत्यादिः न्यायानुरोधात् नतु विचारितमर्यादापेक्ष इत्यादिः मानाऽभावात् ॥ किंचतथा सति स्वविचारापेक्ष इतिवामर्यादापेक्ष इतिवास्पष्टंब्रूयात् ॥ एवंवैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् पत्युरसामञ्जस्यादितिसूत्रद्वयविरोधोऽपि तन्मतेबोध्यः ॥ प्रभिनिधायमर्यन्यादनत्र भगवत्पादैरिति नात्राधिकप्रयत्नवे ॥ तादृशकर्मणामिच्छां प्रति हेतुत्वं तु ज्ञानद्वारा तदेशत्वादिस्थित्या ज्ञानस्याऽपिहेतुत्वात्, लोकेऽपिकर्मणांतज्जातनोदादिकस्य भूगादेर्जीनद्वारैवेच्छां प्रति हेतुत्वदर्शनात् ॥ क्रीडार्थं यथाऽयुक्तिरनुपपन्ना तथावक्ष्यते ॥ ८ ॥

प्रयोज्यकर्तृत्वमपि प्रतिविधीयते। तथा सदेवसोम्येत्यत्राद्वितीयपदेन सहकारिकारणनिराकरणमुपनिषद्भाष्ये शंकराचार्यैर्दर्शितम् ॥ अतएव "एषह्येवसाधुकर्मकारयति "मत्तएव पृथग्विधा" इत्यादि श्रुतिस्मृतिष्वेवकारेण भगवद्व्यतिरिक्तस्य हेतुत्वं व्यवच्छिद्यते ॥ वेदविरुद्धबाह्यायाह्यस्मृतिनिराकरणपादे चोभयकारणवादोनिरस्तः ॥ भगवान्स्वेच्छया तत्तत्साधनद्वारा तत्तत्फलं ददातीति सिद्धांतयद्भिरस्माभिः कर्मणां फलहेतुता न प्रत्याख्यायतेऽतः कर्मणः फलहेतुताया दुर्वारत्वोक्तिः सिद्धसाधनम् ॥ वस्तुतस्तु नानन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वमपि । अनुग्रहविशेषे निःसाधनेभ्यः कामक्रोधादिविरुद्धसाधनवद्भ्यश्च फलदानस्यदर्शनात् ॥ अपाणिपिहितं चैतत् श्रीभागवतप्रभृतिषु "अन्द्याष्टतंनिदि शयानमतिश्रमेण लोकं विकुंठमुपनेष्यति गोकुलं स । तेनाधीतश्रुतिगणाः । गोप्यः कामाद्भयात्कंसोद्वेषाच्चैद्यादयोनृपा" इत्यादौ ॥ वृष्टिन्यायेनापीच्छायाः कर्मादिहेतुत्वांगीकारे तस्याः कर्मजन्यत्वं स्वोक्तचरं परित्याज्यं तस्याः कारणांतरजन्यत्वे नित्यत्वं वा वक्तव्यम् । वैषम्यादिकं च तदवस्थम् ॥ किंच भगवतो वृष्टिवत् कारणत्वे बीजवत्कारणांतरमपिवाच्यम् । तथा च सति सृष्टेः पूर्वं सजातीयादिभेदशून्यब्रह्मसत्ताबोधकानां सदेवेत्यादीनां व्याकोपोऽनीश्वरत्वापातश्च ॥ यत्तु "ताआपऐक्षंतबह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति ताअन्नमसृजंत तस्माद्यत्रक्वचवर्षतितदेव भूयिष्ठमन्नं भवत्यद्भ्य एवतदध्यन्नाद्यं जायते" इति छंदोगादिश्रुतिभ्यः पार्थिवत्वाज्जलजन्यान्येव बीजानि जलादेव फलान्वितानि यथाभवंति तथा भगवद्धेतुकान्येव कर्मादीनि ततएव फलमर्पयंति कार्यवैचित्र्यंच धान्यवैचित्र्यवदिति भाष्यकारचरणाभिप्रेतं वृष्टिवत्कारणत्वं स्वीक्रियेत तदोंकुर्मः ॥ एवंसति निरपराधं "परात्तुतच्छ्रुते" रिति सूत्रमपि नान्यथा नेयम् । "नान्योतोऽस्तिद्रष्टानान्योतोऽस्तिश्रोता नान्योतोऽस्तिमंता नान्योतोऽस्तिविज्ञाता । सविश्वकृत्सहिविश्वस्यकर्ते"त्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मगतस्यैव कर्तृत्वस्य जीवे प्रतीतेर्निर्बाधत्वात् तस्यैवोन्निनीषाधोनिनीषाभ्यां साध्वसाधुकारयितृतायाः श्रवणाच्च ॥ एतेन "वैषम्यं नैर्घृण्यमिति दूषणेद्वेपरेस्थिते" इति मार्तंडकारिकार्द्धं सत्याग्यं समर्थितं वेदितव्यम् ॥ विपक्षेऽनीश्वरत्वापत्तेर्बहुधोपपादितत्वात् ॥ वैषम्यं नैर्घृण्यइतीतिप्रथमपादपाठस्तु मूलपाठं विप्लाव्य ईदूदेदितिप्रगृह्यस्यापि प्रकृतिभावाभावादशुद्धिख्यापनाय तेन स्वयं कल्पितः ॥ द्वितीयपादे परइति ससम्यंतं द्वितीयकारिकायां नैंबार्का भास्कराभिक्षुरितिपाठेपि निंबार्कइति लेखस्तु पाठपरिवर्तनादशुद्धपुस्तकोत्पादितभ्रमाद्वा ॥ अथ कथंतर्हि सिद्धांते वैषम्यनैर्घृण्ययोः परिहारइतिचेत् अत्राहुस्तत्त्वदीपाधप्रकरणे श्रीमदाचार्याः ॥ "आत्मसृष्टेर्नवैषम्यंनैर्घृण्यंचापि विद्यते" इति ॥ अयमर्थः ॥ "तदात्मानँस्वयमकुरुत । सवैनैवरेमे । हंततिरोसानी"त्यादि श्रुतिभिः क्रीडार्थमात्मन एव तत्तद्रूपतिरोभावादुच्चनीचभावेन जगद्रूपेण करणात्सर्वस्य स्वाभिन्नतया न वैषम्यनैर्घृण्ये । नापि चकारपरिगृहीताअन्येदोषाः । लोकेसर्वस्वावयवाभेददर्शी पुरुषः पुरुशर्करांकटकाकीर्णसरणौ चरणेन चलन् करेण द्रविणमुपार्जयन् मुखेन तल्लब्धमशाव-

मुपभुंजानो नहि हस्तपादे द्वेष्यवयवांऽतरउदासीनो मुखे स्निग्धोविषमोयंनिर्घृणोयमिति व्यपदिश्यते। एवं भगवानपिब्राह्मणक्षत्रियाद्युच्चावचसर्गकर्ताप्यदुष्टः। यथाच लीलया तालं वादयन् वामं पाणिमधः कृत्योच्चीकृतेन दक्षिणेन तं ताडयन्नपि पुमान्नविषमो निर्घृणोवा। हस्तद्वयेपि तुल्याभेददर्शित्वात्॥ तथा विविधां प्रपंचप्रवृत्तिं प्रणयन्नप्यसत्प्रभुरपि। "इदं सर्वं यदयमात्मे"त्यादिभिः सर्वात्मकत्वात्। एतदेव वासुदेवः सर्वमिति निर्दोषं हि समंब्रह्म समोहंसर्वभूतेषु नमेद्वेष्योस्तिनप्रियइत्यादिस्मृतीनाम् (स्कंध० २ अ० १) अहमेवासमेवाग्रेनान्यद्यत्सदसत्परम्। (स्कंध ११ अ० १३ श्लो० २४) मनसावचसादृष्ट्या गृह्यतेन्यैरपींद्रियैः। अहमेवनमत्तोन्यदितिबुध्यध्वमंजसा (स्कं. १० अ. ३८ श्लो. २२) नचास्यकश्चिद्दयितःसुहृत्तमोनचाप्रियोद्वेष्य उपेक्ष्यएवचेत्यादिश्रीभागवतवचसांचैकवाक्यतया पर्यालोचने फलति॥ त्वदुक्तरीत्या कर्मणा राजवत्प्रीतिद्वेषयोरंगीकारे त्वेतद्विरोधः स्फुट एव॥ एवं सूत्रकारोप्यात्मसृष्टेरेव वैषम्यादिपरिहारमभिप्रेत्य केवलनिमित्तत्ववादिनां सांख्ययोगैकदेशिनैयायिकवैशेषिकपाशुपतकापालिककालामुखशैवादीनां मते ईश्वरस्य वैषम्यादिग्रासादसामंजस्यमाह (अ० २ पा० २ सूत्र ३७) "पत्युरसामंजस्या"-दिति॥ अत्र शंकराचार्या अपि "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधात् अभिध्योपदेशाच्चे"-त्यादौ श्रीबादरायणेन समर्थितं परमेश्वरस्य स्वेच्छयात्मोपादानकानेककार्यकर्तृत्वपक्षमदुष्टमुक्त्वासूत्राक्षरव्याख्याने किंपुनरसामंजस्यं हीनमध्यमोत्तमभावेनहि प्राणिभेदान् विदधत ईश्वरस्य रागद्वेषादिदोषप्रसक्तेरस्मदादिवदनीश्वरत्वं प्रसज्येत॥ प्राणिकर्मापेक्षित्वाद्दोषइति चेन्न॥ कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्यप्रवर्तयितृत्वे इतरेतराश्रयदोषप्रसंगात्॥ अनादित्वादितिचेन्न वर्तमानकालवदतीतेष्वपि कालेष्वितरेतराश्रयदोषाविशेषादन्धपरंपरापत्तिन्यायादित्याद्याहुः॥ तस्माच्छ्रीमदाचार्योक्तएव वैषम्यादेर्मुख्यः परिहार इति निखिलाम्नायस्मृतिन्यायपुराणेभ्योनिष्कृष्यते। एवं प्रलयमपि अनेकधा जन्मादिपरंपरया क्लिश्यमानानां जीवानां तद्विश्रमेण सुखार्थं करोति। यथेदानींत्वेक्षणदामित्यन्यत्र विस्तरात्ततोपि न नैर्घृण्यम्॥ एतावता तदुपन्यस्ता आत्मसृष्टेरित्यादिमार्तंडकारिकासार्धद्वितयीममर्थिता॥ यत्तु उत्रेत्यादिर्दोषानुद्धारादिलंता तदुक्तिश्च निरस्ता॥ यच्च तथाहीत्यादि अनिरस्तत्वादित्यंतमभापि तदनादरणीयम्॥ तथाहि॥ हस्तादिश्रमोपार्जितं मुखेनोपभुज्यते भवा तालवादनेऽन्यतरः करोऽन्यतरेणताड्यतेनवा॥ द्वितीये प्रत्यक्षविरोधः॥ आद्येमोपि विषमोभिलष्यतां सुखेन भुंजानानां शर्करादौ चरणाभ्यां चरतां च किंच नवैषम्यनायश्चित्तमपि सर्वेत नत्वेवम्। किंच जीवाहि आत्मियकाहेहाद्यहंतागेहादिममताल्क्षणसंभारादेव स्वस्मिन्दुःखसंबंधं प्रतियंति "समानेवृक्षेपुरुषोनिविष्टोनीशयाशोचतिमुह्यमान" इति मुंडकश्रुतेः॥ अज्ञानेनावृतंज्ञानंतेनमुह्यंति जंतव इति स्मृते॥ यावन्नरोऽस्मिन्नामीत्यास्मानंमन्यतेऽन्यदृक्। तावत्स्वभिमान्यज्ञोबाध्यबाधकतामियादिति श्रीभागवतोक्तेश्च। अतएवैकाद्दतस्यप्रयोगिशे भिक्षुः॥ संसारचक्रपरिवर्तकस्य मनसएव स्वस्मिन्दुःखदुःखित्वमत्यायकत्वमाह नायंजनोमेसुखदुःखहेतुरित्यादिना॥ अतएवच संपन्नज्ञानानां

योगिनां भगवद्भक्तानां न दुःखित्वप्रत्ययः "मत्वाधीरोहर्षशोकौजहाति महांतंविभुमात्मानंमत्वाधीरोनशोचति तरतिशोकमात्मवित् यस्मिन्सर्वाणिभूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्यतः आत्मानंचेद्विजानीयादयमस्मीतिपूरुषः किमिच्छन्कस्यकामायशरीरमनुसंज्वरेत्" इति कठभूमविद्येशावास्यबृहदारण्यकश्रुतिभ्यः "यस्मिन्स्थितोनदुःखेनगुरुणापिविचाल्यते" इति स्मृतेःषष्ठस्कंधे "नारायणपराःसर्वेनकुतश्च न बिभ्यति। स्वर्गापवर्गनरकेष्वपितुल्यार्थदर्शिनः॥ देहिनांदेहसंयोगाद्द्वंद्वानीश्वरलीलया। सुखंदुःखं स्मृतिर्जन्मशापोनुग्रहएवच॥ अविवेककृतःपुंसोह्यर्थभेदइवात्मनि। गुणदोषविकल्पश्चभिदेवस्रजिवत्कृत इतिश्रीरुद्रोक्तेश्च। अतः स्वस्मिन्दुःखित्वप्रतीतेराविद्यकत्वाद्दोषः। अन्यथा अभेदवादिनस्तवापि जीवाद् एंजामंतीत्यनुभवाद्ब्रह्मणोदुःखित्वं प्रसज्येत। तथाच "आनंदरूपममृत"मित्यादिश्रुतिकोपः। नाप्यात्मद्वैतेश्वरोनिंद्यः "आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणीप्राविश"दित्यैतरेयश्रुतेः। सूर्यांशभूतचक्षुर्गततिमिरभ्रमरिकादेः सूर्य इव स्वांशभूतानामपि जीवानां दुःखादेः परमात्मन्यसंबंधात्। यथा कठवल्लीषु पंचमवल्ल्यां श्रूयते "सूर्योयथासर्वलोकस्यचक्षुर्नलिप्यतेचाक्षुषैर्बाह्यदोषैः॥ एकस्तथासर्वभूतांतरात्मा नलिप्यतेलोकदुःखेनबाह्य." समर्थितंचैतच्छ्रीबादरायणाचार्यैः (अ० २ पा० ३ सू० ४६ "प्रकाशादिवन्नैवंपर" इत्यत्र। अन्यथा जीवोब्रह्मैवस्वेच्छलमिति सिद्धांतयतस्तव कर्मसापेक्षतापक्षेपि अबुद्धया पापं कृत्वा प्रायश्चित्तीयतजइव बुद्ध्या दुःखसाधनं कर्मकृत्वा दुःख्यन्साहसिकइवचाधिकं सन्निंद्येत॥ तस्मादभेदवादएव समाधिः साधीयान्॥ अतएव षष्ठस्कंधे सप्तदशाध्याये चित्रकेतुना (श्लो० १८) संसारचक्रएतस्मिन्जंतुरज्ञानमोहितः॥ भ्राम्यन्सुखंचदुःखंचभुंक्तेसर्वत्र सर्वदेत्यादिना स्वस्मिन्सुखदुःखानुभवस्य संसारभ्रममूलकत्वमुक्त्वा एकःसृजति भूतानिभगवानात्ममायया। एषांबंधंचमोक्षंचसुखंदुःखंचनिष्कल इति भगवत एव स्वशक्त्या सर्वकर्तृत्वमभिधाय (स्क० ६ अ० १७ श्लो० २२) नतस्यकश्चिद्दयितःप्रतीपइतिश्लोकद्वयेन अद्वितीयस्य शक्तिविसर्गेण क्रीडतो नदोषइति ध्वनितम्॥ तथा तत्रैव देहिनांदेहसंयोगाद्द्वंद्वानीश्वरलीलयेत्यादिना सर्वस्य क्रीडाहेतुकत्वमुक्त्वा (श्लो० ३३) नह्यस्यास्तिप्रियःकश्चिन्नाप्रिय स्वःपरोपिवा॥ आत्मत्वात्सर्वभूतानांसर्वभूतप्रियोहरिरिति श्रीमहादेवेन स्पष्टमात्मसृष्टेरेव वैषम्यादिपरिहारोदर्शितः। तथा दशमस्कंधे (अ० ४१ मालाकारप्रसंगे श्लो० ४७) नहिवांविषमा दृष्टिःसुहृदोर्जगदात्मनोरिति जगदात्मकत्वमनैषम्ये हेतुत्वेनोक्तम्॥ सप्तमस्कंधे (अ० ९ श्लो० २७) नैषा परावरमतिर्भवतोननुस्याज्जंतोर्यथात्मसुहृदोजगतस्तथापि॥ एवमभेदवादेन वैषम्यादिसमाधानमन्यत्रापि बहुशोद्रष्टव्यम्॥ तदेतत्सर्वं मनसि कृत्याहुः॥ अस्मन्मते तादृशदूषणद्वयं न संभवतीत्यादि॥ तदात्मानमित्यादि वाक्यद्वयं ब्रह्मवल्लीस्थं यथोर्णनाभिरिति मुंडकस्थम्। यच्च यच्च तट्टीकाकारेणेत्यादिस्पष्टंबूयादित्यंतं तदुराग्रहजल्पितम्॥ अत्रानुदितोविद्वन्मंडनलेखस्तु प्रासावसरत्वादुत्तरभागएव व्याख्यास्यते॥ तत्र तदुक्तानि दूषणानि रित्रैव निराकुर्मः॥ तत्र वैषम्यं तु परिहृतम्। सूत्रान्मर्यादासापेक्षत्वप्रतीता-

मपि तस्याः स्वकृतत्वासपारतंत्र्यम् ॥ नहिलोकेपि मतिमान् राजादिः स्वयं कार्यं पर्यालोच्य स्वपर्यालोचनानुसारेण सर्वं कुर्वन्नस्वतंत्रउच्यते । एवमपारतंत्र्यव्यापनायैव सूत्रे कृतपदम् ॥ अन्यथा मतद्वयेपि कृतत्वस्यार्थादेव लाभात्तद्ग्रहणमपार्थं स्यात् ॥ स्वेच्छया कर्माण्यपेक्ष्यैव फलदानमिच्छायाः सर्वहेतुत्वादपारतंत्र्यं चास्मत्संमतमेव नतु कर्मणां स्वतंत्रत्वमिच्छायाश्च तज्जन्यत्वम् ॥ न्यायानुरोधस्त्वस्मत्कृतसूत्रार्थएव । पूर्वाधिकरणे बुद्ध्यादिकं व्यावर्त्य जीवे निर्धारितस्य कर्तृत्वस्येतः पूर्वसूत्रे परहेतुकत्वकथनात् ॥ नचासाक्षीनार्थे मानाभावः "सतपोतप्यते"त्यादिश्रुतीनां (स्कं. १० अ. ३३ श्लो. २८) सकथं धर्मसेतूनांकर्तावक्ताभिरक्षिता । स्वकृतसेतुपरीप्सयेशः (अ. ५८ श्लो. ३७) इत्यादि पुराणवचसांच मानत्वात् ॥ भूतेनुदिष्टक्तांतकृनपदप्रयोगोपि सूत्रेभगवदुद्योगपरिमहे सुष्ठु संगच्छते ॥ तस्य सृष्ट्यारंभएव जातत्वात्प्रायोजिज्ञासुकर्मणां च सूत्रकारापेक्षयाभावित्वात् ॥ स्वविचारापेक्षइत्याद्यसूत्रयित्वा यथाश्रुतं सूत्रणंत्वर्थांतरसंग्रहाय ॥ "स्वरितेनाधिकार" इत्यादिवत् ॥ अन्यथा जीवकृतकर्मापेक्षइति जीवकर्मापेक्षइत्येव वा स्फुटं सूत्रयेत् भांतरधर्मविशेषे प्रसिद्धात्प्रयत्नशब्दात्स्पष्टतया चेष्टारूपकर्मणां बोधानुदयात् ॥ तस्माद्यथाधिकारमुभयार्थावगमनायैव यथाश्रितपाठोभगवतः ॥ अर्थद्वयं तु भाष्ये विद्वन्मंडने च स्फुटम् । इह मूलेच संगृह्य दर्शितम् ॥ नचानेकार्थत्वं दोषः ॥ "सुमेधाअमृतोक्षित" इत्यादि श्रुतिष्वक्षितउक्षितइत्यादिच्छेदेन "जन्माद्यस्ये"त्यादिसूत्रेषु तद्गुणसंविज्ञानातद्गुणसंविज्ञानाद्याश्रयणेन च बह्वर्थसंग्रहस्य शंकराचार्यैरपि दर्शितत्वात् ॥ यच्च वैषम्यनैर्घृण्येनेत्यादि वक्ष्यतइत्यंतं तदपेशलम् । तत्र (अ० २ पा० १ सू० ३४) "वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयती"ति सूत्रे कर्मसापेक्षत्वात्तत्परिहारस्तु मीमांसकदुर्दुरूढादिवादिबुद्धिमनुसृत्य पिशाचः पिशाचभाषया बोधनीयइतिन्यायेनोक्तः ॥ तेनैव परिहारसंभवे तस्यैव समाधेः सूत्रकाराभिप्रेतत्वे च केवलनिमित्तवादे तदुक्तं "पत्युरसामंजस्य"मसंगतं स्यात् ॥ अदृष्टांगीकारिणां वैशेषिकप्रमुखानामपि तत्सापेक्षतयैव समाधिसंभवात् ॥ नचासामंजस्यं त्वयाऽन्यथाव्याख्येयं स्वभाष्यविरोधात् । किंचेह फलार्पणे सापेक्षत्वमात्रमुच्यते न स्विच्छायानिरस्यं कर्महेतुत्वं फलहेतुत्वं वा प्रत्याख्यायते ॥ नापि सापेक्षतोक्तिः स्वमतेपि बाधिता स्वेच्छयातत्तत्कर्मकारयित्वा तत्तत्फलदानस्य पराक्विति फलमतइत्यधिकरणस्थितये निर्णीतत्वात् ॥ अतउत्तरसर्गे फलदित्सया पूर्वकल्पांते यानि कर्माणि सकारयति तानि जीवादिसर्वतिरोभावे ब्रह्मण्येव तिरोभवंति नच भगवतस्तल्लेपः ॥ "नसाधुना कर्मणाभूयान्भवतिनोएवाऽसाधुनाकनीया"निति कौषीतक्यादिश्रुतेः । "नमां कर्माणि लिंपंति न मे कर्मफले स्पृहे" ति स्मृतेः सृष्टिप्रकरणेपि नचमांतानिकर्माणि निबध्नंतिधनंजयेतिस्मरणाच ॥ तत्तदपूर्वादृष्टादिशब्दवाच्योलेपस्तु जीवधर्मएव । लेपाभावान्नैष्कर्म्यं भगवतः । अतः "सर्वकर्मे"ति शांडिल्यविद्याश्रुत्या भगवन्निष्ठत्वादेवाविभागदशायामपि अनादित्वं द्वितीयसूत्रेभिहितम् ॥ अथ सर्गेच्छायां स्वांशाञ्जीवादीन्

स्वतन्त्राविर्भाव्य धर्मसेतुंश्चाविष्कृत्य स्वेच्छया तत्तत्कर्मानुसारेण जीवेभ्यउत्तमाधम-शरीरादेर्दानेष्यदोषउपपत्तेः श्रुतिस्मृत्यानुकूल्याच्चेति "उपपद्यतेचाप्यी" तितृतीयसूत्र-स्याशयः ॥ सूत्रेपि पूर्वपक्षगर्हायाम् । वस्तुतस्तु तत्कर्मसद्भावाभिप्रेतं नवा भावे दोषखड्-यत्वः ॥ द्वितीये द्वैतापत्तिः पूर्वोक्तदोषश्चात्तउपसंहारे स्वाभिप्रेतं मुख्यसमाधिमाह (अ० २ पा० १ सू० ३७) "सर्वधर्मोपपत्तेश्चे"ति । तदनन्यत्वाद्यधिकरणैर्निरूपिते सर्वात्मके हिताकरणादिदोषरहिते क्षीरदेवादिवत्सर्वभवनसमर्थशब्दैकवेद्ये विचित्रसर्व-शक्त्युपेतरि लीलाशालिनि परमात्मनि स्वेच्छया कर्मकारयितृत्वतत्फलदुःखसमत्व-सघृणत्वादयः परस्परविरुद्धतया भासमानाः धौताः सर्वेपि धर्माउपपद्यंतएवातोनवैष-म्यादिदोषगंधइत्यर्थः ॥ तथाचात्मत्वेनैववैषम्यमित्येव फलितम् । तस्मादस्मन्मते वैषम्य-सूत्रं नविरुद्धम् ॥ परयुक्तामंजस्यादित्वस्योपन्यासस्तु तस्यैव प्रतिकूलः ॥ भावकभाष्या-दिभावितंतु भाष्यतत्प्रकाशादिमद्वितीयप्रकाशभाष्यविवरणभाष्यप्रदीपादिषु दूषितम-शेषमितिकिं विशेषतः ॥ "तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेती"ति श्रुतिस्तु इच्छया स्वस्यैव जडजीवादिबहुरूपेण भवनसुखनीचभावं च वक्ति । नतु कर्मविषयकं ज्ञानं ज्ञानद्वारा तेषामिच्छाजनकत्वं वा ॥ तस्मिन्प्रकरणे तद्बोधस्याप्यभावात् उपक्रमे सदेवेतीतरप्रति-षेधाच्च ॥ अथ तदन्यार्थादापादनीयमितिचेत्स्पष्टतद्ग्राहकं मानांतरमेवोदाहर यद्बलात्-दिद्दापायेत ॥ भूपादेरिव कर्मज्ञानद्वारेच्छाकल्पने त्वीश्वरज्ञानस्य नित्यत्वेनातीतानाग-तवर्तमानसर्वविषयकत्वेन चेच्छापि नित्यैव स्यात् । तथा च घट्टकुटीप्रभातम् श्रुतिपुराण-सिद्धं सृष्टेः क्रीडार्थकत्वं तु तदनुपपत्तिदूषकतावकनवमश्लोकनिरासावसरउपपाद-यिष्यामः ॥ मूले यत्किंचिद्दूषणंत्वत्रेति ॥ इयं कारिकाद्वितीयस्कंधनवमाध्याये सहनेवासमेवाग्रइतिश्लोकसुबोधिनीस्था एतेन "सर्वधर्मोपपत्तेश्च" इतिसूत्राशय-उपन्यस्तः ॥ तत्र समीचीनमित्यादि द्वितीयस्य प्रथमेपादे तदनन्यत्वाधिकरणेन जगतो ब्रह्मानन्यत्वे साधिते जीवस्यापि तथात्वे जडाद्वैलक्षण्ये च सिद्धेश्चाक्षेपसङ्गत्या (सू० २१ । २२) इतरव्यपदेशादितिद्विसूत्रमधिकरणं प्रवृत्तम् ॥ तत्राद्यं पूर्वपक्षसूत्रं । द्वितीयन्तु सिद्धान्तसूत्रम् । तदर्थमाहुः; तत्रेत्यादिना तैत्तिरीये "तत्सृष्ट्वातदेवानु-प्राविशत्" इति ब्रह्मणोनुप्रवेशः श्रूयते सएव श्वेतकेतुविद्यायां "सेयं देवतैक्षत हन्ताऽहमिमास्तिस्रोदेवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति" इति जीवरूपेण श्राव्यते "सेयं देवतेमास्तिस्रोदेवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्" इति च ॥ अत्र जीवेनात्मनेति जीवस्य तेजोऽबन्नलक्षणकार्याव् प्रवेशाधिकरणाद्वैलक्षण्येन शुद्धब्रह्मरूपत्वं बोध्यते ॥ परदेवतया तस्यात्मतया निरूपणात्सूत्रे इतरव्यपदेशादित्यस्य इतरस्य जीवस्य आत्मतया व्यपदेशादित्यर्थः ॥ तदाहुः ॥ इतरस्येति सर्वानर्थेति अनर्थाः कामा धर्मादयो दुःखानि तज्जन्यानि ॥ अहितकरणस्यचेति ॥ सौत्रादिपदेन परिगृहीतमेतत् ॥ हितस्य मोक्षसाधनस्याकरण-महितस्य बंधस्य च करणमिति दोषाः ॥ श्रैयत्वेनेति ॥ "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः

सोऽन्वेष्टव्यः सविजिज्ञासितव्यः । तमेवं विद्वानमृतइह भवति । तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेति" इत्यादिषु ज्ञातृज्ञेयभावेन जीवब्रह्मणोर्भेदव्यपदेशः ॥ "सत्यं विज्ञानमानंदं ब्रह्म । आनन्दरूपममृतं यद्विभाति । योवै भूमा तत्सुखम् । अन्योंतरआत्मानंदमयः" इत्यादिषु ब्रह्मणआनंदरूपत्वेन तिरोहितानंदाज्जीवाद्भेदव्यपदेशः ॥ अतएव "रसँ ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवती" ति कर्मकर्तृव्यपदेशः । एवं भेदव्यपदेशात् ब्रह्म अधिकं समुद्रवदंशि । जीवस्तु तरंगवदंशः ॥ अतएव आत्मत्वश्रुतावप्यहमिति सर्वकारणात्संदिनः पृथङ्निर्देशः ॥ अनेन जीवेनात्मनेति भिन्नतया इदमा परामृश्यमानस्य जीवरूपस्यांशत्वसः ॥ एवंच यस्मिन्काले हिताकरणं तदा ऐच्छिकभेदस्यापि सत्वान्नोदिन्युक्तदोषप्रसक्तिरितिभावः ॥ पूर्णत्वाचेति ॥ पूर्णमदइतिश्रुतेरितिभावः ॥ नखनिर्कृंतनेत्यादि ॥ "यथास्वतःपुरुषात्केशलोमानी"त्यंशांशिभावेपि केशप्रमाथको न हिताकरणादिना दूष्यते ॥ सर्वेन्द्रियेति । करचरणादीनां स्वांशत्वेपि गमनादानादिपरिश्रमेषु तत्तन्नियोजयन्नोक्तदोषास्पद भवति ॥ तथा परमात्मापि नात्महादिवर्गियः ॥ तदपि न संभवतीत्यादि ॥ अत्रमानं "सूर्यो यथासर्वलोकस्य चक्षुः प्रकाशादिवच्चैवंपरः" इति श्रुतिसूत्रादिरूपं युक्तिश्च प्रागेवादर्शि ॥ कार्यकारणयोरसाधारणधर्मोस्तत्तन्मात्रनिष्ठा इत्यादिवैश्वानराद्यधिकरणेपुस्फुटमित्यलम् ॥

अग्रेच (कर्मणां स्वाव्यवहितोत्तरक्षणएव फलानुकूलेश्वरेच्छाजनकत्वाभावेनोद्बुद्धानामेव तथात्वंवाच्यमित्यादिकः) स्वमतदर्शनार्थं भाष्याद्यनुक्तः स्वकपोलकल्पितः प्रलापः सोप्यसङ्गतः ॥ तत्रैवंप्रक्रिया तेन दर्शिता ॥ जीवकर्मणां फलानुकूलेश्वरेच्छां प्रति हेतुत्वं । तैरीश्वरेच्छायाजननउद्बुद्धत्वरूपधर्मस्य हेतुत्वं । तत्र चोद्बोधकस्य कालस्य तत्र सःप्रष्टव्यः ॥ तत्तत्कर्मफलं प्रति एकैवेश्वरेच्छाहेतुर्भिन्नावा ॥ नाद्यः युगपत्सर्वकर्मफलोपभोगासंभवात् ॥ तत्स्वीकारे च भाविनांमनूनामिन्द्रादीनां सृष्ट्यादावेवोत्पत्तिः स्यात् ॥ इच्छारूपकारणसत्वात् ॥ द्वितीयेतु तत्तत्फलभेदेनानंतेच्छाकल्पने गौरवम् ॥ तत्तदिच्छापियुगपत्कुतोनोत्पद्यते इत्याक्षेपे तत्तत्कर्मोद्बोधस्य तत्रापि कालस्य हेतुत्वकल्पनेकालस्यैकत्वात्पुनरप्याक्षेपानुद्धारः ॥ कालस्यानेकत्वेतेषां नित्यत्वे पुनर्दोषापत्त्याऽनित्यत्वे तस्योत्पादकनियामकाकांक्षायां पुनर्दोषापत्त्या स्वभावविशेषकस्य नियामकत्वांगीकारे इच्छांप्रत्येवेश्वरस्वभावस्य हेतुत्वेन श्रुतिसिद्धेनोपपत्तौ किमनयास्वकपोलकल्पितया कुसृष्ट्या ॥ किंच कर्मणां क्षणिकत्वेनादृष्टस्यच त्वयाऽस्वीकृतत्वेन कस्योद्बोधः कालेन क्रियत इति वक्तव्यम् ॥ नचादृष्टकल्पनावादिमतेनेदं । अतएव इयं च कालतः कर्मणामुद्बोधस्य प्रक्रिया अदृष्टकल्पना-

वादिरीत्या मूले प्रोक्ता इत्युक्तमिति वाच्यम् ॥ तन्मतेप्यदृष्टस्य कुत्र कल्पना । जीवस्यपारमार्थिकेस्वरूपे व्यावहारिकेवा ॥ नाद्यः पारमार्थिकस्वरूपस्य शुद्धब्रह्मरूपत्वेन तत्रादृष्टस्वीकारे निर्धर्मकत्वहानिः ॥ नापि द्वितीयः सृष्टेःपूर्वं व्यावहारिकस्वरूपस्याभावात्तत्स्वीकारे "सदेवसोम्येदमग्रआसी"दित्यादि श्रुतिविरोधः ॥ भवन्मते सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यत्वस्यैव तादृशश्रुत्या प्रतिपादितत्वात् ॥ किंचांतःकरणावच्छिन्नस्य तत्प्रतिविंबितस्य वा व्यावहारिकजीवस्य प्रलयेऽविद्यायां लयस्वीकारेण तादृशस्वसिद्धान्तविरोधः ॥ नन्वविद्याया आविद्यकस्यजीवस्यच सत्वेपि न सदेवेत्यादिश्रुतिविरोधः ॥ कल्पितस्याधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्ताया अस्वीकारात् ॥ यथा शुक्तौ रजतभ्रमदशायामनिर्वचनीयस्य कल्पितरजतस्य सत्वेपि शुक्तिरेवेदमितिकथनं न विरुध्यते तथा प्रकृतेपीतिचेन्न ॥ एवंसति तादृशश्रुतावग्रइतिकथनं निरर्थकतामापद्येत ॥ सृष्टिदशायामपि सर्वस्य त्वन्मते कल्पिततया तस्याधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्ताया अभावेनानुपपत्त्यभावात् ॥ यदपि स्वमतेपीश्वरतोषादेः फलोपधायकत्वलक्षणमौत्कट्यं कालेन नियतइत्युक्तं तन्मन्दम् ॥ एतादृशमतस्य प्राभाकराचार्यप्रणीतोपनिषत्सूत्रगीतादिभाष्येष्वनिरूपितत्वात् ॥ किंचानेश्वरपदेन शुद्धं ब्रह्मविवक्षितं । पारिभाषिकोमायावच्छिन्नस्तत्प्रतिविंबितोवा विवक्षितः ॥ नप्रथमः तस्मिंस्तोषरोषाद्यंगीकारस्य शुद्धत्वव्याघातकत्वात् ॥ प्रलये मायायाअपि ब्रह्मणि लयस्यांगीकृतत्वेन तद्वृत्तिरूपतोषरोषादेरप्यभावेन कस्यौत्कट्यं कालेन नियतइति वक्तव्यम् ॥ अपिच कर्मभिरीश्वरतोषः कालेनतत्रौत्कट्यं तत्रापि प्रलयपूर्वकालोत्पन्नेच्छाया व्यवहिताया हेतुत्वमिति त्वन्मते कर्मणामेव निरपेक्षाणां व्यवहितानां सूक्ष्मरूपेण स्थितानां वा फलजनकत्वमिति मीमांसकमतापेक्षया किंलाघवं प्रत्युत गौरवमेव ॥ नचलाघवाभावेपि जडस्यचेतनं विना कार्यकरणत्वभावात्तथा कल्प्यतइति वाच्यम् ॥ निर्झरप्रसुतस्य जडस्य जलस्य धान्यवृक्षाद्याप्यायनरूपकार्यजनकत्वस्य दृष्टत्वेन तादृशकल्पनायाअप्रामाणिकत्वात् ॥ एतेन (यद्वा कर्मशब्देन तज्जन्येश्वरतोषादिकमेव गृह्यते) इत्याद्यपिप्रत्युक्तम् ॥ पूर्वोक्तरीत्याऽनुपपत्तेरभावेन लक्षणायां मानाभावात् । तादृशतोषादेरप्यसंभवाच्च ॥ वस्तुतस्तु पूर्वापरविरुद्धत्वादिदं प्रकरणमपार्थकमेव ॥ तथापि यक्षानुरूपोबलिरितिन्यायेन किंचिदुच्यते ॥ वस्तुतस्त्वित्यादिना

(कालस्य विशिष्य हेतुत्वकल्पने तादृशसहकार्यभावादेव काला- न्तरे फलानतिप्रसक्तौकर्मणांनोद्बोधकापेक्षा) इत्युक्तम् तत्र कालस्य विशिष्य हेतुत्वं तत्तदुपाध्यवच्छिन्नस्यैव वक्तव्यम्॥ कालस्यैकत्वा- दुपाधीनां च रविपरिस्पन्दादीनां पूर्वमभावाद्विशिष्य हेतुत्वमेव न संभवति॥ कथंचिद्विशिष्य हेतुत्वसंभवेपि तेनैव सफलकार्यसंभवे किमुक्तप्रक्रियया॥ अस्मन्मतेच कालस्येश्वराभिन्नतया न प्रागुक्त- दोषः॥ नापि कालसहकारित्वेन पारतन्त्र्यम्॥ मानाभावात्॥ किंच अव्याहतेच्छावत्त्वं स्वातन्त्र्यं व्याहतिश्चेच्छाविषयसिद्ध्यभावः॥ सचेश्वरस्य नास्ति॥ इच्छानुरूपेणसकलपदार्थसिद्धि- सत्त्वात्॥ अतएव लोके स्वच्छन्दचारीस्वतन्त्रइत्युच्यते॥ एतेन स्वनिर्मितविचारादेरपेक्षायामपि सापेक्षत्वं स्यादिति प्रलपितम- पास्तमेवंचेत्याद्यपि॥ यच्च (*सर्वस्येश्वराभिन्नत्वे कर्मणां हेतुत्व- निराकरणप्रयासवैफल्यापत्ति*) रित्युक्तं तदपि स्वमतमनवलोक्यैव॥ तथाप्यद्वैतवादित्वेन सर्वस्यब्रह्माभिन्नतयाऽदृष्टादिनिराकरणप्रयासो विफलएव॥ किंच त्वन्मतेसर्वस्य मिथ्यात्वेन परमतस्वमतयोरपि मिथ्यात्वात्तत्वेनज्ञानवतस्तव तत्खंडनमंडनप्रयासोपि लोके हास्य- करएव॥ कालोस्मिलोकक्षयकृत्प्रवृद्धइत्यत्र स्वस्यैव महाभारतयुद्ध- व्याजेन लोकनाशकत्वेन काल कलयतामहमित्यादिनाक्षणादिरूप- त्वस्यापि स्वस्मिन्नुक्तत्वेन साक्षाद्वाच्यार्थस्यैव संभवे गौणार्थकल्प- नायाअन्याय्यत्वात्॥ किंच सर्वात्मकत्वेन यमाद्यात्मकत्वं तव संमत चेत्सर्वात्मक्षणाद्यात्मकत्वस्यापि संभवात्तत्र कथं तव द्वेषः॥ एतेनकालकत्वेनैव रूपोवतीर्णइत्याद्यपि व्याख्यातम्॥ कल्पितस्या- धिष्ठानानतिरिक्तत्वेनाविरोधस्तु पूर्वमेव दूषितः॥

सहस्रांशे *कर्मणां च स्वाव्यवहितोत्तरक्षणइत्यादिं अवधारणाविरोधादित्यंतं

---

* कर्मणांच स्वाऽव्यवहितोत्तरक्षणएव फलानुकूलेश्वरेच्छाजनकत्वाभावेनोद्बुद्धाना- मेवतथात्वं वाच्य॥ तदुद्बोधार्थं च कालविशेषोऽपेक्षित॥ अतएवकाल कलयतामहमिति भगवदुक्त कालस्य कलयितृत्व सगच्छते॥ यद्यपिचाऽनेनसामान्येनैव कालस्यहेतुत्वमुक्तं तथाप्यतिप्रसङ्गवारणाय विशिष्यहेतुताकल्पनीया साऽपिकर्मोद्बोधद्वारैव कर्मणामुद्बोधकापे- क्षायां तस्याक्लृप्तहेतुताकेन कालेनैवोपशान्तौकारणान्तरकल्पनस्याऽयोगात्॥ इयच कालत कर्मणानुद्भवस्यप्रक्रिया अदृष्टकल्पनावादिरीत्यामूलेप्रोक्ता॥ स्वमतेत्वीश्वरतोपादे फलोप- धायकत्वलक्षणमौत्कव्य कालेनक्रियते इतिबोध्यम्। यद्वा कर्मशब्देन तज्जन्येश्वरतोपादिक- मेवलक्षणयागृह्यते॥ उद्बोधश्चतादृशमौत्कव्यम्॥ वस्तुतस्तु कालस्यविशिष्यहेतुत्वकल्प नेतादृशसहकार्यभावादेव कालान्तरेफलानतिप्रसक्तौ कर्मणांनोद्बोधकापेक्षा॥ एवच

भागं निरस्यति ॥ अग्रेच कर्मणामेवेत्यादिना पूर्वमेव दूषित इत्यन्तेन ॥ उद्बोधकस्य कालस्येति ॥ अत्रापि हेतुत्वमिति सम्बध्यते ॥ तत्रापि कालस्येति ॥ इच्छासु हेतुस्तत्त-त्कर्मोद्बोधः कर्मोद्बोधे च हेतुः कालइति कल्पने इत्यर्थः ॥ तेषामिति ॥ कालभेदानाम् तस्येति ॥ अनित्यानेकस्वरूपस्य कालस्य कालभेदानां सर्वेषां प्रत्येकमुत्पादकं किञ्चि-द्वक्तव्यं तस्यापि नित्यत्वमनित्यत्वं चेत्यादिविकल्पैरनिस्तारइति भावः ॥ एवं सति तादृश-श्रुताविति ॥ शून्यत्वस्येति ॥ एवकारैकाद्वितीयपदैरितिभावः ॥ अत्र व्यावहारिकजीव-स्वरूपंकल्पितश्चेत्तत्कल्पकः पारमार्थिकः किमुत व्यावहारिकः ॥ नाद्यः अविद्यारहितस्य शुद्धस्य कल्पकत्वस्यासम्भवात् ॥ भ्रान्तत्वे शुद्धत्वव्याघातापातात् ॥ नद्वितीयः आत्माश्रयापत्तेः ॥ नहि शुक्तौ कल्प्यमानं रजतमेव शुक्तावात्मानं कल्पयति ॥ किञ्चशुद्ध-स्याप्यविद्यामूलकोजीवभावः सा च जीवेन कल्पिता नतु विशुद्धचैतन्येन अभ्रान्तत्वादि-त्यन्योन्याश्रयः ॥ तस्याकल्पितत्वे सदेवेत्यादि व्याकोपइत्यादिदूषणान्यग्रेप्यस्माभिर्वक्ष्य-माणान्यनुसन्धेयानि ॥ गीतादिभाष्येति ॥ आदिपदं विष्णुनामसहस्रग्राहकम् तद्भाष्यस्यापि तैः कृतत्वात् ॥ किञ्चात्रेश्वरे इत्यादिना कृते विकल्पे प्रथमपक्षे दोषमुक्त्वा द्वितीयेपि तमाहुः ॥ प्रलये मायायाइत्यादिना तथाच मायालये तदवच्छिन्नस्तत्र प्रतिबिम्बितोवा नावतिष्ठेत ॥ घटदर्पणयोर्लये घटाकाशदर्पणस्थप्रतिबिम्बाविव ॥ अतः कुतस्तरां माया-वृत्तिरूपारोपणोपौ ॥ त्वन्मतइति ॥ इदं किं लाघवं प्रत्युत गौरवमित्यभिप्रेत्येणान्वेति ॥ कर्म्मणामेवेत्यादिस्तु मीमांसकमतानुवादः ॥ तन्मते च प्रवाहनित्यतास्वीकारात् ॥ तदेकदेशिभिः सहस्रार्जुनोपरुद्धपुनःप्रवृत्तसोमोद्भवाप्रवाहन्यायेन सृष्टिप्रलययोरप्यूरी-कारात् ॥ लक्षणयामिति ॥ कर्मपदेन रोपतोपयोर्लक्षणायां ॥ तादृशतोपादेरिति ॥ कर्मजन्यताया वृत्तिरूपरोपतोपादेः परस्मिन्नसम्भवात् ॥ नप्रागुक्तदोषइति ॥ नहि करचरणादिना गमनादानाद्यनुत्तिष्ठत्स्तत्पारतंत्र्यस्य स्वीकारे किंचिन्मानमस्तीतिभावः ॥ एतदिहसंदर्भेज्ञातव्यम् । यत्तु कर्मणां चेत्यादि कल्पनस्यायोगादित्यंतं तत्तु प्रागेव निरस्तं पुनरधिकं निरस्याम । तत्र कर्मणामुत्तरक्षणएवेच्छाऽजनकत्वे कारणं

कालस्याऽपिसहकारित्वात्सुतरांत्वन्मतेस्वतन्त्रतास्यात् ॥ नचकालईश्वरादभिन्नएव अतएव सदेवसोम्येदमग्रआसीदितिश्रुतिःसगच्छते अन्यथाऽवधारणंनसगच्छते कालस्यतदानींसत्वात् अन्यथाऽग्रेपदासगतेः तथाचकालसत्त्वेऽपिनाऽस्मदभिमतस्वतन्त्रताहानिरितिवाच्यम् ॥ आत्माश्रयप्रसङ्गात् ॥ सर्वस्येश्वरभिन्नत्वेन कर्मणाहेतुत्वनिराकरणप्रयासनैष्फल्यापत्तेश्च ॥ कालोऽस्मिलोकक्षयकृदित्यनतु कालशब्देनयमोदानधर्मप्रथमाध्यायोक्तस्तत्सहचारीत्राकश्चिद्विव-क्षितोनवृक्षणादिरूप ॥ लोकक्षयकृदितिविशेषितत्वात् ॥ सर्वाऽऽत्मकस्यतस्यमायात्मक-ताया अविरोधाच्च ॥ एवंकालरूपोऽवतीर्णइत्यत्राऽपिबोध्यम् ॥ एतत्समानाऽर्थत्वलाभात् ॥ कालःकलयतामितितु विभूतिवर्णनम् अतोमनआदिष्विवतत्राऽपिपरमात्मदृष्टिमात्रविधि-तात्पर्यकम् ॥ नचैवंकालादेरतिरिक्तत्वे सदेवेत्यवधारणविरोधइतिवाच्यम् ॥ कल्पितस्याऽधि-ष्ठानाऽनतिरिक्ततयाऽवधारणाऽविरोधात् ॥ १ ॥

मृग्यं कर्मज्ञानोत्तरं राजादेः फलादित्सायां विलंबादर्शनात्। ईश्वरस्य सर्वज्ञानत्वाच्च॥ नचोद्बोधककालविशेषाभावस्तदिति वाच्यम्। विशेषस्वरूपस्य दुःशकनिरुक्तिकत्वात्। कालत्वेन कारणत्वे सर्वदोद्बोधप्रसंगाच्च॥ नाप्युद्बुद्धानामेवेत्यवधारणं संगच्छते। प्रलयपूर्वक्षणेऽनुद्बुद्धानां तज्जनकत्वोक्तिव्याघातात्॥ न च सुखदुःखलक्षणफलेच्छा प्रत्येवोद्बुद्धानां हेतुत्वमवधार्यते। नत्विच्छांतरं प्रतीति वाच्यम्। व्यवस्थापकश्रुत्याद्यनुपलंभात्। श्रुतिसिद्धनिर्व्यापारवादे सर्गोपपत्त्याऽन्यथानुपपत्त्यभावाच्च॥ किं च तथासति "बहुस्यांलोकान्नुसृजा" इत्यादिरूपांसर्गेच्छां प्रत्यनुद्बुद्धानामपि हेतुत्वसिद्ध्या उद्बुद्धात्मनकर्मणइच्छोद्भवइति स्वोक्तिविरोधः। सदा सर्गसंभवेन प्रलयोच्छेदश्च। अथ सर्गेच्छायामपि परंपरया फलानुकूलत्वादुद्बुद्धमात्रजन्यत्वमिति चेत् इयता कालेन कर्माण्युद्बोधयिष्यामीतीच्छायामपि तथात्वादनुद्बुद्धैर्जननमसंभवि। कश्चायं कर्मसुकालविशेषेणोत्पाद्योधर्मउद्बुद्धत्वमित्युच्यते॥ यदिच्छाजनकतावच्छेदकः। न तावत्फलजनकत्वं। इच्छासमवधानं विना फलाजनकत्वेन तज्जननं विनेच्छाऽजनकत्वेन चान्योन्याश्रयात्। नापि फलजननयोग्यत्वं फलसाधनभावबोधकविधिप्रतिषेधवाक्यानुरोधेन योग्यतायाऔत्पत्तिकत्वात्। अयोग्यस्यसाधनत्वाभिलापायोगात्। नापीच्छाजनकत्वं आत्माश्रयात्। नापितज्जननयोग्यत्वं इच्छानियतपूर्ववृत्तिकफलजननयोग्येष्विच्छाजननयोग्यतायाअपि सार्वदिकत्वात्। नाप्यन्यत् प्रमाणाभावात्। नापिकालविशेषईश्वरेच्छाप्रयत्नासमवहितः स्वयमेव कर्माण्युद्बोधयितुमीष्टे जडत्वात्। जडस्य च चेतनमतरा हेतुत्वायोगादीशः कल्प्यतइति त्वयैव कथनात्। कालःकलयतामिति भगवद्वाक्ये तु कलनमायुर्गणनं नतूद्बोधनं गीताभाष्ये ("कलयतांकलनंगणनंकुर्वता")-मिति शंकराचार्यैर्विवरणात्। युक्तं चैतत् कल संख्यानइति भीमसेनोक्तेः। कालस्य कलयितृत्वमपि भगवदिच्छयेत्यन्यत्र विस्तरः। तस्मान्नेदमुद्बोधकत्वे मानं। एतेनैव सापि कर्मोद्बोधद्वारैवेत्यपि निराकृतं अवधारणे मानाभावात्। यदि जडोपीश्वरनिरपेक्षउद्बोधयेत् तर्हि सर्गादिकमपि स्वयमेव कुर्यादिति स्वभाववादापातः संन्यासिकुचमर्दनन्यायात्। योहिसन्यासीभूत्वापिकामबुद्धि स्त्रीकुचौमर्दयेत्सोऽगम्याशतमपि गच्छेत्। विशिष्यहेतुतेति प्रयोगश्चिंत्यः। हेतुतायाअक्रियात्वेन समानकर्तृकत्वालाभात्समानकर्तृकयो पूर्वकालइत्यनुशिष्टस्य क्त्वोऽसंभवात्। कल्पनीयेत्यनेन समानकर्तृकत्वविवक्षणे तु विशेष्येति णिजवात् क्त्वोल्यप् प्रयोक्तव्यः। कश्च स विशेषणरूपोधर्मः येन कालांतरं व्यावर्त्य कालविशेषोवक्तुं शक्येत। सामान्यधर्मवत्वे सति तद्व्याप्यावांतरधर्मवत्वं हि विशेषत्वं। नहि प्रलये सूर्यगत्यादिकमस्ति "सूर्याचंद्रमसौधातायथापूर्वमकल्पयत्" इति श्रुते। येन प्रात.संगवत्वादयोवसतत्वादयोवा कालत्वव्याप्यधर्मास्सिद्ध्येयुः॥ किं चोद्बोधगतावच्छेदकविशेषत्वनिर्वाहकधर्मोजन्योन वा। द्वितीये तस्य सर्वकालवृत्तित्वयाऽतिप्रसगवादवस्थ्यम्। आद्ये इच्छाविशिष्टेश्वरजन्योन वा। प्रथमश्चेदिच्छायां सर्वनिदानत्वमजन्यतया नित्यत्वं च सिद्धम्॥ न द्वितीयः कारणांतरस्या-

प्रसिद्धेः ॥ तस्यापि नित्यत्वे सर्वदा सर्वं कार्यं स्यादित्यतिप्रसंगस्तदवस्थ । अनवस्थ-
त्वेऽनवस्थेत्यादि प्रागेवावादि ॥ एतेन कालेनोद्बोधकाकाङ्क्षोपशम प्रत्युक्त ॥ यत्तु
इयचेत्यादि उद्बोधकापेक्षेत्यत तदप्यमञ्जुल । सेश्वरादृष्टवादिभिः केवलकालस्य हेतुत्वे
कार्ययौगपद्यापातादीश्वरेच्छा नित्यैव सर्वहेतुः न्वीनियते कालादेश्च तत्सहकारित्व-
मुच्यते निरीश्वरैस्तैस्त्वदृष्टादिमात्रेण सर्वं साध्यतेऽतस्त्वदुक्तप्रक्रियोभयविधादृष्टवादिवि-
समतैव ॥ यच्च स्वमते राजादिनिद्रोपतोषयोः कथ्यमभिहित तदपि (स्क० ६ अ० १७)
नतस्यकश्चिद्दयित प्रतीपोनज्ञातिबन्धुर्नपरोनचस्व ॥ समस्यसर्वत्रनिरञ्जनस्यसुखेनरागं
कुतएवरोषइत्यादिश्रीभागवतादिवचोविरोधादुपेक्ष्यम् । फलोपधायकत्व च नियमेन
फलजनकत्व तज्जननयोग्यत्व वा उभयमपि दूषितचर । किञ्च तोषहृतरस्य सुखोत्पि-
पादयिषा रोषश्च दुःखोत्पिपादयिषेति वक्तव्य । तथा च मनीच्छाविशेषयोरोषतोषयो
कर्मपदलक्षितयोरिच्छोद्बोधकत्वकथनमसंगतम् । तयोरेव फलादिसारूप्यात् ॥ किं
चास्मिन्कालएव एतत्कर्मजन्यस्य रोषस्य तोषस्य वोत्पत्तिः भवत्वित्यत्रापीश्वरेच्छातिरिक्तं
किं नियामक । कालविशेष स्वभावएव तदिति चेत्स्वभावात्स्व स्वयमेव फलानि दद्यात्
सृष्टिकालइत्यादिव्यपदेशात्सर्गादिक्रममपि स्वयमेव कुर्यात् कर्माणि वा सर्वं कुर्यु । अत
कृत प्राकृतवद्रोषतोषवत्त्वेऽप्यशक्यफलदानेन कालकर्माधीनेनेश्वरेण ॥ तद्बोधकश्रुतय-
स्त्वनुग्राह्यानुग्राहकजीवस्य जगत्कर्तृत्वादिधर्मैस्तावकतयोपपद्येरन् ॥ अर्थवादानाविधितत्सबध्य-
न्यतरस्तुत्यर्थतया विध्येकवाक्यताया प्रथमस्य द्वितीयपादे सिद्धे ॥ ईश्वर प्रकल्प्य
तद्रूपप्रदर्शनेन कर्मणि प्रवर्तकतया वा विधिशेषा स्यु ॥ यथाह भट्ट । इत्याहनास्ति
क्यनिराकरिष्णुरात्मास्तिताभाष्यकृदत्रयुक्त्या ॥ दृढत्वमेतद्विषयप्रबोध प्रयातिवेदान्तनिषे
वणेनेति ॥ अथ जडस्य चेतनाधीनव्यापारकत्वमाश्रित्यैश्वरेच्छायाएव नियामकत्व-
मुच्येत तर्हि सिद्धमीश्वरेच्छाया कालाद्यनन्यत्व सर्वनिदानत्व च । अन्यथा प्रलयोत्तर
स्थितरोषतोषयोरत्यभावतरायेणोत्पत्त्य सृष्टिकाले च स्वल्पान्तरायेण नष्टिरित्यपि निर्हेतुकम-
समञ्जस स्यात् । तथा अनन्तजीवेषु समकाल सुखदुःखयोर्दर्शनात्तद्धेतुभूतोत्कटानुत्कटा-
नन्ततोषादीना युगपदेकाधिकरण्य लोकविरुद्धमप्यङ्गीकार्यम् । एव प्रलयसनिहितकर्म-
जनिततोषादिरूपनानेच्छाना सकलप्रलयकालस्थायित्वे सार्गकालिकीनामपि तासां
फलपर्यन्तचिरस्थायित्वे च त्रिक्षणावस्थायित्वभङ्गाङ्गीकारेच्छातोवैलक्षण्यालपाय तस्मात्स
कलश्रुतिसमतमगुरुभूत नित्येच्छायाहेतुत्वकथनमेव कमनीयम् ॥ वस्तुतस्त्वित्यादिना
तु परित्यक्तपूर्वोऽप्यदृष्टवाद पुनरुपात्त ॥ शकराचार्यैः कर्मणा त्रिक्षणावस्थायित्वास्वी
कारेण अदृष्टमन्तरा कालान्तरकरणीयोद्बोधानुपपत्ते ॥ फलानतिप्रसक्तये कल्प्यमान
सहकारिकालनिष्ठधर्मस्तु नित्योजन्योवेत्यादि विकल्पासहइति दर्शित प्राक् । यदि
चानतिप्रसगाय नित्ये काले स्वाभाविकाधर्मविशेषा क्रमिका स्वीक्रियते तर्हि तान्
श्रुत्युक्तायामिच्छायामेव स्वीकुरु । ततश्च नकार्ययौगपद्याद्यतिप्रसग । तत्तज्जीवे
तत्तत्फलेच्छायावस्तुतोन कर्मजन्यत्वम् "एषह्येवसाधुकर्मकारयतितयमेभ्योलोकेभ्य-

उन्निनीपती'' ति श्रुतौ कर्मणामेव तादृशेच्छाजन्यत्वश्रवणात् ततएवेच्छायाः कर्मतः पूर्ववृत्तित्वनिश्चयात् श्रुतिपु च इतरकारणवादवारणपुरःसरं परमेश्वरस्यैवाभिन्नेच्छाशक्तेरभिन्ननिमित्तोपादानत्वं समर्थ्यते। यथाश्वेताश्वतरे ''ब्रह्मवादिनोवदंति किंकारण''मित्यादिना सर्वोत्पत्यादिकारणप्रश्नमुक्त्वा ''कालःस्वभावोनियतिर्यदृच्छये''त्यृचा *कालकर्मादीनां निदानत्वं निराकृत्य ''ते ध्यानयोगानुगताअपश्यन्'' इत्यादिना* ईश्वरस्यैव स्वात्मकस्वाभाविकशक्तेर्निखिलनिदानत्वमुपापादि। एवं श्रीभागवतेपि कालंकर्मस्वभावंचमायेशोमाययास्वया ॥ आत्मन्यदृच्छयाप्राप्तंविबुभूपुरुपाददइति वैविध्येन भवनेच्छायाएव सर्वमूलत्वमुदितम्। श्रुत्यनुसार्येतदर्थविस्तरस्तु तत्त्वदीपसर्वार्थनिर्णयाद्यावरणभंगसुबोधिनीतत्प्रकाशेभ्योवगंतव्यः। तथा चैष प्रक्रियासंक्षेपः भगवान् बहुस्यामितीच्छाकाररूपेण तादृशेच्छारूपेण वा भवन् स्वस्मिंस्तिरोभावितानां नित्यसर्ववस्तूनां क्रमेणाभिव्यंजनाय स्वात्मकं चेष्टारूपत्वाक्रियाशक्तिप्रधानमीषत्प्रकटसदंशमात्रं नित्यगतिं *लोकव्यवहारोपयोगिकालं प्रथममाविष्करोति। तदवयवांश्च घटीमुहूर्तादीन्* क्रमिकाश्चियमयति। तैत्तिरीयाणां नारायणप्रपाठके ''सर्वेनिमेपाजज्ञिरेविद्युतःपुरुपादधि कलामुहूर्ताःकाष्ठाश्चाहोरात्राश्चसर्वशः अर्धमासामासाऋतवःसंवत्सरश्चकल्पंता''मिति श्रवणात्। अष्टमस्कंधपंचमाध्याये (श्लो० ४२) भ्रुवोर्यमःपक्ष्मभवस्तुकालः प्रसीदतांनःसमहाविभूतिरित्युत्पत्तिस्मरणात्। द्रव्यंवयः कर्मगुणान् विशेपंयद्योगमायाविहितान्वदंतीत्यनुपदमुक्तेश्च। तस्य तिरोहिताभिव्यंजकत्वं तु। सतोभिव्यंजकःकाल इत्येकादशस्कंधवाक्यात्। भगवद्रूपत्वं कालोस्मीतिगीतावाक्यात्। चेष्टारूपत्वं योयं कालस्तस्यतेव्यक्तबंधोचेष्टामाहुश्चेष्टतेयेनविश्वं। निमेपादिर्वत्सरांतोमहीयानितिदशमस्कंधतृतीयाध्यायवाक्यात्। एवं नित्यगतित्वादिकमपि गुणव्यतिकराकारोनिर्विशेपोप्रतिष्ठितइत्यादिश्रीभागवतप्रभृतिवचःप्रचयसिद्धं निबंधात्सुबोधिनीतश्च बोद्धव्यम् ॥ अप्रतिष्ठितोनित्यगमनः। क्रमिकेपु तत्तत्कालावयवेपु च यथेच्छं नानाकार्याणि क्रमेण कर्तव्यतया परिच्छिनत्ति ईश्वरेणपरिच्छिन्नंकालेनाव्यक्तमूर्तिनेतिश्रीभागवतोक्तेः॥ अयमेवालोचनयत्नः श्रुतिपुतपःशब्देन सूत्रे च कृतप्रयत्नशब्देनोच्यते। अतः स्वेच्छया तत्तत्कालएव तत्तत्कार्यं करोतीति न सर्वकार्ययौगपद्यम्। तथा ''पुरुपएवेदꣳसर्वंयद्भूतंयच्चभव्यं॥ सदेवभूतंतदुभव्यमाहद''मित्यादिश्रुतिपु महात्मकत्वाल्लियानामपि प्रापंचिकवस्तूनां नार्थत्वेनयोगिनोभावि वभूतत्यादिव्यवहारात्स्वकृताभिव्यक्तिनिर्बंधनाएव लोकज्ञापनार्थं च सूर्यगत्यादिना तं परिच्छिनत्ति॥ ततश्च चिरं क्षिप्रमित्यादिव्यवहाराः एवं (श्लो० १९) सर्गे प्रवर्तते सावयवौर्वापर्येणनित्यशः ॥ महान्गुणविसर्गार्थं स्थित्यंतोयावदीक्षणमित्येकादशस्कंधचतुर्विंशाध्यायवाक्यात्। यथापर्यालोचनमाप्रलयमखिलं विधायेच्छया प्रलयं कुर्वन् स्वकालशक्तिर्हमा सर्वमक्षरात्मस्वरूपे तिरोभाव्यांते व्यवहारगोचरं कालमपि तिरोभावयति। व्यक्तव्यक्तंकालयेनयातेमहानेकःशिष्यतेशेपसंज्ञइत्यादिवचनेभ्यः कालस्याप्युत्पत्तिश्रवणाच ॥ द्वितीयस्कंधे (अ० २) नयत्रकालोनिमिषांपरःप्रभुरित्यक्षरावस्थायां तदभाव-

बोधनाच ॥ न चाधुनिकदृष्ट्या कालोत्पत्तिमसंभाव्य तदुत्पत्तिश्रुतिरुपचारेणान्यथानेया तस्य स्वातंत्र्येण नित्यत्वे सदेवेत्यादिविरोधात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाबाधाच ॥ लौकिकदृष्टेः प्रबलत्वाश्रयणे त्वाकाशोत्पत्तिश्रुतिरप्यसंभवात्तथैवान्यथा नीयेत ॥ सूत्रकारस्तु अविरोधतृतीयपादे (सू. ३) "गौण्यसंभवा"दित्यादिना तत्रोपचारमाशंक्य (सू० ६) "प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेका" दित्यादिना उक्तहेतुत एव समाधत्ते । तस्मात्सृष्टीच्छातः पूर्वमाकाशादेरिव कालस्याभावात्तदुक्तप्रक्रियाबाधितैव ॥ न च कालाभावे इच्छातः पूर्वमित्युक्तिरेव व्याहतेतिवाच्यम् । आधुनिकदृष्टिमनुरुध्य बोधनार्थमेव तथोक्तेः ॥ एतेन यदासिसृक्षति तदासृजतीत्याद्युक्तयोपि व्याख्याताः ॥ अलौकिककालाश्रयाद्वा तथोक्तय उपपद्येरन् । व्याघातस्तु सृष्टीच्छातः पूर्वं कालोस्तीत्युक्तावपि तुल्यः । एतत्कालाश्रयकालांतराभावात् ॥ किं चेदानींत्वे पूर्वकालउत्तरकालइत्यादिव्यवहारः किंहेतुकः स्यात् । घटादीनां परापरत्वे हि तत्तत्कालसंबंधमूलके कालावयवानां तु तथात्वे क्रमनियामकभगवदिच्छामूलके एव मंतव्ये । अनंगीकारे संहाराव्यवहितप्राक्क्षणइत्यादिरूपदुक्तिरपि बाध्येत ॥ अलौकिककालस्तु प्रलयेप्यस्त्येव । अहमेवाक्षयःकालइतिभगवद्वाक्यादक्षयत्वावगतेः ॥ कालःकलयतामित्यायुर्गणनादिलोकव्यवहारोपयोगिकालमुक्त्वा ततः पृथक्कीर्तितोऽयमलौकिकएव । अभ्यासस्य भेदकत्वं तु पूर्वतंत्रे कर्मभेदाध्यायद्वितीयपादे (सू० २) "एकस्यैवंपुनःश्रुतिरविशेषादनर्थकंहिस्या"दित्यधिकरणे मीमांसितम् ॥ अत्राहमेवेत्येवकारेण विभूतित्वं व्यवच्छिद्य साक्षात्स्वरूपत्वं बोध्यते । इत्थं चैनं कालमाश्रित्य इयता कालेन पुनः प्रपंचमाविर्भावयिष्यामीतीच्छा प्रलयेपि सुवचा । एकादशे (अ० २२ श्लोक १४) मयाकालात्मनाधात्रेतिवाक्यात् (स्कं० ७ अ० ९ श्लो० ३२) तस्यैवतेवपुरिदंनिजकालशक्त्यासंचोदितप्रकृतिकर्मणआत्मगूढमित्याद्युक्तेश्चापरिमाणस्वात्मनैव अचिंत्याखिलशक्तित्वात् । अतस्तादृशेच्छानुरोधादेव बहुस्यामिति तदाकाराविर्भावः । त्वन्मतेनित्ये काले यथा सृष्ट्यादितत्तत्कार्यानुकूलावस्तुस्वभावसिद्धाधर्मविशेषाः सर्वकार्यासांकर्यहेतवस्तथा नित्यायां भगवच्छक्तित्वादचिंत्यायामिच्छायामेव संभवंतीति नानुपपत्तिः काचित् ॥ यच्च (एवं च कालस्येत्यादि अवधारणाविरोधादित्यंतम्) तद्दुर्बलं । स्वात्मकस्य स्वयमाविष्कृतस्य स्वेच्छया सहकारितया स्थापने नाऽस्वतंत्रताबाधोपि । "सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीय"मित्यादिश्रुतिषु तु पक्षद्वयमाकरेषु प्रसिद्धम् । कालस्य सर्वतः पूर्वमाविर्भावित्वेन सर्वांते तिरोभावित्वेन च वस्तुमात्रे तत्संबंधमव्यभिचरितमनुभवतां जीवानां बोधनायाग्रपदात्कालोपरंजनेनमूलकारणं तत्र निरूप्यते । सर्वत्रगमचिंत्यंचेत्यादौ देशोपरंजनवदित्येकः पक्षः । सदतिरिक्तवस्तुमत्वेऽवधारणंसहकारिप्रतिषेधकाद्वितीयपदं च व्याकुप्येत् । इदानींतनप्रतीत्यनुसरणे तु कालरहितायाइव देशरहितायामपि सत्तायाअप्रसिद्धेराकाशस्यैव मुख्यदेशत्वाच्चासीदितिपदेन सोप्याक्षिप्येत । सर्वत्रगमितिस्मरणाच्च ॥ तथा च सति (अ० १ पा० ३ सू० १) "नवियदश्रुते"रित्यधिकरणबाधः । एतेन कालोत्पत्तिश्रुतौ

भूतइत्यधिकारे विहितलिट्प्रयोगात्कालाक्षेपशंकाऽपि व्युदस्ता। कार्यमात्रस्याकाशे जनना- "दाकाश.संभूत" इति श्रुतावपि तदाक्षेपस्य दुर्वारत्वात्॥ अथ सृष्ट्यनंतरमंतरिक्षस्य देशत्वं प्रागुत्पत्तेस्तु ब्रह्मस्वरूपमेव देशइत्युच्येत चेत्सृष्ट्युत्तरमेव कालस्य कार्याश्रयत्वं। पूर्वं तु ब्रह्मैव कालइत्युक्तिरपि युक्तिमती॥ इत्थं चाग्रपदार्थः कालोभगवानेवेति निष्कृष्टेशलेशोद्वितीयः। अयमेव नचेत्यादिना त्वयाऽनूदितः। न चात्राग्रशब्दार्थस्या- धारत्वं सतआधेयत्वं च प्रतीयतइति तयोरैकार्थ्यआत्माश्रयः शंक्यः। भगवति तस्या- दोषत्वात् महिम्नि स्वे महीयतइति वाक्यात् अन्यथा तदनिस्ताराच्च॥ तथा हि काल- स्याधिष्ठानं ब्रह्म उताहो ब्रह्मणोधिष्ठानं सः। आद्ये प्रकृतश्रुतिप्रतीताधाराधेयभाव- विपर्यासोब्रह्मणः स्वातिरिक्ताधाराभावादात्माश्रयश्च तदवस्थः। द्वितीयश्चेत्त्वया विधास्यमानस्यावधारणविरोधसमाधेर्बाधः। कालस्यापि स्वातंत्र्येणानादित्वे षडस्माक- मनादयइति सिद्धांतभंगः। कालशब्दशक्यतावच्छेदकरूपेण सत्वे पूर्वं सर्वस्याव्याकृतत्वं बोधयतः (अ० २ पा० १ सू० १७) "असद्व्यपदेशान्नेतिचेन्नधर्मांतरेणवाक्यशेषा"- दितिसूत्रस्य "असद्वाइद"मित्यादितद्विषयवाक्यानां च पीडाप्रसंग.। विद्यमानस्य तस्य दर्शनावश्यंभावात्सोनुवीक्ष्येत्यदर्शनश्रुतिविरोधः। षड्नादित्वसिद्धांतभंगादिदूषणानि कर्मप्रवाहस्यानादित्वेपि ध्येयानि। ईश्वरभिन्नत्वेनेत्यत्रत्वीश्वराभिन्नत्वेनेति स्यात्। सिद्धांते भेदस्यानंगीकरणात्कर्मणां भगवदात्मकत्वं तदिच्छया तत्र तत्र कारणत्वं च न वयं निरस्यामइति आक्षेपप्रयासएव व्यर्थ॥ कालोस्मीत्यत्र कालः क्षणादिरूपएव। तस्य भगवद्रूपत्वे प्रमाणबाहुल्यात्। यथा धर्मग्रंथेप्वधिकमासदानप्रस्तावे पाद्मे कलाकाष्ठा- दिरूपेणनिमेषघटिकादिना॥ योवंचयतिभूतानितस्मैकालात्मनेनमः॥ यस्यहस्तेगदाचक्र- मित्यादि तृतीयस्कंधे षड्विंशाध्याये (श्लो० १७) प्रकृतेर्गुणसाम्यस्यनिर्विशेषस्यमानवि- चेष्टायत सभगवान् कालइत्युपलक्षितः एकादशस्य चतुर्विंशे प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुष.परः। सतोभिव्यंजकः कालोब्रह्मतत्रितयंत्वहम्॥ तत्रैव मयाकालात्मनाधात्रेति सप्तमस्कंधाष्टमाध्याये (श्लो० ९) सईश्वरःकालउरुक्रमोसौ तत्रैव नवमाध्याये (श्लो० २२) सत्वंनिहत्यविजितात्मगुणःस्वधाम्नाकालोवशीकृतविसृज्यविसर्गशक्तिः। (श्लो० २४) नेच्छामितेविलुलितानुरविक्रमेणकालात्मनोपनयमांनिजभृत्यपार्श्वम्। दशमस्कंधेइंद्रस्तवे (अ० २७ श्लो० ६) पितागुरुस्त्वंजगतामधीशोदुरत्यय कालउपात्त- दंडः। तृतीयस्कंधेपरमाण्वादिलक्षणप्रस्तावे (अ० ११ श्लो० ३) एवंकालोप्यनुमितः सौक्ष्म्येस्थौल्येचसत्तम॥ संस्थानभुक्त्याभगवानव्यक्तोव्यक्तभुग्विभुः तृतीयस्कंधस्यै- कोनत्रिंशे (श्लो० ३७) रूपभेदास्पदंदिव्यंकालइत्यभिधीयते (श्लो० ३८) सविष्णवा- ख्योऽधियज्ञोसौकाल कलयतांप्रभु' महाभारतीयविष्णुनामसहस्रे ऋतु सुदर्शनःकालः एवंवचनांतराण्यपि तत्र तत्र प्रसिद्धानि नचैतेपुसर्वेपु कालशब्देन यमादि परिग्राह्यः उपपत्तिलिंगप्रकरणादिविरोधात् अन्यथा कालनिरूपणस्य प्रायेणोच्छेदप्रसंगात्॥ दुरामहे च काल.कलयतामित्यत्रापि त्वदभिमतोयमसहचारी शब्दोवर्त्तु। भास्करवेन

तस्य सर्वायुःपरिगणकत्वौचित्यात्। इष्टापत्तौ कालस्य कलयितृत्वमित्यादिप्रोक्तिव्याघातः॥ न च कालोस्मीत्यत्र क्षणादिरूपस्य परिग्रहे लोकक्षयकृदितिविशेषणासंगतिः शंक्या। तृतीयस्कंधस्यैकोनत्रिंशे (श्लो० ४५) सोनंतोंतकरःकालोनादिरादिकृदव्ययः। जनंजनेनजनयन् मारयन्मृत्युनांतकमित्यंतकस्यापि मारकत्वकथनेन मुख्यतया लोकक्षयकृत्वस्य तत्रैव सिद्धेः॥ किं च कालोस्मीत्यत्रोपक्रमो द्रष्टुमिच्छामितेरूपमैश्वरं। परमं रूपमैश्वरमितिसाक्षादैश्वर्यं दिव्यचक्षुर्मात्रदृश्यत्वं चोक्तं। उपसंहारकाले रूपंपरंदर्शितमात्मयोगादित्यादिना सर्वतः परत्वं देवानामपि सुदुर्दर्शत्वं वेदयज्ञतपःप्रभृत्यसाध्यदर्शनकत्वं च निरूपितं। यमं तु जंतवोदुष्कृतमपि कृत्वा प्राकृतेनैव चक्षुषा पश्यंतीति कालशब्देन यमपरिग्रहे तद्विरोधः। तथा वसुरुद्रादित्यब्रह्मेशप्रभृतिसर्वदेवाश्रयत्वानादिमध्यांतत्वशशिसूर्यनेत्रदीप्तहुताशवक्त्ररूपवत्त्वादिबोधकानि पूर्ववाक्यानि गरीयसेब्रह्मणोप्याद्यकर्त्रे नत्वत्समोस्त्यभ्यधिकःकुतोन्यः सहस्रबाहोभवविश्वमूर्तेइत्यादीन्युत्तरवाक्यानि च पीड्येरन्। एवं आख्याहिमेकोभवानितिप्रश्नस्य त्वद्दीला यमोस्मीत्युत्तरे सति वायुर्यमोग्निर्वरुणःशशांकःप्रजापतिस्त्वंप्रपितामहश्चेतिसाधारण्येनसार्वात्म्यकथनमसंगतं स्यात्। अतः शंकराचार्यैरपि गीताभाष्ये न तथाख्यातं। भाष्यव्याख्यातानंदगिरिश्च तत्र "काल.क्रियाशक्त्युपहितःपरमेश्वर" इति व्याचष्टे॥ दानधर्मप्रथमाध्यायोक्तोयमसहचारी कश्चिदित्युक्तिस्तुभ्रमादेव। तत्रेश्वरस्यैव कालरूपस्य निरूपणात्॥ तथाहि। तत्र (श्लो० ५०) प्रचोदितोहंकालेनपन्नगत्वामचूचुदमिति कालस्य प्रथमतरं प्रतिपादके मृत्युवाक्ये कालेनेश्वरेणेत्येव नीलकंठचतुर्धरौव्याचख्यौ। अग्रे चानुपदं (श्लो० ५१) यथावायुर्जलधरान्विकर्षतिततस्ततः॥ तद्वज्जलदवत्सर्पकालस्याहंवशानुगः॥ सात्विकाराजसाश्चैवतामसायेचकेचन॥ भावाःकालात्मकाःसर्वेप्रवर्ततेहजंतुषु॥ जंगमाःस्थावराश्चैवदिविवायदिवाभुवि॥ सर्वेकालात्मकाःसर्पकालात्मकमिदंजगत्। प्रवृत्तयश्चलोकेस्मिंस्तथैवचनिवृत्तयः॥ तासांविकृतयोयाश्चसर्वंकालात्मकंस्मृतम्। आदित्यश्चंद्रमाविष्णुरापोवायुःशतक्रतुः। अग्निःखंपृथिवीमित्रःपर्जन्योवसवोदितिः। सरितःसागराश्चैवभावाभावौचपन्नग॥ सर्वेकालेनसृज्यंतेह्रियंतेचपुनःपुनरिति। अत्र प्रथमश्लोकःमृत्युर्धावतिपंचमइत्यादिश्रुतिसिद्धं भगवल्लिंगं। द्वितीये येचैवसात्विकाभावाइत्यादिसरणसिद्धं तत्। तृतीयादिषु चाशेषजगदात्मकत्वं जगज्जन्मादिकारणत्वं च समन्वयाध्यायसिद्धं ब्रह्मलिंगमेव। विष्णुश्चात्रसत्वोपाधिः गुणोपाधिब्रह्मविष्णुशिवानां कालात्मकेश्वरनियम्यत्वं तृतीयस्कंधस्यैकोनत्रिंशे गुणाभिमानिनोदेवाइत्यत्र स्फुटं॥ अग्रे च लुब्धकं प्रति (श्लो० ६०) याकाचिदेवचेष्टास्यात्सर्वाकालप्रचोदिता॥ पूर्वमेवैतदुक्तंहियालुब्धककालतः। तस्मादुभौकालवशावावांनिर्दिष्टकारिणौ। इदमपि मत्तःसर्वंप्रवर्तते योयंकालइत्यादिप्रमाणसिद्धं तल्लिंगमेव॥ अतएवात्रापि चतुर्धरः परमार्थतः परिहारमाह येति ईश्वराधीनोजनः सदसद्वाकुर्वाणो न स्तुत्यो न वा निंद्यइति भाव इतिव्याचख्यावित्यन्। अग्रे कर्मानुसारेण फलदातृत्वमपि फलमतइत्यधिकरणसिद्धम्

ब्रह्मलिंगमेव । कर्मपारतंत्र्योक्तिस्तु कृतप्रयत्नापेक्षत्वादिति प्रागेवावोचाम । अतमानुशासनिकपर्वप्रथमाध्यायः कालोस्मीत्यादौ क्षणादिरूपग्रहणएव साधकः । एतेन कालरूपोवतीर्णः कालात्मनानिवसतायदुदेवगेहे कालरूपोप्यन्वमोदत इत्यादीन्यपि व्याख्यातानि । स्वरीत्या कालोस्मीत्येतत्समानार्थकत्वाभ्युपगमेऽपि अन्वयासमावलम्बनेत्यत्राभास्वतश्चरमवादः कालः कलयतामित्यत्रापिस्वेष्टंयमसहचारिणं कुतो न कल्पयसि । वस्तुतस्तु अतोस्मि लोके वेदेचप्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ कृष्णस्तुभगवान्स्वयं वसुदेवगृहेसाक्षादवतीर्णः पर:पुमान् । गूढंपरंब्रह्ममनुष्यलिंगमित्यादिप्रमाणेभ्यः पूर्णपुरुषोत्तमतया प्रतीतमपि श्रीकृष्णंयमावतारत्वोक्त्याऽवजानन् प्रकृत्या राक्षसोसुरो वाऽसि । अवजानंतिमांमूढाइत्यत्र राक्षसीमासुरींचैवेतिचरमहेतुकथनात् । तदात्वे यमावतारस्तु विदुरएव भारतभागवतादिषु प्रसिद्धः । नापि मुखे चंद्रत्वस्येवारोपेणापरमात्मनि परमात्मत्वस्य दृष्टिः कर्तव्येति विभूत्यध्यायतात्पर्यं । किंतूपक्रमोपसंहारयोः दिव्याह्यात्मविभूतयः नांतोऽस्तिममदिव्यानांविभूतीनामित्यलौकिकत्वकथनात् । याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वंव्याप्यतिष्ठसीतिभगवतएव तत्तद्विभूतिरूपेण सर्वत्र स्थितिवचनात् । ममतेजोंऽशसंभवमितिस्वांशत्वोक्तेश्च ॥ विभूतयोहि सर्वधर्माश्रयस्य भगवतआवेशितत्तद्धर्मविशिष्टांशरूपाः काश्चित्त्ववताररूपाअपि । अतईश्वरस्य सर्वधर्माश्रयत्वसर्वशक्तित्वसर्वरूपत्वविज्ञानफलकं तत्र तत्र वास्तवपरमात्मत्वपरिचिंतनमेव तत्तात्पर्यगोचरः । त्वांसदापरिचिंतयन् चिंत्योसिभगवन्मयेत्युक्तेः ॥ कालस्यातिरिक्तत्वे सदेवेत्यवधारणविरोधोदुरपनोदः । न च कल्पितस्याधिष्ठानानतिरिक्ततया तदविरोधोवाच्यः । आत्माश्रयनिराकरणे निराकृतत्वात् । तथा सत्यविद्याकार्यत्वापत्त्या कार्यस्य च कारणाश्रितत्वनियमेन "तमआसीत्तमसागूढमग्र" इतिस्वद्विवक्षितविधयाऽविद्यायाः कालाश्रितत्वबोधकश्रुतिविरोधात् । अभ्रांतस्येश्वरस्य जीवकल्पित कालादर्शनेन इयता कालेन कर्माण्युद्बोधयिष्यामीत्यादीच्छानुपपत्तेश्च ॥ देवदत्तेन शुक्तिकायां रजते कल्पितेऽपि नहि शुक्तिरभ्रांतोयज्ञदत्तादिर्वा तेन रजतेन तस्य भूषणभाजनादि निर्माति निर्मिस्सति वा ॥ किंच प्रलये जीवाः स्वाविद्यया अधिष्ठाने पदार्थान् कल्पयितुं प्रभवंति न वा । आद्येघटादियावत्प्रापंचिकवस्तूनि कल्पयेयुरिति प्रलयोच्छेदः । द्वितीये कालमपि न कल्पयेयुरिति प्रकृतश्रुतावप्रपदार्थस्तत्सोद्बोधकवादिकल्पनं च विलमेव । कल्पनीयवस्तुषु विभागस्तु नियामकाभावादशक्यवचनः । प्रलये कालमात्रस्य कल्पनं सृष्टौ तु घटादीनामपीत्येश्वरेच्छायानियामकत्वे तु घट्टकुटीप्रभातं ॥ किं च शुक्तिरजतादिवदधिष्ठाने वस्त्वंतरकल्पनं हि सादृश्यसंस्कारादिसापेक्षं । ब्रह्मणोनिर्धर्मकत्वेन सादृश्यस्य सत्यकालांतरसाक्षात्काराभावेन संस्कारस्य चानुपपत्त्या प्रकृतेकल्पनाऽसंभवः ॥ अविद्यैकवादेनेन जीवेनैव कदाचिद्दुष्कृतस्य कदाचित्सुकृतस्य च कल्पने हेतुर्मृग्यः । ईश्वरेच्छायास्तज्जनकत्वे तस्याः कर्मजन्यतयाऽन्योन्याश्रयात् ॥ तथा प्रलयकाले तैः कर्मणां कल्पनेप्रतिबंधकमप्यन्यदन्वेष्टव्यम् । कल्पनहेतोरविद्याया विद्यमानत्वात् । कल्पने तु प्रलयोच्छेदः ॥ अविद्यायाम्ब्रह्मणि लयस्वीकारे कर्मणामप्यभावात्कैरिच्छा जन्येत ॥ पुनः कल्पनं चोच्छिद्येत ॥ इच्छायाःप्रतिबंधकत्वं तु सद दुर्वचम् ॥ प्रलये स्वपा

नाशमंगीकृत्य सृष्टिप्राक् क्षणे कर्मभिस्तस्याजननस्यादरात् ॥ अपि च कल्पितानि कर्माणि अभ्रांतस्येश्वरस्य ज्ञानविषयाएव नभवितुमर्हंति ॥ येन रोषतोषौ जनयेयुः ॥ अपि च कालविशेषत्वनिर्ग्राहकः कालनिष्ठः कादाचित्कोधर्मोऽपि जीवकल्पितस्त्वया वक्तव्यः ॥ तथा सति तदेव तस्मिंस्तस्य तैः कल्पने कारणं मृग्यम् ॥ कर्मणां तत्कारणत्वेऽन्योन्याश्रयादिप्रसंगात् ॥ किं च सर्वैः कर्मणां परस्परविलक्षणानां कल्पने कालस्य तद्विधधर्मस्य चैकस्यैव सर्वैर्युगपत्कल्पने च किंनियामकं । एतेन कालविशेषः कर्मविशेषकल्पनेहेतुरित्यप्यपास्तम् । उक्तादिदोषानिस्तारात् ॥ एतद्वयात्कालादेर्नित्यत्वे ब्रह्मातिरिक्तत्वे चावधारणविरोधस्तदवस्थइति दिक् ॥ अस्माकं तु सर्वं ब्रह्मात्मकं प्रलये तत्र लीनं अव्याकृतत्वेन सृष्टौ तु पुनर्व्याकृतत्वेन व्यवहारयोग्यमिति न काप्यनुपपत्तिः ॥

अत्रेच इन्द्रोमायाभिःपुरुरूपईयते मायांतुप्रकृतिंविद्यादित्यादिश्रुतिभिः संभवाम्यात्ममाययेत्यादिस्मृतिभिर्मायायाजगद्धेतुत्वं निश्चीयत इत्युक्तम् ॥ तत्रोच्यते ॥ तादृशश्रुतीनां यदित्वदभिमतपारिभाषिकमायावाचकत्वं स्यात्तदा तस्याजगद्धेतुत्वमपिस्याच्चदेव न संभवति ॥ इन्द्रआत्मा मायाभिरिन्द्रियवृत्तिभिःपुरुरूपो बहुरूपईयते प्रतीयतेतत्तदाकारोभूत्वा प्रतीयतइत्यर्थः ॥ मायांतुप्रकृतिंविद्यादित्यत्र भूतसूक्ष्मरूपा प्रकृतिर्विवक्षिता। अतएव सांख्यसिद्धा प्रकृतिरपि न संभवति । संभवाम्यात्ममायया इत्यत्रापि मायापदेन सामर्थ्यं विवक्षितंनतु सदसत्वाभ्यामनिर्वचनीयंभावरूपमज्ञानम् । प्रमाणाभावात् ॥ ननु तादृशाज्ञानास्वीकारेजगतः सत्यत्वमेव स्वीकरणीयं। तत्स्वीकारेचद्वैतापत्तिरद्वैतश्रुतिव्याकोपश्च स्यात्। तत्स्वीकारेचमायिकस्य मिथ्यात्वेन त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वात्सार्वकालिकमद्वैतं श्रुतिसिद्धं संगच्छतइतिचेन्न। जगतः सत्यत्वं ब्रह्मस्वरूपकारणात्मना सर्वस्य ब्रह्मोपादानकत्वेन ब्रह्माभिन्नत्वात्कुतोद्वैतापत्तिः कथंच श्रुतिविरोधः ॥ "तदात्मानँ स्वयमकुरुत" इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन ब्रह्मणएवोच्चनीचादिभावेनपरिणतत्वान्मायाकल्पने बीजाभावः । ब्रह्मणएव सर्वभवनसमर्थत्वात् ॥ ननु मायानंगीकारे बंधस्याविद्याकृतत्वाभावेन सत्यत्वे सत्यस्य च ज्ञानानिवर्त्यत्वा "त्तरति शोकमात्मवि" दित्यादि श्रुतिविरोधः ॥ तत्स्वीकारे चाविद्याकृतस्य रजतस्य शुक्तिज्ञानान्निवृत्तिदर्शनेन ब्रह्माविद्याकृतस्य तस्य ब्रह्मज्ञानान्निवृत्त्यङ्गीकारे तादृशश्रुतिर्संगतिरितिचेन्न। बन्धस्याविद्याकार्यत्वाभावेपि ब्रह्मज्ञानेन तत्कृपया निवृत्तिस्वीकारे श्रुतिविरोधाभावात् ॥ नहि काशीमरणोत्तरशिवदर्शनतरकृततारकोपदेशोत्तरमोक्षस्वीकारेपि "काशीमरणान्मुक्ति"रिति-

श्रुतिविरोधस्त्वसंमतः ॥ "किंचेंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयत" इति मन्त्रस्य त्वदभिमतरीत्या व्याख्यानेपि मायायाः पुरुरूपत्वज्ञानएव हेतुत्वं नतु पुरुरूपभवने "रूपंरूपंप्रतिरूपोवभूवे" त्यत्र मायाभिरित्यनुक्त्वा उत्तरार्धएव तथोक्तेः ॥ युक्तंचैतत् ॥ कारकविभक्तीनां क्रिययान्वयस्योचितत्वात् ॥ नहि काष्ठैस्तण्डुलः पच्यतइत्यत्र काष्ठकरणकत्वस्य तंडुलेऽन्वयः कस्यचित्संमतस्तण्डुलत्वे वा । येन बहुरूपत्वे मायाकरणकत्वस्यान्वयस्त्वदभिमतःस्यात् ॥ नच पुरुरूपज्ञानस्य मायिकत्वे पुरुरूपत्वस्य सुतरां मायिकत्वान्ममाभीष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । मायिकज्ञानविषयस्य मायिकत्वमेवेतिनियमाभावात् ॥ तादृशनियमस्वीकारे मायिकाखण्डाकारवृत्तिविषयस्य ब्रह्मणोपि मायिकत्वेन मिथ्यात्वापत्तिः ॥ नच तादृशवृत्तिविषयस्य परिच्छिन्नत्वेन मिथ्यात्वमिष्टमेवेतिवाच्यम् । तस्यापि मिथ्यात्वे शून्यवादापत्तिः ॥ किंच परिच्छिन्नज्ञानान्मोक्षस्वीकारे घटादिज्ञानान्मोक्षापत्तिः ॥ घटाद्याकारवृत्तिरूपज्ञानस्यापि घटादेः कल्पितत्वेन कल्पितस्यचाविद्यानाश्रयत्वेन घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यगताविद्यानाशार्थं तद्विषयकत्वस्यैवांगीकरणीयत्वात्तु तस्मान्मायिकज्ञानविषयस्य मायिकत्वमेवेतिनियमोभवन्मतएव दोषावहइति नादरणीयः ॥ यत्तु विवर्तवादे दृष्टेरेव सृष्टित्वान्मायिकविज्ञानविषयस्याऽमायिकत्वासिद्धेः ॥ नहि शुक्तिरजतविज्ञानविषयस्य रजतस्यामायिकत्वमित्युक्तं ॥ दृष्टिसृष्टिवादस्यैव तुच्छत्वात्ततुच्छतरमेव ॥ तथाहि दृष्टेरेव सृष्टित्वादिति वदतादृष्टिर्विज्ञानमेवसृष्टिरित्यभ्युपगतं तन्नसंभवति ॥ दृग्दृश्ययोर्जडचेतनयोस्तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरैक्यासंभवादेकस्मिन्कर्मकर्तृभावासंभवेन प्रकाश्यप्रकाशकभावानुपपत्तेश्च ॥ ननु दृग्दृश्ययोर्भिन्नसत्ताकत्वं यदि स्यात्तदा विरुद्धस्वभावत्वमपि स्यात्तदेव नोपेयते । दृश्यस्य दृष्टिभेदे प्रमाणाभावात् ॥ अतएव ज्ञानस्वरूपमेवाहुर्जगदेतन्मनीषिणः *अर्थस्वरूपं भ्राम्यंतः पश्यंत्यन्ये कुदृष्टयइति स्मृतिरपि संगच्छते ।* किंतु दृष्टिरेव पूर्वपूर्ववासनाभिर्घटाद्याकारेण परिणतासृष्टिरित्युच्यते । यथा स्वप्ने बाह्यघटादेरभावेपि जाग्रद्वासनाविशिष्टं विज्ञानमेव तत्तदाकारं भवति । तथैव प्रकृतेपीति नानुपपत्तिः । नापि कर्मकर्तृभावविरोधः । स्वप्ने एकस्यैव कर्मकर्तृत्वप्रकाश्यप्रकाशकत्वयोर्दर्शनेन तादृशविरोधे मानाभावात् ॥ नच स्वप्नेघटादयः सत्येवेति वाच्यम् । "नतत्ररथानरथयोगा" इत्यादि श्रुतिविरोधा-

पत्तेः ॥ अतएव "मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वा"-दिति सूत्रमपि संगच्छतेऽन्यथा तद्विरोधोपि स्यादितिचेन्न । दृष्टिरेव सृष्टिरित्यत्र दृष्टिर्विज्ञानमित्युक्तम् । तत्र विज्ञानपदेन ब्रह्मरूपं विज्ञानं विवक्षितं । "विज्ञानमानंदंब्रह्मेति श्रुतेः" ॥ अथवा बुद्धि-र्विवक्षिता "विज्ञानंयज्ञंतनुत" इत्यादि श्रुतेः । ब्रह्मणःसाधनां-तरानपेक्षस्वसृष्टिरूपत्वे सृष्टेर्नित्यत्वापत्तिः विवर्तवादहानिश्च । नद्वितीयः बुद्धेः पुरुषभेदेन भिन्नत्वात्कस्य बुद्धिःसृष्टिरूपेत्यत्र विनि-गमकंदुर्लभं ॥ ननु पुरुषभेदेन सृष्टिर्भिन्नैव । यथैकस्यां शुक्तौदश-पुरुषाणां रजतभ्रमे जाते पुरुषभेदेन रजतं भिन्नंभिन्नमेवोत्पद्यते नत्वेकमेव । अतएव पुरुषस्याधिष्ठानसाक्षात्कारे जाते तदज्ञान-निवृत्त्या तत्कार्य्यरजतनिवृत्तावपि द्वितीयपुरुषाज्ञानकल्पितरजत-सत्वेन तस्येदं रजतमितिप्रत्ययोजायते । नच पुरुषस्यापि सृष्ट्यंतर्ग-तत्वात्तस्यापि कल्पितत्वाद्वितीयपुरुषकल्पितत्वं वाच्यं । तेन यत्रैकएव पुरुषस्तत्र कल्पकाभावात्पुरुषएव नस्यादिति वाच्यं । तत्र तत्पुरुषस्यैव कल्पकत्वात् । नच देहेंद्रियादिसत्त्वे बुद्धिसत्त्वे बुद्धे-स्तत्तदाकारत्वे देहेंद्रियांतःकरणाविद्यादिसंघातरूपपुरुषस्यैवा-भावात्कथं तस्य स्वकल्पकत्वमितिवाच्यं । पूर्वपूर्वकल्पिताविद्यो-पहितोजीवउत्तरोत्तराविद्यादिकल्पकः । यथा निद्रारूपा याऽविद्या तत्कल्पितोजीवोदिग्देशादिविभागं घटपटादिंच प्रकल्पयति तथैवा-धुनापि स्वयं कल्पितः कांश्चिदनादित्वेन कांश्चित्सादित्वेन कल्पय-तीति नानुपपत्तिरतएव जीवईशोविशुद्धाचित् तथा जीवेशयोर्भिदा अविद्यातच्चितोर्योगः षडस्माकमदादयइति सिद्धांतोपि संगच्छते । यथा स्वप्ने कल्प्यमानं गोपुरादि किंचित्पूर्वसिद्धत्वेन कल्प्यते किंचित्तदानीमुत्पाद्यत्वेन। एवं जागरेपि किंचित्कल्प्यमानं सादित्वेन कल्प्यते किंचिदन्यथेत्यनेनैव । साधनादिविभागोपपत्तेरिति चेन्मैवं । श्रुतिसिद्धस्य वियदादिप्रपंचस्य तत्क्रमस्य च कल्पितत्वकल्पने माना-भावात् ॥ तस्यापि कल्पितत्वे तस्य कः कल्पक इति वक्तव्यं न कोपि चेत्तर्हि सृष्ट्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यस्य वियदादिसृष्टितत्क्रमादेः शश-शृंगायमाणतया श्रुतेरालंबनाभावादप्रामाण्यं स्यात् । नच तादृश-श्रुतीनां निष्प्रपंचब्रह्मात्मैक्यप्रतिपादनपरत्वेन तात्पर्यविषयी-भूतार्थस्य सत्यत्वाचाप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् । सृष्ट्यादिवा-क्यानां श्रुतार्थपरित्यागाश्रुतार्थतात्पर्यकल्पनापेक्षया वियदादि-सर्गस्य सत्यत्वमेव युक्तं ॥ नन्वध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपंचब्रह्म-

प्रतिपत्त्यर्थमेव श्रुतौ सृष्टिप्रलयोपन्यासौ नतु तत्सत्यत्वतात्पर्येण यथा लोके गगनत्वबोधनाय प्रवृत्तः कश्चित्प्रथमंनैल्यवैशाल्याद्यध्यारोपेण तं गगनं ग्राहयित्वा पश्चान्नेदं वस्तुतोनैल्यादियुक्तमिति तदपवादेन नीरूपमुदासीनं गगनतत्त्वमिति बोधयति तथा वेदांता अपीति चेन्न। अत्रिवृत्कृतस्याकाशस्याप्रत्यक्षत्वेन तत्रनीलरूपादेरध्यारोपासंभवात्। त्रिवृत्कृतस्य तु रूपवत्त्वात्तत्र नीलरूपापवादएव न संभवतीत्युभयथापि दृष्टांतप्रदर्शनस्यासंभवात्॥ किं च श्रुतीनां सृष्ट्यादिषु तात्पर्याभावे वियदादिसर्गप्रतिपादकतत्क्रमप्रतिपादकश्रुतीनां परस्परं विरोधपरिहाराय सूत्रकारभाष्यकारयोर्यत्नोपि व्यर्थ एव स्यात्। तात्पर्याविषयीभूतेर्थे विद्यमानस्यापि विरोधस्याकिंचित्करत्वात्॥ अपिच दृष्टिसृष्टिवादिनोमते ब्रह्मणोपि तदाकारवृत्तिभिन्नत्वं न स्यात्तथासति सर्वविप्लव एव स्यात्॥ तस्मात्सनशून्यवादपर्यवसायी दृष्टिसृष्टिवादोवेदवादिभिर्नांगीकरणीय इत्यलमप्रकृतविचारेण॥ इदंरजतमित्यत्रतु शुक्तिकैव रजतमिवप्रतीयते नतुतत्रानिर्वचनीयंप्रातीतिकं रजतंप्रतीयते न वा सतएव रजतस्याविर्भावः तेन नचेत्यादिपूर्वपक्षोऽसंगतः। वस्तुतश्चान्यदेवमिथ्यारजतं। आविर्भावस्यदूषयिष्यमाणत्वेन सत्कार्यवादासंभवादितितु प्रलापमात्रं। आविर्भावेदूषणस्यैवासंभवेन सत्कार्यवादस्यापलपितुमशक्यत्वात्॥ किंचेत्यादिना स्वप्नादेर्मायिकतया तद्ज्ञानेपुमायिकविषयकत्वदर्शनेनेहापि तादृशपुरुरूपविज्ञानस्य मायिकविषयकत्वं स्यात्तत्रापि विषयस्याविर्भावेत्वपसिद्धांत इत्युक्तं तन्नसंभवति। यतोमायिकज्ञानविषयत्वनिष्ठसामानाधिकरण्यमात्रेण मायिकत्वमनुमातुं नशक्यते किंतु मायिकत्वसंबंधितावच्छेदकरूपवन्मायिकज्ञानविषयत्वेनैव। एवंचास्मन्मतसिद्धमायिकत्वाभाववतिस्वगृहादौ स्वप्नकालिकस्मृतिरूपमायिकज्ञानविषयत्वसत्त्वेन व्यभिचारितया तत्संबंधितावच्छेदकरूपवत्त्वाभावविशिष्टेन तेनमायिकत्वस्यानुमानासंभवात् अन्यथा वह्निधूमयोः पर्वतेसामानाधिकरण्यदर्शनेनायोगोलकेधूमानुमितिर्वह्निदर्शनेन कुतोनस्यात्। स्वप्ने सतोविषयस्याविर्भावस्तु नांगीक्रियते येनापसिद्धांतः स्यात्। किंतु जीवव्यामोहार्थमीश्वरकर्तृकैव सा सृष्टिः। ईशोहि स्वमायया सृष्टिं करोति। मायाच सामर्थ्यविशेषो नतुसदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयंभावरूपंपारिभाषिकं। अतएवोक्तंप्रथमस्कंधे अपश्यत्पुरुषंपूर्वमायांचतदपाश्रयां। ययासंमोहितोजीवआत्मानंत्रिगुणात्मकं परोपिमनुतेऽनर्थंतत्कृतं-

स्वाभिपद्यतेऽतईश्वरस्ययाव्यामोहिकाशक्तिः सा माया तयैवयाद्यो-
पादाननिरपेक्षया स्वप्ने सृष्टिः क्रियते। तथाचैंद्रजालिकेन नटेन यथा
सामाजिकव्यामोहार्थं मायासृष्टिः क्रियते तथेश्वरेण जीवव्यामोह-
रूपकौतुकार्थमेव स्वप्नसृष्टिः क्रियतइति नतस्याःसत्यत्वं । अत-
एवोक्तं "मायामात्रंतुकात्स्न्येनाऽनभिव्यक्तरूपत्वा"दितिव्यासैरपि॥
एतेन किंचेत्यादिकः सर्वकारणत्वंनस्यादित्यंतोवृथाऽऽलापोप्य-
पास्तः ॥ पूर्वोक्तमायाकार्य्यस्य स्वाश्रये तथाविर्भावानभ्युपगमात् ॥
यत्तु किंचपारमार्थिकवस्तुविज्ञाने क्लृप्तप्रमाणातिरिक्तसामग्र्यपेक्षा-
भावेन तत्रमायानापेक्ष्येतेति । तन्न युक्तं । तादृशनियमाभावात् ।
स्वप्नेदेवतादिवाक्यजन्ये भाविपारमार्थिकवस्तुविषयके वर्तमाननि-
ष्यादिविषयके ज्ञाने वा क्लृप्तप्रमाणातिरिक्तनिद्रादिसामग्र्यपेक्षणेन
व्यभिचारात् । एतत्सर्वपुरुरूपज्ञानस्य टीकोक्तंमायिकत्वमभ्युपेत्य ॥
वस्तुतस्तु इंद्रोमायाभिरित्यस्य पूर्वोक्तैर्थैर्दोषएवनास्ति ॥ ब्रह्मपरत्वे
तस्यसर्वभवनसमर्थत्वाद्विरुद्धधर्माश्रयत्वाच्च तन्न विरुध्यते ॥ एवं
च तस्मादित्यादिकंप्रत्युक्तम् ॥

सहस्राक्षे *इंद्रोमायाभिः पुरुरूपइत्यादिं विवर्तवादमेव पुष्णातीत्यंत भागं परिहरति ॥

---

* इन्द्रोमायाभि पुरुरूपईयते मायांतुप्रकृतिंविद्यादित्यादिश्रुतिभि सम्भवाम्यात्ममाय-
येत्यादिस्मृतिभिश्च मायायाअपिजगद्धेतुत्व निश्चीयतइत्याह॥ तथेति ॥ श्रुतिस्मृतिगणैरित्यर्थ ॥
ईशान सृजतीति इच्छोद्भव इति चाऽनुवर्तते ॥ यत्तु अनैवशाङ्करा प्राहुर्मायिकंनश्वरंजगत् ॥
मायासम्बन्धतोब्रह्मकारणंनाऽन्यथैवहि ॥ इति श्लोकेतट्टीकाकार ऊचे ॥ रूप रूपप्रतिरूपोबभूव
यतस्यरूपंप्रतिचक्षणाय । इन्द्रोमायाभि पुरुरूपईयत इति मन्त्रान्माया ज्ञानस्यकारणनतुब्रह्मणो
बहुस्वरूपत्वस्य अन्यथापूर्वार्द्ध एवमायाभि पुरुरूपोबभूवेति वदेदित्युक्तम् ॥ तन्न तयोक्तावपि
विधेयभेदेन वाक्यभेदाऽनिवारणाच्छब्दगौरवस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थत्वेनाऽदूषणत्वात् ॥ पुरुरूप-
विज्ञानस्यमायिकत्वे पुरुरूपत्वस्य सुतरामायिकत्वसिद्धेश्च ॥ विवर्तवादेदृष्टेरेवसृष्टित्वात् ॥
मायिकविज्ञानविषयस्यामायिकत्वासिद्धे ॥ नहि शुक्तिरजतविज्ञानविषयस्य रजतस्यामायि-
कत्वम् ॥ नच तत्रसत एव रजतस्याऽऽविर्भाव सर्वत्र सर्वसत्त्वस्य सत्कार्यवादेऽभ्युपगमादिति
न रजत मायिकमिति वाच्यम् ॥ आविर्भावस्य दूषयिष्यमाणत्वेनसत्कार्यवादासम्भवात् ॥ किञ्च
स्वप्नादेर्मायिकतायास्त्वयोक्तत्वेन तज्ज्ञानेषुमायिकेषु मायिकविषयकत्वदर्शनेनेहाऽपितादृश-
ज्ञानस्यमायिकविषयकत्व स्यात् ॥ तत्राऽपिविषयस्याविर्भावाभ्युपगमेत्वपसिद्धांत ॥ किञ्चै-
वनिज्ञानस्याऽपि स्वाश्रयेसतएव घटादिवदीश्वरेच्छात आविर्भावोपपत्तौ तत्रापिमायिकत्वाऽसिद्ध्या-
पत्ति ॥ ईश्वरतदिच्छयोर्ज्ञानाकारणत्वे ईश्वरस्य सर्वकारणत्वरूपसर्वात्मकत्व तदिच्छायाश्च
सर्वकारणत्व नस्यात् ॥ किञ्चपारमार्थिकवस्तुविज्ञानेक्लृप्तप्रमाणातिरिक्तसामग्र्यपेक्षाभावेन
तत्रमायानापेक्ष्येत तस्मान्निर्विशेषस्यतथाभवनासम्भवशङ्काया तन्निवृत्त्यर्थंवाक्यशेषोबहुरूप-
ज्ञानमेव तथाभवनमितिवदन्विवर्तवादमेव पुष्णाति ॥

अग्रे च इंद्रोमायाभिरित्यादिना तस्मादित्यादिकं प्रत्युक्तमित्यंतेन ॥ पारिभाषिकेति ॥ शक्तिग्राहकेषु कोशव्याकरणादिषु मायाशब्दस्य तादृशार्थकतायाअनुपलंभात् । तंत्रांतरेपि तदस्वीकाराच ॥ त्वन्मतएव सदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीये वस्तुनि मायाशब्दः परिभाष्यत इति युक्तं तस्य तथात्वम् ॥ अयं भावः-यत्तु इंद्रोमायाभिरित्यादि श्रुत्यनुवर्तत इत्युक्तं तदसत् ॥ अत्र हि प्रथमं वाक्यं ऋक्संहितायां चतुर्थाष्टकसप्तमाध्याये (वर्ग ३३ ऋक् ३) तत्र समग्रमंत्रस्तु "रूपंरूपंप्रतिरूपोबभूव तदस्यरूपंप्रतिचक्षणाय ॥ इंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयते युक्ताह्यस्यहरयःशतादश" इति अर्थस्तु प्रतिरूपः ॥ सर्वाकारत्वात्सर्वधर्माश्रयत्वात्प्रतिनिधिः ॥ परमात्मा रूपं रूपं अग्निवाय्वादिसर्वरूपाणि स्वयमेव बभूव ॥ अस्य परमात्मनस्तत् कार्यात्मना पृथक्पृथग्भूतं रूपं प्रतिचक्षणाय अग्निरेवायंनवायुरित्यादिप्रतिनियतनामव्यवहाराय ॥ ननु तथापि घटादिषु मृत्त्वमिव कार्यरूपेषु ब्रह्मत्वं सर्वैः कुतोन प्रतीयत इत्याशंकायामाह इंद्रइति इदि परमैश्वर्य इत्यतो नमिकंपीत्यादिना रक् । इंद्रः परमेश्वरः मायाभिः तत्तदिंद्रियवृत्त्यात्मना परिणतबुद्धिभिः बहुरूप ईयते नानारूपोज्ञायते ॥ तत्र हेतुः हि यतः युक्ताः शरीररूपरथवहने कृतयोजनाः अस्य परमात्मनोहरयः हरंतीति हरयः इंद्रियरूपाअश्वाः "इंद्रियाणिहयानाहु" रितिकठश्रुतेः शता शतानि दश सहस्रं तत्तत्प्राणिभेदेनापरिमिताः संति सहस्रमिति वक्तव्ये शतादशेत्युक्तिः । दशेंद्रियरूपाश्वज्ञापनाय बहुवचनांतशतशब्दादेवानंत्यलाभाच ॥ देहेंद्रियाभिमानवद्भिः सएव नानारूपो ज्ञायते तन्निवृत्तौ तु सएव सर्वत्रसर्वरूप इति भावः । अत्र मायाशब्दोन त्वदभिप्रेतार्थपरः अप्रसिद्धेः बहुवचनाच । किं तु बुद्धिपर्यायः । मायास्याच्छांबरीबुध्योरिति मेदिनीनानार्थयोः । स्यान्माया शांबरीकृपा । दंभोबुद्धिश्चेति विश्वहेमचंद्रयोश्चोक्तेः ॥ अतएव सायनमाधवीये ऋक्संहिताभाष्ये एतन्मंत्रविवरणे "मायाभिः ॥ ज्ञाननामैतत् ॥ ज्ञानैः आत्मीयैः संकल्पैः" इति पूर्वं स्वाभिप्रायेण व्याख्यातम् ॥ त्वदभिमतकल्पमायापरत्वं चापरमततयाऽनंतरं संगृहीतम् ॥ बृहदारण्यकभाष्ये शंकराचार्यैरपि अस्मिन्मंत्रे मायाशब्दस्य प्रज्ञापरत्वं मिथ्याभिमानपरत्वं च विकल्पेन व्याख्यातम् ॥ हरिशब्दश्चेंद्रियपर एव व्याख्यातः ॥ ततश्चतुर्थचरणस्वारस्याद्बहुवचस्वारस्याच । इंद्रियवृत्तिरूपा बुद्धिपरिणामा गृह्यंते ॥ अधिकं तु वक्ष्यते ॥ तस्मान्नास्माद्वाक्यादविद्याख्यमायावशादीशानःसृजनीत्यर्थोलभ्यते ॥ मायांतुप्रकृतिंविद्यादिति तु श्वेताश्वतरीये तुरीयेऽध्यायेऽस्ति ॥ तत्र "यएकोवर्णो बहुधाशक्तियोगात्" इति प्रथममंत्रे एकस्यैवानेकशक्तिकस्य सर्वधर्माश्रयत्वं सर्वकर्तृत्वं संहर्तृत्वं चोक्त्वा "तदेवाग्नि" रिति "त्वंस्त्रीत्वं पुमानसि" इति च मंत्रद्वये सर्वकार्यात्मकत्वं सर्वलिंगकत्वं चोक्त्वा चतुर्थे ततएव विश्वोत्पत्तिमुक्त्वा "अजामेकां" इति पंचमे उत्पत्त्यादिहेतुरजःसत्त्वतमोरूपां प्रकृतिं चमसवदधिकरणानुरोधात्तेजोवन्नात्मकं कार्यं वा बुपमाणं जीवं तद्विलक्षणं परमात्मानं चोक्त्वा तयोः कथं भेद इत्याकांक्षायां द्वासुपर्णेति समाने वृक्षइति षष्ठसप्तमयोः कार्यदशायामेव जीवांतर्यामिभावेन भेदंजीवस्यैवाविद्यया मोहं सेवितमीतपरमात्म-

दर्शनादेव तन्निवृत्तिं चाभिधाय "ऋचोअक्षरे" इति अष्टमे वेद्यमक्षरं निरूप्य नवमे छंदःप्रभृतीनां परमात्मनः सकाशादेव प्रवृत्तिं मायानियामकस्य तस्यैव स्रष्टृत्वम् "तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्ध" इति जीवस्य सम्यङ् निरुद्धत्वं च श्रावयित्वा कोऽसौ मायापदार्थः कश्च मायानियामकः कश्च तदन्यः संनिरोद्धव्य इत्याकांक्षायां दशमोयं मंत्रः पठ्यते "मायांतुप्रकृतिं विद्यान्मायिनं तुमहेश्वरम् ॥ तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तंसर्वमिदं जगत्" इति ॥ अर्थस्तु ॥ पूर्वोक्तां मायां प्रकृतिं श्रीभागवतादिषु प्रकृतिर्गुणसाम्यं स्यादित्यादिकथनाद्गुणसाम्यरूपां प्रथमतमं सदंशकार्यं विद्यात् ॥ महांतमीश्वरं परमात्मानं मायिनं मायानियामकं विद्यात् ॥ प्रकृतिर्हि सर्वजडप्रपंचमूलभूतं परमात्मनः प्रथमं कार्यम् ॥ अतोमहाभूतादीनां प्रकृतितद्गुणयोरंगीकारेपि ब्रह्मोपादानकत्वं न व्याहन्यते ॥ मृत्पिंडादुत्पन्नघटादिषु मृदुपादानकत्वमिव ॥ अतएवैकादशस्कंधे–'प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारःपुरुषः परः ॥ सतोऽभिव्यंजकःकालोब्रह्मतत्रितयंत्वहं इति भगवतोक्तं ॥ मायाशब्दश्च प्रकृतिपर्यायतयापि पुराणेषु प्रसिद्धः ॥ यथा तृतीयस्कंधे (अध्या. ५ श्लो० २६) कालवृत्यातुमायायां गुणमय्यामधोक्षजः ॥ पुरुषेणात्मभूतेनवीर्यमाधत्तवीर्यवान् ॥ इति ॥ एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ प्रकृतिपुरुषकालानां ब्रह्मोपादानकत्वं च विष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे द्वितीयाध्याये विरुद्धधर्माश्रयत्वादिना परब्रह्मस्वरूपं निरूप्योच्यते (श्लोक १४) तदेव सर्वमेवैतद्व्यक्ताव्यक्तस्वरूपवत् ॥ तथापुरुषरूपेण कालरूपेणचस्थितम् ॥ १४ ॥ परस्य ब्रह्मणोरूपं पुरुषःप्रथमंद्विज ॥ व्यक्ताव्यक्तेतथैवान्ये रूपेकालस्तथापरम् ॥ १५ ॥ प्रधानपुरुषाव्यक्तकालानांपरमंहियत् ॥ पश्यंतिसूरयः सिद्धं तद्विष्णोःपरमंपदम् ॥ १६ ॥ प्रधानपुरुषव्यक्तकालास्तुप्रविभागशः ॥ रूपाणिस्थितिसर्गांतव्यक्तिसद्भावहेतवः ॥ १७ ॥ व्यक्तंविष्णुस्तथाव्यक्तंपुरुषःकालएवच ॥ क्रीडतोबालकस्येवचेष्टांतस्यनिशामय ॥ अव्यक्तं कारणंयत्तत्प्रधानमृषिसत्तमैः ॥ प्रोच्यतेप्रकृतिःसूक्ष्मानित्यंसदसदात्मकम् ॥ इति ॥ एवमितरत्रापि पुराणेषु तत्र तत्र प्रसिद्धमेवेति ॥ किंबहुना श्रुतिष्वपि "कर्तारमीशं पुरुषंब्रह्मयोनिं" इति मुंडकादिषु प्रकृतियोनित्वं परमात्मनः श्राव्यते ॥ एतेन "अजामेकां" इति पूर्ववाक्ये का साऽजेति शंकापि व्युदस्ता ॥ श्वेतकेतुविद्यैकवाक्यतया लोहितशुक्लकृष्णामित्यत्र तेजोऽबन्नात्मकत्वादेरपि पंचभूतमूलभूतायां तस्यां तेजोऽबन्नात्मताया अनपायात्" ॥ एतेनैव सांख्यमतप्रवेशशंकाप्यपास्ता ॥ तै. प्रकृतेः स्वातंत्र्येण नित्यत्वं पुरुषाणां च बहुत्वं स्वातंत्र्येण नित्यत्वमभ्युपगच्छद्भिरेवमनंगीकारात् ॥ तस्याः स्वकार्यरूपाया मायाया नियामकस्तु महानीश्वरएव ॥ कस्तर्हि मायया संनिरुद्ध इति चेत्तत्राह ॥ तस्यावयवेति तस्य परमेश्वरस्य अवयवभूतैः स्वांशैर्जीवैः ॥ सर्वमिदं परिदृश्यमानं जगज्जंगमदेहप्राणेंद्रियांतःकरणादिकं व्याप्तं पूर्णं गुणतो व्याप्तेः ॥ यत्र यत्र संघातस्तत्र तत्र जीवइति नियमाद्व्याप्तम् ॥ तथा च प्रकृतिकार्यदेहाद्यभिमानवशात्तदंशएव सम्यङ्निरुद्धः ॥ यत्तु तद्भाष्ये "तस्यप्रकृतस्यपरमेश्वरस्यरज्ज्वाद्यधिष्ठानेषु कल्पितसर्पादिस्थानीयैर्मायिकैःस्वावयवै" रिति व्याख्यातम् । तन्न । कल्पितसर्पादौ रज्ज्वाद्यवयवत्वायाश्रयो-

गात् ॥ नहि रज्ववयवेनष्टइत्युक्ते तत्र कल्पित सर्पोनष्ट इति प्रतीयते ॥ किं तु तदेकाश एवेति ॥ इद "अंशोनानाव्यपदेशात्" इत्यादिषु सिद्धमत कि प्रासगिकेन ॥ तथा च माया सदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीया जगत प्रकृतिमुपादान विद्यादित्यर्थमनोरथोऽपास्त ॥ श्रौत प्रतिज्ञादृष्टान्तादिव्याकोपात् ॥ साधित च ब्रह्मणएव सर्वप्रकृतित्व परिणामित्व च श्रीबादरायणाचार्यै "प्रकृतिश्चप्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादित्यधिकरणे ॥ तृतीयस्तु गीतावाक्य ॥ अजोपि सन्नव्ययात्माभूतानामीश्वरोपिसन् ॥ प्रकृतिंस्वामधिष्ठायसंभवाम्यात्ममाययेति ॥ अत्रापि गुणात्मक वस्तु न मायाशब्दार्थ ॥ स्वद्गीत्यादरे प्रकृतिंस्वामित्यनेन पौनरुक्त्यस्यापातात् ॥ अत स्वाभाविक तस्य सर्वभवनसामर्थ्यमेव तदर्थ ॥ दशमे विद्ययाऽविद्ययाशक्त्या माययाचनिषेवितमिति शक्तिस्त्वोक्ते ॥ एकादशे माया वेदितुमिच्छामइति प्रश्नोत्तरयोस्तथैव सिद्धेश्च ॥ अत स्वा प्रकृतिं अधिष्ठाय नित्यसिद्ध स्वस्वभावमपरित्यज्य आत्मनोमायया सर्वभवनसामर्थ्यरूपया शक्त्या मत्स्यकच्छपादिनानारूप संभवामीति वाक्यार्थ ॥ अथवा आत्मसु जीवेषु मायया कृपया सर्वेष्वनुग्रहबुध्या संभवामीत्यर्थ ॥ रामानुजाचार्यास्तु मायाशब्द ज्ञानपर्यायमाश्रित्य आत्मन सकल्पेनेति व्याचक्षते ॥ तथापि सर्वभवनसामर्थ्येनेत्यर्थोऽत्र मुख्य ॥ अवतारव्यवस्थाबोधकमिद वाक्य च प्रपचमायिकतासाधनस्य गधमपि नस्पृशति ॥ प्रकारार्थकेन तथेत्यव्ययेन श्रुतिस्मृतिगणपरामर्शोपि नातिरमणीय ॥ मायावशादिच्छोद्भवस्य बोधकस्तु वाक्याभासोनैकोप्युपन्यस्त ॥ तदेतदेतदनुसधायाहु ॥ तादृशश्रुतीनामित्यादि ॥ वाचकत्वमिति ॥ प्रतिपादकत्व ॥ तादृशार्थवाचकमायापदघटितत्वमिति भाव ॥ नन्वित्यादि ॥ प्रपचमायिकताबोधकप्रत्यक्षश्रुत्यभावेप्यद्वैतश्रुत्यन्यथानुपपत्त्या तदाक्षिप्यतइति आकाशय ॥ समादधते ॥ जगत सत्यत्वमित्यादिना ॥ इत्यादिश्रुतीति ॥ आदिपदात् "बहुस्याप्रजायेये" त्यादिसग्रह । तथा च तत्र बहुभवनमुक्त्वा प्रजायेय प्रकृष्टोजायेयेत्युच्चनीचभावस्यापीच्छया विषयीकरणात्सर्वभवनसामर्थ्यादेव विचित्रजगसभवेन कार्यवैचित्र्यार्थ पारिभाषिकमायागीकारोपि प्रत्युक्त । स्वाभिन्नविचित्रशक्तिकतया सर्वोपपत्ते ॥ स्पष्ट चेदम् । (अ० २ पा० १ सू० २८) "आत्मनिचैवविचित्राश्चहि" इत्यादि तत्त्वसूत्रेषु । नाप्यद्वैतश्रुतिविरोध । अमायिकस्यैव कार्यस्य ततएवाविर्भावस्तत्रैव तिरोभावइति स्वीकारेण समुद्रतरगवदभेदानपायात् ॥ कार्यसत्यत्वब्रह्माद्वैतयोरुभयोरपि श्रुतिसिद्धत्वेनान्यतरबाधस्यायोगात् ॥ मृद्भेदेषु घटादिषु गधसत्त्वेपि पृथिव्येकागधवतीत्युक्तेरबाधवद्ब्रह्माभिन्ने कार्ये सत्यत्वे सत्यपि अद्वैतश्रुत्यबाधस्य सुवचत्वात् ॥ शिलाकाष्ठवद्भिन्नसत्ताकत्वाऽभावात् ॥ इतिसमाधानाशय ॥ अतोमायिकत्वपक्षएव "सर्वंखल्विदंब्रह्म ॥ पुरुषएवेदसर्वं" इत्यादिश्रुतिविरोध ॥ मायिकस्य सर्वस्य ब्रह्मत्वायोगात् ॥ मायाया कारणत्वानगीकारे बधसत्यत्वापत्त्या मोक्षोच्छेदेन शास्त्रनैष्फल्यापातान्मायावाद आक्षिप्यत इत्याशयेन शकते ॥ ननु मायेति । तरतीति ॥ छांदोग्ये भूमविद्यायामिद श्रूयते ॥ समादधते ॥ बधस्याविद्याकार्यत्वेत्यादिना ॥ स्वरसमतरीतिकाऽविद्या-

कार्यत्वस्याभावे इत्यर्थः। वस्तुतस्तु बंधः अविद्याशक्तिकार्यं शुक्तिरजतवन्मिथ्यैव ॥ अत एव ब्रह्मज्ञानात्तन्निवृत्तिः ॥ सा चाविद्या न भावरूपाज्ञानम् किं तु भगवच्छक्तिविशेष एवेति न त्वन्मतप्रवेशः ॥ स्पष्टं चेदं निबंधादिषु तच्छक्त्याविद्ययालसजीवसंसार-उच्यत इत्यादौ ॥ तथापि पिशाचःपिशाचभापयेति न्यायाविहोत्तरम् ॥ **किंच इंद्रो मायाभिरित्यादि** ॥ अयं भाव'-यच्च अत्रैव शांकरा इति मार्तंडश्लोकटीकास्थं पाठं भित्वा किंचिदनूदितं तत्र टीकाकाराभिमतपाठस्तु "पुरुरूप ईयत इतिमंत्रः मायाज्ञानं प्रति करणं न तु ब्रह्मणो बहुरूपत्वे" इति ज्ञेयः ॥ तथा च मायाभिरिति करणस्य क्रियान्वयित्वमेव योग्यम् ॥ यदपि तत्र तथेत्यादि अमायिकत्वमित्यन्तं तदपि कुशकाशावलंबनम् ॥ तथाहि मायया बहुभवने विवक्षितेतु पूर्वार्द्धएव माययेति वदेत् ॥ न च तथोक्तावपि विधेयभेदेन वाक्यभेदानिवारणमिति शंक्यम् ॥ मायया भवनस्यैव विधेयत्वात् ॥ अथ मायायाः करणत्वेन विधानात् "दध्ना जुहोती"त्यादौ दध्यादेरिव विधेयतया वाक्यभेदप्रसंग इति चेन्न ॥ एकहेलया बहूनां विधानस्य वाक्यभेदाप्रसंजकत्वात् ॥ यथा "सोमेन यजेते" त्यत्र सोमलतागुणविशिष्टोयागोविधीयते ॥ यथावा "उद्भिदा यजेत पशुकामः" इति पशुरूपफलविशिष्ट उद्भिद्यागः ॥ यथाच "यदाग्नेयोष्टाकपालोमावास्यायां चपौर्णमास्यां चाच्युतोभवति" इति द्रव्यदेवताकालादिकंवाक्यांतरेणाप्राप्तमेकहेलया विधीयते ॥ एवं सगुणकर्मोत्पत्तिवाक्यफलगुणवाक्यादिषु बहुविधानं द्रष्टव्यम् ॥ उक्तंच ॥ प्राप्तेकर्मणिनानेको विधातुंशक्यतेगुणः ॥ अप्राप्तेतुविधीयंते बहवोप्येकयत्नत इति ॥ अतस्तथोक्तौ दोषाभावान्मायया बहुभवनेऽभिप्रेते तथैव वदेत् ॥ वदति तु स्वयं बहुभवनं मायाभिश्च पुरुरूपतया दर्शनम् ॥ अतोद्वैतप्रत्ययएव मायाजन्यो न तु कार्यमिति मंत्राशयः ॥ पुरोवादवैलक्षण्यस्यावश्यकत्वात् ॥ नापि शब्दगौरवस्य स्पष्टमतिपत्त्यर्थत्वेनादूषणत्वं वाच्यम्। सर्वत्र तथांगीकारे ॥ (अ० २ पा० २ सू० २) "एकस्यैवं पुनः श्रुतिरविशेषादनर्थकं हिस्यात्" इत्यादिपूर्वतंत्राधिकरणविरोधात् ॥ नापि मायिकविज्ञानविषयस्य मायिकत्वमेवेति नियमः शक्यवचन । उपनेत्रादिना स्थूलोयं ककार इति प्रत्ययस्य स्थौल्यांशे भ्रमतया मायिकत्वेपि तद्विषये वर्णे मायिकत्वाभावात्। प्रसह्य तथा नियमस्यांगीकारे मूलोक्तरीत्या ब्रह्मण्यपि मायिकतापाताच्च ॥ तस्माद्यथा पूर्वोक्तस्थले स्थौल्यप्रतीतिरेव मिथ्या न तु वर्णः। तथात्र भेदप्रतीतिरेव मायिकी न तु कार्यमिति सारः ॥ दृष्टिसृष्टिवादं दूषयंति ॥ **यत्तु वितर्तेत्यादिना** ॥ ज्ञानस्वरूपमेवाहुरिति सत्यार्थत्वेऽस्य ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मस्वरूपम् ॥ अर्थस्वरूपं नामरूपव्याकरणानुरोधाद्घटादितत्तत्पदवाच्यपरिछिन्नार्थरूपमित्यर्थः ॥ स्पष्टं चेदमाकरे समन्वयाद्यधिकरणेषु ॥ वासनासन्तानवादस्तु विद्वन्मंडने निराकृत इत्युत्तरभागे सम्यक्परिहरिष्यते ॥ स्वप्ने प्रकाश्यविषयस्तु मायोपादानक ऐंद्रजालिकवस्तुवदीश्वरप्रदर्शितो वक्ष्यतेऽतस्तत्र नटादिवदीश्वरस्य प्रकाशकतया कर्मकर्तृभावाविरोधेपि प्रकृते तद्विरोधे सुस्थ इति बोध्यम् ॥ समाधाने **विज्ञानं यज्ञमिति** ॥ यद्यप्यस्मिन्ब्रह्मवल्लीवाक्ये विज्ञानशब्दार्थोजीवो नतु

बुद्धि स्पष्ट चेद (अ० २ पा० ३ सू० ३६) "व्यपदेशाच्चक्रियाया नचेन्निर्देशविपर्यय" इति सूत्रे तथापि तन्मतानुरोधाद्बुद्धिपर सङ्ख्याश्रित्यैवमुक्तम्॥ उपनिषद्भाष्ये तैत्तिरीयविज्ञानस्य कोशत्वानीकारात्॥ अथ बुद्धिरेव सृष्टिश्चेत् बुद्धिमतो जीवा नाना एकएव वा॥ न द्वितीयः शुको मुक्तो वय बद्धा इत्यादिव्यवस्थाभगप्रसगात्। एकमुक्तित सर्वमुक्त्यापत्त्या शास्त्रोच्छेदाच्च॥ आद्यश्चेत्कस्य बुद्धि सृष्टिरूपा। अन्यतमस्य चेत्सर्वेषा जगदप्रलय प्रसज्येत॥ अविशेषात्सर्वेषामिति चेत्तत्काले सर्वेषा बुद्धि परस्परसगतिमत्त्वेवोत्पद्यत इत्यत्र किं नियामकम्॥ यदा देवदत्त स्वप्ने यज्ञदत्त स्वनिकटेऽधीयान कल्पयति तदा यज्ञदत्तोपि स्वप्ने स्वमध्यापयत त कल्पयेदेवेति नहि नियमोस्ति॥ तेन स्वप्नदृष्टान्तेन पूर्वपक्षे दृष्टिसृष्टिवादस्य समर्थन निरस्त ज्ञेयम्॥ अध्यारोपापवादादिक तु पुरस्तान्निराकरिष्यते॥ त गगनमिति॥ त श्रोतृपुरुष॥ गतिबुद्ध्यादिना कर्मत्वम्॥ गगने नैल्यप्रत्ययस्तु वस्तुस्वभावादित्यावरणभगादिषु॥ अथवा शून्यवद्गाढ व्योमवद्ब्रह्म तादृशमित्यादिस्थलेषु विस्तर॥ तथापि तद्भावमेव त बोधयति॥ अत्रिवत्कृतस्येत्यादिना॥ त्रिवृत्करणोक्तिस्तु छान्दोग्यानुरोधात्॥ सूत्रकारेत्यादि॥ द्वितीयस्य तृतीयपादादौ तत्कृतो यत्नइति भाव॥ वेदवादिभिर्नोगीकरणीय इति॥ द्वितीयस्य द्वितीये पादे सूत्रकृता अर्धवैनाशिकमतेशिष्टापरिग्रहादनपेक्षणीयत्वमुक्त्वा सर्ववैनाशिकमतस्यापि सम्यग्दूषिततया तत्राप्यनपेक्षणीयताया बोध मात्तत्रोक्तदूषणानामत्राप्यवताराच्चेति भाव॥ इदं रजतमित्यादि॥ इद नैयायिकाभिमतान्यथाख्यातिमनुसृत्योक्तम्॥ वस्तुतस्त्वन्यथाख्यातिरेव स्वीक्रियते॥ इन्द्रियसप्रयोगजनकक्रियाविषयाद्भिन्नार्थप्रतिपत्तिरूपायाबुद्धिवृत्तेरेव विपर्यासपदार्थत्वात्॥ अत तृतीयस्कन्धषड्विंशाध्याये (श्लो० ३०) सशयोऽथविपर्यासोनिश्चय स्मृतिरेवच॥ स्वापइत्युच्यतेबुद्धेर्लक्षणवृत्तित पृथक्॥ इत्यत्र सुबोधिन्या "विपर्यासोभिन्नार्थप्रतिपादक॥ क्रियाज्ञानयोश्च भिन्नविषयत्वम्॥ अनेनान्यख्यातिरेव सिद्धान्तइत्युक्तम्" इत्याचार्यचरणा॥ क्रिया शुक्त्यादिविषयिका॥ ज्ञान रजतादिविषयकमित्यर्थ॥ अन्यथा ख्यातिपक्षे तु कस्यान्यथात्वम्॥ विषयस्य ज्ञानस्य वा॥ नाद्य देवदत्तस्य विपर्यासे यज्ञदत्तादेरपि तथाप्रतीत्यवश्यभावापत्ते॥ द्वितीयश्चेत् रजताकार ज्ञान शुक्तिमालबतइति वाच्यम्॥ तादृशज्ञाने रजतत्व प्रकारतया भासत इति वा॥ तथा सति शुक्त्या स्वाकारसमर्पणे रजतत्वेन शुक्तिं जानामीत्यनुव्यवसायापत्ति असमर्पणे ज्ञानस्य तदनालम्बनत्वम्॥ भवति तु तत्र रजतमह जानामीत्येवानुव्यवसाय॥ अय च वाद तत्त्वप्रसुनोधिनीतत्प्रकाशयो ख्यातिवादादिषु च विस्तरेण निराकृत॥ नापि बाह्याभिप्रेतात्मख्याति स्वीक्रियते॥ विज्ञानवादे आत्मनो बुद्धिरूपत्वात्। ख्यायमानबुद्धिरूपोपि सएवेत्यात्मख्याति॥ तत्र आत्मनस्तथात्वे घटोहमित्यादिप्रत्ययापत्तिरित्यन्यत्र विस्तर॥ अस्माक तु बुद्धेस्तत्त्वतस्त्वाद्विपर्यासस्यतद्वृत्तित्वेपि न सा॥ भाट्टास्तु रजतसस्कारवतएव शुक्तौ तथाप्रत्ययनियमात्तत्ररजत स्मर्यते रजतत्व तु न स्मर्यते।

कर्तृगतदोषात् ॥ दोषाश्चान्यचित्तरागादयः इत्यख्यातिवादे स्वीकुर्वंति ॥ तथा सति रजतमनुभवामीत्यनुव्यवसायविरोधः ॥ तत्र स्मरामीत्यनुव्यवसायस्यौचित्यात् ॥ तदुपादानार्थप्रवृत्त्यादिविरोधश्च ॥ नहि कश्चिदपि भोज्यं स्मरन्नेव भोक्तुमारभते ॥ प्राभाकरास्तु तत्र ग्रहणस्मरणात्मकं ज्ञानद्वयं मन्यंते ॥ तत्र शुक्तिमनुभवामि रजतं स्मरामीत्यनुव्यवसायद्वयापत्तिः ॥ सर्वत्र विशिष्टज्ञाने विशेषणस्मरणमात्रेण निर्वाहापत्तिश्चेत्यादिरितरत्र प्रपंचः ॥ माध्यनिर्वचनीयं रजतं विषयनिष्ठाविद्यया जन्यत इत्यनिर्वचनीयख्यातिः पराभिमता शक्यस्वीकारा ॥ संस्काराभावेपि तत्प्रतीतिप्रसंगात् । संस्कारप्राबल्येऽन्यख्यातिस्तदप्राबल्ये स्मरणं चोपपद्यत इत्यन्यत्र विस्तराच्च ॥ तथा च विषयेंद्रियसंप्रयोगेण प्रथमं सामान्यज्ञाने जाते यदा बुद्धिः सत्त्वाविष्टा तदा निश्चयः ॥ सत्वात्संजायते ज्ञान ॥ प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंच कार्याकार्यभयाभये इति भगवद्वाक्यात् ॥ रजसा विष्टया तु संशयः ॥ अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सापार्थराजसीत्युक्तेः ॥ यदा तु तमोगुणाविष्टा तदा मायानुग्रहात्संस्कारप्राबल्याच्च तदनुगुणं पदार्थांतरमंतरोत्पाद्य विपर्यीकरोति ॥ प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेवचेति सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिःसापार्थतामसीति चोक्तेः ॥ एतदेव सर्वमभिप्रेत्य अनुमितमंतरा त्वयि विभाति मृषैकरस इत्यत्र सुबोधिन्यां "प्रत्यक्षे तु रजतं न दृश्यते । इंद्रियार्थसन्निकर्षस्य शुक्तिविषयत्वात् ॥ नहि रजतेन सह सन्निकर्षोस्ति । सतोरेव संयोगात् । सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्यतत्प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षलक्षणम् । रजतं तु तदनंतरं बुद्ध्याजन्यते विपर्यीक्रियते । च तत्र सा बुद्धिरेवकारणं" इति "किंच अंतराविभाति । इंद्रियार्थयोर्मध्ये माति तन्मृषा" इति चोक्तम् । द्वितीयस्कंधनवमाध्याये च ऋतेर्थमित्यत्र विषयतायामायाजन्यत्वादिकं निर्णीतम् ॥ अधिकं तु सुबोधिन्यादिभ्यः पुरुषोत्तमचरणलालूभट्टादीनां ख्यातिवादख्यातिविवेकादिभ्यश्चावधेयम् ॥ एतदेवोरसि कृत्य वस्तुतश्चेत्याद्युक्तम् ॥ एवं च यथा तव इदं रजतमित्यत्र इदमंशोन मिथ्या किं तु रजतमेव ॥ तथात्र पुरुरूपईयत इत्यनेन भगवदात्मकेषु रूपेषु नानात्वमेव मिथ्या न तु रूपाणीति न कोपि विरोधः ॥ सहस्राक्षे नहि शुक्तीत्याद्युक्तिस्तु परमताज्ञानात् ॥ आविर्भावः सत्कार्यवादश्च सम्यक् समर्थयिष्यते ॥ तद संभवतीत्यादि ॥ परमात्मनो रूपाणि मायिकानि मायिकज्ञानविषयत्वात्स्वाप्निकगजादिवदित्यनुमानेन मायिकत्वं साध्यम् ॥ तत्र हेतोः साध्यसामानाधिकरण्यं विवक्षितम् ॥ अन्यथा व्याप्त्यसिद्धेः ॥ तथाच स्वाप्निकांतर्भावेन उक्तविषयत्वनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यमात्रेण न तत्सिद्धिः किं तु तेषु मायिकत्वं येन संबंधेन स्वरूपात्मकेन विद्यते तदवच्छेदकं स्वाप्नगजादिवृत्तियद्रूपमुत्तरकाले बाधितत्वतत्तन्नियतोपादानशून्यत्वादिलक्षणम् ॥ सामानाधिकरण्येन तद्विशिष्टं यन्मायिकज्ञानविषयत्वं तेनैव तत्सिद्धिः ॥ विशिष्टस्य हेतुतांगीकारे युक्तिमाहुः ॥ एवं चेति ॥ अन्यथेति ॥ यत्र कचित् दृष्टसामानाधिकरण्यमात्रेण हेतुतायाः स्वीकारे ॥ ननु मायिकज्ञानविषयत्वादित्यत्र ज्ञानपदमनुभवमात्रे परमतानभ्यभिचार इति चेन्मैवम् ॥ स्वप्ने देवतादिदर्शने तदानीं-

तनमायिकज्ञानगोचरता गतानामपि तेषाममायिकतया व्यभिचारानपायात् ॥ न च स्वप्नोपलब्धानामस्वप्नादीनामपि मायिकत्वं शक्यम् ॥ तदुक्तभाविवृत्तातासंभवस्य तदानीं तदुक्तमन्त्रादिसृष्टाभावस्य च प्रसंगात् ॥ स्वप्ने साक्षात्तद्दर्शनादिबोधकशास्त्र विरोधाच्च ॥ तथाहि महाभारते वनपर्वणि त्रिशततमाध्याये (श्लो॰ ५) द्वादशे समतिक्रान्तेत्रयोदशे ॥ पाण्डूनाहितकृच्छक्र कर्णभिक्षितुमुद्यत ॥ ५ ॥ अभिप्रायमथोज्ञात्वा महद्गस्यविभावसु ॥ कुंडलार्थेमहाराज सूर्य कर्णमुपागत ॥ ६ ॥ महार्हेशयनेवीर स्पर्ध्यास्तरणसवृते ॥ शयानमतिविश्वस्तब्रह्मण्यसत्यवादिनम् ॥ ७ ॥ स्वप्नातेनिशिराजेंद्र दर्शयामासरश्मिवान् ॥ कृपयापरयाविष्ट पुत्रस्नेहाच्चभारत ॥ ८ ॥ ब्राह्मणोवेदविद्भूत्वासूर्योयोगार्धिरूपवान् ॥ हितार्थमब्रवीत्कर्णसात्वपूर्वमिदवच ॥ ९ ॥ इति साक्षात्सूर्यस्य स्वप्न कर्णेन दर्शनमुक्तम् ॥ अत्र "स्पर्ध्यं विमर्दसह स्पृहणीयवा ॥ स्वप्नाते स्वप्नमध्ये" इति नीलकंठचतुर्धर ॥ देवाना च योगशक्त्या समाधिकाल इव स्वप्नकालेप्यत प्रवेशादिकमुपपद्यतेऽतो न मायिकत्वशकापि ॥ एतदेवेह सूर्यो योगर्धिरूपवानित्यनेन स्फुटीकृतम् ॥ अग्रे च (श्लो॰ १०) कर्णमद्वचनतातश्शृणुसत्यश्रतांवरेत्यादिसूर्यवचनेषु ॥ उपायास्यतिशक्रस्त्वा पाडवानाहितेप्सया ॥ ब्राह्मणच्छद्मनाकर्णकुंडलोपजिहीर्षया ॥ ११ ॥ इत्यादि पारमार्थिकवृत्तात ॥ (श्लोक॰ १५) तस्मैप्रयाचमानायनदेयेकुंडलेत्वया ॥ इत्यादिना वास्तव श्रेय ॥ (श्लोक॰ १८) यदिदास्यसिकर्ण त्वसहजकुंडलेशुभे ॥ आयुष प्रक्षयगत्वामृत्योर्वशमुपैष्यसि ॥ १८ ॥ कवचेनसमायुक्त कुंडलाभ्याचमानद ॥ अवध्यस्त्वरणेऽरीणामितिविद्धिवचो मम ॥ १९ ॥ अमृतादुत्थित ह्येतदुभयरत्नसभवम् ॥ तस्माद्रक्ष्यत्वयाकर्णजीवितचेत्प्रियतव ॥ २० ॥ इति कवचकुंडलयोर्वास्तव फल स्वरूप चाभ्यधायि ॥ तत को मामेव भवानाहेति कर्णप्रश्ने ॥ (श्लो॰ २२) अहतातसहस्रांशु सौहृदात्त्वा निदर्शये ॥ इतिवक्रात्स्वस्यदेवत्वमुक्तम् ॥ तत सूर्यं साक्षात्कारवत्ताकर्णेन (श्लो॰ २३) श्रेयएवममात्यतयस्मेगोपति प्रभु ॥ प्रवक्ताच हितान्वेषीशृणुचेद्वचोमम ॥ २३ ॥ प्रसादयेत्वायरदमित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति स्वस्य दाननिर्बंधे दर्शिते उत्तराध्याये सूर्येण जीवित्वस्यावश्यरक्षित्वमिदं च मयामद्भक्त्यात्तुभ्यमुच्यतइति विस्तरेणोक्त ॥ तत्रैव (श्लो॰ ९) अस्तिचात्रपरकिंचिदित्यादिना काले चेत्स्यति तद्भवानित्यतेन मत्त कुत्यामुपपन्नस्त्वमिति पारमार्थिकवृत्ताते च देवगुह्यतया प्रोक्तेद्व्युत्तरत्रिशततमाध्याये पुन कर्णेन निर्बंधेऽनुज्झिते इन्द्रादमोघदिव्यशक्तिं गृहीत्वा कुंडलादि देहीति भास्वता भावितमिति निरूप्य वैशंपायन आह ॥ (श्लो॰ १८) एवमुक्त्वासहस्रांशु सहसातरधीयत ॥ तत सूर्यायजप्यातेकर्ण स्वप्नन्यवेदयत् ॥ १८ ॥ यथादृष्टयथातत्त्वयथोक्तमुभयोर्निशि ॥ तत्सर्वमानुपूर्व्येणशशसास्मै वृषस्तदा ॥ तच्छ्रुत्वा भगवान्देवो भानु स्वर्भानुसूदन ॥ उवाच त तथेत्येव कर्णं सूर्यं स्मयन्निव ॥ २० ॥ अत्राप्यतर्धानोक्त्या साक्षाद्देवत्व दर्शितम् ॥ जागरितदशायामपि साक्षात्सूर्येण तथेत्युक्तमिति कथनेन च तद्दृढीकृतम् ॥ असौ सूर्याय ॥ वृष कर्ण ॥ तथा द्रोणपर्वणि

स्वप्नेऽर्जुनाय शिवेन पुनः पाशुपतास्त्रमुपदिष्टमिति वर्ण्यते यदप्युदाहरिष्यामः ॥ अतोहेतोर्व्यभिचारितया मायिकज्ञानविषयत्वेपि रूपाणां न मायिकत्वम् ॥ देवादिवत् ॥ एतेन किं च स्वप्नादेरित्यादि अपसिद्धांतइत्यंतं निरस्तम् ॥ स्वप्नसृष्टिस्वरूपं निर्णेतुमाहुः ॥

स्वप्नेऽसतो विषयस्येत्यादि ॥ अयं भावः ॥ तृतीयस्य द्वितीयेस्मिन्पादे प्रथमाधिकरणे तत्स्वरूपं विचारितं तत्र (सूत्र० १) "संध्येसृष्टिराह हि" इति प्रथमसूत्रे ज्योतिर्ब्राह्मणस्थां "नतत्र रथानरथयोगानपंथानो भवंत्यथरथान् रथयोगान्पथः सृजते" इति श्रुतिमादाय स्वप्नेपि सृष्टेः संभवात् ॥ तस्याः सत्यत्वं पूर्वपक्षविषयोक्त्वाज्योतिर्ब्राह्मणे "स्वयंविहत्यस्वयंनिर्माय" इतिजीवकर्तृकतायाः प्रतीतेस्तां वारयितुमाह-(सूत्र० २) "निर्मातारंचैके पुत्रादयश्च" इति ॥ एके कठशाखिनः परमात्मानं तत्सृष्टिकर्तारं आमनंति ॥ यथा कठवल्लीषु "यएषसुप्तेषु जागर्तिकामं कामं पुरुषोनिर्मिमाणः ॥ तदेव शुक्रंतद्ब्रह्मतदेवामृतमुच्यते ॥ तस्मिँल्लोकाःश्रिताःसर्वेतदुनात्येतिकश्चन ॥ एतद्वैतत्" इति ॥ कामाश्चात्र काम्यंतइति व्युत्पत्त्या पुत्राद्यो न तु कामनाएव ॥ येयेकामादुर्लभामर्त्यलोके इत्युपक्रमे ततः पूर्वं "शतायुषःपुत्रपौत्रान्वृणीष्वे"ति तेषामेव तथात्वश्रावणात् ॥ तथा च यएषः "स्थाणुमन्येऽनुसंयंति" इति प्राप्यतया उक्तः परमात्मा सएव जीवेषु देहेंद्रियादिषु वा सुप्तेषु स्वप्ने जीवस्य तांस्तान्सर्वान्कामान्निर्मिमाण इति भगवत एव नटवत्तत्कर्तृत्वं बोधितम् ॥ यथा नटः सामाजिककामविषयान्सृजते तद्वन्निर्माणस्य कामं काममित्यनेन प्रतीतेः ॥ एतेन ज्योतिर्ब्राह्मणेपि तस्यैव कर्तृत्वम् ॥ जीवस्य तु तदिच्छया गौणं तत् ॥ अन्यथा स्वदुःखजनकं भयादिकं न सृजेत् ॥ श्रूयते तु तत्रैव भयादिकमपि ॥ भगवांस्तु नटः सर्पवह्निज्वालादिकमिव कौतुकार्थं तदपिकरोति ॥ दृश्यते च रत्नावल्यां चतुर्थेके राजादीनां भयद्वाराऽप्रेकौतुकार्थमैंद्रजालिकेन राजगृहेषु वह्नेर्निर्माणम् ॥ कठवल्लीवाक्यंतु निःसंदिग्धं भगवतः कर्तृत्वं बोधयति ॥ जागर्तीति वचनात् "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्" इतिब्रह्मप्रकरणात्तदेवशुक्रंतद्ब्रह्मेति वाक्यशेषात्सर्वलोकाश्रयत्वानतिक्रमणीयत्वलिंगाच्च ॥ एवं भगवत्कृतत्वादपि सत्यत्वेप्राप्ते सिद्धांतमाह ॥ (सू० ३) "मायामात्रं तुकार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्" तुशब्दस्सत्यत्वपूर्वपक्षनिरासार्थः ॥ संध्येसृष्टिर्मायामात्रम् ॥ व्यामोहिका भगवच्छक्तिर्माया ॥ मायां च तदपाश्रयामित्युक्तेः ॥ तयैव जीवस्य संमोहनोक्तेश्च ॥ तन्मात्रम् ॥ तदेकोपादानिका ॥ कुतः कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । देशकालौ विषयसंनिधिः इंद्रियव्यापारः बाधाभावश्चेति कृत्स्नत्वम् ॥ तेनजगदभिव्यज्यते ॥ स्वाप्निकं तु न तथा ॥ नापि स्वाप्निकघटादिस्वरूपं मृत्कुलालचक्रादिनियतकारणैरभिव्यज्यते ॥ तस्मात्तथा ॥ अत एव नतत्र रथा इत्यादिना तत्तद्वस्तुनोऽसत्त्वं बोध्यते ॥ सृजत इतितु सृष्टिरेवोच्यते नतु सत्ता ॥ यथा छांदोग्यब्रह्मवल्ल्यादिषु प्रपंचसृष्टिमुक्त्वा तत्सत्यतोक्ता । न तथात्र ॥ विस्तरस्त्वाकरेष्ववधेयः ॥ तथाचात्रद्वितीयसूत्रे तत्सृष्टेरपि भगवत्कर्तृकतायाबोधनात्तत्कृताविच्छापूर्वकतायाःस्वतोलाभादन्यथा सार्वज्ञ्य-

स्वातंत्र्यादिभंगप्रसंगात् । कामंकाममिति वीप्सया क्रियाविशेषणत्वादरेणच इच्छापूर्वकताया वाक्यतोपि लाभात् । आवृत्त्या णमुलंतत्वादरेपि तल्लाभात् । व्यामोहकनटादिकृतावपीच्छापूर्वकत्वदर्शनाच्च ॥ किंचैवमित्यादिः नत्यादित्यंतः प्रलापोपास्तः ॥ मायिकत्वादेव तत्रकारणे सतआविर्भावो नाभ्युपगम्यते ॥ नहि मायिकघटफलादीनांमृद्वृक्षादिषु पूर्वसत्वं कस्याप्यभिमतम् ॥ नच निर्मातृसूत्रस्यपूर्वपक्षसमर्थकत्वाच्चैवमितिवाच्यम् ॥ तत्रतत्सृष्टिसत्यतामात्रस्यपूर्वपक्षतयातत्समर्थकतयोक्तस्यापिवास्तवस्य भगवत्तातत्सृष्टेर्निर्माणस्य तत्वाभावात् ॥ अतएव सत्यतामात्रमुत्तरत्र निराकृतं नतु निर्माणमपि ॥ अन्यथा तदपि निराकुर्यात् ॥ अतोऽप्रतिषिद्धमनुमतंभवतीतिन्यायात्तत्संमतमेव ॥ अन्यथा नविलक्षणत्वादित्यधिकरणेभिमानिव्यपदेशसूत्रस्य पूर्वपक्षस्थत्वात् "मृदब्रवीत् । आपोब्रुवन्" इत्यादौतव्यपदेशोपिनाद्रियेत ॥ तस्मात्प्रत्यक्षासंदिग्धकठश्रुतिसिद्धंनिर्मातृत्वंनबाधितुंशक्यम् ॥ (अ० १ पा० ३ सू० ४२) "सुषुप्त्युत्क्रांत्योर्भेदेन" इत्यत्र ज्योतिर्ब्राह्मणस्यापिसाक्षाद्ब्रह्मपरतायाःसिद्धेश्च ॥ तत्रयुक्तमित्यादि ॥ अयमाशयः ॥ यत्तु (किंचपारमार्थिकेत्यादिनापेक्ष्येतेत्यंतं) तदसत् ॥ व्यभिचारदर्शनेनतादृशनियमस्याशक्यत्वात् ॥ पारमार्थिकस्यसूर्यस्यतदुक्तवृत्तस्य च विज्ञानंनिद्रारूपांस्वप्नाख्यबुद्धिवृत्तिरूपां च सामग्रीमपेक्षमाणंप्रागुदाहृतम् ॥ तत्रयुद्धेपराजयःकुंतीमुखात्सूर्यपुत्रताश्रवणंचेत्यादिभाविपारमार्थिकवस्तुनः वर्तमानस्येंद्रनिश्चयस्यतत्संनिहितदिव्यशक्तेश्च विज्ञानंस्वप्नद्वारैवासंकर्णेन ॥ तथाद्रोणपर्वणिएकोनाशीतितमाध्याये (श्लो० १) ततोर्जुनस्यभवनंप्रविश्याप्रतिमविभुः ॥ स्पृष्ट्वांभःपुंडरीकाक्षःस्थंडिलेशुभलक्षणे ॥ १ ॥ संतस्तारशुभांशय्यांदर्भैर्वैडूर्यसंनिभैः इत्यादिनाउत्तमस्वप्नयोग्यशय्यानिर्माणमर्जुनस्यापार्थमुक्त्वा (श्लो० ५) स्मयमानस्तुगोविंदःफाल्गुनंप्रत्यभाषत ॥ ५ ॥ सुप्यतांपार्थ भद्रंतेकल्याणायव्रजाम्यहम् ॥ इतिस्वापमाज्ञाप्य भगवतिस्वशिबिरंगतवति अशीतितमाध्याये (श्लो० १।२) कुंतीपुत्रस्तुमंत्रंस्मरन्नेवधनंजयः ॥ प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन्मुमोहाचिंत्यविक्रम. ॥ १ ॥ तंतुशोकेनसंतप्तंस्वप्नेकपिवरध्वजं ॥ आससादमहातेजाध्यायंतंगरुडध्वज. ॥ २ ॥ इत्यादिना स्वप्नेभगवद्दर्शनं तदाज्ञयापाशुपतमंत्रलाभार्थं तेन गृहीतदक्षिणभुजस्यार्जुनस्याकाशेगमनं तत्तत्स्थलावलोकनपुरःसरमहेश्वरदर्शनं ततोमंत्रादिलाभश्चाध्यायद्वयेन निरूपितः ॥ एवमन्यत्रापिद्रष्टव्यम् ॥ मूले निष्यादीत्यादिपदं मंत्रादिसंग्राहकम् ॥ वस्तुतस्तु प्रकृतश्रुतौज्ञानविषयस्यभेदस्य मायिकत्वान्न काऽपि क्षतिः ॥ किंच द्वितीयस्कंधनवमाध्याये ऋतेर्थमित्यत्रसुबोधिनीप्रकारो "शुक्तिरजतादावपिबुद्धिवृत्तेःसत्यायाएवरजतरूपेणातात्पत्यानादतएववुद्धिरेव विधानं नतु शुक्तेः" इत्युक्तेः ॥ तदाविषयस्यस्वरूपारं नतुज्ञानस्यस्वरूपतस्तत् ॥ अतोज्ञानस्यमायिकत्वंमायिकविषयावगाहित्वादौपचारिकम् ॥ अतोपिनदोषिदोषः ॥ किंचप्रकृतेबहुवचनांतमायाशब्दार्थेंद्रियवृत्तिरूपज्ञानानि ॥ संध्याधिकरणादौभास्कराचार्यादिभिरुदाहृतम् "मायावयुनमभिख्या" इतिवैदिकनिघंटुवचनमप्यत्र साधकम् ॥ ऐंद्रियकज्ञानेचेंद्रियवृत्तीनां क्लृप्तत्वात्तदुक्तरी-

स्यापिन शंकावकाशः ॥ तदेतदाहुः ॥ वस्तुतस्त्विति ॥ प्रत्युक्तमिति ॥ अयमाशयः ॥ यच्च तस्मादित्यादि पुष्णातीत्यंततदेवमायिकज्ञानमूलकम् ॥ पूर्ववाक्यप्राप्तेभवने प्रतीतिमात्ररूपतायाः ज्ञानेरूपेषु या मायायाहेतुतायाश्चविधाने तवैव वाक्यभेदप्रसंगात् ॥ प्राप्तेकर्मणिनानेकोविधातुंशक्यतेगुणइतिन्यायात् ॥ अन्यथा "चित्रयायजेते" त्यादा "पशुनायजेते" तिप्राप्तपशौ चित्रत्वस्त्रीत्वरूपगुणद्वयं विधीयतइत्यादि स्वीकर्तुं शक्येत ॥ ननु दधिमध्वादिसंसृष्टप्राजापत्यादि ॥ प्रकृतश्रुतौच त्वदभिमतंपारिभाषिकमज्ञानं मायापदेनप्रतीतुमशक्यम् ॥ बहुवचनविरोधात् । शंकराचार्यैरपि प्रज्ञापरतया व्याख्यानाच्च ॥ प्रहिलतयातद्ग्रहणेकरणत्वानादरेच कृतेसत्यपि शरैःशातितपत्रइत्यादौ शातनक्रियायामिव एकदेशेपुरुत्वएवान्वयइति भेदस्यैवाविषयकत्वसिद्धिः ॥ वस्तुतस्त्विन्द्रियवृत्तयएवात्रमायाशब्दार्थइति असकृदवोचाम ॥ किंचेदंचार्म्यंऋग्वेदेपठ्यते तत्र (अष्टक० ४ अध्याय ७ वर्ग ३० ऋक् १) " स्वादुष्किलायं मधुमाँ उतायं ". इत्याद्येकत्रिंशदृचे सूक्ते पंचसोमपरा ऋचउक्त्वा षड्भिरग्न्येन्द्ररूपेण परमात्मानिरूपितः ॥ तत्र (ऋक् ७।८) " इंद्रप्रण पुरएतेवपश्यप्रनोनयप्रतरंवस्योअच्छ ॥ भवासुपारोअतिपारयोनोभवासुनीतिरुतवामनीतिः ॥ ७ ॥ उरुंनोलोकमनुनेषिविद्वान्स्वर्वज्ज्योतिरभयंस्वस्ति ॥ ऋष्वातइंद्रस्थविरस्यबाहूउपस्थेयामशरणाबृहंता ॥ ८ ॥ " इत्यादिऋग्भिः हेइंद्रपरमेश्वर त्वं पुरएतेव पुरतो गंतेव नोऽस्मान्प्रकर्षेण पश्य ॥ यथा मार्गेयूथाग्रेसरः स्वारक्ष्यान्पश्यति तथा पश्येत्यर्थः ॥ तथावस्योवसीयः ॥ स्वस्वेवानुकूलंश्रेष्ठंधन अच्छ आभिमुख्येन प्रतर प्रकृष्टतरं नः प्रणय अस्मान् प्रापय ॥ तथा सुपारः सुष्टुपारयिता संसारदुःखेभ्यस्तारयिता भव यथा नः अस्मान् स्तोतॄन् अतिपारयः कामक्रोधादिशत्रून् जन्ममरणादिक्लेशान्वा अतिक्रामय सुनीतिः शोभननयनश्चास्माकंभव ॥ उतापि च वामनीतिर्वामानां वननीयानां धनानां नेता भव ॥ यद्वाऽस्मदर्थं श्रेष्ठप्रापको भव ॥ ७ ॥ तथा हे इंद्र परमेश्वर विद्वान् सर्वज्ञः त्वं उरुं विस्तीर्णं लोकं अक्षराख्यं स्व धाम नोऽस्माननुनेषि अनुगमय ॥ तदेव स्पष्टयति स्वर्वत् ॥ यत्र दुःखेन संभिन्नं नच ग्रस्तमनंतरं ॥ अभिलाषोपपन्नं च तत्सुखं स्वःपदास्पदमित्युक्तलक्षणकसुखविशिष्टज्योतिः स्वप्रकाशं अभयं अद्वितीयत्वात् भयरहितं तत्स्वस्ति क्षेमेणानुनेषि अस्माननुगमय ॥ हे इंद्र स्थविरस्य सर्वतो वृद्धस्य ते तव सर्वधिनौ ऋष्वादर्शनीयौ बृहंता महांतौ बाहू संबाहुभ्यांधमतीत्यादिश्रुतिप्रसिद्धौ त्वदीयौ हस्तौ शरणा रक्षकौ शरणतया उपस्थेयाम ॥ उपतिष्ठेम सेवेमहि ॥ इत्याद्यर्थबोधिकाभिः अप्राकृताशेषविशेषशालितयैव निरूपणात् ॥ निर्विशेषताया अभावात् ॥ निर्विशेषस्य भजनासंभवशंकामुद्भाव्य तत्समाधानार्थं वाक्यशेष इति कल्पन शशस्य शृंगभंगभिया नेत्रनिमीलनमिति कल्पनासगंधम् ॥ अतः पूर्वार्द्धे मायापदमनुक्त्वा उत्तरार्धे एव तथोक्त्या भेदज्ञानमेव मायाकरणकं ननु भजनमपीत्यप्यवसीयते ॥ उत्तरार्द्धे विवरणरूपतांगीकारे मानाभावाच्च ॥ किंचेदं वाक्यं बृहदारण्यकेऽपि चतुर्थप्रपाठके मधुब्राह्मणाख्ये पंचमब्राह्मणे पठ्यते ॥ तत्रोपक्रमोपसंहारौ केचिदप्यतिविमलप्रज्ञा इत्यत्रावरणभंगे

ऋतेर्थंमित्यत्रसुबोधिनीप्रकाशेच श्रीपुरुषोत्तमचरणैर्विचारितौ ॥ तौयथा "तत्रचमैत्रेयीब्राह्मणोक्तस्यात्मनःपृथिव्यादिपुविद्यमानत्वममृतत्वंब्रह्मत्वंसर्वात्मकत्वंचोक्त्वाततःपुरश्चक्रेद्विपदइत्यादिनापुरांकरणंतासुप्रवेशंसर्वस्यतत्संवृतत्वंचोवाद ॥ तेनप्राप्तेभेदेसर्वंसमाप्नोपिततोसिसर्व इतिवद्व्याप्तिकृतागौणीसर्वात्मकताभविष्यतीतिशंकावारणायरूपंरूपमितिमंत्रः पठ्यते ॥ अयंवैहरयोयंवैदशचसहस्राणिचबहूनिचानंतानिचेतिचिन्नियतेच ॥ ततोयस्यैवंरूपता अत्र विवृताब्राह्मणोपक्रमेचोक्ता ॥ तस्यैवतदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमित्यनेनतत्स्वरूपमुक्त्वाअयमात्माब्रह्मसर्वानुभूरित्यनुशासनमित्युपसंहृतम् ॥ एवंचात्रविचारेउपक्रमोपसंहारविवरणेषु मायांविनैवात्मनः सर्वरूपत्वाभ्यासात् ॥ स्वरूपकथनेपूर्वत्वादिनिषेधेन प्राप्तस्यशून्यवादभ्रमस्यवारणायसर्वानुभूरितिसर्वानुभवकर्तृत्वरूपोपपत्तिकथनाच्च ॥ भ्रमरहितस्यात्मनःसर्वभूतरूपताश्रुत्यंतरोक्तस्वेच्छाकृतेवेति विनिगमनोत्पत्तेरपि मायापदेनेंद्रियवृत्तिरेवतत्रग्राह्या" इति ॥ तस्मान्नानेन विवर्तवादस्य पुष्टिः ॥

पुराणेषु तु प्रपंचस्ययन्मायिकत्ववर्णनंतद्वैराग्यार्थं ॥ दोषदृष्टेर्वैराग्यहेतुत्वात् ॥ मायिकत्वमपि मायिकसदृशत्वात् ॥ तदपिकार्य्यात्मनातिरोभावशालित्वात् ॥ अन्यथा "तदात्मानँस्वयमकुरुत" "सच्चत्यच्चाभवत्" इत्यादिश्रुतिविरोधः स्यात् ॥ नच भूतार्थवादस्य तस्य कथंस्वार्थे तात्पर्याभावइतिवाच्यं ॥ आविर्भावतिरोभावशालित्व एवतात्पर्य्याभ्युपगमात् ॥ एतेन पुराणेषुतुप्रपंचस्येत्यारभ्यवक्तुमुचितमित्यादिकंदत्तोत्तरं ॥

सहस्राक्षे *पुराणेषुतुप्रपंचस्येत्यादिं वक्तुमुचितमित्यंतं भागं निरस्यंति ॥ पुराणेष्वित्यादिना ॥ दत्तोत्तरमित्यंतेन ॥ अयंभावः ॥ यथापुराणेषुमायिकत्वमुक्तं तथा सत्यत्वमपिबहुशउक्तमेव ॥ यथा तृतीयस्कंधे (अध्याय० १० श्लोक १२) विश्वंहि ब्रह्मतन्मात्रंसंस्थितंविष्णुमायया ॥ ईश्वरेणपरिच्छिन्नंकालेनाव्यक्तमूर्तिना ॥ यथेदानीं तथाचाग्रेपश्चादप्येतदीदृशमिति ॥ अष्टमस्कंधेपि (अध्याय० ६ श्लोक १०) त्वय्यग्र आसीत्त्वयि मध्य आसीत्त्वय्यंतआसीदिदमात्मतंत्रे ॥ त्वमादिरंतोजगतोस्य मध्यं घटस्य मृत्स्नेवपरः परस्मात् ॥ इति ॥ दशमे च (अ० २ श्लो० २८) त्वमेकएवास्यसतः प्रसूतिस्त्वंसंनिधानं त्वमनुग्रहश्च ॥ त्वन्मायया संवृतचेतसस्त्वांपश्यंतिनानानविपश्चितोये ॥

---

* पुराणेषुतु प्रपञ्चस्यमायिकत्वंबहुश उक्तं तत्तुविदुषांविदितमितिनास्माभिदृषन्यस्तम् ॥ यत्तु मायिकत्वंपुराणेषुवैराग्यार्थमुदीर्यंते इतितद्गुरुवाक्यं तत्रोच्यते ॥ कथं भूतार्थवादरूपस्यतस्यस्वार्थेतात्पर्याभावउच्यते ॥ किंच प्रपञ्चस्यवस्तुतोमायिकत्वाभावेत्वदीयसंगतस्त्वद्गोष्ठीकुशलोनैतैर्वाक्यैर्वैराग्यभाक्स्यादिति परमतस्थपुरुषाणांबोधार्थंतानिवाक्यानीतिवाच्यम् ॥ नचतेषामोक्षाधिकारस्त्वत्संमतइतिनानिवाक्यानिव्यर्थान्यप्रमाणानिचस्युः तस्माच्छ्रौतवाक्यार्थोपबृंहकत्वमेवैतेषांवक्तुमुचितम् ॥

इति ॥ अत्र अखेति प्रत्यक्षस्यजगतः सत्वमेवोक्त्वा नानात्वदर्शनस्यैव मायासंवरणहेतुकत्वमुक्तम् ॥ एकादशेपि (अ० २४ श्लो० १८) प्रकृतिर्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः ॥ सतोऽभिव्यंजकः कालोब्रह्मतत्त्रितयंत्वहमिति ॥ एवस्थलांतरेष्वपिज्ञेयम् ॥ यथा-विष्णुपुराणेप्रथमेंऽशे समाप्त्यध्याये (अध्या० २२ श्लो० ५९) तदेतदक्षरंनित्यंजगन्मुनिवराखिलम् ॥ आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवदिति ॥ वचनांतराण्याविर्भावतिरोभावनिरूपण उदाहरिष्यामः ॥ ननु एवंसति पुराणवचसांपरस्परविरोधपराहतत्वादप्रामाण्यमापद्येतेतिचेन्मैवम् ॥ मायिकत्वबोधकानांतेषां वैराग्यजननतात्पर्यकत्वेन विरोधाभावात् ॥ नच पौराणत्वाविशेषादन्यतरपक्षपातस्याशक्यत्वं शंक्यम् ॥ श्रुतिषु "ऐतदात्म्यमिदंसर्वं तत्सत्यं" इत्यादिवाक्यशतेन सत्यतायाबोधनेन मायिकत्वस्य मिथ्यात्वस्य च तत्रकाप्यश्रवणेन श्रुतिसंवादिनांस्वार्थेतात्पर्यम् ॥ तदसंवादिनामितरत्रेति कल्पनस्यैवावश्यकत्वात् ॥ अन्यथापूर्वतंत्रेस्मृतिपादे (सू० ३) "विरोधेत्वनपेक्षं स्यादसतिह्यनुमानं" इति न्यायादप्रामाण्यापत्तेः ॥ अत्रचायं ममवेदांतचिंतामणौ संग्रहः ॥ दवाहंतापददेहंगेहादिममतास्पदम् ॥ यदासत्यंविजानीयात्तदाविरज्येतकश्चन ॥ वैराग्यार्थमसत्यत्वंपुराणेषुकचित्कचित् ॥ अभिप्रेत्यतिरोभावंकुत्रचित्संसृतिंतथा ॥ क्रीडामयेप्रभोरस्मिन्संयोगविगमास्पदे ॥ तिरोभाविनिनोरागः कर्तव्यः क्षणिकेवृथा ॥ तथाहि ॥ पुराणंहिमित्रसंमितं ॥ यथाहि मित्रं कथमपिबोधयित्वाऽहितवस्तुन्यरुचिमुत्पाद्य ततोनिवर्तयति तथा तदपि ॥ यथाच मित्रं कदाचिद्दुर्नहंस्थलेभुंजानं प्रति विषंभुंक्षमाऽस्य गृहेभुङ्क्ष्वाइतिब्रूते न तस्याविषभोजने तात्पर्यम् किंतु तत्रभोजनस्यपरित्यागएव ॥ तथाच मायिकत्वंकचिद्वैराग्यार्थं कचित्तिरोभावमभिप्रेतत्य कुत्रचिच्च तन्निरुसंसृतिमभिप्रेत्योक्तम् ॥ यदिच केवलव्यामूढोहत्प्रहंताममतास्पदं शरीरदारागारादिकंसत्यत्वात्सार्थदिकंविजानीयात्तर्हिंयद्वाक्यतोधर्मइतीतरस्थितोनमन्यते-तस्यनिवारणंजनइतिन्यायान्नैव विरज्येत प्रत्युत तदेवाधिकतरमभिनिविशेत ॥ मायिकत्वंविनत्तत्वंस्वप्नाभत्वं वा श्रुत्वातु तत्रविरज्यमानः भगवत्सेवातच्छ्रवणादौपतमानः सर्वस्यब्रह्मरूपतांश्रुत्वा ब्रह्मणएव तत्तद्रूपत्वात्सर्वत्रसत्यतांसम्यग्विजानीयात् ॥ असत्येवर्त्मनिस्थित्वाततः सत्यंसमीयतइतिन्यायात् ॥ किंच सत्यस्यापिप्रपंचस्य पराभिध्यानादाविर्भावतिरोभावौतु भवतएव ॥ तथाच सत्यस्यताभीष्टमपि दारादिकं प्राप्तेतिरोभावकाले क्षणमपि नैवावतिष्ठते ॥ अतस्तिरोभावमभिप्रेत्यापि तथावचनं ॥ यथाराज्ञास्वेच्छयाऽधिकारविशेषेस्थापितंममैवायंग्रामादिरित्यभिमत्याप्रमाद्यंतंप्रति तन्मित्राणांभयंतत्वपूर्वंनासीद्यापिपरतः स्यात् मध्येपिस्वप्नइवैवायंविभवइतिवचनं ॥ पुर्वंच यथामायिकाश्चाभ्रादयोविवर्तारजतादयः स्वप्नसमृद्धयश्चमिथ्यात्वाचिरंनानुभूयंते ॥ तथेदमपितिरोभावादित्यल्पकालिकानुभवविषयत्वादिदंमायिकमुच्यते ॥ क्रौर्यादिमत्वात्सिंहोमाणवकइव ॥ तथादेहगेहादिप्रपंचेऽनुभूयमानमहंताममतारूपं स्वप्नमायामनोरथसब्रह्मचारिणंसंसारं रूपाभिप्रेत्य तदाश्रयस्यकायनिकायमुखस्य मायिकतादि प्रतिपाद्यते

वैराग्यार्थं ॥ देशावर्तिमनुष्याणांसाहसिकत्वेपि कलिंग स्साहहसिकइतिवत् ॥ अतो वैराग्योत्पादनएव तेषांतात्पर्यं ॥ अतएव यत्रपरित्यागादिप्रतिपादकमवांतरप्रकरणम् ॥ तत्रैवतयोच्यते ॥ तथा एकादशस्कंधेसप्तमाध्याये त्वंतुसर्वंपरित्यज्यस्नेहंस्वजनबंधुष्वि-त्याद्युपदिश्यताभगवता विद्धिमायामनोमयमित्याद्युक्तम् ॥ एवं कानिचिदवांतरप्रकरणानि तादृशवचसांमायिकत्वं पुराणेष्वितिकारिकावरण भंगेश्रीपुरुषोत्तमचरणैर्दर्शितानि ॥ तयादिशाऽन्यत्रापिनिर्णेयं ॥ (तत्तुविदुषांसुविदित) मितिनिष्ठांतप्रयोगस्तु चिंत्यः ॥ यत्तु (कथंभूतार्थवादरूपस्यतस्यस्वार्थेतात्पर्याभाव) इति ॥ तत्स्वप्रथासरणात् ॥ शंकराचार्यैरुपनिषद्भाष्येषु तत्रतत्र "त्रयोहोद्गीथेकुशलाबभूवुः ॥ उशस्तिरहचाक्रायण इभ्यग्रामेप्रद्राणकउवास ॥ भृगुर्वैवारुणिः" इत्याद्याख्यायिकानां भूतार्थवादरूपाणां स्वार्थे तात्पर्याभावस्य दर्शितत्वात् ॥ अस्माकंतु ॥ विषयतारूपप्रपंचस्यमिथ्यात्वान्न तेषांस्वार्थेतात्पर्याभावोऽपि ॥ स्पष्टं चेदं ऋतेर्थमित्यादिस्थलेषु सुबोधिनीनव्यप्रकाशयोः ॥ यच्च (त्वत्संगतस्त्वद्गोष्ठीकुशलोनैवैर्वाक्यैर्वैराग्यभाक्स्या) दित्यादि तन्न ॥ सत्यत्वेपि तिरोभावनशालित्वात्प्रथमस्कंधादिषु यथाक्रीडोपस्करणानांसंयोगविगमाविह ॥ इच्छ-याक्रीडितुः स्यातांतथैवेदोच्छयानृणामित्यसदिच्छानधीनसंयोगविगमास्पदत्वाच्चास्मत्सग-त्तानां सत्यत्वं जानतामपि सुखेन वैराग्यसिद्धेः ॥ तर्हिवैराग्यार्थमपितथाकथनंकिमर्थ-मितिचेत् सुदृढसंसारासक्तिसमेधितदुरपोहव्यामोहभाजांमंदाधिकारिणांतयोपदेशमंतरा तदसिद्धेरुचितमेव मित्रवत्तथाकथनमितिदर्शितंप्राक् ॥ अतोनवाक्यानांवैयर्थ्यमप्रामा-ण्यंवा ॥ तैस्साक्षतेर्षांश्रुत्युपबृंहकत्वं ॥ श्रुतिषुतदभवात् ॥ एवंपरतानंगीकारे श्रुतिस्मृति-पुराणानांविरोधोयत्रदृश्यते ॥ तत्रश्रुतिर्बलिष्ठास्साद्र्योर्द्वैधेस्मृतिर्नैरेतिलघुव्यासस्मरणा-त्ववस्थांतरापत्तेः ॥

किंचासतोहेतुत्वादर्शनान्नासतोऽज्ञानस्यजगद्धेतुत्वंसंभवति ॥ नच मायायाअसत्त्वंनांगीक्रियते नासदासीदित्यादिश्रुतेरितिवाच्यं ॥ नासदासीदितिश्रुतेर्मायायाअसद्विलक्षणत्वप्रतिपादनपरत्वे माना-भावात् ॥ ननु मायायास्तत्कार्यस्यचशुक्तिरजतस्यसत्यत्वेबाधानु-पपत्तिः ॥ नहिसत्यस्यवस्तुतोबाधःसंभवति ॥ त्रिकालाबाध्यस्यैव सत्यत्वात् असत्यत्वेच शशशृंगादिवन्नप्रतीयेत ॥ शुक्तिरज-तादिकंचप्रतीयते ॥ शुक्तिसाक्षात्कारेणतद्वच्छिन्नचैतन्यसाक्षात्का-रेणबाध्यतेऽतः सदसद्भ्यामनिर्वचनीयमेव एवं मायापि नसद्रूपा नाप्यसद्रूपा किंत्वनिर्वचनीयैवेति चेन्न ॥ यदि शुक्तौ रजतमुत्पद्यत इत्यसत्संमतंस्याच्चदा तस्यसत्यत्वासत्यत्वयोरसंभवं प्रदर्श्य परि-शेषादनिर्वचनीयत्वं साधयित्वा मायायां तादृशां तेनानिर्वचनीय-त्वप्रतिपादनं स्यात्तदेव नसंभवति ॥ शुक्तौरजतोत्पादरूपामभ्य-भावेन तदुत्पत्तेरसंभवात् ॥ नच सादृश्यदर्शनादिसध्रीचीनाऽविद्या-तदुत्पादिकेतिवाच्यं ॥ आपणस्थरजतस्यापि त्वन्मतेऽविद्याजन्यत्व-

स्वीकारेणास्याप्यविद्याकार्य्यत्वेनाविशेपात्तद्रजतवदस्याप्यर्थक्रियाकारित्वापत्तेः ॥ नच तस्यमूलाविद्याकार्य्यत्वं शुक्तिरजतस्य च तूलाविद्याकार्य्यत्वमितिविशेषइतिवाच्यं ॥ वेदबाह्यायास्तादृशकल्पनाया अनादरणीयत्वात्स्वप्नस्यापि नार्थक्रियाकारित्वं ॥ ननु यदि स्वप्नस्यार्थक्रियाकारित्वंनस्वीक्रियते तदा यदाकर्मसुकाम्येपुस्त्रियं स्वप्नेपुपश्यति समृद्धितत्रजानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने इत्यादिश्रुतिविरोधइतिचेन्न ॥ तत्रस्वप्नेपुपश्यतिस्वप्ननिदर्शने इतिकथनेन तादृशस्वप्नज्ञानस्यैव समृद्धिहेतुत्वं प्रतीयते ॥ नतुस्वप्नस्य ॥ ज्ञानस्य-चसत्यत्वात्ततएवसत्यसमृद्धेःसंभवःइत्थं च नासतःसद्धेतुत्वं नापि श्रुतिविरोधः

सहस्राक्षे *यत्तु असतइत्यादि अद्वैतसिद्धौस्थितमित्यंतं भागं दूपयंति ॥ किंचासतइत्यादिना नापिश्रुतिविरोधइत्यंतेन ॥ अत्रायंभावः ॥ अज्ञानस्यासत्वेसज्जगद्धेतुत्वं न युक्तंश्रुत्यामायायाः सदसद्रूपतायाअसिद्धौ युक्त्यैव तत्सिद्धिमाशंकते ॥ नन्विति ॥ शुक्तिसाक्षात्कारेणेति ॥ चैतन्यसाक्षात्कारेसौहेतुः ॥ तादृश्यंतेनेति ॥ रजतवत्सबाधायां प्रतीतिविपयं च तेन परिशेपेण अत्रायंभावः अज्ञानस्यासत्वेसज्जगद्धेतुत्वंनयुक्तं ॥ "कथमसतः सज्जायेत" इतिश्वेतकेतुविद्यायांश्रवणात् ॥ जगत्सत्तारिवहसदित्युक्तयासिध्यति ॥ त्वमेकएवास्यसतः प्रसूतिः । सतोमित्यंजकः कालइत्याद्युपबृंहणाच्च ॥ अज्ञानस्यसदसत्वांगीकारेपि नेष्टसिद्धिः ॥ त्वन्मते सदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयस्यापिशुक्तिरजतादेरर्थक्रियाकारित्वाभावात् ॥ नहि तेन रजतेन पात्रभूपणादि शक्यं कर्तुं ॥ तथानाज्ञानादपिकार्यं निष्पद्येत ॥ किंच तद्भिन्नसत्वांशेन अद्वैतस्येव सत्वांशेन द्वैतस्यापि सार्वदिकत्वमापद्येत॥ तथाच स्वमतहानिर्भेदाभेदवादप्रवेशश्च ॥ नापि ब्रह्मातिरिक्ताऽनाद्यविद्याबोधिका काचिच्छ्रुतिरस्ति ॥ कुतस्तरां तस्याः सदसत्त्वबोधिकासा ॥ नच नासदासीदितिश्रुतिस्तथा शंक्या ॥ तस्याः सृष्टेः पूर्वंस्थूलसूक्ष्मकार्यस्यकारणात्पृथक्सत्त्वनिपेधमात्रपरत्वात् ॥ इदंहि वाक्यं तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टकेऽष्टमप्रपाठके नवमानुवाकेपठ्यते "नासदासीन्नोसदासीत्तदानींनासीद्रजोनोव्योमापरोयत् ॥ किमावरीवः कुहकस्यशर्मन्नंभः किमासीद्गहनंगभीरम्" ॥ नमृत्युरमृततेनर्हि । रात्रियाअन्हआसीत्प्रकेतः । आनीदवातंस्वधया तदेकं । तस्माद्धान्यंनपरःकिंचनास । तमआसीत्तमसागूढमग्रेप्रकेतंआनीदवातंस्वधयातदेकंतस्माद्धान्यंनपरः किंचनासतम आसीत्तमसागूढमग्रेप्रकेतं सलिलँसर्वमाइदम् । अर्थस्तु तदानीं सृष्टेः पूर्वं न असत् सूक्ष्मं कार्यं आसीत् ॥ नो सत् स्थूलं कार्यं कारणं

---

* यत्त्वसतोहेतुत्वदर्शनान्नासतोऽज्ञानस्यकार्यंजगत्सम्भवतीत्याह ॥ तन्नयुक्तम् ॥ अज्ञानस्यासत्त्वानङ्गीकारात् ॥ नासदासीदितिश्रुतेः ॥ मद्विलक्षणस्यतुकूटकार्षापणस्यमांदेहेतुत्वंदृष्टम् ॥ अतएवमिथ्याभूतस्वप्नहेतुत्वपरा यदाकर्मसुकाम्येपुस्त्रियंस्वप्नेनुपश्यति ॥ समृद्धितत्रजानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने इतिश्रुति-संगता ॥ विस्तरेणचैतदद्वैतसिद्धौस्थितम् ॥

वा आसीत् ॥ सदेवेत्यादिश्रुतिभिः जगतः पार्थक्येन स्थित्यभावात् ॥ तदेव प्रपंचयति ॥ नासीद्रजः ॥ प्रेरकोरजोगुणोनासीत् ॥ उपलक्षणविधयात्रयोपिगुणा नासन् ॥ अथवा रजःशब्देन तार्किकप्रतिपन्नाभूतचतुष्टयपरमाणवः ॥ स्वड्वरजांसिवांतीत्यादौतथादर्शनात् ॥ नो व्योम आकाशोपलक्षितसर्वभूतानां निषेधः ॥ भूताकाशस्यैवायंनिषेधो नत्वक्षरस्य ॥ अग्रे "योऽस्याध्यक्षः परमेव्योमन्" इतिश्रवणात् ॥ उपलक्षणविधया तार्किकप्रतिपन्नानि आकाशकालदिगात्ममनांसि नासन्निति वा ॥ अपरो यत् यो भौतिकप्रपंचः सोपि नासीत् ॥ एवं भूतभौतिके निषिध्य आवरकमायां निषेधति किमावरीवः किं आवृणुयात् ॥ आवरणीयाभावात् ॥ कुह कुत्र आश्रये ॥ कस्यशर्मन्कस्यसुखनिमित्तं ॥ कार्याश्रयप्रयोजनाभावात्सानासीदेवेत्यर्थः ॥ अथ तैत्तिरीयसंहिता (कां० ७ प्र० १ अनु० ५) "आपोवाइदमग्रेसलिलमासीत्" इतिश्रुत्यातदाजलमासीदितिभ्रमः स्यात् तद्वारणायाह ॥ अंभः किमासीत् ॥ गहनंप्रवेष्टुमशक्यम् ॥ गभीरं अत्यंतमगाधं अंभः किमासीत् ॥ नैवासीदित्यर्थः ॥ नमृत्युः तर्हिप्रलयकालेप्राणिनामभावात् मृत्युर्नासीत् ॥ अमृतंजीवनंनासीत् ॥ जगतस्तदानीमव्याकृतत्वात् ॥ मरणजीवनव्यवहारो नासीत् ॥ राम्याः प्रकेतः चिह्नंचंद्रनक्षत्रादिकंनासीत् ॥ अतः प्रकेतः चिह्नं सूर्यादिकंनासीत् ॥ कालज्ञापकंकिमपिनासीदित्यर्थः ॥ तर्हिकिमासीत्तत्राह ॥ आनीदवातं तत् शास्त्रप्रसिद्धं एकं अद्वितीयंस्वधयाकार्यमात्रस्यस्वशक्त्यास्वस्मिन्कारणेधारणेन अवातंवायुरहितंनिश्चलं आनीत् अचेष्टत ॥ अंतारमणात् ॥ इदमेवविरुद्धधर्माश्रयत्वं श्वासोच्छ्वासादिरूपवातंविनाप्राणनस्यचेष्टायाश्चलोकविरुद्धत्वात् ॥ एकपदस्यमुख्यार्थत्वशंकांवारयति ॥ तस्माद्धान्यपरः किंचनास ॥ तस्मात् अद्वितीयब्रह्मणः ह स्पष्टं ॥ अन्यत् भिन्नं ॥ परः परं उत्कृष्टं च ॥ किंचन किमपि ॥ न आस नैवासीत् ॥ एतेन ब्रह्मातिरिक्ताऽनाद्यविद्यादिकं तदानींप्रतिषिद्धं ॥ तथाच नाऽनया श्रुत्या तस्यअनिर्वचनीयत्वसिद्धिः ॥ "किंतदानींतस्मैसहोवाचनसन्नासन्नसदसत्" इतिसौबालश्रुत्या तदानींसदसतोपि निषेधाच्च ॥ अग्रेपि तमआसीदिति तमःशब्देन सर्वाच्छादकं ब्रह्मैव पूर्वं तदेकशब्दाभ्यामुक्तं निरूप्यते ॥ आसमंतात् इदं नामरूपाभ्यां व्याकृतं सर्वंजगत् अग्रेसृष्टेः पूर्वं अप्रकेतं अप्रज्ञायमानं सलिलंकारणादविभक्तंतमसा सर्वाच्छादकेन ब्रह्मणा गूढंतिरोभावितं आसीदिति तदर्थात् ॥ स्पष्टंचेदंसुबोधिनीतत्प्रकाशयोर्ग्रंथांतरेषु च ॥ नापिमूलेपूर्वपक्षे उक्तरीत्यारजतदृष्टांतेनानिर्वचनीयत्वसिद्धिः ॥ श्रौतदर्शने अश्रौतस्याज्ञानस्यतत्रसदसत्त्वस्यचानादरणीयत्वात् ॥ रजतसपक्षकानुमाने हेत्वभावात् ॥ सपक्षस्यापि पक्षे प्रवेशाच्च ॥ नापि तस्याऽस्मादृशरजतकारणत्वात्कारणस्य कार्यसजातीयत्वाच्चतत्सिद्धिः ॥ तूलाविद्यायाएवतत्सिद्धिप्रसंगात् ॥ गोमयवृश्चिकादौव्यभिचारदर्शनेनानैकांतिकत्वाच्च ॥ किंच शुक्तिरजतमपिनासदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयं ॥ सत्यायाएवबुद्धेः प्रकृतिगुणत्रमसाविद्यायारजतरूपेणल्यानात्तत्रबौद्धकल्पितमेवसत्त्वं ॥ वस्तुतस्तवसत्त्वमेयेनिनिर्वचनात् ॥ यत् दृश्यादिकं कल्प्यते तत्सत्ताविशिष्टमेवकल्प्यते ॥ प्रतिनियतशौक्ल्यादिविशिष्टमिवरजतादिकं ॥ नहिकल्पितेरजते दौक्ल्यंवास्तवं ॥ तथारजतादौ सर्वत्रसत्तापि न वास्तवी ॥ शशशृंगादेस्तु वाचनिक्येव-

सत्ता ॥ अतोवचसैव तथाव्यवहारः ॥ अथ शशशृंगादिकमपि स्वप्नेकदाचिद्दृश्यते इति चेत्तर्हि अत्यंतासतोप्युपलंभादुपलब्ध्यापि नरजतादेरांशिकसत्वासिद्धिः ॥ अज्ञानंरजतकल्पमितिचेत् कीदृक्स्वरूपकस्यसत्या बुद्धिः किमियगुणाविशा तदज्ञानं कल्पयतीति प्रश्नोप्युत्तरणीयः ॥ पिच आपणस्थशुक्त्यधिष्ठानकरजतयोरविद्याकार्यत्वादविशेषः प्रसज्येत ॥ मूविद्यातूलाविद्यादिकल्पनंतु तथाबोधकश्रुत्याद्यभावान्निर्मूलम् ॥ अतोऽसतोऽज्ञानस्यनहेतुत्वं ॥ नापिकूटकार्षापणवद्धेतुता शंक्या ॥ ताम्रभिन्ननिकृष्टधातुजन्ये ताम्ररससेचनादिना ताम्रमयतया प्रतीयमाने कूटकार्षापणे अशीतिगुंजामितताम्ररूपत्वाभावेपि सत्तायाअनपायात् ॥ नहि आरकूटघटितहाटकवअनीयमानमपि हेममुद्रादिकंशुक्तिरजतादिवदसत्यमितिशक्यंवक्तुम् ॥ तस्मात्सदविलक्षणस्यतस्यार्थक्रियाकारित्वं युक्तमेव ॥ अथनटेनमंत्रादिनाकल्पितंतात्कालिकमात्रव्यवहारपात्रंद्रव्यंदृष्टांतीक्रियेत तथापि तत्रमंत्रादियुक्तिरूपामायासत्या तत्कल्पितंवस्त्वेवासत्यं ॥ तथात्रमायाकल्पनहेतुः सत्यंमायांतरमापद्येत ॥ वस्तुतस्तु तत्रापिद्रव्यमिदमितिविपर्यासवृत्तिमतीसत्यामतिरेवसतोव्यवहारस्यकारणं ॥ तत्रमायिकत्वनिश्चयोत्तरंव्यवहाराभावात् ॥ एवंस्वप्नदृष्टांततोपिनहेतुता ॥ तस्यार्थक्रियाकारित्वेस्वाप्निकभोजनादिनातृप्त्याद्यापत्तेः ॥ भयादिकारणंतु सिंहादिज्ञानमेव नतुस्वाप्निकासिंहादयः ॥ वास्तवसिंहादिसन्निधानेपितदज्ञाने भयाद्यनुत्पत्तेः ॥ ज्ञानंचसत्यमित्यदोषः ॥ "यदाकर्मसुकाम्येषुस्त्रियंस्वप्नेपुपश्यति ॥ समृद्धिंतत्रजानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने" इतिश्रुतिरपि "पश्यति निदर्शन" इत्युक्त्याज्ञानमेवसमृद्धिहेतुतयावदति ॥ किंचकाम्यकर्मणामपिफलदाताभगवानेव ॥ फलमत इतिन्यायात् ॥ सएवचस्वप्नसृष्टिनिर्माता ॥ अतः सएव यथायथं तत्तत्प्रदर्शनेन तत्तत्फलंसूचयति ॥ एवमेवाभिप्रेत्य सूत्रितं भगवता तृतीयस्यद्वितीये (सू० ४) "सूचकश्चहितच्छ्रुतेराचक्षतेचतद्विदः" इतिस्वप्नस्तुनसदसद्रूपः ॥ मायामात्रंत्विति सौत्रमात्रपदविरोधात् ॥ श्रुतौ स्त्रियंस्वप्नेनुपश्यतीत्यपपाठोपन्यासस्तु पुस्तकप्रत्ययेनाध्ययनात् ॥ उक्तसूत्रे स्वभाष्येपिस्वप्नेऽपित्येवपाठः ॥ यत्रचच्छांदोग्येसप्तमप्रपाठके प्राणविद्यादाप्ने (खं० २) इदंवाक्यंपठ्यतेतत्रापितथैवपाठः ॥ विस्तरेण चैतदद्वैतसिद्धिनिरासे प्रस्थानरत्नाकरे प्रकाशादिषु च निर्णीतम् ॥

किंच "सन्मूलाःसोम्येमाःसर्वाःप्रजाःसदायतनाःसत्प्रतिष्ठाः कथमसतः सज्जायेत तत्सत्यं यदिदंकिंच तत्सत्यमित्याचक्षते" इत्यादिश्रुतिशतैरपि सतएवजगद्धेतुत्वं प्रतीयते नासतः अतोब्रह्मणएव जगद्धेतुत्वं नमायायाः श्रुतिविरोधापत्तेः । नचसतोजगद्धमाधिष्ठानतया सन्मूलत्वं जगतः संभवत्येवेतिवाच्यं । यथा "सोम्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वंमृण्मयंविज्ञातंस्या" दित्यादिदृष्टांतानुरोधेन घटशरावादिकं प्रति मृत्तिकायाः सुवर्णस्य कटकादिकं प्रति यथोपादानकारणत्वं तथैव कार्यजातं प्रति ब्रह्मणउपादानकारणत्वस्य निश्चयेन सन्मूलइत्यत्रापि मूलपदेन तादृशोपादानस्यैव ग्राह्यतया

भ्रमाधिष्ठानस्य च लोके लोकानुसारिणस्त्वमतेप्युपादानत्वासंभवेन तादृशश्रुतिविरोधोदुर्वारएव ॥ नहिरज्जुसर्पस्य रज्ज्वच्छिन्नं चैतन्यंरज्जुर्वा उपादानं किंत्वविद्यैवातोमायामूला· सोम्येमाः प्रजाइतिब्रूयान्नतुसन्मूलाइति ॥ किंच मायायाजगद्धेतुत्वे " कथमसतः सज्जायेत " इतिश्रुतिविरोधापत्तिः । ननुतादृशश्रुतेः सत्त्वेनाप्रतीयमानात्सत्त्वेनप्रतीयमानंकथंजायेतेत्यर्थकत्वेन शून्यवादनिराकरणपरत्वम् ॥ नतुमायावादनिराकरणपरत्वं मायायाःसत्वेन प्रतीयमानत्वादितिचेन्न ॥ शक्त्यातादृशार्थस्यासत्सत्पदाभ्यामलाभेनवेदेनिर्मूललक्षणाक्ल्पनस्याप्रामाणिकत्वात् ॥ अतएव वाचारंभणादिपदानांवागालंबनाद्यर्थकत्वं नसंभवति ॥ लक्षणापत्तेः । यत्तु (वस्तुतस्तुएकआहुरसदेवेदमग्रआसीत्ततोवैसदजायतेत्युपक्रम्य प्रवृत्तेयंश्रुतिरसद्धेतुकसत्कार्यवादंखण्डयतीतिभाति ॥ तथाच तद्वादप्राप्तसत्कार्य्यानुवादेन कारणासत्त्वनिराकरणेतस्यास्तात्पर्य्यान्नतद्विरोधः) इत्याद्युक्तं तदपिनकिंचित् ॥ मायायाः सद्भिन्नत्वेना सत्त्वस्यदुरपोहतया मायावादस्याप्यसद्धेतुकसत्कार्य्यवादतया तन्निराकरणपरत्वाभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥ किंच त्वन्मतेजगतः सद्विलक्षणत्वेनासत्त्वा दसत्यमप्रतिष्ठ ते जगदाहुरनीश्वरमिति भगवद्वाक्यमपि त्वन्मतनिंदापरमिति प्रतिभाति ॥ नचास्माभिर्जगतोऽसद्विलक्षणत्वस्यापि स्वीकारात्कथमस्मन्निंदापरत्वंभगवद्वाक्यस्येतिवाच्यम् ॥ सद्विलक्षणत्वासद्विलक्षणत्वयोःसद्भिन्नत्वासद्भिन्नत्वरूपयोरेकत्रसमावेशो न संभवति ॥ परस्परविरुद्धत्वात् ॥

* सद्वाक्ये यत्तु पष्ठेत्यादिं सत्प्रतिष्ठत्वमस्तिइत्यत भाग परिहरति ॥ किंच

---

* यत्तु षष्ठश्लोकव्याख्यायांतट्टीकाकारेण सन्मूला सोम्येमा प्रजा सदायतना-सत्प्रतिष्ठा कथमसत सज्जायेत तत्सत्य यदिद किंचित्तत्सत्यमित्याचक्षते इत्यादिश्रुतीरपन्यस्य असत्यत्वेन ज्ञानत्वासुराणामेव ॥ तथाचगीतायाम् ॥ असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरमित्युक्त ॥ तन्न सन्मूलाइत्यादे ततोजगद्भ्रमाधिष्ठानत्वेननानुपपत्ति ॥ प्रकृतिमानहेतुत्ववादेऽपितस्यभ्रमाऽधिष्ठानताऽऽश्रीयतएवेति नदोष ॥ कथमसत सज्जायेतेत्यस्यास्तु सत्वेनाऽप्रतीयमानात्सत्त्वेनप्रतीयमानकथ जायेतेत्यर्थ ॥ अन्यथा वाचारम्भणविकारोनामधेयमितिविरुध्येत ॥ वस्तुतस्तु एकआहुरसदेवसोम्येदमग्रआसीत्ततोवैसदजायतेत्युपक्रम्यप्रवृत्तयेय श्रुतिरसद्धेतुकसत्कार्यवादखण्डयतीति भाति ॥ तथाचतद्वादप्राप्तसत्कार्यानुवादेनकारणासत्त्वनिराकरणेतस्यास्तात्पर्यान्नतद्विरोध ॥ सदितित्वधिष्ठानाभेदमारोप्यस्याह ॥ जगत सद्विलक्षणत्वस्वीकारेप्यसद्विलक्षणत्वस्याऽपिस्वीकारान्नभगवद्वाक्यमस्मन्मतनिन्दापर किन्तुशून्यवादनिन्दापरम् ॥ अतएवाप्रतिष्ठमित्युक्तम् ॥ अस्मन्मतेतु जगत प्रतिष्ठत्वमस्ति ॥

सन्मूलाइत्यादिना परस्परविरुद्धत्वादित्यंतेन ॥ अयमर्थः ॥ छांदोग्यस्याष्टमाध्यायेष्टमखंडे "सन्मूलाःसोम्येमाःसर्वाःप्रजा" इति वाक्यं पठ्यते ॥ सर्वाइतिपदरहितपाठोपन्यासस्तु अशुद्धपुस्तकोपलंभात् स्वयं च गुरुमुखादधीतत्वाभावात् ॥ अतोपिसद्ब्रह्मैवप्रपंचस्यकारणं नतुत्वदभिमतमसत्सदसद्वा अज्ञानं ॥ यत्तु सन्मूलाइत्यादेःसतोजगद्भ्रमाधिष्ठानत्वेन मानुपपत्तिरितितदकिंचित्करं ॥ अधिष्ठानेभ्रमविदयस्य मूलस्यायतनत्वादेरभावात् ॥ बुध्यैवांतरालस्यकल्पनेन बुद्धेरेवतद्भ्रमूलत्वात् ॥ शुक्तेरजतायतनत्वेएकेनयदातत्ररजतंकल्प्यते तदासर्वोपितत्ररजतमेवनियमेन पश्येत् नतु पश्यति अतोन सा तदायतनं ॥ रजतंकल्पयित्वाकार्यांतरपरतंत्रत्वात्स्पर्शाद्यकृत्वा गतस्याधिष्ठानासंनिधानेपि रजतबुद्ध्यनिवृत्तेश्च ॥ अतएवनतद्रजतं शुक्तौ लीयते शुक्तिनाशोत्तरमपि यदाकश्चिद्भ्रांतस्यमुखात्त्वयाशुक्तिरेव दृष्टा नरजतमितिशृणोति तदैव तन्निवृत्तेः ॥ तस्माद्बुद्धिरेवरजतस्यमूलादिकं ॥ शुक्तेस्तु सादृश्यद्वारासंस्कारोद्बोधकतयैवोपयोगः ॥ किंच तत्र एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाश्रूयते ॥ नहिसाऽधिष्ठानत्वे उपपद्यते ॥ रज्जुविज्ञानेन तदधिष्ठानकानां सर्वेषां यष्टिमालान्यालादीनां विज्ञानस्यादर्शनात् ॥ प्रत्युत तद्विज्ञानेन यष्ट्यादिविज्ञानस्य नाशएव दृश्यते ॥ तथाऽत्र सद्विज्ञानेन सर्वविज्ञानं नश्येत्तु सर्वंविज्ञातं स्यात् ॥ अपिच तत्र "यथासोम्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वंमृण्मयंविज्ञातंस्यात् ॥ यथासोम्यैकेनलोहमणिनासर्वंलोहमयंविज्ञातंस्यात्" इत्यादिना घटकटकादिकंप्रति परिणाम्युपादानमेव मृत्सुवर्णादिकं दृष्टांतीक्रियते ॥ अतो ब्रह्मणोपि परिणाम्युपादानत्वमेव सन्मूलाइत्यादिनोच्यतइति निश्चीयते ॥ अन्यथा रज्जुभुजंगाद्येव दृष्टांतीक्रियेत ॥ अन्यच्च भुजंगादिकं प्रति तज्जातीयशुक्रशोणितादेरेवोपादानत्वादधिष्ठानस्योपादानत्वमेव नसंभवति ॥ अन्यथा घटादिर्निर्माणुकामेन मृदादिकमिव रजतादिकामेन शुक्त्यादेर्नोपादीयेत नतु तत्सन्यायन्विष्येत ॥ नापिभुजंगादेःपूर्वकाले रज्ज्वादावभेदेन स्थितिःसंभवति ॥ अतस्तथासति तत्र "सदेवसोम्येदमग्रआसीत्" इति न वदेत् ॥ अथअग्रात्पूर्वंरज्जुरेवासीन्न भुजंगम इति चेत्तर्हि सदेवसोम्याग्रआसीदित्येव वदेत् ॥ अपरं च तत्र (खंड ८) "यत्रैतत्पुरुषोऽशिशिषतिनाम" इत्युपक्रम्येदं पठ्यते "तत्रैतच्छुंगमुत्पतितंसोम्यविजानीहिनेदममूलंभविष्यतीति ॥ ३ ॥ तस्यक्कमूलंस्यादन्यत्रान्नादेवमेवखलुसोम्यान्नेन शुंगेनापोमूलमन्विच्छद्भिःसोम्यशुंगेनतेजोमूलमन्विच्छतेजसासोम्यशुंगेनसन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाःसोम्येमाःसर्वाःप्रजाःसदायतनाःसत्प्रतिष्ठाः" इति ॥ अर्थस्तु एतच्छरीरंशुंगवटकणिकायाअंकुरइव कार्यमुद्गतं ॥ इदं शरीररूपंकार्यं न अमूलं निष्कारणं स्यात् ॥ तर्हि तस्यकमूलमितिप्रश्ने अन्नादन्यत्रक्कमूलंस्यात्किंतु अन्नमेवास्यमूलं ॥ एवमेवान्नरूपेण शुंगेनकार्येण अब्रूपंमूलंकारणं अन्विछ ॥ अब्रूपेणकार्ये तेजोरूपंकारणं तेजोरूपेणचकार्येण ब्रह्मरूपं कारणमिति ॥ अत्र च शरीरान्नजलानामन्नजलतेजांसिपरिणामिकारणान्येव नत्वधिष्ठानानि ॥ अतोब्रह्मापि तादृशकारणमेववक्तव्यम् ॥ नच तेषामप्यधिष्ठानत्वं वाच्यं ॥ प्रत्यक्षविरोधात् ॥ अन्नादिज्ञाने शरीरादिनाशप्रसंगात् ॥ अधिष्ठाने कल्पितंवस्तु

इतरकल्पनस्याधिष्ठानं तदपीतरकल्पनस्याधिष्ठानमितिकल्पनायाः सुतरामशक्यत्वाच्च ॥ अहिरज्जौकल्पितेभुजंगे भ्रष्टेःकल्पना तस्यांच मालायाःसेतिपरंपरा क्वापिदृष्टचरी ॥ सन्मूलाइत्यग्रमूलशब्दस्याधिष्ठानपरत्वादहेतुपूर्वमपि तत्परत्वं स्यात् ॥ तत्रपरिणामिपरत्वेऽत्रापितथात्वमेवसिध्येत् ॥ शुंगंच बीजस्योपादेयमेव नतुविवर्तः ॥ अतः शुंगत्वकथनादपि त्वदभिमतार्थस्यबाधः ॥ अन्यथाक्लिष्टकल्पनापेक्षया माया मूला इत्याद्येव स्पष्टंब्रूयात् ॥ मूलैरज्ञवच्छिन्नचैतन्यमित्यादितु तन्मतमनुरुध्यतंप्रत्युक्तम् ॥ यच्च "कथमसतःसज्जायेते" तिश्रुतेःसत्वेनाप्रतीयमानात्सत्वेनप्रतीयमानंकथंजायेतेत्यर्थउक्तः ॥ सोऽशक्य एव ॥ तथासति "सदेवसोम्ये" त्यत्रापिसच्छब्दः सादृशार्थकः कुतोनस्यात् ॥ नचेष्टापत्तिः ॥ स्वभाष्यविरोधात् ॥ ॐतत्सदितिनिर्देशइतिगीताविरोधाच्च ॥ किंच मायायाःसत्वासत्वाभ्यामुभयथापि प्रतीतेर्जगतोपि तथाप्रतीतेश्चत्वयावाच्यतया त्वन्मते सत्वेनाप्रतीयमानात्सत्वेनप्रतीयमानं सत्त्वेनप्रतीयमानात्सत्त्वेनाप्रतीयमानंच जायतएवेति कथंजायेतेत्याक्षेपोऽसंगतः ॥ अत्रत्यमेव सच्छब्दमाश्रित्य सूत्रकृता (अ० २ पा० १ सू० १३) "सत्वाच्चावरस्य" इतिप्रपंचस्य सत्वमेव निर्णीतम् ॥ अन्यथा सत्त्वेन प्रतीयमानत्वादित्येवासंदिग्धं सूत्रयेत् ॥ सूत्रस्यसंदेहवारणार्थत्वात् ॥ सर्वत्रतथार्थदुराग्रहे "सदेवे" त्यादावपि बलात्तत्प्रसक्तिः ॥ अतःशक्यार्थस्याबाधात्सूत्रादिना तथैवतात्पर्यस्य निश्चयाच्च निर्मूललक्षणा नादरणीया ॥ नाशोत्पत्तिप्रत्यक्षंत्वाविर्भावतिरोभावविषयं ॥ श्रौतदर्शनेश्रुतेःप्रत्यक्षादितोबलीयस्त्वात् ॥ अन्यथाऽर्धवैनाशिकप्रक्रियाऽऽपद्येत नतु त्वदभिमतसिद्धिः ॥ वाचारंभणश्रुतिविरोधस्तु तवैव नतु ममेत्यनुपदंस्फुटीभविष्यति ॥ यच्च वस्तुतस्त्वेकइत्याहुरित्यादि तदसत् ॥ तत्र (अ० ८ खं० २) "सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयम् ॥ तद्धैकआहुरसदेवेदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयं ॥ तस्मादसतः सज्जायत ॥ कुतस्तुखलुसोम्येवँस्यादितिहोवाच कथमसतःसज्जायेतेति ॥ सत्त्वेवसोम्येदमग्रआसीत्" इति पठ्यते ॥ संक्षेपतोऽर्थस्तु ॥ इदंपरिदृश्यमानंजगत् अग्रे सृष्टेःपूर्वं सदेव आसीत् ॥ एवकारोसत्त्वादिपक्षव्यवच्छेदार्थः ॥ एकमेवाद्वितीयं ॥ सजातीयादिभेदशून्यं ॥ तत् ह तस्मिन् कारणरूपेवस्तुनिविषये एकेअन्ये आसुराः आहुः ॥ इदंप्रतीयमानमग्रे असदेव आसीत् ॥ तस्मादसद्रूपाद्वस्तुनः सत् जगदजायत अडभावश्छांदसः ॥ तन्मतं खण्डयति ॥ तत्रासत्पदेनाभावमात्रंविवक्ष्यते ॥ सत्त्वेन प्रतीयमानमसद्वस्तु वा ॥ नाद्यः ॥ तथासति कुतस्तुखलुसोम्येवं स्यात् ॥ एवंविचित्रंजगत् कुतउत्पद्येत ॥ अभावस्यैकत्वात् ॥ अभावमात्रस्यकारणत्वायोगाच्च ॥ निरधिकरणकाभावाप्रसिद्धेश्च ॥ नद्वितीयः ॥ तथासति कथमसतःसज्जायेत ॥ असद्वस्तुतः वास्तवं सत् कथंजायेत नहिस्वाप्निकमृदः पारमार्थिकघटोभवति ॥ तस्मात्सत्त्वेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयम् ॥ तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः ॥ इदमग्रे सदेवासीदितिनिश्चयः ॥ यदिकार्यस्य सत्त्वमेवेतिनाभिप्रेयात् किंतु कारणस्यासत्त्वनिराकरणमेवाभिप्रेयात् ॥ तदा सदेव सोम्येदं सत्त्वेवसोम्येदमितिपुनःपुनरिदंपदंनवदेत् ॥ किंचात्रपरमतानुवादेपि एकमेवाद्वितीयमितिसंख्यादिनिर्दिश्यते ॥ अत्यंतासति च तन्निर्देशोनघटते अतस्तन्निर्देशात्प्रातीतिकंसत्त्वमस-

दित्युक्त्वाऽसत्त्वंच स्पष्टमवगम्यतएवेति त्वदभिमतं सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयंकारणमप्यनूद्यात्रनिरस्तं भवति ॥ नह्यस्यंतासदेवकारणम् ॥ किंच कारणासत्त्वेचित्खंडयित्रितेपि कंठरवोक्तंकार्यसत्त्वं श्रुत्यभिमतं न वा ॥ नद्वितीयः सत्पक्षोपादानानर्थक्यप्रसंगात् ॥ उपात्तस्यापिपरित्यागेहेत्तोरभावात् ॥ नचारोप्यस्याधिष्ठानाभेदंसदितिपदमाहेतिवाच्यम् ॥ तथासति सदेवेत्यादावपि तथार्थमाश्रित्य मायैवगृह्यताम् तत्रनगृह्यते चेत्प्रकरणैक्यात्तात्पर्यग्राहकाभावाच्चात्रापिनगृह्यताम् ॥ किंचकार्यस्यमायिकत्वे तेजःप्रभृतीनामीक्षणमपि नसंगच्छेत ॥ श्रूयतेतु तत्रतत् ॥ "तत्तेजऐक्षत ता आपऐक्षंत" इति ॥ नहिरज्जौकल्पितः सर्पोहंदर्शेयमित्यादीक्षते ॥ ब्रह्मणस्तत्तद्रूपेणपरिणतस्यत्वीक्षणं संभवति ॥ नचेदमीक्षणं गौणं कल्प्यम् ॥ तदैक्षतेत्यत्रापिगौणतापत्तेः ॥ नचेष्टापत्तिः ॥ ईक्षत्यधिकरणविरोधात् ॥ गौणश्चेन्नेत्यादिगुणसूत्रैस्तस्याःप्रतिषेधाच्च ॥ "ऐतदात्म्यमिदंसर्वंतत्सत्य" मितिकार्यसत्तातत्राम्यस्यतइति नसत्पदार्थःक्लेशादन्यथाकल्प्यः ॥ एतत्सकलानुरोधादायश्चेद्दुडजिन्हिका ॥ एवममायिकत्वेसत्येवाभ्रांतेश्वरेक्षणीयत्वम् ॥ तत्प्रवेष्टव्यत्वं च तेजःप्रभृतीनां संगच्छेत ॥ नहि गंधर्वनगरं कश्चिदपि प्रवेष्टुमीष्टे प्रविश्य च किंचित्कर्तुम् ॥ श्रूयतेतु तत्त्र ॥ "सेयंदेवतैक्षतहंताहमिमास्तिस्रोदेवता अनेनजीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपेव्याकरवाणीति ॥ तासांत्रिवृतं त्रिवृतमेकैकांकरवाणीति" इत्यादि ॥ किंच जगद्ब्रह्मणोर्जडचेतनतयाविलक्षणत्वात् कार्यकारणभावानुपपत्तिमाशंक्यसूत्रकारोद्वितीयस्यप्रथमे (सू० ६) "दृश्यते" त्वितिसमाधत्ते ॥ यदि सदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयामाया कारणं तादृशंजगच्च कार्यंस्यात्तर्हि व्यर्थेएव शंकासमाधाने स्याताम् ॥ अग्रेच (सू० ७) "असदितिचेन्नप्रतिषेधमात्रत्वात्" इति कारणस्यासत्त्वंनिराकरोति ॥ असदेवेदमित्यनुवादस्यप्रतिषेधार्थतामेववक्ति ॥ यदिमायाकारणं स्यात्तर्हिव्यर्थोयंनिरासप्रयासः ॥ नचतस्याःसदसत्त्वान्नव्यर्थइतिवाच्यम् ॥ अनुवादे एकत्वसंख्यादियोगिनएवासतः ॥ कारणताबोधनेनसत्त्वेनप्रतीयमानमसदिति सुखेन लाभात् ॥ वस्तुतस्तु जगतोमायिकत्वम् तस्याः सदसद्रूपत्वम् कार्यस्य च तथात्वं क्वापि सूत्रकृतानोक्तम् प्रत्युतासत्त्वंनिराकृतमेव ॥ सत्त्वमेव च समर्थितम् ॥ अतोनिर्मूलं तत्कल्पनम् ॥ यदितथास्यात्सर्वसंदेहवारणायैवप्रवृत्तआचार्यः कथंस्पष्टंनब्रूयात् ॥ असत्यमप्रतिष्ठंतइतिभगवद्वाक्यंत्वसत्यंवदतस्तनापि निंदांकरोत्येव ॥ नचासत्यपदमत्यंतासत्परम् ॥ मयातुप्रातीतिकसत्तायाअंगीकारान्नमन्मतस्यनिंदापरंतत् किंतु बाह्यमतस्यैवेति वाच्यम् ॥ प्रतीतेः स्वीकारेणप्रातीतिकसत्तायाबाह्यमतेप्यनपायात् ॥ किंचैवंसति यत्रपुराणेषुवैराग्यार्थंपुरुदुःखदुःखत्वादिकथनपुरःसरमिदंजगदसत्स्वरूपमित्युच्यते ॥ तत्राप्यसत्पदस्य तथात्वमाश्रित्य बाह्यमतस्य पुराणसंमतत्वं कुतोनब्रूषे ॥ केवलमसदितिकथनेपि स्वाभिमतार्थपरतां च कुतःकल्पयसि ॥ यदि च तादृशपुराणस्थलेष्वसदसत्यादिपदानां त्वदभिमतार्थकता स्वीक्रियते तर्ह्यत्रापि स्वीक्रियताम् ॥ नचाप्रतिष्ठत्वस्यास्वीकारादत्र चतथाकथनान्नेदंमन्मतपरमितिवाच्यम् ॥ तत्रतेआसुराः जगदसत्यमाहुः ॥ अप्रतिष्ठमाहुः ॥ अनीश्वरमाहुरितियोजनायाः प्रती-

स्याऽन्यथासमाप्तपुनराप्तिप्रसक्त्या च अन्यतमकथनेप्यासुरत्वस्य सिद्धेः ॥ अन्यथाकार्य-दशायां तत्सत्तांगीकारेण देहादेरसद्विलक्षणत्वं भूवचतुष्टयस्य नित्यत्वं तत्र देहादेः प्रतिष्ठां च स्वीकृत्य अनीश्वरत्वमात्रं वदंतश्चार्वाकाः कथंचित्सत्तादिकं वदंतो बौद्धभेदाश्च नासुराः स्युः ॥ किंच न सप्रतिष्ठत्वमपि तन्मते शक्यवचनम् ॥ बौद्धरजतादेः शुक्त्यादौ ल्यस्य प्राङ्निराकृतत्वात् ॥ एवमसत्याप्रतिष्ठपदयोरिदानीं त्वयोच्यमानार्थत्वतायाः असंभवादेव शंकराचार्यैः "असत्यंयथायमनृतप्रायास्तथाइदंजगत् सर्वं असत्यं अप्रतिष्ठंच ॥ नास्तिधर्माधर्मौप्रतिष्ठा ॥ अतः अप्रतिष्ठ" मितिव्याख्यातम् ॥ मधुसूदनसरस्वती-श्रीधरस्वामिप्रभृतिभिश्च असत्यपदं नास्ति सत्यं वेदादिकं प्रमाणमत्रेति विवृतम् ॥

अप्रतिष्टपदं च तथैव व्याख्यातम् ॥ अतस्त्वदुक्तिर्भाष्यादिस्वग्रंथविरुद्धा ॥ वस्तुतस्तु तथार्थोपि न संभवति ॥ तथासत्यप्रमाणमधर्ममिति अवेदमनद्दष्टंतदृतिवा स्पष्टं वदेत् ॥ सत्यशब्दस्य वेदादौ प्रतिष्ठा शब्दस्य धर्माधर्मयोश्च नियतशक्तेरभावाच्च तथाव्याख्यानं सर्वैरादर्तुं शक्यम् ॥ यथा श्रुतार्थेपि तन्मते सर्वप्रपंचस्य मिथ्यात्वे तदंतर्गतवेदधर्माधर्माणामपि मिथ्यात्वस्य स्वतः प्राप्तेश्च ॥ अतएव तथावादिनस्तत्र तथार्थेप्यनिस्तारः ॥ ईश्वरस्यापि मायिकत्वांगीकाराच्च ॥ किंच वाक्यस्य स्वमतपरतावारणाय कल्प्यमानं जगतः सद्विलक्षणत्वे सत्यसद्विलक्षणत्वमपि न शक्यं वक्तुम् । असच्छब्दप्रवृत्तेः स्वप्नविवर्तादिषु प्रसिद्धत्वेन विवर्ततयाऽभिमते जगत्यसद्विलक्षणतायाअशक्यवचनत्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकानुयोगितावच्छेदकयोरैक्यानुपपत्त्या सन्देदासन्देदयोरेकत्र समावेशायोगाच्च ॥

नचजगतःसत्यत्वे "वाचारंभणंविकारोनामधेय" मित्यादिश्रुतिविरोधः तस्य जगन्मिथ्यात्वप्रतिपादनपरत्वात् । विकारोघटादिर्वागालंबनमात्रंयतोनामधेयं विकारः नतुनामातिरेकेण विकारोस्तीतिमृत्तिकैव सत्यं घटादिर्मिथ्यैवेति यथा तथापरमकारणं ब्रह्मैव सत्यं तद्भिन्नंकार्यजातं मिथ्यैवेत्यभिप्रायादितिवाच्यम् ॥ जगतोमिथ्यात्वे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तन्नसिद्ध्येत् सत्यज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यासंभवात् ॥ अपिच कारणत्वबोधकश्रुतीनांसर्वस्यात्मत्वब्रह्मत्वबोधकश्रुतीनां चानुरोधेन कार्यस्य कारणानन्यत्वेसिद्धे "ऐतदात्म्यमिदंसर्वंतत्सत्य"-मित्यत्राप्यणिमपरिचायनार्थस्यसर्वस्यैव सन्निहिततयातत्पदेन परामर्शात्तस्यैव सत्यत्वं विधीयते ॥ सर्वगतमेवचैकत्वमनूद्यतइतिमंतव्यम् ॥ अन्यथा सआत्मासससत्यमित्येवं पठेत् ॥ (नच नानात्वदर्शननिंदया तस्य मिथ्यात्वसिद्धिरितिवाच्यम्) तस्याश्चक्षुपश्चक्षुरित्यादिनाब्रह्मस्वरूपमुपक्रम्य पठितत्वेन ब्रह्मस्वरूपइंद्रियादिमत्तया जीवदेहवन्नानात्वस्यैव मिथ्यात्वं सिध्यति ॥ नकार्यनानात्वस्येति ॥ नचानादिकालप्रवृत्ताऽविद्यावशाद्भेदप्रतिभास इति वाच्यम् ॥ अस्यभेदस्य ब्रह्मेच्छया प्रतिभाससंभवेऽविद्या-

कल्पितत्वकल्पने प्रमाणाभावात् ॥ तादृशभेदस्याप्यविद्याकल्पितत्वे ब्रह्मणोपि जीवतौल्यापत्तेः ॥ तस्माद्वाचारंभणश्रुतीनां न जगन्मिथ्यात्वप्रतिपादनपरत्वम् ॥ यत्तु ननु योविकारः पृथुबुध्नोदरादिः सवाचारंभणः वाचिकक्रियात्मकोनतुकारणाद्व्यक्तिभेदापादकः यथा सुप्तउत्थिते उपविष्टे च पुरुषे इत्यादिनाऽस्मन्मतमनूद्य ननु कारणादित्यर्थस्य लक्षणां विनावाचारंभणशब्देनाबोधात् नामधेयपदस्य कारणस्येव नामधेयमित्यर्थोपि नाध्याहारमंतरासंगतइत्यादिदोषापादनं तदपि परमतस्वमताज्ञानपूर्वकमेव ॥ वाचारंभणमित्यस्यास्मन्मतेऽयमर्थः योविकारः सवाचारंभणं यदारभ्यते तदारंभणं कृत्यल्युटोबहुलमिति कर्मणिल्युट् वागारब्धमित्यर्थः ॥ नामधेयं कारणस्यैव नामधेयम् ॥ इदंत्वर्थलब्धम् ॥ कारणस्येव तत्रैकेन मृत्पिंडेनेत्यादिना प्रकृतत्वात्कारणमेव तत्तदर्थक्रियासिद्ध्यर्थंतेनतेन नाम्ना व्यवह्रियतइतिकारणादभिन्नं कार्यं ननु स्वेनरूपेण कारणाद्भिन्नं तदाह मृत्तिकेत्येव सत्यमिति ॥ अत्र कारणादभिन्नमित्यादिना स्वभिप्रायवर्णनं ननु पदार्थवर्णनम् ॥ येनलक्षणांविनेत्यादिदोषः स्यात्तादृशार्थोपिलक्षणांविना नसंभवतीति यदुच्यते तदाभवन्मतेपि तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइति सूत्रभाष्ये "यथासोम्येकेनमृत्पिंडेनसर्वंमृण्मयंविज्ञातंस्याद्वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्य" मित्यस्यव्याख्याने "यतोवाचारंभणंविकारोनामधेयं वाचैवकेवलमस्तीत्यारभ्यते विकारोघटः शरावउदंचनं चेति ॥ नतु वस्तुवृत्ते न विकारोनाम कश्चिदस्ति नामधेयमात्रंह्येतदनृत "मिति व्याख्यानेपि वाचैव केवलमारभ्यत इत्यर्थस्य वाचारंभणमित्यत्रैवकाराभावेन लक्षणामध्याहारं वा विना असंभवात् ॥ एवं नतु वस्तुवृत्ते न विकारोनामकश्चिदस्तीत्यर्थोपिलक्षणादिकं विना न संभवतीति ॥ तत्र तात्पर्यवर्णनंचेत्तुल्यमत्रापि ॥ यच्च (कारणमेवहीत्यादित्वसंगतमेव मृदोघटइतिकथनेनजलाहरणासिद्धे) रित्युक्तम् तदभिप्रायाज्ञानात् ॥ तत्र कारणमेवहि तत्तदर्थक्रियानिष्पत्त्यर्थं घटशरावादिनाम्ना व्यवह्रियतइत्युक्तम् ॥ एवंच प्रामाणिकैः केवलेमृत्पिंडे घटइति व्यवहारोनक्रियते ॥ येन जलाहरणसिद्धिः स्यात् दोषदूषितस्य कस्य चिद्व्यवहारस्तु नार्थक्रियाकारकः शुक्तौ रजतव्यवहारवत् ॥ प्रामाणिकानां व्यवहारस्त्ववस्थाविशेषएव भवति तदार्थक्रियापि सचत्येवेति न कोपि दोषः ॥ अवस्थाविशेषस्यैवकार्यत्वात् अन्य-

तरस्यान्यतरं प्रति हेतुत्वकथनमप्यसंगतमेव ॥ कार्यस्य मिथ्यात्वेनामधेयपदेतिपदयोर्वैयर्थ्यं दुरुद्धरमेव ॥ वाचारंभणंविकारोमृत्तिकैवसत्यमित्यनेनैवार्थसिद्धेः ॥ यदप्यनन्यत्वशब्दार्थस्तु अन्यत्वाभावोनतुतादात्म्यम् ॥ प्रमाणाभावादित्याद्युक्तं तदप्यन्यत्वशब्दार्थाज्ञानात् ॥ अन्यत्वंहिभेदः सच तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तदभावश्चतादात्म्यरूपएव भेदाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वात् ॥ अत्यंताभावाभावस्यच प्रतियोगिरूपत्वात् अतएवसंयोगिभेदाभावः संयोगस्वरूपएवेतिकथनमपि तार्किकाणां संगच्छते संगच्छते च प्रतियोगितावच्छेदकेनान्योन्याभावस्य प्रतियोगिना सह चात्यंताभावस्य विरोधः ॥ इदं च सिद्धांतलक्षणेभेदाव्याप्यवृत्तित्वप्रसंगे "तद्धर्मावच्छिन्नभिन्नभेदस्य तद्धर्ममात्रपर्यवसायितया कपिसंयोगिभिन्नभेदात्मनः कपिसंयोगस्य मूलवृत्तित्वविरोधः नहि घटभिन्नभेदोघटत्वादतिरिच्यते अवश्यक्लृप्तघटत्वेनैवोपपत्तावतिरिक्तकल्पनायां प्रमाणाभावात् ॥ अन्यथा सर्वत्राभावस्याभावोतिरिक्तएवकल्प्येते" त्यादिना दीधितिकारैःस्पष्टमेवोक्तम् ॥ नच तैस्तद्धर्मावच्छिन्ने भिन्नभेदएव तद्धर्मस्वरूप उक्तोनतु तद्धर्मावच्छिन्नभेदात्यंताभावइति कथं तादात्म्यावच्छिन्नभेदात्यंताभावस्य तादात्म्यरूपत्वमिति वाच्यं धर्मिभेदस्य धर्मात्यंताभावानतिरिक्तत्वात्समनियताभावानामैक्यात्तादात्म्यावच्छिन्नभिन्नभेदस्तादात्म्यावच्छिन्नभेदात्यंताभावएव सच तादात्म्यरूपएवेत्यवश्यक्लृप्तेन तेनैवोपपत्तावतिरिक्तकल्पने गौरवस्यैव बाधकत्वादिति (नतुतादात्म्यं प्रमाणाभावा)दित्यसंगतमेव लाघवरूपप्रमाणस्यसत्वात् (सचकार्यस्यमिथ्यात्वा) दित्यप्यसंगतम् ॥ कार्यस्य मिथ्यात्वे तत्र सदन्यत्वाभावोनसंभवति ॥ मिथ्यासदित्यप्रतीतेः ॥ मिथ्या सन्नेतिप्रतीतेश्च ॥ मिथ्यात्वे तु कार्यस्य सदन्यत्वमेव नत्वन्यत्वाभाव इति तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइति सूत्रविरोधो दुरुद्धरएव ॥ तस्मात्कार्यस्य सत्यत्वमेव ॥ भेदादीनामप्यसन्मतेनासत्वमिति (कार्यस्यासत्वेपि कारणस्य सत्वं तु त्वन्मते भेदादेरसत्वेपितत्कारणस्य यथा सत्वं तथा बोध्य) मिति दृष्टांतप्रदर्शनमप्यसंगतमेव ॥ यश्च (किंचस्वानन्यावयवविन्यासान्यतद्विन्यासांतरानन्यस्वे) त्यादि प्रलापः सत्वसन्मताज्ञानकृतत्वादुपेक्ष्यतः तादृग्विन्यासानां कल्पितत्वेः प्रमाणाभावाच्च ।

सहस्राक्षे * तद्वाक्यस्येत्यादिं भेदाभावइतिबोध्यमित्यंतं भागं निराकुर्वंति ॥ नन्च जगतइत्यादिना ॥ प्रमाणाभावाच्चेत्यतेन ॥ जगतोमिथ्यात्वइत्यादि ॥ अयंभावः ॥ तन्मिथ्यात्वे वाचारंभणश्रुतेस्तात्पर्यमित्यवाक्यकल्पनम् ॥ तथासति उपक्रमे "उततमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतंश्रुतंभवत्यमतंमतमविज्ञातंविज्ञातमिति" इति एकश्रवणमननविज्ञानैः सर्वस्य श्रवणमननविज्ञानानि सिध्यंतीति प्रतिज्ञा विरुध्येत ॥ सत्यवस्तुज्ञानेन मिथ्यावस्तुज्ञानस्यायोगात् ॥ नहि रज्जुज्ञाने सर्पमालादयः सर्वे ज्ञाता भवंति ॥ प्रत्युत तज्ज्ञाने सर्पादिज्ञानं नश्यत्येवेति विवर्तवादे एकविज्ञानेन सर्वस्याप्यविज्ञानमेवापद्यते ॥ ब्रह्मज्ञानोत्तरं त्वन्मते प्रपंचस्य विलयात् ॥ तदाप्यविलये कदापि न विलयः स्यात् ॥ यदा च सर्वं ज्ञायते तदा नैकज्ञानम् ॥ अत प्रतिज्ञाविरोधस्त्वन्मते सुस्थः ॥ अपिच "तस्माद्वाएतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ॥ यतोवाइमानि भूतानि" इत्यादिकारणत्वबोधकश्रुतीनां "मिदंसर्वंयदयमात्मा ॥ सर्वंतंपरादाद्योन्यत्राऽऽत्म-

---

* तद्वाक्यस्यजगत्सत्यत्वपरत्वेतु वाचारम्भणश्रुतिविरोधः ॥ ननु योविकारः पृथुबुध्नोदरादि सवाचारम्भण वाचिकक्रियात्मकोनतुकारणाद्व्यक्तिभेदापादकः ॥ यथासुप्तउत्थित उपविष्टेच पुरुषेऽवयवविन्यासभेदोनपुरुषभेदोऽतोनामधेयं कारणस्यैवनामधेयं कारणमेवहितत्तदर्थक्रियानिष्पत्यर्थं घटशरावादिनाम्नाऽऽहूयतइतिकारणादभिन्नंकार्यंतदा मृत्तिकेत्येवसत्यम् ॥ अन्यथा कार्याभावेन ब्रह्म कस्य कारणंस्यात् ॥ कारणत्वाभावेकारणत्ववादिकायतोवाइत्यादिका श्रुतयोविरुद्ध्येरन् ॥ यदिविकारेवाङ्मात्रतामभिप्रेयाद्वाचारम्भणं विकारोमृत्तिकैवसत्यमितिवदेत् ॥ तावतैवकार्यस्यमिथ्यात्वसिद्धे ॥ वदतितु नामधेयपदेतिपदाभ्याघटितम् ॥ तेनकारणादभिन्नकार्यमितितात्पर्यादुक्तएवार्थः ॥ किंच वाचारम्भणमितिवाक्यमुपक्रम्याऽग्रे कथमसत सज्जायेतेतिसदेवसोम्येदमग्रआसीदिति पठितम् ॥ अतएव सूत्रकारइमामेवश्रुतिं विषयीकृत्य तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यइत्यवदत् ॥ अर्थस्तुवाचारम्भणमित्यादिशब्देभ्यस्तदनन्यत्वंकारणानन्यत्वंकारणादभिन्नत्वंबोध्यतइति ॥ अत्रादिपदेनेतिपदं नामधेयपदं सदेवेत्यादिवाक्यानि गृह्यन्तेइतिचेन्न ॥ ननुकारणादित्यर्थस्य लक्षणांविनावाचारम्भणशब्देनाऽबोधात् ॥ नामधेयपदस्यकारणस्यैवनामधेयमित्यर्थोऽपिनाऽध्याहारमन्तरासंगत ॥ कारणमेवहीत्यादित्वसंगतमेव मृदोघटइतिकथनेनजलाहरणासिद्धेः ॥ तस्माद्वाचारम्भणंविकारइत्यत्रान्यतरस्यान्यतरंप्रतिहेतुत्वम् ॥ इतिशब्दस्यपूर्वेणान्वयेनइतिमृत्तिकैवेतिव्याख्येयम् ॥ अतोनपदद्वयवैयर्थ्यम् ॥ सूत्रआदिपदेनैतदात्म्यमिदंसर्वमित्यादिकारणाभेदबोधकं नेहनानास्तीत्यादिचगृह्यते ॥ अनन्यत्वशब्दार्थस्तुअन्यत्वाभावोनतुतादात्म्यम् ॥ प्रमाणाभावात् ॥ सचकार्यस्य मिथ्यात्वात् ॥ अतएवारम्भणशब्दादिभ्यइत्युक्तंनतुसच्छब्दादिभ्यइति ॥ कार्यस्याऽसत्वेऽपि कारणस्य सत्वंतुत्वन्मतेभेदादेरसत्वेपितत्कारणस्ययथासत्त्वंतथाबोध्यम् ॥ किंचस्थानन्यावयवविन्यासान्यतद्विन्यासान्तरानन्यस्यस्वतोऽनन्यतायाअयुक्तत्वेनावयवविन्यासभेदोनपुरुषभेदइत्यप्यसंगतम् ॥ अतस्तत्रापिताहशविन्यासानाकलितत्वेनैवपुरुषभेदाभाव इतिबोध्यम् ॥

न सर्ववेद ॥ सर्वंखल्विदंब्रह्मतज्जलान् ॥ तदात्मानꣳ स्वयमकुरुत " इत्यादीनामात्मत्वब्रह्मत्वबोधकश्रुतीनां चानुरोधेन कार्यस्यकारणानन्यत्वमेव सिध्यति ॥ मिथ्यात्वे तु ता पीड्येरन् ॥ मिथ्यासत्यवस्तुनोरैक्यायोगात् ॥ किंच तत्रैव " सयएषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वंतत्सत्य " मितिसन्निहितकार्यं तच्छब्देन परामृश्य तस्य सत्यत्वमसंदिग्धं श्राव्यते ॥ वाचारंभणवाक्यार्थस्त्वनुपदं वक्ष्यते ॥ बृहदारण्यके नानात्वदर्शनस्यनिंदातु जीवब्रह्मणोर्देहेंद्रियादिविभागदर्शनस्यैव ननु कार्यदर्शनस्य ॥ वामदेवादिनाब्रह्मविदा कार्यदर्शनश्रवणात् ॥ मिथ्यात्वे च ब्रह्मणः कारणत्वमपि न स्यात् ॥ ब्रह्मणा ह्यविद्ययैव कार्यंकल्पितमिति कथने तु जीवतौल्यमब्रह्मत्वापादकं प्रसज्येत ॥ विस्तरेण चेदं सर्वमुपादयिष्यते ॥ यच्च (श्लो० ४१) पूर्वावस्था तुमृद्रूपाघटावस्थाततोऽभवत् ॥ घटोपिमृत्तिकारूपोलयेपश्चाचमृत्तिकेतिमार्तंडकारिकाटीकास्थलेख यथाकथंचिन्नुयोविकारइत्यादिनाऽनूद्य नतुकारणादित्यादिपदद्वयवैयर्थ्यमित्यन्त प्रकृतश्रुतिवाक्यार्थविषयकमुक्तं तदसत् ॥ तत्रहि एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानप्रतिज्ञोत्तरं " कथंनुभगवः सआदेशोभवती " तिश्वेतकेतुनापृष्टे " यथासौम्यैकनमृत्पिंडेनसर्वं मृण्मयंविज्ञातस्याद्वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यम् ॥ यथासोम्यैकेनलोहमणिनासर्वंलोहमयंविज्ञातꣳ स्याद्वाचारंभणंविकारोनामधेयंलोहमित्येवसत्यम् ॥ यथासोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन सर्वंकार्ष्णायसंविज्ञातꣳ स्याद्वाचारंभणंविकारोनामधेयंकृष्णायसमित्येवसत्यमेवꣳ सोम्यसआदेशोभवतीति " इत्युद्दालकआह ॥ अत्रएकविज्ञानेनसर्वविज्ञानं कथंस्यादिति शंकावारणाय दृष्टांतमुखेन प्रवृत्तेनिरूपणे जगन्मिथ्यात्वं विवर्तवादश्च नैव घटते ॥ उक्तदिशाप्रत्युतप्रतिज्ञायाभंगप्रसंगात् ॥ विवर्तदृष्टांतानामस्पर्शात् ॥ परिणामिदृष्टांतानामेवोपादानाच्च ॥ अत्र च कारणस्य साकारत्वद्योतनायैव पिंडमण्यादिशब्दग्रहणम् ॥ अन्यथा एकयामृदेत्यादयेव वदेत् ॥ तथाचायंवाक्यार्थः हेसोम्य यथा एकेनकेवलेनमृत्पिण्डेन अर्थाद्विज्ञातेनसता सर्वमशेषं मृण्मयं मृत्कार्यं विज्ञातं स्यात् ॥ घटाद्यवस्थायां मृत्पिण्डविशेषस्यानपायात् ॥ तदेवोपपादयति ॥ वाचारंभणमिति ॥ आरभ्यत इत्यारंभणं सुखनासिकावचनइत्यादिवद्बाहुल्कात्कर्मणिल्युट् ॥ यो विकारः कार्यावस्थायां पृथुबुध्नोदरत्वादिदर्शनमूलककारणत्वप्रतिषेधरूपः स्वरूपच्यावः सवाचारंभणं वाचैवारभ्यते नतु वस्तुतः ॥ तद्यथा शुद्धिकामेनमृदमानयेत्युक्ते नियोज्येन घटादावानीते घटोयं नमृत्तिकेति प्रतिषिध्यते ॥ सप्रतिषेधोवाङ्मात्रारब्धोन वास्तवः ॥ तथात्र घटोयं नब्रह्मेति लौकिकार्थकामकृतः प्रतिषेधोपि ॥ नचात्रविकारशब्देनकार्यं शक्यम् ॥ तस्य त्वन्मते नामरूपमात्रस्वरूपत्वात् ॥ विकारशब्देनोभयोर्लाभे नामधेयपदवैयर्थ्यप्रसंगात् ॥ कार्यस्य वाङ्मात्रारब्धत्वे मृदिघटइत्यादिप्रयोगमात्रेण घटादिदर्शनं जलानयनादिसिद्धिश्चापद्येत ॥ अथ कस्यायंविकारोवागारब्धइत्याकांक्षायां मृत्पिण्डेति पूर्वोक्तस्य कारणस्यैवेत्येव निश्चीयते ननु वस्त्वन्तरस्येति ॥ एवं चविकारपदवन्नामधेयपदेपि तस्यैव संबंधितयाऽन्वयोऽर्थादेव प्रतीयतेऽतोनाध्याहारादिक्लेशः ॥ नच-

नामधेयमपि वाचारब्धमित्यर्थः संभवति ॥ वाचोनामधेयानतिरिक्तत्वात् ॥ तस्मात्तेन-तेन नियतविन्यासविशेषेण स्थितस्य मृत्पिण्डस्यैव घटशरावादिनामधेयमित्यर्थः ॥ तथाहि मृत्पिंडे सर्वाकृतिसमावेशः ॥ काष्ठपाषाणादिवत् ॥ इदं चतुरीयश्लोक-खंडन उपपादयिष्यामः ॥ पृथुबुध्नोदरादियत्तद्विन्यासविशेषेण स्थितावपितस्य मृत्पि-ण्डत्वं नैवापैति । अन्यथा शरीरादिषु पिंडव्यवहारानुपपत्तेः ॥ तथाच रूपनाम-व्याकरणावसरे येनयेन विन्यासेन स्थितःपिंडस्तत्तदर्थक्रियासिद्ध्यर्थं तेनतेन नाम्ना व्यवह्रियतइतिकारणादभिन्नमेव कार्यं नतु स्वेन रूपेण कारणाद्भिन्नं तदाह मृत्तिकेत्येव सत्यमिति ॥ अत्र सत्यमिति न मृत्तिकाया विशेषणमितिशब्देनव्यवधानात् क्लीबनिर्देशाच्च ॥ किंतु सर्वं मृण्मयमितिपूर्वोक्तस्यैव विशेषणम् ॥ अन्यथा मृत्तिकैव सत्येत्येव वदेत् ॥ इतिशब्दोत्र हेतौप्रकारे वा ॥ तथाच सर्वंमृत्तिकामृदभिन्नमितिहेतोरेव सत्यं ॥ कारणरूपेणैव सत्यमितिवार्थः ॥ नतु मिथ्या ॥ वाचारंभणत्वेन खपुष्पतुल्यतया सर्वथा कार्यस्याभावे ब्रह्म कस्य कारणं भवेत् ॥ तदभावेच यतोवेत्यादिबहुश्रुतिव्या-कोपः ॥ प्राचां "नतुकारणाद्व्यक्तिभेदापादक" इत्यादि कथनं तु तात्पर्यवर्णनमेव ॥

अतोनलक्षणादिप्रसंगः ॥ अन्यथा तदनन्यत्वसूत्रभाष्यस्थत्वत्संमतव्याख्यानेपि मूलोक्त-दिशा तत्प्रसंगः ॥ "नामधेयमात्रंह्येतदनृतं" इत्यादेर्मात्रपदाद्यध्याहारमनृतादौ नाम-धेयादिपदस्यलक्षणांचांतरेणाश्रयितुमशक्यत्वात् ॥ यत्तु मृदोघटइतिकथनेन जलाहरणा-सिद्धेरित्युक्तं तत्तु स्वपादेकुठारपातनम् ॥ त्वद्व्याख्याने कार्यमात्रस्य वाचंनारभ्यमाणतया तत्रैवतद्दोषप्रसक्तेः ॥ मम तु रूपनामव्याकरणानुरोधेन व्यवहारस्यांगीकारादद्दोषः प्राग्द-र्शितः ॥ यथा सुप्तउत्थितउपविष्टेवापुरुषे तथातथाप्रतीतावपि न पुरुषभेदः ॥ परं सुप्ता-दिशब्दैर्व्यवहारस्तु यदा तादृशावयवविन्यासस्तदैव ॥ तथात्र मृदोभेदाभावेपि तत्र घटादिशब्दप्रयोगस्तत्तद्विन्यासोपलंभनकालएव ॥ अन्यथा व्याकरणबाधापत्तेः ॥ नाप्य-न्यतरस्यान्यतरंप्रति हेतुत्वं संगच्छते ॥ मानाभावात् ॥ वाचारंभणम्योक्तयैव नामधेयमात्र-तायाः सिद्ध्या पुनस्तत्पदवैयर्थ्यानुच्छेदात् ॥ नापीतिशब्दस्य पूर्वयोजना श्रुत्यभिप्रेता ॥ तथासतीतिमृत्तिकैवसत्यमितिपठेत् ॥ पठतिस्त्वेवम् ॥ अतउक्तएवार्थः ॥ प्रसह्य योजने पिबदुग्धंविर्पाहिरनेत्यादावपि विषंपिबेत्यर्थोनशक्यआरयितुम् ॥ किंच तथाकल्पनेपि नामधे-येतिपदयोर्वैयर्थ्यं दुरुद्धरमेव ॥ वाचारंभणंविकारोमृत्तिकैव सत्यमित्येतावतैव ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्येतिबोधसंभवात् ॥ एकादशस्कंधेपि एतच्छ्रुत्यर्थोजगत.कालत्रयेपि ब्रह्माभेदरू-पोदर्शितः ॥ यस्तुयस्यादिरंतश्चसवैमध्यंचतस्यतत् ॥ विकारो व्यवहारार्थं यथातैजसपार्थि-वा इति ॥ नहियौद्धसर्पस्यमध्ये प्रतीतिसमये आद्यंतयोर्वा रज्जभेदः संभवति ॥ अतो विकारोन्यथाव्यपदेशोविविधव्यवहारप्रयोजनकएव ॥ अत्रच पार्थिवपदेन मृत्पिंडस्य-तैजसपदेन लोहमणिनखनिकृंतनयोश्च समर्पणेन प्रकृतश्रुत्यर्थनिरूपणं निर्णीयते ॥ अष्टम-स्कंधेपि (अ० ६ श्लो० १०) त्वय्यग्र आसीत्त्वयि मध्यआसीत्त्वय्यंतआसीदिदमात्मतंत्रे ॥ त्वमादिरंतोजगतोऽस्यमध्यंघटस्यमृत्स्नेवपरःपरस्मादिति ॥ प्रकृतश्रुत्यभिप्रायकथने काल-

त्रयेऽप्यबाध्यत्वंकारणाभेदश्चोक्तः ॥ अथकार्यक्रियाणामपिकारणाधीनतयानिमित्ततामपितस्यैव दर्शयितुंच नखनिकृंतनवाक्यं ॥ लोहशब्दश्चात्रसुवर्णादिपरः ॥ सर्वंचतैजसंलोहमित्यमरोक्तेः ॥ शैलीदारुमयी लौहीत्यादौ तथाप्रयोगाच्च ॥ लोहवाक्यार्थश्चैकादशोस्कंधेदर्शितः ॥ (अ० २८ श्लो० १९) यथासुवर्णंसुकृतंपुरस्तात्पश्चाच्चसर्वस्यहिरण्मयस्य ॥ मध्येतदेवव्यवहार्यमाणंनानापदेशैरहमस्यतद्वत् ॥ द्वादशेपि (अ० ४ श्लो० ३०) यथाहिरण्यंबहुधासमीयतेनृभिःक्रियाभिर्व्यवहारवर्त्मसु ॥ एवंवचोभिर्भगवानधोक्षजो व्याख्यायतेलौकिकवैदिकैर्जनैः ॥ एवमुपबृंहणेनापि कारणस्यैव तत्तन्नामधेयमित्यर्थोद्रढितोवेदितव्यः ॥ तस्मादस्य वाक्यस्यजगतोब्रह्मानन्यत्वएव तात्पर्यं नतुमिथ्यात्वे ॥ अतएव निर्णीतवान् सूत्रकारः (अ. २ पा. १ सू १४) "तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः" इत्यादिना ॥ अर्थस्तु । कारणानन्यत्वम् ॥ नतुमिथ्यात्वमारंभणशब्दादिभ्यःप्रतीयते ॥ अत्रादिपदेन नामधेयपदमितिशब्दः सदेवेत्यादिवाक्यानि च गृह्यंते ॥ एकप्रकरणस्थत्वात् ॥ तेनैतदात्म्यवाक्यस्य संग्रहः संमतएव ॥ नेहनानेत्यादेस्तु न संग्रहः ॥ शाखांतरस्थत्वेनात्र तदुपस्थापकाभावात् ॥ हेतुसाध्ययोर्वैयधिकरण्यप्रसंगाच्च ॥ इदं चाधिकरणं "प्रकृतिश्च" इत्यधिकरणोक्तं समर्थयितुं प्रवृत्तम् ॥ तत्र प्रतिज्ञादृष्टांतबलादभिन्ननिमित्तोपादानत्वं साधितम् ॥ दृष्टांतवाक्यशेषेच मिथ्यात्वप्रतीतौ तन्नासिध्येतदःश्रुतिविप्रतिषेधं विषयीकृत्य सोस्तीतिपूर्वपक्षे नास्तीत्यनेन साध्यते ॥ तत्रारंभणशब्दादिभ्यइत्येव वक्तुमुचितम् ॥ नतु सच्छब्दादिभ्यइति ॥ प्रथमोपस्थितत्वात् ॥ विकारस्य वाचारंभणतायास्ततएवसिद्धानेन कार्ये कारणानन्यतायानिश्चयाच्च ॥ अन्यत्तत्प्रकरणस्थंत्वादिपदेन संगृहीतम् ॥ कंठरवेणच सच्छब्दो हेतूकृतः ॥ "सत्वाच्चावरस्य" इति ॥ एतेन (अतएवारंभणशब्दादिभ्यइत्युक्तंनतुसच्छब्दादिभ्यइति) इति प्रत्युक्तम् ॥ यत्तु (अनन्यत्वशब्दार्थस्तुअन्यत्वाभावोनतुतादात्म्यम् ॥ प्रमाणाभावात् ॥ सचकार्यस्यमिथ्यात्वात्) इति तदुपहसनीयम् ॥ ऐतदात्म्यमिदंसर्वमिति तादात्म्यग्राहकप्रमाणस्य स्वयमेवादिपदेन संग्रहात् ॥ मिथ्यात्वसाधनाय सौत्रशब्दोभेदाभावपरः साधनीयस्तत्र मिथ्यात्वस्यैव हेतुतयोक्तिः कौशलव्यापिका ॥ नचानन्यत्वशब्दार्थः सशक्यरचनः ॥ (सू० १५।१६) "भावेचोपलब्धेः ॥ सत्वाच्चावरस्य" इत्यग्रिमसूत्रद्वयविरोधात् ॥ तादात्म्यएव तौहेतू संगच्छेते नतुकारणमात्रसत्यत्वे ॥ अग्रचावरस्य कार्यस्य सत्वं कंठरवेणोच्यते ॥ कारणस्यैवसत्यत्वे तत्पीड्येत ॥ तथाऽभिप्रायेमतिच मिथ्यात्वमारंभणशब्दादिभ्यइत्येव सूत्रयेत् ॥ विकारशब्दस्यकार्यपरतादरात् ॥ नचतर्हिसत्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इत्यपितुतोनसूत्रितमितिशंक्यम् ॥ सिद्धांतरीत्यास्वरूपप्रच्युतिरूपविकारस्यवाचारंभतया कार्यस्य कारणानन्यत्वएवारंभणशब्दस्य हेतुतौचित्यात् ॥ अग्रेकंठरवेणासत्वस्य साधनाच्च ॥ एतेनैव तदनन्यत्वसूत्रे (भेदव्यासेधएव क्रियते नत्वभेदोपोध्यत) इति भामतीकारायुक्तिः प्रत्युक्ता श्रौतप्रतिज्ञादृष्टांतयोरुपरोधात् ॥ प्रतिषिद्धेभेदेऽभेदएवपर्यव-

सानाच ॥ राहोःशिरइत्यादौ यन्नामधेयमात्रत्वमुक्तं तत्राप्यभेद एव सिध्यति ॥ अभिलापमात्रत्वेखपुष्पवत्कदापिराहुर्नोपलभ्येत ॥ रज्जुसर्पमृगतृष्णादौव्यासेधमात्रं तुतस्यावस्तुत्वात् ॥ उत्तरक्षणे बाधात् ॥ नचात्रतथा ॥ बाधाभावात् ॥ ब्रह्मविदामपिशुकवामदेवादीनांप्रपंचप्रतीतेः ॥ "तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवःप्रतिपेदेऽहंमनुरभवंसूर्यश्चेति" इति ॥ मिथ्यात्वेतुमन्वादिप्रतीतिस्तस्यनस्याव् ॥ सूत्रआदिशब्दपरिगृहीतवाक्येभ्योपि तादात्म्यस्यैव सिद्धिर्दर्श्यते ॥ तथाहि तत्र प्रतिज्ञानिर्वाहाय दृष्टांतत्रयमुक्त्वा "एवंसोम्यसआदेशोभवति" इत्युक्तेऽपि दृष्टांते कार्यकारणयोः प्रत्यक्षत्वाद्दार्ष्टांतिके कारणस्यकारणताप्रकारस्यचाप्रत्यक्षत्वात् ॥ "भगवांस्त्वेवमेब्रवीतु" इतिश्वेतकेतुनापृष्टे उद्दालकः "तथासौम्य" इतितत्कथनं प्रतिज्ञाय "सदेवसोम्येदमग्र आसीत्" इत्यादिना निरूपितवान् ॥ तत्र "सञ्जायते" तिस्पष्टतया कार्यस्यसत्यत्वंवक्ति ॥ मिथ्यात्वेत्विदंशब्दस्पच्छब्दौपीड्येयाताम् ॥ असद्वादनिरासप्रयासश्च वृथास्यात् ॥ मिथ्यासत्ययोरैक्यानुपपत्त्या "बहुस्यांप्रजायेये"तीक्षणमपि न घटेत ॥ तेजःप्रभृतिसृष्टिरपि न संगच्छेत ॥ नहि द्रष्टा स्थाणुत्वेन गृहीतोवा पुरुषः स्थाणुरहंभवेयमितीक्षयातथाभवति स्थाणुंसृजतिवा ॥ अग्रे च तेजसोऽपामद्भ्योऽन्नस्य च संभवे "शोचतिस्वेदतेवापुरुषः" इत्यादिना युक्तिरुच्यते ॥ नह्यश्रुप्रस्वेदोवा तेजसोविवर्तः ॥ अथवा वृष्ट्यादिजलस्य ॥ अन्यथाऽधिष्ठानज्ञाने बाध्येत "सेयंदेवतैक्षत" इत्यादिनोक्तमीक्षणमनुप्रवेशोव्याकरणंचनघटेताभ्रांतत्वात् ॥ गंधर्वनगरादौप्रवेशायोगात् ॥ त्रिवृत्करणमपि तथा ॥ नहि रज्जौकल्पितः सर्पस्त्रिवृत्कर्तुंशक्यः ॥ यदपि "यदग्नेरोहितंरूपंतेजसस्तद्रूपंयच्छुक्लंतदपांयत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वंवाचारंभणंविकारोनामधेयंत्रीणिरूपाणीत्येवसत्यं" इत्यादि तस्यायमर्थः ॥ लौकिकबुद्ध्याह्यग्निरग्नित्वेनरूपेण स्वतंत्रएव प्रतीयते ॥ ननु तेजोऽबन्नतादात्म्येन ॥ तार्किकादयश्च लौकिकाः पृथिव्यप्तेजःप्रभृतीनि स्वतंत्रद्रव्याण्येवाभिमन्यंते तद्वारणायेदमुच्यते ॥ तत्रयदग्नेः कार्यविशेषस्य संबंधिरोहितं रूपं तत्तेजसएव रूपं नतु कारणगुणारब्धंरूपांतरमविद्यानेकल्पितंवाकार्यनिष्ठम् ॥ यच्छुक्लं रूपं तदप्यपामेव ॥ यत्कृष्णं रूपं तदपि पृथिव्याएव ॥ एवंसत्यग्नेः सकाशादग्नित्वं लौकिकबुद्ध्या निश्चितं परिच्छिन्नत्वं स्वतंत्रद्रव्यत्वमपागात् ॥ वाचारंभणंविकारोऽग्निरयंनतेजोऽबन्नमितिस्वरूपप्रत्याख्यानोवाङ्मात्रारब्धः ॥ वस्तुतः पूर्वोक्ततेजोऽबन्नानामेव ॥ अग्निरुल्मुकंदीपइत्यादिनामधेयं नत्वतिरिक्तमग्न्यादिकम् ॥ तदाह–त्रीणि रूपाणीत्येवसत्यमिति ॥ इतिहेतोस्तैजोऽबन्नत्वेन प्रकारेण वाऽग्न्यादिकं सत्यं नतु स्वतंत्रद्रव्यत्वेनेत्यर्थः ॥ सत्यमितितु न रूपाणां विशेषणम् ॥ वचनविरोधात् ॥ नामरूपमात्रे मिथ्यात्वमभिमन्यमानस्य तत्र तु रूपाणामपि सत्यत्वं बाधकमेव ॥ अनेनादित्यचंद्रमोविद्युद्वाक्यानिव्याख्यातानि ॥ एवं "अन्नमशितंत्रेधाविधीयते" इत्यादिना तेजोबन्नेष्वेकैकस्य शरीरे त्रेधा विभागोमथ्यमानदधिवत्सूक्ष्मांशस्योर्ध्वगमनं तस्य मन-

नीतवद्बागादिभावश्च कथ्यमानः परिणामवादमेव स्फुटयति नतु विवर्तवादम् ॥ नहिपुरीषमांसादिकमप्यन्नादेर्विवर्तः ॥ अग्रेऽद्भिः प्राणशक्तेर्वर्धनमन्नेन मनःशक्तेर्वर्धनं तथा ऋग्वेदादेःप्रतिभानं तदुपक्षये तदप्रतिभानं तत्रात्यंगारदृष्टांतश्च सर्वस्य विवर्तत्वादरे नोपपद्येत ॥ अग्रे च नवकृत्वउपदेशे "अशनापिपासेमेसोम्यविजानीहि" इत्यादिना ते निरूपिते ॥ अत्र क्षुत्पिपासयोर्जलतेजःकार्यत्वेऽपि गोनायादिदृष्टांतेनाशितनेतृत्वादपामेव नामाशनायेति ॥ उदकनेतृत्वात्तेजसएव नाम उदन्येतीत्युक्तम् "यत्रैतत्पुरुषोशिशिषतिनामापएवतदशितंनयंतेतद्यथागोनायोऽश्वनायः पुरुषनायइत्येवंतदपआचक्षतेऽशनायेति" ॥ तथा"यत्रैतत्पुरुषःपिपासतिनामतेजएवतत्पीतंनयतेतद्यथागोनायोऽश्वनायःपुरुषनायइत्येतत्तेजआचष्टउदन्येति" इति ॥ एतेनापि कारणस्यैव तत्तन्नामधेयमिति स्फुटं दर्शितम् ॥ "तत्रैतच्छुंगमुत्पतितंसोम्यविजानीहिनेदममूलंभविष्यतीति" इति शुंगमूलभावः सन्मूलकत्वादिकं च विवर्तवादबाधकमेवेत्युक्तं प्राक् ॥ "वाङ्मनसिसंपद्यते" इत्यादिक्रमेण प्रतिसंक्रमोप्यविकृतपरिणामएव संगच्छते ॥ 'सयएषोऽणिमैतदात्म्यमिदँ सर्वंतत्सत्यं" इत्यत्रापीदमानिर्दिष्टस्य परिदृश्यमानस्य सर्वस्य जगतोब्रह्मात्मकत्वमुक्तम् ॥ नह्यलीकस्य तत्तादात्म्यं संभवति ॥ तत्पदेनापि अणिमपरिचायनार्थस्य सर्वस्यैव सन्निहिततया परामर्शात्तस्यैव सत्यत्वं विधीयते ॥ सर्वंगतमेव चैकत्वमनूद्यते ॥ अन्यथा सआत्मा ससत्यइत्येव पठेत् ॥ अग्रेपि मधुनदीवृक्षन्यग्रोधाणुधानादिदृष्टांताः सत्कार्यवादं परिणामवादं चैवावगमयंति नमिथ्यावादमितिविस्तरभयाद्विरम्यते ॥ नापि "नेहनानास्तिकिंचन" इतिवाक्यं जगन्मिथ्यात्वं साधयितुमीष्टे ॥ अत्र इहेत्यनेन जगत्परामृश्यते ब्रह्म वा ॥ आद्ये जगति नानात्वस्यैव निषेधः सिद्धोनतुजगतः ॥ नहिभूतलेघटोनास्तीत्युक्तेभूतलस्याप्यभावोगम्यते ॥ द्वितीयेतुपुरुषादिषु देहेंद्रियादिनानात्वमिव "यदेकमव्यक्तमनंतरूप"मित्यनंतरूपे विश्वतश्चक्षुष्ट्वविश्वतोमुखत्वादिमत्यपिब्रह्मणिननानात्वमित्येवार्थः ॥ इदंचवाक्यं कठवल्ल्यां बृहदारण्यकेचपठ्यते ॥ तत्रप्रकरणविचारेप्ययमेवार्थइति तृतीयस्य द्वितीयेस्पष्टमाकरे ॥ सूत्रे अनन्यत्वशब्देन तादात्म्यस्यैव परिग्रहेशिरोमणिभट्टाचार्यादितार्किकोक्तां युक्तिमप्याहुः ॥ तदप्यन्यस्त्वेत्यादिना ॥ मदनन्यत्वसूत्रे भेदव्यासेधएव क्रियतइतिवाचस्पत्यादीनां व्याख्यानं तत्रत्यभाष्यप्रकाशशास्त्रार्थविवरणभंगयोरपि विस्तरेण निराकृतम् ॥ लाघवरूपेति ॥ इदं युक्तिरूपम् ॥ "तदात्मानँस्वयमकुरुत ॥ ऐतदात्म्यमिदँ सर्वम्" ॥ इत्यादिश्रुतिरूपमपि तादात्म्ये प्रमाणं बोध्यम् ॥ अतोऽन्यत्वाभावपक्षएव प्रमाणाभावोज्ञेयः ॥ यस्त्वेतदाशंकावारणाय (सचकार्यस्यमिथ्यात्वात्)इत्युक्तम् ॥ तत्र "सदेवसोम्य" इत्यदितत्सूत्रविषयवाक्यविरोधं स्मारयंति॥ कार्यस्यमिथ्यात्वइत्यादिना ॥ अतोमिथ्यात्वएव मानाभावान्मानविरोधाच्च॥ तेन हेतुनाऽन्यत्वाभावः प्रमाणाभावोवा न वक्तुं शक्यः ॥ मिथ्यात्वसिद्धौ सौत्रानन्यत्वशब्दस्यार्थनिश्चयस्तन्निश्चये च सूत्रप्रामाण्यात्श्रुतौ कार्यमिथ्यात्वस्य सिद्धिरितीतरेतराश्र-

याच ॥ किंचेह भवद्भाष्यस्थे " तस्मात्कारणात्परमार्थतोऽनन्यत्वंव्यतिरेकेणाभावः कार्यस्यावगम्यते " इतिव्याख्यानेपि व्यतिरेकेणाभावोक्त्या तादात्म्यमेवापतति । अन्यथा सपुष्पादेरिवाभावमात्रं वक्तव्यम् ॥ एवं " तयोःकार्यकारणयोरनन्यत्वमवगम्यते " इतिव्याख्यानेपि तयोरिति सप्तमी षष्ठी वा आद्ये त्वदुक्तसंबंधस्याधिकरणत्वानुपपत्त्या द्विवचनानुपपत्त्याच कार्यस्यापि सत्त्वमापद्यते ॥ द्वितीये शुद्धाद्वैतपदे षष्ठीतत्पुरुषपक्षे त्वाक्षिप्ताशेषदोषप्रसंगादन्यत्वाभावासिद्धिर्द्विवचनान्यथानुपपत्त्यादिना सुतरां तादात्म्यसिद्धिश्च ॥ अतस्तथाशयेकार्यं मिथ्यात्वमारंभणशब्दादिभ्यइत्येव कारणमात्रसत्त्वं तेभ्यइत्येव वा वदेत् ॥ एवमुक्त्या तु तादात्म्यमेव फलति ॥ भावेचेत्यादिपुरस्त्यसूत्राणामपि तथैवसति संगतेश्चेतिदिक् ॥ यत्तु (अतएवारम्भणशब्दादिभ्यइत्युक्तंनतु सच्छब्दादिभ्यइति) इत्यवादि तच्छ्रुतौ पौर्वापर्याननुसंधानात् ॥ तत्रारंभणवाक्यमेव सदेवेत्यादिवाक्यतः प्रथममितिप्रथमस्याग्रहणानौचित्यात् दृष्टांततः प्रतिज्ञातोपपादकतयाऽऽवश्यकत्वाच्च युक्तं तद्ग्रहणम् ॥ आदिशब्देनच सदेवेत्यादिकमपि संगृहीतमेव ॥ अग्रिमसूत्रेपु भावेसत्युपलब्धिमवरस्य सत्त्वंच कंठरवेण वदता तानि वाक्यानि स्मारितानीतिकिमाम्रेडितेन ॥ भेदादीनामिति ॥ अयंभावः॥ यच्च कार्यस्यासत्त्वे इत्यादितदप्यभिप्रायाज्ञानात् ॥ सर्वस्यैव कार्यस्य वाङ्मात्रारब्धत्वे कार्यात्यंताभावाद्ब्रह्म कस्य कारणं भवेदित्यस्माकमाक्षेपः ॥ तत्र कारणत्वनिर्वाहककार्यसत्त्वस्वीकारिणोऽस्मान्प्रति भेदादिदृष्टांतेन तत्साधनमयुक्तमेव ॥ बहुत्वरूपभेदस्यास्मन्मते जतुघृतयोर्द्रवत्ववद्ब्रह्मणोधर्मत्वात्तत्स्यासत्त्वम् ॥ अथ ब्रह्मप्रतियोगिभेदः संसारादिश्चात्रगृह्यतइतिचेन्मायिकाम्रादिवत्तस्यासत्त्वेपि ऐंद्रजालिकशक्तिवन्मायायाःसत्यत्वाद् ब्रह्मणश्च कर्तृत्वात्तेन तया तस्य प्रदर्शनं संभवति न तथात्वन्मते ॥ किंच तत्प्रतिब्रह्मणोनिमित्तमात्रत्वं जगत्प्रतितूपादानत्वमपि ॥ अतो "यतोवाइमानि ॥ तद्भारमानं ॥ प्रकृतिश्च " इत्यादीनां न मन्मते व्याकोपः तव तु सर्वस्यासत्त्वात्तद्व्याकोपोदुरुद्धरः ॥ स्थाणन्येत्यादि तु प्रलापमात्रम् ॥ शरीरे स्थाणन्यकरभिन्नचरणाभेदस्य समुद्राभिन्नैकतरंगतोऽन्यस्मिन्नपि तरंगे समुद्राभेदस्यच दर्शनेन परस्परभिन्नयोरपि विन्यासयोः पुरुषाभिन्नतायाः पुरुषभेदानाधायकतायाश्च सुयुक्तत्वात् ॥ अतएवपरमाचार्यस्याऽहिकुंडलादिदृष्टांताः संगच्छंते ॥ अन्यथा ते वाध्येरन् ॥ विन्यासानां कल्पितत्वं तु सत्यविन्यासांतराभावसादृश्याभावादिभिरशक्यवचनम् ॥ किंच विजनेसुपुसिंगतस्यपुंसोविन्यासस्यकः कल्पकः ॥ स्वस्य निद्रापराभूतत्वादितरस्यचाभावात् ॥ तदा विन्यासस्याभावे तु निद्राकालिकस्यतस्यानुमितिरबाधिता नोपपद्येत ॥ उत्तरकालेऽनुमितिस्तु परिम्लानंपीनस्तनजघनसंगादुभयस्तनोर्मध्यस्यांतः परिमिलनमप्राप्यसरसम् ॥ इदंव्यस्तन्यासंशिथिलितभुजाक्षेपवशतः कृशांग्याः संतापंवदतिनलिनीपत्रशयनमिति रत्नावल्यादिपु वर्णिता लोके च प्रसिद्धा ॥

किंच जगतोमायिकत्वे मायिकस्यप्रवैधर्म्यप्रतिपादकस्य "वैधर्म्याच्चनस्वप्नादिव"दितिसूत्रस्य विरोधः ॥ ननु "नाभावउपलब्धे"रि-

त्यनेनसर्वथा वाह्यार्थासत्त्वमभ्युपगच्छतो विज्ञानवादिनोमतस्य-खण्डनमुपक्रम्य स्वप्नादिष्वंतरेणाप्यर्थं वासनानिमित्तस्य वैचित्र्यस्य यथाभ्युपगमस्तथाजागरेपि वासनानिमित्तमेववैचित्र्यंनत्वर्थनि-मित्तमित्यभावोवाह्यार्थस्येतितदभ्युपगतंस्वप्नेसर्वथार्थशून्यत्वमभ्युप-गम्यजागरितप्रत्ययेषु तदभावं वैधर्म्यादित्यादिनावैधर्म्यंचजागरिते वाधाभावः स्वप्नेवाधः एवंच स्वप्ने यथाऽर्थशून्यत्वमाश्रीयतेतथा-जागरितेनाश्रयितुंशक्यमितिसूत्रकारेण विज्ञानवादिनोवौद्धमतस्यैव खंडनं कृतं नास्मन्मतस्यास्मन्मते तु स्वप्नस्याविद्यादशायामेव वाधो जगतस्त्वविद्यादशायांन वाधइति वैधर्म्यसत्वान्नसूत्रविरोधइति चेन्न॥ विज्ञानवादिमताद्भवन्मते विशेषाभावात् तन्मते विरोधसत्वे भवन्मते विरोधोनेतिवक्तुं नशक्यते॥ यथा विज्ञानवादिभिः सर्वस्य विज्ञानस्वरूपत्वं वाह्यार्थाभावः स्वीक्रियते तदुक्तंतैः॥ बुद्धिस्वरूपमेकं हिवस्त्वस्तिपरमार्थतः॥ प्रतिभासस्यनानात्वान्नचैकत्वंविहन्यते॥ परि-व्राट्कामुकशुनामेकस्यांप्रमदातनौ॥ कुणपःकामिनीभक्ष्यमितिति-स्रोविकल्पनाः॥ तथाप्येकैवसा वालावुद्धितत्वंपरंहिन इति॥ एवमेव भवद्भिरपिदृष्टिसृष्टिवादिभिर्दृष्टिपदप्रतिपाद्यविज्ञानव्यतिरिक्तासृष्टि-र्नस्वीक्रियते॥ यथातैःस्वप्नदृष्टांतेनवाह्यार्थासत्वंप्रतिपाद्यतेतथा चानुमानंतन्मते॥ स्तंभादिप्रत्ययाः स्वात्मांशमेव वाह्यतयाऽध्यव-स्यंतोमिथ्याभूताः प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययवत् शुक्तिरजतप्रत्ययवच्च॥ स्वप्ने यथा वाह्यार्थाभावाद्देशांतरवर्तिनां स्वशिरश्छेदादीनां च दर्श-नादवश्यं विज्ञानमेव तत्तदाकारेण भासते॥ तथा जाग्रज्ज्ञानानामपि विज्ञानग्राहित्वं मिथ्यात्वं चेति॥ तथैव भवन्मते स्वप्नदृष्टांतेन जाग्रत्पदार्थानां मिथ्यात्वं साध्यते उक्तंच गौडपादैः॥ यथास्वप्नेद्व-याभासंस्पंदतेमाययामनः॥ तथाजाग्रद्द्वयाभासंस्पंदतेमायया मनः॥ अद्वयंच द्वयाभासंमनःस्वप्नेनसंशयः॥ अद्वयंचद्वयाभासंतथाजाग्र-न्नसंशयइति॥ एवंच स्वप्नसाधर्म्येणसर्वंप्रपंच मिथ्यात्वमभ्युपग-च्छतां भवतांमतेपिप्रपंचे स्वप्नवैधर्म्याभावाद् "वैधर्म्याच्चनस्वप्ना-दिव" दितिसूत्रविरोध कथं न स्यात्॥ नचाविद्यादशायामेव स्वप्न स्यवाधोस्माभिः स्वीक्रियते प्रपंचस्य तु ज्ञानेनाविद्यानिवृत्तावेवेतिवैध-र्म्यसत्वात्कुतोऽस्मन्मते सूत्रविरोधइतिवाच्यम्॥ स्वप्नदृष्टांतेन स्वप्नसाधर्म्यात्प्रपंचस्यासत्वमभ्युपगच्छतांमतखंडनायेदं सूत्रं प्रवृत्तं तत्र सूत्रकारस्यायमाशयः यादृशसाधर्म्येण ज्ञाननियर्त्यत्वयाधित-त्वमायाकार्यत्वादिना प्रपंचस्यासत्त्वं साध्यतेतत्साधर्म्यं न प्रपंचस्य॥

किंतु वैधर्म्यमेव प्रपंचे प्रातानिवर्त्यत्वसत्यत्वाऽमायिकत्वादीनां सत्वात् ॥ तादृशवैधर्म्यस्यचत्वयाऽनभ्युपगमात्कथं न विरोधः ॥ अविद्यादशायामबाधमात्रेण वैधर्म्यं न संभवति ॥ अन्यथा त्वन्मतसिद्धपोडशावस्थांतर्गतस्वप्नस्वप्नावस्थादृष्टगजादीनां स्वप्नजाग्रदवस्थायां बाधात्तदवस्थादृष्टानां चाबाधात्तत्रापि वैधर्म्यसत्वात्तेषामपि मिथ्यात्व न स्यात् किंच नस्वप्नादिवदित्यंशेन यथा स्वप्नस्य मिथ्यात्वमसत्यत्व वा तथा प्रपंचस्य नेत्युच्यते त्वन्मते च प्रपंचस्य मिथ्यात्वात्तादृशांशविरोधोपि ॥ नचाविद्यादशायां सत्वान्न तादृशांशविरोधः ॥ अविद्यादशायां सत्वाभ्युपगमे त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं स्वाश्रयत्वेनाभिमतनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वमित्यादीना त्वयाऽभ्युपगतानां तत्रासत्वेन मिथ्यात्वानुपपत्ते.॥ अशिन स्वांशगात्यंताभावस्य प्रतियोगिनः॥ अदित्वादितरांशीवद्विगेपैवगुणादिष्विति चित्सुखोक्तिविरोधश्च ॥ किंच मिथ्यात्वासत्वयोर्वास्तवभेदाभावान्नामांतरस्य च भेदासाधकत्वात्तवाप्यसद्वादित्वमेव दृष्टिसृष्टिवादित्वेन विज्ञानवादित्वमपि ॥ नचात्यतासत्वे प्रतीत्यनुपपत्तिरितिवाच्यं ॥ असद्वादिभिरत्यंतासतामेव स्वाप्नपदार्थानां तत्साधर्म्येण जाग्रत्पदार्थानां च प्रतीतेरभ्युपगमात् यत्तु (स्वाप्नप्रत्यये· सर्वथा सादृश्यस्यानिषेधात् अन्यथा सर्वस्य कथंचित्सर्वसदृशत्वेहतादिप्रपंचस्य भेदादेरासुरव्यामोहायासत्यस्यैव प्रतीयमानतयाऽभ्युपगतस्य प्रभासलीलादेश्च त्वन्मतेपिमायिकत्वेन च तत्रापि तद्विरोधोदुर्वारः स्या) दित्याद्युक्त तदपि न सम्यक् ॥ स्वाप्नपदार्थैः सर्वथासादृश्यस्यानिषेधेपि मिथ्यात्वमायिकत्वादीनां जाग्रत्प्रपंचे त्वयाङ्गीकृतानां निषेधेन सूत्रविरोधस्यानुद्धारात् ॥ यत्किंचिद्वैधर्म्यमादाय सादृश्यनिषेधे चंद्रसदृशेपि मुखे तेजसत्वकलंकित्वादिवैधर्म्यान्नचद्रवदित्यादिव्यवहारापत्ते ॥ अस्मन्मते च प्रपचस्य सत्यत्वेन मिथ्यात्वमायिकत्वादीना मनभ्युपगमेन स्वप्नतुल्यत्वाभावान्न सूत्रविरोध ॥ अहतादिप्रपचस्य आसुरव्यामोहनादिलीलानाच मायिकत्वेऽपि तेषां सूत्रस्थादिपदेन संगृहीताना स्वप्नतुल्यानांप्रपंचे वैधर्म्यसंभवेन नकोपि दोष पदमादधाति॥ अन्यथाऽऽदिपदस्य वैयर्थ्यापत्ते ॥ त्वन्मतेपि शुक्तिरजतादीनामादिपदेन ग्रहणमवश्यकर्त्तव्यम् अन्यथातेष्वविद्यादशाया बाधितेषु स्वप्नवैधर्म्यासत्वेनाविद्यादशायामित्याद्युक्तावपि सूत्रविरोधोद्धारो न स्यात् ॥ किंच प्रपचस्य मायिकत्वे मोक्षसाधनेषु श्रवणमननादिषु प्रवृत्तिर्नस्यात् एकजीववादस्यैव तत्सिद्धांतसमततया तद्भिन्नाना स्वप्नजीववज्जीवाभासत्वेन वामदेवशुकादीनामपिस्वप्नदृ-

प्रमुक्ततुल्यत्वेन गुरुशिष्यशास्त्रादीनामपि स्वप्नतुल्यत्वात्कस्यचिदपि पुरुषस्य मम मुक्तिर्भविष्यतीतिविश्वासासंभवश्च स्यादित्ययमेवार्थः सूत्रस्थचकारेण व्यासैर्दर्शितः ॥ अतोविज्ञानवादिनस्तत्तुल्यस्य तव च मतखंडनायेदं सूत्रं प्रवृत्तं ॥ एतेन (उक्ताशयेन विज्ञानवादिनं प्रति सूत्रस्य प्रवृत्तत्वा) दिति प्रयुक्तं ॥

सहस्राक्षे यच्च मायिकतयोभयसंमतेत्यादिं सूत्रस्यप्रवृत्तत्वादित्यंतं भागं परिहरंति ॥ किंचजगतामायिकत्वइत्यादिना ॥ प्रवृत्तत्वादिति प्रत्युक्तमित्यंतेन ॥ विज्ञानवादमायावादयोः कथमविशेषइत्यतस्तमुपपादयंति ॥ यथाविज्ञानवादिभिरित्यादिना ॥ अत्रप्राञ्चः ॥ शमथविपश्यनायुगनद्धवाहीमार्गोयोग इतितेषांयोगलक्षणंशमथःसमाधिरुच्यते ॥ विपश्यनासम्यग्दर्शनम् ॥ यथायुगनद्धौबलीवर्दौवहतस्तथायोमार्गः सम्यग्दर्शनवाही सयोगस्तेनाचरतीतियोगाचारउच्यते ॥ इतितेषांसम्यग्दर्शनंचसर्वंबाह्यार्थशून्यंविज्ञानं सर्वक्षणिकं सर्वंनिरात्मकमिति ॥ एतच्चभास्करभाष्येपिस्फुटम् ॥ अत्रसर्वक्षणिकत्वंविज्ञानस्कंधस्यक्षणिकत्वात् ॥ निरात्मकत्वमालयविज्ञानातिरिक्तात्माभावात् ॥ बाह्यार्थशून्यत्वंतु विज्ञानस्यैवसाकारत्वात् ॥ प्रत्यक्षत्वाच्च ॥ तथाहि सर्वंविज्ञानमेव ॥ यत्साकारंयत्प्रत्यक्षंतद्विज्ञानमेव ॥ नीलंपीतमित्याद्याकारकंहि विज्ञानमेवप्रकाशते ॥ दृष्टिप्रत्यक्षंचतत् प्रदीपवत् प्रकाशकत्वात् ॥ यन्मते ज्ञानमप्रत्यक्षंतस्यस्वपरोत्पन्नज्ञानयोरविशेषआपद्येत ॥ अस्तितुविशेष ॥ स्वोत्पन्नज्ञानेनप्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वाभवतीति ॥ अतएकमेवविज्ञानंग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदेनप्रत्यक्षंप्रकाशते ॥ यथोक्तंविप्रभिक्षुणा ॥ अप्रत्यक्षोपलंभस्यनार्थदृष्टिःप्रसिद्ध्यति ॥ अविभागोपिबुद्ध्यात्माविपर्यासितदर्शनैः ॥ ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवा-

---

यच्च मायिकतयोभयसमतस्वप्नवैधर्म्यप्रतिपादकस्य वैधर्म्याच्चिनस्वप्नादिवदितिसूत्रस्यविरोधमुक्तवांस्तच्चनसम्यक् । तथाहि नाभावउपलब्धेरित्यनेनसर्वथाबाह्यार्थासत्त्वमभ्युपगच्छतोविज्ञानवादिनोमतस्य खण्डनमुपक्रम्य स्वप्नादिष्वन्तरेणाऽप्यर्थंवासनानिमित्तस्यवैचित्र्यस्योभाभ्यामभ्युपगम्यमानत्वात् ॥ अन्तरेणतुवासनामर्थनिमित्तस्यज्ञानवैचित्र्यस्य मयाऽनभ्युपगतत्वात् ॥ अभावोबाह्यार्थस्येतितदभ्युपगतंस्वप्नेसर्वथार्थशून्यत्वमभ्युपगम्य जागरितप्रत्ययेषुतदभाववैधर्म्याच्चेत्यनेनाह ॥ एवच यथास्वप्नेऽर्थशून्यत्वमाश्रीयते तथाजागरितेनाश्रयितुंशक्यम् ॥ वैधर्म्यात् ॥ वैधर्म्यंचजागरितेबाधाभावःस्वप्नेबाध ॥ अस्मादीत्यातु अविद्यादशायामेवस्वप्नस्यबाधइतरस्यतुनेतिबोध्यम् ॥ एवञ्च कथतद्विरोध ॥ स्वाप्नप्रत्ययै सर्वथासादृश्यस्याऽनिषेधात् ॥ अन्यथा सर्वस्यकथंचित्सर्वसदृशत्वेनअहंतादिप्रपञ्चस्यभेदादेरासुप्त्यामोहायामत्यस्यैवप्रतीयमानतयाऽभ्युपगतस्यप्रभासलीलादेश्च त्वन्मतेपिमायिकत्वेनच तवापितद्विरोधोदुर्वारःस्यात् ॥ अहंत्वादिषुव्यभिचारेणसूत्रासंगतिश्च ॥ एतेन मोक्षसाधनेप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्चेतितत्सूत्रस्थचकारस्यतात्पर्यवर्णयतष्टीकाकारस्योक्तिःप्रत्युक्ता ॥ उक्ताशयेनविज्ञानवादिनंप्रतिसूत्रस्यप्रवृत्तत्वात् ।

निवलक्ष्यते इति ॥ अर्थदृष्टि प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणव्यवहार बुद्धिरेवात्माविभागरहितोपि-भ्रातदर्शनैर्हेतुभिर्ग्राह्यादिभेदवानिवभासतइत्यर्थं ॥ तत्रग्राह्याकार प्रमेय ग्राहकाकार प्रमाण स्वसवित्ति फल इतित्रयमेकस्मिन्नेवविज्ञानेऽपस्यपते ॥ नचैत्रत्रिधाप्रकाशोपि-नानात्व प्रमदातनुवदुपपत्ते ॥ किंच सहोपलभनियमाद्यभेदोनीलतद्धियो ॥ यदैवनील-ज्ञान तदैवनीलमुपलभ्यतेतस्मादभिन्नमित्यर्थं ॥ इतश्चानुमानाद्बाह्यार्थाभाव. ॥ बाह्य-प्रत्ययोमिथ्या ॥ प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययवदिति ॥ इत्याद्याहु ॥ तदेतत्सगृह्यनाक्तस्वरू-पमाहु ॥ **बुद्धिस्वरूपमिति** सर्ववस्तुपरमार्थत बुद्धिस्वरूपविज्ञानात्मकं अतएवैक नचप्रत्ययस्यनानात्वादेकत्वस्यविघात ॥ यथाएकस्मिन्नपिस्त्रीशरीरेविरक्तनाशय इति कामु-कानाकामिनीति श्वादिमासादिर्नाभक्ष्यमिति पृथग्विकल्पना ॥ एवविकल्पनानात्वेपि-यथा सा बाला स्वैकैव तथाऽस्माकबुद्धिरिति तदाशय ॥ **एवमेवेत्यादि** ॥ दृष्टिसृष्टि-वादोभवतामद्वैतसिद्धयादिपुप्रपचित ॥ तत्रदृष्टिश्चज्ञानमेव ॥ नतुचाक्षुषज्ञानमात्रम् ॥ “स्पदादिपुदर्शोनाशो चन” इत्यादौपश्यतेर्ज्ञानसामान्यार्थकतायाअपि सिद्धे ॥ अन्यथा दृष्टिसृष्टिवादेवायो अंधैरधकाराभिभूतैश्चहस्तपरामर्शादिनैवोपलभ्यमानवस्तूनाचामिथ्या-त्वनस्यात् ॥ तस्माद्विज्ञानमेवबाह्यार्थोदृष्टिरेव बाह्यार्थइत्यनर्थांतरम् ॥ ज्ञानस्वरूपमे-वाहुर्नगदेतन्मनीषिण ॥ अर्थस्वरूपभ्रान्यत पश्यत्यन्येकुदृष्टयइत्याद्युदाहरन्तोज्ञानातिरि-क्तबाह्यार्थाभावमेव वदीयामन्यन्ते ॥ ज्ञानस्यैवचग्राह्यादित्रिपुटीरूपभेदवत्त्वमिवेति ॥ **स्वप्नादिप्रत्ययाइति** ॥ जागरितप्रत्ययाइतिभाव ॥ अत्रेदबोध्यम् ॥ स्वाप्नप्रत्ययाहि-तन्मते आलयविज्ञानरूपस्यात्मनएव अशानूबाह्यार्थतयाऽध्यवस्यति इदगृहमयगजइति ॥ नहितदानींपारमार्थिकाबाह्यार्था सति अतिदूरवर्तिदेशातरवर्तिनामप्यनुभवात् ॥ कदाचि दप्यननुभूतानास्वशिरश्छेदमनुष्योड्डुनादीनाचानुभवात् ॥ अतोविज्ञान स्यैवतत्तदाकार स्यतदाबाह्यात्वतयाऽध्यवसायात्तेप्रत्ययामिथ्याभूताएव ॥ अतस्तेपुप्रत्ययत्वेनस्वा माशाना बाह्याथतयाऽध्यवसायिमिथ्याभूतत्वेन च व्याप्तिमादायजागरितप्रत्ययेष्वपिप्रत्ययत्वेन हेतुना तथात्व साध्यते ॥ तन्मतखडनतु (अ० २ पा० २ सू० २८) “नाभावउपलब्धे” इत्यधिकरणेद्रष्टव्यम् ॥ तद्वत्स्वप्नादिदृष्टातनैव भवन्मतेपिमिथ्यात्व साधितमित्यत्रशकरा चार्यपरमगुरुसमतिमाहु ॥ **उक्तचेति** ॥ माण्डूक्योपरिगौडवार्तिकस्थद्वैतप्रकरणे (कारि-का २९।३०) उक्तमित्यर्थ ॥ **यथास्वप्नइति** ॥ एतदर्थंतुतद्भाष्येशकराचार्या ॥ “कथ पुन सतोमाययैव जन्मेत्युच्यते ॥ यथा रज्जा विकल्पित सर्पोरज्जुरूपेणावेक्ष्यमाण सन् एव मन परमार्थविज्ञप्त्यात्मरूपेणावेक्ष्यमाण सत् ग्राह्यग्राहकरूपेण द्वयाभास स्पदते स्वप्ने मायया रज्जामिव सर्प तथा तद्वदेव जाग्रज्जागरिते स्पदतेमाययामन स्पदतइवे त्यथ ” इति व्याचक्षते ॥ तत्रैतदग्रे (कारिका ३१) मनोदृश्यमिदद्वैतयत्किंचित्सचरा चरम् ॥ मनसोह्यमनीभावेद्वैतनैवोपलभ्यतइति दृष्टिसृष्टिवाद तथा (का० ३३) अकल्प कमजज्ञानज्ञेयाभिन्नप्रचक्षतइत्या मनोज्ञानमात्रस्वरूपत्व चोक्तम् ॥ अत्रापि शकराचार्या “रज्जुसर्पवद्विकल्पनारूपद्वैतरूपेणमनएवयुक्तम् ॥ तत्रकिंप्रमाणमित्यन्वयव्यतिरेकलक्षण-

मनुमानमाह ॥ कथंतेनहिमनसाविकल्प्यमानेनदृश्यंमनोदृश्यमिदंद्वैतंसर्वंमनइति-प्रतिज्ञा ॥ तद्भावेभावात्तदभावेऽभावात् ॥ मनसोह्यमनीभावेनिरुद्धेविवेकदर्शनाभ्यास-वैराग्याभ्यांरज्ज्वामिवसर्पेलयंगतेवासुषुप्तेद्वैतंनैवोपलभ्यतइत्यभावात्सिद्धंद्वैतस्यासत्वमि-त्यर्थः'' इत्याहुः ॥ अतस्त्वापि मते सूत्रविरोधस्तदवस्थः ॥ उभयसंमतोवासनासन्ता-नोपि (अ०२पा०२सू०३०) "नभावोऽनुपलब्धेः" इतिसूत्रेण निराकृतइति किं प्रासंगिकेन ज्ञाननिवर्त्यत्वेत्यादि ॥ अत्रज्ञाननिवर्त्यत्वंसौत्रादिपदपरिगृहीतशुक्तिरज-तादौ स्पष्टं स्वप्ने कदाचित्स्वप्नोयमिति ज्ञानेपि कंचित्कालं तदनिवृत्तिदर्शनात् ॥ बाधितत्वं तु स्वप्नेपि जागरणोत्तरं स्वाप्नगजाद्यनुपलंभात् ॥ मायिकत्वं तु विवर्त्ते स्वप्ने ऐंद्रजालिक-वस्तुनि च तुल्यं सूत्रआदिपदेन विवर्त्तेन्द्रजालिकादीनां संग्रहः ॥ ज्ञानानिवर्त्यत्वेत्यादि ॥ "तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे ॥ तस्यसर्वेषुलोकेषुकामचारोभवति ॥ कामान्नी-कामरूप्यनुसंचरन्एतत्सामगायन्नास्ते ॥ हावु ३ अहमन्नं ३ ॥ यस्तुसर्वाणिभूतान्या-त्मन्येवानुपश्यति ॥ सर्वभूतेषुचात्मानंततोनविजुगुप्सते ॥ यस्मिन्सर्वाणिभूतान्यात्मै-वाभूद्विजानतः ॥ तत्रकोमोहः कःशोकएकत्वमनुपश्यतः" इतिबृहदारण्यकच्छां-दोग्यतैत्तिरीयेशावास्यादिषु ज्ञानिनामपि प्रपंचदर्शितायाः श्रावणाज्ज्ञानानिवर्त्यत्वं ॥ प्रपंचस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे ज्ञानिनः शिष्याद्यनुपलब्ध्या प्रवचनासंभवात् अज्ञानि-नश्चानुपसत्तव्यत्वात् मुंडकादिषु ब्रह्मनिष्ठस्यैव तद्विज्ञानार्थमभिगम्यत्वश्रावणाच्च मोक्ष-मार्गोच्छेदः ॥ तस्य सत्यत्वंतु "यदिदंकिंच तत्सत्यमित्याचक्षते" इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ ततएवामायिकत्वं ॥ "तदात्मात्मानँस्वयमकुरुत ॥ सहैतावानास ॥ सर्वंखल्विदं-ब्रह्म ॥ पुरुषएवेदंसर्वं ॥ इदंसर्वंयदयमात्मा" इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥ आदिपदेनोभयत्र यथायथंनिरुपादानकत्वब्रह्मोपादानकत्वादयः ॥ एवं चाविद्यानाशोत्तरमपि प्रपंचस्याबा-धात्तत्कल्पना प्रत्युक्ता ज्ञेया ॥ षोडशावस्थेत्यादि ॥ अद्यत्वेविद्यमानावेदांतादर्शकाराद-यस्तुतिस्रएवपरस्परमिश्रणात्नवावस्थाससचाज्ञानभूमिकाइतिवदंतः संकलनयाषोडशताः दर्शयंतियथाहुः ॥ (श्लो० ९५।९६।९७) जाग्रज्जाग्रतथाजाग्रत्स्वप्नजाग्रत्सुषुप्तिके । एवंत्रैविध्यमापन्नं जाग्रदुक्तंमनीषिभिः ॥ स्वप्नजाग्रत्तथास्वप्नस्वप्नस्वप्नसुषुप्तिके । स्वप्न-त्रयंसमाख्यातमेवंवेदीतपारगैः सुषुप्तिजाग्रत्तथासुप्तिःसुप्तिसुप्तिसुषुप्तिके । त्रैविध्यंहिग-तेत्येवं भेदात्सुप्तिस्त्रथैवचेति ॥ तथा (श्लोकः १८९) बीजजाग्रत्तथाजाग्रन्महाजाग्र-त्तथैवच ॥ जाग्रत्स्वप्नस्तथास्वप्नः स्वप्नजाग्रत्सुषुप्तिके ॥ एवंभेदास्समाख्याताः ससाऽ-ज्ञानस्यभूमयति ॥ व्याचक्षतेचतएव "प्रमाज्ञानं जाग्रज्जाग्रत् शुक्तिरजतादिभ्रमो जाग्रत्स्वप्नः । जाग्रदवस्थायां श्रमादिनास्तब्धीभावः जाग्रत्सुषुप्तिः । स्वप्नमित्रा-दिप्राप्तिः स्वप्नजाग्रत् । स्वप्नेपि स्वप्नो मया दृष्ट इतिबुद्धिः स्वप्नस्वप्नः । जाग्र-द्दशायां वक्तुमशक्यं यत्किंचित्स्वप्नेनुभूयतेतत्स्वप्नसुषुप्तिः । सुषुप्त्यनन्तरायां सात्त्विकीया-सुखाकारावृत्तिः (यदनंतरंप्रबुद्धस्य सुखमहमस्वाप्समितिपरामर्शः) सासुषुप्ति-जाग्रत् तत्रैवयाराजसीवृत्तिः (यदनन्तरन्दुःखमहमस्वाप्समिति प्रबुद्धस्यपरामर्शः

सासुषुप्तिस्वप्न । तत्रैवयातामसीवृत्ति) यदनतरगाढ मूढोदमस्वाप्समिति परामर्श सासुषुप्तिसुषुप्ति" रिति ॥ माग्रस्तुस्वप्नेस्वप्नांतरं स्वप्नस्वप्न । स्वप्नग्रस्वप्नमाग्नागरणस्व- प्नजाग्रत् "स्वप्नेजागरणपये"त्यादिपुराणप्रसिद्धेरितिवाम्नत्रविवर्णयति बीजजाग्रदा- दयश्चेत्यमन्यत्रलक्षिता कुसूलेसस्थितबीज तत्रसर्वोयथाद्रुम । तथायग्रस्थितविधनु व्यक्तिमुपागतम् । बीजरूपस्थित जाग्रद्बीजजाग्रत्तदुच्यते ॥ ससारप्रथमावस्थामहा- मोह सएवहि । सदेवाज्ञानमित्युक्तयत्स्वबोधेननलीयते । कुसूलेसस्थितबीज क्षेत्रेनिक्षि प्यतेयदा अंकुरोन्मुखतायातिसावस्थाजाग्रदुच्यते । इदमेनमहत्तन्नमितिसाध्यैर्निरूप्यते ईक्षणचेतिवेदान्ते. सामान्याहकृतिस्तथा । आनदमयकोशश्चतत्साक्षीत्वीश्वर स्मृत । विशेषाहकृति सूक्ष्माकुरवद्यावहारिकी । महाजाग्रद्बुधै प्रोक्ता व्यष्ट्यवस्थात्रयेतुना । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्येवस्थाजाग्रदितिस्मृता । जाग्रदेवयदाजीवो मनोराज्यकरोतिहि । जाग्रत स्वप्नइवयत्स जाग्रत्स्वप्नउच्यते । लोकप्रसिद्धोय स्वप्न सस्वप्नइतिकथ्यते जातेपि- जागरेजतो स्वप्नदृष्टार्थभासनम् । प्रत्यक्षमिवसस्कारात्स्वप्नजाग्रत्तदुच्यते । षडवस्था- परित्यागेसुषुप्ति ससमीमतेति । केनचित्प्रकारभेदेन विलक्षणाअप्यवस्थाविशेषा विद्या- रण्यचित्सुखादिभिर्दर्शितास्तुप्रकृतेतत्तद्ग्रथेभ्यएवावगन्तव्याइति प्रासगिकवस्तुविस्ताराद्वि रम्यते ॥ स्वप्नेपि स्वप्नातर स्वप्नस्वप्न तादृशस्वप्नविरामे पूर्वस्वप्नएव जागरण स्वप्नजाग्र- दवस्था ॥ तदवस्थेति ॥ स्वप्नजाग्रदवस्था ॥ तथाच भवन्मते स्वप्नजाग्रदवस्था स्थपदार्थाना यथा स्वप्नस्वप्नापेक्षया चिराद्वाधस्तथा प्रपचस्य सर्वस्वप्नापेक्षयाऽतिचि- रादपि सइति साधर्म्यस्यसिद्ध्या चिरकालावस्थानोत्तरमपि बाधोजगतोन स्वप्नादि- तोवैधर्म्याऽपादक ॥ देवालयादौद्वारस्तंभादिजटितशुक्तिशकलेपु कस्यचिद्बहुदिना- वधिरजतबुद्धेरसुवर्णेनेऽपि उत्तरक्षण एव बाधितरजताद्वैधर्म्यं चिरकालानुवृत्तमिथ्यारजते न शक्य वक्तुम् ॥ यथा कथचिद्वैधर्म्यस्य तु सर्वत्रैव सभवेन तत्रापि वैधर्म्याग्रहे सति साधर्म्यव्यवहार एवोच्छिद्येत ॥ तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वस्यैव सादृश्यपदार्थ त्वात् ॥ भूय पदेन यत्किंचिद्वैधर्म्यंसर्वत्र सुलभ मूलेऽविवक्ष्यते ॥ अतोज्ञाननिवर्त्यत्व- बाध्यत्वमायिकत्वादिभूयोधर्माणा प्रपचे स्वप्नादौ चाभीकारात्साधर्म्यस्यैव सिध्यासूत्र- विरोधस्तदवस्थ ॥ किंच न स्वप्नेत्यादिमिथ्यात्त्वम् ॥ सदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीय- त्वम् । असत्यत्व ॥ सन्मात्रभिन्नत्व ॥ इद सन्मतमेवानुसृत्योक्तम् ॥ वस्तुतस्त्व सत्यमिथ्येत्यर्थांतरम् ॥ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमिति मिथ्यालक्षणमद्वैत सिद्ध्यादिषुस्पष्ट ॥ स्वाश्रयत्वेनेत्यादि ॥ इदमपिलक्षणचित्सुखेन (परिच्छेद १ कारिका ११) सर्वेषामपिभावानास्वाश्रयत्वेनसम्मते ॥ प्रतियोगित्वमत्यन्ताभावप्रति मृषात्मतेनीति सगृहीत ॥ तत्रैव "घटपटादीनाभावानांस्वाश्रयत्वेनाभिमतास्तत्वादयोयेत न्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितैवतेषांमिथ्यात्व नहितेषामन्यत्रसत्तासभवति तत्रापिचेत्सा नस्यात् तदागलेपादुकन्यायेनमृषात्वमेवपर्यवस्येत्" इतिव्याख्यातमपि ॥ तत्रासत्त्वेनेति

प्रापचिकघटादिषुप्रागुक्तलक्षणासत्त्वेन ॥ अविद्यादशायातेषा सत्वागीकारेवर्तमानकालिक-प्रतिषेधाप्रतियोगित्वस्यापत्यास्त्वाश्रयभूताविद्यानिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्यापत्याच तेषुलक्षणासत्त्वमितिभाव ॥ अशिनइति ॥ चित्सुखकृतप्रत्यक्तत्वप्रदीपिकाया प्रथम-परिच्छेदेप्रागुक्ताग्निमेय (१२) कारिका ॥ विवृताचतत्रैव "विमतपट एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगीअवयवित्वात् पटान्तरवत् एवमेवतद्गुणकर्मजात्यादयोऽपि एतत्तन्तुनिष्ठाभावप्रतियोगिन तद्रूपत्वात् इतरतत्तद्रूपवदिति एवमादिप्रयोगास्सर्वत्रोहनीया" इति ॥ एवचाशिन पटादय स्वाशा तत्वादय एतत्तन्तुपटोनास्तीति प्रतीतिसाक्षिकात्यन्ताभावस्यपटादय प्रतियोगिनइत्यर्थ ॥ अविद्यादशायासत्वागीकारेतद्विरोध स्पष्टएव ॥ एतदनुरोधेनप्रतीतिकालेपिपदार्थात्यन्ताभावस्वीकारेतुसाधर्म्यगलेपादुकावदापतित ॥ वस्तुतस्तुतवतूलाविद्याकार्यस्वस्वप्नादेस्तन्निवृत्त्यानिवृत्तिर्मूलाविद्याकार्यस्य प्रपञ्चस्य च तन्निवृत्त्यानिवृत्तिरिनि स्वप्नादिजाग्रत्प्रपचयो स्वसाक्षात्कारणाविद्यास्थित्यधीनस्थितित्वेनतन्निवृत्तिनिवर्त्यत्वेनचसाधर्म्यमबाधमत सुस्थ सूत्रविरोध यत्किञ्चिद्वैधर्म्यं तुसर्वथासजायतीयेष्वपि घटादिषुप्रतिव्यक्ति शक्यवक्तुमिति किन्तेन ॥ नामातरस्येति ॥ घट कुम्भइत्यादिपर्यायरूपस्य ॥ नहि घटात्कुम्भोभिन्नोभवति ॥ निषेधेनेति सूत्रक्तानिषेधेन ॥ अनुद्धारादिति ॥ स्वन्मतइतिशेष ॥ अहंतादेरिति ॥ इदमत्रहृदयम् ॥ महत्वाक्षे अहतादेरपि प्रपचत्वमसत्समतमिव दर्शयित्वासूत्रविरोधोदत्त ॥ वय तु मिथ्यापदार्थाना प्रपचत्वमेव न वदाम ॥ नहि जाग्रदवस्थायामनुभवमात्रेण प्रपचत्व शक्य वक्तुम् ॥ शुक्तिरजतगधर्वनगरैंद्रजालिकादिषु तत्प्रसगात् ॥ नचेष्टापत्ति सूत्र आदिपदेन परिगृहीतेभ्यस्तेभ्योपि वैधर्म्यस्य प्रपचे बोधनात् ॥ तेषाप्रपचात पातित्वे तदनुपपत्ते ॥ आदिपदेन तेषा सग्रहस्तु तवापि समत ॥ शकराचार्यै "एवमायादिष्वपियथायथबाध" इति व्याख्यानात् ॥ अत शुक्तिरजतादिवत्ससारप्रभासलीलादेरपि सूत्रआदिपदेन सग्रह ॥ मिथ्यात्वाविशेषात् ॥ तेन ससारादिवैधर्म्यमपि प्रपचेऽभीष्टमेवास्माक ॥ अतोन सूत्रविरोध ॥ नापि सूत्रासगति अहतादौ स्वप्नसाधर्म्यस्येष्टत्वात् ॥ एतेनैव (अहतादिषु व्यभिचारेण सूत्रासगतिश्च) त्यादितदुक्तिरपास्तेत्याहु ॥ नकोपीति ॥ पदमादधातीति ॥ अस्मन्मते चरणमादधाति ॥ लेशतोपि नापद्यतइत्यर्थ ॥ अन्यथेति ॥ जाग्रदवस्थायामनुभूयमानाना शुक्तिरजतसमारादीनाप्रपचत्व स्वीकृत्य अग्रापरिग्रहे ॥ सूत्रस्यचकारपरिगृहीतस्त्वस्य मोक्षे प्रवृत्तिव्याघातइत्यर्थं समर्थयितुमाहु ॥ किंचप्रपचस्येत्यादि ॥ मतद्वयेऽपि बाह्यप्रपचस्य मिथ्यात्ववादिज्ञानवादिनोमायावादिनश्च मोक्षसाधनेषु प्रवृत्तिर्न स्यात् ॥ प्रवृत्तेर्गुरुशास्त्रादियाह्यार्थतन्त्रत्वात् ॥ याह्यार्थाना चासत्यादितिभाव ॥

एव च सर्वप्रपच कारणात्मना सत्यएवेतिसिद्धम् ॥ किंच अस्तिभातिप्रियरूपनामचेत्यशपंचकआद्यत्रयंब्रह्मरूपमायारूपंद्वयपरमिति यन्नामरूपयोर्मायिकत्वमुक्त तदसंगत ॥ अस्तिभातिप्रियरूपाणा

ब्रह्मत्वेन कथितानामपि मायिकत्वापत्तेः ॥ नामरूपयोर्यथा कल्पितसामानाधिकरण्येन प्रतीतिः घटादिसत्वे सत्वं तदभावेऽभावस्तथैवास्तिभात्यादीनामपि सामानाधिकरण्येन भानात्तेषां मायिकत्वं नास्तीति वक्तुमशक्यत्वात् ॥ नच तेषां ब्रह्मस्वरूपत्वान्नमायिकत्वमिति वाच्यं ॥ " तदात्मनँस्वयमकुरुत ॥ बहुस्यांप्रजायेय नामरूपेव्याकरवाणी " त्यादिश्रुत्यानामरूपयोरपि ब्रह्मस्वरूपत्वात् तस्मादस्तिभातिप्रियंरूपंनामचेत्यंदापंचकमित्याद्यसंगतमेव ॥ नामरूपयो मायिकत्वे प्रमाणाभावात् ॥ पचानामपि ब्रह्मरूपत्वात् ॥ " नामरूपाद्विमुक्त " इत्यादिश्रुतिस्तु विदुषोब्रह्मणि लयावस्थायां पृथङ्नामरूपाभावं प्रतिपादयति नतु नामरूपयोर्मिथ्यात्वम् ॥

सहस्राक्षे एवचेत्यादि श्रुति सगतेत्यत भाग दूषयति ॥ एवंचसर्वंइत्यादिना ॥ नतुनामरूपयोर्मिथ्यात्वमित्यंतेन ॥ सत्यएवेतिसिद्धमिति ॥ " एतदात्म्यमिदँ सर्वंतत्सत्य " इत्यादिश्रुतिभि (अ० २ पा० १ सू० १६) " सत्वाच्चावरस्य " (सू० १८) "युक्ते शब्दातराच्च " इत्यादिसूत्रैश्च सिद्ध ॥ यदि सूत्रकारोऽस्य मायामात्रतामभिप्रैष्यत्तर्हि मायामात्र त्विस्वनेन सध्यसृष्टेरिव अस्यापि तथात्व स्पष्टमेवाऽसाधयिष्यत् ॥ साधयति तु अस्य तदनन्यत्व सत्व असद्व्यपदेशस्य चाव्याकृतत्वपरत्व स्वप्नसृष्टेरेव च मायामात्रत्व ॥ अत सत्कार्यवादएव सूत्रकाराभिप्रेत ॥ अत्र " असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसंभवाभावाच्छक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यं" इत्याद्य साङ्ख्याद्युक्तायुक्तयोऽप्यनुसधेया । किंचास्तिभातीत्यादि ॥ अयभाव ॥ यत्तु (एतयोर्मायारूपत्वस्य दर्शितत्वा) दित्युक्त तत्तु पूर्वंनामरूपयोर्मायिकत्वस्य क्वापितेनोपपादनस्यादर्शनादुच्छम् ॥ किंच तयोर्मायिकत्व युक्तिसिद्धमित्युच्यते श्रुतिसिद्धमिति वा ॥ नाद्य या या युक्तिर्घटनिष्ठनामरूपयोस्तथात्वसाधिकोच्येत सा सा तन्निष्ठास्तित्वादीनामपि तथात्व साधयेदेवेति " आद्यत्रयब्रह्मरूप " इत्यभ्युपगमविरोध ॥ तयोरप्यस्तित्वादिक प्रतीयतइति तयोरप्यशत्रय सत्यमशद्वय मिथ्येतिस्वीकारेऽनवस्था ॥ " नामैवैनंनजहाति ॥ यदेजतिजगतियच्चचेष्टतिनाम्नोभागोऽय " इत्यादिकश्रौतमानमप्यत्रानुसधेयम् ॥ युक्त्यनुकूलत्वात् युधिष्ठिरादिनामभिरद्यापि व्यवहारात् ॥ सर्वथामिथ्यात्वे तन्नामोच्चार-

---

एवच सर्वनामरूपात्मकजगन्मायिकमितिसिद्धम् ॥ एतेन अस्तिभातिप्रियरूपनामचेत्यशपचकम् ॥ आद्यत्रयब्रह्मरूपमायारूपद्वयपरमिति यन्नामरूपयोर्मायिकत्वमुक्त तदसहमानेन जगद्रूप द्वय परमिति पाठस्य कथञ्चित्स्वसमतत्वप्रतिपादनायनामरूपविभेदेजगत्क्रीडतियोयतइति स्वगुरुसमतिसुप यस्येश्वरस्य नामरूपयो प्रकाशकत्वे कर्तृत्वान्नामरूपयोरीश्वररूपत्व यदुक्त तदपि निरस्तम् ॥ एतयोर्मायारूपत्वस्य दर्शितत्वात् ॥ अन्यथा पञ्चानामपि ब्रह्मरूपत्वेन त्रयाणा विशिष्य तद्रूपत्वकथन न सगच्छेत ॥ अतएव विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तइतिश्रुति सगता ॥

णपूर्वकथाद्वाद्विव्यवहारोच्छेदप्रसगाच्च ॥ न द्वितीय ॥ तयो सत्यतायाएव श्रुति-
सिद्धत्वात् ॥ बृहदारण्यके तृतीयाध्यायेऽत्यब्राह्मणे “ त्रयवाइदनामरूपकर्मेते
षानाम्नावागित्येतदेपामुक्थमतोहिसर्वाणिनामान्युत्तिष्ठत्येतदेपा ५ सामैतद्धिसर्वैर्ना-
मभि सममेतदेपाव्रह्मैतद्धिसर्वाणिनामानिबिभर्ति ॥ अथरूपाणाचक्षुरित्येतदेपामुक्थमतो
हिसर्वाणिरूपाण्युत्तिष्ठत्येतदेपा ५ सामैतद्धिसर्वैरूपै सममेतदेपाब्रह्मैतद्धिसर्वाणिरूपाणि-
बिभर्ति ॥ अथकर्मणामात्मेत्येतदेपामुक्थमतोहिसर्वाणिकर्माण्युत्तिष्ठत्येतदेपा ५ सामैत
द्धिसर्वै कर्मभि सममेतदेपा ब्रह्मैतद्धिसर्वाणिकर्माणिबिभर्ति ॥ तदेतत्त्रय सदेकमयमा-
त्मात्मोएक सन्नेतत्त्रय तदेतदमृत सत्येनच्छन्न प्राणोवाअमृत नामरूपेसत्यताभ्यामयप्राण-
श्छन्न ” इति श्रूयते ॥ अर्थस्तुतत्रैवाध्याये चतुर्थब्राह्मणेपूर्व “ आत्मैवेद मग्रआसीत् ”
इति सर्वस्यात्मरूपत्व प्रतिज्ञाय अग्रे सृष्टे पूर्वमव्याकृतस्य जगतोनामरूपाभ्या व्याकरण
मुक्त तदेत प्रपचयितुमिदमुच्यते ॥ तत्र इद परिदृश्यमान वैनिश्चयेन त्रयमेव कि तत् त्रय
तदाह नाम रूप कर्म इति ॥ तेपा नामादीना मध्ये नाम्ना व्याकृताना घटपटादिशब्दाना
वागित्येतत् वागिंद्रिय समष्टिरूपा भगवतोवाग्वा एपा उक्थमुपादानकारण हि यत
अतोवाच सकाशादेव सर्वाणि नामानि उत्तिष्ठंति अनुभवयोग्यानि भवति ॥ एतत्
वागित्येतत् एपा विशेपभूताना नाम्ना साम समत्वात्सर्वेषा सामान्य ॥ तदेव विवृणोति ॥
हि यत एतत् सर्वैर्नामभि सम मृदिव घटादिभि ॥ एतत् एपा नाम्ना ब्रह्म आधार-
भूत ॥ तदेवाह एतत् हि यत सर्वाणि नामानि बिभर्ति धारयति पुष्णाति च ॥ अथ
रूपाणा रोहितपीतादीना व्याकृताना चक्षुरित्येतत् चक्षुरिंद्रिय तत्समष्टिभूत त्वष्ट्राख्य
भगवच्चक्षुर्वा उक्थ उपादानकारण इत्यादिपूर्ववत् ॥ “त्वष्टार ँ रूपाणिविकुर्वत विपश्चि ॥
त्वष्टारूपाणामधिपति ” इत्यादिश्रुत्यतरात् ॥ अथ कर्मणा नानाचेष्टारूपाणा आत्मेत्ये
तत् शरीर समष्टिभूत विराट्स्वरूपवा ॥ उक्थ उपादानकारणमित्यादिपूर्ववत् ॥ तदेतत्
पूर्वोक्त नामरूप कर्मेति त्रय त्रिधादृश्यमान सत् एक ब्रह्मरूपत्वात् घटकुडिकाशरावा
मृदिव ॥ तदेवाह ॥ अयमात्मेति ॥ नामरूपकर्मण्यात्मा ब्रह्मैव ॥ आत्मशब्द परब्रह्म-
पर ॥ एतेन “आत्मैवेदमग्रआसीत्” इति दृढीकृत ॥ ननु वागाद्युपादानकानामेपा
कथमात्मत्वमतआह ॥ आ मा उ एक सन् पूर्वोक्तरमणेच्छया एतत्त्रय वागादित्रयरूपो-
पिसएव ॥ प्रगृह्यत्वान्नसधि ॥ त्रिधाकरणस्य फलमाह ॥ तदेतदमृतसत्येनछन्न ॥ अमृत
मरणहीनमानदरूप स्वस्वरूप सत्येन अभिव्याभूतेन कार्येणाच्छादित ॥ तदेतत्स्फुटीकरोति ॥
“ प्राणोवाअमृत नामरूपे सत्य ” इतिप्राण सर्वक्रियाशक्ति सर्वजीवनहेतु परमात्मा
अनुगमाद्यधिकरणबोधित ॥ ताभ्यामय प्राणच्छन्न ॥ ताभ्या व्याकृताभ्या नामरूपाभ्या
अय प्राण परमात्मा पिहित ॥ सर्वनामासर्वरूप सर्वात्मक सन्नपि क्रीडेच्छया
तत्तद्रूपे तत्तन्नाम नियमनाद्रूपाणा नाम्ना च भेदादिदानीं परस्परानतिप्रसक्तपरि-
च्छिन्नतत्तन्नामरूपा पृथक्पृथक्पदार्थाएवानुभूयते न तु सर्वरूप परमात्मा ॥
अत स्वव्याकृतसत्यनामरूपाभ्यामेवाय पिहित ॥ अतएव नानाव्यवहारा ॥ एतदेव

तद्व्याकरणस्य फलं ॥ व्याकरणप्रकारस्तूच्यते ॥ तत्र वस्तुत स्वाभाविकमपाकारसर्वरूप, स ॥ "यदेकमव्यक्तमनतरूप विश्व पुराण तमस परस्तात् ॥ विश्वतश्चक्षुरुतविश्वतो-मुख ॥ सहस्रशीर्षापुरुष ॥ समोमशकेन समोनागेन ॥ सर्वतः पाणिपादात" इत्या-दिश्रुतिस्मृतिभ्य ॥ क्वचिद्रूपस्य निषेधस्तु लोकइव व्याकरणापरिच्छिन्नमात्रस्यैव "नम-दृशेतिष्ठतिरूपमस्य"तिबृहदारण्यश्रुते ॥ अतएव अनतरूपस्य तमस परस्तादिति प्रकृतित परत्वमुक्त ॥ अधिकं च साकारवादे वक्ष्यते एव नामानि सर्वाण्यपि तस्यैव वाचकानि ॥ "ॐमित्येतदक्षरमिदसर्वं तस्योपव्याख्यान नामानिसर्वाणियमाविशति" इत्यादि श्रुतिभ्य ॥ सर्वेषा तदधीनत्वात्तत्तच्छब्दाभिधेयत्ता ॥ अन्येषा व्यवहारार्थंवि-प्यते व्यवहर्तृभिरित्यादि महाकौर्मादि स्मृतिभ्यश्च ॥ "अनामाऽगोत्र" इत्यादौ क्वचि-न्निषेधस्तु लोकइव व्याकृतस्य परिच्छिन्नमात्रस्य नाम्नएव गोत्रादिसाहचर्यात् ॥ एव "स सर्वनामास च सर्वरूप" इत्यादीनि श्रीभागवतवाक्यान्यप्यनुसधेयानि ॥ नमो-स्त्वनताय सहस्रमूर्तये सहस्रनाम्ने पुरुषायशाश्वते इत्यादीनिच ॥ अत्र सहस्रशब्दो ऽसख्यपर एव स्वयमेव वस्तुत सर्वरूप सर्वनामा सन्नपि यदा क्रीडार्थमात्मनइद जगत् सिसृक्षति तदा नामरूपविभागमतरा घटोऽय पटोऽयमित्यादिनानाव्यवहाराणामसम-वात् ॥ सदशादाविष्कृतपचमहाभूतादीभ्यस्तत्तदेकैक स्वीय रूप पृथक्पृथगाविष्कृत्य तत्र तत्रस्वनामसमुदायात्तत्तन्नामानि वेदाख्यस्वस्वरूपानुरोधेन नियमयति ॥ अतएवेदानीं नामरूपयो परिच्छेदोदृश्यते ॥ कबुग्रीवादिमदेव घटस्य रूप घट॰ कलशइत्यादीनि परि-गणितान्येव नामानि इति ॥ इदमेव नामरूपयोर्व्याकरण ॥ अतएव च श्वेतकेतुविद्यायां "सेयदेवतैक्षत" इत्यादिना "नामरूपेव्याकरवाणि" इतीच्छा तत "नामरूपेव्या करोत्" इतिव्याकरण चाम्नायते ॥ यदि नामरूपे विवर्तात्मके स्याताम् तर्ह्यभ्रातस्ये-श्वरस्येक्षणगोचरौ न भवेताम् नचात्र "अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्य"तिश्रवणान्नाम-रूपेजीवकल्पिते एवेतिशक्य इमामेवाशकामपाकर्तुंप्रवृत्ते (अ॰२ पा॰४ सू॰२०) ' सज्ञामूर्त्तिकॢप्तिस्तुत्रिवृत्कुर्वत्उपदेशात्' इत्यधिकरणेपरमात्मनैवतेव्याकृते इति-सूत्रकृताव्यवस्थापनात् सूत्रार्थस्तुसज्ञामूर्त्यो नामरूपयो कॢप्ति निर्माणत्रिवृत्कुर्व-त तेजोबन्नानिप्रविश्यैकैकमितरसगतकुर्वत परमात्मनएव ॥ नतुजीवस्यत्रिवृत्कर-णात्पूर्वं शरीराद्यनिष्पत्त्यातत्प्रवृत्तेरेवायोगादित्याशय ॥ कुतएतत् उपदेशात् उप-समीपेतस्मिन्नेववाक्ये त्रिवृत्करणस्यनिरूपणादितिज्ञेय ॥ तुर्जीवकर्तृकत्वशकानिरासा-र्थं ॥ भगवद्भाष्येपीद सूत्रमेवपरमेव ॥ यदितुनामरूपेजीवाविद्याकल्पितेअभविष्य तानतर्हिसूत्रकार एवव्यवस्थापयिष्यत् ॥ अतोनतयोर्मिथ्यात्वश्रुत्यादिसम्मत ॥ व्याकरणप्रकारश्च बृहदारण्यके तृतीयेऽध्याये पुरुषविधब्राह्मणाख्ये चतुर्थब्राह्मणे (खड ७) "तद्धेदतर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेवव्याक्रियतासौ नामायमिद रूप इति तदिदमप्येतर्हिनामरूपाभ्यामेवव्याक्रियतेऽसौ नामायमिद रूपइतिसपुषइहप्रविष्ट" इत्यादिषु श्रूयते ॥ एव छांदोग्यबृहदारण्यकादिषु नामरूपव्याकरण सृष्ट्यारंभे परमात्मनैव

कृतमिति स्पष्टतया श्रावणादनन्यगतिरन्य तु तयो परमा मेक्षणगोचरत्व तदा वस्त्वतरा-भावात्परमात्माभिन्नस्य सर्वेषा तेषा स्वभावतस्तदीयत्व च ननु यदिनामरूपे न जीवकल्पिते किंत्वीश्वरेणैवस्वयेतत्तद्रूपेतानि तानिनामानि स्वरूपवेदानुसारात्सकेतितानि तर्हिजीवाना कथतत्सकेतग्रहइति चेत् ॥ परमात्मन सकाशात्प्रथमोत्पन्नेनब्रह्मणासकेतोगृहीतस्ततो-ऽन्यै परपरयेति जानीहि ॥ जीवकल्पितत्वेतु तेषामनेकत्वादेकेनयस्मिन् रूपेगजइतिसके-त्येततत्सिन्नेवजीवातरेणाश्वइतीतिमहत्येव्यवस्थास्यात् ॥ जीवैकत्वेतु बधमोक्षादिव्यवस्था-भग ॥ कल्पितत्वपक्षे सकेतग्राहकपरपरादिकचनापेक्ष्येत भ्रमेवृद्धोपदेशापेक्षाभावात् ॥ सस्कारजनकयो प्रतीयमानातिरिक्तसत्यनामरूपयोर्ब्रह्मणि तत्सादृश्यस्य च त्वन्मतेव-कुमशक्यत्वादपि न कल्पनोपपत्तिरितिदिक् ॥ परमेश्वरः स्वयव्याकृत्य ब्रह्मणसकेत ग्राहितवानित्यत्र मानतु पुरुषसूक्ते "वेदाहमेत पुरुषमहात ॥ आदित्यवर्णं तमस-स्तुपारे । सर्वाणि रूपाणिविचित्यधीर । नामानि कृत्वाभिवदन्यदाऽऽस्ते । धाता पुरस्ता-द्यमुदाजहार । शक्र प्रविद्वान् प्रदिशश्चतस्र " अर्थस्तु ॥ अहब्रह्मा एतपूर्वोक्त महात पूज्यव्यापकच पुरुषपरमेश्वर वेदजानामि ॥ कीदृश आदित्यवर्णनिरतिशयप्रकाशस्वभाव ॥ ननु वेद्यत्वात्सधर्मकत्वाच्च प्रकृत्यवच्छिन्न स्यादितिशकानिरासार्थमाह ॥ तमसस्तुपारे ॥ तु शकानिरासे ॥ प्रकृते परतोवर्तमान ॥ तादृशस्य वेदनेकारणमाह ॥ सर्वाणीति ॥ यत् यस्मात् य परमात्मेतिवा सर्वाणिरूपाणिविचित्य सृष्टिकाले पृथक्कृत्य धीरोऽनु-द्विग्न पूर्वसर्गानुसधायीतियावत् ॥ तेषानामानिकृत्वा सकेत्य अभिवदन् मा सर्वत शिक्षयन् आस्ते ॥ तस्मात्तवा अहवेदेत्यन्वय ॥ तेनस्वेच्छयैवमज्ञानगोचर सोभूदिति-भाव ॥ एव धाताब्रह्मा पुरस्तात्सृष्ट्यारभकाले यनामरूपव्याकर्तारपरमात्मान उदाजहार ॥ तत्रशक्र ग्रहणशक्तिमान् इद्र प्रविद्वान् श्रोता प्रदिश आधिदैविक्यो दिग्देवता श्चतस्रश्चश्रोत्र्य ॥ इति ॥ अत्रापि तमस पारे वर्तमानस्य रूपनामविभाजक वकथने तयो-र्मायिक वशका निराकृता ॥ एव ब्रह्मणएवनामरूपप्रादुर्भाव प्रथममुडकाद्यखडेश्रूयते "तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपमन्नचजायते " इति ॥ एव नामरूपयो सत्यत्वादेव तर्कपादे (सू ५) "औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सबधोऽव्यतिरेकश्चार्थेनुपलब्धे तत्प्रमाण बादरायणस्यानपेक्षत्वात् " इत्यधिकरणे जैमिनिना शब्दार्थसबधस्यनित्यत्व निर्णीत ॥ महाभाष्यकृता च पस्पशान्हिके "सिद्धेश·दार्थसबधे " इतिवार्तिक " सिद्धेशब्दे अर्थेसबधेचेति " इत्यादि विवृण्वता सिद्धशब्दस्य नित्यपर्यायता च दर्शपर्यायता च दर्शयता नामार्थतत्सबधाना त्रयाणामपि नित्यत्व स्वीकृतम् ॥ शब्दानामपि नित्यत्व तत्रैव जैमिनिना (सू ६) " कर्मैकतत्रदर्शनात् " इत्यादिषड्सूत्र्याक्षिप्य (सू १२) "समतुतत्रदर्शनम्" इत्यादिभि "लिंगदर्शनाच्च"त्यतैर्द्वादशभि सूत्रैर्युक्ती "वाचाऽ विरूपनित्यया" इत्यादिप्रमाण चाश्रित्य सम्यक्समर्थितम् ॥ उत्तरतत्रेपि (अ १ पा. ३ सू २८) शब्दइतिचेन्नात प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्या " इत्यादावेतत्सुष्टु प्रपचित ॥ तेन प्रचोदितायेनपुरासरस्वतीवितन्वताऽजस्यसतींस्मृतिंहृदि ॥ स्वलक्षणाप्रादुरभूत्किलास्यत

इतिवेदरूपशब्दस्य ब्रह्माभिन्नत्वबोधकानि श्रीभागवतादिवाक्यानि (अंश. १ अ. २२) काव्यालापाश्चये केचिद्गीतकान्यखिलानिच ॥ शब्दमूर्तिधरस्यैतेविष्णोरंशामहात्मनइत्यादीनि लौकिकशब्दानामपि तद्रूपत्वप्रतिपादकानि विष्णुपुराणप्रथमांशादिवचनानि चानुकूलानि ॥ रूपनित्यत्वं चाधिकं साधयिष्यते ॥ एवं नाम्नः अमायिकत्वात्सिद्धत्वाद्भगवद्रूपत्वादेव नारायणप्रपाठके “ यदेजतिजगतियच्चचेष्टतिनाम्नोभागोऽयं नाम्नेस्वाहा” इति श्रूयते ॥ तस्मान्नामरूपयोर्मायिकत्वकल्पनं नामरूपे सत्यमिति पूर्वोक्तादिश्रुतिशतबाधितमेव ॥ यच्च (पंचानामपि ब्रह्मरूपत्वेने) त्यादि तदकिंचित्करम् ॥ अस्माकं तद्वचनस्वीकारे निर्बंधाभावात् ॥ जगद्रूपेण परिणतस्य सच्चिदानंदरूपस्यैवास्तिभातिप्रियात्मनाप्रतीतिर्नामरूपयोस्तु परिच्छेदमात्रेण कार्यत्वमिति त्रयाणां विशिष्य तद्रूपत्वकथनस्यापि कथंचित्संभवाच्च ॥ याऽपि “विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः” इति श्रुतिर्दर्शिता । साऽपि न तयोर्मिथ्यात्वदर्शिका ॥ इदं हि वाक्यं तृतीयमुंडके द्वितीयखंडे पठ्यते “यथानद्यः स्यंदमानाः समुद्रेऽस्तंगच्छन्तिनामरूपे विहाय ॥ तथाविद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परंपुरुषमुपैतिदिव्यम् ” इति ॥ अत्रोक्तरीतिकव्याकरणदशापरिच्छिन्नादमुक्तदशायां स्वदेहमात्रनियतात् नामरूपाद् विमुक्तइति तत्रार्थः अतएव नामरूपादित्येकवचनं ॥ नामविशेषविशिष्टाद्रूपाच्छरीरादिति वा समुद्रंप्रविष्टायानद्यानहि रूपं नश्यति ॥ किंतु समुद्रएवांतर्भवति आधारस्य तत्रैवास्तंगतत्वात् ॥ अंतर्भूतत्वादेव पृथक्रूपानुपलब्ध्यातेन नाम्ना तदा व्यवहारः ॥ किंतु समुद्रइत्येव सः ॥ एवमत्रापि ब्रह्मभूतस्य स्वदेहमात्र नियतपरिच्छिन्ननामरूपत्यागात्सर्वरूपत्वं सर्वनामत्वं च सिध्यति ॥ अतएव तत्र “निरंजनः परमंसाम्यमुपैति ” इति पूर्वमुक्तं ॥ नत्वनया श्रुत्या तयोर्मिथ्यात्वं बोध्यते ॥ मिथ्यात्वे ततोविमुक्तिरपि न वस्तु युक्ता ॥ नहि शशशृंगाद्गंधर्वनगराद्वा कोऽपि मुच्यते ॥

यत्तु (अत्रोद्देश्यतावच्छेदककालावच्छिन्नत्वस्यौत्सर्गिकस्य विधेये भाननिर्वाहाय ज्ञानसमकालमेव मुक्ति) रित्युक्तं तन्न साधीयः ॥ यथा द्रव्यं गुणवदित्यादौ द्रव्यत्वसमकालिकत्वं गुणे भासते तथाऽत्र भानासंभवात् ॥ तथाहि ज्ञानपदेन ब्रह्मात्मकं ज्ञानं विवक्षितमखंडाकारवृत्तिरूपं वा ॥ नाद्यः तादृशज्ञानस्याधुनापि सत्वेन मुक्तेश्चासत्वेन ज्ञानसमकालत्वस्य मुक्तावसंभवात् ॥ तादृशज्ञानस्य नित्यत्वाच्छ्रवणाद्यसाध्यत्वेन तदर्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च ॥ न द्वितीयः अखंडाकारवृत्तेः स्वल्पकालावस्थायित्वेन मुक्तेश्च स्वरूपावाप्तिरूपाया नित्यत्वेन ज्ञानोत्तरयावत्कालावस्थायित्वेन वा तत्समकालत्वासंभवात्किंच ज्ञानसमकालमेव मोक्षस्वीकारे जीवन्मुक्त्यभावः स्यात् अज्ञानस्य ज्ञानेन नाशे उपादाननाशाद्देहादीनामपि नाशात् नचापरोक्षज्ञानफलपरोक्षज्ञानवत्स्येव जीवन्मुक्तिव्यवहारइति वाच्यं तत्प्रतिपादकश्रुत्याद्यभावेन तादृशज्ञानसत्वे प्रमाणाभा-

चात् अपरोक्षकल्पमित्यनेनापरोक्षन्यूनत्वविवक्षणे शास्त्राच्छाब्दज्ञा-
, नवतामपि तादृशज्ञानसत्वेन जीवन्मुक्तिप्रसंगः एतेनाज्ञानसंबंधि-
न्याआवरणशक्तेरेव विद्ययाविरोधइत्यादिकमप्यपास्तं ज्ञानस्याज्ञान-
विरोधित्वेन तन्नाशे तदीयशक्तेः सत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् नहि व-
ह्निनाशे वह्निशक्तिरस्तीति कस्यापि संमतं वस्तुतस्तु पारिभा-
षिकतादृशाज्ञानएव मानाभावेन तत्यशक्तिद्वयकल्पनं तेन जीवन्मु-
क्तिव्यवस्थापनं च दूरापास्तं ॥ त्वदुक्तपक्षाणां " तस्यतावदेवचिरं-
यावन्नविमोक्ष्येऽथसंपत्स्ये ॥ अनारब्धकार्य्येएवतुपूर्वेतदवधेः ॥ भोगे-
नत्वितरेक्षपयित्वासंपद्यतेइत्यादिश्रुतिसूत्राभ्यामप्रतीतेः इत्यादिश्रु-
तिसूत्रादिसिद्धा) इतिकथनमसंगतं ॥ नहि तादृशश्रुतौविक्षेपा-
वरणयोः प्रतिपादकं पदमस्ति येन तादृशश्रुतिसिद्धत्वं तस्य स्यात् ॥
सूत्रयोस्त्वयमर्थः ॥ ननुदेहस्य कर्मजन्यत्वात्तन्नाशे तन्नाशस्याव-
श्यकत्वाद्ब्रह्मविदः प्रवचनानुपपत्तिरेवंसति ब्रह्मजिज्ञासोर्गुरूपस-
त्यादिसाधनासंभव " आचार्य्यवान्पुरुषोवेदे " तिश्रुतेस्तदभावेन-
ज्ञानमार्गोच्छेदेन मुक्त्युच्छेदप्रसंगइत्याशंक्य समाधत्ते ॥ " अना-
रब्धकार्य्येएवतुपूर्वेतदवधे " पूर्वे पूर्वसूत्राभ्यांज्ञाननाश्यत्वेन ये
प्रोक्ते पापपुण्येते नाशेपेकिंत्वनारब्धं भोगायतनरूपं कार्य्यं याभ्यां
ते एवेत्यर्थः ॥ नन्वितरनिरपेक्षं ज्ञानं स्वशक्त्यैवाग्निरेधइव कर्म्माणि
दहतीति पूर्वमुक्तं तथा सत्यशेषमेव तद्दहतीति वक्तुं युक्तं ॥ ननु-
सशेषं शक्तेरविशिष्टत्वात् ॥ नच कर्मनाशेऽपि संस्कारवशात्कु-
लालचक्रभ्रमिवत्तद्वासनावशाद्देहादिसत्तया प्रवचनाद्युपपत्तिरिति
वाच्यं ॥ ज्ञानस्य सर्वतोवलवत्त्वात्सवासनस्य तस्य नाशनात् ॥
नहि महाशिलानिपाते चक्रभ्रमिरनुवर्त्तितुंशक्नोतीत्याशंक्यारब्ध-
कार्य्याऽदहने हेतुमाह ॥ तदवधेः ॥ तज्ज्ञानेनारब्धकार्य्यादहनं
यत् तदखिलकारणकारणत्वेनाखिलस्य पूर्वावधिरूपभगवदिच्छा-
लक्षणाद्धेतोरित्यर्थः यत्र तस्यापि दहनेच्छा तत्र तथैवेति निगू-
ढाशयः ॥ अतएवाग्रेतथावक्ष्यते ॥ " अतोन्यापिह्येकेषामुभयो- "
रितिसूत्रेण तस्यार्थस्तु एकेषां पुष्टिमार्गीयाणां भक्तानामुभयोः
प्रारब्धाप्रारब्धयोर्भोगं विनैव नाशोभवति ॥ कुतएतत्तत्राह ॥
अतःश्रुतेः कर्मणोज्ञाननाश्यत्वनिरूपिकाया ब्रह्मविदएवप्रवचनादि-
निरूपणेनतदनाश्यप्रारब्धाख्यकर्माक्षेपकश्रुतेश्चान्यपि श्रुतिः पठ्यते ॥
" तस्यपुत्रादायमुपयंतिसुहृदः । साधुकृत्यांद्विषंतःपापकृत्या- "
मिति ॥ ज्ञानभोगाभ्यां कर्मनाशनिरूपकश्रुत्यास्याःश्रुतेर्विरोधपरिहा-
रायावश्यंविषयभेदोवाच्यः सच मर्यादापुष्टिभेदरूपएवेति ॥ मर्य्या-

द्यामार्गे तु मणिमंत्रादिप्रतिबद्धशक्तेरग्नेरिव ज्ञानस्याप्यदाहकत्वे न काचिद्धानिरिति सर्वमनवद्यम् ॥ अत एव श्रीभागवते "मृगदारकाभासेनस्वारब्धकर्मणा योगारंभणतो विभ्रंशित" इति "उपभोगेनकर्मारब्धंव्यपनयन्नि"ति च भरतं प्रति वचनं गीयते इति संक्षेपः ॥ द्वितीयसूत्रं "भोगेनत्वितरेक्षपयित्वासंपद्यते इति अस्यार्थः ॥ इतरे अग्रे प्राप्यालौकिकदेहाद्भिन्ने स्थूललिंगशरीरे क्षपयित्वा दूरीकृत्य अथ भगवल्लीलोपयोगिदेहप्राप्त्यनंतरं भोगेन संपद्यते "सोश्नुतेसर्वान्कामान्सह ब्रह्मणाविपश्चिते"ति श्रुत्युक्तेन भोगेन संपद्यतेइत्यर्थः ॥ श्रुत्यर्थस्त्वानंदमयाधिकरणे निरूपितः ॥ अलौकिकत्वं विनोक्तदेहं विनाचोक्तफलप्राप्तेर्व्यवच्छेदकस्तुशब्दः ॥ एवं च तादृशश्रुतिसूत्राभ्यामविद्यायास्तच्छक्त्योरावरणविक्षेपरूपयोरप्रतीतेस्तद्विर्थाज्ञानमूलकएव (इत्यादिपक्षाश्रुतिसूत्रादिसिद्धा) इत्यादिकः प्रलापः ॥ यदपि यथा कश्चित् क्षत्रियादिरित्यादिदृष्टांतेन (ज्ञानिनोऽदृष्टाभावेपि स्वादृष्टैरेव जीवन्मुक्तशरीरस्थितिः शिष्यादिभिरेव कल्पिते) त्याहुर्न्क तत्रपि दृष्टांतवैषम्यान्न संभवति क्षत्रियस्य काश्यां मरणं लोकैर्दृष्टं लोकांतरे च विमानादिवत्पत्न्यादिदेहोऽपि पत्न्यनुगमनफलप्रतिपादकैस्तत्तत्स्मृतिवाक्यैरभ्युपगंतव्यः ॥ अत्र तु ॥ गुरोर्मरणस्यादृष्टत्वाच्छिष्यस्य तादृशफलोत्पादकादृष्टजनककर्मबोधकस्मृत्याद्यभावाद्वैषम्यं किंच गुरोः शिष्यादृष्टेनैव यदि शरीरादिकं स्यात्तदा पत्न्या पुण्यक्षये पत्न्यादीनामिव शिष्यनाशे गुरोरपि नाशापत्तिः यदि च शिष्यकल्पितगुर्वादीनां नाशस्वीकारादिष्टापत्तिरित्युच्यते तदा दृष्टिसृष्टिवादएवाभ्युपगतः स च पूर्वमेव खण्डितइति काशीमृतस्यादृष्टाद्यभावे काशीमरणान्मुक्तिरित्यादिका श्रुतिरेव प्रमाणं जीवन्मुक्तादृष्टाभावे तु न किमपि प्रमाणं प्रत्युत भवन्मतएव "तस्यतावदेवचिर" मित्यादिका प्रारब्धकर्मसत्वप्रतिपादिका श्रुतिर्विरुध्यते तस्मादन्येरित्यादिकोग्रंथोसंगतएव अधिकं तूत्तरभागे पष्ठखंडखंडनाभासखंडने वक्ष्यते ॥

सहस्राक्षे अत्रचोद्देश्यतेत्यादि खंडनेवक्ष्यतइत्यंतं भागं परिहरंति । यत्तु अत्रचोद्देश्यतेत्यादिना ॥ खंडनेवक्ष्यतइत्यंतेन ॥ "तथाविद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः" इत्यत्रविद्वानित्युद्दिश्य विमुक्तिर्विधेयाइति तस्याशयः । तत्रविद्वत्पदोक्तोद्देश्यतावच्छेदकं ज्ञानम् ॥ सदेतद्विकल्प्य दूषितं ॥ तथाहीत्यादिना ॥ साधनानर्थक्याभावायाहुः ॥ ज्ञानोत्तरेति वस्तुतस्तु तत्र ब्रह्मविदः अक्षरप्रवेशेन स्वदेहधर्मितपरिच्छिन्ननामरूपाद्विमुक्तस्याक्षरपरदिव्यपुरुषोपायनमेव विधीयते ॥ ननु विमुक्तपदं विधायकं वाक्यभेदप्रसंगात् ॥ देहादीनामपीति ॥ आदिशब्दात्प्राणेंद्रियांतःकरणानि ॥ अपिशब्दाज्जीवस्यापि नाशः ॥ तन्मतेहि अविद्या-

वच्छिन्नं अविद्यायां प्रतिबिंबितं वा चैतन्यं जीवः ॥ ज्ञानेनाविद्यानाशे तन्नाशएव ॥ नहि घटनाशे घटाकाशपदार्थोदर्पणनाशे तदधिकरणकप्रतिबिंबो वाऽवतिष्ठते ॥ जीवनाशे च देहादेः स्पंदनमपि न स्यात् अविद्यानाशे तदेकमूलकदेहादिकमपि नश्येत् ॥ तथाच जीवन्मुक्तिः सुतरां नोपपद्येत ॥ तत्प्रतिपादकेत्यादि ॥ श्रुतिषु हि "ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति" इत्यवधारणपूर्वकंब्रह्मज्ञस्य सर्वथाब्रह्मभावउच्यते ॥ इदं ज्ञानमपरोक्षकल्पमपरोक्षंवा नाद्यः तेनैवसर्वथाब्रह्मभावेऽन्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥ नद्वितीयः जीवन्मुक्ते तदभावेन तस्य ब्रह्मभावानुपपत्तेः ॥ तथाच वक्ष्यमाणश्रुतीनां ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मेत्यादिस्मृतीनां जड-भरतादिषु साक्षाद्ब्रह्मभूतत्वं वदतां पुराणानां च निरोधः ॥ किंच "नतस्यदेवाश्चनाहूत्या-ईशते" इत्यादिकं जीवन्मुक्तपरं परंमुक्तपरं वा नाद्यः तस्यापरोक्षज्ञानाभावेन ब्रह्मभावा-लब्ध्या "आत्माह्येषां संभवति" इति सर्वेषामात्मत्वस्यतत्रासंगतेः तद्विनाऽभूत्यभावस्या संभवात् ॥ नद्वितीयः देवादिभिस्तस्यविघातानामसंभवेन निषेधवैयर्थ्यप्रसंगात् ॥ एवं स्मृतावपि न शोचति न कांक्षतीत्यादिकं जीवन्मुक्तिलिंगं ॥ अत इदं जीवन्मुक्तपरमेव अतएव तत्र वामदेवनामग्रहणम् ॥ नच सर्वेषामनात्मन्यपि स्वस्मिन्सर्वात्मत्वग्रह एव शास्त्रदृष्टिरितिवाच्यं ॥ भ्रांतत्वेन मुक्तत्वानुपपत्तेः आवरणशक्तेरप्यापत्तेश्च ॥ एवं "तमेवं विद्वानमृतइह भवति" इत्यपि जीवन्मुक्तपरं इह पदस्वारस्यात् ॥ तद्वेदनस्यापरोक्षत्वाभावे नान्यः पंथाइत्यपरोक्षस्य मोक्षहेतुताप्रतिषेधप्रसंगः ॥ नापि जीवन्मुक्तस्यापरोक्षकल्पमेव ज्ञानमितियोधिका काचित् श्रुतिःस्मृतिर्वाऽस्ति यद्बलात्तथाद्रियते ॥ किंच किंचेदमपरोक्ष-कल्पत्वं नाम ईषत्तन्न्यूनत्वमितिचेत् सांसारिकवदेव सर्वमपि मायिकं जगत्पश्यतस्तद्वदेव कर्माणि लोकसंग्रहार्थमप्यनुतिष्ठतो गार्हस्थ्यव्यवहारानपि सतिसंभवे समाचरतस्तस्य ज्ञानमपरोक्षात्कथमीषदेव न्यूनं ॥ अतिन्यूनमपीषन्न्यूनतया विवक्ष्यतइतिचेच्छास्त्रीय

---

[१]अत्रचोद्देश्यतावच्छेदककालावच्छिन्नत्वस्यौत्सर्गिकस्य विधेये भाननिर्वाहाय ज्ञानसमका-लमेव मुक्तिरिति केचित् ॥ एतेन प्रपञ्चस्याऽज्ञानकार्यत्वे ज्ञानेनाऽज्ञाननाशे तत्कार्यस्य देहादेर-स्थित्या जीवन्मुक्त्यनुपपत्तिरित्यपास्तम् ॥ अपरोक्षकल्पपरोक्षज्ञानमत्येव जीवन्मुक्तव्यवहारस्य शास्त्रीयस्योपपत्तेः ॥ अज्ञानसबन्धिन्या आवरणशक्तेरेव विद्ययाविरोधः ॥ विक्षेपशक्तेस्तु प्रारब्धनाशसहकृतया तया ॥ आवरणनाशाच्चजीवन्मुक्तइत्यादयोऽपिपक्षास्तस्यतावदेवचिरं-यावन्नविमोक्ष्येऽथसंपत्स्ये अनारब्धकार्येएवतुपूर्वेतदवधे भोगेनत्वितरेक्षपयित्वाऽथसंपद्यते इत्यादिश्रुतिसूत्रादिसिद्धा सिद्धान्तलेशादिषु सोपपत्तिकादर्शितास्ते तु विस्तरदिदृक्षुभिस्ततएव द्रष्टव्याः । अन्येतु ज्ञानिनोऽदृष्टाभावेऽपि स्वादृष्टैरेव जीवन्मुक्तशरीरादिस्थितिः शिष्यादिभि-रेवकल्पिता यथाकश्चिद्रक्षत्रियादिः कार्यां मृतस्तत्पत्नीतु ग्रामान्तरे तत्पादुकादिकमादाया-ऽनुगमनं कृतवती तत्र तस्याययाशास्त्रं फलोपभोगार्थस्वादृष्टेनैव पतिदेहादिकल्पना पत्युरत्व-दृष्टंनास्त्येवमुक्तत्वात् अत्रहि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनाऽसाव-मृतीभूत्वा मोक्षीभवतीतिश्रुतेः ॥ एवंजीवन्मुक्ताऽदृष्टाऽभावेऽपि परेषामदृष्टैरेव तद्देहादि-कल्पनेत्याहुः ॥ अधिकमुत्तरभागे षष्ठखण्डखण्डने वक्ष्यते ॥

शाब्दज्ञानवत्यपि जीवन्मुक्तताप्रसंगः ॥ किंच ज्ञानस्याज्ञानविरुद्धत्वात्तन्निवर्तकत्वाच्च जीवन्मुक्तस्यापि ब्रह्मज्ञानं स्वविरुद्धाज्ञानं निवर्तयेदेव ॥ नहि तेजस्युज्ज्वले तत्रैव तमः स्थातुमीष्टे ॥ अतएवाभियुक्तोक्तिः सामानाधिकरण्यं दिनेजस्तिमिरयोः कुतइति ॥ नच तमसस्तेजोऽभावरूपत्वादज्ञानस्य च भावरूपत्वांगीकारेण ज्ञानाभावरूपत्वाभावाद्दृष्टांतवैषम्यमितिशंक्यं व्यवहारे भट्टनयमेवानुसरद्भिः शंकराचार्यैस्तमसि द्रव्यांतरतायाएव स्वीकारेण तद्वैषम्याभावात् ॥ नन्वपरोक्षमेव तन्निवर्तकं नत्वपरोक्षकल्पमिति न विरोधइतिचेन्न तत्र मानाभावस्योक्तत्वेन अपरोक्षकल्पस्य कल्पनासंभवात् ॥ किंच किं तत्र तज्ज्ञाने साक्षादपरोक्षतासिद्धिप्रतिबंधकं येन त्वत्कल्पनं ॥ अविद्यैव तथेतिचेत्तत्र तत्साहचर्यानुपपत्तिरुक्ता ॥ कंचित्कालं ब्रह्मज्ञानेन सहाविद्यायाः स्थित्यंगीकारे कदापि तत्साहचर्यं न निवर्तेत निवर्तकसाधनाभावात् ॥ जीवन्मुक्तस्यापि साधनांगीकारे सुष्ठुसमर्थितं तस्य मुक्तत्वं ॥ किंच जीवन्मुक्त्यनंतरमपि कस्यचिदविद्याचिरकालं कस्यचिदल्पकालं च नियामकमंतरापि स्थित्वा ततः साधनंविनैव स्वयं निवर्ततइत्यसंगततरं ॥ सद्भिरपि साधनैः संपूर्णैरप्यविद्याया अनिवृत्या विनैव तैरनियतकाले तन्निवृत्या च तेषामसाधनत्वापातात् श्रवणादेरपूर्वद्वारा फलजनकत्वस्यानंगीकारात् मुक्त्यासहापूर्वस्थितेरशक्यवचनत्वाच्च ॥ नच प्रारब्धं तस्याबह्वल्पकालस्थितिनियामकं कल्प्यं तस्याप्यविद्याकार्यत्वेनान्योन्याश्रयात् ॥ एतेन विक्षेपशक्तिमात्रमवशिष्यतइत्यपि निरस्तं ॥ अविद्यावश्यनाशकं ज्ञानं तत्कार्यप्रारब्धेन सह तद्विक्षेपशक्तिमपि तत्क्षणादेव नाशयेत् ॥ अन्यथा कदापि न नश्येतां ॥ आवरणशक्तिसहितं तिमिरं स्वावश्यनाश्यं नाशयन्प्रकाशस्तदुपादानककार्यांतरं तच्छक्त्यंतरं वा नैवावशेषयति ॥ विवर्तरूपायाविक्षेपशक्तेः प्रारब्धस्य च ब्रह्मज्ञानोत्तरं स्थितिर्न तव सुवचा रज्जुज्ञाने सर्पज्ञानस्येव ॥ वस्तुतस्तु त्वत्संमतपारिभाषिकाज्ञानकल्पनमेव निर्मूलं । क्व तर्हि शक्तेस्तस्याः शक्त्यंतरद्वयादिसंभवः ॥ "तस्यतावदेवचिर" मितिवाक्यं तु छांदोग्येअष्टमे (खंड १४) "यथासोम्यपुरुषं गंधारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीयतंततोऽतिजने विसृजेत्सयथा तत्रप्राङ्वा उदङ्वाऽधराङ्वा प्रध्मायीताभिनद्धाक्ष आनीतोऽभिनद्धाक्षोविसृष्टः ॥ १ ॥ तस्ययथाभिनहनं प्रमुच्यप्रब्रूयादेतांदिशं गन्धारा एतां दिशं व्रजेतिसग्रामाद्ग्रामंपृच्छन्पंडितोमेधावीगंधारानेवोपसंपद्येतैवमेवेहाचार्यवान्पुरुषोवेद तस्यतावदेवचिरंयावन्नविमोक्ष्येऽथसंपत्स्यइति" इति वक्ष्यते॥ अत्र आचार्यवान्पुरुषोवेदेतिशब्दस्वारस्याज्जीवन्मुक्तिस्तथापि संमता ॥ साचाभिनहनस्थानीयाविद्यानाशादेवेति सिध्यति ॥ नत्वविद्यायाः शक्तिद्वयं तत्रावरणशक्तिमात्रनाशात्सेत्यादि ॥ अन्यथा तस्य तावदेव चिरं यावद्विक्षेपशक्तिरित्येव वदेत् ॥ अतस्त्वदुक्तव्यवस्थायां नेयं श्रुतिः प्रमाणम् ॥ किंतु प्रारब्धभोगायतननाशोत्तरं तस्य परमुक्त्यवश्यंभावमात्रे ॥ किंच "यावच्छरीरान्नविमोक्ष्यते तावदेवतस्यचिरं अथसंपत्स्यतएवे" ति तावकोपनिषद्भाष्यादिसंमतेऽर्थेपुरुषव्यत्ययाश्रयणम्, इतिशब्दवैयर्थ्यं च ॥ गंधारपुरुषदृष्टांते च तदंशालाभाद्दृष्टांतकथनोत्तरमनुपदमेवं कथनासंगतिश्च ॥ वस्तुतस्तु तस्य जीवन्मुक्तस्य यावदेव चिरं तावानेव विलंबः यावत् इति न भवति अहं संघाताद्वि-

मोक्ष्ये यथा पुनर्नापचेय तथा मोक्ष्ये अथ प्राकृतसंघातविमोचनानंतरं च ब्रह्मासंपरस्ये ॥ यदैवमिच्छेत्तदैव परमुक्तिं लभेत इत्यक्लिष्टमन्दर्थः प्रतिभाति ॥ तादृशास्यलोकानुग्रहाद्यर्थं स्वेच्छातंत्रं शरीरधारणमिति भावः ॥ उत्तमपुरुषेतिशब्दात्रप्येमेवन पीड्येताम् ॥ अत्र चाचार्यवत्तोवेदनं ब्रह्मभावसंपादकमपरोक्ष गंधारसमोपसंपत्तिसमं एवंशब्देन तस्याः ॥ परामर्शात् ॥ अग्रे संपत्तिस्तु प्रवेशरूपा "ब्रह्मैवसन् ब्रह्मप्येनी" तिश्रवणात् ब्रह्मभूतं प्रकृत्य विशते तदनंतरमितिस्मरणाच्च ॥ अतो दृष्टांतेऽपि स्वमूलदेशसमीपं गतस्य तत्र प्रवेशः स्वेच्छाधीनः ॥ तद्वाह्यभूमिका यावदिच्छेत तावत्स्थित्वा प्रविशेत् ॥ तथाऽत्र वैमानिकभूमिकादिदक्षायामपि तावत्संघातस्यात्यागइतिदृष्टांतस्यापि संगतिः ॥ तदेतत्सर्वमनुसंधायाहुः ॥ नहितादृशश्रुताविति ॥ यद्यतेन सूत्रद्वयमुपन्यस्तं तदर्थोमूले विशदीकृत' सूत्रयोस्त्वयमर्थइत्यादिना ॥ अत्र ननुदेहस्येत्यादिः अग्रेतथावक्ष्यतइत्यंतः अनारब्धेति प्रकृतसूत्रभाष्यस्थएव ग्रंथः व्याख्यायमानार्थे प्रामाणिकतानिश्चायनायाक्षर-शोऽनूदितः ॥ एवंएकेषांपुष्टिमार्गीयाणामित्यादिः विषयभेदो वाच्यइत्यंतो ग्रंथोपि (अ० ४ पा० १ सू० १७) "अतोऽन्यापिह्येकेषामुभयोः" इतिसूत्रस्य भाष्यादेव संगृहीतः मणिमंत्रेत्यादिकंवचनंमीयतइत्यंतंतुपुनरनारब्धसूत्रभाष्यात्प्रकृतानुकूलं संगृही-तम् ॥ अत्रतन्नाशइत्यादितंतुनाशे घटनाशवदारंभककर्मणामपि नाशे देहनाशस्येत्यर्थः ॥ एवंसतीति ॥ ब्रह्मनिष्ठस्य देहाभावे सति तद्विज्ञानार्थमित्यादिविहितसाधनासंभवः ॥ तदभावेनेति ॥ अब्रह्मनिष्ठस्याचार्यत्वायोगादाचार्याभावेन ॥ पूर्वसूत्राभ्यामिति ॥ तदधिगमसूत्रेण इतरस्येत्यतिदेशसूत्रेणच नाशे इति ॥ प्रारब्धादिभेदेनत्रिविधे अपि नेत्यर्थः ॥ तेएवेति ॥ संचितक्रियमाणे एव नश्यतः ॥ सौत्रंहेतुमवतारयंति ॥ नन्विति अग्रेतथेति ॥ उत्तराधिकरणे अन्ये तु सौत्रहेतुं प्रारब्धस्यशरीरपातावधित्वश्रुतेरिति व्याचक्षते ॥ तैरपि प्रारब्धमात्रानाशे हेतुर्भगवदिच्छैववाच्याऽतःसैवाऽत्र दर्शिता ॥ एकेषामित्यादि ॥ एकेमुख्यान्यकेवलाइतिकोशान्मुख्यानां निरूपिकायाइति ॥ "क्षीयंते-चास्यकर्माणी" त्यादिरूपायामुंडकादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ तदनाश्येति ॥ भोगानाश्येत्यर्थः ॥ ज्ञानानाश्येतिवा श्रुतेश्चेति ॥ "प्रोवाचतांतत्वतोब्रह्मविद्या" मित्यादेः पूर्वश्रुतिरियंचेति भेदप्रतियोगिन्यौ ॥ तस्यपुत्राइति ॥इ यंश्रुति.शाट्यायनिनामस्ति॥ अत्र सूत्रेऽन्येउभयो-रित्यनेन जैमिनिव्यासयोरिति अन्येनिपदेन काम्यसाधुकृत्येति च व्याचक्षते॥ तत्र जैमिनेः पूर्वंकाप्युक्तत्वादाचार्यद्वयपरामर्शः ॥ "यदासर्वेप्रमुच्यंत" इतिकामक्षयएव ज्ञानोदयश्रवणात् नशोचतिनकांक्षतीतिस्मरणाच्च ब्रह्मविदोपि लौकिककामांगीकारश्च चिंत्यः ॥ मृगदारकाभासेनेत्यादि ॥ इदं पंचमस्कंधेऽष्टमाध्यायेत्रयोविंशंगद्यम् ॥ उपभोगेनेत्यादि ॥ इदं तत्रदशमाध्यायेचतुर्दशं गद्यम् ॥ उपभोगस्तु राजयानवहनादिः ॥ भरतंप्रतीति ॥ भरतंलक्षीकृत्य ॥ इतरेइत्यादिस्तु शब्द इत्यंतो ग्रंथोपि (अ० ४ पा० १ सू० १९) "भोगेनत्वितरे" इतिसूत्रभाष्यस्थएव ॥ एवंप्रतिपादनंतु ब्रह्मवल्ल्यां "उताविद्वानमुंलोकंप्रेत्य" इत्यादिनाऽनुप्रश्नोपन्यासपूर्वकं "असांल्लोकात्प्रेत्य" इत्यादि-नादेहद्वयक्षपणोत्तरमेवानंदमयोपसंक्रांतिः ॥ "यतोवाच" इत्यादिना "आग्मान९"

स्पृशुल" इत्यंतेन भोगस्य च श्रावणादितिध्येयम् ॥ इह "इतरेणारब्धकार्यपुण्यपापे उपभोगेन क्षपयित्वा ब्रह्मसंपद्यते" इति परेषां व्याख्यानमपि वर्णकभेदादस्माकं संमतमेव ॥ स्पष्टंचेदं प्रकाशे ॥ किंच जीवन्मुक्तस्याप्यग्निहोत्रादिकं नित्यं तत्रैव (अ० ४ पा० १ सू० १६) "अग्निहोत्रादितुतत्कार्यायैवतद्दर्शनात्" इतिसूत्रे निर्णीयते॥ लोकप्रवर्तनार्थं तस्यकर्मकरणबोधकानि च वाक्यानि संति शतशः॥ अतइमान्येव श्रुतिस्मृतिसूत्राणि जीवन्मुक्तस्यापि वास्तवप्रारब्धभोगं तदेकाधीनां शरीरस्थितिं कर्मानुष्ठानं च ग्राहयंति ॥ "तस्मैसविद्वानुपसन्नायसम्यक्" इत्यादिमुंडकादिवाक्यानिशास्त्रादास्यप्रवचनविद्धानानि च प्रपंचस्यामायिकत्वमेव गमयंति ॥ यदि प्रारब्धशरीरशिष्यादिकं मायिकं स्यात् तर्हि जीवन्मुक्तस्य तत्संबंधस्तत्प्रतीतिश्च श्रुतिसूत्रादिभिर्निर्णीता न घटेतइत्यनुकूलतर्कात् ॥ तस्मादस्माकमेव तान्यनुगुणानि यत्तु अन्ये तु शांतिनोऽदृष्टाभावेऽपीत्याद्युक्तं तदपि न युक्तं उदासीनानां तच्छरीरदर्शनाद्यभावप्रसक्तेः ॥ तेषां दर्शनाद्यदृष्टवशात्तथेतिचेन्न परादृष्टमात्रेण परशरीरोत्पत्तौ शुक्रशोणितादिनियतकारणजन्यत्वव्यभिचारः विज्ञानवादापत्तिः शून्यवादांतरापत्तिः कथंचित्समाधाने शून्यवादेऽपि तत्सिध्या (अ० २ पा० २ सू० २७) "उदासीनानामपिचैवंसिद्धि" रित्यादि सूत्रबाधः कृषीवलकुलालतंतुवायाद्यदृष्टमात्रेण धान्यघटपटादीनां तद्वाप्योक्ता प्रतीतिः परकल्पितनिरात्मकशरीरैः सर्वव्यापाराणामनुष्ठानेऽमुक्तदशायामपि शरीरातिरिक्तारमसाधनप्रयासवैयर्थ्यं शिष्याद्यदृष्टकल्पितस्य शुकादिशरीरस्य परीक्षिदादि मरणक्षणएव नाशदर्शनप्रसंगश्च स्यात् ॥ श्रूयते तु तदुत्तरमपि तच्छरीरस्य प्रवचनादिरहितस्यापि स्थितिः ॥ किंच वसिष्ठजनकादीनाममुक्तदशायां स्वाविद्याकल्पितं शरीरंतु ज्ञानसमकालमेव नष्टं शिष्याद्यदृष्टकल्पितं तु शरीरांतरमेवेति मंतव्यं ॥ नहि रज्जौ देवदत्तेन यः सर्पः कल्पितः सएव यज्ञदत्तेनापि कल्प्यतइति शक्यवचनं ॥ तथासति पतिव्रताग्रगण्यानामरुंधत्यादीनां स्वपरिणेत्रतिरिक्तजीवशून्यशरीरसंगे पातिव्रत्यहानिमेहानेवानर्थः स्यात् ॥ तत्पातिव्रत्यबोधकः श्रुतिपुराणादिविरोधश्च ॥ क्षत्रियादेश्चजीवन्मुक्तस्य प्रवचनानुपयोगाच्छरीरं नैवावतिष्ठेत॥ पूर्वंचजनकादीतिहासबाधः ॥ अरुन्धत्याः पातिव्रत्याभावे स्वाहायास्तदनुकरणाशक्तिबोधिकेतिहासबाधश्च ॥ जीवन्मुक्तस्त्रीणां परिणेतृदेहमरणेन सौभाग्यचिह्नत्यागापत्तिश्च ॥ किञ्चकाश्यां मृतस्यपूर्वदेहनाशो बहुलोकप्रत्यक्षनिश्चितः ॥ न तथाजीवन्मुक्तस्य पूर्वदेहनाशोऽबाधितप्रत्यक्षादिकमस्ति ॥ एवमनुगतायाः परलोकेपत्यासह भोगाभावेतत्रयथा (स्कन्द० ७ अ० ११ श्लो० २९) पत्याश्रीरिवमोदतइत्यादि स्मृतिव्याकोपस्तथात्र जीवन्मुक्तशरीरानुपलब्धौन कस्यापि वचनस्यव्याकोपोऽस्तियद् बलात्तथाक्षिप्येत॥ अतोमहदेवदृष्टान्तदार्ष्टांतिकयोर्वैषम्यं ॥ दार्ष्टान्तिके परकल्पितत्वादरे प्रत्युतपूर्वोक्तादिश्रुतिसूत्राणां व्याकोपः ॥ तदेतदखिलमुररीकृत्याहुः । दृष्टांतवैषम्यान्नसंभवतीत्यादि ॥ वस्तुवस्तु काश्यांमृतस्यापि त्वरितमेव न मोक्षः ॥ तत्र मरणान्मोक्षप्रतिपादकेष्वेव पुराणभागेषु पापिनां पापानुरूपजन्मांतराणि त्रिंशद्वर्षसहस्रांताकालभैरवयातनाकाम्यपुण्यवतांतदनुगुणमवांतरजननं तत्फलभोगोमुक्तावपि पूर्वंशिवलोकप्राप्तिः शिवसा-

रूप्य तत्सायुज्यादिकं च प्रतिपाद्यतएवेति तत्र मृतानां सर्वेषां मोक्षाङ्गीकारपक्षेऽपि मरणामत्रतु मुक्त्यवश्यभावसाधकं शुध्यतिशयमेव जनयति॥ मोक्षस्तु ज्ञानैकसाध्यतया तारकोपदेशादेव तदुपदेशश्च मरणक्षणएवेति न नियमः ॥ अपरेत्त्वधिकारिविशेषाणामेव तारकोपदेशोमोक्षश्च ॥ सर्वेषांतु तत्र मरणान्नरकप्राप्त्यभावउत्तमलोकप्राप्तिश्चेत्येव नाविमुक्तमृतः कश्चिन्नरकंप्रतिपद्यते । ईश्वरानुगृहीताहिसर्वेयांतिपरांगतिमितिलिङ्गात् । सर्वेषां मोक्षावश्यभावे नरकाप्राप्तेरर्थसिद्धतया तन्निषेधायोगादित्याहु ॥ अतोमत द्वयेऽपिपतिव्रतायाअनुगमनफलभोगपर्यंतं पत्युरुत्तमलोके तदनुरूपशरीरेणावस्थान सम्भवत्येव ॥ बृहत्पराशरादिभिः केकीवपतितोरगमित्यादावनुगता भर्तुः पुण्याभावेऽपि तत्पुण्यफलभोगावश्यभावस्य स्मरणात् ॥ अतोबौद्धमतापादकमदृष्टमात्रान्निरामकस व्यापारशरीरकल्पनं निर्मूलं नैवादरणीयं ॥ तथाहि सनत्कुमारसंहितादिषु काशीमरण-फलमुपक्रम्य । अन्यत्रभुक्त्वापि समस्तपापपुण्यचपश्चात्तृणगुल्मकादौ जात क्रमाद्ब्राह्मण-तामुपेत्य तदुक्तं मार्गैरपिमुक्तिमेतीतिपापस्य पुण्यस्य च फलभोगोमुक्तेः प्राग् श्रूयते ॥ पापानियेकुर्युरिहाविमुक्ते कथंहितान्मोचयसिप्रसीदेति पार्वतीप्रश्नोत्तरं चैतत्कथ्यते ॥ यत्तु केचित् काश्यांय पापकार्यन्यत्र क्रियते तद्विषयकमिदमिति ॥ तन्न ॥ महातीर्थक्षेत्रकृत शतकोटिलेपसदृशदुरितवतोब्राह्मणजन्मपूर्वकमोक्षप्राप्तिनियमकथनस्यायोगात् ॥ पाद्मे अन्यच्चश्रूयतां दोषं क्षेत्रस्य वरवर्णिनि अविमुक्तेऽणुमात्रंयत्तदघमेरुतांव्रजेदिति काचन मालिनीं प्रति राक्षसवचने दोषाधिक्यबोधनात् ॥ तत्रैवानुपदं नधर्मस्तु मयातत्रसंचित स्तत्रजन्मनि । ततोबहुतिथेकालेमृतस्तत्रैवशोभने । अविमुक्तप्रभावेननचाहंनरकंगतइति नरकप्राप्तिनिषेधेऽपि कठरवेणात्र बहुजन्मांतरकथनं तत्र मरणक्षणएव सर्वस्य न मोक्षनि यमइति गमयति ॥ एतेन अविमुक्तमृतः कश्चिन्नरकं नैतिकिल्बिषी । ममानुग्रहमासाद्य गच्छत्येवपरांगतिमिति काशीखंडादयोव्याख्याताः ॥ गरुडपुराणे वाराणस्यांमृतोयोवै पातकेपुरतः सदा । योनिंप्रविश्यपैशाचीं वर्षाणामयुतत्रयम् पुनरेवचतत्रैवज्ञानमुत्पद्यते ततः मोक्षगमिष्यतेसोपिगुह्यमेतन्नराधिपेति काशीखंडेच ममैवमाययाऽमूलभेदवाद-परायणाः ममभक्तिप्रकुर्वाणायेत्रिश्वेदाद्विषंतिवै विद्धिषोममतेश्चैया पिशाचपदगामिनः पैशाचींयोनिमास्थायकालभैरवशासनात् त्रिंशद्वर्षसहस्राणिउषित्वादुःखसागरे विश्वे शानुग्रहादेवपुनर्मोक्षमवाप्नुयुरिति मात्स्ये कृत्वापापसहस्राणिपिशाचत्ववरनृणां अपिशाङ्क समराज्यनतुकाशींपुरींविनेति सनत्कुमारसंहितायामपि पापिनः पिशाचत्वमुक्त्वा तदनंतरं तारकोपदेशान्मुक्तिरुच्यते ॥ भवप्रसादेनकृतोपदेश पिशाचयोनेरपिमुक्तिमेनीति ॥ पद्मपुराणेतु काश्यां कृतबहुदुष्कृतस्य तत्रैव मृतस्य कस्यचिद्बहुजन्मोत्तर रक्षोभूतस्य काचनमालिनी दत्तमाघस्नानपुण्येन देवजन्मापि वर्ण्यते अविमुक्तकृतपाप वज्रलेपोभवेद्दृढम् वज्रलेपेन पापेनतेनमेजन्मराक्षस रौद्रक्रूरतरपापसभूतहिमपर्वते द्विर्ना तोगृध्रयोनौप्राग्निर्व्याघ्रोद्वि सरीसृपः एकनारमुलुकश्चविड्वराहस्तत परम् इदंतुदराम जन्मराक्षसमद्यग्रभामिनि अतीतानिसहस्राणिवर्षाणांपंचसप्तति ददौ सामाघजपुण्यतस्तै द्द्दायरक्षसे इत्यादि ॥ अनंतर ॥ तदैवप्रातपुण्यस्तांसमुत्सृज्याराक्षसीतनुम् सभूतोदेवता

रूपस्तेजोभास्वरविग्रहइतिच ॥ नचेदंप्रयागे माघस्नानस्तावकमिति वाच्यम् मृतमुक्ति-वचसामपि स्तावकत्वप्रसंगात् ॥ ईदृशपापादिवचांस्युत्कटपापक्षयविषयाणि उक्तचरगारुड-काशीखंडादि वचांसि चानुत्कटपापक्षयविषयाणीति मृतमुक्तिप्रकाशिकाकारादयोप्याहुः ब्रह्मवैवर्ते च काशींप्रतिशिवः पापंकृत्वाक्षेत्रमध्येमृतायेतेषां मुक्तिर्यातनांते भवेद्धि ॥ धर्मः काश्यांशुद्धिहेतुः प्रदिष्टःपापंपुनर्मलदुःखादिमूलं ॥ तस्मादतिशाममतिशुद्धरूपा मुक्तिर्भवत्येवमलावसाने पाद्मे च बलिं प्रति सनत्कुमारः वाराणस्यांनिवसतिरपवर्ग-फलप्रदा ॥ द्विजाणांचपविप्राणांकल्पतेसत्वरंबले ॥ तथाचविष्णोर्विमुक्तेःसंवासःकर्म-निर्मूलनक्षमः द्विजाणांहिपविप्राणांनिर्वाणायोपजायते इति अतस्तत्र मरणं तु शुद्धिमात्र-जनकं मोक्षस्तु सत्यधिकारे तारकोपदेशादेव ॥ अतएव वार्तिककारः सुरेश्वराचार्यः पृथूदकादौमरणं तदप्यत्संतशुद्धिकृदितिशुद्धिमेव फलमाह ॥ अत्रादि पदात्काशी प्रयागादिसंग्रह इति त्रिस्थलीसेत्वादयः ॥ तथा च पाद्मे वाराणसीस्थतीर्थानामेवु आह्यस्ततः परम् ॥ अंतःकरणसंशुद्धिमाप्नुयाद्विजितेंद्रियः तथा वाद्दशस्यात्रदेवेंद्र-शरीरत्यागमात्रतः अपवर्गोभवत्येव तदन्यस्यविलंबतः तथा पुमांसंक्षीणकल्मषंतक-स्तारकंवचः श्रावयामासविधिवत्संपाद्याधिकृतिंबुध इति निष्पावस्योपदेशउक्तः मात्स्येच अविमुक्तेत्यंतकालेभक्तानामीश्वरःस्वयम् कर्मभिःप्रेर्यमाणानांकर्णजापंप्रयच्छति ईश्वरप्रेरितायांतिदुष्प्रापमकृतात्मभिरितिभगवत्कृपयासत्कर्मशालिनां भक्तानां कृतात्म-नामेवोपदेशोदर्शितः ॥ एतेन प्रायोपवेशाधिकारोपक्रमे वाराणस्यांविषवस्तुप्रत्याख्यात-भिषक्क्रियः प्रणवंतारकंभूतेनान्यथाकस्यचित्क्वचिदिति काशीखंडस्थौ अविमुक्तेत्रिये-वस्तुप्रत्याख्यातभिषक्क्रियः काष्ठपाषाणभूतस्तुजान्हवीजलमध्यगः अविमुक्तेमृतस्यास्य कर्णमूलंगतोहरः प्रणवंतारकंभूतेनान्यथाकस्यचित्क्वचिदितिब्रह्मपुराणस्थौ चोपदेशस्य विधिनिषेधौ व्यवस्थयाव्याख्यातौ ज्ञेयौ ॥ माह्ये अनेक जन्मसंसिद्धानूर्वजैरित्याम-हामुनीन् ॥ नान्येषांमरणंतत्रयच्छेत्यन्येविभीषणादितिवचनमपि भगवत्कृपापात्राणामेव सद्योमुक्तिलक्षणफलोपधायकमरणं तत्रबोधयति तत्प्रसादादेवानेकजन्मसंसिद्धमहामु-निस्वसंभवात् ॥ अत्यहं तत्राप्यनेकजंतुमरणसंभवेन सर्वेषांतेषां ताद्दशतायादौर्लभ्याच ॥ वचनार्थस्तु अन्येशिवदूताविभीषणाद्योत्पादनाद्वितोस्ताद्दशव्यतिरिक्तानां तत्रमरणं नयच्छंतीति बोध्यः ॥ गारुडेपि अशनंवसनंवासः काश्यांयेपाममार्गतः । कीकटेनसमा-काशीसत्यंसत्यंखगेश्वर । विष्णोर्विमुक्तेसंवासः कर्मनिर्मूलनक्षमः । द्विजाणांहिपविप्राणां, निर्वाणायोपजायतइति ॥ तदेतत्सर्वमनुसंधायोक्तंशास्त्रार्थनिबंधे श्रीमदाचार्यचरणैः (कारिका ५१) तीर्थादावपियामुक्तिः कदाचित्कस्यचिद्भवेत् । कृष्णप्रसादयुक्तस्य नान्यस्येतिविनिश्चयइति ॥ किंच येषांतत्रमरणान्मुक्तिस्तेषामपि सदैव कैवल्यमेवेति ननियमः ॥ किंतु प्रथमत शिवसालोक्यं ततस्तत्सारूप्यं ततस्तत्सायुज्यं ततः शिवानु-ग्रहेण कैवल्यमित्येकंमतं ॥ तत्रमरणेप्यधिकारभेदाद्व्यवस्थिते शिवसालोक्यादिकमित्यपरं । तथापि तत्र मरणान्मुक्तानां सार्वदिकीकैवल्यानप्रायबहुकालपर्यंता वाशिवलोकप्राप्तिस्तु सर्वेषांशिवसरूपतापुरःसरास्त्येवतथाहिपाद्मे कीटाःपतंगामशकाश्चमत्स्याजलेस्थलेवा

विचरंतिमर्त्याः। मंडूककूर्मा.कृमयोपिकाश्यांत्यक्त्वाशरीरंशिवमाप्नुवंति। अनेनैवविशेपेण-तांप्रशंसंतिताश्चिरा.साक्षाद्वाराणसीमुक्त्यैविष्णुभक्तिस्तथाविधेति॥ काशीखंडे ब्राह्मणाः क्षत्रियावैश्या शूद्रायेवर्णसंस्थिताः। स्त्रियोम्लेच्छाश्चयेचान्येसंकीर्णाःपापयोनयः। कीटाः पिपीलकाश्चैवयेचान्येमृगपक्षिणः। कालेननिधनंप्राप्ताअविमुक्तेवरानने। चंद्रार्धमौल्य-क्षयक्षामहावृषभवाहनाः। शैवेममपुरेदेविजायंतेतत्रमानवाः। येभक्त्यावरदंदेवमविमुक्तं परंपदं॥ तेविशंतिमहादेवमाज्याहुतिरिवानलं। अकामोवासकामोवातिर्यग्योनि-गतोपिवा। अविमुक्तेत्यजन्प्राणान्ममलोकेमहीयते। गृहस्थाश्चैवयतयस्तास्मिंस्तीर्थ उपासकाः॥ एकदंडास्त्रिदंडाश्चहंसव्रतधराश्चये। कर्मभेदेनतेपांतुसर्वेपामास्थितोह्यहं। विभजामिमहास्थानंयत्तन्मोक्षप्रदंशुभमिति॥ तत्रैव दंडपाणिंप्रति शिवः अमर्त्यभूपंकुरु काशिवामिनंगलेसुनीलंभुजगेंद्रभूषणं। भालेसुनेत्रंकटिकृत्तिवासमंत्रामेक्षणालक्षित-वामभागं। मौलौलसत्पिंगकपर्दभारंविभूतिसंलालितपुण्यविग्रहं। अहोहिमांशोकलया ल्लसच्छिरंवृपेंद्रलीलांचितमंदगामिनं। क्षानीयभक्तान्क्षणतोपिदूरतोमद्भक्तमुक्तिः पति-ताग्लेते॥ इति॥ मात्स्येपि नतेपांपुनरावृत्तिःकल्पकोटिशतैरपि। अविमुक्तेनगृह्णंतेभवे-नविभुनास्वयं। तथाच सयातिपरमस्थानंयत्रगत्वानशोचति। जन्ममुक्तंजरामुक्तंपरंयाति शिवालयं। अपुनर्मरणाहिंसागतिर्मोक्षस्यकांक्षिणामिति। वायुपुराणेपराच्छिवपरादूर्ध्वं श्रीकंठेननिरीक्षिताः। नाधोयांतिपुनर्देविसंसारेदुःखसंप्लवे॥ इति॥ एवंचैवमादिवचनेपु शिवलोकस्य सत्यलोकोपरितनपरशिवालयाख्यतल्लोकस्ययायथाधिकारंप्राप्तिस्त्रिस्थलीसे-त्वादिभिर्निर्णीता॥ एवंसति पतिलोकमवाप्नोतीत्यनुगतायाः पतिलोकप्राप्तिस्मरणात् (स्कं० ७ अ० ११ श्लो० २९) यापतिंहरिभावेनभजेच्छ्रीरिवतत्परा। हर्यात्मनाहरेर्लो केपत्याश्रीरिवमोदतइत्यादिफलश्रवणेपि हरिहरयोरभेदेन मथुरादिमृतेन हर्यात्मना विष्णु-लोके श्रीरिव काश्यादिमृतेन हरात्मनाशिवलोके गौरीव तेनैव स्वभर्त्रा सह मोदतइति युक्तमेव॥ वामेक्षणालक्षितवामभागमित्यादि वचनानुग्रहात् बहुपु स्मृतिपुराणेपु धर्म-विशेपतोपि विष्णुशिवलोकप्राप्तिस्मरणेन तत्रापि तत्संभवात्॥ पतिव्रतायाविष्णुशिव-लोकप्राप्तिबोधकवचसां धर्मशास्त्रेपु स्पष्टत्वाच्च॥ अतोन तस्याअदृष्टमात्रेण निरात्मक-पतिशरीरकल्पना कल्प्या॥ केषांचिन्मते क्रमेलकशूद्रोपाख्यानाद्यवलंबादयोनिजैः काल-भैरवेच्छाजन्यशरीरैर्यातनाभोगवत्पुण्यभोगस्य संभवाच्च॥ केचित्तु शिवलोकप्राप्तिरूपां
१ मुक्तिमपि पापभोगादिव इहैव पुण्यभोगादप्यनंतरं मन्यंते॥ काशीखंडादिपु स्वयंदेह-
~~विनाशस्यप्राप्तेः कालेऽस्तमाप्तिः उक्तमात्मानुयायीलोकमात्मवार्तामिवेत्यविदित्वादिस्मरणात्॥~~ ब्राह्मे तत्रस्थितस्यजंतोर्हिभोगमोक्षप्रदःशिवः॥ अधितिष्ठतिजंतूनांमुक्तिक्षेत्रमिदं परमिति पूर्वं भोगप्रदानकथनात् पाद्मेपि मुनीन्प्रति भृगुणा तत्तद्भोगप्रापणायैवदेहाअयोनिजा भैरवेच्छाविधाना इति उभयभोगानुकूलशरीराणां निरूपणाच्च॥ किंच त्वदुक्तदेशीय-मप्युदाहरणं शिवपुराणे तद्यथा कस्यचिल्लुब्धकस्य काश्यामोंकारेश्वरसंनिधौ मरणोत्तरं तत्पत्न्यऽनुगमने कृते तादृशपुण्यविशेपात्तस्यैव सपत्नीकस्य राजजन्मततोमोक्षश्च निरू-पितः॥ मुनिरपि तं प्रति तत्पूर्वकथां वर्णयन्नाह कालेनगच्छताचैवगाराणस्यांवटेशुभे॥

पंचत्वंगतयोस्तत्रदेवदेवस्यसंनिधौ ॥ अमौप्रविष्टासुश्रोणीप्रतिगृह्यकलेवरं ॥ तेनधर्मेणराजेंद्र इयंन्युष्टिरुपागता ॥ भवान्वैलुब्धकोजात.सपत्नीकोनरेश्वर इत्यादि ॥ व्युष्टिरुदयः लुब्धको भवान् सपत्नीको नरेश्वरोजात इत्यन्वयः एवं च पत्युः काशीमरणेप्यनुगतायास्तत्पत्न्यास्तेनैव स्वभर्त्रासह पुण्यफलभोगः कामनापुण्ययोस्तारतम्यादत्रलोके लोकांतरेपीत्येव त्रिस्थलीसेत्वादिषु सिध्यति ॥ ननु शिवपुराणे पत्न्याअनुगमनमपि काश्यामेव प्रतीयतेऽतोमदुक्तोदाहरणंद्वैपम्यमिति च दुभयोस्तत्रमृतत्वेऽप्येवंव्यवस्थाया. प्रमाणसिद्धत्वे सति पतिमात्रस्य तत्र मरणे तादृशान्यवस्थांगीकार वैश्रुतिकसिद्ध. ॥ साक्षान्मोक्षविलंबस्याविशेषात् ॥ किंच तत्र मृतस्य कैवल्यप्राप्त्यंगीकारेऽपि सालोक्याद्यनंतरमेवेति चिरात्सावर्ण्यंते यथापाद्मे चतुर्धावितते क्षेत्रेसर्वत्रभगवाञ्छिव. । व्याचष्टेतारकंवाक्यंब्रह्मात्मैक्यप्रबोधनं ॥ तथापितत्रसामर्थ्यात्तत्रतत्रमृतस्यहि ॥ भोगपूर्वापवर्गादिजीवन्मुक्तिदशेवसा ॥ अंतर्गेहेविपन्नस्तु साक्षाच्छिवमवाप्नुयात् । तथाचतुर्विधेपिक्षेत्रेस्मिन्प्रमीतोगर्भयातना ॥ नैवाप्नोतिमुनिश्रेष्ठाविशेषोयमथोच्यते. ॥ काश्यांमृतस्तुसालोक्यसाक्षात्प्राप्नोतिसत्तमा । तत सरूपतां यातितत सांनिध्यमश्नुते । ततोब्रह्मैकतांयातिनपरावर्ततेपुन. । वाराणस्यांमृतोजंतु·साक्षात्सारूप्यमश्नुते ॥ तत सान्निध्यमायातिततोब्रह्मैकतामियात् ॥ अविमुक्तेविपन्नस्तुसाक्षात्सान्निध्यमाप्नुयात् । ततश्चिदानंदमयेब्रह्मण्येवविलीयते । सलोकतांचसारूप्यं सानिध्यंचातिसत्तमाः । कल्पंकल्पमवाप्नोतितनोब्रह्मात्मकोभवेत् । तथा आदेहपातनाद्येतु क्षेत्रंसेवंतिमानवा. । तेमृताहंसयानेनदिव्यंयांत्यकुतोभयमित्यादिवचांसि तु सालोक्यविषयाणि ॥ इमानि च सर्वाण्यपि वचांसि त्रिस्थलीसेतुमृतमुक्तिप्रकाशिकादिषु प्रसिद्धान्यत्रोदाहृतानि ॥ अत्रापि भोगपूर्वापवर्गादीत्युक्त्यासर्वेष्वपिपक्षेष्वपवर्गात्पूर्वं तादृशावश्यकभोगोस्त्येव ॥ ननुतत्रमरणदुत्तरमपि भोगसत्वे कोविशेषस्तस्येत्याशंक्याह ॥ जीवन्मुक्तिदशेवसेति । यथा जीवन्मुक्तस्य प्रारब्धभोगे सत्यपि परमुक्त्यावश्यंभावोस्ति तथाऽस्योक्तचरभोगेपि मुक्त्यवश्यंभावइत्येपविशेषइतिभाव· ॥ एवंच तत्रमृतस्य लुब्धकवदिहलोके जन्मनि शिवसालोक्यादौवासिद्धेपि तेनैव पत्या सह स्वसाधुकृत्याफलभोग सत्या सत्यामनुगमनमृत्यामिति तदुक्तमदृष्टमात्रेण बौद्धकल्प निरात्मकशरीरकल्पनं हेयमेव ॥ तदुदाहृतश्रुतिरपिप्रागुक्तव्यवस्थयाव्याख्याता ज्ञेया ॥ अमृतोभूत्वेत्यनेन जीवन्मुक्तयत्तादृशभोगस्य सालोक्यादेर्वा सभवोत्तरमेव मोक्षीभवतीतिश्रावणात् ॥ अत्रामृतिशब्दस्य निश्चितमुक्तियोग्यपरस्वसिद्धे· ॥ अन्यथा पौनरुक्त्यापातात् ॥ एतद्विषयेधिक स्वावरणभगविभागसमयेतीर्थादावित्यत्र वक्ष्यामि ॥ इह मूलस्थमुत्तरतु नखच्छेद्ये किं कुठारप्रहारेणेतिन्यायाद्बोध्यं ॥ अतोजग मायिकत्वे जीवन्मुक्तस्यशरीराद्यभात्रप्रसक्त्यातद्बोधकशास्त्रव्याकोपात् प्रवचनाद्यनुपपत्त्यामोक्षसंप्रदायोच्छेदप्रसंगाच्च । प्रपंचस्यामायिकत्वमेवसिध्यति ॥ अधिकं तूत्तरभागे तावकपरखंडखंडनाभासखंडनावसरे वक्ष्याम· ॥

किं च प्रपंचस्य मायिकत्वमभ्युपगच्छता त्वया शुक्तिरूप्यवदध्यस्तत्वं वाच्यं तच्च यथा आपणस्थरजतंदृष्टवतस्तज्जन्यसंस्कारेण रजत-

गतचाकचक्यादिसाधारणधर्मस्य शुक्तौ दर्शनेन च शुक्त्यज्ञानसहकृतेन शुक्तौ रजताध्यासउत्पाद्यते ॥ तथाऽत्र प्रपंचस्य कुत्रचिदप्यदृष्टत्वात्तज्जन्यसंस्काराद्यभावादधिष्ठाने च ब्रह्मणि निर्द्धर्मके प्रपंचगतासाधारणधर्मादीनामभावादर्थात्पूर्वं कर्तुरप्यभावादध्यासोन संभवति ॥ किंचायमध्यासः कस्येति वक्तव्यं जीवस्य ब्रह्मणोवा नाद्यः जीवस्यापि त्वन्मतेऽध्यासमध्यपातित्वात् शुक्तिरजतद्रष्टृपुरुषवदध्यासात्पूर्वमसत्त्वात् नापि द्वितीयः ब्रह्मणोभ्रांतत्वापत्तेः ॥ किंच प्रपंचस्य मिथ्यात्वे किं प्रमाणं न तावत्प्रत्यक्षं नेदं रजतमितिन्नायंप्रपंचइतिबाधस्याभावात् ननु प्रपंचोमिथ्या दृश्यत्वाच्छुक्तिरूप्यवदित्यनुमानं प्रमाणमितिचेन्न दृश्यत्वस्य ब्रह्मण्यपि सत्वेन तत्रमिथ्यात्वाभावेन हेतोरनैकांतिकत्वात् ब्रह्मणोऽदृश्यत्वे च "भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरे यदापश्यःपश्यतेरुक्मवर्ण" मित्यादिश्रुतिविरोधः॥ किंच विश्वं यदिकल्पितं स्यात्तदा साधिष्ठानं स्यान्नचैवं सामान्यतोज्ञातत्वेसत्यज्ञातविशेषवत्वस्याधिष्ठानत्वप्रयोजकस्य निर्विशेषे निःसामान्ये च ब्रह्मण्यसंभवात् ॥ न च कल्पितसामान्यविशेषवत्वस्य ब्रह्मण्यपि सत्वेन तस्याधिष्ठानत्वे बाधकाभावइतिवाच्यं ॥ सामान्यविशेषकल्पनायाअपि साधिष्ठानत्वेन तत्रापि कल्पितसामान्यविशेषोपादानेऽनवस्थापत्तिरित्यलं विस्तरेण एतेन एवंचेत्यादिकमपास्तं ॥ किंच शुक्तौ रजतसादृश्यस्य रजते शुक्तिसादृश्यस्य च सत्वाद्रजतात्मना शुक्तिर्भासते ॥ एवं ब्रह्मणोघटपटात्मनावभासेपि परस्परसादृश्यं स्वीक्रियते चेत्तदा ब्रह्मण्यपि साकारत्वं जडत्वं च स्यात् ॥ विजातीयेऽसदृशे च नाध्यासः ॥ अन्यथा शुक्तौ घटस्य रज्जौ गजस्य चाध्यासः स्यात् ॥ नचाध्यासे सादृश्यं साक्षान्न प्रयोजकं किंतु संस्कारोद्बोधकत्वेनैव ॥ संस्कारोद्बोधश्च सादृश्यादन्येनापि संभवतीति सादृश्याभावेपि न काचिदनुपपत्तिरिति वाच्यं अदृष्टादिनासंस्कारोद्बोधेऽपि भ्रमोविसदृशे न संभवति ॥रज्ज्वादिषु घटादिभ्रमस्यादृष्टत्वात्सादृश्यज्ञानमवश्यकृतमेव सादृश्यं विनाऽदृष्टादिसत्वेपि भ्रमस्यासंभवात् ॥ स्वप्नस्मरणजनकसंस्कारोद्बोधस्यादृष्टादिना संभवेऽपि भ्रमजनकसंस्कारस्य सादृश्यज्ञानं विनाऽसंभवेनादृष्टेनदृष्टस्यान्यथासिद्धेः कर्तुमशक्यत्वात् ॥ अन्यथा कार्यमात्रस्यादृष्टेनैवोत्पत्तौदृष्टकारणानां दंडादी-

नामन्यथासिद्धत्वं स्यात् कार्यमात्रेऽदृष्टस्य हेतुत्वात् ॥ ननु रज्जौ घटाश्वादीनामध्यासे तत्तत्संस्कारोद्बोधाभावादेव न संभवति सति तदध्यासे तत्सादृश्यज्ञानस्य हेतुत्वं न संभवतीतिचेन्न मंदांधकारे रज्जुज्ञाने घटाश्वादीनां संस्कारोद्बोधेऽपि तद्भ्रमस्यादृष्टत्वान्नसंस्कारोद्बोधमात्रं भ्रमे हेतुः ॥ किं तु सादृश्यसंदर्शनजन्यसंस्कारोद्बोध एवेतिकथं सादृश्यज्ञानस्य न हेतुत्वं ॥ नच सादृश्यज्ञानस्य भ्रमहेतुत्वे रज्जौ भुजंगदंडभूछिद्रमालाजलधाराद्यध्यासोयुगपदेव कथंन जायेत तत्तत्सादृश्यज्ञानस्य पृथक् तदध्यासानुरोधेन सत्वादिति वाच्यं ॥ पृथक् तत्तदध्यासे तत्तत्सादृश्यज्ञानसत्वेऽपि युगपत्सादृश्यज्ञानस्यासत्वात् ॥ नच तत्सादृश्यस्य सत्वमात्रं तत्तत्सादृश्यज्ञाने हेतुः किंतु तत्तत्सादृश्यप्रतियोग्युपस्थितिरपि तथाच यादृशप्रतियोग्युपस्थितिस्तत्प्रकारकोभ्रमउत्पद्यतेयुगपत्प्रतियोग्युपस्थितौ च सर्पत्वधारात्वमालात्वादीनामेकत्र ज्ञानं निश्चयरूपं न संभवति ॥ विरुद्धधर्माणामेकत्र सत्वे विरोधएव न स्यात् ॥ तस्मात्कथंचिद्युगपदुपस्थितावपि युगपत्तद्भ्रमो नैवापद्यते भ्रमस्यनिश्चयरूपत्वात् ॥ अतस्तादृशज्ञानं संशयरूपमेव जायते तत्रेष्टापत्तिरेव ॥ अन्यथा संस्कारस्य हेतुत्वेन पृथक्तदध्यासानुरोधेनादृष्टस्योद्बोधकस्य सत्वेन युगपदध्यासस्त्वन्मतेऽपि कुतोन स्यात् संस्कारोद्बोधकस्य सत्वात् तस्माद्ब्रह्मणः साकारत्वापत्तिर्दुर्वारैव ॥ नच पूर्वपूर्वाध्यासजन्यसादृश्यस्य ब्रह्मण्यंगीकारे साकारतापत्तेरभावः श्रुतिविरुद्धतादृशकल्पनाया अप्रामाणिकत्वात् ॥

सहस्राक्षे एतेनैवभैक्षवमतमित्यादि साकारतापत्तेरभावाच्चेत्यंतं भागं निरस्यंति ॥ किंचप्रपंचस्येत्यादिना अप्रमाणिकत्वादित्यंतेन ॥ अयंभावः ॥ मार्तंडे मायोपाधिककर्तृत्वंभैक्षवे दृश्यतेतुयत् ॥ तन्मायिवादध्वंसेनध्वस्तप्रायविदोपतइतिकारिकायाः शकलंपाठभेदेनोपन्यस्यत् तदेव ध्वस्तमित्युक्तं । तदप्येतावता ध्वस्तमेव ॥ यच्च (अध्यासितुर्वास्तवत्वमध्यासस्याऽन्यत्र वास्तवत्वं वा नाध्यासे प्रयोजकं प्रमाणाभावाद्गौरवाच्च) त्युक्तं । तत्प्रलापमात्रं ॥ प्रपंचे विवर्तत्वं साधयितुंत्वया शुक्तिरजतरज्जुभुजंगादिकमेव लोकप्रसिद्धं विवर्तजातंदृष्टांतीक्रियते ॥ तत्र सर्वत्रायंनियमः रजतादिद्रष्टा तदतिरिक्तोदेवदत्तादिवद्वास्तवएवापेक्षितइति । क्वापि निर्द्रष्टृकभ्रमस्यादर्शनात् ॥ प्रकृते च द्रष्टृजीवस्यापि कल्पितत्वेन शुक्तिरजतसमानयोगक्षेमत्वात् अवास्तवस्य तस्य न भ्रमः संभवति ॥ नहि शुक्तिरजतमेव शुक्त्याद्यात्मानं कल्पयति आत्माश्रयप्रसंगात् ॥ नापि स्थाणौ कल्पितःपुरुषः क्वापि भ्राम्यति ॥ नच वास्तवस्य ब्रह्मणस्तद्द्रष्टृत्वं कल्प्यं भ्रांतत्वापत्ते ज्ञानघनस्य च भ्रमायोगात् ॥ तस्य मायासंबंधतो भ्रम इतिचेत् सापिकल्पिता न वा ॥ द्वितीये कदापि नोच्छिद्येत ॥ आद्ये

सा येन कल्पिता शुद्धब्रह्मण एव तत्कल्पकत्वे तत्संबंधे च सत्यऽनिर्मोक्षप्रसंगः । मोक्षोत्तरमपि तत्संभवे प्रतिबंधकाभावात् ॥ मायोपहितस्य कल्पकत्वेऽऽत्माश्रयादयः ॥ अतो रजतादिभिन्नदेवदत्तादिवद्वास्तवस्यान्यस्याध्यासितुरभावान्न भ्रम उपपद्यते ॥ किंच हट्टादौ सत्यं रजतं नरेंद्रकरंडकादौ सत्यं भुजंगमं च दृष्ट्वा वृद्धव्यवहारात्तत्र तत्र तत्तच्छब्दसंकेतं गृहीतवतः समुत्पन्नतत्तत्संस्कारा एव शुक्तिरज्ज्वादौ भ्रमतः तत्तत्कल्पयंति ॥ अनुत्पन्नसंस्कारा बालादयस्तु तिमिरभरे चरणेन रज्जुजातमतिक्रामंतोऽप्येकमहिमपि नहि कल्पयति ॥ तथा प्रकृते परिदृश्यमानादतिरिक्तं सत्यं जगत्क्वाप्यनुभूतं स्यात् तदा तज्जन्यसंस्कारादिदमनृतं कल्प्येत तदेव नास्तीति संस्काराभावान्न भ्रमः ॥ तदंगीकारे स्वंते रंडाविवाहइति न्यायादिदमेव सत्यं स्वीक्रियतां ॥ संस्काराभावेऽपि भ्रमस्य असतोपि संस्कारजनकतायां प्रसह्य स्वीकारे तु क्वचिदिदं शशशृंगमिदं खपुष्पमित्यादिभ्रमोऽप्यापद्येत ॥ किंच शुक्तौ रजतस्येव रज्जौ भुजंगस्येव भ्रमे विपर्ययाभावे च हेत्वपेक्षायां तत्तत्सादृश्यमेव तत्वेन सिध्यति ॥ तच्च भ्रमे साक्षादपि हेतुर्नतु संस्कारोद्बोधनमात्रद्वारा ॥ अन्यथा शुक्तिदर्शनकालेबुद्धौ तमः संबंधे गजइतिशब्ददिना तत्संस्कारस्योद्बोधे च तत्र गजभ्रमोदुर्वारएव स्यात् ॥ प्रकृतेचजगद्ब्रह्मणोः सादृश्याभावान्न भ्रमः ॥ सादृश्ये तु ब्रह्मणि साकारत्वजडत्वाद्यापत्तिः योवा द्वयोः साधारणो धर्मः स परस्य निर्विशेषतां बाधेतैव ॥ एवं अध्यासितुर्वास्तवत्वमित्याद्यादरे प्रमाणं सर्वत्र भ्रमस्थलेषु तत्तदन्वयव्यतिरेकदर्शनमेवातो न तदभावः ॥ प्रामाणिकं गौरवं च न दोषाय ॥ अन्यथा घटं प्रति कुलालादीनां बहूनां हेतुत्वं गौरवभयान्न स्वीकार्यं एतेनैव (एवं च जीवस्योपाधे) रित्यादिकं निरस्तं स तत्र प्रयोजक इति पुंस्त्वं तु चिंत्यं ॥ अत्राध्यासः सादृश्ये प्रयोजकोन विवक्षितः किंतु तदेव तत्र तथेतियच्च (संस्कारोद्बोधस्य तु न सादृश्यज्ञानमेव कारणं किंत्वदृष्टाद्यपी) त्यादि वदतां प्रकृते सादृश्याभावेऽप्यदृष्टादिद्वारा संस्कारोद्बोधाद्भ्रम इति समाहितं तदसंगततरं रज्जुदर्शनकालेऽदृष्टद्वारा शब्दादिद्वारा वा संस्कारस्योद्बोधे प्रतिबंधकाभावेन तत्र हयाकाराभासस्य दुर्निरोधत्वात् ॥ किंच जगद्भ्रमसंस्कारोद्बोधकतयोच्यमानमदृष्टमपि

एतेनैव भैक्षवमतमुपन्यस्य यदुक्तं तन्मायावादिविध्वंसध्वस्तप्रायमिति तदेवध्वस्तम् ॥ मायाहेतुवादस्य निवारयितुमशक्यत्वात् ॥ अध्यासितुर्वास्तवत्वमध्यास्यस्याऽन्यत्रवास्तवत्वं वानाध्यासे प्रयोजकं प्रमाणाभावाद्गौरवाच्च ॥ एवञ्च जीवस्योपाधेरवास्तवत्वेऽपि संसारस्यान्यनाऽवास्तवत्वेऽपिच मायायाऽध्यस्तत्वरूपस्य मायिकत्वस्य नानुपपत्तिः ॥ नच ब्रह्मणो घटपटाद्यात्मना भासे ब्रह्मणस्तत्सदृशत्वापत्तौ साकारता स्यात् नहि रज्जौ हयाऽऽकाराऽऽभासः किंतु सर्पाऽऽकाराऽऽभासएवेतिवाच्यम् ॥ अध्यासे सादृश्यस्य साक्षादप्रयोजकत्वात् ॥ संस्कारोद्बोधद्वारा हि सतत्प्रयोजकः संस्कारोद्बोधस्य तु न सादृश्यज्ञानमेव कारणं किन्त्वदृष्टाद्यपि रज्ज्वादावध्यासाऽभावस्तु केनाऽपि हेतुना तत्संस्काराऽनुद्बोधात् ॥ अन्यथा भुजंगदण्डभूच्छिद्रमालाजलधाराद्यध्यासोयुगपद्रज्जौ स्यात् ॥ पृथक्कदध्यासदर्शनेन सादृश्यस्याऽप्रत्याख्येयत्वात् ॥ पूर्वपूर्वाऽध्यासजन्यसादृश्यस्य ब्रह्मण्यङ्गीकारे साकारतापत्तेरभावाच्च ॥

कल्पित न वा आद्ये ब्रह्मणि विचित्रतत्तद्दृष्टसादृश्यस्य इत्थरितत्तत्संस्काराणामदृष्टेतरतदुद्बोधकस्य चाभावाद्दोषस्तदवस्थ ॥ द्वितीये तु द्वैतापातादपसिद्धांत इत्यलं सर्वं मृत्पुष विशदीकृतमिति किमाम्रेडितेन ॥ बाधस्याभावादिति ॥ शुक्तौ रजतमिति ज्ञानं नेदं रजतं शुक्तिरियमित्याप्तवचनश्रवणसमकालमेव निवर्तते प्रकृतेतुसर्वंखल्विदं ब्रह्म तत्त्वमस्यादिवाक्यश्रवणेऽपि प्रपंचप्रतीतिर्न निवर्तते यदि भ्रम स्यात्तर्हि पूर्ववन्निवर्तेत ॥ नचाविद्यासत्व यावत्तावत्तदनिवृत्तिरुचितेति वाच्य ॥ तस्याअपि कल्पितत्वेनाविद्यात्मृपेति श्रवणमात्रादेव तन्निवृत्तेरप्यावश्यकत्वात् ॥ साधनैरेव तन्निवृत्तौ तान्यपि तत्समानयोगक्षेमाणि ॥ नचजीवन्मुक्तौ प्रपचबाध इवय तदानीमपि तस्य प्रपचप्रतीतेरन्त्यचरश्रुत्यादिविभिर्बोधनात् उक्तदिशातद्दशायाएव तन्नासिद्धेश्च ॥ अतोबाधाभावान्न भ्रमत्वम् ॥ भिद्यतेहृदयग्रंथिरित्यादि इद मुण्डकवाक्य यदापश्य इत्यपि तद्वाक्य ॥ आदिपदेन "दृश्यतेत्वग्र्यया बुध्द्या ॥ कश्चिद्धीर प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ जुष्टयदापश्यत्यन्यमीश ॥ ज्ञानप्रसादेनविशुद्धसत्वस्ततस्तुतंपश्यतेनिष्कलंध्यायमान" इत्यादीनि कठमुण्डकादिवाक्यानि तरत्प्रकारोपनिषत्तृतीयखण्डादिक नतुमादास्यसेद्रष्टुमनेनैवस्वचक्षुषा ॥ दिव्य ददामितेचक्षु पश्यमेयोगमैश्वरम् ॥ ज्ञातुंद्रष्टुंचतत्त्वेन (अ०३ पा०२ सू०२४) "अपिसंराधनेप्रत्यक्षानुमानाभ्या" तृतीयस्कन्धेपश्यतितेमेरुचिराण्यवसत इत्यादिस्मृतिसूत्रपुराणवाक्यानि च सगृह्यते ॥ नचैषा ज्ञेयतापरत्वमेव ननु चाक्षुषादिपरत्वमिति वाच्य ॥ आवृत्तचक्षु दिव्यंददामितेचक्षुरित्यादिविरोधात् ज्ञातुंद्रष्टुमितिपृथङ्निर्देशात् तत्प्रकाराश्च स्पष्ट स्वर्शादि श्रावणाच्च ॥ भ्रमस्यनिश्चयरूपत्वादिति ॥ एककोटिकज्ञानस्य निश्चयशब्दार्थत्व तार्किकपरिभाषामाश्रित्येदमुक्त तेषाभ्रमप्रमाभेदेन निश्चयस्य द्वैविध्यात् ॥ अत संशयोऽथविपर्यासइत्यस्य न विरोध ॥ नचपूर्वत्यादि ॥ संस्काराणामपि कल्पितत्वेन तत्कल्पनहेतु संस्कारांतरब्रह्मणि तत्सादृश्य च नैवास्तीति तर्क ह्यनवस्थासमत्रे कुलक्षरा तत्त प्रपचकल्पना नापि तादृशसंस्कारपरपरावशादेव जीवेन ब्रह्मणा वा जगत्कल्पितमिति बोधिका काचिदपि श्रुतिरस्ति यद्बलात्तथाश्रीयेतेति समाधेरभाव (अ०२ पा०२ सू०३०) "नभावोऽनुपलब्धे" इत्यादिना सूत्रकृतोपपादितस्य वासनासतानपक्षे दूषणभरस्यात्राप्यापत्त्या तथाऽगीकारे तत्सूत्रविरोधोबाह्यमत प्रवेशश्च स्यात् ॥ संस्कारपरपराकल्पनानिर्वाहायापि ब्रह्मणि सादृश्यसाकारत्वादेरापत्त्या च भक्षितेऽपि लशुनेनशान्तोव्याधिरित्यलम् ॥

नन्वविद्याया अनादित्वाद्ध्यासोऽप्यनादिरेव अविद्यायाअनादित्व च "नासदासीन्नोसदासीत्तर्हिकिंतुतम" इतिश्रुति सिद्ध लाघवादनादिसंसारकारणसिद्धावन्यकल्पनायायोगादितिचेन्न मायायाअनादित्वे 'सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीय आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीन्नान्यत्किंचनमिष" दित्यादिश्रुतिविरोध ॥ "नासदासी"-दित्यादिश्रुतेश्च स्थूलसूक्ष्माभावबोधकत्वेन तत्त्वविद्याबोधकत्वं ॥ नच

श्रुत्यंतर्गततमः शब्देनाविद्याप्रतीयतइति वाच्यं ॥ तमःशब्दस्याप्य-भाववोधकत्वात् प्रकृष्टमहत्वोद्भूतानभिभूतरूपवत्तेजोऽभावएव तमः-शब्दोलोकेप्रसिद्धोनत्वविद्यायामपि ॥ वस्तुतोऽत्र ब्रह्मैवतमः ॥ एतेन पूर्वपूर्ववासनानामुत्तरोत्तराध्यासं प्रतिहेतुत्वोक्तिः प्रत्युक्ता ॥ अध्यासस्यानादित्वे मानाभावात् ॥ वालस्यापि स्तन्यपाने प्रवृत्ति-र्नानाऽऽदिकर्मप्रवाहजन्या किंतु "परात्तुतच्छ्रुते" रितिसूत्रानुसा-रेणेश्वराधीनैव ॥ यथा जडस्य कर्मणः फलदातृत्वं न तथैव प्रवर्त्तकत्वमपि न संभवति ॥ प्रवर्त्तनं हि प्रेरणा सा च चेतन-धर्मएव नतु जडधर्मः ॥ एवं च (वालस्य स्तन्यपाने प्रवृत्तिदर्शनेन पूर्वसंस्कारसिद्धौ संस्कारप्रवाहस्यानादित्वेन संसारस्यानादित्व-सिद्धि) रित्यसंगतं ॥ संस्कारस्य स्मृतिं प्रति हेतुत्वेन प्रवृत्तौ संस्कारस्य कर्मणोवाहेतुत्वविवक्षणे च पूर्वोक्तएव दोषः ॥ किंच प्रवृत्तिं प्रति न संस्कारस्य नापि कर्मणोवा हेतुत्वं वैदिकानां मते ईश्वरस्य नैयायिकानां मते तु चिकीर्षादीनामेव हेतुत्वात् ॥ उक्तंच तैः चिकीर्षाकृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा उपादानस्यचाऽध्यक्षंप्र-वृत्तौजनकंभवेत् ॥ तथाचाविद्यायाअनादित्वासिद्धौ वंधोऽस्याऽ-विद्ययाऽनादिरितिस्मृतिरपि वंधस्य चिरंतनत्वंबोधयति-"अक्षय्यं हवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवती"तिश्रुतिवत् ॥ किंच भवन्म-तेऽविद्ययेति तृतीया हेतौ करणे वा नाद्यः ॥ दंडेन घटइत्यत्र यथा दंडेघटोत्पादकत्वरूपं हेतुत्वं तथाऽत्रापि चेद्वंधस्यानादित्व-कथनं व्याहतं उत्पत्तिमतोऽनादित्वासंभवात् ॥ द्वितीयोपि न क्रियाभावात् कारकविभक्तीनां क्रियान्वयित्वनियमात् ॥ नहि क्रियाविनिर्मुक्तं वाक्यमस्तीति भाष्यप्रामाण्यात् ॥ गोपेन गावइत्या-दिवदुपपत्तेरितिसमाधानमप्यसंगतं तादृशवाक्यस्यैवाभावात् ॥ नच तिष्ठतीत्यध्याहारोपि संभवति स्थितेरप्यनादित्वात्तत्रापि तस्य करणत्वासंभवात् करणत्वस्य कारणत्वघटितत्वात् ॥ तस्माद्वंधस्या-नादित्वेऽविद्ययेतितृतीयान्वयोवाधितएवस्यादतस्तदन्वयानुपपत्ति-रूपवीजेन लक्षणा कर्तव्या ॥ सा च चिरकालिकत्वे एव तथाच (सादित्वं तु वंधस्य नांगीकर्तुं युक्तं अस्यां स्मृतावनादिशब्दार्थ-स्यागेवीजाभावादिति यदुक्तं तदसंगतं तत्रान्वयानुपपत्तिरूप-वीजस्य दर्शितत्वात् प्रवाहानादित्वेन संसारोनादिरितिप्रयो-गस्तुसंसारपदस्य प्रवाहे लक्षणां अनादिपदस्यापि स्वसजाती-यध्वंसव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वे लक्षणां विना दुर्घटतया न शक्तिसाधकः ॥ तस्मादनादिशब्दोगौण एव देवेष्वमरशब्दवत् ॥ ननु

देवेष्वमरपदस्य मुख्यत्वे "तद्यथेहकर्मचितोलोकः क्षीयतएवमेवामुत्र पुण्यचितोलोकः क्षीयत" इत्यादिश्रुतिविरोधात्तस्यौपचारिकत्व-मस्तुसंसारेऽनादिशब्दस्य मुख्यार्थत्वे तु न कश्चिद्विरोधइतिचेन्न तत्रापि "आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीन्नान्यत्किंचनमिष" दित्यादि-श्रुतिविरोधस्य सत्वात् ॥ नच संसारस्य सादित्वे "धातायथापूर्व-मकल्पय" दितिश्रुतेः ऋषीणांनामधेयानियाश्चवेदेषुदृष्टयः शर्वर्यंते प्रसूतानांतान्येवैभ्योददात्यजइत्यादिस्मृतेश्च विरोधोदुर्वारइति वाच्यं ॥ तादृशवाक्यानांशर्वर्यंतधातृपदपर्य्यालोचनयादैनंदिन-सृष्टिविषयकत्वेनानादित्वासाधकत्वात् नापि "समाननामरूपत्वा-च्चावृत्तावप्यविरोधोदर्शनात्स्मृतेश्चे" तिसूत्रविरोधः ॥ सच सृष्टि-प्रलयास्वीकारएव संभवति ॥ नह्यस्मन्मते सृष्टिप्रलययोरस्वीकारः परंतु प्रथमतः सृष्टिरीश्वरस्य रमणेच्छयैव "लोकवत्तुलीलाकैवल्य"-मितिन्यायात् ॥ सृष्टिप्रलयौत्वाविर्भावतिरोभावरूपौ ॥ सूत्रार्थस्तु ॥ नन्वस्य प्रपंचस्यानुकारित्वेन वाच्यत्वेन वा स्वीक्रियमाणत्वे सृष्टि-प्रलययोर्विद्यमानत्वादनित्यसंयोगः प्राप्नोति तत्राह ॥ समानना-मरूपत्वादावृत्तावपीति ॥ आवृत्तावपि समुद्रे जलप्रक्षेपवत् पुनरुपादाने तदेवेतिनिश्चयाभावेपि नामरूपयोस्तुल्यत्वादन्यस्य भेदकस्याभावान्नानित्यसंयोगः ॥ कुतः ॥ दर्शनात् ॥ दृश्यतेहि तथा वेदपितृमातृस्त्रीभर्तृशरीरगंगाप्रवाहादिषु ॥ तदेवेतिव्यवहारस्य सिद्धत्वादिति ॥ न च संसारस्य सादित्वे कृतनाशाकृताभ्यागमादि-दोष इति वाच्यं ॥ ईश्वरेच्छयेश्वरसकाशान्मुर्चरितैर्जीवैः कर्माणि क्रियंते तत्तत्कर्मफलमपीश्वरकृतमर्यादया तस्य तस्य जीवस्य भव-त्येवेति दोषाभावः ॥ नहि जीवानामनित्यत्वं येन कृतनाशः स्यात् नहि कर्मणैव फलं किंत्वीश्वरेच्छयापि नातोऽकृताभ्यागमः फलाक-स्मिकत्वपर्य्यायः ॥ यस्तु तथाचेत्यादिना प्रेक्षावतोमोक्षार्थं प्रवृत्त्य-भावापादनरूपोमोक्षमार्गोच्छेदरूपश्चदोषआपादितः सोऽपि त्वन्मत एव संभवति ॥ सर्वं स्वप्नतुल्यं स्वस्वरूपमपि स्वप्नकल्पितजीवसमं जानतः मोक्षं मोक्षसाधनं गुरुं वेदं च मिथ्यात्वेन जानतो वामदेव-शुकादीनामपि मुक्तिर्न जातेति मम मुक्तिः कुतोभविष्यतीति मुक्तिमत्याशाशून्यस्य कथं मोक्षमार्गे प्रवृत्तिरिति मुक्तिमार्गोच्छे-दस्त्वन्मते ॥ अस्मन्मते च यस्य बंधनसामर्थ्यं तस्यैव मोचन-सामर्थ्यं दृष्टं च राजनि यथा राज्ञा बद्धोराजानमेवाश्रयते राज-कृपया मुच्यतेच एवमेवेश्वरकृपया मुच्यते पुनश्च सुखी भवति "सोश्नुतेसर्वान्कामान्सह ब्रह्मणाविपश्चिते" तिश्रुतेरिति नमुक्ति-

मार्गोच्छेदः ॥ किंच संसारस्यानादित्वेत्वन्मते तस्यमिथ्यात्वंनस्यात् त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वाभावात् ॥ आदावंतेचयन्नास्तिवर्तमानेपितत्तथा वितथैः सदृशाह्येतेवितथाइवलक्षिताइतिगौडपादकारिकाविरोधश्च किंच त्वन्मते यद्गत्वाननिवर्तंतेतद्धामपरमंममेतिस्मृतेः अनावृत्तिःशब्दादितिसूत्रस्यच विरोधः स्यात् जीवस्य पारमर्थिकं स्वरूपं ब्रह्मैवेति तस्य गमनासंभवात् तस्य व्यापकत्वात् व्यावहारिकं त्वौपाधिकं तस्य चोपाधिनाशेन नाशात्प्राप्तिरेव न संभवति ॥ प्राप्तेरसंभवेन निवृत्तिशंकाया असंभवादसंगतिः ॥ एवं सूत्रेपि संदेहासंभवादित्यलं ॥

सहस्रासे साचेयंमायेत्यादि उत्पन्नत्वादित्यलमित्यंतं भागं खंडयंति ॥ नन्वविद्याया इत्यादिना ॥ संदेहासंभवादित्यलमित्यंतेन ॥ अयमाशय ॥ यदिमायाऽपिब्रह्मवदनादि. स्यात् तदा ऐतरेयोपनिषदि "आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीन्नान्यत्किंचनमिषत्" तैत्तिरीये "नासदासीन्नोसदासी" दित्यादि । तथा "ब्रह्मव-

---

साचेय मायाऽनादि ॥ नासदासीन्नोसदासीत्किंतुतम इतिश्रुते ॥ लाघवाच्च अनादिसंसारकारणतासिद्धौ तस्या. सादितायावक्तुमशक्यत्वाच्च ॥ पूर्वपूर्वत्रासनानामुत्तरोत्तराध्यासप्रति पूर्वपूर्वकर्मणामुत्तरोत्तरजन्म प्रतिच हेतुत्वात् बालस्य स्तन्यपाने प्रवृत्तिदर्शनेन पूर्वसंस्कारसिद्धौ संस्कारप्रवाहस्य कल्पनीयत्वाच्च संसारस्याऽनादितासिद्धि ॥ अतएव बन्धोऽस्याऽविद्ययाऽनादिरितिस्मृति संगता ॥ नच बन्धस्याऽनादित्वेऽविद्ययेति तृतीयाऽनुपपत्तिरितिवाच्यम् ॥ गोपेन गावइत्यादिवदुपपत्ते ॥ नच तत्र जीवन्तीत्यादिपदाध्याहारइतिवाच्यम् ॥ इहाऽपि तिष्ठतीत्यध्याहारस्य सुलभत्वात् ॥ अतएव भागवते तृतीयस्कन्धे विश्वंवैब्रह्मतन्मात्रसंस्थितविष्णुमायया इत्यत्र संस्थितमित्युक्तम् ॥ सादित्वंतु बन्धस्य नाङ्गीकर्त्तुं युक्तम् ॥ अस्या स्मृतौ अनादिशब्दार्थस्य त्यागे बीजाभावात् ॥ प्रवाहाऽनादौतु संसारोऽनादिरित्यादौ नैयायिकादीना सर्वेषा प्रचुर प्रयोग इति तत्राऽनादिशब्दस्य शक्तिरेव निरूढलक्षणावा ॥ देवेष्वमरशब्दस्य रूढिरेव ॥ योगासभवे तस्याः सर्वसम्मतत्वात् ॥ तस्य देवेष्वौपचारिकत्वेपि यथा तत्र तद्यथेहकर्मचितोलोकइत्यादिश्रुतिरनुग्राहिकाऽस्ति तथाऽत्र किञ्चिदनुग्राहक नोपलभ्यते इति नेहाऽऽमरशब्दवदुपचरितार्थता ॥ प्रत्युत तथात्वे धातायथापूर्वमकल्पयदितिश्रुते ऋषीणांनामधेयाश्चवेदेषुदृष्टय. शर्वर्यन्तेप्रसूतानातान्येवेभ्योददात्यज इत्यादिस्मृतीना समाननामरूपत्वाच्चाऽऽवृतावविरोधोदर्शनात्स्मृतेश्चेतिसूत्रस्य च विरोध• स्यात् ॥ सूत्रार्थादिकस्तु उत्तरभागे एकोनचत्वारिंशखण्डखण्डने स्फुटीभविष्यति ॥ बन्धस्य सादित्वेऽकृताऽभ्यागमादिदोषप्रसङ्गश्चस्यात् ॥ तथाच यथापूर्वं विनाकारणान्तरमीश्वरोमां संसारान्धकूपेऽक्षिपत्तथा पुनरपि क्षेप्स्यतीति विचारयन्नकोपि प्रेक्षावान्मोक्षार्थं यतेतेति मोक्षमार्गएवोच्छिद्येत ॥ संसाराऽनादित्वबोधकवाक्येष्विव नमपुनरावर्तंते यद्गत्वाननिवर्तन्ते अनावृत्ति शब्दादित्यादिष्वपि कुतर्कप्रवृत्तेरप्रतिबन्धात् ॥ प्रत्युत मोक्षस्य नाशे जन्यस्य नाशइति नियमोऽनुकूल स्यात् लयरूपस्य तस्योत्पन्नत्वादित्यलम् ॥

नैवह्यसदृक्षआसीत्'' इत्यादि ॥ पुरुषविधब्राह्मणे ''आत्मैवेदमग्रआसीत्पुरुषविध सोऽनुवीक्ष्यनान्यदात्मनोपश्यत् छान्दोग्ये ''सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयं'' गोपथब्राह्मणे ''ब्रह्महवाइदमग्रआसीत् । स्वयम्त्वेकमेवतदैक्षत महद्वैयक्ष तदेकमेवास्मि हन्ताहमदेवमन्मात्र द्वितीयदेवनिर्ममइति'' एवमाद्यानृग्यजु सामाथर्वश्रुतयोबाध्येरन् ॥ तासु हि सृष्टे प्राक् ब्रह्मणएव सत्ताऽवधार्यते । वस्त्वन्तरसत्ता च निषिध्यते ॥ यदि च भावरूपा माया तदा स्यात्तर्हि सर्वज्ञोऽप्यात्माऽनुवीक्ष्यापि ता कुतोन पश्येत् ॥ एकमेवाद्वितीयमितित्रिविधभेदनिषेधश्च कथ सगच्छेत ॥ कथच ''एकमेवास्मिहन्ताहम देव मन्मात्र'' इति सर्वज्ञस्येक्षण च घटेत ॥ एतेन ऐतरेयेमिपत्तोनिषेधादचेतनस्यान्यस्य स्थितिर्न विरुद्धेति द्वैतिना कल्पनाऽप्यपास्ता ॥ वस्त्वन्तरसत्वे पुरुषविधब्राह्मणादौ स्वान्याभावाद्भयाभावोरमणाभावोरमणार्थं द्वितीयेच्छा तस्यैवैतावद्रूपेण भवन चाम्नाय मान तदानीं वस्त्वन्तरसत्वे जगतस्तदुपादानकत्वे च विरुध्येतैव ॥ तेन यश्च ''नासदा सीन्नोसदासीत्किंतुतम '' इति विलक्षणएव श्रुतिपाठउपन्यस्त । सचोपहासार्थं मूले पूर्वपक्षे तथैव सगृहीत ॥ वस्तुतस्तु नासदासीदितिमन्त्रद्वयार्थ प्रागेव समर्थित ॥ तत्र च ''किमावरीव कुहकस्यशर्मन्'' इत्यावरणशक्तिकमायादेस्तदा सत्ता स्पष्टमेव प्रति षिद्धा ॥ स्वधयेति स्वेनैव जगतोधारण तस्यैकत्व चोक्त्वा ''तस्माद्धान्यनपर किचनास'' इति स्पष्टमेव तदन्यस्य प्रतिषेधोदर्शित ॥ अत ''तम आसीत्तमसागूढमग्रेप्रकेत सलिलँसर्वमाइद ॥ तुच्छेनाभ्वपिहितयदासीत्तमसस्तन्महिनाजायतैक'' इत्यग्रिम-मन्त्रेऽपि तम शब्देन न सा । पूर्वमेव प्रतिषिद्धत्वाद्-यप्रतिषेधविरोधाच्च ॥ किंतु आनीदवातमित्यादिनातच्छब्देन यदुक्त तत्स्वरूपमेवात्रोच्यत ॥ तत्र पूर्व रात्रिदिवसप्रक सत्सूर्यनक्षत्रादिनिषेधात्सर्वस्य सुप्तवत्तत्रैव लीनत्वात्सर्वाच्छदकत्वाचेह तम शब्देन ब्रह्मैव ॥ इद च द्वितीयस्कधनवमाध्याये अहमेवासमेवाग्रइत्यत्र सुबोधिन्या स्पुट ॥ तम शब्दस्य साख्यपरिभाषया वस्त्वंतरपरत्वे (अ २ पा १ सूत्र २) ''इतरपाचानु पलब्धे '' इति सूत्र विरुध्येत ॥ तथाच तदा तम सर्वाच्छादक ब्रह्मैवासीद् आसम तात् इद इदानीं नामरूपाभ्या व्याकृत जगत् अग्रे सृष्टे पूर्वं अप्रकेत अप्रज्ञायमान सलिल कारणेन अविभक्त तमसा पूर्वोक्तरूपेण ब्रह्मणा गूढम् आच्छादित तिरोभावितमितियावत् आसीदित्यर्थ ॥ ''यथातम पदार्थानावृणोतीति एव इदमपि ब्रह्म तत्वमावृणोतीतितम शब्देन व्यवहार '' इतिविद्यारण्यस्वामिनान्यारयानेऽपि लक्षणयैव मायापरत्व दर्शित ॥ मम तु ब्रह्मण सर्वशब्दवाच्यत्वात्रलक्षणापीति पूर्वापरानुरोधादिदमेवादरणीय ॥ ननु पूर्वनगतोऽभावे ब्रह्मणा तस्य गहन कथ सगच्छतइतिचेत्पूर्वसृष्टिप्रलयेतोदनेनसर्वंतिरोभावितमित्याशयेनाह ॥ तुच्छेनेत्यादि ॥ अत्र तुच्छशब्देन प्रलयकर्तृ ब्रह्म ॥ अतएव महोपनिषदि 'एषह्येवशून्यएषह्येव तुच्छएषह्येवाभावएषह्येवाव्यक्तोऽदृश्योऽचिन्त्योनिर्गुणश्चेति'' ॥ महाकौर्मेपि ॥ शमून कुरुते विष्णुरदृश्य सनूपर स्वय । तस्माच्छून्यमितिप्रोक्तस्तोदवातुच्छमुच्यते । नैषभाव वितुयोग्य केनचिल्पुरुषोत्तम । अतोऽभाववदस्येननाशयाद्यानाइत्यपि । सर्वेपांतदधीन-

त्वात्तत्तच्छब्दाऽभिधेयता । अन्येपाव्यवहारार्थमिष्यतेव्यवहर्तृभिरिति ॥ तथाच आसमं-तादवति उत्पद्यते इत्याभु जगत् तुच्छेन प्रलयरूपतोदनकृता पूर्वोक्ततमसा अपिहित आच्छादितं तिरोभावित यत् आसीत् तत् तमस पूर्वोक्तात् ब्रह्मण सकाशादेव महिना महत्वेन पटवद्विस्तारेण अजायत प्रादुरभवत् तच्च नानादृश्यमानमपि वस्तुतोब्रह्मणएव तत्तद्रूपत्वादेकत्वमित्यर्थ ॥ यत्तु तत्वज्ञाननिवर्त्यत्वात्तुच्छशब्देन मायेति तद्व्याख्यान ॥ तन्न ॥ शुक्तिरजतवत्तुच्छेनाच्छादनस्यायोगात् । तादृशरजते भाजनभूषणादेरिव तस्यां जगतउपादानत्वस्यासभवेन ततोजननस्यायोगात् व्याख्याने मृद्घटबीजवृक्षदृष्टांत-कथनपूर्वक स्वयमुक्तस्य सत्कार्यवादस्य बाधाच्च ॥ किंच साध्युपहितेन कल्पिता शुद्धेन वा आद्येन्योन्याश्रयोद्वितीये शुद्धत्वबाधइत्याद्युक्तवक्ष्यमाणदूषणग्रस्तत्वान्न तस्यास्तुच्छत्व शक्यवचन अग्रेऽपि "कामस्तदग्रेसमवर्तताधि" इत्यादिना इच्छापूर्वकसर्गादिकथनात्तम शब्दार्थोब्रह्मैव ॥ अन्यथात्वीक्षत्याद्यधिकरणाना "कामाच्चनानुमानापेक्षा" इत्यादिगुण-सूत्राणा च विरोध ॥ पुनरग्रेऽपि "कि ४ स्विद्वन कउसवृक्षआसीत् यतोद्यावापृथिवी-निष्टतक्षु ॥ मनीषिणोमनसापृच्छतेदुतत् यदध्यतिष्ठद्भुवनानिधारयन् ॥ ब्रह्मवन ब्रह्मस वृक्षआसीत् यतोद्यावापृथिवीनिष्टतक्षु ॥ मनीषिणोमनसाविब्रवीमिव ब्रह्माध्यतिष्ठद्भुव-नानि धारयन्" इति पठ्यते ॥ अत्र यथाकाष्ठोपादानक जुहूस्रुवादिक बहुवृक्षसमुदाय-रूपवनस्यैकदेशवृक्षस्याशभूत तत्रैवस्थित लक्षणात्ततएवाभिव्यज्यते तथा इद जगदपि विभागादेवाविर्भूत वनसमपुरुषोत्तमैकाशस्याक्षरब्रह्मणोंऽशभूत तत्रैव स्थित तदिच्छयाऽ-भिव्यज्यतइति ज्ञापनायसृष्टिहेतुभूतवनादिक जगतोऽधिष्ठातार धारयितार च पृष्ट्वा ब्रह्मणएव वनत्व वृक्षत्व धारणपूर्वकमधिष्ठातृत्व चोत्तरित । यदि तम शब्देन ब्रह्माभि प्रैष्यत् किंतु मूलाज्ञानएव मृद्घटबीजवृक्षादिन्यायेन जगदवस्थानमभिप्रैष्यत् तदा ब्रह्म-वनमित्यादिनैवावक्ष्यत् किंतु मायावन तमोवन तम सवृक्षआसीदित्याद्येवावदिष्यत् ॥ तस्मादपि तमोऽत्र ब्रह्मैव ॥ एतेनैव (अ० १ श्लो० ५) आसीदिदतमोभूतमप्रज्ञातम-लक्षण ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेय प्रसुप्तमिवसर्वत्त इति मनुवचनमपि व्याख्यात अग्रे अनुपद (श्लो०६।७) तत स्वयभूर्भगवानव्यक्तोव्यञ्जयन्निद ॥ महाभूतादिवृत्तौजा प्रादुरासीत्त-मोनुद ॥ योसावतींद्रियग्राह्य सूक्ष्मोऽव्यक्त सनातन ॥ सर्वभूतमयोचिंत्य सएवस्व यमुद्बभौ सोभिध्यायशरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधा प्रजाइति तस्यैव पूर्वम॰यत्तत्वस्य सूक्ष्म-कारणत्वस्य सर्वव्यञ्जकत्वस्य सर्वभूतात्मकत्वस्य स्वयमेव जगद्रूपेण भवनस्य अभिध्यान पूर्वक स्वरूपतएव विविधप्रजासर्जनस्य च कथनेन तत्रापि तथैव तम शब्दार्थस्य प्रतीतेः ॥ अन्यथा "आत्मैवेद सदेवसोम्येद" इत्यादिश्रुतिशतविरोधादप्रमाण स्यात् पूर्वतन्त्रे (अ० १ पा० ३ सू० ३) विरोधेत्वनपेक्षमिति न्यायात् ॥ तमोनुदइतितु स्वतेजसा पानुपुरापिवृत्तमइति सतमस्कधाद्युक्त प्रलयाधकारापनोदनमेव ॥ नचाय स्वयभूर्ब्रह्मा वाक्य ॥ अग्रेऽडोत्पत्यनंतर (श्लो० ९) तस्मिन्नंडेस्वयब्रह्मासर्वलोकपितामहइति-पृथक्कथनात् ॥ जीवकल्पितस्य तुच्छस्य तु ब्रह्मणा प्रेरणमप्यशक्यवचन ॥ एतदेवाभि-प्रेत्य समाकर्षसूत्रभाष्ये "तमआसीदि"त्यनभिव्यक्त कर्मपक्षेऽपि ब्रह्मत्वमक्षत तत्पक्षस्य

गौणत्वज्ञापनाय तत्र प्रकाशे कर्माप्युच्यतइत्यपि शब्द प्रयुक्त ॥ एवमेव सुबोधिनी-तत्प्रकाशाभ्यामैकार्थ्यं पूर्वोक्तानादरे सम शब्दस्याधकार एव प्रसिद्धत्वात् लौकिकतर्कादि-दर्शनेपु तस्य तेजोऽभावरूपत्वाङ्गीकारात् केवललोकानुरोधे तादृगभावएव सदा रात्रिंदिनचिह्नसूर्यचन्द्रादिविरहारिस्थेतत्तु त्वदभीष्टमित्याशयेन वक्रोक्तरमुक्त मूले ॥ अभावबोधकत्वादित्यादि अतएव लोकइत्युक्त ॥ सिद्धान्तस्तु प्रागुक्तएव तमेवाहु ॥ वस्तुतोऽत्रह्मैव तमइति ॥ यच्च लाघवाघ्यानादिससारकारणतेत्यादि तदसबद्ध ससारस्य कार्यत्वेऽनादित्वायोगात् कार्यनियतपूर्ववृत्तेरेव कारणत्वात् ॥ अविद्योत्तर-कालिकतया तत्कार्ये तस्मिन् चिरतनत्वमेवानादित्वमितिचेरिसद्धमसद्भीष्टम् ॥ नापि लाघव श्रुतिष्ववश्यक्लृप्ताया ईश्वरेच्छायाएव सर्वकारणत्वे सभवत्यविद्यारूपकारणातर-स्वीकारे गौरवात् ॥ तस्या सादित्व तु माययामेविनिर्मिते इति वचनबलाच्छक्यमेव वक्तुमिति वक्ष्यते ॥ यच्च (पूर्वपूर्ववासनानामुत्तरोत्तराध्यास प्रति पूर्वपूर्वकर्मणामुत्तरोत्तरजन्म प्रति च हेतुत्वात् बालस्य स्तन्यपाने प्रवृत्तिदर्शनेन पूर्वसस्कारसिद्धौ सस्कार प्रवाहस्य कल्पनीयत्वाच्च ससारस्याऽनादितासिद्धि) इत्युक्त तदप्यसत् अध्यासरूपतया शुक्तौ रजतस्येवार्थतामभावे वासनानामेवासिद्ध्या ताभिरध्यासस्यासभवात् ॥ अतएव सूत्रकार (अ० २ पा० २ सू० ३०) "नभावोऽनुपलब्धे " इत्याह ॥ अत्रशकराचार्या "नभावोवासनानामुपपद्यते त्वत्पक्षेऽनुपलब्धेर्बाह्यानामर्थाना ॥ अर्थोपलब्धिनिमित्ताहि प्रत्यर्थं नानारूपावासनाभवति" इत्यादि व्याचक्षते तत्र नानार्थाभावेवासनाना वैचित्र्याभाव ॥ अनादित्वेऽप्यधपरपरान्यायेनानवस्था ॥ वासनाभिर्विनाऽप्यर्थोपलब्धिरर्थंविना वासनानुत्पत्तिरित्यन्वयव्यतिरेकावर्थसद्भावमेव प्रतिष्ठापयत ॥ किंच वासनाहि सस्कारविशेषा न निराश्रया अवतिष्ठते नच शुद्ध ब्रह्म तदाश्रय शुद्धत्वात् ॥ नाप्युपहित घटादेरिवोपाधेरपि कल्पन वासनयैव वक्तव्य मिति तस्यास्तदाश्रयत्वेऽन्योन्याश्रयात् इत्यादि भाष्यकभाष्यकारोक्तदिशैव द्रष्टव्य ॥ एव तत्रेव पूर्ववैनाशिकमतेपूक्तानि दूषणातराण्यनुसधेयानि ॥ नापि पूर्वपूर्वकर्मणामेवोत्तरोत्तरजन्म प्रति स्वातत्र्येण हेतुत्व । एष ह्येव । मत्त सर्वंप्रवर्तते । भवति भावाभूतानामत्तएवपृथग्विधा । "परात्तुतच्छ्रुते । पूर्वंतुबादरायणोहेतुव्यपदेशात्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायशतै कर्माण्यपि प्रति उत्तरजन्मादिरूपतत्फलानि प्रति च तत्तदिच्छाविशिष्टब्रह्मणएव हेतुतायाबोधनात् ॥ अतएव कर्मणा तदिच्छयैव जन्मादि करत्व स्मर्यते (स्क० १० अ० ४७ श्लो० ६८) कर्मभिर्भ्राम्यमाणानांयत्रक्वापीश्वरे-च्छयेत्यादिषु ॥ किंचेदमपि हेतुत्व सृष्ट्युत्तरमेवेति प्रपचित प्राक् । बालस्य स्तन्यपाने प्रवृत्ति सस्कारादित्यपि सृष्ट्युत्तरमेव । नतु पूर्वसर्गीयसस्कारात् ॥ अतएव चतुर्मुखस्य मरीचिसनकादिरुद्रपुत्राणा च सृष्ट्यारभो न स्तन्यपाने प्रवृत्ति ॥ किंच सृष्ट्युत्तरमपि भगवदिच्छयैवतादृशसस्कारोद्बोधात् प्रवृत्ति । अन्यथा कायिकपापपुलस्थावरजन्मसु कूर्मादिचरजन्मसु च स्तन्यपानाभावात्सस्कारनाशेऽनतर मनुष्यादि जन्मस्वपि तन्न स्यात् ॥ किंच सस्कारप्रवाहमनादिं तत ससार चानादिं वदन् पूर्वमीमांसकैकदे

शिमतमेव प्रविश । अलमध्यासादिकल्पनागौरवेण । तन्मतखंडनयुक्तिभिस्त्विदमपि खंड्येत ॥ संस्कारप्रवाहश्च कस्येतिनिश्चेयं ॥ संसारानादित्वेसदेवेत्यादिव्याकोपः सृष्टिप्रलयाभावात्तद्बोधकश्रुतिव्याकोपः प्रयोजनाभावान्निरीश्वरत्वापत्तिश्चेत्यादिध्येयं ॥ तदेतदनुसंधायाहुः एतेनेत्यादि ॥ उक्तंचतैरिति इयं कारिकाविश्वनाथपंचाननस्य कारिकावलौ गुणव्यवस्थायां (श्लो० १५०) अस्ति ॥ इदंकृतिसाध्यमिष्टसाधनंचेतिज्ञानंतथामतिः ॥ चकारोदंडादिनिमित्तसमुच्चायकः ॥ अध्यक्षं प्रत्यक्षं ॥ यदपि (अतएव बंधोस्याविद्ययानादिरितिस्मृतिः संगतेत्युक्तं तदपि पूर्वापरानवलोकनात् ॥ यत्र ह्येकादशस्कंधे एकादशाध्याये इदमस्ति तत्र (श्लो० ३) विद्याविद्येममतनूविद्ध्युद्धवशरीरिणां । बंधमोक्षकरीआद्ये मायामेविनिर्मितेइति विद्याविद्ययोः स्वशक्त्या विनिर्मितत्वं आदौ भवत्वं बंधादेस्तत्कृतत्वेन स्पष्टमेव सादित्वं चोक्त्वा उभयोरुभयकारणत्वं जडांतर्यामिणोर्बंधादिकं च निराकर्तुमुच्यते (श्लो० ४) एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते । बंधोस्याविद्ययाऽनादिर्विद्ययाचतथेतरइति एवं च सत्यत्रानादिशब्दोऽनादिरयमस्माकं विवाहे वेणुपात्रोपवेशनव्यवहारइत्यादिवच्चिरंतनार्थकएव ॥ तदेतदाहुः ॥ तथाचेत्यादिना अक्षय्यमिति ॥ आत्मसुखातिरिक्तफलपरत्वपक्षे पराभिमतमनुरुध्येदमुक्तं ॥ हेतौकरणेवेति ॥ हेतुत्वं च कारणत्वं तच्च कार्यनियतपूर्ववृत्तित्वं तथा च बंधस्यसादित्वमयत्नलब्धं हेतौ द्रव्यादिसाधारणत्वं निर्व्यापारसाधारणत्वं च करणाद्भेदकमंगीकृत्य क्रमेण तदुभयप्रदर्शनार्थं प्राचां दंडेन घटः पुण्येन दृष्टोहरिरित्याद्युदाहरणेषु दंडपुण्यादीनां घटदर्शनादितः प्राक्कालिकत्वमस्त्येव ॥ तथात्र बंधस्याक्रियात्वे क्रियात्वे वाऽऽद्रियमाणेऽपि तस्यास्ततः प्राक्तनत्वं स्यादेव ॥ करणत्वपक्षेऽपि कारणत्वानपायात् क्रियायाःफलनिष्पत्तिर्व्यापारादनंतरं । यदाविवक्ष्यतेयत्रतदातत्कारणंस्मृतमितिह्युक्तेर्बाणेनहतइत्यादौ प्राणत्यागादेर्बाणादिव्यापारोत्तरकालिकत्ववदुत्तरकालिकत्वस्यानपायात्सादित्वं ॥ इतरत्तु मूले विशदतया निराकृतं ॥ निश्चंहीतितृतीयस्कंधवाक्यंतु विश्वंब्रह्माभिन्नमेव तच्छक्त्या तत्रैव सम्यक्स्थितं ब्रह्मरूपत्वादेव प्रलयेऽप्यबाधितं सत्यमित्यर्थकं यथेदानींतथाचाग्रेपश्चादप्येतदीदृशमितिपुरतःकथनात् ॥ अमरशब्दस्यौपचारिकत्वे "यथेहकर्मचित" इतिमुंडकादिवाक्यवत् "आत्मावाइदं सदेवे"त्यादिकमत्रानुग्राहकं ॥ किंच गीतायां सर्वस्यचाहंहृदिसंनिविष्टोमत्तःस्मृतिर्ज्ञानमपोहनंचेतिज्ञानापोहनरूपस्य बन्धस्य स्वहेतुकत्वं सादित्वं च दर्शितं ॥ सर्वभूतानुसंमोहंमोहसर्वेयांतिपरंतपेत्यादौ सर्गकालित्वं च स्फुटमुक्तं ॥ अतएव सूत्रकारोऽपि (अ० ३ पा० २ सू० ५) "पराभिध्यानात्तुतिरोहितंततोह्यस्यबंधविपर्ययौ" इतिपराभिध्याननिदानकमेव बंधमाहउत्तरसूत्रे देहयोगहेतुकंवा । नत्वविद्यामात्रं मूलकमनादित्वं ॥ अतएवमादिस्पष्टप्रमाणशतानुरोधादपि तत्रत्योऽनादिशब्दउक्तार्थकएव ज्ञेयः ॥ यायधातायथेतिश्रुतिः ऋषीणामितिस्मृतिश्चोक्ता सातु सृष्ट्युत्तरं ब्रह्मादिनरूपकल्पस्यांते प्रलये तावत्यां तद्भागे व्यतीतायां द्वितीयकल्पादौ पुनःसृष्टिविषयिका ॥ धातृपदस्वारस्यात् ॥ अतएव "दिवंचपृथिवींचांतरिक्षमथोसुव" रितिद्विश्लोकीसर्गएवोक्तः उक्तकल्पांते तन्मात्रलयात् ॥ स्मृतौ चातएव दर्शयंतइत्युक्तं महादेव-

पर्यायोजशब्दश्च ॥ महाप्रलयोत्तरमपि महाभिन्नं महापरिणामत्वाद्ब्रह्माणि तिरोहितं तु जगन्नित्यं स्वीक्रियतएव तयात्वमपि स्वीकुर्याश्चेदिष्टमेव अविद्यायास्तत्कृतबंधस्य चानादित्वं तु नेमे श्रुतिस्मृती लेशतोऽपि बोधयतः ॥ सृष्टिप्रलयास्वीकारएवेति अविद्यां सत्कृतसंसारं चानादिं वदतस्त्वैव तद्विरोधः सृष्टिप्रलययोरसंभवात् अविद्योपहितेन किंचित्कालंसृष्टेः कल्पने प्रलयकाले साविद्यस्यापि तूष्णींमवस्थाने च हेतोरभावात् हेत्वंतराणामपि कल्पितत्वाविशेषेण तदकल्पने हेत्वभावादनवस्थानाच्च ॥ ननु ब्रह्मरूपस्यैवास्य सदिच्छया ततएव पुनः पुनराविर्भावतिरोभावरूपामावृत्तिं स्वीकुर्वतामस्माकं मते तद्विरोधः प्रत्युत शुक्तौ दशकृत्वोरजतभ्रमे तस्यैव रजतस्य मुहुरावृत्तिर्जातेत्यंगीकारस्यकेनाप्यकृतत्वात् ॥ तत्सत्यस्यैवावृत्तिसंभवेन आवृत्तिबोधकस्यास्य सूत्रस्य विवर्तवादबाधककतया तदैव सुतरांतद्विरोधइतिभावः ॥ न्यायादिति ॥ द्वितीयस्य प्रथमे प्रयोजनाभावाज्जगन्निर्माणाभावं भगवतआशंक्य समाहितं (सू० ३३) "लोकवत्तुलीलाकैवल्यमिति" यथा लोके प्रयोजनाभावेऽपि राजादीनां मृगयादिप्रवृत्तयोलीलारूपाद्दश्यंते तथेयमपीश्वरस्य ॥ सा च प्रयोजनांतरशून्यामोक्षदाचेतितदर्थः ॥ अधिकंतु नवमश्लोकखंडने वक्ष्यते ॥ अनुकारित्वेनेति (अ० १ पा० ३ सू० २८) "शब्दइतिचेन्नातःप्रभवात्" इत्यादिसूत्रद्वये वैदिकप्रपंचस्याविर्दैविकतया कर्मणि लौकिकजुहूसुवादेष्वाविर्भावशालितया च भिन्नत्वं ततएव वेदस्य नित्यत्वं चोक्तं ॥ तत्र भिन्नत्वपक्षे लौकिकस्रुवादेर्वैदिकस्रुवाद्यनुकारित्वेन अस्यैव ब्रह्मरूपस्य वेदबोध्यत्वअंगीकारे वान्यत्वेन वेत्यर्थः ॥ अनित्यसंयोगइति ॥ प्रतिपादकोवेदोनित्यः उभरीत्योभयथापि प्रतिपाद्यालौकिकाः पदार्थाअनित्यास्तैर्वेदस्य संयोगः ॥ जलप्रक्षेपवदिति ॥ सप्तम्यर्थे वतिः, अयमत्राशयः ॥ पूर्वसृष्टौयोब्रह्मा सएवोत्तरसृष्टौ ब्रह्मेति न नियमः स्वधर्मनिष्ठःशतजन्मभिःपुमान्विरिंचितामेतीत्यादितद्भावप्राप्तिबोधकवचोयाकोपात् ॥ एवमवांतरप्रलयोत्तरमपि ये पूर्वकल्पइंद्रास्तएव चतुर्दश जीवाःपुनरिंद्राभवंतीति न नियमः । तेषामश्वमेधशतपूर्वस्य भोगेनोपक्षयात् अन्यस्य तच्छतानुष्ठातुः फलालाभप्रसंगाच्च ॥ तेन सृष्टिभेदेन जीवांतरस्य ब्रह्मेंद्रादिभावेऽपि नामरूपयोः समानत्वाद्ब्रह्मेंद्रादिप्रतिपादकवेदवाक्येषु न कोपि विरोधः । समुद्रे तज्जलस्य प्रक्षेपोत्तरं पुनरुद्धरणे तस्यैव जलस्य जलांतरस्य वाऽऽगमनेपि समुद्रजलं भेदश्छेदकमित्यादिवाक्यस्य न विरोधः ॥ नन्वेवंसति नित्यत्वंगतमितिचेन्न । नहिपूर्वप्रक्षिप्तजलस्य नाशोजलांतरस्य तदोत्पत्तिश्च तत्रास्ति । तथात्रापि सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वेन सृष्टिभेदे तदिच्छया (अ० २ पा० १ सू० १३) भोक्त्रापत्तेरिरितिन्यायेन विपर्ययेऽपि नानित्यत्वं नापि द्वैतं ॥ यदि च वृक्षपक्षिप्रवेशनिर्गमन्यायेनैव सृष्टिप्रलयौस्वीक्रियेतां तर्हि वृक्षास्पक्षिणइव ब्रह्मणः पदार्थाभिन्नाएव वस्तुतः स्युरिति ॥ सूत्रे स्मृतिपदेन प्रजासृजयथापूर्वंयाश्चमय्यनुशेरतइत्यादिवाक्यानि ऋषीणांपूर्वचरितस्मरणंच गृह्यतइतिबोध्यं ॥ आस्तां चैतत् तथापि नानेनसूत्रेण बंधस्याविद्याया वा अनादित्वंसिध्यति नापि विवर्तभावः ॥ यच्च बंधस्यसादित्वेऽकृताभ्यागमादिदोषप्रसंगश्च स्यादित्याद्युक्तं तत्राहुः ॥ नचसादित्व इत्यादि ॥ त्वन्मतइत्यादिशुद्धमपि मामकारणादेवानादिरविद्या या बद्धवती सा अमेऽपि

कुतोन बध्नीयात् बंधनस्वभावत्वात् जीवांतराणांबद्धत्वेन सर्वथातन्नाशस्याभावात् मुक्तजीवस्य प्रदेशविशेषरूपत्वाभावाच्चेत्यादिशंकयाऽपि तन्मतएव मोक्षोच्छेदः ॥ ईश्वरस्तु सत्यप्रतिज्ञः सत्यसंकल्पः श्रुतौ गीतादौ च मुक्तौ पुनःपाताभावं प्रतिज्ञातवानिति न पुनर्बंधशंका ॥ नहि लौकिकोपि राजादी राजधर्मनिष्ठः सत्यवादी स्वकृतनियमं स्ववाचं वाऽतिवर्तते । किंपुनःसत्यवेदवाक्सत्यसंकल्पःसर्वशक्तिःकृपालुरीश्वरइत्यभिसंधिः ॥ आदावंतेचेति ॥ इयंगौडपादीयवैतथ्यप्रकरणस्था (६) कारिका ॥ यत् आदावंतेचनास्ति तदेव मध्येपि नास्तीति वितथं । संसारस्याविद्यायाश्च ब्रह्मवदादौ सत्वे तु नवैतथ्यसिद्धिरित्यनादितापक्षे तद्विरोधः ॥ अत्र तृतीयपादे ह्येतेइत्यत्रसंतइतिक्वचित्पुस्तकेपाठः ॥ यश्च "नपुनरावर्तत" इत्यादौकुतर्कप्रवृत्तेरप्रतिबंधउक्तः स सर्वानादरणीयः उक्तयुक्तेः किंच तादृशश्रुतिपुतथासंदेहवारणार्थमेव (अ० ४ पा० ४ सू० २२) "अनावृत्तिः शब्दा" दितियथापरमाचार्यस्याधिकरणं । नहितथासंसारस्याविद्यायाश्चत्वन्मात्रोत्प्रेक्षितस्यानादित्वस्य कंठरवेण साधकमेकमप्यधिकरणमस्ति । येन तत्रप्रत्याख्यानेतद्वदत्रापि कुतर्कः प्रवर्तेत ॥ बह्व्यश्चोपनिषदोऽनावृत्तिमभ्यस्यति बहूनां चानुग्रहएव न्याय्यः । न तथा तदनादिताग्राहकं किंचिदपि श्रुतिवाक्यं ॥ यश्चजन्यस्यनाशइतिनियमः सोप्यनित्यवादिमात्राभ्युपगमरूपोननित्यवादिनंपीडयितुमीष्टे ॥ नापि मोक्षस्यजन्यत्वं आगंतुकान्यथारूपत्यागपूर्वकस्वरूपव्यवस्थितिरूपत्वात् मुक्तिर्हित्वान्यथारूपंस्वरूपेणव्यवस्थितिरितितल्लक्षणात् । अन्यथा तवैवस्वपादे कुठारप्रहारआपद्येत ॥ किंचतवैवेदृशवाक्यविरोधोनत्वस्माकमित्याहुः ॥ किंचत्वन्मतइत्यादिना ॥ सिद्धांतेतु व्युच्चरितस्याणोरुत्क्रांतिगत्यागतिमतो जीवस्य प्राप्तिः संभवत्येवेतिकर्मिणोब्रह्मलोकतइव पुनरावृत्तिशंकायामनावृत्तिनिश्चायकानीमानीतिनिरवद्यं ॥

यच्च मायायाः सांतत्वे श्रुतिस्मृतिप्रदर्शनंतदपि पारिभाषिकमायायास्तादृशश्रुत्यादिप्रतिपाद्यत्वएव संगच्छतेतदेव न संभवति ॥ तथाहि "विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त" इतिश्रुतिर्विदुषोब्रह्मणि लीनस्य पृथक्तया नामरूपे नोपलभ्येते इति प्रतिपादयति नतु मायामपि "यथानद्यःस्यंदमानाः समुद्रेस्तंगच्छंतिनामरूपेविहाये"तिश्रुतेः ॥ तरत्यविद्यामित्यादिस्मृतिस्थमायापदं त्वीश्वरस्यव्यामोहिका या शक्तिस्तां प्रतिपादयतिसा च न सांता अतएव तरतीत्युक्तं नाशयतीति नोक्तं ॥ सा शक्तिरीश्वरे हृदि निविष्टे तत्कृपया भक्तं न मोहयतीति नदींतरतीत्यनेन नदींनाशयतीति बोधः कस्यापि न जायत इति कथं तादृशस्मृत्या मायायाः सांतत्वनिश्चयः ॥ विभेदजनकेऽज्ञानइत्यादिस्मृतिरपि "पराभिध्यानात्तु तिरोहितंततोह्यस्यबंधविपर्ययौ" वितिसूत्रेण यद्व्यासैः प्रदर्शितं जीवस्येश्वरविषयकज्ञानतिरोभावादेहादिष्वहंबुद्धिरूपमन्यदपि विपरीतज्ञानं तदेव वास्तवज्ञानाभावादज्ञानशब्देन प्रतिपादयति न तु मायारूपं ॥ मायायाप्यकत्वेन तस्या

अत्यंतनाशे एकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसंगः ॥ किंच मायायाअनादित्व-
स्वीकारे तस्याः सांतत्वकथनमयुक्तं अनादेर्भावस्य नाशादर्शनात् ॥
नच भावत्वं निरूपयितुमशक्यमिति वाच्यं अस्तीतिप्रतीत्यर्हत्व-
रूपस्य निरूपणस्य संभवात् तत्रापि दोषोद्भावने सांतत्वस्यापि निरू-
पयितुमशक्यत्वात् अविद्यायाः सांतत्वमपि न स्यात् ॥ किं तावत्सां-
तत्वं ध्वंसप्रतियोगित्वमिति चेत् ध्वंसत्वं प्रागभावप्रतियोग्यभावत्वं
प्रागभावत्वं च ध्वंसप्रतियोग्यभावत्वमित्यन्योन्याश्रयः ॥ एवमभाव-
त्वप्रतियोगित्वादीनामप्यनिर्वचनीयत्वात्तद्धटितस्य सांतत्वस्य सुत-
रामनिर्वचनीयत्वंध्वंसत्वादीनामखंडोपाधिरूपता चेद्भावत्वेन किम-
पराद्धं ॥ तमसोभावरूपत्वेन दृष्टांतासिद्ध्या भावाऽभावातिगाऽविद्ये-
त्याद्यसंगतं ॥ यदिचेत्यादिप्रलापस्त्वंप्रकृततयोपेक्षणीयः मायानाशे-
ऽपि तिरोभावानंगीकारादिति कथनमसंगतं नाशस्य तिरोभावान-
तिरेकात् ॥ नचसतोऽसत्वं नाशः सतः पूर्ववज्ज्ञानाभावस्तिरोभाव
इति वाच्यं सतोऽसत्वासंभवात् । घटादीनां सत्वं त्वया न स्वीक्रि-
यते । मायायास्त्वन्मते सद्विलक्षणत्वात्तस्यानाशानुपपत्तेः ॥ किंच
घटोनश्यति ननाश नष्टः नंक्ष्यति इत्यत्राख्याताद्यर्थवर्त्तमानत्वभू-
तत्वभविष्यत्वादीनामन्वयः । कुत्रेति वक्तव्यं । घटे वा ध्वंसे वा
ध्वंसोत्पत्तौ वा? नाद्यः, घटस्यासत्वात्तत्र वर्त्तमानत्वादिकालान्वया-
संभवात् । नापि द्वितीयः नाशस्य विद्यमानत्वेन नष्टः ननाशेत्यादि-
प्रयोगानुपपत्तेर्भूतत्वपरोक्षभूतत्वयोस्तत्राभावात् न तृतीयः घटोनष्टो
नश्यतीत्याद्युत्पत्तिवाचकपदाभावात् समभिव्याहृतपदोपस्थापित
एव पदार्थान्वयनियमेनान्वयासंभवात् ॥ तस्मान्नाशस्तिरोभाव एव
सच घटस्य सत्वात्तत्र संभवत्येव ॥ किंच मायायाअनादित्वे "एक-
मेवाद्वितीयं ॥ आत्मावाइदमेकएवाग्रआसी"दितिश्रुतिविरोधः ॥
सादित्वेतुजन्यत्वं वाच्यं यज्जन्यं तत्सकारणकमितिव्याप्तेस्तत्कारणं
ब्रह्मैव वक्तव्यं तच्च कारणत्वं ब्रह्मणि वास्तवमेवाभ्युपगंतव्यं न तु
कल्पितं मायायाः पूर्वमभावेन मायिकत्वापरपर्यायकल्पितत्वस्यतत्र
वक्तुमशक्यत्वात् ॥ तथाच ब्रह्मणि निर्द्धर्मकत्वमभ्युपगतं त्यक्तं
स्यात् । संसारस्यानादित्वं च न स्यात् ॥ प्रागभावस्य त्वन्मते अभा-
वाद्दृष्टांतासंभवेनानादिसांतत्वमपि कल्पयितुं न शक्यते ॥ तस्माज्ज-
गत्कारणीभूतं पारिभाषिकं भावरूपमज्ञानं न संभवति श्रुतिन्याय-
विरोधोद्धारस्य कथमप्यसंभवात् ॥ मायापदवाच्याभगवच्छक्तिरेव

सा च भगवदभिन्ना शक्तिशक्तिमतोरभेदात् ॥ अयमेवार्थः शुद्धाद्वैतमार्तण्डकारैः ॥ किंच जन्यात्वजन्यावामायायोजनकोहिकइत्यादिकारिकाभिः प्रदर्शितः ॥

सदद्वासे सांताचेयमित्यादिं निरस्तत्वाच्चेत्यंतं भागं परिहरंति ॥ यच्चमायाया इत्यादिनाकारिकाभिःप्रदर्शितइत्यंतेन ॥ अयमर्थः ॥ यानितत्सांतत्वसाधनाय वाक्यान्युक्तानि तत्र तथाविद्वानिति मुंडकवाक्यं यथानद्यइतिपूर्वार्द्धविशिष्टं व्याख्यातं प्राक् ॥ नहि तत्र तदभिमताज्ञानस्य तत्सांतत्वस्य वा गंधोऽप्यस्ति ॥ यच्चतरत्यविद्यांविततामिति वाक्यं । इदंभीष्मस्तवराजस्थमितिकेचित् ॥ वस्तुतस्तु शांतिपर्वांतर्गतराजधर्मपर्वणि भीष्मस्तवराजाख्ये सप्तचत्वारिंशाध्याये इदं नोपलभ्यते ॥ सति समूलत्वे । तत्र अविद्यामायेतिपृथक्शब्दद्वयोपादानान्मलिनसत्वांशुद्धसत्वांचोभे अपिनाशयतीति त्वया वाच्यं ॥ शुद्धसत्वायानाशेचहृदिनिवेशनस्याप्यसंभवः कतकरेणुवत्सांतायाविद्यायाअप्यसंभवइति वाक्यार्थस्य तव बाधः अविद्याख्यांतामिति व्याख्याय शुद्धसत्वायाअनाशस्य कथने तु मलिनसत्वायाएव सांतत्वसिद्धिः ॥ किंचाविद्याशब्दस्य तावकेष्वीशावास्यभाष्यादिषु कर्मपर्यायताकथनात् त्वयाप्युत्तरत्र कर्मपरतायावक्ष्यमाणत्वाच्चात्राप्यविद्यां

सान्ताचेयंमाया ॥ विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तइतिश्रुतेः ॥ तरत्यविद्यावितताहृदियस्मिन्निवेशिते ॥ योगीमायाममेयायतस्मैविद्यात्मनेनमः ॥ मायामेतांतरन्तिते ॥ विभेदजनकेऽज्ञानेनाशमात्यन्तिकंगते इत्यादिस्मृतिभ्यश्च ॥ नचयदनादितदनन्तमितिव्याप्तिः संगता ॥ प्रागभावेव्यभिचारात् ॥ घटादेराविर्भावस्यैवस्वीकारेऽपि भेदस्योत्पत्तिस्वीकारेण तवाऽपि तत्प्रागभावप्रत्याख्यानस्याशक्यत्वात् ॥ नचानादिर्भावोऽनन्तइतिवाच्यम् ॥ भावत्वस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् ॥ अस्तीतिप्रतीत्यर्हत्वस्याऽभावेऽपि सत्त्वात् ॥ अभावभिन्नोभावइतितु अन्योन्याश्रयग्रस्तम् ॥ अभावस्य भावनिरूपणाधीननिरूपणत्वात् ॥ अधिकन्तुखण्डनादिभ्यो ज्ञेयम् ॥ किञ्चाऽविद्याया अभाववैलक्षण्येनैव भावव्यवहारोऽस्माकं नतु त्वदभिमतभावरूपत्वेन ॥ तदाहुर्भावाभावातिगाविद्यातत्त्वेदृष्टान्तिततमइत्यादि ॥ यदिचाऽनादिपदार्थानाम्भेदस्य सादिता नयुक्ता सादिषु नकोऽपिपदार्थ-इत्युच्यते तर्हि सर्वमनन्तमित्येव त्वया वाच्यं ॥ यत्तच्छद्वयोरव्यावर्तकत्वात् ॥ नचतयाऽपि वक्तुं युक्तमुक्तश्रुत्यादिविरोधात् ॥ आविर्भावतिरोभावावेवाद्यन्तततया विवक्षिताविनिचेन्न ॥ मायायानाशेऽपि तिरोभावानङ्गीकारेण तन्नियमविरोधानवतारात् ॥ यतःपूर्वंवज्ज्ञानाऽभावस्यैव तिरोभावपदार्थत्वात् ॥ अन्यथा नाश्यन्त्वेनाऽभिमतोभेदोऽपि तिरोभवतीति त्वयोच्येत ॥ नैयायिकाद्यैश्च कूर्मस्याङ्गानितिरोभवन्तीतिवद्घटादयस्तिरोभवन्तीतिप्रयुज्येत ॥ एतेन किंचजन्यस्त्वजन्यावामायाऽऽयोजनकोहिकः ॥ अन्याभावात्तुयद्वैतंमविशेषत्वमागतम् ॥ द्वितीयेस्यद्वैतभाक् कदाचिरयं वसङ्गतम् ॥ आत्मैवेदमग्रआसीदित्यादि श्रुतियापतः ॥ अनादित्वेनुसान्तत्वमितिपक्षोऽप्यसङ्गतः ॥ अनादित्वमनन्तत्वंमायायाइतिनिश्चयः इतिप्रत्युक्तम् ॥ अनादिमान्तत्वपक्षे श्रुतिन्याययोर्विरोधस्योक्तत्वात् ॥ अनन्तत्वस्योक्तरीत्यनिरस्तत्वाच ॥

कर्माणितरतीतिकुतोन प्राप्नुयात् । कर्मभिस्त्यज्यतेयोगीत्यादिस्मरणांतराच्च ॥ तथाच
भावरूपाज्ञानस्य नेदंसांततासमर्पकं ॥ सिद्धांते तु विद्यायाऽविद्यायाश्चत्वयामाय-
याचनिषेवितमितिश्लोकयोर्भेदनिर्देशाच्छास्त्रार्थावरणभंगेवनवृक्षवत्समष्टिव्यष्टिरूपतया द्यु-
स्पादितामविद्यांगुणमयीमायां च हृदिभगवत्सन्निवेशनेन तरति । विलज्जमानयायस्यस्थातु-
मीक्षापथेऽमुयेत्याद्युक्तेः । आत्मभिदाबाधात्मनेनमइत्यर्थः ॥ एतेनैव दैवीह्येषागुणम-
यीममममायादुरत्यया ॥ मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतिते इतिगीतासप्तमाध्यायवाक्यमपि
व्याख्यातं । यथा दुष्कृतिनोमाययाऽपहृतज्ञानाभवंति नतथाभगवन्मात्रप्रपन्नाइतितदा-
शयात् नदीतरणवन्नाशासिद्धेः ॥ अन्यथादुष्कृतिनामपि ज्ञानंनापहरेत् नहि सा प्रति-
जीवं भिन्ना शक्या वक्तुं तव जीवभानस्य तत्कृतत्वेन जीवस्य तद्भेदकत्वायोगात् ॥
विभेदजनकेऽज्ञानइतिवाक्येतु सत्यार्पत्वे (अ० ३ पा० २ सू० ५) "पराभिध्यानात्तु
तिरोहितंततोह्यस्यबंधविपर्ययौ" वित्यत्र सूत्रकृताभगवतोभगशब्दवाच्यषड्गुणेष्वैश्वर्या-
दीनां चतुर्णांतिरोभावाद्बंधोज्ञानवैराग्ययोस्तिरोभावाद्विपर्ययश्च दर्शितः ॥ तत्रापि ज्ञान-
तिरोभावादहंत्वं वैराग्यतिरोभावान्ममत्वं च प्रतीयते ततएव च विशिष्टोभेदोनानात्वं
प्रातीतिकं जन्यतेऽतोविभेदजनकाज्ञानपदेन बंधोविपर्ययोवोच्यते ॥ तदात्यंतिकनाशादेव-
च मुक्तिःसंभवति ॥ अतोऽविद्यायाअनादिसांतत्वं न श्रौतं नापिस्मार्तं त्वदभिमतरीतिक-
भावरूपाज्ञानस्य कंठरवेण ग्राहकंनैकमपि वचनंप्रस्थानत्रयेऽस्ति ॥ किंचानादिभावत्वे
सांतत्वमपि न स्यादनादिभावस्यानंतत्वनियमात् ॥ वस्तुतस्तु भावपदमपि त्वादृशांतार्कि-
काणां च तोषार्थं अस्मन्मतेऽभावानंगीकारेण ध्यावर्त्याभावाद्यदनादि तदनंतमित्येव
नियमः ॥ स्पष्टंचेदंमार्तंडादिषु प्रागभावाद्योनांगीकार्याआभ्यांयतोऽखिलमित्यादौ ॥
तेनास्माकं न प्रागभावे व्यभिचारः ॥ नच भेदप्रागभावस्त्वयापि वाच्यइति वाच्यं
बहुत्वरूपभेदस्य जतुघृतद्रवत्ववज्जगवद्धर्मत्वेन नित्यतया तस्य प्रागभावासंभवात् द्वैतस्य
भ्रमत्वेन असतस्तस्योत्पत्त्यनंगीकारेण प्रागभावासभवात् ॥ नहि रज्जौ सर्पस्याप्युत्पत्ति-
रस्तिनियतकारणव्यभिचारापाताच्चासतोविद्यतेभावइति वाक्यविरोधाच्च यच्चभावत्वंनि-
रूपयितुमशक्यमित्युक्तं तदप्यशक्यमेवेत्याहु· ॥ अस्तीतीत्यादि ॥ अभावे स्वातंत्र्येणा-
स्तित्वप्रतीतिस्तु भ्रमः तस्याधिकरणानतिरिक्तत्वात् भूतलादेश्च भावत्वात् ॥ अतोस्तीति
प्रमितिविषयत्वंतत्त्वं स्यात् ॥ खंडनोक्तयुक्तिभिरभावस्यखंडनेऽभावप्रतियोगिकवैलक्षण्य-
स्याशक्यनिरूपणतया तत्राविद्यायां भावव्यवहारोऽप्यशक्यः ॥ एवं भावत्वस्य तथात्वे
भावातिगत्वमप्यशक्यमिति भवाभावातिगेत्यपि न वक्तुंशक्यं ॥ तमसोभावरूपत्वे-
नेति ॥ अत्रोभयथापि पदच्छेदोविवक्षितः तथाच व्यवहारे भट्टनयानुसारिणस्तव तमसः
केवलभावत्वात्तार्किकादिमते केवलाभावत्वात्तद्दृष्टांतोऽसंगतः ॥ सिद्धांते तमसोमायिक-
त्वेऽपि मायिकभावत्वं । तथाभ्युपगमे मन्मतप्रवेशः । तेजसितमसइवब्रह्मण्यविद्यास्थिते
र्विरोधश्चनच ॥ यदनादितदनंतमितिनियमेयत्तच्छब्दाव्यावर्तकाविति शंक्यं । अनादि-
शब्देन आविर्भूतत्वे सति पूर्वकालिकतिरोभावरहितस्य अनंतशब्देन तत्वेसत्युत्तरकालि-
... स्य च विवक्षणात् अत्रतुच्छव्यावर्तनार्थं सत्त्वं तथाच पूर्वंतिरोहितस्येदानी-

माविर्हितस्यैतिरोभाविनोघटादेर्व्याविर्लत्वात् ॥ अतआहुः ॥ प्रलापस्त्विति-तदेतद्-क्षयंनित्यंजगन्मुनिवराखिलं ॥ आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवदित्यादिभिर्विष्णुपुराणप्रथमांशचरमाध्यायादिवचनैराविर्भावतिरोभावाभ्यांतादृशविकल्पवदित्याद्यर्थकैः जनीप्रादुर्भावेणभदर्शने इतिधात्वर्थविचारेण च वस्तुगत्याविर्भावतिरोभावावेव जन्मनाशावितिसाधयितुं तदुक्तं नाशतिरोभावभेदं परिहरति ॥ नाशस्येत्यादिना ॥ असत्वासंभवादिति ॥ नाभावोविद्यतेसतइतिवाक्यविरोधादितिभावः ॥ नाशानुपपत्तेरिति ॥ मायायाःसत्वासत्वाभ्यामनिर्वचनीयत्वस्वीकारादसत्वेन नाशस्यसंभवइवसत्वेन तस्यानुपपत्तिः स्यादेव । नश्वरत्वनित्यत्वे उभे वायुगपत्प्रसज्येयातां इतिभावः ॥ यत्तु अन्यथा नाश्यत्वेनाभिमतोभेदइत्याद्युक्तं । तदसत् । द्वैतेप्रातीतिकत्वेनोत्पत्तेरिव नाशस्याप्युपचारात् प्रतियोगिनोसत्वात् सत्वेनाशायोगात् ॥ उपनेत्रधारणेवर्णेषु स्थौल्यस्य प्रत्ययेतद्धारणेतेषु तदप्रत्येसत्यपि तद्धारणावसरे तेषु तदुत्पद्यते तत्परित्यागे नश्यतीति नहिकेनाप्यंगीक्रियते ॥ यच्च कूर्मस्यांगानीत्याद्युक्तं तन्निरसितुं घटादेर्नाशं व्यवहरतोऽपि गलेपादुकान्यायेन तिरोभावं स्वीकारयंति ॥ किंचघटइत्यादिना ॥ भूतत्वेति ॥ क्तप्रत्ययाद्यर्थोभूतत्वं लिडर्थः परोक्षभूतत्वं ॥ नियमेनेति ॥ पतंजलिप्रभृतयो ह्युच्चारितएवशब्दःप्रत्यायकोनानुच्चारितइति मन्यंतेऽतस्तथानियमः । कथमनुच्यमानंगंस्यतइत्युक्तेः ॥ स्मृतस्यचशाब्दबोधेभानाभावः सर्वसंमतः । किंच तथासतिघटोनष्टइत्यादौ घटादेरभेदान्वयोपि न स्यात् ॥ ध्वंसस्योत्पत्तिरपि प्रागभावध्वंसपरंपरयाऽनवस्थापादिका न शक्या वक्तुमितिदिग् ॥ किंच जन्यात्वजन्यावेत्यादिमार्तंडकारिकात्रयप्रमेयंसमर्थयंते ॥ किंचमायायाइत्यादिना ॥ कारिकास्थमनादित्वमनंतत्वमितिद्वयंति ॥ साचभगवदभिन्नेति तयाचभगवतोऽनंतत्वात्साप्यनंतैव ॥ अतएव "पराऽस्यशक्तिर्विविधैवश्रूयते स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाच" इत्याद्याःपरत्वस्वाभाविकत्वादिनिरूपिकाः श्वेताश्वतरादिश्रुतयोऽनाकुलाः ॥ आर्मवेदमित्यादिविरोधं तु पूर्वकाप्यनुद्धृत्य व्यामोहयितुं उद्धृतत्वं तस्योक्तवानितिसन्निरनुपादेयवचनः ॥

ननु मायायाभगवतोऽभिन्नत्वंनसंभवति विकल्पासहत्वात् ॥ किमिदमभिन्नत्वंतादात्म्यंभेदाभावोवा ॥ नाद्यः । आधाराधेयभावानुपपत्तेः ॥ सत्तादात्म्यनिषेधकनोसदासीदितिश्रुतिविरोधश्च । मायायाविनाशित्वेनब्रह्मणोविनाशित्वापत्तिश्च । मायायास्तिरोभावस्वीकारेचब्रह्मणोपितिरोभावप्रसंगः ॥ भेदाभावपक्षस्त्वसद्रीत्यासंभवति शुक्तिकायांकल्पितरजतभेदाभाववद्ब्रह्मणि मिथ्याभूतमायाभेदाभावस्योचितत्वादितिचेन्न ॥ मायाभगवदभिन्नैव । अभिन्नत्वंचभेदाभावः सोपिशक्तिशक्तिमतोर्भेदस्यादृष्टत्वादात्मैवेदंसर्वमित्यादिश्रुत्याचनिश्चीयते ननुत्वदुक्तरीत्या दृष्टांतस्यैवासंभवात् कल्पितरजतभेदाभावंशुक्तौस्वीकुर्वताकल्पितेतिविशेषणंकुत्राभिमतं रजतेयातन्नेदेया

सहस्राक्षखण्डनम्

आद्ये रजतस्य कल्पितत्वेपितद्भेदस्याकल्पितत्वाच्छुक्तौतदभावासत्वे-
नतत्सत्वकथनमसंगतं ॥ किंच शुक्तौरजतभेदासत्वेरजतस्येवशुक्तेर-
पिकल्पितत्वापत्त्याऽधिष्ठानज्ञानेनरजतस्येवशुक्तेरपिबाधः स्यात् ॥
नद्वितीयः । रजतवत्तद्भेदस्यापिकल्पितत्वे नेदंरजतमितिबाधस्यापि-
भ्रमत्वापत्तिः । अऽबाधितार्थविषयकत्वाद्रजताभिन्नाशुक्तिरितिप्रती-
तेःप्रमात्वापत्तिश्च स्यात् ॥ तादात्म्यपक्षोपिनिर्दुष्टः तादात्म्यंचस्ववृत्त्य-
साधारणोधर्मः सचमायाशक्तिरूपः ब्रह्मभिन्नेऽसत्वात् ॥ आधारा-
धेयभावस्त्वऽभावस्याधिकरणात्मकत्वेपिभवन्मतेयथासंभवतितथै-
वास्मन्मतेशक्तिशक्तिमतोरप्युपपद्यते ॥ द्वितीयदोषस्तु मायायाविना-
शित्वानंगीकारेणैवनिरस्तः ॥ श्रुतिविरोधोपिनास्मन्मते भगवच्छक्ते-
रसत्वानंगीकारात् ॥ किंतुत्वन्मतएवविरोधः संभवति मायायाःस-
द्विलक्षणत्वस्वीकारेणासत्वस्यदुर्वारत्वात् ॥ मायायास्तिरोभावेपिब्र-
ह्मणस्तिरोभावोनसंभवति घटतिरोभावेपिमृदस्तिरोभावासंभवात् ॥
अतएव शक्तिशक्तिमतोर्भेदाभेदोयःसनबाधकइत्यादिशुद्धाद्वैतमार्त-
डोक्तमपिसंगच्छते ॥ अतएव "प्रकाशाश्रयवद्वातेजसस्त्वा" दिति-
सूत्रेअरूपवदेहितत्प्रधानत्वा" दितिसूत्रेचब्रह्मधर्म्माणांब्रह्मत्वंप्रति-
पादयताव्यासेन मायायाअपिब्रह्मत्वंप्रतिपादितं ॥ एतेन जडत्वे दृष्टा-
पत्तिर्भेदाभेदस्याबाधकत्वायोगइत्याद्युद्भावनं निरस्तं ॥ यथाचैतत्
तथैतयोःसूत्रयोर्व्याख्यानेस्फुटीभविष्यति ॥ तत्सर्वंचतुर्थश्लोक-
खंडनावसरेवक्ष्यते ॥

सहस्राक्षे यत्तु मायासंबंधेत्यादिं वर्णयिष्यामइत्यंतं भागंनिराकुर्वंति ॥ ननु-
मायायाइत्यादिना । खंडनावसरेवक्ष्यतइत्यंतेन ॥ अत्र पूर्वपक्षे कथंचित्तादात्म्यंसर्वभावे-
तिविकल्पस्य निस्सारत्वाह्लोकेद्विविधतादात्म्यस्य क्वाप्यभ्युपगमाभावात् तादात्म्यंभेदा-
भावोवेत्येवविकल्पोऽनूदितः ॥ कथंचित्तादात्म्यं च नैवांगीक्रियतइति तत्र भेदो नचैवा-
सीत्युक्तेर्नविरोधः ॥ समादधते ॥ मायाभगवदभिन्नेवेत्यादिना ॥ अत्रभेदाभावपक्षोमु-
ख्यः । तादात्म्यपक्षस्तु मध्यमाधिकारिबोधनाय । ततो मुख्यत्वाद्भेदाभावएवादावुच्यते ॥
शक्तिशक्तिमतोर्भेदोलोके न दृष्टः ॥ नहि वन्हेर्दाहकताशक्तिः पुरुषात्तद्वद्भिवन्हितः-

---

यत्तु मायासंबन्धरहितमितिश्लोकटीकायामस्याभगवतोऽभिन्नत्वमुक्तम् ॥ तत्रब्रूमः ॥
किमिदमभिन्नत्वं तादात्म्यं भेदाभावोवा ॥ आद्येऽपि कथंचित् सर्वथावा ॥ मतावदाद्यः ॥
तत्रभेदोनचैवेत्यादित्वत्सिद्धान्तविरोधात् ॥ न द्वितीयः ॥ शक्तिः शक्तिमानिति व्यवहारलो-
पप्रसङ्गात् ॥ सत्तादात्म्यनिषेधकनोसदासीदितिश्रुतिविरोधाच्च ॥ मायायाविनाशित्वस्योक्तत्वेन
तदभिन्नस्य ब्रह्मणोविनाशित्वापत्तेः विभेदजनकेज्ञानेनाशमात्यन्तिकंगते इत्यत्राऽत्यन्तना-

वृत्तिश्चेतिताःस्मृताः चतुर्व्यूहस्ततोदेवः प्रोच्यतेपरमेश्वरः अनया परयादेवः स्वात्मानंदं-समश्नुते चतुर्ष्वपिचभेदेषु चतुर्मूर्तिर्महेश्वरः अस्यास्त्वनादिसंसिद्धमैश्वर्यमतुलंमहदित्या-द्युक्त्वा (श्लो० १५) प्रोच्यतेभगवान्कालोहरिःप्राणोमहेश्वरः तत्रसर्वमिदंप्रोतमोतंचैवा-खिलंजगदित्यादिना एकस्यैव परमेश्वरस्यनानाशब्दवाच्यतां कालस्वरूपत्वं सर्वकारणतां च निर्णीय (श्लो० १९) तस्यसर्वजगत्सूतिः शक्तिमायेतिविश्रुता तयेदंभ्रामयेदीशोमाया-वीपुरुषोत्तमः सैषामायात्मिकाशक्तिः सर्वाकारासनातनी विश्वरूपंमहेशस्य सर्वदासंप्रकाश-येत् अन्याश्चशक्तयोमुख्यास्तस्यदेवस्यनिर्मिताः ज्ञानशक्तिःक्रियाशक्तिः प्राणशक्तिरितित्रयं सर्वासामेवशक्तीनां शक्तिमंतोविनिर्मिताः माययैवाथविप्रेंद्राः साचानादिरनश्वरा सर्वश-क्त्यात्मिकामायादुर्निवारादुरत्यया मायावीसर्वशक्तीशः कालः कालकरः प्रभुः करोतिकालः सकलं संहरेत् कालएवहि कालः स्थापयते विश्वंकालाधीनमिदंजगदित्यादि कथयित्वा (श्लो० २७) एकाशक्तिः शिवैकोपि शक्तिमानुच्यते शिवः शक्तयः शक्तिमंतोन्ये सर्वशक्तिसमुद्भवाः शक्तिशक्तिमतोर्भेदं वदंतिपरमार्थतः अभेदंचानुपश्यंति योगिनस्तत्व-चिंतकाः शक्तयोगिरिजादेवशक्ति मन्तोथशंकरः विशेषः कथ्यतेचायं पुराणेब्रह्मवादिभिः भोग्याविश्वेश्वरीदेवी महेश्वरपतिव्रता प्रोच्यते भगवान् भोक्ताकपर्दीनीललोहितः मंताविश्वेश्वरोदेवः शंकरोमन्मथांतकः प्रोच्यते मतिरीशानी मंतव्याचविचारतः इत्येतदखिलं विप्राः शक्तिशक्तसमुद्भवं प्रोच्यतेसर्ववेदेषु मुनिभिस्तत्वदर्शिभिरित्युक्तम् ॥ अत्र "परा-ऽस्यशक्तिर्विविधैवश्रूयते स्वाभाविकीज्ञान बलक्रियाच" इतिश्वेताश्वतरश्रुतेरर्थोविस्त-रेणोपबृंहितः ॥ "नतस्यकार्यंकरणं च विद्यते" इत्येतत्पूर्वार्द्धस्यार्थोपि न कार्यंनापिकारण-मित्यादिनास्मारितः ॥ अग्रेचमायायाः स्वाभाविकत्वादकल्पितत्वं स्फुटतयाऽनाद्यनंतत्वा-त्सन्मात्ररूपत्वं च बोधयित्वा लोकेया याःशक्तयस्तास्ताःसर्वाअपिपरमेश्वरशक्त्यंशभूताः येयेचशक्तिमंतस्तेतेसर्वेपिपरमेश्वरांशभूताएव इतिदर्शयित्वा भानुतत्प्रभयोस्तेजस्त्वेनेव-शक्तिशक्तिमतोरभेदोवर्णितःशक्तिमतोर्भेदमित्यादिना ॥ अयंतु शक्तिशक्तिमतोर्भेदं-वदंति वाग्व्यवहारएवैतयोर्भेदव्यवहारः योगिनस्तु परमार्थतस्तयोरभेदमेवसिद्धमनुप-श्यंति चोऽवधारणे यतस्तेतत्वचिंतकाअभ्रांताः इतिज्ञेयः ॥ पुरतश्चाभेदेपि नित्यलीला-निर्वाहकं शक्तिशक्तिमतोर्भोग्यभोक्तृभावादिकं व्याख्यातं ॥ नचेदंशैवतत्वमेवेतिभ्रमितव्यं पुराणेपुतैस्तैर्विष्णुशिवादिशब्दैस्तैस्तैः स्वरूपैश्चपरमेश्वरएववर्णितइतिसिद्धांतात् ॥ "एकंस-द्विप्राबहुधावदंति" इत्यादिश्रुतिभ्यः । योयोयांयांतनुंभक्तः येप्यन्यदेवताभक्ताः इत्यादि-स्मृतिभ्यः ॥ सर्वदेवनमस्कारः त्वामेवान्येशिवोक्तेनमार्गेणशिवरूपिणमित्यादिपुराणवचो-भ्यश्च ॥ अतएवेह हरिः प्राणोमहेश्वरः मायावीपुरुषोत्तमइत्याद्युच्यते ॥ अग्रेपि (श्लोक ४८) मांविद्धिपरमांशक्तिंमहेश्वरसमाश्रयाम् अनन्यामव्ययामेकांयांपश्यंतिमुमुक्षवः अहंवैसर्वभूतानामात्मासर्वांतरास्थितेत्यादिना तथैवशक्तिस्वरूपमभिहितं ॥ एकांशक्तिमद्-भिन्नांपश्यंतीत्यर्थः ॥ हिमवद्दुहितामसहस्रेच तथैवतत्प्रपंचितं ॥ ततःपरमपि (श्लो० २०६) वदंतिकेचित्त्वामेवप्रकृतिंप्रकृतेः परामितिप्रकृतिरूपतां (श्लो० २०७) अविद्या नियतिर्माया कलाद्याःशतशोऽभवन्नितिनानारूपतांचोक्त्वा (श्लो० २०८) त्वंहिसा-

परमाशक्तिरनन्तापरमेष्ठिनी सर्वभेदविनिर्मुक्तासर्वभेदाश्रयाश्रया त्वामधिष्ठाययोगेशिमहा देवोमहेश्वर प्रधानाद्यजगत्सर्वंकरोतिविकरोति च त्वामेवसगतोदेव स्वात्मानद समश्नुते त्वमेवपरमानदस्त्वमेवानददायिनी त्वमक्षरपरव्योममहज्योतिर्निरजन शिवसर्वगतसूक्ष्म परब्रह्मसनातनमित्यादिना तदेवसिद्धातितम् ॥ अत्रापि सर्वभेदविनिर्मुक्तेत्यभेद सर्वभेदा श्रयाश्रयेतिघटादिपुभूगधस्येवभेदाश्रयेपुकार्येपु परशक्तेरेवाशतोऽनुवर्तनचनिर्णीयते ॥ एव श्रुतिस्मृतिपुराणेपुतयोरभेदादिकसिद्धमेव ॥ वचनातराणिचातिविस्तरभयान्नलिख्यते तदेतत्सर्वमनुसधायोक्तकारिकासुतत्रभेदोनचवास्तीति ॥ तत्र ब्रह्मणिभेद स्वशक्तिधर्मा दिप्रतियोगिकइत्यर्थ ॥ एव स्वाभिमतभेदाभाव साधयित्वा तदभिमत त दूपयति ॥ ननुत्वदुक्तेति ॥ अत्रभेदाभावेस्वीक्रियमाणे तदनन्यत्वसूत्रविवेचनावसरे दर्शितचरदिशा तयोरभेदएव सिध्यतीति ब्रह्माभिन्नायास्तस्या कल्पितत्वमशक्यकल्पन ॥ दृष्टात उक्त दूपणानि च दार्ष्टांतिके ज्ञेयानि ॥ तद्यथा कल्पितमायाभेदाभावो ब्रह्मणीति चेत्कल्पितत्व मायायाविशेषण तद्भेदस्य वा ॥ आद्येभेदस्याकल्पितस्य ब्रह्मणिसत्वात्तदभावकथनव्याघात कल्पितमायाभेदाभावे च ब्रह्मणोऽपि कल्पितत्वप्रसगो जडत्वप्रसगश्च तथाच ज्ञानेन माययासह ब्रह्मणोऽपिबाध ॥ द्वितीयेब्रह्म न जडमायेतिमायाबाधप्रहस्य रजततुल्यभेदा वगाहितयाभ्रमत्वमापद्येत जडमायाऽभिन्न ब्रह्मेतिज्ञानस्यायाधितार्थविषयत्वात्प्रमात्व च प्रसज्येत तथाच सतिश्रुतिस्मृतिसूत्रपुराणसमत ब्रह्मतच्छक्त्यभेदमेव प्रमितस्वीकुरु ॥ किंच मायाया कल्पितत्वे पूर्वोक्तमनादित्व न घटेतयत्कल्पित तत्सादीति व्याप्ते शुक्ति रजतादौ गृहीतत्वात् ॥ किंचकल्पितत्वे कल्पनसाधनमिंद्रियादिक बुद्धिमात्र वापेक्षित ॥ विपर्याससस्बुद्धिवृत्तित्वात् ॥ सशयोथविपर्यासइति तृतीयस्कधवाक्यात् ॥ तच्चत्वन्मते मायिकमित्यन्योन्याश्रय ॥ नापिकल्पक कश्चिदुपपद्यते ॥ ब्रह्मणस्तत्वेभ्रांतत्वस्य जीवस्यत त्वन्योन्याश्रयस्य चापत्ते प्रागुक्तत्वात् ॥ मध्यमाधिकारिबोधार्थक तादात्म्यपक्षमपि साधय तस्तदुक्तदोषानुद्धरति ॥ तादात्म्यपक्षइति ॥ असत्त्वादित्यसाधारणधर्मत्वेहेतु ॥ अभावस्या धिकरणात्मकत्वेपि तत्र मायाभेदाभावइद्ब्रह्म प्रपचभेदाभावइद्ब्रह्मेत्यादिव्यवहारवत्शक्ति - शक्तिमानिति व्यवहारस्तद्देवाधाराधेयभावव्यवहारश्चतादात्म्येपि न विलुप्येत ॥ अभावस्य भिन्नत्वेतु नित्यद्वैतापत्ति पूर्वमविद्यायाअनतरतद्ध्वसस्य च सत्वात् ॥ एतेन शक्ति शक्ति- मानितिव्यवहारलोपप्रसगादिति प्रत्युक्तम् ॥ किंतु तत्रैव सल्लोपप्रसग ॥ तत्रकल्पिताया स्तच्छक्तित्वायोगात् ॥ नहिवह्नौदाहशक्तिरारोप्यते ॥ रज्जौसर्पकल्पनेपिनदशक्ते रज्जु शक्तित्वविद्भि स्वीक्रियते ॥ ब्रह्मशक्तित्वमपिकल्पितमितिचेद्वस्तुत कस्यशक्ति सा मायाब्रह्मशक्तितया कल्प्यतइति निर्धार्यताम् ॥ यच्च (सत्तादात्म्यनिषेधकनोस दासीदितिश्रुतिविरोधा) दित्युक्त तत्रासमम्पदातरव्यवहितनिषेधकपदस्यसमासोऽस गत ॥ श्रुतिस्तु सृष्ट प्राक्स्थूलसूक्ष्मयोर्ब्रह्मातिरिक्तसत्ताम्सत्तामेवनिषेधति ननुमाया या सत्तादात्म्यमसत्तादात्म्यवा ॥ सत्यामृचिमायाशब्दपदाभावात् ॥ त्वदुदाहृत विलक्षणपाठेपि किंतुना व्यवहितस्यतमस पूर्वयाक्येऽन्वयाभवात् ॥ किंच तत्रसत्पदेन ब्रह्मण परिग्रहेतदामब्रह्मणोप्यभावप्रसग ॥ अपरिग्रहेतत्र्यमब्रह्मतादात्म्येस्वीक्रियमाणेऽसा

श्रुतेकाप्रसक्तिः ॥ यच्च मायापाविनाशि त्वस्येत्यादि तत्तु भगवच्छक्तेर्निनाशान- गीकारादेवनिरस्तमन्यथा "अनुच्छित्तिधर्मा" इत्यादिश्रुतीनांसाधनादिरनश्वरेत्यादि- स्फुटतरकौर्मादिस्मृतीनांचविरोधापातात् ॥ विभेदजनकइतिवाक्यंतु व्याख्यातम् ॥ यच्च ब्रह्मणोपितिरोभावप्रसङ्गादितितन्नभगवच्छक्त्याप्रत्यायितस्याहंताममतारूपससारस्यैव निवृत्तिर्भगवच्छक्तेस्तुननाशोनापितिरोभानइतिसिद्धान्तात् ॥ यथैन्द्रजालिकेनप्रदर्शितलो- भयजनकसिंहसमुद्रादिरेवनिवर्तते नतुतस्यशक्तिः ॥ अथतिरोभानस्वीकारेपिनदोषः ॥ मृद्घटयोस्तादात्म्येपि घटतिरोभावेमृदस्तिरोभावात् ॥ नाप्यूर्मिकूर्मचरणादितिरोभावेऊर्मि- मालिकूर्मादिस्तिरोधत्ते ॥ तत्रभामत्यांगुणानांद्रव्यात्मकत्वप्रपञ्चनेऽपितद्गुणानांनाशे तिरोभावेवानतद्द्रव्यंनश्यतितिरोभवतिवा ॥ अधिकंतुचतुर्थश्लोकखण्डनादौप्रासङ्गिकमर्थं तदेतदखिलमभिसन्धायाहुः ॥ आधाराधेयभावस्त्वित्यादिना ॥ एतेन शक्तिशक्तिमतोरि- त्यादिमार्तण्डकारिका समर्थिता । यत्तभेदस्यासमतत्वइत्यादितत्तु तदर्थानवबोधात् ॥ तथाहिभेदाभेदपक्षोमतभेदेनद्विविधः ॥ भेदोवास्तवः अभेदस्त्वारोपितइत्येकः । यथानि- म्बार्कानां ॥ भेदआरोपितोऽभेदस्तुवास्तवएवेतीतरः ॥ तत्रप्रकृते द्वितीयभेदाभेदस्यैवशुद्धा द्वैताबाधकत्वमिष्यतेभेदस्यारोपितत्वात् अभेदस्यैववास्तवत्वाच्च ॥ तदेवोपपादयितुंकारि- कासूच्यते तत्रभेदइत्यादि ॥ ब्रह्मणिस्वशक्तिधर्मादिप्रतियोगिकभेदोनैवास्तिसर्वधर्माश्र- यत्वप्रतिपादकाद्वैतप्रतिपादकश्रुत्योस्तथैवाविरोधसिद्धेः ॥ उक्तादिप्रमाणैर्ब्रह्मशक्तेर्ब्रह्मत्वस्य निश्चयाच्च ॥ अतएवपराऽस्यपरिशक्त्यस्यशक्तिर्विविधैवेत्यत्रपरत्वमुच्यते शक्तिरित्येकत्व मदर्शयंस्तस्याएववैविध्यंचावधार्यते ब्रह्मणएकत्वात् ॥ लोकदृष्ट्यातुशक्तयः परस्परभिन्नाइव- भवेयुः ॥ यदिचब्रह्मशक्तिस्ततोभिन्नास्यात्तर्हिजडत्वंतस्याआपद्येत तथाचाक्रूरादीनांचेतन मूर्तिमच्छक्त्यादिनिषेवितभगवद्दर्शनेनोपपद्येत श्रौतपरत्वंचबाध्येत ॥ नचजीवशक्तेस्त उत्कृष्टत्वमेवपरत्वमिहकल्प्यम् अश्रौतत्वात् श्रुतिषुब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्यादौ परशब्दस्य ब्रह्मणिसुप्रसिद्धत्वात् जीवेनैवकल्पिततयाऽभिप्रेयमाणायातस्याजीवशक्तितउत्कर्षस्यवक्तुम शक्यत्वाच्च ॥ श्रौतस्वाभाविकीतिकथनंतुपीड्येतेव ॥ अतउक्ताभिन्नत्वेतुजडत्वस्यादिति ॥

एतेनजडतायाइष्टत्वात्वेतिप्रत्युक्तंउक्तचरकौर्मादिविरोधाच्च ॥ यच्चपराऽस्येत्यादौभेद सम्बो- धनाय ॥ लोकानुरोधिनोजिज्ञासोर्बोधसौकर्यार्थं राहोः शिरः आनन्दब्रह्मणः यस्यज्ञानमय तपइत्यादिवदारोपितएवेत्यर्थः ॥ एवं अनेनप्रकारेण धर्मिधर्मविचारेऽपिज्ञेयः ॥ ब्रह्मणिस्व धर्मभेदोनैवास्ति नेहनानास्तीत्यादिनातेषांब्रह्मत्वनिश्चयात् भिन्नत्वेतु तज्ज्ञानादीनांजडत्वा पातोनित्यत्वादद्वैतश्रुतिव्याघातश्च तस्यभासेत्यादौभेदस्तुसूर्यादिदृष्टान्तेन बोधनायैवेति भावः ॥ अतोवास्तवभेदस्यासमतत्वेऽपिभेदाभेदस्याबाधकत्वमबाधितं नाप्युत्तरार्द्ध- विरोधः ॥ किंतुसमइत्यादिकल्पनंतुप्रत्युक्तप्रायंभेदाभेदाङ्गीकारेप्रयोजनंतु मध्यमाधिकारि बोधरूपतन्त्रेण तत्रोत्तममध्यमाधमकनिष्ठाद्यधिकारिणं तेषांप्रतीतिप्रथमस्कन्धेतुधीहुताशनै इदंहिविश्वमित्यत्रसुबोधिन्यांनिरूपितत्वादिना प्रतीतित्रयंनिरूप्य अतोहिमध्यमपक्ष शुद्धाद्वैतानुरोधतः बोधायबहुसदर्भैर्गोस्वामिपुरुषोत्तमैः श्रीमदाचार्यचरणैर्यत्रकुत्रापि दर्शितइत्युक्तमेवेतिसकलमताकुलप्रकाशाश्रयसूत्ररूपवत्सूत्रंचपुरस्ताद्व्याख्यास्याम ॥

इति चेत् कर्तृत्वमपि लौकिकमेव निषिध्यते अनेकभूतभौतिकदेवतिर्यङ्मनुष्यानेकलोकाद्भुतरचनायुक्तब्रह्मांडकोटिरूपस्यप्रपंचस्यमनसाप्याकलयितुमशक्यरचनस्यानायासेनोत्पत्तिस्थितिभंगकरणंनलौकिकमतस्तदपिननिषिध्यतइत्येवांगीकरणीयं ॥ नचाऽगत्यासत्यत्वंतथास्तु कर्तृत्वंत्वारोपितमेवेतिवाच्यं तस्याप्यारोपितस्यवक्तुंशक्यत्वेनागतेरभावात्तस्माद्ब्रह्मणि वेदबोधितंकर्तृत्वंवास्तवमेव ॥ ब्रह्मणःसकलविरुद्धधर्माश्रयत्वस्यवेदबोधितत्वात्कर्तृत्वेनिर्विकारत्वंसंभवत्येव ॥ वास्तवकर्तृत्वमपियत्रन निर्विकारत्वासंगत्वयोर्हानिकरं मायिकंतत्करिष्यतिशंकादूरतएवापास्ता ॥ अतएव तदुत्तरंयदुक्तंमाययासिंहादिभूतस्यैंद्रजालिकस्येत्यादि तदप्यसद्संमतत्वादुपेक्ष्यं ॥ मायायाएवासंभवेनसंसारस्यमायिकत्वाऽसंभवात्किंनपश्यसि संसारमित्याद्यसंगतमेव ॥

सहस्राक्षे इयंचमायेत्यादिपरस्यलक्षणमिदमितीत्यंतं भागं निरस्यंति यत्तु मायाचाविद्येत्यादिना सारमित्याद्यसंगतमेवेत्यंतेन ॥ अत्रेदंज्ञेयं—यत्तु "मायाचाविद्याचस्वयमेवभवती" तिनृसिंहोत्तरतापनीयनवमखंडवाक्यमुक्तं तत्तुब्रह्मैवस्वयमितरानपेक्षगुणमयमायारूपंचाविद्यारूपंचभवतीत्यर्थकं ॥ अतइदमपि मायायाब्रह्माभिन्नत्वेप्रमाणं मायैवाविद्याभवतीत्यर्थेतु चकारद्वयवैयर्थ्यंस्यात् ॥ अतएव तत्रोपसंहारे "कैषानुक्तेति एषएवात्मेतिहोवाच" इतितस्याअप्यात्मरूपत्वमेव धावितम् ॥ कैवेतिपाठेविष्णुद्भवशरीरिणां बन्धमोक्षकरीआद्येमायायामेविनिर्मिते इत्येकादशेमायायाकार्यद्वयस्मरणान्मायैवाविद्याभवतीत्यर्थावृतेऽपि मायायाभगवद्रूपत्वंनिर्बाधमेवोक्तश्रुतेस्तस्यैमायात्मनेनमइतिस्मृतेश्च प्रकाशाश्रयन्यायेनशक्तिशक्तिमतोरभेदाच्च ॥ शक्तितात्तु "देवात्मशक्तिंस्वगुणैर्निगूढां" इत्यादि बहुतरश्वेताश्वतरप्रभृतिश्रुतिषुप्रकृततापनीयखंडेचाम्नातैव मुंडके "कर्तारमीशं पुरुषंब्रह्मयोनिं" एकादशस्यचतुर्विंशाध्यायेद्विधाससमभवद्बृहत् एवमादिश्रुतिपुराणेषुचगुणमयमायायाः स्पष्टंब्रह्मपरिणामताबोध्यते ॥ सामायायाःकार्यरूपाऽविद्याचजीवस्यैवोपाधिर्नतुब्रह्मणितत्संबंधः शरीरिणांबंधमोक्षकरी इति स्मरणात् तत्रैवएकस्यैवममांशस्यजीवस्यैवमहाते बंधोस्याऽविद्ययाऽनादिरित्यवधारणस्मरणाच्च ॥ प्रकृतेऽपि "नाविद्यानुभवात्मनिस्वप्रकाशेसर्वसाक्षिण्यविक्रियेऽद्वये" इतिब्रह्मणिसाप्रतिषिध्यते ॥ पूर्वमपि तत्र "अस्यचैषांजिकानित्यनिवृत्ते" तिपरमात्मनः सकाशात्तस्यानित्यमेवनिवृत्तत्वंश्राव्यते ॥ स्मृतावपिप्रथमपुरस्कारोजडांतर्यामिरूपांशान्तरयोर्द्वितीयोब्रह्मणश्चतयोरंशयवच्छिनत्ति ॥ तेन (अविद्याख्यमायारशादिच्छोन्द्भवोहेतुकत्वंबोध) इत्युक्तिःप्रत्युक्ता ॥ तत्रहिखंडे विषयतारूपस्यांतरासर्गस्यवाविद्याहेतुकत्वं बोध्यते, नतुभगवत्परिणामस्यवास्तवप्रपंचस्य ॥ तस्यतुप्रस्तुतभगवद्योनिकत्वं सत्यत्वंचतत्रापिनिरूप्यतएव ॥ वास्तवप्रपंचाद्विषयतारूपजगतोऽन्यत्वंमायिकत्वंचश्रीमदाचार्यचरणैः सुबोधिन्यां ऋतेर्थंयत्प्रतीयेत अनुमितमंतरात्व-

यिविभातिमृपेकरसे इत्यादिस्थलेषुप्रपचित । प्रकृतस्वडेह्यारभेजीवस्यैरोंकारवाच्यात्मत्वेनोपदेशेदेवै प्रार्थित प्रजापतिस्तथेतिस्वीकृत्य "उपद्रष्टानुमतैपआत्मासिंहश्चिद्रूपएवे"त्यहप्रत्ययवेद्यस्यात्मन परमात्वचिद्रूपत्वचप्रतिज्ञायक्रमादुभयत्राविकारत्वसर्वत्रोपलब्धृत्वच हेतुतयोक्त्वा "नह्यस्तिद्वैतसिद्धिरात्मैवसिद्धोऽद्वितीयोमायायाह्यन्यदिव" इति अतरास गरूपद्वैतमेवप्रतिपिध्यतस्यैवमायाहेतुकत्वचाभिधायकथमेतदित्याकाक्षायामात्मन परत्वद्वैतस्यसर्वस्याविद्यारूपत्वचप्रतिज्ञायतत्साधयितु "तथाहिप्राज्ञइतिसुपुप्तिकाले्सकलद्वैतविलयबोधयित्वा "सेपाविद्याजगत्सर्व" मित्यादिना "चैतन्यदीप्ते" त्यतेनसुपुप्त्यादौबाधाद्गमनशीलस्यसर्वस्यभेदप्रपचस्याविद्याकत्वमुपपादितवान् ॥ सुपुप्तौहिबुद्धिपरिकल्पितोभेदप्रत्ययएवलीयते नतुघटादय प्रापचिका पदार्था । उत्थानोत्तरत्तथैवगृहादे प्रतीयमानत्वात् नचस्वापकालेनष्टाउत्थानकालेपुनरुत्पन्नास्तइतिवाच्य प्रत्यभिज्ञाविरोधात् तस्या साजात्यनिबधनत्वकल्पनेमानाभावोऽनतवस्तुकल्पनागौरवच ॥ विजनकुड्यादौसुप्तेनस्वापात्पूर्वस्थापितदीपपात्रेतैलवर्त्यादिक्षयस्यस्वापविरामोत्तरमनुभवात्पूर्वं प्रवर्तितघटिकायन्त्रादौ यथोचितलोहकटकपरिभ्रमघटाभिघातादे स्वापविरामोत्तरमनुभवाच्चतएव पदार्थानतुतेसुपुप्तौनष्टाइति निश्चीयते ॥ उत्पादकाभावाच्चगृहादे पुनरुत्पत्तिरशक्यवचना ॥ बुद्धौवोत्पत्तिसभवेप्रथमनिर्माणेऽपिनकोपि कार्वादीनपेक्षेत ॥ किंचैवसति सुपुप्तावप्रत्ययादुत्थानावसरेशरीरमप्यन्यदेव बुद्ध्याकल्प्यत इति वाच्य । तथाच दापत्यपितृपुत्रभावादिहान्यामहानेत्रोपप्लवएव सतिबौद्धमतप्रवेशश्चेत्यलम् ॥ अतोय सुपुप्तौभेदप्रत्ययोलीयतेतस्यैवाविद्यकत्वमिहोच्यत इति सिद्धम् ॥ अतएवतत्राग्रेऽनुपद "तस्मादात्मनएवत्रैविध्य सर्वत्रयोनित्वमपी" त्यादिनाब्रह्मणएवतत्तद्रूपत्व योनिपदेनसर्वोपादानत्व च श्राव्यते ॥ ननुवास्तवप्रपचात्कोतिरिक्तोसौ विपयतासर्गइतिचेदुच्यते घटोहिब्रह्मरूपत्वाद्वस्तुत सर्वधर्माश्रयएव तथापि सन्नयस्तावन्मात्राकारतावन्मात्रधर्मकत्वरूप परिच्छेदोद्वैतापरपर्यायो

इयचमायाऽविद्याशब्देनाऽपिव्यवह्रियते मायाचाविद्याचस्वयमेवभवति तरत्यविद्याविततांहृदियस्मिन्निवेशिते इत्यादिस्मृतिभ्यस्तदेतदाहाविद्याख्यमायेति ॥ एव सर्वस्य नामरूपात्मकस्यजगतोमायिकत्वसिद्ध्या तदन्त पातितद्वेतुत्वस्य च तथात्वमित्याह ॥ हेतुत्वचेति ॥ ननु ब्रह्मणोमाययाऽपि हेतुत्वेनिर्विकारत्वाऽसङ्गत्वयोर्हानिरितिचन्न ॥ मायया सिंहादिभूतस्यैन्द्रजालिकस्य विकाराद्यनुपलब्धे ॥ ऐंद्रजालिकोवस्तुतोविकारादिमानितिचेदास्ताम् ॥ एतावताहि न विकारित्वादि तत्रप्रयोजक गौरवान्मानाभावाच्च ॥ सिंहादिप्रकारकभानमत्रेति चेन्न वय ब्रह्मणोवस्तुतस्तथाभाव स्वीकुर्म किन्तु तथाप्रतीतिमात्र विवर्त्तवादाङ्गीकारात् ॥ अतएव मायया बहुरूपज्ञानमेव श्रुतिराह इन्द्रोमायाभि पुरुरूपईयतइति ॥ कारकस्य क्रियाऽन्वयनियमात् ॥ कारकविभक्तेरितरविभक्तितउचितत्वाच्च ॥ तस्मात्प्रातीतिकस्य जगतइव तद्धेतुत्वस्याऽपि मायिकस्य तत्रसम्भवान्नकाप्यनुपपत्ति ॥ अतएवाऽक्षमाभवत पेयसाधकत्वप्रकल्पने ॥ किंनपश्यसिसमारंसनैशाऽज्ञानकल्पितमित्यमियुक्तोक्त सगच्छते ॥ एवच ब्रह्मणस्तटस्थलक्षण सिद्धमित्याह ॥ परस्यलक्षणमिदमिति ॥

ऽनुभूयते सजीवगताविद्ययैव द्रष्टुर्विषयस्यचांतराजन्यते ॥ सएवमिथ्या ॥ पौराणानि-मिथ्यात्ववचांस्यपितद्विषयाण्येवेतिसंक्षेपः ॥ एवं च जडजीवरूपस्य कार्यजातस्यामायि-कत्वबोधनायैव "सर्वंसर्वमयंसर्वेजीवाःसर्वमयाः सर्वावस्थासुतथाप्यल्पाः" इत्याम्नायते ॥ अल्पाअणुत्वात् अमेच "सवाएषभूतानींद्रियाणि" इत्यादिनानात्मप्रपंचस्यसृष्टिं तत्प्रवेशं चोक्त्वामूढव्यवहरणमेव मायामात्रहेतुकमुक्तं मायिकत्वे ह्यात्मनः सृष्टिप्रवेशौनघटे-यातां ॥ सर्वस्यब्रह्मात्मकत्वादेव "तस्माद्द्वयएवायमात्मे" तिप्रतिज्ञायसन्मात्रत्वादीनि द्वादशस्वरूपलक्षणानि तस्याभिधाय "सत्तामात्रंहीदंसर्वं सदेवपुरस्तात् ॥ सिद्धंहिब्रह्मन-ह्यत्रकिंचनानुभूयते" इतिसर्वस्यकंठरवेणसत्यत्वं ब्रह्मरूपत्वं मुक्तिदशायांतदतिरिक्त-पाकस्यचिदपि अनुभवाभावं च निरूप्यतदानींपूर्वंवत्परिच्छेदानुभवः कुतोनेत्याकांक्षायां हेतुभूताऽविद्याऽभावादित्याशयेन "नाविद्यानुभावात्मनी" त्याद्युक्त्वासर्वभूतेषुचात्मानं सर्वभूतानिचात्मनि ईक्षतेयोगयुक्तात्मेतिदर्शयितुं "पश्यतेहापिसन्मात्रमसदन्यत्सत्यं-हीत्थं पुरस्तात्" इत्याद्याम्नातम् ॥ अर्थस्तु ब्रह्मभावेसति इहशरीरेपिसन्मात्रंसर्वंघटादि-प्रपंचंपश्यत यच्च असत् अविद्याहेतुकमसत्यंप्रागुक्तं तत्सन्मात्रप्रपंचादन्यदेवान्तरासर्गरूप-मित्यादिर्ज्ञेयः ॥ अग्रेच सृष्टिकालेचिदानंदतिरोभावात्सन्मात्रस्यापि जडप्रपंचस्यतदानी-मानंदचिद्घनत्वं इदानींतिरोहितानंदतयासच्चिन्मात्रस्यापिजीवस्यतदातदाविर्भावात्सुख-रूपत्वं चेत्यादिकंविस्तरेणनिरूपितमितितत्सर्वंततएवावधेयम् ॥ तथा "नहीदंसर्वं-कदाचित्" इति इदंकार्यजातंसर्वंकदाचिन्नभपितु सर्वदेत्यप्युक्तम् ॥ यत्त्वसहस्राक्ष-कृतात्राक्षेपमुपन्यस्तंतत्तु "सैषावटबीजसामान्यवदनेकवटशक्तिरेकैव तद्यथा वटबीज-सामान्यमेकमनेकान्स्वाव्यतिरिक्तान्वटान् स्वबीजानुत्पाद्यतत्रतत्रचसम्पूर्णंसंतिष्ठति एव-मेवैषामायास्वाव्यतिरिक्तानिपरिपूर्णानिक्षेत्राणिदर्शयित्वाजीवेशावाभासेनकरोति माया चाविद्याचस्वयमेवभवती" तिश्रूयते ॥ अर्थस्तु—सर्वोपादानत्वादत्रवटबीजस्थाना-पन्नंब्रह्मैव बीजंमांसर्वभूतानांविद्धिपार्थसनातनमितिस्मरणात् ॥ छांदोग्याष्टमाध्याये "न्यग्रोधफलमतआहरे" तिखंडेवटधानागिमदृष्टांतेनब्रह्मणोवटदृष्टांतेनप्रपंचस्यचसृष्ट-तयानिरूपणात् ॥ तथाच वटबीजसामान्यंयथावटबीजस्यासाधारणधर्मस्तदेकवृत्ति ॥ तथा मायाब्रह्मणःस्वाभाविकीशक्तिस्तन्मात्रवृत्तिः ॥ यथाचकार्येषुवटेष्वनेकेष्वनुवर्त-मानमपिबीजसामान्यंवस्तुतएकमेव तथेयंक्षेत्रेषुव्यष्ट्यविद्यात्मनानानारूपाप्येकैव ॥ तदेतदुक्तमेकैवेत्यंतेन ॥ दार्ष्टांतिकेवटशब्दोदेहादिरूपक्षेत्रपरः तद्वत्तमसृमरत्वादस्य-फलत्वादुभयसुपर्णस्थित्याधारत्वाच्च ॥ दृष्टांतेदुरूहांशंस्पष्टीकृत्यविवक्षितांशेनदार्ष्टांति-केयोजयति तद्यथेति अव्यतिरेकोऽत्राविनाभावएवनत्वभेदः वटेषुकेवलसामान्यरूपताया अभावात् ॥ एकस्मादपिबीजात्साक्षात्परंपराभ्यामनेकवटाउत्पद्यंतएवेतिनानेकत्वोक्ति-विरोधः ॥ क्षेत्रशब्दश्चेहदेहेंद्रियप्राणांतःकरणपरः गीतात्रयोदशाध्यायेतथानिरूपणात् ॥ नतुशरीरमात्रपरः अतएवदृष्टांतेऽनेकत्ववद्दार्ष्टांतिकेपरिपूर्णत्वमुक्तं तत्तदध्यासरूपेणसर्वत्रा-विद्यासंभवात्क्षेत्रेष्वस्याअव्यतिरेकः ॥ उत्पादनस्थानापन्नंचात्रतथाप्रदर्शनं अध्यात्माजाम-वास्तवत्वान् ॥ जीवेशौचेद्दकार्यरूपौ करोतीत्युक्तेः ॥ तत्रजीवाः "त्रय.प्राज्ञापत्याः त्रिवि-

भाजीवसगास्तु'' इतिबृहदारण्यकपचरात्रादिश्रुतिस्मृत्युक्ता सत्त्वाद्युपहिताभगवदशा ॥ ईशाश्चातर्यामिण ॥ जीववत्क्षेत्रात स्थत्वप्रतीते ॥ जात्यभिप्रायमुभयोरेकत्व ॥ द्वावीशा नीशौज्ञाज्ञौ'' इत्यादिश्रुत्यतरप्रसिद्धाविमौअत्रापि "अभिमताजीवोनियतेश्वर" इत्युक्तौ ॥ दृष्टातेसपूर्णसस्थिते स्थानपन्नजीवातर्यामिणोराभासेनकरणस्वस्याद्विधाभवनच ॥ यथाजलस्मिन्प्रविष्टचद्रतेजोशमेवचद्राभासकरोतितथेयमपिस्वाविनाभूतक्षेत्रेपुगुणेपुचप्रविष्टब्रह्माशमहाभासकरोति ॥ आभासद्वैविध्यसिध्यर्थंचस्वयद्विधाभवतितत्र "तदेवानुप्राविशत् गामाविश्यचभूतानि" इत्यादिष्वतर्यामिब्राह्मणेचप्रसिद्धेसमष्टिरूपेमायाख्यासा । नाह प्रकाश सर्वस्ययोगमायासमावृत॰ मायाजवनिकाछन्नमित्याद्युक्ते ॥ "व्यष्टिरूपेनियतरीश्वरें तर्यामिण्यपिसा ईश्वर सर्वभूतानाहृद्देशेर्जुनतिष्ठति भ्रामयन्सर्वभूतानियत्रारूढानिमायये तिमायावत्त्वस्मरणात् ॥ ब्रह्माडशरीरेसमष्टिरूपे हिरण्यगर्भेत्वविद्या तत्रैव ' सर्वाहमानी हिरण्यगर्भ" इत्यमिमानश्रावणात् ॥ व्यष्टिरूपेऽभिमतरि सात्त्विकादिभेदभिन्नेकार्यजीवे पिपंचपर्वासा कठमुडकादिपु "अविद्यायामतरेवर्तमाना ॥ अनीशयाशोचतिमुह्यमान" इत्यादिश्रावणात् ॥ इत्थमत्रतस्याद्विधाभावकथनस्याशय प्रतिभाति ॥ एवमस्याद्वि धाभूत्वाव्यष्टिसमष्टिक्षेत्रेपुसर्वत्रावस्थानाद्दृष्टातउक्तात्रतत्रसपूर्णतयासस्थिति सगच्छते ॥ मायायाअपिव्यष्टिसमष्टिभावादेव "स्वयगुणामिन्नाकुरेष्वपिगुणभिन्नासर्वत्रे" त्युक्तम् गुणैर्भेदवतीत्यर्थ ॥ यथाचव्यष्टिरूपाणाजीवानासात्त्विकत्वादिनात्रैविध्य तथा समष्टिरूप स्याप्येकैकगुणाभिमानिब्रह्माद्यात्मनात्रैविध्यम् अतएव "हिरण्यगर्भस्त्रिरूपईश्वरवत् व्यक्त चैतन्य सर्वगोही" त्यभिहितम् ॥ तत्रमायागुणानामावरकत्वमात्रमभिप्रेत्य "ब्रह्मविष्णु शिवरूपिणाचैतन्यदीप्ता" इत्युच्यते रूपाणितु ब्रह्मादयस्त्रिविधजीवादिकचवस्तुत परमा त्मनएवेत्यत पठ्यते ' तस्मादात्मनएवत्रैविध्यसर्वत्रयोनित्वमपी" तिवद्विष्णुरीशानोब्रह्मा न्यदपिसर्वंसर्वगसर्व" मितिच इत्थब्रह्मरूपत्वेसत्यपि प्रपचे यज्जडत्वमोहात्मकत्व सख्या कृतमानत्वमिथ्यात्व च प्रतीयते तदस्या सर्वत्राऽविनाभावादेव ॥ अतएव "तदेतज्जड मोहात्मकमनततुच्छमिदरूपमस्ये" तिविपयतासर्गस्यपृथग्रूपनिरूप्यते "अस्यव्यजिक" त्यादिनाजडत्वादे प्रत्यायिकाचसैवोच्यते जडत्वादिप्रत्यायनसामर्थ्ये हेतत्रक्रमेण "सैपा चित्रासुदृढाबह्वकुरास्वयगुणभिन्ने" तिविशेपणैर्ज्ञाप्यते ॥ "क्षेत्राणिदर्शयित्वाचावेशाद्या भासेनकरोती" त्युक्तयाजरदर्पणादिवदाभासाधारत्व क्षेत्राणामेवायाति नतु पराभिमतरीत्याकल्पमायाऽविषयो ॥ ' भूतेभूतेव्यवस्थित । देव क्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मा" इति प्रतिबिंबतावोधकश्रुत्यतरेपितथैवसिध्यति ॥ पराभिप्रतप्रतिविंयवादस्त्वष्टमश्लोकखडनाव सरेविस्तरेणनिराकरिष्यते ॥ क्षेत्राणिदर्शयित्वाऽऽभासकरणस्यकथनेनजीवेशभावप्राक्कालिकेऽस्मिन्दर्शनेदृष्टत्वपरस्यैवशुद्धस्यसिध्यति सचक्षेत्राणाममायिकत्वएवघटते । तथाविधतत्स्वरूपस्येतरभ्रतेश्वरदर्शनगोचरतानस्यात् ॥ तस्माद्ब्रह्मकार्यजडजीवयोर्मोहात्मकत्वमेवाभिप्रेत्यत्र "तदेतत्सत्यमात्मामृत्वैवमब्रह्मात्मैव अत्रह्येवनविचिकित्स्यमित्यों सत्यम्" इत्यादिवदुत्तरमाग्रातम् ॥ साकल्येनैतत्प्रदरयार्थस्तुश्रीपुरुषोत्तमचरणैर्नृसिंहोत्तरतापनीयदीपिकायां (भ॰ २ पा॰ १ सू॰ ६) "दृश्यतेति" तिसूत्र भाष्यप्रकाशे कृतइतितत्त्वोशेय ॥

चोदनाप्रमाणकेधर्मे उत्तरकांडार्थेज्ञाने चाविश्वासापत्त्याकांडद्वयसिद्धाःसर्वेपिमार्गाउच्छि-धेरन् ॥ अवास्तवमिति ॥ कर्तृत्वमितिशेषः ॥ तत्रेतिस्वरूपलक्षणे ॥ तेषामिति ॥ सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्युक्तानाम् ॥ सत्यत्वादिनेति ॥ ब्रह्मणिसत्यत्वाद्यप्रलये ॥ "असन्नेवसभवतिइत्यसत्त्वापत्तिः ॥ तत्तद्भेदेति ॥ असत्यजडसांतप्रतियोगिकभेदैर्धर्मित्वसिद्ध्या ॥ प्रागुक्तेशिरोमणिसिद्धांतलक्षणग्रंथेतद्धर्मावच्छिन्नमिन्नभेदस्यतद्धर्मतायाः कथनादपिसत्यादिभिन्नभेदाः सत्यत्वादिरूपाएवफलंतीतितद्रीत्यापिघट्टकुटीप्रभातं ॥ एषन्यायस्तु यथा कस्यचित् व्यापारिणोराजग्राह्यांशमदित्समानस्यतद्ग्रहणार्थघट्टेस्थापितकुटीस्थान्राजपुरुषान्वंचयित्वारात्रावेवमार्गांतरेणजिगमिषतोमार्गभ्रमात् बहुपर्यट्य पुनस्तत्रैवागतस्यप्रभातंभवेदिति ॥ तथात्रापिसधर्मत्वापत्तिभियान्यात्त्विपरत्वादरणेपिपुनस्तदेवापन्नम् ॥ यथाकथंचिन्नेदस्यैकेनैवसिद्ध्यापदत्रयोपादानेव्यर्थपौनरुक्त्यमपि ध्येयम् ॥ कर्तृत्वमपिलौकिकमिति ॥ कुलालादौदृष्टमुपादानकारणकालादिपरतंत्रकर्तृत्वंलौकिकम् ॥ किंच यथाकारणगतमेवसत्यत्वादिकंकार्ये अस्तिभातिप्रियात्मनासमन्वयात्सिद्धांतेपि प्रतीयते तथाकर्तृत्वमपिब्रह्मगतमेवांशतोलोकेऽनुवर्तते । वन्ह्यादिगतमौष्ण्यंविस्फुलिंगादाविव ॥ अतएव "कर्ताशास्त्रार्थवत्वा" दित्यादिनाजीवस्यकर्तृत्वंसाधयित्वा "परात्तुतच्छ्रुते" रितिसिद्धांतितंव्यासपादैरित्यन्यत्रविस्तरः ॥ अनेनेत्यादि ॥ तैत्तिरीये "आकाशः संभूत" इत्यादिर्भूतसृष्टिः । ओषध्यादिर्भौतिकसृष्टिः । छांदोग्ये "इमास्तिस्रोदेवता" इतिकथनादेवसृष्टिः ॥ बृहदारण्यकभाररात्तसूक्तादौ "सब्रह्मसशिवःसहरिःसेंद्रः ॥ अर्वाग्देवाअस्यविसर्जनाय" इत्यादावपिसा ॥ पुरुषविधब्राह्मणेऐतरेयेचतिर्यङ्मनुष्यादिसृष्टिः ॥ तत्राभः प्रभृतिलोकसृष्टिः ॥ जन्मादिसूत्रस्थस्यअस्येतिपदस्यार्थोयं एतादृशकर्तृत्वबोधनायेत्याचार्येणास्येत्युक्तं ॥ मनसेत्यादि भाववृत्तसूक्ते "कोअद्धावेदकइहप्रवोचत्कुतआजाता-कुतइयंविसृष्टिः" इतिधारणात्तत्येत्यर्थः ॥ अनायासेनेति पुरुषविधब्राह्मणे रमणार्थताकथनात् प्रथमस्कंधादावपि सविश्वंलीलयैवेदं सृजत्यवतिहंत्यज इत्यादिकथनाच तथा उत्पत्तीति जन्मादिपदस्यार्थोयं कारणमिति तुपंचम्या-फलितार्थः । तत्रापिमूलं "यतोवाइमानि" इत्यादिकंस्पष्टमेव ॥ यत्कुंताक्यत्वेनेति ॥ अन्यत्रवास्तवस्यवादृशकर्तृत्वस्याभावात् जडायांप्रकृतौपरतंत्रेपुजीवेषुजगत्कारणत्वासंभवस्यतत्रतत्राधिकरणेषुसूत्रकृतैवदर्शितत्वाद्यकर्तृत्वमभ्युगत्या वासरमंतव्यं । यदित्वन्यत्राविद्यमानमपिब्रह्मणिवदारोपितमिति प्रसङ्गोच्येत तर्हितत्रसत्यत्वादिकमपिभसद्वैलक्षण्यादिकमपिपारोपितमेवतद्वदितियत्सुंदास्यमतस्त्रापिनाऽगतिरितिविभावः ॥ वेदयोभिरत्यादिति "अपाणिपादोजवनोग्रहीता ॥ अणोरणीयान्महतोमहीयान् ॥ आगानोपूरमतितिरयानोयाविसर्पतः ॥ अनेजदेकंमनसोजवीयः ॥ तदेजतितन्नैजतितद्दूरेतद्वंतिकेअन्यदेवतद्विदितादथोअविदितादधि" इत्यादिर्यस्तैत्तिरीयकठेशावास्यतत्कारादिश्रुतिभिर्बोधितत्वात् ॥ निरधिकाररतमिति ॥ (अ० १ पा० २ सू० २१) "उभयमपदेनगार्थहिनुद्वस्यत" इत्यादिन्यापानुरोधात्तथा ॥ नहिस्वंकुड्याकारंदुर्घमपिदर्यादोविकारोतिम्पर्ष्यादद्यर्थ ॥ अतएवेति ॥ तदुक्तंतिस्तवरहस्यापुत्रतनुकं किंगुरुप्तस्यविद्यासवचेनमीहाभाक्तितान्वमापाअतवया-

च्चविकारित्वदुर्वरमेव ॥ यच्चोत्तर (माययासिंहादिभूतस्येत्यादि) तदप्यसत् ऐन्द्रजा-
लिकोहिस्वनिष्ठ्यावास्तव्यमाययासिंहादिभावदर्शयति नतुद्रष्टृगतोपाधिवशात्तथा दृश्यते,
अन्यथा तैरन्येपिसिंहादयएवदृश्येरन् ॥ तत्रापिवास्तवाभ्यातस्यतथाप्रदर्शनेच्छाप्रयत्नाभ्या-
मेवतथा अन्यथासर्वदासतथैवप्रतीयेत ॥ वास्तवतदुपायज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्त्वादेवतत्रकर्तृत्व
युक्त ॥ साकारस्येवचतस्यासिंहादिसाकारपपदार्थांतरभाव ॥ तथा प्रकृतेब्रह्मणिवास्त-
व्यामायाशक्तेरभावात् तस्याद्रष्टृमात्रकल्पितत्वात् तस्यवास्तवेच्छाप्रयत्नत्वात् सर्वथा-
निर्विशेषत्वाच्च नतद्वत्कर्तृत्वस्योपपत्ति ॥ एतेनमानाभावादिकनिरस्तेतादृशप्रत्यक्षस्ये-
च्छमानत्वात् ॥ यच्च (सिंहादिप्रकारक) मित्यादि तत्तु कर्तृत्वादिबोधकश्रुतिशतविला-
पकमेव ॥ नहिशुक्तौकस्यचिद्रजतप्रत्ययेतदाशुक्ते रजतकर्तृत्वशक्यवचन अन्यस्यतत्र-
तदप्रतीते देवदत्तनाहरजततयाप्रतीयेयेतीच्छाया शुक्तावसभवाच्च इन्द्रोमायाभिरिति-
वाक्यतु व्याख्यातप्राक् ॥ कारकस्येत्यादिकथनस्यसन्मतप्रवेशरूपमेव कर्तृत्वस्यवास्त
वत्वादेवयतोवाइत्यादिकार्यलक्षणब्रह्मण ॥ आरोपितत्वेतटस्थलक्षणमपितन्नसिध्येत् नहि-
रनतत्वशुक्तेर्लक्षणभवितुमर्हतितदेतत्सर्वसुगममित्युपेक्षते ॥ अत एवतदुत्तरमित्यादिना ॥

यत्तुशुद्धेउपादानत्वनास्तिकितर्हिशबलेशबलगतचोपादानत्वतदनुग-
तस्यशुद्धस्यलक्षणशाखेवचद्रस्यमायैववोपादानतद्गतचोपादानत्वतद-
धिष्ठानस्यलक्षणमितितदसत् ॥ शुद्धब्रह्मणएवउपादानत्वव्यासेस्तत्तु-
समन्वयादितिसूत्रेणवर्णितं ॥ तत्रयस्यब्रह्मणोजिज्ञासाप्रतिपादितात
त्किसमवायि निमित्त कर्तृवाकथमेवसंदेह. यावतायतोवाइमानि
भूतानिजायतइत्यादिनानि संदेहश्रूयते ॥ एवहिस ॥ ननुतत्रपचमी-
श्रूयतेयतइतिपचम्यास्तसि पचमीच हेतोहेतुत्वनिमित्तएवदडादौ-
प्राय.प्रसिद्ध॥अतोनिमित्तमात्रब्रह्मउपादानवाचकपदाभावात्कल्पना
याप्रमाणाभावात्एवप्राप्तआह "तत्तुसमन्वया" दिति ॥ तुशब्द पूर्व-
पक्षव्यावृत्त्यर्थं तत्ब्रह्मैवसमवायिकारण कुत समन्वयात् सम्य
गनुवृत्तत्वात् ॥ अस्तिभातिप्रियत्वेनसच्चिदानदरूपेणान्वयात्जडजी
वातर्य्यामिष्वेकैकांशस्यप्राकट्य ॥ अन्यांशस्यतिरोभाव भगवदि-
च्छायाएवसर्वत्रनियामकत्वात् ॥ अलीकत्वप्रतीते.सर्वत्रासत्वान्ना
लीकत्वपदादिष्वनुगतमतोनमायायाउपादनत्वसभवा ब्रह्मण सम
वायित्वे "तदात्मानस्वयमकुरुत" इत्यादिश्रुतिरनुगृहीताभवति
नच शाखाचद्रन्यायोप्यत्रसभवति ॥ यथाचद्रदिदर्शयिषु शाखा
दर्शयित्वापुनस्तात्याजयित्वातदग्रस्थचद्रपश्येतिवदति तथात्रापिभृ
गुपित्रायदियतोवाइमानिभूतानीत्यादिनाजगत्कारणजिज्ञास्यमुक्त्वा-
।रन्यदकस्यास्तदात्वदुक्तन्यायोत्रप्रवर्त्तेत ॥ तस्माज्जगत्कारण-

शुद्धमेवजिज्ञास्यं नतुशबलंपारिभाषिकं ॥ एवंशाखाचंद्रन्यायस्या- त्रासंभवात्त्वन्मतेनिर्गुणब्रह्मजिज्ञासांप्रतिज्ञायसगुणब्रह्मणोमायाया- लक्षणकथनेव्यासस्यप्रतिज्ञाहान्युपक्रमविरोधरूपदोषौस्यातामेव ॥ तस्माज्जन्माद्यस्ययतइतिसूत्रं निर्गुणब्रह्मणःकारणत्वंवदतीतित्वया- पिस्वीकरणीयं ॥ शुद्धस्यकारणत्वेचतदैक्षत बहुस्यांप्रजायेयेति- श्रुतौतत्पदेनशुद्धस्यैवपरामर्शोकर्त्तव्यस्तस्यबहुभावउत्पत्तिश्च यदि- स्वीक्रियते तदाशुद्धत्वहानिरित्युभयतःपाशारज्जुस्तवस्यात् ॥ नचमाययाबहुभावः । तस्मिन्प्रपाठके मायावाचकपदाभावात् ऐंद्र- जालिकदृष्टांतस्यापितत्राभावात् ॥ किंतुमृत्सुवर्णादिदृष्टांतएवतत्र- श्रुतः ॥ सचशुद्धस्यकारणस्यकार्य्यरूपत्वस्वीकारएवानुकूलः ॥ नहि- मृत्सुवर्णादीनांमायया घटकुंडलादिरूपता येनब्रह्मणोमाययाजगद्रूपता- यांदृष्टांततास्यात् ॥ एतेनअत्रेत्यादिकंसर्वमपास्तं ॥ तच्छब्देनसत्पदा- र्थस्यशुद्धस्यपरामर्शेईक्षणंमुख्यमेवेतितुनसंभवति शुद्धईक्षणकर्तृत्व- स्यत्वयानंगीकृतत्वात् ॥ नह्यैंद्रजालिकवच्छुद्धेप्यंतःकरणादिरस्तिये- नतद्वदत्रापीक्षणंमुख्यंस्यात् ॥ किंतुतदप्यौपचारिकमेव तथाच "सेयं- देवतैक्षतहताहमिमास्तिस्रोदेवता अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनाम- रूपेव्याकरवाणी" तिवाक्येपि (सेयंदेवतैक्षताहंआत्मनाइतिशब्दा- र्थमुख्याएवे) त्यसगतं ॥ किंचशबलस्यजगत्कारणत्वेतस्यमुख्यत्वा- भावाद्गौणस्यैवजगत्कारणत्वमुक्तंस्यात्तथाच "गौणश्चेन्नात्मशब्दा" दितिसूत्रविरोधः ॥ तस्यार्थस्तु ईक्षत्यादिगुणयुक्तःपरमात्मामायासं- बंधयुक्तोगौणोजगत्कारणमितिचेन्नतथात्वंवक्तुंशक्यते ॥ कुतः आत्म- शब्दात् "आत्मावाइदमेकएवाग्रआसी" दित्युपक्रम्य "सऐक्षत" इत्युक्तेः ॥ आत्मशब्दःपुनःसर्वेषुवेदांतेषुनिर्गुणब्रह्मवाचकत्वेनैवसिद्धः तस्यैवजगत्कर्तृत्वंश्रुतिराह स्वातंत्र्याभावेनसगुणस्यकर्तृत्वमेवनसं- भवतिवेदाश्चप्रमाणभूतास्ततः सर्वभवनसामर्थ्यमेवश्रुतिबललभ्यमं- गीकर्त्तव्यं ॥ अस्तिभातिप्रियत्वादयोधर्मायथाब्रह्मगतास्तथाकर्तृत्व- मपिलोकेप्रतीयते ॥ तस्मादात्मशब्दश्रयोगाद्गुणातीतमेवकर्तृ ॥ किंचसोकामयतेत्युपक्रम्यतदात्मानंस्वयमकुरुतयदाह्येवैषएतस्मिन्नदृ- श्येऽनिरुक्तेनिलयनेऽभयंप्रतिष्ठांविंदते अथसोभयंगतोभवतीतिप्राप- ंचिकधर्मरहितेब्रह्मणिएतस्मिञ्जगत्कर्तरिपरिनिष्ठितोमुक्तोभवतीत्यर्थः ॥ तत्रयदिजगत्कर्तागौणःस्यात्तदातन्निष्ठस्यसंसारएवस्यात्नमोक्षः ॥ अतस्तन्निष्ठस्यमोक्षोपदेशा" दितिसूत्रविरोधस्त्वन्मतेस्यात् ॥ किंच- यदिशाखाचंद्रन्यायेनगौणंकर्तृत्वादिधर्मविशिष्टंप्रदर्श्यपित्वात्रेदतांनि-

र्गुणब्रह्मबोधनीयंस्यात्तदाजगत्कर्त्ताहेयत्वेनोपदिश्येत ॥ सच हेय-
त्वेननोपदिश्यतेऽतोनिर्गुणएवजगत्कर्त्ता ॥ एवंचमायोपहितस्यकार
णत्वेसूत्रत्रयविरोधःस्यात् ॥ नचतादृशसूत्रत्रयंप्रकृतेःकारणत्ववादि-
नांसांख्यानामेवखंडनपरं नास्मन्मतखंडनपरमितिवाच्यंमायिकस्य-
कारणत्वंवदतस्तवमतेऽपि औपाधिकधर्माणामुपाधिवृत्तित्वनियमेन
मायायाःकारणत्वंपर्य्यवस्यतीतितत्खंडने नास्माकं विरोधइत्यस्य-
वक्तुमशक्यत्वात् मायाप्रकृतिशब्दानांपरस्परपर्य्यायत्वात् यत्तु-
मायाकारणत्वबोधिकानांबलेनकेवलेश्वरकारणत्वबोधिकानांश्रुतीनां
जन्मादिसूत्रस्यचौपचारिकत्वं ॥ यथात्वन्मतेऽक्षरब्रह्मणःकारण-
त्वेनपुरुषोत्तममुपक्रम्यकारणत्ववादिनीनांतत्रौपचारिकत्वंपुरुषोत्तम
जिज्ञासांप्रतिज्ञाय पठितस्यजन्माद्यस्ययतइतिसूत्रस्यापितथात्वमि-
त्युक्तंतत्तुच्छं ॥ ईश्वरकारणत्वबोधकश्रुतीनामुपक्रमोपसंहारादिप्र-
ब्लिंगतात्पर्यनिश्चायकलिंगसहकृतानामौपचारिकत्वकल्पनापेक्षयामा-
याकारणत्वबोधिकायाःकस्याश्चिच्छ्रुतेरौपचारिकत्वकल्पनेलाघवात् ॥
यथात्वन्मतइत्यादिनादृष्टांतस्त्वस्मन्मतानभिज्ञतांद्योतयतिधृष्टत्वंच ॥
नह्यस्मन्मतेनिर्गुणचरपुरुषोत्तमस्याकारणत्वंनिर्द्धर्मिकत्वंवाकुत्रचिदपि
सिद्धांतितंनापिजन्मादिसूत्रस्यश्रुतीनांवाऔपचारिकत्वं ॥ तस्मा-
त्परमतमज्ञात्वाखंडनंकुर्व्वन्प्रतारकएवासि अग्रेचयत्तुटीकायां
(प्रकृतिगतंकर्तृत्व) मित्यारभ्यतत्रसम्यगित्यंतेनशुद्धाद्वैतमा-
र्त्तंडटीकाकृदुक्तं किंचिदनूद्यतथाव्याख्यानेहिजगज्जन्माद्याथयस्यशा-
स्त्रोक्तकारणत्वेनहेतुनाकर्तृत्वमनेनसूत्रेणसाध्यते तथाचपूर्वपक्षिणा-
भृगुर्वैवारुणिरित्यत्रापिब्रह्मणिप्रकृतिस्थंगौणमेवकर्तृत्वमनूद्यतइतिचे-
दुक्तंतर्हिजगज्जन्मादिकंप्रकृतेरन्यत्रस्थापयित्वा प्रवृत्तेनानेनसूत्रेणप्र-
कृतिगतमेव कर्तृत्वंसाध्यतइत्यापततिजीवेशावाभासेनकरोतिमायांतु-
प्रकृतिंविद्यादित्यादिशास्त्रैःप्रकृतौकारणत्वस्योक्तत्वात्प्रकृतिनिष्ठकर्तृत्व
स्यबोधनेचजीवेशाविविश्रुतिरुपष्टंभिकास्यात् सिद्धसाधनंचैवंव्या-
ख्यानेस्यात्प्रकृतिगतकर्तृत्वस्यपूर्वपक्षिणास्वीकृतत्वात् तथाचसुव्या-
ख्याताब्रह्मजिज्ञासाप्रतिज्ञोपपत्तिरित्यादिनाहासः कृतः सोप्यस्म-
त्सिद्धांतानभिज्ञतयैव ॥ पूर्वाधिकरणेवेदार्थभूतब्रह्मणोजिज्ञासाधिकृते
तिकथंजिज्ञास्यमिति प्रकारविशेषाकांक्षायांसमन्वयाविरोधाभ्यांतद्व-
क्तव्यं तद्बोधकमग्रिमंसूत्रं ॥ तत्रकिंलक्षणंकिंप्रमाणकंब्रह्मेतिजिज्ञासा-
यांलक्षणप्रमाणात्मकंप्रकारद्वयमाह "जन्माद्यस्ययतःशास्त्रयोनित्वा"-

दिति ॥ तत्रजन्माद्यस्ययतइत्यंशेनलक्षणं शास्त्रयोनित्वादित्यंशेन-प्रमाणं ॥ अत्रसर्वेपियोगविभागेन शास्त्रयोनित्वादितिसूत्रंभिन्नमभ्यु-पगच्छंति तन्नयुक्तं ॥ अग्रिमसूत्रेपुतत्तुसमन्वयादीक्षतेर्नाशब्दमित्या-दिपुसाध्यहेतुनिर्देशपूर्वकमेवाधिकरणरचनस्यदर्शनेनात्रापितथैवयु-क्तत्वात् ॥ येतुजन्माद्यधिकरणंशास्त्रयोनित्वाधिकरणंचभिन्नमि-च्छंतितेतेषांमतेप्रथमस्यहेतुशून्यत्वाद्वितीयस्यचसाध्यशून्यत्वात्साकां-क्षतयातिक्लिष्टत्वेनतद्विवक्षितप्रमेयसाधकत्वंवोध्यं तत्र "सत्यंज्ञान-मनंतंब्रह्म ॥ निष्कलंनिष्क्रियंशांतंनिरवद्यंनिरंजन"मित्यादिश्रुत्या-ब्रह्मणः सर्वधर्मराहित्यप्रतिपादनात्कर्तृत्वस्याप्यभावःप्रतीयतेयतोवा-इमानिभूतानीत्यादिश्रुत्याकर्तृत्वंप्रतिपाद्यते ॥ तत्रसंदेहः ब्रह्मकर्तृआहो-स्विदकर्तृ इतितत्रायंपूर्वपक्षः ॥ "शेषलक्षणेकर्मफलार्थत्वा"दित्यने-नोपलक्षणविधयाज्ञानस्यापिफलशेषत्वेसिद्धेप्राधान्यंफलस्यैवेतितत्सं-बंधाद्ब्रह्मविदाप्नोतिपरमिति वाक्यमेवप्रधानं नतुकार्य्यलक्षणंतथा ॥ अतएवतत्क्रचापिविवृतं यदितस्यप्राधान्यंनस्यात्किमितिविवृणुया-त्तथासतिज्ञानंफलार्थं फलंचफलवाक्योक्तपरत्वज्ञानादतःपरत्वज्ञा-नार्थंकर्तृत्वंपरविवरणतयोक्तं ॥ स्वरूपलक्षणेप्रापंचिकधर्मराहित्यप्र-तीतेर्ब्रह्मणिकर्तृत्वस्याशक्यवचनत्वात् तस्माद्व्याप्तसादित्यादिनाय-त्कर्तृत्वमुक्तंतज्ज्ञेयात्फलरूपंपरंपृथक्कृत्यतंविपरीतुमुक्तं ॥ तत्स्वरूप-जिज्ञासायांसर्वांतरत्वकथनपूर्वकमानंदइतिस्वरूपमुक्तं ॥ अन्यथात-न्निरूपणमसंगतंस्यात् ॥ सर्वांतरत्वंचतस्यपरत्वनिर्वाहकतयोक्तं ॥ "सर्वैवैतेऽन्नमाप्नुवंतियेन्नंब्रह्मोपासत" इत्यादिनाअन्नब्रह्माद्युपासना-फलं "अस्तिब्रह्मेतिचेद्वेदसंतमेनंततोविदुरित्यादिनानुवाकचतुष्टये-नकथितस्यसर्वभयाभावरूपप्रधानफलस्यशेषतयासर्वोत्कृष्टत्वज्ञापना-योक्तमितिकर्तृत्वंपरस्मिन्यद्यपिसिध्यति तथापिस्वरूपलक्षणविरोधा-त्पूर्वकांडोक्तप्रजापतिगतस्यप्रकृतिगतस्यवाकर्तृत्वस्यारोपेणानुवादो-पिसंभवतीतिभृगुप्रपाठकेपिफलाश्रवणेनामुख्यत्वात्तत्राप्येवंनेतव्यं-तथाचनकर्तृत्वंब्रह्मलक्षणमिति ॥ सिद्धांतस्तुस्यादन्यगतकर्तृत्वारोपा-नुवादःकार्य्यलक्षणे यदिस्वरूपलक्षणंविरुध्येत तदेवतुन ॥ विवरणा-र्चिपरस्यतृतीयांतेनब्रह्मपदेनैवविवृतत्वात् ॥ नचतत्रवेदहिरण्यगर्भब्रा-ह्मणजातिजीवाअर्थत्वेनग्रहीतुंशक्याः ॥ परपदविवरणत्वात्सांतत्वा-दिनाब्रह्मापेक्षयोत्कर्षस्यतेष्वशक्यवचनत्वात् ॥ परशब्दस्यान्यार्थक-त्वोपगमेपिविवरणोक्तब्रह्मशब्दानुरोधादेतत्परत्वेनग्राह्यास्ततप्राप्ति-स्तुकर्मणापीतिसाधनांतरेणज्ञानेनकोवाविशेषःस्यात् ॥ अतउत्कृष्टा-

र्थकत्वमादरणीयं ॥ उत्कृष्टंचकिमित्यपेक्षायां विचरणानुरोधाद्ब्रह्मांत-
रंकल्प्यं तच्चाप्रसिद्धं स्वरूपलक्षणहीनंच ॥ नचप्रकृतिः सांख्यमतेपि-
ज्ञानात्मकपुरुषापेक्षयातस्याहीनत्वात्परार्थत्वाच्च अर्थातत्वस्यवक्ष्य-
माणत्वाच्च अतोब्रह्मापेक्षयान्यपरत्वेनवक्तुमशक्यत्वादुक्तलक्षणविशि-
ष्टस्यैवब्रह्मणःकर्तृत्वंवेदेनबोध्यते ॥ नचतदारोपितमितिशक्यंवक्तुं ॥
निरंकुशस्यतस्यान्यत्रासिद्धतायाअनुपदमेववक्ष्यमाणत्वात् ॥ ननुल-
क्षणद्वयस्यैकपरत्वेसर्वासुश्रुतिष्वेकमेवब्रह्मप्रतिपाद्यंतदा अस्थूलादि-
वाक्येष्वपितदेवनिरूप्यतइतितन्निर्द्धर्मकत्वसिद्धौकर्तृत्वस्यपिनिषेधइति-
चेन्न ॥ अस्थूलादिवाक्येलोकप्रतीताएवप्रतिषिध्यंतेनाप्रतीताःनापि-
श्रुतिप्रतीताः तस्माल्लौकिककर्तृत्वनिषेधेपिजगत्कर्तृत्वस्य निषेधोनसं-
भवत्येवश्रुतिप्रतिपादितत्वात् तस्माद्ब्रह्मणएवकर्तृत्वमितिसिद्धांतः ॥
तत्रप्रमाणमाह शास्त्रयोनित्वादित्यंशेन॥ शास्त्रेयोनिःशास्त्रयोनिःअत्र-
सप्तम्यावैषयिकमधिकरणत्वंबोध्यते विषयत्वंचप्रतिपाद्यत्वं एवंच-
शास्त्रप्रतिपाद्यकारणत्वादित्यर्थः ॥ एतेन (किंचोक्तशब्दाध्याहारेऽ-
सामर्थ्यप्रसंगाच्छास्त्रशब्दस्यतदुक्तेर्लक्षणावाच्या तथाचविग्रहोऽनु-
पपन्न)इतिप्रलपितमपास्तं॥ शास्तिराजवदाज्ञापयति एवंचतद्विरोधेऽ-
पराधोपिबोधितः ॥ नन्वत्रोत्तरकांडार्थएवविचार्य्यतइति शास्त्रशब्द
स्यकुतःप्रयोगइतिचेन्न ॥ पूर्वकांडस्थवाक्यानामपिब्रह्मपरत्वेत्यभिप्रा-
येणशास्त्रशब्दप्रयोगः ॥ ननुजन्मादिसूत्रस्थेनयतइतिपदेनैवविसर-
णात्शास्त्रप्रमाणकत्वसिद्धौशास्त्रयोनित्वांशोव्यर्थइतिचेन्नयतइत्यस्य
हेतुकोटिप्रवेशेजन्माद्यस्येतिभागस्यप्रपंचवृत्तांतपरतयाब्रह्मलक्षण-
त्वायोगेनासंगतिप्रसंगात् ॥ नचलक्षणेप्रविष्टस्यैवयतःशब्दस्यतच्छ्रु-
तिसारकत्वमितिवाच्यं ॥ श्रुतिस्थितस्यभूतानीतिपदस्यबहुवचनांत-
त्वेनतद्विरुद्धतापत्तेर्वाक्यांतरासंग्रहापत्तेश्चेति तस्माच्छास्त्रयोनित्वा-
दितिवक्तव्यमेव ॥ मतांतरवज्जन्मनोनविकारत्वं किंत्वाविर्भावति-
रोभावावेव नचप्रकृतिगतकर्तृत्वानुवादोपिसंभवति पूर्वपक्षिमत-
सिद्धस्यप्रधानस्यशास्त्राप्रतिपाद्यत्वेनतत्कर्तृत्वस्यदूरपराहतत्वात् ॥
तस्माच्छास्त्रोक्तकर्तृत्वंब्रह्मणोन्यत्रनसंभवति अतएव सिद्धसाधना-
दिवदप्यनभिज्ञएव यदपि (शौण्डादिषुयोनिशब्दस्यपाठाभावेन
सप्तमीतियोगविभागस्यभाष्यानारूढत्वेनशास्त्रेयोनिरितिविग्रहेसह-
सुपेतिसमासोवाच्यः सचागतिकगति) रितितन्न ॥ यदिशौण्डा-
दिगणपठितशब्दैरेवसप्तमीसमासः सर्वत्रस्यात्तदायंदोषः ॥ इत्य-

तेत्वन्यशब्दैरपि अतएव तुल्यास्यप्रयत्नंसवर्णमितिसूत्रभाष्ये "अथ-
वापूर्वेस्तत्पुरुषस्ततोवहुव्रीहिः तुल्य आस्ये तुल्यास्यः तुल्यास्यः
प्रयत्न एषामिति अथवापरस्तत्पुरुषस्ततोवहुव्रीहिः आस्येप्रयत्नआ-
स्यप्रयत्नः तुल्यआस्यप्रयत्नएषामित्युक्तं ॥ एवंचतुल्यप्रयत्नादिशब्दा-
नांशौंडादिषुपाठाभावात्सप्तमीति योगविभागेनैवसमासस्तत्रभाष्य-
कारामिप्रेतइतिगम्यते एवमत्रापिसमासो भाष्यविरोधाभावात् ॥
किंचत्वन्मतेजन्मादिसूत्रस्य भिन्नत्वेनहेतुशून्यत्वंशास्त्रयोनित्वादित्य-
स्यचसाध्यशून्यत्वेनातिक्लिष्टतयाऽभिमतासाधकत्वं ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव
हेतुमद्भिर्विनिश्चितैरितिभगवद्वाक्यात्सूत्रेषुहेतुमत्वस्यावश्यमपेक्षित-
त्वेजगन्माद्यस्येतिसूत्रेतदभावेभगवद्वाक्यविरोधश्चस्यात् ॥ ननु "उ-
त्क्रांतिगत्यागतीना" मितिसूत्रेहेत्वदर्शनेनसूत्रेषुहेतुबोधकपदघटित-
त्वमेवेतिनियमोनसंभवतिब्रह्मसूत्रपदैश्चैवेतिभगवद्वाक्ये हेतुपदंकार-
णपरंप्रयोजनपरंवासूत्राणांकारणानितुविषयवाक्यानिसंत्येवेति चेन्न"
"उत्क्रांतिगत्यागतीना" मितिसूत्रेहेतुवाचकपदाभावेपि "श्रोतएवेति"
पूर्वस्मिन्सूत्रेअतएवेतिपदसत्वात्तस्मादतएवेतिहेतुवाचकपदमनुवर्त्य-
तेऽन्यथासूत्रस्यैकपष्ठ्यंतपदरूपत्वात्तस्यसंबंधस्यकाप्यप्रतीतेरनन्वय
एवस्यात् ॥ तथाचअतःश्रुतितएवोत्क्रांतिगत्यागतीनांजीवेश्रवणाद्य-
थायोग्यंजीवस्यपरिमाणमंगीकर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ सूत्रयोजनातुजीवात्मा
उत्क्रांतिगत्यागतिसंबंधी ॥ अतएवतद्बोधकश्रुतितएव श्रुतिस्तु"स-
यदास्माच्छरीरादुत्क्रामतिसहैवैते" सर्वैरुत्क्रामतिये केचास्माल्लोका-
त्प्रयांतिचंद्रमसमेवतेसर्वेगच्छंति ॥ तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मैलोकाय-
कर्मण"इति ॥ तादृशसूत्राणांहेतुरहितत्वंहेतुपदस्यचकारणपरत्वंय-
दुक्तं तदपिनसंगच्छते ॥ हेतुमच्छब्दस्यसकारणकत्वार्थकतयाजन्यै-
रितिलभ्यते ॥ सूत्राणांजन्यत्वस्यब्रह्मनिश्चयेऽहेतुत्वात्तादृशविशेषण-
स्यवैयर्थ्यापत्तेः ॥ नहिजन्येनैवनिश्चयोननित्येनेतिनियमोस्ति येन
जन्यपदंनित्यव्यावृत्त्यर्थत्वेनसार्थकंस्यात् ॥ जन्यशब्दस्वीकर्तृनयेब्रह्म
सूत्रपदैरित्यत्रैवजन्यत्वस्यलाभेसुतरांतन्निरर्थकमिति ॥ अस्मन्मतेहेतु
पदंहेतुत्वप्रतिपादकपंचम्यंतपरंहेतुत्वंचज्ञापकज्ञानविषयत्वं ज्ञाप-
कत्वंनिश्चयजनकत्वं तथाचनिश्चयजनकज्ञानविषयप्रतिपादकपदघटि-
तैर्ब्रह्मसूत्रैरित्यर्थोलभ्यते ॥ एवंचनिश्चायकपदघटितत्वस्यनिश्चयजन-
कत्वार्थमुपयोगात्तद्विशेषणसार्थक्यं एतेनहेतुमद्भिरित्येतस्येत्यादिकं
सर्वमपास्तं ॥ तस्माज्जन्माद्यस्ययतइतिनपृथक्सूत्रं किंतुजन्माद्यस्यय-
तइशास्त्रयोनित्वादित्येकमेव ॥ नचोक्तापदाध्याहारकल्पनेगौरव-

रिहृतत्वात् ॥ यदपि (तत्तु समिति वाच्यं सप्तम्याविषयत्वार्थकत्वेन परिहृतत्वात् ॥ यदपि (तत्तुस-मन्वयादित्यत्रान्वयादित्यस्य सम्यगनुवृत्तत्वादनारोपितागन्तुकरूपेणान्वयादिति तद्व्याख्याने ताहगर्थे लक्षणामानमन्वेष्य) मित्युक्तं तदपि-नाद्यः समन्वयशब्दस्य सम्यगन्वयबोधकत्वं न संभवतीत्यभिप्रायेण वा? नाद्यः उपसर्गसमभिव्याहृतधातोरनेकार्थबोधकत्वस्यासर्वसंमतत्वात् ॥ अतएवोक्तं उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयत इत्यादि ॥ नापि द्वितीयः सम्यक्त्वविवरणरूपत्वात् ॥ अन्यथा त्वन्मतेपि सर्वेषां वेदांतवाक्यानां तात्पर्येणासिद्धत्वेऽन्वयादिति व्याख्यानमपि मानाभावान्न स्यात् ॥ किंच त्वन्मते शास्त्रयोनित्वपूर्वपक्षनिरासार्थं तत्तु समन्वयादिति सूत्रं तच्च न संभवति ॥ सर्वस्य वेदस्य ब्रह्मण्यन्वयासंभवात् पूर्वकांडस्य क्रियार्थत्वादेकशास्त्रानुरोधादुत्तरकांडस्य पूर्वशेषता कुतो न स्यात् ॥ नच वैपरीत्यं शंकनीयं ॥ सिद्धे ब्रह्मणि साध्यार्थानां वाक्यानामन्वयायोगात् ॥ नच प्रापकत्वेनान्वयः तत्तद्वाक्यगतफलोक्तिबाधाप्रसंगात् अस्तु वा कथंचित् समन्वयस्तथापि प्रतिपादनीयत्वे साध्यः सः नहि संदिग्धस्य हेतुत्वं संभवति सिद्धस्यैव हेतुत्वात् ॥ किंच समन्वयस्यासिद्धत्वे ग्रिमसूत्राणां वैयर्थ्यं स्यात् ॥ तस्मात्त्वन्मते ताहशसूत्रमसंगतमेव ॥

सहस्राक्षे प्रकारांतरमाहेत्यादिग्रंसगागतेनेत्संतं भागं दूषयंति यत्तु शुद्धे उपादानत्वमित्यादिना सूत्रमसंगतमेवेत्यंतेन ॥ अयभावः यत्तु शुद्धे उपादानत्वं नास्ति किं तर्हि शबले इत्याद्युक्तं तत्तु प्रसिद्धासु शंकराचार्यैरपि व्याख्यातास्वीशावास्यादिदशोपनिषत्सु भगवद्गीतायां समग्रायां च तुर्लक्ष्यांचैकत्रापि शबलब्रह्मणो कथनात्तत्परशबलशब्दस्याप्यनुच्चारणाच्च तस्यैव निर्मूलतया सकलं निर्मूलं ॥ यदि च तत्र तस्यात्तद्वैकाम पितदर्थकशबलशब्दघटितां त्वदाचार्यादिव्याख्यातप्रसिद्धोपनिषत्स्थां श्रुतिं भगवद्वाक्यं वा प्रदर्शय ॥ यदि चान्यास तथासिद्धांत. स्या-च्चर्हि सर्वसंदेहवारणाय प्रवृत्तो भगवान् कथं नैकमपि तद्बोधकं सूत्रं प्रणयेत् ॥ तस्मात्केवलकपोलकल्पित एवायं शबलवादः ॥ किंच शबलेऽपि त्वद्रीत्या ब्रह्मांशस्योपादानत्वायोगात् उपाधेवेवांततस्तद्वाच्यमत एव मायैवोपादानमिति त्वयैवावधारितं ॥ तथा च तदेव स्पष्टमुच्यतां ॥ अलमसंदिग्धब्रह्मकारणताबोधकश्रुतिषु श्रद्धावतां प्रतारणाय शबलाख्यब्रह्मविशेषस्योपादानत्वमिति प्रवादेन ॥ नापि शुद्धस्य तत्रानुगतत्वं संभवति उपाधेस्तुच्छत्वात् ॥ नहि कल्पित-

---

प्रकारान्तरमाह ॥ शाखेन्दुवदिति ॥ शुद्धे उपादानत्वं नास्ति किंतर्हि शबले शबलगतं चोपादानत्वं तदनुगतस्य शुद्धस्य लक्षणं शाखेव चन्द्रस्य ॥ मायैवोपादानं तद्गतं चोपादानत्वं तदधिष्ठानस्य लक्षणम् ॥ एतेन निर्गुणब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय सगुणब्रह्मणो मायाया वा लक्षणकथने व्यासस्य प्रतिज्ञाहान्युपक्रमविरोधौ स्यातामिति जन्माद्यस्येति सूत्रं निर्गुणलक्षणपरतया व्याख्येयं तथा च तद्विरोध इत्यपास्तं ॥ शाखाचन्द्रवन्निर्गुणतटस्थलक्षणताया एवस्वीकारात् ॥ अत्र शुद्धकारणत्वपक्षे तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेत्यत्र प्रकृत. सत्पदार्थः परामृश्यते तस्य बहु-

भावोमायया नहि मायारूपसहकारिसमवधानऐन्द्रजालिकस्य तथाभावोगौणोद्वैतापादकोवा ॥ शबलकारणत्वपक्षेऽपि ऐन्द्रजालिकपरतच्छब्दघटिते सऐक्षतसिंहोभवेयमिति वाक्यइव तच्छब्देन सत्पदार्थस्यैव परामर्शईक्षणच मुख्यमेव नतु ताआपऐक्षन्तेतिवद्गौण ॥ एवमायामात्रहेतुत्वपक्षेऽपि सत्पदार्थस्यैव तच्छब्दवाच्यत्वमीक्षणच तेनमुख्ये एव परन्तु सेनाऽभिप्रायेण यथा राज्ञोयोत्स्ये इतिवाक्यमौपचारिकतथामायाभिप्रायेणबहुस्यामित्यौपचारिकम् ॥ सेयदेवितैक्षतहन्ताहमिमास्तिस्रोदेवताअनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणीतिवाक्येऽपि सेयदेवतैक्षताहआत्मनाशब्दार्थोमुख्याएव ॥ जीवाऽभेदोऽपि मुख्य नामरूपव्याकरणमेवशुद्धऔपचारिकमिति गौणश्चेन्नात्मशब्दात् तन्निष्ठस्यमोक्षोपदेशात् हेयत्वावचनाच्चेतिसूत्रनयस्य विरोधोनास्माक किन्तुसांख्यमतखण्डनपरमेवतत् ॥ तन्मतईश्वराभावेनोक्तरीत्या योजनायाअसम्भवात् ॥ मायाकारणत्वपरबहुवाक्यबलेनेश्वरहेतुत्ववादिनीना श्रुतीना जन्मादिसूत्रस्यच केवलमौपचारिकत्वम् ॥ यथात्वन्मतेअक्षरब्रह्मणोहेतुत्वेन पुरुषोत्तममुपक्रम्य कारणत्ववादिनीना तत्रौपचारिकत्वमिति पुरुषोत्तमजिज्ञासा प्रतिज्ञाय पठितस्य जन्माद्यस्ययतइत्यस्याऽपि तथात्वम् ॥ ॥ १२ ॥ यत्तु टीकाया प्रकृतिगत कर्तृत्व ब्रह्मण्यारोप्यते ॥ एव भृगुर्वैवारुणिरित्यत्राऽपि गौणमेवकर्तृत्वमनूद्यतइति पूर्वपक्षेऽस्माकमत न्यस्य जन्माद्यस्ययत शास्त्रयोनित्वात् इतिसूत्रमेक कृत्वावतारित ॥ अस्य प्रत्यक्षस्य जगतोजन्मादिजन्मस्थितिलया यतस्तत्कर्तृ कुत शास्त्रयोनित्वात् शास्त्रे योनि शास्त्रयोनिस्तस्य भाव शास्त्रयोनित्व तस्माच्छास्त्रोक्तकारणत्वादित्यर्थइतिव्याचख्यौ—तन्नसम्यक्, तथाव्याख्याने हि जगज्जन्माद्याश्रयस्य शास्त्रोक्तकारणत्वेन हेतुनाकर्तृत्वमानमनेन सूत्रेण साध्यते ॥ तथाच पूर्वपक्षिणा भृगुर्वैवारुणिरित्यत्राऽपि ब्रह्मणि प्रकृतिस्थ गौणमेव कर्तृत्वमनूद्यतेइतिचेदुक्त तर्हि- जगज्जन्मादिक प्रकृतेरन्यत्रास्थापयित्वा प्रवृत्तेनाऽनेन सूत्रेण प्रकृताविवकर्तृत्वमपि साध्यते इत्यापतति ॥ जीवेशावाभासेनकरोति मायातुप्रकृतिर्विद्यादिन्द्रोमायाभि पुरुरूपईयतइत्यादिशास्त्रे प्रकृतौ कारणत्वस्योक्तत्वात् प्रकृतिनिष्ठकर्तृत्वस्य बोधने च जीवेशावितिश्रुतिरुपष्टम्भकारणात् ॥ सिद्धसाधन चैवव्याख्याने स्यात्कर्तृत्वस्यपूर्वपक्षिणा स्वीकृतत्वात् ॥ तथाच सुव्याख्याता ब्रह्मजिज्ञासाप्रतिज्ञोपपत्ति ॥ तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासा प्रतिज्ञाय ब्रह्मलक्षणमात्रमनेनोक्तवान् इतियुक्त ॥ यथा पूर्वकाण्डेऽथातोधर्मजिज्ञासेतिधर्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय चोदनालक्षणोऽर्थोधर्मइत्यनेन धर्मलक्षणमात्रमुक्त तद्वत् ॥ ब्रह्मपदस्य तत्रविशेषणत्वेऽपि पटोलपत्रपित्तप्रमूलतस्यविरेचनमित्यादिष्विव बुद्ध्यासन्निकृष्टत्वात्तच्छब्दापेक्षिततच्छब्देन युक्त परामर्श ॥ कर्तृपदाध्याहारस्त्वत्यन्तासन्निकर्षाद्युक्त ॥ किञ्च शौण्डादिषु योनिशब्दस्य पाठावेन सप्तमीतियोगविभागस्य भाष्यानारूढत्वेन शास्त्रयोनिरिति विग्रहे सहसुपेतिसमासोवाच्य सचागतिकगति ॥ किञ्चोक्तशब्दाऽध्याहारेऽसामर्थ्यप्रसङ्गाच्छास्त्रशब्दस्य तदुक्ते लक्षणा वाच्या तथाच विग्रहोऽनुपपन्न ॥ उत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्यादिषु हेतुत्वदर्शनेन सूत्रेषु हेतुबोधिपदघटितत्वनियमोनयुक्त ॥ ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिरित्यत्र हेतुपद कारणपरं प्रयोजनपरंवा ॥ सूत्राणा कारणानितु विषयवाक्यानि ॥ किञ्चात्र हेतुमद्भिरितयेतद्ब्रह्मसूत्रपदैरित्यस्य

रजतेशुक्तिरनुगताभवति ॥ अन्यथातऽऽदाच्छन्नतयासर्वस्यतत्ररजतप्रत्ययाचद्र्यंभावापाता-
त् ॥ नापिगंधर्वनगरंकोपिप्रवेष्टुमीष्टे ॥ अतोऽननुगततयाशुद्धस्यतत्तटस्थलक्षणंभवितुंनार्ह
तिशाखाचंद्रदृष्टांतस्तुनिराकरिष्यते ॥ यचमायैववोपादानमित्यादितत्तुच्छंसाजगदुपादान
मितिबोधिकायाएकस्याअपिप्रसिद्धोपनिषतश्रुतेर्भगवद्वाक्यस्मृतेश्चानुपलंभात्भगवतासूत्र
कृताचैतावस्त्वधिकरणेपुनेकमपितत् मायायाजगदुपादानत्वसाधकंप्रमाणायि ॥ यदितथासो-
मिप्रैष्यत्कथंनप्राणेष्वज्जीवेचराचरभावभावित्वात्तद्व्यपदेशस्यैवभाक्तत्वंचब्रह्मण्युपादानत्वा-
दिव्यपदेशस्यकंठरवेणकथंनावक्ष्यत् ॥ वक्तितुतत्रतत्रमायायाः कारणत्वादिनिषेधमेव ॥
तद्यथा त्वद्दीत्याप्रथमस्यप्रथमेसू. ५ "ईक्षतेर्नाशब्द" मितिप्रकृतेः कारणत्वंनिरस्तं ।
आनंदमयाधिकरणेपि "कामाच्चनानुमानापेक्षे" तिजडायास्तस्याः कामासंभवात्तन्निरस्तं ॥
तेन "सोकामयत ॥ आनंदाद्ध्येव" इत्यादौब्रह्मणएवकारणता ॥ यच्चमुंडके "तथाऽक्षरा"
दित्याद्युक्तं तत्रापिब्रह्मण एवकारणतेतितत्स्यद्वितीये सू० २२ "विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां-
चनेतरौ" इतितस्यास्तदपास्तं ॥ यदिचसासर्वोपादानंस्यात् ॥ द्युभ्वाद्यायतनत्वं तस्याएव-
स्यात् । वस्तुतस्तुतृतीयेब्रह्मणएवतथात्वंसाधयित्वा सू० ३ "नानुमानमतच्छब्दात्"
इत्यादिनाप्रकृतेस्तन्निराकृतं ॥ यच्चसर्वभूताद्याश्रयोक्षरवेदेषुतत्रतत्रपठ्यते तदपिसाचेत्स्या-
स्त्याचसास्तत्वं । तदपिवारयितुमाकाशांतधारणमेवहेतूकृत्य ब्रह्मैवाक्षरमितिसमर्थितं सू०
१० "अक्षरमंबरांतधृतेः" इत्यादिना ॥ यदिचतथाभिप्रेतंस्याचर्हितत्साधकानीवप्रतीयमा-
नान्यक्षरवाक्यानिनैवंनिर्णीयेरन् तदनुगतब्रह्मसबंधादपचारतः प्रशासनस्याप्युपपत्तेः निर्वि-
शेषवादिनात्वमाततोप्युपचारस्यैववाच्यत्वात् ॥ दहराधिकरणेचासकृत्त्वाद्वादोप्यपाकृतः ॥
अव्यक्तकारणताबोधकवाक्यानामपिमायापरतानिरासायकठवाक्येष्वव्यक्तमपिब्रह्मैवेतितुरी-
यआनुमानिकाधिकरणेस्थापयित्वा "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णा" इतितत्साधकाभास-
स्याप्यन्यथानिर्णयः सू०८ "चमसवदविशेषा" दित्यादिनाप्रदर्शितइतिदिक् ॥ एवमग्रेपित-
त्रतत्रस्पष्टमेवेदमित्यलंसकलब्रह्ममीमांसाविलेखनप्रयासेन ॥ किंतुश्रुतिषुतत्रतत्रशुद्धब्रह्मण
एवोपादानत्वमाम्नायते "सहैतावानास ॥ तदात्मानँ स्वयमकुरुत" ॥ इत्यादौ ॥ नतत्र-
शबलस्यमायायावानामाप्यस्ति ॥ स्मृतिषुचअहंसर्वस्यप्रभवः ॥ वासुदेव.सर्वमिति । एकां-
शेनस्थितोजगत् । अव्यक्ताद्व्यक्तय.सर्वाः । कूटस्थोक्षरउच्यते । एवमादिषुतदेवोच्यते ।
मायायास्तुव्यामोहकत्वमात्रंतत्र नतुजगदुपादानत्वादि ॥ सूत्रेष्वप्यारभएवजिज्ञास्यंब्रह्म-

---

पदान्तप्रकृतिकसुबन्तस्य विशेषणमिति प्रतिपदं हेतो. पञ्चम्यन्तस्य कल्पनाया प्रयासस्तस्या-
भ्नवसा सम्भवति अस्माकतु नकाप्यनुपपत्तिः ॥ यद्धेतुकत्वं वाक्यस्य तद्धेतुकतायाः पदेपि
सत्त्वात् ॥ एतेन हेतुरहितत्वाज्जन्माद्यस्ययतः इति न पृथक्सूत्र किन्तु शास्त्रयोनित्वादित्य-
नेन मिलितमेवंच तत्राऽपि साध्यलाभइचपास्तम् ॥ एवंच शास्त्रयोनित्वादितिसूत्रमपि साध्या-
ध्याहारेण योज्यम् ॥ एवं तत्तुसमन्वयादित्यत्र समन्वयादित्यस्य सम्यगनुवृत्तत्वात् ॥
अनारोपिताऽनागन्तुकरूपेणाऽन्वयादिति तद्व्याख्याने तादृगर्थे लक्षणायां मानमन्वेष्यम् ॥
इत्यलम्प्रसङ्गागतेन ॥ १३ ॥

यतोवाइतिलक्षणंशाखास्थानीयं ॥ तच्च "भृगुर्वैवारुणिः । वरुणंपितरमुपससार । अधीहिभगवोब्रह्मेति" इतिभृगुणाब्रह्मस्वरूपेपृष्टेतत्पित्रावरुणेन "यतोवाइमानिभूतानिजायंते । येनजातानिजीवंतियत्प्रयंत्यभिसंविशंतितद्विजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मेति" इत्येवोक्तं नतुप्रथमतोब्रह्मस्वरूपंत्वद्वीत्यात्राखंवकिंचिदुक्तं ॥ एवंसर्ववेदांतनिर्णयार्थप्रवृत्तेनसूत्रकारेणापिब्रह्मजिज्ञासांप्रतिज्ञायजन्माद्यस्ययतइत्येवासंदिग्धमुक्तं ॥ नाप्यग्रेगत्वावत्यक्तं ॥ किंतुयत्रयत्रश्रुतिपुतत्संदिग्धंतंतंभागंनिर्णीयतत्सुदृढीकृतं ॥ नहिकर्तृत्वादिनिषेधकमेकमप्यधिकरणमस्ति ॥ शाखात्वमग्रेगत्वात्याज्यतएव ॥ प्रदर्शयंतेचशुद्धचंद्रः ॥ भृगुपित्रेत्यादि ॥ अत्रतुवरुणेनउपसन्नंस्वपुत्रंप्रतियतोवाइत्येवोक्तं ॥ तेनचान्नादिपुलौकिकेषुविभूतिरूपेषुवाब्रह्मत्वेनज्ञातेपुभूयोभूयःपित्रातपएवोपदिष्टं ॥ उत्तमाधिकारिणस्तस्यापरितोषात्पुन पुनरुपसत्तिश्चदर्शिता ॥ सिद्धेतपःपरिपाके "आनंदोब्रह्मेतिव्यजानात् । आनंदाद्धेवखल्विमानिभूतानिजायंते" इत्यादिनातल्लक्षणकएवानंदरूपेब्रह्मणिज्ञातेतत्वत.परितोषात्र पुनरुपसत्तिः ॥ अप्रतारकेणवरुणेनचनकिंचिदन्यदुपदिष्टं ॥ किंतुवेदेन "सैषाभार्गवीवारुणीविद्यापरमेव्योमन्प्रतिष्ठिता" इत्यादिनाविद्यायाउपसंहार ब्रह्मधामस्थत्वंतत्फलानिचदर्शितानि ॥ यदिचद्रवदन्यत्स्यात् इदंचशाखावद्धेयंतर्हिपरमोत्तमस्य भृगोर्नतन्मात्रलक्षणकब्रह्मज्ञानमुपपद्येत ॥ तदनुपदेशेवरुणस्यप्रतारकत्वंचस्यात् । उपसंहारश्चनघटेत विद्यात्वंपरमव्योमप्रतिष्ठितत्वंचतादृशसंवादस्यनसंगच्छेत ॥ एवंमुंडकश्वेतकेतुविद्यादिपुविद्यांतरेष्वपिज्ञेयं ॥ शाखावत् अग्रेगत्वापिकर्तृत्वस्यहेयत्वाभावादेव सूत्रकारस्तस्य चेदेकापि हेयत्वस्यानाम्नानंवक्ति "हेयत्ववचनाच्चेति" अतोनकर्तृत्वेकथंचिदपिशाखाचंद्रन्यायावतारः ॥ अतएवत्वन्मते व्यासस्यप्रतिज्ञाहान्युपक्रमविरोधावपिसुस्थौ । तथाहि अथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यत्रकिंसगुणस्यजिज्ञासाप्रतिज्ञायतआहोस्विन्निर्गुणस्य ? नाद्यः । निर्गुणस्यतत्वसूत्राम्ममतत्त्वापत्त्याऽनादरणीयत्वप्रसंगात् ब्रह्मणोज्ञातुमिच्छाकर्तव्येतितत्वन्मतेयोगीकारेण सगुणपरत्वेसर्ववेदतत्वनिर्णयार्थंप्रवृत्तस्य सर्ववेदव्यासकर्तुर्वेदव्यासस्यापिनिर्गुणज्ञानमनिष्टमित्यवैदिकंनिर्मूलंस्यात् ॥ अग्रेत्वदभिमतेनिर्गुणनिरूपणे अप्रतिज्ञातनिरूपणंचाऽपद्येत ॥ द्वितीयश्चेन्निर्गुणजिज्ञासांप्रतिज्ञायमायायाव्यवहितसगुणलक्षणमेववदतस्तस्यप्रतिज्ञाहान्युपक्रमविरोधौस्यातामेव ॥ नचशाखाचंद्रवन्निर्गुणतटस्थलक्षणताऽस्यस्वीकर्तुंशक्या ॥ तन्न्यायनिरासात् तथाव्यासाशयेगमकाभावात् अनुपदंकथनेनसाक्षाल्लक्षणतायाएवप्रतीतेः ॥ अन्यथापूर्वतंत्रे "चोदनालक्षणोर्थोधर्मः" इतिलक्षणमपि शाखाचंद्रवदारोपितमिति शक्येतवक्तुम् ॥ नहीदंकस्यापिसमतमतस्तद्वदिदमपि अनारोपितलक्षणमेवसिद्ध्यति ॥ किंचतथासतिब्रह्मजिज्ञासाप्रतिज्ञायव्यासः-द्वेब्रह्मणीसगुणनिर्गुणंच ततत्रजन्माद्यस्ययतस्तत्सगुणंमायैववा तदधिष्ठानंतु निर्गुणं पूर्वपरस्यतटस्थलक्षणं शाखाचन्द्रवत् इत्येवक्रमेणासूत्रयत् ॥ नचकिंचिदपितथावदत्यतस्तादृशप्रक्रियाकल्पनं सर्वथाव्यासानभिमतंनिर्मूलमेव ॥ शुद्धस्त्वहानिरिति ॥ त्वदभिमतशुद्धस्वस्यसेत्यर्थः ॥ श्रुतइति ॥ "यथासोम्यैकेनमृत्पिंडेन एकेनलोहमणिना" इत्यादिनाश्रुतः ॥ सर्वमपास्तमिति ॥ किंच ऐंद्रजालिकस्य सिंहादिभावः केवलमायिकोनतुस्वरूपतोमृदादिवत्सिंहादिभावोऽतोगौणतातत्रास्त्येववदर्शीनां तथा

प्रतीतेरेवस्वीकारात् ॥ एतेनसहकारित्वकथनमप्यपास्त ॥ द्वैतापत्तिरपिवत्रास्त्येव ऐन्द्रजालिकसमायायातस्यशक्तित्वंगीक्रियमाणेऽपिशक्तिशक्तिमतोर्भेदस्यत्वयोक्तत्वात् ॥ शबलकारणत्व-पदार्थांतरत्वेसुतरासा ॥ तद्दर्शितवस्तूनामिथ्यात्वेऽपितस्यावास्तवत्वात् ॥ शबलकारणत्व-पक्षेतस्यैवपरामर्शायोग्य । अन्यथातस्मिन्कारणताकथनस्यैवव्याघातापातात् ॥ "ताआप-ऐक्षत" इत्यादावपितद्रूपेणपरिणतस्यब्रह्मणएवेक्षणमतोनगौण । प्रथमस्यतेजोवाक्यस्या-त्रानुपादानेबीजंचिंत्य ॥ यच्च मायामात्रेत्यादि । तदत्यतत्तुच्छ ईक्षणब्रह्मकर्तृकमुख्यचेति स्वीकारेमात्रपदविरोधात् ॥ शुद्धस्यसविशेषत्वापत्तेश्च ॥ एवसत्तच्छब्दवाच्यत्वेपिमुख्ये तदापत्ति केवललक्ष्यत्वभगस्त्वद्दीत्यायतोवाचइत्यादिविरोधश्चद्रष्टव्य ॥ सेनाभिमायेण राज्ञोयोत्स्यइतिवाक्यतु गोणमेव । कितुस्वययुद्धाभिप्रायेणवाक्यमेव मुख्यमतस्तदृष्टातेने-क्षणेपुनरुपचारदार्ढ्यादृटकुटीप्रभात । ईक्षणाकारेउत्तमपुरुषप्रयोगस्यगौणत्वेईक्षणस्यसु-तरातत्सिद्धे शुद्धेत करणादेरभावाच्च ॥ तदाहु –नसभवतीत्यादिना ॥ सेयदेवतेत्यत्र-तेषाशब्दानामुख्यत्वेमायाविनाजीवभाव कार्यतयापरिणामश्चाससदिष्ट रित्येदित्याद्यूह्य ॥ नामरूपव्याकरणंचनगौणमन्यथानेकश्रुतीना (अ० २ पा० ४ सू० २०) सज्ञामूर्ति-कॢप्तिस्त्वित्यधिकरणस्यचव्याकोपादित्युक्तप्राक् ॥ श्रुतिपुतुल्यतयाश्रावणेपिस्वेच्छयाकस्य-चिदशस्यमुख्यत्वकस्यचिद्गौणत्वमितिकल्पनतुश्रुतिविप्लावनमेव ॥ परेणविपर्ययश्चापाद-यितुविनिगमनाविरहाच्छक्य ॥ अतोवेदेयथाश्रूयते तथैवसर्वंमुख्यमन्तव्य ॥ तन्मते (अ० १ पा० १ सू० ५) गोणश्चेत्यादिसूत्रत्रयविरोधपुनरापादयितुमाहु । (अ० १ पा० १ सू० ६) किंचशबलस्येत्यादि । शबलपदकेवलमायायाअप्युपलक्षण ॥ (अ० १ पा० १ सू० ६) "तन्निष्ठस्यमोक्षोपदेशा" दितिसूत्रस्यार्थमाहु –किंचसोकामयतेत्यादिना ॥ यदाह्येवैषइ-तिब्रह्मवल्लीश्रुतौसस्य तेनैतदापूर्वोक्तोबहुभवनप्रकृष्टजननकामनापूर्वकतप शब्दवाच्यपर्या लोचनपूर्वकसर्वसृष्टिकतवपरामृश्यतेसान्निध्यात् ॥ एतस्मिञगत्कर्तरिअदृश्येलौकिकें-द्रियागोचरेअनात्म्ये आत्मभिन्नशरीररहितेअनिरुक्तेतरसृष्टैरस्माभिर्निर्वक्तुमशक्ये अनिल-यनेनिरधिष्ठानेयोभयाभावप्रकृष्टस्थितिनित्यनिराबाधतास्पाविंदते अथतन्निष्ठतासिध्यन-तरमेवससाधक अभयमोक्षगतोभवतीतितदथ ॥ अत्रादृश्यादिपदैर्जगत्कर्तुरेवप्रापचि-कधर्मराहित्यनिरधिष्ठानत्वादविवर्तत्वचोक्त-ससारएवेति ॥ यदिमायासवलितनि-ष्ठस्यापिमोक्ष स्यात्तर्हिस्त्रीपुत्रादिनिष्ठस्यापिसस्यादेवेत्यलसाधनैरितिभाव । जगत्कर्तृनिष्ठ-स्यमोक्षोपदेशानुन स मायासवलितोगौण कितुशुद्धएवानौपचारिकइतिनिष्कर्ष ॥ (अ० १ पा० १ सू० ८) "हेयत्वावचनाच्च" तिसूत्रस्यार्थमाहु –किंचशाखेत्यादिना ॥ उपदिश्येतेति पुत्रेषणादिवदितिभाव । अन्यत्सर्वंप्रायेणोत्तानार्थं ॥ भाष्याद्यनुवाद-रूपच ॥ यत्तुतन्मतईश्वराभावेनेत्यादि, तत्प्रकृतानुपयोगि । स्वयोजनयापिसूत्रविरोधा नपायात् । एकश्वरसाधनार्थमेपुसूत्रेपुतुल्यवबहुपुरुषवादेदूषणानामनुपन्यासात् । द्वितीयस्य-तृतीयपादसमाप्तावेवतन्निरासाच्च ॥ औपाधिकेत्यादि ॥ घटगतमुरस्क्षेपणापक्षेपणादिकपरि-च्छेदादिकचघटवत्येव नत्वाकाशवर्तीतिभाव ॥ पर्यायत्वादिति ॥ "मायातुप्रकृतिंविद्या"-

दितिश्रुतेरित्याशयः ॥ शब्दानामितिबहुवचनतुप्रधानादिशब्दान्तरसङ्ग्रहाय ॥ मायावाचकानाप्रकृतिवाचकानाचतेषाशक्ततावच्छेदकभेदेपिशक्यतावच्छेदकैक्यध्येय उक्तश्रुते. ॥ षड्विधेति ॥ तानितु उपक्रमोपसहारावभ्यासोपूर्वताफल ॥ अर्थवादोपपत्तीचलिगतात्पर्यनिर्णयइत्युक्तानि ॥ लिगज्ञापक ॥ कस्माश्चिदिति ॥ इन्द्रोमायाभिरित्यात्रामाया कारणतावाक्याभासाद्भिन्नाएव ॥ ईश्वरकारणतावाक्यानितु तत्रतत्रवेदेशतशएवसतीतिलिगाभावेपिबहूनामनुग्रहस्यैवन्याय्यत्वाद्भिन्नेष्वेवोपचारकल्पनाल्घीयसी किंपुनस्तेपालिगादिसहकृतत्वेवक्तव्य ॥ वाक्याभासाश्चोपक्रमादिप्रदर्शनपुर सरव्याख्याता प्राक् ॥ यच्च जन्मादिसूत्रस्यौपचारिकत्वकथन तत्तु शास्त्रविप्लवनमेव ॥ श्रुतिपूपचारानुपचारनिर्णयार्थहिसूत्रप्रादुर्भावन ॥ तत्रापिव्याख्यातृभि स्वेच्छयोपचारानुपचारयो कल्प्यत्वे कृतवृथाकठगडुभूतं सूत्रं ॥ असदिग्धानवद्येत्यानवद्यमेवचसूत्रकार कुतोनसूत्रितवान् अल्पाक्षरमसदिग्धसारवद्विश्वतोमुख ॥ अस्तोभमनवद्यचसूत्रसूत्रविदोविदुरितितल्लक्षणात् ॥ तथाकल्पनेतुतत्रतत्रसूत्रत्वमेवव्याहन्येत ॥ नह्यस्मन्मतइत्यादि ॥ अयमाशय -जिज्ञासासूत्रपुरुषोत्तमविचारारभएवप्रतिज्ञात ॥ पुरुषोत्तमस्यापिलीलासगप्रतिसाक्षात्कारणता । निबधादिपुएवकदाचिद्भगवान्त्साक्षात्सर्वकरोत्यजइतिसृष्ट्युपक्रमे कदाचित्सर्वमात्मेवेत्यादिस्थलेस्वीकृता ॥ दहरविद्याबृहदारण्यकादिसिद्धाचसा ॥ यद्यपिक्षरसृष्टिप्रति अक्षरस्यकारणता "तथाक्षरात्सभवतीहविश्व" मित्यादिमुडकादिश्रुतिभि अव्यक्ताद्दीनिभूतानि ॥ "अव्यक्ताद्व्यक्तय सर्वा, कूटस्थोक्षर उच्यते" इत्यादिस्मृतिभिश्चसिद्ध्यति तथापि 'ब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठे' त्यादिश्रुतिभि त्वमक्षरपरमवेदितव्यत्वमक्षरसदसत्तत्परयत् । इत्यादिस्मृतिभिश्चाक्षरस्यपुरुषोत्तमाशत्वात्पृथिव्यशमृद्राशिमृत्पिडादिहेतुकघटादिकप्रति पृथिव्याइवक्षरस्यापिपुरुषोत्तमस्यकारणतानापैति ॥ अतोजन्माद्यस्यतइत्यपिपुरुषोत्तमस्यैवानौपचारिकलक्षण ॥ अतएवभगवतोभाष्यकारास्तत्रसूत्रेसमासभेदेनपुष्ट्यादिसर्वसृष्टिप्रकारान्सगृह्णति ॥ अतएवच सूत्रकारोक्षरशब्दस्यापितत्रैवप्रवृत्तिप्रथमस्यतृतीये ॥ सू॰ १० "अक्षरमबरान्तधृते" इत्यधिकरणे साधयति ॥ अक्षरस्याशत्वादेव (अ॰ ३ पा॰ ३ सू॰ ३३) "अक्षरधियात्वि" त्यादौनिरूपणेऽपि नाप्रतिज्ञातनिरूपण ॥ नहिश्रीरामवर्णनार्थप्रवृत्तेरामायणे तच्चरणादिवर्णनेपि तत्राप्यप्रतिज्ञातनिरूपणकोपिमनुते । तस्मादस्माकसूत्रपुन प्रतिज्ञाहान्युपक्रमविरोधदोषगधोपि ॥ नापिपुरुषोत्तमकारणतावाक्येपूपचारलेशोपि ॥ नहिवदनेनवदतिकराभ्यामाचरतिचरणाभ्याचरतिपुरुषे एककाएवसाक्रियेति तत्र वदत्याचरतिचरतिप्रयोगाऔपचारिका कस्याप्यभिमता ॥ यस्तु जन्माद्यस्येत्यादिसूत्रैर्व्यासपादैर्निरूपितमिति मार्कडकारिकाव्याख्यास्थ सूत्रार्थमनूद्यतत्त्वसम्यगित्यादिरत्यन्तासनिकर्षादयुक्तइत्यत -प्रलाप कृत सोप्यस्मन्मताज्ञानादकाडताडवरूप, नहिजगजन्माद्याश्रयस्यशास्त्रोक्तकारणत्वहेतुनाकर्तृत्वमात्रमत्रसाध्यतइत्यस्माकमभिप्राय ॥ नापिकर्तृपदाध्याहारोविवक्षित किंतुजन्माद्यस्यतइतिसूत्रारास्यैवफलितार्थकथन कर्तृ इतिभाष्यादौ ॥ ब्रह्मणिजगजन्मादिकारणत्वमनेनसाध्यत ॥ सूत्र अस्येत्यनेनजगतइति लभ्यतेजनिकर्तु प्रकृतिरित्य-

पादानतामाश्रित्यप्रवृत्तयोः श्रुतिसूत्रयोर्यतइति पचम्याचकारणत्वं ॥ जन्मादिपदतुसौत्रमेवातोनासौत्रमत्रकिंचित् ॥ तत्त्वकारणत्वं साख्यैः कार्येश्वरवादिभिः सेश्वरैश्चपातञ्जलैस्तत्रनाङ्गीक्रियते किंतुप्रकृतावेवतदुच्यते ब्रह्मकारणतावोधकश्रुतिषुचोपचारः कल्प्यतेऽतस्तज्जन्मतानुरोधाद्ब्रह्मनजगज्जन्मादिकारणं वाच्यानितु गौणकर्तृत्वाभिप्रायाणीतिपूर्वे पक्ष तेनतद्दोषप्रायेणसमानयोगक्षेमत्वात्त्वन्मतमप्यर्थादेवसगृहीतभवति ॥ सूत्रकृता तु ब्रह्मण्येवनिरङ्कुशाकारणतासिद्धान्तयतासाख्यादिभिः सहवदर्थभयत्नाद्याकृत ॥ यत्तु (तर्हि जगज्जन्मादिकप्रकृतेरन्यत्रास्थापयित्वाप्रवृत्तेनानेनसूत्रेणप्रकृतावेवकर्तृत्वमपिसाध्यते-इत्यापतती) तितन्न सकलवाक्यसमन्वयप्रतिपादकेसमग्रेध्यायएकत्रापिमायापदस्तद्वाचकपदावरस्यगन्धस्याप्यभावेनप्रकृतौकर्तृत्वसाधनस्यकथंचिदपिवक्तुमशक्यत्वात् ॥ अन्यथाजन्माद्यस्ययत साप्रकृतिरितिवदेत् ॥ परामृश्यतेतु यच्छब्दोपस्थापिततच्छब्देनपूर्वसूत्रोक्तब्रह्मैव ॥ इष्टचेदत्रापीत्थमेव ॥ निरुपचारबहुतरशास्त्रपुनःकथनात् ब्रह्मण्येवनिरङ्कुशकारणत्वेस्थापितेशास्त्रविरोधादेवप्रकृतौ तन्निरासस्यार्थिकत्वाच्च ॥ "जीवेशावाभासेनकरोति" इतिवाक्याभासस्तु पूर्वपक्षोपष्टम्भकोभविष्यत्येव ॥ त्रयोपिवाक्याभासा प्राग्व्याख्याता व्याख्यास्यतेचयथोपयोगं चतुर्थाष्टमश्लोकखण्डनादौ ॥ नचात्रसूत्रेते विषयवाक्यतयासूत्रयितुरभिप्रेता तत्रतद्गमकाभावात् ॥ ब्रह्मणएवतदापरामर्शोद्विपक्षउक्तदोषाच्च ॥ किंतु यतोवाइत्यादीनिब्रह्ममात्रकारणतावाच्यान्येव ॥ अतएवश्रुतिघटकयतइतिपदंतदुपस्थापनायोपात्तं ॥ तत्रजायतइतिजनिधातुप्रयोगादत्रापितद्धातुनिष्पन्नजन्मपदंचोक्तं ॥ तेनादिपदेनश्रुत्युक्तजीवनादिकमेवसगृह्यते ॥ अस्येत्येकवचनंतु "इदं सर्वमसृजत ॥ सदेवसोम्येदमग्रआसीत् आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीत् ॥ सर्वखल्विदंब्रह्म ॥ पुरुषएवेदं सर्वं ॥ यस्मिन्निद सचविचैतिसर्वं ॥ सलिल सर्वमाइद ॥ योअस्याध्यक्षः ॥" इत्यादेरेकवचनतेदमाजगद्विदिशत श्रुतिशतस्यसग्रहाय ॥ शास्त्रयोनित्वादितिसामान्यतः शास्त्रपदद्वयोरपिकाड्योः सग्रहाय ॥ तेननासदासीदित्यादीनाप्रजापतिरकामयतेत्यादीनाचसाक्षात्परपरयानाययथायथतत्रैवसमन्वयोदर्शितः ॥ योनिपदंतु "कर्तारमीशपुरुषंब्रह्मयोनिं ॥ ममयोनिरप्स्वन्तः समुद्रे" इत्यादिवाक्यान्तरस्मारणाय ॥ अत्रप्रकृतेरपियोनित्वं सएवेतिकथनायवोस्यजन्मादितद्ब्रह्मैव नतुसेतिप्रकृते कर्तृत्वादिकमनेनैवनिरस्तंभवति ॥ अयंचास्माकंपूर्वोत्तरपक्षयोर्विशेषः पूर्वपक्षेप्रकृतिपदाभिधेयमायायामेवमुख्यकर्तृत्वादिकं ॥ ब्रह्मणित्वारोपितमात्रंतत् ॥ अतो "भुवःप्रभव" इतिचाविभाषेतियोगविभागाद्वापचमी ॥ सिद्धान्तेतु ब्रह्मण्येवमुख्यनिरङ्कुशतत् नतुप्रकृतौ ॥ नापिश्रुतिषूपचारगन्धः अतउक्तशाखास्थपचमी ॥ तत्रशास्त्रयोनित्वमपिगमकं समन्वयसूत्रंच ॥ अतोनसिद्धसाधनं नाप्युपहासावकाशः ॥ ब्रह्मविचारप्रतिज्ञोत्तरलक्षणप्रमाणबोधकमिदमधिकरणमिति तु वयमेववदाम ॥ पूर्वंतत्रजीवोत्पत्त्वसन्मतएव नतुत्वन्मतइतिवक्ष्यते ॥ पूर्वसमस्तपदेपिब्रह्मणएवपरामर्शस्तुपदोलपत्रमितिवद्वोतेराज्ञमातगास्तस्यैवामीतुरगमाइत्यादिवच्चयुक्तएव ॥ यतोस्यजन्मादितदित्यस्यैवफलितार्थोभाष्यादौकर्तृइतिप्रागुक्तअतोनास्माकमत्रकर्तृपदाध्याहार ॥ किंतुतवैवशास्त्रयोनित्वादितिपृथगधिकरणेसुतरासगतः स ॥ तत्रत्वन्मतेशास्त्रयोनित्वादित्यत्र ।

नकर्तृब्रह्मवेदस्यकिंवाकर्तृनकर्तृतत् । वीरूपनित्ययावाचेत्येवंनित्यत्वकीर्तनात् । कर्तृनिःश्वसितादुक्तेनित्यत्वंपूर्वसाम्यतः । सर्वावभासिवेदस्यकर्तृत्वात्सर्वविद्भवेदितिव्याख्यानात् ॥ किंच ब्रह्मणोऽकर्तृत्वे आचार्यस्याभिप्रेतेजन्माद्यस्ययतइत्यनुक्त्वा अकर्तृतदिति अधिष्ठानंतदित्येववालक्षयेत् नतुयथाश्रुतं ॥ तदेतत्सर्वमनुसंधायाहुः सोप्यस्मादित्यादिना ॥ वेदार्थभूतेति । अथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र वेदस्तत्वंतपोब्रह्मेतिकोशाद्ब्रह्मपदंवेदोपस्थापकंपरमात्मपरंच ॥ जिज्ञासापदंविचारपरं ॥ अजिज्ञासितमद्धर्मोगुरुंमुनिमुपाव्रजेदित्येकादशस्कंधादौ तथाप्रयोगदर्शनात् शास्त्रेऽस्मिन्मीमांसेतिप्रसिद्धेश्च ॥ मीमांसतिश्चविचारेप्रसिद्धः मानेर्जिज्ञासायामितिहिसन्तत्रापिजिज्ञासाविचारएवज्ञानेच्छापरत्वेमानेर्ज्ञानार्थकत्वयैवसिद्धौमानबधदान्शान्भ्यइतिसनोविधानमेवव्यर्थंस्यात् (स्कंध ७) मीमांसमानस्यसमुत्थितोग्रतइत्यादिषुमीमांसतेः प्रचुरतरप्रयोगेप्यपिविचारएवार्थः संगच्छतेनतुज्ञानेच्छेत्यलंप्रासंगिकेन ॥ अथशब्दश्चारंभार्थक.योगसूत्रव्यासभाष्यमहाभाष्यादिषु “अथयोगानुशासनं, अथशब्दानुशासनं” इत्यादौतथादर्शनात् ॥ अधिकारआरंभइत्यनर्थांतरं ॥ अतःशब्दोहेत्वर्थः ॥ यस्मात्कर्मादिभ्यो ब्रह्मज्ञानमेवपुरुषार्थसाधकमतस्तज्ज्ञानायवेदार्थब्रह्मणोवेदानुकूलोविचारोऽधिक्रियतइतिसूत्रार्थः । सचविचारःप्रथमेऽध्यायेसर्वेषांवेदांतवाक्यानांब्रह्मण्येवसमन्वयस्यद्वितीयस्मिन्नध्यायेबाह्यस्मृतिनिरासपूर्वकंश्रुतीनांपरस्परविरोधस्यतृतीयस्मिन्साधनानां तुरीयेफलानांचप्रतिपादनेनदर्शितः ॥ अयंचसर्वोपिविचारःपूर्वंलक्षणप्रमाणज्ञानमंतरानशक्यइतिब्रह्मणोलक्षणप्रमाणबोधकंद्वितीयाधिकरणं ॥ प्रमाणमिति ॥ सूत्रेशास्तीतिशास्त्रंवेद इतिव्याख्यानादशेषोवेदएवब्रह्मणिप्रमाणमितिभावः ॥ तथाच यथापूर्वतंत्रे अथातोधर्मजिज्ञासेतिधर्मविचारंप्रतिज्ञाय मानाधीनामेयसिद्धिर्मानसिद्धिश्चलक्षणादित्युक्त्या धर्मस्यलक्षणप्रमाणाकांक्षायां चोदनालक्षणोर्थोधर्मइतिद्वितीयाधिकरणंप्रणीतं ॥ तेनविधिगम्यार्थत्वं लक्षणंचोदनैवमानंचेत्येकेनैवाधिकरणेनसिध्यति तथात्राप्यस्मन्मते ॥ येषां तु भिन्नंशास्त्रयोनित्वाधिकरणं तेषांनैतत्तौल्यं ॥ किंचनेदमितरलक्षणंधर्मआरोप्यते नापीदंसूत्रमौपचारिकं एवमेवोत्तरतंत्रेप्यस्तु ॥ येषांतु शबलगतंमायागतंवालक्षणंपरस्मिन्नारोप्यतइति सूत्रंचौपचारिकमितिमतंतेषांनतत्तौल्यगंधोपि ॥ अत्रप्रकाशस्थंप्रायेणानुवदंति ॥ अत्रसर्वेपियोगविभागेनेत्यादिना ॥ योग.सूत्रंतद्विभागेत्यर्थः शेषलक्षणइति पूर्वतंत्रतृतीयाध्याये (पा० १ सू० १) “अथातःशेषलक्षणं” इतितत्कथनंप्रतिज्ञाय (सू० २) “शेषःपरार्थत्वात्” इतियोत्यंतंपरार्थ.सशेषइतिलक्षयित्वा (सू० ३) “द्रव्यगुणसंस्कारेषुबादरिः” इतिद्रव्यादीनामेवशेषत्वं नयागफलपुरुषाणामितिबादरिमतमुक्त्वा (सू० ४। ५६) “कर्माण्यपिजैमिनिः फलार्थत्वात् फलंचपुरुषार्थत्वात् पुरुषश्चकर्मार्थत्वात्” इतियागादीनामपितत्वंसमर्थितं ॥ अत्रकर्माणीतिज्ञानस्याप्युपलक्षणं कांडार्थत्वाविशेषात् अपिनायावत्संग्रहः ॥ अतोज्ञानस्यापिफलशेषत्वंफलस्यचप्राधान्यं ॥ तदेतदाधिकमाहुः कर्मेत्यादिना ॥ तत्संबंधादित्यादि ॥ अयमत्रनिष्कर्षः–ब्रह्मविदाप्नोतिपरमितिवाक्यं ब्रह्मविदक्षरवित्परं अक्षरादुत्तमं पुरुषोत्तममाप्नोतीत्यर्थकं परमाप्तिलक्षणप्रधानफलसंबन्धात्प्रधानंतस्माद्गाएतस्मादात्मनइत्यधिकार्यलक्षणंतुफलसंबंधाभावादप्रधानं ॥ यत्प्रोक्त-

चाक्य प्रधानमतएव फलंकथभावाकाक्षोपशमनायसत्यज्ञानमित्यृचाविवृत ॥ अन्यथात-
न्मात्रस्यविवरणमप्रयोजनकस्यात् । परप्राप्तिरूपफलचपरापरभावपुरस्सराक्षरपुरुषोत्तम-
ज्ञानादेव ॥ अतआवश्यकपरत्वज्ञानार्थंतस्माद्वाइत्यादिनासर्वभूतभौतिककर्तृतयापरत्ववि-
वृत ॥ अनिरूपणेसत्यज्ञानमित्यत्रप्रपञ्चविलक्षणधर्माणामेवप्रतीत्याब्रह्मणिकर्तृत्वनप्रतीयेत
अत "आकाश सभूत" इत्यादिनायत्कर्तृत्वमुक्तवत् विवरणचकर्मार्थकब्रह्मपदनिर्दिष्टा-
ज्ज्ञेयाद्क्षरात्परपदाभिधेयलीलाभोक्तारपुरुषोत्तमतृतीयान्तब्रह्मपदनिर्दिष्टपृथक्कृत्यतस्यपर-
त्वविवेकुमुक्त भूतभौतिकसर्गरूपकार्यनिर्देशेऽपिपरस्यस्वरूपजिज्ञासाया अन्नमयादिभ्य-
स्सर्वेभ्य आन्तरत्वकथनपूर्वकआनन्दाकारलक्षणतदुक्तमिति । अन्यथेति ॥ आनदमयस्य
परत्वाभावेतस्यसर्वान्तेनिरूपणकर्तृत्वादिनानिरूपण चासगतस्यात् ॥ सर्वचतेऽन्नमित्यादि ॥
अन्नब्रह्मोपासनेसर्वान्नप्राप्ति फल ॥ प्राणब्रह्मोपासनेसपूर्णायु प्राप्ति ॥ मनोब्रह्मोपासनेका-
लकृतभयाभाव ॥ विज्ञानब्रह्मोपासनेशरीरएवपाप्महानपूर्वकसर्वकामाशनज्ञेय ॥ सत्वे-
त्यादि ॥ ब्रह्मास्तित्वज्ञानेनसद्भाव "रसर्ँ ह्येवायलब्ध्वानन्दीभवती" त्याविना "अथसोभ-
यगतोभवति" इत्यादिनाच "आनदब्रह्मणोविद्वान्नबिभेतिकुतश्चनेति" इत्यतेनतत्फ-
लचप्रधानम् ॥ तेषाचशेषभूतानिपूर्वोक्तफलानि ॥ शिष्टस्पष्ट । भृगुप्रपाठकइति इदमत्रह्व-
दय प्रकृताधिकरणस्ययतोवाइमानीतिमुख्य विषयवाक्य सौत्रेणयत पदेनजन्मादिपदेन
चतस्यैवोपस्थापनात् भृगुवल्ल्याविस्पष्टतयासशयपूर्वपक्षयोरुत्थानाभावेऽपितस्या ब्रह्म-
वल्ल्याश्चैकविषयकत्वस्यासन्दिग्धतयादर्शितचरदिशा ब्रह्मवल्ल्यामुत्तिष्ठमान सशयादिकत-
त्रापि प्रसज्यत एवेतिब्रह्मवल्लीमवलम्ब्यविस्पष्टतयातस्योत्थापने ॥ भूतभौतिककर्तृत्वमा-
रोप्यमाणमपि पराभिमतलीलापरिचायकभविष्यतिशाखाचन्द्रवदितिपूर्वपक्षाशय. ॥
सिद्धान्तेतुमुख्यनिरकुशकर्तृत्वसेत्स्यतातिनतदुक्तसिद्धसाधनादे प्रसग ॥ तदेवतुनेति ॥
नहिसत्यज्ञानमित्यत्रकर्तृत्वनिषिध्यते येनविरोध स्यात् ॥ नचतत्रानुक्तत्वादेवलक्ष्यवद्-
भाव शक्य । आनदस्यापिस्पष्टकथनाभावेनतस्याप्यभावप्रसगात् ॥ अथाग्रिमवाक्यांत
रैकवाक्यतयाऽऽनदस्यलाभइतिचेत्कर्तृत्वस्याप्यस्तु ॥ किच विवरणचित्प्रत्युतपरस्यतृतीया-
न्तब्रह्मपदेनविवृतस्यकर्तृत्वकामाशनेसहभावश्रावणात्प्रत्याय्यते ॥ तत्रेति ॥ तृतीयान्तब्रह्म-
पदे ॥ ब्रह्मापेक्षयेति ॥ वेद्यब्रह्मापेक्षया नचप्रकृतिरिति तृतीयान्तब्रह्मपदेनसापिनग्रहीतु
शक्या वक्ष्यमाणत्वाच्चेति ॥ अग्रिमसूत्रेषुसूत्रकृतेविभाव । तत्रप्रमाणमित्यादीति ॥ यत्तु
(किंचशौडिल्यादि अनुपपन्न) इत्यत्र तदसत् ॥ नह्युक्तशब्दस्याध्याहारोऽस्माकसमतोये-
नासामर्थ्यनापिलक्षणा । यतोविप्रहानुपपत्ति स्यात् ॥ किंतुविषयस्य शास्त्रइति ससम्यर्थ
शास्त्रविषययोर्योनिरित्यर्थं विषयत्वचेहप्रतिपाद्यत्वंव्यापकादिभेदेनाधिकरणत्रैविध्यचसहि-
तायामितिसूत्रमहाभाष्ये "अधिकरणनामत्रिप्रकार व्यापकमौपश्लेषिकवैषयिकमिति"
इतिदर्शितम् ॥ शास्त्रस्यचार्थप्रतिपादकतासबधएवयुक्त तथाच "वेदेधर्म स्मृतौधर्म"
इत्यादिवत्प्रकृतेऽप्यर्थोबोध्य ॥ "वेदधर्ममनुव्रता स्मृतिधर्मैकनिष्ठाना" इत्यादि-
वचसमास ॥ नचयोनेरक्रियात्वादधिकरणत्वानुपपत्ति शक्या गुरुर्वैचस्यर्जुनोऽयकीर्तौ-
भीष्म शरासने ॥ अक्रूराकुचयो कृशवलभेगवीगजोबलेसिंह इत्यादिप्रयोगदर्शनात्

तत्रापिव्यभिचारस्तदवस्थइतिचेन्न गुणसूत्राणां तेषामेवाधिकरणत्वस्याभावात् ॥ भगवद्वाक्येहिपदशब्दोऽधिकरणपरः वाक्यपर्यायत्वात्स्थानपर्यायत्वाद्वा । पदशब्देचवाक्येचव्यवसायापदेशयोः पादपचिह्नयोः स्थानत्राणयोरकवस्तुनोरितिविश्वोक्तेः । पद्यतेज्ञायतेतत्त्वमेभिरितिव्युत्पत्तेर्वा ॥ सिद्धांतस्तुविषयादिपचाङ्गैरधिकरणैरेवज्ञातुंशक्यः ॥ अतोमात्रवर्णिकादिसूत्राणियद्वटकानितेषामानंदमयाद्यधिकरणानांबहुहेतुघटितत्वान्नव्यभिचारः ॥ एवमुक्तान्यद्यधिकरणमपिदशसूत्रजीवाणुत्वप्रतिपादकंबहुहेतुघटितमेव ॥ एतेन (प्रतिपदहेतौ पंचम्यंतस्यकल्पनाया) मित्यादिनिरस्तं ॥ सूत्रघटकसुसिङन्तान्यतरपदानां विषयवाक्यवत्वादसंभवाधिकरणानामेवतथात्वात्तन्नैवप्रयासः (यद्धेतुकत्ववाक्यस्यतद्धेतुकताया पदेपिसत्त्व) मितितुदूष्यपक्षेपिशक्यवचनं ॥ किंचहेतुपदकारणपरंप्रयोजनपरंवेतिव्याख्यानेभगवद्वाक्येहेतुमत्पदव्यर्थंस्यात् ॥ प्रयोजनमनुद्दिश्येतिन्यायेनप्रयोजनवत्ताया स्वतोलाभात् । अन्यथाविनिश्चितत्वव्याघातापातात् विषयवाक्येपुकारणत्वव्यवहारस्यक्वाप्यदर्शनाच्च ॥ अतएवशंकराचार्यमधुसूदनसरस्वत्यादिभिरिहहेतुपदंतथानव्याख्यातंकिंतुयुक्तिपरमेव ॥ किंचशंकराचार्यैरत्रसूत्रपदेनसूचकानिपदपदेनज्ञानसाधनानिचवेदवाक्यान्येव गृह्यंतइतिस्वप्रधानदृष्ट्यैवसम्यग्व्याख्यानकौशलं स्वप्रथमश्लोकोक्तादिशास्वसिन्धांतस्वापादकं प्रकाशयतिभवान् ॥ युक्तंतुप्रागुक्तमेव व्याख्यानं नतुतावककृतं क्लिष्टत्वाच्छीघ्रोपस्थितिकत्वाभावात् । द्वंद्वप्रयोगेप्रयोजनाभावाच्च ॥ अतोहेतुरहितत्वाज्जन्मादिसूत्रं नपृथगितियुक्तमेव नतुभगवद्वाक्यविरोधेपिपृथक्सूत्रं कृत्वासाध्याध्याहारक्लेशः ॥ नच जन्मादिसूत्रेपिजिज्ञासासूत्रादतइत्यनुवर्तनाद्दोषः शक्यः अव्याख्यानात् यादृशार्थकोसशब्दस्तत्रत्वन्मात्यादौव्याख्यातस्तादृशार्थकस्यात्रासंगतेश्च ॥ तदेतदनुसंधायाहुः-किंचत्वन्मतइत्यादिना ॥ उत्क्रांतिसूत्रार्थादिकंतुसप्तमश्लोकखंडनेप्रपंचयिष्यामः ॥ श्रुतिस्त्वितिजात्यभिप्रायमेकवचनंतथाचनिश्चयेतिभगवद्वाक्येविनिश्चितपदंसूत्रपदानांविशेषणंछंदसांविशेषणंवा ॥ तथाच "वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाः" इतिश्रुत्यावेदार्थनिश्चयप्रतिवेदांतविज्ञानस्यकारणतायाबोधनात् ब्रह्मसूत्रपदैः करणैर्विशेषतोनिश्चितैश्छंदोभिरितितत्रार्थः ॥ आद्यपक्षेपिविनिश्चितत्वमसंदिग्धत्वंनिश्चयजनकत्वमितियावत् ॥ अतएवतत्रशंकराचार्यैरपि "विनिश्चितैः नसंशयरूपैः निश्चितप्रत्ययोत्पादकैरित्यर्थः" इतिव्याख्याततसाधुक्तमुक्तंमूले ॥ यच्च (एवंतत्तुसमन्वयादित्यादिअन्वेष्य) मित्यत्रमुक्तंतदप्यविचारात् ॥ नह्यस्माभिस्तत्रलक्षणांगीक्रियते ॥ तादृशार्थेव्यासस्यैवसमन्वयशब्दप्रयोगस्तुसमन्वयेनव्यतिरेकतश्चेत्यादौदृश्यतएव ॥ तत्रमानंच अन्वयादित्यत्रदृत्यादिप्रागुक्तं अतश्चास्यव्यवहारात्समन्वयशब्दस्यतादृशार्थे शक्तिरेव ॥ अन्वयशब्दोपितादृशार्थेपंचभूतपराश्चयादिप्रतिपादनस्थलेपुबहुधाव्यासपादैः प्रयुज्यतएव ॥ एतदुरसिकृत्यतदुक्तविकल्पंदूषयतितदपिसमन्वयेत्यादिना ॥ शास्त्रयोनित्वपूर्वपक्षेति ॥ अत्रपूर्वपक्षसिद्धांतयोर्द्वयोरसंगतिर्भाष्येप्रकाशादिषुचव्युत्पादिता ॥ सर्वस्येत्यादि ॥ इदमत्रज्ञेयं-वेदेक्रियाशक्तिः क्रियारूपोभगवान्पूर्वकांडार्थोज्ञानशक्तिःशक्तिर्ज्ञानरूपः सउत्तरकांडार्थइतिसर्वस्यापिवेदस्यवस्तुतोब्रह्मण्येवसमन्वयस्तयोःपरस्परोपकारकभावश्चेष्ट एवतथापितैः सर्ववेदस्यक्रियापरत्वं ब्रह्मणोप्युपासनाविधिशेषत्वमित्यादिपूर्वपक्ष-

मुपन्यस्य सिद्धांतेब्रह्मणिसमन्वयस्तस्यविधिशेषत्वाभावःपूर्वकांडार्थस्यकथंचिदुत्तरांगत्वंच-
दर्शितं ॥ अत्रपरोक्तरीत्याउत्तरस्यैवपूर्वांगत्वंकुतोनस्यात् इत्याशयेनायंदोषः ॥ ऐक-
शास्त्र्येति ॥ "संहतमेतच्छारीरकंजैमिनीयेनषोडशलक्षणेन" इतिबौधायनोक्तेः पूर्वोत्तर-
मीमांसयोरैकशास्त्र्यं तेनतद्विषययोः कांडयोरपिएकवेदस्यविभागत्वात्तदितिभावः ॥ प्राप-
कत्वेनेति ॥ तत्तत्कर्मफलदातृत्वेनतथाचयेषांफलसमर्पकंब्रह्म तादृशकर्मप्रतिपादकत्वात्पूर्व-
कांडस्यब्रह्मण्यन्वयः ॥ तत्तद्वाक्येति ॥ "सएवैनंभूतिंगमयति" इत्यादौवायव्यादितएवत-
त्तत्फलाप्तिकथनात्तद्बाधप्रसंगइतिभावः ॥ अथ प्रापकत्वेनेति कर्मणांचित्तशुद्धिद्वाराब्रह्म-
प्रापकत्वेन तथाचब्रह्मफलककर्मप्रतिपादकत्वात्तस्यतत्रान्वयः॥ तत्तद्वाक्येति वायव्यंश्वेता-
लभनादेर्भूत्यादिकमेवफलंसन्निहितवाक्यादवगम्यते नतुचित्तशुद्धिर्ब्रह्मावाप्तिर्वा ॥ ननुत-
दुक्तपूर्वपक्षसिद्धांतयोरसंगतावपिप्रकारांतरेणतत्रसर्वसमन्वयस्यसंमतत्वात्सूत्रेसोर्थः कुतो
नाद्रियतइत्यतआहुः--अस्त्वेति ॥ अग्रिमेति ॥ समग्रप्रथमाध्यायस्येतिभावः नचप्रथमा-
ध्यायस्यसमन्वयार्थकत्वात्तस्यतदर्थकताबोधकस्तथासूत्रार्थआवश्यकइतिवाच्यं । द्वितीया-
द्यध्यायेषुआरंभेअविरोधसाधनादिपदघटितस्यतत्तदर्थकताबोधकसूत्रस्याभावेन अत्रैवता-
दृशसूत्रावश्यकतायावक्तुमशक्यत्वात् तेष्वविरोधादिप्रतिपादनादेवतदर्थकतायाःसुखेन
सिद्धेः ॥ तत्संमतस्वसंमतसूत्रार्थयोरधिकंदूषणंभूषणंचभाष्यादेरेवावगंतव्यं ॥

मूलेप्यत्रद्वितीयतृतीयाधिकरणयोर्भाष्यंतत्प्रकारांश्चैकीकृत्यतत्पंक्तयः प्रायोऽक्षरशः
काश्चिदर्थतश्चानूदिताइतिध्येयम् ॥

इयंचमायेत्यादिकःप्रलापस्तुमायानिरासेनैवनिरस्तः सतिकुड्येचि-
त्रमितिन्यायात्तथापिकिंचिदुच्यतेयक्षानुरोधीहियलिरितिन्यायात् ॥
शुद्धचैतन्येमायातिष्ठतीतिपक्षस्तुनसंभवति मायायास्तमोरूपत्वेन
चैतन्यस्यप्रकाशरूपत्वेनतमःप्रकाशयोर्विरुद्धस्वभावत्वेनाऽऽधाराधे-
यभावासंभवात् ॥ नहिसूर्यांधकारयोर्वह्निशैत्ययोर्वाऽऽधाराधेय-
भावः संभवति॥ किंचअविद्याश्रयत्वेब्रह्मणोल्पज्ञत्वापत्तिः ॥ नचावि-
द्यायास्तमोरूपत्वेनतमसः स्वाश्रयविषयकज्ञानप्रतिबंधकत्वेपितन्निष्ठ-
ज्ञानप्रतिबंधकत्वादर्शनेन नाज्ञत्वसंपादकत्व (मतएवतमःस्थाज-
नाःप्रकाशस्थान्पश्यंती) तिवाच्यं ॥ यथातमसिस्थितःपुरुषस्तमसि
स्थितान्घटपटादीन्नपश्यतितथाऽविद्यावद्ब्रह्मविद्याकार्यंजगन्नजानी-
यादेवनहिजगत्प्रकाशस्थंयेनाविद्याश्रयेण ब्रह्मणाज्ञातंभवेत् ॥ तथा
चब्रह्मण्यज्ञत्वंदुर्वारमेव असन्मतेच मायामिथ्याब्रह्मणःशक्तिरेवे-
तिनकोपिदोषःयेचत्वन्मतपक्षपातिनोऽविद्यायाब्रह्मनिष्ठत्वस्वीकारे-
ऽल्पज्ञत्वादीन्दोषान्पश्यंतोजीवेतांस्वीकुर्वंति ॥ तन्मतेतुपरास्यशक्ति-
र्विविधैवश्रूयते॥मायांतुप्रकृतिंविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरमित्यादिवाक्य-
विरोधः ॥ किंचतमसःस्वाश्रयावरकत्वदर्शनेनाऽविद्यायाजीवावरक-

त्वाज्जीवज्ञान ब्रह्मणोनस्यादितिब्रह्मणोज्ञत्वापत्ति तमःस्थेनप्रकाशस्थस्यज्ञानाज्जीवस्यब्रह्मवित्त्वंस्यात्तथासतितस्यैवानायासेनमोक्षसिद्धौ साधनवैयर्थ्यंस्यात् ॥ किंचजीवाश्रिताऽविद्येतिस्वीकर्तृनयेजीवत्वमविद्यारूपोपाधिकृतस्वतःसिद्धंवा ? ॥ आद्ये या उपाधिरूपाऽविद्या साविशेषणीभूताऽविद्यातोऽभिन्नाभिन्नावा ? ॥ आद्ये आत्माश्रयः स्वावच्छिन्नेस्वस्यवृत्तित्वात् द्वितीयेसापिजीवैववक्तव्याऽजीवत्वचोपाधिकृत सचविशेषणीभूताविद्याचेदन्योन्याश्रय. अन्याचेच्चक्रकानवस्थेस्यातां ॥ स्वत सिद्धत्वस्वीकारेत्वपसिद्धांत द्वैतापत्तिश्चेत्यलम प्रकृतविचारेण ॥

सहस्राक्षेइयचमायेत्यादिअज्ञानेपिब्रह्मणोनाज्ञत्वमित्यतभागदूषयति ॥ इयच्चमायेत्यादिकइत्यादिना ॥ अप्रकृतविचारेणेत्येतेनमायानिरासेनेति तदभिमतरीतिकतन्निरासेन ॥ वन्निष्ठेति ॥ स्वाश्रयमनुष्यादिनिष्ठेत्यर्थं ॥ घटपटादीनिति ॥ नहितम स्थ स्वशरीरमपि पश्यत्यतइदमात्मनोप्युपलक्षण ॥ अविद्यावदिति ॥ तद्विशिष्टतदाश्रयइतियावत् प्रकाशस्थमिति ॥ मायोपादानकत्वात्प्रकाशस्थानीयविशुद्धचित्स्थनभवतीत्याशय ॥ तथाचतम स्थदेवदत्तेनतत्स्थघटादिरिवस्वशरीरमिवचप्रपचआत्माविद्याश्रयब्राह्मणानैवज्ञायतेतिनिगर्वं दुर्वारमिति ॥ मायायास्तुच्छत्वांगीकारात् ब्रह्मातिरिक्तचेतनानंगीकाराच्च ब्रह्मणैव स्वस्मिन्नजतादिवन्मायाध्यस्तेत्यापत्त्यापिसुतरांदुर्वार । ननुत्वन्मतेप्यविद्याश्रयत्वेनब्रह्मणोऽज्ञत्वप्रसंगइतिचेन्नाविद्ययाऽविद्ययाशक्त्यामाययाचनिषेवितमित्यादिवचनैस्तस्यास्तच्छक्तित्वेनतदिच्छयापरेषामेवाज्ञतायास्तयासंपादनस्य औचित्यात् ॥ परेचस्वेच्छयाभेदप्रापिताभणवोंशाएवनहिवह्निशक्तिर्वह्निमेवदहति हिमशक्तिर्हिममेववाजाड्येन पीडयति अतएवोक्त नाग्नेर्हिंतापोनहिमस्य तत्स्यादिति ॥ क्वचिज्जीवेकथंचित्व्यभिचारेपिसर्वज्ञेसर्वशक्तौस्वतत्रज्ञानघनेब्रह्मणिनस्वशक्त्याऽज्ञत्वसंभव ॥ अतएवोक्त एकस्यैवममांशस्येतिनमेमोक्षोनबधनमितिच ॥ नचतत्रापिशक्तित्वांगीकारान्निस्तार सविशेषत्वभयाच्छक्तितायाअशक्यवचनत्वात् ॥ तदेतदाहु नकोपिदोषइति ॥ यत्तु (अविद्यायालौकिकाज्ञानवैलक्षण्य

इयच माया शुद्धचैतन्ये तिष्ठतीतिबहव ॥ नचाऽविद्याश्रयत्वेऽज्ञत्वापत्तिरितिवाच्यम् ॥ अविद्यायास्तम सदृशत्वेन तमस स्वाश्रयविषयकज्ञानप्रतिबन्धकत्वेऽपि तन्निष्ठज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्याऽदर्शनेन मायायामपि तथाकल्पनात् ॥ अतएव तम स्थाजना प्रकाशस्थान्पश्यन्ति ॥ अन्यथा त्वन्मतेऽप्यविद्याश्रयत्वेन ब्रह्मणोऽज्ञत्वप्रसङ्गात् ॥ तस्याअविद्यायालौकिकाऽज्ञानवैलक्षण्ये तु अविद्यापदस्य तत्रपरिभाषात्वमेवस्यात् ॥ अविद्या जीवे तिष्ठतीत्येके ॥ यत्तुजीवोऽज्ञानस्वरूपत्वाज्ञानाश्रयइत्याह ॥ तत्वनञ्चाकारपराहतम् ॥ अस्मिन्पक्षेऽज्ञानस्य तिमिराद्यपरागवत्स्वाश्रयमात्रदोषत्वं ननु विषयावरकत्वम् ॥ अतोनब्रह्मणोनाशत्वम्। अभेदस्य वास्तवत्वेऽप्यवास्तवभेदस्याऽपि सत्वेन जीवस्याऽज्ञानेऽपि ब्रह्मणोनाज्ञत्वम् ॥

त्वविद्यापदस्यतत्रपरिभाषात्वमेवेति) तत्र तस्या शक्तितयालौकिकाज्ञानस्यतत्कार्यतयाच तस्यातद्वैलक्षण्यस्यावश्याभ्युपेयत्वात् ॥ अन्यथानाशनादिशक्तिःशस्त्रादिपुनष्टंशस्त्रमित्यादिव्यवहारोदुर्वारःस्यात् ॥ अतस्तस्यामेवाज्ञानत्वकल्पनानिर्मूलैवे ॥ येचेत्यादि ॥ अविद्यावच्छिन्नचैतन्यंजीव तत्रावच्छेदकतयाविशेषणीभूताऽविद्या आधेयाऽविद्यैवचेदास्माश्रय- भिन्नाचेत्साशुद्धचैतन्यएवस्थितेत्युक्तदोषा साप्यविद्योपहितएवस्थितेतिचेदुपाधिभूता प्रथमाचेत्तर्ह्यन्योन्याश्रयः भिन्नाचेत्तत्राप्युक्तविकल्पः । आद्येचक्रकापत्तिर्द्वितीयेऽनवस्था । किंच विशुद्धचितोजीवत्वानंगीकाराज्जीवभावस्यैवाविद्याजन्यत्वांगीकाराच्चाततोजीवस्याज्ञानरूपत्वमेवापद्यते । अतएवमुक्तो जीवभावस्यनिवृत्तिः । एतेनयत्तुजीवइत्यादिनिरस्तं ॥ यत्तुअभेदस्येत्यादितत्रविस्फुलिंगवदुच्चरणेनैच्छिकभेदांगीकारएव विस्फुलिंगस्यजलेनिर्वापणेवह्नेरनिर्वापणवच्चक्षुराद्यंशस्यतिमिरादिसंबंधेपिसूर्यादेस्तदसंबंधवच्चपरमेश्वरस्यालत्वनापद्येत । ब्रह्मसेतुशुद्धस्यैवाविद्यासंबंधेन जीवभावात्तदापत्तिर्दुर्वारा । अवास्तवभेदस्याज्ञानमूलकस्यसत्त्वमपिब्रह्मण्येववाच्यं तथाचापन्नमेवतत्राज्ञानं ॥ यद्यवास्तवभेदोत्तरमज्ञानसंबंधः स्यात्तदातदापत्तिर्नस्यात् ॥ अज्ञानकृतमवास्तवभेदं वदतस्तववतुननिस्तारः ॥

मायागतत्वमास्ता परस्यसर्गेऽभिधाश्रुतेर्नोऽस्मिन् ॥ क्षणकारणमखिलमिदं वदतो बौद्धप्रपंचउचितस्ते ॥ इतितृतीयश्लोकखंडनं ॥

अथ्रचइदानींसाकारसर्वशक्त्यैकंसर्वज्ञं सर्वेकर्तृचसच्चिदानंदरूपंहिब्रह्मतस्मादिदंजगदितिशुद्धाद्वैतमार्तंडस्थश्लोके तट्टीकायांचदोषोद्भावनंतेनकृतंतदपिपरमताज्ञानमूलकं ॥ ब्रह्मणःसाकारत्वस्यआनंदमात्रकरपादमुखोदरादिरितिपंचरात्रे परमात्मानंपरमानंदविग्रहमितियाज्ञवल्क्यस्मृतौ सहस्रशीर्षापुरुषः सहस्राक्षःसहस्रपादित्यादिश्रुतिषुचप्रसिद्धत्वात् ॥ नच "नतस्यकार्यंकरणंचविद्यते" इति श्रुतिविरोधइतिवाच्यं तस्येतिषष्ठ्याभेदोनिरूप्यते तथाचजीववत्स्वरूपातिरिक्तंतत्संबंधिज्ञानक्रियादिषुकरणमिन्द्रियंनास्ति ॥ अथवानित्यत्वादाकारस्यतद्धेतुभूतंकरणंक्रियासापिनास्ति ॥ अतएव "नतत्समश्चाभ्यधिकः" इति ॥ एतेनैव "अप्राणोह्यमनाःशुभ्रः" इत्यस्यापि विरोधःपरिहृतः ॥ तथाच ब्रह्मप्रकरणेनिरूपितआकारोब्रह्माभिन्न एव ॥ नचाकारनिरूपकाणांब्रह्मपरिचायनार्थत्वात्तेषांब्रह्मभिन्नकराद्याकारनिरूपकत्वात्प्राधान्येनब्रह्मप्रतिपादकत्वमितिविरोधइतिवाच्यं ॥ "सयथासैंधवघनोऽनंतरोऽबाह्यःकृत्स्नोरसघनएवंवाअरेऽयमात्माऽनंतरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनएव" इतिश्रुतौबाह्याभ्यंतरभेदराहित्यबोधनेनज्ञानाकारत्वस्यैवप्रसिद्धत्वात् ॥ आकारभूतकरादिराहित्येनकेवलज्ञानात्मकतायांबाह्याभ्यंतरप्रतीतिराहित्येनतन्निषेधानुपपत्तिः

अकृत्स्नादिराहित्येनकृत्स्नघनपदयोर्वैयर्थ्यापत्तिश्च ॥ अतःकेवलसच्चिदानंदात्मकब्रह्माभिन्नकरचरणाद्याकारांगीकारे नकस्यापिविरोधः ॥ एवंचाकारस्यमायिकत्वंवदन्ननभिज्ञ एव ॥ जगद्धेतुत्वस्यवास्तवस्यपूर्वंप्रतिपादितत्वाद्यथाजगद्धेतुत्वमिति दृष्टांतोसिद्धः ॥ नचाकारस्यसत्यत्वेमायाह्येपामयासृष्टायन्मांपश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तंनैवमांज्ञातुमर्हसीति स्मृतिविरोधइतिवाच्यं ॥ तस्याअयमर्थः-यन्मांसर्वभूतगुणैर्युक्तंपश्यसिएपामायामयासृष्टामांचिदानंदं एवंनज्ञातुंद्रष्टुमर्हसि तस्यकृपैकवेद्यत्वात् ॥ "यमेवैपवृणुतेतेनलभ्यस्तस्यैपआत्मावृणुतेतनूंस्वा" मितिवरणहेतुकतनूविवरणस्य श्रुत्यंतरेश्रावणात् ॥ अतएव "अविज्ञातंविजानतांविज्ञातमविजानता" मित्यप्युक्तं करचरणादिविशिष्टतयाजानतां अविज्ञातं तदभिन्नतयाजानतांविज्ञातमित्यर्थः ॥

अथपरोक्तंएवंमायिकमितिचतुर्थश्लोकं इदानींसाकारमित्यादिना ज्ञेयब्रह्मणितत्प्रसक्तिरित्यंतेनव्याख्यानेनसहितं अग्रेइदानींसाकारमित्यादिनातदुक्तमितिसूत्रेव्यासपादैरितीत्यंतेनपरिहरिष्यंतः प्रथमं इदानीमित्यादिकं स्मृतेश्चेत्यर्थइत्यंतं भागंनिराकुर्वंति । अग्रेचेत्यादिना जानतां विज्ञातमित्यर्थ इत्यंतेन ॥ अत्रेदंबोध्यं—साकारत्वसाधिकास्तत्रस्मृतिश्रुत्यइहारोहक्रमेणदर्शिताः ॥ तत्रपंचरात्रेनिर्दोषपूर्णगुणविग्रहआत्मतंत्रोनिश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्चहीनः। आनंदमात्रकरपादमुखोदरादिः सर्वत्रचस्वगतभेदविवर्जितात्मेतिवा-

---

एवंमायिकमस्य पादकरकंवाक्यात्मकमानत्वगीरानन्दस्य कृतेर्यतोनहि सुख संस्थानवद्दृश्यते ॥ अंगाभावगिरः सुवर्णवदयंस्यात्ते विकारी मते धेनुर्न प्रकृतिर्मतान्तरपरे सूत्रे निपातादितः ॥ ४ ॥ इदानीं साकारंसर्वशक्त्येकसर्वज्ञंसर्वकर्तृच ॥ सच्चिदानन्दरूपंहिब्रह्म तस्मादिदंजगदिति श्लोकोक्तमाकारासहितस्य सच्चिदानन्दरूपत्वं तथा तट्टीकोक्तं विश्वतश्चक्षुरुतविश्वतोमुखोविश्वतोबाहुरुतविश्वतस्पात् ॥ संबाहुभ्यांधमतिसपतत्रैर्द्यावाभूमीजनयन्देवएकः इत्यादिश्रुतिभिःसाकारं ब्रह्मप्रतिपाद्यते ॥ श्रुतस्यचक्षुरादिकमिन्द्रियान्तरस्योपलक्षणं ॥ बाहुभ्यामितिद्विवचनेन ब्रह्मणोद्विभुजत्वं श्रुतिसिद्धं चतुर्भुजत्वं तु स्मृतिप्रसिद्धम् ॥ सर्वकामःसर्वगन्धः सर्वगन्धःसर्वरसः इतिछान्दोग्ये रसोवैसइति तैत्तिरीये सहस्रशीर्षापुरुषःसहस्राक्षः सहस्रपात् इतिपुरुषसूक्ते साकारत्वमुक्तम् ॥ अग्रेततोविराडजायतेति कथनादयं विराट्पुरुषः ॥ सर्वतः पाणिपादन्तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखमिति गीतायाम् ॥ आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादीति नारदपञ्चरात्रे अथवापरमात्मानंपरमानन्दंविग्रहमिति याज्ञवल्क्यस्मृतौ इति निरस्यति ॥ एवंमायिकमिति ॥ यथा जगद्धेतुत्वं तथेत्यर्थः ॥ कंशिरः पादकरश्चमित्याकारमात्रस्योपलक्षणम् ॥ वाक्यादिति ॥ इन्द्रोमायाभिरितिश्रुतेः मायाह्येपामयासृष्टायन्मांपश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तंनैवंमांज्ञातुमर्हसि इतिस्मृतेश्चेत्यर्थः ॥

क्येस्पष्टमेववत्समर्थित ॥ तत्रलोकवद्दोपरहिता पूर्णा साम्यातिशयरहिता ॥ अर्थादलौ-क्किा गुणा शातिज्ञानादयएवविग्रह स्वरूप यस्य ॥ एतेनगुणगुणिनोरभेद. ॥ विग्रहपदात् "तदेजतितन्नैजती" त्याद्युक्ततदर्मेपुलोकदृष्ट्याविरोधोभातीत्यपिदर्शित ॥ गुणान्तधी-नत्वायाह–आत्मतत्रइति ॥ लोकवत्स्वभिन्नजडशरीरेंद्रियग्यावर्तनायाऽह–निश्चेतनेति ॥ निश्चेतनाप्रकृति प्राकृते शरीरे गुणैरिंद्रियेश्चात्तद्धर्मेश्चहीन तर्हिकीदृशआकारइत्याकाक्षा-यामाह– आनदमात्रेति । यद्यपिसच्चिदानदविग्रहस्तथाप्याकारसमर्पकोमहावादेआनदएवेति मात्रपद ॥ तेनसुवर्णप्रतिमावत्करचरणादानविशेष ॥ आदिपदचक्षुरादिसर्वसग्राहक करचरणादिविभागात्प्रासस्वगतभेदवारयति-सर्वत्रचेति सर्वत्रसर्वेपुप्रदेशे ॥ तथाचैकैकावय-वेसर्वावयवरूपतासर्वत्रश्रवणदर्शनादिकार्यचसिध्यति ॥ त्रिविधभेदविवर्जितात्मेतिपदेसर्वे द्वैतनिवृत्तत्रेदमप्युक्षत ॥ याज्ञवल्क्यवाक्यतुयाज्ञवल्क्यगीतेतिप्रसिद्धेगार्गीप्रतियाज्ञव-ल्क्येनोक्तेद्वादशाध्यायसमितेयोगशास्त्रेनवमेऽध्यायेऽस्ति तत्रध्यानमुपक्रम्य (श्लो० २) ध्यानमात्मस्वरूपस्यवेदनमनसाखल्वित्यादिनातल्लक्षणादिकमुक्त्वा (श्लो० ५) एक ज्योतिर्मयशुद्धसर्वगव्योमवद्दृढम् । अव्यक्तमचलनित्यमित्यादिना (श्लो० ९) ब्रह्मब्रह्म-मयोहस्मामितिततद्वेदनभवेदित्यतेनाक्षरध्यानपक्षमुक्त्वापुरुषोत्तमध्यानपक्षमाह अथवाप रमात्मानपरमानदविग्रह । गुरूपदेशाद्विज्ञायपुरुषकृष्णपिंगल । ब्रह्मब्रह्मपुरेचास्मिन्दहराख्ये स्वमध्यमे । अभ्यासात्सप्रपश्यतिसत ससारभेषजमित्यादिना (श्लो० १७) प्रभाभिर्भास-यद्रूपपरित पुरुषोत्तममित्यतेन ॥ एवचात्रपरमानदविग्रहपदस्यपरम अगणित.आनद वि-ग्रह स्वरूपयस्येत्येवार्थ ॥ एतेनतत्रैवाष्टमाध्यायस्थ (श्लो० २८) प्रणवस्तुनादातेपरमा नदविग्रहमितिवाक्यमपिव्याख्यातप्रायम् सहस्रशीर्षेतिपुरुषसूक्तवाक्येसहस्रशब्दोऽसख्य-पर ॥ ब्रह्मण साकारताबोधकवाक्यानि ऋग्यजु सामाथर्वसु "इदविष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिद-धेपद ॥ विष्णो कर्माणिपश्यत ॥ विश्वतश्चक्षुरुतविश्वतोमुखोविश्वतोबाहुरुतविश्वतस्पात् ॥ सबाहुभ्याधमतिसपतत्रैर्द्यावाभूमीजनयन्देवएक ॥ विश्वतोहस्त सबाहुभ्यानमति द्यावा-पृथिवीइतितैत्तिरीया ॥ सहस्रशीर्षदेवविश्वाक्षविश्वशभुव । विश्वनारायणदेवमक्षरपरमपद विश्वत परमान्नित्यविश्वनारायण हरि । नसदृशेतिष्ठतिरूपमस्य ॥ सर्वाननशिरोग्रीवतत्ववका-रोपनिपदस्तृतीयखण्डेब्रह्मणोहविजयेदेवमहीयतेत्यादि आनदरूपममृतयद्विभाति । अग्नि-र्मूर्द्धाचक्षुषीचद्रसूर्यौ" इत्यादीनिसहस्रशउपलभ्यतएवेतिकिबहुना ॥ विशेपतश्चायमर्थ उत्तरभागेसेत्स्यति ॥ नतस्येति ॥ "नतस्यकार्यकरणचविद्यते नतत्समश्चाभ्यधिकश्चदृश्यते ॥ परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाच" इतिश्वेताश्वतरवाक्य ॥ अत्रकरण-निषेधोमूलोक्तरीतिक एवकार्यनिषेधोपितस्येतिपक्षातुरालवद्भिन्नकार्यपर अथवाप्यत-आवश्यकार्थकत्वागीकाराज्जीववत्फलोद्देश्यककर्तव्यपर नस्येपार्थान्विकतव्यमितिस्मरणात् ॥ नतुतत्रापिसर्वथाकार्याभाव वर्तएवचकर्मणीत्युक्ते ॥ तथापिनसर्वथातदभाव बहुश्रुति-विरोधात् उत्तरार्धेऽत्रैवक्रियोक्तेश्च ॥ ज्ञानबलक्रियाशक्तिमत्त्वादेवनानिर्धर्मकत्व ॥ जीवव-दिति ॥ यथाजीवस्याणुमात्रस्वरूपादतिरिक्तानींद्रियाणि तथात्रनास्ति स्वस्वपरविविधश-क्त्यैवज्ञानक्रियादेः कथनात् ॥ अप्राणइति "दिव्योह्यमूर्त. पुरुष सबाह्याभ्यतरोह्यज ।

अप्राणोह्यमना शुभ्रोह्यक्षरात्परतः परः" इतिमुंडकवाक्ये अतिरिक्तप्राणमनसोर्निषेध "मनसोमनोयत् ॥ सउप्राणस्यप्राण ॥ प्राणेनप्राणोभवति ॥ मनसोरेत प्रथमयदासीत् ॥ चन्द्रमामनसोजात" इतितलवकारबृहदारण्यकभावबृत्तसूक्तपुरुषसूक्तादिश्रुतिभ्य अमूर्तइत्यपिपरिच्छिन्नमूर्ते स दिव्यपुरुषत्वोक्ते । बाह्याभ्यतरत्वस्वतत्साहित्यस्पराकथनाच्च ॥ अतएवनिर्धर्मकत्व अक्षरात्परत्वशुभ्रत्वयो श्रवणाच्च ॥ सयथेत्यादि अत्रघनपदात्संघात तेनसाकारत्व अनतराबाह्यकृत्स्नत्वकथनाच्च ॥ इदबृहदारण्यरूपषष्ठाध्यायेपुन पठ्यमानेमैत्रेयीब्राह्मणेऽस्ति ॥ खद्यमानश्लोके एवपदं अतीतश्लोकयथातस्य हेतुत्वमायिकसाधित तथेदमपीत्यर्थक न्यर्थमित्याहु -जगद्धेतुत्वस्येति ॥ इद्रोमाया भिरितितुप्राग्व्याख्यात ॥ मायाश्चतत्रभेदज्ञानएवकरणतयाऽनुयति नतुरूपेपुहेतुतयाकारकस्यक्रियान्वयौचित्यात् ॥ स्वदभिमतमायैकैवेतिबहुवचनविरोधश्च ॥ माया ह्येपेति इदमहाभारतेशातिपर्वणिमोक्षधर्मपुचत्वारिंशदधिकत्रिशततमाध्याय (श्लोक ४५) नारदप्रतिनारायणस्यवाक्यमस्ति अस्यार्थतृतीयाध्यायद्वितीयपादप्रकाशावरण भगप्रहस्तादिषुश्रीपुरुषोत्तमपादैर्दर्शितसगृह्णति-यदिति ॥ भूतगुणैं शब्दादिभिराकाशादिगुणै ॥ सर्वेमेस्वाभाविकाएवगुणाइतिभाव ॥ अथवाभूतै शरीरघटकैराकाशादिभि गुणैरिन्द्रियैश्च ॥ स्वरूपानतिरिक्तमेवममशरीरेन्द्रियादिकमितिभाव । निश्चेतनात्मकशरीरगुणहीनत्वोक्ते ॥ अतश्चक्षु सामर्थ्यात्सर्वैर्भूतैरिन्द्रियैश्चयुक्तत्वयादर्शनमायिकमेव ॥ वास्तवदर्शनवदिच्छयैव "तमक्रतुपश्यतिवीतशोकोधातु प्रसादान्महिमानमीश" इतिनारायणश्रुते ॥ अत्रमानातरमाहु -यमेवैपइति ॥ कठमुडकयो "नायमात्माप्रवचनेन लभ्योनमेधयानबहुनाश्रुतेन" इति साधनातरलभ्यत्वनिषिध्य येजीव एपपरमात्मावृणुते स्वीयत्वेनागीकरोति तनजीवनलभ्य तस्यजीवस्यैवएषपरमात्मास्वातनूवृणुत आनदमात्रकरपादमुखोदरादिस्वरूपसाक्षात्कारविपयीकरोतीतिकथ्यते ॥ तनूपदात्साकारता ॥ अविज्ञातमिति ॥ इदकेनोपनिषद्वितीयखडस्यवाक्य ॥ केत्यादि ॥ एवविधसाकारत्वतत्रैव तल्वकारोपनिपदध्याये तृतीयतुरीयखड्योः पर्यालोचनेस्फुटीभवति ॥ अतोवाक्ये विना नवा ध्यानेप्रादुर्भावेवादृश्यमानपरिच्छिन्नतयैवप्राकृतवत्कराद्विविदि इतयैवचानुभवतामक्ष स्वरूपवान्नमात्रत्वाभावादविज्ञात उक्तरीतिकमविजानतातुविज्ञातमित्यर्थ । एतस्यैचफलितार्थं तद्भिन्नतयेत्यादि ॥ अथमायाह्येपेतिवाक्यस्यप्रकरणपर्यालोचनप्यस्त्तसमतएवार्थं सिध्यति ननु परामिमतद्वि निश्चायनायतत्पूर्वापरसदर्भश्चिन्त्यते शातिपर्वणिमोक्षधर्मेषु एकोनचत्वारिंशदधिकत्रिशततमाध्यायारभे (श्लो॰ १) प्राप्यश्वेतमहाद्वीप नारदोभगवानृषिरित्यादिनानारदस्य तत्रगमनतत्रत्यभगवज्जना दर्शनपूजने भगवद्दीक्षातत्रतप एवकनप्रारभश्च (श्लो ३) न्मात्रजगौसविधायनिर्गुणायगुणात्मनइत्यतनानिरूप्यत अत्रपूर्विभ्यांस्वरस्यातिरिक्तगधादिगुणराहित्य । स्वगुणाभिन्नत्वचयदद्वयना मिविवादास्यैवद्रष्टव्यतास्तुतिश्चगिष्यति ॥ अत्र "नमस्तदेवदेवाय निष्क्रिय निर्गुण" त्यादि "भवोद्भवायादरुपरिकाशदर्शनायनमोनम" इत्यादिकिचिरनूप दिनातनामपटिभन् नारदएवन्मोऽत्र मनाएव ॥ अत्रास्यैकातभक्तिर्दर्शनेदमु पश्चातिनतुमाया ॥ अतएवमायातभगवान्-

तिविशेषणम् ॥ उत्तराध्यायारम्भेऽपि (अ० ३४० श्लो १) एवस्तुत सभगवान् गुह्यैस्तै-र्ध्येश्वनामभि । त मुनिर्दर्शयामासनारदविश्वरूपधृगित्यस्तुतिजन्यप्रसादएवदर्शनहेतु-स्सिध्यति । नाम्नातथ्यत्वत्वनारोपितानामतुकार्थप्रतिपादकत्व । नहिरक्तौभुत्तोयमिति त्पारुणेस्फटिकेवारुणोयमित्यभिलापस्तथ्योभवति । स्तोत्रेच (अध्याय ३३९ नाम ११ । १२ । १८ ।) "त्रिगुणप्रधानसदसद्व्यक्ताव्यक्ते" तिपदस्यैवत्रिगुणप्रकृतिरूपेण-सर्वप्रपञ्चरूपेणचपरिणतत्वदर्शित । अतएव (नाम ३५ । ३६) "पूर्वनिवास-गुह्य" तिमहाप्रलयेपिजगदाधारत्वस्यैकत्वचोक्त्या (नाम ४६) "सद्मासद्मे" ति नामरूपव्याकर्तृ व (ना० ५२) "वशवतिन्" इतिसर्ववशित्व (ना० ५४) "अपरिमित" इत्यादिना (ना ६७) "पाञ्चरात्रिक" इत्यतेनानतरूपत्व शासनीयत्व शासितृत्व सर्वकर्मतत्साधनवेदकालकर्तादित्व तद्वोक्तृत्व नारदपञ्चरात्रप्रतिपाद्यत्व च सगृहीत (ना० ७० । ७१) "मानसिकनामनामिक" इतिशुद्धमनसासेव्यत्व 'समानमीनशल्मानानाना" मित्यादिश्रुतिम्य नाम्निनाम्निविहितत्व "नामानिसर्वाणि यमाविशन्ती" तिमुण्डकश्रुते । अग्रे (ना० ७२) "परस्वामिन्" इत्यादिभिस्स-र्वस्वामित्वसर्वशास्त्रवेद्यत्वत्वसत्वछायाधर्मादिरूपत्वसर्वरूपत्वाग्निवेदसामगानादिरूपत्वसर्व-कर्तृत्वसर्वभोक्तृत्वमाहात्म्यरूपशरीरत्वादयोबहवोभगवद्धर्मानिरूपितास्तथ्यास्तेनमायिका-भवितुमर्हन्तिमध्ये (नाम० १८४) "महामायाधरे" तितुमायाशक्तिकत्वनतु-कल्पितमायोपाधिकत्वकल्पितायामभ्रान्ते न धारणस्यायोगात् । उत्तराध्याये (श्लो० २) किञ्चिचन्द्राद्विशुद्धात्मेत्यादिनाविविधालौकिकरूपाश्रयत्व (श्लो० ६) एतान् बहुविधान् वर्णान् रूपैर्बिभ्रत्सनातन । सहस्रनयन श्रीमाञ्छतशीर्ष सहस्रपादिति सर्वरूपविशिष्टस्यसनातनत्वञ्चोक्त (श्लो० ११) देवानामादिरव्ययइतिस्वरूपस्याव्ययत्व ततोनारदप्रतिभगवद्वचनेषु च (श्लो० १२) एकतश्चद्वितश्चैवत्रितश्चैवमहर्षय । इमदेशमनुप्राप्तामम दर्शनलालसा ॥ नचमांतेददृशिरेनचद्रक्ष्यतिकश्चन । ऋतेह्येकान्तिक श्रेष्ठत्वचैवैकान्तिकोत्तम ॥ इतितपस्विनामपिरूपादर्शननेकान्तभक्तानामेवतद्दर्शनं चदर्शित । नचैतन्मायिकस्मभवतितस्यसर्वसुलभतयातपस्विनामदर्शनायोगात् एकान्तभक्तेर्प्रेमविशेष-फलकत्वापाताच्च तथा (श्लो० १५) प्रसन्नोहतवाद्येहविश्वमूर्तिरिहाव्ययइत्यादि स्वरूप-स्यामायिकत्वमेवोक्त तथात्वेतद्दर्शनस्यसर्वत्रापेक्षयोत्तमफलत्वनोपपद्येत दृश्यतेतुवरवृणी-ष्वेत्याज्ञस्सनारदस्य (श्लो० १६ । १७) अद्यमेतपसोदेवयमस्यनियमस्यच । सद्य फलमवाप्तवैरदृष्टोयद्भगवान्मया ॥ वरएषममात्यन्तदृष्टस्त्वयत्सनातन । भगवन्विश्वदृ सिंहस्सर्वमूर्तिर्महान्प्रभुरितिप्रवचनेतस्यतथात्व ॥ अग्रे (श्लो० १९) दृष्टेश्वर्मीन्द्रियाह्य-ग्रामब्रह्मकाश्चद्वचसि इत्यादिनाश्वेतद्वीपस्थैकान्तभक्तानानिरन्तराद्दशस्वरूपभजनतत्रैवातप्र-वेशाश्चोक्तस्तदपिवास्तवत्वेसत्येवसगच्छते । अग्रे (श्लो० २१) नद्दश्यश्चक्षुपायोसौनस्पृश्य स्पर्शनेनचेत्यादिनदियसामर्थ्येणाग्राह्यस्य निर्गुणनिष्कलत्वादिकचपरस्यस्योक्त्यातस्यैवज्ञान-मात्रेणदृश्यत्वतस्मिन्नेवस्वरूपेमुक्तानाप्रवेशश्चाभिधीयते (श्लो० २४ । २५) द्विर्द्वादश-भ्यस्तत्त्वेभ्य ख्यातोय पञ्चविंशक । पुरुषोनिष्क्रियश्चैवज्ञानदृश्यश्चकथ्यत ॥ यप्रविश्यभव

तीहमुक्तानैद्विजसत्तमा। सवासुदेवोविज्ञेय परमात्मासनातनइति अतोनमायिकत्व॥ तत-स्तस्यमाहात्म्यगुणभोक्तृक्षेत्रज्ञाख्यसकर्षणस्वरूप मनोरूपप्रद्युम्नस्वरूपमहकाराख्यानिरुद्ध-स्वरूपचनिरूप्योच्यते(श्लो ४२) मत्त सर्वंसभवतिजगत्स्थावरजगम। अक्षरचाक्षरचत्रसचा सच्चैवनारद (४३) मात्प्रविश्यभवन्तीहमुक्ताभक्तास्तुयेमम। अहहिपुरुषोज्ञेयोनिष्क्रिय पचविशक (४४) निर्गुणोनिष्कलश्चैवनिर्द्वद्वोनिष्परिग्रह। एतत्त्वयानविज्ञेय रूपवानिति दृश्यते (४५) इच्छन्मुहूर्तान्नश्येयमीशोहजगतोगुरु। मायाह्येपमयासृष्टायन्मापश्य-सिनारद (४६) सर्वभूतगुणैर्युक्तनैवमाज्ञातुमर्हसि। मयेतत्कथितसम्यक्तवमूर्तिचतुष्टय (४७) अहहिजीवसज्ञातोमयिजीवस्समाहित। नैवतेबुद्धिरत्राभूद्दृष्टोजीवोमयेतिवै (४८) अह सर्वत्रगोब्रह्मन् भूतग्रामान्तरात्मक। भूतग्रामशरीरेषुनश्यत्सुननशाम्यह। सिद्धाहिते महाभागा नराह्येकातिनोऽभवन्॥ तमोरजोभ्यानिर्मुक्ता प्रवेक्ष्यतिचमामुनेइति॥ अत्र-क्षराक्षरयो स्थूलसूक्ष्मयोश्चदर्शितस्वरूपोपादेयत्वतस्मिन्रूपेप्रवेशएवमोक्ष सचप्रवेशो भक्तिसाध्य तस्यैवरूपस्यनिर्गुणत्वादिकचबोध्यते-एतत्त्वयेत्यादि॥ रूपवतोदर्शननियमा दयविग्रहो रूपवानितिहेतोरेवदृश्यतइत्येतत्त्वयानज्ञेय किंतुस्वेच्छयैवाहदर्शनविषयीभ-वामि। अतएव यदैवाहदर्शनाभावमिच्छेयतदैवादर्शनगच्छेय यतोहसर्वेश्वरइत्यर्थ॥ ब्रह्म-रूपरूपनतुरूपवदित्यरूपवत्सूत्रेविस्तर॥ ननुभौतिकतुल्यविग्रहत्वत्शब्दस्पर्शरूपादीन् भूतगुणांश्चप्रत्यक्षीकुर्वन्नहकथमभौतिकत्वमवधारयेयमितिचेत्तत्राह-मायेति॥ हेनारदय मा भूतगुणै शब्दादिभिर्युक्तभूतै पृथिव्यादिभिर्गुणैरिंद्रियैर्वायुक्तजीववत्सेंद्रियभौतिकविग्रह पश्यसि एपाहिनिश्चयेनमयासृष्टामाया। वस्तुतस्तु मा एवजीववत्स्वातिरिक्तभौतिकशरीरेंद्रि-यादियुक्तज्ञातुनार्हसिमयिजीववदतिरिक्तभौतिकविग्रहादिज्ञानमेवमायिकमानदमात्रकरपा-दमुखोदरादित्वादितिभाव॥ स्वातिरिक्तशरीरन्तुजीवस्यैवभवतितच्चभौतिकमेव अतएव प्राक् (श्लो० ३३) पृथिवीवायुराकाशइत्यादि (श्लो० ३५) उत्पन्नएवभवतिशरीर चेष्टयन्प्रभु। नविनाधातुसघातशरीरभवतिकचित्। नचजीवविनाब्रह्मन्वायवश्चेष्टयत्युते-त्यतमवादि। किंचपरमतेजीवकल्पितामाया, अभ्रान्तेनेश्वरेणतुविवतरूपासानशक्यास्र-ष्टुमित्यन्यत्रविस्तर। जीवजडादिसर्वप्रपचस्यचतुर्मूर्तिमदेकोपादेयताप्रागेवनिर्णातेति-सर्वोपादानेमत्स्वरूपेभौतिकत्वादिप्रतीतिरेवाप्रमेत्याशयेनप्रागुक्तस्मारयति-मयैतदिति॥ एवदर्शितस्वरूपेजडत्वशकानिरस्यतहिदहदेहिविभागाभावात्समष्टिजीवरूपमेवसकल्पयोग-बलेनदर्शितस्यादित्याशकानिरस्यति-अहहीति॥ ममैवाशरूपेणजीवभूततयाजीवत्वेन सम्यग्ज्ञानतोजीवइतिसज्ञावानप्यहमेव॥ जीवसघातइतिपाठेजीवोपयोगीसघावइदानीं दृश्यमानविग्रहकरणादिरूपोऽहमेव नतुजीवस्येवस्वादतिरिक्तमधर्ममविग्रहादिकमिति-भाव। किंचजीवपदार्थोमयिसम्यगाहितस्तेषामपिमयिसंधयरित्येदकन्यायेनलयात् मैत्रे-यीब्राह्मणादौतथाश्रवणात् "तत्रचैवापियती"तिमुडकश्रुतेश्च॥ अथवाजीवोमयिसमाधि-मान् भवति। अनेकसाधनसिद्धस्सदुर्लभसमाधिमात्रपात्रमदोमद्रूपकथमेवभौतिकमायिक याभवेदितिभाव॥ नापिवज्जीवमात्रभवितुमर्हतिकर्मकर्तृभावविरोधात्॥ ह्यितएवमत्तो मैवमिति॥ अदार्थ। क्वचिन्नैवमितिपाठ॥ एतस्मिन्रूपेयद्यभिमतमन्यचेष्टाद्याधयभूत

विग्रहादिकमभिमतप्रेरकश्चातिरिक्तोनस्याततर्हिकेवलस्समष्टिजीवएवमयादृष्ट स्यादित्येव बुद्धिरत्रसप्रतिदृश्यमानमत्स्वरूपेतवमाभूत् ॥ किन्तुसच्चिदानन्दविग्रहात्मकएवाहमिति जातीहीतिभाव ॥ माभूदित्यनेनभगवत्स्वरूपेकदाचिदपितथादुर्बुद्धेरुदयाभावरूपो- वरोप्यकातभक्तायदत्तोऽत्रेय इहनीलकंठचतुर्धरस्यव्याख्यानमपिप्रायेणसर्वमनुकूलम ॥ स्वरूपस्य नजडजीवरूपत्वाभावस्वमात्सर्वस्योत्पत्त्यादिक हेतुमुक्त्वाजगत्स्थितिकालेपि न्वस्यसर्वजडजीवेषु स्थितस्यसर्वान्तर्यामित्व च हेत्वन्तरमाह-अहसर्वत्रगइति ॥ भूतग्रामा- तरात्मक भूतानिपृथिव्यादीनिजीवाश्च । उभयत्रभूतशब्दप्रवृत्तेरुपनिषत्सुपुराणभागे- पुचदर्शनात् । एषाग्रामस्यसमूहस्यान्तर्यामीसर्वत्रग । तत्तत्कार्यैनिर्वाहायतत्रतत्रसर्वत्र- स्थित । काण्वानाबृहदारण्यक पचमाध्यायेसप्तमब्राह्मणे "य पृथिव्यातिष्ठन् । पृथिव्या- अन्तरोऽय पृथिवीनवेद यस्यपृथिवीशरीरय पृथिवीमतरोयमयत्येषतआत्मान्तर्याम्य मृत । योऽप्सुतिष्ठन्नद्भ्योन्तर" इत्यादिनापृथिव्यप्त्विवाय्वाकाशादिजडेषु काण्वपाठे "योविज्ञानेतिष्ठन् । विज्ञानादन्तर" इतिमाध्यन्दिनपाठे "य आत्मनितिष्ठन्नात्मनोन्तर" इतिजीवेषुचसर्वत्रस्थितेरतरत्वस्यनियमनस्यचश्रवणात् ॥ "एषसर्वेषुभूतेषुगूढोत्मा ॥ गामाविश्यचभूतानि ॥ योलोकत्रयमाविश्य" त्यादिश्रुतिस्मृतिषुचस्फुटमेतत् ॥ अनेनश्लोकाधनान्तर्यामिब्राह्मणार्थ सगृहीत । तथाच सृष्टिदशाया जडाजडेषुसर्वत्र- स्थितस्यतत्स्पर्शरहितस्यतन्नियामकस्यस्वरूपस्यभौतिकत्वादिदशकादूरापास्ता । ब्रह्मास्मिति सबोधन वेदार्थस्मारणार्थ । प्रलयकालेपिविशेष पूर्वत्रहेतुमाह-भूतग्रामेति ॥ "यस्य पृथिवीशरीर । यस्याप शरीर । यस्यविज्ञानशरीर । यस्यात्माशरीर" मित्यादिश्रुतिभ्योजड जीवसमूहरूपाणियानिशरीराणि शरणधर्माण्यायतनानितेषुकालपारवश्यान्नश्यत्सुतिरो भवत्स्वप्यहत्वयादृश्यमान कालत्रतिरोभावभाङ्नभवामीत्यर्थ । एव सतिदृश्यमान रूपस्यकभौतिकत्वादिशकाकाश मोक्षाधारत्वादपिनमद्रूपस्यभौतिकत्वादिक शक्यवक्तु मित्यभिप्रेत्याऽह-सिद्धाइति ॥ अस्यैवरूपस्यानन्यभक्त्यासिद्धत्वादिकमते दृश्यमानरूप एवप्रवेशलक्षणोमोक्षश्चभवति । अतोप्यत्रभौतिकत्वादिदर्शनमेव मायिक, विग्रहस्तुशुद्ध- सच्चिदानन्दलक्षणएवोपपद्यतइतिभाव । एतेन "यतोवाइमानिभूतानि" तिश्रुत्युक्तजन्म स्थितिप्रलयाभिनिवेशैर्भगवद्विग्रहस्यालौकिकममायिकत्व च साधितश्चेय ॥ अग्रेचभक्ति- सिध्यर्थ स्वरूपस्यैवबहुतरं माहात्म्यमुच्यते विग्रह विनालराटपार्थायनुपपत्ते ॥ तत्रलला टादुद्रोद्भवादिक स्वरूपएवसर्वेषा देवाना साधनानाफलानानिरतिशयाष्टविधैश्वर्यादीनाचा- वस्थानस्वस्यैवब्रह्मादिसर्वपितृत्वतन्मर्यादाकरत्वनिवृत्तिप्रियत्वसारथ्ययोगप्रतिपाद्यत्व स्वव ण्वमुहु सर्गप्रलयौतयो सूर्याद्यात्मत्वमयवदाविर्भावतिरोभावरूपत्वस्वस्यवराद्यवतारा निवरचबहुतरनिरूपयन्नवतारसामयिकवपुषामपिपचभूतजन्यत्वादिकनिवार्य नित्यतामेव बोधयितुमादुर्भाववतामुहुराह (श्लो० ६५) प्रादुर्भावगतश्चाहसुरकार्यपुनित्यादति । तथा (श्लो० ९०) प्रादुर्भाव कसहेतोर्मथुरायाभविष्यतीतितथा (श्लो० १०६) अति क्रांता पुराणेषु श्रुतास्तेयदिवाक्वचित् । अतिक्रातादिबहव प्रादुर्भावाममोत्तमा । लोक कार्याणिकृत्वाचपुनस्स्वाप्रकृतिगता ॥ इतिसाप्रकृतिर्दृश्यमानमूलरूपं ॥ अंते (श्लो०

१०७) नह्येतद्ब्रह्मणाप्राप्तमीदृशंममदर्शनं ॥ यत्त्वयाप्राप्तमद्येहएकांतगतबुद्धिनेत्युपसंहारवाक्येपिविशेषानुग्रहलभ्यदर्शनंममायिकमेवनिश्चीयते । एकांतभक्तस्यमोहनायोगात् ॥ अमायिकत्वादेवभीष्मोपितद्रूपस्यान्तर्धानमेवाह (श्लो० ११०) एतावदुक्त्वावचनंतत्रैवान्तर्दधेपुनः नारदोपिमहातेजाः प्राप्यानुग्रहमीप्सितं ॥ नरनारायणौद्रष्टुंबदर्याश्रममाद्रवदिति ॥ मायिकत्वेत्वदर्शनकालेरूपमेवनावतिष्ठतेतिक्वतस्यान्तर्धानकथा ॥ तस्मान्मायाह्येपेतिवाक्यस्यार्थे प्रकाशाद्युक्तएवसंदर्भप्रकाशाद्युक्त इत्यलंप्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥

वेदेलक्षणाया अयुक्तत्वादानंदरूपमित्यस्यानंदजनकत्वकथनमसंगतं ॥ आनंदमात्रकरपादमितिपंचरात्रस्थमात्रपदस्यपूर्वोपस्थितावधारणार्थत्यागेस्वार्थान्यार्थकल्पनेमानाभावात् ॥ कोशस्योभयत्रतुल्यत्वात्पूर्वोपस्थितत्यागेचकपालाधिकरणविरोधः ॥ यत्तुविग्रह संग्रामेप्रविभागेचदेहविस्तारयोरपीतित्रिकांडशेषात्परमानंदस्यप्रविभागोविस्तारो वायसादितियाज्ञवल्क्यवाक्यार्थइति तन्न समानविभक्तिकप्रथमांतपदयोः कर्मधारयसंभवेव्यधिकरणबहुव्रीहिकल्पनस्यान्याय्यत्वात् ॥ "अनेकमन्यपदार्थे" इतिसूत्रविरोधाच्च अनेकस्यप्रथमांतस्यान्यार्थेवर्तमानस्यतेनसमासविधानात् ॥ अन्यथाऽऽनंदस्वरूपत्वबोधकश्रुतीनामपिकल्पनयाऽन्यार्थत्वसंभवेनाऽऽनंदरूपताऽपित्वदभिमतानसिद्ध्येदिति ॥ अतएवानंदमयोभ्यासादितिसूत्रेव्यासैरप्यानंदविग्रहएवदर्शितोऽन्यथा आनंदोभ्यासादित्येवकुतस्तैर्नोक्तं सूत्रार्थस्त्वणुभाष्येविस्तरेणोक्तस्ततोऽवगंतव्यः ॥ ग्रंथगौरवभयान्नोपन्यस्तः ॥ विग्रहपदेनात्रनशरीरं किंत्वाकारएवतेनपरमानंदविग्रहमित्यस्यपरमानंदाकारमित्यर्थः ॥ ननुविग्रहपदस्यशरीरार्थकतया शरीरमेवब्रह्मणःकुतोनांगीक्रियतइतिचेत्सत्य ॥ यच्छरीरमुच्यतेतन्नित्यमनित्यंवा ? ॥ नाद्य, अद्वैतश्रुतिविरोधात् ॥ किंचपुरुषविधब्राह्मणोक्तायाः "सोनुवीक्ष्यनान्यदात्मनोऽपश्य" दित्यनुवीक्षाया विरोधः स्यात् । द्वितीयेतच्छुद्धसत्त्वात्मकंवा प्राकृतंवा मायिकंवाऽङ्गीकार्य्यम् ॥ तत्रकर्मापेक्षायाद्ब्रह्मणएवकर्तृत्वंवाच्य ॥ तत्रानपेक्षया सर्वकर्तुर्ब्रह्मणःकायाऽनुपपत्तिर्येनस्वस्यापिशरीरकल्पयेत् ॥ अतो मूलभूतस्यनशरीरं ॥ किंतुस्वरूपमेवतदाकारं ॥ "प्राणन्नेवप्राणोवदन्वचाग्" तिवच्छरीरकार्यंकुर्वन् लीलयाव्यामोहनार्थंशरीरंवद्भासयेत् ॥ नटवत् अतोयादृशंवेदेन प्रतिपादितंतादृशंब्रह्मैव ॥ येषांपुनर्मोक्षानधिकारस्तेषांतच्छरीरवद्भासतइतिनिश्चयः ॥

सहयासे आनन्दरूपेत्यादिं नोपन्यस्तइत्यन्तभागपरिहरन्ति—वेदेलक्षणायाइत्यादिना ॥ इति निश्चय इत्यन्तेन। अयभाव —ननु (सत्कार्यानन्दरूपवोक्तिरानंदजननादौपचारिकी)

त्युक्तं—तन्न, तथासत्यप्यानन्दमात्रत्वगिरोऽनुपपत्ते ॥ किंचवेदस्य तात्पर्यानुपपत्तेः कल्पने-मानाभावात् प्रत्युत तत्रैवतात्पर्यस्यतृतीयद्वितीयपादविचारितरीत्यानिश्चयात् सर्वशक्ति-मत्यलौकिकेब्रह्मणिशक्यार्थबाधस्याप्यभावात् लक्षणाबीजाभावेन वेदेतत्कल्पनमनुचितं ॥ नचसुखस्यसस्थानवत्त्वादर्शनात्प्रत्यक्षविरोधस्तद्वीजशक्यं लौकिकप्रत्यक्षेणश्रुतेः प्रामाण्यस्य-बाधितुमशक्यत्वात् ॥ अन्यथातार्किकादिदर्शितदिशाज्ञानसुखंचलोकेऽन्यस्यधर्मरूपमेवदृष्टं, नतुस्वतंत्रमितिब्रह्मणोप्यन्यधर्मरूपत्वापत्त्यास्वातंत्र्येणज्ञानानन्दरूपत्वंनसिध्येत् ॥ "सत्य-विज्ञानमानन्दंब्रह्म ॥ प्रज्ञानंब्रह्म ॥ योवैभूमातत्सुखं" इत्यादिकंचज्ञानसुखजनकत्वादौ-पचारिकमेव स्वीकुरु ॥ लोकेज्ञानसुखयोरुत्पत्तिविनाशशालितायादृष्टतयाब्रह्मणस्तदात्म-कत्वेतत्रापितथात्वापातात् ॥ अथश्रुतिसिद्धं सत्यज्ञानानन्दात्मत्वंब्रह्मणिनबाधितुंशक्यम् । अलौकिकत्वाच्चनकुकल्पनावसरइतिचेदानन्दमूर्तित्वमपिप्रमाणसिद्धंयथाश्रुतमेवमन्तव्यम् ॥ तथाहि छान्दोग्येसप्तमप्रपाठके "योवैभूमातत्सुखं" मितिब्रह्मणः सुखात्मकत्वमुक्त्वातदुपरि-दशमेपूर्वंदहरविद्यायांइन्द्रप्रजापतिसंवादेच "एषआत्माऽपहतपाप्मा विजरोविमृत्युर्वि-शोकोविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः" इतिवाक्येजरामृत्युशोकजिघत्सापिपा-सानांशरीरधर्मत्वेनप्रसिद्धानांनिषेधनतद्रहितशरीरंसिध्यति। मुण्डकेच द्वितीयमुण्डकद्वितीय-खण्डे "तद्विज्ञानेनपरिपश्यन्तिधीराआनन्दरूपममृतंयद्विभाति" इतिश्रावणात् नृसिंहोत्तर-तापनीयेच "आनन्दरूपं सर्वाधिष्ठानं सन्मात्रं" इतिकथनादप्यानन्दाकारस्यैवसिद्धिः ॥ अत्ररूपशब्दोमूर्तिपरएव "नसंदृशेतिष्ठतिरूपमस्य ॥ तस्यैषआत्माविवृणुतेतनूंस्वां" इत्यादिश्रुत्यन्तरात् ॥ इहअस्यपरमात्मनोरूपंसंदर्शनेतिष्ठतिलौकिकप्रत्यक्षविषयोनभवतीति लौकिकचाक्षुषविषयतायाएवनिषेधोननुरूपस्य ॥ प्रत्युततद्विषयरूपस्यसिद्धिः । अतएव चक्षुर्बलेनादृश्यत्वंतत्रैवाप्रस्फुटीकृतं "नचक्षुषापश्यतिकश्चिदेनं" इति ॥ भगवद्रूपाणां लौकिकचक्षुरविषयत्वंतत्कृपयालब्धदिव्यचक्षुर्विषयत्वंचगीतायामेकादशाध्यायेस्पष्टं ॥ ब्रह्मणोरूपंबहुरत्नंतु 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं" इत्यादिश्रुतिषुप्रसिद्धं ॥ आनन्दरूपं श्रुत्युपबृंहणं तुपुराणेषुतत्रतत्रानन्दमूर्तिरित्यादिकथनात्स्फुटं ॥ यथाषष्ठस्कंधेषोडशाध्या-येचित्रकेतुंप्रति नारदोक्तविद्यायां (श्लोक १९) नमोविज्ञानमात्रायपरमानन्दमूर्तये । आत्मारामायशान्तायनिवृत्तद्वैतदृष्टये ॥ दशमेपिब्रह्मस्तुतौ (अ० १३ श्लो० ५४)

आनन्दरूपतोकरानन्दजननादौपचारिकीत्याहाऽऽनन्दस्यति ॥ इदमुलक्षणम् । रज्जु-माग्नेसर्पइतिवदधिष्ठानाऽभेदेनाऽपि तथाव्यपदेशोपपत्तं ॥ किञ्चमात्रत्ववृत्तौस्वार्थेकार्त्स्न्यं मात्रापरिच्छेदेअक्षरावयवेद्रव्येमानेऽप्येकर्णभूषणे कालेवृत्तेचेति हेमचन्द्रोक्त्या आनन्दोमात्र स्वार्थोयस्या मात्राऽप्योयस्येतिवानारदपञ्चरात्रवाक्यार्थः ॥ अथविग्रहः सग्रामेप्रविभागेचदेह-विस्तारयोरपीति त्रिकाण्डशेषात्परमानन्दस्य विग्रहः प्रविभागोविस्तारोवा यस्मादिति याज्ञ-वल्क्यवाक्यार्थः ॥ एतेन आनन्दमयोऽभ्यासादितिसूत्रमानन्दमय इत्यादिकं ब्रह्मणआहेति तट्टीकाकारभ्रमः प्रत्युक्तः इत्यादिपदानुपादानात् । सूत्रार्थस्तु आनन्दमयपर्याये पच्यमान-ब्रह्मशब्दानन्दबोधी त्यादिभाष्यादितोज्ञेयोवादिविवादेन शास्त्रार्थविस्तरादिहनोपन्यस्तः ।

सत्यज्ञानानंतानदमात्रैकरसमूर्तय इतिभगवद्रूपाणाबहुत्वमानदमात्राकारत्वमेकरसत्वादु-त्तमाधमभावराहित्यंचेतिदिक् ॥ किंच करादीनामायिकत्वे आनदजनकत्वमपिनसभवति-मायाया आनदरूपत्वाभावात् । अन्यथाहेयत्वानुपपत्ते ॥ तज्जनकत्वेतद्रूपत्वमप्यर्थ-सिद्ध । यत् यज्जनक तत् तद्गुणकमिति, यत् तद्गुणक तत् तद्रूपमिति च व्याप्ते ॥ इमे-चव्याप्तीसाख्यादिग्रथेषुसम्यगुपपादिते ॥ अतएवसाख्या "यथैकारूपयौवनलावण्यादि सपन्नास्त्रीस्वभर्तु सुखदासपत्नीना दु खदापुरुषातरस्यमोहदे" त्यादिग्रदर्श्यसर्वस्यापिपरि-दृश्यमानप्रपचस्यसुखदु खमोहस्वभावत्वात्त्रिगुणात्मकत्वसाधयति कश्चित्तावकरपितदव लभ्यते तस्मान्नलक्षणयापीष्टसिद्धि ॥ यात्तु (रज्जुमात्रेसर्पइतिवदधिष्ठानाऽभेदेनाऽपितथा-व्यपदेशोपपत्ति) रुक्ता-साप्यसगता, ब्रह्मणोऽप्रत्यक्षत्वेनवास्तवकरपादादीनाकाप्युप-लभाभावेनचतत्रतदारोपस्यैवासभवात् ॥ नापिसर्पमिवब्रह्मण पाणिपादादिककोपि लौकिकश्वशुरादिनानुभवतियेनमायिक तत्स्यात् किंतुशब्दैकगम्यतत् केवलशब्देन-चारोप्यापवादःप्रक्षालनाद्धीतिन्यायादयुक्त ॥ अधिकतुवक्ष्यते यश्चआनदोमात्रस्वार्थोयस्य मात्राऽल्पोयस्येतिवा नारदपचरात्रवाक्यार्थ उक्त ॥ सोपिमात्रत्ववधृतावितिप्रथमोप-स्थितत्वस्यशीघ्रोपस्थितिकस्यावधारणस्यत्यागेमानाभावात् उक्तश्रुत्यादिबलेनतस्यैवादरणीय-त्वसिद्धेश्चासगत ॥ तत्त्यागेतुकपालाधिकरणविरोधोमूलउक्त । कपालाधिकरणतुप्रथ-मस्यतुरीयेपादे (सू० १७) "पूर्ववन्तोऽविधानार्थास्तत्सामर्थ्यसमाम्नाये" इत्यादिषड्-सूत्रात्मकद्वादशमधिकरणमस्ति तत्र (तै० स० का० २ प्रपा० २ अनु० ५) विदते प्रजावैश्वानरद्वादशकपालनिर्वपेत्पुत्रेजाते यदष्टाकपालोभवतिगायत्र्यैवैनब्रह्मवर्चसेनपुनाति यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिस्तेजोदधातिइतिश्रूयते अत्राष्टाकपालादिद्रव्यरूपागुणाविधीयते तेचब्रह्मवर्चसादिफलविशेषकामनयाद्वादशकपालेनसहविकल्प्यतेइतिपूर्वपक्षकृत्वा "वैश्वा-नरद्वादशकपालनिर्वपेत्" इत्युत्पत्तिशिष्टत्वात्प्रथमोपस्थितस्यद्वादशकपालस्यैवानुष्ठयता सिद्धावितो अष्टादिसख्यानाद्वादशसख्यायामतभावादंशस्तुत्याशिनोद्वादशकपालस्यैवसा स्तुतिर्नत्वपश्चशिष्टानामष्टाकपालादीनामुत्पत्तिशिष्टेनसहविकल्पइति ॥ तथात्रप्रथमोपस्थित-मवधारणमेवादरणीयमितिमूलाशय । यद्दशकपालोविराजैवास्मिन्नन्नाद्यदधातियदेकादशक पालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियदधातियद्द्वादशकपालोजगत्यैवास्मिन्पशून्दधातियस्मिन्जातएता-मिष्टिंनिर्वपतिपूतएवतेजस्व्यन्नादइन्द्रियावीपशुमान्भवति किंचमात्रशब्दस्यावधारणार्थ-कत्वनामयच्छब्दोत्तरमात्रशब्द पठ्यते तदर्थोवधारितोभवतियथादुग्धमात्रमयमुपभुक्त इत्यादावन्नादिकव्यावर्त्यते ननु अमुष्यावधारणक्रियतामित्यर्थे अमुष्यमात्रक्रियतामिति कश्चित्प्रयुक्ते तथा तस्यस्वार्थार्थकत्वनामचिदेवचिन्मात्रमित्यादौ केवलचित्शब्दार्थ स एवचिन्मात्रशब्दार्थइत्येवतेनात्रस्वार्थपरत्वादेप्यानदशब्दार्थएवानदमात्रशब्दार्थ स्यादत करादावानदाभेद सुस्थः ॥ ननुत्वत्समतविग्रह ॥ एवआनदोमात्रायस्येतिविग्रहेप्यानद-पदेनब्रह्मानदोलौकिकोवा ? आद्येयदुत्ताद्विग्रह मायिककरादौब्रह्मानदापेक्षयाधिकानद-यत्तापत्ते ॥ द्वितीयश्चेत्करादे सुतरामानदात्मकत्वासिद्धासदिष्टसिद्धिरक्षतैवब्रह्माभिन्न-स्यानदात्मकस्यतत्करादेरत्यादाएवमानुपादिलौकिकानदइतिसिद्धावा । "एतस्यैवानदस्या-

न्यानिभूतानिमात्रामुपजीवति" इतिबृहदारण्यकेपष्ठश्रवणात् ॥ यश्चपरमानदस्यविग्रह प्रविभागोविस्तारोवायसादितियाज्ञवल्क्ययाक्यार्थ कल्पित सोप्यसवद्द ॥ विग्रहशब्दस्य मूर्तिपरत्वत्यागेमानाभावात् । परमानदमूर्तयइत्यादिवाक्यैकवाक्यतयामूर्तिपरतयाएव सिद्धे सभवतिसामानाधिकरण्येवैयधिकरण्यस्यान्याय्यतयाव्यधिकरणबहुव्रीहिरिहसतिस- मानाधिकरणतत्सभवेऽनौचित्यादनेकमन्यपदार्थइतिशास्त्रविरोधात्सप्तमीविशेषणेबहु- व्रीहाविवितिसप्तमीग्रहणमात्रज्ञापितत्वात् ॥ वस्तुतश्चतत्रैवयाज्ञवल्क्यगीतायां (अ० ९ श्लो० १४) चतुर्भुजमुदाराङ्गशङ्खचक्रगदाधरमित्यादिना (श्लो० १६ । १७) परब्रह्म विपदद्वद्वपरमात्मानमव्ययं । प्रभाभिर्भासयद्रूपपरित पुरुषोत्तममित्यतेनस्पष्टतयामूर्तिरेव विग्रहशब्दार्थोयाज्ञवल्क्येनदर्शित । किंच कोशोप्रविभागशब्द समस्तपदानामर्थबोधकत्त- दवयवशब्दविभागमेवाभिधत्तेमनोरमादिपुविग्रहस्तुद्वलौल्यमित्येवेत्यादौताद्दशार्थएवविग्रह- शब्दव्यवहारदर्शनात् ॥ अन्यथाकोशेतदसग्रहप्रसगाच्च ॥ अतोनत्वदिष्टसिद्धि मायिक- करादिहेतुकपरमानदकर्मकविभजनस्यश्रुत्यादौक्वाप्यनुपलम्भाच्च ॥ विस्तारपरत्वे आनदस्य परमत्वनोपपद्येत निरतिशयविस्तीर्णस्यैवस्वरसत परमत्वात् ॥ अपिच तद्विस्तारकत्वेकरा- दे मुक्तामानदात्सत्वासिध्येत् । अन्यथातद्विस्तारकत्वायोगात्श्रुतौ "रसोवैस" इत्यादिना "एषह्येवानदयाति" इत्यतेनआनदरूपस्यैवानदहेतुताकथनात् सूत्रकृतापि (अ० १ पा० १ सू० १३ वा० १४) तद्धेतुव्यपदेशाच्चेत्यत्रतथासमर्थनात् ॥ यच्चएतेनेत्यादिनो पन्यस्तइत्युक्तत्तुविषयवाक्यानतुसधानात्सूत्रार्थभ्रमाच्च ॥ तत्रहि "तस्माद्वाएतस्माद्विज्ञान- मयात् अन्योतरआत्मानदमय"इत्यानदमयमुक्त्वातत्स्वरूप तस्यप्रियमेवशिर मोदो दक्षिण पक्ष प्रमोदउत्तर पक्ष आनदआत्मा ब्रह्मपुच्छ प्रतिष्ठा" इत्युक्त । अत्रशिर प्रभृ- तीना प्रियमोदाद्यात्मकत्वकथनादानदमयएवाकार सिध्यति ॥ दक्षिणोत्तरपक्षावपिपूर्वं "अयदक्षिण पक्ष अयमुत्तर पक्ष" इत्युत्तरत्रदक्षरूपौशकराचार्यैर्व्याख्यातौतेनात्रापि तावेवादर्तव्यो ॥ आनदआत्मेत्यात्मशब्दोदक्षद्वयादिमध्यवर्तिनकटिमारभ्यकठपर्यतभाग अभिधत्ते "मध्येह्येषामगानामात्मा" इतिश्रुत्यतरात् ॥ पुच्छप्रतिष्ठाशब्दावपिकव्यादि- चरणातभागपरौ अत्रचअन्नमयादीनाचतुर्णाकार्यरूपाणाविभूतिरूपाणावाप्रायपाठादानद- मयोपितथेतिपूर्वपक्षे आनदमयोभ्यासादितिसूत्रित ॥ अर्थस्तु आनदमय परमात्मैव नतुकार्यादिरूप । कुत अभ्यासात् ॥ रसोवैसइत्यादिनापुन पुन कथनात् । तेनपूर्वंतअधि- कप्रसिद्धेरिति ॥ अभ्यासस्यभेदकत्व तु पूर्वतन्त्रेद्वितीयस्यद्वितीयपादे (सू० २) "एक- स्यैवपुन श्रुतिरविशेषादनर्थकहिस्यात्" इत्यधिकरणेसिद्ध ॥ अतो विषयवाक्येप्रियशिर- स्त्वादिनावर्णितमानदमयपरमात्मानमेवसमर्थयदिदसूत्र परमात्मनआनदाकारतामेव सिद्धातयतीति मार्तंडटीकाकृतानभ्रमलेश वक्तव्यानदस्यब्रह्मत्वेसिसाधयिषितेपि स्पष्टतया- नदाकारवस्तुबोधक मयड्घटितमानदमयपद सूत्रेनमूलात् नचविषयवाक्यानुरोधात्तथा सूत्रमितिवाच्य ॥ आनदोऽभ्यासादितिसूत्रेपिभृगुवल्ल्यनुरोधसिद्धे ॥ यथाश्रुतसूत्रे एकार्थ्येनभृगुवल्ल्याइववथासूत्रपि ब्रह्मवल्ल्या विषयवाक्यस्वलाभात् ॥ तस्मादानदाकारा मित्रायमेव यथाश्रुतसूत्र तदुक्तसूत्रार्थस्तु न सूत्रकारसमत । तथा सति अन्नाभ्यासादित्ये-

वसूत्रयेत् । नतुयथाश्रुतं । आनंदमयेकस्यचिदपिविधेयस्याभावात् यथाश्रुतपाठे आनंदमयस्यपुच्छत्वेनोक्तं ब्रह्मपरमात्मैवेत्यर्थस्यकथंचिदप्युपस्थितेरभावाच्च ॥ विस्तरस्तुभाष्यवत्प्रकाशादाववधेयः ॥ अतोयाज्ञवल्क्यवाक्येविग्रहशब्दोदेहपरोपिब्रह्मणोजीववत्स्वातिरिक्तशरीराभावादाकारमात्रेपर्यवस्यतिसुवर्णस्यमूर्तिरित्यादिवत् ॥ परमानंदोविग्रहोयस्येतिसमासस्तुराहोःशिरः "आनंदंब्रह्मणः" इत्यादिवन्नेदोपचारात् ॥ निर्दोषपूर्णगुणविग्रह इत्यादौनिबंधादिष्वपितथैवसमासः ॥ तदेतदभिप्रेत्याहुः–विग्रहपदेननशरीरमित्यादि ॥ स्वातिरिक्तशरीरंनेत्यर्थः । यदिब्रह्मातिरिक्तंतस्यतत्स्वीक्रियेततर्हितन्नित्यमनित्यंवेतिविकल्पः ॥ शिष्टंस्पष्टं ॥

अतएवआहचतन्मात्रमितिसूत्रेलौकिकेंद्रियाद्यभावःप्रतिपादितः ॥ सूत्रार्थस्तु आहच श्रुतिः स्वयमेवतन्मात्रंप्रज्ञानघनमात्रं "सयथासैंधवघनोनंतरोऽवाह्यःकृत्स्नोरसघनएवैवंवाअरेयमात्माऽनंतरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनएवे" तिस्वरूपातिरिक्तानामिंद्रियाणामभावात् अतोनेंद्रियाणांकल्पनाकिंतुसर्वाकारस्वरूपंवस्त्वेवतादृशमितिमंतव्यं कृत्स्नवचनात् ॥ चकारात्सर्वेंद्रियविवर्जितमितिस्मृतिरपि तस्मान्नेंद्रियकल्पनयाविरोधः ॥ यत्तुरूपादिरहितमात्रं आहेत्यर्थः अरूपवदेवेतिव्यवहितसूत्रे अरूपवद्ब्रह्मेत्युक्तत्वात्तर्हिसाकारत्वश्रुतीनांवैयर्थ्यमित्याशंक्य प्रकाशवच्चावैयर्थ्यमित्यनेन यथाप्रकाशः सौरश्चांद्रमसोवा वियद्व्याप्यावतिष्ठमानोंऽगुल्यादिसंबंधात्तेपुऋजुवक्रादिभावंप्रतिपद्यमानेपुतद्भावमिवप्रतिपद्यते एवंब्रह्माऽपिपृथिव्याद्युपाधिसंबंधात्तदाकारतामिवप्रतिपद्यतेइत्याद्युक्त्वा अतएवोत्तरत्र "दर्शयतिचाथोअपिस्मर्यते" इतिनिर्विशेषमेवब्रह्मोक्तवान् नतु आनंदमात्रहस्तादिकं ॥ अर्थस्तुदर्शयतिश्रुतिःपरप्रतिषेधेन ब्रह्मअन्यदेवतद्विदितादथोऽविदितादधि इत्याद्युक्तं तदपितत्तत्सूत्रभावानवबोधविजृंभितमेव । नह्यरूपवत्सूत्रेणब्रह्मण्यरूपवत्त्वंप्रतिपादितं प्रकरणविरोधात् वक्ष्यमाणदोषाच्च ॥ तथाहि "पूर्वंनस्थानतोपिपरस्योभयलिंगंसर्वत्रहि" इतिसूत्रतोब्रह्मस्वरूपविचारआरब्धः ॥ ननुब्रह्मस्वरूपनिर्णयःप्रथमाध्यायेकृतएवेतिकिंपुनस्तन्निर्णयेनेतिचेत्सत्यं पूर्वंतुसर्वेवेदांतेष्वेकमेवब्रह्मप्रतिपाद्यतइतिविचारितं नतुब्रह्मधर्मविरोधोपिपरिहृतः । सचावश्यंपरिहरणीयः । अन्यथावेदांतप्रतिपाद्यं ब्रह्मसधर्मकंनिर्धर्मकंवेतिसंदेहापरिहारात् अतस्तन्निवृत्त्यर्थमयंविचारः ॥ तत्रवेदांतेषूभयविधवाक्यदर्शनात्संशयःकिमुभयलिंगं ब्रह्मान्यतरलिंगंवेति तत्रधर्मविधायकवाक्यानामुपासनार्थतयौपचारिकत्वस्यापिवक्तुंशक्यतयानिषेधवाक्यानां प्रयोजनांतरशून्य-

निर्विशेषमेवब्रह्म यद्वायतोवाङ्मानिभू-
तयातत्स्वरूपमात्रबोधकत्वान्निर्विशेषमेवब्रह्म यद्वायतोवाङ्मानिभू-
तानीत्यादिनासदेवेत्यादिवाक्यैश्वभगवतिजगदुपादानत्वस्यसिद्धत्वा-
त्कारणस्यकार्येसत्वमविवादमेव तथाचयथाघटपटादिकारणीभूता-
पृथिवीतत्तत्कार्येषुतत्तद्रूपाभवत्येवंब्रह्माप्यस्थूलेस्थूलंअनणौ अनणु
उच्चावचकर्तरिउच्चावचकर्तृ पृथिव्यांसर्वगंधं जलादावगंधं एवं स्थान-
तउभयलिंगंतत्तत्स्थानभेदादुपपद्यते । अत्रोत्तरमाह नस्थानतोपि
अपिकारेणाचिंत्यसामर्थ्यवशादपिनोभयलिंगंब्रह्म सर्वत्रहितादर्शं
रूपंभगवतउपदिश्यते हि इत्यस्यायमभिप्रायःसर्वकर्मेत्यादिवाक्यानि
भगवत्स्वरूपप्रतिपादकान्येवनत्वनुवादकानि । यदितेषामुपासनार्थं
स्थानगतधर्मानुवादकत्वंस्यात्तदातैर्ब्रह्मज्ञानाभावात्तेषांवैयर्थ्यंस्यात् ।
नत्वौपाधिकानांधर्माणांतद्वत्तयाब्रह्मणोवाज्ञानंमुक्त्यर्थमिति वक्तुं-
शक्यंतथासतिदर्शनांतरीयज्ञानादपिसास्यात्ततश्चशास्त्रवैयर्थ्यंस्यात्
किंचास्मिन्वाक्येनुवादकत्वमपिनसंभवति "ज्यायानाकाशा"
दित्युक्तेः । नह्याकाशाज्ज्यायः किंचिल्लोकेप्रसिद्धमस्ति । येनतद्ब्रह्मणि
अनूदितंस्यात्तस्मात्तद्वाक्यस्यधर्मविधायकत्वंनानुवादकत्वंनिरंकुशा
नांतेषामन्यत्राभावात् एवंसामर्थ्यवशेनाप्युभयलिंगत्वंसामर्थ्यस्या-
चिंत्यतयातद्वत्ताब्रह्मणोप्यज्ञानापत्तिः ततश्चतमेवविदित्वेतिश्रुत्युक्तस्य
ज्ञानस्याभावान्मोक्षोपिनस्यादितितस्मान्नमतांतरोक्तरीत्याविरोधपरि-
हारःसंभवति एवंचपूर्वोक्तसंशयस्तदवस्थएव । तत्रोत्तरमनेनसूत्रे-
णाह अरूपवदेवहि तत्प्रधानत्वात् । अत्रसूत्रकारस्यायमभिप्रायः—
उभयलिंगवाक्यश्रवणात्संदेहोवा उभयलिंगवतोऽभेदनिश्चयात् तत्र-
द्वितीयोनसंभवति कार्यकारणांशकृतस्यभगवद्विहारार्थंजातस्यभेदस्य
सत्वात् तथाच सृष्टिदशायामभेदोवक्तुमशक्यइति आपाततएव-
संदेहोवक्तव्यः उभयलिंगत्वस्यैकस्मिन्नसंभवाद्विरोधेनस्वरूपनिश्चया-
भावेप्राप्तआह अरूपवदेव रूप्यतेनिरूप्यते रूपंसर्वव्यवहारविषयत्वं
तद्युक्तरूपवत् विश्वं ब्रह्मतुतद्विलक्षणं कार्यकारणयोरंशांशिनोर्वै-
लक्षण्यस्ययुक्तत्वात् ॥ ननुकार्यकारणयोर्वैलक्षण्यमपिसंभवत्ये-
वेत्यतआह—तत्प्रधानत्वात् तस्यब्रह्मणःप्रधानत्वात् मुख्यत्वात् ।
यत्रहियत्प्रतिपाद्यतेतत्रतन्मुख्यंब्रह्मप्रतिपादनेब्रह्मधर्माणामेवमुख्यत्वं
नान्यधर्माणांमुख्यत्वं यथाप्रशासनस्य ॥ हि "एतद्वैतदक्षर" मिति
ब्रह्मैवोपक्रम्यप्रशासनस्योक्तत्वात्तस्यमुख्यत्वंसर्वकर्मेत्यस्यतुलौकिक-
कर्मानुवादेनस्पष्टमेवामुख्यत्वं तत्रमनोमयःप्राणशरीरइतिशरीर-

विशिष्टमुपक्रम्यपठितत्वात् ॥ ननुसर्वकर्मत्वादयोपिनामुख्याअनुवादाभावात् किंतु लौकिकधर्मतुल्यधर्माब्रह्मणिविधीयतइतिचेन्मास्तुसर्वकर्मादिशब्दानामनुवादकत्वं तथापि तेकेइत्यपेक्षायां येलोकप्रसिद्धास्तानेवसर्वपदेनानूद्यसर्वेषामिवकर्माणियस्येति तत्तुल्यानामतिरिक्तानां वा विधानसमासेंगीकार्य्यं। तथासति गौरवंस्याद्यतिरिक्तकल्पनामकृत्वा यथाकथंचित्तद्धर्मवत्वेनज्ञानस्यैवोपासनायामुपयोगाल्लौकिकधर्मानेवानूद्योपचारेणशरीरंधर्मविशिष्टबोधनमेवयुक्त ॥ ननुयदिसर्वव्यवहारातीततयाजगद्वैलक्षण्यसूत्रकृतोऽभिप्रेतंस्यात्तदा अरूपमित्येववदेत्नत्वरूपवदिति ॥ वदतित्वेवमतोऽतिरिक्तधर्मकल्पनैवयुक्तेतिचेन्नैव ॥ लोकवैलक्षण्येनलोकव्यवहाराऽतीतत्वमेवाभिप्रेतंननुसर्वव्यवहारातीतत्वमस्थूलादिवाक्यएवप्रशासनश्रावणात्तथानिश्चीयते तस्माल्लोकव्यवहारातीतब्रह्मस्वरूपंसूत्रेणप्रतिपाद्यतेन तुरूपरहितमात्रं पूर्वब्रह्मणिरूपास्तित्वनास्तित्वयोर्विचारस्याप्रकृतत्वात्तादृशव्याख्यानमयुक्तमेव तदुपष्टंभेन आहचतन्मात्रमित्यस्यापिरूपरहितमात्रमाहेति व्याख्यानमपितथैव ॥ किंच त्वदुक्तव्याख्यानेब्रह्मणिरूपाभावेऽपिसाकारत्वंकुतोनस्यात् नहिरूपाभावःसाकारत्वाभावव्याप्योयेनतन्निश्चायक स्यात् वायौरूपाभावसत्वेऽपिसाकारत्वसत्त्वेनव्यभिचारात् तथाच साकारश्रुतीनांवैयर्थ्यशंकायाअसंभवात् "प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात्" दितिसूत्रंनिरर्थकमेवस्यात् ॥ अस्मन्मतेचब्रह्मणिलोकव्यवहारातीतत्वेपूर्वसूत्रेणसाधितेसर्वकर्मत्वादीनामौपचारिकत्वेप्रतिपादितेप्रशास्तृत्वादीनांचालौकिकत्वेनसम्यग्बुद्धावनारोहात्सर्वव्यवहारातीतत्वमेवस्यात् तथासति ब्रह्मणोज्ञेयत्वेनापिव्यवहारासंभवाज्ज्ञानार्थविचारशास्त्रस्यवैयर्थ्यमनसैवेदमाप्तव्यमितिश्रुतिविरोधश्चेतिपूर्वपक्षःस्यादेव। तत्समाधानार्थंप्रकाशवदितिसूत्रंप्रवर्तते । तदर्थश्च-यथासौर प्रकाशोव्यवहार्योऽव्यवहार्यश्च नहित्सत्तःसंपादयितुंशक्यतेस्थापयितुंवाउदितेतुसूर्येप्रतिबंधकाभावेसान्निध्यमात्रेणव्यवहारःकर्तुंशक्यस्तथालौकिकवाङ्मनोभिर्नशक्यतेव्यवहर्तुंईश्वरसन्निधानेतुशक्यते। सन्निधानंतुतद्रूपया अन्यथाशास्त्रंव्यर्थंस्यादतएवसूत्रेहेतुपठति-अवैयर्थ्यादिति॥ चकारेणतद्धर्माणामप्यलौकिकत्वमतएवनविरोधः । "अपाणिपादोजवनोग्रहीतापश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णः" इत्यादिश्रुतिभ्योऽलौकिकाएवभगवद्धर्माउच्यंते । एवचाव्यवहार्येऽप्यलौकिकधर्मबोधक-

स्वान्नशास्त्रवैफल्यं । अधिकंचभाष्यादिग्रंथेभ्योऽवसेयं, ग्रंथगौरवभ-
यान्नेहोच्यते ॥ यत्तुऔपाधिकाधर्मानवास्तवाइति प्रकाशयच्चावैयर्थ्य-
मित्यनेन प्रतिपाद्य दर्शयतिचाथोअपिस्मर्यतइतिनिर्विशेषमेवब्रह्मोक्त-
वान्नत्वानंदमात्रहस्तादिकमित्याद्युक्तं तदपिनकिंचित् ॥ नहितेन
सूत्रेणनिर्विशेषंब्रह्मप्रतिपाद्यते तस्यपूर्वमेवप्रत्युक्तत्वात् कस्तर्हिसूत्रा-
र्थइतिचेच्छृणु पूर्वमरूपवत्सूत्रेणसर्वकर्मत्वादयोधर्माःकार्यनिष्ठाब्रह्म-
ण्यारोप्यतइत्युक्तंतत्रब्रह्मणउपादानकारणत्वात्कारणस्यैवधर्माःकार्ये-
भवंति कामादयोधर्माश्चश्रुतौविहितस्तेब्रह्मणएवभवितुंयुक्ताइत्या-
शंक्याह दर्शयतिचाथोअपिस्मर्यते दर्शयतिश्रुतिरेव जडजीवधर्माणां
भगवत्यभावं "द्वेवावब्रह्मणोरूपे" इत्युपक्रम्यद्वेधापंचभूतान्युक्त्वा
"अथातआदेशोनेतिनेती"त्याह तत्रद्वौनञौप्रकृतमर्थंगमयतइति
द्वयोःस्थापनमात्रंक्रियते किंवावीप्सयापूर्वोक्तंसर्वंनिषेधति उत
रूपद्वयमेवनिषेधति अथवा पूर्वप्रतिषेधोभूतराशिंनिषेधति द्वितीयो-
वासनाराशिमित्यादिशंकायां श्रुतिःस्वयमेवविवृणोति-नह्यस्मादिति-
नेत्यन्यत्परमस्ती"ति । अथातआदेशइतिसमुदितवाक्यस्यार्थउच्यते
श्रुतावपिअथशब्दःप्रक्रमभेदकः।अतइतिहेतौपंचमील्यब्लोपेवा। उक्तं
रूपद्वयंहेतूकृत्यआदेशः ताभ्यांकार्याभ्यांरूपाभ्यांज्ञाप्यस्यब्रह्मण उप-
देशःनेतिनेतीतिपूर्वेइतिशब्दःप्रकारवाची तथाचसमवायित्वाद्ब्रह्म-
पंचभूतात्मकंभवतिइतिनपंचभूतप्रकारकंब्रह्मनेतिप्रथमपदस्यार्थः। इम
मेवार्थंश्रुतिर्वदतिनह्येतस्मादित्यनेननभवत्येवब्रह्मतादृशंहियुक्तोऽय-
मर्थः-यतएतस्माज्जातंतत्नहिकार्यकारणयोरेकःप्रकारोभवतिएवंप्रथ-
मस्यनेतीतिशब्दस्यव्याख्यानंकृत्वाद्वितीयंव्याचष्टे-अन्यत्परमस्तीति।
नइतिसमवायित्वमात्रमेवन किंत्वन्यत्परमस्ति। तथाचनेतीत्यनेनैता-
वतानिषेधः तथाचनसर्वनिषेधोनापिभूतद्वयस्यवासनाभूतराश्योर्वा
निषेधः किंतुप्रकारैतावत्तयोरेवनिषेधः एवंब्रह्मणो रूपंनिरूप्यनाम
निरूपयति-सत्यस्यसत्यमिति । एवंचहियस्माद्धेतोर्नेतिनेतीतिवीप्स-
यामूर्तामूर्ततद्वासनात्मिकाविद्यांतत्कार्यादिचनिषिध्यसर्वंनिषेधाव-
धित्वेनतत्साक्षित्वेनचब्रह्मैवनिर्दिष्टं इतिकृत्वाएतस्मात्परंउत्कृष्टंब्रह्म-
णोनिर्देशनमन्यत्नास्तिएतत्संदेहमपिनिराकर्तुंनामनिर्वक्ति "प्राणा
वैसत्यंतेषामेषसत्य"मिति प्राणंतीतिप्राणाअपरब्रह्मरूपाःतत्कार्यत्वात्
सत्यं नाविद्यका ब्रह्मविवर्तभूताः तत्रहेतुस्तेषांप्राणानां परमात्मैव-
सत्यंस्वरूपभूतइतितेनप्रपंचातिरिक्तस्यापिब्रह्मणोविद्यमानत्वात्प्रपंच-
धर्मवत्त्वंतस्मिन्नौपचारिकमेवयुक्तं श्रुत्यैवतथाप्रतिपादनात् । चकारः

पूर्वेयुक्त्यनुसंधानार्थः ॥ श्रुतेरन्यार्थतानिराकरणायाह-अपि स्मर्यते- अनादिमत्परब्रह्मनसत्तन्नासदुच्यते । इतिसदसतोःक्षेत्रत्वात् ज्ञेय- निरूपणेनिषेध. प्रपचधर्मावेदेभगवत्युच्यंते नतुतेतद्धर्माभवंतीति- ज्ञापयति तस्मात्सर्वकर्मत्वादयोधर्माजडजीवयोरेवेतिसिद्ध ॥ माया- ह्येपेत्यस्यार्थस्तु पूर्वमेवविवृत. उपासनार्थमायिककरादिकल्पना- इतित्यसंगतमेव मायाहिव्यामोहिकाभगवत.शक्तिः । नहि भगवता भक्तानांव्यामोह.कर्त्तव्य. किंत्वसुराणामेव ॥

सहस्राक्षे अनेनैवेत्यादिकरादिकल्पनेत्यतभागनिराकुर्वंति अतएवाहच-तन्मात्रमि- त्यादिनाकिंत्वसुराणामेवेत्यतेन ॥सयथेत्यादि॥ अत्रमैत्रेयीब्राह्मणवाक्यकृत्स्नस्यप्रज्ञानघनत्व बोध्यते ॥ अत्रकृत्स्नपदात्करचरणादिमत्त्वलभ्यते अकृत्स्नत्वबुध्युत्पादकप्रकारसत्वएव कृत्स्नपदसार्थक्यसिद्धे. ॥ अनतरोऽवाह्यइतिविशेषणे अपि तथैवसतिसगच्छेता अन्यथा- ऽऽकाशतुल्यस्यवाह्यांतरविभागायोगात् ॥ घनपदादपिसाकारत्वमेवद्योत्यते अन्यथाप्रज्ञान मित्येववदेत् तेनविश्वतश्चक्षुरित्यादिश्रुत्यतरशतप्रतिपादितस्यकृत्स्नस्यप्रज्ञानघनत्वमत्र बोध्यते ॥ प्रज्ञानशब्दश्च आनदाभिन्नज्ञानपर , अन्यथाप्रशब्दनैरर्थक्यात्केवलचित्परत्वे सूत्रेऽपिमात्रपदेनतपतिरिक्तव्यवच्छेदाद्योवैभूमातत्सुखमित्यादिव्याकोपस्तत्रनापेयात् ॥ (अ० १ पा० २ सूत्र १५) "सुखविशिष्टाभिधानादेवचे" त्यादिसूत्रविरोधश्च ॥ तेन स्वाभिन्नचिदानदात्मकसर्वेंद्रियादिकमेवब्रह्मात्रसूत्रेतन्मात्रपदेनोच्यते अतोमार्तंडटीका कारोक्तनायुक्त ॥ तादृशमिति ॥ चिदानदघन ॥ नेंद्रियेति ॥ पृथगिंद्रियाकल्पनाप्रयुक्तो विरोधोनेत्यर्थ. ॥ यत्तुसूत्रेतन्मात्रचिन्मात्र रूपादिरहितमात्रवेति व्याख्यातत्रचिन्मात्र- मित्येवशकराचार्या व्याचक्षते ॥ आहचश्रुति "चैतन्यमात्रविलक्षणरूपातररहितनिर्विशेष- ब्रह्म" इति ॥ पक्षातरतुकपोलकल्पितमयुक्त अरूपवदेवेत्यनेनपौनरुक्त्यापत्ते सूत्रेतच्छ ब्दस्यरूपादिरहितपरामर्शकत्वेचित्परामर्शकतायाश्चित्परामर्शकत्वेतत्परामर्शकतायाश्चासभ वात् विषय-वाक्येरूपादिरहितकथनाभावाच्च ॥ अतस्तत्पक्षदूषयति यत्तुरूपादिरहितमात्र मित्यादिनाअयविचारइति (अ० ३ पा० २ सू० ११) न स्थानतोपिपरस्येत्यारभ्य (सू० ३०) प्रतिषेधाच्चेत्यतसूत्रविंशत्याकृतस्तद्धर्मविचार ॥ उभयविधेति सविशेषत्वबोधके- त्यर्थ ॥ एतत्सूत्रविंशत्या 'नस्थानतोपिपरस्योभयलिंगसर्वत्रही"त्यादित्रिसूत्रप्रथममधि करण तत्पूर्वपक्षप्रकारद्वयेनाहु -तत्रधर्मविधायकत्वादिना सर्वकर्मेत्यादीति ॥ छादोग्ये पचमप्रपाठके शाडिल्यविद्याया "सर्वकर्मासर्वकाम सर्वगध सर्वरस सर्वमिदमभ्यात्त" इत्यादीनि। तेषामिति सर्वकर्मत्वसर्वज्यायस्त्वादीना तमेवेति "तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेति" इतिवाक्येभगवज्ज्ञानादेवमोक्षइतिभाव । एतत्सूत्रव्याख्यातस्य प्रयोजनमग्रेस्फुटीभ- विष्यति ॥ अस्मिन्नधिकरणेऽग्रिमसूत्रद्वयस्यप्रकृतखडनेविशेषत प्रयोजनाभावात्तद्व्या ख्यात । अत पर (सू० १४) अरूपवदेवेत्यादिपचसूत्रमधिकरणमेकदेशिमतेन प्रागुक्त- सशयनिराकरणार्थं (सू० १९) "अबुवदग्रहणात्तुनतथात्व"मित्यादिचतु सूत्रसिद्धात मतेनतत्समाधानाथ ॥ तत्रब्रह्मप्रथमतोनिर्द्धर्मकमेवतत्तद्धर्मैरूपभवतीत्येकदेशिमत-

परेपांतु नष्कर्षः ॥ ब्रह्मस्याभिन्ननित्यसर्वधर्माश्रयः प्राकृतधर्मानाश्रय इति सिद्धांतसारः ॥ तत्खण्डनमाकनस्थानतोपीत्याद्येकादशसूत्रंप्रकृतैतावत्त्वमित्यादिनवसूत्रंचेत्यधिकरणद्वयं सगृह्णंति–तत्रोत्तरमनेनेत्यादिना ॥ रपुध्येयं ॥ तत्रैकदेशिमतबोधकं अरूपवदधिकरणं कारणमंशिचब्रह्मेतिभेदः कार्यकारणांशेति । भावप्रधानोनिर्देशः जडप्रपंचः कार्यंजीवोंशः बृहदारण्यकेपंचमाध्यायेगार्गीप्रश्नोसर्वेनैवपरेमइत्यादिश्रुतिभ्योरमणार्थंकृतः । तत्रहीति ॥ "एतस्यवाअक्षरस्यप्रशासनेगार्गीसूर्याचंद्रमसौत्तरबोधकेऽष्टमब्राह्मणे उक्तत्वादिति ॥ सर्वकर्मेत्वादिबोधकशांडिल्यविद्यायां ॥ विधृतौतिष्ठतः" इत्यादिनोक्तत्वात् ॥ तत्रेति ॥ वस्तुतस्तुज्ञानरूपस्वाभिन्नप्राणशरीरबोतत्रत्यं "मनोमयःप्राणशरीरोभारूप" इतिवाक्यं। कर्मकामादयोधर्माःसर्वकर्मसर्वकामधकं ॥ तथाप्येकदेशिवैशिष्ट्यंतत्रमन्यते–तेकइति एवंव्याख्यानमप्ययुक्तं किंपुनासर्वगंधादिशब्दोक्ता.कइत्यर्थः ॥ रूपरहितमात्रमिति ॥ रूप्यतेव्यवह्रियतइतिव्याख्यानमनंगीकृत्यरूपशब्देन रूपादिरहितमात्रमित्यादिपदघटितं ॥ आदिपदग्राह्यधर्मांतरप्रतिपेधासिद्धेः ॥ अन्यथा गुणविशेषस्यांगीकारेरूपमात्रस्यनिषिद्धतया सर्वथारूपस्याप्यभावेऽभिप्रेते अदृश्यसूत्रएवादिपदंब्रूयात् अधर्मवदित्येव वा वदेत् ॥ विवक्षितगुणोपपत्तिसर्वधर्मोत्वाधिकरणेरूपोपन्यास न हेतूकुर्यात्रापितत्रतत्रतद्धर्मोपदेशविवक्षितगुणोपपत्तिसर्वधर्मोपपत्त्यादीन् विरुद्धत्वादित्यपिध्येयं। अतोरूपशब्दस्योक्तव्याख्यानमेवयुक्तं। वायावित्यादि ॥ चक्रवातादौचक्राद्याकारकत्वंतृणपर्णादि परिभ्रमणेनतद्वोपमानधूलिपटलेतदाकारतादर्शनेनचनिश्चीयतइतिभावः ॥ एतेनप्रकाशवत्सूत्रस्यतदुक्तमवतरणंनिरस्तं ॥ यस्तु प्रकाशवअवैयर्थ्यमुपपाद्यतत्प्रवृत्तेरित्युत्तयाचतथैवस्वी-

---

चावैयर्थ्यमितिसूत्रेप्रथमांतपाठउपन्यस्तः, कराादिकमाहेत्यर्थः. प्रत्युक्तः ॥

अनेनैवआहचतन्मात्रम् इत्यस्याऽप्यानन्दमात्र तस्य रूपादिरहितमात्रं वा करादिशब्दाभावात् ॥ सूत्रार्थस्तु आहचश्रुति तन्मात्रम् चिन्मात्रम् साकारत्वश्रुतीना वैयर्थ्यंब्रह्मेति ॥ अरूपवदेवेतिव्यवहितपूर्वसूत्रे अरूपवद्ब्रह्मोक्त्वा तर्हि यथा प्रकाश सौरश्चान्द्रमसोवा वियद्व्याप्याऽवतिष्ठमित्याशंक्य प्रकाशवच्चावैयर्थ्यमित्यनेन तद्भावमिव प्रतिपद्यते एवं ब्रह्मामानोऽङ्गुल्याद्युपाधिसबन्धात्तेऋजुवक्रादिभावं प्रतियमानेषु ब्रह्मणआकारविशेषोपदेशऽपिपृथिव्याद्युपाधिसबन्धात्तदाकारतामिव प्रतिपद्यते तदालम्बनो भविष्यति औपाउपासनार्थोन विरुध्यते एवमवैयर्थ्यमाकारवद्ब्रह्मविषयाणामपि वाक्याना तत्प्रवृत्तेः ॥ अतएवचोत्तरत्र धिकाश्च धर्मानवास्तवाइति विरोधोनेत्यर्थकेनाऽवैयर्थ्यमुपपाद्य नतुआनन्दमात्रहस्तादिकम् ॥ दर्शयति चायोअपिचस्मर्यते इति निर्विशेषमेव ब्रह्मोक्तवान् अविदितादधिइत्याद्या ॥ अर्थस्तु दर्शयतिचश्रुति परप्रतिषेधेनैव ब्रह्म अन्येदेवतद्विदितादथोअविदितादधिइत्याद्या ॥ किञ्च बाष्कलिना पृष्टोवाधोऽवचनेनैवप्रोवाचेतिश्रूयते सहोवाचाधीहि भोइति सहतूष्णीबभूव तंहद्वितीयेतृतीयेवावचनउवाचब्रूमःखलुत्वंतुनविजानास्युपशान्तोयमात्माइति ॥ तथा स्मृतिष्वपि परप्रतिषेधेनैवोपदिश्यतेज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामियज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ॥ अनादिमत्परब्रह्मनसत्तन्नासदुच्यते ॥ इत्येवमाद्यासु ॥ तथा विश्वरूपधरोनारायणोनारदमुवाचेतिस्मर्यते मायाह्येषामयासृष्टेति तस्मादुपासनार्थमेव मायिककरादिकल्पना ॥

कृत सतुब्रह्मसूत्राणागुरुसन्निधावभ्यासाभावाद्भ्रममूलक सूत्रेत्ववैयर्थ्यादितिहेतुरेवोच्यते वैयर्थ्यमाशस्यावैयर्थ्यसारोपाद्यत्वेतुहेतुतानसगच्छेत ॥ उपाधिसबधव्याख्यानतु सुतरामसगत, सूत्रेपूर्वसूत्रेपुवातद्बोधकपदगधस्याप्यभावात् ॥ असत्समतार्थस्तु पूर्वरूपशब्दस्यव्यवहार्यपरत्वेप्रकाशवदित्युक्त्यैवलभ्यते ॥ यथाप्रकाशोऽरूपवान् येनप्रकारेणाव्यवहार्य तथाब्रह्मापि इति ॥ तेनव्यवहार्यत्वकोटिरर्थादेवसिद्ध्यति प्रकाशस्यतथात्वात् सौत्रहेतोरपितथैवसगतेश्च ॥ नापिप्रकाशस्यागुल्यादिसबधेनरूपभिद्यते भास्वरशुक्लतयैवप्रतीते ॥ ऋजुवक्रादिभावस्तु नरूप ॥ किंच अगुल्याद्युपाधिसबधात्तदृजुवक्रादिभाव प्रतिपद्यमानेपुतद्भावमिव प्रतिपद्यतइत्येतावदध्याहारगर्भव्याख्यानएवसूत्रकाराभिप्राय. सूत्राक्षरतोननिश्चेतुशक्य ॥ यत्तु औपाधिकाश्चधर्मानवास्तवाइत्यादि तत्रपृच्छाम. धर्माणा तूपाधिकृतत्वादवास्तवत्वमुपे परमुपाधे कनकृतत्वादवास्तवत्व ब्रूया ॥ उपाध्यतरेणेतिचेदनवस्था तस्यानौपाधिकत्वेतूपाधिसबधोवास्तवएवेतिसधर्मकत्व तदवस्थ नहिप्रकाशस्यागुल्यादिसबधोनवास्तव ॥ तथासतिलाघवाद्धर्मानेववास्तवान्ब्रुतोनब्रूपे ॥ परस्योपाधिसबधश्चभाष्यप्रकाशे नविलक्षणत्वादित्याद्यधिकरणेपुविस्तरेणनिराकृत ॥ नच त्वद्रीत्याप्येकदेशिमतेपूर्ववद्वेतिकादाचित्कत्वाद्धर्माणामौपाधिकत्वमापतत्तीतिशक्य घृत द्रवत्वादौकादाचित्केप्यौपाधिकत्वाभावात् ॥ तर्हिवक्कथपूर्वपक्षसिद्धातावित्यतआहु ॥ अस्मन्मतेचेत्यादिना ॥ श्रुतिविरोधइति ॥ अस्या श्रुते "अप्राप्यमनसासहे" त्यनेनविरोध ॥ चकारात् "तत्त्वौपनिषद ॥ यतोवाच ॥ प्रत्यगात्मानमैक्षत् ॥ नचक्षुपापश्यतिकश्चनैन" इत्यादीनाविरोध ॥ स्थापयितुमिति ॥ यथानापयातितथानिरोद्धु ॥ प्रतिबधकाभावइति ॥ प्रति बधकतुमेघादिकदार्ष्टातिकेतत्स्थानेगुणमयीमाया, नाहप्रकाश सर्वे स्ययोगमायासमावृत इतिवाक्यात् ॥ अत्रसूत्रार्थेघनोयथार्कप्रभत्रोऽर्कदर्शितइत्याद्युपबृहणमप्यनुसधेय ॥ ईश्वरसन्निधानइति ॥ सन्निधानमाविर्भाव तत्रहेतुस्तु तत्रैवपादे (सू० २३) तदव्यक्तमित्यधिकरणे स्फुट ॥ अलौकिकाएवेति ॥ पाणिपादादिनिरपेक्ष मादानगमनादिकमलौकिकमेव ॥ अपाणिपादइतितुश्वेताश्वतरवाक्य ॥ एवक्रियादेरलौकिकताबोधकानि "आसीनोदूरव्रजतिशयानोयातिसर्वत । कस्तंमदामदंदेवमदन्योज्ञातुमर्हति" इत्यादीनि कठादिवाक्यान्यपिस्मर्तव्यानि ॥ सन्निधानवत्तैवव्यवहार्यतयास्वान्यस्यज्ञानयोग्यतानिषेध कठवाक्येयमेनदर्शित ॥ श्वेताश्वतरवाक्येऽपि नचतस्यवेत्तेति लौकिकविषयावेदननिषेध ॥ इमेतस्यव्यवहार्यत्वाव्यवहार्यत्वेकेनोपनिषत्तृतीयखडादौचस्फुटेस्वेच्छयाब्रह्मणिप्रादुर्भूतएवाग्निवाय्वादिदेवानामपि दर्शनस्पर्शनव्यवहारस्तिरोधानेत्वव्यवहार इति ॥ अतएवचतुर्थखडेविद्युतोविद्योतनप्रकाशविशेषएवतत्रदृष्टातित ॥ तस्मात्प्रकाशवत्सूत्रस्योक्तएवार्थ । नहित्वदभिमतदृष्टातोवेदेक्वाप्यस्ति ॥ अथ (अ० ३ पा० २ सू० १७) "दर्शयतिचाथोअपिस्मर्यते" इतिसूत्रस्यपरोक्तार्थदूषयत सिद्धातेऽर्थमाहु –यत्तु औपाधिकाइत्यादिना ॥ अस्मिन्सूत्रे सहस्राक्षे "अपिच स्मर्यते" इतिद्वितीयचकारपाठस्तु प्रमादात् ॥ अत्रैवशाकरभाष्ये "अथातआदेशोनेतिनेति" इतिवाक्यप्रथममुदाहृत ॥ इहसहस्राक्षेस्वभाष्यस्थस्यसर्वस्यानुवादपितदेवैकनसगृहीत ॥ तत्रबीनाचित्य ॥ परतन्त्रा-

प्यउदाहृतत्वासिद्धातेऽपिसूत्रे अथोभिन्नप्रक्रमेणदर्दायतीतिकथनेनभिन्नप्रक्रमार्थकाथा-
थोशब्दघटितात्‌ "अथात । विदितादथोऽविदिताल्" इत्यादीनाविषयवाक्यतयाऽभि-
प्रायाच्चाथातइतिवाक्यमपिचिन्त्यते-कारणस्यैवधर्मा इत्यादि ॥ यद्यपीदसिद्धातेसमत-
तथाप्येकदेशिमतदृष्ट्याऽयपूर्वपक्ष सूत्रेऽथोद्दस्य ओदतनिपातत्वेनप्रगृह्यत्वादसधि ।
जडजीवेति ॥ अधिदैवतप्रकारनिषेधाज्जडधर्माणामध्यात्मप्रकारनिषेधाज्जीवधर्माणाचा-
भाव प्रकृतवाक्ये ॥ तत्त्वकारवाक्येच विदिताज्जडात्‌ अविदिताज्जीवाच्चतदन्यद्विध-
प्रकारकमिति स्पष्टएवोभयधर्माभाव ॥ द्वेवावेति ॥ बृहदारण्यके तुर्याध्यायेमूर्ता-
मूर्तब्राह्मणाख्येतृतीयब्राह्मणे "द्वेवावब्रह्मणोरूपे मूर्तचैवामूर्तंच" इत्युपक्रम्य पृथिव्या
दिभूतत्रयमूर्त वाय्वाकाशावमूर्तं मूर्तस्य कारण आदित्यगतस्तपादयमानभगवत्तेज
अमूर्तस्यकारणतत्रादृश्यमान पुरुषइति अधिदैवतप्रकारेणपचभूतान्युक्तानि । अथशरीरादि-
कमूर्तं प्राणआतराकाशश्चामूर्त तत्कारणेचक्षुस्तदतरपुरुषौचेत्यध्यात्मप्रकारेणतान्युक्तानि
एवमधिदैवताध्यात्मभेदेनद्विधासमष्टिव्यष्टिरूपाणिभूतान्युक्त्वा "अथातआदेशोनेति-
नेति" इत्युच्यते एतद्वाक्यमग्रे तत्रोपनिषदैवानुपदव्याख्यायते "नह्येतस्मादितिनेत्य
न्यत्परमस्त्यथनामधेयँ सत्यस्यसत्यमिति प्राणावैसत्यतेषामेषसत्य" इति ॥ इह
एतस्मादित्यत्र अस्मादितिपाठातर ॥ अथातआदेश इत्यत्राथशब्दोभिन्नप्रक्रमे पूर्वकार्यं
निरूपित इदानींकारणनिरूप्यत इति ॥ अत पूर्वोक्तरूपद्वयाद्धेतोरूपद्वय हेतूकृत्वा
आदेश कार्याभ्याज्ञाप्यत्वब्रह्मणउपदेश नेतिनेति ॥ अत्रएव यावशब्दस्यावधारणार्थ
तयापचभूतात्मकेमूर्तामूर्तद्वेएवब्रह्मणोरूपेइतिसिद्धापचभूतकारकत्वमेवब्रह्मण्यापतति ॥
रसत्वकथनात्समवायित्वेनतान्मात्रत्वचापतति तदिदक्रमात्नेतिशब्दद्वयेननिषिध्यते ॥
इतिएवप्रकारकब्रह्म एतावन्मात्रत्वब्रह्मेत्यर्थ । ननुकथमेवनिश्चीयतइत्याशकावारणाय
व्याख्यायते । तत्रप्रथमस्यनेतिशब्दस्यार्थमाह "नह्येतस्मादिति" इति ॥ न ब्रह्मपच
भूतप्रकारकनभवतिहि । युक्तचैतत्‌ यतएतस्मात्‌ एतद्धेतुकानितानि नहिकार्यकारण
योरेक प्रकारोभवति वस्तुदसाधारणधर्माणाभेदात्‌ ॥ द्वितीयनेतिशब्दव्याचष्टे—"नैत्यन्य-
त्परमस्ति" इति । ब्रह्मएतावन्मात्रभवति किंतु अन्यत्‌ अधिकपरब्रह्मास्ति । तथाच कार्या-
साधारणलौकिकधर्मविलक्षणधर्मकसमवायित्वेऽपिकार्यादत्यधिकचब्रह्मणोरूपसिद्ध एवं
रूपनिरूप्यनामनिरूपयति—"सत्यस्यसत्य" इति । व्याख्यानवाक्येप्यर्थांतरशकावारणाय
नाम निर्वक्ति "प्राणावैसत्यतेषामेषसत्य" इति॥ प्राणतीतिप्राणा पूर्वोक्तकार्याणि वैनिश्चयेन
सत्यनतुविवर्तरूपा ॥ अथवातप्रपूर्वोक्तरीत्यास्पद्रूपत्वात्सद्रूपत्वाच्चप्राणा सत्य ॥ तेषाप्राणा
नामेषपरमात्मासत्यस्वरूपभूतइत्यर्थ ॥ वदतत्सर्वमुरसिकृत्यभाष्यप्रकाशचैकीकृत्यानुवद-
तिवद्धीनजावित्यादिना ॥ श्रुताविति ॥ अपिशब्दाद्व्याख्येयसूत्रेचत्यवेतिद्योतित ॥ हियस्मा-
दित्यादि॥ अयप्रकृतवाक्यस्यपरे सभावितोर्थोनूदित । एतत्सदहमिति । हियस्मादित्यादिना
ऽन्यव्याख्यानेतेनानूदितपरव्याख्यानरूपसदेहमित्यर्थ ॥ अत्रप्रकारोपरेषात्रिधाव्याख्यानानि
अवतरणेसगृह्यनामनिरूपणमवतारितत्तेष्वेकव्याख्यानमिहानूद्यतद्दसदेह निराकर्तुनाम
निर्वक्तीत्युक्त-पूर्वयुक्तीति । पूर्वसूत्रोक्तत्वप्रधानत्वादियुक्तीनामित्यर्थ ॥ स्मर्यतइति ॥

माययाऽपहृतज्ञानाइत्यादिवाक्यैर्मायया अन्यथाप्रतीतिरसुराणामेवोचितानतुनारदादीनांमहाभागवतानां मायामेतांतरंतितइतिवाक्यात् ॥ अतस्तादृशानामुपर्यंतुमहंकृत्वापुनरधिकमाययान्यथाप्रदर्शनंनैवसंगच्छेत ॥ तस्माद्भूतैश्चगुणैश्चभूतगुणैः प्राकृतगुणैर्योयुक्ततयापूर्वंदर्शनमेवमायिकं ॥ अतएवमामेवंभूतगुणयुक्तयाज्ञातुंत्वंनार्हसिकिंत्वलौकिकस्वाभिन्नगुणकंज्ञातुमर्हसीत्युक्तं ॥ यत्तु उपासनार्थमेवमायिककरादिकल्पनेतितदप्येतेननिरस्तं, उपासकानांदेवानांतत्प्रतीत्यसंभवात् ॥ किंचासौत्रत्वादपीदमनुपादेयं ॥ नह्यत्रैवसूत्रेपुग्राहकमेकमप्यधिकरणमस्ति ॥ यदिसूत्रकृत्तथाभिप्रैष्यत्तर्हिस्वप्नसृष्टाविवतत्करादौमायामात्रतामत्रस्फुटमेवावक्ष्यत् ॥ अधिकंप्रकाशप्रहस्तावात्रवधेयं ॥

एतेन यच्चुउपासनार्थमित्यस्यखंडनादिकमपास्तम्ः अप्रत्यक्षेऽप्याकाशेतलाद्यध्यासाच्चेत्यप्यसंगतं आकाशस्यप्रत्यक्षत्वात् ॥ अत्रावकाशोविद्यते अत्रस्थातव्यमिति लोकव्यवहारः । नचाकाशंसाक्षात्करोमीतिप्रतीत्यापत्तिरितिवाच्यं; अवकाशंसाक्षात्करोमीतिप्रत्यक्षस्येष्टत्वात् शाब्दानुमित्यादेरभावेऽपि अवकाशाभिलापस्तस्यप्रत्यक्षत्वंगमयति एतेन (अपरोक्षे अभिलापनियमेप्रमाणाभावात् स्वर्गाद्यभिलापाभावप्रसंगाच्चे) त्यादिकंप्रत्युक्तं ॥ तादृशनियमानंगीकारात्स्वर्गादौशब्दादिनाज्ञातेभिलापसंभवात् ॥ चाक्षुपमात्रउद्भूतरूपस्यहेतुत्वमितिनियमस्तु नसंभवति, अभावचाक्षुषेव्यभिचारात् । नचतत्रापिस्वाश्रयविशेषणतासबंधेनरूपमस्त्येवेतिकुतोव्यभिचारइतिवाच्यं; विशेषणताया घटपटादिनिष्ठायाःकिंचित्संबंधावच्छिन्नायाएवदर्शनेननिरवच्छिन्नविशेषणतायांमानाभावात् अभावेसतिविशेषणतासंबंधस्वीकारेतदवच्छेदकसंबंधस्यान्यस्यवक्तव्यत्वापातात् किंचपरंपरयारूपस्यप्रत्यक्षहेतुत्वस्वीकारे अत्रापिप्रमादिनिष्ठरूपस्यस्वसमवायिसंयोगसंबंधेनसत्वात्तादृशनियमविरोधोद्भावनस्यासंगतत्वापत्तेः ॥ यदपि (यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मसर्वप्रत्ययवेद्येऽस्मिन्ब्रह्मरूपेव्यवस्थितइत्यादिश्रुतिस्मृतिभिःब्रह्मणःप्रत्यक्षत्वनिश्चया) दितितदपिनप्रकृतोपयोगि नहिशाखावद्ब्रह्मप्रत्यक्षमित्याक्षेपे तादृशप्रत्यक्षत्वकथनं योग्यंतस्यानुपयोगात् यदिशाखावद्ब्रह्मप्रत्यक्षमित्यभिप्रेतंतदाथर्वणादीनांव्यर्थतास्यात् शास्त्रवैफल्यंच “परांचिखानिव्यतृणत्स्वयंभू”रित्यादिश्रुतिविरोधश्च नचतादृशीश्रुतिर्निरुपाधिकब्रह्मज्ञानाऽभावं संसारिणामाहेतिवाच्यं; निरुपाधिकब्रह्मण्येवारोपस्यत्वत्संमतत्वेनतादृशज्ञानाभावआरोपासंभवात् । नहित्वन्मतेज्ञानिनामस्त्युपासनाधिकारः येनतेषांतज्ज्ञातमित्यारोपःसंभाव्येतकिंतुसंसारिणामेवतेषां-

चतदज्ञातमित्युपासनार्थंधर्मारोपइत्ययौक्तिकमेव (उपहितस्यत्याज्यत्वेइष्टापत्ति) रित्यप्यसंगतं त्वत्सिद्धांतउपहितस्यत्यागाभावात् महावाक्येषुभागत्यागलक्षणायाःसोयंदेवदत्तइत्यादिवत्सिद्धांतितत्वेनोपाधिमात्रत्यागेतात्पर्यात् । नहिजहल्लक्षणास्वीक्रियते येनोपहितत्यागइष्टःस्यात् अतएवशाखाचंद्रदृष्टांतोपिविषमः शाखावद्विशिष्टत्यागासंभवात् । ननुउपास्यस्यत्याज्यत्वंश्रुत्यैवोक्तं तथाचश्रुतिः यन्मनसानमनुतेयेनाहुर्मनोमतं । तदेवब्रह्मत्वंविद्धिनेदं यदिदमुपासतइतिचेन्न तादृशश्रुतिभिरुपास्यनिषेधाप्रतिपादनात् । पूर्वार्द्धेनयत्प्रतिपादितंमनोवृत्त्यविषयः मनआदिप्रेरयितृ तदेवब्रह्मत्वंविद्धि नेदंप्रेर्य्यत्वेनानुभूयमानंजीवात्मादिरूपंनविद्धि यत्प्रेरकंतत्किमित्यतआह यदिदंसच्चिदानंदाकारंउपासतेवैदिकोपासकाइति । तदर्थः अनुपास्यत्वेऽभिमते तुद्वितीयेदंकारंनवदेदेव नेदयदुपासतइत्येतावतैवचारितार्थ्यात् केवलमनसाऽलभ्यत्वान्मनसानमनुतइतिसंगतंकिंचउपास्यस्याब्रह्मत्वेतज्ज्ञानोपासनादिभिश्चित्तशुद्धिरपित्वदभिमतानस्यात् । नचचित्तशुद्धौशास्त्रेणतदर्थंतथाप्रतिपाद्यत्वंहेतुर्यथाप्रापंचिकचांद्रायणादिभिर्निष्कामतयासंपादितैरपिचित्तशुद्धिरितिवाच्यं; शास्त्रंहिब्रह्मोपासनयाफलंप्रतिपादयति उपास्यस्याब्रह्मत्वेकथंतदुपासनाच्चित्तशुद्ध्यादिकं स्यात् । नह्यचांद्रायणंचांद्रायणत्वेनाचरितंफलायालंभवति तस्मादुपास्यस्यब्रह्मत्वमेवश्रुतिसंमतमिति ॥

सहस्राक्षे यत्तुउपासनार्थमित्यादिइतिसक्षेपइत्यंतं भागं निरस्यंति-एतेनयत्त्विल्यादिनाब्रह्मत्वमेवश्रुतिसमतमितीत्यंतेन ॥ अयंभावः-मार्तंडे (श्लो० २२) अत्रैवशांकराः प्राहुरितिकारिकाविवरणस्थमेकदेशंकिंचिदेवभिन्नपाठमादाययत्तत्रोक्त (प्रत्यक्षारोपेऽधिष्ठानस्यप्रत्यक्षत्वापेक्षायामपिपरोक्षारोपेतदभावा)दिति-तदसत्; आरोपेपरोक्षतायाएवदुर्वचत्वात् ॥ तद्भाववतितत्प्रत्ययोह्यारोपःसचायथार्थानुभवरूपः यथायथार्थानुभवे प्रत्यक्षादिविभागोनतथासोयथार्थानुभवेऽप्यस्ति येनप्रत्यक्षजन्यंज्ञानं प्रत्यक्षं अनुमानादिजन्यंपरोक्षमितितत्रशक्येतवक्तुं । अथपरोक्षस्यारोपइतियद्युच्येततदापिआरोप्यमाणस्यपरोक्षत्वंदुर्लभं, अन्यत्रप्रत्यक्षस्यैवान्यत्रारोपदर्शनात् ॥ नहिविश्वतश्चक्षुष्ट्वादिकंक्वापिप्रत्यक्षं ॥ अथकथंचित्परोक्षारोपसाधनेऽपियेनप्रमाणेनारोपविषयस्यावगमस्तेनैवतदधिष्ठानस्यापिसोऽवश्यमपेक्षितः धर्मावगमक्रमानेनब्रह्मणोप्यवगमस्यस्वीकारेतुसविशेषतासावशेषतामापद्येत ॥ त्वन्नीत्यादर्शयतिषेतिसूत्रंतद्विषयवाक्यजातंचबाध्येत किंचोपासनार्थंधर्मारोपंब्रूपे उपासनानिचमनसेतिधर्माणांमानसप्रत्यक्षविषयतावक्तव्या । तथासतिनात्रपरोक्षारोपः ॥ ब्रह्मणिधमानसप्रत्यक्षविषयतायाअप्यनूरीकारात्स्यादारोपधारोपप्लवः ॥ एतेन (आरोपस्यप्रत्यक्षत्वनियमेप्रमाणाभावाच्च) त्यपिनिरस्तं ॥ एवमुक्त्याप्रत्यक्षारोपपरोक्षारोपपदयोः

कर्मधारयस्यैवबोधनेनषष्ठीतत्पुरुषसंभावनाचस्त्वमेवापास्ता ॥ यच्च (अप्रत्यक्षेप्याकाशे तलाद्यध्यासाच्चे) ति–तन्न; आकाशस्यमनोगोचरत्वेनव्यवहार्यत्वात् ॥ अन्यथानीलमिदं-गगनमितिभ्रमोपिनस्यात् भ्रमंप्रत्यधिष्ठानसामान्यज्ञानस्यकारणत्वात् तादृशप्रत्यये गगनस्य विषयतयाऽवगाह्याच ॥ आकाशाप्रत्यक्षेतुनीलमित्येवज्ञायेतनतुनीलंगगनमिति ॥ इदंचागम-नज्ञानंअनुमित्यादिरूपत्वाभावान्मानसप्रत्यक्षरूपमेवमंतव्यं ॥ किंचावकाशरूपेणाप्याकाशं-प्रत्यक्षं,अन्यथावकाशोयमित्याद्यभिलापोनभवेत् ॥ नह्यवकाशोभूतांतरेकालादौवांऽतर्भवि-तुमर्हतीतिनचदिग्स्वंतर्भावः कल्प्यः नीरूपायाअपितस्याअवकाशात्मनाप्रत्यक्षांगीकारेअंते-रण्डाविग्रहन्यायादाकाशस्यैवतदंगीक्रियतां वस्तुतश्चाधिकावकाशमन्दिरमहीधरकंदरदर्दु-दुभिवीणापणवाद्यवाद्यप्रभृतिपु महाप्रतिशब्दानुभवादवकाशतारतम्येन तत्तारतम्यानुभ-वाचावकाशश्चाकाशरूपएवसिद्ध्यति नदीरूपः तस्याः शब्दगुणकत्वाभावात् "प्रतिध्वनिर्वि-यच्छब्द" इतितावकैरप्यंगीकाराच्च ॥ यत्तु (अपरोक्षेऽभिलापनियमेप्रमाणाभावात्स्वर्गा-द्यभिलापाभावप्रसंगाच्चे) ति–तन्न; ज्ञातेएवाभिलापनियमः स्वीक्रियतेनत्वपरोक्षमात्रे ॥ नापि-प्रकृतेअवकाशज्ञानंचतानुमितिः हेतोर्व्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानादेश्चाभावात् ॥ नापि-शाब्दं श्रवणाजन्यत्वाचक्षुरादिजन्यत्वाच्च नाप्युपमित्यादिरूपं प्रमाणांतराणांप्रत्यक्षादिपुत्रि-ष्वेवांतर्भावस्यसांख्यपातंजलकाणादादिवद्धवादिसंमतत्वात् सादृश्यज्ञानाद्यऽजन्यत्वाच्च ॥ अतःपारिशेषात्प्रत्यक्षमेव ॥ तस्याप्यनूरीकारेत्वज्ञातत्वादवकाशाद्यभिलापउच्छिद्येतैव ॥ अत्रसहस्राक्षेऽभिलाप-स्वर्गादिकंतुशब्दादिमानांतरावगतमितिनतत्राभिलापोच्छेदः ॥

यत्तु उपासनार्थं धर्मारोपइत्ययौक्तिकम् नहिशाबदब्रह्मप्रत्यक्षं यस्मिन्नरुन्धतीधर्मआरो-प्यते इत्युक्तम्–तन्न; प्रत्यक्षारोपेऽधिष्ठानस्य प्रत्यक्षत्वापेक्षायामपि परोक्षारोपे तदभा-वात् ॥ आरोपस्य प्रत्यक्षत्वनियमे प्रमाणाभावाच्च ॥ अप्रत्यक्षेऽप्याकाशे तलाद्यध्यासाच्च ॥ यत्तु अवकाशरूपेण वस्तुसामर्थ्यादेवतस्य प्रत्यक्षत्वम् अन्यथाऽवकाशाद्यभिलापोच्छेद-प्रसङ्गादिति–तन्न; अपरोक्षेऽभिलापनियमे प्रमाणाऽभावात्स्वर्गाद्यभिलापाऽभावप्रसङ्गाच्च ॥ आकाशं साक्षात्करोमीत्यप्रत्ययात् आकाशंनपश्यामीतिप्रत्ययाच्च चाक्षुषमात्रउद्भूतरूपस्य हेतुत्वमितिनियमविरोधाच्च यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वप्रत्ययवेद्येऽस्मिन्ब्रह्मरूपेव्यवस्थितइत्या-दिश्रुतिस्मृतिभिः अस्तिघटः इत्यादिसत्ताद्यवगाहिप्रत्यक्षेणच ब्रह्मणः प्रत्यक्षत्वनिश्चयाच्च ॥ पराञ्चिखानिव्यतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात्तस्मात् परापश्यतिनान्तरात्मन्निति निरुपाधिकब्रह्मज्ञानाऽ-भावंसंसारिणामाह अतएवोत्तरत्र–कश्चिद्धीरःप्रत्यगात्मानमैक्षदिति । प्रत्यगात्मदर्शनमेवसाधन विशेषसाध्यमित्याह ॥ यत्तूपहितस्य साज्यत्वेन पुत्रादिवत्त्यागापत्तिरिति ॥ तत्तु इष्टापत्त्या परिहियते ॥ अतएव नेदंयदिदमुपासते इतिसंगतम् ॥ कथंतर्हि तज्ज्ञानेन चित्तशुद्धिरन्यथा प्रापञ्चिकज्ञानेनाऽपि चित्तशुद्धिःस्यादितिचेच्चित्तशुद्धौ नध्येयस्योपहितत्वाभावः; प्रयोजकतया स्वीक्रियते प्रमाणाभावात्, किन्तु शास्त्रेण तदर्थतया प्रतिपाद्यत्वं तच्चेदिहाऽस्तितर्हि कथंन-चित्तशुद्धिः स्यात् शास्त्रप्रतिपाद्यमेवहिफलं कर्मणामुपासनादीनांवक्तुमुचितं नतुयौक्तिकम् ॥ अतएवच प्रापञ्चिकैरश्वान्द्रायणादिभिर्निष्कामतया सम्पादितैरपि चित्तशुद्धिरिति संक्षेपः ॥

चतदज्ञातमित्युपासनार्थंधर्मारोपइत्ययौक्तिकमेव (उपहितस्यत्या-ज्यत्वेइष्टापत्ति) रित्यप्यसंगत त्वत्सिद्धांतउपहितस्यत्यागाभावात् महावाक्येपुभागत्यागलक्षणायाःसोयंदेवदत्तइत्यादिवत्सिद्धांतितत्वेनोपाधिमात्रत्यागेतात्पर्यात् । नहिजहल्लक्षणास्वीक्रियते येनोपहितत्यागइष्टःस्यात् अतएवशाखाचंद्रदृष्टांतोपिविषमः शाखावद्विशिष्टत्यागासंभवात्। ननुउपास्यस्यत्याज्यत्वंश्रुत्यैवोक्तं तथाचश्रुतिः यन्मनसानमनुतेयेनाहुर्मनोमतं। तदेवब्रह्मत्वंविद्धिनेदं यदिदमुपासतइतिचेन्न तादृशश्रुतिभिरुपास्यनिषेधाप्रतिपादनात्। पूर्वार्द्धेनयत्प्रतिपादितंमनोवृत्त्यविषयः मनआदिप्रेरयितृ तदेवब्रह्मत्वंविद्धि नेदंप्रेर्यत्वेनानुभूयमानंजीवात्मादिरूपंनविद्धि यत्प्रेरकतत्किमित्यतआह यदिदंसच्चिदानंदाकारंउपासतेवैदिकोपासकाइति। तदर्थः अनुपास्यत्वेऽभिमतेतुद्वितीयेदंकारंनवदेदेव नेदयदुपासतइत्येतावतैवचारिताथ्यात् केवलमनसाऽलभ्यत्त्वान्मनसानमनुतइतिसंगतंकिंचउपास्यस्याब्रह्मत्वेतज्ज्ञानोपासनादिभिश्चित्तशुद्धिरपित्वदभिमतानस्यात्। नचचित्तशुद्धौशास्त्रेणतदर्थतथाप्रतिपाद्यत्वंहेतुर्यथाप्रापंचिकचांद्रायणादिभिर्निष्कामतयासंपादितैरपिचित्तशुद्धिरितिवाच्यं; शास्त्रंहिब्रह्मोपासनयाफलंप्रतिपादयति उपास्यस्याब्रह्मत्वेकथतदुपासनाच्चित्तशुद्ध्यादिक स्यात्। नह्यचांद्रायणंचांद्रायणत्वेनाचरितंफलायालंभवति तस्मादुपास्यस्यब्रह्मत्वमेवश्रुतिसंमतमिति॥

सहस्राक्षे यत्तुउपासनार्थमित्यादिंइतिसक्षेपइत्यत भाग निरस्यति-एतेनयत्त्वित्यादिनाब्रह्मत्वमेवश्रुतिसमतमितीत्यतेन ॥ अथभाव-मार्तंडे (श्लो० २२) अत्रैवशाकराःप्राहुरितिकारिकाविवरणस्थमेकदेशकिंचिदेवभिन्नपाठमादाययत्त्वत्रोक्त (प्रत्यक्षारोपेऽधिष्ठानस्यप्रत्यक्षत्वापेक्षायामपिपरोक्षारोपेतदभावा)दिति-वदसत्, आरोपेपरोक्षतायाएवदुर्वचत्वात् ॥ तदभाववतितत्प्रत्ययोह्यारोप सचायथार्थानुभवरूप यथायथार्थानुभवे प्रत्यक्षादिविभागोनतथासोयथार्थानुभवेऽप्यस्ति येनप्रत्यक्षजन्यज्ञान प्रत्यक्ष अनुमानादिजन्यपरोक्षमितितत्रशक्येतवक्तु। अथपरोक्षस्यारोपइतियद्युच्येततदापिआरोप्यमाणस्यपरोक्षत्वंदुर्लभ, अन्यत्रप्रत्यक्षस्यैवान्यत्रारोपदर्शनात् ॥ नहिविश्वतश्चक्षुष्ट्वादिकमपिप्रत्यक्षं ॥ अथकथंचित्परोक्षारोपसाधनेऽपियेनप्रमाणेनारोपविषयस्यावगमस्तेनैवतदधिष्ठानस्यापिसोऽवश्यमपेक्षित धर्मावगमकमानेनब्रह्मणोप्यवगमस्यस्वीकारेतुसविशेषतासावशेषतामापद्येत ॥ त्वद्रीत्यादर्शयतिचेतिसूत्रतद्विषयवाक्यजातचबाध्येत किंचोपासनार्थधर्मारोपप्रूषे उपासनानिचमनसेतिधर्माणामानसप्रत्यक्षविषयतावक्तव्या। तथासतिनात्रपरोक्षारोप. ॥ ब्रह्मणिचमानसप्रत्यक्षविषयतायाअप्यनूरीकारात्त्वादारोपधारोपप्लव ॥ एतेन (आरोपस्य प्रत्यक्षत्वनियमेप्रमाणाभावाच्च) त्यपिनिरस्त ॥ एवमुक्त्याप्रत्यक्षारोपपरोक्षारोपपदयोः

कर्मधारयस्यैवबोधनेनषष्ठीतत्पुरुषसंभावनाचस्वयमेवापास्ता ॥ यच्च (अप्रत्यक्षेप्याकाशे तलाद्यध्यासाच्च) ति-तन्न ; आकाशस्यमनोगोचरत्वेनरूपवद्द्रव्यत्वात् ॥ अन्यथानीलमिदं-गगनमितिभ्रमोपितस्यात् भ्रमंप्रत्यधिष्ठानसामान्यज्ञानस्यकारणत्वात् तादृशप्रत्यये गगनस्य विषयतयाऽवगाहाच्च ॥ आकाशाप्रत्यक्षेतुनीलमित्येवज्ञायेतनतुनीलंगगनमिति ॥ इदंचगग-नज्ञानंअनुमित्यादिरूपत्वाभावान्मानसप्रत्यक्षरूपमेवमंतव्यं ॥ किंचावकाशरूपेणाप्याकाशं प्रत्यक्षं, अन्यथावकाशोयमित्याद्यभिलापोनभवेत् ॥ नह्यवकाशोभूतांबरेकाशदौवांऽतर्भवि-तुमर्हतीतिनचादृश्यंतर्भावः कल्प्यः नीरूपायाअपितस्याअवकाशात्मनाप्रत्यक्षांगीकारेअंते-रण्डशविषाहन्यायादाकाशस्यैवतदंगीक्रियतां वस्तुतश्चाधिकावकाशमन्दिरमहीधरकंदरदर्दु-रभिवीणापणवाद्यवाद्यप्रभृतिषु महाप्रतिशब्दानुभवादवकाशतारतम्येन तत्तारतम्यानुभ-वाच्चावकाशआकाशरूपएवसिद्ध्यति नदीरूपः तस्याः शब्दगुणकत्वाभावात् "प्रतिध्वनिर्वि-यच्छब्द" इतितार्किकैरप्यंगीकाराच्च ॥ यत्तु (अपरोक्षेअभिलापनियमेप्रमाणाभावात्स्वर्गा-द्यभिलापाभावप्रसंगाच्च) ति-तन्न ; ज्ञातेएवाभिलापनियमः स्वीक्रियतेनत्वपरोक्षमात्रे ॥ प्रकृतेअवकाशज्ञानंचनानुमितिः हेतोस्तद्व्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानयोश्चाभावात् ॥ नापि-शाब्दं श्रवणाजन्यत्वाच्चक्षुरादिजन्यत्वाच्च नाप्युपमित्यादिरूपं प्रमाणांतराणांप्रत्यक्षादिषुनि-क्षेपांतर्भावस्यसांख्यपातंजलकाणादादिबहुवादिसंमतत्वात् सादृश्यज्ञानाद्यऽजन्यत्वाच्च ॥ अतःपरिशेषात्प्रत्यक्षमेव ॥ तस्याप्यनङ्गीकारेत्यज्ञातत्वादवकाशाद्यभिलापउच्छिद्येतैव ॥ स्वर्गादिकंतुशब्दादिमानांतरावगतमितिनतत्राभिलापोच्छेदः ॥ अत्रसहस्राक्षेऽभिलाप-

---

यत्तु उपासनार्थं धर्मारोपइत्ययौक्तिकम् नहिशावब्रह्मप्रत्यक्षं यस्मिन्नन्यतीधर्मआरो-प्यते इत्युक्तम्-तन्न; प्रत्यक्षारोपेऽधिष्ठानस्य प्रत्यक्षत्वापेक्षायामपि परोक्षारोपे तदभा-वात् ॥ आरोपस्य प्रत्यक्षत्वनियमे प्रमाणाभावाच्च ॥ अप्रत्यक्षेऽप्याकाशे तलाद्यध्यासाच्च ॥ यत्तु अवकाशरूपेण वस्तुसामर्थ्यादेवतस्य प्रत्यक्षत्वम् अन्यथाऽवकाशायभिलापोच्छेद-प्रसङ्गादिति-तन्न; अपरोक्षेऽभिलापनियमे प्रमाणाऽभावात्स्वर्गाद्यभिलापाऽभावप्रसङ्गाच्च ॥ आकाशं साक्षात्करोमीत्यप्रत्ययात् आकाशंनपश्यामीतिप्रत्ययाच्च चाक्षुषमानउद्भूतरूपस्य हेतुत्वमितिनियमविरोधाच्च यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वप्रत्ययवेद्योऽस्मिन्ब्रह्मरूपेण्यवस्थितइत्या-दिश्रुतिस्मृतिभिः अस्तिघटः इत्यादिसत्ताद्यवगाहिप्रत्यक्षेणच ब्रह्मणः प्रत्यक्षत्वनिश्चयाच्च ॥ पराञ्चिखानिव्यतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात्तस्मात् पराङ्पश्यतिनान्तरात्मन्निति निरुपाधिकब्रह्मज्ञानाऽ-भावंसंसारिणामाह अतएवोत्तरत्र-कश्चिद्धीरःप्रत्यगात्मानमैक्षदिति । प्रत्यगात्मदर्शनमेवसाधन विशेषसाध्यमित्याह ॥ यत्तूपहितस्य त्याज्यत्वेन पुत्रादिवत्त्याज्यापत्तिरिति ॥ तत्तु इष्टापत्त्या परिहियते ॥ अतएव नेदंयदिदमुपासते इतिसंगतम् ॥ कथंतर्हि तज्ज्ञानेन चित्तशुद्धिरन्यथा प्रापञ्चिकज्ञानेनाऽपि चित्तशुद्धिःस्यादितिचेच्चित्तशुद्धौ ध्येयस्योपहितत्वाभाव ; प्रयोजकतया स्वीक्रियते प्रमाणाभावात्, किन्तु शास्त्रेण तदर्थतया प्रतिपाद्यत्वं तच्चेदिहाऽस्तितर्हि कथंन-चित्तशुद्धिः स्यात् शास्त्रप्रतिपाद्यमेवहिफलं कर्मणामुपासनादीनाञ्चक्तुमुचितं नतुयौक्तिकम् ॥ अतएवच प्रापञ्चिकैश्चान्द्रायणादिभिर्निष्कामतया सम्पादितैरपि चित्तशुद्धिरिति सङ्क्षेपः ॥

इतिवक्तव्येऽभिलापइत्येवमुहुरुक्तिस्तुलेखादिप्रमादः ॥ यत्तु (आकाशंसाक्षात्करोमीति
प्रत्यय(वि)त्यादितदपिरभसभग्नं अवकाशंसाक्षात्करोमीतिप्रत्ययात् ॥ अवकाशंनपश्यामी
तिप्रत्ययाच्च ॥ सचाकाशानतिरिक्तइत्युक्तंप्राक् ॥ किंच चंद्रिकानिर्मलितमाकाशंपश्य
इदं. पश्यामीत्यादिव्यवहारादाकाशप्रत्यक्षमसंदिग्धमेव ॥ अतएवश्रीभागवते (स्क० १०
अ०.१७ वा० २० श्लो० ४४) खं शोभेतनिर्मेघमित्यादौतचाक्षुषंवर्ण्यते शोभायाश्चक्षुर्ग्रा
ह्यत्वात् । एवंअनार्षग्रंथेष्वपिखमिवजलंजलमिवखं इतिकुवलयानंदस्थोपमेयोपमोदाहरणे॥
जलमिवाकाशनिर्मलंदृश्यतइतिवर्ण्यते ॥ कालिदासोऽपिरघुवंशे (स० ३ श्लो० १२)
प्रति.प्रतीत प्रसवोन्मुखींप्रियांददर्शकालेदिवमभ्रितामिवेतिगगनचाक्षुषंवर्णयति ॥ घटखर्प
रोपिस्वखंडकाव्ये-मेघावृतं निशिनभातिनभोवितानं इतितदेवनिरूपयति ॥ मेघावृत
त्वाद्रात्रौप्रत्यक्षंनभवतीत्युक्त्यातदनावरणेदिवाचप्रत्यक्षंभवतीतिलभ्यते ॥ एवमन्यत्रापि
प्रामाणिकप्रयोगाःप्रेक्षणीयाः ॥ यस्तुचाक्षुषमात्रउद्भूतरूपस्यहेतुत्वमितिनियमउक्तः सन
संगच्छते; संयोगादिचाक्षुषेकर्मजातिचाक्षुषेचव्यभिचारात् । नचसमवायस्वसमवायिसम
वायान्यतरसंबंधेनरूपवत्त्वनियामकमितिवाच्यं; समवायानभ्युपगमात् रूपचाक्षुषेव्यभि
चारानपायाच्च ॥ नचद्रव्यचाक्षुषमात्रंप्रतिहेतुत्वंकल्प्यतइतिवाच्यं; चाक्षुषमात्रइतिस्वो
क्तिबाधात् तार्किकसंमतद्रव्यव्यवस्थायास्त्वयानिरासाच्च ॥ धूलिपटलार्कबिंबचक्रानिराका
राविचाक्षुषेव्यभिचाराच्च ॥ भट्टानुयायिनात्वयातमसिद्रव्यतायाः स्वीकारेणतच्चाक्षुषे
व्यभिचारोपिविचार्यः, तत्ररूपोद्भवानुद्भवयोर्निर्णयशरणत्वात् अतःपूर्वोक्तप्रतीतिबलेनां
तरिक्षप्रत्यक्षस्यप्रत्याख्यातुमशक्यतयालाघवान्मूर्तंचाक्षुषंप्रत्येवोद्भूतरूपस्यहेतुत्वमास्थीयतां
सामान्यतस्त्वदुक्तिनियमांगीकारेऽभावचाक्षुषेव्यभिचारोपिमूलेदर्शितः ॥ नचतत्रापिस्वा
श्रयविशेषणतासंबंधेनरूपमस्त्येवेतिवाच्यं; अनवच्छिन्नविशेषणतायाअसंभवात् । अंबरेषु
दिराणांतिमिरादेश्चाभावचाक्षुषेतेनसंबंधेनापिरूपस्याभावाच्च ॥ कथंचित्तत्ररूपसाधनेऽन्त
रिक्षचाक्षुषमप्यक्षुण्णं; अतिरिक्ताभाववादेप्यभावप्रत्यक्षस्याधिकरणप्रत्यक्षापेक्षत्वाच्च ॥
नचनियमशरीरेभावचाक्षुषमात्रइतिकल्प्यं; पूर्वोक्तदोषानपायात् भावनिर्वचनानुपपत्तेः
स्वयमेवतृतीयश्लोकविवरणेभवतावतारणाच्च । तस्मादाकाशंमानसचाक्षुषप्रत्यक्षविषयताया-
अनपायात्तत्रास्तुमायिकनीलिमादिप्रतीतिर्नतुत्वदभिमतेसर्वथानिर्विशेषेब्रह्मणिविशेषारोपः
कथमप्युपपद्यते ॥ यत्तुपरसाक्षात्त्वादिनिश्चयाबलत्वं तदपिनप्रकृतोपयोगि ॥ दृष्टांतेशा-
खारुंधत्योरुभयोस्तुल्यंप्रत्यक्षम् । किंतुतारायामरुंधत्यवस्थानाभावेऽपितत्रसाऽऽरोप्यते ॥
प्रकृते चारुंधतीवद्धर्मोप्युपासकानां प्रत्यक्षविषयानन्तुशाखावद्ब्रह्मेतिदोषमापादितेब्रह्मणो-
ज्ञानिप्रत्यक्षताबोधकश्रुत्यादेरनुपयोग ज्ञानिनामारोपकत्वाभावात् ॥ ईक्षणश्रुत्यादेरहमि-
त्यादिप्रत्ययपरत्वाद्ब्रह्मणश्चाक्षुषादिविषयत्वस्य सिध्यति । धर्माणांतुतद्विषयत्वंसि-
द्धमत.नाम्नारुंधतीयप्रारोपः संभवति ॥ आविर्भावतिरोभावान्वयभाविन.षड्भावविका-
रान्स्वतंत्रान्मन्यमानस्यतवमतेउत्पत्त्यनंतरंभवत्यपरात्रास्मीतिप्रत्ययोपिभावविकारत्वयानप्र-
त्यक्षसाधकोभविष्यति ॥ यदिचनाम्नाप्रारोप्यमाणधर्मेष्वरावव्यप्रत्यक्षत्वमेवोक्तश्रुत्या-
दिनाबोध्यत इतिब्रूयांस्तर्हिरमर्दानस्मन्मतसिद्धतयाकर्णश्रवणादिसाधनोपदेश

ह्नकगुरुशास्त्रादीनांवैफल्यंचापद्येत ॥ तथाचार्ये-शाबरभाष्यादिप्रसिद्धआभाणकः ॥ अर्के चेन्मधुविंदेतकिमर्थंपर्वतंव्रजेत् । इष्टस्यार्थस्यसंसिद्धौकोविद्वान्यत्नमाचरेदिति ॥ अक्के दितिपाठेअक्कोअह्नकोणइतिवदंति ॥ एवंचसाक्षात्कारफलकोपासनानामप्यनुपयोगात्कृतं तदर्थंधर्मारोपइतिकल्पनयाऽपि ॥ किंचब्रह्मणःसर्वप्रत्यक्षत्वेऽधोक्षजशब्दव्याकोपः "परा ञ्चिखानिव्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यतिनांतरात्मन्" इतिकठतुर्यवल्लीस्थवाक्यविरोध श्चस्यात् ॥ तदर्थस्तुखानींद्रियाणिपराञ्चिपराक्अञ्चंतिगच्छंतीतिपराञ्चि ॥ यतःस्वयंभूः परमेश्वरः व्यतृणत् स्वसाक्षात्काररशक्तिहरणेनतानिहिंसितवान् ॥ तस्मात् पराङ्बहिःप्रापं चिकविशेषानेवजीवस्तैःपश्यति ॥ नअंतरात्मन् परमेश्वरेस्थितविशेषांस्तदभिन्नान्पश्यति संदृशइत्यादिश्रुत्यंतरैस्तस्याद्दश्यत्वात्॥ अंतरात्मन्परमात्मानमेवनपश्यतीत्यन्ये। एवंचतद्ध र्माणामारोपितत्वंतस्यशास्त्रावत्प्रत्यक्षत्वंचेत्युभयमपिविरुद्धम् ॥ अतएव "कश्चिद्धीरःप्रत्य गात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्" इतितदुत्तरार्द्धेकश्चिद्दुर्लभःधीरःयोगादिसाधनै दुःखंसोढ्वानदीःप्रतिस्रोतोवाहयितुमिवेंद्रियाण्यंतर्मुखानिकर्तुंसमर्थःप्रत्यगात्मानंवल्लीत्रयोक्तंपरंब्रह्मऐक्षत् प्रागीक्षितवान् इदानींचेक्षते ॥ यआवृत्तचक्षुःपुनःप्राप्तभगवदनुभवशक्तिकत्वादलौकिकचक्षुष्कःभगवत्प्रवेशलक्षणमोक्षंचेच्छन् इतिसर्वप्रत्यक्षाविषयत्वमेवदृढी क्रियते ॥ अत्रप्रत्यगात्मपदस्यनिरुपाधिकब्रह्मपरत्वेत्वावृत्तचक्षुरीक्षणीयतयासविशेषत्वा पत्तिः, त्वन्मतेदर्शनातिरिक्तमोक्षाभावात्तदीक्षकस्यामृतत्वेच्छाविरोधश्चस्यात् । किंच शास्त्रायामिथारोपोनिरुपाधिकब्रह्मण्येवोपाधिभूतधर्माणांत्वयावाच्योनतुसोपाधिके, अनारोपितोपाधेरेवासंभवात् । यदिचोपासनाधिकारिणांससारिणांनिरुपाधिकमप्रत्यक्षंतदोक्त दोषस्तदवस्थएव; 'भद्रांकिलभनेपरां आत्मारामाश्चमुनय'इत्यादिमानसिद्धायाज्ञानोत्तरपर भक्तेस्त्वया-नंगीकारेणतत्साक्षात्कारिणांज्ञानिनामुपासनानुपयोगात् उपासनापेक्षाणांसा-क्षात्काराभावाच्च ॥ एवंचोपासनाएवनिर्विशेषवादे उच्छिद्येरन् । एतेनपरांचिखानीत्यादि-साध्यमित्याहेत्यंतनिरस्तं ॥ यच्चयत्तूपहितस्येत्यादि इति सगतमित्यंतंतदप्यसगतं; तथा-सतिपुत्रादिदिविश्वेरपिवैराग्यमेवमुमुक्षोःकर्तव्यतयात्वन्मतउपदिश्येत, नतूपासनाध्याना-दयः ॥ नचतत्त्वमस्यादिनातस्यहेयत्वसिद्धिःशंक्या; तत्रभागत्यागांगीकाराद्धुपाधिमात्रस्य-त्यागसिद्धेर्वशिष्टस्यत्यागासिद्धेश्च ॥ अतएवचंद्रवन्निर्गुणस्यज्ञानायशाखावद्दर्शितमुपहितं-विशिष्टेनत्याज्यतद्रूतिवत्सिद्धांशेदीयमानःशाखाचंद्रदृष्टांतोपिमहावाक्यविरुद्धः ॥ प्रसह्यत-स्यहेयत्वांगीकारेहेयत्वावचनाच्चेतिसूत्रव्याकोपः ॥ नापिपुत्रैषणावित्तैषणादेरिवेश्वरैष-णायाअपित्यागबोधकंकिंचित्प्रिवाक्यमस्ति ॥ यदिक्वापिवेदेपुत्रादशार्थकंवाक्यमभ-विष्यत्तर्हिसर्ववेदज्ञआचार्यस्तथासूत्रयिष्यत् ॥ "तदेवब्रह्मत्वंविद्धिनेदंयदिदमुपासते" इतितलवकारवाक्यस्यतुतत् निर्विशेषमेवब्रह्मत्वंजानीहि नेदं यत् उपासका उपासत इत्यर्थोनभवति तच्छब्देननिर्विशेषपरामर्शायोगात् ॥ किंतु "यद्वाचानभ्युदितंयेन वागभ्युद्यते" इत्यादौ "यत्प्राणेननप्राणितियेनप्राणःप्रणीयते" इत्यंतेपूर्वार्धपंचकेयच्छब्द-द्वयेनोक्तमेवतदापरामृश्यते ॥ तच्चवागादींद्रियबलागम्यंवाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रप्राणानपेक्षतया-ऽभिवादनमननदर्शनश्रवणप्राणनकर्तृ वागाद्यनभादिकर्मकाभिवदनमननादिकर्तृसर्वप्रेरकं

चसंविशेषमेवपूर्वमुक्तं ॥ अतःप्रथमेदंशब्देनसंनिकृष्टस्यवागादेःप्रेर्यस्यैवपरामर्शउचितोन मुख्यबलस्य अप्रकृतत्वात् ॥ तावकार्थेचद्वितीयमिदंशब्दंनैवब्रूयादतोमूलोक्तएववाक्यार्थः उपास्यस्याब्रह्मत्वेचतदुपासनध्यानादिनाचित्तशुद्धिर्नस्यात् उपहितत्वस्यमायिकत्वात् ॥ अथमायिकस्यापितस्योपहितत्वाभावश्चित्तशुद्धावप्रयोजकश्चेन्मायिकविशेषयुक्तपुत्राद्युपासध्यानादिनापिसाकुतोनस्यात् अधिष्ठानस्यशुद्धस्योभयत्रतौल्यात् ॥ मायिकविशेषाणांमोहहेतुत्वमितिचेत्तदप्युभयत्रतुल्यं ॥ अथाविशेषेपिशास्त्रबलात्तदुपासनादितः फलंचांद्रायणादेतइवेतिचेचांद्रायणादिफलप्रदस्त्वीश्वरएवफलमतइतिन्यायात् ॥ नतुजडंचांद्रायणादिकं तद्विधायकशास्त्रंवास्वतःफलंसमर्पयति ॥ उपहितस्यापिमिथ्यात्वेतदुपासनादिफलंक.समर्पयेत् ? नतावदीश्वरः, अब्रह्मत्वात् ॥ नापिस्वयमेवोपासनादिकं, उक्ताधिकरणविरोधात् ॥ अतःकथंचित्तशुद्धिःस्यात् ॥ किंचशास्त्रंब्रह्मोपासनातएवफलंबोधयति "तन्महइत्युपासीत महान्भवती" त्यादौनत्वब्रह्मोपासनया ॥ नह्यचांद्रायणंचांद्रायणतया आचरितंनिष्काममपिचित्तशुद्धिहेतुर्भवति। अस्माकंतुचांद्रायणादिकमपिब्रह्मरूपमेवनतुमायिकमितिनास्मान् प्रतितथावक्तव्यं, किंच "तंयथायथोपासतेतदेवभवति" इतिबृहदारण्यकादिषुब्रह्मणएवतत्तदुपास्यरूपभावःश्रूयतेऽतोप्युपास्यस्यनाब्रह्मत्वं ॥ एतेनकथंतर्हीत्यादिसंक्षेपइत्यंतमपास्तम् ॥

यत्तुपाण्याद्यभावे आनंदमात्रपाण्याद्यभावःकैमुतिकन्यायसिद्धइत्यादिप्रलपितं, तत्तु पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिविरोधादुपेक्ष्यं; श्रुतेर्मायिककरादिप्रतिपादनपरत्वंतु पूर्वमेवनिरस्तं तस्मात्तादृशश्रुतिभिःसर्वविरुद्धधर्माश्रयत्वेनालौकिकत्वं ब्रह्मणिप्रतिपाद्यते। तथाचश्रुतयः— "अपाणिपादोजवनोग्रहीतापश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णः।अशरीरंशरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितं । महांतंविभुमात्मानंमत्वाधीरोनशोचति ॥ अनेजदेकंमनसोजवीयोतद्धावतोऽन्यानत्येतितिष्ठत् इत्याद्याः ॥

सहस्राक्षे विपक्षेबाधकमित्यादिनेतीत्यादिश्रुतिभ्यइत्यंतं भागंनिराकुर्वंति । यत्तु पाण्याद्यभावइत्यादिनातिष्ठदित्याद्यादृत्यंतेन ॥ अयमर्थः-संक्षेपश्लोके यत् (नहिसुखं संस्थानवद्दृश्यते) इतिग्रहणमानंदाकारत्वेबाधकमुक्तं-तन्न; प्राक्समर्थितायाः श्रुत्यादिसंमतायास्तस्यानंदमूर्तितायालौकिकप्रत्यक्षविरोधमात्रेणबाधस्यायोगात् ॥ अन्यथा लोकेनिर्विषयंनिष्कारणंनिरधिकरणंचज्ञानंनदृष्टमितिज्ञानरूपस्यब्रह्मणोऽपिसविषयत्वजन्यत्वस्वातिरिक्ताधिकरणवृत्तित्वादिकंदुर्वारंस्यात् ॥ किंच सुखमपिलोकेजडंस्वातिरिक्ताधिकरणकमंत.करणेनोपलभ्यमानंचदृष्टमितिब्रह्मणिसुखरूपत्वांगीकारेतथात्वमनपनोद्यंभवेत्॥ तान्नासिद्धस्यनबाधःकेवलयुक्त्यानाक्यइतिचेत्वत्सिद्धाऽऽनंदाकारतापिनवारणीया ॥ किंच दशमस्कंधेअक्रूरस्तुतौ (अ० ४० श्लो० २९) नमोविज्ञानमात्रायसर्वप्रत्ययहेतवे । पुरुषेशप्रधानायब्रह्मणेऽनंतशक्तये ॥ इत्यत्र "विज्ञानमेवमात्रामूर्तिर्यस्यतस्मै अतएवसर्वप्रत्ययहेतवे समस्तज्ञानकारणाय" इतिव्याचक्षाणेन श्रीधरस्वामिनाप्यक्रूरदृष्टायामूर्तेर्ज्ञानात्मकत्वंव्यक्तमुक्तं॥ अलौकिकेब्रह्मणिज्ञानस्यसंस्थानवत्त्वेसत्यानंदस्यापितत्कुतोनस्यात् ॥

अधिकृतु साधितमधस्तात्-यत्तुपाण्याद्यभावेइत्यादि बोधयतीत्युक्तं तदप्यविचारचारु ॥ अर्दोआद्यजन्तमप्यङ्गशब्दमङ्गीकृत्याख्यविनोऽप्यभाववदन् किं ब्रह्माभावकुमुद्वतोसि ? ॥ अथभावप्रधान सइतिचेदवयवाभावादेवतदभाव सिद्धेस्त्। अवयव्यभावबोधकस्तु शब्दोपिवस्तुतोनास्तीतिफलित मस्तुतेऽर्थ ॥ यानिचनिषेधकानिवाक्यान्युक्तानितेपुलौकिकाना पाचभौतिकाना स्वप्रेरकभिन्नानामेवतेषाप्रतिषेध सामान्यत पाणिपादशब्दोच्चारणे तेषामेवलोकदृष्टानामुपस्थिते ॥ लौकिकानामेवनिषेधइति तुलत्रापिसमत ॥ स्वस्मतेतेषामलौकिकानामेवाभावात् ॥ विधीयमानानित्वलौकिकान्येव ॥ यद्वलोकेभवनमालोक्यदृष्टतद्वलौकिक ॥ नहिलोकेक्कापिकोपिचेतनोविश्वतश्चक्षुर्विश्वतोमुख सर्वत पाणिपादातो वाव्यालोकित ॥ ननुतथापिसर्वथालोकविरुद्ध बुद्धिकथकारमारोहतु यद्ब्रह्मण सर्वत्रैव पाणिपादादिसर्वाकारवैशिष्ट्यमितिचेदुच्यते ॥ व्यापकेब्रह्मणि शतेपञ्चाशदादिन्यायेनसर्वाकाराणालितानविरुद्धा ॥ यथाशते तन्न्यूनानवनवतिपर्यंता सर्वाअपिसंख्यानिविशते । तथा व्यापकेस्वाभाविकसर्वधर्माश्रयेब्रह्मणि सर्वाण्यपिपरिमाणानि तत्तत्परिमाणका सर्वेप्याकाराश्चस्वाभाविका समाविशन्त्येव ॥ अतोयउपासकोयदा यामाकृतिभावयति तदातामेवाकृतिमभिव्यक्तीकृत्य तत्समीपनयति, तद्यथायथेतिश्रुते येयथामाप्रपद्यतेतास्तथैवभजाम्यहमितिभगवद्वाक्यात् ॥ (स्कंध ३ अ० ९ श्लोक ११) यद्यद्धियातउरुगायविभावयति तत्तद्वपु प्रणयसेसदनुग्रहायेति तृतीयस्कंधनवमाध्यायेब्रह्मस्तुतौ कथनाच्च ॥ अतएवानन्तरूपश्रुति ससर्वनामासचसर्वरूप । अनन्तरूपोनतश्रीर्जितमन्युर्भयापह । नमोस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये इत्यादिकचसगच्छते ॥ दृश्यतेचलोकपिकतिचिद्वस्तुनिसर्वत सर्वाकाराणि महाशिलामहादारुप्रभृतीनि ॥ तद्यथा-महाशिलायागवाश्वगजाद्य सर्वेऽप्याकारा सर्वत्र सति ॥ अतएवयस्मात्तदशादश्वाकृतिकारुरुद्दिधीर्षति, तर्हिभागावरापसारणेनतामेवततोऽभिव्यनक्ति ॥ यदिचाश्वाकृतियादिचगजाकृतिमितरावाययामुद्दिधीर्षतितावामेवशक्तोतिवत एवोद्धर्तुं ॥ एवदारुविषाणादावप्यवधेय ॥ नचकारुणानिर्मितासानतत्रपूर्वमासीदितिशक्य, धातुरसेनेवसजलमृदादिचूर्णेनेववातत्रगवाद्याकृतेर्निर्माणस्याभावात् ॥ किंतुशिलायाअंशावरापसारणेनकारणेस्थितेवसाततोऽभिव्यक्तैवक्रियते अतोभिव्यञ्जनमात्रेतत्रपुरुषव्यापारोपसारणरूपोनतुनिर्माणम् ॥ तस्मात्सतिशिलादिषुसर्वत्रैवसर्वेऽप्याकारास्तदापरमेश्वरेकुतो-

---

विपक्षेबाधकमाह-यतोनहीति ॥ पाण्याद्यभावे आनन्दमात्रपाण्याद्यभाव कैमुतिकन्यायसिद्धइत्यभिप्रेत्याऽङ्गाऽभावमेवाहाङ्गाभावगिरइति ॥ शुद्धाऽङ्गशब्दस्याऽर्शआद्यजन्ताङ्गशब्देनैकशेषेऽभावशब्देनसमास ॥ तेनावयवावयव्यभावबोधकशब्देभ्यइत्यर्थ ॥ तथाहि-अपाणिपादोजवनोग्रहीतापश्यत्यचक्षु सशृणोत्यकर्ण । अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणम् अशरीरशरीरेषु अप्राणोह्यमना शुभ्र नतस्यकार्यंकरणचविद्यते इत्याद्या श्रुतयस्तदभावबोधयन्ति ॥ अङ्गाऽभाव सर्वविशेषाभावोपलक्षक ॥ निष्कलनिष्क्रियशान्त नचक्षुषागृह्यतेनापिवाचा यन्मनसानमनुते अनेजदेकम् । नेहनानास्तिकिञ्चन नेतिनेतीत्यादिश्रुतिभ्य ॥

नतेस्यु ॥ इयांस्तुविशेष प्रस्तरादेर्जडत्वादितराभिव्यञ्जकापेक्षा भगवांस्तुज्ञानघन सर्वशक्तिरभिव्यनक्तिभक्तिमतामभिमतान्स्वयमेवतास्ताश्चाकारानिति ॥ भगवत सर्वत्र स्वाभाविकसर्वाकारताज्ञापनायैवनृसिंहावतारेस्तंभादाविर्भावोयुगपदुभयाकारधारणच ॥ एतदेवाभिप्रेत्योक्तत्तन्नामसुश्रीमदाचार्यचरणे ॥ महानुभाव साकार सर्वाकारप्रमाणभूरिति ॥ एवच स्वाभाविकसर्वाकारशालितया अपाणिपादइतिश्वेताश्वतरवाक्यस्यातिरिक्तपाणिपादादिराहित्येऽपितदनपेक्षसार्वत्रिकगमनादानादिस्वाभाविकसर्वकर्मत्वबोधक ॥ अतएव सर्वकर्मेतिशाण्डिल्यविद्याश्रुति ॥ नतुनिर्विशेषतासाधयितुतदीष्टे जवनत्वादिविरोधात् शबलपरत्वेपाण्यादिनिषेधायोगाच्च ॥ किंच निर्विशेषपरत्वे एतदुत्तरार्द्धे "सवेत्तिवेद्य" इतिबाध्येत, वेद्यस्यजगतोविवर्तरूपतयातस्य तज्ज्ञानायोगात् ॥ शबलपरत्वेतु "नचतस्यवेत्ता" इतिपीड्येत, तस्याप्यवेदने उपासनाऽसंभवापातात् निर्विशेषेऽनेनपाण्यादेर्निषेधस्यासिद्धेश्च अरूपवत्सूत्रविचारेप्रागुक्त सर्वकर्मेतिश्रुत्यर्थस्यैकदेशिबादर्यौडुलोमिकाशकृत्स्नादिसमतोनतुव्यासाभिमत । सिद्धान्तेतुस्वभावत सर्वाणिकर्माणियत्रैत्येवार्थस्तत्रैवाभिमाधिकरणेपुदर्शित ॥ यच्च बृहदारण्यकपञ्चमाध्यायाष्टमब्राह्मणस्थमचक्षुष्कमश्रोत्रमित्यादिवाक्यमुक्त तदपि लोकवदतिरिक्तभौतिकचक्षुरादिनिषेधक उक्तयुक्ते ॥ नतुनिर्विशेषतासाधक तत्रैवाग्रेसूर्यचन्द्राकाशभूमिसर्वकालनद्यादिप्रशासकत्वादीनलौकिकविशेषानुक्त्वा समासौ "तद्वाएतदक्षरगार्ग्यदृष्टद्रष्ट्रऽश्रुतँश्रोत्रऽमतमतृ" इत्यादिनाऽतिरिक्तचक्षुश्रोत्रादिनिरपेक्षद्रष्टृत्वश्रोतृत्वाद्यलौकिकधर्माणामाकाशोपादानतायाश्चकथनात् ॥ अस्थूलादिवाक्यमधिकरणप्रेचिंतयिष्याम ॥ कठद्वितीयवल्लीस्थ "अशरीरशरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थित। महान्तविभुमात्मान मत्वाधीरोनशोचति" इतिवाक्यमपिस्वातिरिक्तानवस्थभौतिकशरीरमात्रनिषेधक नतुस्वाभिन्नाकाराभावसाधक अनन्तरूपश्रुते । छान्दोग्यतैत्तिरीयादिषु "मनोमय प्राणशरीरोभारूप सत्यसकल्पआकाशात्मा ॥ आकाशशरीरब्रह्म" इत्यादिश्रवणाच्च ॥ नापिनिराकारत्वतत सिध्यति, आशरीरवाक्यात्पूर्वं "अणोरणीयान्महतोमहीयान् ॥ आसीनोदूरव्रजति" इत्यादिश्रवणात् ॥ अव्यवहितोत्तरऋचि "तस्यैषआत्मा वृणुतेतनूस्वा" इतितनुमत्वश्रवणात् । अग्रेब्रह्मक्षत्रभोगाम्नानाच्च ॥ "अप्राणो ह्यमना शुभ्रोह्यक्षरात्परत पर " इतिद्वितीयमुंडकप्रथमखंडवाक्यमपिजीववत्कार्यरूपप्राणमनआदिवैशिष्ट्यतस्यनिषेधति अव्यवहितोत्तरर्चि "एतस्माज्जायतेप्राणोमन सर्वेंद्रियाणिच" इति प्राणादीनातत्कार्यत्वकथनेनतस्यतादृशप्राणादिमत्त्वानुपपत्ते ॥ नतुसर्वथानिर्विशेषतापर पूर्वोत्तरमन्त्रयो कर्तृत्वादिश्रावणात् उत्तरमन्त्रादग्रिमएवमन्त्रे "अग्निमूर्द्धाचक्षुषीचन्द्रसूर्यौ दिश श्रोत्रवाग्विवृताश्चवेदा । वायु प्राणोहृदयविश्वमस्यपद्भ्यापृथिवीह्येषसर्वभूतान्तरात्मा" इतिरूपोपन्यासाच्च ॥ नचारोपितवर्दितवाच्य, औपचारिकत्वस्यप्रकृत्यादावपिसंभवेन अदृश्यत्वाधिकरणविरोधापातात् ॥ नतस्यकार्यमितिश्वेताश्वतरवाक्यंतु भिन्नकार्यस्यजीववत्कर्तव्यस्यचतद्वदिंद्रियादेश्चनिवारकमितिनिर्णीतप्राक् ॥ एतेनैव (अंगाभाव सर्वविशेषाभावोपलक्षक) इत्यपास्त ॥ निष्कलंनिष्क्रियमितिबृहदारण्यकवाक्यंतु लोकवदिंद्रियादिपरतन्त्रक्रियाप्रतिषेधक निरवद्यत्वनिरंजनत्वाभ्यांतत्रैवसेतुत्वादिकथनाच्च ॥ निष्क्रियमितित्वशुद्ध ॥

"नचक्षुषागृह्यतेनापिवाचानान्यैर्देवैस्तपसाकर्मणावा" इतितृतीयमुंडकप्रथमखंडगाक्य-मपितपःकर्मसाहचर्यादासाकीनचक्षुरादिबलेनाग्राह्यत्वपरं नतुनिर्विशेषतासाधकं ॥ तदुत्तरार्द्धएव "ज्ञानप्रसादेनविशुद्धसत्वस्ततस्तुतंपश्यतेनिष्कलंध्यायमानः" इतिज्ञानिनोध्येयत्वदृश्यत्वकथनात् तत्रपूर्वोत्तरभागेरूपवर्णत्वकर्तृत्वादिवद्धलौकिकविशेषश्रावणाच्च ॥ यन्मनसेतितलवकारवाक्यंतु ब्रह्मकेवलमनोबलेनमंतुमशक्यं मननेजीववदतिरिक्तमनःसाहाय्यानपेक्षंवाब्रह्मेत्यर्थकमितिसूचितंप्राक् ॥ "अनेजदेकंमनसोजवीयोनैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्शत् । तद्धावतोऽन्यानत्येतितिष्ठत्तस्मिन्नपोमातरिश्वादधाति ॥ तदेजतितन्नैजतितद्दूरेतद्वन्तिके" इतीशावास्यवाक्यंब्रह्मणिसर्वविरुद्धमाश्रयत्वबोधकं अनेजनात्विज्ञनीयस्त्वादेरन्योन्यविरुद्धत्वात् ॥ नतुनिर्विशेषतापरंस्पष्टमलौकिकधर्माभिधानात् ॥ ननुधर्माणांविरुद्धत्वंहियुगपदेकाधिकारणावृत्तित्वं तथासति ब्रह्मणिकथंतत्सामानाधिकरण्यमिति चेत् लोकदृष्ट्यैवविरुद्धानांधर्माणामाश्रय.सइतिजानीहि ॥ दृश्यतेहिकार्येष्वितरेतरव्यधिकरणतयादृष्टानामपिधर्माणांकारणेसामानाधिकरण्यं । यथालवणसितापक्वापक्वमार्कंदपिचुमंदफलादिषुक्षारमधुराम्लतिक्तादेरेकैकस्यैवसत्वेनपरस्परवैयधिकरण्येऽपि पृथिव्यांतेषांसर्वेषां कार्यदृष्ट्याविरुद्धानामपि युगपदेकाधिकरण्यं ॥ तथाजीवजडादिवृत्तेरन्योन्यविरुद्धस्याऽप्येजनानेजनादेर्ब्रह्मण्यविरोधमवधारयेतिसंक्षेपः कठवल्लीषुचतुर्थवल्लीस्थाया "यदेवेहतदमुत्रयदमुत्रतदन्विह । मृत्यो.समृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यति । मनसैवेदमाप्तव्यं नेहनानास्तिकिंचन । मृत्योःसमृत्युंगच्छतियइहनानेवपश्यति" इतिश्रुतेस्त्वयमर्थः यदेवधर्मजातंइहप्रपंचेस्तितत्सर्वं अमुत्रब्रह्मण्यस्ति ॥ एवकारोऽयोगव्यवच्छेदकः साकल्ये पर्यवस्यति ॥ यत् अमुत्रब्रह्मणिधर्मजातमस्ति तदेवअनुपश्चादिहतत्कार्यप्रपंचेनुवृत्तमस्ति पृथ्वीगंधादिकमिवयदादौ ॥ मृत्योर्देवताविशेषान्मृत्युंमरणंस आप्नोति ॥ सकः यइहजगतिब्रह्मणिनानानेवद्वैतमिवपश्यति । ननु विरुद्धसर्वधर्माश्रयस्तत्कथंज्ञेयमित्यतआहमनसैवेति मननवताहृदैव इदंब्रह्माप्तव्यं ॥ सर्वधर्माश्रयेधर्मधर्मिभावात्प्राप्तंद्वैतंवारयतिनेहेति । इहब्रह्मणि किंचनापि नानानास्ति यइहब्रह्मणि तद्धर्माणांद्वैतमिवपश्यति सोप्युक्तं दुष्फलमाप्नोतीतिनपौनरुक्त्यं ॥ एतेन तत्समानानुपूर्वीकंबृहदारण्यकवाक्यमपिव्याख्यातं ॥ अतएतदपिद्वैताभावमेवबोधयति नतुविशेषाभावं । पूर्वापरमंत्रेष्वलौकिकानां तेषांसिद्धेः ॥ नेतिनेतीतिमूर्तामूर्तब्राह्मणवाक्यंतु प्राग्व्याख्यातं ॥ तस्मादपाणिपादइत्यादिश्रुतिभिर्लोकदृष्ट्याविरुद्धानां सर्वेषांधर्माणामाश्रयत्वमेवतत्रबोध्यते ॥ मूलेआद्यादइत्यनेन "आसीनोदूरंव्रजति ॥ अणोरणीयान्महतोमहीयान ॥ अतः परंनान्यदणीयसर्ँहिपरात्परंयन्महतोमहांतं ॥ दूरात्सुदूरेतदिहांतिकेच ॥ प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं" इतिकठतैत्तिरीयतृतीयमुंडकवैश्वानरविद्यादिश्रुत्यंतराण्यनुसंधेयानीतिदिक् ॥

यदपिसुवर्णस्याविकारित्वंकामधेनोर्मणेरपीतिशुद्धाद्वैतमार्त्तंडोक्तमनूद्य (विविधकार्य्याकारतासद्भावेपिनिर्विकारित्वंयुक्त्याखंडयती) त्याद्युक्तं तदपिनकिंचित् विविधकार्य्याकारत्वेपिविकारित्वंनसंभवतिसुवर्णादीनां ॥ विकारस्तुतात्विकोऽन्यथाभावः ॥ यथा-

दुग्धस्यदधिभाव एतएवदुग्धार्थिभिर्नदध्युपादीयतेऽतोदध्नोविकार-
त्वदुग्धस्यचविकारित्व अत्रतुसुवर्णार्थिभि सुवर्णपरिणाम कुडला
दिरुपादीयते नतुत्यज्यते तस्मिन्तात्विकान्यथाभावाभावात् ॥
किंतुविकारोऽत्रवाचेवारभ्यते अतएव "वाचारभणविकारोनाम
धेय' मितिश्रुतिरपिसगच्छते ॥ संगच्छतेचदधिदुग्धशुक्तिरजता
दिदृष्टातमप्रदर्श्यसुवर्णकटकादिदृष्टातप्रदर्शनमतएवविवर्त्तवादादयो
नश्रुतिसमताइतिनिश्चीयते ॥ पूर्वाकारपरित्यागेनाकारातरापत्तिस्त
त्रदृश्यतइतिनसंगतम्, पूर्वाकारत्यागाभावात् ॥ अन्यथासुवर्णव्यव
हारोनस्यात् ॥ तस्मात्सुवर्णस्याविकारित्वमेव ॥ एवमेवब्रह्मणोप्य
विकारित्वश्रुतिसंमत ॥ किंचसुवर्णस्यविकारित्वमेवत्वदभिमततदा
ब्रह्मणोपिविकारित्व त्वन्मतेपिकुतोनस्यात् । नचब्रह्मणिनविकार किं
तुमाययैवप्रतीयते इतिवाच्य एवसतिदृष्टातवैषम्यस्यात्, सुवर्णादी
नामायथाऽन्यथाभावस्याभावात् तत्रापिमाययैवचेद्रूपेतदासुवर्णस्या
विकारित्ववलादापतित ॥ सुवर्णत्वेनज्ञाने नेदकटकमितिप्रतीत्यापत्ति
श्च ॥ तस्माच्छुद्धस्यसुवर्णस्ययथाकटककुडलादिभावस्तथैवब्रह्मणोऽ
पिशुद्धस्येवजगद्रूपतासिद्धौशुद्धाद्वैतमेवश्रुतिसमत । एतेनकिंचेत्या
दिक प्रलापोऽपास्त ॥ यच्चअहिकुडलादिदृष्टातेनेतरविकारिवैलक्ष
ण्यसपादनप्रकार यथासर्प स्वेच्छयाहिकुडलाकारतागत नविकारी
तथाब्रह्म यासस्त्रैर्निरूपितम् इतित्वदुक्तोनसगच्छेते)त्युक्त-तन,
नहिविकारिवैलक्षण्यमात्रसपादनार्थोऽयप्रकार किंतु भक्तसाक्षा
त्कारस्योभयविधत्वादुभयविधब्रह्मेतिनवक्तव्य वस्तुशास्त्रेवनिर्णय
कर्त्तव्यइतिपूर्वपक्षआह "उभयव्यपदेशात्त्वहिकुडलवत्"। तुशब्द पूर्व
पक्षव्यावर्त्तयति । नैवकेवललोकदृष्टातेनयुक्त्यावाब्रह्मस्वरूपनिर्णय
कर्तुशक्यते, तथासतिशास्त्रव्यर्थमेवस्यात् । अत्रहिदर्शनातरादयमेव
विशेषोयद्वेदादेवब्रह्मस्वरूपज्ञानप्रमितिरूपनलौकिकप्रमाणैस्तन्यायैर्वा
उपचारनिवृत्त्यार्थोततात्पर्यज्ञापनार्थमेवास्यशास्त्रस्यप्रवृत्ते तच्चजन्मा
धिकाद्यधिकरणएवशास्त्रयोनित्वादित्यनेननिर्णीतम्॥अतोवेदमतरेण
स्वरूपस्यतच्छक्तेश्चानवगमात्कथस्वरूपशक्त्यानिर्णय स्यात् । वेदेतु
उभयव्यपदेशोक्तिउभयोर्विरुद्धधर्मयो र्यपदेशउभयव्यपदेशस्तस्मात्
यत्रैवास्थूलादिवाक्यैर्निर्गुणत्वेनव्यपदिश्यते तत्रैवाकाशओतश्चप्रो-
तश्चे" तिकथनात्कार्यगुणजनकानतगुणवत्त्वाऽपिबोध्यते तथायत्र
शारीरेब्राह्मणे "सएषनेतिनेत्यात्माऽगृह्योनहिगृह्यते" इत्युच्यतेत
त्रापि "सवाअयमात्मासर्वस्यवशीसर्वस्येशान" इत्यादिकपूर्वमुच्यते॥

"सर्वापरमहानजआत्माअन्नादोवसुदान" इतिचतदनंतरं ॥ एवंयत्र "यदेकमव्यक्तमनंतरूप" मित्युच्यते तत्रैव "विश्वतश्चक्षुरुतविश्वतोमुख" इत्यादिचोक्तं धर्मविधिद्वारातन्निषेधद्वाराचनिरूपकाणांमध्यपकस्योपजीव्यत्वमंतरंगत्वमन्यस्योपजीवकत्वंबहिरंगत्वमितिनिर्णेतुमशक्यत्वेनोभयवाक्ययोस्तुल्यबलत्वादुभयरूपमेवब्रह्मस्वरूपं यद्युभयलिंगंब्रह्मतदासंराधनसिद्धानांसर्वंपातथैवप्रकाशेत नतुकंचित्प्रतिकथंचिदन्यंप्रत्यन्यथाअतएकंवस्तुकथमनेकधाभासतेतत्रहेतुर्वक्तव्यः नोचेद्दर्शनस्याप्रामाण्यमितिशंकायांदृष्टांतेनसमाधिमाह-अहिकुंडलवदिति ॥ यथासर्पऋजुरनेकाकारकुंडलश्चभवति तथाब्रह्मस्वरूपंसर्वप्रकारंभक्तेच्छयातथातथास्फुरति यद्यपिसर्पःस्वेच्छयातथातथाभवतिब्रह्मतुसंराधकभक्तेच्छयेतिवैषम्यं तथापिसंराधकस्यतादृशेच्छोत्पत्तौतादृशतादृशफलदित्सैवप्रयोजिकेतिनवैषम्यं ॥ इयंयुक्तिःप्रमाणश्रुतदृष्टेविरुद्धशास्त्रसंभेदेनव्यामुग्धस्यसमाधानायव्यासपादैर्दर्शिता ॥ किंच यथाशरीरादीनांविषयभेदेनतथात्वं एवंब्रह्मणोपिभक्तभेदेनतथात्वं ब्रह्मणस्तत्तद्रूपभवनंतुतद्भक्तचक्षुर्मनोविषयेतद्रूपस्यप्रापणं ननुकरणं ॥ अतःसर्वविरुद्धधर्माश्रयोभगवानितिप्रतिपादितं नतुविकारित्वंप्रदर्शितं॥अतएव यथासर्पःस्वेच्छयाहिकुंडलाकारतांगतः नविकारस्तथाब्रह्मव्यासैः सूत्रेनिरूपितमितिकथनमपिसंगच्छते ॥ किंच यथाकामधेनोःसकाशादनेककार्योत्पत्तावपिनतस्याविकारित्वमत्वंचब्रह्मणोपिनविकारित्वं नचधेनोर्निमित्तत्वमेवनोपादानत्वमितिवाच्यं उपादानस्यान्यस्याभावात्तज्जन्यपदार्थानांतर्हिकिमुपादानंवक्तव्यं ॥ विनाप्युपादानं कार्योत्पत्तिश्चेद्घटाद्यर्थंनियमतोमृदाद्यानयनेप्रवृत्तिर्व्याहन्येतजगतोपिविनैवोपादनमुत्पत्तिसंभवेनब्रह्मणउपादानत्वेनश्रुतिसूत्रयोः प्रतिपादनप्रयासोविफलःस्यात् । तस्मादन्यस्योपादानस्याभावाद्धेतुरेवोपादानं निमित्तंच ॥ तथाप्यविकृतैव ॥ तथा ब्रह्मापीतिबोध्यं ॥ एतेन (धेनोर्निमित्ततयाऽप्रकृतित्वेने) त्यादिकंनिरस्तं ॥ एवंमणेरपियथाविविधाकारत्वेपिनविकारत्वं सामर्थ्यविशेषात्तथैवब्रह्मणोपिविविधाकारत्वं नचविकारित्वम् ॥

सहस्राक्षे इदानीं सुवर्णस्येत्यादिं तत्प्रत्युक्तमित्यंतं भागंदूषयंति-यदपिसुवर्णस्येत्यादिना नचविकारित्वमित्यंतेन ॥ अत्रेदंबोध्यम्-ब्रह्मपरिणामवादस्य "तदात्मानंस्वयमकुरुत" इत्यादिश्रुतिशततः (अ० १ पा० ४ सू० २४) "आत्मकृतेःपरिणामात्" इत्यादिसूत्रतश्च सिद्धतयाकेवलयुक्त्या विकारित्वापादनरूपयाखंडनमशक्यं;

"नैषातर्केणमतिरापनेये" तिकठश्रुते । सूत्रकृतापिद्वितीयस्यप्रथमेतर्काप्रतिष्ठानस्योक्तत्वात् महाभारतेचत्रनपर्वणितर्कोप्रतिष्ठ स्मृतयोविभिन्नाइतिस्मरणात् भीष्मपर्वणि अलौकिकास्तुयेभावानतास्तर्केणयोजयेदितिस्मरणाच ॥ अचिंत्या खल्वितिपाठांतरम् ॥ किंच यद्ब्राहकयत्प्रमाण तेन निश्चितेतस्मिन्न केवलयुक्त्या तद्धर्मस्यतत्स्वरूपस्यवाबाध कर्तुंशक्य ॥ यथारूपरहितेष्वाकाशादिषुस्पर्शाभावेस्पर्शवत्सुपृथिव्यादिषुरूपसत्वेन च वायौस्पर्शवत्वे रूपराहित्यतद्राहित्येस्पर्शवत्ववानस्यादित्यशक्यशक । मतभेदात्प्रत्यक्षेणानुमानेनवातत्रतथात्वस्यनिश्चयात् ॥ तथा "नगृह्यतेचक्षुषानापिवाचा ॥ अप्राप्यमनसासह" इतिप्रत्यक्षाद्यविषये "तत्वौपनिषदपुरुषपृच्छामि" इतिबृहदारण्यकपचमाध्यायस्थशाकल्यब्राह्मणश्रुत्या (अ० २ पा० १ सू० २७) "श्रुतेस्तुशब्दमूलत्वात्" इतिसूत्रतश्चवेदैकसमधिगम्येब्रह्मणि उक्तप्रभृतिश्रुतिसूत्रै अहसर्वस्यप्रभव अव्यक्ताद्व्यक्तय सर्वा घटस्यमृत्स्नेवपर परस्मादित्यादिस्मृतिपुराणैश्चपरिणाम्युपादानताया "अविनाशीवाअरेयमात्मा" (अ० ४ पा० ४ सू० १९) "विकारावर्तिचतथाहिस्थितिमाह" आनदमात्रमविकारमनन्यदन्यत् सत्तामात्रनिर्विकारनिरीह इत्यादिश्रुतिन्यायपुराणैरविकारतायाश्च सिद्धतयानान्यतराश्रयेणेतरापराकर्तुंशक्या ॥ एतेन ग्रहिलतयाहेम्नोविकारित्वादरेऽपिब्रह्मणिपरिणामित्वेनविकारिताशकानिवारिता । वस्तुतस्तुसुवर्णमपिनैवविक्रियते ॥ विकारोहि तात्विकोऽन्यथाभावइतिसर्वसमत ॥ अत्रतात्विकपदसुवर्णादे कटकरुचकादिभावेपिसुवर्णत्वानपगमेनतत्परिणामेऽतिप्रसगवारणाय ॥ अतोदुग्धादेर्दध्यादिरूपतयापरिणतिरेवविकार तत्रदुग्धत्वाद्यपगमात् ॥ अतएव पयस्कामेनदधिनोरीक्रियते ॥ हेमकामेनतु कनकशकलकटकरुचकस्वस्तिकादिकसकलमपिस्वीक्रियते ॥ तथाचायमामकचिंतामणौसग्रह-

---

इदानीं सुवर्णस्याऽविकारित्व कामधेनोमणेरपि इतिशुद्धाद्वैतोक्तेविविधकार्याकारितासद्भावेऽपिनिर्विकारत्व युक्त्या खण्डयति–सुवर्णवदिति ॥ यत्तु वस्तुतोविविधाकारब्रह्मेति त्वन्मत ॥ तस्मिंस्त्वन्मते सुवर्णवद्विकारि स्यात् ॥ नच परिणतेर्नविकारत्वमत सुवर्णं नविकारीतिवाच्यम्, विकारोनामधेयमितिश्रौतव्यवहारविरोधात् । नच यस्मिन्विकार सोऽविकारीत्युपपद्यते विरोधात् ॥ किंच पूर्वाकारपरित्यागेनाकारान्तरापत्तिस्त्वनदृश्यते तथापिचेदविकारित्व स्वीक्रियते उत्पत्तिविनाशयो सतोरपिनित्यत्वस्वीक्रियेततस्मादर्थाङ्गीकारे शब्दापलापस्याप्युक्तत्वादीश्वरस्य विकारित्वस्यादेव ॥ एकरसतायानित्यतायाश्चाभाव स्यात् ॥ त्वन्मते रूपान्तरापत्तेरेवानित्यत्वव्याप्यत्वात् ॥ अयथा घटादेरप्याविर्भावतिरोभावयोरेव सत्वेन तार्किकसमतविकारितायास्त्वन्मते क्वाप्यभावेनेश्वरेऽहिकुण्डलादिदृष्टान्तेनेतरविकारिवैलक्षण्यसपादनप्रकार यथा सर्प स्वेच्छयाऽहिकुण्डलाकारतांगत नविकारी तथा ब्रह्मव्याससूत्रैर्निरूपितम् इतित्वदुक्तोनसगच्छेत ॥ सर्वाणि तैजसान्यविकृतानीति स्वगुरुक्तिंतु भवानेवस्वीकुर्यान्नान्य उक्तविरोधात् ॥ धेनु कामधेनु ॥ एतेन कामधेनोरनेकवस्तूत्पत्तावपि यथा तस्यानविकृतिरेवमीश्वरस्याऽपीतिसुबोधिन्युक्त प्रत्युक्तम्, धेनोर्निमित्ततयाऽप्रकृतित्वेनेश्वरस्य प्रकृतित्वेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् ॥ धेनुर्मणेरप्युपलक्षिका । एतेन सुवर्णस्याऽविकारित्व कामधेनोर्मणेरपीति यद्विविधाकारसद्भावेऽपिनिर्विकारत्वमुक्त तत्प्रत्युक्तम् ॥

विकृताविकृतत्वान्यपरिणामोद्विधामत । विकृतसत्परिणमेत्कारणकार्यरूपव । नपुन-कारणात्मत्यविकृत सोभिधीयते। दुग्धादधियथा नातदुनर्दुग्धनजायते। कार्यात्मनापरिणमेत् कारणत्वविकारिसत्। पुन कारणरूपत्वमेपोविकृतउच्यते। नानाभूपादिरूपेणरनतपरिणा-मिहिमप्येतदेवचातेपितत्पुन स्याद्विलापने। असौवेदांतसिद्धात शुद्धात करणक्रिय परि-णामोह्यविकृत साक्षात्कुल्यादिसमतइति कटकादौभेदव्यपदेशस्तुवाच्यारारब्ध ॥ अतएव "वाचारंभणविकार" इत्सिगत ॥ विशदीकृतचप्राह सुवर्णस्याविकारित्वादेवतत्रैव "यथासोम्यैकनलोहमणिनासर्वलोहमयविज्ञातस्यात्" इतिदृष्टात ॥ अन्यथात्वसमत-दृष्टातानपहायविकारापादकदृष्टातश्रुति किमितिवदेत् ॥ वास्यस्यपूर्वापरभागाचपरस्पर-विरुध्येताम् किंच तत्रदृष्टातीकृतमृल्लोहादिकपरिणाम्येवनतुशुक्त्यादिवन्मृन्मयलोहमया-देरधिष्ठान ॥ अतोपिब्रह्मण परिणामित्यमेव श्रुतिसमत ननुविवर्त्तवाद ॥ अन्यथानि-र्सदिग्धशुक्तिरजतादिकमेवदृष्टातीकुर्यात् ॥ ननुसुतराविरुद्वमृदादिकम् ॥ दृष्टातयति तुतदेवनतुकापित्यदमिमलकिंचित् सर्वत्रश्रुतिपुतादशदृष्टातानामेवसत्वेपिविवर्तवादएव तासातात्पर्यमिति कल्पनातु वाक्यस्थगमकाभावान्निर्मूलैव ॥ परिणामित्वानादरेचाभ-मित्रनिमित्तोपादानवादोभज्येतेव। ततश्च अनेकश्रुतिविप्लव ॥ नचाधिष्ठानोपादानतया तत्सिद्धि, अधिष्ठानस्योपादानतायाएवमनोराज्यविजृम्भितत्वात् ॥ शुक्त्यादौरजतादे सम-वायेनविद्यमानत्वाभावात् ॥ समवायस्तुनैयासेऽस्मद्दर्शनेतादात्म्यमेवेत्यन्यत्रविस्तर ॥ अनुपादानत्वादेवघटकटकाद्याकामेनमृत्तिकाकनकादिकमिवरजततैलधारादिकामेननहिशुक्ति रज्ज्वाद्युपादीयते ॥ नापिघटादौदर्शनमात्रेणमृदाद्युपादानकत्वमिवरजतादिदर्शनेनतत्र शुक्त्याद्युपादानकताऽवगम्यते नचप्रकृतपिब्रह्मोपादानकत्वकार्यदर्शनादनिर्णेयमितिशक्य ॥ अस्तिभातिप्रियै सच्चिदानंदोपादानकतायानिर्णयात् ॥ किंचयदस्योपादाननियमेनतदेव-तस्योद्भवोदय ॥ रजतादिकतुशुक्त्यादिकमतरेणोद्भवति ॥ तत्ख्यातिश्चत्रपुससीसकुरुविद विशेषादावपिभवति ॥ नापिब्रह्मणोऽधिष्ठानतावोधकंकिंचिदपिश्रुतिवाक्यमुपलभ्यते ॥ उपलभ्यन्तेतुपरिणामबोधकान्येव तानिचाधिकानिरक्ष्यते ॥ एतेन यत्तुवस्तुतद्दलादिविरो-धादित्यतमपास्त ॥ यदिचताविकरूपदमपहायान्यथाभावएवविकारइत्युच्यते तदापिसुवर्ण स्यनविकार कटकाकृतिमुपमृद्यरुचकाकृतेर्निर्माणेपिसुवर्णत्वस्योभयत्राप्यनपायात् ॥ नहि रुचक कटकस्यकार्यमितवदर्तायेनविकार स्यात् किंतुसुवर्णस्यकाय ॥ किंच तथासति तवब्रह्मणोविकारोदुर्वार तत्रविवर्तरूपान्यथाभावसत्वात् ॥ नचप्रातीतिक सद्रूपदोष चेतनस्यब्रह्मणएवतथाप्रतीतसत्वेनविकारानुपरमात् ॥ नचाविद्योपहितस्यैव तथाप्रतीत्या नदोषइतिवाच्य उपहिततायाअप्यन्यथाभावरूपतयाविकारत्वात् नचयस्मिन्विकार सोविकारीत्युपपद्यते इतिवयैवकथनात् ॥ नचोपहितत्वमपिनास्त्येवेतिवाच्य, मोक्षसाध नानातदुपदेशकशास्त्रगुर्वादध्यानधक्यप्रसगात्। एवसति तावकानाचिमर्थो मतप्रवतन प्रयास ॥ एतद्रूयाचात्विकपदनिवेशेसुवर्णादिकमविकारीति तद्वद्ब्रह्माप्यविकार्येव ॥ यत्तु (पूर्वाकारपरित्यागेन आकारातरापत्तिस्तत्रदृश्यत) इत्यादि-तत्र, स्वापोत्तरमुपवेशने-पूर्वाकारपरित्यागेपिविकृतइदानीमयपुमानित्यभिलापाभावात् ॥ अस्माकतुकटकरुचकाद्या

कारणा हिरण्यआविर्भावतिरोभावावेनेतिनकोपिचोद्यावकाश॰ ॥ नचाकारणाध्वंसादिक कल्प्य, मुहुरनेकधाशयनोपवेशनोत्थानादावनताकारणामनतप्रागभावध्वंसकल्पनेमहा- गौरवात् सएवाय शयनाद्याकारइति प्रत्यभिज्ञानाच्चेतिदिक् ॥ एतदेवाभिप्रेत्यमूले पूर्वाकार- परित्यागाभावादित्युक्त ॥ किंच कटकादिभावेपिसुवर्णपदार्थत्वमक्षतव्यवह्रियते ॥ "आ- त्याकृतिव्यक्तय पदार्थ" इतिचतल्लक्षण इत्यप्येकायुक्तिरित्याशयेनोक्त ॥ अन्यथेत्यादि एवसुवर्णस्याविकारित्वमेव तत्तदाकाराणा तत्तव्यपदेशाना चकारणमतत्त्वमेवाभिप्रेत्यप्रवृत्त श्रौतसुवर्णदृष्टातस्तथत्रोपबृंहणेपुरस्फुटीकृत ॥ यथाएकादशस्कंधेऽष्टाविंशे (श्लो॰ १९) यथाहिरण्यसुकृत पुरस्तात्पश्चाच्चसर्वस्यहिरण्मयस्य ॥ तदवमध्येव्यवहार्यमाण नानापदेशैर- हमस्यतद्वत् इति ॥ द्वादशस्कंध चतुर्थे (श्लोक॰ ३०) यथाहिरण्यबहुधासमीयते नृभि क्रियाभिर्व्यवहारवर्त्मसु । एववचोभिर्भगवानधोक्षजो व्याख्यायतेलौकिकवैदिकेर्जनैरिति । नत्वस्माभि कपोलकल्पनयासुवर्णदृष्टातीक्रियते ॥ अतोदृष्टातस्यप्रमाणसिद्धत्वात्तस्यविका रित्वेतत्रापिब्रह्मणितदापत्ति ॥ मायाश्रयणेतुदृष्टातासगति ॥ तत्रापितदाश्रयणेसुवर्णस्या- विकारित्वसिद्धि ॥ एवमपिनिर्विकारएवाविकारागीकाराच्चाशोत्पत्तिमतिननित्यतागीकृति- प्रसग ॥ एतावता किंचपूर्वेत्यादिस्यादेवेत्यतनिरस्त ॥ यच्चएकरसतायाइत्यादि ॥ व्याप्यत्वा- दित्यत तदपिमदपिहितमतिमूलक ॥ किमिदमेकरसत्वनाम ॥ सार्वदिक वस्तुतएकरूपत्व- मुतान्यथाप्रतीतेरप्यविषयत्व ॥ नद्वितीय ॥ प्रपचप्रतीत्यातत्राप्येकरसताभगप्रसगात् ॥ आद्यश्चेत् मन्मतेवस्तुत सर्वदासर्वत्रसर्वाकारमेव स्वाभिन्नस्वाभाविकसर्वधर्मविशिष्टमेव ब्रह्मास्तीति नैकरसत्वाभाव । कार्येष्वाकारादिपरिच्छेदतत्तन्मात्रधर्मकत्वादिप्रत्ययस्तुवि- चित्रशक्तिकस्यभगवतइच्छयातत्रतत्रप्रतीयमानातिरिक्तसर्वाकारधर्माणातिरोधानमूलक ॥ अतएवब्रह्मविदासदासर्वत्रतादृशब्रह्मप्रतीति प्रमारूपोपपद्यते ॥ एतावतानित्यतापिनिरा- बाधा ॥ सर्वथारूपाणाब्रह्मण्येवसत्त्वेनतत्रतत्रतत्तन्मात्ररूपाविर्भावनचरूपातरापत्तेर भावात् ॥ यदिपूर्वमविद्यमानकार्यरूपपश्चादापन्नमित्युच्येत तर्ह्यर्धवैनाशिकप्रक्रिया- पातादसत्कार्यवाद स्यात् ॥ नचसोस्मत्संमत ॥ अतोनास्माकतथा ॥ रूपातरापत्तेर- पानित्यत्वव्याप्यत्वमितितुनवयवदाम , नापितार्किकादयस्तथाव्याप्तिवदति ॥ पिलुपाक- पक्षेपा रनपार्थिवपरमाणूना रूपातरापत्तावपितेषामनित्यत्वानगीकारेणव्यभिचारात् ॥ अत कस्यसमतेयव्याप्ति ॥ नन्वहमेवतथामन्येकिमन्येषामपेक्षयेतिचेत् ॥ त्वन्मतेनुरूपमात्र मनित्यत्वव्याप्यमितिमतव्य ननुरूपातरापत्तेरेवतथेम् । नित्यस्यरूपवत्तस्तत्राप्रसिद्धत्वात् ॥ दृश्यमिथ्यात्वव्याप्तिस्वीकारात् ॥ यच्च अन्यथेत्यादिमगच्छेतेत्यत तत्तुपरमतपरमतत्वान यथोभयविलसित । लोकेदुग्धादेर्दध्यादिभावेविकारस्याप्यसदनुगतत्वात् ॥ नचैवमविकृत परिणामवादभग शक्य दुग्धादेरेवविकृतपरिणामोजगदाविर्भावदशाया ॥ ब्रह्मणस्तुसर्व- मविकृत मपूर्णतत्त्वाकारात् ॥ अतोलोकदृष्यादेरयनपुन प्रकृतिभाव सर्वस्यजगतस्तु पत्नुता ब्रह्मभाव प्रतिमर्धरमपयतव्य "यत्प्रयत्यभिसविशति ॥ एणमेवावशिष्यते ॥ भवानेक शिष्यतेशेषसज्ञ ॥ (अ॰ २ पा॰ ३ सू॰ १४) ' विपर्ययेणतुक्रमोऽतउप- पद्यत" इत्यधिकरणस्यातन्याय ॥ अतोदुग्धादिन्यायेनसभाविताविकारवारणायापीश्वरे-

हिकुण्डलवदिति सूत्रकृतोपन्यस्तः सगच्छतएवत्रिसूत्रेतत्राधिकरणे (अ० ३ पा० २ सू० २७) "उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्" इति सिद्धान्तसूत्रस्य पूर्वोत्तराधिकरणसबद्धोमुख्योद्देशस्तु सराधकानुभवगोचरानेकब्रह्माकाराणां वास्तवतास्थापनलक्षणोमूले भाष्यप्रकाशे च तत्तत्सगृह्णद्भि सम्यगेवदर्शित ॥ एतेनैवचप्रपञ्चरूपतयानानाकारैःपरिणतावप्यविकारितानिर्धारिताभवति ॥ एतदेवोरसिकृत्यमूले नह्यविकारिवैलक्षण्यमात्रसपादनार्थोऽयमकार इति मात्रपदमुपात्तं । युक्तंचैतत्, उभयोर्विरुद्धधर्मयोर्व्यपदेशाच्छ्रुतिषुनिर्गुणत्वेनानन्तगुणत्वेन चपरिणामित्वेनाविकारित्वेनच एवविधविरुद्धधर्मान्तरैश्चकथनात्तत्रतत्रोक्तोभयलिङ्गमब्रह्म एकस्याविकारितयाऽनेकाकारत्वेदृष्टान्तस्तु अहिकुण्डलवदितीतितत्सूत्राशयात् ॥ एतच्चमार्तण्डटीकाविद्वन्मण्डनादिषुस्फुट ॥ अतएवसूत्रेसामान्यतउभयव्यपदेशोहेतुकृत ॥ प्रकाशेऽप्यन्यतरवाक्यस्योपजीव्यत्वान्तरगत्वकल्पनस्याशक्यत्वकथनेन "एतदेवैवंविधेष्वन्येष्वपिउभयरूपेणव्यपदेशात्" इतिव्याख्यानेनचपरिणामित्वाविकारित्वादिबोधकवाक्यानामप्यत्रसंग्रह स्फुटमेवबोधित ॥ तस्माद्यथासर्पं स्वेच्छयेतिसृष्टिप्रकरणस्थाऽपिमातण्डकारिकानिरवद्यार्थैव ॥ अस्याकारिकायाव्यासेसूत्रेनिरूपितमितिपाठेपिव्याससूत्रेरितितस्यकपोलकल्पना प्रकृतसूत्रार्थकथने । युक्त्यावेति ॥ श्रुत्यननुकूलयाकेवललौकिकयुक्त्या ॥ यत्रेवास्थूलेति ॥ बृहदारण्यकपञ्चमाध्यायस्याष्टमब्राह्मणे ॥ यत्रशारीरेति । तत्षष्ठाध्यायस्यचतुर्थब्राह्मणे ॥ यद्यपि "सएषनेतिनेत्यात्मा" इतिवाक्यतत्रैवाध्यायेद्वितीयब्राह्मणेपिपठ्यते ॥ अस्तिचतत्रापिशारीरनिरूपणतथाप्यत्रोदाजिहीर्षित पूर्वापरवाक्यसदर्भश्चतुर्थएवातोयत्रशारीरब्राह्मणइतिपदद्वयप्रकाशकाररुक्तमिहचानूदितम् । एवयन्तीति ॥ तैत्तिरीयेनारायणप्रपाठके ॥ सराधकभक्तेच्छयेति ॥ इद (अ० ३ पा० २ सू० २४) 'अपिसराधनेप्रत्यक्षानुमानाभ्या'' इतिपूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रस्य ॥ प्रमाणश्रुतदृष्टइति ॥ अव्यक्ताद्यधिकरणोक्ते प्रमाणे श्रुत ॥ साधनसिद्धैर्दिव्यचक्षुरादिप्रमाणैर्दृष्टेऽनुभूते ब्रह्मणीत्यर्थः ॥ शरीरादीनामिति ॥ अत्र "लोकेपिशरीराव करणादीनापरस्परविरुद्धदयामारकत्वादीनिविषयभेदेनैकस्मिन्नपिक्षणेप्रतीयते'' इतितत्सूत्रस्यभाष्येउक्तब्रह्मणउभयलिङ्गत्वेदृष्टान्तान्तरतत्प्रकाशव्येत्रानुबद्धिस्सगृहीतज्ञेय । ''त्वत्तद्वपु प्रणयसे'' इतिगर्भस्तुतिवाक्येप्रणयनतुप्रणातप्रणयनादिवत्प्रापणमेव, नतुनिर्माणमित्याशयेनाहु ॥ ब्रह्मणस्तत्तादित्यादि । यथा सर्पइति । यथासर्पं हि प्रसिद्ध स्वेच्छयाविविधकुण्डलाकारताभासोपि न विकारीभवति तथाब्रह्मस्वेच्छयासराधकच्छाविशेषजनकतत्तत्फलदित्सारूपयाबहुस्यामितिबहुभवनेच्छया वातत्तदाकारप्रकाशयदपिनविकारिभवति ॥ इत्थव्यासे प्रकृतसूत्रेनिरूपितमितिमार्तण्डकारिकार्थ ॥ पूर्वस्वरूपस्याविकारितायानिर्णयात् तद्वदनन्तादिष्वितरथातुव्यापिसात्त्वभवत्स्येवेतिसर्वत्रैवरसानामविकृतत्वभाष्योक्त सर्वैरवविद्वद्भिरादियते ॥ एतेन सर्वाणीत्यादिविरोधादित्यतमपिदत्तोत्तर ॥ यत्तुधेनुरित्यादितत्प्रत्युक्तमित्यवतत्तुमूलएवविशदतयाप्रत्युक्त, तेन जन्माद्यस्ययतोन्वयादितिश्लोकसुबोधिन्या "यथाकामधेनो कल्पवृक्षात् ॥ चिंतामणेर्मन्त्रादेश्चजायमाना पदार्थाद्दश्यतनहितेविकृताभवति" इतिश्रीमदाचार्यैस्तिरनादुर्क्तैव ॥ सहस्राक्षोऽप्रेक्षितातुनसुबोधिनी महाभारतेनवमस्कन्धादिषुपुराणभागेषुचसहस्रार्जुनसत्का-

रावसरेजमदग्निधेनो सकाशात् विश्वामित्रसत्कारावसरेवसिष्ठधेनो सकाशाच्चविविधवस्तूत्पादोवर्णित. ॥ विश्वामित्रनीयमानायास्तस्याश्चरोमत शस्त्रपाणिम्लेच्छगणोत्पत्तिर्निरूपिता ॥ तत्रचालौकिकप्रभावशालिन्याधेन्वाएवोपादानतासिद्ध्यति, नतुतत्रतेषामुपादानान्तरनिरूप्यते ॥ अतोधेनोरभिन्ननिमित्तोपादानत्वैवभारतादिसमता ॥ एवंदेवतरुप्रभृतीनामपितथात्वपुराणतन्त्रादिषुद्रष्टव्यम् ॥ विस्तरभयाद्भारतादिवचनानितुनोदाह्रियते ॥ तस्मात् धेनुप्रभृतिवद्ब्रह्मण प्रकृतित्वमविकृतत्वचनिर्बाध ॥ तस्योपादानत्वाभावेभूयानुपनिषद्भागोबाधितार्थ स्यात् ॥ सयथा–बृहदारण्यकेमैत्रेयीब्राह्मणेआत्मज्ञानादिभि सर्वंविदित" इतिप्रतिज्ञायतज्ज्ञानकिंप्रकारकमित्याकाङ्क्षाया "ब्रह्मतपराऽदाद्योन्यत्रात्मनोब्रह्मवेद" इत्यदिना "सर्वंतपराऽदाद्योन्यत्रह्मण सर्वं वेदे" त्यतेनवाक्यसप्तकेन प्रपञ्चेआत्मभिन्नत्वमोक्षाभावरूपपराभवप्रदर्श्य "इदसर्वंयदयमात्मा" इत्यतेनोपसंहारेज्ञानप्रकारदर्शनेनसर्वस्यात्माभेदोदर्शित ॥ सचसर्वस्यात्मोपादानकत्वमेवगमयति ॥ तत्रैवपुरुषविधब्राह्मणे "आत्मैवेदमग्रआसीत्" इत्युपक्रम्य "ससर्वंभवति" इत्यतेन ब्रह्मणएवप्रपञ्चरूपेणभवनमाम्नात ॥ छान्दोग्येपञ्चमेप्रपाठके "सर्वंखल्विदंब्रह्मतज्जलान्" इतिसर्वस्यतदुपादेयत्वमेवोक्तं तत्रैवनवमेसनत्कुमारसंवादे "आत्मैवेदसर्वं" इतितत्राप्यग्रेआत्मनएवप्राणाकाशादिभावआविर्भावतिरोभावौचश्राविता ॥ तत्राप्युपादानत्वमेव सिद्ध्यतिउपादानातराश्रावणात् ॥ एवतत्राष्टमेप्रपाठकेप्रतिज्ञादृष्टाता सदेवसोम्येदमित्यादिकचानुसधेय ॥ तैत्तिरीयेऽपि "आत्मनआकाश सभूत" इत्याद्युक्त्वाकेवलनिमित्तताभ्रमवारणाय "तदात्मानँ स्वयमकुरुततस्मात्तत्सुकृतमुच्यतइति" इत्युच्यते ॥ एवसर्वास्वप्युपनिषत्सुसृष्टिनिरूपणस्थलेप्रायेणस्पष्टचिद्गम्यमानचेदमस्त्येवेतिदिक् ॥ किंच ब्रह्मण प्रकृतित्वप्रतिषेद्धुमिच्छतिभवान् ॥ सूत्रकारस्तुकण्ठरवेणतदुक्त्वाबहुहेतूपन्यासेनसाधयतीतितवमनोर्थोऽपार्थ ॥ तथाच प्रथमस्यचतुर्थेपचसूत्रमधिकरण (सू० २३) "प्रकृतिश्चप्रतिज्ञादृष्टातानुपरोधात्" इत्यादि ॥ तत्रमायापरपर्यायाया प्रकृतेरेवसमवायित्वब्रह्मण कर्तृनिमित्तत्वमस्त्विवतिपूर्वपक्षेइदमुच्यतेप्रकृति उपादाननिमित्तचकारादाधारादिकच यत्रयेनयतोयस्येत्यादावुक्तब्रह्मैव ॥ कुत ? एवसत्येवप्रतिज्ञादृष्टातयोरनुपरोधात् ॥ छान्दोग्यबृहदारण्यकमुण्डकादिषु "येनाश्रुतश्रुत इदसर्वंविदित ॥ विज्ञातेसर्वमिदविज्ञातभवति" इत्यादावेकविज्ञानेनसर्वविज्ञानप्रतिज्ञा "यथासोम्यैकेनमृत्पिण्डेन" इत्यादय "सयथादुन्दुभेर्हन्यमानस्य" इत्यादय "यथोर्णनाभि सृजतेगृह्णतेच" इत्यादयश्चदृष्टान्तान्नोपरुध्यरन् ॥ यदिब्रह्मणएवोपादानादिसर्वविधकारणतास्यादित्यर्थ. ॥ प्रपञ्चितत्वग्रेयेद ॥ कार्यस्यविततत्रब्रह्मणोविवर्तोपादानत्वचवारयितुतत्रैवहेत्वन्तरमाह (सू० २४) "अभिध्योपदेशाच्च" इति । "सोकामयतबहुस्याप्रजायेयेति" इत्यादौस्वस्यैवबहुभवनाभिध्यानेनबहुभावश्रावणात् ब्रह्मैवप्रकृति. ॥ चकारात् "इदसर्वंयदयमात्मा" इतिसर्वस्यात्मत्वश्रावणाच्च ॥ अथवा "सर्वंखल्विदंब्रह्मतज्जलानितिशान्तउपासीत" अत्रसर्वस्यब्रह्मत्वेतदुपरोत्पत्तिस्थितिलयात् हेतुत्वेनोक्त्वासर्वस्यब्रह्मत्वयाभिध्यानविधीयते ॥ चकारादेकत्वेनपृथक्त्वेनेत्यादिश्रुत्यन्तरपितथा अतोब्रह्मैवप्रकृतिरित्यर्थ ॥

लिंगमुक्त्वाश्रुतिमाह (सू० २५) "साक्षाच्चोभयाम्नानात्" इति ॥ साक्षाच्छ्रुत्यास्मृत्या चतस्यप्रकृतित्वमुच्यते। कुतः ? उभयोः सृष्टिप्रलययोस्तत्तएवाम्नानात् ॥ शिल्पकमवा-हणादिकथाया "आकाशादेवसमुत्पद्यते आकाशप्रत्यस्तयंति" इत्यादौ 'अहरकृत्स्नस्यजगतः प्रभवः प्रलयस्तथे' त्यादौचततएवोद्भवस्तत्रवैलयश्चश्रूयते ॥ इदंतत्परिणामत्वएवोपपद्यते ॥ सर्वत्र वाक्येपूपचारवारणायाह-"आत्मकृते परिणामात्" (सू० २६) इति "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इत्यत्रात्मनएवजगद्रूपेणकृति स्तस्यैवकर्मकर्तृभावश्चश्रूयते ॥ सा चप्रकृति परिणामात् ॥ अत्र सुवर्णादिवद्ब्रह्मैवाविक्रियमाणप्रकृति ॥ एतेनपरिणाम-वादएवसूत्रकाराभिप्रेत सिध्यति ॥ परिणामशब्दस्यकण्ठरवेणोपादानात् भ्रमविवर्तादि-शब्दानासूत्रेषु क्वाप्यकथनाच्च ॥ विवर्तवादस्तदभिप्रेत इति तु कल्पनामात्रं ॥ शुक्र-शोणितसन्निपातजन्यशरीरवस्तुतस्यकारणत्वाभावमाशंक्य तेष्वपिमूलकारणत्वंतस्यैवाह-(सू० २७) "योनिश्चहिगीयते" इतियोनिश्चकारात्कर्ताचपरमात्मैव ॥ हियुक्तमिदं 'सदेवसोम्य, आकाशादेव, आनन्दाद्ध्येव" इत्यादावनन्यथासिद्धेन ॥ "कर्तारमी-शपुरुषंब्रह्मयोनि, यद्भूतयोनिंपरिपश्यंतिधीरा " इतिमुण्डकादिपुतथैवगीयते। तस्माचस्यैव परिणाम्युपादानत्वं निमित्तत्वमाधारत्वादिकंचेतिसिद्धं ॥ किंचद्वितीयस्यप्रथमपादेऽपि (सू० ४) नविलक्षणत्वादित्यादित्रिसूत्रेतृतीयस्मिन्नधिकरणेजगद्ब्रह्मणोर्वैलक्षण्येपि वृश्चि-कगोमयादिवत्कार्यकारणभावसमर्थ्य, (सू० ७) असदितिचेन्नेत्यादिपंचसूत्रेचतुर्थे असतः कारणतानिरासेनब्रह्मणएवतथात्वमुपपाद्य, कणादादिवादानामपरिग्रहमेकेनसूत्रे-णोक्त्वा (सू० १३) भोक्त्रापत्तेरित्येकेन कटककुण्डलादिपरिणामितौल्यं पुनर्द्रढयित्वा-त्रिसूत्रतदनन्यत्वाधिकरणेकार्यस्यब्रह्मानन्यत्वं सत्यत्वंचसाधयित्वा, (सू० १७) असद्व्य-पदेशादित्यादिचतु सूत्रेकार्यस्यासत्यतानिरासपुरःसरतदेवप्रतिपाद्य, (सू० २१) इतर-व्यपदेशादित्यादित्रिसूत्रेचेतनस्यकारणत्वेमाशान्हिताकरणादिदोषात् "पादोस्यविश्वा भूतानि" इत्यादौदृष्टयादिवाक्येपुचब्रह्मणः कार्यापेक्षयाधिक्यसिद्धे केशप्रसाधननखनि-कृंतनादिन्यायेनपरिहृत्यतत्रैववदति-(सू० २३) "अश्मादिवच्चतदनुपपत्तिः" इति ॥ पार्थिवत्वाविशेषेपिहीरमाणिक्यसाधारणपाषाणानाम् । आदिपदात्पलाशचंपकचंदनादी-नाचयथोच्चनीचत्वमेवंजीवस्याशरत्वाविशेषेपिब्रह्मादिस्थावरान्तानामुच्चनीचत्वे॥ अतोप्युक्त-दोषानोपपद्यतइत्यर्थः ॥ एतावतापिब्रह्मपरिणामवादएवसिद्धं ॥ अग्रेचब्रह्मणएवस्वर्थेविध कारणतयालोकेमृत्कुलालादिवदितरकारणापेक्षावारणाय (सू० २४) "उपसंहारदर्श-नान्नेतिचेन्नक्षीरवद्धि" इत्यादिपंचसूत्रमधिकरणमारब्धं॥ तत्राद्यसूत्रेयथाक्षीरंकारणान्तरान पेक्षमेवदधिरूपेणपरिणमतितथाब्रह्मापि स्वयमकुरुतेत्यादिश्रावणादितिसाधित इतरनिरपेक्ष परिणाममात्रेक्षीरदृष्टांतोनतुविकारित्वे ॥ सोपिद्वयवचनसूत्रेक्षीरस्यदृष्टांतीकरणात्तत्सप्रवि-पत्तिदर्शनायेहाप्युपात्तः श्रोतृबोधसौकर्योपयोगित्वं श्रोतृनक्तसप्रतिपन्नार्थस्यैवदृष्टांतत्वात्॥ क्षीरवत्प्रासायाआतंचनाद्यपेक्षायाविकारस्यचवारणायाह-(सू०२५)-"देवादिवदपिलोके" इति ॥ यथादेवऋषिपितृप्रभृतयइतरनिरपेक्षाएवसृजंति स्वयंबहुरूपाश्चभवतिनचतेविक्रिय तेतथाब्रह्मापिस्वेतरतिरपेक्षमविकृतंचेत्यर्थः ॥ अत्रादिपदात्चिंतामणिकामधेन्वादयोपि-

संगृह्यंते अतएवसमुच्चयार्थोपिशब्दःएतेनापिसहस्राक्षोक्तंसर्वंप्रत्युक्तं ॥ ततस्तत्रतृतीयेसूत्रे कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषमुद्भाव्य चतुर्थेश्रुतिबलात्तंन्निरस्यपंचमेसर्वानुपपत्तिपरिहारायविचित्रशक्तिकत्वंब्रह्मणिसाधयित्वाषष्ठेन्यथापरपक्षस्याप्यनुद्धरणीयादोषाः सूचिताःअतोब्रह्मणएवनिमित्तत्वमिवपरिणामित्वमपिसिद्धमेवेत्यलंप्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥ तदेतत्सकलमनुसंधायोक्तंमूले–तथैवब्रह्मणोपिविविधाकारत्वंनचविकारित्वमिति । यदिचब्रह्मणःशुक्तिवदधिष्ठानत्वं सूत्रकृदभिप्रैष्यत्तर्हिक्षीरंदेवादीन्वादृष्टांततयानैव न्यरूपयिष्यत्तेषांपरिणामित्वात् दध्याद्यधिष्ठानत्वाभावात् ॥ किंतुशुक्त्यादिकमेवावक्ष्यत्अतोपिपरिणामवादएवतत्संमतः सिध्यति ॥

किंच त्वन्मतेब्रह्मणोनिर्विशेषत्वस्वीकारात् "प्रकृतैतावत्त्वं हिप्रतिषेधति ततोब्रवीतिचभूयइतिसूत्रविरोधस्तत्रप्रकृतेगार्ग्युपक्रांतेप्रश्नेयदेतावत्परिदृश्यमाना यावंतःपदार्थालौकिकास्तेषामेवधर्मान्निषेधति प्रतीतस्यैवहिनिषेधात् अतो जगद्वैलक्षण्यमेवास्थूलादिवाक्यैःप्रतिपाद्यते॥ननुवेदोक्ताब्रह्मधर्मानिषेद्धुंशक्यंते,कुतएतदवगम्यते तत्राह–ततोब्रवीतिचभूयः यस्मिन्नेववाक्येपूर्वंनिषेधतितस्मिन्नेववाक्येपुनस्तमेवविधत्ते "यतोवाचोनिवर्तंतेअप्राप्यमनसासह।आनंदंब्रह्मणोविद्वान्नबिभेतिकुतश्चन"इतिवाक्येज्ञानकारणप्राप्तिकथनमुखेनपूर्वार्द्धेज्ञानं निषिध्योत्तरार्द्धे तद्विधत्ते एवमस्थूलवाक्येपि "अवागमनः असुख"मितिप्रशासनकारणनिषेधमुखेनप्रशासनंनिषिध्य एतस्यैवेत्यादिना तद्विधत्ते एवंसर्वेधर्मनिषेधमुखेनवेद्यत्वंनिषिध्य "एतद्विदित्वा" इत्यादिनातद्विधत्ते॥ तथा"नतदश्नोतिकंचने"तिव्याप्तिंनिषिद्ध्या"काश ओतश्चप्रोतश्चे"त्यनेन तांविधत्ते।तथाचकर्मणिव्यक्तिभेदेनषोडशिग्रहणाग्रहणवन्नित्येप्येकस्मिन्ब्रह्मणिज्ञेयत्वाज्ञेयत्वप्रशासितृत्वाप्रशासितृत्वादीनांविकल्पस्याशक्यवचनत्वात् ॥ वाक्यस्याबोधकत्वापत्त्यातन्निवृत्त्यर्थंलौकिकंनिषेधति अलौकिकंतंधर्मंविधत्ते इतिव्यवस्थामंतव्याइत्यलौकिकधर्माश्रयत्वेऽपिनिर्विशेषत्वविरोधात्तादृशसूत्रविरोधो दुर्वारएव॥ननुमैवंपरश्रोक्तिमात्रस्यप्राबल्याप्रयोजकत्वेनश्रौतेतावत्त्वस्यैवतत्रनिषेधात्तएव "नतत्ररथारथयोगाःपंथानोभवंत्यथरथानथयोगान्पथःसृजती" त्यत्रसृष्टेःपरश्रोपन्यासेऽपिनसत्यत्वमितिचेन्मैवं; नहिपरश्रोक्तिमात्रस्यप्राबल्यंवयंब्रूमः, किंतु परस्परविरुद्धवाक्यानां व्यवस्थामंतरेणाप्रामाण्यंस्यादतोब्रह्मण्येकरूपेतेषामेवधर्माणांनिषेधः सत्यंचानुपपन्नम्; अतोलौकिकालौकिकभेदेनव्यवस्थाभवद्भिरप्यवश्यं कल्पनीया॥यदिब्रह्मधर्माणामपिस्वाप्नपदार्थवदसत्यत्वमेवस्याच-

र्हिस्वाप्नपदार्थस्यैव "मायामात्रंतुकार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वा"दिति
सूत्रेणव्यासोनब्रूयात् तस्माद्ब्रह्मधर्माणांसत्यतयातादृशसूत्रविरोधस्त-
न्मतेदुर्वारएव किंच यतोवाचोनिवर्तंतइतिवाक्ये अस्थूलादिवाक्येच
पूर्वंब्रह्मणएव "सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मे"त्युपक्रमे एतद्वैतदक्षरंगार्गीत्यत्रच
प्रकृतत्वात्प्रकृतेब्रह्मणि यदेतावत्त्वंप्रतिषेधतीत्ययुक्तमितिकथनमसं-
गतं ॥ द्वेवावब्रह्मणइत्यादिप्रलापस्त्वस्मदभिमतविषयवाक्याज्ञानमूल-
कत्वादुपेक्ष्यः ॥ (कस्तर्हिसूत्रार्थइतिचेत्) इत्युक्त्वायत्सूत्रव्याख्यानं
प्रदर्शितं तत्तुदोषदूषितत्वादनुपादेयं ॥ केदोषाइतिचेच्छृणु ॥ त्वदुक्त-
व्याख्यानेमूर्तामूर्तप्रतिषेधस्यप्रकृतंप्रतिषेधतीत्येतावतैवसिद्धेरेताव-
त्त्वमित्यस्य एतावत्त्वपदाद्रेचप्रकृतपदस्यवैयर्थ्यप्रसक्तेर्दुर्वारत्वात्
एतावत्त्वमितित्वप्रत्ययस्यभावेऽनुशिष्टत्वेन एतावतापरिच्छिन्नस्य
मूर्तामूर्तलक्षणरूपद्वयस्यतेनपदेनालाभात् त्वप्रत्ययस्यषष्ठ्यंतादनु-
शिष्टत्वेनतृतीयांताद्भवतेनापितथात्वाच्च ॥ अथतत्रविग्रहवाक्यंकिं
त्वर्थमात्रकथनमित्युच्यतेतदापिरूपद्वयात्मकस्यसर्वस्यप्रपंचस्यपरि-
च्छिन्नांतर्निवेशादेतावतेत्यत्राभिप्रेतस्यपरिच्छेदकस्यालाभेनासंगतिः।
नचलौकिकप्रमाणमेवतथेतिवाच्यं; जन्मादिसूत्रव्याख्यानेमनसाप्य-
चिंत्यरचनारूपस्येतिस्वोक्तस्यप्रपंचविशेषणस्यविरोधेनतथावक्तुमश-
क्यत्वात् ॥ किंचात्रमूर्तामूर्तरूपद्वयंयत्प्रकृतत्वेनत्वयाविवक्षितंतस्य
प्राधान्यंकिंस्वेनरूपेणब्रह्मरूपत्वेनवा? नाद्यः, ब्रह्मणोरूपेइतिविशेषण-
वैयर्थ्यप्रसंगात्, द्वितीयेतुब्रह्मणएवप्राधान्यंब्रह्मपरिचायनार्थमेवरूप-
द्वयस्यकथनात् ब्रह्मणएवात्रोपदेश्यत्वाच्च ॥ नचसंबंधषष्ठ्यंतपदेनबोध
नाद्ब्रह्मणोऽप्राधान्यमितियुक्तं; राहोःशिरइतिवदभेदेपिषष्ठीसंभवेन
संबंधषष्ठ्यैवेत्यत्रनियामकाभावादानंदंब्रह्मणोविद्वानित्यत्रत्वयाप्यभेदे
षष्ठ्याःस्वीकृतत्वात् कार्यकारणानन्यत्वस्यभगवतासूत्रकारेणोक्ततया
द्वेवावब्रह्मणोरूपेइत्यत्र ब्रह्माभिन्नेरूपेइत्यर्थस्यवक्तुमुचितत्वाच्च ॥
अतोब्रह्मण-प्राधान्यस्याविघातात् "ब्रह्मतेब्रवाणी"तिवाक्योपन्यासे-
नस्वयमेवोपक्रांतत्वांगीकारादत्र उपदेश्यत्वाच्च ॥ ब्रह्मणःप्रकृतत्व-
सिद्धौतस्मिन्नेतावत्त्वंपरिच्छिन्नत्वंप्रतिषेधतीत्येवंव्याख्यातव्यं; एताव-
च्छब्दस्यपरिच्छिन्नवाचकतायाःप्रसिद्धत्वात् ॥ तथाचमूर्तामूर्तमात्र-
त्वंब्रह्मणिनास्तीत्यर्थस्त्वन्मतेविषयवाक्याद्रेपिसिद्ध्यति नतुप्रकृतंय-
देतावतापरिच्छिन्नमित्यर्थःसिध्यति; एवंचनेतिनेतीतिश्रुतिव्याख्याने
नञ्द्वयेन यथासंख्यंमूर्तामूर्तनिषेधेवासनाशेषात्तद्विहायभूतराशिवा-

सनाराश्योर्निषेधांगीकारे परिगणितनिषेधेनयदिनेदंब्रह्मकिमन्यद्ब्रह्मेतिशंकापत्तेस्तदपिविहायवीप्सयायावद्विषयजातनिषेधोयोऽङ्गीकृतःसोपितथा॥ भूतराशिनिषेधेकैमुतिकादेववासनाराशिनिषेधसंभवेनतदर्थंनिषेधापेक्षाभावात् त्वकेयथासंख्येवासनानिषेधावतारकप्रमाणाभावात्वासनायाअनुक्तत्वेनतन्निषेधस्याप्ययुक्तत्वाच्च ॥ अत एव नयावन्निषेधोपियुक्तः । यदपि "नह्येतस्मादितिनेत्यन्यत्परमस्ती" तियोजनाद्वयंतत्रप्रथमयोजनायांनिषेधवीप्सयाब्रह्मव्यतिरिक्ताभाव उच्यते । नपुनर्ब्रह्माभावस्तदेवदर्शयत्यन्यत्परमस्तीतिव्याख्यातंतदपि तथा ॥ ब्रह्मव्यतिरिक्तनिषेधोत्तरंब्रह्मसत्ताप्रदर्शनस्य अन्यदस्तीत्येतावतैवसिद्ध्यापरपदवैयर्थ्यापत्तेःअतोव्यतिरिक्तनिषेधेनाव्यतिरिक्तत्वं सर्वस्यस्वीकृत्यतादात्म्यानत्ववारणायपरंब्रह्मान्यदस्तीत्यंगीकार्यमित्येवयुक्तं ॥ द्वितीययोजनायामपिपरपदवैयर्थ्यंपूर्ववदेव तदर्थंपरपदमुत्कृष्टार्थकतयाव्याख्येयं तत्रचाभावावसानएवनिषेधःसिध्यतीतिब्रह्मसत्तासाधनायततोब्रवीतिचभूयइतिसूत्रांशनामधेयविषयत्वेनयोजयित्वानामधेयेनतत्सत्तांसाधयित्वानिषेधस्यब्रह्मावसानत्वमुपपादितं तदपितथानामधेयांगीकारेतद्वृत्तासिद्ध्यायावद्विशेषशून्यत्वप्रतिज्ञाहानिप्रसंगात् नामधेयकथनमात्रेणैवतत्सत्तासिद्धेस्तन्निर्वचनश्रुतिवैयर्थ्यप्रसंगात् तदादरेचचक्षुषश्चक्षुरित्यादिवत्तन्नियामकत्वतन्मूलरूपत्वयोःसिद्ध्या प्रतिज्ञाहानितादवस्थ्याच्च ॥ एवमादयोऽन्येपिदोषाः संति । ग्रंथगौरवभयान्नोच्यंते ॥

सहस्राक्षे नतुभक्तैतावत्त्वमित्यादिसूत्रप्रतिकूलमित्यतभागपरिहरति – किंचत्वन्मतइत्यादिनानोच्यतइत्यतेन ॥ इदमधिकरणतृतीयस्यद्वितीयपादे (सू० १९) "अम्बुवद्ग्रहणा" दित्यादिचतु सूत्रसिद्धांतेवर्तते ॥ तत्रएकदेशिमतनिरूपणातिमसूत्रेजलप्रतिबिंबितसूर्यादिवदौपाधिकधर्मोपपत्तिर्दर्शितेतिसाऽत्र "अम्बुवदग्रहणात्तुनतथात्व" इतिप्रथमसूत्रेणप्रतिबिंबनिरासान्निरस्ता ॥ ततउभयधर्मविरोधतादवस्थ्यात्सिद्धांतेतन्निरासायाह (सू० २०) "वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामंजस्यादेव" । अर्थस्तु–महानवकाशोऽल्पोवकाशइतिलौकिकव्यवहारात् "यथावकाशंदशचमसान्" चयनेष्टकोपधानेपरितश्चिति सृगित्यादितत्तद्धोतृमंत्ररूपधानोत्तर "यथावकाशग्रहान्यथावकाशप्रतिग्रहान्" एवमादिवैदिकव्यवहाराच्चविभोरप्याकाशस्यशतपथाशादितिन्यायेनसर्वपरिमाणाश्रयतयादरीकरकाद्यन्तर्भावात्प्रतीयमानयथावृद्धिह्रासभाक्त्ववत्तथाब्रह्मणोपिसर्वधर्माश्रयस्यपृथ्वीजलादिकार्यान्तर्भावात्प्रतीयमानंसर्वगंधत्वाऽगंधत्वादिकंतत्तदुपासकहृदयाद्यौस्फुरद्वृद्धिह्रासभाक्त्वच ॥ तथासत्येवश्रुतिरविविशिष्टद्विविधव्याख्यानात्तदुक्तोभयधर्माणांचसामंजस्यात्

ब्रह्माण्येवमिति ॥ अत्रश्रीजैमिनिविषयवाक्येशाण्डिल्यविद्यायामाकाशात्मेत्युक्तिश्शिक्षोपनिषदादौ "आकाशशरीरंब्रह्म" इत्याद्युक्तिश्चेतिज्ञेयं ॥ संशोधनवृष्ट्यादिचवत्रतत्र "सकृत्तुं कुर्वीत ॥ इतिप्राचीनयोग्योपास्य" इत्याद्युक्त्वाबोध्यं ॥ आकाशएवावकाशइतितु निर्णीतं प्राक् ॥ केचित्तुस्वदेहान्तर्हृदयाकाशेत्यादिस्मृतिपुच्छप्रसिद्धंतेनप्रथमस्याद्वितीये (सू० ७) अर्भकौकस्त्वसूत्रेदर्शितमिहप्रयोजनविशेषायविशालितंनचसर्वगंधत्वादिकं पृथिव्यादिस्थानगतमेवांतर्भावात्तत्रोपचर्यतइतिवाच्यंतत्रैवपादे (सू० ११) नस्थानतोपिपरस्येत्यादिनातन्निषेधात् ॥ जलादौसर्वत्रप्रतिबिंबस्यतौल्यात्तद्वृध्यादिपरमितरव्याख्यानं तूपेक्ष्यमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ जलगतमपिसूर्यप्रतिबिंबंनहिजलवृद्धौवर्ध्यते जलह्रासेवाह्रसति । दृष्टांतेप्रदर्शितयावृध्यादेरागंतुकत्वंमन्यमानंप्रतिहेत्वंतरमाह-(सू० २१) "दर्शनाच्च" उभयसामंजस्यादेवमित्यनुवर्तते ॥ तथाच "प्रादेशमात्रमभिविमानं ॥ यदेकव्यक्तमनंतरूपं" इत्यादिपुतत्रसर्वविरुद्धधर्माणांदर्शनात् चकारादवतारदशायामुदूखलबंधनमृत्साभक्षणव्यादानमिथिलाप्रवेशादौतथाप्रत्यक्षाच्चवस्तुस्वभावत उभयसामंजस्याद्ब्रह्मैवमुभयलिंगमित्यर्थः ॥ एवंसाधितेपिवस्तुस्वभावंमन्यमानंबोधयितुंधर्मविधिनिषेधवाक्यविषयव्यवस्थारूपायुक्तिः प्रकृतैतावत्सूत्रेणोच्यते ॥ इयंचसर्वोपनिषत्साधारणी ॥ नेनयत्रयत्रवेदेब्रह्मणोधर्माणांनिषेधोविधिर्वातानिसर्वाण्यपि "यतोवाचः, अस्थूलमनणु, अपाणिपादः" इत्यादीनि "आनंदंब्रह्मणः, एतस्यवाअक्षरस्य, जवनः" इत्यादीनिचसर्वाण्यस्यविषयवाक्यानि ॥ ननुमूर्तामूर्तब्राह्मणमात्रंसूत्रेतदुप-

---

ननु प्रकृतैतावत्त्वंहिप्रतिषेधतिततोब्रवीतिचभूयइति सूत्रविरोधः ॥ अपाणिपादोजवनइतिलौकिकैतावत्त्वं निषेध्य जवनोग्रहीतेत्याह ॥ एवमस्थूलमनण्विति निषेध्यैतस्यैवाऽक्षरस्य प्रशासनेगार्गीत्याहेतिचेन्न ॥ परत्रोक्तिमात्रस्य प्राबल्याप्रयोजकत्वेन श्रौतैतावत्त्वस्यैव तत्रनिषेधादतएव नतत्ररथारथयोगाः पन्थानोभवंत्यथरथान् रथयोगान्पथ सृजतइत्यत्र सृष्टेः परत्रोपन्यासेऽपि नसत्यत्वमिति मायामात्रंतुकार्त्स्न्येनेतिसूत्रेण स्वप्नस्य मायामात्रत्वं व्यासऊचे ॥ किंच प्रकृतशब्दस्योपक्रान्तार्थतायाः प्रसिद्धत्वेन लौकिकेतिव्याख्यानंनयुक्तम् ॥ एवं प्रकृते ब्रह्मणि यदेतावत्त्वं तत्प्रतिषेधतीत्यप्ययुक्तम्; रूपद्वयस्यैव प्रकृतत्वात् ॥ द्वेवाव ब्रह्मणोरूपेमूर्तंचामूर्तंचेत्युपक्रम्य भूतपञ्चकस्य राशिद्वयेनाऽभेवर्णितत्वात् ॥ ब्रह्मणः पञ्चन्ततया निर्दिष्टस्य नद्विशेषत्वेनाऽप्रकृतत्वात् ॥ एतेन प्रकृते ब्रह्मणि प्रकृतस्य ब्रह्मणइति व्याख्याद्वये ततोब्रवीतीत्याद्यनर्थकमापद्यते ॥ प्रकृतशब्देन ब्रह्मणः सत्त्वस्य सिद्धत्वात् इति विद्वन्मण्डनटीकोक्तं निरवकाशमस्माभिस्तादृशव्याख्यानस्यानादृतत्वात् ॥ कस्तर्हि सूत्रार्थ इतिचेत् प्रकृतं एतावत्त्वं वस्तुपरिच्छिन्नत्वं मूर्तामूर्तरूपत्वं प्रतिषेधति-अथातआदेशोनेतीति । ततो निषेधतदनंतरभूयश्च ब्रवीति-अन्यत्परमस्तीति । सूत्रार्थइति गृहाण ॥ नच प्रकृतेतावत्पदयोरन्यतरस्य वैयर्थ्यमितिवाच्यम् ॥ अवैदिकस्य निषेधकमिति त्वादृशवासनावासिताशयनिवारणाय प्रकृतपदस्य प्रकृतपदार्थस्वरूपप्रदर्शनायैतावत्पदस्यचसार्थक्योपपत्तेः ॥ नहिशब्दाधिक्यमात्रेणाऽर्थाधिक्य युक्तमतिप्रसंगात् ॥ तस्मात्तवैवेदं सूत्रं प्रतिकूलम् ॥

स्थापकस्यतथासर्वसमतेश्चाभावात् ॥ अन्यथामूर्तामूर्तेहिप्रतिषेधतीत्यवदेत् ॥ तथा-
पियथावृद्धिह्रासस्त्रेप्रतिविषयप्रतिपादकानिदर्शनसूत्रउपाधिप्रवेशप्रतिपादकानिचसर्वाणि
विषयगारमानितथाप्राणिकर्त्वर्वनिषेधकानिविधायकानिचसर्वाणिविषयगाख्यानिमतु ॥
तत्रलौकिकानामेवनिषेधात्भाष्यप्रकाशेसोत्रप्रकृतपदस्यार्थे "गार्ग्युपक्रांतेप्रपंचे" इति
व्याख्यात ॥ तत्रगार्गीप्रश्नवेतितदुपलक्षण ॥ भाष्यप्रकाशचतत्रत्यमेकोदृत्ययथोपयोग-
मनुवदत सूत्रार्थादिकमाहुः-तत्रप्रकृतइत्यादिना परिदृश्यमानाइति । गार्गीप्रश्नहि
"यदूर्ध्वंयाज्ञवल्क्यदिवोयदवाक्पृथिव्या" इत्यादौयावापृथिवी भूत भवत्भविष्यच-
त्याकाशाता प्रापचिकसर्वपदार्था सग्रहेणपरिदर्शिता सति ॥ अतोगार्गीप्रश्नेतयाप्रकृते
प्रपचेयेपदार्था परिदृश्यतेलौकिकास्ते सूत्रेणतात्पदेनोच्यते ॥ समीपतरवर्तिपरि-
मितिकत्वात् ॥ एतद् समीपतरवत्यर्थकत्वात् तन्निष्ठा स्थूलत्वाणुत्वादयोधर्माश्चत्य
प्रत्ययेन ॥ प्रतीतस्यैवेति । सौत्रहिशब्दस्यार्थाय ॥ ह्युक्तमिदअस्थूलमित्यादिप्रतिषेध
श्रवणेलोकेविदितानापरस्परव्यधिकरणानास्थूलत्वाणुत्वादीनामवोपस्थिते अप्रतीतानास-
मानाधिकरणानामलौकिकानतेषामनुपस्थितेश्च ॥ तेनधर्मनिषेधकव्याख्यानालौकिकधर्मा
एवविषयाइतिसूत्रादोनेननिर्णात । सिद्धमाहु -अतइति ॥ अस्थूलमनण्वितिनिर्षेधेउभय
धर्मवत्वमेवसिध्यतिनमुचिवधप्रसगेनशुष्कणनचाद्गेत्युभयधर्मनिषेधेनस्योभयात्मक
त्ववत् ॥ तेननराद्वैलक्षण्यमेवसिध्यतिनतुनिर्विशेषत्व ॥ नापिवेदोक्ताभगवत्प्रसाद-
पात्रैर्वीतशोकैर्मुक्तैर्दृश्याअणोरणीयस्त्वमहतोमहीयस्त्वमित्यादयोब्रह्मधर्माअस्थूलादिवाक्यै
निंषेद्धुशक्यते अनुपस्थिते तुल्यबलत्वाच्च ॥ नन्वध्यारोपापवादाश्रयणेशक्यतइत्याशयेन
शकतेरुतइतिसूत्राशेन समादधते-ततइत्यादि ॥ तत प्रतिषिध्यमानालोकविदितधर्मान्द्व-
य.अधिकअलौकिकमितियावत्धर्मवत्वप्रतिषेधानतरपुनर्वेदोब्रवीत्यव ॥ चोऽवधारणार्थ -
सर्वत्रमनियमवोधयत्यधिकरणसमासिंचद्योतयति ॥ एतदेवाहु -यस्मिन्नेवेति । यदितथा-
वेदो भिप्रयात्तर्हिपूर्वमेवाध्यारोप्यततोपवदेत् ॥ वदतितुविपरीत ॥ नचापवादोत्तरमध्या
रोपेप्रयोजनमस्तिप्रक्षालनोत्तरमिवपुन पकलपनेयेनाथक्रमोप्याश्रीयेत किचयत्रनिषेधति
तत्रसामान्यतएववाक्चक्षुरादिकनिषेधति ॥ विधत्ततुलोकेक्काप्यसभावितसूर्यचद्ररोदसी
सर्वकालप्रशासकत्वविश्वतश्चक्षुष्ट्वादिक ॥ अतस्तुल्यत्वाद्विधायकवाक्यानामलौकिकधर्मा
एवविषयाइतिसूत्राशातरेणनिर्णीत ॥ तेनसर्वकामत्वादय. श्रुत्यतरोक्ताअप्यलौकिका
एवज्ञेया , लोकएकस्मिन्सर्वकामत्वादेरसभवात् ॥ यत्राप्यलौकिकत्व नस्पष्टतत्रापि
तदुभय, ब्रह्मधर्मत्वात् धर्मिणोऽलौकिकत्वादनुच्छित्तिधर्मत्वाच्च ॥ एव चविधिनिषेध
वाक्यानाध्यवस्थितविषयभेदेनपरस्परविरोधाभावात् ॥ श्रुतित्वादिनातुल्यबलत्वाच्च
नैकतरबाध कल्प्य ॥ दिग्प्रदर्शनायोदाहरणमाहु -यतोवाचइत्यादि ॥ इदब्रह्मवल्लीस्थ ॥
वाक्विशेषत परस्यज्ञानकारण, मनस्तुविशेषत स्वस्य ॥ ज्ञान ब्रह्मकर्मकम् ॥ विधत्ते
विद्वानित्युक्त्येविभाव ॥ अस्थूलादीति । इदबृहदारण्यकपचमाध्यायाऽष्टमब्राह्मणस्थ ॥
प्रशासनहिवाशादिमिरेवभवति ॥ अमुख्यपदस्यव्यवहितत्वबोधनायासधि ॥ इत्यादि
नेति ॥ "एतस्यवाअक्षरस्य शासनेगार्गिसूर्याचद्रमसौविधृतौतिष्ठत" इत्यादिकाण्वा ।

"एतस्यवाक्षरस्यप्रशासनेगार्गिद्यावापृथिवीविधृतेतिष्ठत" इत्यादिमाध्यंदिना ॥ अत्रैवे-
शब्दोऽवधारणार्थः । अत फलितार्थकथनं एतस्यैवाक्षरस्येति तथापाठान्तरं वा ॥
व्याप्तिमिति । अभोतीतिमाध्यंदिनपाठे अश्नुभोजन इत्यस्यैव विकरणव्यत्ययेन रूपमित्येक-
व्याख्यानं, अशूङ्व्याप्तावित्यस्माद्रूपमित्यपरं तत्र द्वितीयमादायैवमुक्तिः ॥ व्यक्ति-
भेदेनेति एकस्यामतिरात्रव्यक्तौ षोडशिग्रहस्य ग्रहणमपरस्यामग्रहणमिति कर्मणि अभि-
व्यज्यमानेन व्यक्तिभेदेन "अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति" इति
विधिनिषेधयोर्विकल्पो यथा शक्यवचनस्तथा न ब्रह्मणि तस्यैकत्वान्नित्यत्वाच्च ॥ अबोध-
कत्वेति । परस्परविरोधपराहतत्वात्तथेति भावः । इदं दिग्दर्शनायोदाहरणद्वयं, एवमन्यत्रा-
पि बोध्यं । यथाऽऽशावास्यभागे "अनेजदेकं मनसो जवीयः" इत्यादिना विधिनिषेधयोर्योग-
पद्यं ॥ केनोपनिषदि "न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति" इत्युपदेश्यत्वं निषिध्य "इति
शुश्रुम पूर्वेषां" इति ब्रह्मविदुपदेश्यत्वं वाक्यपंचके । "यद्वाचानभ्युदितं" मित्याद्युक्त्वा
"येन वागभ्युद्यते" इत्यादिकं द्वितीयखण्डे वेत्तुमशक्यत्वमुक्त्वा तृतीयखण्डादौ तदिच्छया-
साक्षात्कारश्चोच्यते ॥ कठवल्लीषु "अशरीरं शरीरेषु" इत्युक्त्वा "वृणुते तनूं स्वां"
इति पराञ्चि खानीत्युक्त्वा कश्चिद्धीर इत्यादि पठ्यते ॥ प्रश्नोपनिषदि (प्रश्न ४) "तद-
च्छायमशरीरमलोहितं" इति धर्मान् निषिध्य "शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः
सर्वो भवति" इति तद्वेत्तुः सर्वज्ञसर्वभावकथनेन तस्य सर्वाश्रयत्वसर्वरूपत्वे बोधयति ॥
मुण्डके "यत्तदद्रेश्यमग्राह्यं" इत्याद्युक्त्वा "यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः" इत्याद्याम्नायते
तैत्तिरीये "अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने" इत्युक्त्वा अदृश्यत्वविरुद्धमभयप्रतिष्ठाविदन
अशरीरत्वविरुद्धं भीषास्मादिति प्रशासने अनिरुक्तत्वविरुद्धाऽऽनन्दमीमांसा अनिलयनत्वविरु-
द्धा पुरुषादित्ययोः स्थितिरुपसंक्रान्तिश्चाम्नायते ॥ बृहदारण्ये "नैनमूर्ध्वमसदृशो" इत्या-
द्युक्त्वा "एषो ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः ॥ विश्वतश्चक्षु" इत्याद्युक्तं श्वेताश्वतरे "अपाणि-
पादो जवनो ग्रहीता" इत्यादि एवमन्यत्रापि शतशो व्याख्यानि द्रष्टव्यानि ॥ तेन क्वचिदेव तद्-
स्फुटत्वेऽपि तयोः ॥ यत्तु नन्वित्यादिग्रन्थासङ्गत इत्यत तन्नयुक्तं ॥ तथाहि—पूर्वपक्षे निषेध्ये-
ति प्रयोगोऽनुचितः ॥ स्वप्नश्रुतावपि पाठस्तु वेदाभ्यासगन्धाभावात् ॥ पाठस्तु बृहदारण्यके
षष्ठाध्याये ज्योतिर्ब्राह्मणे (पृ० ७५७) "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्
रथयोगान्पथः सृजते" इति स्वप्नप्रकरणे श्रुत आरम्भेऽपदमुक्तं श्रुत्यन्तरे ॥ तन्मौर्ख्यबोधनाय
मूले तदुक्तिस्तथैवानूदिता । वस्तुतः स्वप्नश्रुतावपि लोकप्रसिद्ध्यमानावास्तवरथाश्वमार्गप्रभृ-
तय एव निषेधविषया अवास्तवास्तेच सृष्टिवाक्यविषया इति न पुनर्निषेधवाक्येन तत्रापि परस्य
बाधः ॥ मायिकानामपि निषेधाङ्गीकारेऽनन्तं स्वप्न उपलभ्येरन् ॥ वास्तवानां सृष्ट्यङ्गीकारे
सूत्रं कुप्येत् ॥ तेषां मायिकत्वं तु शरीरं वाह्यान्तररथादिभानासम्भवनियततत्तदुपादानाभावादि-
भ्योऽवगम्यमानात् कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादेव न तु निषेधबलात् ॥ अन्यथा मायामा-
त्रं तु प्रतिषेधादित्यत्र सूत्रयेत् ॥ पूर्वमभावेऽप्यनन्तरं वास्तवा एव सृज्यन्ते इति व्याख्यानसंभवेन
निषेधबलोपक्षयाच्च ॥ त्वदाचार्यैरपि निषेधो वाह्यानामेवाङ्गीकृत इति तत्रापि वाक्ययोर्भिन्न-
विषयत्वात्तद्वदत्रापि भिन्नविषयत्वमेव सिद्धं वस्तुतस्त्वदिष्टसिद्धिः ॥ तथापि न द्विवेकला

परत्रोक्तिमेवसाधकतयावयंमूमः किंतुनिषिध्यमानानांसाधारणतयालोकेदृष्टत्वंविधीयमानानां सूर्यचंद्रप्रकाशकत्वंविश्वतश्चक्षुष्ट्वादीनांलोकाप्रसिद्धत्वं सर्वत्रैव परत्रोक्तिंचतथा-मूमोऽपवादोत्तरमभ्यारोपस्यायोग्यत्वात् ॥ तस्मात्तुल्यव्यवस्थयैराविरोधस्तुल्यप्रमाणभावयोरुचितइत्याशयेनाहुः—नहिपरत्रेत्यादि ॥ किंचनस्वाप्रसृष्टिचब्रह्मधर्मोमायिकाः ॥ अन्यथा तस्यास्तथात्वे विस्तरेणसाधयन्सूत्रधारस्तेषामपिमायामात्रत्वं स्पष्टंकुतोनमूयात् ॥ तदेतदाहुः-यदीत्यादि ॥ यत्तुकिंत्वित्यादिनयुक्तमित्यंतं तत्प्रागेवापास्तम् ॥ गार्गीप्रश्नादौपूर्वप्रपंचस्यप्रकृततायादर्शितत्वात् ॥ तत्रतदभावे (अ० १ पा० ३ सू० १२) "अन्यभावव्यावृत्तेश्च" इत्यादिकमसंगतंस्यात् ॥ यच्चएवंप्रकृतइत्यादि अप्रकृतत्वादित्यंतं तदप्यसत् ॥ अस्मत्संमतेषु "यतोवाचः ॥ अस्थूलमनणु" इत्यादिविषयवाक्येषु "ब्रह्मविदाप्नोतिपरं, सत्यंज्ञानं, एतद्वैतदक्षरंगार्गिब्राह्मणाअभिवदंति" इत्यादिनाब्रह्मणःप्रकृततायाःस्फुटत्वात् ॥ "मूर्तंचैवामूर्तंच" इतिपाठसत्वेप्येवकाररहितश्रुतिपाठोपन्यासस्त्वनभ्यासात् ॥ किंचतस्मिन्विषयवाक्येपिषष्ठीनिर्देशमात्रेणब्रह्मणोनाप्रकृतत्वंशक्यंवक्तुं; बुबोधयिषिततयाऽर्थतस्तस्यमुख्यत्वात् ॥ अन्यथाब्रह्मजिज्ञासासूत्रेब्रह्मणोविशेषणतयावैयासदर्शनेपितस्याप्राधान्यमप्रकृतत्वंचस्यात् ॥ तथाचशास्त्रस्याब्रह्मविषयत्वंतत्तदधिकरणेषुब्रह्मपरमात्मेत्यादिपदाननुषंगश्चापद्येत ॥ किंचेदंचतुर्थाध्यायेदृप्तबालाक्यजातशत्रुसंवादेवर्ततेतत्राध्यायारंभे "दृप्तबालाकिर्हानूचानोगार्ग्यआससहोवाचाजातशत्रुंकाश्यंब्रह्मतेब्रवाणीति" इतिब्रह्मैव प्रकृतं ॥ किंतुरूपद्वयमेवतत्परिचायनार्थंतयाप्रासंगिकं ॥ (ब्रह्मण.षष्ठ्यंततया) इत्युक्तिरपिशब्दार्थाभेदात्कथंचिद्योज्याएतेनैवप्रकृतंयदेतावत्त्वंमूर्तामूर्तत्वलक्षणमित्यादिव्याख्यानस्यासंगतत्वसिद्ध्यायदिसम्यापद्यावासमासंकदाचिदाश्रयेस्तदासूत्रेप्रिमांशवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्यविद्वन्मंडनटीकायामुक्तंयुक्तमेवेतिसिद्धं ॥ यस्तुकस्तर्हीत्यादिना गृहाणेत्यंतेनसूत्रार्थस्तेनदर्शितस्तंदूषयंति—तत्तुदोषेत्यादिना ॥ अत्रमूर्तामूर्तप्रतिषेधस्येत्यारभ्य प्रतिज्ञाहानितादवस्थ्याच्चेत्यंतः सर्वोपिभाष्यप्रकाशलेखएवसुखेनबोधार्थंक्वचित्कंचिदेवपाठंभित्त्वाऽनूदितः स्वमतस्थानांविशेषतःप्रामाण्यप्रहासिद्धये ॥ अत्रसहस्राक्षे (प्रकृतंएतावत्त्वंवस्तुपरिछिन्नत्वंमूर्तामूर्तरूपत्वं) इत्युक्तिस्तु "प्रकृतंयदेतावत्त्वंएतावत्तापरिच्छिन्नंमूर्तामूर्तलक्षणं ब्रह्मणोरूपं" इतिस्वभाष्यफलितार्थकथनरूपा ॥ तत्रएतावतापरिच्छिन्नमित्यस्यैवार्थोवस्तुपरिच्छिन्नमिति ॥ अत्रानूदित.प्रकाशग्रंथस्तुप्रकृतसूत्रस्यशारीरकभाष्यमेवलक्ष्यीकृत्यप्रवृत्त इतितत्पर्यालोचनेनसम्यगवगंस्यते ॥ दुर्वारत्वादिति । यत्तु अवैदिकस्यनिषेधकमित्यादितद्दुर्बोधात् ॥ तत्रहिलोकप्रसिद्धान्येवपंचभूतानिसादिद्वयेनमूर्तामूर्तरूपतयोक्तानि नतुवैदिकगम्यविश्वतश्चक्षुष्ट्वादिकं येनवैदिकधर्मजातस्यनिषेध.स्यात् ॥ अतएवप्रकृतसूत्रभाष्ये शंकराचार्यैः "नेदंशास्त्रंप्रतिपाद्यत्वेनब्रह्मणोरूपद्वयंनिर्दिशतिलोकसिद्धंत्विदंरूपद्वयंब्रह्मणिकल्पितंपरामृशतिप्रतिषेध्यत्वाय" इतिलौकिकस्यैवाऽत्रप्रतिषेधंमन्यंते ॥ अतःप्रकृतपदस्यवैदिकपरताकल्पनयासार्थकतामनोरथोव्यर्थः ॥ तथासतिलौकिकस्यब्रह्मण्यप्रतिषेधसिद्धेश्च ॥ नापिप्रकृतपदार्थस्वरूपप्रदर्शनायैतावत्पदस्यसार्थक्यमुपपद्यते । षष्ठीनिर्दिष्टस्याप्राधान्यंप्रथमानिर्दिष्टरूपद्वयस्यैवतदितित्वन्मतरीत्याप्रकृतपदादेवासदिग्धतत्स्व-

रूपलाभात् तेनाक्रमेणैतावत्त्वपदतोपिमूर्तामूर्तरूपलाभस्याशक्यत्वात् ॥ अतोद्विपर्यस्त्वं युक्तमेव ॥ अनुशिष्टत्वेनेति ॥ "तस्यभावस्त्वतलौ" इतिशास्त्रेणानुशिष्टत्वेनतथात्वादितिएतावत्तापरिच्छिन्नमित्यर्थस्लाभएतावत्त्वपदाल्लभवतीतिभाव ॥ तथेतीति । एतावतेति पदस्यार्थइत्यर्थ । प्रसिद्धत्वादिति "यत्तदेतेभ्य परिमाणेवतुप्" इत्यनुशासनेनतथा त्वात् ॥ अनुक्तत्वेनेति मूर्तामूर्तब्राह्मणेप्यासनागधस्याप्यकथनेन ॥ अनुक्तस्यापिनिषेधा गीकारेसूत्रेप्रकृतपदस्यहिशब्दस्यचसुतराविरोधइतिभाव ॥ प्रथमयोजनायामिति । तद् भाष्ये"तत्रेपाक्षरयोजनानेतिनेतीतिब्रह्मादिश्यतमेवादेशपुनर्निर्यक्ति-नेतिनेतीत्यस्यकोर्थ ? नह्येतस्माद्ब्रह्मणोव्यतिरिक्तमस्तीतिअतोनेतिनेतीत्युच्यतेनपुन स्वयमेवनास्तिइत्यर्थ । तच्च दर्शयतिअन्यदत्र परमस्तिप्रसिद्धब्रह्मास्तिइति" इतिदर्शितायाम् ॥ युक्तमिति ॥ श्रुता वुत्कृष्टार्थकपरपदस्यसार्थक्यतथाव्याख्यानएव (अ० २ पा० १ सू० २२) अधिकंतु भेदनिर्देशात्" इत्यधिकरणसिद्धान्तितरीत्यासिध्यतीत्यत्रोक्त ॥ द्वितीययोजनायामिति । तत्रैव "यद्वापुनरेवमक्षराणियोज्य तेनह्येतस्मादितिनेतिनेतिप्रपञ्चप्रतिषेधरूपादादेशनाद न्यत्परमादेशनंब्रह्मणोस्तिइतितदाततोब्रवीतिचभूय इत्येतन्नामधेयविषययोजयितव्य" इत्यादिव्याख्याने तद्वेति वाच्यत्वरूपविशेषवत्तेत्यर्थ ॥ ततसत्तेति ब्रह्मसत्तेत्यर्थ ॥ तन्नियामकत्वेति । "प्राणावैसत्य"मित्याद्यग्रिमवाक्योक्त प्राणानांनियामकत्व मूलरूपत्व चब्रह्मणिसिध्येत् ॥ "सउप्राणस्यप्राण" इतितत्वकारश्रुतेरितिभाव ॥ एवमादयइति । तथार्थेसतिसूत्रभूय स्थानेपरपदवदेत् । विषयवाक्यस्मारकत्वादिष्टसिद्धेश्च ॥ प्रतिषेध-मात्रोक्तावपिआधारविनाप्रतिषेधासंभवेन तदाधारब्रह्मसत्तापाअयत्नत सिद्धासूत्रग्रिमांश-वैयर्थ्येलौकिकभूतराशिमूर्तामूर्तपदाभिधेयप्रतिषिध्यतदधिकब्रह्मसाधनेऽप्यलौकिकस्वाभि न्नविशेषाप्रतिषेधादसदिष्टव्यवस्थासिद्धि सूत्रग्रिमांशस्याधिकरिवत्यधिकरणेनगतार्थता ॥ किंचाग्रिमसूत्रतत्पदनैवसति पूर्वसूत्रोक्तनिर्विशेषमेवपराम्रष्टयतइति तस्यैवप्रत्यक्षतासराध नेसिद्धान्तितास्यात् तथाचनिर्विशेषताभंगात्तदवस्थ ॥ शबलपरामर्शस्त्वशक्य , असन्निधा नात् ॥ पूर्वत्रब्रह्मणएवब्रवीतिकर्मत्वेऽत्रतत्पदमतरेवार्थसिद्धातस्यवैयर्थ्यंच ॥ सिद्धान्तेतु भूयसोऽप्राकृतस्यैतावत्त्वस्य तत्कर्मत्वात्तस्येहोपस्थितिवारणाथतत्पदसार्थक ॥ अलौकिक मात्रविशेषवतश्चक्षुरादिगम्यतानौचित्याद्व्यक्तत्वमाशक्यसराधनेस्वच्छयाभिव्यक्तिरुक्त-व्यवस्थानिर्वाहिकासिद्धान्तिता ॥ तस्मादस्मदुक्तएवसूत्रार्थ ॥ एवमादयोदोषा श्रुति-सूत्रार्थमार्मिकैरूह्या ॥ यच्च (नहिशब्दाधिक्यमात्रेणार्थाधिक्ययुक्त) इत्युक्त–तत्तुश्रुति सूत्रादौप्राय सर्वत्रपदकृत्यचिंतयतांसर्वेषांप्राचां स्वप्रयोजनरहितपदसूत्रवाप्रत्याचक्षाणानां महाभाष्यकृतांचोन्मत्तताम्स्वयमाक्षिपत्प्रेक्षावतामुपेक्षार्हं व्यर्थशब्दाधिक्येसूत्रलक्षण बाधाच्च ॥ तेनसूत्राद्यतिरिक्तसाधारणग्रन्थेक्वचिदतिप्रसंगोप्यकिंचित्कर ॥ तस्मादस्माक मेवेदमनुकूलम् ॥

अतोब्रह्मण कर्तृत्वस्यवेदोक्तत्वात्तन्निषेधस्यचानुक्तत्वात्तदंगीकिय तेकार्यत्वंब्रह्मण कुत्रापिनप्रतिपादितयेनप्रतिवदीस्यात् तथाच यत्तु इत्यादिनायदुक्त तदसंगतमेव, नतस्येत्यर्थस्तुभागेचविवृत ॥

सहस्राक्षे यत्तुस्वरूपलक्षणेत्यादिंनिषेधाचेत्यंतंभागंपरिहरंति–अतोब्रह्मणःइत्यादिनाविवृतइत्यंतेन ॥ अतः प्रकृतसूत्रस्यवादरार्थकत्वात् ॥ वेदोक्तत्वादिति । "मुंडकब्रह्मवल्यादिषु "कर्तारमीशं, तदात्मानःस्वयमकुरुत" इत्यादावुक्तत्वात् ॥ तन्निषेधस्येति नह्यलौकिकंनिरंकुशजगत्कर्तृत्वंब्रह्ममात्रनिष्ठंवेदेक्वापिनिषिद्धं ॥ कार्यत्वमितिइत्वरनिरूपितकार्यत्वंतुब्रह्मणिश्रुत्यादिनाक्वापिनोक्तं ॥ प्रत्युत (अ० २ पा० ३ सू० १७) "नात्माऽश्रुते" रित्यादौतत्प्रतिषेधःसिद्धः ॥ अत्रेदंज्ञेयं–यदिशुद्धस्वरूपेकर्तृत्वंवेदानभिप्रेतंस्यात्तर्हिस्वरूपलक्षणवाक्यशेषेतत्प्रतिषिद्धंस्यात् ॥ नचैवंकार्यत्वस्याप्यापत्तिःशंक्या । नहि कर्तृत्वस्यतत्राप्रतिषेधमात्रंकिंत्वशनक्रियायांब्रह्मणःसहभावकथनेनप्रत्युततद्बोधितं कार्यत्वंतुतुच्छजडजीवव्यावर्तकैःसत्यज्ञानानंतपदैः स्वरूपलक्षणवाक्येपिनिवारितम्; अतत्त्वदनापत्तेः ॥ नचतत्रसहशब्दोयुगपदर्थःतस्यसर्वकामशब्दस्यचशक्तिंविहायलक्षणादरेमानाभावात् आत्ममिथुनादिश्रुत्यासहइतिकर्तुःब्रह्मणेतितृतीयायानिर्देशेनचसहभावार्थकत्वस्यैवौचित्यात् नचानंतपदात्कर्तृत्वनिषेधशंक्यः; अपरिच्छिन्नेपितस्याविरोधात् ॥ कालेपिजन्यानांजनकतादर्शनात् विभुजीववादेजीवेपितदंगीकारात् ॥ पृथिव्यादौरूपस्पर्शयोरिवकुलालादौपरिच्छेदकर्तृत्वयोःसहचारदर्शनेपिप्रत्यक्षबलाद्वायौनीरूपेस्पर्शवदपरिच्छिन्नेपिपरमात्मनिश्रुतिबलात्तत्स्वीकार्यं ॥ नतस्येतिवाक्यंतुस्वभिन्नकार्यस्यजीववत्सुकृताद्यपेक्षायाश्चनिषेधकमित्युक्तंप्राक् ॥

तस्माद्यथावेदेब्रह्मप्रतिपादितंतथैवोपगंतव्यं वेदेतुनिर्गुणत्वेनानंतगुणत्वेनोभयरूपेणैवब्रह्मप्रतिपादितं, अतएवोभयव्यपदेशात्त्वहिकुंडलवत् प्रकाशाश्रयवद्वातेजस्त्वादितिसूत्रद्वयेनायमेवार्थोव्यासैर्दर्शितः ॥ सूत्रार्थस्तु पूर्वमुक्तएव ॥ यत्तुमतांतरपरेसूत्रेइतिस्वकल्पितश्लोकव्याख्याने अपिसंराधनेप्रत्यक्षानुमानाभ्यां १ प्रकाशादिवच्चावैशेष्यंप्रकाशश्चकर्मण्यभ्यासात् २ अतोनंतेनतथाहिलिंगं ३ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुंडलवत् ४ प्रकाशाश्रयवद्वातेजस्त्वात् ५ पूर्ववद्वा ६ इतिसूत्रषट्कस्यार्थवर्णनंस्वमतानुसारेणकृतं,–तन्नसत् ॥ तत्रप्रथममपि संराधनसूत्रेणकश्चिन्निर्णयोनसिद्धः प्रत्युत ब्रह्मणोदृश्यत्वबोधनेनजीवब्रह्मणोःसंराधकसंराध्यभावाद्भेदबोधनेनचसंशयस्यैवोत्पत्तिरिति॥ यत्तुत्वंत्वप्रकाशादिवत्सूत्रेजीवब्रह्मणोरभेदंसुक्तमपत्यादभ्यासस्तत्रप्रमाणापेक्षायांवेदांतेषुजीवप्राज्ञयोरभेदप्रतिपादनाभ्यासोहेतुत्वेनव्याख्यातःसोपिशिथिलः; सौत्रस्याभ्यासपदोक्तस्यहेतोरवैशेष्येकर्मणिप्रका-

---

यत्तु स्वरूपलक्षणवाक्यशेषेकर्तृत्वस्यानिषेधाद्ब्रह्मण कर्तृत्वमित्याह,–तन्न; कार्यत्वस्याऽनिषेधात्तत्वस्याऽप्यापत्तेः ॥ परिच्छेदमात्रनिषेधकानन्तपदेन कर्तृत्वनिषेधस्य सिद्धत्वाच्च । नतस्यकार्यमितिवाक्यान्तरे कार्यस्य निषेधेन तन्निरूपितकारणत्वस्याऽर्थान्निषेधाच्च ॥

शेचसाधारण्येनोक्तत्वाज्जीवब्रह्माभेदाभ्यासवचनियमनेप्रमाणानुपलंभात् वेदांतेषुतयोर्भेदस्येवाभेदस्याप्यभ्यासदर्शनाच्च ॥ यदप्युभयव्यपदेशादिसूत्रद्वयमेकदेशिमतीयत्वेनव्याख्याय पूर्ववद्वेतिसूत्रव्याख्यानेतद्दूषणमुक्तंजीवात्मनःपरमात्मसंस्थानभूतत्वेएकदेशभूतत्वेवांगीक्रियमाणेवंधस्यपारमार्थिकत्वेनातिरस्कार्यत्वापत्तयामोक्षशास्त्रवैयर्थ्यमितितदपितथा ॥ बहुस्यांप्रजायेयेतीच्छाभ्यांभेदस्यागंतुकत्वावगमाद्बंधस्यपारमार्थिकत्वेपितथात्वात्वस्त्रप्रक्षालनेनतन्मालिन्यस्येवशास्त्रीयसाधनैरीश्वरकृतमर्यादारूपैस्तन्नाशसंभवेनशास्त्रवैयर्थ्याभावात् ॥ अतएव "पराभिध्यानात्तुतिरोहितंततोह्यस्यबंधविपर्ययाविति" सूत्रमपिसंगच्छते । अहिकुंडलसूत्रे तुशब्दस्तुपूर्वपक्षव्युदासार्थः। पूर्ववद्वेतिसूत्रे वाशब्दोपि अथवेत्यर्थकः, अथवा अरूपवदेवहीत्यादिपंचसूत्र्यायःसिद्धांतःकथितःप्रपंचविलक्षणंतत्समवायित्वेपिन तत्प्रकारकं, नापिसमवायिमात्रं। किंतु ततोप्यतिरिक्तंकृत्स्नंचिन्मात्रस्वरूपंयदाविर्भवति तदाव्यवहार्यंभवति । तत्रजडजीवधर्माऔपचारिकाइत्येवंरूपः तादृशंकारणरूपंब्रह्मप्रतिपत्तव्यमित्यर्थः । अयमाशयः-वेदस्यापनार्थंहिप्रवृत्तिःतत्रयथाक्षरमात्रस्यापिवाधोनभवतितथावक्तव्यं; एतदर्थमेवोभयरूपतांगीकृतातत्रधर्माणांस्वरूपनिर्वाहार्थमवश्यंब्रह्मवैलक्षण्यमंगीकर्तव्यं तथासतिएकमेवाद्वितीयमितिश्रुतिविरोधःस्यात्तथाचतत्रकथंविचारः कर्तव्यइत्याकांक्षायांकारणविचारे श्रुतावेकविज्ञानेनसर्वविज्ञानस्यप्रतिज्ञातत्वाद्धर्माणामपिब्रह्मरूपत्वंवक्तव्यं तदेवैतदुपपद्यते। ननुधर्माणांनित्यभिन्नत्वेआविद्यकत्वेवा वाचेभिन्नत्वे न द्वितीयेमिथ्यात्वे नतत्प्रतिबंधादित्यभिप्रायः । एतेनधर्माणांमिथ्यात्वेनाभेदबोधनेपूर्ववद्वेतिसूत्रमुपष्टंभकतयावदंतःपरास्ताः ॥

सहस्राक्षे यत्तुउभयेत्यादिसूत्रंचसगतमित्यंत भागंनिरस्यंति-तत्राद्यथावेदइत्यादिनापरास्तइत्यंतेन ॥ येदेस्वित्यादि ॥ यथाश्वेताश्वतरे "साक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चे" त्युक्त्वा "एकोवशीनिष्क्रियाणांबहूनामेकंबीजंबहुधायः करोती"त्यादि तथातत्रैव "ततोयदुत्तरतरंतद्रूपमनामय" मित्येतदग्रे "सर्वाननशिरोग्रीवःसर्वभूतगुहाशय" इति । एवंतैत्तिरीयेपि "यदेकमव्यक्तमनंतरूप" मिति । इत्थंभाष्यप्रकाशादिदर्शितदिशातत्रतत्रोभयव्यपदेशाद्रष्टव्याः॥ यत्तुमतांतरेत्यादि। यद्यपिअपिसराधनसूत्रसहस्राक्षेनोपन्यस्तंतथापिप्रकाशादिव-

चारणे वीजतपभायर्यकतयाप्रसिद्धस्यकर्मशब्दस्याशुल्याद्यर्थकत्वे मानतथासत्यनैकवच-नातकर्मशब्दस्यैवप्रयोगोवीनचान्वेप्य अभ्यासपदस्यार्थान्वययोरनिर्णयस्तुमूलएवदर्शित । एवमतोनतेनेतिसूत्रेप्यतश्शब्दार्थेतत्समतेमानमृग्य अत्रवदभावात् ॥ तृतीयातमात्रश्रवणे अविद्याविधूयेत्यादेर्गच्छतीत्यतस्यपदकलापस्याध्याह्रोरेसूत्रकाराभिप्रेततायागमकचित्स । वस्तुतस्तु सूत्रद्वयमिदपूर्वपक्षबोधक ॥ अतएवोभयव्यपदेशसूत्रे तुशब्द पूर्वपक्षव्याव र्तक प्रयुक्त ॥ सहि (अ २ पाद १ सू० ६) "दृश्यतेतु" (अ ३ पा० २ सू० ३२) "सामान्यात्तु" इत्यादाविवपूर्वसूत्रयोस्तद्बोधकतामेवगमयति ॥ मतातरपरत्वेतुतत्रतुशब्द नैवब्रूयात् सिद्धातमूत्रातिरिक्तकापितस्यप्रयोगादर्शनात् ॥ किंतुसूत्रद्वयएवविकल्पार्थक वाशब्दपूर्वेरस्सूत्रपूरपक्षव्यात्रर्तक तुशब्दचब्रूयात् ॥ यदत्तिवेव-अत प्रकाशादिवदित्या-दिनिसूत्रमेकमधिकरणतत स्वसमतस्यैकदेशिसमतस्यच पक्षातरस्यबोधकवाशब्दघटित सूत्रद्वयमितिसमञ्जस ॥ नचोत्तरत्रवाशब्दात्पूर्वसूत्रोक्तस्यबाध शक्य, पूर्वत्रारुचौपरत्रेववा शब्दप्रयुञ्जीत उभयत्रतत्प्रयोगेणतु एकोदेव केशवोवाशिवोवेत्यादिवत् द्वेअपिस्वतन्त्रेमतेइति बोध्यते। मतीयत्वेनेति। गह्रादिपुपाठविवक्षयाछ। तदपितथेति। शिथिलमित्यर्थ। इच्छाभ्या

यत्तु उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् प्रकाशाश्रयवद्वातेजस्त्वादिति सूत्रे स्वमतोपष्ट म्भकतयोपन्यस्ते तत्राह—मतान्तरपरेसूत्रेइति ॥ तथाहि सराध्यसराधकभावे सति परेतरात्मनोरन्यत्व स्यादित्याशङ्क्य प्रकाशादिवचावैशेष्य प्रकाशश्चकर्मण्यभ्यासात् यथा प्रकाशावाशसवितृप्रभृतयोऽङ्गुलिकरकोदकप्रभृतिषु कर्मसु उपाधिषु सविशेषाइवाऽवभासन्ते। नच तत्र स्वाभाविकीमविशेषात्मतां जहति एवमुपाधिनिमित्तएवायमात्मभेद स्वतस्त्वैका त्म्यमेव ॥ तथाहि वेदान्तेषु अभ्यासेनाऽसकृज्जीवब्रह्मणोरभेद प्रतिपाद्यते, अतोऽनन्तेन-तथाहिलिङ्गम्। अत स्वाभाविकत्वादभेदस्याऽविद्याकृतत्वाद्भेदस्यविद्ययाविद्यां विधूय जीव परेणानन्तेन प्राज्ञेनात्मना एकता गच्छति तथाहिलिङ्गम् सयोहवैपरमब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति इतिसूत्रद्वयेनाऽभेदमुक्त्वा उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् प्रकाशाश्रयव-द्वातेजस्त्वात् इति मतद्वयमुपन्यस्त ॥ स्वमतविशुद्धये भेदाभेदयोर्व्यपदेशादहिकुण्डलवदत्र तत्त्व भवितुमर्हति, यथाऽहिरित्यभेद कुण्डलाभोगप्रांशुत्वादीनीतिभेद एवमिहापीति ॥ अथवा प्रकाशाश्रयवदेतत्प्रतिपत्तव्यम् यथा प्रकाश सावित्र तदाश्रयश्च सविता नात्यन्त-भिन्नावुभयोरपि तेजस्त्वाविशेषादथच भेदव्यपदेशभाजौ भवतएवमिहापीति ॥ एव मता न्तरमुपन्यस्य पूर्ववद्वाऽऽइत्युक्तम् ॥ यथावा पूर्वमुपन्यस्त प्रकाशादिवचावैशेष्य तथैतद्भवितु-मर्हति तथाह्यविद्याकृतत्वाद्बन्धस्य विद्यया मोक्षउपपद्यते ॥ यदिपुन परमार्थत सस्थानभू-तोऽहिकुण्डलवदेकदेशभूतोवा प्रकाशाश्रयवदऽभ्युपगम्येत तत पारमार्थिकस्य बन्धस्य तिरस्कर्तुमशक्यत्वान्मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यं प्रसज्यते ॥ नचाऽनोभौ भेदाभेदौ श्रुतिस्तुल्यवद्व्यप-दिशति। अभेदमेवहि प्रतिपाद्यत्वेन निर्दिशति-भेदतु पूर्वप्रसिद्धमेवाऽनुवदति, अर्थान्तरविव क्षयाप्राप्तत्वेन शास्त्राप्रतिपाद्यत्वात् ॥ अतएवाहिकुण्डलसूत्रेतुशब्द उत्तरसूत्रेवाशब्द पूर्वव-द्वेतिसूत्रच संगतम् ॥

मिति ॥ बहुभवनेच्छयाप्रकृष्टभवनेच्छयाच ॥ "हुततिरोसानि" इत्यादीच्छाप्यत्रानुसधेया ॥ तयेच्छयानददातिरोभावादात्मन्मतेजीवभाव ॥ अतएव (अ० १ पा० १ सू० १५-१६) "नेतरोनुपपत्ते" इत्यानदमयतानिषेध ॥ नत्वविद्याकृतोयेनावास्तव स्यात् ॥ अतोभेदोघृतजतुद्वयप्यवदागतुकएच्छिकत्वात् ॥ तेनभेदोत्तरमेवसभवत्नविद्यासबधरूपोबधोप्यागतुक नतुभ्रमरूपोघटादिमालिन्यवत् ॥ वत्सबधस्यमिथ्यात्वेससारोपिनस्यात् ॥ असबद्धयापितयातत्सभवेमुक्तेप्यपिसभवेत् ॥ तस्मादविद्यायावास्तवत्वात्तत्सबधोनमिथ्याभूत स्फटिकेजपाकुसुमसबधवत् ॥ किंतुस्फटिकेतज्जन्यलौहित्यप्रत्ययवदविद्याबधजन्योहृतामसतारूपससारएवमिथ्या ॥ तस्यमिथ्यात्वतु (श्लो० २७) एतद्वारोहिससारोगुणकर्मनिबधन । अज्ञानमूलोपार्थोपिपुस स्वप्नइवेयतेइतिससमस्कधसहमाध्यायादिषु सर्वत्र स्फुटदर्शित ॥ तस्यैवमिथ्यात्वचनिबधप्रपचोभगवत्कार्यइत्यत्रनिर्णीत ॥ यथजन्यत्वचतत्रैव पचपर्वात्वविधेययद्वन्धोयातिसस्मृतिमित्यत्रचस्फुटमुक्त जपाकुसुमापसारणेलौहित्यप्रत्ययवदविद्यापगमेनिवर्तत ॥ तदेतदाहु -भेदसत्यादिना । बधनाशेतद्योग्यतापादकस्तिरोभावमूलकोजीवभावोप्यानदाशस्यैश्वर्यादिभगवद्धर्माणाचपुनराविर्भावनावतिष्ठत ॥ अतएव (अ० ३ पा० २ सू० ५) पराभिध्यानात्त्वितिसूत्रपरस्यभगवत्तइच्छयाभगवद्धर्मतिरोभावस्ततएवजीवस्यबधोविपर्ययश्चोक्त भगवत ॥ भेदस्यतिरोभावमूलकत्वादेवपुनरानदाद्यभिव्यक्तावैक्यमोक्षश्चनानुपपन्न ॥ अतएवद्वितीयस्यतृतीयस्मिन् (सू० ३०) यावदात्मभावित्वाच्चेत्यादिसूत्रत्रयेणआनदस्यैश्वर्यादेश्चब्रह्मगुणस्यमुक्त्यावात्मानमनतिक्रम्यवर्तेन शीलत्वयापुनरतिरोभाव बाल्येसंकल्पादिसामर्थ्यलक्षणपुस्त्वस्येवपूर्वसतएवानदादेर्मुक्तावभिव्यक्ति एवमनगीकारेजीवेसच्चिदानदाना सदोपलब्धे सदानुपलब्ध प्रसगादिदोषप्र निर्णीतवान्सूत्रकार ॥ अतोनशास्त्रवैयर्थ्य ॥ एवप्रकारमनूद्यस्वयमाहु —अतएव पराभीत्यादि ॥ पूर्वपक्षेति ॥ सूत्रद्वयोक्तपूर्वपक्षेत्यर्थ ॥ उभयव्यपदेशसूत्रार्थस्तुदर्शितचर ॥ यस्तुभेदाभेदयोरित्यादिरिहापीत्यतस्तदर्थउक्त सनसमत । तथासति कुडलादिवदिति वदेत् उभयव्यपदेशइतिप्रथमातमेवोच्चारयेत् ॥ वक्तितुहेतु अतोविरुद्धोभयधर्मव्यपदेशा ब्रह्मसरलाहिवत्तत्कुडलवच्चोभयरूपमित्यवार्थ ब्रह्मेतिसर्वत्रानुपगात् ॥ एतदग्रे (सू० २८) "प्रकाशाश्रयवद्वातेजस्त्वात्" इतिसूत्रित ॥ तत्रयथापटरूपपटकार्यतथाब्रह्मधर्माब्रह्मकार्यभूताअतस्तद्भिन्नाएवेतिप्राप्तेइदमुच्यते ॥ यथाआतपज्योत्स्नादय प्रकाशास्तदाश्रया सूर्यचन्द्रादयश्चतेजस्त्वेनानभिन्ना प्रभायारूपविशेषत्वाद्वादशस्कधचतुर्थाध्याये (श्लो० २३) दीपश्चक्षुश्चरूपचज्योतिषोनपृथग्भवेदित्युक्त । तथाब्रह्मापिब्रह्मतयानात्मधर्मातिरिक्ततेन शब्दवाच्यत्वात् ॥ मुडकछान्दोग्यकठतैत्तरीयादिषु "तच्छुभ्रज्योतिषा ज्योति ॥ अथयदत परोदिवोज्योतिर्दीप्यते ॥ परज्योतिरुपसपद्य ॥ भारूप तस्यभासा सर्वमिदविभाति छायातपौब्रह्मविदोवदति शुक्रेणज्योतिषपिसमनुप्रविष्ट" स्मृतिष्वपि "तत्तेजोविद्धिमामक ब्रह्मज्योतिनिर्गुण ब्रह्मज्योति सनातन" इत्यादौब्रह्मतद्धर्मयोस्तद्वाच्यत्वप्रसिद्ध ॥ एतेन "प्राणस्यप्राणोभवतिवदन्नाक्ष ॥ नेहनानास्तिकिंचन" इत्यादिवाक्यजातवदभेदबोधकसगतार्थ ॥ ब्रह्महिसर्वधर्माश्रयः ॥ तच्चधर्माब्रह्माभिन्नाएव-

तत्कार्यंप्रपञ्चेतदिच्छानुरोधात्केचित्त्वचिरंकेचिदनुवृत्ताभुवेगधद्वपुष्पादौक्षारमाधुर्यादिकमिवलवणशर्करादाविति प्रपञ्चगताअपितेब्रह्माभिन्नाएव किंपुनः कारणावस्थायातद्विष्ठा ॥ अतएवभगवता रसोहमप्सुकौंतेयप्रभास्मिशशिसूर्ययोरित्यादौ यदादित्यगततेजइत्यादौ चधर्माणांस्वाभिन्नतैवदर्शिता ॥ धर्माणामब्रह्मत्वेइमानियानिनसगच्छेरन् ॥ अत्र प्रकाशाश्रयवदभेदसिद्धान्तसमतप्रतिपाद्यएकदेशिमतस्यापिसर्वथाहेयत्ववारयितुमपिपक्षमाह (सू० २९) "पूर्ववद्वा" इति ॥ एतदर्थस्फुटीकर्तुमत्रत्यभाष्यप्रकाशचेकीकृत्यप्रायेणाक्षरशोनुवदति—अथवाअरूपवदित्यादिना ॥ अत्रप्रपञ्चविलक्षणमित्यादिररूपवत्सूत्रस्यार्थं किंचित्यादिराहचेतिसूत्रस्ययदाविर्भवतीत्यादि प्रकाशवत्सूत्रस्य तत्रजडेत्यादिरग्रिमसूत्रयोश्चेतिध्येयम् ॥ अस्मिन्पक्षेनिर्धर्मकमेवब्रह्मपूर्वंधर्मरूपभवतितत प्रपञ्चरूप ॥ तस्यधर्मरूपतयाभवनतु "कामस्तदग्रेसमवर्तताधि" इत्यादौब्रह्मैवअग्रेपूर्वकाम समवर्ततइच्छारूपमभवदित्याद्यर्थप्रतिपादकप्रसिद्ध ॥ पूर्वंचनासदासीदित्यादिप्रतिषेधोप्येकदेशिमतेप्राङ्निर्धर्मकताभिप्राय ॥ अतएवप्रतिषेधाच्चइत्यग्रिमसूत्र अन्यत्सर्वंनिगदव्याख्यात ॥ तत्प्रतिबधादितिएकविज्ञानेनसर्वविज्ञानस्यप्रतिबधात् एतदतोभाष्यतत्प्रकाशयोरनुवाद नचपरत्रोक्त्याऽस्यपक्षस्य प्राबल्यशक्य, परत्रोक्तिमात्रस्यप्राबल्यजनकताया पूर्वतन्त्रे (अ० ५ पा० १ सू० २) "अर्थाच्चे"त्यधिकरणसिद्धयवागूपाकन्यायादिबाधितत्वात् पूर्वत्रयुक्तिप्राबल्यात् सर्वश्रुत्यनुग्रहप्राबल्याच्च ॥ त्वयातुनैतदाशकितुमपिशक्य, "नतत्रथा" इत्यत्रस्वोक्तिविरोधात् सूत्रेपुसर्वतश्चरमपादोक्तमुक्तौसगुणत्वरूपापकर्षस्यतात्रकैकल्पनाच्च ॥ अनयोश्चपक्षयो प्रथमउत्तमाधिकारिणामर्थेद्वितीयोमध्यमाधिकारिणामितिद्वितीयस्कधे नास्यकर्माणिजन्मादौपरस्यानुविधीयतइत्यादिना व्यासपादैरेवदर्शित ॥ अधिकतुसकलमाकरेभ्योवगतव्य ॥ (अहिकुडलसूत्रेतुशब्द) इत्यादिकतुप्रागेवापास्त ॥

यदपि (अतएवचनस्थानतोपिपरस्योभयलिंगसर्वत्रहिअरूपवदेवहितत्प्रधानत्वादितिसूत्रेचसंगच्छेते) इत्यादिनास्वमतोपष्टम्भकत्वेन सूत्रद्वयमुपन्यस्यतयोरर्थवर्णनसूत्रार्थस्त्वित्यादिनाकृत ॥ तदपिनसम्यक् तादृशव्याख्यानस्यायुक्तत्वात् सर्वत्रहीतिहेतुबोधकेपदेनिर्विशेषस्यैवोपदेशादित्यस्यार्थस्यासौत्रत्वेनतृतीयाध्यायेवाशास्त्रेवाईदृशस्यशब्दस्यार्थस्यचक्वाप्यनुक्ततयाऽनुवृत्तेरपिकर्तुमशक्यत्वेनाभ्युपगमैकशरणत्वात् अशब्दमस्पर्शमितिविषयवाक्योत्तरार्द्धेऽपि अनाद्यनतमहत परध्रुवनिचाय्यतमित्यनेनमहत परमित्यादिनापूर्वोक्तस्य ध्रुवस्यपुरुषस्यपरामर्शेनप्राप्ताया सविशेषताया अनादरेणतद्विरुद्धत्वात्निर्विशेषमेवब्रह्मेतिसिद्धातस्यानैवसिद्धावग्रिमस्यारूपवत्सूत्रस्यवैयर्थ्यप्रसक्ते तत्रसाध्यमानस्यात्रसिद्धावन्निर्देशागीकारइत्यस्याप्ययुक्त-

त्वाच्च । तथा अरूपवत्सूत्रेतत्प्रधानत्वादित्यस्यनिर्विशेषब्रह्मप्रधानत्वादितिव्याख्यानमप्ययुक्तंतदुपन्यस्तानांविषयवाक्यानामुपक्रमादिविचारेतथात्वस्यालाभात्तथाहिप्रथमंतत्रास्थूलवाक्यंतच्च "कस्मिन्वाआकाशओतश्चे" तिगार्गीप्रश्नात्प्रवृत्तंस्थूलत्वादीन् लौकिकान्धर्मान्निषेधत्प्रशासितृत्वांबरांतधारकत्वद्रष्टृत्वादीनाकाशोपादानत्वांतानलौकिकान्दर्शयति अशब्दवाक्यंतुप्रागव्याख्यातंआकाशवाक्येचनामरूपनिर्वाहकत्वं "दिव्योह्यमूर्त्त" इतिवाक्यंचेयत्तापरिच्छिन्नपरिमाणंनिषेधत्पुरुषत्वंबाह्याभ्यंतरस्याहित्वंबाह्याभ्यंतररूपत्वंवादर्शयदक्षरात्परत्वमग्रेश्रावयति "तदेतद्ब्रह्मे" तिमधुविद्योपसंहारस्थमपिमधुविद्यायाउपक्रमे "अयमेवसयोयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेदंसर्वं" सित्येवंचतुर्दशपर्यायैरभ्यस्तंसर्वत्वंमध्यउक्तंसर्वभूतपतित्यादिकं "अयंवैहरयोयंवैदशचसहस्राणिबहूनिचानंतानि" चेत्यनंतरूपतांश्रावयतीतिनिर्विशेषब्रह्मप्रधानतायावक्तुमशक्यत्वात्नचतदेतद्ब्रह्मेतिभिन्नंवाक्यंपूर्वेभ्यइतिवाच्यं; तच्छब्दात्पूर्वपरामर्शाद्विभागेसाकांक्षत्वेनैकवाक्यतयातद्भावात् । उक्तंच अर्थैक्यादेकंवाक्यंसाकांक्षंचेद्विभागेस्यादिति । नचेदंतच्छब्देनपूर्वोक्तरूपत्वंपरामृशदप्यपूर्वमित्यनेनतन्निषेधतीतिनदोषइतिवाच्यं । एवंतद्ब्रह्मनपरमित्यनेनानंतरत्वादीनभिमानविनिषेधच्छून्यवादमेवप्रसंजयेत् । अतोत्रपूर्वत्वादीनांधर्माणामेवनिषेधइत्येवांगीकार्यं; तथासति नशुष्केणनचार्द्रेणजहारनमुचेःशिर इत्यत्रयथोभयात्मकस्यफेनस्याशुष्कत्वमनार्द्रत्वमेवमत्राप्येकैकतन्निषेधेनसर्वात्मकमेवबोध्यतेइत्ययुक्तं ॥ अतएवगजेंद्रस्तुतौ "सवैनदेवासुरमर्त्यतिर्यङ्स्त्रीनषंढोनपुमान्नजंतुः। नायंगुणःकर्मनसन्नचासन्निषेधशेषोजयतादशेष" इत्यशेषत्वमुक्तं तथा शुकैरपि "एवंगजेंद्रमुपवर्णितनिर्विशेषंब्रह्मादयोविविधलिंगभिदाभिमानाः ॥ नैतेयदोपससृपुर्निखिलात्मकत्वात्तत्राखिलामरमयोहरिराविरासीत्" इतिनिर्विशेषस्यनिखिलात्मकत्वंबोधितं, तथात्राप्यंतेसर्वानुभूरितिश्राव्यते सर्वसत्वेचसर्वानुभवितृत्वसंभवादिति । नचेदंप्रलयेनसंभवतीतिवाच्यं । कोनामप्रलयः? ध्वंसो वाप्रतिसंचरोवा? ॥ नाद्यः; असत्कार्यवादप्रसंगात् । द्वितीयश्चेदसदाद्यगोचरत्वेपिसर्वेब्रह्मगोचरोस्त्येवेतिनासंभवः । वस्तुतस्त्वखंडब्रह्मवादेअसदाद्यगोचरत्वमेवप्रलयःक्रमेणवायुगपद्वातद्गोचरत्वमेवसृष्टिरितीच्छयासमर्थनान्नकश्चिद्दोषः एवमेवास्थूलादिवाक्योक्तनिषेधस्थलेपिबोध्यम् इति यच्चयरित्यादिनाऽसन्मतमनूद्यलयेरयुक्त्वा (यतो

व्यवहारविषयोऽन्यवह्रियते नतुव्यवहारविषयत्व) मित्युक्तं,-तच्चुच्छ, व्यवहारविषयत्वस्यापिव्यवहाराविषयत्वादन्यथाव्यवहारविषयत्व- स्याव्यवहार्यत्वापत्ते. ॥ नहितद्व्यवहाराविषयइतिशब्यतेवक्तुप्रमेये- प्रमेयत्वेचप्रमेयत्ववद्वाच्यत्वेवाच्येचवाच्यत्ववद्व्यवहारविषयेतद्विष- यत्वेपिव्यवहारविषयत्वेसत्वेबाधकाभावात् ॥ एवतत्प्रधानत्वादिति सूत्राशस्यव्याख्यायामपि (प्रधानपदस्यास्यभगात् अरूपवदेवहि- तत्परत्वादितिग्रह्येवहितत्परत्वादितिवावक्तुमुचितत्वात्) इत्यादिय दुक्त तदपिपूर्वापरसूत्रार्थानालोचनस्यमतदोषानवबोधाभ्यामेवोक्त नस्यानतोपीत्यादिपूर्वसूत्रैर्ब्रह्मस्वरूपविचारआरब्ध ।तत्रजडजीवधर्मा ब्रह्मणिकचिद्विधीयतेकचिन्निषिध्यते तथाचब्रह्मजडजीवधर्मवन्नवेति सदेहेरूपवत्सूत्रप्रवर्ततेब्रह्मेवेत्युक्तेतादृशसदेहानिवृत्ते. सूत्रव्यर्थमेव स्यात् ॥ एवतत्प्रधानत्वादित्युक्तोसर्वेपुवेदेपुब्रह्मण प्रधानत्वात् "सर्वेवेदायत्पदमामनति वेदेश्चसर्वरहमेववेद्य" इत्याद्यपिसगच्छते। तत्परत्वादितियद्युच्यतेतदा "ज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेत" इत्यादि वाक्यानाकर्मपरत्वाद्ब्रह्मपरत्वाभावाच्चासगति स्यात् ॥ तन्निवेशेच तेपावाक्यानाब्रह्मप्रधानत्वमस्त्येव ॥ कथमितिचेदुच्यते-सर्वस्यैव पूर्वकाडस्य "तमेतवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषतियज्ञेनदानेनतप- साऽनाशकेन" इत्यादिनाब्रह्मज्ञानागत्वबोधनादगिनएवप्राधान्यनत्व गस्य। त्वन्मतेतुयथाऽस्थूलादिवाक्यानिनिराकारब्रह्मतत्वप्रधानानि तथा सहस्रशीर्षेत्यादिवाक्यानिसाकारब्रह्मप्रधानानियथाऽस्थूलादि वाक्यानिराकारब्रह्मप्रतिपत्तव्य तथासाकारमपिप्रतिपत्तव्यस्यात् ॥ तस्मात्त्वन्मतएवप्रधानपदस्यास्यभग ।अधिकतुभाष्यादितोऽवसेय॥ "नतत्ररथानरथयोगा पृथगात्मान प्रेरितारचमत्वा" इत्यादिवेदस्य यदिभेदप्रतिपादकत्वतवाभिमततदाऽद्वैतप्रतिपादनार्थतवापिप्रयासो व्यर्थएव। यदितत्र लोकसिद्धएवभेदोनूद्यतेतर्हिकरादीनामभेदप्रति पादनाग्रहोनिर्मूल इतिकथनमसगतस्यात् ॥ एतेननतत्ररथाइत्यादि- क प्रलापोनिरस्त । एव सर्वेवेदायत्पदमामनतीत्यत्रप्रपद्यतेऽनेनेतिपद प्राप्त्युपायमित्यर्थस्य प्रतीतिसभवेलक्षणायामानाभावाल्लक्षणयात्व याप्यर्थावाच्य) इति कथनमसगतमेव। एवगीतावाक्येपिलक्षणाया मानाभावेनविद्वन्मडनाद्युक्तोविरोधोदुरुद्धरएवेति (विद्वन्मडनाद्युक्त- स्तद्विरोधोपिपरिहृत) इत्यसगतम् ॥

सहस्राक्षे अतएवनस्थानतइत्यादिविरोधोपिपरिहृतइत्यत भागमपाकुर्वंति-यदपि अतएवेत्यादिनापरिहृतइत्यसगतमित्यतेन । अत्रापिभाष्यप्रकाशमेवाक्षरशोऽनुवदति-सर्वत्रहीतिहेतुबोधकहृत्यादिनाभसौनत्वेनेति ॥ नहिसूत्रेनिर्विशेषोपदेशादितिपदमस्ति ॥ अध्याहारेतुविनिगमनाविरह इतिभाव ॥ अशब्दमित्यादि ॥ इदकठवल्लीपुतृतीयवल्लीस्थ ॥ पूर्वोक्तस्येति ॥ तत्रैव "अव्यक्तात्पुरुष पर " ॥ इत्यादिनोक्तस्यकिचोभयलिगनिषेधेनिर्विशेषतायाअप्यस्थूलादिवाक्यसिद्धायानिषेधसिध्यातत्रैव निर्विशेषोपदेशस्यहेतुत्वासगति स्वमतस्यापित्याग शून्यवादप्रसगश्चेत्यादिकमपितन्मतेद्रष्टव्य ॥ अरूपवत्सूत्रेपिरूपपदमात्रोच्चारणेआदिपदानुपादानेचसत्यपिरूपाद्याकाररहितमित्यर्थं कथनिर्णेतव्य ? ॥ तदुपन्यस्तानामिति ॥ तद्भाष्ये "अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीघ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय आकाशोवैनामनामरूपयोर्निर्वहितातेयदन्तरातद्ब्रह्म दिव्योह्यमूर्त पुरुष सबाह्याभ्यन्तरोह्यज । तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्माब्रह्मसर्वानुभू " इत्येवविषयवाक्यानिदर्शितानि ॥ प्रशासितृत्वेत्यादि । "एतस्यवाअक्षरस्यप्रशासने" इतिप्रशासन ॥ अवरातशब्दोपादानतु-प्रथमस्यतृतीयपादस्याक्षराधिकरणानुरोधात् ॥ तद्धारकत्वतु "सूर्याचन्द्रमसौविधृतौतिष्ठत ॥ द्यावापृथिव्योविधृतेतिष्ठत " इत्यादिश्रवणात् ॥ द्रष्टृत्वादिकतु "तद्वाएतदक्षरगार्ग्यदृष्टद्रष्टृश्रुतश्रोत्रमतमन्त्रविज्ञातविज्ञातृनान्यदतोस्तिद्रष्टृ" इत्यादिनोक्त ॥ समासौ आकाशोपादानत्वच "एतस्मिन् खल्वक्षरेगार्ग्याकाशओतश्चप्रोतश्चेति" इतिस्पष्ट ॥ अशब्दवास्यतुअव्ययत्ववदस्पचभूतगुणान् क्रमेणनिषेधस्तथात्तेनभूतेषु दृष्टप्रकारेणेत्यर्थकतथापदस्य सर्वेत्रान्वयायदेहलीदीपमिवमध्यउपाददव्ययशाल्यनित्यपाचभौतिकाकारमेवनिषेधति ॥

अतएव नस्थानतोपिपरस्योभयलिङ्गसर्वत्रहि अरूपवदेवहितत्प्रधानत्वादिति सूत्रेच सगच्छेते ॥ तदेतदाह-निपातादितइति ॥ निपातौ तुवाशब्दौ आदितासूत्राणि तद्विषयवाक्यानि नन्सामान्येत्यादिनावक्ष्यमाणायुक्तयश्चगृह्यते ॥ १८ ॥ सूत्रार्थस्तु स्थानत भूम्यादिरूपात् स्थानात् उपाधितइतियावत् अपिशब्देन स्वतस्तुनसभवत्येव विरोधादित्यर्थ सगृह्यते ॥ परस्य ब्रह्मण उभयलिगम् उभेलिङ्गेयस्यतत् सविशेषत्वनिर्विशेषत्वसहित हि यस्मात् सर्वत्रब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरेषु वाक्येषु अशब्दमस्पर्शमित्यादिष्वित्यर्थ ॥ नह्युपाधियोगादप्यन्यादृशस्य वस्तुनोऽन्यादृश स्वभाव सभवति ॥ नहि स्वच्छ सन्स्फटिकोऽलक्तकादियोगादस्वच्छोभवति भ्रममात्रत्वादस्वच्छत्वाभिनिवेशस्य ॥ यत्तु विरुद्धरूपता ब्रह्मणोलक्षणमिति तद्यतिद्रत्याम ॥ अरूपवदेव आकाररहितमेव हि प्रसिद्ध ब्रह्म तत्प्रधानत्वात् ॥ अस्थूलमनणुअह्रस्वमित्येवमादीनि वाक्यानि निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मतत्त्वप्रधानानि नार्थान्तरप्रधानानि इत्येवजातीयकेषु वाक्येषु यथाश्रुत निराकारमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् ॥ यत्तुन रूप्यतेव्यवह्रियते इतिरूप सर्वव्यवहारविषयत्वतद्रहितत्वतद्विलक्षण ब्रह्मत्यादिव्याचक्षते,-तन्नुनयुक्त, यतोव्यवहारविषयोव्यवह्रियते नतुव्यवहारविषयत्वम् ॥ एवतत्प्रधानत्वात् इत्यस्य सर्वेषा वेदान्ताना ब्रह्मैव प्रतिपाद्यम् ॥ यत करादीनामपि ब्रह्मत्वेनैव निरूपणम् ॥ अन्यथा तेषामब्रह्मत्वे सर्ववेदायत्पदमामनन्ति वेदैश्चसर्वैरिति नियमव्याहति -

अतएवतन्निधारयेत्युक्तिस्तदवगन्तुरपिमृत्युमुखान्मुक्तिश्चसंगच्छते ॥ अस्यात्रविषयवाक्यतयाविवक्षणेऽशब्दवदेवेत्येवसूत्रकारोब्रूयात्, प्रथमस्यत्यागेमानाभावात् ॥ "दिव्योह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरोह्यजः । अप्राणोह्यमनाः शुभ्रोह्यक्षरात्परतः परः." इतिमुण्डकस्थ ॥ निषेधादिति ॥ अमूर्तपदेनेतिभावः ॥ साहित्यमिति ॥ बाह्याभ्यन्तराभ्यांसहवर्ततइतिविग्रहादरात् ॥ सहइतिपृथक्पदेतुद्वितीयोऽर्थः ॥ परत्वमिति ॥ जगतः परस्मादक्षरादपिपरइतिव्याख्यानात् ॥ मधुविद्येति ॥ बृहदारण्यकेतुरीयाध्यायस्यपञ्चममिदंब्राह्मणम् ॥ सर्वभूतपतित्यादिकमिति तत्रैव "सवाअयमात्मासर्वेषांभूतानामधिपतिः सर्वेषांभूतानां राजातद्यथारथनाभौचरथनेमौचाराः सर्वेसमर्पिताएवमेवास्मिन्नात्मनिसर्वाणि भूतानिसर्वएवआत्मानः समर्पिताः" इतिदर्शितरूपरूपमित्यादितुभाष्यव्याख्यातः ॥ श्रुतावपूर्वपदस्यपूर्वोक्तरीतिकनभवतीत्यर्थमभिप्रेत्यटीकाकारादिकप्रकाशस्थमेवानुवदति-पूर्वत्वादीनामिति । पूर्वत्वकालिकदैशिकवापरत्व ॥ एवमपरत्वमपिद्विविधप्राह्यवक्ष्यमाणदृष्टान्तेनतदुभयधर्माश्रयोमहेत्यत्रार्थे ॥ नशुष्केणेति । अष्टमस्कन्धेकादशाध्याये (श्लो० ४०) इदमस्तिअत पूर्वमेव (श्लो० ३९) ध्यायन्फेनमथापश्यदपांरूपमुभयात्मकमितितेननिषेध शुष्कत्वमार्द्रत्वमात्रयोरेवेतिसिध्यति । बोध्यमिति । स्थूलत्वाणुत्वाद्युभयधर्माश्रयत्वबोध्यम् ॥ एतदत प्रकाशानुवादः ॥ तदर्थइतिशब्द ॥ सिद्धान्तेअरूपवत्सूत्रेरूपशब्दः "रूप्यतेव्यवह्रियतइतिरूपं" इतिव्याख्यातस्तत्रेदज्ञेयम्-रूपरूपकरणेचुरादि ततोबाहुलकात्कर्मण्यचिअन्येषामपीतिदीर्घः । रूपकरणचशब्दादिनाव्यवहरणं अथवारूप्यते शब्द्यते रुशब्देअर्दादि ततः शष्पशिल्पेतिपप्रत्यययोर्दीर्घश्चनिपात्यते ॥ भाष्येरूप्यतइतितुफलितार्थकथनं ॥ यद्वा प्रथावृत्तौपरशौशब्देस्वभावेनाटकादिषु । रूपमाकारसौन्दर्यनाणकेष्वपिदृश्यत इतित्रिकाण्डशेषात् रूपतुश्लोकशब्दयोरिति हैमाच्च शब्दार्थकाद्रूपशब्दान्मतुबन्तात्तत्करोतीतिणिचि विन्मतोर्लुगितिलुकिनामधातोरिहरूप्यतइतिरूपं ॥ अथवाऽस्तुप्रथमपक्षएव व्यवहाराविषयत्वतुसर्वत्रफलिष्यत्येव ॥ नहितदिति ॥ नागृहीतविशेषणेतिन्यायेनव्यवहारविषयस्यैवव्यवहार्यत्वप्रसंगान्नशक्यतइतिभाव ॥ प्रमेयेइत्यादि ॥ प्रमेयत्ववाच्यत्वयो प्रमेयत्वाद्यभावेसर्वंप्रमेयसर्ववाच्यमित्यनिष्पत्त्यातयो केवलान्वयित्वनस्यात् ॥ व्यर्थमेवेति ॥ उक्तसंदेहानिवृत्तेरितिभाव ॥ किंचब्रह्मैवेत्युक्तौकरादिकम्प्रतिपक्षोविनिगमकविरहिताध्याहार-

---

स्यात् ॥ अत करादिनिरूपका साक्षाद्ब्रह्मनिरूपकाएवेत्यपि न युक्तम् ॥ प्रधानपदस्वारस्यभङ्गात् ॥ अरूपवदेवहितत्परत्वादिति ब्रह्मैवहितत्परत्वादितिवा वक्तुमुचितत्वात् ॥ नतनरथारथयोगा ज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेत पृथगात्मानप्रेरितारंचमत्वाजुष्टास्तेनामृतत्वमेति भोगामजोन्य इत्यादिना स्वप्रस्य कर्मणाभेदस्यच वेदप्रतिपाद्यत्वदर्शनेऽप्यभेदप्रतिपादनाग्रहाभावान्निर्मूलस्तवकरादीनामभेदप्रतिपादनाग्रह ॥ सूत्रस्थप्रधानपदविश्वासेनाऽसद्गीत्याऽधिकरणेतु नकोपिदोष ॥ एवंच सर्वेवेदायत्पद यत्पदप्राप्तिप्रयोजनमामनन्तीति सर्ववेदाइत्यस्य लक्षणया त्वयाऽप्यर्थोवाच्य ॥ एवं गीतावाक्यस्य सर्ववेदप्रतिपाद्यैर्धर्मैरित्यादिरर्थ ॥ एतेन विद्वन्मण्डनाद्युक्तातिद्वरोधोपिपरिहृत ॥ १६ ॥

क्लेशलभ्यः ॥ वास्तवपाठेतुमह्मैवेतिपक्षोन्यत्रप्रायःसर्वत्राधिकरणेष्विवसुलभः ब्रह्मविचारा-;
दिह्याधिकाराऽनुवृत्तस्यपरस्येत्यस्यप्रथमांततया विपरिणामाद्वा ॥ अतोयथान्यासमेवास्तु ॥
अत्रेदंज्ञेयं–प्रकृतसूत्रंहिद्विधाव्याख्यायतेभाष्यविद्वन्मंडनयोः ॥ तत्राद्यैकदेशिमतप्रदर्शि-
कायंचसूत्री ॥ तत्रजडजीवधर्माब्रह्मणिसंतीतिपूर्वपक्षेइदमुच्यते ॥ अरूपवत्ब्रह्मव्यवहार-
विषयोनभवति । कुतः ? वेदांतेषुतस्यैवप्राधान्यात् ॥ इत्येकोऽर्थः ॥ अत्रबहुव्रीहिमाश्रित्य-
तत्परत्वादितिपाठेतुविरुद्धोहेतुःस्यात् ॥ शब्दगम्यत्वेअव्यवहार्यत्वासंभवात् ॥ पूर्वकांड-
स्यान्यपरत्वात्वद्रीत्याऽनैकांतिकश्चतदेतदाहुः–एवंतत्प्रधानत्वादित्यादि ॥ अथचअरूपवत्
रूप्यतेव्यवह्रियतेऽनेनेतिरूपंकरादिकंतद्विशिष्टंब्रह्मनभवति किंतुरूपरूपं ॥ अस्मिन्पक्षे-
पिहेतुस्तुल्यः सर्वेषुवेदेषुतस्यैवप्रतिपाद्यतयामुख्यत्वादितितदर्थः ॥ "सर्वेवेदाः, वेदै-
श्चसर्वैः" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः यदिब्रह्मणःकरादिकमवश्यभूतं मिथ्यास्यात्तर्हिप्रत्यक्षा-
दिमानांतरागम्यमेतत् वेदःकिमर्थंप्रतिपादयेत् ? ॥ प्रतिपादनेतुसर्वेवेदाइत्यादिविरोधः ॥
तत् अद्वितीयब्रह्मप्रधानंप्रतिपाद्यतयामुख्यंयेषामितिबहुव्रीह्यादेरपिसमानं ॥ स्वमस्त्वनु-
भवसिद्धःस्वयंज्योतिष्ट्वसाधनायोक्तः तस्यनिर्मातृत्वायच नहिब्रह्मण.करादिकंब्रह्मनिर्मि-
तंलोकेऽनुभवसिद्धंच ॥ येनतदनुवदेत् ॥ तत्परत्वादित्युक्तौतुमुख्यत्वालाभात् कथंचिद-
पितत्परत्वस्यसंभवाच्च विवक्षितंनसिध्येत् ॥ यत्तुनतत्ररथाइत्यादितन्न ॥ सदसच्चाहमर्जुने-
तिस्मृतेः । यदस्तियच्चास्तिचविप्रवर्येतिविष्णुपुराणवाक्याच्चकथंचित्स्वप्नोपितदेवेतिकेचित् ॥
"यज्ञोविष्णुः" धर्मोयस्यामदात्मकइत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्ज्योतिष्टोमादिपराअपिसाक्षा
त्तत्पराएव ॥ मूलेतेषामब्रह्मपरत्वंतु "पिशाचः पिशाचभाषयाबोधनीय"इतिन्यायानुरो-
धादुक्तं ॥ द्विधासमभवद्बृहत् प्रकृतिश्चप्राज्ञेत्यादिस्मृतिसूत्रैः प्रकृतेरपिब्रह्मत्वमेव
तेनाजानिरूपणादेरपिनाब्रह्मपरत्वं ॥ यत्तुश्वेताश्वतरप्रथमाध्यायवाक्यं (ऋक् ६) "पृथ-
गात्मानंप्रेरितारंचमत्वाजुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति" इतिअंशांशिभावमूलंकर्मप्रेर्यप्रेरकयोर्भे-
दंविचार्ययोयदंशः सतंभजेदितिन्यायेनप्रीतिसेवनमुक्तः ॥ तेनभगवताऽमृतंप्राप्नोतीत्यर्थ-
कमुक्तं ॥ यच्चतत्रैवचतुर्थाध्यायस्थजहात्येनामितिवाक्यंजीवानां परस्परप्रतियोगिकभेद-
बोधकमुक्तं तत्रोभयत्रापिभेदएवैच्छिकोघृतजतुद्रवत्वब्रह्मधर्मएवेत्युक्तंप्राक् किंच लोकसि-
द्धंस्वभावादिकंभेदश्चक्वचिदेवानूद्यते ननुब्रह्मविशेषाणामिवतस्यप्रतिपादकानिशतशोवाक्यानि-
संति विशेषाणामब्रह्मत्वेभूयांसएववेदभागाअब्रह्मपरा स्युः ॥ भेदांशेश्चानुवादोपिनि-
षेधार्थं, अन्यथानिषेधायोगात् ॥ तथात्रापिनिषेधस्यतल्लोकसिद्धमेवपाणिपादादिकमनूद्य-
निषिध्यते ॥ निषेधवाक्यस्यानुवादमात्रेणनिषेधसिध्यातततः पृथग्भूतानांविशेषबोधकवा-
क्यसहस्राणामनुवादकत्वमशक्यवचनं प्रयोजनाभावात् ॥ तात्रद्विभोगे.प्रतिपादनमंतरा-
निषेधस्याशक्यत्वाङ्गीकारेभेदप्रतिपादकान्यपिशतशःसहस्रशोवाक्यानिभवेयुः; अन्यथानि-
षेधासंभवेनाद्वैतासिद्धेः ॥ नह्येकमपिपृथग्भूतंसिद्धवस्तुकारणभेदबोधकंवाक्यमस्तियथासा-
कारवाक्यानि ॥ भेदस्वभावादेरिवविभुत्वश्चक्षुष्ट्वादेर्लोकसिद्धत्वाभावादपिनानुवादोवक्तुं-
शक्यः ॥ तदेतदाहुः–यदितत्रत्यादि ॥ श्रुत्यपपाठास्तुतस्योपेक्ष्याः ॥ यच्चएवंचेत्यादिपरि-
हृतइत्यंतंतत्तुस्वमतस्याप्यज्ञानात् ॥ तत्रसर्वेवेदाइतिकऽवाक्येयदितिपदमितिचपृथक्पदेएव

ननुपत्पदमितिसमासोयक्रमात्तयलक्षणाछेरा ॥ अर्थस्तु यत्पदत्वद्दतिपदमाप्यसर्वेऽशेषा- वेदाआमनतीति ॥ अतएवतद्भाष्येशंकराचार्यानपि "सर्वेवेदायत्पदपदनीयमविभागेनाम- नति" इत्याहु । गीतावाक्येपिसर्वैरशेषैर्वेदैश्चात्तदनुकूलस्मृतिभिश्चाहमेववेदनीयइत्यर्थ ॥ एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदक ॥ अतएवैकादशस्कंधे माविधत्तभिधत्तेमामित्यादिनाभ गवतास्वस्यैवधर्मरूपेणविधेयत्ववेदैरभिधयाप्रतिपाद्यत्वविकल्प्यत्वापोह्यत्वादिकचस्वस्यैव- दर्शितम् ॥ कौर्मपिपूर्वखण्डेद्वादशाध्याये नहिवेदादृतेकिंचिच्छास्त्रमह्माभिधायकमित्यभिध याब्रह्मण्वयेवेदप्रवृत्तिर्बाधिता ॥ अतोनवेदशब्दोऽत्रलाक्षणिक , अन्यथाधर्मैश्वसर्वपीत्येव वदेत् ॥ शंकराचार्यैरप्यत्र "वेदैश्चसर्वैरहमेवचपरमात्मावेद्य वेदितव्य " इतिव्याख्यात ॥ धर्मेनलक्षणानुतावकेनापिनकेनापिव्याख्याता ॥ अतोविद्वन्मदगाधुक्तयुक्तमेव ॥

अग्रेच (ननुस्वाम्नरथादिकब्रह्मणोऽभिन्नमेव, परंतुतदक्षरब्रह्मणोऽ- भिन्नकरादितुपुरुषोत्तमादभिन्न) मित्यादिनास्वयमेवपूर्वपक्षमुद्भाव्य (तयोरभेदेऽक्षरादभिन्नमिदंपुरुषोत्तमादभिन्नमिदमितिनिर्णयस्या वास्तवत्वापत्ते.) इतियद्दोषोद्भावनकृत तत्राक्षरब्रह्मण पुरुषोत्तमा दभेदस्यासत्समतत्वेपिस्वाम्नरथादिनामक्षरब्रह्माभेदस्यभाष्यादिष्व दृष्टत्वेनतादृशपूर्वपक्षतत्खडनयो परप्रज्ञाकल्पितत्वादुपेक्षणीयत्व मेव ॥ अक्षरंतुपुरुषोत्तमस्यैवरूपांतर ॥ अतएवगीतायाभगवताप्युक्त यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तम ।अतोस्मिलोकेवेदेचप्रथित पुरु षोत्तमइति ॥ ननु (उक्तभगवद्वचनेऽक्षरशब्देनब्रह्मनोच्यते ॥ एक स्मिन्परापरभावस्यविरुद्धत्वात्, किंतु जडमेवेतिभातितच्चमायैव ॥ अतएवाक्षरस्यादपवर्गेपरमब्रह्मवर्णयो गगनेधर्मेतपसोरध्वरेमूलका रणेइतिपरमब्रह्मणोमूलकारणपृथग् वदन्हेमचंद्रकोश सगत ॥ अत एव तस्मिन्नेवप्रकरणेकूटस्थोक्षरउच्यते इत्युक्तभगवता। तथाचकूट मित्युपक्रम्य सीरागेनृततुच्छयोरितिहेमचंद्रोक्त्याकूटमनृत तुच्छ वायथास्यात्तथातिष्ठतीतिकूटस्थोमाया ॥ तस्मादीतासु अक्षरपदेन जडस्यग्रहणादक्षरात्परब्रह्मातरासिद्ध्याऽक्षरब्रह्मणोऽभिन्नजगदित्या दिनिर्मूलमेव) इतिचेन्न॥ "एतद्वैतदक्षरगार्गिब्राह्मणाअभिवदन्त्यस्थूल मनण्वह्रस्व ॥ एतस्यवाअक्षरस्यप्रशासनेगार्गिसूर्याचंद्रमसौविधृतौ तिष्ठत " इत्यादिश्रुतिविरोधात् ॥ नचतादृशश्रुतिष्वपिअक्षरशब्देन प्रकृतिरेवोच्यतेपूर्वोक्तकोशप्रामाण्यादितिवाच्य अक्षरमवरांतधृतेरि तिसूत्रस्यतत्सूत्रव्याख्यानरूपस्यश्रीशंकरकृतभाष्यस्यचविरोधापत्ते ॥ तथाचभाष्य "परएवात्माऽक्षरशब्दवाच्य । कस्मात्? अवरांतधृ ते । पृथिव्यादेराकाशातस्यविकारजातस्यधारणात् तथाचोपसहृत

मेतस्मिन्नुखल्वक्षरेगार्ग्याकाशओतश्चप्रोतश्चेति ॥ नचेयमंवरांतधृति-ब्रह्मणोन्यनसंभवति" इति ॥ प्रकृतेश्चाक्षरपदवाच्यत्वंनास्तीतिद्योतनाय "कार्यस्यचेत्कारणाधीनत्वमवराधृतिरभ्युपगम्यतेप्रधानकारणवादिनोपीयमुपपद्यते, कथमवरातधृतेर्ब्रह्मत्वप्रतिपत्तिरिति" पूर्वपक्षं कृत्वाऽतउत्तरपठतीतिसाचप्रशासनादितिसूत्रमवतारित तत्रापि "साचावरातधृति परमेश्वरस्यैवकर्म ॥ कस्मात् ? प्रशासनात् ॥ प्रशासनहीहश्रूयते"एतस्यवाऽक्षरस्यप्रशासनेगार्गिसूर्य्याचंद्रमसोविधृतौतिष्ठत" इत्यादि ॥ प्रशासनचपारमेश्वरकर्मनाचेतनस्यप्रशासनंसंभवति ॥ नह्यचेतनानाघटादिकारणानाम्मृदादीनाघटादिविषयप्रशासनमस्ति" इतिप्रतिपादित ॥ तथाचतन्मतमनुक्त्वानेकार्थकोशवलेनाक्षरपदवाच्यामायैवेतिवदताश्वयमेवशंकरसिद्धातानभिज्ञत्वप्रकटीकृत ॥ किंचसाख्यमतेप्रकृतेर्नित्यत्वात् ॥ तन्मतेऽक्षरशब्दस्यकथंचिदवयवार्थसंभवेपित्वन्मतेमायायाअनित्यत्वस्वीकारेण नक्षरतीत्यक्षरमितियोगार्थस्य कथमप्यसंभवादक्षरशब्देनमायायाउपादाननसंभवतीति । एवहेमचन्द्रोक्तिवलात्कूटस्थपदेनमायायाउपादानमपि ॥ कूटस्थोब्रह्मजीवेशावित्येवन्चिञ्चतुर्विधा । कूटस्थब्रह्मणोर्भेदोनाममात्राद्दतेनहि कूटस्थभासितोदेहोधीस्थजीवेनभास्यते । स्वयकूटस्थरूपेण दीव्यतेसौनिरतरमित्यादिविद्यारण्यवचनविरुद्ध, कूटस्थोक्षर उच्यतइत्यादिभगवद्वचनविरुद्धञ्च ॥ तथाचश्रुतिसूत्रप्रामाण्यात्पूर्वोक्तभगवद्वाक्येऽक्षरपदेनब्रह्मैवोच्यतेनतुजडतस्यापियस्मात्क्षरमतीतोहमित्यत्रकार्यपरेणाक्षरपदेनैवोक्तत्वात् ॥ एवच जडस्याक्षरत्वेनाक्षरपदेनग्रहणासिद्धयाऽक्षरब्रह्मणोऽभिन्नजगदितिसिद्ध ॥ किंच अलौकिकाकारसिद्धोप्रवेशोहरिणोदित. "अव्यक्तोक्षरइत्युक्तस्तमाहु परमागतिं । यप्राप्यननिवर्त्तंतेतद्धामपरममम" इत्याद्यपिसगच्छते । अक्षरशब्देनमायायाउपादाने तस्या परमगतिरूपत्वाभावेनलद्दसंगतमेव स्यात् तच्चाक्षरब्रह्मपुरुषोत्तमाभिव्यक्तिस्थानत्वाद्भगवद्भूतद्धाम परमंमम इतिभगवतावर्णित॥अतएव 'पुरुष सपर पार्थभक्तयालभ्यस्त्वनन्यये" त्यादिनागेहार्थोशोनिरूपित भक्तिश्चगुरुसेवयाभवति ॥ अतएवोक्त "भक्त्यालाभोहिनिर्दिष्टोभक्तिश्चाचार्य्यसंश्रयात्"श्रीमदाचार्य्यचरणभजनादेवनान्यथा। ननुपुरुषोत्तमाक्षरयोर्भक्तमुक्तप्राप्यत्वेआधाराधेयभावेचकिमान ? । नचपूर्वोक्तभगवद्वचनमेवप्रमाणमितिवाच्य धामशब्दस्यनानार्थत्वात्यतत्स्यधोधामविसारिसर्वतइतिकाव्येधामशब्दस्य

तेजोवाचकतायादृष्टत्वात् तेजस्यपिधामस्यादित्यनेकार्थेपुद्गलायुध-कोशाद्यकथंनतेजोवाचकत्वंकथंचगेहवाचकत्वमेवकथंच परमगति-शब्देनोक्तात् 'ज्ञानीत्वात्मैवमेमतं, नहिज्ञानेनसदृशंपवित्रमिदविद्यत-इत्यादिनासंस्तुतेनज्ञानेनसाध्यान्मोक्षाभेदंयदिदमुपासते' इत्यादिना-ऽब्रह्मत्वेनोक्तविषयकोपासनेनपुरुषोत्तमप्राप्तेःश्रेष्ठत्वमुच्यते इतिचेन्न; पुरुषोत्तमाक्षरयोःपरापरभावादिपुश्रुत्यादेरेवप्रमाणं। नहि वैदिकानां श्रुतेरन्यत्प्रमाणमधिकमस्ति, तच "ब्रह्मविदाप्नोतिपर" मितिश्रुत्याप्रति-पादितं अक्षरब्रह्मवित्परंब्रह्माप्नोतीतितदर्थः॥ अत्रपरशब्दस्यपूर्वपर-त्वेतदित्येववदेत् पूर्वंब्रह्मोक्त्वा अग्रेयत्परमित्याहतेनसांनिध्यात्ततएव 'परंपुरुषोत्तमरूपमेवात्राभिप्रेतमितिज्ञायते ॥ किंच प्रतिवादिनात-दाप्तिर्नाम्नैकैवाच्या; तथासति ब्रह्मप्राप्तोब्रह्मप्राप्नोतीत्यर्थःस्यात्स चासंगतः साधनसाध्यभावव्याहतिश्च॥ अतःपरंविशेषतस्तद्विवक्ष-माणानुभवैकगम्यंतत्स्वरूपंनान्यमानगम्यमिति ज्ञापयितुमन्यमुखे-नाह-"तदेषाभ्युक्ते" ति ॥ अन्यथासर्वार्थत्वमप्रतिपादिका श्रुतिरेवं-कथंवदेत्? तदित्यव्ययं, तथाचतत्पूर्वोक्तंब्रह्मविदःपरप्राप्तिलक्षणमर्थं-विशदतयाप्रतिपाद्यत्वेनाभिमुखीकृत्योपगृह्याऋगेषाविदितपरब्रह्मकै-रुक्ता॥ पूर्ववाक्योक्तार्थस्यवैशद्यमनयाक्रियतइत्यर्थःसंपद्यते॥ तामे-वाह "सत्यंज्ञानमनंतं, ब्रह्मयोवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन्, सोऽश्नु-तेसर्वान्कामान्सह, ब्रह्मणाविपश्चिते" तितत्रब्रह्मणःसच्चिदानंदात्म-कत्वेपिफलस्यानंदात्मकस्यपुरुषोत्तमस्याग्रेफलनिरूपणावसरेनिरूप-णीयतयाप्रथमतः साधनमेवनिरूपणीयमित्यभिप्रायेणसत्यज्ञान-पदाभ्यांसच्चिदंशावनंतपदेनदेशकालापरिच्छिन्नत्वंचज्ञेयस्यब्रह्मणः-साधनविशेषत्वायोक्तवतीश्रुतिः। तेनब्रह्मत्वेतुल्येपिक्षरस्यदेशकाला-परिच्छिन्नत्वाभावान्नविवक्षितफलसाधनशेषत्वं। अक्षरस्य तु तदपरि-च्छिन्नत्वात्तादृशसाधनशेषत्वमितिबीजंअत्रयोवेदेतियजुषिवेदनप्रा-प्यत्वमुक्तं मुंडकेचनायमात्माप्रवचनेनलभ्योनमेधयानबहुनाश्रुतेन। यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यस्तस्यैषआत्मावृणुतेतनूंस्वामिति श्रुत्यावरणेतर साधनाप्राप्यत्वमुच्यते। एवंसति श्रुतिद्वयविरोधपरिहारायाक्षरब्रह्म-ज्ञानेनाविद्यानिवृत्याप्राकृतधर्मराहित्येनशुद्धत्वसंपादनेन पुरुषोत्तम-प्राप्तौस्वरूपयोग्यतासंपाद्यते। तादृशजीवेस्वीयत्वेनवरणेभक्तिभावा-त्सहकारियोग्यतासंपत्त्यापुरुषोत्तमप्राप्तिर्भवतीतिनिर्णीयते। तथाच-वरणाभावेज्ञानमार्गेण ज्ञानप्रधानतयाब्रह्मज्ञानं। वरणेतुभक्तिमार्गेरी-

त्यानंदप्रधानतयाब्रह्मज्ञानं येनपरप्राप्तिरितिवेयस्यद्विधाविर्भावः सत्य-
ज्ञानानंतरूपाक्षरंयोवेदतस्यगुहायांपरमव्योमाविर्भावः परोमीयत्तेद-
श्यतेअनेनेतितथा ॥ ज्ञानमार्गीयजीवज्ञेयप्रकारकाद्वैशिष्ट्येनापितथा-
परमव्योम्नोऽस्यलौकिकत्वज्ञापनायालौकिकप्रयोगःकृतः ॥ मत्त्याहमे-
कयाग्राह्यःमुक्तानामपिसिद्धानांनारायणपरायणः । सुदुर्लभःप्रशांता-
त्माकोटिष्वपिमहामुने । तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्ययोगिनोवैमदात्मनः ।
नज्ञानंनचवैराग्यंप्रायःश्रेयोभवेदिहेत्यादिवाक्यैर्यमेवेत्यादिश्रुतिपठि-
तस्यवरणस्यांगीकारार्थकत्वेनगुहायांहृदयाकाशेयदाविर्भूतंपरमव्यो-
माक्षरात्मकंव्यापि वैकुंठंतस्यपुरुषोत्तमगृहरूपत्वात्तत्रनिहितं स्थापि-
तमिवयत्तंमानंयोवेदसभक्तो ब्रह्मणानित्याविकृतरूपेणविपश्चिताविवि-
धंपश्यचित्त्वंहिविपश्चित्त्वं पृषोदरादित्वात्पश्यच्छब्दावयवस्यय-
च्छब्दस्यलोपंकृत्वाव्युत्पादितोविपश्चिच्छब्दस्तेनविविधभोगचतुरेण-
सहसर्वान्कामानश्नुतेइत्यर्थः ।एतेनपरप्राप्तिपदार्थउक्तोभवति। शुद्ध-
पुष्टिमार्गीयत्वादस्यभक्तस्यस्वातंत्र्यंभोगउच्यते । सहभावोत्तयाब्रह्म-
णोगौणत्वंअतएवभक्ताधीनत्वंभगवतःस्मृतिपूच्यते अहंभक्तपराधी-
नोवशेकुर्वंतिमांभक्त्येत्यादिवाक्यैः यद्यप्यशभोजनेइतिधातोरश्नाती-
त्येवरूपंभवत्यशूव्याप्तावितिधातोर्भवत्यश्नुत इति रूपंविकरण-
भेदात्पदभेदाच्चतथाप्यत्राशभोजनइतिधातोरेवप्रयोग इति ज्ञायते ।
तथाहि अत्राशनक्रियायांब्रह्मणःसहभाव उच्यते । तथा च व्याप्त्यर्थ-
कत्वेब्रह्मणासह कामान्व्याप्नोतीत्यर्थोभवत्यथवा ब्रह्मणासहभूतः
सजीवः कामान् व्याप्नोतीत्यर्थः स्यात् । एतौत्वर्थावनुपपन्नौ; नहिका-
मवज्जीवकर्तृकव्यापनक्रियाकर्मत्वं ब्रह्मणि संभवति अतिमहत्त्वात् ॥
व्यापनंचात्रस्वाधीनीकरणमेववाच्यं । नहिकामानांतथात्वंस्वतः-
पुरुपार्थरूपंभोगशेषत्वात्तेषांपूर्वोक्तपरप्राप्तिव्याकृतिरूपत्वाच्चास्यत-
थार्थोनुपपन्नः ॥ एतेनैवब्रह्मणाकरणभूतेनसर्वान्कामान्सहाश्नुतेयु-
गपद्भुंक्ते इतियोजनासिद्धोर्थोपिनिरस्तोवोध्यः । भोगगम्यसुखसा-
क्षात्कारातिरिक्तोदासीनज्ञानात्मकोर्थस्तुपूर्वमेवनिरस्तःसचासंगतइ-
त्यादिना तेनाशभोजनइतिधातोरेवायंप्रयोगोऽर्थस्यालौकिकत्वज्ञाप-
नायालौकिकःप्रयोगः कृतः । व्यत्ययोबहुलमितिसूत्रेण छंदसितद्विधा-
नात् श्नाप्रत्ययपरस्मैपदयोर्व्यत्ययेनश्नुप्रत्ययात्मनेपदेजातेइतिभोगा-
र्थकएवायंधातुःएवमेव "नतदश्नोतिकंचननतदश्नोतिकश्चने"त्यत्रप्र-
त्ययमात्रव्यत्ययेनप्रयोगशधातोरेवेतिज्ञेयं ॥ ननुसकामोऽत्रोपासकस्त-

दुपास्यंचसगुणंब्रह्मद्वयोरपिकामोपभोगश्रवणात् "यत्रहिद्वैतमिवभवतितदितरइतरंपश्यती" त्युपक्रम्य "यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्ये" दित्यादिनाऽन्यदर्शनादिनिषेधाद्ब्रह्मविदःकामोपभोगासंभवश्चेतिचेन्मैवं; ब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्युक्त्वातदेषाभ्युक्तेतिवाक्येनपूर्ववाक्योक्तार्थनिरूपितेऽयमृगित्युच्यते। तत्रप्राकृतगुणसंबंधेब्रह्मविल्प्राप्यत्वपरत्वंचनस्यात् सकामप्राप्यत्वेपरत्वंनस्यात्। यच्चिपश्यंतिमुनयोगुणापायेसमाहिताइतिभागवतवाक्येनगुणातीतानांवैकुंठदर्शनाधिकारदर्शनेनसकामानांपरदर्शनंदूरापास्त यत्रत्वस्येत्यादिकाश्रुतिस्त्वखंडब्रह्माद्वैतभानेब्रह्मविदःप्रापंचिकभेदादर्शनंवदति, नतुप्रपंचातीतार्थदर्शनंबोधयतिनिषेधतिवापुरुषोत्तमस्वरूपंतुयावत्स्वधर्मविशिष्टंप्रपंचातीतमेवेतितद्दर्शनादोक्तिबाधकम् ? ॥ एवंसतिब्रह्मविदःपरप्राप्तेः पूर्वदशातत्केनकंपश्येदित्यादिनोच्यउत्तरदशातुसोऽश्नुतइत्यनेनोच्यतइति सर्वंसुस्थं। एवंचऋचिपरमेव्योमन्निति सप्तम्यतपदेनाधाराधेयभावः ब्रह्मविदाप्नोतिपरमितिवाक्येनाक्षरपुरुषोत्तमयोःपरापरभावश्चोक्तः भगवद्वाक्यधामशब्दस्यगृहवाचकत्वेपिनिहितंगुहायांपरमेव्योमन्नितिवाक्यविनिगमकंकिंचप्राप्तिनिवृत्त्योर्गृहादावाधारएवदृष्टत्वाद्यंप्राप्यननिवर्तंतइतिप्राप्तिनिवृत्तिबोधकपदसमभिव्याहारोपिधामशब्दस्य गृहवाचकत्वेप्रमाणअक्षरपुरुषोत्तमयोरभेदेपि "सभगवःकस्मिन्प्रतिष्ठितइतिस्वेमहम्नि" ॥ इति वाक्यादाधाराधेयभावोपिस्वीक्रियते ॥

सहस्राक्षे ननुस्वाम्नरथेत्यादिहृत्यपिमत्यक्तमित्यत्रभागरखंडयति—अप्रेचनन्वित्यादिनाआधाराधेयभावोपिस्वीक्रियतइत्यतेन ॥ अयमाशय –स्वाम्नरथादिकमक्षरमह्माभिन्नमित्यादिपूर्वपक्ष केवलकपोलकल्पित स्वाम्निकेप्यक्षररूपतायाअसदनभिप्रेतत्वात् "यदाह्येवैषएतस्मिन्नुदर" इतितैत्तिरीयश्रुतिसरेपियउदरमितिरेखस्तुस्वमेपिगुरुसुरजवोवेदभ्यासगधस्याभावात् ॥ स्वयकल्पितेदत्तोदोषोप्युपेक्ष्य ॥ पुरुषोत्तमस्यैवरूपांतरमिति ॥ अत्रमदीयेवेदार्थचिंतामणौ (प्रक० १३ श्लो० ६२) आम्नायतेतैत्तिरीयेप्रश्नेनारायणाभिधे ॥ *सब्रह्मसशिव सहरि सेंद्रसोऽक्षर परम स्वराट्* ॥ गीतायाः (अ० १० श्लो० १) परब्रह्मपरधामपवित्रपरमभवान् ॥ पुरुषशाश्वतदिव्यमादिदेवमजविभु ॥ आहुस्त्वामृषय सर्वेदेवर्षिर्नारदस्तथा ॥ (अ० ११ श्लो० १८) त्वमक्षरपरमंवेदितव्यत्वमस्यविश्वस्यपरनिधान ॥ त्वमव्यय शाश्वतधर्मगोप्तासनातनस्त्वपुरुषोमतोमे तथा (श्लो० ३७) त्वमक्षरसदसत्तत्परयत् ॥ एववेदरभेदोस्यशुद्ध कृष्णेनकथ्यते ॥ सएवाक्षरसञ्ज्ञोतएकाशोप्रतिपादित इतिसम्प्रहोदष्टव्य अत्रतैत्तिरीयवाक्ये "सहस्रशीर्षदेव" इतिपूर्वोक्तस्यपरस्यैवब्रह्मविष्ण्वादिरूपत्वमक्षररूपत्वचोक्त ॥ गीतावाक्येपुधामपुरुषपदाभ्यामक्षरपुरुष-

पदाभ्यामक्षरत्वत्परपदाभ्यांचशब्दांतराभ्यांनिर्देशपूर्वकमभेदोभ्यस्तः ॥ अतोयुक्तरूपा-वरत्वं ॥ यत्त्वेकस्मिन्परापरभावस्यविरुद्धत्वमुक्तंतत्तुतद्ग्राहकश्रुत्याद्यनवबोधात् ॥ तथाहि-मुंडके "तदक्षरमधिगम्यतेयत्तदद्रेश्यं" इत्यादिनाऽक्षरंनिरूप्य "तथाअक्षरात्संभवतीह-विश्वं" इतिततोविश्वोत्पत्तिमुक्त्वाद्वितीयमुंडके "तथाऽक्षराद्विविधाः" इतितत्र एवप्रजन-नान्ययौजीवानांनिरूप्यानुपदमग्रे "दिव्योह्यमूर्तः पुरुषः" इतिगीतादिवत्पुरुषपदेनोक्त-पुरुषोत्तमस्य "अक्षरात्परतःपरः" इतिततःपरत्वमाम्नातंनचात्राप्यक्षरपदंमायापरंशंक्यं-"अदृश्यत्वादिगुण-परतइतिविशेषणेनव्यावर्तनात् (अ० १ पा० २ सू० २१)

ननु स्वाप्नरथादिकमपि ब्रह्मणोऽभिन्नमेव, परन्तु तदक्षरब्रह्मणोऽभिन्नं करादितुपुरु-षोत्तमादभिन्नम् ॥ नचैवं ब्रह्मभेदवादापत्तिः । साच यउदरमन्तरंकुरुतेअथतस्यभयभवति द्वितीयाद्वैभयंभवति भयंद्वितीयाभिनिवेशतःस्यादित्यादिश्रुतिस्मृतिविरुद्धा ॥ जीवस्यापि परेण भेदस्य निन्दितत्वेन परस्परेण भेदस्य सुतरा निन्दितत्वादितिवाच्यम् ॥ अक्षरपुरुषो-त्तमयोर्वस्तुतोभेदास्वीकारात् ॥ पुरुषोत्तमस्यैवहिअक्षरंब्रह्मरूपान्तरं ज्ञानिभिरपीदमक्षरंब्रह्मै-वगम्यते पुरुषोत्तमस्तुभक्तैः ॥ पुरुषोत्तमस्याऽक्षरात्परत्वंतु यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचो-त्तमः ॥ अतोऽस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमः इतिगीतायामुक्तम् इतिचेन्न ॥ तयोरभेदेऽ-क्षरादभिन्नमिदं पुरुषोत्तमादभिन्नमिदमिति निर्णयस्यावास्तवत्वापत्तेः ॥ परापरभावस्याचानु-पपत्तेः ॥ किञ्चोक्तभगवद्वचनेऽक्षरशब्देन ब्रह्म नोच्यते ॥ एकस्मिन्परापरभावस्य विरुद्ध-त्वात् किन्तु जडमेवेतिभाति तच्चमायैव । अतएव अक्षरंस्यादपवर्गेपरमब्रह्मवर्णयोः ॥ गगने-धर्मतपसोरध्वरेमूलकारणे इति परमब्रह्मणोमूलकारणं पृथग्वदन्हेमचन्द्रकोशः संगतः ॥ अतएव तस्मिन्नेव प्रकरणे कूटस्थोऽक्षरउच्यते इत्युक्तं भगवता तथाच कूटमित्युपक्रम्यसीरा-ङ्गेनृततुच्छयोरिति हेमचन्द्रोक्त्या कूटमनृतं तुच्छं वा यथास्यात्तथातिष्ठतीति कूटस्थोमाया ॥ अतएव द्वाविमौपुरुषौलोकइति उभयोरपि भगवता लौकिकत्वमुक्तम् ॥ अव्यक्तोऽक्षरइत्युक्त-इतितु प्रकरणान्तरस्थमिति नेहोपयुज्यते ॥ किञ्चव्यक्तम्प्रकृतावात्मनीति हेमचन्द्रकोशात् अव्यक्तशब्दस्याऽपि प्रकृतिवाचित्वमेव ॥ किञ्चाऽव्यक्तोऽस्फुटमूर्खयोरिति हेमचन्द्रकोशाद-स्फुट.लौकिकैरगृह्यमाणोक्षरोऽपवर्गरूप' इत्यपिव्याख्यायुक्ता ॥ तस्माद्गीतासु अक्षरपदेन जडस्य ग्रहणादक्षराख्यब्रह्मान्तराऽसिध्याऽक्षरब्रह्मणोऽभिन्नं जगदित्यादिनिर्मूलमेव ॥ एतेन अलौकिकाकारसिद्धौप्रवेशोहरिणोदित' ॥ अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहु.परमागतिम् ॥ यंप्राप्य ननिवर्तन्तेतद्धामपरमंमम ॥ इतिवाक्येनभगवद्गृहंब्रह्मप्रकीर्तितम् ॥ पुरुषःसपर.पार्थभक्त्या-लभ्यस्त्वनन्यया ॥ इत्यग्रिमेणवाक्येनगेहाधीशोनिरूपितः ॥ भक्त्यालाभोहिनिर्दिष्टोभक्तिश्चा-चार्यसंश्रयात् ॥ श्रीमदाचार्यचरणभजनादेवनान्यथा इति अक्षरपुरुषोत्तमशब्दाभ्या गृहत-दधीशयोर्मुक्तभक्तप्राप्ययोर्वर्णनमपि प्रत्युक्तम् ॥ किञ्च सर्वंखल्विद यतोवा इत्यादौ यदि अक्षरं ब्रह्मवर्ण्येत तर्हि पुरुषोत्तमोऽश्रौतः स्याद्गीतावाक्यस्योक्तविधयोपपत्त्याऽलीक स्यात् ॥ यदिपुरुषोत्तमउच्येत तर्हिअक्षरस्यजगदभेदवर्णनंच्याकुप्येत इत्यनया दिशा जीवाभेदप्रकरणा-दिष्वप्यूह्यम् । किञ्च धामशब्दस्य नानार्थत्वाद्धामप्रसारिसर्वंतइत्यादौ तेजोवाचकतायाः दृष्ट-

कोधर्मोक्ते " इत्यधिकरणविरोधाचनक्षण्येवतत्राक्षरशब्दोऽन्यस्तोनतुमायायानामाप्युक्तमतोनैवस्याग्रहणमशक्यकठवल्लीष्वपि "महत परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुष पर. । पुरुषान्नपरंकिंचित्साकाष्ठासापरागति " इति अत्राव्यक्तमक्षर अव्यक्तोक्षरइत्युक्तइतिभगवताव्रत्र शक्तेग्रहितत्वात् ॥ किंचपुरुषस्यादौऽक्षरेकथमव्यक्तत्वमित्याकाङ्क्षायानैवाग्रेश्राविव "एषसर्वेषुभूतेषुगूढोत्मानप्रकाशते । दृश्यतेत्वग्र्यपयाबुद्ध्यासूक्ष्मपासूक्ष्मदर्शिभि " इति ॥ सूक्ष्मदर्शिभिरक्षरपश्यद्भि ब्रह्मविद परमाप्तिकथनात् ॥ अतएवसूत्रकृता (अ० १ पा० ४ सू० २) आनुमानिकाधिकरणे "सूक्ष्मतुतदर्हत्वात्" इति तत्राव्यक्तशब्देनाक्षररूपब्रह्मैवेतिनिर्णाय अभेदेकथपरापरभावइत्याशंका (सू० ३) "तदधीनत्वादर्थवत्" इत्यनेननिराकृता ॥ तथाचचरणादि स्वांशस्यपुरुपादभिन्नत्वेपितदधीनत्वात्पुरुषस्ययथातत्व परत्वंतथाऽत्रापि ॥ अतएवानदमयस्यपुरुषोत्तमस्यनिरूपणे "ब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठा" इत्यक्षरस्यपुच्छरूपताऽऽम्नाता ॥ प्रतिष्ठापदचरणपरधामपरवा "गृहाहिपशूनाप्रतिष्ठे"तिवत् अत्रसग्रहोममचिंतामणौ (प्रकरण १३) (श्लो० २१। २२। २३। २४। २५) ब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठेतिपुच्छतत्राक्षरश्रुत नपुच्छपक्षिवोऽभिन्नाक्षरपुरुषोत्तमात् ॥ सर्वावयववान्पक्षीस्तत्र पुच्छतोधिक ॥ पुच्छत्वयवयवत्वेनन्यूनभेदोनवस्तुत । अल्पधर्मकमेकांशभूतन्यूनतथाक्षरम् ॥ सर्वधर्माश्रय सोऽस्मादशभूतोधिक श्रुत ॥ नभेदोभगवत्सच्चिदानंदात्माऽक्षरोऽपियत् ॥ पुच्छपक्षिपदार्थाश्चविभक्तमिहतत्तथा ॥ अतोऽक्षरस्यचरणत्वमपिक्वचिदुच्यते ॥ प्रतिष्ठेतिपदात्तस्यप्रोक्तैवोत्तमधामताइति ॥ अक्षरपुरुषोत्तमयोर्भेदाभेदौ अक्षरस्याव्यक्तादिशब्दवाच्यताचगीताद्वादशाध्यायेऽपिस्पष्टा ॥ उक्तसूत्रयोर्भूतसूक्ष्मपरतायानिरासस्तुप्रकाशादावबोध्य ॥ यत्तु किंतुजडमेवेत्यादिवत्तु (अ० १ पा० ३ सू० १०) "अक्षरमबरांतधृते " इत्यधिकरणतत्तद्विषयवाक्यतश्चविरुद्ध ॥ गीतावाक्यार्थनिश्चायकानिबहुन्यसंदिग्धानिश्रुतिसूत्राणिविहायतन्निश्चयायहेमचंद्रोक्तौनिर्भरस्त्वास्तिकैरुपहसनीय ॥ हैमकोशे अक्षरस्यादपामार्गे इतिबहुपुस्तकपुपाठेप्यपवर्गेइतिछदोविरुद्धस्वमात्रकल्पितपाठोक्तिर्धौर्त्यादथातरकरणायेत्यनादरणीया ॥ वस्तुतश्चपुरुषोत्तम परमब्रह्म मूलकारणचाक्षरब्रह्ममुण्डकादिषु "यद्भूतयोनिपरिपश्यंतिधीरा तथाऽक्षरात्संभवति ॥ तथाक्षराद्विविधा सोम्यभावा " इत्यादिश्रावणात् तृतीयस्कंधैकादशाध्यायादिषु तदाहुरक्षरब्रह्मसर्वकारणकारणमित्यादिस्मरणाच्च ॥ अत कोशोऽप्यस्मन्मतेसुसगत किंचतत्रक्रीयमे-

---

त्वात्तेनस्यपि वामस्यादित्यनेकाथषु हलायुधकोशाच्च कथनत्तेआचाक्करस्य कथनमोहवाचकत्वमेव कथचपरमगतिशब्देनोक्ताज्ज्ञानी त्वात्मैवमेमतम्, समहात्मासुदुर्लभ , नहिज्ञानेनसदृशपवित्रमिहविद्यते इत्येवसस्तुतेन ज्ञानेन साध्यान्मोक्षाद्ब्रह्मचानभ्युदित येनवागभ्युद्यतेतदेवब्रह्मत्वविद्धिनेदयदिदमुपासते इत्यादिनाऽभ्यासेनाब्रह्मत्वेनयदुक्त तद्विषयकेनोपासनेन तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेतिनान्य पथाविद्यतेऽयनायेत्यादिश्रुतिविरुद्धाया पुरुषोत्तमप्राप्ते श्रेष्ठत्वमुच्यते ॥ एतेन येतुज्ञानैकसनिष्ठास्तेपांतुलयएवहि ॥ भक्तानामेवभवतिलीलास्वादोऽतिदुर्लभ इत्यपिप्रत्युक्तम् ॥

वाक्षरतद्वाचकमुक्त अत्रतुक्षरश्चाक्षरएवचेत्यादिनापुमानेवाभ्यस्त इतिनाऽत्ताकोशप्रसक्तिनीतायाजडपरत्वेजडेमुक्तजीवत्वादेरयोगात् यदक्षरवेदविदोवदन्तिविशन्तियद्यतयोवीतरागा इत्यादितद्वाक्यविरुध्येत मायायामक्षरशब्दस्ययोगोपिनसगच्छेत ॥ सचमहाभाष्येप्रत्याहाराह्निकेसमाप्तौ "अथकिमिदमक्षरमिति, अक्षरनक्षरंविद्यात्, नक्षीयतेनक्षरतीतिवाक्षरमिति । अश्नोतेर्वासरोऽक्षरम् ॥ अश्नोतेर्वापुनरयमौणादिक सरन्प्रत्यय । अश्नुतइत्यक्षरम्" इति ॥ नचेदवर्णप्रस्तावाद्ब्रह्मविषयकमितिभ्रमितव्यम् ॥ तत्रैवकैयटेन "क्रियाशब्दोयनित्यस्यार्थस्यावाचकइतिदर्शयति ॥ तत्रक्षिय क्षरतेर्वाविनाशार्थस्यनञ्पूर्वस्यरूपतच्चब्रह्मतत्त्वपरमार्थतोनित्य,व्यवहारनित्यतयातुवर्णपदवाक्यस्फोटानानित्यत्व"इतिकथनात् तत्रैवविवरणकारेणाप्यक्षरशब्दस्यमुख्यतयाब्रह्मपरतायास्तत्सादृश्याद्वर्णादिषुतदुपचारस्यचस्पष्टमुक्तत्वात् ॥ अश्नोतेरेतिपक्षेप्रश्नेतिपत्वेपढोरितिकत्वेआदेशप्रत्यययोरितिषत्वेतिसिद्धम् ॥ मायायाएकदेशवर्तित्वस्वीकारादयमप्यर्थोब्रह्मण्येवपरमार्थत सगच्छते । तैत्तिरीये "विश्वनारायणदेवमक्षरपरमपद"मित्याद्युक्त्वा "अतर्बहिश्चतत्सर्वव्याप्यनारायण स्थित" इतिश्रावणेनमुण्डकादिष्वक्षरमुपक्रम्य नित्यविभुसर्वगतसुसूक्ष्म" मित्यादिश्रावणेनचनिरकुशविभुतायास्तत्रैवसिद्धे,। यस्तुकूटस्थोक्षरउच्यतइतिवाक्ये (कूटमनृततुच्छवायथास्वत्तथातिप्रतीतिकूटस्थोमाया) इत्यर्थोहेमचन्द्रचरणमात्राश्रयेणदर्शित ॥ सतुच्छ पुस्त्वविरोधात् केवलयोगादेरश्लीलत्वौचित्यात् कूटस्थशब्दस्यपुल्लिङ्गस्यैवतत्ररूढेर्ग्राहकाभावाच्च ॥ किंच विद्यारण्येनपचदश्या (प्रकरण ६ श्लो० १८) कूटस्थोब्रह्मजीवेशावित्येवचिच्चतुर्विधेत्यादिनाब्रह्मस्वरूपविशेषएवकूटस्थपदार्थश्चित्रदीपेकूटस्थदीपादौचप्रपचित ॥ विशुद्धचिदभेदोपितस्यचित्रदीपे (श्लो० २३७) कूटस्थब्रह्मणोर्भेदोनाममात्रादतेनहीतिदर्शित ॥ अततस्तुति विरुद्धदृढकूटस्थपदस्यार्थस्तत्रनस्तवनविषय ॥ शकराचार्यैरपिद्वादशेऽध्यायेकूटस्थमचलध्रुवमित्यत्रपचदशेचप्रकृतवाक्ये "कूटोराशिरिवस्थित" इत्याद्येवव्याख्यातनतु त्वदुक्त ॥ वस्तुतस्तुमहाभाष्येपस्पशाह्निके "नित्यपर्यायवाचीसिद्धशब्द कथज्ञायते? यत् कूटस्थेष्वविचालिषुभावेषुवर्तते" एवमादौनित्यार्थपरएवकूटस्थशब्द प्रयुज्यते ॥ अत्रैवविवरणे "कूटमयोघनस्तद्वत्तिष्ठति येतेषु ससर्गिनाशेऽपिस्वयमनश्वरेष्वित्यर्थ" इतिविव्रियते पुनप्रत्याहाराह्निकादिष्वपितत्रतत्र "नित्येषुचशब्देषुकूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्य" मित्यादिप्रयोगाद्द्रष्टव्या ॥ तद्व्याख्यातार्थकस्तुकूटस्थशब्दोनक्वापिशिष्टग्रथेषुदृश्यते अतो भाष्यादिषुयोदर्शित सएवार्थोत्रादरणीय । कालव्यापीसकूटस्थइत्यमरोक्तिरप्यत्रानुकूला ॥ किंचायशब्दोमूलपुरुषेसुप्रसिद्ध अक्षरब्रह्मचजगतोमूलकारणमित्युक्तप्रागत सोप्यत्रार्थ सगच्छते पचदशाविभावित्यादिलौकिकरत्नमुनमित्यत्तदर्शनात्, तत्रलोकशब्द शास्त्रपर । दृश्यतेचतर्कव्याकरणतन्त्रादिशास्त्राणाकथचिदक्षरमात्रेपर्यवसान ॥ किंचाक्षरस्यलौकिकत्वमात्रेतनैवस्वपादेकुठारप्रहार मायावादस्यावैदिकत्वसिद्धे ॥ "अक्षरात्परत ॥ मायातुप्रकृति" इत्यादिषुत्वाभिमतमायापरतायाबाधात् आनुमानिकाधिकरणस्थस्वभाष्यविरोधाच्च यत्तु (अव्यक्तोक्षरइत्युक्तइतिनुप्रकरणावरस्थमितिनेहोपयुज्यत) इतिकल्पित-तन्न, पचदशाध्यायद्वादशाध्यायेऽपि अव्यक्तामक्षर सर्वाद्यादिना येनसर्वमिदततमित्यतेन

क्षराक्षरपुरुषोत्तमा क्रमेणैवनिरूपितात्द्वितिप्रकरणतौल्यात् ॥ नापिकोशाश्रयादव्यक्तमिदम्प्रकृतिरेवेतिवाच्य तत्रएवकोशादारमार्थकत्वस्यसभवात् प्रकृतितएवोत्पत्तिमल्लययोरगीकारे सर्वश्रुतिसूत्रव्याकोपाच ॥ अन्यथा अव्यक्तोयमचिन्त्योयमित्यत्रापिसैवास्तु ॥ यातुपुन कोशाश्रयात् अव्यक्त अस्फुट अक्षरोऽपवर्गरूपइत्यपिव्याख्यादर्शितासाप्यसगतैव, शकराचार्यैरव्याख्यानात् ॥ रात्र्यागमेसर्वेषामोदेःप्रलयस्याहरागमेउत्त प्रभवस्यचासभवात् । उक्तकोशे अक्षरस्यादपामार्गइत्येवपाठस्यसत्वेनाक्षरशब्दस्यापवर्गार्थकत्वाभावाच ॥ अक्षर मुमोक्षेपीत्यमरोक्त्यातत्रतथापाठादरेपिप्रकृतवाक्यस्येतथाव्याख्यानस्याचार्यगीताभाष्यविरुद्धतत्रत्यप्रथमश्लोकोक्तरीत्याशसतापादक । अक्षरइतिपुल्लिगविरोधात् अपवर्गरूपइवविनिष्कारणलक्षणाक्लेशप्रसगात् तद्धामपरममेत्यस्यापिस्वरसतोऽन्वयानुपपत्ते परस्तस्मात्त्विर्तिपूर्वश्लोकविरोधाद्वहुतरोपक्रमोपरुद्धवाचाशक्यतत् ॥ तथाच यस्मात्क्षरमितिवाक्येक्षरशब्देनजडस्यापिसग्रहादक्षरशब्दोनवत्पर क्षरशब्दस्यजडजीवरूपप्रपचपरत्वात्, क्षर सर्वाणिभूतानीत्यत्रभूतशब्दस्यजीवमहाभूतोभयार्थकत्वात् ॥ तस्माद्गीतासुविंशतिधदित्यादिव्याकोपतोजडस्यग्रहीतुमशक्यतया जरामरणमोक्षायमामाश्रित्ययतन्तिये । तेब्रह्मतद्विदुकृत्स्नमित्यादिश्रुत्वाकितद्ब्रह्मेत्यादौपृष्टे अक्षरब्रह्मपरममितिकथनात् अधियज्ञोहमेवात्रेतिपृथक्कथनाच ॥ उपासनफलभेदपरापरभावादिवचनाचपररूपातरस्याक्षरब्रह्मण सुखेनसिद्धयाच अक्षरब्रह्मण अभिन्नजगदित्यादिसमूएमेव तदुपादानकत्वात् उक्तश्रुतिस्मृतिभि "एतद्वै तदक्षरगार्गी"त्युपक्रमे"आकाशओतश्चप्रोतश्च" "अव्यक्ताद्व्यक्तय सर्वा " "अव्यक्तादीनि भूतानी" त्यादिश्रुतिस्मृत्यत्तरैश्चजगतस्ततएवप्रभवस्यतत्रैवप्रलयस्यचदर्शितत्वयाम्रुद्घटादिवत्तदभेदस्यौचित्यात् ॥ एतेन अलौकिकाकारसिद्धाविस्पष्टा भजनादेवनान्यथेत्यता मार्तंडकारिका समर्थिताज्ञेया ॥ भक्तिश्चाचार्यसश्रयादितितु छादोग्ये (अ० ८) "आचार्यवान्पुरुषोवेद" "तद्विद्धिप्रणिपातेन" "आचार्योपासनशौच"(स्कध० ११ अ० ३ श्लो० ४८) "लब्धानुग्रहआचार्यात्तेनसदर्शितागम" इत्यादिश्रुतिस्मृतिपुराणवच प्रचयाच्छ्रियम् ॥ यत्तु किचसर्वंखल्वित्यादि ऊह्यमित्यत तदप्यापातरम्य "अव्यक्तात्पुरुष पर ॥ दिव्योह्यमूर्त पुरुष ॥ अन्योऽतरआत्मानदमय " इत्यादिश्रुतिशतैरसदिग्धैरभ्यस्ततयाअनाकुलीकृत गीतादिसिद्धतयाचपुरुषोत्तमोनाश्रौतोनाप्यलीक ॥ यतोवाइत्यादिसामान्यवाक्येष्वपि प्रायेणसएवोच्यते ॥ यत्रत्वक्षरत्वगमककिंचित्तत्र नचाक्षरस्यकारणत्वेयतोवाइत्यादौपरस्यतत्त्वानुपपत्ति शक्या, महाहेमराश्यैकाशहेमपिडान्निर्मितकुडलादिकप्रतिहेमराशेरिवशिलाभवमूर्त्यमगादिकतातपदादिकप्रतिपृथिव्याइवस्याशक्षरोपादानकप्रपचप्रतिपरस्योपादानतायाविवादाविषयत्वात् ॥ एतेनजगत्यक्षराभेदस्तद्वारापराभेदएवजीवेपितद्भेदोनत्यएवेतिनकोपिदुरूहस्यप्ररोह ॥ यच्च किंचधामशब्दस्येत्यादि वाचकत्वमेवेत्यत तत्रब्रूम - निर्विशेषस्यकथतेनोरूपोविशेष ? मायिक सइतिचेत्कथतत्प्राप्तावनावृत्तिस्तस्यपरमगतित्व च ? ॥ नाप्यक्षरोव्यक्तइतिशब्दाभ्यावेदादौकापितेनउक्तमस्ति ॥ अत्रधामशब्दोगृहपर एवेतिनिश्चायकास्तुबहुश्रुतिस्मृतिष्वक्षरस्यधामपदपरमस्थानादिशब्दैर्निर्देशाइविजानीहि ॥ नहिपदादिशब्दाअपितज पर्याया सर्वत्रैकार्थ्यसभवेतत्रनानार्थकोशाश्रयात् पृथ-

ष्पृथगर्थानामनेकेषाव्याख्यानत्वनिर्णयप्रसगादेकवाक्यतावाधाच्चसद्भिर्नादरणीय ॥ निर्दे-
शास्तुयथाद्वितीयस्कधे (अ० ४ श्लो० १४) निरस्तसाम्यातिशयेनराधसास्वधामनि ब्रह्म-
णिरस्यतेनम तृतीयस्कधे (अ० ११ श्लो० ४१) तदाहुरक्षरब्रह्मसर्वकारणकारण विष्णो-
र्धामपरसाक्षात्पुरुषस्यमहात्मनइतिकठवल्लीपुद्वितीयवल्ल्या "सर्वेवेदायत्पदमामनतितपा-
सिसर्वाणिचयद्वदति । यदिच्छतोब्रह्मचर्यचरतितत्तेपदसग्रहेणब्रवीम्योमित्येतत्" अत्र-
द्वितीयपदशब्देनस्थानमेवगम्यते ॥ एतदग्रेऽनुपद "एतद्ध्येवाक्षरब्रह्मएतदेवाक्षरपर" इति
तस्याक्षरत्व "एतदालम्बनश्रेष्ठमेतदालम्बनपर" इतिधामत्वचस्पष्टमेवाम्नात । एतदेव गीता-
यामपि यदक्षरवेदविदोवदन्तिविशन्तियद्यतयोवीतरागा ॥ यदिच्छतोब्रह्मचर्यचरन्ति तत्तेपद
सग्रहेणप्रवक्ष्ये इतिस्पष्टमेवानूदित ॥ पुनस्तत्रतृतीयवल्ल्या "य सेतुरीजानानामक्षर ब्रह्म-
यत्पर अभयतितीर्षतापारनाचिकेतँशकेमहि" इत्युपक्रम्य "नसतत्पदमाप्नोतिससार चाधि-
गच्छति ॥ सतुतत्पदमाप्नोतियस्माद्भूयोनजायते ॥ सोऽध्वन पारमाप्नोतितद्विष्णो परमपद"
इति तदाप्राप्युक्तमक्षरपराम्पृश्यतस्यपदत्वमभ्यस्त ॥ मुण्डकेऽप्यपि "ययातदक्षरमधिगम्यते"
इत्यादिवहुतरमुक्त्वाद्वितीयमुण्डकद्वितीयखण्डे "आवि सन्निहितगुहाचरन्नाममहत्पदमत्रैत-
त्समर्पित" इतिधामत्वनिरूप्याऽसदेहायपुन "तदेतदक्षरब्रह्म" इत्याद्युक्त ॥ जडस्य-
जीवानाचाक्षराभेदस्तत्रदर्शित एवतेयातिपरमस्थानमित्यादीनि सहस्रशोवचास्यनुसधेया
निमाधकान्याद्यसर्गपतत्यथोधामविसारिसर्वतइतिपाठेपिधामप्रसारीत्यनुवादस्तुछद्मभगम्र-
सजक प्रमादमूलकउपेक्ष्य । यदपि कथचपरमेत्यादिउच्यतइत्यततच्छ्रुत्यादिसाराविचारात्
यानिवचास्युक्तानितानिसर्वाण्यसत्समतव्यवस्थासाधकान्येव ॥ व्यवस्थातुज्ञानमात्रनिष्ठा-
नाब्रह्मभावादक्षरैलय भक्तिमतातुसाधनभक्त्याश्रवणादिभिरविद्यावधनिवृत्तौब्रह्मभूता-
नाफलरूपपरभक्तिलाभ पुरुषोत्तमप्राप्तिश्चेति ॥ तत्राद्यानालयेमानतु "ब्रह्मैवसन्ब्रह्मा-
प्येति" विशन्तियद्यतय इत्यादिश्रुतिस्मृतय ॥ यद्यपिभक्तानामपिब्रह्मभूतत्वाविशेषात्प्रा-
घभौतिकपिण्डत्यागोत्तरमक्षरेलयोभवत्येव ॥ "ब्रह्माप्येतिसयथासैंधवखिल्यउदकेप्रास्त
उदकमेवानुविलीयेत" इत्यादीनामुभयत्रतौल्यात् तथापिवरणकृत्पुरुषोत्तम सकृदक्षरा
शेमज्जयित्वास्वलाभार्थंपुनस्तानुद्धरतीतितुरीयस्यतुरीयपादेसपद्याविर्भावाधिकरणेसिद्धमि
त्यन्यदेतत् ॥ केवलज्ञानिनातुविशन्तियद्यतयइत्याद्युक्तस्तत्रएवएवभवतीतिसूत्रकृतातृतीयस्य
तृतीये (सू० ३३) अक्षरधियात्ववरोधएवनिर्णीत भक्तिरहितानातेषापरप्राप्त्यभावादेव-
ब्रह्मस्तुतोज्ञानेप्रयासमुदपास्येतिश्रेय स्रुतिभक्तिमुदस्येतेविभो क्लिश्यन्तियेकेवलबोधलब्ध-
येइत्यादि प्रथमस्कधादौनैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितनशोभतेज्ञानमलनिरजनमित्यादिघो-
क्त ॥ दशमेच (अ० ९ श्लो० २१) नायसुखापोभगवान्देहिनागोपिकासुत ज्ञानिनाचा
त्मभूतानायथाभक्तिमतामिहेत्युक्त । परस्यभक्त्यैकलभ्यत्वतुगीताया अक्षरप्रविष्टानामनि
वृत्तिमुक्तापुरुष सपर पार्थभक्त्यालभ्यस्त्वनन्ययेतीतरव्यावर्तकतुशब्दकथनपूर्वकमुक्त तत्र-
परमगतिशब्देनतुमुक्तलयस्थानत्वादक्षरमेवोक्त नतुमोक्ष ॥ एकादशाध्यायेपिभक्त्यात्वन-
न्ययाशक्यइतिभक्त्यैवपरस्यापरोक्षज्ञानदर्शनप्रवेशाउक्ता ॥ परनिष्ठानाज्ञानोत्तरमपिभ-
क्तिरितितुभवत्यनन्यमनसोज्ञात्वाभूतादिमव्यय इतिमत्वाभजतेमाबुधाभावसमन्विता

इत्यादावभ्यस्त ॥ ज्ञानीत्वात्मैवेतिवाक्यतु ज्ञानिभक्तपरमेव चतुर्विधाभजतेमामित्युपक्रम्य तेषुज्ञानिभक्तस्य तेषाज्ञानीनित्ययुक्तएकभक्तिर्विशिष्यतइत्यनन्यभक्तिमत्तयोत्कर्षमुक्त्वा- त्रिभ्योऽधिकोत्कर्षबोधनायत्तथाकथनात् ॥ तस्यपरमागतिरक्षरोनभवतीतिज्ञापनायमा मेवानुत्तमागतिमितिचोक्त ॥ बहूनाजन्मनामितितदग्रिमेबहुजन्मातेज्ञानप्राप्तस्यवासुदेव सर्वमितिपरप्रतिपत्तिमत सुदुर्लभ्यमुक्तनतुकेवलज्ञानिनोजीवन्मुक्तस्य एतत्समानार्थक- मेवषष्ठस्कधे (अ० १४-श्लो० ५) मुक्तानामपिसिद्धानानारायणपरायण । सुदुर्लभ प्रशा- तात्माकोटिष्वपिमहामुने इतिवाक्य ॥ नहिज्ञानेनसदृशपवित्रमिहविद्यते । तत्स्वययोगस- सिद्ध कालेनात्मनिविंदतीतिवाक्यतुसर्वकर्मनाशकरत्वज्ञानस्येहातिपावित्र्यवक्ति ॥ तद- साकमिष्टमेव ॥ नहीदभक्त्यैरपरप्राप्तिरित्यस्यबाधक ॥ किंचयोगससिद्धस्यस्वयज्ञानप्राप्ति- रुक्ता । षष्ठाध्यायेचतपस्विभ्योधिकोयोगीदिनातप्रदास्ययोगिनामपिसर्वेषामित्यादिनायो- गससिद्धस्यापिभक्तिस्तुकस्यचिदेवेति तस्याप्युत्कर्षोबोधित ॥ तेनज्ञानवान्युक्ततर पर- भक्तोयुक्ततमइतिविवेक । यद्वाचेतिश्रुतिस्तुनोपास्यस्यानहत्वबोधिकेतिप्राङ्निर्णीतनिण- प्यतेच । "तमेवविदित्वा, नान्य पथा " इत्यादिकतुज्ञानादेयमब्रह्मभावलक्षणमुक्तिवक्ति नतु- भक्तित्व परप्राप्तिवारयतीतिनतद्विरोध ब्रह्मभावस्यपरभक्तिपूर्वदशारूपत्वात् ॥ अतएवाष्टा दशाध्यायेज्ञानस्यपरानिष्ठासमासेनकथयन् ब्रह्मभूयायकल्पतइत्यहकारममकाररूपससार- निवारणोत्तरब्रह्मभावमुक्त्वानदाविर्भावात्प्रसन्नात्मनोब्रह्मभूतस्यपरभक्तिलाभमाह ब्रह्म- भूत प्रसन्नात्मेत्यादिना ॥ तयापुरुषोत्तमसाक्षात्कारस्तस्मिन्प्रवेशश्चतदनन्तरमनुपदमुक्त ॥ पर- प्राप्ते श्रेष्ठत्वतु मामुपेत्यपुनर्जन्म मामुपेत्यतुकौन्तेयसर्गेपिनोपजायतेइत्यादिनासम्यगभ्यस्त ॥ द्वादशाध्यायेपिपुरुषोत्तमभक्तानामक्षरोपासकानाचोत्कर्षतारतम्येपृष्टेभगवता मय्या- वेश्यमनोयेमामित्यादिनास्वप्राप्तियोग्यभक्तानामत्युत्कर्षोऽक्षरोपासकानाक्लेशाधिक्यादिना- ऽपकर्षो यावदध्यायसमाप्तिपुनर्भक्तोत्कर्षश्चदर्शित ॥ भक्त्यापरसाक्षात्कारतत्प्राप्तिलक्ष- णामृतत्वबोधिका श्रुतयस्तुकैवल्योपनिषदि "श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि" छान्दोग्ये "ब्रह्मसस्थोऽमृतत्वमेति" आथर्वणे "परब्रह्मैनयोधारयतिरसतिभजतिध्यायते" इत्याद्यु- क्त्वाऽऽम्नायते "सोऽमृतोभवतिसोऽमृतोभवति" एवमाद्याआकरेषुज्ञेया । अत्रछान्दोग्य- वाक्यभक्तिपरतयाभक्तिमीमासाया (सू० ३) "तत्सस्थस्यामृतत्वोपदेशात्" इतिसूत्रेनि- र्णीत ॥ एतदर्थबोधिकास्मृतयश्च मयिभक्तिर्हिभूतानाममृतत्वायकल्पतइत्याद्याभागवतीय- कुरुक्षेत्रसूर्योपरागप्रसगस्थभगवद्वाक्यादिरूपा अनुसधेया विस्तरभयाद्विरम्यते ॥ एतेनये- तुज्ञानैकसनिष्ठाइतिमातङ्कारिकासम्यक्समर्थितातेया ॥ तदत्सर्वमुरसिकृत्याहु —परापर भावादिपुष्टुतिरेवप्रमाणमिति ॥ तच्चेति ॥ परापरभावादिक ॥ अत्र आनदमयोभ्यासादिति सूत्रेप्रभुचरणै प्रणीत द्वितीयवर्णक स्थितभाष्यभाग मध्येमध्येप्रकाशभागसहितबोध- सौलभ्यायकचिदापूरितपदातरैश्चकैश्चिदुक्त प्रकृतानुपयोगिभागत्यागपुर सरप्रायोऽक्षर शोऽनुवदति ॥ अक्षरब्रह्मवित्परब्रह्माप्नोतीत्यादिना सर्वसुस्थमित्यतेन असगतइति ॥ पौनरुक्त्यात्तथा-अन्ययमिति ॥ पचम्यर्थक अर्थविशेषणवा ॥ तत्रब्रह्मणइत्यादि ॥ अत्र किंचिदार्थिक किंचित्प्रकाशस्थ ॥ अक्षरत्व इति क्षराक्षरयोस्तुल्यत्वे ॥ नायमात्मेति इद

प्रकाशकारा प्रवचनादिपदत्रयेण केवलयज्ञादीनापुरुषनिष्ठाना स्वाभाविकसाधनानामागन्तुकसाधनानाचोपलक्षणेनवर्णतरसाधनाप्राप्यत्व स्पष्टयति ॥ सहकारियोग्यतेतिसहकारियोग्यतयो. सपत्या ॥ तथाचरणेत्यादि ॥ अयप्रकाशानुवादआविर्भावइत्यत सत्यज्ञाने त्याद्यार्थिक ॥ गुहायामित्यादिपुनर्भाष्य ॥ अलौकिकप्रयोगइति ॥ नङिसबुध्योरिति निषेधतोनलोपाभावादवगम्यमानेन सुपासुलुगितिच्छादसङिलोपेनसाधुव्योमन्निति प्रयोग ॥ अक्षरस्यैवपरमव्योमत्वतु "ऋचोअक्षरेपरमेव्योमन् ॥ यदक्षरेपरमेव्योमन्" इत्यादिश्रुतिभ्योऽसंदिग्ध ॥ भक्त्याहमित्यादिअत्रभाष्याशपरित्यागोविस्तराभावाय ॥ स्वातन्त्र्यमितिकर्तृत्वाबोधनात्तथा ॥ ब्रह्मणस्तुसहयुक्तेप्रधानइतिशास्त्राद्गौणत्व अहभक्तेत्यादिइमानिनवमस्कधेदुर्वाससप्रतिभगवद्वाक्यानि ॥ द्वितीयेदोपमाहु व्यापनचेतिव्याकृतिरूपत्वाच्चास्येतिअस्ययजुष ॥ आप्नोतिपरमितिव्याख्येयवाक्यानुरोधात् भगवल्लोकस्था कामाअपिअशनेसहभाविप्राप्यपुरुषोत्तमात्मकाएवेतिसिध्यति ॥ अत्रशकराचार्यकृतोपनिषद्भाष्यस्यार्थदूषणप्रकाशस्थमनुवदतिएतनैवेतिपुनर्भाष्येसिद्धमाहु तेनाशभोजनइत्यादिनातदाप्नोतीतिमाध्यदिनाना गार्गिब्राह्मणस्थमिदतत्रद्विधाव्याख्यानप्रागुक्तअत अशूधातोरेवेत्येवकारोप्यर्थेतत्रेदव्याख्यानआभातीतिकाण्वपाठानुरोधामुरय ॥ यत्रहिद्वैतमिति इदबृहदारण्यकचतुर्थाध्यायेमैत्रेयीब्राह्मणारयचतुर्थब्राह्मणेऽस्ति ॥ अत्र "यत्रत्वस्यसर्व" इतिमाध्यदिनपाठोगृहीत ॥ काण्वानातु "यत्रवाअस्यसर्व" इतिपाठ भाष्योक्तसमाधिस क्षिप्याहु तत्रप्राकृतेत्यादिनायद्विपश्यतीतिदशमस्कधे (अ० २८ श्लो १४) दर्शयामासलोकस्वगोपानातमस परसत्यज्ञानमनतयद्ब्रह्मज्योति सनातनयद्धिपश्यतिमुनयोगुणापायेसमाहिताइत्युच्यतेअत्रोपबृहणेसत्यमित्यादीनाभगवल्लोकविशेषणत्वाल्लक्षणवाक्यस्याक्षरपरत्वादेरपिवीनस्मारित ॥ यद्वीतिश्लोकाऽर्धोक्तार्थे ' तद्विष्णो परमपदसदापश्यतिसूरय " इत्यादिश्रुतय परपदवैष्णवमामनतितद्यत्तिनेतीत्येतदुक्तिससूक्षव विसृज्यदाराम्यमनन्य सौहृदाहृदोपगुहावसितसमाहितैरित्यादिभागवतवचनासराणिचसायाणि ॥ तेनऋचउक्तरीतिकव्याख्यानमप्युपष्टब्धभवति एवस्वग्रथस्यातिप्रामाणिकत्वबोधनायश्रीप्रभुचरणप्रणीतद्वितीयवर्णकस्थभागसर्वमुख्यमित्यत शब्दतोर्थतश्चानूद्य तत सिद्धप्रकृतोपयोगदर्शयंतिएवचेत्यादिनासभगवइति ॥ छादोग्येभूमविद्याख्यनत्रमाध्यायइद ॥ उभयोर्विभुत्वेप्याधाराधेयभावस्तु "तिलेषुतैलदधनीवसर्पि " इत्यादिश्रौतदृष्टातानुरोधाज्ज्ञेय ॥

नेदयदिदमुपासतेइतिश्रुतेरर्थस्तुपूर्वमेवप्रतिपादित. । यद्युपास्यस्याब्रह्मत्वमभिप्रेयात्तर्हिपुनरिदकारनब्रूयात् । नेदयद्युपासतइत्येतावतैवसिद्धे । नच (नेदत्वयोपधभोज्ययदिदंशूद्राभुजतेइतिवदुभयत्र प्रसिद्धिसूचनायेदकारद्वयस्यसत्वमितिवाच्य, तादृशवाक्यस्योभयासंमतत्वेनदृष्टातत्वासंभवात् यच्छूद्राभुजतइत्येतावतैवसामजस्ये इदकारस्यव्यर्थत्वात् नचान्यतरोपादानेनिषेधउपासनायाचप्रसिद्धेरभावइतिवाच्य, नेदमित्यनेनप्रतियोगिनएवप्रसिद्धिःप्रतीयते, नतुनि-

पेधस्य ॥ यदिदमित्यनेनापिप्रतियोगिनउपासनस्यप्रसिद्धिः प्रतिपाद्यतेचेदेकेनैवतत्संभवेद्वितीयेदंपदस्यवैयर्थ्यंदुर्वारमेव ॥ तृतीयचरणे ब्रह्मणउक्तत्वेननेदंशब्दंपुनर्ब्रूयात्तदव्यवहितंवाब्रूयात्) इत्यादिदोषाणामापादनंतुस्वव्याख्यामनवेक्ष्यैव ॥ तत्रापियद्युपासतेतन्नयदुपासतेनेदमित्यादिकुतोनोक्तमितिपर्यनुयोगसंभवात् निषेधस्यप्रतियोगिसापेक्षत्वात्प्रतियोगिनएवप्रथमंवक्तुमुचितत्वात् नच (इदम.सन्निकृष्टपरामर्शकत्वेनवागादिसमुदायस्यासन्निकृष्टतयातेनपरामर्शो युक्त इतिवाच्यं, इदंशब्दस्यद्वित्वयासंनिकृष्टवाचकत्वमेवविवक्षितंतदा (प्रसिद्धिसूचनायेदंकारद्वयस्यसत्वात् । अन्यतरोपादानेहि उपासनायांनिषेधेचप्रसिद्धिर्नस्या) दित्यादिकस्तवप्रलापोऽसंगतःस्यात् ॥ किंच सन्निकृष्टपदेनसमीपपठितत्वमुच्यतेचेत् तच्चवागादीनामप्यस्तियद्यव्यवहितपूर्वपठितत्वमेवविवक्ष्यतेतदा उपास्यस्याप्यव्यवहितपूर्वनपठितत्वान्निषेधानुपपत्तिः । ननुवागादीनांब्रह्मत्वनप्रसक्तंप्रसक्तंहिप्रतिषिध्यते नह्यप्रसक्तं ममतूपासनाप्रकरणानुरोधेनोपास्यस्यब्रह्मत्वंप्रसक्तंतदनेनप्रतिषिध्यते । निषेधस्तुनसर्वथा किंतु ज्ञेयत्वाभावबोधनाय ॥ अतएव विद्धीत्युक्तमितिचेन्मैवं, वागादीनामपिप्रकाशकत्वेनकैश्चिदात्मत्वंस्वीक्रियतेतन्मतनिराकरणायप्रतिषेध.क्रियते । उपासनाप्रकरणानुरोधादुपास्यस्यब्रह्मत्वंतुनसंभवति, किंतूपासनांगत्वमेवातएवोक्तं अगत्वबोधकानिप्रमाणानिषट्श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि तथाच यथादर्शपौर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेति दर्शपौर्णमासप्रकरणपठितानां पंचप्रयाजानांदर्शपौर्णमासांगत्वंतथोपासनाप्रकरणपठितस्योपासनांगत्वमेवयुक्त नब्रह्मत्वं ॥ वस्तुतस्तु केनोपनिषद्भाष्यपर्यालोचनयातज्ज्ञानप्रकरणं नोपासनाप्रकरणं अत एवतदारम्भे "केनेषितमित्याद्योपनिषत्परब्रह्मविषयावक्तव्येति" इत्याद्युक्त्वा "तस्माद्दृष्टादृष्टेभ्योबाह्यसाधनसाध्येभ्योविरक्तस्यप्रत्यगात्मविषयाब्रह्मजिज्ञासेयंकेनेषितमित्यादिश्रुत्याप्रदर्श्यते ॥ शिष्याचार्यप्रश्नप्रतिवचनरूपेणकथनंतुसूक्ष्मवस्तुविषयत्वात्सुखप्रतिपत्तिकारणंभवती"त्युक्तश्रीशंकराचार्यैः एवंचतन्मताज्ञानमूलकएवायं प्रलापस्तन्मतानभिज्ञत्वंव्यनक्ति । यच्च (तस्मादुपासकानामुपास्यब्रह्मप्राप्तिर्याभवतिसानमुख्यब्रह्मप्राप्तिरित्याद्युक्त तदपिभक्त्याह्येमेकयाग्राह्यः, न ज्ञानंनचवैराग्यं मायप्रश्नेयोभवेदिह, ब्रह्मभूत.प्रसन्नात्मानशोचति नकांक्षति, समःसर्वेषुभूतेषुमद्भक्तिं लभंतेपरामित्यादिवाक्यरोधाविदुषेक्ष्यं; यदिज्ञानिप्राप्यस्यमुख्यत्वंस्यात्तदा "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव-

भवती" तिश्रुतिप्रतिपादितब्रह्मभावानंतरंभक्तिलाभकथनंविरुद्धंस्यात्प्राप्यस्यामुख्यत्वात्तस्माद्ब्रह्मभावानंतरमेवभगवद्भावसंभवात्तेनपुरुषोत्तमेप्रवेशात्तत्रपरंपरयोपयोगोब्रह्मज्ञानस्येतिपुरुषोत्तमप्राप्तिरेवपरमामुक्तिः, अधिकंतुभाष्यादितोवसेयं । उक्तश्चायमर्थोऽक्षरधियांत्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तमितिसूत्रेव्यासपादैरिति ॥

सहस्राक्षे यत्तुयद्वाचेत्यादि तत्प्रसक्तिरित्यत्र भाग व्युदस्यति–नेदंयदिदमित्यादिनाव्यासपादैरितीत्यतेन ॥ उभयासमतत्वेनेत्यादेश्श्रोतृसप्रतिपन्नएवार्थोदृष्टांतोभवति, नतुबुद्धिसाम्याभावेस । अतएव गौतमपचलक्षण्या (अ० १ आह्निक १ सू० २५), "लौकिकपरीक्षकाणायस्मिन्नर्थेबुद्धिसाम्यसदृष्टांत" इति तल्लक्षणमुक्तं । इह लौकिकाना परीक्षकाणाचेत्यर्थोवात्स्यायनभाष्येसिध्यति ॥ अतोदृष्टांतत्वाभाव किंचनेदमोपधमितिकल्पितवाक्येपिप्रथमइदशब्द श्रोत्रनुभूयमानामोपधव्यक्तिंवक्ति ॥ द्वितीयश्चतज्जाति ॥ प्रकृतेतुश्रवणकालेश्रोतुरुपास्यव्यक्तिप्रत्यक्षाभावात्तदृष्टांतासंगति, पूर्वंमुपास्यस्याप्रकाशतयाकेवलेनेदमापरामर्शासंभवाच्च ॥ औपधपारोक्ष्येप्रक्रमसाप्यभावेचसति तुनकोपिप्रयोगकुशलस्तथाप्रयुंजीत ॥ यत् उपासते इद प्रसिद्धब्रह्मनेत्यर्थव्यत्तयाएके नैवोभयत्रप्रसिद्धे संभवात् । अन्यतरोपादानेहीत्यादिकमसंगत ॥ उपासनाविषयस्यैव प्रतियोगितयाविनक्षणात् । वस्तुतोनिषेधप्रतियोगिताया लोकेप्रसिद्धभावेनप्रथमेदङ्कारस्यैवैयर्थ्यापत्त्याच्च ॥ यत्त्किंचिदुक्तेत्यादि उत्थानादित्यत–तत्र, अत्रपूर्वार्धे यच्छब्दद्वयेननिर्दिष्ट तृतीयचरणेतदापरामृश्य एवकारेणावधार्यते तत्रप्रथमचरणस्थयच्छब्दविचारे वाचायत् अनभ्युदित तदेवेत्येनकारव्यावर्त्यमुत्थिताकाङ्क्षत्वात्प्रथममाह नेदमितिवागादिभिरनभ्युदितादिकमेवब्रह्मविद्धि इदमभिव्यक्तवागादिकंतुब्रह्मनविद्धीत्यर्थः । ब्रह्मत्वप्रसक्तिस्तु "वाग्वैब्रह्म ॥ प्राणोब्रह्मेति ॥ मनोब्रह्मेति" इत्यादिवाक्यांतरे ॥ कौशीतकिब्राह्मणादिषु "नवाचंविजिज्ञासीतवक्तारंविद्यात्" इत्यादिश्रावणादप्यवेयत्त्व ॥ अथद्वितीयेचरणेवागभिवदनादे करणकर्तृत्वायदुक्त तद्ब्रह्मकार्यमात्रेणकथंवेद्यमित्याकाङ्क्षोत्थानात्स्वरूपमाह–यदिदमुपासतइति ॥ अतश्चतुर्थचरणेपूर्वार्धपादद्वयार्थं क्रमेणैव निर्मलीक्रियते ॥ तत्रनिषेधविषयस्याप्रसिद्धत्वेपुनराकाङ्क्षोत्थानमसंगत ॥ अप्रसिद्धत्वे इदशब्दविरोध तच्छब्दस्यैवतत्रोचितत्वात् ॥ यच्छब्दपरात्तच्छब्दाध्याहारस्त्वावश्यक, तथासतिप्रथममिदंपदंतत्वासंगतार्थं ॥ यत्किंचिदेतत् इत्यादिनिषिध्यतइत्यस्य तत्रोच्यते–यद्वाचेत्यादिवाक्यपंचकेद्वितीयचरणेषु । येनेति करणेत्वेवौत्रातृतीयेत्येकपक्ष, कर्तर्यपर, तत्राद्येयेनसाधनेनपदजातार्थोजीवेनकर्त्रावागभ्युद्यतइत्यादर्थं संपद्यते । तथासति नेदमित्यत्रेदंशब्देनभगवद्रूपं अभिवदनादिकर्तृजीवस्तूच्यते ॥ अयपक्ष ईक्षत्यधिकरणावसानेभाष्यप्रकारोबोधित ॥ अस्मिन्पक्षेक्लीबनिर्देशो नक्वापिदोष ॥ कर्तरितृतीयेतिमुख्यपक्षेतुनेदमित्यत्रेदमावागादिकमेवप्रत्येकपरामृश्यते । तत्रापिवाक्प्राणयो क्लीबनिर्देश, शरद क्रतार्थत्वेत्यादिरत्रसामान्येननपुंसकमित्यभिप्रायात् ॥ एवमेवकठवल्लीपुरुष–

वल्ल्या "एतद्वैतत्" इतिप्रवाहे "याप्राणेनसभवत्यदितिर्देवतामयी" इतिश्रीवाक्योत्तरमपितथैवोच्यते एतत् अदितिपदवाच्यभूमिरूपवस्तुवैनिश्चयेनतद्ब्रह्मेतितदर्थं "सभास्मावत्वमसि" इत्याद्यप्येवमेवसगच्छते ॥ अन्यथासत्वमित्यादिवाच्य स्यात् ॥ वागादेर्ब्रह्मत्वप्रसक्तिस्तुदर्शिता ॥ यच्च ममतुसविशेषस्योपासनाप्रकरणानुरोधेनब्रह्मत्व प्राप्ततन्निषिध्यते ॥ इति,–तदकिंचित्कर, केनेषितमित्यादेस्तल्वकारब्राह्मणपञ्चाध्याय स्योपासनाप्रकरणत्वाभावात् तत्रशकराचार्यैरपिज्ञानप्रकरणतायाएवागीकारात् नचान्यत्रोपासनाप्रकरणसिद्धस्यसविशेषस्याब्रह्मत्वमिहबोध्यतइतिवाच्य यदुपासतेतत्ब्रह्मेति व्याख्यानेपिउपासनागधविधुरेपुबहुष्वेवोपनिषद्भागेपुप्रतिपादितेसविपेब्रह्मतानिषेधस्येतोऽसिद्धे ॥ द्वितीयचरणेपुवागभिवदनादेर्हेतुताया कर्तृतायावास्पष्टकथनेनात्रापिवैयेसविशेषतायाभनपायाच्च ॥ किंच हठादिदशब्दवैयर्थ्यानगीकारेपिवागाद्युपासनाविधायकवाक्यानासत्वात् यद्वागादिकतत्तत्फलकामाउपासतेतदिदवागादिकब्रह्मनेत्येवार्थं सिध्येन्नतुल्य तुच्छ ॥ किच "ऊर्ध्वंप्राणमुन्नयत्यपानप्रत्यगस्यति मध्येवामनमासीनविश्वेदेवाउपासते" इतिकठश्रुत्यावागादयोयदुपासतेतद्ब्रह्मेत्यप्यर्थ प्रतिभाति। एव त्वदुक्तार्थनिरासात् "इति प्राचीनयोग्योपास्व ॥ परब्रह्मैतद्योधारयतिरसतिभजति ॥ भक्तिरस्यभजन" इत्यादिश्रुत्युक्तभक्तिविषयस्यहरब्रह्मत्वनिर्बाध ॥ परत्वोक्तिसमञ्जस्याच्च ॥ यत्तनिषेधश्रेत्यादिनावदित्यत्त तत्विष्टमस्तपक्षेपि ॥ वागादिपुसर्वथाब्रह्मत्वाभावस्यासदसमतत्वात् उक्तकौषीतकिश्रुत्यामुत्त्यर्थमज्ञेयतामात्रविवक्षणात् तस्मादुपासकानामित्यादितुभक्त्याहमेकयेत्यादिवाक्यविरोधपराहत ॥ उपास्यब्रह्मणइत्यादिकचउक्तदिशाज्ञेयोपास्ययोरभेदसमर्थनेनैवनिरस्त ॥ तत्प्राप्यस्यामुख्यत्वादिति ॥ भक्तिप्राप्यस्यज्ञेयब्रह्मापेक्षयागौणतायास्त्वयास्वीकारादित्यर्थ ॥ अक्षरधियात्विति ॥ तृतीयस्यतृतीये पादे (सू० ३३-३४)

यत्तु यद्वाचाइत्यस्यायमर्थ –यद्वागाद्यगम्य तत्प्रेरयितृ ब्रह्म विद्धि नेद वागादि ॥ कथतर्हि तस्य ज्ञान तनाह–यदिद श्रुतिप्रसिद्धमुपासने वैदिकाइतिशेष ॥ यद्युपास्यस्याब्रह्मत्वमभिप्रेपात्तर्हि पुनरिदकार नब्रूयात् नेदयदुपासतइत्येतावतैवसिद्धेरिति–तन्न, नेद त्वयौषधभोज्य यदिदशूद्राभुञ्जतेइतिवदुभयत्र प्रसिद्धिसूचनायेदकारद्वयस्य सत्वात् ॥ अन्यतरोपादानेहि उपासनायां निषेधेचप्रसिद्धिर्नस्यात् ॥ किञ्च त्वदुक्तव्याख्यायां तृतीयचरणे ब्रह्मणउक्तत्वेन नेदशब्दम्पुनर्ब्रूयात् तदन्यत्रहित वाब्रूयादुत्थिताकाङ्क्षान्तरतुनिषेधाभ्यवहितम् ॥ अनुत्थिताकाङ्क्षत्वात् ॥ ततोऽप्रयुवन्प्रतियोगिन समर्पयतीतिभाति ॥ आकाङ्क्षायाउत्थानात् ॥ कियदम सन्निकृष्टपरामर्शकत्वन वागादिसमुदायस्याऽसन्निकृष्टतया तेन परामर्शाऽयुक्तइति प्रत्येकमेव सवाच्य । तथाच वाक्प्राणयोरनपुसकत्वेन तत्र नपुसकनिर्देशोऽप्यसगत स्यात् ॥ किञ्च वागादेर्ब्रह्मत्व कथ प्रसक्त यद्नेननिषिध्यते ममतुसविशेषस्योपासनाप्रकरणानुरोधेन ब्रह्मत्व प्राप्त तन्निषिध्यत ॥ निषेधश्च न सर्वथा तदभावबोधनाय किन्तु ज्ञेयस्वरूपत्वाभावबोधनाय ॥ अतएव विद्धाय्युक्तमत्यास्तांतावत् ॥ तस्मादुपासकानामुपास्यब्रह्मप्राप्तिर्या भवति सा न मुख्यब्रह्मप्राप्ति ॥ उपास्यब्रह्मण करादिकमास्तां नतावता ज्ञेयब्रह्मणि तद्ग्रक्ति ॥ ८ ॥ २१ ॥

द्विसूत्रमधिकरणम् ॥ आथर्वणे "परब्रह्मैतद्योधारयति" इत्यादौपरभक्तेर्मुक्तिकारणत्वं "तमेवविदित्वा ॥ तमेवंविद्वान्" इत्यादौज्ञानस्यैवतथात्वं चश्रूयतेऽतः कस्यकारणत्व-मितिसंशयेऽक्षरज्ञानस्यैवतथात्वमिति पूर्वपक्षे परप्राप्तिलक्षणमुक्तौ स्वरूपयोग्यता-संपादनमात्रमक्षरज्ञानेनसंपाद्यते । सातुभक्त्यैवेत्याशयेनेदमुच्यते ॥ अर्थस्तु—तुः पूर्वपक्षनिरासे, अक्षरधियां अक्षरविषयकज्ञानानां अवरोधो मुक्तिसाधनतयायत्परिगणनं तत्सामान्यतद्भावाभ्याम् ॥ भगवत्सच्चिदानंदात्मकस्याक्षरस्य धामतयाविभूतितया चरणतयाचपरेणसमानत्वं कथंचिदस्तीति पुरुषोत्तमसंबंधिसंबंधेऽपिमुक्तिः ॥ अतस्त-त्सामान्यादवरोधः ॥ किंच तद्भावात् ब्रह्मभावात् ब्रह्मभूतःप्रसन्नात्मेत्यत्र पुनरानंदां-शाविर्भावात्प्रसन्नात्मनो ब्रह्मभावोत्तरं परभक्तेर्लाभस्तयाऽभिज्ञानपूर्वकं परस्मिन्प्रवेश-श्चोच्यते ॥ अतोब्रह्मभावलक्षणास्वरूपयोग्यताऽक्षरज्ञानात्संपद्यते इतितज्ज्ञानस्यावरोधः ॥ अक्षरधियातद्भावस्तु "ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवती" त्यादौसुप्रसिद्धः ॥ भक्तिरहितानामक्षर-मात्रज्ञानवतांतुतत्रैवलयः "ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येती" त्यादौस्फुटः ॥ अथज्ञानस्याविशेषे-पिकेषांचिद्ब्रह्मभावोत्तरंभक्तिः केषांचित्तत्रैवलयइतिफलतारतम्ये भगवदिच्छारूपंहेतुं दृष्टांतमुखेनाह–औपसदवदिति ॥ ज्योतिष्टोमादौउपसदाख्येष्टिविशेषेषु "तानूनप्त्र-स्पर्शाख्यमौपसदं कर्माम्नातंतत्रातिथ्याया ध्रौव्यात्सुचिचमसेवायदाज्यं चतुरवत्तं पंचावत्तं वासमवद्यति तत्तानूनप्त्रमित्युच्यते ॥ अनाधृष्टमसीतिमंत्रेणषोडशाप्यृत्विजोयजमानेन सह तानूनप्त्रंसमवमृशंत्यनुमेदीक्षामितिमंत्रेणयजमानस्ततसमवमृशन्यमृत्विजं कामयेता-यंयज्ञयशसमृच्छेदितितंप्रथममवमर्शयेदितिश्रूयतेश्चुतौकल्पेच ॥ अत्रसर्वेषामृत्विजांता-नूनप्त्रित्वाविशेषेपियस्मिन्स्नेहातिशयेनतथेच्छातत्रैवतथाकृतिर्नेतरेषु ॥ नहितत्राविशिष्टे-पुकथमेवंकृतिरिति पर्यनुयोगः संभवत्येवमिहापी" तिव्याख्यातम् ॥ अत्रसंमतिमाह– तदुक्तमिति । गीताष्टमाध्यायेभगवतेतिभावः ॥ तत्रयदक्षरंवेदविदोवदंतीत्यादिनासया-तिपरमांगतिमित्यंतेनाक्षरविदांयतीनांतत्रैवप्रवेशमुक्त्वा अनन्यचेताः सततमित्यादिना स्वप्राप्त्युपायःपृथगुक्तः ॥ स्वस्यभक्त्यैकलभ्यत्वं क्षराक्षरातीतत्वं चवक्तुं सहस्रयुगे-त्यादिश्लोकत्रयेणाक्षरस्वरूपमाविर्भावतिरोभावाभ्यां मुहुरावर्तमानत्वलक्षणमुक्त्वा परस्तस्मात्तुभावोन्यइतिश्लोकद्वयेनाक्षरस्वरूपंतस्यक्षरणाभावं धामत्वंचाह ॥ तुशब्द-समभिव्याहृतेनतस्मादित्यनेन क्षरमात्रंपरामृश्यते यंप्राप्यननिवर्तंतइत्युक्त्या ज्ञानिनांत-त्रैवलयः तमाहुः परमांगतिमितिशाकिमाहकवाक्यात्सयातिपरमांगतिमित्यत्रापिसएवेति ज्ञेयम् ॥ एतदग्रेऽनुपदं । पुरुषःसपरःपार्थभक्त्या लभ्यस्त्वनन्ययेति क्षराक्षराभ्यां परःपुरुषोत्तमस्तस्यचभक्त्यैवलाभउक्तः ॥ तुशब्दस्तदितरव्यावर्तकः ॥ एवमक्षरपुरुषो-त्तमोपासनाफलतारतम्यं पार्थप्रश्नोत्तरंद्वादशाध्यायेपिस्पष्टमेवनिर्दिष्टम् ॥ एतदुत्तरसूत्रेपि (सू० ३४) "इयदामननात्" इति ॥ तैत्तिरीये आनंदमीमांसायांगणनाश्रावणादक्षर-मिमद्गणितानंदं तेनैव यतोवाचइतिश्लोकगणनाकारणयोर्वाङ्मनसयोः प्रतिषेधादानंदमयः पुरुषोत्तमः पूर्णानंद इत्यपिबोधितमिति संक्षेपः ॥ अतःपरमार्थतऐक्येप्यैच्छिकम-क्षपुरुषोत्तमयोस्तारतम्यं उपास्यपुरुषोत्तमप्राप्तेः सर्वोत्तमफलत्वं तदुपासकानाम-

चिरान्मृत्युससाराकूपारात्समुद्धारादिकंचगीतादिपुप्रसिद्धमेवेत्यासाकंसकलमनाकुलमेव ॥ (गीति) निर्द्धर्मताभिलाप्याद्यासामयिकीसदाऽऽकृति सहजा ॥ सामायिकीतिवदता-वृथैवभवताववादत्वागुरुता ॥ १ ॥

इतिचतुर्थश्लोकखंडनम् ॥

यत्तुअत्रैवशांकराःप्रादुर्मायिकंनश्वरंजगदितिशुद्धाद्वैतमार्तंडश्लोकव्याख्योक्तास्थूलादिवाक्यानांलौकिकस्थूलत्वकलादिनिषेधकत्वेन्यायविरोधमाह नञ्सामान्यनिषेधकृद्यदुदितानोर्वीसकुंभाघटेत्यादिश्लोकेन तदप्यविचारितरमणीयं ॥ तथाहिनञ्सामान्यनिषेधकृदित्यस्यनञःसामान्याभावबोधकत्वमित्यर्थोवाच्यः। तत्रसामान्यभावो यावद्वस्त्वभावःसमभिव्याहृतयावद्वस्त्वभावोवा ? ॥ नाद्यः, घटोनास्तिघटोनपटइत्यादौयावदभावाप्रतीतेः तादृशप्रत्ययानांयावदभावविषयकत्वेघटवतितादृशप्रत्ययोनस्यात् घटभेदस्यचासत्वेनघटोन पटइतिप्रतीतिश्चनस्यात् नचस्वान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नात्यंताभाववस्तादृशान्योन्याभावश्चनञावोध्यतइतिवाच्यं भूतलेघटोनास्तीत्यत्रघटस्येवभूतलस्यापिनञर्थाभावान्वयितयाघटतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्भूतलत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यापिप्रतीत्यापत्तेःकिंतुस्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नस्यैवाभावो नञाप्रत्याय्यते सोपिकुत्रचिन्नप्रतीयते यथा अहिंसासत्यमक्रोधमित्यत्रहिंसासामान्याभावस्यधर्मत्वेयज्ञानांहिंसासाध्यानांधर्मत्वानुपपत्यातत्रहिंसापदंविहितहिंसातिरिक्तहिंसापरंवाच्यं ॥ तथाच हिंसापदेनाविहितहिंसात्वावच्छिन्नाभावएवप्रतीयते, नतु हिंसात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यंताभावः ॥ एवंचतत्रापिन्यायविरोधस्तुल्यएव यदिच तत्र "स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेतेति" वाक्यपर्यालोचनयाहिंसासामान्याभावबोधकस्यापिनञोहिंसाविशेषाभावउपसंहारःक्रियते ॥ उपसंहारःसामान्यतः प्राप्तस्यविशेषेसंकोचनं ॥ यथा "पुरोडाशंचतुर्द्धाकरोती" तिपुरोडाशसामान्येप्राप्तचतुर्द्धाकरण "माग्नेयंचतुर्धाकरोती" तिवाक्यबलादाग्नेयेसंकोच्यते ॥ एवमत्रापिसंकोचेन न्यायविरोधः। यदिच तादृशन्यायस्याविशेषविधायकवाक्यासमवधानकालिकनञ्विषयकत्वमित्युच्यतेतदाऽत्रापि "एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवती" त्यलौकिककलावि-

यान्महतोमहीया" नित्यलौकिकाणुत्वमहत्वादिबोधकवाक्यस्यचसम-

वधाना "दस्थूलमनण्वह्रस्वे" त्यादिवाक्यस्यस्य "निष्कलंनिष्क्रिय" मित्यादिवाक्यस्यस्यचनिषेधस्यलौकिकस्थौल्यलौकिकाणुत्वलौकिक-कलाक्रियादिरूपविशेषेसंकोचेकथंन्यायविरोधः? ॥ नचैतस्येवानंदस्ये-तिवाक्यस्यलौकिकानंदबोधकत्वमितिवाच्यं ॥ तादृशानंदस्यलोके-ऽप्रसिद्धेः एवंतत्तच्छ्रुतिप्रतिपाद्यक्रियादीनामपिलोकेप्रसिध्यभावाद्-लौकिकत्वंबोध्यं ॥ नहिलोकेकश्चिदासीनएवदूरंगच्छतिसर्वाणुभ्यःस्र्वाणुतरःसर्वेभ्योमहद्भ्योमहत्तरश्चप्रसिद्धोयेनतेषांलौकिकत्वंस्यात् ॥ तस्मात्तादृशवाक्यबलादस्थूलादिवाक्येलौकिकस्थूलादिगुणस्यैवनि-षेधःक्रियतइत्येवकल्पते। एतेन (अस्थूलादिवाक्येप्रतिपाद्यस्यनिषेध-स्यकीदृशेनापिवाक्येनलौकिकस्थौल्यादिनिषेधबोधकत्वेसंकोचेक्लेश एवे) तिपरास्तं ॥ सत्यपिविशेषवाक्येयद्युपसंहारेक्लेशःस्यात्तर्हिन हिंस्यात्सर्वाभूतानीत्यत्रापिसकथंनस्यादत्रैवकथंस्यादित्यपिविवेचनी-यं ॥ नचाऽस्थूलत्वादिकंनिष्क्रियत्वादिकंचामायिकं ॥ महीयस्त्वदूर-प्राप्त्यादिकंचमायिकमितिवाच्यं; लौकिकालौकिकविषयभेदेनैवनिषे-धानांविधीनांचव्यवस्थोपपत्तौमायिकत्वकल्पनेमानाभावात् ॥ ननु-निषेधबोधकैर्वाक्यैस्तत्तद्धर्माणामभावनिश्चयेपुनस्तत्तद्धर्माणांविधाने-तत्तद्धर्माणांमायिकत्वरूपंमिथ्यात्वमेवपर्यवस्यति ॥ स्वात्यंताभावाधि-करणवृत्तेरेवमिथ्यात्वादितिचेन्न ॥ स्वात्यंताभावसामानाधिकरण्य-स्यमिथ्यात्वरूपतास्वीकारेतस्यैवमतंमिथ्या दृश्यत्वादित्यनुमानेन त्वयासाधनीयत्वेनस्वात्यंताभावसमानाधिकरणेषुसंयोगादिषुसम-वायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभावाधिकरणवृत्तिषुवन्ह्यादिषु चसिद्धसाधनतापत्तेः ॥ नचस्वाभावाधिकरणवृत्तित्वमित्यस्यस्वाधि-करणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमेवपर्यवसितोर्थः, तच्च येनसंबंधेनयेन रूपेणयद्यस्याधिकरणंतेनसंबंधेनतेनरूपेणतन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं विवक्षितं रूपंचावच्छेदकविशेषः तथाच येनसंबंधविशेषेणयेनचा-वच्छेदकविशेषेणयदधिकरणताप्रतीतिर्यत्रभवितुमर्हतितेनैवसंबंध-विशेषेणतेनैवावच्छेदकविशेषेणतदधिकरणकात्यंताभावप्रतियोगित्वं तस्यमिथ्यात्वं नहिसंबंधविशेषमंतरेणपर्वतेवह्न्यधिकरणताप्रतीयते अवच्छेदकविशेषमंतरेणवृक्षेकपिसंयोगाधिकरणतावाप्रतीयतइतिन वह्निकपिसंयोगादौसिद्धसाधनमितिवाच्यं ॥ तादृशाभावस्यपारमार्थि-कत्वंप्रातिभासिकत्वंव्यावहारिकत्वंवाविवक्षितं ॥ नाद्यः; ब्रह्मभिन्नं सर्वंमिथ्येतिप्रतिज्ञाहान्यापत्तेः। नद्वितीयः; सिद्धसाधनतापत्तेः सर्वे-

स्वस्वाश्रयनिष्ठभ्रमविषयाभावप्रतियोगित्वात् ॥ नतृतीयः; व्यावहारिकात्यंताभावप्रतियोगित्वेऽपिपारमार्थिकसत्वेविरोधाभावादर्थांतरतायादुर्वारत्वात् । नचाभवस्यतात्विकत्वेप्यभावस्यासन्मतेऽधिकरणात्मकतयाब्रह्मभिन्नत्वाभावात्कथंब्रह्मेतरन्मिथ्येतिप्रतिज्ञाहानिरितिवाच्यं ॥ तात्विकाभावप्रतियोगिनोत्रमिथ्यात्वासंभवेनतात्विकत्वापत्तेः ॥ ननुव्यावहारिकएवास्तुनिषेधः व्यावहारिकस्यज्ञानबाध्यत्वेपिनप्रतियोगिनःपारमार्थिकसत्वापादकत्वं यत्राभावाबाधेपिप्रतियोगिनःसत्वंतत्रैवतादृशाभावप्रतियोगिनःपारमार्थिकत्वं। अत्रतूभयोः समसत्ताकत्वेस्वाप्ननिषेधप्रतियोगिस्वाप्नरजतादेरिवतत्रमिथ्यात्वमव्याहतमेव नापिनिषेधस्यनिषेधेप्रतियोगिसत्वमितिशंकनीयं ॥ प्रतियोगिनिषेधयोरुभयोरेवबाध्यत्वात् ॥ अन्यथाप्रागभावाभावरूपस्य घटादेर्ध्वंसेप्रागभावस्यसत्वापत्तेरितिचेन्न ॥ श्रुतिप्रतिपादितस्यार्थक्रियाकारिण स्वरूपेणनिषेधासंभवात् ॥ नचपारमार्थिकत्वाकारेणापिनिषेधइतिवाच्यं ॥ अबाध्यत्वरूपस्यपारमार्थिकत्वस्याभावज्ञानस्यप्रतियोगिज्ञानाधीनत्वेनबाध्यत्वरूपमिथ्यात्वज्ञानसापेक्षत्वेनान्योन्याश्रयतापत्तेः ॥ किंचपारमार्थिकत्वस्यपारमार्थिकत्वेऽद्वैतहानिरतस्तस्यापिबाध्यत्वंस्वीकरणीयं, तस्यपारमार्थिकत्वेननिषेधेतन्निष्ठपारमार्थिकत्वेपुनःपर्यनुयोगेऽनवस्थापत्तिः ॥ किंचपारमार्थिकत्वेनघटपटादिप्रपंचस्याभावंस्वीकुर्वताव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावएवस्वीकृतस्तादृशाभावप्रतियोगित्वस्यसर्वंत्रसौंदडमतानुयायिभिःस्वीकृतत्वात्सिद्धसाधनतापत्तिर्नापितादृशाभावा स्वीकर्तुंशक्यंते ॥ प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्याभावप्रत्ययहेतुत्वादत्रपारमार्थिकत्वविशिष्टप्रपंचस्यत्वन्मतेऽसत्वेनतादृशाभावासंभवात् ॥ विशेष्येविशेषणमितिरीत्यात्वभावप्रतीतिर्नसंभवति तत्प्रत्ययस्यविशिष्टवैशिष्टावगाहित्वादतएव "अभावप्रत्ययोहिविशिष्टवैशिष्ट्यमर्यादानातिशेत" इतिदीधितिकारैरप्युक्तं "तत्प्रतियोग्यवृत्तिश्चधर्मोनप्रतियोगितावच्छेदक" इतिचिंतामणिकारैरुक्तमित्यलमप्रस्तुतविचारेण ॥

अथ नन्सामान्येति सहस्राक्षस्यपचमश्लोक इदानीं अग्रैवशाकराइत्यादिना क्रियेतेस्यलमित्यतेनव्याख्यानेनसहित यत्तुअग्रैवेत्यादिना सूत्रविरुद्धस्यादित्यतेन खण्डयिष्यत प्रथम इदानीमित्यादिं अन्यत्रविस्तरइत्यत भाग निराकुर्वंति ॥ यत्तु अग्रैवेत्यादिना अप्रस्तुतविचारेणेत्यतेन ॥ अयभाव –मार्तंडटीकायां (कारिका २२) अग्रैवशांकरा प्राहुरितिकारिकाविवरणे "निष्कलमित्यादिश्रुतौ लौकिकफलाक्रियासत्वादिगुणकन्यनारादिविकारीन्द्रियजन्यधर्मनिषेधपरत्वेनकथनात् ॥ सामान्यनिषेधेतु "एवसे-

वानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंती" तिकलायाः ॥ "आसीनोदूरंव्रजती" त्यादौ
क्रियायाः । "एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढ" इत्यादिभिर्गुणानां । "अपाणिपादोजवनोग्रहीते"
ति । "उतामृतत्वस्येशान" इत्युक्त्वा सर्वतःपाणिपादादिकथनादनन्यशरीरस्याविकारी-
न्द्रियाणां । "अणोरणीयान्महतोमहीया" नित्यादावणुत्वादिधर्माणांचश्रावणेनतत्तद्बोध-
कानांविरोधापत्तेः ॥ "अथातइत्यत्रेतिशब्दःप्रकारवाचीतेनलौकिकप्रकारकंनभवतीत्यर्थं"
इत्यादिः प्रहस्तप्रथमभागस्थग्रंथएवकांचिदानुपूर्वीभिरवाऽनूद्यते ॥ तत्रन्यायविरोधमापाद-
यितुंयत् (यद्यस्मात्कारणात्सकुंभा पृथिवी अघटा नोच्यते अतोनञ्सामान्यनिषेधात्)

नञ्सामान्यनिषेधकृद्यदुदितानोर्वी सकुम्भाऽघटा
संकोच्योविहितौ विशेषउपसंहारानपेक्षोबलात् ॥
तुल्ये सापिविधिर्विशेषविषया विद्यादिना न्यायतः
संकोच.सफलं प्रपञ्चवचनं मिथ्याह्यभावि स्थितः ॥ ५ ॥

इदानीम्–अत्रैव शङ्काः प्राहुर्मायिकंनश्वरंजगदिति श्लोकटीकायामस्थूलमनणु निष्कलं-
निष्क्रियंशान्तंनिरवद्यंनिरञ्जनमित्यादिश्रुतीरुपन्यस्य तासामेतस्यैवानन्दस्यान्यानिभूतानिमा-
त्रामुपजीवन्ति आसीनोदूरंव्रजति इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन यज्जीवादिगतलौकिकत्वादिनिषेध-
परत्वमुक्तं तत्रैवचार्थे प्रकृतैतावत्त्वंहिप्रतिषेधतीति सूत्रमुपष्टम्भकतयोपन्यस्तं तन्न्यायविरुद्ध-
मित्याह–नञ्सामान्येति ॥ यद्यस्मात्कारणात्सकुम्भा पृथिवी अघटा नोच्यते, अतोनञ्सा-
मान्यनिषेधकृत् स्वान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नात्यन्ताभावबोधकइत्यर्थः ॥ नञित्युपलक्षणं
निषेधार्थकपदान्तरस्यापि ॥ यतस्तादृशी भूमिर्निष्कुम्भापिनोच्यते तस्मान्निषेधवाक्येषु
संकोचे न्यायविरोधइति ॥ यत्र विशेषेविहितिः विशेषविषयकं विधानमस्ति तत्र न्यायविरोधेऽपि
तादृशवचनबलादेव सामान्यनिषेधकोऽपि नञ् विशेषेसंकोच्यस्तद्बलादेव सङ्क्लेशः सह्य इवि
यावत् ॥ यथा नहिंस्यात्सर्वा इतिश्रुतिस्थस्य नञोऽग्नीषोमीयंपशुमालभेतेति विधिबलात् ॥
तथाच तत्र सर्वशब्दस्योक्तन्यायाविरोधाय विशेषेलक्षणा ॥ यतः सउपसंहाराऽनपेक्षः ।
यथाहि विधिवाक्येन सामान्यार्थबोधे सामान्यस्य विशेषमन्तरा पर्यवसानाभावाद्विधिवाक्यस्य
तदपेक्षत्वं तथा निषेधवाक्यस्यनास्ति, उक्तविधाभावस्यैव तेन बोधात् ॥ तुल्ये निषेधशास्त्रा-
दन्यूनानतिरिक्तेविधाने सापि विहितिरपि वचनबलादेव सकोच्या ॥ यथाऽतिरात्रेषोडशिनं
गृह्णाति नातिरात्रेषोडशिनंगृह्णातीत्यत्र ॥ पक्षान्तरांशेऽनुत्थिताकाङ्क्षत्वेन तत्रसंकोचस्य
न्यायेनालाभात् निषेधेनावसरावशेषणाच्च । तथाचोभयत्र गौरवं सह्यम् विधिःसामान्यविधेः
पुरोडाशंचतुर्धाकरोतीत्यस्य सस्यमिवमर्त्यःपच्यते सस्यमिवजायतेपुनः ध्रुवंजन्ममृतस्यचेत्य-
स्यच विशेषविषये आग्नेयादिविषये विधिना आग्नेयंचतुर्धाकरोतीत्यनेन आदिपदेन निषेधो
ग्राह्यस्तेन नसपुनरावर्तते इत्यनेन न्यायत उपसंहारापेक्षत्वादितिभावः ॥ एवञ्चास्थूलादि-
वाक्यप्रतिपाद्यस्य निषेधस्य कीदृशेनापिवाक्येन लौकिकस्थौल्यादिनिषेधबोधकत्वे सङ्कोचे-
क्लेशएव ॥ नातिरात्रेइतिश्रुतिवन्नहिंस्यादितिश्रुतिस्थसर्वशब्दवद्वा तस्य दुर्वारत्वात् ॥ एतस्यै-
वानन्दस्येत्यादिवाक्यप्रतिपाद्यस्य तु समानविषयकनिषेधेन संकोचएवक्लेशः ॥ इन्द्रोमाया-

इत्याद्युक्तम् ॥ तत्र सर्वत्रसामान्यनिषेधनियमस्यवक्तुमशक्यत्वात् ॥ बहुजनागमोचनादिस्थानेषु स्वीयघटविशेषमुपलभ्यतदन्वेषणाययतमानप्रतिक्रिमर्थंभ्राम्यसि नास्त्यत्रघटइत्यादिकवटातरसत्त्वेपिविरक्षितघटविशेषाभावाभिप्रायकमुच्यतएव ॥ अमरादित्यत्रत्वरितभाविनोमरणस्य "अपशवोवाअन्ये" इत्यादौमशस्तपशुत्वादे अनुदरेत्यादौद्वहदुदरादे अन्नइत्यादौविशिष्टज्ञानादेश्चनिषेधोदृश्यतएवेतिस्यान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नात्यवाभावोधकत्वनियमेननञोऽशक्यवचन ॥ तथानिष्कलमस्थूलमित्यादौश्रोत्रनुभवगोचरलौकिकक्लस्थौल्यादेरेवनिषेधोऽभिप्रेतइत्युभयविधवाक्यैकवाक्यतयाऽवसीयते ॥ किंचप्राञ्चशाब्दिकाआरोपितत्वमभाववानर्थंमन्यते ॥ यथाहु —नञ्समासेचापरस्यप्राधान्यात्सर्वनामता ॥ आरोपितत्वनञ्द्योत्यनह्यसोप्यतिसर्ववत् ॥ १ ॥ अभवोवातदर्थोस्तुभाष्यस्यहितदाशयात् ॥ विशेषणविशेष्योवान्यायतस्त्ववधार्यतामिति ॥ तत्रप्रथमपक्षेनञ्समासेप्युत्तरपदार्थस्यप्राधान्यादेवसर्वनामतासिध्यति ॥ प्राधान्यंचासर्वइत्यादावारोपित सर्वइत्याद्यर्थस्वीकारएव ॥ नञोभेदार्थकत्वेतत्प्रतियोगितयासर्वशब्दार्थस्यान्वयादुपसर्जनतयाऽतिसर्वइत्यादाविवसर्वनामतानस्यात् सञोपसर्जनीभूतास्तुनसर्वादयइतिसिद्धांताव एवंचासर्वस्मै इत्यादिनस्यात् ॥ नचेष्टापत्ति ॥ एवत्तदो सुलोपोकोरनञ्समासइतिपर्युदासवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नञ्स्थलेत्यदाद्यत्वादेरतर्गणकार्यस्याप्यभावेनासइत्यादिरूपासिध्यानञ्समासइत्यस्यानुपयोगात् ॥ नचभेदप्रतियोगी सर्वइत्यर्थांगीकाराद्धाप्राधान्यमितिवाच्यम् ॥ घटोनास्तीत्यादावभावविषयकबोधेतस्यविशेष्यतायाएवदर्शनेन अन्योन्याभावेविशेषणतायाअगीकर्तुमशक्यत्वात् ॥ अघट पटइत्यादौघटभिन्नइत्यादिबोधस्त्वार्थोमानसएव ॥ नञ्द्योत्यमित्युक्ति निपातानाद्योतकत्वाभिप्राया ॥ आरोपितत्वचात्रारोपविषयत्ववाचकत्वपक्षेप्यनन्यलभ्यमारोपमात्रननर्थं नत्वारोपविषयत्वगौरवात् विषयत्वतुससर्गमर्यादयैवलभ्यते ॥ एवचास्थूलमित्यादौआरोपितलौकिकस्थौल्यादिशालिब्रह्मेतिप्रथमपक्षेऽर्थं ॥ काप्यसिद्धस्यारोपासभवात्स्थौल्यादिकलोकभवमेवगृह्यते ॥ घटोनास्तीत्यादौव्यस्तस्थलइव अब्राह्मणइत्यादिसमस्तस्थलेप्यारोपार्थकत्वस्यानुभवात्पक्षातरमाह– अभावोवेति । तदर्थं नञोवाच्योद्योत्योवाऽर्थं ॥ तत्राप्यसतिबाधकवाचकत्वमेव सतितु बाधकेद्योतकतापीतिज्ञेयम् ॥ (अ० २ पा० २ सू० ६) नञ्सूत्रेभाष्ये "क पुनरसौ । निवृत्तपदार्थक" इत्युक्तम् ॥ असौनञ्थइत्यर्थं । तत्र "निवृत्तपदार्थोयस्यनपुसकेभावे इतिक्त अभावार्थकइत्यर्थ" । इतिभूषणसारेव्याख्यातम् ॥ यद्यप्यग्रिमभाष्यग्रन्थपर्यालोचने इह कैयटकृत-

---

भिर्मायान्तुप्रकृतिमित्याद्युपसहारा अशरीरशरीरेष्वित्यादगो ज्ञेयस्याकारनिषेधाच्च समानविषयकानस्त्येवेतितै सकोचे नास्ति क्लेश ॥ एतस्यैवानन्दस्य आसीनोदूरमित्यादिजन्यमात्रागमनादिसामान्यधिय कल्पप्रादिवदस्य मात्रादिर्मायिकउतात्मवदमायिकइति किमयहेय स्योताज्ञेयस्येतिच विशेषाकाङ्क्षत्वात् ॥ २२ ॥ स्वमते विशेषानुवादफलमाह ॥ स्वफलमिति ॥ हि यस्मात् अभाविष्ठित स्वाश्रयताभावाधिकरणम्यो मिथ्येत्युच्यते तस्मात्तद्बोधनाय प्रपञ्चवचन सफलमित्यन्यत्रविस्तर ॥

सहस्राक्षखण्डनम्

ख्याख्यांतरसाधुभाति ॥ तथाप्यत्यंतासदृशत्वादारोपायोग्यस्थलेप्यघट.पटइत्यादिप्रयोग-
दर्शनात्तद्वाप्यमन्यथा नेयमितिनञर्थमभावमन्यमानानामाशयः । सचाभावउत्तरपदार्थे-
प्रतियोगिनिविशेषणमित्येक पक्षः तथाचाब्राह्मणइत्यादौभेदप्रतियोगीब्राह्मणइत्यादिरर्थः ॥
एवचासर्वइत्यादौतदतविधिनासर्वनामसंज्ञा ॥ अनेकमन्यपदार्थे ॥ सेव्यतेऽनेकयासतता-
पतयेत्यादौएकपदार्थप्राधान्यादेकवचनोपपत्ति. ॥ अन्यथैकभिन्नस्यद्वित्वंबहुत्वंवायुक्तमि-
त्यैकवचनंनसगच्छेत । अत्वंभवसिअनहंभवामिभयुवाभवथ. इत्यादौपुरुषवचनव्यवस्था-
चविशेष्यत्वागीकारेनस्यात् । एतन्मतेतुभेदप्रतियोगिःवद्भिन्नाश्रयिकाभवनक्रियेत्यर्थे ।
अथनञर्थस्यविशेषणत्वे अघटमानयेत्यादौपटादयनुयोगिभेदप्रतियोगिघटमित्यर्थव्यत्त्ययाप-
त्त्याघटादेरप्यानयनप्रसज्येत । विशेष्यत्वेतुघटभिन्नपटादेरेवतदिलवोविशेष्योवेतिद्वितीय-
पक्षएवंचानाब्राह्मणइत्यादौउत्तरपदार्थस्यप्रतियोगितयाभेदेन्वय.तेनब्राह्मणप्रतियोकभेदवानि-
त्यादिरर्थ.।ननुप्रागुक्तदूषणप्रसगइतिचेन्न ॥ असर्वइत्यादौगौणत्वेपिसर्वनामता अनञ्समा-
सइति ज्ञापकात् ॥ अस.शिवइत्यत्रसुलोपवारणायहित्तद्वचनं ॥ समासेसतितुगौणत्वादतदि-
त्येव रूपंस्यात्सस्यइत्यतस्तद्यथंसत्यगौणत्वेपिसर्वनामताज्ञापयति ॥ (अ० २पा२सू० २२)
"अनेकमन्यपदार्थे" इत्यत्रैकवचनंतु (अ० २ पा० १ सू० २) "सुबामंत्रिते" इत्यतोनु-
वर्तमानस्यसुबितियेकवचनात्तविशेष्यस्यानुरोधात् असविविशेषानुशासनेविशेषणविशेष्ययो
समानवचनकत्वस्यापितत्वात् ॥ अन्यथानीलघट नीलोघटइत्याद्यपिप्रयुज्येत ॥ किंचानेक-
शब्दाद्द्विवचनस्योपादानेमधुरकोमलकांतपदावलिमित्यादौबहूनाव द्विवचनस्योपादानेपरिण
द्वकधरइत्यादौद्वयोश्चबहुर्भाहिर्नस्यादतोजात्यभिप्रायमौत्सर्गिकमेकवचनम् ॥ सेव्यतेऽनेक-
येतिमायमयोगेपियोपयेतिविशेष्यानुरोधात्प्रत्येकसेवनान्वयाभिप्रायाच्चतत् नत्तूत्तरपदार्थ-
प्राधान्यात् ॥ "तेनपतत्यनेकेजलधेरिवोर्मयः" इत्यादिकमनवद्यम् ॥ एकशेषस्त्वगतिकगति ॥
अत्वंभवसीत्यादौतुयुष्मदस्मदोर्लक्षितेलक्षणा तद्द्योतकोनञ् अतोयुष्मदाद्यर्थसामानाधि-
करण्यात्पुरुषव्यवस्था ॥ त्वद्भिन्नाऽभिन्नाश्रयिकाभवनक्रियेत्यादि शाब्दबोध ॥ अयचा-
भागोऽन्योन्याभावतयाऽत्यंताभावतयाच नञ शक्यार्थ । तथाचपर्युदासस्थले भेदस्तदर्थ-
प्रसज्यप्रतिषेधस्थले त्वत्यंताभावइतिबोध्यम् ॥ असमस्तस्थलेदेवदत्तोनब्राह्मणइत्यादौपर्यु-
दास घटोनास्तीत्यादौप्रसज्यप्रतिषेधइत्युभौ यथायथद्रष्टव्येते । समस्तस्थलेतुप्रायेणपर्युदास
अमयमित्यादावन्योपि नञ्बहुव्रीहावन्यएवेतिविवेकोभाति ॥ एवचास्थूलमित्यादौ नास्ति
स्थूलोयत्रेत्यादि प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेपिप्रसिद्धमेवप्रतियोगिनिर्धारितलिंगतीति लोकमवाना-
मेवस्थूलादिगुणानामभाव सिध्यति । इतवलयायाथणेदत्तोनास्तीत्युक्तेदत्तात्रन्दत्तस्यैव
नरणोरणीयस्त्वमित्यादिश्रौताना । अनुपस्थितेर्विधानापार्थक्यप्रसंगातुल्यबलत्वयाबाधा-
योगाच्च ॥ लाघवात्पर्युदासाश्रयणेतुस्थूलादिभिन्नतत्सदृशचवद्वेतिफलति । तत्र "नायनरो-
नापिमृग" इत्यादिवत्तत्तन्मात्रधर्मकत्वाभावादेद उभयधर्मवत्त्वादुभयसादृश्य च "समो
मदाकेनसमोनागेने" त्यादावितिज्ञेयम् ॥ यत्त्वस्मिन्पक्षे तत्सादृश्यमभानश्चेत्यादिपठनम-
ब्राह्मणइत्यादौ भेदप्रतियोगित्वप्रकारकमाब्राह्मणादिबोधानंतरभाविमानसयोधविषयस्वसा-
दृश्यादेरित्यभिप्रेत्येत्युक्तम् । तदादेऽनाप्युभयधर्मवत्त्वाबोधपाश्चात्योमानसो स्तु ॥ वस्तु-

तस्तु—सादृश्यादिरप्यर्थः तादृशबोधेशाब्दबोधत्वानुभवात् "नासौलोष्टमानायकृतीभवती" तिमहाभाष्यानुग्रहाच्चेत्यन्ये । अधिकंतुतुर्यश्लोकखंडनेऽभिहितमभिधास्यतेचकिंचित्पुरस्तात् ॥ नव्यास्तुसमस्तनञ्स्थले आरोपविषयत्वमेवनञर्थंमन्यते यथामंजूषायां । "घटो नास्तीत्यादावभावस्यविशेष्यतयाबोधान्नञोवाचकत्वम् । नानूयाजेष्वित्यादौसप्तम्याः साधुत्वार्थद्योतकत्वमपि । आरोपितानूयाजेपुयज्ञतिष्विततदर्थः भेदप्रतियोगित्वेनान्वयेनानूयाजभिन्नेष्वित्यर्थेसप्तम्यनुपपत्तिः । आरोपविषयत्वत्रनञ्द्योत्यमतएवाघट इत्यादिवदुत्तरपदार्थप्राधान्यं । अनुदराकन्येत्यादावप्यल्पत्वादिनोदराभावमारोप्यनञ्समभिव्याहारे आरोपितोदरवुद्ध्यावन्मूलाल्पत्वादौविश्रमः । अद्विज इत्यादौच तद्भेदमूलकमारोपितप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमितिभेदेचविश्रांतिः । असंदेहइत्यादौचारोपित संदेहइतिबोधः । भेदसंबंधेनारोपितत्वज्ञानाच्चतदत्वत्वाभावप्रतीतिः । असमस्तेत्वभावोनञर्थः । सद्विधा—अत्यंताभावोभेदश्च । तत्रवादात्म्येतरसंबंधाभावआद्यः । तादात्म्याभावोऽन्यः । तादात्म्यमतिरिक्तंतद्वृत्त्यसाधारणधर्मरूपंवेत्यन्यत् । समनियताभावस्थलेएकस्यानेकप्रतियोगित्ववदनयोर्घटादिप्रतियोगिकत्वमपि । तत्राद्यस्तिङन्तार्थक्रियान्वय्येव । असमस्तनञर्थात्यन्ताभावविशेष्यकबोधेतिङ्समभिव्याहृतधातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात् अतएवत्वंनासिघटो नस्त्वइत्यादौपुरुषादिव्यवस्था ॥ तिङन्तसमभिव्याहृतनञोत्यंताभावार्थकत्वमेव । अयमेव प्रसज्यप्रतिषेधइत्युच्यते । प्रसज्यविधायविहितस्यप्रतिषेधइतितदर्थः । नञ्सूत्रेभाष्येतुप्रसज्यक्रियागुणौतत.पश्चान्निवृत्तिंकरोतीत्युक्तम् । तेनगुणाभावबोधेपिप्रसज्यप्रतिषेधइति लभ्यते । नास्माकमेकंप्रियमित्युदाहरणम् । अत्रहिएकप्रियप्रतिषेधेबहुप्रियप्रतीतिः नसंदेह इत्यादौचसंदेहाभावप्रतीतिः संदेहस्यगुणत्वात् । सर्वत्रक्रियाप्रतिषेधेहिगुणपदोपादानंभाष्ये ऽनर्थकस्यात् । प्रसज्यप्रतिषेधोसौक्रिययासहयत्रनञ्नित्यत्रक्रियाग्रहणगुणस्याप्युपलक्षणमिति बहव ॥ अन्योघट पटोनेत्यादौ ॥ अत्रारोपितपटाभिन्नोघटइतिबोधः । नञ्द्योतकएव । एवंचसमानविभक्तिकत्वसिद्धम् । घटभेदबोधस्त्वार्थः । तत्समनियतत्वात् । घटत्वाभावबोधोपितत्राऽर्थ ॥ क पुनरसौनञर्थविशिष्टइतिप्रश्ने "निवृत्तपदार्थक" इतिभाष्ये उक्तम् ॥ "निवृत्त पदार्थोमुख्यब्राह्मण्यंयस्मिन्सक्षत्रियादिरित्यर्थः । सादृश्यादिनाऽध्यारोपितब्राह्मण्योनञ्द्योतिततद्वस्थइत्यर्थ" इतिकैयटः ॥ प्राचीनोक्तमर्थांतरतुत्रात्वैवेतिस्पष्ट भाष्यविदा ॥ किंच "प्रतियोग्यभावौतुल्ययोगक्षेमा" वितितात्रिकोक्तेर्नञ्वाच्यमेदस्य विशेषणतानयुक्ता । यत्रप्रतियोगिन प्रकारतातत्रैवतदभावस्यापिसा यत्रतस्यविशेष्यतातत्रैवतदभावस्यापिसेतितदर्थ । बाधवुद्धिप्रतिबंधकतापियथानुभवकल्प्येतिन तदनुरोधेन ऋत्व्यनुभवसिद्धबोधान्यथाभाव उचितोऽनेनैव न्यायेनप्रतियोग्यधिकरणमेवाभावाधिकरणमिति बोध्यमितिदिक् ॥ तत्रप्रतिषेधेद्वयीगतिः—प्रतिषेधंदृष्ट्वापश्चादुत्सर्गस्यतद्विषयत्वाभावज्ञानेप्रामाण्यग्रहइत्येका । एवमुत्सर्गापवादस्थलेपि ॥ तदुक्तहरिणा—ब्राह्मणानाश्रुतिर्दधिप्रक्रांतामाठरविना ॥ माठरस्तक्रसंबंधात्तत्राचष्टेयथार्थतामिति ॥ दधिब्राह्मणेभ्यइत्यादौ माठरवर्जमेवदधिदानमुपक्रांतम् ॥ उत्तरकालतक्रमाठरायेत्येतत्तस्ययथार्थत्व गमयतीतिभिन्नवाक्यतयाग्रमाप्त्यनुमानबाधइति पुञ्जराज. ॥ उत्सर्गस्यापवादनियम-

अनेकाख्यातयोगेपिवाक्यंन्याय्यापवादयोः ।
निषेधानामेकवाक्यतेत्यपरा । तदुक्तम्-अनेकाख्यातयोगेपिवाक्यंन्याय्यापवादयोः । नियमःप्रतिषेधश्चविधिशेषस्तथासतीति । न्याय
एकमेवेष्यतेकैश्चिद्भिन्नरूपमिवस्थितम् । नियमःप्रतिषेधश्चविधिशेषस्तथासतीति । न्याय
उत्सर्गः ॥ आपाततोभिन्नवाक्यत्वावभासेपिसर्वस्याप्युत्सर्गस्य विशेषविधिनियमनिषे-
धविध्याकांक्षानियमेन तल्लाभेवाक्यैकवाक्यतातयोः । तदलाभेतुस्वार्थएवपर्यवसा-
नम् । एकवाक्यताचेत्थम्-यतोमाठरायतक्रमतत्तदतिरिक्तेभ्योदधीत्येवेतीत्यलम्''
एवमादिदर्शितम् ॥ इत्थंचैतन्मतानुरोधेन विचारेप्यनुदरत्वादावल्पत्वादा-
विवस्थूलादिवाक्येपूभयधर्माश्रयत्वेन स्थौल्याद्यभावमारोप्यनञःप्रयोगे आरोपितस्थौ-
ल्यादिबोधेन केवलस्थौल्याद्यभावेविभ्रमः ॥ अद्रिजइत्यादिवद्भाक्तवस्थूलादिवस्तु-
भेदेवैषः ॥ किंच प्रतियोग्यभावयोःसमानयोगक्षेमतायास्तांत्रिकैः कथनात्प्रतियोग्य-
धिकरणमेवाभावाधिकरणमितिस्वीकारेण ब्रह्मणिस्थौल्याद्यधिकरणताप्यापद्यति ॥ ननु
वायौरूपाभावव्यवहारान्नैवमितिचेन्न । वस्तुतोहि ''सर्वंसर्वमयं'' इतिनृसिंहोत्तरताप-
नीयादिश्रुत्या वायौसतोरूपस्य तिरोभावस्यैवतत्ररूपाभावपदाभिलप्यत्वात् ॥ अन्य-
थातत्कार्ये तेजस्यपितन्नोद्भवेत् । अतोबीजावस्थायांफलपुष्पादेरननुभवेपिवृक्षावस्थायां
तदनुभववत्तेजोवस्थायां रूपानुभवइतिवायौप्रतियोग्यधिकरणतानानुपपन्ना ॥ अपिच
तार्किकचरणशरणीतरणेप्यन्यत्रसतएवरूपस्यवायावभावात् अत्यंतासतोऽभावस्याप्यस्वी-
कारात्काणादसूत्रेगेहेसतएवघटादेः प्रतिषेधार्हताकथनाच्चान्यत्रसतएवस्थौल्यादेरत्रप्रति-
षेधोवाच्यः । तच्चसर्वात्मनातथासंभवि ॥ किंचब्रह्मणिविशेषणतयाविशेष्यतयावाऽभाव-
स्थितिः प्रतियोगिनिष्ठाधेयतावच्छेदकसंबंधसत्वंचापद्यतएवेति सविशेषतानपायाच्छ्रौत-
धर्मैरवतामुररीकुरु ॥ अथमीमांसकपदावलंबादभावस्याधिकरणात्मकत्वमितिचेत्तथापि
सतएवनिषेधः सविशेषताचाशक्याऽपाकर्तुम् ॥ तत्प्रतियोगिकत्वसाधिकरणतावच्छेद-
कसंबंधविशेषादेश्चब्रह्मणिसत्वस्यावश्यवाच्यत्वात् ॥ केवलाभावस्वरूपत्वेशून्यवादो
दुष्परिहरः ॥ किंचप्रतिषेधेद्वयीगतिर्दर्शिता । तत्राद्यपक्षे ''अस्थूलमनणु अचक्षुः
इत्यादौ महतोमहीयस्त्वमणोरणीयस्त्वंविश्वतश्चक्षुरु''मित्यादिकमलौकिकंनप्रतिषिध्यते
किंतु लोकप्रसिद्धमेवस्थौल्यादिकमपि ॥ श्रौतालौकिकधर्मेषुनिषेधाविषयत्वनिश्चयात्प्र-
माणप्रद्वः ॥ बहुसंमतेमुख्येद्वितीयपक्षेतुयवदुक्तरीतिकंविधीयतेतोऽणुत्वादित्यधिकरण-
स्थौल्यादेरेकदेशिचक्षुरादेश्चैवप्रतिषेधइत्येकवाक्यता ॥ नियमः प्रतिषेधश्चविधिशेषस्तथा
सतीतिहर्युक्त्यानिषेधस्योपसंहारानपेक्षत्वोक्तिर्निरस्ता ॥ (नञित्युपलक्षणंनिषेधार्थक-
पदान्तरस्यापि) इतितुल्ययैवकथनादस्थूलादिवाक्यविचारेण ''निष्कलंनिष्क्रिय'' मित्या-
दिकमपि ''आनंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंति ॥ ममैवांशः'' इत्यादिभिः
''आसीनोदूरंव्रजति । भूतभर्तृचतज्ज्ञेयंग्रसिष्णुप्रभविष्णुच'' भीष्मपर्वाष्टमाध्याये
(श्लो० १७) सप्रभुःसर्वभूतानांविभुश्चभरतर्षभ ॥ संक्षेपोविस्तरश्चैवकर्ताकारयिता
हरिरित्यादिभिश्चसहैकवाक्यतयालोकवत्पूर्णत्वविभुत्वविरोधिविभागपरिच्छिन्नक्रियादिप्रति
षेधपरतयाव्यवस्थापितंवेदितव्यम् । भीष्मपर्ववचनेकर्ताकारयितातथेत्यपिक्वचित्पाठ.यच्च
(नञसामान्यनिषेधकृत् स्वान्वयिताऽवच्छेदकधर्मावच्छिन्नात्यंताभावबोधक) इत्युक्तं

तद्व्युत्पत्तिविजृम्भितम् । यतएवमुक्तयावादृशाभावोनञ्वृत्तिप्रतिपाद्यइतिलभ्यते ॥
तदसगतम् ॥ स्वान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याभावेव्युत्पत्तिबल-
लभ्यत्वात् ॥ एवचासमस्तनञ्स्थलेकचिदियव्युत्पत्तिर्विशेषज्ञानेसतिसामान्याभावज्ञानस्य-
तदभावव्याप्यवत्तामुद्रयाप्रतिवधेनानुदयादगीकृता ॥ अतएवनीलघटवदित्यत्रघटोनास्ती
तिनव्यवहार पीतघटोनास्तीतिव्यवहारोभवत्येव ॥ अन्वयितावच्छेदकस्यपीतरूपस्य
तत्राभावात् ॥ अत्रान्वयितावच्छेदकस्याप्यभावएवप्रतियोगितयाऽन्वय ॥ स्पष्टी-
कृत चैतन्मञ्जूषायाम्—"अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वचाभावेव्युत्पत्तिबल-
लभ्यम् ॥ नीलघटवदित्यत्रघटोनास्तीत्यव्यवहारात् ॥ पीतघटोनास्तीतिव्यवहाराच्च ॥
ध्वनितचेदविरामोऽवसानमित्यत्रभाष्ये ॥ अतएववायौरूपनास्तीतिप्रतीत्यासामान्यभाव
सिद्धि ॥ विशेषाभावकूटस्यततोयोधासभवात् ॥ अन्वयितावच्छेदकशब्देननञर्थान्व-
यिविशेषणमुच्यते ॥ यथापीतघटइत्यत्रपीतरूप ॥ प्रतियोगितावच्छेदक चतत्रापि
घटत्वमेव ॥ विशिष्टबोधेविशेष्यवृत्तिधर्मस्यैवप्रतियोगित्वादाववच्छेदकत्वात् ॥ तदव-
च्छिन्नाप्रतियोगिताचपीतत्वादिविशेषणबलात्पीतघटव्यक्तिनिष्ठैव ॥ विशिष्टचप्रधानाद्वात्य
तमतिरिक्तम् ॥ सर्वथातिरिक्तत्वेतुवैशेषिकाणापदार्थविभागन्यूनतापत्ति ॥ अतएवा
भियुक्तैरन्वयितावच्छेदकेत्युक्तम् । नतुप्रतियोगितावच्छेदकेति ॥ यथाघटादिपदानाघटत्वा-
दिनाशक्तावपिप्रकरणादिनाकासाचिदेवव्यक्तीनाबोधस्तथाप्रकृतेविशेषणबला" दितिग्रन्थेन ॥
एवच घटा सतीत्यादौयावद्घटासत्वेऽपिकासाचिदेवव्यक्तीनायथासत्वप्रकरणादिनाऽव
गम्यते तथाघटानसतीत्यादौतासामेवाभावस्तेन ॥ एवचास्थूलमित्यादौप्रकरणादिना
लोकदृष्टानामेवप्रतिषेध ॥ प्रकरणादिनिर्णयस्तुतृतीयस्यद्वितीयेनस्थानतोपीतिविंशतिसूत्र्या
सम्यग्दर्शित परमाचार्यपादै ॥ पीतघटोनास्तीत्यादौपीतत्वादिकमिव "निश्चेतनात्मक
शरीरगुणैश्चहीन" इत्यादौगुनिश्चेतनात्मकत्वमेवान्वयितावच्छेदकस्पष्टमेव ॥ समस्ता-
समस्तसर्वस्थलेष्वयमेवन्यायइतिहटेतु अज्ञोजीवइत्यादिकनप्रयोक्तुशक्येत । ज्ञानसामान्या
भावस्यतत्राशक्यवचनत्वात् । इष्टापत्तौच "द्वावीशानीशौज्ञाज्ञौ" इत्यादेर्व्याकोप ॥
एव अपशवोवाअन्ये" इत्यादिकमपिवाधित स्यात् ॥ गवाश्वतरखरकासरकरभादिषुप
शुत्वस्यप्रत्यक्षसिद्धतयासामान्यनिषेधस्याशक्यत्वात् ॥ इत्थममरादिशब्देष्वपिद्रष्टव्यम् ॥
किंच सार्वत्रिकत्वदुराग्रहेसतिव्युत्पत्तिशरीरघटकाभावपदेकिबोधकोनञ् । सकिंभावत्वा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमेवबोधयतिभावविरोधवा ? ॥ आद्ये आत्माश्रयानवस्थादय ।
भेदात्यताभावरूपार्थयोरबोधश्च ॥ अभावपदेविरोधार्थस्यबहुग्रन्थेपुस्वीकृतत्वाद्द्वितीय
श्चेद्व्युत्पत्तिशरीरएवव्युपत्तिभग ॥ अज्ञानमविद्येत्यत्रचज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका
भावएवतावकन्यायात्सिद्ध्यत्तुभावरूपमज्ञानम् ॥ तथाचापसिद्धात । एतेनाधर्मा
मित्रासितादिशब्देष्वप्यर्थासगतिर्ज्ञेया ॥ तादृशस्थलेपुनञोविरोधबोधकत्वमेवेति
तुदर्शित—व्यासपादैर्योगसूत्रभाष्येद्वितीयपादे (सू० ५) 'अनित्याशुचिदु खानात्म
सुनित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्ये" तिसूत्रव्याख्याने "अविद्यानप्रमाणनप्रमाणाभाव
किंतुविद्याविपरीतज्ञानान्तरमविद्येति ' इतिज्ञानान्तरमित्युक्तयानञ सामान्यनिषेधकत्व

मिहापाख्तम् ॥ मजूषाकारोपि" अज्ञानशब्देऽधर्मशब्दइवविरोध्यर्थकोनञ्, तेनभान-
पदार्थएवससविषयइत्यन्यत्रविस्तर । अभावपदेचविरोध्यर्थकएवस । भावविरोधी-
त्यर्थ । एवञ्चाभावस्यभावप्रतियोगिकत्वमेव इत्याह ॥ तावकन्यायात्तुमित्रत्वावच्छिन्नाद्य
भावएवबुध्येतेति "नामित्रोमित्राभावोनमित्रमात्रकिन्तुतद्विरुद्ध सपत्न" इत्यादिव्यास
भाष्यविरोध स्पष्टएव ॥ किंचयेननाम्नाप्ते नाविष्णु पृथिवीपतिरित्यादौनञ्द्वयसमभिव्या
हारेप्रकृतार्थदार्ढ्यस्यैवसर्वसमतत्वात्तत्रापितावकव्युत्पत्तेर्व्यभिचार । उक्तञ्च (अ० ५-
पा० २ सू० २७) "विनञ्भ्यानानाञौनसहे" तिसूत्रेमहाभाष्ये "द्वौहिप्रतिषेधौप्रकृत
मर्थंगमयत । ननसहइवेति" इति ॥ एतदेवाश्रित्यमजूषायाम् "अभावाभावइत्यादिव्य-
वहारोववैराणामप्रामाणिकएव ॥ घटाभावोनास्तीत्यादौतत्कर्तृकसत्तायाएवाभावप्रतियोगि
त्वम्।एवमेवनासहस्रदस्तत्रास्तेइत्यादावपियोध्य" इत्याद्यभिहितम्॥ एव"मध्नामिकोरव-
त्वम्।एवमेवनासहस्रदस्तत्रास्तेइत्यादावपियोध्य" इत्याद्यभिहितम् ॥ एव "मघ्नामिकोरव-
दातसमरेनकोपादु शासनस्यरुधिरनपिबाम्युरस्त । सचूर्णयामिगदयानसुयोधनोरू" इति-
वेणीसहारस्थभीमवाक्यादिषुकाकुसहकारेणनञामथनादिगतनिश्चितत्वयोतत्वेइत्यप्युक्तम्।
तत्रापि तद्व्यभिचार स्फुट ॥ इत्थ (अ० ८ पा० १ सूत्र० १०) "आबाधेचे" तिसूत्रे-
महाभाष्ये "ननसुसु" इतिप्रयोगे "ननकरोतिसुसुजाजागर्तीत्येवमादिवाक्यैकदेश " इति
कैयट ॥ एवमादौकाक्वभावेपितद्व्यभिचार ॥ मजूषाकारस्तुअत्रमाह्मणोनास्तीत्यादाव-
समासस्थलेप्यभावार्थकतानञोनिराचष्टे । यथाह–"आरोपितत्वमेवनञर्थइतियुक्तम् ।
अत्रब्राह्मणोनास्तीत्यादावपि एतद्देशाधिकरणिकारोपितब्राह्मणकर्तृकासत्तेत्येवबोध ॥
आर्थस्तुतदभावबोध । अतएव तत्सदृशेतरसत्ताप्रतीति" इत्यादि ॥ सर्वत्रतादृशा
भावमात्रबोधकत्वनियमेऽब्राह्मणइत्यादौसादृश्यावगमोऽपिनस्यात् नचतत्र तत्प्रत्ययअर्थ
इतिवाच्यम् । नञ्सूत्रादिभाष्यविरोधात् तद्यतादृशस्थलेपुतथाथकतायाएवसिद्धे ॥
किंच (अ० २ पा० २ सू० ६) "नञ्सूत्रएवभाष्ये" भवतिचैवजातीयकानामप्ये-
कस्यप्रतिषेधेनबहूनासप्रत्यय तद्यथा ननएकप्रिय ननएक सुखमिति" इत्युक्तम् ॥
व्यस्तस्थलेनञ क्रियायामेवान्वयादेरऽत्राखिलक्रियामात्रस्यक्रियादेर्वाप्रतीयेताभावमात्रम्
नतुबहुत्वादिकम् ॥ इत्थचास्थूलादिवाक्येष्वस्थूलादिपदाना "अच्छाय अवायु
अचक्षुष्क" इतिबहुव्रीहितत्पदप्रायपाठात् नास्तिस्थूलोयत्रेत्यादिर्योनिश्चीयतेऽतोऽत्र
ब्राह्मणो नास्तीत्यादौ ब्राह्मणादिनिषेधाद्वदितरसत्तेव लोकदृष्टस्थौल्यादीना निषेधाद
लौकिकगुणगणसत्तातत्रसिध्यति ॥ नञोविरोधाथताऽऽद्वैरत्वज्ञानमित्यत्रयथार्थज्ञान
विरुद्धज्ञानातरमिव लोकदृष्टस्थूलादियस्तुविरुद्धधर्मकत्वदलौकिकत्वादुभयधर्माश्रयत्वा-
द्वेतितादृशवाक्यार्थोनिरवद्य ॥ अणुर्बृहत्कृश स्थूलोगुणभृन्निर्गुणोमहानित्यादिर्भारतीय-
विष्णुसहस्रनामवाक्यादिरूपास्मृतिरप्येवमर्थेऽनुग्राहकावेदितव्या । नैयायिकास्तु भूतले
घटइत्यत्रभूतलवृत्तिर्घटाभाव इतिबोधेभूतलनिरूपितस्य सप्तम्यर्थवृत्तित्वस्य स्वनिष्ठया
प्रतियोगितानिरूपकतयाऽन्विते नञर्थेघटाभावेऽन्वय ॥ तादृशवाक्येभ्योभूतलनिवृत्तिर्घ-
टाभाव इत्यादिघटाभावधर्मिकभूतलादिवृत्तित्वप्रकारकशाब्दानुभव इवतात्पर्यरूपकार-
णत्वाद्घटोभूतलवृत्तित्वाभाववानित्यादिर्घटादिविशेष्यकभूतलान्वृत्तित्वप्रकारकबोधोपि

भवत्येव ॥ भूतलादिवृत्तित्वचवस्तवतरादौप्रसिद्धम् ॥ इंदशवोधानङ्गीकारेभूतलेनघटइत्यादिवाक्यजन्यस्याप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितवोधस्यभूतलेघटइत्यादिवाक्यजन्यघटादिविशेष्यकभूतलाधेयत्वप्रकारकबाधविरोधितासर्वानुभवसिद्धानोपपद्येत ॥ नहिघटाभावधर्मिकभूतलवृत्तित्वप्रकारकज्ञानघटधर्मिकभूतलवृत्तित्वप्रकारकज्ञानविरुणद्धि, माद्याभावानवगाहित्वात् किंतुघटोभूतलवृत्तिरितिज्ञानस्यघटोनभूतलवृत्तिरित्येवज्ञानप्रतिबंधकमाद्यभूतलवृत्तित्वाभावावगाहित्वात् ॥ तादृशबोधानंगीकारे "प्रतियोग्यभावान्वयौतुल्ययोगक्षेमा" वितिनियमानुरोधी "नञ्पदविनायत्रधर्मिणियस्यविशेषणतयाभानयादृशसमभिव्याहारान्नवति तादृशसमभिव्याहारस्थलेनञ्सत्वेतत्रधर्मिणितदभाव प्रतीयत" इत्यनुभवोऽपलप्येत ॥ एवचनञर्थाभावेऽनुयोगितयाघटाद्यन्वयबोधोपपत्त्येनामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिशरीरेनिपातातिरिक्तेतिनामविशेषणमावश्यकम् ॥ एवनपचतिचैत्रइत्यादौचैत्रादिपुनञर्थपाककृत्याद्यभावस्य चैत्रस्यनधनमित्यादौधनादिपुनञर्थचैत्रस्वत्वाद्यभावस्यचानुयोगितयाऽन्वयार्थ घटोनपटइत्यत्रनञर्थभेदस्यघटाद्यानयोगितयापटादौप्रतियोगितयाऽन्वयार्थं चतत्रदावश्यकम् । एवक्रियानामार्थयोरपिविभक्त्यर्थमतराकृत्यैवान्वयबोध अतएवराजापुरुषभूतलघटइत्यादौपुरुषाद्यंशेराजभूतलादे स्वत्वाधेयत्वसंबंधेनतंडुल पचति चैत्र पच्यत इत्यादौचकर्मत्वकर्तृत्वादिसंबंधेन तंडुलचैत्रादौपाकादे स्वकर्मत्वस्वकर्तृकत्वादिसंबंधेनपाकाद्यंशेवातंडुलचैत्रादेरन्वयबोध ॥ निपातातिरिक्तत्वादिविशेषणादेव भूतलेनघटघटोनपटइत्यादौघटादेर्नञर्थाभावेन मुखचन्द्रइत्येत्यादौ मुखचन्द्रादीनामिवार्थसादृश्यादिनान्वयबोधोभवत्येव ॥ एव "नकलंजभक्षयेऽ" दित्यादौनैयायिकमतेनञुपस्थाप्येनबलवदनिष्टाननुबंधित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वादिरूपविध्यर्थाभावेन धात्वर्थभक्षणादेरनुयोगितया गुरुमतेतुविध्यर्थापूर्वांशे विशेषणतयाऽनुमितेन नञुपस्थाप्याभावेन धात्वर्थभक्षणादे प्रतियोगितयाऽन्वयोबोध्य" ॥ विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वे घटोननीलइत्यादौनञानीलाद्यभेदाभावएवप्रत्याययिष्यते नतुनीलादिभेद यादृशसमभिव्याहारस्थले येनसंबंधेनयद्धर्मिणियेनरूपेणयद्वत्व नञसत्वे प्रतीयतेतादृशस्थले नञातद्धर्मीणि तादृशसंबंधावच्छिन्नतादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावबोधस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् प्रतियोग्यभावान्वयौचेत्यादेरप्ययमेवार्थ ॥ एवचनञोभेदबोधकत्व नकुत्रापि संभवति । अनीलघटमानयेत्यादौघटपदसामानाधिकरण्यानुरोधेनानीलपदस्य-नीलभिन्नपरतया नञोभेदवत्वलक्षणायाउपगतव्यत्वात्'' नीलोघटइत्यादावभेदस्यप्रकारतावादिमतेघटरूपेधर्मिणिस्वरूपसंबंधेन नीलाभेदत्वेनरूपेणनीलाद्यभेदोभासते ॥ तत्रनञ्समभिव्याहारे घटेस्वरूपसंबंधावच्छिन्ननीलाभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो भासते ॥ घट पटइत्यादौत्वयोग्यत्वादेवनान्वय ॥ संसर्गतामते नीलोघटइत्यादाव भेदसंबंधावच्छिन्ननीलत्वावच्छिन्नप्रकारता निरूपितघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालीबोधो भवति ॥ तत्रनञ्समभिव्याहारेऽभेदसंबंधावच्छिन्ननीलत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोघटेनञाबोध्यते ॥ यत्रचायोग्यत्वादिनाघट पट इत्यादावभेदोनसंभवति तत्रनञ्समभिव्याहारेघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव स्वरूपेणैवनञाबोध्यते । अनीलमित्या

समासस्थलेपूर्ववदेवलक्षणाबोध्या ॥ भूतलेघटइत्यादौस्वरूपसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वाव-
च्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताघटेभासतेतत्रनञ्समभिव्याहारेस्वरूपसंबंधावच्छिन्नवृ-
त्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोघटेभासतइतिमन्यंते ॥ स्पष्टंचैतत्सर्वंव्युत्पत्तिवादा-
दिषुइत्थंकारमेतत्रयेपिकाचित्कएवतावकन्यायः । अभावस्यक्वचिदनुयोगितयाक्वचित्प्रति-
योगितयाचान्वयस्वीकारात् ॥ स्वान्वयितावच्छेदकेत्यादिनियमस्यसार्वत्रिकत्वेतु भूत-
लेनघटः घटोनपटः चैत्रस्यनधनमित्यादौभूतलघटधनादेरनुयोगितयाऽन्वयिनोऽप्यभावो-
ऽवगम्येत ॥ अतोघटोनेत्यादिकेवलप्रतियोगिघटितवाक्येष्वेवसइतिरमणीयम् ॥ अस्थू-
लादिवाक्यानितु एतद्वैतदक्षरमित्याद्यनुयोगिबोधकपदघटितानीतिनतत्रतदवकाशःसोन्द-
दादयस्तुवह्नित्वेनघटोनास्तीत्यादिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमप्युरीकुर्वंति तन्मतेकास्य-
न्यायस्यैकांतिकत्वावसरः । अथप्रागुक्तरीतिकातिप्रसंगवारणायान्वयिपदंप्रतियोगिमात्र-
परमितिचेत्प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधकइत्यापत्त्याऽस्माश्र-
यादिर्दुर्निवारइतिदिक् ॥ मीमांसकमतेऽपिनायंन्यायःसार्वत्रिकःशक्योवक्तुं ॥ बहुश्रुति-
सूत्रासामंजस्यप्रसंगात् ॥ तद्यथा "तस्माद्धूमएवाग्नेर्दिवाददृशे, नार्चिः तस्मादर्चिरेवाग्नेर्न-
क्तंददृशे, नधूमः" इत्यत्र दिवानक्तमर्चिर्धूमयोर्दर्शनसामान्यस्याभावेत्वदुक्तरीत्या वक्त-
व्येपि दूरदर्शनदूरदर्शभूयोयोरेवाभावस्तत्रासिद्धांतित.प्रथमस्यद्वितीयेपादेऽर्थवादाधिकरणे
(सू० १२) "दूरभूयस्त्वात्" इतिसूत्रेजैमिनिना ॥ तथा "नचैतद्विद्मोवयंब्राह्मणा-
वास्मःअब्राह्मणावा" इत्यत्रतवज्ञानसामान्याभावप्रसंगेपिनिश्चयरूपस्यज्ञानविशेषस्यैवा-
भावोगम्यते । नतुसंशयरूपस्य अन्यथाप्रवरानुमंत्रणापाध्र्यापातात् ॥ संशयबीजंचतत्रैव-
(सू० १३) "स्व्यपराधात्कर्तुश्च पुत्रदर्शनम्" इतिदर्शितम् ॥ नचविदिर्यथार्थ-
ज्ञानार्थ एवेतिभ्रमितव्यम् "अविदितपरमानंदो वेत्तिनरो विषयमेवरमणीयं" मित्यादाव-
यथार्थज्ञानेपितस्य शंकराचार्यादिभिःप्रयोगेण भीमसेनोक्ते ज्ञानसामान्यएव तच्छक्तेर्निर्धा-
रात् ॥ एवं "देवान्वैदेवयजनमध्यवसायदिशोनप्रजानन्" इतिदिक्प्रज्ञाननिषेधः शबरा-
दिभिः (सू० १०) "गुणवादस्तु" इतिसूत्रंगौणीसाधकंमन्वानैर्गौणःस्वीक्रियते । यथोक्तं
तद्भाष्ये "कथमसति दिङ्मोहेदिङ्मोहशब्दः ? इति । उच्यते–अप्राकृतस्य बहोःकर्मसमूह-
स्योपस्थितत्वाद्गौणो मोहशब्दोऽवधारणावकाशदानादिभिर्नोपपद्यतीतिगौणता" इति ॥
तन्व्युत्पत्त्यातुदिक्प्रज्ञानस्यैवाभाव.सर्वात्मनावाच्यः ॥ यद्यपीहसिद्धांतेत्राऽन्यएवपंथास्त-
थापिशबरादीनामयमत्राशयइत्यनूद्यते ॥ इत्थं दशमस्याष्टमेपादेऽपि बहूनिनिषेध-
वाक्यानिविचारितानि तत्रापि "दीक्षितो नददातिनजुहोती" त्यादौ दानहोमादेरव-
च्छेदकावच्छेदेनाकरणनिराकरणपुरःसरंपर्युदासमाश्रित्यतद्विशेषविषयतयानिषेधो निर्धा-
रितइति संक्षेपः ॥ एवकारमसीपांमतरीत्याप्यस्थूलादिवाक्येपुलाघवात्पर्युदासमाश्रित्य
"नानूयाजेषु" इत्यादाविव लोकप्रसिद्धस्थूलादियस्तुभेदः "अपशवोवा अन्येगोअश्वेभ्यः"
इत्यत्रनञन्वयितया सामान्यतःपशुशब्दस्योपादानेपि प्रशस्तपशुत्वंप्रतिषेधइवकार्यभाव-
निर्वाहकाणां नियताणुत्वादिवैयधिकरण्यकरथौल्यादीनां प्रतिषेधोवासिद्ध्येदितिभ्रिममेवनः ॥
ननु प्रबलप्रत्यक्षविरोधादेवतत्रपशुत्वसामान्याभावोऽशक्याश्रयणइतिचेदत्रापिभुयेक-

समधिगम्येब्रह्मणि "अणोरणीयान्महतोमहीयान्" इत्याद्यलौकिकधर्मवत्ताबोधकसर्वाधिकस्वत प्रमाणप्रत्यक्षनिरवकाशश्रुतिशतविरोधात्तथास्त्वितिगुढनिह्नितिका ॥ एतच्चसर्वतत्त्वयानुसारेणग्रन्थार्थविचारेप्यास्माकोब्रह्मप्राकृतनिखिलधर्मरूपतावाद सुस्पष्टएवेत्यभिप्रत्यदर्शितम् ॥ वस्तुतस्तुतत्तन्मतेसिद्धान्तविरुद्ध कश्चिद्दश सूक्ष्मेक्षिकयाहेयएव ॥ अथ कस्तर्हिसिद्धान्तेनञर्थइतिचेद्व्यासेसमासेचसर्वत्रानुगतोलाघवात्तिरोभावएवनञर्थोव्याख्येय इतिप्रतिभाति ॥ द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये (श्लोक ३२) अहमेवासमेवाग्रइत्यत्र सुबोधिन्यासर्वेपामभावानांतिरोभावानतिरिक्तताया स्वमतेकथनात् सर्वार्थनिर्णयनिबंधावरणभङ्गादिपुतत्रैवतेपामतभविसाधनाच्च ॥ एवच पुरुषसूक्तशाण्डिल्यविद्याबृहदारण्यकनृसिंहोत्तरतापनीयादिषु पुरुषएवेदसर्वयद्भूतयच्चभव्यम् ॥ सर्वंखल्विदंब्रह्मतज्जलान् ॥ इदसर्वयदयमात्मा ॥ सर्वंसर्वमयसवजीवा सर्वमया," "सर्वभूतेषुचात्मानसर्वभूतानि चात्मनि । ईक्षतेयोगयुक्तात्मासर्वत्रसमदर्शन ॥ योमापश्यतिसर्वत्रसर्वंचमयिपश्यति ॥ अनागतमतीतचवर्तमानमतीन्द्रियम् ॥ विप्रकृष्टव्यवहितसम्यक्पश्यतियोगिन ॥" एवमादिश्रुतिस्मृतिपुराणैर्ब्रह्मरूपतयासर्वस्यसार्वात्म्येसर्वत्रसर्वसत्त्वेचवस्तुत सत्यपियत्रयत्र यस्यद्रव्यस्ययद्यत्क्रियागुणयोर्वायदातिरोभावस्तदातत्रतत्रतत्द्रव्यसासक्रियासगुणश्चनेत्युच्यते ॥ अतएवामदशायाघटेरागतिरोभावादरक्तइतिव्यवहार पाकेननैल्यतिरोभावेत्वनीलइति ॥ पाकानुकूलक्रियातिरोभावेतु नपचतिचैत्रइति ॥ बीजदशायातरोस्तिरोहितत्वान्नास्त्यधुनाऽत्रवृक्षइतिच ॥ नचवृक्षादेरसत्वमत्कएवतदानींव्यवहारइतिशक्य असतउत्पत्त्ययोगात् । अन्यथाशशविषाणादेरपिकदाचिदुत्पादापातात् । उपादाननिरपेक्षतयैवोत्पादनस्यशक्यताप्रसङ्गात् । असताकार्येणकारणस्य सबधाभावापत्ते सबधस्यद्विनिष्ठत्वात् असबद्धस्योत्पत्तिस्वीकारेवटबीजादेवपिचुमदकुदचदनादेरुद्भवप्रसक्तेश्च ॥ अतोऽभिव्यजनार्थमेवपुरुषादिप्रयत्नइत्यन्यत्रविस्तर ॥ इदचसकलनकवलमसद्ग्रन्थेष्वेवापितुसाख्यादिग्रन्थेष्वपि "असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसभवाभावात् । शक्तस्यशक्यकरणात्कारणभावाच्चसत्कार्य" मित्यादिस्थलेवाचस्पतिमिश्रादिभिरपिप्रपचितमितितद्ग्रन्थतत्रार्थोप्यनुकूलोन ॥ तिरोभावश्चविद्यमानवस्तुनिष्ठजीवानुभवयोग्यताविरोधीधर्म ॥ अतएवतिरोभावकालेलौकिकप्रमाणैर्नानुभव ॥ तिरोभावस्यैवनञर्थतामभिप्रेत्य (अ० २ पा० २ सू० ६) "नञि" तिसूत्रेमहाभाष्ये "अथवा पुनरस्तूत्तरपदार्थप्रधान । ननुचोक्तमब्राह्मणमानयेत्युक्तेब्राह्मणमात्रस्यानयनप्राप्नोतीति नैपदोप , इदतावदयप्रष्टव्य –अथेहराजपुरुषमानयेत्युक्तेपुरुषमात्रस्यानयनकस्मान्नभवति । अस्त्यत्रविशेष –राजाविशेषक प्रयुज्यतेतेनैवविशिष्टस्यानयनभवति । इहापितर्हिनञ्विशेषक प्रयुज्यतेतेननञ्विशिष्टस्यानयनभविष्यति । क पुनरसौनिवृत्तपदार्थक । यदापुनरस्यार्थोनिवर्तते किंस्वाभाविकीनिवृत्तिराहोस्विद्वाचनिकी । किंचात यदिस्वाभाविकी किंनञ्प्रयुज्यमान करोतिअथवाचनिकी तद्वक्तव्यम् नञ्प्रयुज्यमान पदार्थंनिवर्त्तयतीति ॥ एवतर्हिस्वाभाविकीनिवृत्ति ॥ ननुचोक्त किंनञ्प्रयुज्यमान करोतीति । नञ्प्रयुज्यमान पदार्थनेवर्त्तयति ॥ कथम् ? कीलप्रतकीलवत् । तद्यथा–कीलआहन्यमान प्रति-

यद्येतन्नञोमाहात्म्यंस्यान्नजातुचिद्राज्ञानोहस्त्यश्वंविभृयुर्नत्येवराजानोभृयुः ।
कीलंनिर्हन्ति । यद्येतन्नञोमाहात्म्यंस्यान्नजातुचिद्राज्ञानोहस्त्यश्वं... करोतीतिनञ्निमित्तात्प-
एवंतर्हिस्वाभाविकीनिवृत्तिः ॥ न चोक्तं किंनञ्प्रयुज्यमान.करोतीतिनञ्निमित्तात्प-
लब्धिः । तद्यथा=समंधकारेद्रव्याणां समवस्थितानांप्रदीपनिमित्तंदर्शनंनचतेषांप्रदीपोनि-
वर्तकोभवति । यदिपुनरयंनिवृत्तपदार्थकःकिमर्थंब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यते एवंयथाविज्ञायेता-
स्यपदार्थोनिवर्ततइति । नेतिह्युक्तेसंदेहःस्यात् कस्यपदार्थोनिवर्ततइति । तत्रासंदेहार्थं
ब्राह्मणशब्दःप्रयुज्यते । एवंचैतत्" इत्याद्युक्तम् ॥ अत्रनिवृत्तपदंभावक्तान्तम् ॥ अभाव-
निवृत्तिःपदार्थोयस्येतिभूषणादिसंमतव्याख्यानस्यादेरपिनिवृत्तिस्तिरोभावः ॥ अभाव-
कल्पनेऽपिसनतिरोभावातिरिक्तोऽस्मन्मते ॥ वस्तुतस्तुनतद्व्याख्यानंभाष्यकाराभिप्रेतम् ।
तच्छैलीविरोधात् । "प्रतीतपदार्थकोलोकेध्वनिःशब्दउच्यत" इत्यादिपुपस्पशादिस्थलो-
त्तरेपुभावेक्तस्याव्याख्यानात् अन्यथाज्ञानपर्यायेप्रशब्दत्वमित्यापातात् अत्राग्रेऽनुपदं
"अस्यार्थोनिवर्तते । अस्यपदार्थोनिवर्तते" इत्याद्युक्त्या कर्तरिक्तस्यैवनिश्चयसिद्धेश्च ॥
तथाचायं भाष्यार्थः ॥ नञर्थनिर्धारणायशंकते–नन्विति । ब्राह्मणमात्रस्येति । अभावे
भेदेवानञर्थे वस्तुविशेषानुयोगिकस्याभावस्यभेदस्यवाप्रतियोगीब्राह्मण इत्यत्रब्राह्मण-
शब्दार्थ.स्यादतएवमितिविशंकाशयः ॥ मात्रशब्देनच क्षत्रियादेर्ब्रह्मवंधोश्चानयनं नस्या-
दितिभावः ॥ नञ्विशिष्टस्येति । यथाराजशब्दार्थसंबद्धस्यानयनं तथानञर्थतिरोभाव-
विशिष्टस्य तिरोहितब्राह्मण्यस्य क्षत्रियादेर्ब्रह्मवंधोश्चेत्यर्थः ॥ नञर्थमेवस्पष्टयितुंपृच्छति ।
क.पुनरसाविति । असौ नञर्थविशिष्टप्रमितोत्तरपदार्थव्यतिरिक्तःक.समासार्थइत्यर्थः ॥
अभावएवनञोऽर्थ.प्रसिद्धोऽतउत्तरपदार्थस्यब्राह्मण्यादेर्भावस्यतदभावस्यच विरोधान्नञर्थ-
विशिष्टउत्तरपदार्थःकथंस्यादितिभावः ॥ उत्तरयति–निवृत्तपदार्थकइति ॥ पस्पशाह्निके
"अथसिद्धशब्दस्यकःपदार्थ." इत्यादिस्थलइवात्रपदार्थशब्दोर्थमात्रेरूढ.निवृत्तस्तिरोहितः
पदार्थउत्तरपदवोध्योर्थोयस्मिन्सइत्यर्थः ॥ अयंभावः–शब्दाद्धितिरोहितआविर्हितेचार्थे-
तुल्यतयाप्रवर्तते ॥ अन्यथानलोभूद्युधिष्ठिरोभूदित्यादिनव्यवह्रियेत । सर्वथोत्तरपदार्था-
भावेचतस्यप्राधान्यमपिनस्यात् । नञ्वाचकस्यविशेषणंस्यात् ॥ अतोनञ्समासस्थलउत्तर-
पदंतिरोहितस्यार्थस्यबोधकम् । तस्यतथात्वद्योतकश्चनञ् ॥ इत्थंनञर्थविशिष्टस्यनिवृत्तपदार्थ-
निर्णीते निवृत्तिरेवनञर्थइत्यर्थात्फलति निवृत्तिश्चतिरोभावः । पूर्वंतत्रसतितदानीमप्य-
न्यत्रविद्यमानेनिवृत्तिव्यवहारात् ॥ तद्यथा–निवृत्तकृपीनलोऽयंग्रामः, निवृत्तविद्योदेव-
दत्तइति ॥ अयंचतिरोभावोवस्तुनानात्वनिर्वाहायभगवदिच्छाकृतोवस्तुस्वभावसिद्धएवन-
न्याय्यत्वतेनतुपारिभाषिकोवचनबलात्क्रियतइतिसाधयितुंपृच्छति । यदापुनरिति । किन्त्व-
यंतिरोहितस्यब्राह्मणपदार्थस्यनत्रातिरोभावोद्योत्यते । अथस्थितस्यैवब्राह्मण्यस्यनञानिवृ-
... [illegible] इतिप्रश्नः ॥ किंनञ्प्रयुज्यमानइति । एकएवाराच्छ-
... [illegible] नब्राह्मण्यं प्रक्ष्म-
... र्थेतात्पर्यग्राहकंभ-
... ति । ब्राह्मणादि-
वर्णंतिरोहितब्राह्मण्यक्षात्रय... ॥ नञ्प्रयुज्यमान ... तिरोहित-
चिन्वर्तातिनाक्षिनञोव्यापारइत्यर्थः ॥ केवलोब्राह्मणशब्दोहिप्रयुज्यमानःप्रसिद्धिवशात्तिरोहित-
पदार्थंतिरोहितंगमयतीत्यर्थः ॥

समधिगम्येब्रह्मणि "अणोरणीयान्महतोमहीयान्" इत्याद्यलौकिकधर्मवत्त्वबोधकसर्वाधिकस्वतःप्रमाणप्रत्यक्षनिरवकाशश्रुतिशतविरोधात्तथास्त्वितिगुडजिह्निका ॥ एतच्चसर्वतत्त्वयाथुसारेणवाक्यार्थविचारेप्यासाकोब्रह्मप्राकृतनिखिलधर्मरूपतावादःसुस्थएवेत्यभिप्रेत्यदर्शितम् ॥ वस्तुतस्तुतत्तन्मतेसिद्धांतविरुद्धःकश्चिदंशःसूक्ष्मेक्षिकयाहेयएव ॥ अथकर्ह्यासिद्धांतेनजर्थइतिचेद्यासेसमासेचसर्वत्रानुगतोलावग्रात्तिरोभावएवनपर्यायोव्याख्येयइतिप्रतिभाति ॥ द्वितीयस्कंधनवमाध्याये (श्लोक ३२) अहमेवासमेवाग्रइत्यत्रसुबोधिन्यांसर्वेषामभावानांतिरोभावानतिरिक्तवाया.स्वमतेकथनात् सर्वार्थनिर्णयनिबंधावरणभंगादिपुतत्रैवतेपामंतर्भावसाधनाच ॥ एवंच पुरुषसूक्तशांडिल्यविद्याबृहदारण्यकनृसिंहोत्तरतापनीयादिपु पुरुपएवेदंसर्वंयद्भूतंयचभव्यम् ॥ सर्वंखल्विदंब्रह्मतज्जलान् ॥ इदंसर्वंयदयमात्मा ॥ सर्वंसर्वमयंसर्वेजीवाःसर्वमयाः" "सर्वभूतेपुचात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि । ईक्षतेयोगयुक्तात्मासर्वत्रसमदर्शनः ॥ योमांपश्यतिसर्वत्रसर्वंचमयिपश्यति ॥ अनागतमतीतंचवर्तमानमतींद्रियम् ॥ विप्रकृष्टंव्यवहितंसम्यक्पश्यंतियोगिनः ॥" एवमादिश्रुतिस्मृतिपुराणैर्ब्रह्मरूपतयासर्वस्यसार्वात्म्येसर्वत्रसर्वसत्त्वेचवस्तुतःसत्यपियत्रयत्रयस्ययस्यद्रव्यस्ययद्यत्क्रियागुणयोर्वायदातिरोभावस्तदातत्रतत्रतत्तद्द्रव्यंसासक्रियाससगुणश्चनेत्युच्यते ॥ अतएवामदशायांघटेरागतिरोभावादरक्तइतिव्यवहारः पाकेननैल्यतिरोभावेत्वनीलइति ॥ पाकानुकूलक्रियातिरोभावेतु नपचतिचैत्रइति ॥ बीजदशायांतरोस्तिरोहितत्वान्नास्त्यधुनाऽत्रवृक्षइतिच ॥ नचवृक्षादेरसत्त्वमलकएवतदानीं व्यवहारइतिवाक्यं असतउत्पत्त्ययोगात् । अन्यथाशशविपाणादेरपिकदाचिदुत्पादापातात् । उपादाननिरपेक्षतयैवोत्पादनस्यशक्यताप्रसंगात् । असताकार्येणकारणस्यसबंधाभावापत्तेः संबंधस्यद्विनिष्ठत्वात् असंबद्धस्योत्पत्तिस्वीकारेवटबीजादेवपिचुमंदकुंदचंदनादेरुद्भवप्रसक्तेश्च ॥ अतोऽभिव्यंजनार्थमेवपुरुपादिप्रयत्नइत्यन्यत्रविस्तरः ॥ इदंचसकलंनकेवलमस्मद्ग्रंथेष्वेवापितुसांख्यादिग्रंथेष्वपि "असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसंभवाभावात् । शक्तस्यशक्यकरणात्कारणभावाचसत्कार्यं" मित्यादिस्थलेवाचस्पतिमिश्रादिभिरपिप्रपंचितमितितत्प्रतितंत्रार्थोप्यनुकूलोनः ॥ तिरोभावश्चविद्यमानवस्तुनिष्ठजीवानुभवयोग्यताविरोधीधर्मः ॥ अतएवतिरोभावकालेलौकिकप्रमाणैर्नानुभवः ॥ तिरोभावस्यैवनञर्थतामभिप्रेत्य (अ० २ पा० २ सू० ६) "नञ्" तिसूत्रेमहाभाष्ये "अथवापुनरस्तूत्तरपदार्थप्रधानः । ननुचोक्तमब्राह्मणमानयेत्युक्तेब्राह्मणमात्रस्यानयनंप्राप्नोतीति नैपदोपः; इदंतावदयंप्रष्टव्यः—अथेहराजपुरुषमानयेत्युक्तेपुरुषमात्रस्यानयनंकस्मान्नभवति । अस्त्यत्रविशेषः—राजाविशेषक.प्रयुज्यतेतेनैवंविशिष्टस्यानयनंभवति । इहापितर्हिनञ्विशेषक.प्रयुज्यतेतेननञ्विशिष्टस्यानयनंभविष्यति । कःपुनरसौनिवृत्तपदार्थकः । यदापुनरस्यार्थोनिवर्त्तते किंस्वाभाविकीनिवृत्तिराहोस्विद्वाचनिकी । किंचातः यदिस्वाभाविकी किंनञ्प्रयुज्यमानः करोतिअथवाचनिकी वक्तव्यम् नञ्प्रयुज्यमान.पदार्थंनिवर्त्तयतीति ॥ एवंतर्हिस्वाभाविकीनिवृत्तिः ॥ ननुचोक्तं किंनञ्प्रयुज्यमान करोतीति । नञ्प्रयुज्यमानःपदार्थं नेवर्त्तयति ॥ कथम् ? कीलप्रतिकीलवत् । तद्यथा—कीलआहन्यमान प्रति-

कीर्तेनिर्हन्ति । यथेतन्नञोमाहात्म्यस्यान्नजातुचिद्राजानोहस्त्यश्वंविभूयुर्नेतयेवराजानोभूयु । एवंतर्हिस्वाभाविकीनिवृत्तिः ॥ न चोक्त किनञ्प्रयुज्यमान करोतीतिनञ्निमित्तात्प- लब्धि । तद्यथा=समधकारेद्रव्याणा समवस्थितानाप्रदीपनिमित्तदर्शननचतेपाप्रदीपोनि- वर्तकोभवति । यदिपुनरयनिवृत्तपदार्थक किमर्थब्राह्मणशब्द प्रयुज्यते एवयथाविज्ञायेता- स्यपदार्थोनिवर्ततइति । नेतिद्युक्तेसदेह स्यात् कस्यपदार्थोनिवर्ततइति । तत्रासदेहार्थं ब्राह्मणशब्द प्रयुज्यते । एवचेतत्" इत्याद्युक्तम् ॥ अत्रनिवृत्तपदभावक्तान्तम् ॥ अभाव- निवृत्ति पदार्थोयस्येतिभूषणादिसमवव्याख्यानस्यादेरपिनिवृत्तिस्तिरोभाव ॥ अभाव- कल्पनेऽपिसनतिरोभावातिरिक्तोऽस्मन्मते ॥ वस्तुतस्तुनतद्व्याख्यानभाष्यकाराभिप्रेतम् । तच्छैलीविरोधात् । "प्रतीतपदार्थकोलोकेध्वनि शब्दउच्यते" इत्यादिपुपस्पशादिस्थला- न्तरेपुभावेक्तस्याव्याख्यानात् अन्यथाज्ञानपर्यायेप्रशब्दत्वमित्यापातात् अत्राग्रेऽनुपद "अस्यार्थोनिवर्तते । अस्यपदार्थोनिवर्तते" इत्याद्युक्त्या कर्तरिक्तस्यैवनिश्चयसिद्धेश्च ॥ तथाचाय भाष्यार्थ ॥ नञर्थनिर्धारणायशङ्कते-नन्विति । ब्राह्मणमात्रस्येति । अभावे भेदेचानन्वयं वस्तुविशेषानुयोगिकस्याभावस्य भेदस्यवाप्रतियोगीब्राह्मण इत्यत्रब्राह्मण- शब्दार्थ स्यादतएवप्रमितिशङ्काशय ॥ मात्रशब्देनच क्षत्रियादेर्ब्रह्मबोधश्चानयन नत्रा- दितिभाव ॥ नन्विशिष्टस्येति । यथाराजशब्दार्थसंबद्धस्यानयन तथानञर्थतिरोभाव- विशिष्टस्य तिरोहितब्राह्मण्यस्य क्षत्रियादेर्ब्रह्मबोधश्चेत्यर्थ ॥ नञर्थमेवस्पष्टयितुपृच्छति । क पुनरसाविति । असौ नञर्थविशिष्टप्रमितोत्तरपदार्थव्यतिरिक्त क समासार्थइत्यर्थ ॥ अभावएवनञोऽर्थ प्रसिद्धोऽतउत्तरपदार्थस्यब्राह्मण्यादेर्भावस्यतदभावस्यच विरोधान्नञर्थ- विशिष्टउत्तरपदार्थ कथस्यादितिभाव ॥ उत्तरयति-निवृत्तपदार्थकइति ॥ पस्पशाह्निके "अथसिद्धशब्दस्यक पदार्थ" इत्यादिस्थलइवात्रपदार्थशब्दोऽर्थमात्ररूढ निवृत्तस्तिरोहित पदार्थउत्तरपदबोध्योर्थोयस्मिन्सइत्यर्थ ॥ अयमाव –शब्दाहितिरोहितभाविर्हितेचार्थे- तुल्यतयाप्रवर्तते ॥ अन्यथानलोभूद्युधिष्ठिरोभूदित्यादिनञ्यनहियेत । सर्वथोत्तरपदार्था भावचतस्यप्राधान्यमपिनस्यात् । नञ्वाचकस्यविशेषणत्वात् ॥ अतोनञ्समासस्थलउत्तर- पदतिरोहितत्वार्थबोधकम् । तस्यत्वतावत्रयोतकश्चनञ् ॥ इत्थनञर्थविशिष्टस्यनिवृत्तपदार्थ- निर्गते निवृत्तिरत्वनञर्थइत्यर्थातफलति निवृत्तिश्चतिरोभाव ॥ पूर्वंतत्रसतितदानीमप्य- न्यत्रविद्यमानेनिवृत्तिव्यवहारात् ॥ तद्यथा-निवृत्तकूपीवलोऽयग्रा म, निवृत्तचिद्योदव- दत्तइति ॥ अयचतिरोभावोवस्तुनानात्वनिर्वाहायभगवर्दच्छाकृतोवस्तुस्वभावसिद्धएवन- जाद्योत्यतेनतुपारिभाषिकोवचनबलादित्ययतद्दसाधयितुपृच्छति । यदापुनरिति । क्ष्ति- यतिरोहितस्वब्राह्मणपदार्थस्तनजातिरोभावोद्योत्यते । अथस्थितस्यैवब्राह्मण्यस्यनजानिवृ- त्ति क्रियते मंत्रेणैवविपादिसामर्थ्येस्येतिप्रश्न ॥ किनञ्प्रयुज्यमानइति । एकएवाराच्छ- न्दोदूरादूरार्थाविवतिरोहितातिरोहितयोस्तुल्योब्राह्मणशब्दएवातिरोहितब्राह्मण्य मक्षम- वर्णतिरोहितब्राह्मण्यक्षत्रियादिकच वक्ष्यति ॥ प्रकरणादिकचतत्रतात्पर्यग्राहकम- विप्यतीतिनात्रिनञोव्यापारइत्यर्थ ॥ नञप्रयुज्यमान पदार्थनिवर्तयतीति । ब्राह्मणादि- पदार्थंतिरोहितगमयतीत्यर्थ ॥ कचलोब्राह्मणशब्दोऽप्रयुज्यमान प्रसिद्धिवशादतिरोहित-

ब्राह्मण्यकमेवप्रत्याययति । नञ्समभिव्याहृतस्तुतिरोहितब्राह्मण्यकम् ॥ यथाप्रतिष्ठत इत्यत्रतिष्ठतिरेवगत्यर्थकस्तथापिसकेवल प्रयुक्तोगतिविराममेवबोधयेदत प्रस्थानबोधनाय-तत्रप्रशब्दउपयुज्यते। तथोत्तरपदस्यतिरोहितार्थकताबोधनायनञ्। केचित्तु भाष्ये शब्दस्य-पदार्थप्रत्ययपरतालक्षणयाऽऽश्रित्यनञ्पदार्थप्रत्ययनिवर्तयतीतिव्याचक्षते । तथाव्याख्या-नेऽपिप्रत्ययस्यैवकेवलब्राह्मणादिशब्दप्रयोगेभावोनञ्प्रयोगेचाभावोगम्यते नतुपदार्थस्येति-नञ्समासेउत्तरपदार्थस्याप्रतीतिरूपस्तिरोभावएवफलति ॥ यदिचसर्वथोत्तरपदस्यार्थं प्रत्ययनञ्निवर्तयेत्तदास्वयमपिकस्यविशेषणस्यात् । अब्राह्मणोऽपटइत्यादौचाविशेषोऽर्थ स्यस्यादतस्तिरोहितार्थपरतैवयुक्ता ॥ ननुशब्दाआविर्भूतार्थमेवस्वभावाद्बोधयति । केवल-ब्राह्मणशब्दप्रयोगेप्रकटब्राह्मण्यरूपएवार्थोगम्यते, अत स्वभावसिद्धामाविर्भूतार्थपरतामुत्तर-पदस्यनञ्निवर्तयेदित्याशङ्कादृष्टान्तेनपरिहरति–कीलप्रतिकीलवदिति ॥ एकस्मिन्नेवकाष्ठे । पूर्वकीलविशेषवैशिष्ट्येसत्यपितत्राहन्यमान प्रतिकील पूर्वकीलमुत्सार्यस्ववैशिष्ट्ययथातत्र प्रत्याययतितथाचकेवलब्राह्मणादिशब्दानामाविर्भूतार्थपरत्वेपितेषुसवध्यमानोनञ्प्रादुर्भावा शमपहृत्यस्वार्थतिरोभाववैशिष्ट्यतदर्थेप्रत्याययति ॥ काष्ठस्थानमुत्तरपदार्थं पूर्वकीलस्था नआविर्भाव प्रतिकीलस्थानेतिरोभावइतिभाव ॥ अथपदार्थनिवर्तयतीत्यस्य तिरोहित बोधयतीत्यर्थमबुद्ध्वा पदार्थमेवतिरोभावयतीति विपरीतार्थंचगृहीत्वाशङ्कते–यद्येतदिति । नकारप्रयोगेणैवशाटुवलतिरोभावसंभवात् किंद्रव्यव्ययपरिश्रमसाध्ययासेनयेतिभाव ॥ नञ्समासस्थलेनञोद्योतकत्वेनेतिस्पष्टयितुमेतत्प्रश्नोपन्यास ॥ तदेवस्पष्टयन्समाधत्ते-एवतर्हीति । स्वाभाविकीनिवृत्ति । तत्रतत्रतत्तत्तिरोभावोभगवत्क्रीडेच्छाकृतवस्तूनांस्व-भावहेतुक । यथाक्षत्रियादौब्राह्मण्यादितिरोभाव क्षत्रियादिवस्तुस्वभावात्पतितादौतत्ति-रोभावश्चपातकादितिवस्तुस्वभावादितिभाव ॥ नञ्निमित्तातूपलब्धि ॥ शब्दानातिरोहि-तातिरोहितार्थयोरुभयत्रप्रवृत्तावपितिरोहितब्राह्मणाद्यर्थकोऽयब्राह्मणादिशब्दइत्युपलब्धि-निर्णयोनञाजन्यतइत्यर्थं ॥ तिरोहितश्चपदार्थोन्धकारगतद्रव्यवद्वस्तुत सन्नप्यनुभवा गोचरोभवति । प्रदीपश्चयथातद्द्रव्ययथास्थितमेवदर्शयति । तथानञपिशब्दद्वारासबद्ध-स्तिरोभावविशिष्टतदर्थस्वरूप यथास्थितमेवशाब्दज्ञानेविषयीकारयतीतितद्यथासमधकार इत्यादिग्रन्थस्याशय ॥ एतेन "तत्तदर्थका शब्दाभिन्नाएवनञ्समभिव्याहारेतुतदर्थकोय मितिज्ञायते इदमेवनञोद्योतकत्वंनञ्निमित्तातूपलब्धिरिति भाष्यस्यतत्समभिव्याहारे मुख्यब्राह्मणार्थकोनाय किंतुआरोपिततदर्थकोयमित्युपलब्धिनिर्णयइत्यर्थं "इत्यादिविवरण मप्युक्तम्, एकस्यापिब्राह्मणादिशब्दस्यनानात्वकल्पनेवृथागौरवात् नब्राह्मणइत्यादिविग्रह-वाक्येतस्यमुख्यब्राह्मणाद्यर्थतयासमासविग्रहवाक्ययोस्तुल्यार्थताभङ्गप्रसङ्गाच्च ॥ नचतत्रापि नञ्समभिव्याहारादारोपितार्थ सङ्केतिवाच्य प्रथमत पदपदार्थज्ञानेनञोनेनपदेनसंबंध ज्ञातबोधस्यपश्चादुदयात् । नञासह्वोच्चारणमात्रेणारोपितार्थतालाभेनब्राह्मणोमूर्खइत्यादावपि-तद्दर्थक स्स्यात् ॥ मन्मतेत्वाविर्भूतार्थबोधेपिनञाकीलप्रतिकीलन्यायेनविग्रहवाक्येप्या विर्भावाशस्योदासइतितुल्यार्थता ॥ यदितुनामस्वन्याकरणकृतशक्तिसकाचात्तत्रतत्राथ-एवतत्तच्छब्दस्यप्रमितिशक्ति । वस्तुतस्तुसर्वेमर्यार्थवाचकाइतिन्यायेनसर्वार्थसर्वशब्दा-

नामप्रसिद्धासाऽत क्षत्रियादिपुब्राह्मणादिशब्दाप्रसिद्धिशक्तिका नञाद्योत्यतइत्युच्येत सदातिरोहितब्राह्मण्याद्यर्थकास्तइतिमन्मतएवप्रवेश ॥ एवमन्यदप्यूह्यम् ॥ यदिपुनरिति । अर्थबोधनायेनहि शब्द प्रयुज्यते सचेत्तिरोहित किमर्थमसौब्राह्मणादिशब्द प्रयुज्यत- इत्यर्थ ॥ एवयथेति । अस्यपदस्याभिधेयतिरोहितमितियथाविज्ञायेतातत्तिरोभावविषय- प्रदर्शनार्थतत्प्रयोग ॥ केवलेनञिप्रयुक्तेसतिततत्तिरोभावसबोधकस्यपदस्याभिधेय तिरोहितमितिनिर्णयोनस्यात् केवलाद्ब्राह्मणादिशब्दान्नतिरोहितब्राह्मण्यादिर्यौन निर्णी- येत, अतोऽसंदेहेनतिरोहितब्राह्मण्यइत्याद्यर्थबोधनार्थनञ्विशिष्टोब्राह्मणादिशब्द प्रयुज्यते एवचैतत् एवमेवेतदित्यर्थ ॥ एवच ननर्थतिरोभावविशिष्टब्राह्मणस्यबोधादुत्तरपदार्थप्राधा- न्येपिब्राह्मणमात्रस्यानयननप्राप्नोति आविर्भूतब्राह्मण्यकस्य ह्यानयनायैवनञ्प्रयोगादिति भाव । तस्मादब्राह्मणइत्यादौतिरोहितोब्राह्मणइत्यादिरर्थ ॥ अतएवपूर्वब्राह्मणतया- व्यवह्रियमाणेपिसुरापानादिनापतितेपश्चादब्राह्मणइति व्यवहार ब्राह्मण्याख्यदेवताया- स्तत्रतिरोधानात् ॥ आरोपवादिनापिकिंब्राह्मण्यतत्रतिरोहितमित्यवश्यवक्तव्यम् । सतित- स्मिन्नारोपायोगात् ॥ तथासतितेनवनिर्वाहे कृतमधिकयाऽऽरोपितत्वकल्पनया ॥ क्षत्रि- यादिशरीरेचब्राह्मण्यदेवतातिरोभाव स्वाभाविकइतितत्रापितथाप्रयोग ॥ अतएवयत्रवि- श्वामित्रऋषभदेवपुत्रादिशरीरेकारणविशेषवशात्तस्या आविर्भावस्तत्राब्राह्मणोयमित्येवव्यव- हारो नत्वब्राह्मणोयमिति तिरोभानेसत्येवनञ् प्रयोक्तु शक्यत्वात् ॥ आधुनिकेष्वपि क्षत्रियादिषुयत्रदीक्षाकालावच्छेदेनतदाविर्भावस्तत्र 'दीक्षितोयब्राह्मण" इत्येवाधर्व्यादि- भि प्रयुज्यते नत्वब्राह्मणइति ॥ अतएवव्रतस्थक्षत्रविड्वधेब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्मरतियाज्ञ- वल्क्यादय ॥ अतोदीक्षातिरिक्तकाले तेपुप्रयुज्यमानाब्राह्मणपदस्यापितिरोहितोब्राह्मण इत्यर्थ ॥ आरोपवादिनापिदीक्षाकालेसदाविर्भावस्तत्तएव पूर्वतत्तिरोभावश्चवक्तव्यएवेति लाघवान्मन्मतमेवाद्रियताम् ॥ ब्राह्मणक्षत्रियादीना भगवन्मुखाद्यवयवसभवब्रह्मक्षत्रादि- पदवाच्यदेवताविशेषरूपत्वम् 'ब्रह्मणेब्राह्मणमालभेतक्षत्रायराजन्य" मित्यायनेकश्रुति सिद्धद्वितीयस्कधे (अ० १ श्लो० ३७) ब्रह्माननक्षत्रभुजोमहात्मेत्यत्रसुबोधिन्याश्री मदाचार्यचरणैरवतारवादावल्याब्राह्मणत्वादिदेवतावादेदशमेश्रीपुरुषोत्तमचरणैश्चपुरुषप्र- माणयुक्तिपुरःसरनिर्णीतमितिततोऽवधेयम् ॥ ननुतदाविर्भावकगर्भाधानादिसस्कारशालिनि कुलोद्भवसर्वथातत्तिरोधायकसुरापानादिरहितेपितप श्रुताद्यनुपलम्भादब्राह्मणोयमितिप्रयु ज्यते । नहितत्रतत्तिरोभाव शक्यवचन तत्रापितिरोभावगीकारेब्राह्मणपदार्थस्यैवानुपल- म्भ प्रसज्येत अतोऽतिरोभावेपिकथतत्रतथाप्रयोगइतिचेदेकदेशतिरोभावादितिजानीहि ॥ तथाहि यत्रसपूर्णस्तदाविर्भावस्तत्राशेषतद्गुणानुभव ॥ आविर्भावतारतम्याच्चगुणता- रतम्य ॥ अतोशेषगुणसमुदायशक्तोब्राह्मणशब्द स्वशक्यसमुदायैकदेशेपिवर्तते । पूर्वपचालाउत्तरकोसलाइत्यादौपचालादिशब्दइव ॥ अतोगुणसमुदायैकदेशस्यस्व- यत्रतिरोभावस्तत्रतत्तिरोभावसमादायैवाब्राह्मणादिप्रयोगोऽतोनासरसमनञर्थव्यभिचार ॥ एतदेवतत्रैवसूत्रभाष्यकृताऽग्रेऽनुपदम्, "अथवासर्वएतेशब्दागुणसमुदायेषुवर्तन्ते" इत्यादिनास्पष्टीकृतम् ॥ यद्यपिशरीरेतत्तद्देवतासन्निधानमेवब्राह्मणादिशब्दप्रवृत्ति-

निमित्तं तथापिसन्निधानस्याप्रत्यक्षत्वात्तत्कार्यतपःश्रुतादिगुणैरेवानुमेयत्वात्सन्निधानतारतम्यस्यापिगुणतारतम्यानुमेयत्वाच्चगुणसमुदायेपुवर्ततइत्युक्तम् ॥ अतस्तिष्ठन्मूत्रणाद्यनाचारवतिशुच्याचारतारूपस्यशक्यैकदेशस्यतिरोभावबोधकस्तथाप्रयोगोनतुलाक्षणिकः ॥ अतएवतत्र "एवमयंसमुदायेब्राह्मणशब्दःप्रवृत्तोऽवयवेष्वपिवर्तते । जातिहीनेगुणहीनेच । गुणहीनेतावत् । अब्राह्मणोऽयम् यस्तिष्ठन्मूत्रयति । अब्राह्मणोऽयं यस्तिष्ठन् भक्षयति । जातिहीनेसंदेहाद्दुरुपदेशाच्चब्राह्मणशब्दोवर्तते" इत्याद्युदाहृतम् ॥ अत्रकैयटोपि "सर्वइति । तत्रयस्यैवगुणस्यस्वाभाविकीनिवृत्तिस्तस्यैवासौनञाद्योत्यते । अवशिष्टानांतुगुणानामर्थात्सद्भावोगम्यते । गुणशब्देनचात्रधर्ममात्रंपराश्रयमुच्यते ॥ यस्तिष्ठन्निति । तपःश्रुतयोरभावान्निंदयात्राब्राह्मणशब्दप्रयोगस्तत्रजातिमात्रेऽवयवेसमुदायरूपारोपाद्ब्राह्मणशब्दप्रयोगोनजातुस्वाभाविकीतपःश्रुतनिवृत्तिर्द्योत्यते । नचभिन्नविषयत्वंपूर्वपदोत्तरपदयोराशंकनीयम् । द्वयोरपिसमुदायविषयत्वात्तदेकदेशनिवृत्तिसद्भावप्रतिपादनद्वारेण" त्याद्याह ॥ आरोपाग्रहेतुलक्षणयैवनिर्वाहादेतद्भाष्यंनात्यंतमुपयुज्येत ॥ उत्तरपदार्थैकदेशतिरोभावेपिनञ्प्रयोगस्यभाष्यकृतास्वीकारात्स्वान्वयितावच्छेदकेत्यादिनियमस्यव्यभिचारः सुतरामापन्नः । तादृशेसर्वथाब्राह्मण्याभावस्याशक्यवचनत्वात् ॥ केचित्त्वारोपितत्वमेवनञर्थमूरीकुर्वंति ॥ अपरेपुनरन्योन्याभावात्यंताभावभेदभिन्नमभावं ॥ तत्रनाद्यः भाष्याक्षरालभ्यत्वात् ॥ भाष्ये तुनञ्विशिष्टस्यनिवृत्तपदार्थकत्वस्थापनान्निवृत्तिरेवनञर्थः सिद्ध्यति ॥ आरोपस्तुननिवृत्तिपदस्यार्थः । आरोपितमितिवक्तव्येमाणवकेसिंहत्वंनिवृत्तम् शुक्तौरजतंनिवृत्तम् शक्यतावच्छेदकनिवृत्तिर्लक्षणेत्याद्यभिलापस्यापातात् ॥ किंचतद्वादिनाविवरणकृता "लक्षणाप्यसन्नयेद्वयमेवयत् आरोपितप्रवृत्तिनिमित्तकस्यबोधः तत्रनञ्समभिव्याहारेनिवृत्तमुख्यब्राह्मण्यकोब्राह्मणशब्दार्थइतिबुद्धेआरोपिततत्कार्यकत्वंफलतीतिबोध्यम्" इत्युच्यते ॥ तथासतिभाष्यएवतथास्पष्टंकुतोनब्रूयात् ॥ किंच नञ्विनापिसिंहोमाणवकइत्यादाविवकेवलब्राह्मणादिशब्देभ्योप्यारोपितब्राह्मण्यइत्यादिबोधस्यप्रकरणादिनासुखेनसंभवात्तद्द्योतनार्थनञोऽनुपयोगाज्जगतिनञ्प्रयोगएवोच्छिद्येत ॥ लाक्षणिकप्रयोगेच्छायामसिंहमध्यापयाऽगंगायांघोषइत्यादिप्रयोगश्चापद्येत ॥ एवमन्यदप्यूह्यम् ॥ तत्रैवाग्रे "जातिहीनेसंदेहाद्दुरुपदेशाच्चब्राह्मणशब्दोवर्तते" इत्यादिभाष्यपर्यालोचनेतुनञ्प्रयोगात्पूर्वंशुच्याचारतादिसमानधर्मदर्शनाद्भ्रमजनकदुरुपदेशाद्वाभ्रमाद्ब्राह्मणआरोपितस्यब्राह्मण्यस्यनिवृत्तौसत्यामेवतद्बोधनायप्रत्युतनञ्प्रयोगोनतुनञ्विशिष्टप्रयोगकालेतत्रारोपप्रतीतेर्गंधोपीत्येतन्नसिद्ध्यति ॥ अथैवंतर्हिनिवृत्तिपदलभ्यत्वाद्द्वितीयःपक्षोस्त्वितिचेन्नैवम्; अभावस्योत्तरपदार्थविशेषणतयान्वयेऽब्राह्मणमित्यादौप्रागुक्तदिशाब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्रसज्येत ॥ नञोऽनर्थकत्वेब्राह्मणाब्राह्मणशब्दयोः पर्यायताऽन्वाख्यानाचसाधुत्वमितियथाप्रसज्यते तथा विशेषणतयाऽन्वयेऽपिभेदवान्ब्राह्मणइत्येतयोःपर्यायतेतरस्यात् ॥ विशेष्यतयाऽन्वयेत्तूत्तरपदार्थप्राधान्यंनस्यात्; तथाचप्रकृतभाष्यविरोधः ॥ अवर्षाः हेमन्तइत्यादौच हेमन्तादिगतलिंगवचनेप्रसज्येयाताम् ॥ नानूयाजेष्वित्यत्रानूयाजशब्दात्सप्तमीचनस्यात् भेदेऽनूयाजशब्दार्थस्यप्रतियोगितयाऽन्वयात् ॥

अनेकमित्यत्रैकवचनंचनोपपद्येत एकभिन्नएकत्वायोगात् ॥ साधितंत्वेतदुत्तरपदार्थप्रा-
धान्यात्तत्रैवभाष्ये ॥ अलंभवसिअयुवां.भवथइत्यादौचपुरुषवचनव्यवस्थानस्यात् ॥ पूर्व-
पदार्थप्राधान्येचाव्ययत्वमापद्येत ॥ तुल्यार्थतयाव्ययीभावोवाऽनेनबाध्येतेत्यमक्षिकमि-
त्याद्यसिद्धिः । निर्मक्षिकमित्यादावव्ययीभावस्यानवकाशात् ॥ एतेन विशेषणंविशेष्योवा
न्यायतस्त्ववधार्यतामितिनिरस्तम् । विशेषतस्तद्दूषणंचविवरणमंजूषादितोऽवसेयम् अतः
पक्षद्वयापेक्षयातिरोभावोनञर्थइत्येवरम्यम् ॥ अभावधीस्तुलौकिकानांतत्त्वाज्ञानमूलिका ।
वस्तुतः सर्वेषामभावानांतिरोभावानतिरिक्तत्वात् ॥ अतस्तादात्म्यतिरोभावेभेदव्यवहारः
संसर्गतिरोभावेऽत्यंताभावव्यवहारो लौकिकानामितिविवेकः ॥ घटोनास्त्यब्राह्मणइत्या-
दावारोपबोधस्तुसर्वानुभवविरुद्धः ॥ अत्यंतासदृशे तदारोपासंभवेन तत्रनञआरोपार्थ-
कत्वासंभवादघटः पटइतिनोपपद्येत ॥ तादृशेप्यारोपस्यांगीकारे तु लोष्टेप्यब्राह्मणशब्दः
प्रयुज्येतेतिसुडनपुंसकस्येत्यादिसूत्रभाष्यव्याकोपः ॥ तिरोभावस्यैवलौकिकैरभावत्वेन-
ग्रहणात् “प्रतियोग्यभावौ समानयोगक्षेमा”विति तांत्रिकोक्तेर्नीलोघट इत्यत्रनीलप-
दार्थस्य तादात्म्येनघटेभानादनीलोघट इत्यत्रघटेतादात्म्यसंबंधावच्छिन्ननीलतिरोभावभा-
नमनुभवसिद्धमारोपवादेनसंगच्छेत ॥ नेदंरजतमिदंरजतमितिज्ञानयोस्तुल्यविषयकत-
याऽविरोधात्परस्परप्रतिबंधकत्वमपिनघटेतेतिदिक् ॥ नञोद्योतकत्ववाचकत्वयोरन्यत-
रपरिग्रहेतुनास्माकंनिर्बंधः ॥ वाचकत्वपक्षेप्युक्तादिग्रंथस्यकैश्चिद्योज्यमानत्वात् ॥ एवंचा-
व्ययीभावेपूर्वपदार्थप्राधान्यान्नञर्थतिरोभावस्यविशेष्यतया भानम् ॥ अमक्षिकमहिममि-
त्यादौमक्षिकाणामत्रतिरोभावोहिमस्यसर्वथातिरोभावइत्यादिर्बोधः ॥ अन्यत्रोपलंभेपि
स्थलविशेषेतिरोभावोऽर्थाभावः । लौकिकप्रत्यक्षानर्हतासाधकस्तिरोभावोत्ययः । कालवि-
शेषमात्रेणोपलभ्यस्तिरोभावोऽसत्प्रतिशब्दार्थइत्याद्यूह्यम् ॥ नञ्सूत्रविहितसमासस्तूत्तरप-
दार्थप्रधानएव एतत्तदोरित्यत्रानञ्समासग्रहणाज्ज्ञापकात् । असतिबाधकेप्रमाणानांसा-
मान्येपक्षपातौचित्यात्तेनानेपोददात्यसः शिवइत्यादौचसमायादिरूपंतत् ॥ बोधस्तुति-
रोहितैतत्त्वमानित्यादिः । एषकिंपचोनददातितिरोहितकैम्पच्यस्तुददातीत्यादिबोधबाधका-
भावात् ॥ अनेकमन्यपदार्थइत्यत्रानेकतिरोहितमेकमित्यर्थः ॥ एकत्वतिरोभाववदितिन-
ञर्थविशेष्यकोबोधस्तुपाश्चात्योमानसः ॥ उत्तरपदार्थप्राधान्यादेकवचनम् ॥ द्वयोर्बहुषुच
तिरोहितैकरूपत्वमस्त्येव ॥ द्वयोर्निर्देशेबहुनाबहुनिर्देशेद्वयोश्चसमासाभावापत्तेरनुगतेन-
तिरोहितैकत्वेनरूपेणनिर्देशः ॥ एतेन “अनेकस्तिष्ठति” सर्वनामकार्यम् । असर्वस्मा इत्यादौ
इति नञ्सूत्रभाष्यप्रयोगः “सेव्यतेनेकयासद्यतापांगये”त्यादयोमाघादिप्रयोगाश्चस-
माहिताः ॥ क्वचिदनेकंतिष्ठतीतिपाठः ॥ पतत्यनेकंजलधेरिवोर्मयइत्यादौत्वेकशेषाद्बहुत्वं ॥
अथवाऽनेकशब्देनास्त्येकःसंख्याविशेषोऽत्रेतिबहुव्रीहिः ॥ तिरोहितैकसंख्याकमित्यर्थः ॥
तेनानेकमनेकमेत्यादावेकवचनंसुबितियोपपद्येत्यादिविशेष्यानुरोधहेतुकं क्वचिज्जात्यभिप्राय-
मौत्सर्गिकंवा ॥ अनेक स्तिष्ठतीत्यादौजनइत्यादिःशेषः ॥ अनेकोजनाइतिमंजूषादतत्त्वसाध्वेव
भाति ॥ अनेकइत्यादौतुसंख्येयवाच्येकशब्देकशेषस्ततोनम् अतोनसर्वनामकार्यानुप-
पत्तिः ॥ प्रतिव्यक्तिस्थिताप्येकसंख्यायथानानुभूयतेतथासमुद्रतरंगततिरुत्पततीत्याति-

बाहुल्यबोधयितुतथाप्रयोग ॥ एवचनञ्सूत्रविहितसमासेतूत्तरपदार्थस्यैवप्राधान्यंस्वीक्रियतइतिनभाष्यविरोध ॥ अस्मिन्समासेनञ्द्योतकएव भाष्यानुरोधात् ॥ समासान्तरेत्त्वनियम ॥ इत्थचारर्पात्मत अघट पटइत्यादातिरोहितरर्पोऽभिन्नस्तिरोहितघटभिन्न इत्यादिर्वोध । वर्णात्वतिरोभाववानित्यादिस्त्वार्थोमानसोबोध ॥ अघटभूतलमित्यादौ तिरोहितघटकमित्यादि स । घटतिरोभाववदितितुफलित । शब्दमहिम्नाऽऽरोपस्यतत्रा प्रतीतेरारोपितघटकमित्यादिस्तुनार्थ ॥ केनचिन्नञ्मात्तत्रघटादावारोपितेतन्निषेधार्थमेव तथाकथनव्यवहारात् । एवमघट पटइत्यादावप्यूह्यम् ॥ व्यासस्थलेतुनञर्थस्यविशेष्यता विशेषणतावायथासभवद्द्रष्टव्यातेनभूतलेनघटइत्यादौतात्पर्यविशेपरूपकारणवशाद्यथायथ सत्रधविशेपावच्छिन्नघटनिरूपिताधिकरणतातिरोभावइतिवा । सवधविशेपावच्छिन्नभूतलनिरूपिताधेयतातिरोभाववान्घटइतिवाबोध ॥ पटो नघटइत्यादौचतिरोहितघटाभिन्न इत्यादिरेवशाब्द । घटत्वतिरोभाववानित्यादिस्तुपाश्चात्य । तेनघटादिपदात्प्रथमायानानुपपत्ति चैत्रस्तनधनमित्यादौचैत्रस्वत्वतिरोभाववद्धनमित्यादिर्घटोनास्तित्वनपचसीत्यादौ घटकर्तृकसत्तातिरोहितात्वत्कर्तृकपचनक्रियातिरोहितेत्यादिश्चयथायथबोध । तादृशस्थले नञ क्रियया‌ऽन्वयात् ॥ येपामभाववादस्तेपामप्यत्यताभावान्योन्याभावावेवनञर्थोनत्वपरौ ॥ तेनाभावत्वनशक्यतावच्छेदक किंतूक्तान्यतरत्वमितिगौरव । मन्मतेतुतिरोभावत्व मेवतदितिलाघव ॥ तत्रासमस्तस्थलेयत्रतादात्म्येतरसबधतिरोभावस्तत्रात्यन्ताभावइति यत्रचतादात्म्यतिरोभावस्तत्रान्योन्याभावइतितेषाप्रलयइतिविवेक । सवधतिरोधाने चक्वचित्तत्प्रतियोगिनोऽपितिरोभाव फलति । घटोनास्तीत्यत्रघटसत्तातिरोभावबोधेतत्सम नियततयाघटतिरोभावबोधस्यार्थिकत्वात् ॥ अत्रासमस्तस्थलेऽत्यताभावरूप सतिङतधात्वर्थक्रियायामेवान्वेति नतु तिङर्थकर्तृवादौ ॥ अतएव "असमस्तनञर्यात्यंताभावविशेष्यकबोधेतिङ्समभिव्याहृतधातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वम्" इतिमञ्जूषायास्थित ॥ अत एवचत्वनासिघटोनत्वइत्यादौपुरुपवचननियम । त्वत्तिरोभावोस्तीत्यादिबोधेसनत्वात् । तस्माद्धात्वर्थसत्तायाएवतत्रतिरोभाव तेनतिरोहितसत्ताश्रयस्त्व तिरोहितात्वत्कर्तृकासत्ते तिवाएवमादिर्यथायथ बोध घटोनास्तीत्यादौतात्पर्यरूपकारणविशेषवशात्कदाचिद्भूतले तिरोहिताघटसत्तेतिकदाचिद्घटेभूतलाधिकरणकसत्ताविरोहितेतिचबोधइत्याद्यूह्यम् । भूत लवृत्तिर्घटाभावइत्यादगीकारेत्त्वधिकरणकारकदुर्घट । कर्तृकर्मान्यतरद्वाराक्रियान्वयेतस्य साधुतयाऽभावेतस्यान्वयदौर्लभ्यादितिदिक् ॥ तस्मात्तिङ्तसमभिव्याहृतनञोत्यताभावतयाप्रसिद्धतिरोभावएवार्थ । अयमेवप्रसज्यप्रतिषेधइतिव्यपदिश्यते ॥ प्रसज्यविधायविहितस्यप्रतिषेधइतितदर्थ ॥ नन्सूत्रेभाष्येतुप्रसज्यक्रियागुणोतत पश्चान्निवृत्तिकरोतीत्युक्त । तेनगुणाभावबोधपिप्रसज्यप्रतिषेधइतिलभ्यतेइत्यन्यत्रविस्तर ॥ तेनप्रसज्यप्रतिषेधोसौक्रिययासहयत्रनञित्यत्रक्रियादाब्दगुणस्याप्युपलक्षकवदति ॥ घट पटोनेत्यादौत्वन्योन्याभावतयाप्रसिद्धस्तिरोभावोनञोथ ॥ तिरोहितपटाभिन्नोघटइत्यादिस्तत्रबोध ॥ स्वसमभिव्याहृतपदार्थतिरोहितत्वद्योतकस्त्वनञ् ॥ एवचनब्राह्मणेरेतरूपद्रुवमित्यादौतिरोहित ब्राह्मणाभिन्नैरित्यर्थोसमानविभक्तिकत्वम् ॥ यत्वत्रभेदोनञर्थस्तत्प्रतियोगितासबधन

पटस्यान्वयइत्यादिमत ॥ तत्रभेदाश्रयभेदप्रतियोगिनो समानविभक्तिकत्वमसभवि ॥
एवभेदवाचकनञर्थइतिमतेपिबोध्यम् ॥ घटाद्भिन्न पटइतिवद्घटान्नपटइतिप्रयोगाऽऽपत्त्यादि-
कमपितन्नोह्यम् ॥ तिरोहितपटाभिन्नइत्यादिबोधादेवसमासवाक्ययोस्तुल्यार्थकत्वमुप-
पन्नम् ॥ अब्राह्मणोयमपटोघटइत्यादौतथैवबोधात् । येननाप्रासइत्यादौनञ्द्वयस्यप्रकृतार्थ-
दार्ढ्यद्योतकत्वमित्थम् । तिरोभावस्यतिरोभावआविर्भावत्वरूपएवसचप्रासादिपदमात्रो-
त्स्यापिलभ्यस्तथापिनाप्रासइत्यादिकथनव्यर्थगौरवमापद्यमानसत् तद्दार्ढ्यएवपर्यवस्यति ॥
एतदेवाभिप्रेत्य (अ० ५ पा० २ सू० २७) “विनञ्भ्या” मितिसूत्रभाष्ये “द्वौप्रतिषे-
धौप्रकृतमर्थंगमयत ” इत्युक्तम् ॥ (स्क० २ अ० २ श्लो० ५) चीराणिकिंपथिनसति
दिशतिभिक्षानैवाङ्घ्रिपाइत्यादौतुकाकुसहकारात्प्रकृतार्थदार्ढ्यबोध । काको स्वाधिकरण-
शब्दार्थगततिरोभावद्योतकतयातत्रापिनञ्द्वयप्रयोगतौल्यात् ॥ काष्ठास्तथात्वादेवरुद्धागुहा
इत्यत्रनरुद्धा इत्यर्थबोध एवमन्यदपितत्रतत्रस्वयमूह्यम् । यत्त्वारोपनञर्थंसाधयितु “प्रति-
योग्यारोपस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यास्पष्टसेवाभावज्ञानेकारणतोक्ता । एतदेवाभिप्रेत्यारोपितरज-
तत्तायामेवशुक्तौनेदरजतमितिप्रतीतिरितिलीलावत्युपायेउक्त” मितिवदति तन्न ॥ रजतारो-
पाप्रसरेनेदमित्यप्रयोगेणारोपापगमोत्तरमेवतथाप्रयोगेणचप्रत्युतारोपस्याऽनञर्थतायास्तत -
सिद्धे ॥ किंचतन्मते “असदेहइत्यादौचारोपित सदेहइतिबोध भेदसबधेनारोपितत्वज्ञा-
नाच्चतदत्यताभावप्रतीति” रितिक्लेश ॥ ममतुतिरोहित सदेहइतिबोध । सदेहइतिरोभाव-
इत्याधर्म ॥ एवपटोनघटइत्यादिव्यस्तस्थलेपितेषामेवक्लेश ॥ स्वीकृतश्चसमञ्जूषायाम् ॥ “घट
भेदबोधस्तत्रार्थ । तत्समनियतत्वात् ॥ घटत्वाभावबोधोपितत्रार्थ ” इति ॥ ममतूक्तदि-
शानक्लेशलेशोपि ॥ तस्मात्तिरोभावस्यैवनञ्शब्दप्रयोगकारणत्वाद्दोखुरपितदातिरोभाव
विषयस्यैवप्रतीतेस्तिरोहितत्वमेवनञर्थइतियुक्तम् इत्यचयत्रतादात्म्यतिरोभावस्तत्रतिरो-
हितत्वनामार्थगत । यत्रससर्गतिरोभावस्तत्रक्रियागुणगततदितिव्यवस्था ॥ युक्तचैतत् ॥
अन्यथा “नकलञ्जभक्षये” दित्यादिनोपपद्येत । यदि कलञ्जभक्षणाभाव प्रेरणाविषय
इतिबोध स्वीक्रियेततदाप्रत्ययाना प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिर्भज्येत । तस्मा-
न्नध्यानात्तत्रारोपितकलञ्जभक्षणमित्रवस्तुतस्तिरोहितकलञ्जभक्षणप्रेरणाविषयइतिबोध ॥
मीमांसकरीत्याविचारेतुतिङर्थक्रियायामेवव्यस्तस्थलेनञोऽन्वयइत्ययननियम । तेनराग-
प्राप्तभक्षणमनूद्यतत्प्रतिषेधोविधीयते । प्रतिषेधश्चतिरोभाव ॥ एवच “नकलञ्जभक्षये-
ल्लशुननगृञ्जन” मित्यनारभ्याधीतवाक्ये तत्तद्भक्षणतिरोभावोविधीयतइतिपूर्वतन्त्रषष्ठ-
स्यद्वितीयेपादे (सू० १९) “प्रतिषेधेष्वकर्मत्वा” दित्यादिद्विसूत्रेपञ्चमाधिकरणेपूर्व-
सूत्रेणाभक्षणविधानपूर्वपक्षीकृत्य (सूत्र २०) “शास्त्राणात्वर्थवत्त्वेन” त्यादिद्वितीय-
सूत्रेसिद्धान्तितम् ॥ एवसति तिरोहिताभावनेतिवात्रबोधोस्तु । तथापिनञस्तिरोभावार्थ-
कत्वमक्षत । तिरोभावार्थकत्वेसत्येतल्लोकेनञ्प्रयोग सूपपाद । तत्समभिव्याहृतपदार्थ-
स्यसत्त्वेनप्रतिषेधस्यनिर्विषयत्वानापातात् । तिरोभावबोधनायनञ्प्रयोगस्य सार्थक्याच्च ॥
सद्भावेतुसदुरुपपाद सत्सु अभावस्यारोपितत्वस्यचासम्भवात् । असत्सुनञ्प्रवृत्तौतदर्थस्य
निर्विषयत्वापाताच्च ॥ अतएवोक्तमभियुक्तै –सताचननिषेधोस्तिसोसत्सुचनविद्यते ।

जगत्यनेनन्यायेन नार्थं प्रलयगतः ॥ इति अतएव काणादसूत्रेपिनवमाध्याये (आ० १ सू० १०) "नास्तिघटोगेहइतिसतोघटस्य गेहसंसर्गप्रतिषेध" इतिसूत्रेसतएवसंसर्गप्रतिषेधउक्त ॥ अत्रेच (सू० १२) "तथाद्रव्याथवेरेपुप्रत्यक्षम्" इत्यादिसूत्रचतुष्टयेन युक्तानायुञ्जानानां चयोगिनासार्वज्ञ्यसिद्धये क्रमेणध्याननिरपेक्षतत्सापेक्षचातीतानागतादिसर्वद्रव्यप्रत्यक्षसर्वगुणप्रत्यक्षचासदिग्धमेनदर्शितमतन्माह्निकेप्रागुक्तकार्याणामसत्त्वं केवललौकिकदृष्ट्यैवेतिबलादापतत्यतस्तत्रापितिरोभावएवनअर्थं स्वत. फलति ॥ नचवर्तमानमात्रद्रव्यादिगततेपात्रादितिवाच्यम् ॥ सार्वज्ञ्यभगप्रसगात् । लोकाप्रसिद्धचिरतनातीतवृत्तात कथनस्यभाविवृत्तातकथनस्यचयथार्थस्य तत्कर्तृकस्यानुपपादापाताच्च ॥ वैयासदर्शनानुगानामौपनिषदानामस्माकं कथंचिच्चद्विरोधोप्यकिंचित्करएव ॥ तिरोभावस्यैवनअर्थतामभिप्रत्य हरिणाप्युक्त–तिरोभावाभ्युपगमेभावानासैवनास्तिता लब्धक्रमेतिरोभावेनश्यतीतिप्रतीयतइति भूषणकृताऽपिसुवर्थनिर्णयेऽतीतानागतकर्मणा धात्वर्थफलाश्रयत्वसत्कार्यवादात्साधयितुमिदमुदाहारि ॥ सत्कार्यवादश्चवाक्यपदीयेऽनेकत्रस्फुट सिध्यति ॥ एतेनापिनञ्सूत्रभाष्येनिवृत्तिपद प्रागुक्तार्थंकं नत्वभावार्थकमारोपार्थकंवेतिसिद्धम् ॥ तत्सादृश्यमभावश्चतदन्यत्वतदल्पता अप्राशस्त्यविरोधश्चनञर्था षट्प्रकीर्तिताइत्यभियुक्तोक्तौ तुच्युत्पादनार्थस्तिरोभावस्यैवप्रपच । तथाहि अत्यताभावोभेदश्चतिरोभावएवेत्युक्तप्राक् तद्गतभूयोधर्माविर्भावेसति तादात्म्यतिरोभाव सादृश्यम् ॥ घटरासभयो. सादृश्याभ्यवहारात्सत्यतम् । घटोघटइवेत्यव्यवहाराद्विशेष्यदल ॥ नञ्समभिव्याहृतपदार्थगतबाहुल्यरूपैकदेशतिरोभावोऽल्पत्वम् । तद्गतोत्कर्षरूपैकदेशतिरोभावोऽप्राशस्त्यम् ॥ एकदेशनिवृत्तावपिनञ्प्रयोगोनञ्सूत्रेभाष्ये "अब्राह्मणोऽय यस्तिष्ठन्मूत्रयति अब्राह्मणोय यस्तिष्ठन्भक्षयति" इत्यादिनास्पष्टएवनिर्दिष्ट ॥ नियततद्वृत्तिताकधर्माविर्भावसमानाधिकरणस्तादात्म्यतिरोभावोविरोधइतिसक्षेप ॥ एतेनसादृश्यादीनांषण्णामार्थिकार्थत्वमेवेतिरदतोमञ्जूषादय प्रत्युक्ता ॥ तथाचसामान्यविशेषभावाद्भेद सादृश्यविरोधइतित्रिधान्योन्याभावरूप अत्यताभावोल्पत्वमप्राशस्त्यचेतित्रिधात्यताभावरूपश्चतिरोभावएवनञर्थइतिरमणीयम् ॥ यद्यप्यत्रनञर्थविषयेबहुतरवक्तव्यशक्यवचनच तथाप्यत्यतविस्तरभियाविरम्यते ॥ प्रसक्तानुप्रसक्तयाचेहकिंचिद्गौरवसपन्नमेव । तथापिसिद्धातग्रंथेषु वैशद्येननञर्थनिर्णयस्तकाप्यनुपलभात्तन्निर्णयार्थमत्रकृतलुणकलुद्धे सुधीभि क्षम्यते ॥ एवचस्वान्वयितावच्छेदकत्वादिकथनस्यकावसर ॥ यदितुतत्राभावपदतिरोभावविशेषपरमूरीक्रियेततदायत्रतादृशव्युत्पत्तिसगतिस्तत्रसासगच्छता नाम नतत्र कोपिविद्वेष ॥ तथाचास्थूलादिवाक्येषु लाघवात्पर्युदासादरकार्यदशाया प्रतीयमानस्थौल्याद्येकैकधर्मककार्यप्रतियोगिकोभेदोब्रह्मणिसर्वधर्माश्रयेकारणत्वनिर्वाहायास्तानाम ॥ अचक्षुष्कमित्यादिप्रायपाठाद्बहुव्रीह्यादेरतु बीजेवरगतच्छायासौरभादीनामिवकार्यधर्माणास्थौल्यादीनासर्वकारणेब्रह्मणितिरोभाव सिध्यतीति प्राकृतप्रपचवैलक्षण्यमेवतादृशवाक्येषुतस्यबोध्यते ननुनिर्विशेषत्व । पाषाणादौगंधादितिरोभावेपिनिगधतायास्तत्राशक्यवचनत्वादितिदिक् ॥ एवसतितसान्निषेधवाक्येष्वित्युपसहारोप्ययुक्त ॥ प्रदर्शितन्यायस्यासार्वत्रिकत्वात् ।

यद्यपितत्रविशेषेविहितिरित्याद्युक्तंतत्रोच्यते ॥ यत्रविशेषविषयकविधानमस्तितत्रवचन-
बलात्तनोविशेषेसंकोचयतातद्वरादेवन्यायविरोधरूपक्लेशसहनंचत्वत्कल्पनायामेवापतति ॥
अस्माकंतन्न्यायविषयाभावादेवसक्लेश. श्रुतिस्थस्यनञइतित्वल्लेखेपष्ठीस्थानेप्रथमापाठ्या ।
अन्यथा संकोचद्वयप्रसक्तपदाध्याहारक्लेशापत्ति. ॥ यदप्यत्रनहिंस्यादित्याद्युदाहृत्यसर्व-
शब्दस्यविशेषेलक्षणेत्युक्तंतदपिनयुक्तम् ॥ उक्तरीत्यान्यायविरोधस्याभावेनसर्वशब्देल-
क्षणाया प्रयोजनाभावात् ॥ नचैवमग्नीषोमीयपश्वाद्यालम्भस्यापिपापजनकत्वापत्तिरिति-
वाच्य ॥ सांख्यादिदर्शनरीत्येष्टापत्ते यथोक्तंसांख्यकौमुद्यांवाचस्पतिमिश्रै. (आर्या
२) "दृष्टवदानुश्रविक सह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्त" इत्यार्याव्याख्याया ॥ "अवि-
शुद्धिर्हियागस्यपशुवीजादिवधसाधनता ॥ यथाहस्मात्रभगवान्पञ्चशिखाचार्य ॥ स्वल्प -
संकरसपरिहार सप्रत्यवमर्षइति ॥ स्वल्प संकरोज्योतिष्टोमादिजन्मन प्रधानापूर्वस्य-
पशुहिंसादिजन्मनानर्थहेतुनाऽपूर्वेणसपरिहार क्रियताऽपिप्रायश्चित्तेन परिहर्तुशक्य ॥
अथप्रमादत प्रायश्चित्तमपिनाचरितप्रधानकर्मविपाकसमयेचपच्यतेतथापियावदसाव-
नर्थप्रसूतेतावत्सप्रत्यवमर्ष ॥ मृष्यतेहिपुण्यसंभारोपनीतसुखसुधामहाह्रदावगाहिन -
कुशला पापमात्रोपपादितादु खवह्निकणिका ॥ नच "नहिंस्यात्सर्वाभूतानी"ति सामान्य-
शास्त्रविशेषशास्त्रेण "अग्नीषोमीयपशुमालभते" इत्यनेनबाध्यतइतियुक्तम् ॥ विरोधा
भावात् । विरोधेहिबलीयसादुर्बलंबाध्यते ॥ नचकश्चिदस्तिविरोधोभिन्नविषयत्वात् ॥
नहिंस्यादितिनिषेधेनहिंसायाअनर्थहेतुभावोज्ञाप्यतेक्रत्वर्थत्वमपि ॥ नचानर्थहेतुत्वक्रतूप-
कारकत्वयो कश्चिद्विरोध ॥ हिंसाहिपुरुषदोषमावक्ष्यतिक्रतोश्चोपकरिष्यती"ति ॥
प्राचीनबर्हि प्रभृत्युपाख्यानेष्वपिपुराणेष्वित्थ प्रतीयते। अथमीमांसकरीत्योच्यतेचेत्तत्रापि-
तत्तदपूर्वयोर्विरोधाभावेऽपिसामान्यशास्त्रविशेषशास्त्रेणबाध्यतइतिशास्त्रमर्यादया हिंसा
दित्यनेनवैधेतरहिंसायाएवनिषेध ॥ (अ० ५ श्लो० ३२) देवान्पितॄंश्चार्चयित्वाखादन्मां
सनदुष्यति । नाद्यादविधिनामासंविधिज्ञोनापदिद्विज ॥ जग्ध्वाह्यविधिनामासंप्रेत्यतैर
द्यतेऽवश । नतादृशंभवत्येनोमृगहन्तुर्धनार्थिन ॥ यादृशंभवतिप्रेत्यवृथामांसानिखादत ।
नियुक्तस्तुयथान्याययोमांसंनात्तिमानव. ॥ सप्रेत्यपशुतांयातिसंभवानेकविंशतिम् ।
असंस्कृतान्पशून्मन्त्रैर्नाद्याद्विप्र कदाचन ॥ मन्त्रैस्तुसंस्कृतानद्याच्छाश्वतंविधिमास्थित ।
कुर्याद्घृतपशुंसङ्गेकुर्यात्पिष्टपशुंतथा । नत्वेवतुवृथाहन्तुंपशुमिच्छेत्कदाचन ॥ यावन्ति
पशुरोमाणितावत्कृत्वोहमारणम् । वृथापशुघ्न प्राप्नोतिप्रेत्यजन्मनिजन्मनि ॥ यज्ञार्थं
पशव सृष्टा स्वयमेवस्वयंभुवा । यज्ञस्यभूत्यैसर्वस्यतस्माद्यज्ञेवधोऽवध ॥ ओषध्य पशवो
वृक्षास्तिर्यञ्च पक्षिणस्तथा । यज्ञार्थंनिधनंप्राप्ता प्राप्नुवन्त्युत्सृती ॥ पुन उत्सृती उत्कृष्ट-
जन्मानि मधुपर्केचयज्ञे चपितृदैवतकर्मणि । अत्रैवपशवोहिंस्यानान्यत्रेत्यब्रवीन्मनु ।
एष्वर्थेषुपशून्हिंसन्वेदतत्त्वार्थविद्द्विज । आत्मानंचपशुंचैवगमयत्युत्तमांगतिम् । गृहे-
गुरावरण्येवानिवसन्नात्मवान्द्विज । नावेदविहितांहिंसामापद्यपिसमाचरेत् यावेदविहिता
हिंसानियतास्मिंश्चराचरे । अहिंसामेवतांविद्याद्वेदाद्धर्मोहिनिर्बभावित्यादिभिर्वचनै सर्वं
वेदतात्पर्यंप्रकटयद्भिर्मन्वादिभिर्वैधहिंसायापापजनकत्वाभावस्यबोधनाच्च ॥ एवंचसर्वा-

भूतानीतिसर्वपदेनभूतपदेनच यागीयपश्वितरजीवानांग्रहणमित्यर्थोसिद्धम् नतुसर्वशब्दस्यविशेषेलक्षणा ॥ अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गविधिवाक्यार्थज्ञानेजायमानेऽन्वयानुपपत्तितात्पर्यानुपपत्त्यादिलक्षणाबीजाभावेनतस्यावतारासंभवात् ॥ वृत्तिसंकोचेतुलक्षणाया अभावात् ॥ सर्वान्भोनयघटाननयेत्यादौविवक्षितानांकस्यचिदेवभोजनआनयनेसत्यपितत्रसर्वघटादिपदेपुलाक्षणिकत्वस्यास्वीकाराच्च ॥ नचनिषेधस्यविधिरूपतास्वीकारेन स्वीकृतेतिवाच्यम् ॥ निषेधस्यापूर्वविधित्वस्य नियमविधिरूपस्य चापिशास्त्रकारैरंगीकारात् ॥ तथाच विधिरसायनेपरिसंख्यालक्षणकथनावसरेऽप्पैयादीक्षितैरुक्तम् "ननुतत्रचान्यत्रचप्राप्तद्वयत्रैकरूपसंबंधेनप्राप्तिर्विवक्षिता ॥ अस्तिचप्रागुदाहृतेषुसर्वेषु परिसंख्योदाहरणेषुशेषत्वेनशेषित्वेनाश्रयत्वेननिमित्तत्वेनन्यायेनकेनचिदेकरूपेण संबंधेनोभयोः प्राप्तिः ॥ तथाच दीक्षितोनजुहोतीत्यत्रापूर्वविधौनातिव्याप्तिः ॥ दीक्षामध्येक्रत्वर्थहोमानांक्रतुशेषत्वेनप्राप्तिः ॥ पुरुषार्थहोमानांकालैक्येनेतिसंबंधभेदात् ॥ नवैष शौकरोतिनातिरात्रइतिनिषेधयोरुक्तलक्षणानुसारेणपरिसंख्यात्वमेवास्तु ॥ नचैवमपि "नहिंस्या" दितिनियमविधावतिव्याप्तिः ॥ पुरुषप्रतिशेषत्वेनैवभोजादानहिंसादीनांच प्राप्तिसत्वादितिवाच्यम् ॥ अत्यन्ताप्राप्तिनिवृत्तिफलकत्वस्यलक्षणेविवक्षितत्वादितिचेन्नैवम् ॥ दृष्टार्थानां कण्डूयनादीनामदृष्टार्थानांचहरिस्मरणादीनांपुरुषार्थहोमैः सहक्रतौकालैक्यसंबंधेन प्राप्तिसत्वेन "दीक्षितोनजुहोती"त्यपूर्वविधावुक्तविवक्षयाऽप्यतिव्याप्त्यनिरासात् ॥ निवृत्तावत्यन्ताप्राप्तत्वविशेषणविवक्षायांशशादिपंचकव्यतिरिक्तपंचनखभक्षणा निवृत्तेरत्यन्ताप्राप्तत्वाभावेनपंचपंचनखाभक्ष्याइतिपरिसंख्यायामव्याप्तिप्रसक्त्यातस्य विशेषणस्याविवक्षणीयतया "नहिंस्या" दितिनियमविध्यतिव्याप्त्यनिरासाच्चे"ति ॥ एवंच नहिंस्यादित्यस्य नियमविधित्वस्पष्टमेवोक्तं ॥ बलवदनिष्टाननुबंधित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वज्ञानकृतिसाध्यत्वज्ञानचलिङर्थइतिताकिंकादिमतेऽपिनत्वदिष्टसिद्धिः ॥ तैर्हिविधिविचारग्रंथेषु—"नकलञ्जभक्षये" दित्यादौ "कृतिसाध्यत्वान्वितकलञ्जभक्षणेबलवदनिष्टाननुबंधित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वाभावान्वये नकश्चिद्विरोधः ॥ कृतिसाध्यत्वस्यानिष्टजनकतावच्छेदकाघटकत्वेऽपि तद्विशिष्टविशिष्टाभावबोधात् ॥ यदिच विशेषणाभावस्यानुयोगितावच्छेदकमेवान्यत्तदेव तत्प्रयुक्तविशिष्टाभावस्यानुयोगितावच्छेदकम् ॥ एवंच बलवदनिष्टजनकत्वरूपविशेषणाभावस्यकृतिसाध्यत्वघटितधर्मानानुयोगितावच्छेदक ॥ जनकताया अवच्छेदकस्यैवतदनुयोगिताया अप्यवच्छेदकत्वादिति तादृशधर्मेतद्विशिष्टाभावयोरेकत्र द्वयमितिरीत्यैवकलञ्जभक्षणेऽन्वयबोधः ॥ अत्रच नकाचिदनुपपत्तिः ॥ एवंबलवदनिष्टाननुबंधित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वेविधिशक्त्युपगमे इष्टसाधनत्वविशिष्टस्यबलवदनिष्टाननुबंधित्वस्याशक्यत्वमादायविनिगमनाविरहस्यदुरुपह्नवत्वयापृथगेवतयोः शक्तिरितिमतेऽपिबलवदनिष्टाननुबंधित्वाभावस्यतादृशानिष्टजनकत्वरूपस्यकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वोभयविशिष्टतदेकतरविशिष्टवाकलञ्जभक्षणान्वयायेन तादृशधर्मयोः प्रत्यवायजनकतावच्छेदककुक्ष्यनिविष्टतयावाधआपाद्येत ॥ किंतु एकत्रद्वयमितिरीत्यैवतदन्वयउपेयते ॥ विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यबोधतात्पर्यस्यौत्सर्गिकत्वेऽपि अत्रागत्यातत्परित्यागात् ॥ 'वाजपेयेनयजेत''

स्यादौ प्रकारांतरसंभवात्सवाजपेयसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः केवलमेकत्रद्वयमितिरीत्यायागे-
ऽन्वयबोधः स्वीक्रियते ॥ माभूद्वाकृतिसाध्यत्वस्यतन्मतेधात्वर्थेऽन्वयस्तथापितत्रान्वित-
धात्वर्थभक्षणस्याख्यातसामान्यार्थकृतौविशेषणतयातादृशव्युत्पत्तेरपरित्यागइतिचेत् प्रत्य-
यानांसाक्षात्प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमस्याप्रामाणिकत्वेममापिकृतिसाध्यत्वाविष-
यकः कलंजभक्षणाभावइष्टसाधनमित्याकारकएवबोधउपगंतव्यः ॥ एवंचबलवदनिष्टा-
साधनतयाविध्यर्थत्वेयागपाकादिजन्यनांतरीयकश्रमस्यापिकदाचित्कस्यचिद्बलवद्द्वेषविषय-
तयाबलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वस्ययागपाकादौबाधात् यजेतपचेतेत्यादौविधेरप्रामाण्य-
प्रसंगः ॥ यदायस्यपाकादिगोचरप्रवृत्तिर्जायतेतदातत्कालीनतत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषया-
साधनत्वस्यनविध्यर्थतासंभवः; अननुगमात् । यदाकलंजभक्षणादौयः पुमान् रागात्कंठ्येन
प्रवर्ततेतदाकलंजभक्षणादेरपितत्कालीनतत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषयदुःखासाधनत्वात्तदभाव-
बाधकस्य "नकलंजंभक्षये" दितिनिषेधविधेरप्रामाण्यप्रसंगाच्चेत्यनुपपत्तिरपिसमाहिता ॥
बलवदनिष्टानुबंधित्वस्यविध्यर्थतायाएवानुपगमात् ॥ अस्तुवापापाजनकत्वंविध्यर्थस्तद-
भावएवनिषेधस्थलेननाबोध्यते ॥ तथाच "नकलंजंभक्षये"दित्यादौपापाजनकत्वाभाव-
वत्कलंजभक्षणकृतिमान्द्विजइत्यन्वयबोधः प्रथमांतपदार्थविशेष्यकः ॥ एतेन बलवद-
निष्टानुबंधित्वस्यविध्यर्थतानुपगमे "अग्नीषोमीयपशुमालभेते" त्यादौविध्यर्थबाधभयेन
"नहिंस्यात्सर्वाभूतानी"त्यादिनिषेधविधेर्वैधहिंसेतरहिंसापरत्वं कल्प्यतइतिसिद्धांत-
विरोधः ॥ वैधहिंसायानरकाजनकत्वेऽपि अग्नीषोमदेवताकपश्वालंभनादौविध्यर्थस्यकृति-
साध्यत्वस्येष्टसाधनत्वस्यबाधादित्यपिसमाहितम् ॥ पापाजनकत्वरूपविध्यर्थभयेनतादृश-
निषेधविधौसंकोचस्यानावश्यकत्वात् ॥ श्येनयागादे पापसाधनत्वेऽपि "श्येनेनाभिचरन्
यजेते" त्यादौपापासाधनत्वरूपेऽर्थेतात्पर्यानभ्युपगमान्नबाधः ॥ लौकिकविध्यविषयतथा
विधकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोरेवान्वयाभ्युपगमात् ॥ विशेष्यविशेषणभावेविनिगमना-
विरहेणकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वपापाजनकत्वेषुशक्तित्रयकल्पने यत्रयदन्वययोग्यतातत्रेतरां-
शंपरित्यज्यतस्यैवान्वयोपगमेबाधकाभावात् ॥ नच यागीयपशुघातवच्छ्येनादेरपिवैध-
हिंसात्वेन "नहिंस्या" दित्यादिनिषेधविध्यविषयतयापापसाधनताविरहेणपापासाधनत्व-
रूपविध्यर्थोऽपितत्राबाधितइतिकथंश्येनविधौतदन्वयोनोपेयत इति वाच्यं; श्येनस्यवैध-
हिंसात्वेनतादृशनिषेधविध्यविषयत्वेऽप्यभिचारतयादुरदृष्टजनकत्वस्यसर्वसमतत्वादुपपात-
कारणेऽभिचारोहीनकर्मचेतिमनुनापरिगणितत्वात् ॥ सर्वेषामभिचाराणांवैधत्वेन "न
हिंस्या" दित्यत्रवैधेतरहिंसापरत्ववदत्रवैधेतराभिचारपरत्वासंभवात् ॥ अतएव मरणोद्देशे-
नकृतोऽदृष्टद्वारकमरणानुकूलव्यापारोहिंसेतिहिंसालक्षणस्यदुरदृष्टद्वारा मरणसाधनीभूत-
श्येनादिव्यावृत्ततयानतस्यपापसाधनता अपितु तज्जन्यमरणानुकूलव्यापारांतरस्येतिनिरस्तं
अतएव श्येनजन्यपापेबलवद्द्वेषादपेक्षितवैरिवधसाधनत्वेऽपिन तत्रशिष्टानांप्रवृत्तिः ॥
यत्तुश्येनाच्चवधोवधाच्चपापमितिपापप्रयोजकत्वाज्ञानान्नतत्रप्रवृत्तिरिति तदसत्; तथासति
पापाप्रयोजकत्वस्यैवविध्यर्थतायावाच्यतयाविध्यर्थबाधस्यावश्यकत्वात् ॥ अथायोग्यतयाश्ये-
नेपापाजनकत्वान्वयानुपगमे "अग्नीषोमीयंपशुमालभेत" त्यादावप्ययोग्यतयातदन्वया-

स्वीकारेणैरोपपत्तो "नहिंस्या" दित्यादिनिषेधविधे सकोचकल्पनमयुक्तमितिचेन्न, पापाजनकत्वेवैदिकविधितात्पर्यस्यौत्सर्गिकत्वात् ॥ गत्यंतरविरहएवतत्परित्यागात् ॥ अत्रनिषेध सकोचेनैवोपपत्तौतस्यापरित्यागात् ॥ नचमुख्यार्थेऽपितात्पर्यस्यौत्सर्गिकत्वेना"ग्नीषोमीय पशुमालभेते"त्यादिविधे पापाजनकत्वपरतानुरोधेन "नहिंस्या" दित्यादौहिंसासामान्यरूपमुख्यार्थत्वत्यज्यतेनहिंस्यादित्यादेस्तादृशार्थपरत्वानुरोधेनहिंसाविधेर्वापापाजनकत्वपरित्यज्यतइत्यत्रविनिगमनाविरहइतिवाच्यम् ॥ वैधहिंसानन्यानतपापाकल्पनप्रयुक्तलाघवस्यैवनिषेधविधिसकोचकल्पनेविनिगमकत्वात् ॥ आततायिहिंसायादुरदृष्टाजनकतयासकोचस्यावश्यकत्वा "दित्यादिप्रतिपादितम् ॥ एवचसामान्येनिषेधवाक्येऽपिविशेषविधिना सकोच शास्त्रकारैरगीक्रियतइतिस्पष्टमेव । मजूषायामपि "लिङस्तुविद्यादयोऽर्था ॥ तत्रविधि प्ररणायथानिकृष्टस्यभृत्यादे प्रभुणास्वाभिलषितेप्रेरण ॥ इयमेवाज्ञा ॥ अप्रवृत्त प्रयोज्यस्यतदभिलषिताज्ञातोपायप्रवर्त्तनोपदेश ॥ "यथास्वर्गकामोयजेते" त्यादिरित्याधुक्त्वा "नकलजभक्षये" दित्यादावानिष्टसाधनत्वविध्यर्थोऽत्रैवनञ्तात्पर्यग्राह्कइति तन्न, चिकीर्षयेष्टसाधनत्वस्याप्यन्यथासिद्धे ॥ अमुकफलसाधनमिदकृतिसाध्यभवत्वितीच्छायाएवचिकीर्षात्वात् ॥ एवहिप्रवृत्तौफलविषयतानियमस्याप्युपपत्ति ॥ उपायेच्छयापितदन्यथासिद्धेश्च ॥ साचामुकसाधनपाकोजायतामित्याकारैव ॥ इच्छाया स्वजनक ज्ञानप्रकारकत्वनियमात् ॥ नचद्वारेणद्वारिणोनान्यथासिद्धि ॥ यस्यद्वारिणोमानातरेण तत्कारणतासिद्धायथायागपरश्वोस्तदन्यथाऽनुपपत्त्याचद्वारस्यापूर्वादे कल्पनतद्विषयेतद भावेऽपि अन्यत्रवदभावेमानाभावात् ॥ येषामपिचिकीर्षाव्यापारेच्छैवव्यापारेकृतेरपि निवेशात्कृतीच्छापिसातेषामपिव्यापारविषये इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वज्ञानोत्तरमेवसेतितेअन्यथासिद्धेएव ॥ किचेदतेइष्टसाधनकृतिसाध्यचनाप्यत्रदु खतस्तात्वकुर्वितिस्वारसिकलोकव्यवहारसत्त्वेनतस्यविध्यर्थतावक्तुमशक्या, पौनरुक्त्यापत्ते ॥ नचेदपौनरुक्त्यसर्वथेष्टसाधनत्वबोधनाय, तस्मादित्यस्यानन्वयापत्ते ॥ अपिचराज्ञाप्रवर्तितोऽहमित्यादिव्यवहाराप्रवर्त्तनाप्रवर्तकपुरुषनिष्ठासालिङ्गशक्येति सूत्रभाष्यादिसमत ॥ नचेष्टसाधनत्वतद्बोधोवातन्निष्ठस्तज्ज्ञापनस्यतन्निष्ठत्वेपिनतदिष्टसाधनत्व ॥ नापितच्छक्यत्वेनतत्रसमत ॥ तज्ज्ञानानुकूलव्यापारस्यमदुक्तातिरिक्तस्याभावाच्च ॥ किंचेष्टसाधनताज्ञानादिवसाध्यैष्टकत्वज्ञानादपिप्रवृत्त्यनुभवेनविनिगमनाविरहादुभयो शक्यत्वे गौरव ॥ साधनत्वमिवयोगक्षेमसाधारण साध्यत्वमप्यखडमिति नतत्पक्षेऽपिकारणतावच्छेदकगौरवम् ॥ एवकृतिसाध्यत्वज्ञानादिवमत्कृतिसाधनक पाकइतिज्ञानादपिचिकीर्षाप्रवृत्त्योर्दर्शनात्तच्छक्तावपिविनिगमनाविरह" इतिदिक् ॥ "नकलनभक्षये" दित्यादावारोपित कलजभक्षण प्रेरणाविषयइतिवाच्योऽथस्तदभाव प्रेरणाविषयइतित्वार्थोनशाब्द ॥ नन्वादोकरीत्यानञर्थेवाच्यवृत्त्या विभक्त्यर्थान्वयाभावात् ॥ तेनचप्रतियोगिन्यनिष्टसाधनत्वबोध्यते ॥ यदभावत्वेनयदभाव प्रेरणाविषयतयाबोध्यतेतत्प्रतियोगीकृत्सेष्टाधिकानिष्टसाधनमितिव्याप्तेः तद्भक्षणेप्रायश्चित्तविधयश्चतत्रतथाकल्पनेतात्पर्यग्राहकाइत्युक्त ॥ एव चैतन्मतेऽपि "नहिंस्या" दित्यादौत्वद्युत्पत्तिरलब्धप्रचारसपत्तिरितिकिंबहुना सिद्धाते-

तुतिरोहितंकलंजभक्षणंतिरोहिता सर्वभूतहिंसाप्रेरणाविषयइत्यादिर्विशेषः प्रागेवसिद्धः ॥
एतेन (यतः सउपसंहाराऽनपेक्षः यथाहिविधिवाक्येन सामान्यार्थबोधे सामान्यस्यवि-
शेषमंतरापर्यवसानाभावाद्विधिवाक्यस्य तदपेक्षत्वं तथा निषेधवाक्यस्य नास्ति उक्तविधा-
भावस्यैव तेनबोधात्) इतितत्कथनमपास्तम् ; सर्वत्रनञोक्तविधाभावस्यैवबोधनेप्रमा-
णाभावाच्च ॥ बहुत्वैकत्वनियमव्यभिचारस्यप्राग्दर्शितत्वात् ॥ शाखांतरेष्वपि "समास-
प्रत्ययविधौप्रतिषेध" इत्यादिनिषेधानां "उगिद्वर्णग्रहणवर्जं" मित्यादिप्रतिप्रसवविधायक-
वाक्यार्थमंतरापर्यवसानाभावेनतादृशविधिवाक्यसापेक्षतयातद्विषयव्यतिरिक्तविषयेषूपसं-
हारांगीकाराच्च ॥ पूर्वतंत्रे "यदाहवनीयेजुह्वतितेनसोऽस्याभीष्टःप्रीतोभवति" इतिसामा-
न्यवाक्यमनारभ्यश्रूयते । ज्योतिष्टोमेश्रूयते "पदेजुहोति वर्त्मनिजुहोती"ति । राजसूये
श्रूयते "वल्मीकवपायामुत्सृज्यजुहोती" तितथाऽन्यत्रश्रूयतेगार्हपत्ये "पत्नीसयाजानु-
होती"ति । एवमादिविशेषशास्त्रविहितैःपदादिभिःसामान्यशास्त्रविहिताहवनीयस्यबाधो
यथा दशमस्याष्टमेपादे (सू० १६) "अविशेषेणयच्छास्त्रमन्याय्यत्वाद्विकल्पस्यतत्सं-
दिग्धमाराद्विशेषशिष्टंस्यात्" इत्येकसूत्रेऽष्टमाधिकरणेसिद्धांतितस्तथातत्रैवपादेबहूनांनि-
षेधवाक्यानामपितत्तद्विधिवाक्यैकवाक्यतयानानाव्यवस्थाराद्धांतितैव ॥ यथा अग्निहोत्रे-
श्रूयते "अथोखल्वाहुरनाहुतिर्वैजर्तिलाश्चगवेधुकाश्चपयसाऽग्निहोत्रं जुहुया" दिति ॥
अत्रानाहुतिस्तिरोहितं हव्यमित्यर्थः ॥ महाभाष्यसंमतोत्तरपदार्थप्राधान्यादेकवचनोपपत्तिः
अभावेभेदवानजर्थेतु पूर्वपदार्थप्राधान्यंस्यात् । तत्राप्यभावेऽर्थेजर्तिलैरभेदान्वयोऽसंगतः ॥
भेदेऽर्थेतुविशेष्यवचनानुरोधाद्बहुवचनंस्यात् ॥ जर्तिलगवेधुकावारण्यौतिलगोधूमौ ॥
आस्तामेतत् ॥ एषोऽनाहुतिरितिनिषेधः पयोविधिबलात्पयस्तावकोऽर्थवादइति तत्रैवपादे
(सू० ७) "नचेदन्यंप्रकल्पयेत्प्रकॢप्तावर्थवादःस्यादानर्थक्यात्परसामर्थ्याच्च" इत्येकसूत्रे
चतुर्थाधिकरणेव्यवस्थापितं ॥ अन्यथाविहितप्रतिषिद्धत्वात्तृतीयाधिकरणरीत्याषोडशि-
ग्रहणवद्विकल्पआपद्येत ॥ चातुर्मास्येषुत्रैयम्बकनामकानेककपालान्पुरोडाशान्प्रकृत्यश्रूयते
"अभिघार्यानाभिघार्याइतिमीमांसतेब्रह्मवादिनः" इत्यादि ॥ अत्रेतिशब्देनमीमांसाप्रकार-
बोधकेनाभिघारणनिषेधस्याप्यर्थवादत्वं ।" "अभिघार्याएवतूष्णीमेवहोतव्य"मितिविधि-
यकात्तत्रैव (सू० ८) "पूर्वैश्चतुल्यकालत्वा"दित्येकसूत्रेपंचमाधिकरणेनिर्णीतम् ॥
तथा आधानेश्रूयते तत्रेदमप्याम्नायते "यएवंविद्वान्वारवन्तीयंगायति यएवंविद्वान्यज्ञाय-
ज्ञीयंगायति यएवंविद्वान्वामदेव्यंगायति" इति ॥ तत्रेदमाम्नायते "उपवीतावाएतस्या-
ग्नयोभवंति यस्याग्न्याधेयेब्रह्मसामानिगायति" इति ॥ उपशब्दोऽत्रसामीप्यार्थः, उपसमी-
पंक्तिगता.कालविलंबमंतरेणपरैस्त्यक्ताइत्यर्थः ॥ अनयानिंदयाब्रह्मणःसामगाननिषेधःफलति
अयंचब्रह्मणोनिषेधः पूर्वाधिकरणेऽन्यार्थवाद उद्गातुर्विहितसामगानस्तावको भविष्यतीति
प्राप्ते तत्र (सू० ९) "उपवादश्चतद्वत्" इत्यादित्रिसूत्रंषष्ठाधिकरणंप्रवृत्तम् । नब्रह्मण
उपवादः । कस्यचिदर्थवादःसंभवति । वामदेव्यादिविधीनां बहुत्वात्स्वसन्निहितार्थवाद-
स्तुततयानिराकांक्षत्वाच्च ॥ तस्मादयमुपवादोऽपि तद्वत् तृतीयाधिकरणोक्तषोडशिग्रह-
वद्विकल्पार्थः ॥ ब्रह्मणःसामगानस्यकथमपिप्राप्त्यभावात्तन्निषेधोऽसंगतोऽतोब्रह्मशब्दो-

ऽत्रयाज्ञण्याउद्गातृपर ॥ अतोविहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प ॥ अग्रे (सू० १०) "प्रतिषेधादकर्मतिचे"दिति द्वितीयसूत्रे निषेधाद्गातुरपिसामगान तत्राकर्तव्यमिति शकामनूद्य तृतीयेसमादधे (सूत्र ११) "न शब्दपूर्वत्वात्" इति ॥ गानस्यापिवेदवाक्यमूलकत्वादित्यर्थ विधिनिषेधवाक्ययोर्वेदत्वाविशेषादुभयसामञ्जस्यार्थविकल्पइ विभाव ॥ अत्र शबरस्वाम्यपि "अनुग्रातुविधि वर्जयित्वुमुपवाद" इत्याह ॥ इहनिषेधवाक्यविधिवत्वादुद्गातृपरतया पाक्षिकार्थपरतयाचोपसहृतम् ॥ "नशब्दपूर्वत्वा" दित्यनेनविधेरबाध्यत्व चोक्तम् ॥ एवप्रकृतेऽपि गुणक्रियादिग्राहकवाक्यानामबाधएवोचित ॥ तत्र गत्यतराभावाद्विकल्पादुभयसामञ्जस्यम् ॥ अत्रतुव्यासाद्युक्तविषयभेदादिरेवविशेष ॥ किच-ज्योतिष्टोमेश्रूयते "दीक्षितोन ददाति नजुहोति नपचति" इति ॥ इमेनिषेधास्तत्र सप्तमाधिकरणेचतु सूत्र ॥ तत्रसशय –किमय सर्वदानहोमपाकाना प्रतिषेध उत अक्रतुयुक्ताना अथवा क्रतुयुक्तानामपि चोदकप्राप्तानाप्रतिषेध, अथ वापर्युदासइति ॥ तत्रसूत्रत्रयेणप्रथम पक्षत्रय पूर्वपक्षतयोक्तम्, यथा (सू० १२) "दीक्षितस्यदानहोमपाकप्रतिषेधोऽविशेषात्सर्वदानहोमपाकप्रतिषेध स्या" दिति ॥ नन्सामान्यनिषेधकृदस्तु ॥ अतोदानत्वाद्यविशेषाद्यत्पुरुषार्थं यत्क्रत्वर्थं यच्चातिदेशाल्लभ्य तेषासर्वेषादानादीना प्रतिषेधइत्यर्थ ॥ (सू० १३) "अक्रतुयुक्तानावाधर्म स्यात्क्रतो प्रत्यक्षशिष्टत्वा" दिति ॥ वाशब्द पक्षव्यावर्तयति ॥ नसर्वदानादीनाप्रतिषेध ; कुत ? क्रतो प्रत्यक्षशिष्टत्वात् । प्रत्यक्षहिश्रुतौदानादीनाशासनमस्ति तस्मात्प्रत्यक्षवर्जयित्वा प्रतिषेध स्यात् ॥ क्रतोरितिपदमध्यमणिरदुभयत्रान्वेति क्रतोर्धर्मे क्रत्वर्थमुपदिष्टदानादिक कर्तव्य किंतु पुरुषार्थमतिदिष्टचेत्येवप्रतिषिध्यतइत्यर्थ ॥ (सू० १४) "तस्य वाप्यानुमानिकमविशेषात्" इति ॥ अपिवा तस्यक्रतोर्यत् आनुमानिकचोदकप्राप्त तत् प्रतिषिध्यते । आनुमानिकहि तत्प्रत्यक्ष प्रत्यक्षश्रुतश्चप्रतिषेध ॥ एवप्राप्ते सिद्धातमाह– (सू० १५) "अपितुवाक्यशेषत्वादितरपर्युदास स्यात्प्रतिषेधेविकल्प स्या"दिति ॥ तुशब्द पूर्वपक्ष निरस्याऽवधारणार्थ ॥ वाक्यशेष स्यात्प्रतिषेध । अहरहर्दद्यादित्यस्य शेषोनदीक्षितइति ॥ एवहोमपाकवाक्ययोरपि ॥ असतिपर्युदासेप्रतिषेधविकल्प स्यात् सचान्याय्यइत्युक्तम् । तस्मात्पर्युदासइति ॥ एवमिदशाबरभाष्यादिषुव्याख्यातम् ॥ अत्र न्यायमालायामाधव "नित्याग्निहोत्रदानादिकपुरुषार्थत्वेनयत्प्रत्यक्षश्रुतावुपदिष्ट ज्योतिष्टोमकालेऽपिप्राप्त यच्चातिदिष्टदानादिक तयोरुभयोर्मध्ये प्रत्यक्षोपदिष्टनिषेधस्योपदिष्टमेव सन्निहितमितिपुमर्थस्यैवात्रनिषेध ॥ नच नित्याग्निहोत्रदानादौविधिनिषेधयो प्रवृत्त्या विकल्प शक्य । भिन्नविषयत्वात्क्रत्वर्थोनिषेध क्रतुकालेतदनुष्ठानवारयति । पुरुषार्थस्तु विधि कालातरेतदनुष्ठापयति । तस्मात्पुमर्थस्यनिषेध ॥ यदिप्रतिषेधपक्षेवाक्यभेद शक्येत तर्हि पुमर्थदानादिव्यतिरिक्तक्रतुकालेऽनुष्ठेयमिति पर्युदासोऽस्तु" । इत्याह ॥ अतो नददातीत्यादिसामान्यनिषेधेऽपि दानादिविशेषाणामेव यथातत्रनिषेध सिद्धात सूत्रकृताच सएव निर्णीतस्तथाऽस्थूलादिवाक्यै सामान्यतोनिषेधेऽपि लौकिकानामेव ससिद्धातित सूत्रकृताच प्रकृतैतावत्वादि सूत्रे सएव निर्णीतइति शुभम् ॥ स्वान्वयितावच्छेदकेत्या

विरनुक्तनियमस्यप्रसङ्गस्सर्वत्रैवाङ्गीकारेस्त्वेवमाद्यधिकरणानिबाध्येरन् ॥ तस्मान्निषेधाना-
मपिसङ्कोचादिरूपास्तथातथोपसंहाराभवन्त्येव ॥ तैत्तिरीयसंहिताया द्वितीयकाण्डे (प्र० ५
अ० १) "तृतीयंब्रह्महत्यायैप्रत्यगृह्णन्त्सनिर्यासोऽभवत्तस्मान्निर्यासस्यनाद्य"मितिपूर्वं
सामान्यतयानिर्यासमात्रस्याशनप्रतिषेधोयद्यपिप्रसज्यते तथापि "ब्रह्महत्यायैह्येषवर्णो-
ऽथोखलुयएवलोहितोयोवाव्रश्चनान्निर्यैपतितस्यनाश्य । काममन्यस्ये" त्यग्रिमवाक्येन
लोहितवर्णोयाव्रश्चनाच्चनिर्गच्छति तस्यैवनिर्यासस्याशनप्रतिषेधस्तेनान्यस्यहिङ्गुकर्पूरादेर्थथे-
च्छमशनाभ्यनुज्ञानचबोध्यतइतिस्पष्टएवनिषेधस्योपसंहार स्वान्वयितावच्छेदकेत्यादिनिय-
मभङ्गश्च ॥ अतएवात्र सायनमाधवीयभाष्येऽपि "वृक्षान्निर्गत्यघनीभूतोरसोनिर्यास ।
ब्रह्महत्याया स्वरूपत्वान्निर्यासस्यस्वरूपनभोज्यभवति । अपिचपक्षान्तरमस्ति । नसर्वोपि
निर्यासोनिषिद्ध किंतु लोहितवर्ण यश्चच्छिन्नवृक्षप्रदेशान्निर्गतस्तदेवोभयनिषिद्धम् ॥
अन्यस्यतुनिर्यासस्यस्वरूपकाममाश्यमिच्छायासत्यामशितुयोग्य"मिति व्याख्यातम् ॥
ननु नञोऽशनक्रियायामन्वयोनतु निर्यासेऽतोन स्वान्वयितावच्छेदकेत्यादिनियमव्यभिचार
इतिचेत्तर्हि "नहिंस्या" दित्यत्रापि हिंसायामेव तस्यान्वयो नतुसर्पादिपदार्थेऽतस्तत्रान्याय-
व्यभिचारस्वीकृत्य तत्समाधानायलक्षणाप्रतिपादनादिरूपस्त्वत्कृथोव्याहन्येत ॥ अथहिंसा-
कर्मत्वादस्तितत्राप्यन्वय इति चेदत्रापिनिर्यासे सोस्त्विति सुस्थोनियमभङ्ग ॥ एव निषे-
धोदाहरणान्तरेष्वपिद्रष्टव्यम् ॥ यच्च तुल्यइत्यादि गौरवसह्यमित्यन्तमुक्त तत्रोदाहृतवाक्य-
मपि पूर्वतन्त्रेप्रागुक्तपादएवतृतीयाधिकरणे (सू० ६) "शिष्टात्तुप्रतिषेध स्या" दित्येक-
सूत्रेविचारितम् ॥ अत्र शबरमाधवादय । प्रथमेऽधिकरणेनशब्द पर्युदासार्थ ॥ द्विती-
यतु अर्थवादार्थं, अथकिंलक्षणक प्रतिषेध इति लक्षणमुच्यते "शिष्टात्तुप्रतिषेध स्यात्"
यथा ज्योतिष्टोमे तस्यसंस्थाविशेषेश्रूयते "अतिरात्रेषोडशिनंगृह्णाति नातिरात्रेषोडशिनं
गृह्णाती" ति ॥ तत्रनानूयाजेष्विस्यत्रेव पर्युदासोऽशक्यवचन ॥ अतिरात्रातिरिक्ताति-
रात्रइत्यन्वयायोगात् । विधेर्निर्विषयत्वापाताच्च ॥ तर्हि "नतौपशौकरोती" त्यत्रनसो-
महतिवदर्थवादोऽस्त्विति चेन्न, स्तुत्यस्तावकयोर्विधिनिषेधयोरेकविषयत्वेनव्याहतित्वाद-
वस्थ्यात् ॥ "अपशवोवान्येगोअश्वेभ्य" इत्यत्रपश्वन्तरनिषेधेन गोऽश्वविधे स्तुतिर्दृष्टा ॥
इहतु षोडशिनिषेधेनषोडशिनएवस्तुतौस्पष्टोव्याघातस्तस्मात्प्रतिषेध इति तृतीय पक्षोऽस्तु
गृह्णातीत्यत्रसंबंध ननुपरस्परविरुद्धौविधिप्रतिषेधौनसंभवत उच्यते "वचनप्रामाण्या-
त्प्रतिषेधोविधिर्वाधित्वाभविष्यति विधिरपिप्रतिषेधनान्यागतिरस्ती" ति ॥ अतोव्रीहि-
यववद्विकल्पोवचनप्रामाण्यात् ॥ तत्प्रामाण्यादेवान्यतरकल्पमादायप्रयोग इति व्याच-
क्षते ॥ एवंसति शिष्टाविधेर्विषयमवशेष्यप्रतिषेध प्रवर्त्ततेतिसूत्रार्थं सिद्ध्यति तेनधर्म-
निरूपकवाक्याना विषयमवशेष्यैवाऽस्थूलादिवाक्यानाप्रवृत्तिरुचिता ॥ पूर्वपासर्वथाबाधे
निर्विषयत्वादप्रामाण्यस्यात्तच्चायुक्त ॥ वेदत्वाविशेषात् ॥ अथापोद्यविषयसमर्पकत्वाशा-
नर्थक्यतेषामिति चेदतिरात्रवाक्यस्यापि तथात्वादेव सार्थक्यस्यादिति माऽस्तुविकल्प ॥
यदिच नातिरात्रवाक्यादपोद्यविषयबोधपूर्वक तत्प्रतिषेधावगमोऽतोऽतिरात्रवाक्यस्य
विषयसमर्पणाय नोपयोगइत्युच्येत तर्ह्यस्थूलादिवाक्यैरपि निराकाङ्क्षबोधस्य संभवादप्या-

रोपार्थं धर्मनिरूपकाणानोपयोग ॥ अत प्रमाणत्वाविशेषादुभयसामंजस्यं विषयभेदा त्कल्प्यम् ॥ ग्रहण प्रयोगासभवेन प्रकृतग्रद्विकल्पस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥ वस्तुस्वरूपे विकल्पानुपपत्ते ॥ तस्मात्तदपि तत्रैवप्रतिकूलम् ॥ यच्च (विधे सामान्यविधेरि-त्यादि उपसहारापेक्षत्वादविभाव) इत्यसमगादि,-तदप्येतावतैवदत्तोत्तरम् ॥ विधेरिवनिषेधस्याप्युपसहाराणासमूलानादर्शितत्वात् ॥ किंच सामान्यविधेरित्या-दिनोक्तविषयोऽपिननियत ॥ अन्यथाऽनारभ्यश्रुतस्य "वषट्कारेणवा स्वाहाकारेणवादेवे-भ्योऽन्नप्रदीयत" इति सामान्यविधे दविहोमे "पृथिव्यैस्वाहा अन्तरिक्षायस्वाहा वायवे स्वाहा" इतिश्रवणात्तत्परतयोपसहारेहोमान्तरेषु स्वाहाकारोनस्यात् अत पृथिव्यैस्वाहे-त्यादेर्विधित्वपक्षेऽपितथोपसहाराभावस्तत्रैवपादे दशमाधिकरणे (सू० २०-२१-२२) त्रिसूत्राद्धात्तित ॥ तस्माज्जैमिनिव्यासोक्तन्यायैरेवसर्ववैदिकवाक्यानाव्यवस्थोपपत्स्यते नतुभवादशस्ययथार्थशास्त्रार्थापरिज्ञानप्रयुक्तैकदेशिद्विव्रचनमात्रत ॥ एतेनैव एवचा स्थूलेत्यादिकनिरस्त ॥ दीक्षितोनददातीत्यादावविप्रमाणत सकोचेक्लेशत्वस्याशक्यवच-नत्वात् ॥ अन्यथाशास्त्रसिद्ध प्रतिप्रसवघटापथएवलुप्येत ॥ नातिरात्रादिवाक्यार्थेष्व-पिनक्लेशलेशोऽन्यथासूत्रकारस्तथानसिद्धान्तयेत् । वैदिकवाक्यानामक्लिष्टवास्तवार्थप्रकाश नायैव तस्यप्रवृत्ते ॥ निष्कलमितितु निषेधएवसामान्य ॥ लोकेतादशमात्रादेरदर्शना दलौकिकमात्राबोधकस्यैव "तस्यैवानदस्ये" त्यादेर्विशेषवाक्यत्वात्तेनैवनिष्कलादिवाक्या-नासकोचउचित ॥ सामान्यविशेषभावस्यस्फुटतयासमानविषयतायावक्तुमशक्यत्वात् ॥ "इन्द्रोमायाभि अशरीर" इत्यादिवाक्यानितुप्रागेवसम्यग्विचारितानीतिनकिंचिदेतत् ॥ आकारबोधकानांवाक्यसहस्राणामिन्द्रोमायाभिरित्येकनैवान्यथानयनस्याऽसभवात् व्या-ख्यातरीत्यातस्यापित्वदभिप्रेतार्थासमर्थकत्वाच्च ॥ विग्रहमायिकतायास्ततोनिश्चयेप्रत्युता शरीरमित्यादयोनिषेधामायिकशरीरादिकमेवनिषेधति नतु वास्तवमलौकिकमित्युपसहि-यताम् ॥ ज्ञेयाज्ञेयविभागेमनसैवपरिकल्प्यतत्तद्वाक्यकदम्बस्यतत्तत्परत्वकल्पनेमानाभावे "इन्द्रोमायाभि अशरीर' मित्यादे समानविषयताया एवमुवचत्वात् ॥ वस्तुतस्तु इन्द्रो मायाभिरितिवाक्येभेदप्रतीतेरेवमायाहतुकत्वबोधयति । मायाश्वितिवाक्यचप्रकृतिरूप-मायाशक्तिकत्व परस्यबोधयति। तत्रैव "देवात्मशक्ति" "पराऽस्यशक्ति" इत्याद्यभ्या-सात् ॥ अशरीरमितिकठवाक्यचपाचभौतिकशरीरप्रतिषेधकम् । तत्रैवानुपद "तस्यैष आत्माविवृणुतेतनूस्वा" मिति स्वाभाविकालौकिकतनुबोधनादित्यादि सर्वंशुद्धसिद्धप्राक् ॥ एतस्यैवेत्यत्र मात्रायाजन्यत्व नश्रूयते आसीन इत्यादौ गमनादेर्मायिकत्वच नैवोपतिष्ठत इतित्वदुक्तविशेषाकाक्षत्वमसभवि । सध्यसृष्टेरिवगमनादेर्मायामात्रत्वबोधकाधिकरणा-भावात् । ज्ञेयाज्ञेयस्वरूपविभागस्यकेवलनिर्मूलतया पुरैवदर्शितत्वाचेतिदिक् ॥ अधिकोऽ-स्थूलादिवाक्यविचार प्रहस्तवादादिपुद्रष्टव्य ॥ अत्रप्रहस्तवादस्थकिंचिदनूद्यते ॥ यथातत्र 'कश्चित्तु अस्थूलादिवाक्ये नञ क्रियान्वयाभावात्पर्युदासएवेति तेनसदृशग्रहणात्समो म शकनसमोनागेनेतश्रुत्यवराचारापिस्वीकारत्वेवफलतीतिगृथैवेयविरोधाभावश्चिंतत्वाद्-अन्यस्तु नात्रपर्युदास शक्यवचन ॥ असगमित्यत्रानन्वयात् । अचक्षुष्कमितिकमस्य-

यविरोधात् ॥ यथासंभवमुभयस्वीकारेमाय पाठविरोधाचेतिनपर्युदासस्तेद्दे ॥ नेद ध्रसग-
मित्यत्रसंगभिन्नंसंसंगसदृशस्यप्रदेशद्वयस्वरूपसंबंधस्यसंरजेन तद्रूपतावोधनेऽन्वयसंभ-
वात्स्वार्थेरूप्रत्ययस्यापिसंभवात्पर्युदासवाधाभावात् ॥ किंतु (स्कं० ८ अ० ३ श्लो० २४)
"सवैनदेवासुरमर्त्यतिर्यङ्नस्त्रीनपंढोनपुमान्नजंतु । नायगुणं कर्मनसन्नचासन्निषेधशेषोज-
यत्वादशेषः" इत्यादिपुपुराणस्थोपबृंहणेषुनिषेधशेषत्वकथनाचतदनुरोधेनात्रप्रसज्यप्रतिषेध-
स्यापिसंभवदुक्तिरूत्वाद्युक्ताविरोधाभावचितेति ॥ नन्वेवं सतिश्रुत्युक्ताणुत्वादीनामपिनि-
षेधात्रजडजीवधर्मंमात्रनिषेधइतिसिद्धम् ॥ तथाचविरोधः ॥ सचधर्मविरोधः स्वाश्रय-
भेदस्यतीति धर्मा सोपाधिके एवपर्यवसास्यतीतिचेत्,-नैतत्, ब्रह्मणिहिश्रुत्यैकसमधि-
गम्यं तत्रच "तदेजतितन्नैजतितद्दूरेतद्वंतिके ॥ आसीनोदूरंव्रजतिशयानोयातिसर्वतः ॥
अणोरणीयान्महतोमहीयान् । विश्वतश्चक्षुः । अचक्षुष्कमश्रोत्रं" मित्यादिभिर्विरुद्धना-
नाधर्मा एकस्मिन्नेवब्रह्मणि प्रतिपाद्यतइतितत्तथैवमतव्यम् ॥ नचापवादार्थं धर्मारोप
वाक्यवचनं, त्रिलिंगमकाभावात् । अपोद्यानामविरोधेविरोधेवाविशेषाभावात्सूत्रेपुंस-
विशेषनिरूपकश्रुतीनांपरस्पराविरोधचिंतनस्याप्रयोजनकत्वापाताच्च ॥ अतोविरोधएव-
नास्ति ॥ धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वात् । अंतर्यामिब्राह्मणे "यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिवी-
मतरः" इत्यादिभिस्तद्वत् स्थितरवतदत स्वापकत्वयोर्वैश्वानरविद्यायांप्रादेशमात्रत्वाभि-
विमानत्वयो श्रावणाच्च ॥ (अ० १ गा० ३६) नहिविरोधउभयं भगवत्परिगणित
गुणईश्वरेऽनवगाह्यमाहात्म्येऽर्वाचीनविकल्पवितर्कविचारप्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकलिला-
त करणविकरणदुरवग्रहवादिनांविवादानवसरः इतिश्रीभागवतषष्ठस्कंधवाक्याच्च । लोक
विरुद्धयोरप्येकप्रपंचप्रत्ययोगिकनिमित्तत्वोपादानत्वयोरेकस्मिन्नवयवशबलेश्रुतिवलेनभव-
तोऽभ्युपगमाच्च" त्यादिबहुतरंश्रीपुरुषोत्तमचरणैः प्रकटवादेप्रापंचि ॥ उक्तेश्रीभागवतगद्ये
अत करणविकरणेत्यत्रात करणाश्रयेइतिक्वचित्पाठः । शवलत्वादस्तु सकलप्रमाणैर्युक्ति-
भिश्चेद्दाधस्तादपास्त ॥ किंचस्वन्मतेविशेषानुवादोऽन्यर्थः तदनुगतवक्तोऽपि पुंस सुखे-
नास्थूलादिवाक्यार्थवोधोदयेनसहस्रावधिवाक्यैरध्यारोपस्यसर्वथा 'प्रक्षालनाद्धिपंकस्ये' ति
न्यायप्रस्तरनात् ॥ बलात्कारेस्त्वध्यारोपवाक्यवृंदवदतिरात्रादिवाक्यानि नातिरात्रवाक्यादे
प्रतिपेध्यविषयसमर्पकाणि स्युरत्तोनविकल्पसिद्धिरित्यादिबहुतरशास्त्रविप्लवप्रसंग ॥ अग्रे
वृक्षः कपिसंयोगीनमूलइत्यादिप्रतीत्याव्याप्यवृत्त्यभावाधिकरणस्यव्यापिकपिसंयोगादेर्मिथ्या-
त्वस्वपरेणकेनापिस्वीकृतत्वाभावात् ॥ (मिथ्याद्यभाविव्यिथत) इत्यादिकथनंतु केवलजल-
मथनं । यस्तुतश्च धर्मविधिनिषेधवाक्यानांविषयविभागः प्रकृतैतावत्वादिसूत्रे सयुक्तिकं
सप्रमाणं सिद्धांतितएवेतिश्रौतविशेषाणां व्याप्यवृत्त्यभावाधिकरणस्थत्वकल्पनमपि
पुष्करसलपस्वापकल्पमित्यलम् ॥ तदेवंतसर्वंसुरसिनिधायाद्दुर्मूले-तदप्यविचारितरमणीय-
मित्यादि ॥ अहिंसेति ॥ गीतापोडशाध्यायवाक्यमिदं । अत्रहिंसासामान्याभावादरे 'दान-
दमयश्चयज्ञश्चे' तिवत्पूर्वश्लोकोक्ति पीडेवत्वाऽतम्लदेकवाक्यतयावैदिकातिरिक्तहिंसाभाव
एवतत्रार्थइतिभावः ॥ स्थूलपृषतीमिति ॥ इदंवाक्यमसंदेहस्यप्रयोजनकथनेमहा-
भाष्येऽप्युदाहृतम् ॥ तादृशानदंयेति ॥ सर्वभूतोपजीव्यविविधानवृक्षदमूलत्वेदृष्टं ॥

यच्च (स्वात्यंताभावाधिकरणस्थोमिथ्ये) त्युक्तं,–त्तदेतत्पिशाचः पिशाचभापयेतिन्याये-नतदीयानद्वैतसिद्धिगौडब्रह्मानंदकृततत्त्वंद्रिकादिग्रंथान् कांश्चित्तार्किकग्रंथांश्चानुसृत्यनिरा-कुर्वंति–ननुनिषेधबोधकैरित्यादिना ॥ सिद्धसाधनतायांहेतुमाहुः–सर्वस्येति ॥ गंध-वत्यपिपाषाणादौगंधाभावभ्रमसंभवात् सर्वस्यगंधादेःस्वाश्रयपृथिव्यादिनिष्ठोभ्रमविषयो योभावस्तत्प्रतियोगित्वमस्त्येव ॥ अर्थांतरतायाइति ॥ गौतमपंचलक्षण्यांपंचमाध्याय-द्वितीयाह्निकोक्तेषु प्रतिज्ञाहान्यादिचतुर्विंशतिनिग्रहस्थानेष्वर्थांतरंनामपष्ठंनिग्रहस्थानं ॥ लक्षणंतुत्रैव (अ० ५ आ० २ सू० ७) "प्रकृतादर्थादप्रतिसंबद्धार्थमर्थांतर"मिति ॥ उदाहृतंचात्रभाष्येवात्स्यायनेन "नित्यःशब्दोऽस्पर्शत्वादितिहेतुः । हेतुर्नाम हिनोतेर्धातो-स्तुतिप्रत्ययेकृदंतपदं पदंचनामाख्यातोपसर्गनिपाताः" इत्यादितदत्रापारमार्थिकत्वरूपमि-थ्यात्वसाधनेप्रकृतेव्यावहारिकाभावप्रतियोगित्वकथनमर्थांतरम् ॥ श्रुतिप्रतिपादितस्येति ॥ स्वप्नादेर्व्यावर्तनार्थाऽर्थक्रियेति ॥ महतोमहीयस्त्वादिकंहि ब्रह्मण.श्रुतिप्रतिपादितम् ॥ "अत.समुद्रागिरयश्चसर्वे" "गामाविश्यचभूतानी"त्यादिश्रुतिस्मृत्युक्तं सर्वनियमधारणा-द्यर्थक्रियाकारित्व प्रसिद्धमेव । तत्यास्थूलादिवाक्यैर्निषेधोऽसंभवी ॥ अर्थक्रियाश्चात्रजाग्र-दवस्थाऽनुभूता.सत्यत्वनिर्वाहिका यावदर्थक्रिया ज्ञेयाः ॥ तेन असंतोऽप्यर्थकारिणइति-वाक्यात्प्रतिबिंबादीनां यथाकथंचिद्यत्किंचिदर्थक्रियाकारित्वेऽपिनक्षतिः, मायामात्रसूत्रे प्रकाशेऽप्येवमेवस्वीकृतम् ॥ एवंचजगतोऽपिश्रुतिप्रतिपाद्यत्वमर्थक्रियाकारित्वंचानुसंधेयं ॥, अबाध्यत्वरूपस्येत्यादि ॥ जगत्पारमार्थिकंनभवतीतिबाध्यत्वरूपमिथ्यात्वज्ञानं पारमा-र्थिकत्वज्ञानमंतरानसंभवति ॥ अबाध्यत्वरूपपारमार्थिकत्वस्य ज्ञानं च बाध्यत्वज्ञान-मंतरानभवतीत्यन्योन्याश्रयः ॥ विशेष्यविशेषणमिति ॥ अत्रायंसारः–(स्वात्यंताभावा-धिकरणस्थोमिथ्ये) तिस्वीकारेसोऽभावःकिंप्रमाविषयोभ्रमविषयोवा ? ॥ आद्येऽभावस्य-वास्तवत्वान्मिथ्यासत्ययोरेकाधिकरणवृत्तित्वमनुपपन्नमितिव्याघातः ॥ सत्याभावप्रतियो-गिनोऽपिस्थलांतरेसत्वापातःसर्वंमिथ्येतिप्रतिज्ञाहानिश्च ॥ नचरज्जौसर्पतदभावयोःसामा-नाधिकरण्यदर्शनात्तन्नानुपपन्नमितिशंक्यम्; रज्जौसर्पाभावाधिकरणत्वेऽपिसर्पनिरूपिता-धिकरणतायास्तत्रवक्तुमशक्यत्वात् ॥ केवलायांद्रष्टृबुद्धावेवकल्पितसर्पादे.सत्वात् ॥ रज्जौ तत्सत्वेतुभ्रांताभ्रांतै.सर्वैरेवसप्रतीयेत ॥ एकस्यैवाधेयतावच्छेदकसंबंधादरेदावयनिरूपण-तयापि तयो.सामानाधिकरण्यमशक्यवचनम् ॥ द्वितीयेप्रतियोगिनःसत्वप्रसक्तिःपुन.सा-मानाधिकरण्यानुपपत्त्याव्याहतिश्च ॥ शर्करायांकेनचिद्भ्रमान्माधुर्याभावेगृह्यमाणेऽपित-स्यांमाधुर्यस्यैवसत्वात् ॥ तदभावोऽपितस्यांचेत्सर्वैः सोऽनुभूयेत ॥ अथ प्रतियोगिनो मिथ्यात्वादेवाभावस्यापि मिथ्यात्वमितिचेद्वस्तुनो मिथ्यात्वज्ञानमभावज्ञानाधीनं अभा-वस्य तथात्वज्ञानं चवस्तुमिथ्यात्वज्ञानाधीनमित्यप्यन्योन्याश्रयः ॥ एतच्चमूलएवसम्यक्प्र-पंचेननिराकृतं प्रागुक्तग्रंथविद्भिश्चात्राधिकं दर्शितत्त्वरदिशासुखेनशक्योहमितिकिंबहुना ॥ वस्तुवस्त्वभावस्तिरोभावानतिरिक्त इति शिलादौ गंधतिरोभावसमानाधिकरणस्यापि-गंधानोकहादेरमिथ्यात्वात्वत्कल्पनमखिलंनिर्मूलं, तथापिपिशाच.पिशाचभापयेतिन्या-याद्भाववादमभ्युपेत्यमूलेसमाहितं ॥

किंचवेदेप्रपंचोमिथ्येतिकुत्रापिनोक्तं किंतु ब्रह्मैवेदंसर्वंआत्मैवेदं
सर्वं" मित्यादिनाब्रह्मरूपत्वैवसर्वस्यप्रदर्शिता साचशुद्धाद्वैतस्वी-
कारएवसंगच्छते नमिथ्यात्वस्वीकारइति ॥ यत्तु (विशेषानुवाद-
स्याभावेवायौरूपस्वनिषेधेपितस्याद्ययादाविवब्रह्मणि विशेषाणांनिषेधे-
पिप्रधानादौतेषांसिद्ध्यामिथ्यात्वाऽसिद्धेस्तदनुवादोयुक्त) इत्युक्तं,-
तन्मंदं; विशेषानुवादस्योपसंहारार्थत्वसंभवेनमिथ्यात्वसाधकत्वा-
संभवात् ईक्षत्यधिकरणंतुनप्रधानस्यकर्तृत्वाभावबोधकं तत्रप्रधान-
वाचकपदाभावात् किंतु ब्रह्मणःसर्वप्रमाणाविषयत्वस्ययतोवाचोनि-
वर्तंतइत्यादिश्रुतिप्रतिपादितत्वाद्विचारःकर्तुंनशक्यतइत्याक्षेपआह-
"ईक्षतेर्नाशब्द"मिति। नविद्यतेशब्दोयत्रेत्यशब्दंवेदांताप्रतिपाद्यंब्रह्मे-
तिनवक्तव्यं; कुतः? ईक्षतेः; 'तदैक्षतबहुस्यांप्रजायेये'त्यादिवाक्यादी-
क्षाप्रतीयते साचसर्वव्यवहारातीतोपिसृष्टिद्वाराव्यवहार्योभविष्या-
मीति ॥ एवंसति इच्छयाव्यवहार्योपिभवतीत्यादिकंभाष्यादौविस्त-
रेणप्रपंचितं ॥ तथाचेक्षत्यधिकरणमपीत्यादिकमसंगतं ॥ किंचत्व-
न्मतेविशेषनिरूपणस्यकुत्रचिन्मिथ्यात्वसाधकत्वंकुत्रचिद्बुद्धिसौक-
र्यार्थत्वंकुत्रचिल्लक्ष्यज्ञानसौकर्यार्थत्वंकचिदुपासनार्थत्वमित्यतीव
गौरवंस्यात् ॥ प्रत्यासन्नप्रतियोगिनंविहायाप्रत्यासन्नप्रतियोगिनिषे-
धोनसंभवतीतिन्यायविरोधस्तु "नहिंस्यात्सर्वाभूतानी"त्यत्रव्यभि-
चरितत्वेनतादृशन्यायएवमानाभावान्नसंभवति ॥ अप्रामाणिकन्याय-
विरोधस्याकिंचित्करत्वात् ॥ अन्यथाप्रधानस्याप्रत्यासन्नत्वेनतत्कार-
णत्वस्याप्यप्रत्यासन्नत्वात्तन्निषेधमीक्षतेर्नाशब्दमित्यधिकरणेस्वीकु-
र्वतस्तवैवन्यायविरोधःकथंनस्यात् ? ॥ अन्यथेत्यादिनानतत्ररथाइति
लौकिकरथादीनांनिषेधःस्यादथ रथानित्यादिनापारमार्थिकरथादीनां
विधानंस्यादितियदुक्तंतन्नब्रूमः--यदिश्रुतिर्लौकिकानामिवस्वाप्नानामपि
रथादीनांसत्यत्वंप्रतिपादयेत् "यथैतदात्म्यमिदंसर्वंतत्सत्यं आत्मा
स्वयमकुरुततत्सत्यमित्याचक्षत" इत्यादिनातेषांसत्यत्वंप्रतिपादयति
तदापारमार्थिकत्वंस्यात् ॥ नत्वेवंप्रतिपादयति किंतु सृष्टिमात्रं
"अविद्यया मन्यत"इतिवचनाच्चमायिकत्वमेवनपारमार्थिकत्वं ॥
अतएव"मायामात्रंतुकार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वा"दितिसूत्रंसंग-
च्छते ॥ त्वन्मतेचसर्वस्यैवप्रपंचस्यमायिकत्वेनस्वाप्नमात्रस्यमायिक-
त्वाभिधायकंमायामात्रमितिसूत्रंविरुद्धंस्यात् ॥

सहस्राक्षे यत्तुप्रत्यक्षमित्यादि क्रियेतेत्यलमित्यत भागपरिहरति—किंचवेदेप्रपच इत्यादिना सूत्रविरुद्धस्यादित्यतेन ॥ अयभाव —ऋग्वेदस्याश्वलायनसांख्यायनभेदाद्द्वे । इदानींकृष्णशुक्लतयोच्यमानयजुषोस्तैत्तिरीमैत्रायणीमानवीकाण्वीमाध्यंदिनीतिभेदात्पञ्च । सामवेदस्यराणायनीकौथुमीतिद्वे । अथर्ववेदस्यपैप्पलादीशौनकीतिद्वे । इत्येवसर्ववेदाना सकलनयैकादशैवशाखा सांप्रतप्रचलति । तासुक्वाप्येकमपिकठरवेणजगन्मिथ्यात्वग्राहक वाक्यंनोपलभ्यते । इदचशास्त्रार्थनिबधे (कारिका ८८) नास्तिश्रुतिषुतद्वार्ता दृश्यमाना सुकुत्रचिदित्यत्रस्फुटम् ॥ अत शंकराचार्यैर्व्याख्यातास्वीशावास्याद्युपनिषत्सुसर्वशिष्टसम-तत्वादसदिग्धप्रमाणभावासुतुकुतस्तादृशस्पष्टवाक्योपलभसभावनाऽपि ॥ यदिचक्वापि तत्स्यात्तर्हिसूत्रतावकभाष्यादौमिथ्यात्वसाधनावसरेऽवश्यमुदाह्रियेत । तस्माच्छाखान्तरी-यमपिमिथ्यात्ववाक्यसमूलनास्त्येव ॥ यत्तुसहस्राक्षे तदनेनेत्यादि उक्तत्वादित्यत्रमुक्ततत्तु पूर्वखडएवापास्तम् ॥ अविप्रतिपन्नरूपेणेत्युक्तिरप्यज्ञानात् । अभावस्यतिरोभावतावादे कारणादौस्वतिरोभावसमानाधिकरणस्यकार्यादेर्मिथ्यात्वानंगीकारात् । किंचस्यादप्येव यदिकठरवेणसत्यत्वबोधकानिप्रागुक्तादीनिबहूनिवाक्यानिवेदेषुनस्यु किंच "पुरुषएवेदँ सर्वं" इत्यादीनिपर सहस्रवाक्यानिसर्वस्यब्रह्माभिन्नत्वग्राहयित्वाऽद्वैतसाधयतिनतुमिथ्यात्व बोधयित्वा ॥ मिथ्यासत्ययोश्चाभेदोऽशक्यएववक्तुम् ॥ अतोपिसत्यत्वएवश्रुतितात्पर्यंनिर्णा यते ॥ किंचप्रतियोगिज्ञानाल्लिखिताऽभावबुद्धिर्नैवोज्जृम्भतइतिमहताप्रबधेनमजूषाकारा-दिभिर्बहुभिरेवव्यवस्थापित ॥ एवचत्वन्मतेस्थौल्यादिविशेषाणावास्तवानाक्वाप्यसत्वात्ख-पुष्पादिवत्तदारोपस्याप्यसभवादस्थूलादिवाक्यैस्तेषानिषेधोप्यशक्यवचन ॥ शृंगादिक चान्यत्रसदवशशीयत्वादिनाकल्प्यते । अतएवशशशृंगनास्तीत्यादौबौद्धार्थस्याभावोमजू पादौस्वीकृत ॥ रूपचतेनोऽवशब्दाविर्भूतमेववायौप्रालपिष्यते तेषुरूपस्येवप्रधानादौ

यत्तु प्रत्यक्ष क्वापि वेदे मिथ्यात्वकथन नास्तीत्युक्त तदनेनैवनिरस्तम् ॥ अधिष्ठान-निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यैव मिथ्यात्वपदार्थत्वेन मिथ्यापदेनानुक्तावपि अविप्रतिपन्नरूपेण मिथ्यात्वस्योक्तत्वात् ॥ एवच विशेषानुवादस्याभावे वायौ रूपस्य निषेधेपि तस्यान्यादाविव ब्रह्मणि विशेषाणां निषेधेपि प्रधानादौ तेषां सिद्ध्या मिथ्यात्वाऽसिद्धेस्तदनुवादोयुक्त ॥ इत्यन्यधिकरणमपि ब्रह्मणि विशेषाधारत्वे सत्येव प्रधानादौ तदभाव बोधयितुमीष्टे—तदा-हुरध्यारोपापवादाभ्यानिष्प्रपञ्चप्रपञ्च्यते इति ॥ ब्रह्मनिरूपकमहावाक्यप्रकरणे विशेषनिरूपण बुद्धिसौकर्यार्थं ॥ क्वचित्तु शब्दवाक्यप्रदर्शनपर लक्ष्यज्ञानसौकर्यार्थम् ॥ उपासनाया प्रकरणेतु तदर्थमिति किंच श्रुतिषु विशेषनिरूपणाभावे निर्विशेषवाक्यानां लौकिकविशेषनिषेधपरत्व स्यादपि सतिलौकिकविशेषद्वयस्यसमूलत्वे ॥ सतितु श्रुतिषु तन्निरूपणे नैवभवितुशक्यं ॥ प्रत्यासन्नप्रतियोगिनं विहायाऽप्रत्यासन्नप्रतियोगिनिषेधे न्यायविरोधात् ॥ अन्यथा नतन्नरथा इत्यनेनापि लौकिकरथादेरेवनिषेध स्यादथरथानित्यादिनातु पारमार्थिकरथादिप्रतिपाद्येत ॥ 'मायामात्रं' इति सूत्र श्रुतिविरुद्धंस्यात् ॥ तादृशसूत्रबलेन कथंचित्, श्रुत्यर्थस्य यथाकरणेतु इहापि महत्तैतावत्तामविसूत्रबलेन श्रुत्यर्थोऽन्यथाक्रियतस्वरम् ॥

सहस्राक्षखण्डनम्

अंतेरडाविवादन्यायाद्ब्रह्मण्येवचास्थयतत्स्वी॰
विशेषाणाममिथ्यात्वेत्वद्वैतहानिरपसिद्धांतश्च ॥ अंतेरडाविवादन्यायाद्ब्रह्मण्येवचास्थूलादिवाक्ये प्रतिषेध
कारेसर्ववाक्यसामंजस्य ॥ प्रधानादिकार्यगतविशेषाणामेतन्नब्रह्मण्यस्थूलादिवाक्ये निनिषेध
इतितुयुक्त ॥ एवंचप्रधानाद्यवृत्तिविशेषानुवादकानि "आसीनोदूरंव्रजती" त्यादीनिनिषेध
विषयातिरिक्तविषयकाणितत्तदलौकिकविशेषानेवपरस्मिन्नुपसंहरन्तीतिनिरपराधानिवह्न॰
नितानिप्रधानविप्लावनीयानि ॥ ईक्षत्यधिकरणत्यशब्दशब्देनप्रधानपरिग्रहे "तदैक्षत,
सईक्षत, सईक्षांचक्रे" इत्यादिश्रुत्युक्तमीक्षणप्रधानेप्रधानगुणोपहितगौणेचप्रमाणपुर॰
सरप्रतिषिध्यब्रह्मण्येवतत्सिद्धांतयतीतिचेतनस्यब्रह्मणएवतादृशश्रौतविशेषा स्वाभाविकाइति
तत्रसिद्ध्यति, नतुनिर्विशेषत्व । तथासत्यन्यत्रतन्निरसनपुर सरपरस्मिन्नेवतत्स्थापनेप्रक्षालना
द्धीतिन्यायेनानौचित्यस्यानपायात् ॥ ईक्षतिसूत्रेसोऽप्यर्थोऽद्वैतह्मान्यसमतइतिशास्त्रार्थ॰
निवधादितोऽवसीयते ॥ अणुभाष्यस्थमुख्यव्याख्यानमनुसृत्य वाहुमूले-ईक्षत्यधिक-
रणत्वित्यादि ॥ एतेनएवंचेत्यादिप्रपञ्चयत इतीत्यंतमपास्त ॥ यच्च (ब्रह्मणिविशेषाधारत्वे
सत्येवप्रधानादौतदभावबोधयितुमीष्ट इत्युक्त,-तन्नु युक्तम् । परतुब्रह्मण्यपिविशेषाणा
मिथ्यात्वकल्पनेतन्नसगच्छते, एकत्रारोपितविशेषाणांसत्त्वेततोऽन्यत्रतेषांनिषेद्धुमशक्य-
त्वात् ॥ आरोपाधारत्वस्यप्रधानादौयत्रकुत्रापियथाकथंचित्संभवात् । ईक्षितृत्वादीनांप्रधा॰
नादौ निषेधेनब्रह्मण्यपिमिथ्यात्वेनवास्तवतयाकाप्यविद्यमानानामारोपायोगात् । अंततो-
गत्वा निरसनीयतयाप्रधानादौप्रतिषेधपूर्वकब्रह्मण्येवतत्स्थापनार्थमधिकरणनिर्माणप्रयासेप्र-
योजनाभावाच्च ॥ अध्यारोपापवादौतुप्रागेवन्युदस्तौ ॥ श्रुतिषुपूर्वंसामान्यतयाधर्मनिषेधस्यत॰
वस्तत्रैवानुपद लोकाप्रसिद्धधर्मविशेषनिरूपणस्यचसर्वत्रोपनिषत्सुप्रायेणदर्शनेनसूत्रकृताऽपि
प्रकृतैतावत्त्वसूत्रेतथाकथनेचप्रागध्यारोपस्ततोअपवादइतिपरपक्षस्यसुतरामसिद्धेरितिदिक् ॥
यच्चनक्षनिरूपकेत्यादितदर्थमित्यत,-तन्न, एकत्रैकस्यान्यत्रान्यस्यप्रयोजनस्यमनसैवकल्पनेऽ-
प्रामाणिकगौरवानपायात् । तथाकल्पनानाप्रद्वस्तनादादिषुसुष्ठुनिराकृतत्वाच्च ॥ तथाहितत्रा॰
रभ्यत्रसर्ववेदातानाब्रह्मैकपरत्वब्रह्मरूपस्यशब्दैकगम्यत्वचभ्यासाभिप्रेतमुक्त्वोच्यते "एव
सत्युपाधिपक्षस्तदास्यात्यदिश्रुतिरुपोद्बलयेत् । तदेवतावदसंभवि । यस्माद्यतोवाचइतिश्रुतौ
नवाङ्मात्राप्राप्यत्वमुच्यते । किंतुलौकिकवागप्राप्यत्व मन सहभावोक्ते । वेदस्यापौरुषेयत्वे
ईश्वरनि श्वासत्वेवामन सहभावाभावात् । "दूतीरिवत्वमनसोऽसी" तिश्रुत्यालौकिकवाच
एवतथाकथनात् ॥ "अनृतवैवाचावदति । अनृतमनसाध्यायती" त्यादावपि तथादर्शनात्
अनिरुक्तश्रुतिविरोधाच्च ॥ इदमित्थंतयाकथितस्यनिरुक्तपदार्थत्वेन तद्भिन्नस्यानिरुक्तत्वा-
त्सर्वथाऽनुक्तत्वस्यतेनैवनिरासात् ॥ अतोनवाङ्निवृत्तिश्रुत्यातदुपोद्बलनम् ॥ किंच लौकिक-
वाचोऽप्राप्त्यैवनिवर्ततेश्रुत्योऽपिस्वशक्त्यनुसारेणैववदतीत्यौपनिषदत्वमेवसंगतंभवति, नतु
तथा, अब्रह्मपरत्वापादकत्वात् ॥ उक्तश्रुत्योर्विवादकवलितत्वेनबाधकयुक्त्यंतरविनातद
र्थानिश्चयेताभ्यामन्यासांश्रुतीनांतात्पर्यातरस्याशक्यवचनत्वात् ॥ नचतौल्यमितिवाच्य,
एवंचवृत्तेर्द्वैगुण्यात् । नचसर्वेषांवैदिकशब्दानांब्रह्मवाचकत्वाभावात् वाक्येशक्तेरनंगीकाराच्च
नवृत्तद्वैगुण्यमितिशंक्य, अग्रेऽथर्वशिखाविचारे उपपादयिष्यमाणत्वात् ॥ वाक्येशक्ते॰
वैयाकरणसिद्धांतसिद्धत्वाच्च ॥ एवंसर्वश्रुत्यविरोधाच्च ॥ अतएवसत्यज्ञानमित्यत्रलक्षणाप्य-

नुपपन्नैव, प्रमाणाभावात्। वाक्येनयावद्व्यावर्त्यज्ञानाभावात्तद्व्यावृत्तब्रह्मणोपिज्ञानाभावे वाक्यस्याबोधकताप्रसक्तेश्च ॥ लक्ष्यत्वस्यवाच्यत्वव्याप्तत्वेनप्रत्युतवाच्यत्वस्यापरिहार्यत्वाच ॥ ननुलक्ष्यत्ववाच्यत्वयोनव्याप्ति ॥ हेतोरुपहितत्वात्। लक्ष्यत्वेसधर्मकत्वस्योपाधित्वादितिचेत्,-न, तस्यतल्लक्षणानाक्रान्तत्वेनप्रकृतेऽउपाधित्वस्याशक्यवचनत्वात् ॥ नच शुद्धेब्रह्मणिलक्ष्यत्वसधर्मकत्वयोः साहचर्याभावादस्त्युपाधिलक्षणाक्रान्तत्वमितिवाच्य, साहचर्याभावस्याभ्युपगमैकशरणत्वेनप्रतिवाद्यनादरणीयत्वात्। अतस्तेनैवसधर्मकत्वस्यानुमानसम्भवात्। तत सिद्धेतस्मिस्तेनचवाच्यत्वेसत्यज्ञानादिपदानांतात्पर्यानुपपत्त्यभावाल्लक्षणायाबीजाभावेनाशक्यवचनत्वात्। लक्षणायावाशक्यसम्बन्धरूपत्वेनद्विनिष्ठत्वाद्धर्मोपप्त्याघट्टकुट्या प्रभाताच ॥ नचोक्तहेतोरप्रयोजकत्वशक्य, व्याप्ते सर्वजनीनत्वात्। यदपि किंचश्रुतिप्विरित्यादि न्यायविरोधादित्यतत्तदपितुच्छम्। विश्वतश्चक्षुरुदासीनदूरस्थजनादेर्लोकाप्रसिद्धतयाविशेषद्वैविध्यसमूलतासंशयस्यानौचित्यात्। ततएवनिषेधेपुसामान्यनिषेधेन विधिषुविशेषविधानेनचभिन्नविषयतया निषेधानाप्रसिद्धविषयनिषेधकताया प्रागेवव्यवस्थापितत्वाच (प्रत्यासन्नप्रतियोगिनविहायाऽप्रत्यासन्नप्रतियोगिनिषेधेन्यायविरोधा) दित्युक्तिस्तुसुतरामसंगता ॥ तथासतिप्रधानस्यतत्कारणत्वादेश्चाश्रौततताया केवलानुमानिकताया स्मार्ततायाश्चानेकब्रह्मसूत्रेपुकथनेनश्रुत्यर्थविचारशास्त्रेऽप्रत्यासन्नस्यतस्यनिषेधईक्षत्यादिबहुतराधिकरणेष्वसगत स्यात्॥ किंतु श्रुत्युक्ततेजोऽवन्नलक्षणाऽजायाअन्यस्ययस्यकस्यचिद्वाश्रुत्युक्तस्यनिषेधस्तेपुकल्प्यता प्रत्यासन्नत्वात्। किंच "नहिंस्यात्सर्वाभूतानी" त्यत्रापिश्रुत्युक्ततयाप्रत्यासन्नस्याग्नीषोमीयादेरेवहननस्यनिषेधोवक्तव्य । नतुलौकिकपशूनारागप्राप्तहननस्य अप्रत्यासन्नत्वात् ॥ तर्हिस्तुमायिकत्वस्योपाधित्वमितिचेत्,-ओमिति ब्रूम ॥ परस्यसत्यज्ञानादिपदलक्ष्यत्वकुतोऽवगत? ॥ नश्रुते, अप्रसिद्धत्वात्। नापिश्रुतार्थापत्ते, परिहृतत्वात्। नाप्यन्यत, लौकिकानाब्रह्मधर्मविचारेऽप्रामाण्यात् अलौकिकानामभावाच ॥ अतउक्तवाक्येलक्षणानुपपन्नैवेतिदिक्" इत्यादि ॥ एवमुपासनाप्रकरणेपुविशेषाणामुपासनाद्यर्थत्वेपितेषामवास्तवत्वश्रुत्यनभिप्रेतमेवेति प्रहस्तवादभाष्यप्रकाशादिपुविस्तरेणनिर्णीतमस्माभिरपिदिङ्मात्रेणप्रागप्रदर्शितम् ॥ एवचश्रौतपश्वालंभनमेवप्रतिपिध्ययथाकामलौकिकपशुहननमभ्यनुज्ञातमतव्यभवलीतिमहानेवोपप्लव ॥ नच विधिवाक्यवैयर्थ्यापाताह्वैवमितिवाच्यम् ॥ तर्ह्यत्रापितद्वैयर्थ्यापातात्तथावक्तुमशक्यमित्यापत्ते ॥ अत्रविधीनामध्यारोपार्थमनुवादकत्वेतत्रग्नीषोमीयालभनादिविषयोपिनहिंस्यादित्यस्य प्रतिपेध्यविषयसमर्पका प्रसञ्जनार्थमनुवादकाभविष्यति। एव "नब्राह्मणहन्यात्। नसुरापिबेत्' इत्यादावपि "ब्राह्मणोब्राह्मणमालभेत" इतिविहितहननस्यैवसौत्रामणीसुराग्रहादरवचनत्वात्प्रत्यासन्नत्वात्प्रतिषेधमन्यथाभवात् ॥ लोकेविद्यमानानामाब्राह्मणानाद्वेपादिनाहननलौकिकसुरायारागतायथाकामनानधस्याच्छ्यादभ्यनुजानातु ॥ अनयादिशाऽन्यदपि दूषणसहस्रमूह्यम्॥ यत्तुअन्यथानतत्रेत्यादिअन्यथाक्रियेतत्यतमुक्त,-तत्तु श्रुतिसूत्रार्थाज्ञानात्॥ तदयत्स्फुटयितुमापामात्रसूत्रभाष्यस्यादाकचिदक्षरशोऽर्थतश्चानुवदति तत्रब्रूम इत्यादिना॥ अथमानाय -इदद्दिवास्यबृहदारण्यकेपञ्चाध्यायेज्योतिर्ब्राह्मणाख्यतृतीयब्राह्मणे

(पृष्ठ ७५०) "तस्यवाएतस्यपुरुषस्यद्वेएवस्थानेभवतइदंचपरलोकस्थानंचसंध्यंतृतीयं
स्वप्नस्थानंतस्मिन्संध्येस्थानेतिष्ठन्नेतेउभेस्थानेपश्यतीदंचपरलोकस्थानंच" इत्युपक्रम्य "नत-
त्ररथानरथयोगानपंथानोभवंत्यथरथान् रथयोगान्पथःसृजत" इत्यादिपठ्यते ॥ एतच्चचतुर्ल-
क्षण्यां तृतीयस्यद्वितीयपादारंभेसूत्रे (१) "संध्येसृष्टिराहहि" इत्यादिचतु.सूत्र्याविचा-
रितं ॥ तत्रस्वप्नेपरलोकस्थानामेतल्लोकस्थानांचोभयेषांदर्शनसंभवात्संधौभवत्येनसंध्य-
त्वम् ॥ तत्रसृष्टेर्वास्तवत्वंसूत्रद्वयेनपूर्वपक्षीकृत्यमायामात्रादिसूत्रद्वयेनतस्याःकेवलमायि-
कत्वमेवनिर्धारितं ॥ एवंसति अन्यथानतत्रेत्यादिना यदापादितं तदिष्टापत्तितया स्वीक्रि-
यते । नतत्ररथाइत्यादिनाहिलौकिकावास्तवा रथादयएवस्वप्नेप्रतिषिध्यंते तेषामेवशीघ्रोप-
स्थितिकत्वात् ॥ नहितत्रेत्यनेनपरामृष्टेस्वप्नेस्वाप्निकानांनिषेधःशक्योवक्तुं । तदवोव्याघात
पातात् ॥ अतएवसंध्यासूत्रेश्रीमद्भाष्यकारचरणैः "नचैयमेवसृष्टिस्तत्रदृश्यते । नतत्ररथा-
इत्यादिनानिषेधात्" इतिस्पष्टमुक्तम् । अग्रेपिसर्वानुभाष्यानांनिषेधोव्याख्यासुदृश्यते ॥
तस्मादस्मन्मतमनुध्योरस्वप्नापितं ॥ ननुप्रत्यासन्नानांस्वाप्निकानांनिषेधेसत्येवतेषांमिथ्यात्वं
सिध्येत् । लौकिकानांनिषेधेतुसृज्यमानानांपारमार्थिकत्वंवाह्यसृष्टावितवापद्येत । मायि-
कत्वगमकाभावात् । तथाचसूत्रविरोधइतिचेन्मेवम् ॥ स्वाप्निकानांप्रतिषेधप्रतियोगित्वेत-
दएवतेषांमायिकत्वफलेनचसूत्रकाराभिप्रेतेसतिमायामात्रंतुनिषेधादित्येवसूत्रयेत् । लाघ-
वात्स्पष्टश्रुत्यनुग्रहाच्च ॥ ननुगुरुतराश्रुतहेत्वंतरपर्यंतमनुधावेत् ॥ हेतूकरोतितुनिषेधं
विहायकार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वं, तस्मान्नतथा ॥ नन्वेवमपिश्रुतोसृष्टिकथनादविरो-
पाद्वाप्रपंचवस्तसत्यत्वंकुतोनापद्येतेतिचेन्न ॥ वैदिकैःश्रुत्यक्षरलभ्यस्यैवमुख्यतयामंतव्य-
त्वात् ॥ अत्रहिश्रुतौसृष्टिरेवकेवलोच्यते । नतुतेषां सत्यत्वंब्रह्मात्मकत्वंवा ॥ प्रपंचस्यतु
श्वेतकेतुविद्यायां "तत्तेजोऽसृजत" इत्यादिनास्पष्टंसृष्टिमुक्त्वा "ऐतदात्म्यमिदंसर्वंतत्सत्यं"
इति तैत्तिरीयब्रह्मवल्ल्याम् "इदंसर्वमसृजत" इतिसृष्टिमुक्त्वा "तदात्मान ँ स्वयम-
कुरुत । यदिदंकिंचतत्सत्यमित्याचक्षते" इति । एवमादिषुब्रह्मात्मकत्वंसत्यत्वंचानुपद-
मुच्यते ॥ नत्वेवंप्रकृते । तस्मान्नतथा ॥ नचविहारान्यथानुपपत्त्यासत्यताशंक्याऐंद्रजालि-
कनटकल्पितैःसामाजिकानामिवमहामायावित्वाद्भगवताकल्पितैर्मायिकैरेवजीवस्याविहारो-
पपत्तेः । तथाचायं (अ० ३ पा० सू० ३) "मायामात्रंतुकार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरू-
पत्वा" दितिसिद्धांतसूत्रस्यार्थः ॥ भगवतोऽव्यामोहिकाशक्तिर्मायाप्रथमस्कंधादिषुमायां
चतदुपाश्रयांययासंमोहितोजीवइत्याद्युक्तेः ॥ संध्येसृज्यमानंसर्वंमायामात्रंमायैकोपा-
दानक तदात्मकं ॥ मात्रपदाद्रथादिनिर्माणेकाष्ठलोहादेस्तत्तन्नियतोपादानस्यव्यावृत्तिः ॥
अत्रहेतुः ॥ कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति ॥ वास्तवप्रपंचवस्तूनांस्वरूपाभिव्यक्तौ
कार्त्स्न्यंहिदेश.कालोविषयसन्निधिरिंद्रियव्यापारोबाधाभावश्चेतिबोध्यम् । स्वाप्निकवस्तूनां
तुतथात्वाभावादित्यर्थः ॥ तथाहि नात्रदेशकालयोर्नियमः ॥ अल्पकालेबहुकालस्यदूर-
देशस्थस्यचानुभवात् ॥ ज्योति.शास्त्रोक्ततत्तद्देशनियतदिनमानरात्रिमानाद्यभावात् ॥
नापिविषयसंनिधिः । अतिस्थूलानांकरिगिरिसरित्पतिप्रभृतीनांशरीरांतर्मानस्यानुपपत्तेः ॥
नापींद्रियव्यापारः, पंग्वंधबधिरादेरपिधावनदर्शनश्रवणाद्यनुभवात् ॥ जागरोत्तरंबाधश्च-

स्पष्टएवतत्रैव "सयत्तत्रकिंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेनभवती" तिश्रुतेश्च ॥ तस्मादैंद्रजालिक सर्गादिवन्मायिकं ॥ ननुतथापिश्रुतेरत्रैवमेवाभिप्रायःकथंज्ञेयइतिचेत्,-उच्यते-तत्रैव "उतेव स्त्रीभि-सहमोदमानोजक्षदुतेवापिभयानिपश्यन्" एवमादाविवशब्दभ्यासारुयादिवस्तूनां मोदजनकक्षणादिक्रियाणांचप्रतीतिमात्रत्वमवास्तवत्वंचगम्यते ॥ इवशब्दोऽत्रसंभावनार्थः जुगोपगोरूपधरामिवोर्वीम्। 'लिंपतीवतमोंऽगानी'त्यादिवत् ॥ किंच "तावाअस्यैताहिता-नामनाड्य" इतिनाडीविशेषानुपक्रम्यश्राव्यते ॥ "अथयत्रैनंघ्नंतीवजिनंतीवहस्तीवविच्छाय यतिगर्तमिवपतति ॥ यदेवजाग्रद्भयंपश्यतितदत्राविद्ययामन्यतेऽथयत्रदेवइवराजेवाहमे-वेदःँसर्वोस्मीतिमन्यते सोऽस्यपरमोलोक" इत्यादि ॥ अत्रअविद्ययामन्यतइतिमध्य-मणिवदुभयत्रस्वामिकस्यदुःखस्यसुखस्यचदर्शनेपूर्वापरवाक्योक्तेसंबध्यते तेनमायाहेतु-कत्वंप्रतीतिमात्रत्वंचस्फुटमेवसिद्धं ॥ परंदेहलीदीपवदुभयत्रव्याख्याशरणः संदिग्धइतिव-मनुक्त्वातस्यापिनिर्णायकत्वात्स्यैनानभिव्यक्तस्वरूपत्वमेवहेतुतयोक्तं ॥ देवताज्ञादिकंतु-तत्रापिसत्यमितितुमहाभारतादिप्रमाणपुरःसरंदर्शितंप्राक् ॥ तस्मान्नैतत्सूत्रबलाच्छ्रुतिरन्यथा नीयते किंतु श्रुतेर्गूढार्थएवसदेहवारणायात्रसूत्रकृतोच्यते। तवतुसर्वंमायिकं सूत्रकृतातु-स्वमस्यैवदतथात्वंसाध्यते ननुबाह्यप्रपंचस्यातत्त्वसूत्रविरोधःस्पष्टएव ॥ एवंसविशेषनि-र्विशेषश्रुतीनामपिगूढार्थःसर्वसदेहापाकरणपूर्वकंप्रकृतेतावत्त्वादिसूत्रैर्निर्णीतइतितत्रापिन-सूत्रबलाच्छ्रुतयोऽन्यथानीयंतेसूत्रार्थास्तुसक्षेपतःप्रकाशिताः पुरैव ॥ तस्मादस्माकंनकोपि-श्रुतिस्मृतिन्यायविरोधगंधोत.सकलंमंगलंनः ॥

इति पंचमः श्लोकः ॥

अग्रेच विष्णौजीवगकर्तृतादियदिनप्राप्तमित्यादिश्लोकेनजीवसंबं-धियत्कलादिकंतदेवनिष्कलमित्यादिवाक्यैर्निषिध्यतइतिहितदभ्यु-पगमस्तत्रतावत्सप्रष्टव्यःजीवमतंगतंत्वादिकं ईश्वरे नप्राप्तं वा प्राप्तं ?॥ नाद्यः; प्राप्तंहिप्रतिषिध्यतइतिन्यायात्प्रतिषेधएवनसंभवति ॥ यदि जीवस्य "सर्वंखल्विदंब्रह्मे" त्यादिवाक्यैरभेदबोधनाज्जीवगतकर्तृत्वं प्राप्तंतदातस्यनिषेधोनुपपन्नः विशिष्टतद्व्यत्तावुद्देस्तदभाववत्तावुद्धिप्र-बंधकत्वादित्यादिदोषाउद्भाविताः॥ अत्रोच्यते-"एतस्यैवानंदस्यान्या-निभूतानिमात्रामुपजीवंति ॥ आसीनोदूरंव्रजती" तिवाक्यपर्यालो-चनया "निष्कल" मित्यादिनिषेधवाक्यानांसामान्याभावबोधका-नामप्युपसंहारेणाविशेषाभावबोधकत्वमितिपूर्वमुक्तंतत्रविशेषाभाव-स्यापिविशेषनिषेधरूपस्यतत्प्राप्तिसापेक्षत्वाद्विशेषप्राप्तिरपेक्षितेतिचे दित्थं कार्ययोःकारणयोरभेदात्कार्ययोर्जडजीवयोर्धर्माअपिकारणेस्यु-रित्यागतंतःकार्यधर्माणां लोकिकन्यादीनां कारणे प्राप्तानांप्रतिषेधः क्रियते ॥ नचकार्यकारणयोरनेदे कार्यगतधर्माणांकारणेसत्वात्तन्नि-षेधोनसंभवति पूर्वोक्तप्रतिवध्यप्रतिवंधकभावानुरोधादितिवाच्यं;

सत्यमस्त्यभेदस्तथापिकार्यकारणभावकृतोभेदोपिभगवद्भिहारार्थेजातः स्वीक्रियते, अन्यथेदंकारणमिदंकार्यमितिव्यवहारोनस्यात् ॥ चैल-क्षण्यंविनाताद्दशव्यवहारासंभवात् ॥ यथा घटगतकंबुग्रीवादिमत्त्व-जलाहरणोपयोगित्वादीनां मृदिनिषेधस्तथालौकिकधर्माणांब्रह्मण्यपि निषेधे नकोपिविरोधः ॥ तद्धत्तावुद्धेस्तत्र्भाववत्तावुद्धिप्रतिबंधकत्वं तदुक्तं तदपि नसंभवति ॥ भूतलादावेकत्रघटादिनिश्चयेऽपितद्भिन्न-स्थलेतदभावबुद्धिर्जायतएव ॥ एवंएवंतत्वसामानाधिकरण्येनवह्निम-त्तानिश्चयसत्वेपि तत्सामानाधिकरण्येनतदभाववत्तावुद्धेरुत्पादस्य-दृष्टत्वात्प्रताद्दशप्रतिवध्यप्रतिबंधकभावःसंभवति किंतुतद्धर्मपर्याप्ता-वच्छेदकताकविशेष्यतानिरूपिततद्धर्मव्यापकप्रकारीभूतपदार्थप्रति-योगिकतत्संबंधावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयस्तद्धर्मा-वच्छिन्नतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रकारतानिरूपिततद्ध-र्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिबुद्धिंप्रति प्रतिबंधकः सचनप्रकृतेस्तीति ॥ केचित्तु प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यारोपोभावप्रत्ययहेतुः॥ अतएव संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावएव संसर्गाभावउच्यते। तथाच जीवब्रह्मणोरभेदेजीवगतधर्माणांब्रह्मणिप्राप्तिरूपआरोपोऽभाव-रूपनिषेधोपयोग्येवेतिनकाचिदनुपपत्तिरित्याहुः ॥ यत्तु (अन्यथानेति नेतीतिवाक्यैर्लौकिकजगतस्तत्रनिषेधेयतोवाइत्यादिवाक्यैरानंदमय-स्यजगतःस्वीकारस्तत्रत्वन्मतेस्यात्) दित्यादिप्रलपितं,—तदपिपरमता-ज्ञानमूलकत्वात्तुच्छं, नहिनेतिनेतीतिवाक्यैर्लौकिकजगतोनिषेधः-परैरभ्युपगतस्तथाहिवृहदारण्यकेमूर्तामूर्तब्राह्मणे"द्वेवावब्रह्मणोरूपे" इत्युपक्रम्याधिदैवताध्यात्ममभेदेनत्रैधपंचभूतान्युक्त्वा "अथातआ-देशोनेतिनेती" तिनिषेधमाह—तत्रकिंद्वौनञौप्रकृतमर्थगमयतइति रूप-स्थापनमात्रंद्वयोःक्रियते किंवा वीप्सयासर्वंपूर्वोक्तंनिषेधति उत द्वितीयोवा-द्वयमेवनिषेधति अथवा पूर्वप्रतिषेधोभूतराशिंनिषेधति "नह्यस्मादि-सनाराशिमित्यादिशंकायांश्रुतिःस्वयमेवविवृणोति— "नह्यस्मादि-तिनेत्यन्यत्परमस्ती"ति ॥ अत्रव्याख्येयेवाक्ये अथशब्दःप्रक्रम-भेदकः। अतइतिहेतोपंचमीत्यब्लोपेवा उक्तंरूपद्वयंहेतूकृत्यआदेशः ताभ्यांकार्याभ्यांरूपाभ्यांशाप्यस्यब्रह्मणउपदेशः॥ नेतिनेतीतिपूर्वइति-शब्दःप्रकारवाची। तथाचसमवायित्वाद्ब्रह्मपंचभूतानिभवति इतिन एवमप्रकारकनेत्यर्थः ॥ तदेतद्व्याख्यानेनसाधयतिनह्येतस्मादित्यनेन नभवत्येवब्रह्मताद्दशं ॥ इत्युक्तोयमर्थः। युक्तत्वेहेतुः-एतस्मादिति।

यत एतस्माज्जातंतत् ॥ नहिकार्यकारणयोरेक प्रकारःसंभवति अतो व्याख्यानात्प्रथमेननेतीत्यनेनप्रकारनिषेधोपसंहारः॥ द्वितीयंनेतीति व्याख्याति— अन्यत्परमस्तीतिभिन्नप्रकारत्वेपिनतुसमवायित्वमात्रं किंत्वन्यत्परमस्ति ॥ तथाच द्वितीयेननेतीत्यनेन एतावत्तानिषेधोपसंहारः॥ तथाचात्रनसर्वनिषेधोनापिरूपद्वयनिषेधः यदिसर्वस्यैव जगतोनिषेध.स्यात्तद्व्युत्पादनपूर्वकप्रतिपादनंव्यर्थंस्यात् ॥ अतः प्रकारैतावत्तयोरेवनिषेध. ॥ एवचनेतिनेतीतिवाक्यैर्जगतोनिषेधे यतो वाइत्यादिना आनदमयस्यजगत.स्वीकारापत्तिरित्यादिप्रलापस्य कोऽवसरः॥

सहस्राक्षेविष्णौजीवगकर्तृतादीतिपद्यश्लोकमिदानीमुक्तन्यायमित्यादिनासर्वात्मेतीत्यं तेनव्याख्यानेनसहित ॥ अग्रेचविष्णावित्यादिना अवसरएवनास्तीत्यतेन खडयिष्यंतः प्रथम इदानीमित्यादितव्याख्यावतारइत्यत्रभागपरिहरति—अग्रेचेत्यादिनाकोवसरइत्यतेन ॥ अत्रेदहेय—प्रथममसदनुवादोऽस्मन्मताज्ञानात् अस्माभिर्हिडसबधिकलायानिष्कलवाक्ये नप्रतिषेधस्यागीकारेपिजीवसबधिगतृत्वस्यासीनपदेन प्रतिषेधोनस्वीक्रियते ॥ किंत्वासन दूरव्रजनयोर्युगपदेकस्मिन्विरुद्धयोरपिविचित्रशक्तिमत्यलौकिकेब्रह्मणिसदासत्वमात्रतेनक ठवाक्येनबोध्यते ॥ जडसबधिकलातुस्वाधारन्यूनत्वापादिका ॥ काष्टपाषाणादे कस्मिश्चिदशेपृथग्भूतेऽवयविनितावदवान्यूनतादर्शनात् ॥ नवथाब्रह्मणिवह्नशोद्गमेप्यन्योन्याभावात् ॥ अतएवसूत्रकृताद्वितीयस्यप्रथमेकार्यकारणभावविचारे (सू. २६) "कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपोवा" इतिपरिणामवादे "निष्कलंनिष्क्रियं, दिव्योह्यमूर्त" इत्यादिरूपस्यैवशब्दस्यकोपमप्याशक्य (सू २७।२८) "श्रुतेस्तुशब्दमूलत्वात् ॥ आत्मनिचैवविचित्राश्चहि" इतिवेदैकवेद्यत्वाद्विचित्रशक्तिकत्वाच्चब्रह्मण समाहित ॥ तेनशब्दबोधितविभागादिकंननिष्कलमित्यादिनिषेधस्यविषय अपितु, लोकेजडादिपुदृष्टमेव तत्तस्यविषयइतिसिध्यति ॥ तस्मादस्माकमसमतमनूद्यते ॥ अतोजीववत्कर्तृत्वपरस्यनिरस्तइत्यत्र "नतस्यकार्य"मित्याद्युदाहार्य ॥ यच्चतत्रतावदित्यादिनिषेधासभवादित्यत,— तन्न' अप्राप्तस्यापितात्र.प्रतिषेधादर्शनात् ॥ यथा "नपृथिव्यामग्निश्चेतव्योनातरिक्षेनदिवि" इत्यादय ॥ अतएवजैमिनिनाप्रथमस्यद्वितीये (सू ५) अभागिप्रतिषेधमुक्त्वा (सू १८) "अत्ययोर्यथोक्त" इत्यप्रसक्तप्रतिषेध स्वीकृत ॥ अत्ययोरभागिप्रतिषेधानित्यसयोगयोरित्यथ ॥ स्पष्टचेदतत्रशाबरभाष्ये—"असतिप्रसगेप्रतिषेधोनित्यानुवाद" इति ॥ अथसिद्धातरीत्यादेवार्दीनामपिव्यासेनकर्माधिकारस्य (अ० १ पा० ३ सू० २६) "तदुपर्यपी"त्यादिनास्वीकारात् तेषा प्राप्तस्यचयनस्यायप्रतिषेधइत्यस्मदाचार्यकृतपूर्वमीमासाभाष्यानुरोधादुच्येत तदापिप्रकृतेनदोष, प्राप्ते सत्त्वात् ॥ तथाहिलोकेऽवगतसामर्थ्य शब्दोवेदेपिबोधकइतिभट्टवार्तिकानुसरणेलोकेगृहीतशक्तिकानामेवशब्दानावेदेप्यर्थबोध जनकत्वदर्शनेननिषेधाभावेसतिवेदेनबोध्यमानपरस्यकर्तृत्वादिकमपिवस्तुवतरसमवधान.

जीवेतथैवदर्शनात् ॥ अतःप्राप्तानामेवजडजीवधर्माणां-
सापेक्षंपरिच्छिन्नमेवावधार्येत "अस्थूलमनणु नतस्यकार्यं" इत्यादि-
लौकिकार्थेसंभवच्छक्तिकानेवशब्दानुदायप्रतिषेधः वश्चक्षुश्चाल्पणीयस्त्वातिमही-
नाकृचः ॥ तेनालौकिकानामप्रतिपिध्यमानानांसर्वकर्तृत्वविश्वतश्चक्षुष्ट्वाल्पणीयस्त्वातिमही-
यस्त्वादीनांनहानिः ॥ प्रसक्तंहिप्रतिषिध्यतइतिन्यायेप्रसक्तंप्रसंजनार्हमिहमंजूषाकारादयो-
व्याचक्षते ॥ ननु सर्वंखल्वित्यादिवाक्यैरभेदस्यावबोधनेनजडजीवधर्माअपिब्रह्मधर्मायब्र-
रूपाएव ॥ अतोविशिष्टतद्वत्ताबुद्धेस्तदभाववत्ताबुद्धिप्रतिबंधकत्वात्कथंनिषेधइतिचेत्-
सत्यं; कार्यधर्माअपि ब्रह्मधर्माएवपुण्यादिगंधाइवभूगंधाः ॥ स्पष्टंचेदं (अ० २ पा० ३ सू०
४१) "परात्तुतच्छ्रुतेः" इत्यधिकरणेब्रह्मगतकर्तृत्वस्यांशएवजीवेऽनुवृत्तइति तथापिब्रह्म-
साधारणधर्माअपरिच्छिन्नानिरस्तसाम्यातिशयाजडजीवयोर्नसंतीति तेषामसाधारण्यस्था-
पनायलौकिकानांप्रतिषेधःसंगतः ॥ सचब्रह्मधर्मेषुतावन्मात्रत्वंनिराकर्तुमेवप्रवृत्तोनतुकार्य-
धर्माणांसर्वथाब्रह्मावृत्तित्वंब्रह्मभिन्नत्वंवासाधयितुं ॥ यथासप्तमस्कंधाष्टमाध्याये (श्लो०
१८) 'अदृश्यतात्यद्भुतरूपमुद्वहन्मध्येसभायांनमृगंनमानुषम्' इतिमृगत्वमानुषत्वयोः
प्रतिषेधःअग्रे हिरण्यकशिपुनाकृतो (श्लो० १९, "नायंमृगोनापिनरः" इतितयोःप्रतिषेध-
श्चान्यतरमात्रत्वमपाकर्तुमेवनतुसर्वथातत्रतदभावंबोधयितुं ॥ विचित्रमहोकिमेतन्नृमृगेन्द्र-
रूपमित्याद्यग्रिमग्रंथावरोधात् किंतुलोकेनियतव्यधिकरणतयाविरुद्धयोरपितयोस्तस्मिन्रूपे
समावेशोदर्शितः ॥ तद्वन्नशुक्लेणनचार्द्रेणेत्यादिवचलोकेव्यधिकरणतयानिश्चितानामपि-
सर्वधर्माणांब्रह्मणिसामानाधिकरण्यमस्थूलमित्यादिनिषेधाविषयगोचरः ॥ एतेनापितदोष-

विष्णौ जीचगकर्तृतादि यदि नप्राप्तं निषेध्य कथं
प्राप्तं चेत्प्रतिबन्धतोन तदसत्ताधीनं योगान्तरैः ॥
सर्वैरेव हरौ यतस्तव जगद्योगैः समस्तात्मनि
आविर्भावनिषेधने क्व सनचेत्सर्वात्मसर्वाश्रये ॥ ६ ॥

इदानीमुक्त्यायमनाश्रित्याऽपि निर्विशेषश्रुत्यादेर्युक्त्यन्तरेण तदुक्तार्थपरत्वं खण्ड-
यति—विष्णाविति ॥ जीवादिसबन्धि यद्गन्तृत्वकलादिकं तदेवाशीनोदूरंव्रजतिनिष्कलमित्यादा-
वासीनादिपदैर्निषिध्यते इतिहि तदभ्युपगमस्तत्र तावत्सप्रष्टव्यः किमिदंजीवादिगतगन्तृत्वा-
दिकम्, ईश्वरे न प्राप्तम् उतप्राप्तं नाद्य इत्याह—यदिनप्राप्तमिति ॥ प्रसक्तंहिप्रतिषिध्यतेइति
न्यायादितिभावः ॥ जीवेत्युपलक्षणं जडस्यापि ॥ ननुसर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिभिः सर्वाभेदबो-
धकैर्वाक्यैर्जगदिव तदन्त पातिजीवादिसबन्धिगन्तृत्वादिकमपि प्राप्तमेवेतिकुतोनेत्युच्यते
इति द्वितीयपक्षमाशङ्क्याह—प्राप्तंचेदिति ॥ प्रतिबन्धतइति ॥ विशिष्टतद्वत्ताबुद्धेरतदभाव-
वत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकत्वात्सर्वंखल्विति सर्वशब्देन विशिष्य तत्तद्धर्मोपादानेनाऽभेदबोधने
तन्निषेधासम्भवात् ॥ अन्यथा नेतिनेतीतिवाक्यैर्लौकिकजगतस्तत्र निषेधे यतोवाइत्यादिवा-
क्यैरानन्दमयस्यजगतः स्वीकारस्तत्र त्वन्मते स्यात् ॥ द्विविधवाक्यबलेन गन्तृत्वादेरिव
जगतोऽपि द्वैविध्यसम्भवात् ॥ ओमितिचेत् लौकिकजगतःकिमुपादानं ॥ ब्रह्मैवेतिचेत्तन्निषे-
धानुपपत्तिरतएवनजगद्विषयेद्वैविध्यकल्पनेति चेद्गन्तृत्वादिषुजीवधर्मेषुतन्न्यायावतारः ॥

पूर्वश्लोकोक्तसर्वत्रनञ स्वान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधकत्वपुनर॰ पास्त्ववेदितव्य ॥ फेननृसिहादावार्द्रत्वशुष्कत्वनरत्वमृगत्वादे सामान्याभावस्याशक्यवचन॰ त्वात् ॥ अतएवगजेन्द्रस्तवादौनग्लीनपढइत्यादिनातत्तन्मात्रप्रतिषिध्यनिषेधदोपस्यादोष रूपत्वमुक्तमित्यादिप्रागेवप्रापचि ॥ अत कार्यरूपैकाशावच्छेदेनकार्यधर्माणामपिब्रह्मण्येव सत्वेनेतेषामपिब्रह्मरूपत्वेचनकोपिशकाशकाश ॥ नाप्युक्तप्रतिवधत प्रतिपेधासभव , अग्रावच्छेदेनकपिसयोगवत्ताबुद्धेर्मूलाद्यवच्छेदेनतदभाववत्ताबुद्धिप्रतिप्रतिवधकत्वाभा॰ वात् । इमेपरमाणवोनशतनसहस्रकित्वसख्यातादित्यादिप्रतिपेधदर्शनाच ॥ एवसिद्धात॰ समतोवृद्धिह्रासभाक्त्वप्रकृतैतावत्त्वोभयव्यपदेशादिसूत्रसिद्धस्तदविरोधप्रकारउक्त ॥ कार्यधर्माणाब्रह्म धर्मात्वादेवबृहदारण्यके (अ० ६ ब्रा० ३ पृ० ८१६) "एत स्यैवानदस्यान्यानि भूतानिमात्रामुपनीवति" इत्यादिश्रुतय सगच्छते ॥ मूलेतुमध्यमा॰ धिकारिवोधनार्थकदेशिसमतपचसूत्रीसिद्धजडनीवधर्मयो सर्वथा ब्रह्मण्यसत्वपक्षमपि एकीकृत्यपरोक्तपरिहरति-इत्थमित्यादिना ॥ यथाघटगतेतितरसस्थानविशिष्टायाम्दद॰ एवतेधर्माइतिमृत्सामान्यसाधारणधर्मत्वाभावादेवमृदितन्निपेधइति भाव ॥ तद्धर्मपर्या॰ सेत्यादि ॥ यथापृथिवीसमवायेनगधवतीति निश्चय सासमवायेनगधाभाववतीतिबुद्धेः प्रतिबधक ॥ अत्रपृथिवीत्वधर्मपर्याप्तावच्छेदकताका या पृथिवीनिष्ठाविशेष्यतातन्निरू॰ पितापृथिवीत्वव्यापक प्रकारीभूतोगधपदार्थ प्रतियोगीयस्सिस्तादृशेनसमवायसबधेनाव॰ च्छिन्ना या गधत्वावच्छिन्नप्रकारतातच्छालीपृथ्वीसमवायेनगधवतीति निश्चयउक्तविधा॰ भावप्रतिबधक । पदकृत्यतुप्रासगिकविस्तरभियानचिन्त्यते ॥ केचित्विति । नव्यामजूषाका॰ रादय ॥ अब्राह्मणइत्यादौयथाब्राह्मण्यारोपस्तद्भावप्रत्ययहेतु ॥ नेदरजतमित्यादौच रजतारोपस्तद्धेतुरित्याद्युदाहार्यम् ॥ यत्तु अन्यथेत्यादिन्यायारतारइत्यत तदप्येतेनैवनिर॰ स्तम् ॥ नेतिनेतीतिवाक्यस्यप्रागुक्तार्थपरतयाजगन्निपेधकत्वाभावेनलौकिकालौकिकाधर्म॰ वत् जगतोद्वैविध्यतोवाइत्यादिव्याख्यानिर्वाहाथनस्वीकार्य ॥ धर्मभेदस्तु विधिनिपेध॰ वाक्यसहस्राविरोधायसूत्रकृतैवप्रकृतैतावत्त्वमित्यादौसिद्धातिन अतोनतत्थायावत्वार॰ शक्य ॥ किंच कदाचित्सर्वमात्मैव भवतीहजनार्दन' इत्यादावानदतिरोभावादिरहितो॰ ऽलौकिकीलीलास्वगाप्यस्वामिरुरीक्रियते परलौकिकस्यप्युपादानत्वहैव । निषेधोपपत्तिस्तू॰ क्तदिशैव अतोऽस्मन्मतमज्ञात्वाऽनेकधोक्ति प्रलापएव ॥ तदेतदाहु —यत्तुअन्यथेत्या॰ दिना ॥ अत्र (अ० ३ पा० २ सू० १७) 'दर्शयतिचाथो अपिस्मर्यते" इतिसूत्रस्थ भाष्यप्रकाशचारव्याहु —बृहदारण्यकइत्यादि ॥ इदचप्रायेणव्याख्यातचरम् ॥

यदपि (येनसंबधेन हरौ जडजीवधर्मानिषिध्यतेससंबधश्चेद्धरौ - नास्ति, तर्हिसर्वात्मत्वहानि) रित्यादिरुक्त,-तदपि नसाधीय , कारणात्मकत्वेनकारणधर्मा कार्यभवत्येव ॥ कारणस्यकार्यात्मकत्व कार्यानुवृत्तत्वचसर्वैः स्वीक्रियते ॥ नपुन कार्यस्यकारणात्मत्व तस्य व्यावृत्तत्वात् ॥ अत कार्यधर्मानकारणआपादयितुशक्या. ॥

अन्यथा यथा ब्रह्मसत्ताघटादिपुस्वीक्रियतएवंघटगतमिथ्यात्वमपि ब्रह्मणित्वन्मतेकथंन स्यात्? ॥ यदपि (नहिघटसंयोगवतिभूतले- संयोगेन घटोन भवति नवा तत्रसंयोगेन घटोनास्तीतिप्रमाभवति) इत्याद्युक्तं तदपि तदास्यात् ॥ यदि तत्संबंधवत्ताबुद्धेस्तत्संबंधावच्छि- न्नप्रतियोगिताकतदभाववत्ताबुद्धिविरोधित्वंनियमतःस्यात् ॥ तदेव नसंभवतिः आकाशसंयोगस्यभूतलादौसत्वेपितदभावस्यतत्रविद्यमा- नत्वादन्यथातस्यकेवलान्वयित्वंनस्यात् ॥ तथाच तत्संबंधवत्ताबुद्धि- सत्वेपितत्संबंधावच्छिन्नतदभाववत्ताबुद्ध्युत्पादेनतादृशनियमोप्रामा- णिकएवेत्यवधेयं ॥ (ननु जीवधर्माःसंत्येव हरौ तेषामाविर्भावस्तत्र निषिध्यत) इत्यादिकंत्वनभ्युपगमपरास्तं ॥ जीवधर्माब्रह्मण्यसाभि- व्यक्तिभ्युपगम्यंते मुख्यसिद्धांतरीत्यातत्रकार्यधर्माणामभ्युपगमेपितदुक्त- दोषस्यावसरएवनास्ति ॥

सहस्राक्षेननुजीवेत्यादिंसर्वारमेतीत्यंतंभागंदूषयंति—यदपियेनेत्यादिनाअवसरएवना- स्तीत्यंतेन । कारणात्मत्वमिति । निःशेषस्यकारणरूपत्वम् ॥ कारणाभेदस्तुत्त्वत्रास्त्येव ॥ भूतलेघटादेरिवा- त्तदभावस्येति ॥ संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याकाशभावस्य ॥ भूतलादिनिरूपिताधेयत्वे ॥ काशस्यसंयोगेनसत्वंनप्रतीयतइतिभावः । अन्यथेति आकाशस्यभूतलादिनिरूपिताधेयत्वे ॥ तस्य आकाशस्य । इतरत्सुगमं ॥ एतत्सर्वंपंचसूत्रीदर्शितमतंभेदाभेदपक्षंचपुरस्कृत्ययक्ष- बलिन्यायाभ्युपायादुक्तम् ॥ (अ० २ पा० २ सू० १९) "अंबुव" दित्याद्यधिकर- णसिद्धेमुख्यसिद्धांतेतुशंकैवानवकाशा ॥ तथाहिननुजीवेत्यादिकंनिषेधादित्यंतंत्वसगतंपटा- द्युपादानस्यतंत्वादेर्धर्मित्वेपिपटादिसमवेतरूपनिष्ठधर्मतानिरूपितधर्मितायास्तत्राभावात्, धर्मधर्मिभावेनपटरूपादेस्तंत्वादिपुनिषेधेपिपारंपरिकोपादानतायानिषेद्धुमशक्यत्वात् ॥ किंच, ननुजीवेत्यादिनोक्तमस्माभिस्तुनैवोच्यतइतिकिमनेन ॥ स्वयैवब्रह्मणिविशेषणांधर्म- धर्मिभावेननिषेधोविशेषनिरूपितमप्याधिष्ठानोपादानत्वंतत्रैवसमर्थनीयमितिचिंत्यतां ॥ ब्रह्मणिविशेषणानिषेधेपिकिमप्रासानामुतप्रासानां? आद्येत्वदुक्तदोषः। द्वितीयेनिषेधासंभव इत्यादित्वन्मतेप्यूह्यम् ॥ यश्चपरिहार.क्रियतेसोस्मन्मतेपिप्राय.समगच्छेतेतियत्रोभयोःसमो दोषइतिन्यायावतारः ॥ अथभवताकथमुच्यतइतिचेत्—इत्थं; ब्रह्मणएवैजनादयोजीवे वनेजनादयोजडेपुचेतरधर्मतिरोभावपुरःसरमनुवृत्ताइतितत्तत्कार्येपुतत्तद्धर्ममात्रदर्शनात् लोकेनियतव्यःधिकरणतयागृह्यमाणाभगवदिच्छयापरिच्छिन्नास्तेतेधर्मास्तत्तत्कार्यासाधारण- धर्मतयाव्यवह्रियंते ॥ भगवतितुतएवापरिच्छिन्नाःस्वाभाविकावस्तुसामर्थ्यादविरोधेन निषिध्यन्ते

ननु जीवधर्माउपादानोपादे भावेनेश्वरे सन्ति धर्मिधर्मभावेन तन निषिध्यन्ते तत्राह—नयोगान्तरैरिति ॥ उपादानस्यापि धर्मित्वेन निषेधे उपादानतयाऽपि निषेधात् ॥ किञ्च येन संबन्धेन निषिध्यन्ते ससबन्धश्चेदरी नास्ति तर्हि सर्वारमत्वहानिर्यद्यस्ति तर्हि तेन निषेधानुपपत्तिरते संबन्धेन जगतस्तत्रसत्वात् ॥ नहि घटसंयोगवति भूतले संयोगेन

समानाधिकरणाः "तदेजतितन्नेजति । सर्वकामःसर्वगंधःसर्वरस" इतिवेदादिवर्णिताःसंति ॥ एतदेवब्रह्मणोविरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वंनाम ॥ अतःकार्यधर्माअपिवस्तुतोनाब्रह्मधर्माब्रह्मभिन्नावा? ॥ तेषांप्रतिषेधस्तुकार्येष्विवतन्मात्रपरिच्छिन्नधर्मकत्वंब्रह्मणिवारयितुमितिकार्यधर्माब्रह्मासाधारणधर्माभवंति ॥ तेननायंमृगोनापिनरोनशुष्केणनचार्द्रेणेत्यादिवत्सर्वधर्माश्रयत्वासिद्धिरित्युक्तंप्राक् ॥ यथाच नेमेपंचाशत्नशतंकिंतुसहस्रमित्यादौपंचाशत्त्वादयः पंचाशदादिपुपर्याप्तिसंबंधेनविद्यमानास्तेनैवसंबंधेनसहस्रेप्रतिषिध्यंते ॥ तथाकार्यधर्माः कार्येषुब्रह्मांशभूतेषुपर्याप्तिसंबंधेनासाधारणधर्मतयाविद्यमानाब्रह्मणितेनैव संबंधेनतदसाधारणधर्मत्वेनचप्रतिषिध्यंतइतिनिगर्वःससंबंधोपिब्रह्मानतिरिक्तःपरंसंबंधत्वेनकार्येष्वेवानुभूयते उक्तदृष्टांतवत् ॥ अतोनसार्वात्म्यहानिः ॥ एतेनकिंचयेनेत्यादि तत्रसत्वादित्यंतमपास्तं ॥ अग्रावच्छेदेनकपिसंयोगवत्यपिवृक्षेमूलावच्छेदेनसंयोगेनकपिनास्तीतिप्रमवातोनहिघटेत्यादिकमप्यकिंचित्करम् ॥ तार्किकवत्समवायंतुनवयंस्वीकुर्मः। ततःसमवायांगीकर्तृमतइत्यादिप्रलापमात्रं, तच्छब्दद्वयाभावादर्थसंगत्यसंभवाच ॥ किंच कार्याविर्भावांगीकारात्कार्येषुकार्यासाधारणधर्माविर्भावःशक्यवचनः ॥ तत्रैवासाधारणधर्मत्वेनतेषांप्रतीतेः ॥ यद्यपिसर्वाश्रयत्वात्तत्तद्धर्माविर्भावस्यापितत्तत्कार्यरूपोभगवानेवाश्रयस्तथापिकारणभूतेसकलेब्रह्मस्वरूपेतदनाविर्भावात्तस्मिँस्तद्धर्मनिषेधोजाघटीति ॥ नृसिंहेमृगत्वादेरसार्वत्रिकत्वेनतत्रनायंमृगइत्यादिवन्निषेधवत् ॥ एतेननन्वित्यादिइतिभावइत्यंतंनिराकृतं ॥ किंचजीवगतयावद्धर्माणांब्रह्मनिष्ठत्वांगीकारेतद्गतव्यामोहादिकमभेदवादिनस्तवापिविशुद्धचिदाख्येपरस्मिन्नापद्येत ॥ कथंचिद्भेदमंगीकृत्यासमाधानेस्वन्मतेपिसमःसमाधिः ॥ वस्तुतस्तुचक्षुरादित्ययोरंशांशिभावेनाभेदेपिलोचनगोचरतिमिरकामलादिमलानामंशुमालिन्यऽमालिन्यजनकत्ववत्जीवगव्यामोहादीनांपरोपरोधासामर्थ्यंसंभवत्येव ॥ अतएवसूर्योयथेत्याद्याःकठादिश्रुतयः (अ० २ पा० ३ सू० ४६) "प्रकाशादिवन्नैवंपरः" इत्यादीनिचसंगच्छेरन्नितिपुरस्तात्प्रपंचयिष्यामः । तदेतदनुसंधायाहुः—मुख्यसिद्धांतेति । एतेनकिंचजीवइत्यादिसर्वंदत्तोत्तरम् । अत्रश्लोके (समस्तात्मनिसर्वात्मसर्वाश्रये) इत्यादिपुनरुक्तिः (समस्तात्मनिआविर्भावे) त्यत्रश्लोकेविद्वद्भिरनादृतोऽविवक्षयासंध्यभावश्चिंत्यःजगद्योगैरित्यत्रजगद्योगइत्युक्तंभाति; अन्यथायतइतिकार्न्वियात्आस्तांवाजगदितिच्छेदेनसमाधिः ॥ एवमेतच्छ्लोकखंडनेनप्रागुक्ताविधिनिषेधवाक्यव्यवस्थापुनःसमर्थिताज्ञेयाइतिषष्ठश्लोकखंडनम् ॥ ६ ॥

घटोन भवति नवा तत्रसयोगेन घटोनास्तीति प्रमाभवतीत्याह—समस्तात्मनीति ॥ समवायाङ्गीकर्तृमतेतु येन संबन्धेनेत्यस्य स्थाने यन्निरूपितत्वविशिष्टेन येन संबन्धेनेतिनिवेश्यम् ॥ ननु जीवधर्माः सन्त्येव हरौ तेषामाविर्भावस्तत्रनिषिध्यते यतस्ते जीवे आविर्भूतास्तिष्ठन्ति तत्राह—आविर्भावेति ॥ सआविर्भावः यदा सर्वस्य सएवाश्रयस्तदा तत्रासत्वे कःसत्त्वंस्यात् ? ॥ तस्य सर्वाश्रयत्वेन आविर्भूतानामपि तत्र सत्त्वाभ्युपगमस्यावश्यकत्वमिति भावः ॥ किञ्च जीवे तत्सत्त्वे सुतरामीशे तत्सत्त्वं जीवस्येशादभिन्नत्वादित्याह—सर्वात्मेति ॥

अग्रेच नात्माणुश्रुतितइतिश्लोकेनात्मनोऽणुत्वंनसंभवतीत्युक्तं त-
त्रब्रूमः-आत्मनोऽणुत्वमेव "एषोणुरात्माचेतसावेदितव्यः, वालाग्र-
शतभागस्यतशतधाकल्पितस्यच । भागोजीवःसविज्ञेयः सचानंत्याय
कल्पत" इत्यादिश्रुतिभ्यस्तथैवावगमात् ॥ ननु "सवाएषमहानज
आत्मायोऽयंविज्ञानमयःप्राणेषु" इत्यादिश्रुत्यामहत्त्वप्रतिपादनात्कथ-
मणुत्वं? महत्वस्याणुत्वविरुद्धत्वादितिचेत्,-न; तद्वाक्यंब्रह्मपरं नजी-
वपरं ॥ तत्रचप्रकरणंब्रह्मणः ॥ अतएव "तस्मादेवंविच्छांतोदांत"
इत्यादिना "आत्मन्येवात्मानंपश्ये" दित्युपक्रम्य पठितं ॥ तदग्रेच
"ब्रह्मेदंक्षत्र" मित्याद्युक्त्वा "इदंसर्वंयदयमात्मे" तिपठ्यतेतस्मा-
त्तादृशवाक्यस्यान्यपरत्वान्नविरोधः ॥ ननुतादृशवाक्यस्यब्रह्मविष
यत्वंमसंभवति ब्रह्मणिप्राणहृदयविज्ञानानामसंभवात् विज्ञानंहि
बुद्धिः प्राणादिसहचारात् हृदयस्थानलिंगाच्च जीवविषयालिंगस्यप्र-
करणापेक्षयाबलवत्त्वान्न तेन ब्रह्मविषयत्वंव्यवस्थापयितुंशक्यतेऽत-
एवोक्तंपूर्वकांडे "श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानांसमवाये
पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षा" दिति ॥ "आलोमभ्यआनखाग्रेभ्य" इति-
श्रुतेश्चेतिचेत्-मैवं; "योऽयंविज्ञानमय" इतिश्रुतौविज्ञानमयशब्दो-
विज्ञानप्राचुर्यमाह ॥ तच्च ब्रह्मण्येवसंभवति नजीवे तस्याल्पविज्ञा-
नाश्रयत्वात्ब्रह्मचप्रज्ञानघनत्वेन "यथासैंधव" इत्यादिश्रुतौश्रुतं ।
एवंप्राणेषुस्थितिरपिब्रह्मधर्मएव "यःप्राणेषुतिष्ठन्नि"त्यादिश्रुतेः ॥
हृदयस्थितिरपिन जीवस्यैवलिंगंब्रह्मणोहृदयावस्थःतस्यबहुधादर्शि-
तत्वात् ॥ तस्माल्लिंगमपिब्रह्मविषयकमेव ॥ तच्चप्रकरणानुगृहीतंब्रह्म-
परत्वमेव तादृशवाक्यस्यगमयति ॥ आलोमभ्यइत्यादिश्रुतिस्तुचैत-
न्याभिप्रायेण ॥ किंच "स्वयंविहत्यस्वयंनिर्माय स्वेनभासास्वेनज्यो-
तिषाप्रस्वपिती" तिस्वशब्दोऽणुपरिमाणंजीवंबोधयति ॥ नस्वप्ने
व्यापकस्यवाशरीरपरिमाणस्यवाविहरणंसंभवति "आराग्रमात्रोह्य-
परोपिदृष्ट" इतिश्रुतेश्चाणुत्वमेव नचालोमभ्यइत्यादिश्रुतिः स्वरूपेणा-
त्मसत्वमेवबोधयति ॥ नचैतन्याभिप्रायेणतत्रचैतन्यसत्वेमानाभा-
वादितिवाच्यं ॥ आङोमर्यादावाचित्वेननखाग्रसमीपभागेकेशमूल-
देशेचैतन्योपलब्धेरेवमानत्वादन्यथास्वरूपतआत्मसत्वस्यघटादिसा;
धारण्येनआलोमभ्यइतिमर्यादायाअभिविधेर्वाधप्रसंगः । नखशब्द-
स्यांगुलिसमनखपरत्वमग्रशब्दस्यतदधिकदेशनिःसृतनखपरत्वाद्वर्धि-
तनखस्यापिनखाग्रत्वमेवेतिनतत्रदोषः ॥ गुहांप्रविष्टावितिश्रुतिप्रदर्श-

समानाधिकरणाः "तदेजतितन्नेजति । सर्वकामःसर्वगंधःसर्वरस" इतिवेदादिवर्णिताःसंति ॥ एतदेवब्रह्मणोविरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वंनाम ॥ अतःकार्यधर्माअपिवस्तुतोनाब्रह्मधर्माब्रह्मभिन्नात्वा? ॥ तेषांप्रतिपेधस्तुकार्येष्विवतन्मात्रपरिच्छिन्नधर्मकत्वंब्रह्मणिवारयितुमितिकार्यधर्माब्रह्मासाधारणधर्माभवंति ॥ तेननायंमृगोनापिनरोनशुष्केणनचार्द्रेणेत्यादिवत्सर्वधर्माश्रयत्वसिद्धिरित्युक्तंप्राक् ॥ यथाच नेमेपंचाशत्नशतंकिंतुसहस्रमित्यादौपंचाशत्त्वादयः पंचाशदादिपुपर्याप्तिसंबंधेनविद्यमानास्तेनैवसंबंधेनसहस्रेप्रतिपिध्यंते ॥ तथाकार्यधर्माः कार्येपुब्रह्मांशभूतेपुपर्याप्तिसंबंधेनासाधारणधर्मतयाविद्यमानाब्रह्मणितेनैव संबंधेनतदसाधारणधर्मत्वेनचप्रतिपिध्यंतइतिनिगर्वः सर्सबंधोपिब्रह्मानतिरिक्तःपरसंबंधत्वेनकार्येष्वेवानुभूयते उक्तदृष्टांतवत् ॥ अतोनसार्वात्म्यहानिः ॥ एतेनकिंचयेनेत्यादि तत्रसत्त्वादिलंतमपास्तं ॥ अग्रावच्छेदेनकपिसंयोगवत्यपिवृक्षेमूलावच्छेदेनसंयोगेनकपिर्नास्तीतिप्रमवातोनहिघटेत्यादिकमप्यकिंचित्करम् ॥ तार्किकवत्समवायंतुनवयंस्वीकुर्मः । ततःसमवायांगीकर्तृमतइत्यादिप्रलापमात्रं, तच्छब्दद्वयाभावादर्थसंगत्यसंभवाच्च ॥ किंच कार्याविर्भावांगीकारात्कार्येपुकार्यासाधारणधर्माविर्भावःशक्यवचनः ॥ तत्रैवासाधारणधर्मत्वेनतेषांप्रतीतेः ॥ यद्यपिसर्वाश्रयत्वात्तत्तद्धर्माविर्भावस्यापितत्तत्कार्यरूपोभगवानेवाश्रयस्तथापिकारणभूतेसकलेब्रह्मस्वरूपेतदनाविर्भावात्तस्मिँस्तद्धर्मनिपेधोजाघटीति ॥ नृसिंहेमृगत्वादेरसार्वत्रिकत्वेनतत्रनायंमृगइत्यादितन्निपेधवत् ॥ एतेननन्वित्यादिइतिभावइत्यंतंनिराकृतं ॥ किंचजीवगतयावद्धर्माणांब्रह्मनिष्ठत्वांगीकारेतद्गतव्यामोहादिकमभेदवादिनस्तवापिविशुद्धचिदाख्येपरस्मिन्नापद्येत ॥ कथंचिद्भेदमंगीकृत्यासमाधानेऽस्मन्मतेपिसमःसमाधिः ॥ वस्तुतस्तुचक्षुरादित्ययोरंशांशिभावेनाभेदेपिलोचनगोचरतिमिरकामलादिमलानामंशुमालिन्यऽमालिन्यजनकत्ववद्जीवगव्यामोहादीनांपरोपरोधासामर्थ्यसंभवत्येव ॥ अतएवसूर्योयथेत्याद्याःकठादिश्रुतयः (अ० २ पा० ३ सू० ४६) "प्रकाशादिवन्नैवंपरः" इत्यादीनिचसगच्छेरन्नितिपुरस्तात्प्रपंचयिष्यामः । तदेतदनुसंधायाहुः—मुख्यसिद्धांतेति । एतेनकिंचजीवइत्यादिसर्वंदत्तोत्तरम् । अत्रश्लोके (समस्तात्मनिसर्वात्मसर्वाश्रये) इत्यादिपुनरुक्तिः (समस्तात्मनिआविर्भावे) त्वत्रश्लोकेविद्वद्भिरनादृतोऽविवक्षयासंध्यभावश्चेत्यःजगद्योगैरित्यत्रजगद्योगइत्युक्तंभाति; अन्यथायदिइतिकान्वियात्भास्वांवाजगदितिच्छेदेनसमाधिः ॥ एवमेतच्छ्लोकखंडनेनप्रागुक्ताविधिनिपेधवाक्यव्यवस्थापुनःसमर्थिताज्ञेयाइतिपष्ठश्लोकखंडनम् ॥ ६ ॥

घटोन भवति नवा तत्रसयोगेन घटोनास्तीति प्रमाभवतीत्याह—समस्तात्मनीति ॥ समवायाङ्गीकर्तृमतेतु येन संबन्धेनेत्यस्य स्थाने यन्निरूपितत्वविशिष्टेन येन संबन्धेनेतिनिवेश्यम् ॥ ननु जीवधर्माः सन्त्येव हरौ तेपामाविर्भावस्तत्रनिपिध्यते यतस्ते जीवे आविर्भूतास्तिष्ठन्ति तत्राह—आविर्भावेति ॥ सआविर्भावः यदा सर्वस्य सएवाश्रयस्तदा तत्रासत्त्वे कसत्त्वंस्यात्? ॥ तस्य सर्वाश्रयत्वेन आविर्भूतानामपि तत्र सत्त्वाभ्युपगमस्यावश्यकत्वमिति भावः ॥ किंच जीवे तत्सत्त्वे सुतरामीशे तत्सत्त्वं जीवस्येशादभिन्नत्वादित्याह—सर्वात्मेति ॥

अग्रेच नात्माणुश्रुतितइतिश्लोकेनात्मनोऽणुत्वंनसंभवतीत्युक्तं त-
त्रभूमः-आत्मनोऽणुत्वमेव "एषोणुरात्माचेतसावेदितव्यः, बालाग्र-
शतभागस्यतशतधाकल्पितस्यच। भागोजीवःसविज्ञेयः सचानंत्याय
कल्पत" इत्यादिश्रुतिभ्यस्तथैवावगमात्॥ ननु "सवाएषमहानज
आत्मायोऽयंविज्ञानमयःप्राणेषु" इत्यादिश्रुत्यामहत्त्वप्रतिपादनात्कथ-
मणुत्वं? महत्वस्याणुत्वविरुद्धत्वादितिचेत्,-न; तद्वाक्यंब्रह्मपरंनजी-
वपरं॥ तत्रचप्रकरणंब्रह्मणः॥ अतएव "तस्मादेवंविच्छांतोदांत"
इत्यादिना "आत्मन्येवात्मानंपश्ये" दित्युपक्रम्य पठितं॥ तदग्रेच
"ब्रह्मेदंक्षत्र" मित्याद्युक्त्वा "इदंसर्वंयदयमात्मे" तिपठ्यतेतस्मा-
त्तादृशवाक्यस्यान्यपरत्वान्नविरोधः॥ ननुतादृशवाक्यस्यब्रह्मविष
यत्वंनसंभवति ब्रह्मणिप्राणहृदयविज्ञानानामसंभवात् विज्ञानंहि
बुद्धिः प्राणादिसहचारात् हृदयस्थानलिंगाच्च जीवविषयलिंगस्यप्र-
करणापेक्षयाबलवत्त्वाच्च तेन ब्रह्मविषयत्वंव्यवस्थापयितुंशक्यतेऽत-
एवोक्तंपूर्वकांडे "श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानांसमवाये
पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षा" दिति॥ "आलोमभ्यआनखाग्रेभ्य" इति-
श्रुतेश्चेतिचेत्-मैवं; "योऽयंविज्ञानमय" इतिश्रुतौविज्ञानमयशब्दो-
विज्ञानप्राचुर्यमाह॥ तच्च ब्रह्मण्येवसंभवति नजीवे तस्याल्पविज्ञा-
नाश्रयत्वात्ब्रह्मचप्रज्ञानघनत्वेन "यथासैंधव" इत्यादिश्रुतौश्रुतं।
एवंप्राणेषुस्थितिरपिब्रह्मधर्मएव "यःप्राणेषुतिष्ठन्नि"त्यादिश्रुतेः॥
हृदयस्थितिरपिन जीवस्यैवलिंगंब्रह्मणोहृदयावस्थःतस्यबहुधादर्शि-
तत्वात्॥ तस्माल्लिंगमपिब्रह्मविषयकमेव॥ तच्चप्रकरणानुगृहीतंब्रह्म-
परत्वमेव तादृशवाक्यस्यगमयति॥ आलोमभ्यइत्यादिश्रुतिस्तुचैत-
न्याभिप्रायेण॥ किंच "स्वयंविहत्यस्वयंनिर्मायस्वेनभासास्वेनज्यो-
तिषाप्रस्वपिती" तिस्वशब्दोऽणुपरिमाणंजीवंबोधयंति॥ नस्वप्ने
व्यापकस्यवाशरीरपरिमाणस्यवाविहरणंसंभवति "आराग्रमात्रोह्य-
परोपिदृष्ट" इतिश्रुतेश्चाणुत्वमेव नचालोमभ्यइत्यादिश्रुतिः स्वरूपेणा-
त्मसत्वमेवबोधयति॥ नचैतन्याभिप्रायेणतत्रचैतन्यसत्वेमानाभा-
वादितिवाच्यं॥ आलोमर्यादावाचित्वेननखाग्रसमीपभागेकेशमूल-
देशेचैतन्योपलब्धेरेयमानत्वादन्यथास्वरूपतआत्मसत्वस्यघटादिष्व-
धारण्येनआलोमभ्यइतिमर्यादायाअभिविधेर्बाधप्रसंगः। नखश-
स्यांगुलिसमनखपरत्वमग्रशब्दस्यतदधिकदेशनिःसृतनखपरत्वाद्वि-
तनखस्यापिनखाग्रत्वमेवेतिनतत्रदोषः॥ गुहांप्रविष्टावितिश्रुतिर्दर्शि-

ननु "नित्यःसर्वगतःस्थाणु"रितिस्मृत्यंतर्गतसर्वगतस्थपदप्रतिपाद्या-सर्वगतेनब्रह्मणासहयास्थितिःसाकुत्रेतिसंदेहेतन्निवृत्त्यर्थंगुहायांबुद्धौ-तयासहस्थितिरितिबोधनार्थंनत्वणुत्वप्रदर्शनार्थम् ॥ तस्मात्तादृशा-भिप्रायमबुद्ध्वैश्वरस्यापितथात्वापत्तेरित्यादि दोषापादनंमौर्ख्यादेवेति गम्यते; गुहाप्रवेशस्याणुत्वासंपादकत्वात् आकाशस्य घटादिप्रवेशेप्य-णुत्वाभावान्महत्त्वप्रतिपादकवाक्यविरोधेनतथापादयितुमशक्यत्वा-च्चेति उपाधेर्मायायाःपूर्वमेवखंडितत्वेनौपाधिकतयाप्रवेशस्यवक्तुमश-क्यत्वेनतदृष्टांतेनजीवऔपाधिकप्रवेशापादनमसंगतमेव ॥ जीवेचाणु-त्वंनित्यःसर्वगतःस्थाणुरित्यादिस्मृत्यापिस्पष्टमेवप्रतिपादितं ॥ सर्व-गतेनसहतिष्ठतीतिसर्वगतस्थः सर्वगतस्थश्चासावणुश्चेतिसर्वगतस्था-णुःयत्तु (सामानाधिकरण्येनस्थित्यानथाप्रयोगेरसस्वरूपेणसहस्थि-त्यारूपस्थोरनइतिप्रयोगापत्तेःतस्मात्तत्रासामर्थ्यान्नोपपद्समासः) इत्युक्तं,-तदपिनसाधीयः; प्रयोगस्यविवक्षाधीनतयातथाविवक्षाया-मिष्टत्वात् । असामर्थ्येहियत्रपदानांसमासाघटकपदार्थान्वितस्वार्थ-बोधकत्वंभवतितत्रैवमहाभाष्यकारैर्दर्शितं । अतएवसमर्थःपदविधि-रितिसूत्रे समर्थग्रहणंकिमर्थंपश्यदेवदत्तकष्टंश्रितोविष्णुमित्रोगुरुकुलं-तृतीयातत्कृतार्थेनगुणवचनेनशंकुलाखंडःसमर्थग्रहणंकिंतिष्ठत्वंशंकु-लयाखंडो धावतिमुसलेनचतुर्थ्याअपि हितंगोभ्यःसुखंदेवदत्तायेत्या-दीनिप्रत्युदाहरणान्युक्तानिभाष्येप्रतिपादितानितत्रयथाकष्टशंकुलासु-खादिपदानांसमासाघटकपदसापेक्षत्वेनसामर्थ्याभावस्तथाप्रकृतेन-संभवतीतिध्येयं । नचैवंव्याख्यानेसर्वगतस्यपदस्यवैयर्थ्यंप्रकृतानुप-युक्तत्वादितिवाच्यं; त्वन्मतेऽपिस्थाणुपदेनैवनिष्क्रियत्वसिद्धावचल-पदस्यनिरर्थकतैव ॥ ननुममतेस्थाणुपदस्यनिर्विकारार्थकत्वेनतत्रा-चलत्वस्यहेतुगर्भितविशेषणतयानवैयर्थ्यमितिचेदत्रापिभगवत्सामी-प्यं भगवन्नियम्यत्वादिजीवधर्मबोधकतयानवैयर्थ्यमितिविभावय । नचतादृशधर्माणांप्रकृतानुपयुक्तत्वात्तद्बोधनंनिरर्थकमेवेतिवाच्यं; सर्वगतत्वस्य प्रकृतानुपयोगित्वेऽपितद्बोधनवदत्रापिक्षत्यभावात् । नचसर्वगतत्वस्य नित्यत्वव्याप्यतयातत्पुष्टिकरत्वेनप्रकृतोपयोगित्व-मितिवाच्यं; सर्वगतस्याप्याकाशादेस्त्वन्मतेनित्यत्वाभावेनव्याप्तेर-संभवात् । तस्मात्स्वरूपमात्रबोधकतैवत्वयापिवाच्या । साचात्राप्य-व्याहतैव किंचत्वयापि सर्वगतस्थाणुरचलइत्यादिपदानांजीवस्वरूप-बोधकतयैवप्रकृतोपयोगोवक्तव्यस्तत्रजीवस्यप्रकृतत्वात् तदन्वयपवन-

संभवतिजीवस्यत्वन्मतेकल्पितत्वेनतत्रनित्यत्वसर्वगतत्वादीनामसंभ-
वात् । नचजीवब्रह्मणोरभेदाज्जीवेपिनित्यत्वादयःसंभवंत्येवेतिवाच्यं;
कल्पितस्यमायिकस्यपारमार्थिकशुद्धब्रह्माभेदासंभवात्; अन्यथा-
ब्रह्मणोपिमिथ्यात्वापत्तेरिति संक्षेपः । सविसर्गनिर्विसर्गपाठयोरु-
भयोःसंगतिरस्माकमित्यपिनसंभवति, संहितायांविसर्गलोपेपिवि-
सर्गानुसंधानस्यावश्यकत्वेनसविसर्गपाठस्यैवत्वन्मतसंमतत्वात् ।
"एषोणुरात्माचेतसावेदितव्य" इत्यत्रपरस्यैवग्रहणंयुक्तमित्युक्त्वा-
तत्रहेतुत्वेनचक्षुराद्यगम्यत्वस्यज्ञानप्रसादगम्यत्वस्यप्रदर्शनंयत्तदपि-
जीवस्यापिचक्षुराद्यगम्यतयाज्ञानप्रसादगम्यतयाचतादृशहेतोर्व्यभि-
चारित्वेनतन्मात्रग्रहणानियामकतया नसाधीयः । वेदितव्यतापि-
जीवस्वरूपेवर्ततेऽतस्तत्रापिपरएवेत्यवधारणंनसंभवति ॥

सहस्राक्षेजीवस्याणुत्वांशत्वादिकंश्रुतिसंमतमाक्षिप्तंतदीयंनात्माऽणुरिति सप्तम-
श्लोकं यत्तु त्रयश्चत्वारिंशच्छ्लोकव्याख्यायामित्यादिना वस्तुस्थितस्तूक्तेत्यंतेन व्याख्यानेन
सहितं अग्रे च नात्माणुरित्यादिना अंशांशिभावमनाद्यत्येत्यादिकमपास्तमित्यंतेन निराकरि-
ष्यंतः प्रथमं यत्तु त्रयश्चत्वारिंशेत्यादिं पर एवात्मेत्यंतं भागं निरस्यंति-अग्रेचेत्यादिना
अवधारणं नसंभवतीत्यंतेन ॥ एषोऽणुरिति मुंडकवाक्यं वालाग्र इतिश्वेताश्वतरस्थं आदि-
पदात् "अणुसेतमाप्य" इत्यादीनि कठादिवाक्यानि वक्ष्यामः ॥ स वा एष इति ॥
इदंवाक्यं शारीरकब्राह्मणेप्यस्ति तद्विचारयिष्यते ॥ किंच बृहदारण्यकषष्ठाध्याये चतुर्थब्रा-
ह्मणेऽपि "सवाएषमहानज आत्माऽन्नादोव सुदान" इतिपाठभेदेन पठ्यते ॥ अनयोर्वाक्य-
योरानपूर्वीसाम्यादर्थोपि समान उचितः । अत्र च ब्रह्मणः प्रकरणं लिंगं च स्पष्टमेवेति
बोधयितुं नाणुरितिसूत्रप्रकाशस्थंकिंचिदभिप्रायोऽक्षरशोऽनुवदंति ॥ तत्रचेत्यादि ॥ पठ्यत-
इत्यंतं पूर्वकांड इति ॥ पूर्वकांडविचारशास्त्रेपूर्वतंत्रेतृतीयस्यतृतीयेपादे (सू० १४)
श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणे" त्याद्येकसूत्रेसप्तमाधिकरणे तस्मिन्पादेविनियोगकारणत्वेनोक्तानां
श्रुत्यादीनांसमवायेतेषु पूर्वपूर्वस्यप्राबल्यंसाधितंतत्रश्रुतिर्लिङ्गादिपञ्चकाद्बलिष्ठाल्लिङ्गंच-
वाक्यादीचतुष्टयादिनिपरस्परस्यदौर्बल्यंसोदाहरणंतत्रैवज्ञेयं । उक्तसूत्रभाष्यप्रकाशोक्तमर्थ-
मोऽनूद्यसमादधते-योऽयंविज्ञानेत्यादि ॥ "स्वशब्दोन्माभ्या" मितिसूत्रभाष्यमुपन्य-
स्यंति-स्वयंविद्धत्येत्यादि ॥ इदंवाक्यंतुबृहदारण्यकषष्ठाध्यायेज्योतिर्ब्राह्मणाख्येतृतीय-

---

नात्माऽणुः श्रुतितः स्मृतेरणुवचोगौणं परस्मिन्यथा
एवं बुद्धिगुणैर्विसर्पिगुणता युक्तेर्विरोधात्तु ॥
अंतरवद्घटखाम्बुचन्द्रवदणोर्जीवोऽत्र कस्याऽपरे
ज्ञानस्याऽपि तिरस्कृतिर्यदि तदा प्रीतिश्च भानं कथम् ॥ ७ ॥

यत्तु त्रयश्चत्वारिंशश्लोकव्याख्यायाम् एषोऽणुरात्माचेतसावेदितव्यइति श्रुतेर्जीव-
स्याऽणुत्वम् ॥ लिङ्गशरीराभिप्रायेणाणुत्वस्य गौणस्य वर्णनेतु न मानम् ॥ सवाएषमहानज-

ब्राह्मणेऽस्ति ॥ आराग्रवाक्यंतुश्वेताश्वतरस्थं ॥ श्रुतिप्रदर्शनंत्वितिमार्तण्डटीकादिपुजीवब्रह्मणोःसहावस्थानस्थानं गुहारूपं स्पष्टीकर्तुमेतच्छ्रुतिप्रदर्शनंनतुतावन्मात्रादणुत्वसाधनंतत्राभिप्रेतमिति भावः ॥ वस्तुतस्तु श्रुतिसूत्रयोर्गुहाप्रवेशोक्तिरप्यणुत्वसाधिकैव व्यापकस्य शरीरपरिमाणकस्यवाल्पतमगुहायांप्रवेशायोगात् ॥ ईश्वरस्यापिवास्तवाणुपरिमाणकान्तर्यामिरूपेणप्रवेशस्तत्रोच्यतेऽतस्तद्दृष्टान्तेननजीवस्यौपाधिकाप्रवेशइतिवक्ष्यामः । अतएवनिबन्धे (प्र० १ कारिका ६३) गुहांप्रविष्टावित्युक्तेर्भगवद्वचनादपीत्याद्युक्तं अन्तर्यामिणोप्यणुत्वंतुमनुनापिद्वादशाध्यायेदर्शितं (श्लो० १२२) प्रशासितारंसर्वेषामणीयांसमणोरपि ॥ *रुक्माभंस्वप्नधीगम्यंविद्यात्तंपुरुषंपरमिति ॥ रुक्माभत्वंतिरोहितानंदत्वात्* वेदे हिरण्मयादिशब्दानामानंदमयपर्यायतायाः अंतस्तद्धर्माद्यधिकरणेप्याकरेस्पष्टत्वात् ॥ असामर्थ्येहीत्यादि (अ. २ पा. १ सू. १) "समर्थःपदविधिः" इतिसूत्रेमहाभाष्ये "अथसमर्थग्रहणंकस्यतिद्वितीयाश्रितादिभि समस्यते । कष्टश्रितोनरकश्रितइति । समर्थग्रहणकिमर्थं ?। पश्यदेवदत्तकष्टंश्रितोविष्णुमित्रोगुरुकुलं । तृतीयातत्कृतार्थेनगुणवचनेन ।

इतीयं श्रुतिस्तु ब्रह्मपरा ॥ तत्प्रकरणस्थत्वात् ॥ तथाच सूत्रं नाणुरतच्छ्रुतेरितिचेन्न; इताराधिकारात् ॥ अतच्छ्रुतेरित्यस्य महत्वश्रुतेरित्यर्थइत्युक्तं तत्राह—नाणुः श्रुतिरिति । श्रुतिस्तु सवाएषमहानजआत्मायोयंविज्ञानमयःप्राणेषुहृद्यन्तर्ज्योतिरिति ॥ नचेयंपरविषया ॥ प्राणहृदयविज्ञानानां परस्मिन्नसबन्धात् ॥ विज्ञानंहि बुद्धिः प्राणादिसहचारात् ॥ प्रदेशान्तरेऽपि तत्सहचारदर्शनाच विज्ञानमयोमनोमयःप्राणमयइति ॥ हृदयस्थानलिङ्गाच्चजीवविषया ॥ जीवस्यहृदयस्थानंतु अवस्थितिवैशेष्यादितिचेन्नाभ्युपगमाद्धृदिहि इतिसूत्रसिद्धम् प्रकरणन्तु लिङ्गादिभ्योदुर्बलम् ॥ 'आलोमभ्य आनखाग्रेभ्य'इतिश्रुतेश्च ॥ साहि तत्रात्मसत्वे स्वरूपाभिप्रायेणाह नतुचैतन्याभिप्रायेण; मानाभावात् ॥ लोमनखे तददर्शनाच मर्यादायामाङ्स्वीकारेऽपि नखाग्रात्प्राग्भागे तदुपलब्धिप्रसङ्गात् वर्धितनखेषु तददर्शनात् ॥ गुहांप्रविष्टाविति श्रुतिप्रदर्शनंतु मौख्यांचेश्वरस्याऽपि तथात्वापत्तेः ॥ तत्रौपाधिकत्वयोपपादनेऽत्रापि तथावक्तुंशक्यत्वात् ॥ तत्सहचारेण जीवेऽपि तथैववक्तुमुचितत्वेन तस्याःश्रुतेस्तत्प्रतिकूलत्वाच ॥ स्मृतेरिति ॥ 'नित्य सर्वगतःस्थाणुरचलोयंसनातन'इतिस्मृतेरित्यर्थः ॥ यत्तु तत्र सर्वगतेन सहतिष्ठतीतिसर्वगतस्थः सचासावणुश्चेतिव्याचख्यौ—तन्न; सामानाधिकरण्येन स्थित्या तथाप्रयोगे रसस्य रूपेण सह स्थित्या रूपस्थोरसइतिप्रयोगापत्तेः तस्मात्तत्रासामर्थ्यान्नोपपदसमासः ॥ किञ्चैवं सर्वगतस्यपदं विफलं स्यात्प्राकृतानुपयोगात् ॥ नचयथाश्रुतेऽर्थेपि स्थाण्वचलपदयोः पर्यायत्वापत्तावन्यतरवैयर्थ्यमापद्येतेतिवाच्यम्; स्थाणुपदस्य निर्विकारार्थकतया तत्राचलइत्यस्य हेतुगर्भितविशेषणत्वात् ॥ अस्माकं सविसर्गनिर्विसर्गपाठयोरुभयोःसङ्गतिस्त्वस्तु सविसर्गपाठोऽसङ्गतः स्यात्सच तद्दुषणा कृते विद्वन्मण्डने दृश्यते ॥ किञ्च तेनास्वदभिमतार्थपरत्वेनैवोपन्यस्तमिदंवचनम् ॥ 'एषोऽणुरात्माचेतसावेदितव्य'इत्यत्रतु परस्यैवग्रहण ॥ परस्यैवात्मनश्चक्षुराद्यगम्यत्वेन ज्ञानप्रसादगम्यत्वेन प्रकृतत्वात् ॥ इहापि वेदितव्यतया उक्तत्वाद्देदितव्यश्च परएवात्मा ॥

उपादानविकलः । शष्कुलाखण्डः । किरिकाणः । समर्थग्रहणंकिमर्थं ?। त्वंतिष्ठशष्कुल्या खण्डीधाराप्रतिमुसलेन । किंत्वंकरिष्यसि शष्कुल्याखण्डोविष्णुमित्रउपलेन । चतुर्थीतदर्था- र्थबलिहितसुखरक्षितैः । गोहितं, वृषभहितं, गोहितमश्वहितं । समर्थग्रहणंकिमर्थं ?। सुखंगोभ्योहितंदेवदत्ताय । पञ्चमीभयेन । वृकभयं । दस्युभयं । चोरभयं । समर्थग्रहणं किमर्थं । गच्छत्वंमावृकेभ्योभयंदेवदत्तायज्ञदत्तस्य" इत्यादिप्रयोस्ति. । तत्रमूलोकरीति- कमेवासामर्थ्यंभाष्यकैयटादिपुक्तत्वात्सामर्थ्यविचारात्सिध्यति जीवस्यप्रकृतत्वादिति नित्य- स्योक्ताः शरीरिणइत्यादिनागीतायांप्रकृतत्वात् वदन्त्ययइति कल्पितस्वरूपेजीवेनेत्यादिपदा- नामन्वयः । चक्षुराद्यगम्यतयेत्यादि "पराञ्चिखानि" इत्यादौअंतरात्मनिदर्शननिषेधात् शरीरत्वउत्क्रमणकालेपिदर्शनाद्यभावाद्गीतायां (अ० १५ श्लो. १०) "उत्क्रामंतंस्थितंवा- पी"त्यादिना'नैनंपश्यंत्यचेतस'इत्यंतेनतन्निषेधाच्चतदगम्यत्वं ज्ञानप्रसादवत्वायोगिनैवतद- तस्य दर्शनात् 'पश्यंतिज्ञानचक्षुषः, यतंतोयोगिनश्चैनंपश्यंत्यात्मन्यवस्थित'मित्यादिस्मर- णात् "आत्मन्येवात्मानं पश्ये" दित्यादिश्रुतिष्वपि शमदमादिमत्तयाज्ञानप्रसादवानेवजीव- स्वरूपंसाक्षात्करोतीति तावकैरंगीकाराच्चजीवस्य ज्ञानप्रसादगम्यत्वं वर्ततइति "आत्मानं चेद्विजानीयात् विज्ञानंब्रह्मचेद्वेद" इत्यादिपुकाण्वतैत्तिरीयादिश्रुतिपुवर्ततेतत्रेति वेदन- इत्यर्थः । इदायमाशयोवोद्धव्यः–सहस्राक्षस्येऽत्रानुवादे त्रिचत्वारिंशच्छ्लोकव्याख्याया- मितिन्यूनंदशश्लोकविवरणेपितत्सत्वात् यातुश्रुतिरुदाहृता "सवाएपमहानज आत्मायोऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योति"रितिसा प्रमादात् नाणुरितिसूत्रविषयीभूतायाः बृहदार- ण्यकषष्ठाध्यायस्यशारीरकब्राह्मणाख्यतृतीयब्राह्मणस्थाया अस्याहृद्यन्तर्ज्योतिरित्यानुपूर्वी- घटितत्वाभावात् "कतमआत्मेति योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष" इति ज्योतिर्ब्राह्मणश्रुतेस्तदुक्तपूर्वभागाघटितत्वेन तदिष्टासाधकत्वात् । अतोनाणुरवस्थितिवै- शेष्यादितिसूत्रद्वयस्य भाष्यदर्शनाद् भ्रान्तोसि । नचासन्नाध्यायादाविव हृद्यन्तर्ज्योतिरिति श्रुत्यन्तरसेवैकदेश्योदाहरामीतिवाच्यं; विभुत्वबोधकपदाघटितत्वेन प्रकृतानुपयोगात् । प्राणहृदयविज्ञानानां परस्परसम्बन्धं प्राणादिसहचारात् विज्ञानशब्दार्थं हृदयस्थानलिङ्गं चवदतस्तवैकश्रुतितायाः अभिप्रेतत्वाच्च । नाप्यसौ नपरविषयेतिवक्तुंशक्यं; नाणुरित्युक्त- सूत्रविरोधात् (अ० १ पा. ३ सू. ४२) "सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन" त्यत्रभाष्ये परविष- यतायाः समञ्ज स्युत्पादितत्वाच्च । ननु शारीरकब्राह्मणेऽपि "सवाएपमहानजआत्मा योयं विज्ञानमयः प्राणेषु यएपोन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिँश्छेत" इति श्रूयमाण.प्राणहृदयस- म्बन्धः परस्मिन्नसम्भवीति चेत्,–नैवं; "य.प्राणेतिष्ठन्प्राणादन्तरः ॥ सउप्राणस्य प्राण" इत्यन्तर्यामिब्राह्मणतलवकारादिश्रुतिभ्यः प्राणसम्बन्धस्य "एष मआत्मान्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेः ॥ अन्तरात्मन्पुरुषो हिरण्मयः ॥ गुहांप्रविष्टौपरमेपरार्द्धे" इतिछन्दोग्यवाजसनेयिक- ठादिश्रुतिभ्यः । 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेर्जुनतिष्ठति, गुहांप्रविष्टावात्मानौ हृदिधिष्ठित- मात्मकल्पिताना'मित्यादि स्मृतिन्यायपुराणेभ्यश्च हृदयसम्बन्धस्य च परस्मिन् सिद्धत्वात् अन्तः शयानं च "परात्परंपुरिशयंपुरुषमीक्षत" इति प्रश्नादिश्रुतिसिद्धंपरस्य ॥ बोधितं चैतत् (अ० १ पा० ३ सू० १३) "ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्स" इत्यधिकरणे एतेन

प्राणसहचारात् विज्ञानशब्दस्य बुद्धिपरत्वमप्यपास्तं अतो विज्ञानमयशब्दोपि "सत्यंविज्ञानमानन्दंब्रह्म" इत्यादिश्रुत्युक्तस्वरूपभूतविज्ञानात्मकत्वमेवात्राभिधत्ते। इति न काप्यनुपपत्तिः। मयट्च चेह स्वार्थे प्राचुर्येवेत्यन्यदेतत् यथावस्थितिवैशेष्यसूत्रोदाहरणाद्धृदयस्थितेर्जीवलिङ्गत्वमुक्तं तत्तुजन्मात्रस्थायित्वे स्वाभिमतविभुत्वबाधात्तत्सूत्रस्य स्वमते पूर्वपक्षस्वरशच गळे पादुकापादक यदि च पूर्वपक्षसूत्रोक्तमप्याद्रियते तर्हि नाणुरित्यादिसूत्रोक्तमप्याद्रियता वस्तुतस्तस्कान्त्यादिसूत्रदर्शकं न पूर्वपक्षप्रतिपादकमिति समर्थयिष्याम.। यत्र प्रकरणतु लिङ्गादिभ्यो दुर्बलमित्ययादि तदप्यकिञ्चित्कर उक्तरीत्यालिङ्गस्योभयसाधारणत्वात् उक्तश्रुतेरप्रेनुपदमेव "सर्वस्य वशी सर्वस्येशान सर्वस्याधिपति सनसाधुना कर्मणाभूयान्नोएवासाधुनाकनीयान् एप सर्वेश्वर एप भूताधिपतिरेप भूतपाल एप सेतुर्विधरण एपा लोकानामसम्भेदायतमेव वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनैतमेव विदित्वा मुनिर्भवती"त्यादिना प्रबलतराणि सर्ववशित्वादि ब्रह्मलिङ्गानि सर्वेश्वरत्वादिश्रुतयश्चात्रोपलभ्यन्त इति श्रुतिलिङ्गयोर्विचारेपि नजीवपरत्व वाक्यस्य शक्यवचन अत्राम्नातानि भूताधिपतित्वादीनि प्रवर्तनविद्यायामप्येवमेवाम्नातानि तानि च ब्रह्मण्येव समनुयन्ति नजीवादाविति सिद्धमनुगमाधिकरणे "एतमेवविदित्वा मुनिर्भवती" त्यस्य परविपयत्वं च अंशोनानेतिसूत्रे शङ्कराचार्यैरपि स्वीकृत आलोमभ्य इतिश्रुतिस्त्वाणुत्वस्यैवसाधिका। तथाहि कौपीतकिब्राह्मणे चतुर्थाध्याये "हितानामपुरुपस्य नाड्योहृदयात्पुरीततमभिप्रतन्वन्ति तद्यथा सहस्रधा केशोविपाटितस्तावदण्व्य पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य कृष्णस्य पीतस्य लोहितस्य च तासु तदा भवती" ति जीवस्य हृदयायतनत्व तादगित्यणुनाडीपु स्थित्याणुत्वं चोक्त्वा शरीरे गुणतोव्याप्तिं वक्तुमाम्नायते "एप प्रज्ञात्मेद शरीरमात्मानमनुप्रविष्ट आलोमभ्य आनखाग्रेभ्य" इति अत्र प्रज्ञाशब्दश्चैतन्यगुणपर.। तथा च स्वचैतन्यगुणेनाय लोमनखाग्रपर्यन्त सर्वशरीरमभिव्याप्य तिष्ठति एतदेव बोधयितु दृष्टान्त उच्यते "तद्यथा क्षुर क्षुरधानेऽवोपहितो विश्वभरोवाविश्वम्भरकुलाय" इति ॥ बृहदारण्यकेपि तृतीयाध्यायेपुरुपविधब्राह्मणाख्येचतुर्थब्राह्मणे (म० ७ पृ० १६८) इद श्रूयते–न ह्ययं विभुत्वपक्षे सङ्गच्छते, यदि तु तथाभियेयात्तर्ह्याकाशादिकमेवदृष्टान्तीकुर्यात्। अत परमाचार्योपि गुणत शरीरे व्याप्तिमुक्त्वा आलोमभ्य श्रुतिं विषयीकुर्वन्सूत्रयत् (अ २ पा ३ सू २७) "तथा च दर्शयती"। ति अत प्रकृतश्रुतौ शरीरे गुणतो व्याप्तिरुच्यते इत्यत्र मान तु प्रज्ञात्मश्रुतिर्हृदयायतनत्वनाडिस्थितिदृष्टान्तादयस्सूत्रचेतिभूयएवास्यातोमानाभावोक्ति श्रुत्याद्यदर्शनात्। आङ्चेह मर्यादार्थकइति लोमनखाग्रेपु चैतन्यानुपलब्धि। अग्रशब्देन चेह अग्रमग्रचरतीना 'आदातु सकृदीक्षितेपि कुसुमेहस्ताग्रमालोहित'मित्यादौ चर्वणलोहित्यादियोग्यभाववदनुपलभ्यमानचेतन्योनिखिलएव नखाग्रिमभागो ग्राह्यो योग्यत्वात्। अतो वर्धितनखेष्वनुपलब्धिरदोप। आनखेभ्य इतिक्वचित्पाठेऽपि "नखानि निकृतत" इति दीक्षाश्रुतिवद्योग्यत्वाच्छ्यामलभाग एव नखशब्देनोपादेय इत्यनवद्य। यश्चेह आङमभिविध्यर्थकं ब्रूयात्तेनैव वर्धितावर्धितनखाग्रेपु लोमसु च चैत

स्यानुपलब्धिदोषः समाधेयस्तत्रासमत्वात्। त्वन्मताचार्यशंकरानंदकृतकौषीतकिदीपिकायां "प्रवेशावधिमाह आलोमभ्य आनखेभ्यः लोमनखपर्यंतं नखाग्रशरीरबहिर्गतकेशान्मुक्त्वा समग्रे शरीर इत्यर्थः" इतिव्याख्यातमप्याङोमर्यादार्थकत्वं स्वयं शंकराचार्यैरप्युक्तस्थले बृहदारण्यकभाष्ये "आनखाग्रेभ्यो नखाग्रमर्यादमात्मनश्चैतन्यमुपलभ्यते तत्र कथमिवप्रविष्टइत्याह" इत्यादिनातिस्फुटमुक्तंवत् परमततखंडनाय दूषयन्स्वरूढशाखाच्छेदकत्स्वमतदूषणं नानुसंधत्से। किंचजीवस्याणुत्वे सत्येव कठाद्याम्नातस्तस्य गुहाप्रवेशः संगच्छेत विभोः प्रवेशायोगात्। ईश्वरस्य प्रवेशस्त्विदद्यांतर्यामिरूपेणैवोच्यते। द्वासुपर्णेत्याद्यौ स्थितिवदत्वोनेश्वरस्याणुत्वापत्तिः। अंतर्यामिनामातिरोहितानंदाणुमात्रोभगवदंश इति तु सिद्धमाकरे। अंतर्यामिमानस्य च "यथाव्रीहिर्वे" त्यादिश्रुतिसिद्धत्वात्रौपाधिकत्वं कल्प्यं (तत्सहचारेण जीवेऽपि तथैव वक्तुमुचितत्वेन) इत्याद्युक्तिस्तु तवैव प्रतिकूला। नैयायिकादिवज्जीवात्मपरमात्मनोरत्यंतभेदस्य विभुत्वस्य चोरीकार एव उभयोः प्रवेशस्यौपाधिकतायाः शक्यवचनत्वात् ब्रह्मण एवौपाधिकं जीवभावंवदतात्वया त्वशक्यं विभोरपि जीवस्य ब्रह्मणवदौपाधिकः प्रवेश इति वक्तुं॥ स्मृतयोऽपि जीवस्याणुत्वमेव प्रतिपादयंति। यथा गीतायां–'ममैवांशोजीवलोके' इत्यंशत्वोक्तिरणुत्वमेव गमयति। सर्वथा विभोरंशत्वासंभवात्। मध्यमपरिमाणवादस्य च वेदविरुद्धत्वात्। तृतीयस्कंधेऽपि (अ० २५ श्लो० १७।१८) 'तदा पुरुष आत्मानं केवलं प्रकृतेः परं। निरंतरं स्वयंज्योतिरणिमानमखंडितं॥ ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियुक्तेन चात्मना। परिपश्यत्युदासीनं प्रकृतिं च हतौजस'मिति॥ अत्राप्यणुत्वंजीवस्यापि ज्ञानप्रसाददर्शयत्वंचोक्तं॥ एकादशेपि (अ० २७ श्लो० २३।२४) 'पिंडेवाय्वग्निसंशुद्धे हृत्पद्मस्थां परां मम। अण्वीं जीवकलां ध्यायेन्नादांते सिद्धभाविताम्। तयात्मभूतया पिंडेव्याप्ते संपूज्य तन्मयः' इति व्याप्तिश्चेह दीपप्रभान्यायेनैव श्रीधरस्वाम्यादिभिरपि व्याख्याता। एतन्मूलभूताश्रुतिरपि "तस्य मध्ये वह्निशिखा अणीयोर्ध्वाव्यवस्थिते" त्यादिनारायणप्रपाठकस्था ध्येया। एवमितरत्रापिद्रष्टव्यं। यातु'नित्यः सर्वगतः स्थाणु'रितिस्मृतिरुपाहारिसाप्यंशत्वादिवाक्यैकवाक्यतया सर्वगतश्चासावणुश्चेत्यर्थपरापि शक्या व्याख्यातुं। नच तत्रासामर्थ्यान्मार्तंडटीकोक्तसमासस्यासंगतिः शंक्या। (अ० ३ पा० २ सू० ४) "सुपिस्थ" इत्यत्र सुपीति योगं विभज्य कच्छपोद्विप इत्यादौ तृतीयांतपदेनापि समासस्य स्वीकारात्। स्पष्टंचेदंतत्रैव महाभाष्ये "योगविभागः करिष्यते आतोनुपसर्गे को भवति। ततः सुपि सुपि चातःको भवति कच्छेन पिबति कच्छपः कटाहेन पिबति कटाहपः, द्वाभ्यां पिबति द्विपः, ततः स्थश्च को भवति सुपीति" इत्यादि। एवं कच्छेन पिबतीत्यादिवत् सर्वेणतेन तिष्ठतीति व्युत्पत्तिरपि सुवचैव। कच्छशब्दार्थजलप्रायदेशस्य वस्तुतः पानक्रियाधारत्ववत् सर्वगतस्य ब्रह्मणः स्थितिक्रियायां सर्वगतस्य साधकतमत्वं च। 'द्वासुपर्णे'त्यादिश्रुत्युक्तनियतसहभावरूपमेवेत्याथिकः सद्भावोमार्तंडटीकाकारैःकंठरवेण स्पष्टप्रतिपत्तये दर्शित. सर्वगतस्थत्वविशेषणं व्युच्चरणानंतरमपि सार्वदिकभगवत्संबंधेन जीवस्य शरीरच्छेदनदहनादिदुःखानुभवायोग्यत्वादिलक्षणोत्कर्षबोधनायावश्यकमिति न विफलं। स्थाणुरिति

च्छेदेऽचलशब्दस्य पौनरुक्त्यमभिप्रेत्य मार्तंडटीकायां तथाव्याख्यात तत्परिहारायोच्यमानं स्थाणुपदस्य निर्विकारार्थत्वं तु लक्षणां विना दुर्वच स्थिरेशक्तत्वात्। लक्षणाक्लेशप्रीतिमत्त्वात्तद्दूरीकारेतु अचलपदेऽपि सा किन्नस्यात्? विनिगमनाविरहात्। स्थाणुपदार्थेऽचलपदार्थस्य हेतुत्वोत्प्रेक्षणमपि स्वाचार्यविरुद्ध शंकराचार्यगीताभाष्ये "नित्यत्वात्सर्वगत सर्वगतत्वात्स्थाणुरित्येतत्स्थिरत्वादचलोयमातमे" तिव्याकुर्वद्भि स्थिरपदार्थस्याचलपदार्थे हेतुत्वस्यागीकारात्। अतो न त्वदुक्तप्रकारोऽन्यतरपदवैयर्थ्यपरिहारायप्रभवति। अस्ति धास्या स्मृतौ निबधादिपु सर्वगत इत्यपि च्छेद। तथापि "खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्य" इति तल्लोपादुभयथापि व्याख्यानमदुष्ट "विसर्जनीयस्य स" इति सत्वेन सकारद्वयेऽपि न मार्तंडविरुद्धियाघ। एकपदपक्षे"ऽप्यनचिचे"ति सद्वित्वसभवात्। निबधविद्वन्मडनादिपुस्तकेपु चैकसकारो द्विसकारो वापाठो दृश्यत इति न पाठद्वयासगतिनाप्याचार्यविरोध। एकवाक्यस्योभयथा व्याख्यान तु न दोषाय, अन्यथा शास्त्रयोनित्वसमन्वयाद्यधिकरणेपु वर्णकद्वयप्रतिपादकत्वज्ञाप्यन्यायमालादिबाधप्रसगात्। "सुमेधा अमृतोक्षित" इत्यादिश्रुतीना पदभेदेन शंकराचार्यैरपि द्विधाव्याख्यानाच्च। यच्चैषोणुरात्मेत्यस्य परविपयत्व प्रकरणमाश्रित्योक्तवान् तत्र "एषोऽणुरात्मा चेतसावेदितव्यो यस्मिन्प्राण पचधा सविवेश" स्त्यनुपदप्राणसबधश्रावणात्। "स वा एष महानज" इति श्रुत्यर्थसमर्थनावसरे स्वमुखोक्त प्राणसबधस्य जीवलिंगत्व लिंगात्प्रकरणबाध च कुतो नानुसधत्से। अतस्त्वयात्वोक्तविरोधान्नैव वक्तु शक्य। वस्तुतस्तु तद्गुणसारसूत्रस्थस्वभाष्यपक्तिमेव परस्यैवेत्यादिं प्रकृतरवादित्यता किंचिद्वर्णभेदेनानुवदनस्त्वयप्रकरणादिक नावलोकितवानसि। इद हि वाक्य तृतीयमुडकप्रथमखडे पठ्यते। तत्रारभ एव "द्वासुपर्णासयुजासखाया' इतिद्वावप्यात्मानौ प्रकृतौ "नचक्षुषे" तिवाक्ये च यथाज्ञानप्रसाददृश्यत्वेन ब्रह्मोक्त एव प्रसादवत्वदृष्टत्वादिना जीवोऽप्युक्तइति नप्रकरणमात्रान्निर्णय। प्रकृते च यस्मिन्यत्समीपे प्राण पचधाभूत्वासविवेश सोणुरात्मा जीवो मनसा ज्ञेय। अथवाऽणुमात्रोऽतींद्रियोप्यय चेतसा चैतन्यगुणेन लिंगेन वेदितव्य। यस्मिन्सर्वशरीरविसर्पिणि चैतन्ये प्राण पचधाभूत्वा देहे सविवेश चैतन्यसबधमतरा जडस्य व्यापारायोगात् इत्यर्थं चितिसज्ञाने श्वादि तत सर्वधातुभ्योऽसुन्नित्यसुनिचेत इति सिद्ध। अत इत्थ प्राणसबधो जीवस्यैव लिंग। य प्राणेतिष्ठन्नित्यादौतु प्राणातस्थित्या नियम्यत्वेन प्राणसबधपरस्योच्यते। नत्वेव पचप्राणवत्व॥ इतएव "महानज" इतिश्रुतावपि प्राणेष्विति ससम्याप्राणातस्थत्व बोध्यतइति नमदुक्तिविरोध। नापि वेदितव्यश्चपरएवात्मेति शक्यवचन 'आत्मानचेद्विजानीयादयमस्मीतिपूरुष। किमिच्छन्कस्यकामायशरीरमनुसज्वरेदि" तिबृहदारण्यकादिपु स्वस्वरूपस्यापि विज्ञेयत्वाम्नानात्॥

यदपिकिंचेत्यादिना (यथाऽणोरणीयानित्यादिवाक्य महतोमहीयानितिवाक्यबलाद्दुर्ज्ञेयत्वपरमित्यगीक्रियतेतथेहापिमहानज नित्य सर्वगतस्थाणुरित्यादिवाक्यबलाद्बालाग्रशतभागस्येत्यादिवाक्यतत्पर

स्वीक्रियतामित्युक्तंतदपिमंदतरमेव; दृष्टांतस्योभयवादिसंमतस्यैवसं-
भवेनस्वमतमात्रसिद्धस्यदृष्टांतत्वासंभवात्। नह्यस्मन्मतेऽणोरणीया-
नित्यादिवाक्यस्यदुर्ज्ञेयत्वपरत्वंस्वीक्रियते॥ अस्माभिस्तथातदास्वीक्रि-
येतयदाभगवतोविरुद्धधर्माश्रयत्वंनस्यात्। अस्ति च "अपाणिपादोज-
वनोग्रहीतापश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णः" इत्यादिवाक्यैःप्रतिपादितप-
रस्परविरुद्धधर्माश्रयत्वं ततश्चात्रापिमहत्वाणीयस्त्वादिविरुद्धधर्मा-
श्रयत्वस्यब्रह्मण्यलौकिकत्वप्रतिपादकत्वसंभवेदुर्ज्ञेयत्वेपरत्वकल्पनेमा-
नाभावः तस्माद्दृष्टांतासंभवात्तदनुरोधेनाणुत्वप्रतिपादकवाक्यैर्जीवदु-
र्ज्ञेयत्वंप्रतिपादयन्नुपेक्षणीयएव किंच "वालाग्रशतभागस्यशतधाकल्पि-
तस्य च। भागोजीवःसविज्ञेयःसचानंत्यायकल्पते। आराग्रमात्रोह्यवरो-
पिदृष्ट" इत्यादिश्रुतीनांस्पष्टतयापरिमाणबोधिकानांकथंदुर्ज्ञेयत्वपरत्वं
स्वीयवाच्यार्थपरत्वेकस्यचिद्बाधकस्यप्रमाणांतरविरोधस्यचाभावेन
लक्षणयातादृशार्थबोधकत्वेप्रमाणाभावात् नचबुद्धिगुणैरेवाणुत्वव्य-
पदेशोस्तुतथाचश्रुतिः'बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेनचैवआराग्रमात्रोह्यवरोपि
दृष्टः' एवंचउत्क्रांतिगत्यागतयोपिसंगच्छंतइतिवाच्यं, जीवस्ययदि-
त्वन्मतइवौपाधिकत्वंस्यात्तदास्यादेवतथाव्यपदेशःनहिजीवस्यौपाधि-
कत्वंसंभवतितथासतिसउपाधिर्नित्योऽनित्योवेतिवक्तव्यंनाद्यःमोक्षा-
नुपपत्तेःनह्युपाधिनाशंविनास्वस्वरूपेणावस्थानरूपोमोक्षःसंभवति ॥
नद्वितीयः; कृतहानाकृताभ्यागमप्रसक्तेः तदेतद्विस्तरेणाग्रेवक्ष्यतेएव-
मुत्क्रांतिगत्यागतीनामपिस्वेनरूपेणैवसंभवे बुद्ध्युपाधिकतयातत्कल्प-
नेमानाभावात्'शरीरंयदवाप्नोतियच्चाप्युत्क्रामतीश्वर'इत्यादिभगवद्गी-
तावाक्येणुत्वेपिजीवस्यसर्वेंद्रियग्रहणपूर्वकगमनस्योपपत्तौनदनुरोधा-
दप्यौपाधिकत्वकल्पनंनसंभवति॥ ननु "तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः
प्राज्ञव" दितिसूत्रबलेनजीवस्यबुद्ध्युपाधिकत्वंस्वीक्रियते तत्रतुशब्दः
नाणुरतच्छ्रुतेरितिसूत्रोक्तपूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थःतस्याबुद्धेर्गुणास्तद्गुणास्ते
साराःप्रधानंयस्यात्मनःसंसारिभावेसंभवंतिकारणत्वात्सतद्गुणसार-
स्तस्यभावस्तत्त्वंतस्मात्तद्व्यपदेशअणुत्वोत्क्रांत्यादिव्यपदेशःप्राज्ञवत्यथा
प्राज्ञस्यपरमात्मनःसगुणेषूपासनेषुउपाधिगुणसारत्वादणीयस्त्वादि-
व्यपदेशो "अणीयान्व्रीहेर्वायवाद्वा" इत्येवंप्रकारस्तद्वत्जीवेप्यणुत्व-
व्यपदेशउपाधिकृतएवनतुवास्तवइतिचेन्मैवंसूत्रस्यत्वदुक्तार्थकत्वा-
भावाज्जीवेबुद्ध्युपाधिकृतोणुत्वव्यपदेशोनसंभवति ॥ तथाहिजीवेव-
स्तुतोणुत्वंतदास्याद्यदिजीवस्यब्रह्मणःसकाशाद्भेदःस्यात्सएवतुनसंभ-

पादेतस्तद्धर्माधिकरणे ॥ अत्रैपोभिप्रायोऽवसेयः—(किंच यथाणोरणीयानि) त्यादिलेख-स्त्वसन्मताज्ञानात् । नह्यस्माभिर्महीस्त्वश्रुतिबलात्पूर्वत्रोपचारलभ्यदुर्ज्ञेयत्वं स्वीक्रियते । विनिगमनाविरहेणोत्तरत्रपूज्यतमपर्यायतोक्तेर्दुर्निरासत्वात् । किंत्वलौकिकसामर्थ्याद्विरुद्ध-धर्माश्रयत्वमेव "तदेजति तन्नैजति आसीनोदूरंव्रजतिशयानोयातिसर्वत" इत्यादिश्रुत्यं-तरेभ्यः । किंच बालाग्रश्रुतेर्महत्वश्रुत्याभक्तिमत्वउच्यमानेतद्वन्महत्वश्रुतेरेव कुतो न तदापाद्यतां श्रुतित्वाविशेषात् । बालाग्रवाक्ये जीवशब्दश्रुतिश्च सर्वतो बलीयस्त्वनुसंधे-या । बहूनामनुग्रहोन्याय्यइति च । अणुत्वश्रुतीनां बहुत्वात् ॥ वस्तुतस्तुमहत्वश्रुतेर्वि-षयभेदः सूत्रकृदभिहितः प्रागेवसमर्थित इति न तथाणुत्वश्रुतीनां बाधसंभावनापि । तस्मादेपोणुरात्मेत्यादौ शक्यार्थबाधाभावाल्लक्षणाप्रणयोनास्थेयः । सूक्ष्मेत्वणुशब्दः शक्तः, 'अणुर्व्रीह्यल्पयो'रितिहेमोक्तेः । 'अणुर्व्रीहिविशेषेस्यात्पुंसि सूक्ष्मेऽभिधेयव'दिति मेदिनीको-शाच्च । यत्तुबुद्धिस्थगुणेऽणुत्वव्यपदेशवचनं तत्तुसंपूर्णवेदांतादर्शिनां मंदानां व्यामोहना-यैव । इदंहि वाक्यं श्वेताश्वतरे पंचमाध्याये "अंगुष्ठमात्रोरवितुल्यरूपःसंकल्पाहंकारसम-न्वितोयः । बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैवआराग्रमात्रोह्यपरोऽपिदृष्ट" इति पठ्यते । अत्रबुद्धेर्गु-णेन परिमाणेनांगुष्ठमात्रः । आत्मनः स्वस्य परिमाणेनचाराग्रमात्रइत्यर्थः । एवमेवबुद्धेर्गुणेने-त्येकवचनंस्वरसतःसंगच्छते ॥ त्वन्मतेचात्मगुणेनेतिआराग्रमात्रपदादन्यत्रकान्वियात्वत्रा-न्वीयमानंचकथंसंगच्छेतत्वन्मतेबुद्धिगुणैरेवाराग्रमात्रत्वात् आत्मगुणेन तुविभुत्वात् । बुद्धे-रंगुष्ठमात्रत्वंतु मनुष्यहृदयाकाशस्य तावन्मात्रत्वात् । स्पष्टं चेदं (अ० १ पा० ३ सू० २५) "हृद्यपेक्षयातु मनुष्याधिकारत्वादि" तिसूत्रे । किंच बुद्धेराराग्रमात्रत्वेमानाभा-वात् । तेनतद्गुणानांवाचत्वे च सुतरां तदभावात् । नवुद्धिगुणैरणुत्वं सुवचं; तस्मादेवंश्रुत्यै-कदेशमात्रमुदाहृत्यदुर्बलान्व्यामोहयंतः सद्भिरुपेक्ष्याः । अथवाऽदृष्टोपनिषत्कोऽयंस्वपरि-शीलिततद्गुणसारसूत्रीयस्वभाष्ये उत्तरार्धमात्रमुपलभ्य तावदेवालिखदिति नायं वराको-ऽपराध्यति । उत्क्रांत्यादयश्चन बुद्धिधर्माः श्रुतिसूत्रादिभिस्तेषां जीवधर्मत्वसिद्धेः । तथा च सूत्रं (अ० २ पा० ३ सू० १९) "उत्क्रांतिगत्यागतीना"मिति इह "श्रोतपूर्व" तिपूर्वसूत्रमनुवर्तते तथाच जीवउत्क्रांतिगत्यागतिसंबंधीतद्बोधकश्रुतिभ्य इत्यर्थः । उत्क्रां-तिश्च कौषीतकिब्राह्मणे प्रतर्दनाख्यायिकायां । "सयदास्माच्छरीरादुत्कामतिसहैवैतैःसर्वै-

तथाच भगवद्गीताया 'शरीरंयदवाप्नोतियच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ॥ गृहीत्वैतानिसंयातिवायुर्गन्धा-निवाशयात् ॥ श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच ॥ अधिष्ठायमनश्चायंविषयानुपसेवते' इत्यत्र ग्रहणपूर्वकं गमनमुक्तम् ॥ तथाचसूत्रम् तद्गुणसारत्वात्तुतद्व्यपदेशःप्राज्ञवदिति ॥ तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः ॥ एतेन नाणुरतच्छ्रुतेरिति सूत्रविरोधः परिहृतस्तस्य पूर्वपक्षस्थत्वात् ॥ सूत्रार्थस्तु तस्याबुद्धेर्गुणस्तद्गुणास्ते सारः प्रधानंयस्यात्मनः संसारिभावे संभवन्ति कारणत्वात् सतद्गुणसारस्तद्भावस्तद्गुणसारत्वं तस्मात् ॥ तद्व्यपदेशः अणुत्वोत्क्रान्त्यादिव्यपदेशोऽणीया-न्व्रीहेर्वायवाद्वाइत्येवंप्रकारस्तद्वदिति ॥ यद्वा 'सारोबलेस्थिरांशेचे'तिमेदिनीकोशाद्बलवाची सारशब्दः ॥ एतेन बुद्धिगुणानामनर्थरूपत्वात्कथं सारत्वमित्यपास्तं ॥ ससारित्वे सार-त्वाच ॥ तदेतदाह—एवंबुद्धिगुणैरिति ॥

त्क्रामती'' ति। अत्र सइतिपूर्वोक्तजीवः परामृश्यते। एतच्छब्देन चपूर्वोक्तानि वागादि-मनोंतानि परामृश्यंते। मनःशब्दश्चेहांतःकरणचतुष्टयोपलक्षकः। अन्यथा पूर्वोक्तध्याना-सिद्धेः। तेन (प्राणादेरेयपश्चादुत्क्रमणंऽन तु बुद्धे) रितिनिरस्तं। अतोत्रोत्क्रांतिर्मुख्यतया जीवस्यैवोच्यते। बुद्ध्यादेस्तु तेनसहोत्क्रमणं न च बुद्ध्यादिनिष्ठासाजीवउपचर्यतइतिवाच्यं; सहेवैतैरिति प्रयोगानुपपत्तेः। नहि पुत्रस्यैव गमने पितुश्चागमपुत्रेण सह पिता गच्छ-तीति प्रयुज्यते। अतोजीवानुत्क्रांतिसाधनाय बुद्धेस्सहोक्तिप्रयाससदर्थं स्वविरुद्धगीतावा-क्योपन्यासश्चाविचारात्। तत्र हि ममैवांशइतिजीवस्य स्वांशत्वमुक्त्वाऽणुत्वं बोधयितुं शरीरं यदवाप्नोतीति शरीरांतरप्राप्तिः पूर्वशरीरादुत्क्रांतिश्च जीवस्यैवोच्येते सगृहीत्वेत्य-नेन च मनःप्रभृतेर्जीवसहभावः अतएवलिंगशरीरनिष्ठेतेतत्रोपचर्येते इतिप्रत्युक्तं भवति। देवदत्तोवस्त्राभरणादिकं गृहीत्वा गच्छतीत्युक्ते वस्त्राभरणादिकमेवगच्छति तन्निष्ठंचगमनं देवदत्तउपचर्यते इति नहिकेनापिशक्यं व्याख्यातुं। वायुर्गंधानिविदृष्टांतेनापि जीवस्यैवते बोध्येते। न हि गंधमात्रं गच्छति तन्निष्ठा च गतिरगंतर्यपि वायावुपचर्यत इति त्वयापि शक्यं वक्तुम्। ईश्वरशब्दश्च जीवपक्ष एव संगच्छते, स्वांशत्वात्; न तु बुद्धिपक्षे जडत्वात्। त्वन्मते मिथ्यात्वाच्च। तस्मादुत्क्रांतिर्जीवधर्मः तथालोकांतरगतिरपि तत्र तत्र श्रुतिषु तस्य श्रूयते। यथा कौषीतकिब्राह्मण एव (पृ० ७) गार्ग्यायनि श्वेतकेतुसंवादे ''ये वै केचास्माल्लोकात्प्रयंतिचंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छंति'' इतितथालोकांतरात्तस्येहागतिरपि अनेकत्राम्नायते। यथा बृहदारण्यके (पृ० ८५६ अ० ६ ब्राह्मण ४ मं० ६) ''तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे'' इति। अत्र कर्मणइत्युक्त्यापि जीवस्यैव सा दृढीक्रियते जडस्य बुद्ध्यादेस्तदयोगात्। जीवस्यैव सर्वकर्मकर्तृत्वायाः (अ० २ पा० ३ सू० ३३) कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वादि'' त्यधिकरणे सुनिर्धारितत्वाच्च। अग्रे तस्यैवागंतु-र्निष्कामत्वे मोक्षस्तत्रैवाम्नायते न सबुध्यादेः संभवति; किंच मनुनाऽपि षष्ठाध्याये (श्लो० ६३) 'देहादुत्क्रमणं चास्मात्पुनर्गर्भे च संभवं। योनिकोटिसहस्रेषु सृतीश्चास्यां-तरात्मन' इति स्मरता जीवस्योत्क्रांत्यादयः श्रुत्यभिप्रेततया दर्शिताः। स्मृत्यंतराणि तु विस्तरभयान्नोपन्यस्यंते। किंचैतासूत्क्रांत्यादिषु तु तस्या मनःप्रभृतिसहभावोप्यस्ति। सुषुप्त्यादिषु तु केवलस्यैव जीवस्य गत्यागती सिध्यतः; अतउक्तसूत्रात्पुरतएव सूच्यते (अ० २ पा० ३ सू० २०) ''स्वात्मनाचोत्तरयोरि''ति। अयंस्तुजीवः स्वात्मना केवले-नाणुमात्रस्वस्वरूपेणोत्तरयोर्गत्यागत्योः संबंधीसुषुप्त्यादौ भवति। तथाचाथर्वणानां ब्रह्मोप-निषदि ''ऊर्णनाभिर्यथातंतून् सृजते संचरत्यपि। जाग्रत्स्वप्नेतथाजीवोगच्छत्यागच्छतेपुनरि'' ति अत्रोर्णनाभिवौत्यं ब्रह्मणः ततो गत्यागती जीवस्य। स्पष्टं चेदं दृश्यवालाकिब्राह्मणा-दिष्वपीयलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या। किंच श्वेतकेतुविद्यायां ''अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्ये'' ति नामरूपव्याकरणादिसृष्टेः प्रागपि जीवरूपेण प्रवेश उच्यते। तथा ''ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येत्या'' त्यादौ ब्रह्मभावोत्तरं सैंधवखिल्यन्यायेन ब्रह्मण्यप्ययः श्रूयते; ''यथासैंधव-खिल्यउदके प्रास्तउदकमेवानुविलीये'' तिमैत्रेयीब्राह्मणश्रुतेः। न हि ब्रह्मभावोत्तरं बुध्यादिकं त्वयाशक्यं वक्तुं; बुद्ध्यादेर्ज्ञानावश्यकत्वात्। ज्ञानमंतरा ब्रह्मभावाभावात्

वति "ऐतदात्म्यमिदंसर्वंतत्सत्यंसआत्मातत्त्वमसिश्वेतकेतो" कौषी-
तकिब्राह्मणसमाप्तौच "इदंसर्वंयदयमात्मे" त्यभिधाय "सएवत्वम-
सी" त्यादिश्रावणेन "अहंब्रह्मास्मी" त्यहंग्रहश्रावणेनचपरमेवब्रह्मजी-
वइतिसिद्ध्यति "सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मे" त्यादिश्रुतिभिस्तस्यव्यापकत्व-
मपि सिद्धमेव कथमणुत्वतस्येतीमामाशंकांसूत्रस्थस्तुशब्दोनिवारयति
तस्यब्रह्मणोगुणास्तद्गुणाःप्रज्ञादृष्टृत्वादयः "प्रज्ञाचतस्मात्प्रसृतापुराणी
एतदक्षरगार्ग्यदृष्टंद्रष्टृ" इत्यादिश्रुतिसिद्धाः तएवात्रजीवेसाराइन्द्रप्र-
तर्दनसंवादे "प्रज्ञयावाचसमारुह्यवाचासर्वाणिकर्माणिनामान्याप्नोति"
प्रश्नोपनिषदिच "एषहिद्रष्टास्प्रष्टाश्रोताघ्रातारसयितामंतावोद्धाकर्ता
विज्ञानात्मापुरुष" इत्युक्तत्वात्साराःप्रधानाजडविलक्षणाइति यावत्;
अन्यथापदार्थत्वब्रह्मांशत्वादीनांसचेनतुल्यतयाकेनजडवैलक्षण्यमस्य
भवेत्तस्मात्तद्व्यपदेशःजीवेभगवद्व्यपदेशःअमात्ये राजपदप्रयोगवत् ।
अयंचव्यपदेशोमैत्रेयीब्राह्मणेतत्र "नवाअरेपत्युःकामायपतिः प्रियो
भवती" तिजीवमुपक्रम्याग्रेच तद्विज्ञानेत सर्वविज्ञानार्थंसर्वस्यतदा-
त्मकत्वकथनेनवेदादोतन्नि:श्वासत्वकथनेनब्रह्मधर्माणांतत्रबोधनाद्भ-
गवत्त्वेनजीवउक्तंएवंतत्त्वमसीत्यादावपितद्व्यपदेशः। ननुमैत्रेयीब्राह्मणे-
न्यस्यान्यधर्मत्वेनकथननसंभवतिनिरूपणस्थलउपचारस्यासंभवादि
तितन्नैवोपचाराभावात्तद्दृष्टांतेनतत्त्वमसीत्यादावप्युपचारोनसंभवती
तिचेत्तन्नाहप्राज्ञवत् ॥ बृहदारण्यकेशारीरकब्राह्मणेजीवमुपक्रम्यतज्जा-
ग्रत्स्वप्नावस्थेपूर्वमुक्त्वा "यत्रसुप्तोनकंचनकामंकामयतेनकंचनस्वप्नं
पश्यती" तिसुषुप्तिंवदन्तत्सामयिकजीवस्वरूपनिरूप्य "तद्यथाप्रिय-
यास्त्रियासंपरिष्वक्तोनबाह्यंकिंचनवेदनांतर" मितिजीवब्रह्मणोर्भेद-
दृष्टांतनिरूपणावसरे "एवमेवायंप्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्त" इत्यभिधा-
यक प्राज्ञइत्याकाङ्क्षायांप्राज्ञस्वरूपमाहतत्र "अत्रपिताऽपिताभवती"
त्यादिना अत्रअस्यरूपमित्यनेनपरमेश्वरस्यैवरूपांतरमुच्यतेनहिसुषु-
प्तिसाक्षिण प्राज्ञस्यस्वतोऽपहतपाप्मत्वादिकसंभवत्यपहतपाप्मत्वस्य
ब्रह्मलिंगत्वात्तथा चयथाप्राज्ञस्यनिरूपणावसरएव "एषसर्वेश्वर
एषसर्वज्ञएषोंतर्याम्येषयोनि" रित्यादिनाब्रह्मधर्मनिरूपणमेवशारीर-
स्यापिब्रह्मधर्मबोधिका श्रुतयोजीवेगौण्यब्रह्मत्वंवदतीति ॥

सहस्राक्षे किंच यथाणोरित्यादिंएवंबुद्धिगणैरितीत्यंत भागनिरस्यति–यदपि किंचे-
त्यादिना ब्रह्मत्व वदतीतीत्यंतन ॥ तत्परमिति ॥ जीवस्य दुर्ज्ञेयत्वप्रतिपादक उभयवा-
दीतिन्यायपचलक्षण्या (अ० १ आ० सू० २५) "लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धि-

अपाणिपादेति श्वेताश्वतरस्थं प्राप्या-
"साम्यं सदृशंत" इति गौतमोक्तेरिति भावः । अपाणिपादेति श्वेताश्वतरस्थं अर्थस्तु व्याख्यास्यते । बुद्धेर्गुणे-
ख्यातं । वालाग्र इत्यादि वाक्यद्वयमपि-श्वेताश्वतरस्थं अर्थस्तु व्याख्यास्यते । बुद्धेर्गुणे-
नेति । एतदपि श्वेताश्वतरवाक्यमग्रे व्याख्यास्यामः ॥ साराः प्रधानमिति । सहस्राक्षे सारा
इति बहुवचसा विग्रहादिहापि तथैवानूदितं । शांकरभाष्ये तु सार इत्येकवचनेनैव विग्र-
हः सारशब्दस्यैव चार्थः प्रधानमिति । अतः सहस्राक्षे तद्व्याप्यार्थभेदोनुसंधेयः ॥ कार-
णत्वादिति । कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणं संसारं प्रति बुद्धेरेव कारणत्वात् ॥ अणीयान्त्रीहेरिति ।
छांदोग्येपंचमप्रपाठके शांडिल्यविद्यायामिदं पठ्यते । तत्रच "इति शांत उपासीते"–
'त्युपक्रमादुपासनाप्रकरणं तत् । तत्रैव "सक्रतुं कुर्वीत" तिश्रावणाच्च ॥ सौत्रतुशब्देननि-
'राकरणीयं पूर्वपक्षमाहुः । जीवे वस्तुतइत्यादिना । अत्र तद्गुणसारसूत्रस्थभाष्यप्रकारा-
ग्रंथमेव तत्रत्यभाष्यसहित केनचित्पाठभेदेन संक्षिप्य प्रायेणाक्षरशोऽनुवदंति–ऐतदा-
त्म्यमित्यादिना । इदं छांदोग्येऽष्टमप्रपाठकेऽस्ति । अत्राऽपि जडस्य ब्रह्मात्मकत्वं सत्यत्वं
चोक्त्वा ततः पृथक् जीवस्य शुद्धास्वरूपतोक्ता ॥ प्रज्ञाचेति । इदं श्वेताश्वतरस्थं द्रष्टृत्व-
वाक्यं च बृहदारण्यकगार्गीब्राह्मणस्थं । इंद्रप्रतर्दनसंवादस्तु कौषीतकिब्राह्मणे तृतीयाध्या-
येऽस्ति ॥ प्रज्ञयावाचमिति ॥ प्रज्ञया विसर्पिस्तत्रचैतन्यगुणेन वागिंद्रियं समारुह्येत्यर्थः ।
एवमिंद्रियांतरेष्वपि प्रज्ञयासमारोहणं तत्र "प्रज्ञया प्राणं समारुह्य प्राणेन सर्वान्गंधा-
नाप्नोती" त्यादिना "प्रज्ञया मनः समारुह्य मनसा सर्वाणि ध्यानान्याप्नोती" त्यंतेन
श्रावितं ॥ प्रश्नोपनिषदीति । तत्र "अहैनं सौर्यायणीगार्ग्यः पप्रच्छ" इतिचतुर्थप्रश्ने
इदमस्ति तत्र "तेन तर्ह्येष पुरुष" इत्यादिना प्रस्वापवर्णनात् स्वप्नवर्णनात् "सपरे-
ऽक्षरेआत्मनि संप्रतिष्ठते" इत्यादिकथनाच्चजीवपरमेवैतत् ॥ अन्यथेति । जीवेभगवद्गुण-
सारत्वस्याभावे ॥ पदार्थत्वेति । पदार्थत्वमभिधेयत्वं ॥ जीवमुपक्रम्येति बृहदारण्यके
षष्ठाध्याये द्वितीयब्राह्मणे शारीरकत्वेन जीवमुपक्रम्य तृतीयब्राह्मणे तस्य जाग्रत्स्वप्नावस्थ-
स्थानिरूपिताः । "यत्र सुप्त" इत्यादिवाक्यान्यपि तृतीयब्राह्मणस्थानि ॥ प्राज्ञस्वरूपमा-
हेति "तद्वाअस्यै तदतिछंदा" इतिवाक्यं तद्यथा प्रियये त्यस्मादव्यवहितं पूर्वमस्ति । ततः
पुरस्तादव्यवहितंच "तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामरूपं शोकांतर अत्र पिताऽपिता
भवति माताऽमाता" इत्यादिपठ्यते । तथापूर्वोत्तरवाक्ये उभेऽपि परमेश्वरस्य प्राज्ञाख्यं
रूपविशेषं निरूपयत इतिभावः ॥ ब्रह्मलिंगत्वादिति । स्पष्टं चेदं प्रथमस्य प्रथमे

किंच यथाऽणोरणीयानित्यादिवाक्यं महतोमहीयानितिवाक्यबलात् दुर्ज्ञेयत्वपरमित्य-
ङ्गीक्रियते तथेहापि महानजः नित्य सर्वगत स्थाणुरित्यादिवाक्यबलाद्वालाग्रशतभागस्येत्या-
दिवाक्यं तत्परं स्वीक्रियतामित्याह–परस्मिन्यथेति ॥ यथा दुर्ज्ञेयत्वाभिप्रायेण ब्रह्मण्यणुत्व-
व्यपदेशोऽस्तु । तथाच श्रुतिर्बुद्धेर्गुणेना-
चस्तथा जीवइत्यर्थ. ॥ किंच बुद्धिस्थगुणैरेवान्तथा व्यपदेशोऽस्तु । एतेनोत्क्रान्त्यादयोऽपि व्याख्यातास्तासामपि
त्मगुणेनचैवआराग्रमात्रोह्यवरोपिदृष्टइति ॥ एतेनोत्क्रान्त्यादयोऽपि व्याख्यातास्तासामपि
बुद्ध्युपाधिकत्वात् ॥ तमुत्कामन्तं प्राणोनूत्कामतीत्यादौ प्राणादेरेव पश्चादुत्क्रमणमुक्तं ननु
बुद्धेरिति तस्या- सहोत्क्रमणेऽपि नतद्विरोधः ॥ अनोर्लक्षणार्थत्वेनापिविरोधाभावाच्च ॥

"ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति। नान्य पथा विद्यतेऽयनाये" त्यादिश्रुतिभ्य.। किंच युगवह्वयां "अस्माल्लोकात्प्रेत्ये" ति परममुक्त्यनन्तरमपि "कामान्नीकामरूप्यनुसचर" न्नित्यनुसचरण श्रूयते। छांदोग्येऽपि "तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारोभवती"ति। न हीद विभोः सभवति, नापि परममुक्त्युत्तरमपि युद्धादिकमस्ति यद्रत तदुपचर्येत अतोजीवस्यैवोत्क्राति॰ गत्यागतीना श्रुतिगीतासूत्रादिसिद्धत्वाद्विभुत्वेच तदसभवात्त्वोणुरेव। यत्तनोर्लक्षणार्थत्व वमुत्कामतमिति श्रुतायुक्त,–तदसगत, तथासतिजपमनुप्राणर्पदित्यादौ वृष्टेर्जपन्नानजन्य॰ ज्ञानविषयत्ववत्प्राणोत्का तेर्नीवोत्क्रातिज्ञानजन्यज्ञानविषयत्व वाच्य, तदेव न सभवति जीवोत्क्राते सुतरा दुर्ज्ञेयत्वात्। लोक प्राणोत्क्रातिज्ञानाज्जीवोत्क्रातिनिश्चयदर्शनेन विपर्ययाच॥ किंचैतावतापि साक्षाज्जीवोत्क्राति स्वमुखेन प्रतिपादितेति वृथाश्रावोसि॥ नन्वेवमपि श्रुतौ प्राणादेरनुत्क्रमण गीताया च सहोत्क्रमणसिध्यतीति कथ तयोरविरोध इति चेदुच्यते–बलिष्ठद्वयस्योत्क्रमगे हि तद्वधनशकुनामनुत्क्रमण प्रसिद्ध, तत्राव्यवहितो- त्तरक्षणएव शकुत्क्रमणात् शकुभि सहोत्क्रातो इय इत्यपि प्रयुज्यते। स्पष्टश्चाय दृष्टातो बृहदारण्यकेछांदोग्ये च प्राणविवादे (अ० ७ पृ० २९९) "अथहप्राण उच्चिक्रमिष्यन् ससथासुह्य पड्वीशशकून् सखिदेदेवमितरान्प्राणान्त्समखिदत्त्ँहाभिसमेत्योचुर्भगवन्नेधि त्वन्न श्रेष्ठोसि मोत्क्रमीरिती"ति। तस्मादनुत्क्रमणे वास्तव स्वल्पकालातरायविवक्षित्वा बृहदारण्यकादिश्रुति प्रवृत्ता। तमविवक्षित्वा तु कौषीतक्यादिश्रुतिर्गीताचेत्यविरोध। तद्गुणसारसूत्रस्य वास्तवार्थस्तूच्यते। तत्त्वमसीत्यादौ जीवस्यसाक्षाद्ब्रह्मत्वकथनाद्ब्रह्मणश्च "व्याप्यनारायण स्थित" इत्यादिश्रुतिभिर्व्यापकत्वश्रवणात् कथजीवस्याणुत्व सगच्छता- मित्याशकायामुच्यते (अ० २ पा० ३ सू० २९)–"तद्गुणसारत्वात्तुतव्यपदेश प्राज्ञवत्" इतितुशकानिरासेतस्य ब्रह्मणो ये गुणा प्रज्ञाद्रष्टृत्वादय तएवसारा प्रधाना जडवैलक्षण्य बोधकायस्यसतद्गुणसार जीवस्यतद्गुणसारत्वादेवास्मिँस्तव्यपदेश तत्त्वमसीत्यादौसाक्षात्त॰ त्त्वव्यपदेश राजग्येष्ठपुत्र राजेतिव्यपदेशवत् तत्रश्रौतदृष्टात प्राज्ञवदिति "तत्रतस्यैवे" तिसस्त्रर्थं वति। प्राज्ञ सुषुप्तिसाक्षीशारीरकब्राह्मणादौ माध्यदिनपाठे प्रियस्त्रीवत्सु- षुप्तिकाले तत्परिष्वगमभिधाय तस्य स्वरूपमुच्यते–"तद्वा अस्यैतदतिच्छदोपहतपाप्मा॰ भयँरूपमशोकातमि' तिमूलव्याख्यानावसरेत्वस्माभि कण्वपाठउपन्यस्त भाष्ये प्रकाशे चैतत्सूत्रे माध्यदिनपाठस्थसप्तमाध्यायपाठ एवोदाहृतोज्ञेय। अतोत्र साक्षाद् ब्रह्मत्वाभावे॰ पि यथातत्त्वव्यपदेशस्तद्वदित्यर्थ। यत्तु नाणुरितिसूत्रस्य पूर्वपक्षस्थत्वमुक्त–तदसत, उत्क्रा- त्यादिदशसूत्र्या पूर्वपक्षरूपत्वेमानाभावात्। नच प्रकृतसूत्रस्थस्तुशब्द पूर्वसूत्रेषु पूर्वपक्षत्व बोधयतीतिवाच्य, तुशब्दघटितसूत्रपूर्वसूत्राणा पूर्वपक्षरूपत्वनियमाङ्गीकारे "तत्तुसमन्व- याद्' त्यादित पूर्ववर्तिशास्त्रयोनित्वादिसूत्राणामपितथात्वप्रसगात्। किच "ज्ञोतएवे" त्यतानितुसिद्धातसूत्राण्येवेत्यत्रापि किंगमक लोक बुद्धिद्वारा ज्ञानदर्शनात् ज्ञातृत्वव्यप॰ देशोपि बुद्धिगुणसारत्वादेवेति तस्यापि पूर्वपक्षसूत्रत्वमापद्येत। तथा बुद्धिनित्यत्वादेव तस्य नित्यत्वमस्त्वित्ति 'नात्मश्रुतेर्नि" त्यस्यापि तथात्व, विनिगमकाभावात्। बहुश्रुति- व्याकोप एवात्र गमक इति चेत्तत एवोत्क्रात्यादिसूत्राणामपि पूर्वपक्षरूपत्व त्यज्यता॥

बहुष्वेवश्रुतिष्वणुत्वोत्क्रांत्यादीनांश्रवणात् । किं च पूर्वं केवलजीवस्वरूपेण गत्यागती अणुत्वबोधकस्वशब्दादिकं विभुत्वबोधकश्रुतीनां परविषयत्वं चोक्तं तत्सर्वंत्वद्व्याख्यातरीत्यापितद्गुणसारसूत्रेणनशक्यंसमाधातुं । तथाभिप्रायेसूत्रकारःपुन.सूत्रांतराणिकृत्वास्वरूपगत्यागतिःस्वशब्दादिकंचसमादध्यात् । महत्वश्रुतेश्चप्रकरणंवाधित्वाजीवविषयत्वंसाधयेत् । यच्चपूर्वंगुणविसर्पणेप्रभागंधादिकंदृष्टांतीकृतंतन्निरासायप्रभायाद्रव्यत्वंपुष्पादेरवयवोद्गमंचस्वयंब्रूयात् । याश्चांतिमसूत्रद्वयेनस्पष्टतराविसर्पिगुणत्वबोधिकाःश्रुतयोगृहीतास्तामपिकथंचिद्योजयेत् । नहिभगवानसमर्थोयत्स्वयंपूर्वपक्षेबहुतरंबलीयोबाधकमुपपाद्यापिनसमादध्यात् । बुद्धिगुणसारत्वादणुत्वव्यपदेशइत्येतावन्मात्रोक्तयातु "प्रज्ञया शरीरंसमारुह्य" इत्यादिस्पष्टविसर्पिगुणत्वबोधकश्रुत्यंतंसर्वंनैवसमाहितंभवतीत्यपाणिपिहितमेतत् । नापिव्यासातिरिक्तःकपिलकणादगौतमाद्यन्यतमःकोप्यणुत्वंवदति । यदनुवादत्वेनोत्थिताशंकारूपोतिविस्तीर्णएवंपूर्वपक्षःप्रवर्तेतबुद्धिगुणसारत्वादणुत्वादिव्यपदेशइत्येव सूत्रितेविभुत्वासिद्धेर्दशसूत्रीप्रणयनवैयर्थ्यंरवकिंचपूर्वसूत्रेषुबुद्धेर्नाम्नोप्यभावात् । तच्छब्देनात्रबुद्धिरेवपरामृश्यतइतिकथंनिश्चीयतां । सर्वनाम्नांपूर्वपरामर्शकत्वदर्शनेनतदसंभवात् । तथासतिच 'अल्पाक्षरमसंदिग्ध'मितिसूत्रलक्षणंजानन् बुद्धिगुणसारत्वादित्येवसूत्रयेत् । श्रीमदाचार्योक्तार्थेतुब्रह्मणोधिकृतत्वात्पराबुद्धेरेवसूत्रकर्तृबुद्धिस्थत्वकथनेमानाभावाच्च । मर्शः संभवति। 'ॐ तत्सदितिनिर्देश'इतिगीतावाक्यंचात्रानुगुणं। सूत्रेब्रह्मवाचकतच्छब्देन तत्त्वमस्यादीनि तद्घटितविषयवाक्यान्यप्युपतिष्ठंते । "जन्माद्यस्य यतः ईक्षतेर्नाशब्दमि" त्यादौयतश्शब्दादिभिः "यतोवाइमानि सईक्षते" त्यादिवदितिसर्वंसमंजसं । किंच नैयायिकोपपादितगुणानां द्रव्यमात्रवृत्तित्वमिव गुणे गुणांतरासत्वमपि त्वयोरीकार्यं । तथासति बुद्धेर्गुणत्वेन तस्यागुणा एव नसंभवंति यच्चेह शारीरकभाष्ये "तस्याबुद्धेर्गुणास्तद्गुणा इच्छाद्वेषःसुखंदु.खंइत्येवमादय" इत्यभ्यधायि तदसंभवि बुद्धेर्जडत्वात् इच्छाया अजडधर्मत्वस्य स्वपमीक्षत्यधिकरणेंगीकारात् "एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानि मात्रामुपजीवंती"-त्यादिश्रुतिभिः सुखस्य ब्रह्मधर्मत्वात् । नैयायिकादरणेतुद्वेषदु.खयोरप्यात्मधर्मत्वापत्तेश्च ॥ बुद्धिगुणानामनर्थकत्वात्सारत्वं चासंगतं नचसारशब्दोबलार्थइतिवाच्यं स्वभाष्यविरोधात्। यदि भाष्यकारस्तथाभिप्रैष्यत् तर्हि सारोबलमित्येवव्याख्यास्यत् । बलस्य प्राणधर्मत्वेन बुद्धेर्गुणाप्राणधर्मोयस्येत्येतावतापि इष्टाऽसिद्धिरर्थासामंजस्यंच । नच सारोबलइतिकोशेबलशब्दस्यार्थांतरंकल्प्यं; कोशेष्वेवमदर्शनात् । अनिर्णयापत्तेश्च । अतोनबलार्थता । अपिच उपाधिगुणानां सारत्वोक्तौ सहचरितस्योपधेयस्यासारत्वमर्थादेवफलतः तस्मात्त्वदुक्तः सूत्रार्थएवनसंगच्छते। अधिकंतूत्तरभागे प्रकाशयिष्यते। एवंच जीवोणुरुत्क्रांत्यादयश्च तस्यैवधर्माइतिसिद्धम् ॥

ननुजीवस्याणुत्वेसकलशरीरव्यापिशैत्यस्यजलावगाहनादौनिदाघे चतादृशौष्ण्यस्याप्रतीतिप्रसंगादात्मनएकदेशस्थत्वादितिचेन्न; यथाचंदनमेकदेशस्थमेवसामर्थ्यविशेषात्सकलशरीरेसुखंकरोत्येवमात्मापि सामर्थ्यविशेषात्सकलशरीरव्यापिशैत्याद्युपलब्धिजनयिष्यतीतिन

पूर्वोक्तदोषः किंचयथावैद्यके 'ज्वरंहंतिशिरोबद्धासहदेवीजटायथा' इत्यादिना एकदेशस्थजटयासर्वशरीरेसुखस्यजननंप्रभावविशेषाच्च-थात्मनापीति। ननुचंदनदृष्टांतेनसामर्थ्येव्याप्तिसाधनमयुक्तंचंदने एकदेशस्थायित्वस्यप्रत्यक्षतोनिश्चयाज्जीवेतुशरीरैकदेशस्थायित्वस्य प्रत्यक्षेणानिश्चयाद्दृष्टांतवैषम्येनतादृशसामर्थ्यसिद्ध्यभावात्किंचचैतन्यमात्मनोगुणःसचगुणिमात्रवृत्तीरूपरसादिषुतथैवदृष्टत्वात्तथाच चैतन्यस्यसर्वशरीरव्याप्त्यासर्वशरीरव्यापीजीवात्मामंतव्यःयदिसामर्थ्येनव्याप्नुयात्तदास्यगुणोनसर्वत्रानुभूयेतेतिचेन्मैवं; गुणोगुणिनंविनानसंभवतीतिव्याप्तेरसिद्धत्वात्रूपरसादिषुसत्त्वेपिमणिप्रवेकेव्यभिचारात्विनापिमणिंतस्यसकलभवनव्याप्तिदर्शनादत्रापितद्वच्चैतन्यस्य सकलशरीरव्याप्तिकल्पनेविरोधाभावात्। ननुप्रभादृष्टांतोनसंभवति तस्यामणिजनितविरलसजातीयद्रव्यांतरत्वात्सूर्यादिप्रभावदितिचेत्सूर्यादिप्रभायांस्पर्शोपलंभात्तत्रद्रव्यांतरत्वमपिसंदेग्धुंशक्यंमणेस्तु-पार्थिवत्वेनतत्रकिरणरूपद्रव्यांतरजननेमणितोबहिर्गतानामवयवानविहिष्टत्वान्मणिपिधानकालेपितदनुभवापत्तिः मणिनाशेपिस्थित्यापत्तिःनिमित्तकारणनाशस्यद्रव्यनाशाहेतुत्वात्मणेर्विजातीयद्रव्यं प्रति समवायिकारणत्वासंभवात्यदिमणौस्वप्रभायाःसंकोचकत्वंप्रसारकत्वंचस्वीक्रियतेतदामणेश्चेतनत्वापत्तिः। स्वतआकुंचनप्रसारणादिकस्यजडेऽसंभावितत्वात्नचलज्ञावत्याख्यओषधिविशेषेपुरुषच्छाययातेनाकुंचनस्यतदभावेचसरणस्यदृष्टत्वान्नोक्तापत्तिरितिवाच्यं; तस्या अपिजीववत्त्वान्नाचेतनत्वमन्यथोत्पाटितेपितथाभावप्रसंगादचेतनत्व सास्यात्तत्सान्मणिप्रभानद्रव्यांतरंकिंतुतस्यगुणएव। ननुयदिमणिप्रभागुणएवेत्यंगीक्रियतेतदागुणस्यगुणिनंविनागमनायोगात्कथंमणिंविनाभित्त्यादिदेशव्यापित्वमन्यथारसादीनामपिस्वाश्रयद्रव्याधिकदेशवृत्तित्वंस्यादिचेन्न; प्रकृष्टगुणस्यगुण्याधिकदेशवृत्तित्वमपिकल्प्यतेप्रतीतिबलात्। अपकृष्टगुणस्तुगुणिमात्रवृत्तिरितिनियमःतेननरसादिष्वतिप्रसंगः। अयमेवार्थो"गुणाद्वा लोकव"दितिसूत्रेणव्यासैर्दर्शितःतथाचजीवस्याणुत्वेपितच्चैतन्यस्यसकलदेहव्यापित्वान्नसर्वांगशैत्यौष्ण्याद्यनुपलब्धिप्रसंगः। एतेनप्रदीपालोकस्यगुणत्वेप्रकाशवत्सूत्रविरोध) इत्यपास्तंदीपस्यतेजस्त्वात्तस्यस्वलोकरूपतेजोविशेषोपादानत्वस्यकथंचित्संदेहेपिमणेःपार्थिवत्वाचत्प्रभायांद्रव्यत्वेमानाभावात् किंच"प्रकाशव" दितिसूत्रंनप्रकाशस्यद्रव्यत्वंप्रतिपादयतियेनालोकस्यगुणत्वे तद्विरुद्धंस्यात्सूत्रार्थस्तुभाष्येस्पष्टःग्रंथगौरवभयादनतिप्रयोजनकत्वा-

ध्यात्रनोक्तः। यत्तु (ज्ञानस्यगुणत्वेतस्यपदार्थांतरेणसंयोगसमवाय-
योरसंभवेनसाक्षात्संबंधांतरस्यचक्लृमशक्यत्वेनासंबद्धस्यभानेऽति-
प्रसंगे नचशैत्यादिभानानुपपत्ति)रित्युक्तं,-तदपिनसम्यक्; ज्ञानस्य-
साक्षात्संबंधाभावेप्यंतःकरणवृत्तिद्वारकसंबंधसत्वेबाधकाभावात्
अन्यात्वन्मतेप्यात्मनोज्ञानस्वरूपत्वेनज्ञानस्यचगुणत्वेनविषयैःसह-
साक्षात्संबंधासंभवात्तद्विषयभासकत्वंतस्यनस्यात् । वस्तुतस्तु
द्रव्यगुणसंयोगसमवायादिपरिभाषायास्तार्किकसंमतत्वेप्यस्मदसम्म-
ततयानास्मन्मतेताद्दशगुणत्वानिकमादायदोष एव (मालोकस्यचा-
क्षुपसत्वेनगुणचाक्षुपेस्वसंयुक्तद्रव्यद्वाराचक्षुपोहेतुत्वंव्याकुप्यते)
त्यादिदोपस्यापादनमप्यस्मन्मतमज्ञात्वैव ताद्दशकार्यकारणभावस्य-
तार्किकसंमतत्वेनास्मन्मतेतद्याकोपस्यदोपत्वासंभवात् यथामण्या-
दिप्रभायाःधर्मिणंविनैवप्रसरणं। नचगंधप्रत्यक्षेघ्राणसंयुक्तसमवाय-
स्यहेतुत्वाद्द्रव्येणघ्राणस्या संयोगेगंधप्रत्यक्षानुपपत्तिरितिवाच्यं;
ताद्दशकार्यकारणभावे मानाभावात्तचगंधाकारवृत्तिविशेपस्यैवगंध-
प्रत्यक्षहेतुत्वात् । यदिचस्वमतंविहायतार्किकमतमवलंब्यताद्दश-
कार्यकारणभावानुरोधेनद्रव्यस्यैवदेशांतरगमनंस्वीक्रियतेतर्हिवक्त-
व्यंतद्द्रव्यंपरमाणुरूपद्व्यणुकरूपतद्भिन्नत्रसरेण्वादिरूपंवा ? नाद्यः;
तन्मतेविपयतासंबंधेनपड्विधप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नंप्रतिसमवायस्यसम-
वायिसमवेतत्वाद्यन्यतमसंबंधेनमहत्वस्यहेतुत्वोपगमात्परमाणौ-
द्व्यणुकेचमहत्वाभावाद्गंधस्यप्रत्यक्षंनस्यात् ताद्दशकार्यकारणभावानु-
पगमे परमाणुतद्गतरूपादीनांप्रत्यक्षत्वापत्तिः; नापिद्वितीयः, यथा-
गंधस्यप्रत्यक्षंतथातदाश्रयस्यापित्रसरेण्वादेःप्रत्यक्षं स्यात्तत्कारणी-
भूतमहत्वोद्भूतरूपादिकारणकलापसत्वात् । नचतेपुमहत्वस्यगंध-
प्रत्यक्षानुरोधेनकल्पनेपितत्प्रत्यक्षानुपलंभेनात्रानुद्भूतरूपएव त्वकल्प-
नान्नानुपपत्तिरितिवाच्यंचंपकाद्यवयवानामनुद्भूतरूपवत्वेचंपकादी-
नामप्यनुद्भूतरूपवत्वापत्त्याचक्षुरादिवत्प्रत्यक्षंतेपांनस्यात् अवयवरू-
पस्यावयविनिस्वसजातीयरूपारंभकत्वात् किंचद्रव्यस्यप्रसरणेऽवशि-
ष्टद्रव्येन्यूनपरिमाणवत्वंस्यात्नचावयवानामतिसौक्ष्म्यात्तदपगमेपि-
नद्रव्यस्यलघुत्वादिभानमितिवाच्यं; तेपामतिसौक्ष्म्यकल्पनेगंधस्य-
प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेरुक्तत्वात् । नचावयवांतरपूरणान्नाल्पपरिमाणवत्वं-
चंपकादीनामितिवाच्यंआगंतुकस्यावयवत्वेप्रमाणाभावात्किंचागंतु-

तद्भिन्नद्रव्यगंधपूरणेमिश्रितगंधवत्त्वंवाकुतोनस्यादितिवाच्यंअसन्मतेकस्यचिद्द्रव्यस्यस्वाधिकदेशव्याप्तरूपवत्त्वंयथामण्यादेःकस्यचित्स्वाधिकदेशव्याप्तगंधत्वंयथाहिंगुचंपकादिद्रव्यस्यतत्रयथामण्यादिरूपंप्रतिनियतदेशव्याप्तमेकमेवतस्यतावद्देशव्याप्तावपिनमण्यादौरूपस्यन्यूनत्वं तादृशरूपस्यैवविजातीयत्वात्तथाचंपकादिगंधस्यापिप्रतिनियतदेशव्याप्तस्यैकस्यैवविजातीयस्वभावस्यस्वीकारान्नकोपिदोषःत्वन्तेचयथामण्यवयवानांमणिभिन्नदेशव्याप्तानामपिप्रत्यक्षतातथाचंपकाद्यवयवानांचंपकादिभिन्नदेशव्याप्तानांकथंनप्रत्यक्षंचंपकादेरूपिद्रव्यत्वेनतदवयवानांरूपशून्यत्वस्यवक्तुमशक्यत्वात्एवमनेकचर्मपुटवेष्टितमृगमदादीनामवयवनिःसरणासंभवात्तद्गंधानुपलब्ध्यापत्तेर्दुरुद्धरत्वंगंधस्यतुनिरवयत्वान्निर्गमनंसंभवतिकिंचावयवनिर्गमनस्वीकारेप्रसारितमुखस्यचंपकहिंग्वादिगंधवत्तद्रसस्यापिप्रत्यक्षस्याद्दोपवारणार्थंतद्रसस्यानुद्भूतत्वकल्पनेहिंग्वादिगंधस्याप्यनुद्भूतत्वापत्तिःरसप्रत्यक्षेकस्यचित्प्रतिबंधकस्यकल्पनेतुगौरवंस्यात्किंचसकृत्स्पृष्टस्यापिलशुनादेर्मुहुर्हस्तादिप्रक्षालनेपिगंधापगमाभावादवयवसंयोगोपगमेप्रक्षालनादिनामृदापगमदर्शनात्तादृशावयवापगमस्यांगीकरणीयत्वेनगंधोपलपलब्ध्यनुपपत्तिरतोद्रव्याधिकदेशवृत्तित्वंगंधस्यमंतव्यंयथाविनश्यदवस्थगुणानामनाश्रितत्वंत्वयास्वीक्रियतेतथाद्रव्याधिकदेशवृत्तित्वमप्यनुभवानुरोधात्कुतोनस्यात् "यथासंपुष्पितस्यवृक्षस्य दूराद्गंधोवात्येवंपुण्यस्यकर्मणोदूराद्गंधोवाती" तिश्रुतिरपिगंधस्यद्रव्याधिकदेशवृत्तित्वेप्रमाणंनचतत्रसागंधवद्द्रव्यपरालेशपरावेतिवाच्यंवेदेनिर्मूललक्षणायाअप्रामाणिकत्वात्गंधपदस्यमुख्यार्थपरत्वेपिबाधकाभावात्अतएवदूरादित्यपिसंगच्छतेनतुपृथ्वींविनागंधोनकुत्रापिवर्त्ततेयत्राप्युपलभ्यतेतत्रापिपृथिव्याएवतथाचोक्तंव्यासेउपलभ्याप्सुचेद्गंधंकेचिद्ब्रूयुरनैपुणाःपृथिव्यामेवतंविद्यादपोवायुंचसंश्रितमितितथाचपृथिव्यवयवरूपाश्रयसंचारादेवगंधसंचारइतिचेन्नअवयवसंचारस्यपूर्वोक्तयुक्तिभिरसंभवेनशब्दादिवद्गुणसंचारकल्पनायाएवन्याय्यत्वाद्व्यासवाक्यस्यपृथिव्यमेवतंविद्यादित्यस्यपृथिवीगुणंविद्यादित्यर्थकत्वात्केवलगुणसंचारानंगीकारेभेर्यादिशब्दस्यान्यत्रप्रत्ययोनस्यात्नहित्वन्मतेशब्दस्याकाशमात्रगुणत्वमस्तियेनाकाशस्यतत्रसत्वेनशब्दोत्पत्तिस्तत्रकल्प्येतकिंतुपंचभूतगुणत्वमेवअन्यथाशब्दस्पर्शौरूपरसौगंधोभूतगुणाअमी एकद्वित्रिचतुःपंचगुणाव्योमादिषुक्रमात्इतितावकीनवचनंव्याकुप्येततथाचभेरीशब्दस्य

पार्थिवस्याकाशेउत्पत्त्यसंभवेनतस्याप्रसरणशीलत्वमंगीकर्तव्यमेवंगं-
धस्यापितथात्वेनदोषःनैयायकीयश्चणप्रक्रियातुअनेकशब्देतद्ध्वंसा-
दिकल्पनयागुरुभूतेतिनचकस्यचिद्गंधस्यस्वल्पक्षालनेनिर्गमनंकस्यचि-
न्मुहुःप्रक्षालनादिनापगमइतितारतम्यदर्शनेनगंधस्यसावयवत्वाप-
त्तिरितिवाच्यं; उत्कटत्वानुत्कटत्वयोरेवतद्धर्मयोरपगमानपगमनिया-
मकत्वस्वीकारेणदोषाभावात्। वस्तुतस्तुसिद्धांतेगंधादीनांभूतसूक्ष्म-
रूपत्वेनसावयवत्वेपिनदोषःगंधेनैवचंदनस्पृष्टवायुसंपर्कशालिशालां-
तरशैत्य निंबतरुविशेषसंपर्कशालिवातसंसर्गजमुखतिक्तत्वमपिव्या-
ख्यातंज्ञेयं। अयमेवार्थो "गुणाद्वाऽऽलोकवत् व्यतिरेकोगंधवत् अवि-
रोधश्चंदनवत् इतिसूत्रैर्व्यासैर्दर्शितः। नचतादृशसूत्राणिपूर्वपक्षपरा-
णीतिवाच्यं; तेषांपूर्वपक्षपरत्वमानाभावात् । अतएव "तथाचदर्श-
यती" त्यनेनसूत्रेण जीवस्याणुत्वमेवदृढीकृतं। तदर्थस्तुजीवोणुरेव-
स्वस्वगुणेन चैतन्येन शरीरंव्याप्नोतीतिवेदोदर्शयति। तथाचकौशी-
तकिब्राह्मणे "तंहोवाचाजातशत्रुर्यत्रैषएतद्बालाकेपुरुषोशयिष्टयत्रैतद-
भूद्यतएतदागा" दितिप्रतिज्ञाय "हितानामपुरुषस्यनाड्योहृदयात्पु-
रीततमभिप्रतन्वंतितद्यथे" त्याद्युक्ता "तासुतदाभवती" तिहृदया-
यतनत्वंतादृशनाडीपुस्थानेनाणुपरिमाणत्वंचाभिधायतस्यैवहृदयाय-
तनस्याणोरात्मनः "सएषप्राणएवप्रज्ञात्मेदंशरीरमात्मानमनुप्रविष्ट-
आलोमभ्यआनखाग्रेभ्य" इतिचैतन्येनगुणेनसमस्तशरीरव्याप्तिंदर्श-
यति। अन्यथाअणोर्व्याप्तिर्नोपपद्येतातोणुबोधनपूर्वकंव्याप्तिबोधनाच्चै-
तन्यंगुणएवेतिज्ञेयं प्रकाशाश्रयवद्वातेजस्त्वा" दितिसूत्रमत्रोपष्टंभक-
तयायदुक्तंतत्तदर्थापरिज्ञानात् । सूत्रार्थस्त्वणुभाष्यादितोऽवसेयः;
विस्तरभयान्नेहलिख्यते, तथाचविसर्पिगुणचैतन्योऽणुर्जीवइतिसिद्धं॥

सहस्राक्षे किंचात्मनोऽणुत्वमित्यादि जीवइतिप्रत्युक्तमित्यंतंभागंखंडयंति–ननुजीव-
इत्येत्यादिनाऽणुर्जीवइतिसिद्धमित्यंतेन (अ० २ पा० ३ सू० २३) "अविरोधश्चंदनवदि"
तिसूत्रभाष्यप्रकाशस्थंचंदनदृष्टांतेनसहदेवीजटादृष्टांतेन चसामर्थ्यविशेषाभ्यामुपपादनम-
नुवदंतः समादधते–यथाचंदनमित्यादिना। (अ० २ पा० ३ सू० २४) अवस्थिति-
वैशेष्यसूत्रावतरणप्रकाशमनुसृत्याहुः–ननुचंदनेत्यादि। अत्रांशे समाधानं तु चंदनस्यैक-
देशे स्थितिः प्रत्यक्षतो यथातथा जीवस्य हृदयरूपैकदेशे स्थितिस्तत्सूत्रतद्विषयश्रुतितश्च
सिध्यतीति नदृष्टांतवैषम्यमिति ज्ञेयं। (अ० २ पा० ३ सू० २५) "गुणाद्वाऽऽलोकवत्"
इतिसूत्रस्यावतरणं प्रकाशस्थं संक्षिप्यानुवदंति–किंचचैतन्यमित्यादिना। सत्वेऽपीति।
व्याप्तेःसत्वे। वस्तुतस्त्विदमपि प्रायिकं। उत्कटस्योष्णस्पर्शस्यभेर्यादिशब्दस्य प्रभाख्य-
रूपस्य निंबतरुतिक्तत्वस्य गंधस्य चस्वाश्रयाधिकदेशवर्तितायाः सिद्धांते सूपपादत्वात्।

इमामेवारुचिमपिशब्दो द्योतयति-मणिप्रवेकइति । तस्य प्रभात्यरूपविशेषेइतिभाव । मणिप्रवेकस्तु । मणिश्रेष्ठ 'क्लीबे प्रधान प्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमा' इत्यमर । साधारणमणौ तथा विसर्पिप्रभायाअभावात्प्रवेकपदोपादानपूर्वोक्तसूत्रप्रकाश प्रकृतोपयोगिपाठभेदसहित-मक्षरशोऽनुवदति ननु प्रभाद्दष्टात्तइत्यादिना । अपिसदेशमुमितिअरुचिग्रस्त सदेहमात्र तत् । वस्तुतस्तु सूर्यादिप्रभापि गुणएव । औष्ण्योपलभस्तूत्कटोष्णस्पर्शादेरपि प्रसरणादिति वक्ष्याम , अत सदेहासभवादरुचिद्योतकोऽपिशब्द । मणेस्तुपार्थिवत्वेनेति पार्थिवस्यकिरणजनकत्व सुदुर्घटमितिभाव । अतएव कालिदासादय कवयोऽपि लोकाद्यवेक्षणलब्ध नैपुण्याभिज्ञानशाकुतलादिषु 'नप्रभातरलज्योतिरुदेति वसुधातलात् इत्यादिवर्णयति । जीववच्चादिति । चतुर्विधशरीरेषु वृक्षाणामुद्भिज्जं शरीरमितिश्रुत्यादिषु प्रसिद्धत्वात्कायिकपापविशेषैर्वृक्षयोन्यापत्तेर्मन्वादिभि स्मरणात् । पुराणेषु कुबेरपुत्रादीना शापत स्थावरताया कीर्तनाच्च तथेत्यर्थ । मणिस्तु न चतुर्विधशरीरेष्वतर्भवितुमर्हति । रसादिष्विति । अवच्छेदकावच्छेदननाधिकदेशवृत्तित्वमितिभाव । प्रकृष्टपुत्तेष्वपि तदस्त्येवेति दर्शयिष्यते–कथचिरसदेह इति । वस्तुतस्तु दीपालोकोऽपि गुण एवप्रकष्टरूप हिस । रूपस्यापि तेजस्त्व तु न विरुद्ध (स्क १२ अ ४ श्लो २३) दीपश्चक्षु स्वरूपचे ति भागवतोक्तरितिहृदय ॥ प्रकाशवदितीति । (अ० ३ पा० सू १५) 'प्रकाशवच्चा वैय्यर्थ्या" दिति सूत्रमित्यर्थ ॥ (अ० २ पा० ३ सू २६) "व्यतिरेकोगध वदि" तिसूत्रमनुसृत्यगधस्यविसर्पितास्वत साधयति-तथागधस्यैवत्यादिना नाद्य इति ।

किंचात्मनोऽणुत्वे निदाघे सकलदेहव्याप्यौष्ण्य युगपत्प्रतीयत एव गङ्गाहृदनिमग्नस्य शैत्यम् ॥ न च यथा गुणिनोमण्यादेरेकदेशस्थत्वेऽपि तत्प्रभास्तद्गुणाअधिक देशव्याप्नुवन्ति एव जीवस्याणोद्देशस्थस्याप्विज्ञान गुण सवत्र देहे प्रसरति तेन तद्व्यापिशैत्यौष्ण्योपलब्धिरितिवाच्यम् ॥ प्रभाया विरलसयोगवत्तयोद्रव्यत्वेन गुणत्वे प्रमाणाभावात् ॥ यत्तु विद्वन्मण्डन टीकायाम् आलोकस्य द्रव्यत्वे व्योम्नि वतमानस्य तस्य तदतिरेकेण तद्रूपग्रहणापत्तिरित्युक्त-तन्न, ज्वालादौ तददर्शनात् ॥ सच दीपजन्य इति दीपस्याऽऽलोक इत्युच्यते ॥ प्रदीपालोकस्य गुणत्वे प्रकाशवत्सूत्रावरोध ॥ एवच विशेषाभावा मण्याद्यालोकोपि द्रव्यम् ॥ एवच वस्तुतस्तु आलोकोऽत्र मणेरेव ग्राह्यइति कुशकाशावलम्बनमपि प्रत्युक्तम् ॥ ज्ञानस्य गुणत्वे पदार्थान्तरेण सयोगसमवाययोरसम्भवेन साक्षात्सबन्धान्तरस्य वक्तुम शक्यत्वेनाऽप्रबद्धस्य भानेऽतिप्रसङ्गेनच शैत्यादिभानानुपपत्ति ॥ एवप्रभायागुणत्वमित्यादिनातस्या सबन्धोदुवच ॥ एवच चक्षुषा भित्यादेर्ग्रहणमपिदुष्कर तेन सबन्धाभावात् ॥ तथाऽऽलोकस्य चाक्षुषत्वेन गुणचाक्षुषे स्वसयुक्तद्रव्यद्वयद्वाराचक्षुषोहेतुत्व व्याहन्येत ॥ एतेन गन्धस्यापि निराश्रयस्य गमन प्रत्याख्यातम् ॥ घ्राणेनासबन्धेनाप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् ॥ द्रव्यद्वारकस्य घ्राणहेतुत्वस्य भङ्गाच्च ॥ तस्माद्गन्धोऽप्यवयवैस्सहैव याति तेषां च यथाद्रव्यस्वभावमेव प्रसरणद्रव्यैर्यथाऽर्पणमिति नातिदूरे गन्धभान, नवा द्रव्यस्य दशा तरे गमनऽवयवान्तरप्रसरणम् ॥ अविशैत्याच नतद्गमेऽपि द्रव्यस्य न्यूनत्वादिभानम् ॥ तथापि त्वि

परमाणुरूपं द्व्यणुकरूपं वा तद्द्रव्यमिति द्विकोटिकोऽप्ययमपक्षो नेत्यर्थः । लौकिकप्रत्यक्षाविषयमूर्तद्रव्यतयोभयोः साम्यादिकहेलया प्रथमपक्षे सम्रहः ॥ समवायेत्यादि । घटादिद्रव्यप्रत्यक्षे समवायेनमहत्त्वंहेतुः तद्गतरूपरसगंधादिप्रत्यक्षेच स्वसयुक्तसमवायेन तत्तथा । एवंरूपत्वादिजातिप्रत्यक्षे स्वसयुक्तसमवेतसमवायेन महत्त्वंतत्येत्याद्यूह्यं । नापि द्वितीय इति । लौकिकप्रत्यक्षविषयत्रसरेण्वादिरूपं तद्द्रव्यमिति पक्षोऽपि नेत्यर्थः । चंपकावयवानामित्यादि । वस्तुतश्चानुद्भूतरूपेषु रसादिवद्गंधस्याप्यनुद्भूतत्वनियमोऽस्त्येवेति चंपकावयवानामनुद्भूतरूपत्वेतद्गंधोऽपि नानुद्भूयेतानुद्भूतत्वाविशेषादित्यप्यत्र बोध्यं ॥ चक्षुरादिवदिति । यथा चक्षुरादींद्रियस्यानुद्भूतरूपत्वान्न प्रत्यक्षंतथेत्यर्थः ॥ अवयवरूपस्येति । महत्वाश्रयावयवरूपस्येत्यर्थः । तेन द्व्यणुकरूपस्य त्रसरेणुरूपारंभकत्वेऽपि नदोषः ॥ न कोऽपि दोष इति । किंच द्रव्यस्य गुणंप्रति कारणत्वाद्गंधनाशमहेपि तदाश्रयद्रव्यं सजातीयमेव गंधांतरमुत्पादयति । अतोपि न दोष इत्याद्यूह्यं ॥

गुणभूतस्य गन्धस्यातिदूरगमनाभावाय न्यूनत्वाभावाय च तत्रितयं कल्पनीयमिति समं कल्पनागौरवम् ॥ सूक्ष्मावयवान्तरपूरणंवा कल्प्यते तथापि न्यूनताभयाद्गन्धान्तरोत्पत्तिः कल्पनीया ॥ एवमनेकचर्मपुटवेष्टितमृगमदादिषु गन्धस्यैवावयवानामपगमापगमौ बोध्याविति साम्यम् ॥ कर्पूरेऽवयवानागमाल्लघुत्वैव । गन्धमानापगमे सा कथं स्यादितिविचार्यम् ॥ परिमाणसाम्येऽल्पगन्धतातु पूर्यमाणावयवानामल्पगन्धत्वेन वक्तुशक्या ॥ प्रसारितमुखस्य तद्रसानुपलंभस्तु रसनेन्द्रियस्याऽत्यल्पवस्तुरसाग्राहकताया दृष्टत्वात् ॥ अतएव कर्पूरसन्निधौ तद्गन्धज्ञानेऽपि नतद्रसज्ञानम् ॥ नच सकृत् स्पृष्टस्यापि लशुनादेर्हस्तादीनां क्षालनेऽपि गन्धोनापैतीति गन्धमानस्य करादौ सवन्धोनावयवाना तेषा सकृत्स्पर्शेनागताना सकृत्क्षालनेनापगमस्यौचित्यादितिवाच्य ॥ सकृत्स्पर्शेनागतस्य गन्धस्याऽपि सकृत्क्षालनेनापगमौचित्यात् यदितु गन्धे तदर्थं सामर्थ्यं किंचित्कल्प्यते तर्हि तत्तदाश्रयएव कल्प्यताम् ॥ यथावृक्षस्य सपुष्पितस्यदूराद्गन्धोवात्येवपुण्यस्यकर्मणोदूराद्गन्धोवातीतिश्रुतौ गधशब्दोगन्धवद्द्रव्यपरोलेशपरोवा ? ॥ गन्ध प्रतिवेश्यामोदलेशसवन्धगन्वकेइतिमेदिनीकोशात् ॥ दूरत्वतु वृक्षापेक्षया तस्योपात्तत्वात् नतु स्वाश्रयापेक्षया मानाभावात् ॥ पृथिवीं परित्यज्य गन्धस्थिते - सर्वथाऽयुक्तत्वात् ॥ तथाचव्यास –उपलभ्याप्सुचेद्गधकेचिद्ब्रूयुरनपुणाः ॥ पृथिव्यामेवतं विद्यादपोवायुंचसंश्रितमिति ॥ यत्तु केचिच्छब्दवदनाश्रयस्य चैतन्यस्य गतिमाहुः–तन्न, श्रोत्रेन्द्रियस्य गत्वा ग्राहित्वेन शब्दस्य चलनाभावात् ॥ यत्तु यथा चन्दनस्यैकदेशस्थस्य सर्वदेहव्यापिशैत्यसंपादकत्वमेवं जीवस्यापि हृद्देशस्थस्य सर्वदेहव्यापिज्ञानसम्पादकत्वमिति,– तन्न, चन्दनस्य सावयवत्वेन सूक्ष्मतदवयवप्रसरणेन देहव्याप्तिशैत्यापादकत्वसंभवात् ॥– एतेनगुणाद्वालोकवत् व्यतिरेकोगन्धवत् अविरोधश्चन्दनवदितिसूत्राण्यपिसमाहितानीति ॥ वैषापूर्वपक्षपरत्वात् ॥ कथमन्यथा प्रकाशाश्रयाद्यतितेजस्त्वादित्यनेन विरुद्धं गुणाद्वालोकवदितिसूत्रकारोवदेत् ? अधिकजिज्ञासुभिस्तु शारीरके द्रष्टव्यम् ॥ तदेतदभिप्रेत्याह–विसर्पिगुणतामुक्तेर्विरोधान्नतुइति ॥ एतेन विसर्पिगुणचैतन्योऽणुजीवइति प्रत्युक्तम् ।

एव स्वत स्वमतसमर्थनपुर सर परमतं दूषयित्वोक्तसूत्रभाष्यप्रकाशग्रथ तत्रानूदित विद्वन्मडनभाग च कश्चिदक्षरश केनचित्पाठभेदेन चानुवदति–एवमनेकचर्मपुटेत्या दिना ॥ विनश्यदवस्थेति । पूर्वक्षणे घटादिद्रव्य नश्यति, तदुत्तरक्षणे तद्गुणा इति हि तार्किका मन्यते ॥ त्वयेति । नैयायिकेन । तन्मतमवलब्य्येवाकरेदूषणस्य प्रक्रमात् ॥ वृत्तो न स्यादिति । स्वाश्रयद्रव्याभावेऽपि तद्गुणस्थितेरेकत्रागीकारेऽन्यत्रापि साम्या-देवेतिभाव । यथावृक्षस्येति । तैत्तिरीयबृहन्नारायणप्रपाठकस्थवाक्यमिद । निर्मूलेति । वाच्यार्थानुपपत्त्यादिक लक्षणायामूल तद्रहितायां ॥ सगच्छतइति । लेशास्तु स्थाण्वा द्यपुष्पितवृक्षाणामपि धूल्यादीनामपि च वाय्वादिवशाद्दूरगच्छत्येवेति लेशादिपरत्वे सपुष्पितपद दूरपद च व्यर्थमेव स्यादिति भाव ॥ उक्त न्यासैरिति । इद प्रायेण भारतवचन शारीरकभाष्यादिपूदाहृत ॥ तावकीनवचनमिति । विद्यारण्यवचन तत्कृतपचदश्या महाभूतविवेकाख्ये द्वितीयप्रकरणे "शब्द स्पर्शोरूपरसा' वितिश्लोको द्वितीय ॥ व्याख्यातज्ञेयमिति । एतदतोभाष्यप्रकाशोक्तार्थानुवाद स्वोक्तार्थे आकर-सम्मति दर्शयितु कृत ॥ तदेवध्वनयति–अयमेवार्थइत्यादिना । अत्राक्रमेणसूत्रत्रयोपन्या-सोवादिलेखानुरोधात् (अ० २ पा० ३ सू० २७) "तथा च दर्शयति" इतिसूत्रस्य-भाष्यादितो निष्कृष्यार्थे स्वयमाहु –तदर्थस्त्विति । सूत्रे चशब्दोऽवधारणार्थ । तथापदननागुरवत्कृतेरित्यादिपूर्वसूत्रोक्तप्रकार परामृश्यते । एव च जीवोणुपरिमाणको नाडीषु स्वयविहृतिमान् हृद्यवस्थितो देहे प्रभागधवव्यतिरिच्यमानगुणैश्चतितैनैव प्रकारेण प्रागुक्तेन वेदोदर्शयतीति सूत्राक्षरार्थ उक्तसूत्रभाष्यप्रकाशमेव सशिष्याऽक्षर-शोऽनुवदति–कौशीतकिब्राह्मणइत्यादिचैतन्यगुणएवेत्यत ॥ इद हि कौशीतकिब्राह्मणे चतुर्थाध्याये बालाक्यजातशत्रुसवादऽस्ति । तत्र गतगर्वेण बालाकिना ब्राह्मणेनापि ब्रह्मोपदेशार्थ प्रार्थित क्षत्रमजातशत्रुर्नाहं गुरुत्वार्हे किंतु विज्ञापयिष्यामि त्वामिति प्रतिज्ञाय त करग्रहपुर सर रहसि नीत्वा तत्र सुप्त कचित्पुरुष प्रथम शब्दैरनुत्थित यष्टिप्रहारेण बोधयित्वा बालाकिमाह–' क्वैष एतत् बालाक पुरुषोऽशयिष्ट क्वैतदभूत्कुत एतदागात्" इति ॥ अर्थस्तु–क कुत्र एष प्राणाद्यतिरिक्त एतत् सर्ववृत्तिशून्य यथास्यात तथा ह बालाक पुरुषो जीवः अशयिष्ट अस्वाप्सीत् क कस्मिन्प्रदेशे एतत्पूर्वोक्त शयनमभूत् एव स्वापकाले जीवस्य शयनक्रियायाश्चाधार पृष्ट्वा जागरणाधार पृच्छति–कुत इति । कुत कस्मात्स्थानात् एतत् जागरणस्थान आगात् पुनरागमत् इतिविज्ञेय । एतत्प्रश्नस्योत्तरमप्रतिपद्यमाने बालाकौ स स्वयमेव तदुत्तरमाह–यत्रैष इत्यादि । स्वापकाले यो जीवस्य शयनक्रियायाश्चाश्रय पुनरागमनस्य-चारभिभूतस्त वदामीति भाव ॥ तदेवाह–हिता इत्यादि । हिता प्राणिना हितकारितया हिताख्या हृदयस्य हृत्पुण्डरीकस्य सबधिन्यस्ततो निर्गत्य पुरीतत आतत वेष्टनविशेष अभि-प्रतन्वति सर्वत प्रकर्षेण विस्तारयति वेष्टयति तद्यथा यावत्परिमाणमित्यर्थ. ॥ इत्याद्यु-क्तवेति । आदिपदात् "तद्यथासहस्रधाकेशोविपाटितस्तावदण्व्य" इत्यादिभगृह्यत । विपा टितकेशसहस्रतमातावदणुतमपरिमाणवत्यस्तानाड्य इत्यर्थ । अमुच 'तासुतदाभवति"

तास्वणुतमासु नाडीषु तदा शयनकाले जीवो भवतीति तावन्नाडीषु स्थितेरणुत्वं विनानुपपत्त्या जीवस्याणुत्वमुक्तं भवति । तदा शयनकाल एव तासु स्थित्युक्त्या जीवस्य सर्वदा हृदयमेवास्थानं सिध्यति। अतएव नाडीषु हृदयसम्बन्धस्य ततोनिर्गतत्वस्य च निरूपणं सार्थकं भवति । हृदयायतनं सप्तनाडीषु तासु तदा विहरतीति। अग्रे च यत्र "सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यती" त्यादिना सुषुप्तिं प्रबोधं च निरूप्य "सएष प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरमात्मानमनुप्रविष्ट आलोमभ्य आनखाग्रेभ्य" इत्यादि पठ्यते । अत्र प्राणनहेतुत्वात्प्राणो जीव एव प्रज्ञात्मा विसर्पि स्वचैतन्यगुणरूपेणेदं शरीरमनुप्रविष्टो लोमानि नखाग्राणि च मर्यादीकृत्येत्यर्थं । न विसर्पिगुणतासिद्धा । तत्राभिप्रेतामिदष्टतानपि तथैवगमयत, अन्यथा मध्यमपरिमाणत्वमापद्येत । तत्राप्यभिप्रेतालभौष्ण्यवद्गुणविसर्पणबोधकं ॥ बृहदारण्यकादिषु चेदं विस्तरेणनिरूपितमेवेति प्रकाशादिवो ज्ञेयं । अथापि किञ्चित्पुनर्वीक्ष्यते । प्रकाशाश्रयसूत्रार्थस्तुत्वदीयतुरीयश्लोकखण्डनेनैव निर्मलो निरणायि । तत्रापि प्रकाशस्य धर्मतैव प्रत्युतसिध्यति । ननु द्रव्यान्तरत्वमितितिविरुद्धवृहत्वत्तदुपन्यास ॥ विसर्पिगुणचैतन्यकृति ॥ अत्रायमाशयोऽनुसन्धेय –यत्तु (निदाघगगाहृदनिमज्जनादिषु सर्वशरीरगतौष्ण्यशैत्याद्यनुभवानामसम्भव, अणो सर्वत्रसम्बन्धायोगादि) त्यभिहितं (तन्न) तस्याणुत्वेऽपि तद्गुणस्य चैतन्यस्य सर्वशरीरे प्रसरणेन तदनुभवोपपत्तेः ॥ गुणस्य द्रव्याधिकदेशवृत्तित्वं तु प्रभादिवत् । दृश्यते ह्येकदेशवर्तिनामल्पानामपि मणिदीपकादीनां तदधिकदेशवर्तिनी प्रभा अतएव मैत्र्युपनिषदि "अनन्तारश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदी"ति सदृष्टान्तं विसर्पिगुणत्वमुच्यते । गीतायामपि 'यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारते'ति । एतत्सर्वमनुसन्धाय भगवान्परमाचार्यं सूत्रयाम्बभूव "गुणाद्वालोकवदि"ति। अत्राविरोध इत्यनुवर्तते। वा शब्दश्चैवकारार्थे, तथा चालोकवद्गुणादेव सकलशरीरगतौष्ण्याद्यनुभवस्याविरोध इत्यर्थं ॥ औष्ण्याद्यनुभवस्य हेतुर्यदि विभुत्वेनात्मनः सकलशरीरे स्थितिरित्यस्यार्त्तर्हि लोमनखाग्रादिष्वपि तत्सत्वेन तत्र जलार्ककिरणादिसंयोगे शैत्यौष्ण्याद्यनुभूयेत ॥ न त्वनुभूयते ततो न स विभुः ॥ मम "आलोमभ्य आनखाग्रेभ्य" इत्यादि श्रुतिभिरेव यथाप्रत्ययमिष्टसिद्धिः । एतावताऽऽलोकस्य गुणत्वे प्रमाणाभाव प्रत्युक्त । न च शाब्दमानोपन्यासस्यायमनवसर इति वाच्य, प्रकाशवत्सूत्रविरोधस्याप्यनुपन्यसनीयत्वापत्तः । अविरोधस्तु दर्शयिष्यते । यत्तु साधकमानमनुदाहृत्यैव प्रकाशस्य द्रव्यत्वमुक्तं तत्र युक्तिसद्यथाहु प्रकाशकाराः "मणे पार्थिवत्वेन तत्र किरणरूपद्रव्यजनकत्वस्य तत्प्रसारकत्वस्य वाङ्गीकारे बहुकल्पनापत्तिः, यदि जननं तदा पूर्वं मणितो बहिरागतानामहिष्ठत्वात् मणिपिधानदशायामपि तदनुभवापत्तिर्मणिनाशेऽपि तत्स्थित्यापत्तिस्तदसमवायिनिमित्तयोरत्यतापरिदृष्टयो, कल्पनापत्तिस्तन्निर्वचनाशक्तिश्च । यदि प्रसारणं तदा मणेश्चेतनत्वापत्तिः स्वतश्चाकुञ्चनप्रसारणक्रिययोश्चेतनएवदृष्टत्वात्" इत्यादि ॥ किंच प्रभायाश्चेद्द्रव्यत्वं स्यात्परिमाणकद्रव्यान्तरस्थाप्येतावता प्रभायाः प्रतिबन्धदेशोपसरणेनावश्यभाव्यं भाभुक्तजलपूरितेषु टेचस्थलेषु निक्षेपेण तावज्जलनिःसरणस्यादर्शनात् । तावत्तच्छाशोत्पत्त्यो स्वीकारेऽत्यन्तगौरव । किंच नाशक्षणे तद्वारभकावयवाः क्वनिविशेरन् ॥ मणाविवावयवानां प्रवेशस्य ततएवोद्गमस्य-

चकथने प्रभानाशोत्पत्तिक्षणयोर्मण्यादेराधिक्यन्यौन्येगौरवलाघवेचापद्येता। किंचकोशकाराअपि प्रभाशब्दस्यकान्तिपर्यायत्वदर्शयन्ति 'स्यु प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिर्दीप्तय'-इत्यादौ एवमाद्यनेकदोपप्रासान्नप्रभायाद्रव्यत्वशक्यवचनतस्मादत्युत्कटोरूपाख्यगुणएवासौ। द्रव्यत्वेतुघ्योम्निस्थितायाश्चद्रादिप्रभाया शुक्लरूपव्यतिरिक्ततदाश्रयभूतकिंचित्स्वरूपमुपलभ्येततदनुपलभाच्चनद्रव्यमिति हरितोषिण्याविद्वन्मडनटीकायाआशय । ज्वालायातुह्रस्वदीर्घपरिमाणस्सस्थूलमूलत्वसूक्ष्माग्रत्वदक्षिणावृत्तित्वाद्याकृतीनाचदर्शनेनरूपमात्रेत्दसभवेत्तचपृथक्द्रव्यत्वनिश्चीयतइति तस्या शुक्लहरितलोहितादिविविधरूपाश्रयत्वनतुरूपत्व। अनेन (ज्वालादौतद्दर्शनादि) तिनिरस्त। गुणगुणिभावेचसत्येवमणेरालोकोदीपस्यालोकइतितरसबधिरयुज्येत, जन्यत्वस्यनिराकृतत्वात्। तथात्वेपितृनाशेऽपिपुत्रस्थितिवत्स्थितेर्दुर्वारत्वाच्च । नचनित्यसयोगित्वादस्थित्युपपत्ति प्रभायाघटादिसयोगासभवप्रसगात् । सावयवत्वेनघटादिसयुक्ततदवयवानादीपादिसयोगाभावात्। अल्पपरिमाणद्रव्ययो सयोगेनित्यताया क्वचिदप्यदर्शनाच्च। नन्वन्यत्रादृष्टोऽप्यन्यथानुपपत्त्यात्र नित्यसयोग कल्प्यतइतिचेदत्रगुणएवविसर्पित्वतयाकल्प्यता, लाघवात्। धर्मिकल्पनातोधर्मकल्पनायालाघवमप्यत्रानुसधेय । नचप्रभायादीपसमवेतत्वेनसमवायिनाशात्तन्नाशोपपत्तिर्वाच्याप्रभाया । अधिकपरिमाणकत्वेनाल्पपरिमाणक एकस्मिन्दीपेतदारभकत्वासभवात्। अन्यथाणुरत्नत्रसरेणुनाऽपिघटारभप्रसगात् । आश्रयावयवानातदारभकत्वतुप्रागेवापास्त। एतत्पक्षेप्युक्तदोष सुस्थएव। वृक्षनाशेऽपितदवयवारब्धपुष्पफलादिस्थितिदर्शनात् त्वयानुमयोगिद्रव्यत्वमेव स्वमुखेनोच्यतेऽतोनसमवायोक्तिप्रसगोपीतिकितेन "प्रकाशवच्चावैयर्थ्यादि" तिसूत्रतुयथासोरश्चाद्रमसोवाप्रकाश स्वतोनव्यवह्तुशक्य, स्वत सपादयितुमकालेनुपयोगायस्वनिकटेस्थापयितुचाशक्यत्वात्। आगतेतुसूर्यादौ भवति व्यवहार्य तथाब्रह्मधर्माअपितदिच्छयाव्यवहार्या स्वतश्चाव्यवहार्या इत्येवबोधयत् प्रकाशस्यधर्मत्वमेवसाधयतिननुद्रव्यत्वतस्माद्गुणत्वेतत्सूत्रविरोधोक्तिरभिलापमात्रतद्वाप्यविरोध सभवेतुमथासनपरिहरणीय। वस्तुतस्तत्रत्वद्भाष्येपिप्रकाशस्याकाराणाऔपाधिकत्वकथनेनवास्तवनिराकारत्वबोधनात् रूपवद्द्रव्यत्वेनवास्तवाकृतिमत्त्वेनचलोकेव्याप्तिदर्शनात् तवैवेदसूत्रद्रव्यत्वबाधकमेव आकाराभावेनरूपिद्रव्यत्वाभावसिद्धे नीरूपतत्त्वेवाय्वादिवच्चाक्षुपाविषयत्वप्रसगाच्च । अतस्तृतीयस्कधस्यषड्विशे (श्लो० ४०) द्योतनपचनपानमिति प्रकाशस्य क्षुत्तडादिवत्तेजोवृत्तित्वमुच्यते, नतुद्रव्यत्व दीपादिप्रभायाद्रव्यत्वमसाधयित्वैव (अविशेषान्मण्यालोकोऽपिद्रव्य) मित्युक्तिस्तुव्यर्थैव प्रभात्वाविशेषेण मणिसूर्यदीपन्यादिसर्वप्रभाणागुणत्वोक्तेरवौचित्याच्चअतएवश्रीपुरुषोत्तमोऽपि (अ० ७ श्लो० ८) "रसोऽहमप्सुकौन्तयप्रभास्मिशशिसूर्ययो । प्रणव सर्ववेदेषु शब्द खेपौरुषनृषु"ति गुणेष्वेवप्रभागणयति (स्क० १० अ० ८५ श्लो० ७) 'कान्तिस्तेज प्रभासत्ताचन्द्राग्न्यर्कर्क्षविद्युता। यत्स्थैर्यं भूभृताभूमेर्वृत्तिर्गधोर्थतोभवानि ति एवमादौपुराणेष्वपिगधादिवत् गुणत्वमेवदर्शित । रसशब्दादीनागुणत्वतुतवाप्यभिमत प्राय पाठस्यचनिर्णायकत्वमानदमयाधिकरणे शकराचार्ये स्वीकृतमेव। नचसिद्धात्वरीत्या तत्रैवात्रापितद्बाध शक्य, कर्मभेदाध्यायद्वितीयपादे

नत्वप्रभ-
जैमिनिनोक्तेपुशब्दांतराभ्यासादिपुअन्यत्वमभेदकस्येहादर्शनात् । ननुवैश्वानरवासरकप्रभ-
योरुष्णिमानुभवात्गुणेगुणानंगीकाराच्चद्रव्यत्वमेवअन्यमनयोरितिचेन्मैवं; तत्रभिन्नवीति-
होत्रप्रभृतेः प्रकाशस्यैवौष्ण्यस्यापिप्रसरणांगीकरणात् अतएवान्धैःप्रकाशाप्रत्यक्षेप्यौष्ण्यमनु-
भूयतेअतएवचहेमन्तशिशिरयोर्मिहिरस्यदूरत्वेनाधिकोष्णिमानुभवः वन्हेरपिविप्रकर्षेरजनि
दिनरदनयोरिनस्यचप्रकाशएवानुभूयतेनोष्णिमा ॥ प्रदीपस्यतुसमीपतमएवसमनुभूयत,
औष्ण्यंप्रकाशस्तुसमस्तेसद्मनि यदितुप्रभाद्रव्यमेवौष्ण्यंस्यात् प्रभामात्रेतर्हि तथानुभूयेत-
अनलकमवन्धुसम्बन्धीप्रकाशमात्रं तापात्रंस्यान्नियमेनोष्णिमनः तपनातपउष्णइतितुग-
पदुभयोपलब्धिमूलकोभ्रमः तार्किकाणांक्षारंवारीत्यादिवत् औष्ण्यस्यविसर्पित्वमपिवक्ष्यते।
एतेनजैवातृकज्योत्स्नाजाड्यमपिव्याख्यातम् ॥ वस्तुतः प्रभायांस्पर्शस्याभावादेवमप्यादि-
प्रभायांसनोपलभ्यते । रूपिद्रव्यत्वेतुतत्रापिसोनुभूयेतव्यापकत्वात् । यत्रयत्रतादात्म्याप-
रपर्यायसमवायेनरूपंतत्रतत्रपरान्वयात्स्पर्शोपीतिव्याप्तिः ॥ यस्त्वंधेरौष्ण्यशैत्ययोरुपलंभो-
साभिस्तयोः प्रकाशाधर्वित्वसाधकउक्तःसत्वादृशो गुणप्रत्यक्षेगुणिप्रत्यक्षंहेतुरित्यभिमानम-
'भ्युपेत्य ॥ तपनातपतोयस्तोयतापः सोप्यौष्ण्यस्यविसर्पणएवोपपद्येतमतद्वयेपिप्रभायाः
स्वाश्रयनित्यसंयोगितयाप्रभाविभागमागम्यपयः प्रविष्टेतिवक्तुमशक्यत्वात् प्रवेशेतुतिमि-
रेऽपितप्तसतोयचाक्षुपमक्षुण्णमापद्येतालोकसंयोगात् ॥ अंतर्ममीनादीनामालोकजालौकसि
विमलसलिलआलोक्यमानतयाजलेजातवेदोघातकत्वमिवप्रकाशनाशकत्वंनेतिनिश्चीयतेते-
नतिमिरेतोयेनतस्याभिभवोशक्यवचनः ॥ तस्माद्भानुवृहद्भानुप्रभृतेरौष्ण्यमेवजलानिला-
दौसंक्रामति । अनलावयवानांसंक्रमेजलानिलाभ्यांतेऽवश्यंनाश्येरन्विस्फुलिंगप्रदीपादि-
रिव ॥ अतएवश्रीभागवतादिपु (स्कं० ५ अ० १० श्लो० २२) "स्थाल्यग्नितापात्पयसो-
ऽभिताप"इत्यादौ तापमात्रस्यसंक्रमोनिरूप्यते तत्रसङ्क्रांतमप्यौष्ण्यंतेजोधर्मतयाशश्वद्याव-
तिष्ठते । अभियुक्ताअपिऔष्ण्यसंक्रममेववर्णयंति (रघु० स० ५ श्लो० ५४) "उष्णत्वम-
प्यातपसंप्रयोगाच्छैत्यंहिसायत्प्रकृतिर्जलस्ये"तितदेतत्सर्वमनुसंधाय "गुणाद्वालोकवदित्य-
ग्राभाष्यतेभाष्यकारचरणैः प्रभायागुणत्वमेवस्पर्शानुपलंभात्उदकगतौष्ण्यवत्इति" एवं-
घप्रभाकरप्रभापिवस्तुतोगुणएवतथापितत्रौष्ण्यप्रभयोरुभयोर्विभागउक्तचरसरणिकोपपा-
दनसापेक्षइतितां विहायोक्तसूत्रेभाष्यकारैर्मणिप्रवेककांतिरेवदृष्टांतिता । एतावता (एवंच-
वस्तुवस्तुआलोकोऽग्रमणेरेवप्राह्यइतिकुशकाशावलंबनमपिप्रत्युक्तं) इतितदुक्तिरेवकुश-
'काशावलंबनतामालंबते । यच्चोक्तंसूत्रेप्रकाशे "सूर्यादिप्रभायांस्पर्शोपलंभाद्द्रव्यांतरत्वमपि-
सदेगुंशक्य" मित्युक्तंतस्यापि । वस्तुतस्तुसापिनद्रव्यमित्येवाशयः औपरिष्टिकदृष्टिमतां
संदेहोद्भवस्यैवकंठरवेणकथनात् अपिनातत्पक्षेनादरबोधनाच्चवस्तुविवेकेतुविभावसुविभाया-
अपिविभाव्यतेगुणत्वमेवातोगीतादिपुसापिजीवचैतन्यस्योपमानीक्रियते (अ० १३ श्लो० ३३)
"यथाप्रकाशयत्येक"इत्यादौयत्तुज्ञानस्यगुणत्वइत्यादि,-तन्न,उक्तवक्ष्यमाणयुक्तिभिःप्रकाश-
गंधयोर्गुणत्वेसिद्धेप्रकाशवत्गृहंसुगंधवदुपवनमित्यादौसंयुक्तत्वव्यवहारादुत्कटगुणविशेषाणां
स्वाश्रयद्रव्यातिरिक्तदेशसंयोगस्यदृष्टचरत्वेनज्ञानस्यापिसकलदेहसंयोगकथनेबाधकाभावा-
त् ॥ नचसंयोगमात्रदर्शनातद्द्रव्यमितिभ्रमितव्यं। उक्तरीत्यातदसंभवात्गुरुत्वाद्यनुपलंभा-

घ । यथालोकोद्रव्यस्यार्त्तर्हिप्रकाशतिमिरस्थितैकैकफलकायाउत्तम तुलाया प्रकाशसयोगिफलकनमेत् केपाचिद्दिदानिनामते तेजोद्रव्यस्यापिगुरुत्वनियमादस्माकतुनायमाग्रह.। वस्तापिद्रव्यस्पपरान्वयात्स्वभावाद्वा स्पर्शवत्त्वनियमस्तुसर्वसमत मणिदीपादिसर्वप्रभासुतुनियमेनस्पर्शोपलभाभावादिकमपि द्रव्यत्वाभावसाधकमनुसधेयं । नचसयोगस्य गुणत्वाचद्र्पगुणान्तरस्यदुर्वचंगुणेगुणानगीकारादितिनाच्य, गुणस्यापिवुद्धेरिच्छाद्दिपमुखदु खादिगुणवत्तायास्तद्गुणसारसूत्रविवरणे शकराचार्यैररीकृतत्वेनत्वयातथात्वकुमशक्यत्वात् । तदुपपचयेयदितार्किकसिद्धाततिरस्कृत्य 'एकरूपरसात्पृथगि'त्यादिप्रतीतेश्च प्रमात्वस्वीकृत्यगुणेगुणांतरस्वीक्रियेतवदाग्रहकृतेपितुल्य । स्पर्शरहितेमणिप्रभाद्रावत्वापरिदृष्टस्यतेजोद्रव्यत्वस्यस्वाश्रयमण्यादिनानित्यसयोगस्यतदाच्छादनोद्घाटनाभ्या मुहुर्नाशोत्पत्त्यो सकोचप्रसारयोर्वामण्याद्यवयवैस्तदारभप्रभृतेश्चानेकदोपदुष्टस्यकल्पनमतिगुरुत्वमविहायउत्कटगुणस्यस्वाश्रयाधिकदेशेसयोगएवोरीकार्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेनकल्पनालेशस्याप्यभावात् (गीता अ० २ श्लोक १४) 'मात्रास्पर्शास्तुकौन्तेये'त्यादावनेकत्रशब्दादीनासयोगस्यकण्ठरवेणकथनादस्माकंतार्किकनियमविरोधोऽकिंचित्कर फिचशैत्यादिभानप्रतिमन सयोगस्यकारणत्वमस्ति न वा? नद्वितीय , निद्राक्षणेऽपितूलिस्पर्शानुभवप्रसगात् । (पृ० ९३) "अन्यत्रमेमनोऽभूदित्याह नाहमेवद्राप्राज्ञासिपमिति" एवमादिकौशीतकिब्राह्मणगतेद्रप्रतर्दनसवादस्थश्रुतिविरोधाच्च, आयेतुमनसोऽणुत्वात्कथ सर्वशरीरगतस्वतस्ययुगपदुपलब्धि ? अथसूच्याशवपत्रभेदनकालवदल्पकालेन सर्वत्रमनोभ्रमणाद्यौगपद्यप्रत्यय इतिचेदणुजीवस्यापितथाभ्रमणेनसोऽस्तु एवमपिपादेमेवेदनाशिरसिमेसुखमित्याद्युपपद्येत । वस्तुतस्तु गुणप्रसरणादेवसर्वोपपत्ति. श्रुत्यादिसिद्धोक्ताप्राग्भित्त्यादिचाभ्युपेत्यालोकसयोगएवतत्रनतुतेजोद्रव्यसयोग तमसिसुवर्णमात्रसयोगेपिभित्त्यादे प्रत्यक्षापातात् प्रौढप्रकाशवत्तेज ससर्गस्तत्रमितिचेल्लाघवात्प्रौढप्रकाशससर्गएववदास्ता न त्वधिक वैयर्थ्यादसभवाच्च । नहिसूर्यचद्रादिनाभित्त्यादिकसयुज्यतेअपितुतत्प्रकाशेनैव । एवगृहेघटादिकमपिदीपादे प्रभयैवयुज्यते नतुतेन ॥ ननुमन्मतेतत्सद्रव्यत्वाद्भित्तिघटादिस्तेजोद्रव्यससर्गोस्तीतिचेत्तर्हिप्रौढप्रकाशवदितित्यज्यताप्रकाशे प्रकाशातरवत्त्वासभवात् । तत्त्यागेच हेममात्रससर्गे प्रत्यक्षापत्तिरत्यागेचासभवद्दत्युभयत पाशारज्जु पतत्तडिदशनिस्तनितगृहच्छत्रश्रीमुक्तमहागुलिकादिशब्दैर्जीर्णभित्तिगुर्विणीगर्भादे पातनस्यानुभवादपिविसर्पिगुणानावस्त्वतरं सयोगआस्थेयएवेतिप्रभायाअपिभित्त्यादिनासउपपन्न चक्षुप कचिदाश्रयासयोगेऽपि आलोकप्रत्यक्षतुनानुपपन्नं । अविसर्पिगुणचाक्षुप एव तथानियमसभवात् । स्पर्शएव प्रत्यक्षविषयत्वस्य वायो चाक्षुपत्वयताया कैश्चिदगीकारेणाकाशस्याप्रत्यक्षविषयत्वेपिशब्दप्रत्यक्षानुभवेनचगुणप्रत्यक्षेगुणिप्रत्यक्षमेवकारणमिति नियमव्याघातात्स्पर्शादिप्रत्यक्षवदुपपत्त । सयोगसयुक्तसमवायादिसवधाश्रतार्किकाणामेवपारिभाषिका समवायादिक दूपयद्भिरौपनिषदैर्नशक्या स्वीकर्तुमितिदिक् । एतनगधप्रत्यक्षमपिव्याख्यात गुणगुणिप्रत्यक्षयो कार्यकारणव्यभिचारप्रदर्शनेनत्वदभिमतव्याप्त्यसिद्धे अवयवानाघ्राणेनयोगेतुचक्षुपापियोगाचाक्षुपदुर्वारस्यात् सूक्ष्मत्वादिंद्रियायोगित्वकल्पनेतुघ्राणेनापिसनस्यात् यथाद्रव्यप्रसरणतुबहूनाविभक्तानामिवैकस्य

सहैवसगधस्यैवांगीकर्तव्यं लाघवात्प्रकाशस्थलेस्तस्सत्वाच । अवश्यंदीपकलिकाकरदीपि-
कावन्द्यादिप्रकाशतारतम्यस्यमणिविशेषप्रकाशाना तीव्रातीव्रत्वयोश्चोपपत्तयेतथागीकर्तव्यं-
अवयवानांतुवृक्षात्रयवपत्रपुष्पफलादिवदतिदूरगमनेप्रतिबंधकाभावात् अतिदूरेपिगंधप्रती-
तिर्दुर्वारैवकिंचगुणत्वादेव गंधस्तत्रतत्रनीयमानेनपुष्पादिना सहैवगच्छति दीपप्रकाशवत् ।
अवयवप्रसरणपक्षेतुतथानस्यात् नचलाकर्षणकव्य विभक्तावयवानांतद्सभयान् अन्यथा
पृथक्कृतानपिपत्रपुष्पादिस्वावयवान्वृक्षआकर्षेत्, प्रतिक्षणनवावयवप्रसरणे द्रव्यनाशप्रसंग
अवयवान्तरोत्पत्तिस्वीकारेस्यत्तगौरवस्यात् किंचैवसतियेनमार्गेणपुष्पादिकनीयेततस्मि-
न्सर्वस्मिन्नयनोत्तरमपितत्समीपप्रदेशइवगंधउपलभ्येत, तथापुष्पसमीपे सहसामुद्रि-
तायामंजूषायमन्यत्रानिरुद्धत्वात् । स्थलान्तरेतदुद्धाटनेऽपिगंधोनुभूयेत, गुणत्वेनप्रका-
शवन्नाकर्षणेरीकोरतुसर्वमनवद्य ॥ ननुलोहस्यचुम्बकेनेव विभक्तावयवानामाकर्षण
स्वीक्रियते, फलादेरनाकर्षणेतुभारवत्त्वादितिचेत्तर्हि सर्षपद्वयसेनापिमृगमदकणेनहरिचद-
नकणेनवास्वावयवानामाकर्षणवत् अतिमहताचदनतरुणा तच्चूर्णसमुदायस्यावश्यमेवा-
कर्षणभाव्य । नत्वेवदृश्यते, किंचातिसूक्ष्माणामपिवहूनामेव सर्वदोद्गमोगंधोपलभा-
यत्तयावाच्य , तथासतिद्रव्यनाशस्तल्लाघवत्वात्रश्यभावि । मन्मतेतुतस्यैवगधस्यरूपस्पर्शा-
दिवन्मुहुरनुभवेऽपि न्यौनमेवनप्रसज्यते, यच्चसमकल्पनागौरवमिति–तन्न, अतिदूर-
गमनप्रतिबंधकाकर्षणादेस्त्वन्मते कथमप्युपपत्तेरेवाभावात् । ममतूक्तरीत्यानिर्बाधासर्व-
सिद्धि । किंचतवप्रभास्थलेद्रव्यान्तर गधस्थलेचावयवा शब्दस्थलेचेंद्रियस्यगत्याप्राहि-
त्वमित्यादिनानाकल्पनतत्तद्दोषपरिहारायतत्तत्प्रकारभेदेनोत्पत्तिनाशादिकल्पनचेतिमह-
देवगौरवं ॥ ममतुप्रभादयोविसर्पिगुणाइत्येतावतैवनिर्वाह", अवयवान्तरपूरणपक्षेतु-
स्थितहान्यस्थिताभ्यागमाभ्यांक्लेश । कर्पूरादावपिपूरणप्रसंग , किंचद्रव्यमानप्रत्यक्षानु-
रोधात् यावत्तागमनतावत्तामेवोत्पत्तिरितिवाच्य, तत्रचहेतुर्दुर्वच । अदृष्टमेवहेतुरिति-
चेत्तर्हिमृगनाभिश्रीखडखडादे कश्चिदवयवान्सर्वतोपहृत्यायस्पेटिकादोचिरस्थापने पुन-
स्तावदेवमानमुपलभ्येत, ततोऽवयवाना निर्गमाभावात् अदृष्टेनपूरणस्यचप्राप्तिसंभवात्
मयातुनगधोत्पत्ति कल्पयेत्युक्तप्राय् ।इत्यंचस एवायगंध इति प्रत्यभिज्ञाऽपिप्रमायोपपद्यते
स्वस्मिन्नेव लौहभस्मादेनोपिककस्तूरिकादेस्सत्यत्वस्य उद्भूतस्यपरादनेऽपि अग्नि-
गतोष्ण्यस्येतिक्रुसुमसिलि । नचाभस्मासिप्रसरेणप्रवेशादौष्ण्योपलभोवाच्य , अधि-
कजलस्य वन्हिनाशकत्वनियमेन प्रवेशोत्तरक्षणं एव नाशयोगात् । अंभसिभास्वररूपो-
पलभप्रसक्तेश्च । अधिकतुप्रस्थानरत्नाकरादिग्रन्थेषु, तावतैरपिजलादोऽनलौष्ण्यस्ये
वसक्रमोवहुत्रोच्यते । यथाविषयानवाख्येयचवृंहिचरमप्रकरणेविचारयेय (श्लोक १०)
'यद्वापिनिर्मलेनीरेवन्हेरौष्ण्यस्यसक्रम ॥ नप्रकाशस्यतद्वत्स्यान्चिन्मात्रोन्द्वृतिरेवच' इति-
तथाऽपरोधकावरणसत्वेसूक्ष्मावयवानामप्यनिर्गमस्यानेकत्रावलोकितत्वाद्गुणस्यचकाचपा-
त्रविशेषावृतदीपप्रकाशादेर्बहिर्निर्गमदर्शनाद्यनेकच्चर्मपुटवेष्टित मृगमदस्यापिगुणस्यनिर्गम
नमुचितम् । कर्पूरस्यान्तेतुत्रावयवदर्शनाद्वयवोद्गमोपिनिश्चीयते । नैवसर्वत्रसभवति, हेवो-
रदर्शनात् अवयवोद्गमेचसत्तिगधइवतत्तद्व्यसवयिनोरसरूपस्पर्शाअपिप्रसारिवास्येन्

शरीरपिधाय'करवसभवेन सार्वत्रिकशैत्यानुपपत्तेश्च । वैलशैत्येतु खद्वस्याल्पमानत्व-लाघवयोरदर्शनात् नावयवगमन शक्यवचन, उत्क्रात्यादिदशसून्या पूर्वपक्षत्व तुप्रा-गेवनिरस्त प्रकाशाश्रयसूत्रे प्रभायास्तेजस्त्वोक्तिर्गुणत्वबाधिकेति ववाभिमतत्वात् । वस्तुतस्तु प्रकाशस्योत्कटरूपत्वात् (अ० ४ श्लो० २३) 'दीपश्चक्षुश्च रूपचज्योति-षोनपृथग्भवेदि' तिद्वादशस्कधगश्याद्गुणस्यापितेजस्त्वमस्त्येवेतिनसूत्रयोविरोध । पौराणमतेतु रूपतन्मात्रादेव तेजसउत्पत्तेश्च ॥ त्वतु "गुणाद्वे" त्यस्यपूर्वपक्षस्थत्व-मित्रप्रकाशाश्रयसूत्रस्यमततातरपरत्व स्वतुर्यश्लोकमुद्धृत्वानसीतिद्वयोरपि व्यासानभिप्रेत स्वात्तयोर्विरोधपिकाक्षति, तथाचाणोरपिजीवस्यप्रभागधादिवत् विसर्पिणोगुणस्यैवसव-धात् तत्तदिंद्रियव्यापार श्रूयते कौशीतकिब्राह्मणइन्द्रप्रतर्दनतसवादे "प्रज्ञयावाचमस-मारुह्यवाचासर्वाणिनामान्याप्नोतिप्रज्ञयाप्राणसमारुह्यप्राणेनसर्वान्गधानाप्नोती" त्यादिना एतेनजीवस्यस्वरूपातिरिक्तचैतन्यगुणेस्पष्टतरश्रौतमानमपिदर्शित । सूत्रितचभगवता (अ० २ पाद० ३ सू० २८) "पृथगुपदेशा" । दिति अर्थस्तुप्रज्ञयाशरीरसमारुह्येति-करणत्वेनपृथक्कृतयोपदेशाच्चैतन्यगुणइतिएवविसर्पिगुणत्व । "स्थूलानिसूक्ष्माणिबहूनिचैव रूपाणिदेहीस्वगुणैर्वृणोति । क्रियागुणैरात्मगुणैश्च तेषा सयोगहेतुरपरोऽपिदृष्ट " (पृ० ३५७) इतिश्वेताश्वतरादिपुश्रूयतएव । तत्रहिपचमाध्यायेऽष्टमर्चिबुद्धिपरिमाणेनागुष्टमात्र-त्वस्वपरिमाणेनाराग्रमात्रत्वचोक्त्वा (ऋक् ९) "वालाग्रशतभागस्यशतधाकल्पितस्यच । भागोजीवस्सविज्ञेय" इति स्पष्टतयाणुत्व "सचानत्यायकल्पते" इतिसामर्थ्यार्थकधातु प्रयोगाचदनसहदेवोजटादिवत् सामर्थ्यादानत्यमभिधायाणुमात्रेकथनुस्त्रीपुरुषादिलिंगस-भवइत्यशकायाजीवस्यशरीरप्रयुक्तमेवस्त्रीत्वादिकनतुस्वरूपतइति नैवस्त्रीनपुमानेषनचैवा-यनपुसका यद्यच्छरीरमादत्तेतेनतेनसरक्ष्यत" इतिदशमर्चिदर्शयित्वानानाविधदेहप्राप्तौकिं-न्निमित्तमित्याकाक्षायामेकादशर्चिसकल्पादिप्रभवै शुभाशुभकर्मभिरेवमनुष्यलोकदेवलो-कादिस्थानेषुनानाविधशरीरप्राप्तितस्यनिरूप्याणुमात्रस्यतस्यातिस्थूलेष्वतिसूक्ष्मेषुचशरीरेषु कथतुल्यसुखाद्यनुभवइत्याकाक्षाया (ऋ० १२) स्थूलानीत्याद्युच्यते । स्थूलानिपाच भौतिकानिसूक्ष्माणिलिंगशरीराणिअथवास्थूलानिहस्त्यादीनासूक्ष्माणिदशमशकादीना चश रीराणिदेहीजीव स्वगुणैश्चैतन्यप्रकाशैर्वृणोति । एवचैकस्यैवदीपस्यस्थूलेषु गृहादिषुसूक्ष्मे-पुघटादिपुचयथाधाऽपरिमाणप्रकाशप्रसरणवत् तत्तच्छरीरेषुतावत् स्वगुणप्रसरणादेवतस्य तदनुभवइतिभाव । ननुएकादशर्चि "स्थानेपुरूपाण्यभिसप्रपद्यते" इत्युक्त्याकर्मानु सारिदेहप्राप्तोजीवस्यस्वातश्येसतिशुभकर्मलभ्यानेवतान्प्रपद्येत । एवस्वचैतन्येनदेहावरणे-ष्वपिस्वातश्येसतिनिद्राकालेऽपिसर्वमनुभवेत् । नत्वेवतत्कुतइत्याकाक्षायामुत्तरार्धपठ्यते । क्रियागुणैरिति । क्रियागुणै नानाविधशुभाशुभक्रियाणाजीवमात्रनिष्ठत्वेपितज्जन्यैर्गुणै सुलो चनाधत्वादिधर्मैस्तथाऽऽत्मगुणैर्जीवस्वबद्भिन्नप्रकाशैश्चसहतेषाशरीराणासयोगहेतुर्नकवल-जीव किंत्वपर परमेश्वरोपिदृष्ट । एवचसचितकर्मणाबहुत्वेपिप्रारब्धनिर्माणपरमेश्वराधीन तथानिद्राकालेस्वस्मिन्नाडीविशेषेपुवाजीवस्यप्रवेशनततोनिस्सारणचवदधीनमतोनोक्त दोष । अतोलोमनखेपुचैतन्यस्यव्याप्तावपि तदिच्छैवनियामिकेतिसक्षेप । तथाचसिद्ध-

शरीरेगुणप्रसरण । एवमणुत्वमप्यनेकत्रश्रुतिष्वभ्यस्यते यथाकठवल्लीपुप्रथमवल्ल्यां (म० २१) "नहिसुविज्ञेयमणुरेषधर्मः" इति । एषजीवाख्योधर्मोश परमेश्वरस्याणुरित्यर्थः । दुर्ज्ञेयत्वपरत्वेतुनहिसुविज्ञेयमित्यनेनपौनरुक्त्य । द्वितीयवल्ल्या (म० १३) "एतच्छ्रुत्वासपरिगृह्यमर्त्यःप्रवृह्यधर्म्यमणुमेतमाप्य ॥ समोदतेमोदनीयंहिलब्ध्वा" इति । अर्थस्तुजीवस्वरूपगुरुत श्रुत्वामननात्सम्यक्पारितोयुक्तिभिर्गृहीत्वानिदिध्यासनात्प्रवृह्यउद्यम्यशरीरादिस्तत्पृथक्कृत्याणुपरिमाणकमेवमात्मानस्वयमनुभूयानदाशाविर्भावयानभवतीतिज्ञेयः । नचेदंवाक्यंब्रह्मपरकल्प्य, "येयप्रेतेविचिकित्सामनुष्ये" इत्यादिना-जीवस्यैवप्रकृतत्वात् । अग्रे "अन्यत्रधर्मा" दित्यादिनापृथक्प्रश्नोत्तरब्रह्मणोनिरूपणाच्च । स्पष्टीकृतंचेदंव्यासपादैरपिप्रथमस्यतुरीयेपादे (सूत्र ६) "त्रयाणामेवचैवमुपन्यासःप्रश्नश्च" इत्यत्र । किंचमैत्र्युपनिषद्द्वितीयप्रपाठके "ईदृशेनाणिष्ठेनैतद्विधमिदंचेतनवत्प्रतिष्ठापितं" इति । अणिष्ठेनअणुतमेन । व्यापकस्यकथमणुभाव ? शरीरप्रतिष्ठापनार्थंइत्याशयेनगालविस्यै पृष्ट "इहैवावर्ततेशेन" इत्यादिनाशत्यनिरूपणेनअंशिनईश्वरस्यविभुत्वेपितदंशस्याणिष्ठत्व तेनशरीरनिष्ठापनंचनविरुद्धमितिबोधित । अग्रेऽपि (म० ५) "अनेनेदशेनाणिष्ठेन" इत्यादि ॥ वचनान्तराण्यपिबहुश्रुतिस्मृतिपर्यालोचनरसिकैः शतशस्सुखेनलभ्यानीत्यतिविस्तरभियाविरम्यते । किंच जीवस्य विभुत्वे जलाशयादिषु सर्वत्र तस्सत्त्वेन सर्वदासर्वेषा शैत्यौष्ण्याद्यनुभव प्रसज्यते । नचमन सयोगस्यतत्रकारणत्वाददोष , यावन्मूर्तद्रव्यसयोगित्वस्यैव विभुलक्षणत्वेन स्वसयुक्तेनमत्स्यादिमनसातत्सम्भवात् । नचविलक्षणमन सयोग कारणंसर्वेषाजीवानासर्वत्रविद्यमानत्वेन कस्यकिमनइतिसंशयस्यापरिहारेणवैलक्षण्यस्यैवनिर्वक्तुमशक्यत्वात् । नचतत्रादृष्टहेतु , तस्यकर्मजन्यत्वेन तेषाच प्रयत्नजन्यत्वेन तस्यचमन सयोगजन्यत्वेनच सर्वेषा सर्वादृष्टवत्त्वोपपत्ते । नच प्रदेशभेद कल्प्य , मनुष्यादीनां परिभ्रमणदर्शनेनतदनियमात् । पूर्वपूर्वशरीरत्यागोत्तरमनियतदेशविशेषस्थदेहान्तरप्राप्तेर्ध्रौव्येणापितदनियमाच्च । अतो देवदत्तशरीरेगात्रे चूषिते सर्वेषातद्रसानुभवप्रसङ्गोदुर्निवारएव । एवमेव परमाचार्य (अ० २ पा० ३ सू० ५१-५२-५३) "अदृष्टानियमादि" त्यादिभिस्त्रिभि सूत्रैर्जीवविभुत्वदूषितवान् । नचैकजीववाद स्वीकार्य , उक्तदोषानिस्तारात् "सर्वएवात्मान , सोयेनजीवान्व्यससर्ज । विविधासोम्यभावा" इत्यादितद्बहुत्वबोधकमाध्यन्दिनतैत्तिरीयमुण्डकाद्यनेकश्रुतिव्याकोपात् । पापपुण्यनरकस्वर्गादिव्यवस्थाभगवद्बोधकशास्त्रोच्छेदाद्यनेकदोषैरन्यत्रदूषितत्वाच्च । बहुजीवविभुत्वेच "सर्वस्यवशीसर्वस्येशान" इत्याद्यनेकश्रुतिस्मृतिपुराणप्रसृतिसिद्धमीश्वरस्यशासकत्वमपिनघटेत । उक्तंचैतत् श्रीभागवतेवेदस्तुतौ (श्लो० ३०) 'अपरिमिताध्रुवास्तनुभृतोयदिसर्वगता' इत्यत्र । स्यादेतत् । नित्यभिन्ना जीवाना स्वातन्त्र्येणविभुत्वंताकिंकाद्यभिमतमेव सूत्रप्रत्याख्यायते । ममतुमतेकदाचिदवच्छेदवाद, कदाचित्प्रतिबिम्बवादइत्यनेकवादसमृद्धे ब्रह्मणएवोपाधिवशाज्जीवभावोऽतोन विभुत्वबाधइतिचेन्मैव, तथासति ब्रह्ममात्रेविभुत्वस्यजीवेपुचमध्यमपरिमाणताया सिद्धेः । त्वन्मते उपाधिसंसर्गंविनाजीवशब्दप्रयोगाच्च । आकाशस्यविभुत्वेपिघटाद्यवच्छिन्नतदेकदेशस्यजलेनभ प्रतिबिम्बत्वेनत्वयाभि-

मतस्यप्रभामंडलप्रतिबिंबस्यचनविभुत्वं शक्यवचनं । नचोपाधेर्ब्रह्मवद्विभुत्वात्तदुपपत्तिः; उपाधेर्ब्रह्मैकदेशवर्तितायाः पचदश्यादिपुच्युत्पादितत्वात् । अन्यथा "अत्यतिष्ठद्दशांगुलसर्वं-मावृत्यतिष्ठति । अधिकंतुभेदनिर्देशा" दित्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायव्याकोपात् किंच व्यापकत्वोपाधेरेकतयैकजीवस्यैवसिद्धत्वाप्रागुक्तादिदोषप्रसंग. । तेषामपि नानात्वेतूपाधिसाकर्या-ज्जीवानामपिसांकर्यमदृष्टानियमादिदोषानिस्तारश्चेतिदिक् ।

सचब्रह्मणोंश "अशोनानाव्यपदेशादन्यथाचापिदाशकितवादित्व-मधीयतएक" इतिसूत्रात् । ननु "अशोनानाव्यपदेशा' दितिसूत्रेण-नवास्तवमंशत्वमुच्यते,किंतुगौणंअशइवअशइतिनिरवयवस्यनिर्विकारस्यवास्तवांशासंभवात् । सचावच्छेदवादेनप्रतिबिंबवादेनवासंभवति । नचमुख्यार्थवाचकत्वेसंभवतिलाक्षणिकार्थकल्पनंनयुक्तमिति-वाच्यं, हस्तमानेऽयंदेवदत्तइतिव्यपदेशस्यमुख्यत्वाभावेनविप्रहस्तच्छेदनाद्ब्रह्महत्यायाअसंभवेनचावयवेमुख्यभेदव्यपदेशाभावेनगौणाभे-दव्यपदेशस्यावयवत्वव्याप्त्या तेनतत्साधनेतवापिमुख्यार्थस्यकत्वत्या-ज्यत्वात्ओपचारिकेप्यभेदांशेव्यभिचारात्सविशिष्येवहेतुर्वाच्यः । सचदुर्वचइत्यवयवसदृशोंऽशशब्देग्राह्यस्तत्रचाभेदव्यपदेशोमुख्योभे-दव्यपदेशस्तुगौणस्तथाचाद्वैतश्रुत्यनुरोधेनांशइवांशइत्येवव्याख्यानं सुवच । एवचविभुत्वप्रतिपादकश्रुतीनामपिसंगतिः 'ममैवांशोजीव-लोकेजीवभूत ' इतिगीतावाक्येप्यंशइवांशइत्येवव्याख्येयमितिचे-त्सत्य; 'अशोनानाव्यपदेशादि'तिसूत्रेणवास्तवमेवांशत्वंजीवस्यबोध्यते यतस्तत्सूत्रएव'नाना व्यपदेशा'दितद्धेतुर्दृश्यते । तदर्थस्तु नानात्वेनव्यपदेशोनानाव्यपदेशस्तस्मात्श्रुतावहुत्वसंख्याविशिष्टत्वे-नकथनाद्विस्फुलिंगवद्व्युच्चरणकथनाचेति "सर्वएवात्मानोव्युच्चरंती" तिश्रुतिः । "यथासुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिंगा.सहस्रश.प्रभवंतेस-रूपाः । तथाक्षराद्विविधाः सोम्यभावा.प्रजायंतेतत्रचैवापियंति" इतिश्रुतिश्चाग्नेस्सकाशाद्विस्फुलिंगवद्ब्रह्मण.सकाशाज्जीवस्यव्युच्चरणं-प्रतिपादयंतीजीवस्यभगवदंशत्वमेवप्रतिपादयतिनतुप्रतिबिंबरूपमव-च्छिन्नत्वरूपगौणमंशत्वं येनांशइवांशइतिव्याख्यानं स्यात् । ननु-ब्रह्मणोनिरवयवत्वात्कथंजीवस्यांशत्वं? सांशस्यसावयवत्वनियमा-दितिचेन्न, यद्विब्रह्मनिरंशंसांशंवालोकप्रसिद्धंस्यात्तदायमाक्षेपोपि-स्यात् । ब्रह्मतुवेदैकसमधिगम्यंसचयथोपपद्येततथातदनुल्लंघनेनत-ज्ज्ञानार्थयुक्तिर्वक्तव्या । सापिवेदिकीयथान्यत्रोघफलमाहरेति सानावगताचेत् "तपसाब्रह्मविजिज्ञासस्वे" तिश्रुतेस्तपोविधेर्यंगुरुशुश्रूषा याकर्तव्या "श्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठ" मित्यादिश्रुतेः श्रौतस्यब्रह्मणःश्रौतेन-

प्रकारेणैवविचारःकर्त्तव्योनत्वेकदेशमादायसर्वविप्लवःकार्यः । सच-
प्रकारःकीदृशइतिचेच्छृणु "अस्मादात्मनःसर्वेप्राणाःसर्वे लोकाःसर्वे-
देवाःसर्वाणिभूतानी" त्युक्त्वा "सर्वएवात्मानोव्युच्चरंती" तिकथ-
नात्तेपरस्परविलक्षणतयानिर्गता-वैलक्षण्येक्रमेचविस्फुलिंगश्रुतिरेव-
प्रमाणं; तत्रसदंशाज्जडानामुत्पत्तिःचिदंशाज्जीवानामेतदेवभाष्यकारै-
रुक्तं ॥ सदंशेनजडाःपूर्वचिदंशेनेतरेअपि ॥ 'अन्यधर्मतिरोभावामूले-
च्छातोऽस्वतंत्रिण'इतिअन्यआनंदांशास्तस्यधर्मोविरुद्धधर्माश्रयत्वंत-
स्यतिरोभावोयेषु तत्रहेतुर्मूलेच्छा "प्रजायेये"तीच्छा ततःस्वतंत्रो-
ब्रह्मभावस्तद्वंतःस्वतंत्रिणस्तद्भिन्नाइत्यर्थः । तथाचनिरंशेपिब्रह्मणिलो-
कविरुद्धस्य सांशत्वस्यव्युच्चरणश्रुतौप्रतिपादितत्वात्तद्बलेनतदप्यंगी-
करणीयं, विरुद्धधर्माश्रयत्वंयुक्तिरितितयाश्रुतिमूलकयुक्त्याब्रह्मवादे-
अंशपक्षएवाद्रियतेतंविहायकेवलंनिष्फलश्रुतिपुरस्कृत्यौपचारिकांश-
त्वकल्पनयासर्वश्रुतिविप्लवोनकर्त्तव्यः; ब्रह्मणोऽलौकिकत्वात् । ननु
"ब्रह्मदाशाब्रह्मदासाब्रह्मेमेकितवाउते" त्यादिश्रुत्याब्रह्मणिदासत्वंदाशा-
दीनांप्रतिपादितंतच्चतत्कार्य्यत्वएवयुज्येतएवंचव्युच्चरणश्रुत्युक्तानां-
प्राणलोकादीनामिवजीवानामपि कार्य्यत्वस्वीकारेऽपसिद्धांतःस्यादि-
तिचेत्तत्राहसूत्रकारः "अन्यथाचापिदाशकितवादित्वमधीयतएक"
इति ॥ एकेशाखिनःप्रकारांतरेणापिदाशकितवादित्वमधीयतेतथा-
चयद्दाशादीननूद्यब्रह्मत्वंविधीयेततदातेषांकार्य्यत्वंस्याद्विधीयते-
तुविपरीतमतोब्रह्मणएवशरीरत्वंतन्निविष्टत्वंच ॥ इमइत्यनेनसजीवा-
नामेवदेहानांपरामर्शात्तन्निविष्टत्वंचांशद्वारैवसंभवति, यथावन्हेर-
यःपिंडादिषु ॥ अतएवएकेशाखिनोब्रह्मणोदाशकितवादित्वंशरीरत्वे-
नअंशत्वेनचाधीयतेअतस्तादृशोद्देश्यविधेयभावान्यथानुपपत्त्याअंश-
एवजीवःयदुक्तंहस्तमात्रेदेवदत्तइतिव्यपदेशोनमुख्योऽतएतन्मात्र-
छेदने न ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तोपदेशइतितदपिनसमीचीनंगोपुच्छंकन्या
हस्तंचगृहीत्वेमांगामिमांकन्यांतेददानीतिलोकप्रसिद्धव्यवहारस्यगौण
त्वकल्पनायानिर्युक्तिकत्वात् देवदत्तएवयावच्छेदकधर्मा-
वच्छेदेनप्राणवियोगएवतद्वधप्रायश्चित्तनिमित्तमितिहस्तमात्रच्छेदनेन-
देवदत्तवधप्रायश्चित्तमितितस्यापिगौणाभेदव्यपदेशसाधकत्वेनसंभ-
वति, प्रतिबिंबवादावच्छेदवादादीनांचदूषणगणग्रस्तत्वेनासंभवेन-
गौणांशत्वस्यप्रतिबिंबवादेनावच्छेदवादेनसमर्थनमस्यादाताय।अप्यसं-
भवात् ॥ दूषणानिचाग्रेवक्ष्यंते ॥ किंचेत्यादिनोक्तानिदूषणानितुपूर्व-

मेवनिरस्तानिभगवतोनिर्विकारत्वात्सर्वभवनसमर्थत्वाच्च "परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचेत्या" दिश्रुतेः ॥ नचतादृशीश्रुतिर्मायाविषयेतिवक्तुंशक्यतेलोकेमणिमन्त्रादिसामर्थ्यएवदुर्घटघटनापटीयस्त्वदर्शनेनतदतिरिक्तायांमायायांप्रमाणाभावात्मायायाः पूर्वदूषितत्वाच्च ॥ तदेवसामर्थ्यंक्वचिदासुरव्यामोहादिलीलासुमायाशब्देनापिव्यवह्रियते ॥ क्वचिज्जीवेआनंदांशतिरोभावहेतुत्वेनाविद्याशब्देनापिव्यवह्रियतेअतएव "मायाचाविद्याचस्वयमेवभवती" त्यपिसंगच्छते। एवचतादृशशक्त्यैवसर्वकार्य्यसंभवेतद्भिन्नभावरूपानिर्वचनीयाविद्याकल्पनेमानाभावः ॥ एतेनजीवानामीश्वरांशत्वेतस्यसावयवत्वततोनिस्सरणेचतस्यसच्छिद्रत्वंस्यादित्यादिकमपास्तं । एतस्याक्षेपस्य "श्रुतेस्तुशब्दमूलत्वा"दित्यादिसूत्रे·परिहृतत्वाच्च ॥ तस्मात्तादृशसूत्रार्थाज्ञानविजृंभितएवायप्रलाप· ॥

सहस्राक्षे यत्तु विसर्पिगुणेत्यादि श्रुत्यतरविरोधाच्चेत्यतभाग निराकुर्वंति–सचब्रह्मणोंशइत्यादिनाऽयप्रलापइत्यतेन । सहस्राक्षोक्तार्थंपूर्वपक्षत्वेनसगृण्हंति–ननु–अशोनानेत्यादिना। अवयवत्वव्याप्तेति। यत्रयत्रगौणाभेदव्यपदेशस्तत्रतत्रावयवत्वमितिभाव । तेनतत्साधनइति। गौणाभेदव्यपदेशेनांशत्वसाधने । प्रयोगस्तु जीवोब्रह्मण साक्षादश गौणब्रह्माभेदव्यपदेशात् । देवदत्तोऽयमिति व्यपदिश्यमानतद्धस्तवदितिज्ञेय । एकत्रत्याज्यत्वादिति । अशत्वबोधकवाक्यस्य मुख्यार्थपरताऽऽग्रहत्वयाऽभेदबोधकवाक्यार्थे मुख्यार्थस्त्याज्य । मयातुतत्रमुख्यार्थमादृत्याशत्वबोधके सत्यज्यतइत्यन्यतरत्र मुख्यार्थत्यागोद्वयोस्तुल्यइतिभाव·। औपचारिकइत्यादि। मुखचद्रइत्यादौचद्राद्यनवयवेऽपिमुखादौ गौणाभेदव्यपदेशादर्शनेन केवलस्तद्व्यपदेशोनावयवत्वव्याप्यइतिव्यभिचारात्तन्निवारकविशेषणदानपूर्वकमेवगौणाभेदव्यपदेशोहेतुर्वाच्य । विशेषणदुर्वचत्वात्सोपिदुर्वचइत्यर्थं । अवयवसदृशइति । अतएवविभिन्नाशवादिनस्तथामन्यते । यथा–चद्रमडलाच्छतांशोगुरुमडलमित्याद्युदाहरन् प्रकृतसूत्रादिकतथैवव्याचष्टे। अथैतत्समाधातु (अ० २ पा० ३ सू० ४३) "अशोनाने" तिसूत्रस्थभाष्यप्रकाशभाष्यचैर्कीकृत्यानुमाध्वानुयायीवनमालिदास वदति–नानात्वनेत्यादिना । सर्वएवेति । माध्यदिनानाबृहदारण्यकस्थेय। यथासुदीप्तादिति। इयमाथर्वणानाद्वितीयमुडकस्था। सचयथेति। चेदश्चत्यर्थ । न्यग्रोधफलमिति । इयमुक्तिश्छादोग्येश्वेतकेतुविद्याया (खड १२) "न्यग्रोधफलमाहरेति" इत्यादिनानिरूपिता। अतआहरेक्वचित्पाठ । एवलवणाचमनादिरूपाअपिताग्राह्या । तपसेति तैत्तिरीयाणाभृगुवल्लीस्थ। श्रोत्रियमिति। प्रथममुडक समाप्तौ "तद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणि श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठ" इतिवाक्यमस्ति। आदिपदात् "आश्चर्यवान्पुरुषोवेद" इत्यादीनिछादोग्यादिवाक्यानि । एकदेशमिति पूर्वापरसदर्भरहिततत्त्वमसीत्यादिमात्रमादायांशत्वादिबोधकसर्वश्रुतीनाउपबोनकार्ये सर्व-

वाक्यैक्यवाक्यतापरेणसूत्रकृता तादृशैकदेशेषुकथंचिदुपचारस्यतद्गुणसारसूत्रेस्वीकारादित्य-भिसंधिः। एतेन (एकत्रत्याज्यत्वा) दितितदुक्तिः प्रत्युक्तासूत्रकारादत्वेनातुल्यरत्वात्। अंशत्वस्यौपचारिकत्वे तदभिप्रेतेनानाव्यपदेशमंत्रवर्णादीनुपचारविरुद्धान् प्रबलहेतूनुपन्यस्यैवमधिकरणमेवनरचयेत्। एतत्पूर्वपक्षीकृत्यरनदुक्तप्रकारंवास्पष्टंमूयात्। नत्वेवमतोंशत्वं नौपचारिकं। अस्मादात्मनइति। अत्रएतस्मादात्मनइतिकचित्पाठः। इदंहिवाक्यं-काण्वानांबृहदारण्यके चतुर्थाध्यायारंभेदसबालाक्यजातशत्रुसंवादरूपेप्रथमब्राह्मणे (पृ० २७२) "सयथोर्णनाभिस्तंतुनोच्चरेद्यथाग्नेः क्षुद्राविस्फुलिंगाव्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनः सर्वेप्राणा. सर्वेलोका.सर्वेदेवाः सर्वाणिभूतानिव्युच्चरंति" इतिश्रूयते। माध्यंदिनानांपाठेतु (पृ० १०६१) "सयथोर्णवाभि"रितिपाठः। सर्वाणिभूतानीत्यस्याग्रे "सर्वएतआत्मानोव्युच्चरंति" इतिपठ्यते "सर्वएतआत्मान" इत्यपिपाठः। इहकाण्वपाठेभूतशब्दएवजीवपरः, तेषां मैत्रेयीब्राह्मणादिष्वनेकत्रैवतथादर्शनात्। माध्यंदिनपाठेतुभूतशब्दआकाशादिपरः। आत्मशब्देन जीवानांपृथगुपादानात्। नचस्वप्नसुषुप्तिनिरूपणादत्र पंचम्यंतात्मशब्दो जीवपर इतिभ्रमितव्यं; वाक्यार्थासंगतेः श्रुत्यंतरविरोधात्। "क्वैषतदाभूत् यएषविज्ञान-

---

यत्तु 'विसर्पिगुणचैतन्योऽणुर्जीवोंशोहरेः स्मृत'इति यच्च 'अभेदोवास्तवः स्वांशाजीवा-इतिनिजेमते'इति च जीवस्य ब्रह्मावयवत्वमुक्तम्,-तत्खण्डयति-अंशत्वमित्यादिनातृतीय-चरणेन॥ 'अंशोनानाव्यपदेशा'दि'त्यत्राशङ्क्याश सत्त्वावच्छेदवादेन प्रतिबिम्बवादेन वास-मर्थनीयः॥ नच सूत्रे मुख्यांशपरित्यागे प्रमाणाभावइतिवाच्यम्; हस्तमानेऽयंदेवदत्तइवि व्यपदेशस्य मुख्यत्वाभावेन च विप्रहस्तच्छेदनेब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्यधर्मशास्त्रैरनुपदेशेन च अवयवे मुख्याभेदव्यपदेशाभावेन गौणाभेदव्यपदेशस्यावयवत्वव्याप्त्या तेन तत्साधने तवापि मुख्यार्थस्यैकत्रत्याज्यत्वात्॥ किञ्चोपचारिकोऽपि अभेदव्यपदेशोव्यभिचारवारणाय विशिष्यैवहेतुर्वाच्य। सच दुर्वचइत्यवयवसदृशोऽशशब्देन ग्राह्यः। तत्रच मुख्योऽभेदव्यप-देश', भेदव्यपदेशस्तु गौणोव्याप्यः॥ एवचोक्तविधं विभुत्वमप्युपपन्नम्॥ एवमेव 'ममैवांशो जीवलोके' इति गीतापिव्याख्येया॥ सूत्रैस्वाक्यतालाभात्॥ अतएव निष्कलमिति ब्रह्मणि कलानिषेधश्रुति.सगता॥ तन्न न्यायोपबृंहितश्रुतौ सकोचापेक्षयाऽन्यत्रसंकोचएव युक्तः॥ नचावच्छेदवादेऽवयवसादृश्येऽपि प्रतिबिम्बवादे कथंतदितिवाच्यम्; परिच्छिन्नोपाधिप्रति-बिम्बस्योपाधिपरिच्छेदे न परिच्छिन्नतयाऽवयवसादृश्योपपत्तेः॥ किञ्च त्वदुक्तरीत्या ईश-स्योपचयापचयाभ्यां विकारित्वापत्तिः॥ जीवस्य तत्तद्देशगमनार्थं निस्सरणे हरेस्सच्छिद्रत्वा-पत्तिः॥ सन्निहितावयवान्तराणां तत्र प्रसर्पणेतु शैथिल्यापत्ति.॥ 'परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयते' इतिश्रुतिर्मायाविषयैव॥ मायायामेवाघटितघटनापटीयसीत्वस्य लोके दृष्टत्वेन ततोऽतिरि-क्तायाः शक्तेः सत्त्वे तस्यां तादृशासामर्थ्यैवत्वकल्पने च प्रमाणाभावादितीयमपि श्रुतिर्जीवे-शावाभासेनकरोति 'मायाचाविद्याच' 'स्वयमेवभवति' इत्यादिश्रुत्यन्तरोक्तमेवार्थं द्रढयति। नत्वेतया श्रुत्या जीवानां तदवयवत्वेपितस्य निरवयवकत्वम्॥ तेषां ततोनिस्सरणेऽपि सच्छिद्रत्वाद्यभाव विचित्रशक्तिमत्त्वेनेशस्यबोधयितुं युक्त॥ लोकविरोधाच्छ्रुत्यंतरविरोधाच्च॥

मथ पुरुष क्वैषतदाभूत् कुतएतदागात् इतिसुषुप्तिकाले जीवस्याधारो जागरणेपुनरागमन-
स्यापादाननिमित्तचानुयुक्तमिति तदुत्तररूपेऽत्रब्रह्मणएवग्रहणसम्भवात् । इत पूर्ववाक्ये
"सयथाकुमारो वामहाराजो वामहाब्राह्मणोवातिघ्नीमानन्दस्यमत्वा शयितैवमेवैषएतच्छेते"
इति ब्रह्मणएवानन्दात्मकस्यशयनाधारताबोधनात् । अतिशयेनदु खहर्तीस्यतिघ्नी, आनन्दस्या
वस्थेति तत्रार्थसत्वात् । "यएषोन्तर्हृदयाकाशस्तस्मिञ्छेते" इतिपूर्ववाक्येप्याकाशशब्द-
स्यब्रह्मपरत्वात् । स्वाप्ययादिसूत्रतद्विषयवाक्ययोरर्पितथैवसिद्धे । शङ्कराचार्यैरप्युपनि-
षद्भाष्यादिषु ब्रह्मणएवव्युच्चरणापादानतायाव्याख्यानाच्च । अन्यथा "ब्रह्मतेब्रवाणि" इत्यु-
पक्रमादिक बाध्येतेतिसक्षेप ॥ क्रमेचेति । "समिधोयजतितनूनपातयजतिइडोयजति"-
त्यादौपाठस्यापिक्रमनियामकताया पूर्वतन्त्रे पञ्चमस्यप्रथमेपादे (सू० ४।५) "क्रमेणवा
नियम्येत, क्रत्वेकत्वेतद्गुणत्वात् ॥ अशाब्दइतिचेत् स्याद्वाक्यशब्दत्वात्" इत्यादिचतुस्सूत्रे-
चतुर्थाधिकरणेसिद्धान्तितत्वादिहापि "सर्वेप्राणा" इत्यादिनाप्राणलोकादीनासर्वेषाजडानाव्यु-
च्चरणमुक्त्वा जीवानाव्युच्चरणनिरूप्यतइतिक्रमेपीयमेवश्रुति प्रामाणमितिभाव । नचैकयो-
भयस्यप्रमापणमशक्यमितिशक्य, प्रयाजानाभेदस्यचोक्तश्रुतितएवलाभस्यजैमिनिनादर्शित
त्वात् । परवैलक्षण्यसाधकस्तत्राभ्यासोत्रतुनामान्तरमित्यादिप्रकारभेदस्तुनदृष्टान्तताबाधक ।
पाठस्यक्रमनियामकत्वन्यायमालायामाधवोप्याह–'प्रयाजेपुक्रमोनास्तिविद्यतेवानविद्यते ।
श्रुत्यर्थाभावतोमैवक्रम पाठान्नियम्यता'मिति ॥ पञ्चमस्थान्युदाहरणान्तराणिचद्रष्टव्यानीत्यल
प्रासङ्गिकेन ॥ ब्रह्मदाशाइति । आथर्वणानाब्रह्मसूक्तस्थद्वाक्य । विधीयतेतुविपरीतमिति ।
मुहुर्ब्रह्मशब्द प्रथममुक्त्वादाशाइत्यादिकथनात्तथेत्यर्थ । "यद्वृत्तयोग प्राथम्यमेतदुद्देश्यल-
क्षण ॥ तद्वृत्तयोग पश्चात्वस्याद्विधेयस्यलक्षण" मितिमञ्जूषादिप्रसिद्धाभियुक्तोक्तेरितिभाव. ।
तत्रचब्रह्मैवप्रकृत नतुदाशादयस्ततोऽपितदनूद्यतेपाविधानमेवयुक्त । शरीरत्वमिति । दाशा-
दिपदप्रवृत्तिनिमित्तयुक्ततत्तच्छरीरत्व । परामर्शादिति । "इदमस्तुसन्निकर्षे" इत्युक्तया-
प्रत्यक्षविषयास्तत्तद्देहाएव सजीवाइदमापरामृश्यते । श्रुतावुतशब्दश्चाप्यर्थ । तेनब्रह्मत्व-
स्यसर्वत्रसबधोद्योत्यते, केवलजीवपरत्वेदाशादिनानाशब्दोपादानबहुवचनसगच्छेत । दाश-
त्वादेर्देहकनिष्ठत्वात् । अशाद्वारेवेति । "अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्य" तिच्छान्दोग्यादिपु-
क्तयाश्रावणात् । मैत्र्युपनिषदि (प्रपा० २ सू० २३) "इहैवान्तर्ततऽशेते" तिस्पष्टतयाम्ना-
नाच्चवेत्यर्थ । अंशएवजीवइति । सौत्रनानाव्यपदेशशब्दव्याख्यामारभ्यैतदवगतीकृत-
योरशोनानेतिसूत्रस्थभाष्यतत्प्रकाशयोरेव यथायथमक्षरतोऽर्थतश्चानुवाद । स्वोक्ताप्रा-
माण्यपरिहारायत्वेष । प्राणवियोगएवेति । यदितुहस्तमात्रच्छेदनाद्यदत्त प्राणैर्वियुज्येत
तदाप्रायश्चित्तभयस्ययेतिभाव । नसभवतीति । अन्यथाचाण्डालादिहस्तमात्रस्पर्शस्नानाग्नि
प्राप्नुयात् । तत्सर्वागस्पर्शस्यभाव कदाचिदप्यसम्भवात् । काश्यादौ गङ्गैकदेशे स्नानेपत
स्नानफलनस्यात् । हिमगिरिमारभ्यासागरसकलगङ्गाया स्नानानिष्पत्त । एवचमुख्यगङ्गा-
स्नानप्रयोग कदाचिदपिनशक्येत । एवमधिकमप्यूह्य । एवमेवाग्नि । तदीयतृतीयतुरीयखण्डा-
क्यो रहने ॥ परास्येति । भवाभवतस्थ प्राह व्याख्यात ॥ मायायाइति । तदभिमतापा-
रमार्थ्यादित्यर्थ. । स्वाभाविकभगवत्सामर्थ्यरूपार्थेष्टवनिभाव ॥ भयमस्मदर्भस्याशयो

ज्ञेयः—जीवविभुत्वबाधकानिकानिचित् प्रागुक्तान्येव। किंच विभुत्वे तत्त्वतोंऽशत्वमपिनसंग-च्छेत। नचेष्टापत्ति, तद्बोधकश्रुतिस्मृतिन्यायपुराणविप्लवापत्ते। तथाहि—याजुषाणांमैत्र्युप-निषदि द्वितीयप्रपाठके (ऋक्५) "अथयोहखलुवावैतस्यसोऽशोयश्चेतनामात्रः प्रतिपुरुषः क्षेत्रज्ञ संकल्पाध्यवसायाभिमानलिंग" इत्यादि। गीतायां "ममैवांशोजीवलोके जीवभूतः सनातनः।" सूत्राणिच "अंशो नानाव्यपदेशादि" त्यादीनि प्रसिद्धानि। श्रीभागवतेदशमे वेदस्तुतौ (श्लो० २०) "तवपुरुषंवदत्यखिलशक्तिधृतोंऽशकृत।" एकादशे एकादशाध्याये (श्लो० ४) 'एकस्यैवममांशस्यजीवस्यैवमहामते' इति। चतुर्थस्कंधस्यचतुर्विंशे (श्लो० ६४) "सृष्टस्वशक्त्येदमनुप्रविष्टश्चतुर्विधंपुरमात्मांशकेने"ति। षष्ठस्कंधषोडशाध्याये (श्लो० २४) 'देहेंद्रियप्राणमनोधियोमीयदंशविद्धा प्रचरंतिकर्मसु' इत्यादि, यत्तु अंशत्वे-घटस्थावुचदंवदि ति,—तन्न, यथासर्वाण्यणुमात्राणि चक्षुरिंद्रियाण्येकस्यसूर्यस्यांशभूतानि "आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणीप्राविश" दित्यैतरेयादिश्रुतिभ्यस्तथा 'सर्वेणुमात्राजीवाब्रह्मणोंऽशा' इतिन्यासाशयात् (अ० ४ श्लो० ३) 'यथाघनोर्कप्रभवोर्कदर्शितोह्यर्कांशभूतस्यच-चक्षुषस्तम। एवत्वहंब्रह्मगुणस्तदीक्षितो ब्रह्मांशकस्यात्मनआत्मबंधन' इतिद्वादशस्क-धवाक्येनतथाध्यवसायात्। अत्रांशकेऽस्त्यल्पार्थेकन्प्रत्ययन्यदेतत्। घटाकाशावुचदा दिवज्जीवस्यांशत्वमितिवाप्यकथनाचनतथा। उक्तसूत्रस्यार्थस्तु—जीवोब्रह्मणोंशएववक्तुं, ? नानात्वेनव्यपदेशात्। "सर्वएतआत्मानोव्युच्चरंती" त्यादौ बहुत्वसंख्या विशि-ष्टत्वेनकथनाद्ब्रह्मण सकाशाद्विस्फुलिंगवत् विभागकथनाच्चेति॥ ननुब्रह्मणो निरवयव-त्वादंशासदश स्यात्। नानाव्यपदेशस्तुकथंचिदुपाधितोऽपियोजयिष्यतइत्याशंका परि-हर्तुंसूत्रद्वयमाह (अ० २ पा० ३ सू० ४४। ४५)—"मंत्रवर्णात्, अपिचस्मर्यते" इति॥ अर्थस्तु—"पुरुषएवेदंसर्व" मित्युपक्रम्य "पादोस्यविश्वाभूतानी" तिमंत्रेभूताना-जीवाना पादत्ववर्ण्यते पादोंऽशोऽवयवइतिचनार्थांतर। श्वेताश्वतरेच (अ० ४ ऋ० ११) "तस्यावयवभूतैस्तुव्याप्तंसर्वमिदंजग" दितिस्पष्टमेवावयवत्वश्राव्यते। मैत्रायणीयादिभिश्च स्फुटमंशत्वमाम्नायते। अतोननिष्कलश्रुत्यैतद्बाध शक्य, विपर्ययसंभवात्। किंतुविरुद्ध-धर्माश्रयत्वात्। उभयसामंजस्ययुक्तमतोमंत्रवर्णाज्जीवोंऽशएवस्मर्यतेचास्यांशत्वं भगवता-ममैवांशइति। इहममेत्येवकारेणकेवलमीश्वरस्यांशोजीवोनतुस्वरूपनिर्वाह्योपाधिरपि तत्स्वरूपेऽतर्भवतीत्यन्ययोगोव्यवच्छिद्यते। असच्छब्दसांनिध्यस्वारस्यात्। तेननानाव्यप-देशोनान्यथयितुशक्य। सूत्रेऽपिशब्दउक्तविधशंकानिरासार्थं। किंचस्वांशत्वेसत्येवजीव-दुःखादिनातु स्तिवादिकं ब्रह्मणिप्रसज्यतइतितद्वारणायानुपदं "प्रकाशादिवत्" इत्यादि सूत्रप्रणयनसंगच्छते नतुप्रतिबिंबादिवादे। अबुचद्ग्रंशस्यप्रहारेण चंद्रभगायोगात्। किंचा-दासूत्रेऽपिविस्फुलिंगदृष्टांत प्रकाशादिवत्सूत्रेचहस्तादिदृष्टांतोऽसदभिमतवत्प्रत्यक्षान्यैषु-पात्त नतुत्वदुक्तदृष्टांतास्त प्रकृतेतत्स्वभाष्यश्रुतहान्यश्रुताभ्यागमापत्तिप्राप्तुत ॥ यत्तुसूत्रे-शइवांशइतिव्याख्यायि—तन्न, उक्तश्रुत्यादिबाधात्अंशत्वनिषेधकमानाभावाच्च॥ यदिसूत्र-कारस्तथाभिप्रेयात्तर्ह्युक्तादिश्रुत्यथपूर्वपक्षीकृत्यनांशोनिरवयवत्वादिति। अशसमोनिरवय-वत्वादितियासूत्रयेत्। सर्वैवात्रयेपुसर्वसदेहान्वारयितुमेवहिभगवान्प्रवृत्तोनतुतांजनयितुं।

अत परमाचार्येण सप्रमाणविस्तरमशरत्वस्थापनात् इहोपचारादेरस्पष्टत्वाच ब्रह्मस्वाशत्वमेत्रजीवेतदभिप्रत ॥ अवच्छेदप्रतिविंबवादौच सम्यङ्निराकरिष्येते मुख्यार्थत्यागेमानदर्शयितु हस्तमात्रेऽयमित्याद्युक्तिस्तुजलेमज्जत शैवालावलबनमनुकुरुते। मन्मते उपचारस्थापनस्य स्वाभीष्टे मानत्वायोगात्। वस्तुतस्तु हस्तेदेवदत्तोऽयमितिव्यपदेशएवत्वयौपचारिकोवाच्य । नतुतद्धस्तेतस्यहस्तोयमितिव्यपदेशस्तथा ॥ अत श्वेताश्वतरादिभिर्ब्रह्माशत्वेनबोधितेजीवे तदशोयमिति ममास्मत्परमगुरूणाव्यासपादानाचोक्तौ नोपचारगन्धोऽपि ॥ किञ्चलोकहस्तेपादत्वस्यपादेचहस्तत्वस्याभावात् अवयवेष्ववयविव्यपदेशो गौणत्वमपिकथचिदापद्येत । ब्रह्मणस्तु "सर्वकाम सर्वगन्ध" इत्यादिश्रुतिभि सर्वधर्माश्रयस्यसर्वत्र पाणिपादात्स्यसूक्ष्मेशेपितत्व्यपदेशोनभाक्त । नहिशीकरोपिजलत्वविस्फुलिगोपिवाग्नित्व व्यभिचरति ॥ इत्थचतयोरग्निजलत्वादिव्यपदेशस्यतात्विकत्वात् । गौणाभेदव्यपदेशस्यात्ववरत्वव्याप्ति प्रत्युक्ता । अवयवेपुतद्व्यपदेशस्यसर्वत्रगौणत्वागीकारेभार्यापरिग्रहेहस्तमात्रग्रहणान्हस्तमात्रेमुख्यभार्यात्वम्। सकलशरीरेत्वौपचारिकमेवतत्स्यात्। तथाचमहान्धर्मशास्त्रविप्लवइत्यादूह्य ॥ शिरोराहुत्वादिव्यपदेशानामुख्यत्वेनव्यभिचारादिदोषोद्घाटनतुविशेषानुपयोगात्परित्यज्यते ॥ ननुमास्त्वेवव्याप्ति, तथापिजीवज्ञानदाशस्यैश्वर्यादीनाचतिरोधानान्मुख्याभेदव्यपदेशोनशक्यइतिचेद्बन्धदशायातद्गुणसारसूत्रानुसारादस्तु-तत्त्वमसीत्यभेदोपदेशे कथचिद्गौणत्वमपि, मुक्तिदशायातुतदाविर्भावेन पूर्वस्थितस्वरूपानाशेपिमुख्यएवस ॥ एवमपिमन्मतेश्रुत्यतरशतैकवाक्यतयातत्पदमात्रतदशपर तवतुतत्त्वपदयोरुभयोरपिलक्षणा । अशत्वबोधकश्रुतिस्मृतिसूत्रादिपुचसेतितनतौल्य यच (तनतत्साधन) इतितत्तुअस्मन्मतापर्यालोचनात् मयानानाव्यपदेशमत्रवर्णादिसौत्रहेतुभिरेवाशत्वसाधनात् गौणाभेदव्यपदेशस्यतत्रहेतुत्वेनानुपादानात्। एतेनऔपचारिकोपीत्यादिदुर्वच इत्यतनिरस्त। शकराचार्यैरपिप्रकृतसूत्रे नानात्वव्यपदेशादिकमेवहेतुत्वेनव्याख्यायि। नस्वकारछेदादियुक्त्याभेदव्यपदेशस्तत्वेन ॥ अथतत्त्तोपाधेर्जीवोब्रह्माश अभेदव्यपदेशविषयत्वात्, यदयतदेव, यथादवदत्तस्तृशामीत्यादि व्यपदेशविषयत्वद्धस्तादिकमित्यपिवदाम. । गौणाभेदमादाय कथचिद्व्यभिचारोक्तौतुतद्वारणायाभेदेतात्विकत्वविशेषणीयमितिसद्धेतुः सुवचएव । नचपूर्वोक्तिविरोध समुद्रेष्वानिपृथिव्यामग्निश्चतव्यो भूमिमभिमन्येत्यादा समुद्रादिशब्दानामिवतत्त्वमसीत्यादौतच्छब्दस्यतदशपरत्वेप्यभेदेतात्विकत्वानुच्छेदात्। नहि हस्तेऽपिशरीरत्वमोपचारिक शक्य वक्तु, "यनुमुख्योऽभेदव्यपदेश" इतितत्तुतवदुर्वच, तत्त्वपदशक्ययोरैक्यासभवेनस्वयमुपचारागीकारात् ॥ यच (विभुत्वमप्युपपद्य) मितिव दुपिमनोरथमात्रतयोक्तौब्रह्मणएवविभवसिद्धे । उपहितचैतन्यस्यैवजीवशब्दार्थत्वेन तदवच्छेदकस्यप्रातीतिकत्वाद्भ्रयस्य चोपाधेश्चपरिच्छेदेम्व्यर्थाकृतसतिजीवेपरिच्छिन्नत्वस्यैवसिद्धेश्च॥ अतोमुख्यार्थत्यागमानाभावात्चाशसूत्रकरणस्यायोग्यतापातात्। अन्यथाशसूत्रप्रणयनप्रसगात्। यथा श्रुतपाठेसौत्रहेतूनात्वदभिमतसाध्यासाधकत्वाच श्रुत्यादिपुमुख्याशएवबोध्यः॥ तथैवगीतावाक्येपि । श्रुत्यायेकवाक्यतालाभात् । स्पष्टाशत्वबोधकमत्रवर्णहेतूकृत्य "अपि स्मर्यंत" इतिसूत्रयताम्व्यासेनममैवेत्यसमुख्याशबोधकतायाबोधितत्वाच्च ॥ एतेन

(सूत्रैकवाक्यतालाभा) दितिप्रत्युक्त । असंगतंसूत्रार्थंमनसाकंचित्कल्पयित्वा स्वसमतक्लिष्टार्थैकवाक्यतयागीतायाअन्यथैतुमशक्यत्वात ॥ एतेनैव 'एकस्यैवममांशस्य' त्यादीनि श्रीभागवतादिवचस्स्वपिव्याख्यातानि । न्यायोपबृंहितानांबहूनामपिमैत्रायणीयादिश्रुतीनां तदनुपबृंहितैकनिष्कलश्रुत्यासंकोचस्वीकारे तुविपर्ययएवकिंनस्यात् । बहूनामनुग्रहस्यन्याय्यत्वाच्च ॥ कलानिषेधकस्यैकस्यापिन्यायस्याभावान्निष्कलश्रुतौ न्यायोपबृंहितत्वोक्तिस्तुदुर्बलच्छलनमात्र ॥ वस्तुतस्तुश्रुतित्वाविशेषाद्विरुद्धधर्माश्रयेब्रह्मण्युभयसामंजस्य । तत्रनिष्कलश्रुत्यांशस्वादिसाध्यविभागोनिषिध्यते । श्रुत्यन्तरैस्तुस्वेच्छयास्वांशानांव्युच्चारणवन्विस्फुलिंगन्यायेनबोध्यतइतिनविरोध । उपाधिपरिच्छेदोक्तिस्तुजीवविभुत्वबाधिका प्रतिबिंबवादश्चत्वदीयाष्टमश्लोकखंडनसमये सम्यक्खंडयिष्यते । किंचनहिब्रह्मसांशनिरंशंचेतिलोकादवगम्यते, "तत्त्वौपनिषद" मित्यादिबृहदारण्यकस्थशाकल्यब्राह्मणादिश्रुतिभिस्तस्यवेदैकवेद्यत्वसिद्धे । वेदेचनिष्कलत्वतदंशोद्गमश्चाम्नायतइत्युभयमपिमंतव्य ॥ अतएवव्यासोऽपि (अ० २ पा० १ सू० २६) "कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपोवे" तिनिष्कलश्रुतिविरोधमाशंक्य (सू० २७) "श्रुतेस्तुशब्दमूलत्वा" दित्येवमेवसमादधे । एतत्सूत्रयो पूर्वोत्तरपक्षरूपत्वंतुशंकराचार्यादिभिरप्यभ्युपागमि । अतोमन्मते ईश्वराद्बहुजीवोद्गमेपि नापचय वन्हे सकाशात्सहस्रशोविस्फुलिंगानांदीपसहस्राणांवाउद्गमेपि वन्हेरपचयलेशस्याप्यदर्शनात् । तद्वदिहापिसामर्थ्यविशेषस्य परास्येत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् अतएवोद्गमनिरूपणेमुंडकादिषु "यथासुदीप्तात्पावका" दित्यादिदृष्टांतीकृत ॥ तथासर्वेषां प्रतिसंक्रमेऽपिनोपचय । कल्पारंभात्प्रभृतिबहुमहानदीप्रवेशेपिसमुद्रस्येव । अतएवयथा "सर्वासामपांसमुद्रएकायन" "यथानदीनांबहवोंऽबुवेगा समुद्रमेवाभिमुखाद्रवंति । तथातवामीनरलोकवीराविशंतिवक्त्राण्यभिविज्वलंती" त्यादिश्रुतिस्मृतिभि सदृष्टांतित । विस्तरात्तुविकारप्रसक्ति प्रागेवनिराकारि । एतेनच्छिद्रत्वोक्तिरप्यपास्ता । शैथिल्योक्तिस्तुप्रसर्पणानंगीकारपराहता । नचविस्फुलिंगवत्पतनाश्रयदेशाभाव शंक्य "हतविरोसानी" ति काण्वश्रुत्युक्तेच्छयाआत्मन्येवकस्मिंश्चिद्देशेस्वातंत्र्येनसदंशकार्यस्याकाशस्यप्रथमतरमाविर्भावितत्वात् । स्पष्टंचेदंसर्वतःपाणिपादंतमित्यत्रतत्त्वप्रकाशेशाखार्थं ॥ आकाशोत्पत्तिश्चभगवतापरमाचार्येण (अ० २ पा० ३ सू० १) "नवियदश्रुते" रित्यधिकरणेमीमांस्यतइतितद्भाष्यप्रकाशादिभ्यएवदर्शनांतरानुसारिणा आकाशस्वतंत्रद्रव्यत्वाभिमान परिहरणीय ॥ ब्रह्मणिस्वाभाविकविचित्रानंतशक्तिमत्त्वस्यश्रुतिसूत्रादिसिद्धत्वाच्चनकोपिविरोधगंधोपि ॥ दृश्यंतेहिमणिमंत्रौषधादीनामपिलोकविचित्रा शक्तय "परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयते स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचे" ति श्वेताश्वतरश्रुतिस्तुनत्वदभिमतमायामात्रनिरूपिका । तस्याअसत्वेननित्यभिन्नत्वेनचत्वावकैरंगीकृतत्वयास्वाभाविकीतिविशेषणायोगात् । अतोविविधपदस्वारस्याच्छक्तिरितिजात्यभिप्रायादेकवचन । तत्रैवतृतीयाध्यायारंभे "यएकोजालवानईशिनीभि । सर्वांल्लोकानीशतईशिनीभि यएवैकउद्भवेसंभवेचयएतद्विदुरमृतास्तेभवंती' ति शक्तिबहुत्वाम्नानात् ॥ "ईशिनीभि स्वशक्तिभि" रितिव्याख्यानंतुशंकराचार्या अप्यभ्युपयंति । तथाश्रीभागवतेऽपि स्कं० (१० अ० ३९ श्लो० ५५)

'धियापुष्ट्यागिराकांत्ये'त्यादि (अ० ४० श्लो०२९) 'ब्रह्मणेनंतशक्तये' (अ० ३२ श्लो० १०) 'पुरुष.शक्तिभिर्यथा' (स्कंद० ४ अ० ११ श्लो० २३) "अव्यक्तस्याप्रमेयस्य नानाशक्त्युदयस्यच। नवैचिकीर्षितं तातकोवेदाथस्वसभवं" (श्लो० ३०) त्वंप्रत्यगात्मनितदाभगवत्यनंतआनंदमात्रउपसन्नसमस्तशक्तौ । दशमस्यैकोनपष्टितमे (श्लो० २८) "अजायजनयित्रेस्यब्रह्मणेऽनंतशक्तये । परावरात्मन्भूतात्मन् परमात्मन्नमोस्तुते" इति (स्कंध ६ अ० ४ श्लो० ३१) "यच्छक्तयोवदतांवादिनांवैविवादसंवादभुवोभवंती"ति । एवमादिषु अलौकिकशक्तिबाहुल्यंस्मर्यतेभगवान्बादरायणोपिसर्वशक्तिसाहित्यंपरस्यबोधयति (अ० २ पा० १ सू० ३०) "सर्वोपेताचतद्दर्शनात्" इति । अत्रशकराचार्यैरपि "एकस्यापिब्रह्मणोविचित्रशक्तियोगादुपपद्यतेविचित्रोविकारप्रपंच" इत्युक्तं । तत्पुनःकथमुपगम्यतेविचित्रशक्तियुक्तं परब्रह्मेति ? तदुच्यते–सर्वोपेताचतद्दर्शनात्सर्वशक्तियुक्ताच परादेवतेत्यवगंतव्यं। कुतः? तद्दर्शनात्,तथाहि दर्शयतिश्रुतिः "सर्वशक्तियोगंपरस्यादेवतायाः"इतिव्याकुर्वद्भिश्चित्रानंताशक्तिकत्वमूरीचक्रे, अतोमायातिरिक्तशक्तिसत्वेप्रमाणाभावोकिरज्ञानादेव (अ० २ पा० १ सू० २८) "आत्मनिचैवंविचित्राश्चही" ति सूत्रेणेश्वरशक्तिपुसाधारण्येनवैचित्र्यस्यसमर्पणात्सर्वत्राघटतघटनापटीयस्त्वमपि स्फुटमसक्यादेव जीवेशावितिश्रुतिस्तुप्राग्विस्तरेणव्याख्यातापूर्तिबिंबवादनिराकरणवसरेचाग्रव्याख्येयासेतितत्रापिविचरिष्यते । एवमलौकिकशक्तियोगादेवसर्वेविरोधा सुपरिहराइत्यभिप्रेत्यतवपुरुपंवदत्यखिलशक्तिधृतोंशकृतमिति जीवस्यांशत्वंवदत्यः श्रुतयोनुपदमेवाखिलशक्तिधृत्वेनभगवंतं विशिंपंति ॥ एतेनपरास्तेत्यादियुक्तमित्यंतोग्रन्थोनिरस्त.लोकादिविरोधश्चपुरैवनिराकृतः ॥

यत्तुजीवस्याग्निविस्फुलिंगन्यायेनव्युच्चरणस्वीकारेतथैवप्राणानामपितच्छ्रुतावेवतस्मादेवनिःसरणस्योक्तत्वाद्यथातेपामनित्यत्वंतथाजीवानामप्यनित्यत्वंस्यात्। तथाचतेपामनित्यत्वेकृतहान्यादिदोषाःप्रसज्येरन्अपिचतेपामनित्यत्वेमुक्तानामपिनाशःस्यात्यदिमुक्तिकालेनाशस्तदास्वात्मनाशएवमुक्तिःस्यादिति–तन्मंदं; जीवस्यप्राणादिवद्ब्रह्मकाशाद्व्युच्चरणेपितस्यव्युच्चरणंनोत्पत्तिःप्राणादिवन्नामरूपसंबंधाभावात् ॥ नचजीवस्यदेवदत्तयज्ञदत्तचैत्रादिनामरूपसंबंधात्कथंनामरूपसंबंधाभावइतिवाच्यं; देवदत्तादिनामदेहस्यैवनात्मनः । तथैवश्रुत्यापिप्रतिपादितं "अगादंगात्संभवसिहृदयादधिजायसे। आत्मावैपुत्रनामासित्वंजीवशरदःशत" मितितत्रांगेभ्यउत्पत्तिर्देहस्यैवनात्मनःसंभवति । अतएव "चराचरव्यपाश्रयस्तुस्यात्तद्व्यपदेशोभाक्तस्तद्भावभावित्वा" दितिसूत्रमपिसंगच्छते ॥ ननुदेवदत्तादिनामयदिदेहस्यैवतदादेहस्यदग्धत्वाद्देवदत्तादिनाम्नातदुद्देशेनगयाश्राद्धादिकरणानुपपत्तिरतोनामसंबंधो जीवस्यैववाच्यः । तथाचप्राणादितुल्यतयाकथंनतस्योत्पत्तिरितिचेत्—न; तत्रदेवदत्तादिनामसंबंधि-

देहोपलक्षितजीवाभिप्रायेणैवश्राद्धादिकमुपपद्यते,कथमन्यथाद्वितीयजन्मनिचैत्रादिनाश्राद्धादितस्मात्रजीवस्यनामसंबंधः ? किंचवेदव्यादिनांवेदएवमुख्यःतेनचजीवस्यनित्यत्वंप्रतिपाद्यते । तथाचश्रुतयः "अयमात्माऽजरोऽमरो नजायतेम्रियतेवाविपश्चित् ॥ नित्योनित्यानांचेतनश्चेतनानां अजोनित्यःशाश्वतोऽय" मित्याद्यानित्यत्वमेवद्यापयंतितस्माद्युच्चरणंब्रह्मणस्सकाशाद्विभागएवनोपपत्तिरिति ॥ उपाध्युद्गमनेनैवजीवोद्गमनकथनंतुनसम्यक्; उपाधेःपूर्वंसत्वेद्वैतश्रुतिविरोधोऽसत्वेत्वनित्यत्वेनतदुपाधिकस्यजीवस्यानित्यत्वेन "नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्चताभ्य" इतिसूत्रविरोधः ॥ नचजीवोब्रह्मव्यतिरिक्तोनस्वीक्रियतइतिवाच्यं; "नेतरोनुपपत्तेःभेदव्यपदेशाच्चान्य" इतिसूत्रविरोधापत्तेः ॥ किंचजीवस्यब्रह्मत्वंप्रतिपाद्यतेवाजीवत्वंनिराक्रियते ? आद्ये इष्टापत्तिः ॥ द्वितीये जीवस्याविद्यकत्वमेवकल्पनीयं; तथासतिमुक्तावविद्यानाशेजीवस्वरूपनाशएवस्यादात्महानमपुरुषार्थस्त्वन्मतेस्यात् ॥ किंच "अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणी" तिश्रुतिविरोधः । अत्रह्यनुप्रवेशेजीवसाहित्यंतद्वारकनामरूपव्याकरणरूपंकार्यंचश्रूयते तद्द्वयमपिजीवस्यकल्पितत्वेवाध्येत ॥ नचानादिरयंजीवब्रह्मविभागोबुद्धिकृतइतिवाच्यं; प्रमाणाभावात् । नह्यनादित्वेबुद्धिकृतत्वेवाप्रमाणमस्तिजीवभावस्यकल्पितत्वेनतत्प्रत्यक्षस्यस्वाप्निकमायिकपुरुषप्रत्यक्षवत्प्रामाण्यायोगात् अतएवनानुमानादिरपि ॥ श्रुतयस्तुतेषांविस्फुलिंगवदग्न्युच्चरणंब्रह्मण्यप्ययंचवदंत्यो जीवब्रह्मविभागस्यसादित्वमेववदंति ॥ न च "नकर्माविभागादिचेन्नानादित्वा" दितिसूत्रेकर्मानादित्वबोधनेनसंसारस्यजीवब्रह्मविभागस्यचानादित्वसितिवाच्यं; तथासतीश्वरस्यानीशत्वं "सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीय" मितिश्रुतिविरोधश्चसंसारहेतूभूतकर्मणामविद्याया जीवानांचतदानींसत्वात् ॥ तस्मात् "विस्फुलिंगाइवाग्नेर्हिजडजीवाविनिर्गताः ।सर्वतःपाणिपादांतात्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखात् ॥ निरिंद्रियात्स्वरूपेणतादृशादितिनिश्चयः ॥ जडेचिदानंदयोस्तुचित्सानंदस्यासर्वेशः । तिरोधानंहरीच्छातोनिवंधादिपुवर्णितं ।" ननुयदिजडेचिदानंदयोस्तिरोधानंतदाघटोभातीतिप्रतीतिर्नस्याद्यदिजीवेआनंदांशस्यतिरोभावस्तर्हितत्रप्रीतिप्रतीतिःकथंस्यात् ? नहितिरस्कृतस्यभानंसंभवति; किंचचिदानंदौसतोभिन्नावभिन्नौवा ? आद्येऽपसिद्धांतःचिदानंदयोरसत्वापत्तिश्च । द्वितीयेतुतेपुतिरोभावातिरोभाव-

वैलक्षण्यानुपपत्तिरिति चेन्मैवं, जडेज्ञानसुखयोस्तिरोभावएवसन् घटइतिप्रतीतिवदिदानीं घटःसुखघटःजानातिघटःसुखी घटइत्यादि-प्रतीतीनामभावात् ॥ ज्ञातेघट इतिप्रतीतिसत्वेपिनतस्याघटेचिदं-शाविर्भावसाधकत्वं, ज्ञानविषयत्वस्यैवघटनिष्ठस्यतद्विषयत्वात्ज्ञान-विषयत्वस्यचज्ञानत्वाव्याप्यत्वात् ॥ नचप्रियोघटइतिप्रतीतेरपि-घटादावानंदांशाविर्भावसाधकत्वं यद्यानंदस्यैवप्रीतिविषयत्वंस्यात्त-दातस्यापितत्साधकत्वस्याद्यथानंदस्यप्रीतिविषयत्वंतथैवानंदसाधन-स्यापिप्रीतिविषयत्वंदृश्यतेनतावतातेषामानंदरूपतैवकेनचित्स्वीक्रि-यते ॥ अतएवतन्मताभिज्ञैरपि 'सुखसाधनतोपाधेरन्नपानाद्यःक्रिया' इत्येवोक्तनतुसुखत्वादित्युक्तं । जीवेतुनिरतिशयानंदस्येवतिरस्कृति-र्नत्वानंदमात्रस्य तस्यापिविषयेंद्रियसंयोगादिरूपभगवदिच्छानिय-म्यकारणवशादेवाविर्भावोनसर्वदा अतएवाहःसुखीस्यामितितस्या-भिलापःसंपद्यते, अन्यथा सिद्धेइच्छाविरहात्सनस्यात्निरतिशया-नंदाविर्भावस्तुज्ञानभक्तिसमवधानकालिकभगवदिच्छयाकुत्रचित्के-वलेच्छयैवेतिनकोपिदोषः ॥ चिदानंदोसतोभिन्नावभिन्नौवेत्यादि-दूषणंतूभयमतएवतुल्यंतुल्यसमाधानंच ॥ त्वन्मतेपिब्रह्मण सच्चि-दानंदरूपत्वाद्घटादौसत्वेवव्यज्यते, नचिदानंदौव्यज्येते । अतःकिंवि-निगमकं तेषाभिन्नत्वेब्रह्मह्यरूपमपिभिद्येत? अभिन्नत्वेपरस्पर वैलक्ष-ण्यानुपपत्तिः ॥ भगवदिच्छायास्तच्छक्तिविशेषस्यवानियामकत्व-कल्पनेप्रकृतेपितेनेवसकलदोषतिरस्कारसंभवःकिंवृथालापेन ? परंतु दोषवारणनसंभवतित्वयाजडेजीवेचमाययैवानंदस्यतिरोभावोवाच्यः; तथासतिजीवेसच्चितोजडेसदंशस्यतिरोभावःकथनेतिवक्तव्य, माया याअघटनघटनापटीयस्त्वादेवमितिचेन्मुक्तानामपिपुनरुत्पत्ति कथं-नस्यात् ? वेदमार्गानुसरणेचवेदेभगवदिच्छायाएवजगत्कारणत्व-मुक्तनमायायाइति ॥ अपिचास्तिभातिप्रियमित्यनुभवानुसारेणजडे-पिचिदानंदयोर्भानोपगमे 'सत्ताचितिः सुखचेतिस्वभावाब्रह्मणस्त्रयः ॥ मृच्छिलादिषुसत्तैवव्यज्यतेनेतरद्वय'मित्यादिवचनविरोधस्तवस्यात् । श्रुतोब्रह्मानत प्राणभूतजीवादीनाव्युचरणयद्यपितुल्यतयैवप्रतिपा-दितंतथापि 'ममैवांशोजीवलोके' इतिभगवद्वाक्याज्जीवस्यैवांशत्व, नान्येषांतत्साधकप्रमाणाभावात् ॥ एतेनश्रुतौतुअंशांशिभावमनाद-त्येत्यादिकमपास्तं ॥

सहस्राक्षे इदानीमग्नेरित्यादिवस्तुस्थितिस्तूक्तत्यत भागरत्नयति-यत्तुजीवस्याशी-त्यादिनाऽनादत्येत्यादिकमपास्तमित्यतेन । (अ० २ पा० ३ सू० १५) "अंतराविज्ञान-मनसी" त्यादिसूत्रत्रयस्यभाष्यप्रकाशाख्यकचिदर्थमर्थतोऽनुवदन् समादधते-जीवस्येत्या-दिना । नारदपञ्चरात्रे तदनुरोधेननिबन्धभाष्यादिपु चानित्येजननमित्यादिनानिरूपितमावि-र्भावत्रैविध्यमभिप्रेत्याहु -तस्यव्युच्चरणमिति ॥ नोत्पत्तिरिति । व्याकृतनामरूपसम्बन्धा-त्मिका जननरूपोत्पत्तिर्नेत्यर्थ । समागमरूपानुसत्तास्याप्यस्त्येव । ब्रह्मण सकाशाद्वि-भागस्याविशिष्टत्वात् । अगादगादिति । अयमत्रस्तैत्तिरीयाणामत्रप्रभाष्येप्रपादकद्वयेप्रथ-मप्रश्नेपठ्यमान प्राय सर्वेपाजातकर्मणिसुप्रसिद्ध । सर्वांगेभ्योहृदयतथैकीभूतरेतएवाहित-पुत्रशरीरतयापरिणमतीत्यत्रात्मशब्दोपिदेहादिपरएवफलति 'आत्मायतनोधतिवुद्धि स्वभा-वोब्रह्मवर्म्मचे'त्यमरोक्तं । चराचरेत्यादि । द्वितीयस्यतृतीयेपादे (सू० १६) एकसूत्रमि-दमधिकरण । सूत्रार्थस्तु चरजगम अचरस्थावर शरीर तादृशशरीरयोर्जीवस्य विशेषेणा-पाश्रयस्तत्तत्कर्मानुसारेणतत्स्थानतुल्यादेव । तद्व्यपदेश जन्ममरणादिशरीरधर्मव्यपदेश-जीवेभाक्तोलाक्षणिक कुत ? तद्भावभावित्वात्, तद्भावेनशरीरभावेनतदभिमानेनभवति व्याप्तस्तिष्ठति तादृशत्वादितिशेष । अन्यथेति । तदुपलक्षितजीवाभिप्रायेणश्राद्धादीत्यन-ङ्गीकारे द्वितीयजन्मनिजाते सतिपूर्वनाम्नो स्मरणाचेनव्यवहाराभावाच्च तदानीप्राक्तनपुत्रा-दिनातन्नाम्नाक्रियमाणश्राद्धादिकथमुपपद्येतेत्यर्थ. ॥ नाम्नोजीवसबन्धित्वेतु सर्वजन्मसुचै-त्रेत्याहूत सप्रतिवदेत् । तथाचास्मासकलव्यवहारश्चापद्येतेतिभाव ॥ एतावता (अ० २ पा० ३ सू० १०) "नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्चताभ्य." इतिसूत्रस्यप्रथमाशआत्माजीव-नोत्पद्यते देहस्येवतस्यनामरूपसबन्धात्मकोत्पत्तेरश्रवणादित्यर्थकसगृह्यतदुत्तराश भाष्या-द्यनुसारेणसगृह्णाति-किञ्चवेदेत्यादिना ॥ अयमात्मेति । काण्वानावृहदारण्यकेपष्ठाध्याये-

---

इदानीम् 'अग्नेर्यथाविस्फुलिङ्गास्तथाजीवोद्गम स्मृत'इति तदुक्तजीवस्योद्गमन सम्भवते ॥ अन्नोजीवइति ॥ प्राणवज्जीवस्य व्युच्चरणे समानश्रुत्या तद्वदेवोत्पत्तौ नाशोऽपि तस्यस्यात् ॥ उत्पन्नस्य नाशध्रौव्यात् ॥ जातस्यहिध्रुवोमृत्युरितिभगवदुक्ते ॥ नन्वस्तु तथा येतु शानै-मसन्निधास्वेपातुल्यएवहीयत्सदीयैर्मुक्तौ लयस्यैवोक्तत्वादितिचव्युच्चरणमात्मविनाशार्थ-मत्तामहेइतिवदता ॥ अधिकमुत्तरभागे वक्ष्यते ॥ तस्मादुपाध्युद्गमेनैव जीवोद्गम ॥ अतएव काण्वाना सर्वएतआत्मानइति पाठोनास्ति उपाध्युद्गमेन तदुद्गमस्य सिद्धत्वात् ॥ माध्य-न्दिनानान्तु उपाधिनिर्गमेनात्मनिर्गमइति स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तथापाठ ॥ अतएव नात्माऽश्रुते-र्नित्यत्वाच्चताभ्यइतिसूत्रसगत ॥ नजायतेम्रियतेवाविपश्चिदितिश्रुतिर्नजायतेम्रियतेवाकदा-चिदितिस्मृतिश्चसगता ॥ २७ ॥ इदानींजडेचिदानन्दयोस्तुतथाऽऽनन्दस्यसवरा तिरोधान-हरीच्छातोनिबन्धादिपुर्नामितम् ॥ आविर्भावेतुसर्वंहित्रह्मैवेतिनशकाय इतिसण्डयति ॥ अन-न्तयेति ॥ अत्र जीवे यस्य सुखस्य तिरस्कृतिर्यदि तदा प्रीतिप्रतीति कथम् ? अपरे जडे ज्ञान-सुखयोर्यदि सा तदा ज्ञानप्रीतिप्रतीती कथमित्यन्वय ॥ नहितिरस्कृतस्य मान सम्भवति ॥ यच्चाऽनुभवयोग्यत्ववर्तमानस्यवस्तुन आविर्भाव सद्भेग्यस्तिरोभावस्ततोऽन्यथा इति स्वदुक्त्या,

चतुर्थब्राह्मणे (५०-९१७) "सवाएषमहानजआत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयोब्रह्म" इति- श्रूयते ॥ माध्यंदिनानांतु (पृ० १०-९१) "आत्माऽजरोऽमरोऽभयोऽमृतोब्रह्म" इतिपदव्यत्ययघटितः पाठः ॥ अस्याः श्रुतेरेवायमार्थिकोनुवादोभाष्यादाविति भाति । शंकराचार्यैरपि नात्माऽश्रुतेरितिसूत्रेउक्तचरंकाण्ववाक्यमेवोपन्यस्तं । नजायतइति । इदं कठवल्लीपुद्वितीयवल्लीस्थं । अजो नित्यइतितु अस्यैवोत्तरार्धं प्रकाशातुवादबोधनाय पृथगनूदितं स्पष्टतयानित्यपदघटितत्वेन सौत्रपदानुग्रहायच । नित्योनित्यानामिति । इद- मपितत्रैवपंचमवल्ल्या (क० १३) "नित्योनित्यानांचेतनश्चेतनानामेकोबहूनां योविद- धातिकामान्" । इति वाक्यं नित्यश्चेतनएकः परमेश्वरः नित्यानां चेतनानांबहूनां जीवानां जीवानां स्वधामादौ कामान्विदधातीत्यर्थकजीवनित्यतांगमयति-अद्वैतेति। "सदेवसोम्ये- दमग्रआसी" दित्यादिविरोधः । सूत्रविरोधइति । सूत्रपदंतद्विषयश्रुतीनामप्युपलक्षणं । नेतरइति। प्रथमस्यप्रथमेपादे आनंदमयशब्दार्थ-परमात्मैवेतिसाधयित्वा जीवस्वत्वनिषे- धार्थमिदंसूत्रं (अ० १ पा० १ सू० १५। १६) "भेदव्यपदेशाच्च" तिसूत्रंचेतिद्वयं ॥ अंतस्तद्धर्माधिकरणे ॥ सूर्यमंडलांतर्वर्तिहिरण्मयः पुरुषः परमात्मैवेतिसाधयित्वा नतुस- जीवइतिनिर्णयार्थं (अ० १ पा० १ सु० २०) "भेदव्यपदेशाच्चान्य" इतिसूत्रं । प्राथमिकत्वादेतत्सूत्रद्वयमुक्तं । एवमग्रेपितत्तदधिकरणेषु (अ० १ पा० १ सू० ३०) "जीवमुख्यप्राणलिंगान्नेतिचेन्न" (पा० २ सू०) "अनुपपत्तेस्तुनशारीरः" इत्यादीनि तत्तद्वाक्यस्यब्रह्ममात्रपरतासाधनाय जीवपरत्वानिवारकाणि सूत्रांतराण्यप्यनुसंधेयानि (अ० २ पा० १ सू० २२) "अधिकंतुभेदनिर्देशात्" इत्यत्र चेदमर्नतिस्पष्टंजीवस्या- णुत्वांशत्वादिधर्मवत्त्वादेवपरस्य विभुत्वांशित्वादिनाधिक्यं । अंशाशिभावस्यौपचारिकत्वानं- गीकारेतुविभुजिवातिरिक्तब्रह्माभावाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिर्दुर्वारैवस्यात्। साहित्यमिति। करणत्वेनसाहित्यं । प्रमाणाभावादिति । विभाजिकाबुद्धिर्जीवस्यब्रह्मणोवा? । आद्येआत्मा- श्रयादिकं, द्वितीये निर्विशेषत्वभागादिकं । किंच सापिकल्पिता नवा? । आद्येजीवकल्पित- त्वेऽन्योन्याश्रयः ब्रह्मकल्पितत्वेऽज्ञानवत्ताहानिः । द्वितीयेत्वद्वैतश्रुतिसहस्रविरोधः इत्याद्यनेकयुक्तिविरुद्धेतत्परक्षेग्राहकश्रुत्यादिप्रमाणस्याभावात् ॥ नहीत्यादि । अनौपचारि-

---

भानायोग्यत्वस्यैव तिरस्कारपदार्थतया त्वया स्वीकारात् ॥ किंच चिदानन्दौ सतोभिन्नाव- भिन्नौ वा? ॥ आद्येऽपसिद्धान्तः ॥ चिदानन्दयोरसत्त्वापत्तिश्च ॥ द्वितीये तु त्रिषु तेषु तिरो- भावातिरोभाववैलक्षण्यानुपपत्तिः ॥ किंच जीवजडयोर्ब्रह्मणाऽत्यन्ताभेदेन एतयोः सुखादिति- रोभावे ब्रह्मणोऽपि स्यात् ॥ एतेन जीवस्यानन्दतिरोभावेन ब्रह्मणोभेदइत्यपि प्रत्युक्तम् ॥ पूर्वमभेदत्वेनातिरोभावयोः समानयोगक्षेमत्वात् ॥ किंच व्युच्चरणसाम्ये प्रागादिजडे ज्ञानस्याऽपि तिरोभावे किं कारणम्? ॥ ईश्वरेच्छा प्रति तु वक्ष्यते ॥ तर्कस्तु त्वया श्रौतेऽर्थे नार्थ्यते ॥ श्रुतौतुअंशांशिभावमनादृत्य ब्रह्ममात्रतएव व्युच्चरणमुक्तम् ॥ तस्मात्सर्वत्रा- ऽखिलभातिप्रियमितिप्रतीत्या ब्रह्मणः सर्वत्र सर्वदा सर्वधेरसत्त्वे समानैवोत्पत्तिर्वाच्या -परस्परस्थिविरुक्ता ॥ २८ ॥ ७ ॥

-कालादित्यकृतत्वयोः सामानाधिकरण्यासंभवादितिभावः ॥ अतएवेति । ब्रह्मणोनि-र्विशेषत्वेनजीवस्यचांशत्वादिनातदतिरिक्तस्याभावेन प्रमातुरेवाभावादित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षा-भावादपितदुजीवकानुमानादेरसंभवः ॥ श्रुतयस्त्विति । "प्रजायंतेतत्रचैवापियंति" इत्याद्यामुंडकादिस्थाः ॥ अनादित्वमिति । कर्मणेसृष्टिप्रलयादिसर्वकार्यावश्यंभावात् कर्मणोऽनादित्वाचकिमीश्वरेणेतिभावः । एवंचानीश्वरवादापत्तिः । (अ० २ पा० १ सू० ३५) "नकर्माविभागा" दितिसूत्रेतुकल्पपद्दत्वात्तदवांतरसृष्टिप्रलयादिविषयावैदृक्तत्त-याप्रागैपम्यनैर्घृण्यनिरासेनिर्णीतं । अन्यथामूलोक्तादिदूषणगणप्रसात् (अ० ३ पा० २ सू० ३८) "फलमत" इत्यादिवद्धिकरणविरोधाच तथैवन्यासाभिप्रायात्प्रसायात् ॥ विस्फुलिंगाइवाग्नेर्इति । इयंनिश्चयइत्यंतासाधंकारिकांशोनानेतिसूत्रभाष्यस्था । सर्वतः-पाणिपादांतादित्यादि । श्वेताश्वतरादिवद्बहुश्रुत्यर्थसंग्रहोऽयमितिप्रकाशादिभ्योज्ञेयं ॥ जडेचिदानंदयोस्त्विति । इयंकारिकाशुद्धाद्वैतमार्तंडस्था तत्खंडनाभासदहस्राक्षखंडखड-नायेहोपन्यस्ता ॥ अर्थस्तु जडेद्वयोस्तिरोधानं चितिजीवेसर्वशआनंदस्य ब्रह्मवदसंज्ञानंदस्य तिरोधानंयशास्त्रार्थनिबंधाविरोधाय्ययभाष्यादिषुवर्णितमितिध्येयः ॥ सर्वशःपदाद्ब्रह्मा-नंदमात्राभूतस्य परिच्छिन्नसातिशयलौकिकानंदस्य जीवेसत्वेऽप्यदोषोदर्शितोभवति । आनंदरूपतंवेति । एवकारःसदादियोगव्यवच्छेदकः, वस्तुपसत्तायाःप्रत्यक्षसिद्धतयातथा-स्वीकारोशक्यः । तेनसांख्यादिभिःप्रमदादिवस्तुजातस्य सुखदुःखमोहात्मकतायाः-स्वीकारेऽपिनक्षतिः । सुखसाधनतोपाधेरिति । विद्यारण्यस्वामिकृतपंचदशप्रकरण्यां आत्मानंदाख्येद्वादशेप्रकरणे (श्लो० २३) इदमस्ति । अन्यथेति । जीवेसर्वदानंदां-शस्याविर्भावांगीकारे । भगवदिच्छयेति । "एषएवानंदयाति" इत्यादिश्रुतिभ्यो ज्ञान-भक्तिकालेप्यानंदरूपफलदातासएवेतिभावः । कुत्रचिदिति । प्रलयकालजडेस्वाप्ययकाले जीवेचतथैत्याशयः । उभयमतएवेति । उभयोर्मते । एवकारोऽप्यर्थे । विनिगमकमिति । नियामकमित्यर्थः । सत्ताचितिःसुखंचेति । विद्यारण्यपंचदशप्रकरण्याविषयानंदाख्येचरम-प्रकरणे त्रिंशोऽयंश्लोकः । तत्रैव (श्लो० ९) 'घोरमूढासुमालिन्यात्सुखांशश्चतिरोहित' इतिजीवेष्वपि घोरमूढवृत्तिष्वानंदांशतिरोभावः स्वीकृतः । नान्येषामिति । जडानां-जीववत्स्वांशत्वंनेत्यर्थः । तेनांतर्यामिणांस्वांशत्वेप्यदोषः । अत्रायंसंदर्भोंशयोऽनुसंधेयः— अंशत्वव्यापकंव्युच्चरणंचानेकश्रुतिसिद्धं यथाबृहदारण्यकेदसत्वालाकिब्राह्मणे "यथोर्ण-नाभिस्तंतुनोच्चरेद्यथाग्नेः क्षुद्राविस्फुलिंगाव्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनःसर्वेप्राणाः सर्वेलोकाः-सर्वेदेवाः सर्वाणिभूतानिसर्वएत आत्मानोव्युच्चरंति", मुंडकोपनिषदिद्वितीयमुंडकारंभे "यथासुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिंगाः सहस्रशःप्रभवंतेसरूपाः ॥ तथाऽक्षराद्विविधाःसोम्य-भावाःप्रजायंतेतत्रचैवापियंति", बृहद्धारायणोपनिषदि "यतःप्रसूताजगतःप्रसूती तोयेन-जीवान्व्यससर्जभूम्यां", छांदोग्येश्वेतकेतुविद्यायां "सन्मूलाःसोम्येमाः सर्वाःप्रजाःसदाय-तनाःसत्प्रतिष्ठाः", भृगुप्रपाठके "यतोवाइमानिभूतानिजायंते", छांदोग्येशिलकदाल्भ्य-प्रवाहणकथायां "सर्वाणिहवाइमानिभूतान्याकाशादेवसमुत्पद्यंतेआकाशंप्रत्यस्तंयंति" इहप्रजाभूतशब्दाभ्यांप्राणादिविशिष्टा जीवाउच्यंते ॥ नचमुंडकश्रुतौ भावशब्दोजीवाति-

रिक्तपरस्त्वयावक्तुशक्य, शंकराचार्यैरुपनिषद्भाष्ये "भावाजीवा" इत्येवव्याख्यानात्। यत्तुप्राणवज्जीवस्यव्युच्चरणेसमानश्रुत्या तद्वदेवोत्पत्तौनाशोपितस्यस्यात् इत्यभापि–तद्सत्, प्राणादेरप्याविर्भावतिरोभावाप्रदतामयाजीवस्यापितयो सुकथत्वात्। किञ्चव्युच्चरणहिनोत्पत्ति कितुद्गमएव, अतोव्युच्चरणेउत्पत्ताविल्युभयोक्तिरसगतैव। किंचैककारणजन्यत्वयुगपदुत्पन्नत्वया ननाशादिसालक्षण्यप्रयोजकभवति सोदरेषुयुगपदुत्पन्नघटादिषुचयुगपन्नाशनियमादर्शनात् एकश्रुतिविषयेषुयुगपदुत्पद्यमानेषु दीक्षाऽऽधानादिधर्मेषुकेषाचिदवांतरेनिवृत्ते केषाचिद्यावदवभृथस्थिते केषाचिद्यावदाधानप्रयोग केषाचिद्यावज्जन्मस्थायितायाश्चदर्शनात्॥ तेननीरानामन प्रभृतीनाचयावत्प्रलयस्थितौदेहानाचविविधानालब्धनेहसाविर्भावतिरोभावयोरपिनदोष॥ 'जातस्यही'तिवाक्यतुनोत्पत्तिमतोनाशनियामक धस्तस्यपुनरुन्मज्जनानङ्गीकारेण 'ध्रुवजन्ममृतस्य चे'त्यस्यासगले प्राणत्यागार्थकमृङोनिष्पन्नस्यमृत्युशब्दस्यनाशपर्यायत्वाभावाच्च। अन्यथाघटोमृत पटो मृतइत्यादिप्रयोगापत्ते। पुनरुन्मज्जनाङ्गीकारेत्वाविर्भावतिरोभाववादएवप्रवेश॥ तस्माच्छरीरसयोगवियोगपरपरायाएवध्रौव्यबोधकमिद। शंकराचार्यश्रीधरस्वाम्यादिभिरपि 'अथचैनम्' इतिश्लोकद्वयस्यतथाभिप्रायकतयाव्याख्यानेनत्वयापिनान्यथैतुशक्य॥ एतेन ('जातस्यहिध्रुवोमृत्यु'रितिभगवदुक्ते) रितिप्रमाणोपन्यास प्रत्युक्त। ननुएवसतिप्राणादितौल्यतुजीवस्यापद्यतएवेतिचेदत्रब्रूम"–मन्मतेब्रह्मकार्यस्य सर्वस्यब्रह्मरूपतया वस्तुतोनित्यत्वेऽपिशास्त्रीयनित्यानित्यत्वव्यवहारबीजमस्याविर्भावस्यत्रैविध्य। तच्चनारदपचरात्रे 'अनित्येजननंनित्येपरिच्छिन्नसमागम॥ नित्यापरिच्छिन्नतनौप्राकट्यचेतिसात्रिधे' त्यादिनाप्रपचित। एकस्यामेवसृष्टौमुहुराविर्भावतिरोभावशालित्वादनित्यतयाव्यवह्रीयमाणे जडेजननरूपोत्पत्ति। सृष्टप्रभृत्याऽऽप्रलयमतिरोभाविन्यणुत्वात्परिच्छिन्नेजीवेसमागमरूपासा। नित्यविभुस्वरूपेपरात्मनितुप्राकट्यरूपासेत्यर्थ। जननतुव्याकृतनामरूपसबधोनत्वसतःसद्भाव, 'नासतोविद्यत' इत्यादिविरोधादितिसमर्थितप्राक्। तच्चनामरूपविशेषसबधरूपजननं जडएवसभवति, नजीव, "अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणि" इतिश्रुतौजीवस्यकरणतोक्त्यान्याकरणात्पूर्वमेवतत्स्वरूपसिद्धे। अतएवद्वितीयस्यतृतीयेपादे (सू० १५) "अंतराविज्ञानमनसीक्रमेणतल्लिङ्गादितिचेन्नाविशेषा" दित्यधिकरणेतैत्तिरीयादिषुविज्ञानमनोमयादिशब्दोक्तयोर्नाप्रवेदयोर्जननमाशक्य नामरूपविशेषाभावादेवतत्परिहृत। अतएवव्युच्चरणश्रुतौव्याकरणश्रुतौचात्मशब्द प्रयुक्त। व्याकृतनामरूपसाक्षात्सबधादेवप्रश्नापनिषत्पिप्पलप्रश्ने "सप्राणमसृजत", द्वितीयमुडकप्रथमखडे (अ० २) 'एतस्माज्जायतप्राणो मन सर्वेन्द्रियाणिच", एतरेये "सइमाल्लोकानसृजत" एवमादौ प्राणादीनाजननमाम्नायते, किंच सूत्रकृता (अ० २ पा० ३ सू० १८) "ज्ञोतएव" त्यायधिकरणनिर्नोणायापादपरिसमाप्ति जीवस्यगुण स्वरूपचनिर्णीत, अतोन सर्वाशत प्राणादितौल्यशकावकाश। अधिकप्रकाशादिभ्योज्ञेय। ननेवमपिव्युच्चरतीतिसमानश्रुतावपि यपाचिज्जनन यपत्तिसमागमइतिवैषम्यतदवस्थमितिचेत्तहितवापि प्राणादीनामनौपचारिकसाक्षाद्व्युच्चरण जीवानात्पाधिद्वारौपचारिकत्वमितिवैषम्यतदवस्थ। तद्वा-

रणायप्राणादीनामप्युपाध्यन्तरद्वारकत्वस्यैवाविद्योपाधिकत्वस्वीकारात् । वस्तुतस्तु मन्मते प्राणादेरपि व्युच्चरणोत्तरमेव नामादिसम्बन्धोऽतो व्युच्चरतीत्यत्र नैवाप्यगमः, किन्तु तदैव नैवाप्य । प्रलयेतु जीवानां स्वकारणेऽप्ययोऽस्त्येव "तत्रैवाप्येति । यत्प्रयन्ति । आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति" त्यादिश्रुतिभ्यः ॥ इदमपि विभुत्वानवच्छेदप्रतिबिम्बवादानामनादरस्याशरैश्चसत्येवानुपचारेणसङ्गच्छते, विभ्वादीनामप्रवेशासम्भवात् । जलमीनादिरदृष्टान्तानिरेशेद्वैतानपायाच्च । तथा मोक्षेपि "यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्यतदेवाक्षरं सोम्य विद्धीति" त्तैत्तिरीयमुण्डकादिश्रुतिभिः "यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः" इतिस्मृत्या च प्रवेशः । "ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ॥ स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत नाहास्योद्ग्रहणायेव स्या" दित्यादितैत्तिरीयबृहदारण्यकादिश्रुतिभिरेकीभवरूपोऽप्ययश्चाम्नायते सोपि तथैव सङ्गच्छेत ॥ अयं चाप्ययो न स्वरूपपूर्वस्थितयोः सञ्चितोरनुच्छेदात् । प्रत्युताधिकानामानन्दैश्वर्यादीनामाविर्भावेनाधिकतरतिन्यायाश्रतवाच्च ॥ अतो नास्मात्मनाशदोषप्रसङ्गः ॥ मोक्षलयत्वव्यवहारस्तु "अप्येति अनुविलीयेते" त्यादिश्रुतिभ्यः (अ० ४ श्लो० ३३) "तमाहुरात्यन्तिकमगसङ्ख्य" मितिद्वादशस्कन्धादिवचनेभ्यश्च ॥ तस्मादुक्त उक्तो ज्ञानिनां मोक्षेऽलयो "येतु ज्ञानैकसन्निष्ठास्तेपातुलय एवहि" इतिकारिकयामार्तण्डकारैः ॥ येषां तु मत उपाधौ ब्रह्मप्रतिबिम्ब एवजीवशब्दार्थः तन्मते मोक्षेऽप्युपाधिनाशादात्मनाशरूपत्वप्रसक्तिः दर्पणनाशे प्रतिबिम्बनाशस्य दृष्टत्वात् । तथा च तस्यापुरुषार्थत्वमात्महानमपुरुषार्थ इत्युक्तेः ॥ एवमवच्छेदपक्षेऽपि द्रष्टव्यः । अवच्छेदस्यैव जीवस्वरूपघटकतयावच्छेदकनाशे जीवस्वरूपनाशावश्यम्भावात् ॥ विस्तरात्तूत्तरभागे निरूपयिष्यामः । एतेन नन्वस्तु तथेत्यादि वक्ष्यते इत्यतद्दत्तोत्तरः ॥ यच्च (उपाध्युद्गमेनैव जीवोद्गमः) इति—तन्निर्मूलं, तथाबोधकमानाभावात् । बहूपाधीनां पृथक् व्युच्चरणनिरूपणनैरर्थक्यापाताच्च ॥ काण्वपाठे अश्रवणमात्रं तु न माध्यन्दिनशाखान्तरीयपाठस्य बाधायोगात् । अन्यथा "नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्चं" मितिश्रुत्युत्तरार्धतैत्तिरीयाणां "न तस्य कश्चन" तिपाठे सर्वत्रप्रसिद्धेपि "न तस्य प्रतिमा अस्ती" तिश्वेताश्वतरादिपाठस्यादरणं विष्णुनामसहस्रभाष्ये शङ्कराचार्याणां न युज्येत । तथा छान्दोग्यानां पञ्चाग्निविद्यायां काण्वानुक्तस्य प्रथमे प्राणविद्यायां पञ्चमस्यैतस्यश्चोपसंहारोऽपि न सङ्गच्छेत । विद्यासाम्यात्स इतिचेदत्रापि तथास्तु । तथा सामशाखीयाग्निहोत्रादेश्छाखान्तरश्रुतस्यात्मव्युच्चरणस्य काण्वपाठे समुच्चय एवोचितः न तु माध्यन्दिनस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं ताऽवक्तहेतुद्वयात् ॥ मुण्डकादौ तु न पाठभेदोऽप्यस्ति, किञ्च काण्वपाठेपि बृहदारण्यकभाष्ये "सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि प्राणिजातानी" त्याचक्षाणैः शङ्कराचार्यैर्भूतशब्देन जीवाः स्वीकृताः । भूतशब्दस्य तद्विषयत्वे च "अस्मिन् सर्वभूतानि अन्यत्र तीर्थेभ्य" इति प्रयोगोदर्शनान्नान्यत्र मन्ववर्णादिसूत्रैरङ्गीकृतः ॥ अत्र काण्वपाठेऽपि जीवव्युच्चरणनिश्चयः, माध्यन्दिनपाठे तु भूतशब्द आकाशादिवचनः आत्मशब्दो नान्तर्यामिवचनः स्यात् । वस्तुतस्त्वाकाशादेर्वचनमेवोभयत्रसइत्यन्यत्र विस्तरः । किञ्च माध्यन्दिनपाठे व्युच्चरन्तीत्येकस्यैव पदस्य कञ्चिदभिधया कञ्चिदुपचारेण प्रवृत्तिरशक्या नक्तुं, युगपद्वृत्तिद्वयायोगात् । अन्यथा गङ्गायां घोषमीनावित्यादिरपि सुप्रयोगः स्यादिति दिक् । मन्मते तु व्युच्चरणविभागः, स च सर्वेषु शक्यः, तोल्यात् । विभागो-

त्तरतूर्णनाभितन्तुवत्स्वकारणकर्तृकक्रियाविषयाणां प्राणादीनां नामरूपविशेषसाक्षात्संबंध ७ अग्निविस्फुलिंगवत्क्षुद्राणामाशानां जीवानां तु नस इति विवेक । एवमेवश्रुतौ दृष्टातद्वयस्य सार्थक्य, अन्यथैकमेववदेदिति प्रकाशाद्याशय । 'नात्माश्रुते'रितिसूत्रं तु देहवन्मुहुराविर्भावतिरोभावौ निषेधति । तथाहि—इतोऽव्यवहितपूर्वे (अ० २ पा० ३ सू० १६) "चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वादि" तिसूत्रे चराचराणां स्थावरजंगमशरीराणां संबंधस्तु जीवस्य स्यात् । तद्व्यपदेश शरीरनिष्ठजन्मादिव्यपदेशोऽस्य लाक्षणिक, शरीरधर्माभिमानित्वात् । नतु जीवस्य प्रतिशरीरं वास्तव जन्माद्यस्तीत्युक्त । तत्र जातकर्मादीनां चेतनविषयकत्वात् जीवोऽप्युत्पद्यतां किमिति भाक्तत्वनिर्बंध इति शंकां वारयितुं सूत्रितवान् (अ० २ पा० ३ सू० १७) "नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्य" इति । अर्थस्तु आत्मा जीवो नोत्पद्यते । कुत ? अश्रुते । तत्र तत्र देहस्यैव तस्योत्पत्तेरश्रवणात् । ताभ्य "अयमात्माऽजरोमर । न जायते म्रियते वे" त्यादिश्रुतिभ्य एव नित्यत्वाच्चेति । अतोऽनेन प्रतिशरीरजन्माद्येव निषिध्यते नतु श्रुतिशतसिद्ध ब्रह्मण सकाशाद्व्युच्चरणं ॥ यदि तथाभिप्रेष्यत् तर्हि विपर्ययेणेति सूत्रोत्तरमेवैतदपठिष्यत् । व्युच्चरणश्रुतीश्च त्वदुक्तविधसूत्रान्तरेणायोजयिष्यत न त्वात्मा श्रुतेरित्यचक्षत् प्रत्यक्षश्रुतिसत्त्वात् । "न जायते म्रियते" इति कठश्रुतिस्तु "अन्यत्र धर्मा" दितिप्रश्नोत्तर "सर्ववेदा यत्पद" मित्युपक्रान्ते ब्रह्मप्रकरणेऽस्तीति तस्यैव जननादिनिषेधिका स्पष्टीकृतश्चात्र भगवता सूत्रकृता प्रकरणविभाग आनुमानिकाधिकरणे ॥ अथ स्थित्यैकवाक्यतया जीवपरत्वमप्यस्या अस्त्विति चेत्तथापि देहसंबंधि जन्ममरणयो प्रसक्ति जीवे निषेधति प्राणत्यागार्थक म्रियति प्रयोगात् उत्तरार्धे "न हन्यते हन्यमाने शरीरे" इति स्फुटतयैवोक्तेश्च ॥ एतेन गीतापि व्याख्याता, 'देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा । तथा देहान्तरप्राप्ति'रित्युपक्रान्तानां 'य एनं वेत्ति हन्तार'मित्यत पूर्ववाक्यानां 'कं घातयति हन्ति क'तथा 'शरीराणि विहाय जीर्णानि' 'नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि' त्यादिपरवाक्यानां च विचारेऽपि न ज्ञायते इति वाक्यस्य दृश्यमाने मुहुर्जन्ममरणे देहस्येत्येव बोधकता सिद्ध्यात तत्राप्रसक्तस्य ब्रह्मतस्तदुद्गमादे प्रतिषेधकतायास्तस्मिन् न शक्यवचनत्वात् ॥ न चैवमप्यजइति समाख्याबलात् उद्गमाद्यभाव शक्य, स्पष्टतच्छ्रुत्याशत्वलिंगेन च सिद्धस्य बाधने समाख्याया अप्रभुत्वात् श्रुतिलिंगाद्यपेक्षया समाख्यादौर्बल्यस्य पारदौर्बल्यसूत्रे जैमिनिना सिद्धान्तितत्वात् । अतस्तदनुरोधेन मर्त्येवन्मरणाभावाभिप्रायकामरत्तदिसमाख्यावत् व्युच्चरणोत्तरमाप्रलयस्थायिना जीवस्य देहसदृशजन्माभावाभिप्रायिका सा ॥ रमेष्टिकामदवयोरिवअकारो वासुदेव स्यादित्येकाक्षरकोशाद्भगवतो जायत इत्यर्थकतोऽ इत्येवमतव्य ॥ एतट्टीकायामनुक्तोपि (अजोजीव) इत्यजशब्दोपादानस्वरसोदत्तोत्तर ॥ यच्च (उपाध्युद्गमेनैव जीवोद्गम) इत्युक्त—तद्युक्तिसह, तथा तदुपाध्युद्गमावधित्वं न किं ब्रह्म विवक्ष्यते आहोस्विदुपाध्यन्तर ? नाद्य, ब्रह्मणो विभुत्वादग्निविस्फुलिंगन्यायेन तत उद्गम्य पतनार्थस्थलालाभात् स्थलकल्पने च विभुत्वभंगप्रसंगात् । तिरोभावदानस्य नगीकारेणाक्रीततिराधानस्य स्थलसाधकस्य त्वयावक्तुमशक्यत्वात् । तदतेवाह्यान्तराभावनाद्गमप्रदायारेव निर्णेतुमशक्यत्वात् । अथ प्राणादीनामपि वायारोपचारिकत्वाद्य दशाद्यपेक्षेति चेत्तर्हि प्राणादेरप्युपाध्यन्तरं कल्पनीय, यच्चिदुद्गमक्रमप्रापचर्यन्त-

तथाचानवस्था ॥ तदभावायकश्चिद्ब्रह्मावधिकसाक्षादुद्गमागीकरेतूक्तदोषतादवस्थाद्घटकुटीप्रभात । अनगीकारेचोपचारस्याप्यसभव अन्यत्रस्थितधर्मस्यान्यत्रारोपस्यैवोपचारत्वात् ॥ उपाधिवशोद्देशादिकल्पनेतूद्गमसिद्धिरुपाधितत्रा उपाधिसिद्धिश्चोद्गमत इत्यन्योन्याश्रय. अथानाद्यविद्ययोद्गमनिर्वाहायब्रह्मणि देशादिकल्प्यतइतिचेन्न, तथाबोधकमानाभावात् निर्विशेषेब्रह्मणितत्स्वधर्मरूपविशेषस्यावाक्यवचनत्वेनत्वदुक्तासिद्धेश्च तत्रतत्सबधस्य जीवकल्पितत्वेतुचक्रकापत्ति जीवोद्गमस्यप्राणाद्युद्गमापेक्षत्वात् तदुद्गमस्यचदेशाद्यपेक्षत्वात् तस्यचाविद्याब्रह्मसबधापेक्षत्वात् ॥ किचानादि सासत्यामिथ्यावा ? । नाद्य, द्वैतापत्ते, "सदेवसोम्येदमग्रआसीत् ॥ आत्मावाइदमेकएवाग्रआसी" दित्यादिश्रुतिशतव्याकोपाच्च ॥ नेतर, मिथ्यारजतादिन्यायेनतत्र प्रदेशादिरूपकार्यासिद्धे । किचतथासति रज्ज्वहिस्वप्नादिवद्द्रष्ट्रधीनस्थितत्वंवक्तव्य । सचद्रष्टानजीव जीवभावस्यतत्साध्यत्वेनान्योन्याश्रयात् ॥ नापिशुद्धचित् ॥ नापीश्वर, अन्योन्याश्रयात् । भ्रातत्वापत्त्या "य सर्वज्ञ सर्ववित्" इत्यादिश्रुतिबाधाच्च ॥ नापितस्या सदसद्विलक्षणत्वकल्प्य, तथाग्राहकस्यप्रश्रुत्याद्यभावात् । नसत्तन्नासदुच्यते इतिलक्षणप्रवेदेन ब्रह्मानतिरेकसिद्धेश्च ॥ अपिचवैलक्षण्यग्रहणायसद्वस्तुकिचिन्मतव्य । तच्च ब्रह्माप्यन्यद्वा ? आद्येतस्यसविशेषत्वश्रौतसत्यादिपदवाच्यत्वचापद्येत । द्वितीयस्मिन्द्वैतमपसिद्धातश्च । अत्र सद्वैलक्षण्यदुर्वचएवंप्रतियोग्यऽसिद्ध्यासत्प्रतियोगिकभेदवत्त्वमसत्त्वमपिनसिद्ध्यतीति तद्वैलक्षण्यमपि तथा ॥ एवकारतदभिमतमविद्यास्वरूपपरैवनिरा कृतनिराकरिष्यतेच ॥ किच प्राणादीना मिथ्यात्वादप्युद्गमोदुरुपपाद ॥ ख्यातिस्थलेशुक्त्यादितोरजताद्युद्गमस्यानगीकारात् । तथासत्यभ्रातस्यापितदानीरजतादिचाक्षुषप्रसगात् । अथरजतादिवत्प्रतीतिरेवप्रकृतिश्रुत्यौन्युच्चरणत्वेनोपचर्यतइतिचेन्न, उपाध्युद्गमस्यजीवेउपचारइतिबोधकस्योक्तिविरोधात् । अग्निविस्फुलिंगादिश्रौतदृष्टांतबाधात् उत्तरीत्याशक्यार्थस्यनिर्बाधत्वेनउपचारक्लेशादरानौचित्याच्च । नद्वितीय, उद्गमावधिभूतोपाधेरुक्तत्वेऽनवस्थादीना अनुद्गतत्वेद्वैतप्रसगादीनाचदोषाणादुरुद्धरत्वात् । मिथ्यात्वेत्ववधित्वस्यापिदुःकथत्वाच्च किचतथागीकारे ब्रह्मणोन्युच्चरणावधित्वबोधिका "तस्मादात्मन । तथाक्षराद्विविधा सोम्य भावा" इत्यादिश्रुतय पीड्येरन् । अविद्यावधित्वबोधकश्रुत्यनुपलम्भेनतासामकस्मादन्यथानयनमप्यरोचिष्णु श्रुतहान्यश्रुतकल्पनापत्तिश्च । अपिचतस्या सावयवत्वात् प्राणादिप्रवेशोद्गमयोरुपचयापचयौसच्छिद्रत्वापत्तिरवयवान्तराणातत्रसमर्पणशैथिल्यापत्तिश्चेतित्वदुक्तदोषास्त्वन्मतएवप्रसज्येरन् शक्तावपिस्वमनसाविचित्रानतशक्तिकत्वागीकारात्तु "परास्यशक्ति" रित्यादिश्रुतिसिद्धोब्रह्मण्येवतदगीकारोज्यायान् ॥ इतरच्च अविद्यायाउद्गमावधित्वमुच्यतउतपतनदेशत्व ? उभयत्रान्यतरत्वब्रह्मणएववाच्यमितिसविशेषत्वप्रसक्ति । अविद्यायामेवोभयत्वकल्पनतुदृष्टातविरुद्ध । तस्याविचित्रशक्तिकत्वानुमानेनतत्कल्पनेतुब्रह्मण्येवोभयरूपत्वकल्प्यतातस्यावधित्वविभुत्वाविर्भावतिरोभावाद्यनेकविचित्रशक्तिकत्वादीनांश्रुतत्वात् श्रुतानुमितयो श्रुतस्यबलीयस्त्वात् ॥ तस्मात्त्वन्मतप्राणाद्युपाध्युद्गमोवाक्यवचनद्वीतनत्वेनजीवेउद्गमोपचारासिद्धि । एतावता तस्मादुपाध्युद्गमनेत्यादिकस्मृतिश्चसगतेत्यत

निराकृत ॥ अत्र स्पष्टानेकश्रुतिसिद्धत्वात् प्रायपाठाच्चप्राणादिवज्जीवानामपि ब्रह्मतोऽन्युच्च-रणवैदिकैरास्थेय । इयान्परविशेष –जडेसदश प्रकटश्चिदानदौतिरोहितौ प्रकटेसच्चित्तवेव जीवेतस्येत्रयस्फुट ॥ तथाहिनृसिंहतापनीये उत्तरभागेनवमखडे "तस्मादात्मनएवत्रैविध्य-सर्वत्रयोनित्वमपि" इत्येकस्यैवब्रह्मण कार्यभेदेनत्रैविध्यसर्वत्रोपादानत्वचोक्त्वा "सर्वे-सर्वमयसर्वजीवा सर्वावस्थासुतथाप्यल्पा" इति । वस्तुतस्तुसर्वस्यापिब्रह्मरूपत्वाज्जडप्र-पचस्यजीवानाच सर्वमयत्वतथात्वेऽपिजीवानास्वरूपतोऽणुत्वचोक्त्वासर्वत्रसर्वमयत्वप्रत्यये कार्यवैचित्र्यानुभवोनस्यादिति तद्वैचित्र्यनिर्वाहकतत्रतत्रतत्तदशतिरोभावदर्शयितुमुच्यते "सत्तामात्रहीदसर्वसदेवपुरस्तात्सिद्धहिब्रह्म" इति ॥ अत्रमात्रपदचिदानदव्यावर्तकतेनज-डप्रपचस्यसर्वस्येदानींसदशमात्ररूपतापूर्वब्रह्माभेदेनैवसत्ताचदर्शिता । अग्रेपि "पश्यतेहा-पिसन्मात्र" इत्यादिनातथैवनिर्णीत । तत्र "पश्यतेहापिसन्मात्रसदन्यत्सत्यहीत्थपुरस्ताद-योनि स्वात्मस्थमानदचिद्घनसिद्धतद्विष्णुरीशानोब्रह्मान्यदपिसर्वसर्वगसर्वम् ॥" इत्यादिना इहशरीरेपिपूर्वोक्तसन्मात्रसदशमात्राविर्भावत्वज्जगत् "सर्वभूतानिचात्मनी' तिस्मृत्याद्यनु-सारेणपश्यतसदन्यत्सदशमात्रप्राकृत्यादेवसतोब्रह्मणोऽन्यदिदसृष्टिदशायापश्यत । वस्तु वस्तुसर्वसत्यहिनिश्चयेनइत्यपूर्वोक्तप्रकारेण ॥ असदन्यदितिपाठस्त्वन्तरासर्गपरोदीपिका-याव्याख्यात पुरस्तात्सृष्टे प्राक्अयोनि घटादिस्वस्वकार्यानुत्पादकस्वात्मस्थस्वमूलरूपेब्र-ह्मण्येवस्थितमितितदानीं चिदानदांतिरो भावात्सत्तामात्रक्रियानदचिदेकरससिद्धततुसा-ध्यहियुक्ततत्एवासिद्धसर्वप्राणाविषय । असिद्धपदार्थश्चावकभाव्येप्ययमेव । तदेवविष्णु रीशोब्रह्माअन्यदपिप्रापचिकसर्वतदवपूर्वप्रस्तुतब्रह्मैव । अतोविविधाकारत्वेपिअहिकुड-लन्यायेनसन्मात्रागतिनैवविरुध्यतेअतएवसर्वगसर्व ॥ एतेन "योमापश्यतिसर्वत्रसर्वंच-मयिपश्यती" त्यादिवाक्यानुसारेणब्रह्मदृष्टौसिद्धायामिदानीमपिसर्वत्रसच्चिदानदानुभवो बोधित । एवमादिदर्शितततोज्ञेय ॥ अग्रेचप्रपचस्यनिरात्मकत्वनिराकृत्य "नहीदसर्वक-दाचित्" इत्यादिनानित्यत्वनिर्णाय अतरासर्गस्यैवविद्युकत्वबोधित ॥ अग्रेच "यूयमेवस्व-प्रकाशा इदहिसत्सचिन्मयत्वात्" इत्यादिनासचिदशमात्रप्रचुरत्वजीवानादर्शयित्वाग्रे "ततोयूयमेवस्वप्रकाशाइतिहोवाचनचसत्सचिन्मया एतौहिपुरस्तात्सुविभातमव्यवहार्य-मेवाद्वय" इत्यादिनाब्रह्मात्मताभानेतुजीवानसच्चिन्मात्रप्रचुरा हियतएतौद्वावेवादौपुरस्ता-त्जीवदशायामेवसत्याभवतोब्रह्मभावेतुसच्चिदानदरूपाएवतइत्यासमाप्तिसिद्धातित ॥ अत्र-एवमध्ये "तद्वाएतद्ब्रह्माद्वय" इत्युपक्रम्य "सदानदचिन्मात्रमात्मैव" इत्याद्युक्त ॥ एत-च्चदीपिकाव्याख्यासभवेविस्तरात्तत्रवक्ष्याम ॥ एवचसृष्टिदशायाव्यवहारसिद्ध्यर्थजडेसद-शस्यैवप्राकृत्यजीवेचसच्चितोरेवतत् ब्रह्मभावेतुसर्वमेवसच्चिदानदपूर्णमितिश्रुतितत्सिद्ध ॥ प्रतीतिबलादपितथैवसिध्यति ॥ तथाचेमेप्रयोगा –विमतोघट सदशात्मक अस्तीत्यबाधित-प्रत्ययगोचरत्वाद्देवतदव पठवज्जीववद्वा यन्नैव तन्नैव यथातुच्छ अबाधितत्वचेहभ्रम-त्वप्रकारकप्रमात्मकानुव्यवसायविषयतानैरस्त्व तुच्छेऽसौतप्रत्ययस्याधिष्ठानपरामर्शादिना-बाधदर्शनाद्व्यभिचार घटादौतिरोभावोत्तरनास्तीति प्रत्ययेऽपिनासीदितिप्रत्ययानुदया-दपूर्वज्ञानस्यभ्रमत्वेनग्रह तुच्छविषयकास्तित्वप्रत्ययस्य अप्रमात्वप्रातिभासिकव्यावहारि-

कसत्तभेदमूरीकुर्वतात्वयापि स्वीकार्य ॥ विमतत्तिरोहितचिदशक. जानानीच्छाशीलाय-बाधितप्रत्ययागोचरत्वात् ॥ हिताहितप्रवृत्त्यनुकूलचेष्टाप्रयत्नरहितत्वात् । यन्नैवंतन्नैव, जीववत् । विमतत्तिरोहितानंदक प्रीयतइतिप्रमित्यविषयत्वात् महाप्रव्यतिरेकदृष्टान्त. ॥ तथाविमतोजीव सच्चिद्रूप अस्मि नानानीत्याद्यबाधितप्रतीतिविषयत्वात् । योयत्प्रकारका-बाधितप्रतीतिविषय सतत्प्रकारक. पृथ्वीत्वप्रकारकप्रमितिगोचरपृथ्वीरूपघटादिवत् ॥ विमतत्तिरोहितपरमानदक सर्वदाप्रीयतइति प्रमित्यविषयत्वात् व्यतिरेकेब्रह्मवत् ॥ अतापेक्षयाकश्चिदानदस्याशशोजीवेस्थापितोस्ति । अन्यथा आनदवस्तुनएवबोधानुदयात् अबोधेचलिप्सानुद्भवेनमोक्षतच्छास्त्राद्युच्छेद ॥ किंचसर्वथानदाभावेजीवनानुपपत्ति ; "कोह्येवान्यात्क प्राण्यात् यदेषआकाशआनदोनस्" दितिश्रुते लौकिकानदस्यनपरमान-द दु खसामानाधिकरण्यात्सगुणत्वात् सातिशयत्वात् असार्वदिकत्वात् सर्वत्रब्रह्मानदो-व्यतिरिकदृष्टात तत्रसामानाधिकरण्यपुत्रान्मेसुखपशोर्मेदु खमित्याद्यनुभवसिद्ध । सगुण-त्वचसुखत्रिदानीं त्रिविधमित्यादिगीतायास्फुट सातिशयत्वासार्वदिकत्वेचवेदेप्यानदमी-मासादौ (छादोग्यअ० ९) "सोहभगव शोचामी" त्यादौचप्रसिद्धे अंशाशस्त्व-यब्रह्मानदस्यैव काण्वाना बृहदारण्यकेषष्ठाध्यायेतृतीयब्राह्मणे (पृ० ८१६) "एषो-स्यपरमआनदएतस्यैवानदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवन्ति" इतिश्रवणात् । एतदग्रेचानु-पदमनुष्यानदादीविरूप्य "अथयेशतप्रजापतिलोकआनदा सएकोब्रह्मलोकआनदो यश्च-श्रोत्रियोऽवृजिनोकामहतोऽथैषएवपरमआनद " इतिब्रह्मानदस्यैवपरमानदत्वमाम्नात । तस्यतदंशत्वचतारकाअपिमन्यते । यथाद्वपचदश्याविषयानदाख्यपचदशप्रकरणारम्भे विद्या-रण्यस्वामी (श्लो० १ । २) 'अथात्रविषयानदोब्रह्मानदांशरूपभाक् ॥ निरूप्यतेद्वार-भूतस्तदंशत्वंश्रुतिर्जगौ ॥ एषोऽस्यपरमानदोयोऽखडैकरसात्मक ॥ अन्यानिभूतान्येतस्यमा-त्रामेवोपभुंजते' इति ॥ शकराचार्योपि "अविदितपरमानदो वेचितरोविषयमेवरमणीय" इत्याहु । विद्यमानत्वानंदनचतिरोभावएव । एवंतिरोहितानदत्वमेव परमाचार्येण परमा-त्मनआनदमयत्वनिर्णाय (अ० १ पा० १ सू० १५ । १६) "नेतरोनुपपत्ते । भेदव्य-पदेशाच्च" तिसूत्रद्वयेनजीवस्यतत्त्वप्रतिपिद्धम् । तथा "रसह्येवायलब्ध्वानदीभवति । सभोदतेमोदनीय हिलब्ध्वे" त्यादय साधनोत्तरमानदाविर्भावबोधिका श्रुतयोऽप्येवमेव-सगच्छेरन् । साधनप्रतिपादिकाश्रुता एवसर्वेसकलप्रयत्नोप देशिकाभवेयु । तथा (अ० ३ पा० २ सू० ५) "पराभिध्यानात्तु तत्तिरोहिततोह्यस्यबधविपर्ययौ" वितिसूत्रपरा-भिध्यानात् भगवदिच्छातोजीवेआनदांशस्यैश्वर्यादेश्च तिरोभावएवबधविपर्ययहेतुत्वेनो-च्यते । यदिसनस्यात्कथा तिरपिनस्यात् ॥ तथादहराधिकरणे (अ० १ पा० ३ सू० १९) "उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु" इतिसूत्रेअमृतादिशब्दाभिधेयस्याब्रह्मस्वरूपभूतानदादेरा-विर्भावे जीवस्यसाक्षाद्ब्रह्मभावोबोध्यते । तिरोभावाभावेत्वाविर्भावस्याप्यशक्यवचनतया-सूत्रबाध दहरविद्याया जीवस्यसमन्वितत्वप्रसक्तिश्च ॥ तथाउपकोसलविद्याया "यएषोऽक्षि-णिपुरुषोदृश्यते" इतिश्रूयमाणस्यपुरुषस्यानदवैशिष्ट्यमेव जीवजठरव्यावृत्तिपूर्वकमक्षा-धारमक (अ० १ पा० २ सू० १५) "सुखविशिष्टाभिधानादेवच" तिसूत्रेऽभि-

धीयते एवकारश्चास्यमुख्योपपत्तित्वबोधकः यदिजीयजडयोरप्याविर्हितएवानंदः स्यात्तर्हिप्रसौप्तोहेतुर्नयुज्येतव्यभिचारात् ॥ नन्वेवंतत्तत्तिरोभावेसत्यस्तिभातिप्रियत्वप्रतीतिः कथमितिचेत्-प्रसत्सच्चिदानंदरूपब्रह्मसमवायिकत्वादेवेतिजानीहि । स्पष्टंत्वेदं (अ० १ पा० १ सू० ३) "तत्तुसमन्वया" दित्याद्यधिकरणेपुभाष्येतन्नजडेतिरोहितावपिचिदानंदौभानप्रियत्वेजनयतः दारुणितिरोहितोपिवह्निः तत्प्रविष्टक्रकचादेस्तापमिव स्वरूपेणानुभवायोग्यत्वात्तिरोहितत्वं अथचजडेलेशतश्चिदानंदयोर्जीवेआनंदमात्रायाश्चाविर्भावेऽप्यपरिच्छिन्नयोस्तयोरनुपलब्ध्यातिरोभावोवाच्यएव । अतिरोभावेतुजीवेनसर्वदानिरवध्यानंदोनुभूयेतदुःखंचनानुभूयेत संसृतिश्चनस्यान्नयंचनभवेत्; "आनंदंब्रह्मणो विद्वान्नबिभेतिकुतश्चन" इतिब्रह्मानंदानुभवितुर्भयाभावश्रावणात् । इदानींतनप्रतीतिविषयप्रीतेरेवत्वदुच्यमानरीत्यापरमानंदत्वस्वीकारेतुअलंत्वदाचार्यादीनामपिसाधनोपदेशप्रयासैः कृतंचसन्यासादिना अतःप्रीत्यनुभवानुरोधादानंदमात्रायाःसत्त्वमिवदुःखाद्यनुभवानुरोधादपरिच्छिन्नतत्तिरोभावोऽप्यंगीकर्तव्यः । नचतर्हिजीवेपरमानंदाभावएवास्तु, किंतिरोभावेनेतिवाच्यं; ब्रह्मस्वरूपभूतस्यतस्यध्वंसानुपपत्तेः(अ० २ पा० ३ सू० ३१) "पुंस्त्वादिवत्त्वस्यसतोभिव्यक्तियोगा" दितिसूत्रविरोधाच्च । अत्रहिसतःपूर्वंविद्यमानस्यैवाभिव्यक्तिः साधनैरनुभवयोग्यताभवतीत्युच्यते, अतोयच्चानुभवयोग्यत्वमित्युक्तलक्षणकावेवाविर्भावतिरोभावौप्रकृतेलिविंचिकित्सौ ॥ तथाजडेजीववत्ज्ञानेच्छाद्यदर्शनात् तन्नचित्तिरोभावस्त्वयाप्यूरीकार्यः; अन्यथातद्विभागासिद्धेः । नचेष्टापत्तिः; 'सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मे'त्यादौतत्तद्वैलक्षण्यबोधकस्यादिपदवैयर्थ्यप्रसंगादितिदिक् । एतावता (ब्रह्मस्यापरेज्ञानस्यापितिरस्कृतिर्येदितदप्रीतिश्चमानंक्य) मितिसव्याख्यंनिरस्तं । यत्तु (चिदानंदौसतोभिन्नावभिन्नौवे) त्यादितत्रेदंप्रत्युनुयुञ्ज्मः-अस्तिभातिप्रियाणांतुब्रह्मरूपत्वंस्वीकुर्वाणस्तवमते अस्तित्वारमानप्रियत्वेभिन्नेनवा ? आद्ये तयोरसत्वापत्त्याऽब्रह्मत्वापत्तिः, तथाचास्तिभातिप्रियंरूपंनामचेत्यर्थपंचकं आद्यंत्रयंब्रह्मरूपमितिसिद्धांतबाधः निरस्तद्वैतत्वापत्त्यास्वमतभंगश्च ॥ स्वाभाविकनित्यविभागविशेषवत्तयानिर्विशेषताक्षोपश्च अस्तित्वस्यजडदु खरूपतापत्त्याब्रह्मणोपितत्वापत्तिरभानाप्रियत्वेचस्यातां ॥ द्वितीयेतुत्रित्वस्याविरोधः; तत्रतत्रशब्दत्रयोपादानवैयर्थ्यंच ॥ अथालौकिकेऽर्थेशुष्कतर्कानादरादिन्यायेनस्वमतंसमर्थयेस्तेनैवसमाधिनामन्मतमपिसाध्ववगच्छ ॥ वस्तुतस्तुसदादीनामन्योन्यातिरिक्तत्वेपिदीपचक्षूरूपेषुतेजस्त्वमविशिष्टं (अ० ३ पा० २ सू० २८) "प्रकाशाश्रयवद्वातेजस्त्वा" दितिन्यायात् । अतोनकोऽपिशंकावकाशः ॥ "यजतेददातिजुहोती" त्यादाविवभेदंविनाशब्दत्रयवैयर्थ्यानपायात् । शब्दांतरस्यचभेदकत्वंस्पष्टीकृतं जैमिनिनाद्वितीयस्यद्वितीयेपादे (सू० १) "शब्दांतरेकर्मभेदः कृतानुबंधित्वा" दित्यधिकरणे ॥ यथासैंधवघनेतदीयरसघनत्वक्षारिमश्वैतिमादयः परस्परविलक्षणाअपिवाह्याभ्यंतरेकृत्स्नेसर्वत्रैवावतिष्ठंते धर्मधर्मिणोरभेदाचतेलक्षणाभिन्नाएव । एवंसन्मात्रेप्रज्ञानघनआनंदघनेब्रह्मणिसदादयः परस्परविलक्षणाअपिसर्वत्रैवसंति । प्रकाशाश्रयाद्यधिकरणोक्तरीत्याचतेसर्वेब्रह्मैव । ब्रह्मत्वादेवचनकस्याप्यंशस्यासत्वजडत्वादिप्रसक्तिः । नचतेषांपरस्परभेदांगीकारादपसिद्धांतःशंक्यः । तादृशभेदस्यापि "यदेकमव्यक्तमनंत-

रूप, एकोनैक सव क किं" इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुरोधेनब्रह्मधर्मतयाब्रह्मत्वमयश्यंस्वीकार्यमितितावताशुद्धाद्वैतस्याबाधात् । तत्तदशवैलक्षण्यस्याभिव्यक्तिस्तु जतुघृतगतद्रवत्वस्यतेज सयोगेनेवतदिच्छाविशेषरूपनिमित्तेनैवेतिविस्तरात्पुरानिरणायि ॥ तेनसृष्टीच्छायावत्तत्कार्याविर्भावायतत्तदशान्पृथक्करोतीतिद्वितीयस्कन्धसुबोधिन्यास्फुट ॥ अतस्तत्रतत्रतत्तत्तिरोभावातिरोभाववैलक्षण्यंनिरवद्य ॥ वन्हौसर्वैनैवान्तस्थितास्वपिदाहप्रकाशादिशक्तिपुदाहकत्वमात्रस्यमणिसमवधानेन तिरोधानेपियथातदितरधर्माणानतिरोभाव । यथावा गाधोभूतसूक्ष्मरूपइतिपौराणमतेनगुणसमुदायोद्रव्यमितिमहाभाष्यादिमतेनच पृथिव्यमिन्नस्यापिगन्धस्यपाषाणादिरूपायापृथिव्यातिरोभावेऽपिनतत्रपार्थिवगुणान्तरस्यतिरस्कारस्तथात्रेतिदिक् । यच्च (जीवजडयोर्ब्रह्मणात्यन्ताभेदेने) त्यादि—नन्व, 'सदेवसोम्ये त्यादिश्रुतिभि पूर्वमत्यन्ताभेदेपिसर्वशक्तिरीश्वरोन्युच्चारणेनजडादीन्स्वत पृथक्कृत्य तत्रतत्रततमशतिरोभावयतीतितिनेश्वरेतरस्सम्बन्ध । महाग्निचमत्काचिदन्यशानपृथक्कृत्यमणिसन्निधापनेनतेपुदाहकत्वतिरोभावितायामपीतिनमहाग्निनिष्ठासातिरोधत्ते ॥ अशमात्रधर्माणामशिन्यसम्बन्धश्चसूत्रकृता (अ० २ पा० ३ सू० ४६) "प्रकाशादिवन्नैवपर" इत्यादिनासमर्थित । अतएवचक्षुरादीन्द्रियाणासूर्याशत्वेबहुश्रुतिस्मृत्यादिमानसिद्धेऽपितेषुकुत्रचिच्छापरोगादिना—दर्शनयोग्यतातिरोधानेपिनभानोसातिरोधत्ते ॥ अयमेवार्थ कठवल्ल्यादिषु "सूर्योयथा सर्वलोकस्यचक्षु " इत्यादिनातद्दृष्टान्तपुर सरजीवगतनिरानन्दत्वादेरशिन्यसम्बन्धआम्नायते ॥ स्मृतिषुच—'तत्रय परमात्माहिसनित्योनिर्गुण स्मृत । नलिप्यतेफलैश्चापिपद्मपत्रमिवाम्भसा । कर्मात्मात्वपरोयोसौमोक्षबन्धे सयुज्यते । ससप्तदशकेनापिराशिनायुज्यतेपुन ।' एवमादिषुअपरभावोत्तरमशासाधारणधर्माणामशिन्यप्रसक्ति स्मर्यते । एवमथपरा श्रुतिस्मृत्वयश्च सूत्रकृता (अ० २ पा० ३ सू० ४७) "स्मरतिचे" तिसूत्रेनविषयीकृता ॥ तस्मादशादिभावमनादृत्य विभुजीवमन्यमानस्यतवमते तस्यब्रह्मणात्यन्ताभेदात्तत्रोपाधिसम्बन्धेपरस्मिन्नुपाधेरौपाधिकधर्माणाञ्चसम्बन्धोदुर्निवार स्यात् । नतुन्युच्चरणमशत्वञ्चमन्यमानस्यममते तत्प्रसङ्गइत्यल ॥ जीवस्यानन्दतिरोभावादेवभेदइतितुवदाम । न्युच्चरणोत्तरमेव तत्रतत्रतत्तदशतिरोभावाङ्गीकारात् । स्पष्टचेदमस्माक निबन्धादिषु (प्र० १ श्लो० ३१–३२) 'तदिच्छामात्रतस्तस्माद्ब्रह्मभूतांशचेतना । सृष्ट्यादौनिर्गता सर्वेनिराकारास्तदिच्छया ॥ विस्फुलिङ्गाइवाग्नेस्तुसदंशेनजडाअपी'त्यादिस्थले ॥ जडादौन्यूनाधिकाशतिरोधानेन्युच्चरणसाम्यमात्रतुनप्रतिबन्धक युगपदुच्चरितवत्स्वापिविस्फुलिङ्गेषुकेषाञ्चिज्जलादियोगात्तत्क्षणमेव निर्वाणताया केषाञ्चित्क्षणमनवस्थानस्य केषाञ्चित्तृणकार्पासादियोगेनाधिक्यस्य दर्शनेनकार्याग्रिमव्यवस्थायान्युच्चरणसाम्यस्याप्रयोजकत्वाध्यवसायात् ॥ तिरोभावेहेतुस्त्वीश्वरेच्छैव । "हततिरोसानि । पराभिध्यानात्तुतिरोहित" मित्यादिश्रुतिसूत्रैस्तथैवसिद्धे ॥ यच्चश्रुतिसूत्राण्युल्लङ्घयतात्वयातात्प्रतिवक्ष्यते तन्मया निराकरिष्यते ॥ उक्तरीत्यालौकिकालौकिकमानसिद्धतिरोभावस्यहेत्वन्तरेणानिष्पादात् तद्धेतु सैववा या ॥ नचपराभिध्यानसूत्रीयस्वभाष्यानुरोधेनाविद्यायातिरोधायकत्वमवगन्तव्य, वास्तवयाब्रह्मात्मकज्ञानानन्दयोर्मिथ्याभूतयावयातिरोधानायोगात् तथात्वेपरस्यानीश्वरत्वपराभाव्य-

स्यादिप्रसंगाच्च ॥ किंच यान्निष्कारणंस्वसामर्थ्येन नित्यज्ञानादिकंतिरोभाव्यब्रह्मणाजीवत्व-मापाद्येत् सातज्ज्ञानमात्रेणकथंनश्येत् ? । निखिलभूगोपमर्दीमृगेंद्रोनहिमृगज्ञानमात्रे-णाभिभवितुंशक्यः । तथाचसति अनिर्मोक्षप्रसंगः "तमेवविदित्वातिमृत्युमेति । तमेवं-विद्वानमृतइहभवती" त्यादिश्रुतिविरोधश्च ॥ किंचोपधित्यागेचैतन्यात्यंताभेदस्यत्वदभि-मतत्वात्त्वदुक्तदोषास्त्वन्मतएवप्रसरंति ॥ तत्रापिजीवविभुत्वनिर्वाहायकृत्स्नस्यब्रह्मणोनि-त्ययाज्ञानादितिरोभावितमितिवक्तव्यं. तथाचसविशुद्धब्रह्माभावप्रसक्तिः । ब्रह्मैकदेशतया-तस्यतिरोधानांगीकारेतुब्रह्मण.सांशत्वापत्तिर्जीवमध्यमपरिमाणवादापत्तिश्च ॥ (यचतर्क-स्तुत्वयाश्रौतेऽर्थेनाश्रीयत) इति वदज्ञानात् (अ० १२ श्लोक १०५-१०६) "प्रत्यक्षं-चानुमानंचशास्त्रंचविविधागमं ॥ त्रयंसुविदितंकार्यंधर्मशुद्धिमभीप्सता ॥ आर्षंधर्मोपदेशं-चवेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसंधत्तेसधर्मंवेदनेतर" इत्यादिवचनानुसारेणश्रौतेर्थे-श्रुत्यनुकूलतर्कस्यास्माभिरादियमाणत्वात् ॥ श्रुतौअंशांशिभावानादरोक्तिस्तूदाहृतचर-मैन्युपनिषदाद्यदर्शनात् ॥ किंचविस्फुलिंगश्रुतावप्यग्निविस्फुलिंगदृष्टांतेनदार्ष्टांतिकेंशां-शिभाव.समर्प्यते । अतएवांशोनानेत्यादिसूत्रव्याख्यानेतद्वाक्येपिमएवश्रौतदृष्टांतउपन्य-स्तो ।यद्येतद्दृष्टांतेनअंशांशिभावोनसिध्येत्तर्हितादृशस्थलेभाष्येतदुपन्यासोसंगतःस्यात् ॥ अथ (ब्रह्ममात्रतएवव्युच्चरण) मितीतरव्यवच्छेदकमात्रपदंतुप्रियंवदः । पठनादित्यसिद्धां-तस्यसदेवेत्यादिश्रुतिदाताबाधितत्वेनकेवलब्रह्मणः सकाशादेवव्युच्चरणस्वीकारात् ॥ यैस्तु-ब्रह्मणोऽनिर्विशेषतयाकर्तृत्वादिविशेषसमर्पकोपाधिसंबंधेन तस्यव्युच्चरणाबाधित्वमुच्येत तेषामियंयुक्ति.स्वपादेकुठारप्रहारः ॥ तिरोभावेऽप्यस्तित्वादिप्रत्ययस्तुसमर्थितः । तत्र ब्रह्मधर्माणां तिरोभावोनामअलौकिकानुभवायोग्यत्वमेव, नतुतत्तत्कार्यावच्छेदेनससब्रह्म-धर्मोनश्यतितत्तोपसर्पतिवा । अतोब्रह्मण.सर्वत्र सर्वदैकविधत्वान्नैकरसत्वव्याघातः ॥ त्वदभिमतवस्तुस्थितिश्चदूषितैव ॥ पुनेनकिंचजीवजडयोरित्यादि स्थितिस्तूक्तेत्यंत-परि-हृतंवेदितव्यं ॥ एतावतायंनिष्कर्षसिद्धः ॥ सच्चिन्मात्रश्चित्प्रधानोब्रह्मस्वांशोहृदिस्थितः । विसर्पिचैतन्यगुणोऽणुर्जीवः श्रुतित स्मृतेः ॥ ॥ इति सप्तमश्लोकखंडनम् ॥

यत्तु (जीवस्यपरसंमतमंशत्वंनिराकृत्यस्वसंमतंपंथानंनिष्कंट-कंचिकीर्षुः "यथाह्ययंज्योतिरात्माविवस्वानपोभिन्नाबहुधैकोऽनु-गच्छन् । उपाधिनाक्रियतेभेदरूपोदेवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ॥ रूपं-रूपंप्रतिरूपोबभूवएकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रव" दित्यादिश्रुति-संमतं "आभासएवच अतएवचोपमासूर्यकादिव" दित्यादिसूत्र-संमतंचजीवस्यब्रह्मप्रतिबिंबत्वमाहे) त्यादिनास्वमतव्यवस्थापनंकृतं तदपिनकिंचित् मायायाभवद्भिस्तमस्तुल्यत्वांगीकारेणतमसिप्रति-बिंबादर्शनेनमायायां प्रतिबिंबांगीकारेमायाचेयंतमोरूपातापनीयेत-दीरणादितिकथनंविरुध्येत । नचमायायास्तमोरूपत्वमावरकत्वरूप-साधर्म्येणतत्रमायायामस्त्येवंस्वच्छत्वस्याधिकस्यस्वीकारेपिनतावता-

सादृश्यहानिरन्यथामुखेपिचंद्रतुल्यत्वंनस्यात् । तत्रापिपार्थिवत्वस्य-
चंद्रावृत्तिधर्मस्यसत्वादितिवाच्यं; मायायाःस्वच्छत्वेब्रह्मावरकत्वा-
नुपपत्तेः । नहिदर्पणादिस्वच्छद्रव्यंकस्याप्यावरकंभवति । नचरज-
तादिपात्रस्यावरकस्यापिप्रतिबिंबग्राहित्वं दृष्टमितिवाच्यं; रजता-
दिकंयस्यावरकंतस्यैवप्रतिबिंबंगृह्णातीत्यत्रमानाभावादन्यथातन्मध्य-
स्थितस्यापिप्रत्यक्षत्वापत्तिःकिंचप्रतिबिंबग्राहकत्वंसावयवपदार्थएव-
दृष्टंतथाचमायायांसावयवत्वाभावेनतत्रप्रतिबिंबग्राहकत्वंनसंभव-
तिप्रतिबिंबग्राहकत्वस्यसावयवत्वव्याप्यत्वेनव्यापकाभावस्यव्याप्या-
भावव्याप्यत्वात्तेनतस्यानुमितिसंभवात् । एवंरूपाभावेनापिप्रति-
बिंबाभावानुमानंबोध्यं । एवंरूपिद्रव्यस्यसावयवस्यपरिच्छिन्नस्यैव-
प्रतिबिंबदर्शनेनात्मनोनीरूपस्यनिरवयवस्यापरिच्छिन्नस्यप्रतिबिंबन-
संभवतीत्यपिबोध्यं । यत्तुमायायाःसत्वरजस्तमोरूपगुणत्रयात्मकत-
या'सत्वात्संजायतेज्ञान'मितिभगवद्वाक्यात्सत्वस्यस्वच्छत्वेनमाया-
याःस्वच्छत्वमित्युक्तंतत्तुच्छं; तादृशवाक्यात्सत्वस्यज्ञानजनकतया-
ऽप्रकाशस्यप्रकाशेउपादानत्वासंभवेनप्रकाशत्वस्वीकारेपिज्ञानादि-
प्रकाशस्यप्रतिबिंबग्राहकत्वादर्शनेनप्रतिबिंबाधारत्वोपयोगिस्वच्छ-
तायाःकल्पयितुमशक्यत्वात्सजलकज्जललिप्तपात्रेदीपप्रतिबिंबंजल-
एवेतिनतस्यदृष्टांतत्वसंभवःआकाशेप्रतिबिंबाभावेनतत्रप्रतिबिंबरूप-
फलेनस्वच्छत्वानुमानेस्वरूपासिद्धिःस्यात् । नचशब्दप्रतिबिंबंप्रति-
ध्वनिरूपंआकाशेदृश्यतएवेतिकथंस्वरूपासिद्धिरितिवाच्यं; भवन्मते-
प्रतिध्वनेराकाशगुणत्वेनांगीकृतस्यशब्दप्रतिबिंबरूपत्वस्वीकारेऽप-
सिद्धांतापत्तेः 'प्रतिध्वनिर्बिंबच्छब्दोवायौवीसीतिशब्दन'मितिविद्या-
रण्योक्तिविरोधश्च ॥ नचैवमपिमायायास्त्रिगुणात्मकत्वेनसावयवत्व-
स्वीकारेणसावयवत्वाभावेनप्रतिबिंबग्राहकत्वाभावसाधनेस्वरूपासि-
द्धिरितिवाच्यं; मायायाःसावयवत्वस्वीकारेसावयवत्वस्यावयवसमवे-
तत्वरूपस्यावयवजन्यत्वरूपस्यैववक्तव्यतयातस्यचजन्यत्वव्याप्यत्वे-
नमायायाऽपिजन्यत्वापत्तिः तथाचानादित्वाभावेनापसिद्धांतः-
स्यात् ॥ संसारस्यापिसादित्वंस्यादितिबुद्धिमिच्छतोमूलमपिनष्ट-
मितिमहत्कौतुकंगगनेप्रतिबिंबाभावस्यपूर्वमेवसाधितत्वेनतमादाय-
व्यभिचारप्रदर्शनंतेनैवनिरस्तं । अतएवसावयवत्वपरिच्छिन्नत्वयो-
र्गगनेस्वीकारोपिनव्यभिचारः; मायायाः सावयवत्वेपरिच्छिन्नत्वे-
चतयोर्जन्यत्वाऽविनाभूतयोर्जन्यत्वानुमापकतयाऽनादित्वहानिरि-

तिस्वरूपासिद्धिंप्रदर्शयतोऽपसिद्धांतः । नन्वित्यादिनाप्रदर्शितेशंकासमाधानेत्त्वसदसंमतेस्वकपोलकल्पितेचेत्युपेक्षिते ॥ स्वच्छत्वस्यप्रतिबिंबग्राहकत्वप्रयोजकत्वेप्रभादिगतस्वच्छत्वात्पृथिवीजलगतस्यान्यूनानतिप्रसक्तस्यतस्यदुर्वचनतयाप्रभायामपिप्रतिबिंबापत्तिरात्मनोपिज्ञानस्वरूपत्त्वाद्ज्ञानस्य पूर्वंस्वच्छत्वेनत्वयैवस्वीकृततयातस्मिन्नपिप्रतिबिंबंस्यादिति ॥ किंचकिंतत्स्वच्छत्वंयत्प्रतिबिंबग्राहकत्वेहेतुतयास्वीक्रियतेकिंजातिविशेषोवा, उपाधिर्वा? नाद्यः; संकरप्रसंगात् ॥ सचज्ञातिविशिष्टत्वंजातिविशिष्टत्वंच समानाधिकरणत्वस्वाभावसामानाधिकरण्यस्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसंबंधेन स्ववृत्तित्वंस्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबंधेनबोध्यं। तथाचस्वच्छत्वस्यपृथिवीत्वसामानाधिकरण्यंदर्पणाद्यवच्छेदेन पृथिवीत्वाभावसामानाधिकरण्यंचजलाद्यवच्छेदेन पृथिवीत्वाधिकरणघटादिनिष्ठाभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्चत्रितयसंबंधेनस्वच्छत्वेपृथिवीत्वस्यविद्यमानत्वात् ॥ अत्रद्रव्यत्वस्यापिस्वसमानाधिकरण्यस्वाभावसामानाधिकरण्योभयसंबंधेन पृथिवीत्वादिजातिविशिष्टत्वात्तत्रापिजातित्वंनस्यादतःस्ववृत्तित्वनिवेशः ॥ पृथिवीत्वादीनामपिद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्ववृत्तित्वोभयसंबंधेनद्रव्यत्वविशिष्टत्वात्तद्वारणायस्वाभावसामानाधिकरण्यनिवेशः जलत्वस्यापिपृथ्वीत्वाभाववद्वृत्तित्वतद्वन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबंधावच्छिन्नस्ववृत्तित्वोभयसंबंधेनपृथिवीत्वविशिष्टत्वात्तद्वारणायस्वसामानाधिकरण्यनिवेशः। तथाचस्वच्छत्वंनजातिः, नाप्युपाधिः; तस्यप्रतिबिंबग्राहकत्वरूपत्वेचआत्माश्रयप्रसंगात्। नचप्रकाशकत्वंतदितिवाच्यं; जलादौप्रतिबिंबाभावप्रसंगात् तस्मात्स्वच्छत्वस्यनिर्वक्तुमशक्यत्वान्नतेनरूपेणप्रतिबिंबहेतुत्वसंभवः । नापि"आभासएवच अतएवचोपमासूर्यकादिव" दितिसूत्रानुसारेणमायायांप्रतिबिंबोजीवइतिसंभवतिततस्तादृशार्थाप्रतीतेः ॥ तथाहि ननुसच्चिदानंदस्यब्रह्मणःसच्चिदानंदरूपांशत्रयसंभवतीतिकथंतस्यप्रवेशाहेप्रवेशआनंदांशतिरोभावश्चेयतआह-आभासएवचेतिआभासएवजीवःव्यापकत्वनिरतिशयानंदादिरूपभगवद्धर्माभावात् यथाऽनाचारिब्राह्मणोब्राह्मणाभासःसूत्रधारकत्वेऽपिब्राह्मण्याख्यदेवतायास्तत्रतिरोभावात् ॥ ननु "एकएवहिभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः। एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवदि" तिश्रुत्यनुसारेणप्रतिबिंबमेवजीवइतिचेन्न; तादृश्य-

श्रुतेर्यथा चंद्रस्यांबुदुपाधिजलप्रवेशेन नानात्वं तथा ब्रह्मणोप्यंशद्वारा तत्तद्देहद्वयप्रवेशेन नानात्वमित्यर्थकत्वेन प्रतिबिंबमायासाधकत्वात् ॥ तत्र मुक्तियोग्यतया यब्रह्मरूपतोच्यते; अहंग्रहोपासनायाः प्रकृतत्वात् ॥ बुद्ध्युपाधिको जीवभाव इति तु सर्वथैव न संभवति; मुक्तानामपि बुद्धिसंयोगसत्त्वेन जीवभावापत्तेः । न च मुक्तयवस्थायां बुद्धेर्नष्टत्वात्कथं तत्संयोग इति वाच्यं; ब्रह्मणो बुद्धौ प्रतिबिंब एव जीवभावः, स च एकबुद्धिनाशेपि द्वितीयबुद्धौ पुनरपि स्यादेव । न च सद्वितीयत्वेति वाच्यं; ब्रह्मण एकत्वे प्रतिबिंबस्यापि बिंबरूपत्वेन द्वितीयत्वायोगात् ॥ प्रतिबिंबस्योपाधिपक्षपातित्वेनोपाधिभेदेन भेदांगीकारे तु पुनस्तदुपाधेर्नाशेन मोक्षापत्तिः । न च नत्रोपाधेर्लयएव न विनाश इति वाच्यं; कार्यस्य कारणावस्थापत्तस्यापि यदि नाशो न स्वीक्रियते चेत्तदा घटस्य मुद्गरादिना चूर्णीकृतस्यापि लय एव स्यान्न नाशः; इष्टापत्तिरिति चेत्-मुक्तानामपि बुद्धेर्नाशो न स्यात्; तत्रापि लयस्यैव वक्तुं शक्यत्वात् । तथा च तेषां पुनरुत्पत्तिर्दुर्वारैवेति बोध्यं ॥ "अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्" इति सूत्रमपि न जीवः प्रतिबिंबरूप इति प्रतिपादयति; किंतु जडजीवधर्मा ब्रह्मणि उपचारादुच्यंते न वस्तुतः; तत्र दृष्टांतप्रदर्शनपरं ॥ "न स्थानतोपी" ति सूत्रे तद्विचारस्यैव प्रकृतत्वात् ॥ सूत्रार्थस्तु यतो ब्रह्मणि प्रापंचिकधर्मा उपचारादुच्यंते अत एव "समः प्लुषिणा समो नागेन समो मशकेन समस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण" ति वेदोक्ता उपमापि उपचारादेव तत्तद्धर्मसंबंधात्; अन्यथा "न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते" इत्यादिना उपमानोपमेयभावराहित्येन प्रतिपादिते पुनरुपमानोपमेयत्वेन प्रतिपादनं विरुद्धं स्यात् तत्र दृष्टांतः सूर्यकादिवत् सूर्येण सहितं जलं सूर्यकं यथा किरणद्वारा जलादिसंश्लिष्टस्य सूर्यादेर्ब्रह्मोपमानत्वं "यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूप" इति यथेतरसंश्लिष्टस्योपमानत्वं एवं "समः प्लुषिणे" त्यत्रापि तत्तत्संश्लिष्टस्योपमेयत्वमपीति न तत्सूत्रं जीवस्य प्रतिबिंबरूपतां प्रतिपादयति ॥ प्रतिध्वनेराकाशगुणत्वाद्वैतसिद्धांतविद्भिः स्वीकारेण तद्दृष्टांतस्य स्वमतमेव खंडयतः आकाशे शब्दप्रतिबिंबदर्शनेनेत्यादिकः प्रलापः प्रकृतानुपयुक्तत्वादुपेक्षितः ॥

सहस्राक्षे जीवस्य प्रतिबिंबत्वसाधकं मायायां प्रतिबिंबते चितिरिति तदीयाष्टमश्लोकं एवं जीवस्वरूपं समवमित्यादिना इष्टप्रतीयत इति दिगित्यंतेन व्याख्यानेन सहितं

यत्तुजीवस्येत्यादिना तत्पक्षाणाममतिपादनाप्रक्रियतद्दूसतेन निराकरिष्यतः प्रथम एवं-जीवस्येत्यादि दर्शनेनव्यभिचारित्वाचेत्यत भागमुत्तरयति-यदित्यादिनाप्रकृतानुपयुक्तत्वादुपेक्षितइत्यतेन ॥ परोपन्यस्तश्रुतीनामर्थंतुतद्दुदाहृतसूत्रद्वयस्य सिद्धावभाष्यानुवादद्वाराऽग्रेवक्ष्यति ॥ अत पूर्वप्रतिबिंबत्वाभावसाधकानुमितिहेतुसत्तकेदोपभासानुद्दरिष्यंतोयुक्तयैवाहु -तदपिनकिंचिदित्यादि ॥ मायाचेयमिति । इदपचदशप्रकरण्याचित्रदीपाख्येपष्ठप्रकरणे (श्लोक १२५) "मायाचेयतमोरूपातापनीयेतदीरणात् । अनुभूतिंतत्रमानंप्रतिजज्ञेश्रुति स्वय"इतिपद्यमस्ति । तापनीयेतदीरणतु प्रागुक्तनृसिंहोत्तरतापनीयनवमखण्डे "मायाचतमोरूपानुभूते" रितिकथन । एतेनतत्रप्रतिबिंबादरे एवच्छ्रुतिव्याकोपोऽपिध्वनित । सावयवत्वव्याप्यत्वेनेति । यद्यत्प्रतिबिंबग्राहकतत्तत्सावयव यथा-जलदर्पणादिक यत्रयत्रसावयत्वाभाव तत्रतत्रप्रतिबिंबग्राहकत्वस्याप्यभाव एव यथा-काशकालदिगादिषु अतोव्यापकससासावयवत्वस्यभाव व्याप्यस्यतद्ग्राहकत्वस्यभावेन-

---

मायाया प्रतिबिम्बते चितिरसौ स्वच्छा हि सत्वेन सा
गाम्भीर्यस्य जले रवस्य गगने भानाच्च शब्दयो ॥
छाया तत्र परैस्तिरस्कृतिवशात्पञ्चीकृतौ चाम्बरे
रूपं नोद्भवतीत्यतो नियमन सामान्यतो बाधितम् ॥ ८ ॥

एव जीवस्य परसमतमशल्य निराकृत्य स्वसमत पधान निष्कण्टक चिकीर्षु यथाह्यय ज्योतिरात्मविवस्वानपोभिन्नावहुधैकोनुगच्छन् उपाधिनाक्रियतेभेदरूपोदेव क्षेत्रेष्वेवमजोयमात्माज वैराबाभासेनकरोतिविद्याचस्वमेवभवति छायातपौब्रह्मविद् रूपरूपप्रतिरूपोबभूव'एक एवतुभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थित एकधावहुधाचैवदृश्यतेजलच द्रवदि'त्यादिश्रुतिसमतम् । आभासएवच अतएवचोपमासूर्यकादिवदित्यादिस्वसमत च जीवस्यब्रह्मप्रतिबिम्बत्वमाह-मायायामिति ॥ अत्र कश्चित्प्रत्यवतिष्ठते ॥ मायात्वेनाभिमता नप्रतिबिम्बभाक् अस्वच्छत्वात् १ दारुवत् ॥ निरवयवत्वात् २ रूपाभावात् ३ रूपवत् ॥ अपरिच्छिन्नत्वात् ४ आत्मवत् आकाशवद्वा ॥ एतेपु प्रतिबिम्बापत्तिरेवविपक्षेबाधकस्तर्क ॥ एवम् आत्मा न प्रतिबिम्बते अनवयवत्वात् ५ अपरिच्छिन्नत्वात् ६ आकाशवत् ॥ अरूपत्वात् ७ तद्वत् वायुवच्च ॥ एतयो प्रतिबिम्बापत्तिरेवविपक्षेबाधकस्तर्क ॥ एवच स्वच्छे सावयवे रूपवति परिच्छिन्नएवोपाधौ सावयवस्य रूपवत परिच्छिन्नस्य प्रतिबिम्बनियमेन तर्कपराहतत्वान्नेमानि वाक्यानि प्रतिबिम्बत्वपराणि किन्त्वशत्वप्रतिपादकवाक्यवदन्यथाव्याख्येयानि इति ॥ तत्र अजामेका सत्वरजस्तमइति प्रकृतेरित्यादिवचनै स्तुश्रुत्या प्रकृते सत्वगुणकत्वेन 'मायातुप्रकृति मितिश्रुत्या तस्याएव मायाशब्दवाच्यत्वेन विद्वद्व्यवहारात्सत्वात्सजायतेज्ञानमितीश्वरवाक्याच्च सत्वस्य स्वच्छत्वेन आत्मावरकतयाऽस्मदीयैस्तमस्साद्दश्यस्य तत्र स्वीकृतत्वेपि स्वपृष्ठगतघटावरकरजतादिपात्रवत्प्रतिबिम्बग्रहप्रयोजकस्वच्छताया प्रत्याख्याने प्रमाणाभावेन सनलकज्जलादिलिप्तपात्रादौ दीपादिप्रतिबिम्बदर्शनात्तदनुगतस्य मायाव्याप्तस्य स्वच्छत्वस्य वक्तुमशक्यत्वेनच प्रतिबिम्बग्रह-

व्याप्यः । तेनतस्येति । सावयवत्वाभावेन तद्ग्राहकत्वाभावस्य । अनुमितीति । मायाप्रतिबिंबग्राहकत्वाभाववती सावयवत्वाभावात्, आकाशादिवदित्यनुमितिसंभवादित्यर्थः । रूपाभावेनेति । अवापिवाय्वाकाशादयएवदृष्टांताः । तथाचमाया नप्रतिबिंबभाक् रूपाभावात् वायुवदित्यनुमितिः । अप्रकाशस्येत्यादि । एतेनवन्हिदीपादेः प्रकाशरूपस्यैवप्रकाशगुणंप्रत्युपादानत्वमपीत्युक्तंभवति ॥ सत्वस्यतादृशत्वंतुसांख्यैर्यासु "प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाःप्रकाशप्रवृत्तिनियमार्था" इति "सत्वंलघुप्रकाशक" मितिचोक्तमेव । एवंचप्रकाशात्मकत्वेऽपि दीपतत्प्रकाशादेःप्रतिबिंबाधारत्वादर्शनात् सत्वांशस्यापिनतदाधारत्वंसंभवति । जलएवेति । नतुमलिनेकज्जलाद्यंशे ॥ स्वच्छसत्ववत्यांप्रतिबिंबमितिप्रसह्यवादेऽपिसत्वांशमात्रे ब्रह्मप्रतिबिंबस्यात्रतुमायायां । अतोरजस्तमोभ्यां घोरमूढवृत्तिषु जीवोपलब्धिरेवनस्यादितिभावः । विद्यारण्योक्तिरिति । पंचदशीद्वितीयप्रकरणस्थतद्विरोधइत्यर्थः । नचैवमित्यादि । त्रिगुणात्मकत्वं सावयवत्वस्वीकारेहेतुः तत्स्वीकारश्चस्वरूपासिद्धौहेतुः । सावयवत्वाभावस्तु साधन एव हेतुरितिविवेकः । तस्यचेति । सावयवत्वस्य । यत्रयत्रसावयवत्वंतत्रतत्रजन्यत्वं यथापृथिव्यादिष्वितिव्याप्तिस्तन्मतसिद्धा । अतएवाजन्यस्यपरमात्मनस्तन्मतेनिरवयवत्वं । जन्यत्वापत्तिरिति । विमतामायाजन्या सावयवत्वाद्घटवदितिप्रयोगः । अपसिद्धांतः स्यादिति । पडस्माकमनादयइतिसिद्धांतभंगः । अस्वीकारेऽपीति । तार्किकादिदर्शनमनुसृत्याऽस्वीकारे । अपिशब्दो गौणताद्योतकः । वस्तुतःसिद्धांतेतुगगनेतयो.स्वीकारएव

रूपफलकल्प्यस्वच्छतायाअदृश्यआकाशादाविव तत्र कल्पने बाधकाभावे नचाद्योहेतुःस्वरूपासिद्धइत्याह ॥ स्वच्छाहिसत्वेनेति ॥ २९ ॥ द्वितीयोपि मायायास्त्रिगुणात्वेन गुणानांसावयवत्वेनचस्वरूपासिद्धोहेतुरित्यपिअनेनैवसूचितम् ॥ सव्यभिचारश्चेत्याह ॥ रवस्यगगनेइति ॥ अतएवतृतीयचतुर्थावपिसव्यभिचारौ ॥ आकाशे सावयवत्वस्योत्पत्तिमत्वेन परिच्छिन्नत्वस्यचपादोस्यविश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ... स्वीकारे तु उक्तरीत्या सावयवत्वस्यश्रुत्यादिभिरेव परिच्छिन्नत्वस्य च मायायामपि सत्वेन स्वरूपासिद्धिरेवद्वितीयचतुर्थयोर्बोद्धव्या ॥ ३० ॥ ननुस्वच्छत्वमात्रस्यैवोपाधौ प्रतिबिम्बग्रहप्रयोजकत्वस्वच्छरूपेऽपि प्रतिबिम्बः स्यादितिचेत्–न; रूपस्य स्वच्छत्वे प्रमाणाभावात् ॥ अस्वच्छद्रव्यगतरूपस्य स्वच्छत्वाभावेन स्वच्छगतस्य तत्त्वेऽपि स्फाटिकपात्रस्थजलप्रतिबिम्बस्य तादृक्पात्रगतप्रतिबिम्बादपृथक्त्ववद्रूपप्रतिबिम्बस्य द्रव्यप्रतिबिम्बादपृथक्त्वात् ॥ अधाराधेयगतयोः प्रतिबिम्बयोरैक्यात् ॥ रूपस्य द्रव्यादपृथक्त्वाच्च ॥ एवं गुणान्तरे क्रियादिषुचसमाधेयम् ॥ अस्वच्छत्वादेव वायुकालदिशासु न प्रतिबिम्बाशङ्का ॥ आत्मनि प्रतिबिम्बाभावस्तुप्रभायामिव प्रतिबिम्बग्रहविजातीयस्वच्छत्वाभावेन बोध्यः ॥ नचास्मन्मते जलक्षित्योरेव प्रतिबिम्बस्वीकारात्प्रभायां तदतिप्रसक्तेरभावेन तादृग्वैजात्यस्वीकारोव्यर्थइतिवाच्यम् ॥ ईदृशनियमस्वीकारस्य श्रुत्यादिप्रामाण्याकल्पनलाघवेनैव तद्गौलघुत्वाद आकाशे शब्दप्रतिबिम्बदर्शनेन व्यभिचारित्वाच्च ॥

“अत्यतिष्ठद्दशांगुल” मित्यादिशब्दानुरोधात् । स्पष्टश्चाकाशसाम्यत्वादिस्त्वोकारो-वृद्धिह्रासभाक्सूत्रादीनिर्बंधेनच (अ० १ श्लो० २८) ‘आकाशवद्व्यापकं ही’त्यादि । स्थलेऽत्र “लोकदृष्टान्त” इतितात्पर्यकथनात्परिच्छिन्नत्वं । अन्यत्वाविनेति । तन्मतमनुसृत्येदमुक्त—अन्यत्वानुमापकत्वेनेति । विमतामायाअन्यापरिच्छिन्नत्वानुसाय-वत्वात् । घटपटात्मानौ अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तौ इतिज्ञेयं, प्रभागतेत्यादि । प्रभायामपिस्व-च्छत्वस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वात्काचभूमिजलयोरेवस्वच्छत्वमितिवक्तुमशक्यमितिभावः । ज्ञान-स्वरूपत्वादिति । “सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म । भारूपःसत्यसंकल्पः” इत्यादितैत्तिरीयछांदो-ग्यादिश्रुतिभ्यः‘ज्ञानंज्ञेयंज्ञानगम्य’मित्यादिस्मृतिभ्यश्चतथात्वात् । एवंचस्वच्छत्वेविजाती-यत्वकल्पनंनिर्मूलं, किंचात्मनिवाच्यस्वच्छत्वस्यात्यंताभावे मायायामेवनियमेनतत्सत्वेच मायोपादानकेषु सर्वेष्वेवात्स्यंतदनुवर्तेत; त्रिगुणात्मकत्ववत् ॥ तथाचसर्वत्रैवप्रति-बिंबप्रतीतिरशक्यवारणेतिमायिकत्वयाभिमतेषुवायुकालदिगादिषु तद्वारणप्रयासोऽव्यर्थः ॥ नाद्यःइति । संकरस्यजातिबाधकत्वेनतत्प्रसंगेसतीति । जातिविशिष्टत्वंनशक्यंवक्तुमितिभावः ।

जातिबाधकसंग्रहंतूदाहरंतितार्किकाः—‘व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथानवस्थितिः । रूप-हानिरसंबंधो जातिबाधकसंग्रह’इति ॥ प्रकृतेसंकरंस्फुटंदर्शयितुंतल्लक्षणपुरःसरमाहुः—सचेत्यादिना । संकरश्चेत्यर्थः । एतत्त्रितयसंबंधेनेति । स्वसामानाधिकरण्यं स्वाभावसामा-नाधिकरण्यं स्ववृत्तित्वंचेतिसंबंधत्रयरूपोयःसंबंधविशेषस्तेनजातिविशिष्टत्वं संकरइति योजना ॥ अत्रसर्वत्रस्वंजातिरेव । इहविवक्षितंस्ववृत्तित्वं स्पष्टयति—स्वसमानाधिकरणे-नेति । यथाशरीरत्वंनजातिः उक्तत्रितयरूपसंबंधेन पृथ्वीत्वजलत्वादिजातिवैशिष्ट्यात् । तथाहि अस्मदादिशरीरेषुपृथिवीत्वजातिसामानाधिकरण्येनशरीरत्वस्य तद्वैशिष्ट्यं । नैयायिकरीत्यावरुणलोकस्थजलीयशरीरेषु पृथिवीत्वाभावसामानाधिकरण्येनतस्यत-द्वैशिष्ट्यं । घटादिषुपृथिवीत्वसमानाधिकरणो जलीयादिशरीरनिरूपितोयोभेदस्तत्प्रति-योगितावच्छेदकत्वसंबंधेनपृथिवीत्ववृत्तित्वंच शरीरत्वेऽस्त्येवेतिप्रकृतसांकर्यान्नजातित्वं ॥ एवंस्वच्छत्वेपिसंगमयंति—तथाचेत्यादिना । विद्यमानत्वादिति । अयंसंकरप्रसंगादिति-पूर्वोक्तहेतौहेतुः । ननुत्रिष्वन्यतमसंबंधमात्रेणोभयरूपसंबंधमात्रेणवा जातिवैशिष्ट्य-मस्तु, किंत्रितयरूपेण ? तेनेति चेत्स्वसामानाधिकरण्येनव्यापकजातिवैशिष्ट्यं व्याप्यजा-तिना । स्वाभावसामानाधिकरण्येन तद्वैशिष्ट्यंव्यधिकरणजातीनां नियतव्यधिकरणजा-तिसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वंचतासामस्त्येनेत्यन्यतममात्रोपादाने प्रागेव-जातिमात्रोच्छेदप्रसंगादिदूषणंसुगममेवेति तदनुक्त्वोभयमात्रग्रहणेदोषमाहुः—अतद्रव्य-त्वस्येत्यादिना । द्रव्यत्वंहिपृथिव्यांपृथिवीत्वसामानाधिकरण्येनजलादिषुतदभावसामाना-धिकरण्येनचवर्ततएव । पृथिवीत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकंनुतन्नभवति, पृथिव्यांद्रव्यप्रतियोगिकभेदस्यासत्वादितिभावः ॥ पृथिवीत्वादीनामित्यादि । पृथिवीत्वंहि-पृथिव्यांद्रव्यसमानाधिकरणंद्रव्यत्वाधिकरणजलादिनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकंचास्त्येव । द्रव्यत्वाभावसामानाधिकरण्यंतुनैवभवितुमर्हतीतिभावः । एवंजलत्वादिष्वपिबोध्यं । जलत्वस्येत्यादि । जलत्वंहिपृथ्वीत्वाभावाधिकरणजलवृत्तिभवति । पृथिवीत्ववच्छिष्टोजल-

प्रतियोगिकोयोभेदस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकंचभवति । पृथ्वीत्वसमानाधिकरणंतुतत्सर्वत्रानभवितुमर्हतीतिभावः । एवंचनियतव्यधिकरणताकपृथ्वीत्वजलत्वादिजातिषु पृथ्वीत्वादिषुव्याप्यजातिषु द्रव्यत्वादिषुव्यापकजातिषुचक्रमेणजातित्वव्याघवारणाय स्वसामानाधिकरण्यादिविशेषणत्रयनिवेशइतिनिगर्वः । आत्माश्रयप्रसंगादितिप्रतिबिंबग्राहकत्वरूपमेव स्वच्छत्वं प्रतिबिंबग्रहेहेतुरित्यात्माश्रय उद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोरैक्यात्स्फुटएव। प्रकाशकत्वमिति। मण्यादेरुतथादर्शनादितिभावः। प्रतिबिंबाभावप्रसंगादिति। इहदीपादौ प्रतिबिंबापत्तिप्रसंगादित्यधिकमनुसंधेयं। ननुप्रागुक्तमंत्रतत्तद्विषयश्रुतिवत्प्रतिबिंबवत्त्वंस्यादित्यतआहु.-नापीत्यादि। तत्रप्रथमं (अ० २ पा० ३ सू० ५०) "आभासएवचे" ति सूत्रस्यभाष्यात्तत्प्रकाशाच्चकंचिदंशमेकीकृत्यानुवदंति-ननुसच्चिदानंदस्येत्यादिना। "एकएवहिभूतात्मे" तिश्रुत्यर्थं निर्मलयितुं स्वयंशंकते-नन्वेकइति। (अ० २ पा० ३ सू० ३०) "यावदात्मभावित्वाच्चनदोषः" इतिसूत्रप्रकाशादिभ्य:कंचिदंशमर्थंत आनुपूर्वीतश्च यथोचितमनुवदंति-यथाचंद्रस्येत्यादिना। मुक्तानामित्यादि। अपिशब्दाद्ब्राह्मणोऽपि। तत्र हेत्वाचविभुत्वात्सर्वत्रबुद्धिसंयोगोऽवश्यवाच्यइतिप्रकाशाशयः। उपाधेर्नाशेनेति । छांदोग्याष्टमाध्यायबृहदारण्यकद्वितीयाध्यायाद्यब्राह्मणकौषीतकिब्राह्मणचतुर्थाध्यायादिषुसुषुप्तिकालेजीवस्य सकलतदुपाधीनांचब्रह्मणिप्रवेशस्याम्नानात् "सुषुप्तिकालेसकलेविलीने" इत्यादिश्रुत्यंतराच्चतथेतिभावः। नचबुद्ध्यतिरिक्तोपाधिनामेवतत्प्रवेशादिकंकल्प्यं। तथासति तत्रत्ये आत्मन्युच्चरणवाक्ये बुद्धिन्युच्चरणादात्मन्युच्चरणोपचारइति स्वव्याख्याताधिकरणव्याघातापातात्। एतमन्यदप्यूह्यं। तद्विचारस्यैवेति। तृतीयस्यद्वितीयेपादे (सू० ११) "नस्थानतोऽपिपरस्योभयलिंगंसर्वत्रहि" तिसूत्रमारभ्यब्रह्मधर्मविचारएवसविशेषनिर्विशेषश्रुतिवाक्यानिविषयीकृत्यप्रक्रांतो ननुजीवस्वरूपविचारस्यतत्रगंधोऽपि। परस्येत्ययातद्भाष्येदर्शितत्वात्द्वितीयस्यतृतीयेपादेजीवविचारस्यविस्तरेणकृतत्वाच्च। अतोब्रह्मणोधर्मविचारस्यैवात्रप्रकृतत्वमिति। नैतेनजीवस्यप्रतिबिंबताशक्यवचना। (अ० ३ पा० २ सू० १८) अतएवचोपमासूर्यकादिवदितिसूत्रस्यभाष्याच्चप्रकाशाच्चकंचिदंशमर्थंत आनुपूर्वीलेशतश्चानुवदंति-सूत्रार्थंस्त्वित्यादिना। समःप्लुषिणेति बृहदारण्यकतृतीयाध्यायेतृतीयब्राह्मणे (पृ० १११) "यदेवसमःप्लुषिणासमोमशकेनसमोनागेनसमएभिस्त्रिभिर्लोकैःसमोनेनसर्वेण" इतिकाण्वैःपठ्यते ॥ माध्यंदिनानामपि (पृ० १०५९) तुल्यःपाठः ॥ अयंस्प्लुषिणापुत्तिकादेहेनापिपूर्णेनसमः इत्यादिरर्थः ॥ मशकस्ततोऽधिकः नागःसर्पोदीर्घकुंडलादिनेकाकारोमध्यमः गजोवातिस्थूलः ततोधिकास्त्रयोलोकाःसर्वसंपूर्णंब्रह्मांडस्थंचराचरंतेनतेनतुल्यः ॥ वस्तुतस्त्वाकाशइवसर्वपरिमाणाश्रयइतिवृद्धिह्रासभाक्कोसूत्रेवदयते-उपचारादेवतत्तद्धर्मसंबंधादिति। उपचारोत्र प्रपंचधर्मसंबंधेहेतुर्नतुपूर्वत्र। गतत्समइति। श्वेताश्वतरवाक्यमिदं उरमानोरमेयत्वेनेति। उरमानैःतुल्यादिभिस्तथात्वेन। अग्रमिति। सौत्रकशब्दस्यार्थोऽयं। 'पुंसिकःकंशिरोंऽबुनो'रित्यमरोक्तेः। तत्तत्संश्लिष्टस्येति। तुल्यादिसर्वसंश्लिष्टस्य। अत्रैतावत्संदर्भाभिप्रायमनुसंधायकिंचिद्ब्रूमः तदीयसप्तमश्लोकस्यखंडन

एवंजीवस्याणुत्वमशत्वम्युत्क्रमणादिकंचसिद्धं अथतस्यप्रतिबिंबत्वापादकं एकदेशिनोष्टमः श्लोकं सन्याख्य सद्ध्यते। तत्रतेनप्रतिबिंबत्वसाधनायश्रुतिद्वयस्यपंचकसूत्रद्वयंचादावुपन्यस्तं। तदर्थं प्रथमंनिर्णीयते। तत्र "यथाह्ययंज्योतिरात्माविवस्वानपोभिन्नाबहुधैकोनुगच्छन्। उपाधिनाक्रियतेभेदरूपोदेवक्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मे" तिवाक्यंतु एकस्यापिब्रह्मणोनानात्वेनप्रत्ययेदृष्टांतवद्वतिनतुजीवस्यप्रतिबिंबत्वे। तथाहि-यथाऽयमेकोविवस्वान्सूर्यः भिन्ना एव पृथग्भूता परस्परप्रतियोगिकभेदवतीश्च अपोजलानि ज्योतिरात्माअनुगच्छन् स्वांशुज्योतीरूपेणानुप्रविशन्उपाधिनाजलादिरूपेणभेदरूपं क्रियते, नानात्वप्रकारकप्रतीतिविषयतामानीयते, एवंदेव जगन्निर्माणक्रीडामोदं प्रकाशादिमान्अयमात्मापरमेश्वर पृथक्कृतेषुक्षेत्रेषुस्वांशजीवरूपेणानुप्रविशन् नानात्वप्रतीतिविषयं क्रियतइत्यर्थः॥ सूर्यादिर्हिदर्पणजलादौप्रतिबिंबते तेनांशेनप्रविशतिचमंडलाकारादिसाक्षात्कारात्उष्णस्पर्शानुभावात् चक्षुः पराहतिदर्शनाच्च॥ प्रतिबिंबमात्रेतु सत्युष्णस्पर्शादिकंनानुभूयेत। न हिमहाज्वरातपुरुषस्यातितसपयः प्रभृतेर्वाप्रतिबिंबमुष्णंभवति अतएवश्रुतावप्यनुगच्छन्नित्युच्यते नतुप्रतिबिंबमानइति॥ ब्रह्मणोजीवरूपेणप्रवेशस्तु "अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्ये" त्यादिश्रुतिप्रसिद्धः॥ किंचआपोहितेनोजन्या "अग्नेराप॥ तदपोसृजते" इत्यादितैत्तिरीयच्छांदोग्यादिश्रुतिभ्यः॥ इदानीमपिवृष्टिद्वारासूर्यादाविर्भवंति "यानि रादित्यस्तानि पर्जन्योवर्षति" 'आदित्याज्जायतेवृष्टि'रित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः॥ अत स्वतआविर्भूतेष्वपिविजातीयतयाप्रतीयमानेषुजलेषुसूर्यस्तेजोंशेनप्रविष्टःसन्यथानानादृश्यते तथा तस्मादाविर्भूतेष्वपिचिदानंदतिरोधानेनविजातीयतयादृश्यमानेषुजलेषुशरीरेषुजीवरूपेणप्रविष्टं ब्रह्मनानेवभातीतिबहुतरसाधर्म्यं इदमेवाभिप्रेत्यमणिमुकुराद्यपहायश्रुतावापएवदृष्टांतउपात्ताः। एतदेवचोपबृंहितंप्रथमस्कंधे "यथाह्यवहितोवन्हि दारुष्वेकः स्वयोनिषु॥ नानेवभातिविश्वात्मा भूतेषुचतथापुमानि"ति। वस्तुतस्तुतत्रतत्रप्रविष्टास्तेजोंशायथाभासानिधेरनतिरिक्तास्तथैवजीवाब्रह्मणः अयमेवैतच्छ्रुत्याशयोभगवताबोध्यते-"क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धिसर्वक्षेत्रेषुभारते"ति। अत्रस्मृतौचकारेणक्षेत्रांतर्गतभूतेंद्रियादिकंसमुच्चीयतेतेनविजातीयतयाप्रतीयमानान्यपिजलानि यथास्वोपादानतेजः प्रतियोगिकतात्विकभेदवंतिनभवंति तथाक्षेत्राण्यपिनब्रह्मभेदवंतीतिफलति अतएव 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानंयत्तज्ज्ञानंमतंममे'त्युभयज्ञानस्यस्वज्ञानत्वंस्मर्यते। इदंप्रसंगादुक्तं॥ यदितुत्वदभिमतंश्रुतिरभिप्रेयात्तर्हिविवस्वतोजलइवमायायांब्रह्मणः प्रतिबिंबंजीवइत्येवब्रूयात्। तथाअकथनात् भेदरूपः क्रियतइति कथनाच्च॥ प्रतीयमानभेदस्यावास्तवत्वबोधनमेवश्रुत्याशयगोचरं किंचजलस्थानापन्नतयात्वया मायोच्यते तथाचसतिश्रुतौदार्ष्टांतिककोटौ तस्याअनुपादानं क्षेत्राणामुपादानंचत्वन्मतबाधकं। नचक्षेत्रशब्दोमायापरोवाच्यः, तथाग्राहकवेदांतिसमतमानानुपलब्धेः। दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्बहुवचनविरोधाच्च॥ नचमायाबहुत्ववाच्यं, मायास्वितिवक्तव्येमायायांप्रतिबिंबइतिस्वोक्तेर्विरोधात्। सर्वासांविभुत्वाविभुत्वाद्यनेकविचारैर्व्याकुलीभावापाताच्च। अत "इदंशरीरंकौंतेयक्षेत्रमित्यभिधीयते।" इतिभगवद्वाक्यानुसार्येवार्थोयोग्यः॥ एतेन "एकएवहिभूतात्मासर्वभूतेष्ववस्थितः॥ एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रव"

ऽवेत्याथर्वणब्रह्मोपनिषच्छ्रुतिरपि व्याख्याता ॥ तथाहि किमत्र भूतात्मशब्देन जीवोऽभिप्रेयेत
आहोस्विद्ब्रह्म ? नाद्य, जीवात्मनः प्रतिशरीरभिन्नत्वेन 'एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थित' इत्युक्ति-
विरोधात् । एकस्यैव जीवस्य एकधा बहुधा दर्शनयोरयोगाच्च । एकजीववादस्तु पूर्वोक्ताद्यने-
कदोषग्रस्त, असङ्ख्यागीकारे त्वेकरूपादर्शनस्यावश्यवाच्यत्वात् जीवभावनित्यतापत्त्याप-
सिद्धान्तोऽद्वैतमोक्षयोरुच्छेदश्च ॥ द्वितीयश्चेदुच्यते "भूतात्माभूतभावन । एको विष्णुर्मह-
द्भूतं पृथग्भूतान्यनेकश ॥ त्रींल्लोकान्व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्वभुगव्यय' इति भारतीयना-
मसहस्रवाक्यैकवाक्यतया तथैव सिद्धेः । परमेवं सति जलचन्द्रतौल्यं ब्रह्मण प्राप्तमिति तन्नाव-
ताजीवस्य प्रतिबिम्बत्वसिद्धि । नन्वत्र मनो हि द्विविधं प्रोक्त" मित्युपक्रमेण "मनोग्रहणलि-
ङ्गाज्जीवप्रकरणमेतत् अतो नास्य मन्त्रस्य ब्रह्मपरत्वमिति चेत्–मैव, अन्यथानुपपत्त्या प्रकरण-
बाधात् ॥ वस्तुतस्तु तत्र कामसंगरहितत्वया शुद्धमनसो मन्त्रत्रयेण मुक्तिरुक्ता मोक्षे कीदृशं
स्वरूपमित्याकाङ्क्षाया "तदा तत्परमं पद" मित्यक्षरं "नैव चिन्त्यं न चाचिन्त्यमचिन्त्यं चिन्त्यमेव
च" इत्यादिना विरुद्धधर्माश्रयत्वादिकं बोधयित्वा "ब्रह्म सम्पद्यते तदा तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं
निरञ्जनं तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म सम्पद्यते ध्रुव" मित्यादिना विस्पष्टं ब्रह्मणो निरूपणात् । जीवा-
नां ब्रह्माभेदबोधनाय प्रवृत्तस्य "एक एव ही" ति मन्त्रस्य ब्रह्मपरत्वे ॥ न प्रकरणविरोध-
गन्धोऽपि । एतेनास्य जीवेऽसमन्वयवदनमप्ययुक्तम् । अयमस्तु एक एव भूतात्मा परमेश्वरो भूते
भूते प्रतिशरीरं व्यवस्थित विशेषाकारेणांशेनावस्थित सन् एकधा बहुधा चैव दृश्यते एकस्या-
नेकधा दर्शने च दृष्टान्तमाह–जलचन्द्रवदिति । यथा जलचन्द्रमा अंशरूपेणांशेन स्थित ।
एकधा चन्द्ररूपेण बहुधा नेकसंख्याकपात्रादिरूपेण च दृश्यते इति व्याख्यात ॥ अतोऽत्राप्येक-
स्य नानात्वप्रतीतिपूर्वं श्रुतिदृष्टान्तार्थं सिध्यति ॥ यदि तु त्वदभिमतश्रुतिर्निरस्येत् तर्हि माया-
यां प्रतिबिम्बित इत्यब्रूयात् । न तु तद्विरुद्ध, 'भूते भूते व्यवस्थित इति एकधा बहुधेति च'
भूतानां जडस्थानापन्नतानूरीकारात् । अतो जडे चन्द्रस्येव मायायां ब्रह्मण प्रतिबिम्बा जीवा इति-
रवैसद्वाक्याक्षरेभ्यो न लभ्यते ॥ यच्चागामिपद्ये चन्द्रमण्डले जलमध्ये शोभा भावादिति वक्ष्यते,–तद-
प्येतेन निराकृत, तेजोंऽशप्रवेशमन्तरा सूर्यचन्द्रयो प्रतिबिम्बप्रकाशानुभवस्य औष्ण्यशैत्यानु-
भवस्य चायोगात् ॥ वर्णयन्ति चैतत् प्रतिबिम्बस्य तेजोंऽशत्वं –यथाह वराहमिहिर । "सलिलम-
ये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्छितास्तमो नैशम् ॥ क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्त" रिति ।
मायोऽप्याहतुर्थसर्गे "दर्पणनिर्मलासु पतिते घनतिमिरमुषि ज्योतिषि रौप्यभित्तिषु पुर प्रति-
फलति मुहु ॥ व्रीडमसमुखोऽविरमणैरपहृतवसना काञ्चनकन्दरासु तरुणीरिह नयति रवि"
रिति ॥ यच्च द्वितीय "जीवशरीरमासेने" ति वाक्यमुपन्यस्त–तदपि न तदिष्टसाधकं,
तत्र हि देवैः पृष्ट प्रजापति "उपद्रष्टानुमन्तैष आत्मे', त्याद्युपदिदेश तत्र "उपद्रष्टानुम-
न्तैष आत्मे" ति जीवस्वरूपमुक्त्वा "सिद्धश्चिद्रूप एवे" ति ब्रह्माभेदं बोधयित्वा "अविकारो-
ह्युपलब्धात्मैवं" ति ब्रह्मण एव स्वाभाविकं भूतस्यैव जीवरूपेण मलोपलब्धस्त्वनिरूप्य "नह्यखि-
लैव सिद्धिरात्मैव सिद्धोऽद्वितीयो मायया ह्यन्य देवे" त्यादिना सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वहेतुत्वबन्ध-
मञ्जनकजडत्वतुच्छत्वानेकत्वादीनां शक्तिमायाहेतुकत्वं वदन् सर्वस्यैकत्वे कथं नानादेहाभि-
मान. । कथं च नियम्यनियामकभावावीति शङ्कां वारयन्नाह "एषा माया त्वन्यतिरिक्तानि-

परिपूर्णांनिक्षेत्राणिदर्शयित्वा जीवेशावाभासेनकरोतिमायाचाविद्याचस्वयमेवभवती''ति ॥८॥ अत्रजीवशब्देनमनुष्यादय कार्यजीवा 'जीवोजीवविहायमा, जीवोजीवेननिर्मुक्त , अहस्तातिसहस्ताना अपदानिचतुष्पदा ॥ फल्गुनीतत्रमहताजीवोजीवस्यजीवन मित्यादौप्रसिद्धा । ईशशब्देनचब्रह्मादय पृथगीशमानिनोलोकनियामकत्वेनप्रसिद्धा । तथाचस्वाऽविनाभूतानि नानाविधक्षेत्राणिप्रदर्श्य आभासेनदेहोहमितिमिथ्याज्ञानेन जीवेशौकरोति, अयजीवोऽयमीश्वरइतिसपादयति । करोतेरर्थश्चेदृशप्रायस्त्वयाऽपिवाच्य , अन्यथाकार्यत्वापत्त्याजीवेश्वरयो स्यात येणानादित्ववादोभज्येत 'अजोनित्य'' इत्यादीनिचविरुध्येरन् ॥ अग्रेच ''सर्वंसर्वमयसर्वेजीवा सर्वमया सर्वावस्थासु तथाप्यल्पा'' इतिवस्तुतोब्रह्मात्मकत्वेनसर्वस्यसर्वात्मकत्वजीवानाव्युच्चरणोत्तरमल्पत्वचोच्यते । नहीदप्रतिबिंबपक्षेपूर्वोत्तरसगच्छते ॥ अनुपदचाग्रे ''सर्वाएषभूतानींद्रियाणिविरानदेवता कोशाश्वसृष्ट्वाप्रविश्यामूढोमूढइवव्यवहरन्नास्तेमाययैवे'' तिपरब्रह्मणएवभूतादिनिर्माण 'अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्ये'' तिश्रुत्यतराम्नातस्यात्रप्रवेश लीलयाजीवस्यमोहोव्यवहरण, अत्रसर्वत्रमायाएवकरणत्वचश्राव्यतेअतोऽप्युक्तमेवयुक्त । अग्रेच 'तस्मादद्वयएवायमात्मे'' त्यादिनात्मस्वरूपनिरूप्य ''सत्तामात्रहीदसर्वंसदेवपुरस्तात्सिद्धहिब्रह्म'' तिजगतोऽप्याविद्यकत्वभ्रमवारयति ८ विस्तरशस्तु अविरोधाध्यायपष्ठसूत्रभाष्यप्रकाशेउपनिषद्भाष्येचश्रीपुरुषोत्तमचरणैर्निरूपितनिखिलेयश्रुतिरितिकिमिहबहुना । यत्तुएतच्छ्रुत्यर्थंविद्वन्मण्डनटीकोक्तमनूद्य (तथयुक्तत्वादृशयोरपितिविवर्त्वेनियममात्रभगापत्त्याऽतरङ्गविवादश्चेदादावेवतुतोनहीति न्यायापातात् हिरण्यगर्भादेरीश्वरत्वेमानाभावाच्च ॥ जीवोजीवमित्यस्यत्वयमर्थ –जीव जीवात्माजीवजीवनकारण लिंगशरीरविहायमासपद्यते तथाचकुतोजीवातरस्यप्रमिति) रित्यग्रेवक्ष्यते,-तत्तुच्छ, उक्तरीतिवेआसाकीनानाव्याख्यानेकार्यजीवेश्वरयोरपिप्रतिबिवत्वासिध्यारङ्गाविवाहन्यायानवतारात् अत्रकार्यजीवस्याविकृतब्रह्मरूपतोक्ति वत्वाश्रुतिश्च ॥ इहहि ''क्षेत्राणिदर्शयित्वा'' इतिपूर्वकालविहितक्त्वाप्रत्ययश्रुत्यामायाप्रयोजककर्तृकक्षेत्रप्रदर्शनजीवेशकरणात्प्राक्कालिकनिश्चीयते । तस्यक साक्षात्कर्तास्यात् ? त्वन्मतविवर्ततयोक्ताना क्षेत्राणाद्रष्टृत्वस्य विशुद्धचित्यऽसभवाज्जीवेश्वरयोश्चतदानीमनिष्पादात् ॥ तस्माण्णिजर्थव्यापारेणाक्षिप्यमाणानाक्षेत्रद्रष्टृणाचिदशकाणुजीवान पूर्वमेवविद्यमानतायाअर्थापत्तिसिद्धत्वात् कृतिविषयौजीवेशावन्यावेववाच्यौ । अन्यथामायायाकार्यत्वापत्त्यातथानित्यत्वब्रह्माभेदादिबोधकानेकश्रुतिविप्लव । कार्यत्वनचतवानादिजीवेश्वरवादोपिभज्येत । एव हिरण्यगर्भादानाकार्येश्वरत्वमान 'योब्रह्माणविदधातिपूर्वं ॥ हिरण्यगर्भ समवर्तताग्रे, भूतस्यजात पतिरेकआसीत् ॥ ब्रह्मादेवानाप्रथम सबभूवविश्वस्यकर्ताभुवनस्यगोप्ता ॥ सयंशरीरीप्रथम'' एवमादिश्रुतिवाक्येषुपरमात्मकार्यत्वस्यअवरनिरूपितेश्वरत्वस्यचश्रवणमनुसधेयम् ॥ सेपादेहाद्याभासश्चाष्टमदशमस्कधादिषु (स्कध ८ अ० ३ श्लो० ३०) ब्रह्मादयोविविधालिंगभिधाभिमाना (स्क० १० अ० १४ श्लो० १०) 'अत क्षमस्वाच्युतमेरजोभुवोह्यजानतस्त्वत्पृथगीशमानिन''इतिस्पष्ट । 'जीवोजीव मित्यस्यव्याख्यानतुजीवशब्दस्यार्थांतरेपिवृत्तिमेवसमर्थयतीतिनाप्रतिकूल्यार्किंचप्रसिद्धत्वयाजीवेशपदयोस्त्वदभिमतार्थकत्वादरणे-

पितानेनतयोः प्रतिबिंबत्वसिद्ध्यति, तृतीयानिर्दिष्टाभासपदार्थस्यजीवेशकरणतयाहेतुतया-
द्यान्वयस्यैवप्रतीत्यातयोराभासतायाऽलाभात् । अभेदेतृतीयादरेतुमूलविवरणावसरेव-
क्ष्यते । तथाप्याभासपदप्रहाभासादिवन्मुख्यब्रह्मधर्मतिरोभावाभिप्रायमेवसूत्रैकवाक्यता
लाभादिति ॥ एकादशस्कधपचविंशाध्यायस्यस्य (श्लो० ३५) "सपद्यतेगुणैर्युक्तोजीवो-
जीवविहायमाम् ॥ जीवाजीवेननिर्मुक्तोगुणैश्चाशयसभवै ॥ मयैवब्रह्मणापूर्णोनवहिर्नांतर-
श्चरे''दितिवाक्यस्याप्यर्थंपुरतोमूलविवरणावसरेव्याख्यास्याम ॥ अथतदुदाहृत तृतीय-
वाक्यकठवल्लीषु तृतीयवल्ल्यारभे"ऋतपिबतौसुकृतस्यलोकेगुहांप्रविष्टौपरमेपरार्द्धे । छाया
तपौब्रह्मविदोवदति पचाग्नयोयेचत्रिनाचिकेता" इतिपठ्यते । तदपिन प्रतिबिंबत्वसाधक
भवति, छायाप्रतिबिंबयोर्भेदात् । छायाहिपुरुषादेर्येदिगवच्छेदेनसूर्यादिर्भवतितत्सम्मुख-
दिक्ष्येवनियमेनभवति । प्रतिबिंबतुसर्वत्र । साचसर्वत प्रकाशेसतिनोत्पद्यते यथापरित-
प्रदीपपक्तिप्रभासितेसद्ने । साधारण्येनमलिनेनिर्मलेचाश्रयेश्यामरूपाप्रतीयतेतेजस
सान्निध्यविप्रकर्षप्रौढ्यऽप्रौढ्यादिनाह्रस्वदीर्घत्वेचापद्यते । महस्विनोमिहिरादेश्चसानैव-
भवति ॥ प्रतिबिंबतु परित प्रकाशेऽपि दृश्यते । निर्मलएवाश्रये बिंबसरूपमेवानुभूयते ।-
नाप्युक्तहेतुभ्यो ह्रसतिदैर्घ्यंवाप्नोति । महस्विनोऽपितद्भवति । एवछायाप्रतिबिंबयोर-
तिरेकादेव श्रीभागवते भगवान् भेदेननिर्दिशति (स्क० ११ अ० २८ श्लो० ५)-
'छायाप्रत्याह्वयाभासा'इति ॥ आभासशब्दसाजात्यात्प्रतिबिंबस्याप्युपलक्षक । प्रतिबिंबत्व
साधयितु आभासएवचेतिसूत्रमाभासपदघटितश्रुतिंचोपन्यस्यताभवताप्याभासशब्दस्यैव
प्रतिबिंबवाचकत्वचाच्य ॥ शब्दातरादेभेदकत्वतुपूर्वतत्रे "शब्दांतरे कर्मभेद" इत्याद्य
धिकरणेसुस्पष्ट ॥ अत प्रतिबिंबत्वसाधनाय छायात्वबोधकवाक्योपन्यासोधाष्टर्यात् ॥
किंचछायाहिसूर्यचद्रादिप्रायातपादेवभवति, अत प्रकृतेपुरुषच्छाया तदाश्रयस्थानापन्न-
ब्रह्मजीवाविद्यातिरिक्तआतपस्थानीय कश्चिद्धेतु स्वीकार्य, सचाप्रसिद्ध, अपिचातपेपुरुषा-
देरेवछायाभवति, नतुकदाचिदप्यातपस्यातोत्रब्रह्मणएवातपत्वोक्त्या तस्यब्रह्मप्रतिबिंबत्व-
मपिमनोरथमात्र किंच प्रतिबिंबत्वे 'ऋतपिबता'वितिपानमपिनोपपद्येत भुजानपुरुषस्य-
प्रतिबिंबस्यभुजानवत्प्रतीयमानत्वेपिवस्तुत पुरुषएवभुक्ते नतुतत् । तथाचब्रह्मण एवपाना-
दिक्रियावास्तवी नतुजीवस्येति महानेवापसिद्धात ॥ तथाद्वितीयपादोक्तो गुहाप्रवेशो-
पिनसगच्छेत । इहगुहाशब्देनाविद्यति कारण वावाच्य, तयोर्जीवकल्पितत्वेन जीवोपजीव्य-
त्वात्, जीवस्यचतदधिष्ठानकप्रतिबिंबत्वेनतदुपजीव्यकत्वादन्योन्याश्रयेनैकतरस्याप्य-
निष्पत्ते । तथाजीवस्यछायाप्रतिबिंबान्यतरत्वेप्यदीकृत्याविशेषेणब्रह्मविदातद्दर्शनायोगा-
द्ब्रह्मविदोवदतीत्यशोपिनार्थतायुज्येत ॥ एवएतद्वावयतोग्रे "आत्मानरथिनविद्धी"-
त्यादीना 'यच्छेद्वाङ्मनसीप्राज्ञ' इत्यतोक्तारथित्ववद्याचश्येंद्रियत्वपरपदप्राप्तिप्रभृतयो-
धर्मा प्रतिबिंबत्वेसतिनोपपद्येरन् बिंबेतदभावात्उपाधे सर्वजीवेष्साधारणत्वाच्च ।
अतोत्रजीवस्यानदादितिरोभावेनापिहितप्रकाशस्यात्छायात्वमुच्यते ब्रह्मणस्तुतदभावादात-
पत्व ॥ अथत्वदुक्ततुर्यवाक्यमपितत्रैवपचमवल्ल्या "अग्निर्यथैकोभुवनंप्रविष्टोरूपरूपप्रति-
रूपोबभूव । एकस्तथासर्वभूतांतरात्मारूपरूपप्रतिरूपोबहिश्च । वायुर्यथैकोभुवनंप्रविष्ट"-

इति पादत्रयतदेवएवंद्विरुक्त्व पठ्यते । तदपिवाक्यार्थस्यपूर्वोक्तत्तरवाक्यानाचविचारेन-जीवस्यप्रतिबिंबत्वसाधकभवितुमर्हति । इहजीवस्यनाम्नोऽप्यनुचरणात् । प्रतिरूपशब्दस्य-कथंचित्प्रतिबिंबार्थकत्वांगीकारेपिप्रत्युतब्रह्मणस्तथात्वापत्ते मूलरूपार्थेनत्वत्रप्रतिबिंब-वादगंधस्याप्यसिद्धे । नचात्रवाक्येजीव प्रतिरूपशब्दार्थइतिशक्य, एकस्त्वसर्वभूतांतरा-त्मत्वादिव्याकोपात् । "एषतआत्मातर्याम्यमृत । अतस्तद्धर्मव्यपदेशादवर्याम्यधिदैवा-दिष्वि" त्यादिश्रुतिसूत्रानुरोधेनवाक्यस्य ब्रह्मपरतायाएवसिद्धे शंकराचार्यरपितथैवांगी-कारेणत्वयान्यथयितुमशक्यत्वाच । तदेवशुक्रतद्ब्रह्मतदेवामृतमुच्यते । तस्मिँल्लोकाःश्रिता -सर्वेतदुनात्येतिकश्चने" तिव्यवहितपूर्ववाक्येन "सूर्योयथे" त्यादिभि "नयत्रसूर्योभाती" त्यंतैरुत्तरवाक्यैरपितथैवनिश्चयाच ॥ तथाचायवाक्यार्थ यथा"एकोप्यग्नि भुवनंलोकप्रविष्ट सन्रूपरूप" दार्वादितत्तस्वाश्रयवस्तुप्रतिसप्रतिरूपस्तत्तदनुरूपाकारोनानाविधोभवति वस्तुतस्त्वग्निरेकएव तथापरमात्माएकोपि "तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविश" दितिश्रुत्यास्वरूपत सृष्टेष्वपिसर्वभूतेषुतत्तत्कार्यनिर्वाहायानुप्रविष्टोनानारूपोभाति मूलरूपेणत्वेकएव । एत-देव (स्कं० १ अ० २ श्लो० ३२) 'यथाह्यवहितोवह्नि रित्यादिश्रीभागवतादि-वचनेपुस्फुटति ॥ यथाचएकोपिवायुर्देहप्रविष्ट सन् "हृदिप्राणोगुदेपान" इतिनानाभाव-मापद्यते, तुल्यमन्यत् ॥ यदिश्रुति प्रतिबिंबमभिप्रेप्यत् नहितर्हिवायुर्दृष्टांतत्वेनावक्ष्यत्, तस्यप्रतिबिंबाभावात् ॥ अतएवत्वदाचार्यैस्तुकठभाष्य "रूपरूपप्रतिदार्वादिदाह्यभेद-प्रतीत्यर्थ प्रतिरूपस्तत्रतत्रप्रतिरूपवानदाह्यभेदनबहुविधोबभूवएकएवे" तिव्याख्यायि ॥ एतदपिपरोक्तमभ्युपेत्यनूम । अस्मदीयास्तुरूपरूपमितिणमुलतमाश्रित्य रूपयित्वारूप यित्वाप्रतिपुस्तकन्यायेनमूलरूपोबभूवेत्यपिव्याचक्षते एवसर्वोपादानत्वादवप्राप्ता अश-गत्तद् खाद परस्मि सबंधतका अव्यवहितोत्तरयासूर्योयथेति ऋचाआरयित्वाप्रवेष्टव्या-न्यपिसृष्टिकालएवततोभियतेवस्तुतस्तुतदभिन्नान्येवेतिबोधयितुपठ्यते "एकोवशीसर्व-भूतांतरात्माएकरूपबहुधाय करोतितमात्मस्थयेनुपश्यतिधीरास्तेषांसुखशाश्वतनेतरेषा" मिति ॥ एतनविद्वन्मडनटीकोक्तमनूद्य (तत्रयुक्तरूढयथास्ववाक्य तरस्वारस्यस्यचभगा पत्ते मूलरूपत्वोपपास्यदुक्तार्थकत्वेऽपिसभवाच्चे) त्यादिवेक्ष्यमाणग्रथोऽपिनिरस्तोवे-दितव्य (स्क ६ अ० १४ श्लो० ५४) यआत्मसृज्य तरूगमीइसइत्यादिव्यवहारात् । सदशार्थकप्रतिरूपशब्दस्यलक्षणादिनाप्रतिबिंबार्थकत्वकल्पनानैक्षयायोगिकार्थस्यन्याय स्त्वात् । तदर्थकत्वेऽपिवाक्यार्थासगत्वे आचार्यैरनंगीकाराच ॥ यत्रयोगरूढ शब्दोरूढिमनादृत्यकेवलयौगिकार्थेप्रयुज्येततयथापंकजादिशब्द कीटाद्यभिप्रायेणविशेष्य-भूतस्त्रैवरूढिभंगादाप । यस्तुशब्दार्थांतरेचयौगिक तत्रप्रयोगेकामचार यथामंडपो-याल इत्यादिप्रयुज्यते । एवमरूपरूपमित्यस्यणमुलत्वाश्रयणमप्युदृष्ट वाक्यान्त-राणितुस्वरसतोन्याख्यातानिमूलरूपताचसर्वोपादानत्वलक्षणैवश्रुतेरभिमता, "एकरूप-बहुधाय करोती" त्युक्ते । नतुबिंबत्वस्वरूपा अनभिधानात् । दृष्टांततप्रतिबिंबगतक "पादेबिंबेऽसबंधेनदृश्यादिभावटीकरणपूर्वकतच्छकापाकारिण "सूर्योयथासर्वलोकस्य-चक्षु" रित्यस्य । प्रतिबिंबस्यालोकत्वेनबिंबरूपत्वाभावाच्चदद्रुत्वेपिबिंबैक्यानपायाच्चे

ति "एकरूपबहुधे" त्यस्य। प्रतिबिंबेबिम्बस्थित्ययोगेन 'तमात्मस्थ' मित्यस्य तादृशज्ञानफलस्यचबाधप्रसंगाच्च॥ ऋक्संहिताकाण्वब्राह्मणादिगत 'रूपं रूपं' मितिवाक्यमपितावत्कतुरीयश्लोकखण्डनावसरेविवृतप्राक्। अथ (अ० २ पा० ३ सू० ५०) "आभासएवचेति" सूत्रविचार्यते-तत्रजडजीवपादेजीवस्य देहादिवन्नित्यत्वाभाव चिद्रूपत्वचिद्धर्मत्वे उत्क्रान्त्यादिमत्वाणुत्वविसर्पिगुणकत्वानि आनन्दाद्यभिव्यक्तौ ब्रह्माभेदव्यपदेशस्यानौपचारिकत्व, तस्यैवविहितप्रतिषिद्धकर्तृत्वनतुबुद्ध्यादिरूपोपाधेरिति "नात्माश्रुते"रित्याद्यधिकरणपञ्चकेनक्रमादुपपाद्य "परात्तु" त्यधिकरणेनभगवदधीनक्रियत्व समर्थ्य सांख्यनैयायिकादिरुक्तस्यनित्यत्वेविभुत्वेचसात्त्विकाभेदोदुर्घटइतितन्निराकरणाय "अंशोनाना" त्यधिकरणभगवतारब्धवान्॥ तत्रसूत्रत्रयेण स्वांशत्वनिर्धारितेनप्रशास्तात्वद्वत् त्वादे परस्मिन् सर्वधर्मकासूत्रद्वयेनव्युदस्यभगवदंशस्यकथमनुज्ञापरिहारविषयत्वमित्याशंकायां चिदग्निहोत्रादिसंबंधात्तस्यतावितिसूत्रद्वयेनसाधयित्वाभगवदंशस्यप्रथमतएवकथंदु खपापादिप्रवाहेप्रवेशइत्याशंकायामुच्यते-"आभासएवचे" ति। यथाऽनाचारिब्राह्मण सूत्रधारणादिसाम्येऽपिब्राह्मणाभासएवब्राह्मण्यदेवतायास्तत्रतिरोहितत्वात्तद्विरुद्धमद्यादिसंबंधाच्च। तथाजीवश्चेतनत्वसाम्येपि ब्रह्माभासएव, आनन्दैश्वर्यादितिरोधानात् तद्विरुद्धादध्यासलक्षणाद्देहसंबंधाच्च॥ अत्रहिचकारेणदेहसंबंधादित्यनुवर्तते (अ० १ पा० ३ सू० ४) "प्राणभृच्च" त्यादावतच्छब्दादित्यादिवत्। इदंचनिबंधे "सदंशःस्फूर्तावाभासश्च" मित्यादिवदद्भिराचार्यपादैरेतत्सूत्रव्याख्यानेतदेवचानुवदद्भिः प्रकाशकारचरणैश्च ध्वनित। नचासतत्तिसूत्रेणव्यवधानान्नानुवृत्तिरितिशक्य,तस्यानुज्ञापरिहारविषयकर्माव्यतिकरोपपादकत्वेन पूर्वसूत्रशेषत्वपासाक्षाज्जीवस्वरूपधर्मनिरूपकसूत्राणामर्थव्यवधानाभावात्। अन्यथापक्षवाचकमात्मपदमपिनानुवर्तेत, असततिसूत्रेणप्रकाशादिवन्नैवमित्यादिसूत्रैश्चव्यवधानात्। अतआनन्दादितिरोभावाद्देहाध्यासाच्चाभासत्वनतुस्वरूपतथा॥ ततएवचद्वैतप्रत्ययोदुःखादिप्रवाहश्च "देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा भूतेभूतेव्यवस्थित" इत्यादावपिदेहसंबंधादेव नानात्वप्रत्ययउच्यते॥ विपर्यय प्रतितिरोभावस्यदेहसंबंधस्यचकारणत्व पराभिधानसूत्र (अ० ३ पा० २ सू० ६) "देहयोगाद्वासोऽपी" तिसूत्रेचस्पष्ट। यथाचब्राह्मण कर्मणाब्राह्मणाभासतामापन्नोपि प्रायश्चित्तेनब्राह्मण्यविरुद्धदुरितक्षयात्पुन संस्कारादिना ब्राह्मण्यदेवताया आविर्भावाच्चभूयस्तथैव ब्राह्मण संपद्यते। तथाजीवउक्तहेतोराभासता प्राप्तोऽपि शास्त्रीयसाधनैरध्यासक्षयादानन्दाद्याविर्भावाच्च पुनर्ब्रह्मभावमापद्यतइतिभाव॥ श्रूयतेचेद "ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवती" त्यादौ॥ प्रतिबिंबपक्षेतूपाधिनाशेतन्नाशध्रौव्यात्तस्यब्रह्मभावोदुर्घंच तथाचानेकश्रुतिव्याकोप। अनेनसूत्रेणाभासत्वप्रमापनकपुराणादिवचनान्यप्येवमाभासत्वबोधनपरतयाव्यवस्थापितानिवेदितव्यानि। किंचस्वरूपतआभासत्वांगीकारे "नात्माश्रुते" रित्यादिपूर्वसूत्र समर्थितसर्वमपिविरुध्यते प्रतिबिंबस्यालीकत्वेनानित्यत्वचिद्रूपत्वयोरयोगात् बिंबस्याक्रियात्वेनोपाधेर्जडत्वेनोभयोविभुत्वेनजीवस्यात्मनोत्क्रान्त्यादेरणुत्वादेश्चासंभवात्। सत्यालीकयोर्भेदनप्रातबिंबेतद्गुणसारत्वस्य आनन्दाद्यभिव्यक्तेस्तात्त्विकाभेदस्यचासंगते कर्तृत्वस्याप्यसिद्धे "परात्तु तच्छ्रुते" रितिबिंबस्य सक्रियत्वा-

पत्ते., अनुपचारतोऽसत्वानिष्पत्तेश्च ॥ नचकानिचिदणुत्वादिसूत्राण्यन्यथानीयतइत्यदोष-शङ्कय, तद्व्याख्यानस्यसविस्तरदूषितत्वात्, बहूनामनुग्रहस्यन्याय्यत्वात्। अनन्यथानीतवि-रोधतादवस्थ्याच्चयदिचसूत्रकारस्तथाभिप्रेयात्, प्रतिबिंबमेवचेत्येकमेवसूत्रमसन्दिग्धशब्दघ-टितंवदेत 'नात्माश्रुते'रित्यादीनिनैवसूत्रयेत्। नाणुरतच्छ्रुतेरित्याद्येववातदभिप्रेतहेतूक्तिपूर्वक-सूत्रयेत् ॥ किंचक्कायमाभासइतिसदेहानपायान्मायाऽविद्यात करणादिष्वन्यतमवदाधारम-पिस्वयनिर्धारयेत् येनभवाद्दशानानाविकल्पानस्यु, सतिह्यधिष्ठानविषयेतन्मतप्रसिद्धाअने-केपक्षा. तेचावरणभंगसुवर्णसूत्रादिषुसगृहीतानिराकृताश्च। किंचाभासशब्दोनेत्रेऽङ्गुल्यादि-सम्पर्केणप्रतीयमानबहुचन्द्रादिषुप्रसिद्ध। क्वचित्प्रतिबिंबेपिदृष्ट.। त्वन्नाम्न्यादिषुचोभयविध-मप्याभासत्वंतस्योच्यतइत्यनिर्णय। तथासूत्रार्थात्यताभिनिवेशोऽवच्छेदवादोच्छेदश्चसूत्रा-नारूढत्वात्। कथंचित्तस्यापिप्रामाणिकत्वसाधनेतुवादानापरस्परविरोधात् पराहतिजीवस्व-रूपानिर्धारश्च ॥ (अ० ३ पा० २ सू० १८) "अतएवचोपमासूर्यकादिव" दितिसूत्रतु (अ० २ पा० २ सू० ११) "नस्थानतोपिपरस्योभयलिंगसर्वत्रही" तिपरस्यब्रह्मण-सविशेषत्वनिर्विशेषत्वविचारप्रक्रमेऽस्ति। त्वन्मतेतु "दर्शनाच्चे" त्यतमेकादशसूत्रमेकमे-वाधिकरणमतस्तद्ब्रह्मणएवसूर्यकतौल्यमूते, नतुजीवस्यपूर्वापरसूत्रेषु, तदुल्लेखाभावात् ॥ वस्तुतस्तु "अतएवचोपमे" त्येकदेशिमतसिद्धातवदन् स्वयमेवानुपदसूत्रकारोनिरा करोति (अ० ३ पा० २ सू० १९) "अम्बुवदग्रहणात्तुनतथात्व" मिति। अत्र-विशेषस्त्वग्रेवक्ष्यते। इहपरेषान्व्याख्याने वत्युपमापदयोरन्यतरवैयर्थ्यसूर्यकादिवदित्यु-पमेतियोजनेपिवैयर्थ्यानपाय इतिशब्दाध्याहारक्लेश श्रुतौतादृशानुपूर्व्यभावात्स्वरू-पव्यवस्थापकेतिशब्दस्यासगतिश्चेत्यादिध्येय। अतोजीवप्रतिबिंबवादे नकाचिदपिश्रु-ति सूत्रवामानमस्ति ॥ अथ (अत्रकश्चित्) इत्यादिप्रत्यवस्थानोल्लेखस्त्वविरुद्धप्राय। इहद्वितीयहेतुभूतनिरवयवत्वतुस्वारम्भकावयवशून्यत्वविवक्षणीय। तेज संयोगेजलनिष्ठशै-त्यस्पर्शमिकविरोधानदर्शनेन तन्मात्रा सावयवत्ववादेतुद्वितीयहेतावाकाशोदृष्टातीकार्य। निरवयवत्वपक्षेनिरवयवाण्यपिरूपादीनिप्रतिबिंबतइतिव्यभिचारवारणाय पचमहेतौइतर त्रासमवेतत्वे इति गुणाक्रियाभेदेइति वा सत्यतदेय, सप्तमेऽपितद्वारणायतद्य। चक्षुर्योग्यत्वतारूपशब्दार्थोविवक्षणीय। तथाचचक्षुरयोग्यत्वादित्येवनिष्कृष्टोहेतु। एव-चोपाधावत्वयवारब्धत्वद्वितीयविशेषण। बिबस्यप्रथमविशेषणे पूर्वोक्तसत्यतांशसामाना धिकरण्यविशेषण। तृतीयविशेषणचचक्षुर्योग्यत्वमितिज्ञेय। यत्तुप्रत्यवस्थाने (अंशवि शेषत्वप्रतिपादकवाक्यवदन्यथाव्याख्येयानी) ति,-तदसत्, युष्माकतत्रअंशइवांशइत्यु-पचारादुक्तक्लेशस्येवयथाह्ययमित्यादिवाक्यव्याख्यानेऽस्माकक्लेशलेशस्याप्यभावात्। तत्र "एकस्यनानात्वदृष्टान्तार्थं" इतिव्याख्यानस्य "भेदरूप क्रियतेबहुधादृश्यत" इत्यादि-श्रुत्यक्षरैरेवस्वरसत सिद्धे ॥ अथप्रकृतेस्त्रिगुणात्मकत्वसाधनायाजामितिवाक्योदाहरण तुधाष्ट्यांत। इदवाक्यहिश्वेताश्वतरचतुर्थाध्याये तैत्तिरीयाणा नारायणोपनिषदिचकिंचि-त्पाठभेदेनदृश्यते। तत्र "लोहितशुक्लकृष्णा" मिति लोहितादिपदै रजसत्वतमासि वर्णाभिनेत्रानिरु। तथाचसति साधम्यमतस्यापिवैदिकत्वमारपेत ॥ वस्तुतस्त्वद-

लोहितादिपदैस्तेजोऽबन्नान्येवक्रमेणविवक्षितानि । अजाशब्देनचाप्यादित्यचंद्रविद्युद्रूपं ज्योतिरेवेतिसमर्थितंभगवता (अ० १ पा० ४ सू० ९) "ज्योतिरुपक्रमात्तुतथाह्यधीयत-एके" इतिसूत्रे ॥ रोहितादिपदानां तत्तद्वर्णपरत्वंतुश्वेतकेतुविद्यायां "यथातुखलु-सोम्येमास्तिस्रोदेवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैकाभवतितन्मेविजानीहि" इतिप्रतिज्ञाय "यदग्नेरो-हितरूपंतेजसस्तद्रूपंयच्छुक्लं तदपांयत्कृष्णंतदन्नस्य" त्यादिनास्पष्टंदर्शितं । तच्चवाक्यं-शंकराचार्यैरपिलोहितादिपदानां गुणपरत्वंपूर्वपक्षीकृत्यतेजोबन्नपरतामेव सिद्धांतयद्भि-शारीरकभाष्ये श्वेताश्वतरभाष्ये चतथैवव्याख्यायतइतितानतिक्रम्यतद्वाक्येत्रिगुणात्मक-त्वसाधकत्वस्योक्तिर्धार्ष्ट्यादेव । सत्वरजइतिप्रथमस्कंधवाक्यात्तविशेषेणगुणत्रयं तस्याः-सिद्ध्यतिनतुप्राधान्येनसत्वगुणकत्व, अथ (सृष्ट्या प्रकृतेरितिकथयतासृष्टिकालावच्छेदेन तथात्वंतस्याविवक्ष्यतइतिचेत्-न, (स्कं० १ अ० २ श्लो० २३) "सत्वंरजस्तम इति-प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्त पर पुरुषएक इहास्यधत्ते ॥ स्थित्यादयोहरिविरिंचिहरेतिसंज्ञा" इति-सत्वस्य स्थितिहेतुत्वकथनात् प्रत्युतरजउद्रेकात्सृष्टिकथनेन तस्यचास्वच्छत्वेतदाप्रति-बिंबासिद्ध्या सृष्टिकालेजीवानुद्भवप्रसंगाच्च । मायांत्विविश्रुतिस्तु पूर्वापक्षावादेवात्म-शक्तिमेवमायात्वेननिरूपयति, नतुत्रिगुणां, अन्यथासांख्यमतस्यवैदिकत्वप्रसंगात् । शंकरा-चार्यैरपितथैवशारीरकभाष्यादौव्याख्यातं । वस्तुतस्तुविस्तरेणव्याख्यास्यामः ॥ सत्वे-प्रतिबिंबग्रहानुकूलस्वच्छत्वतुत्वन्मतानुगातिरिक्तविदुपाम्व्यवहारस्याविषय ॥ गीतास्थ-मीश्वरवाक्यच सत्वस्यज्ञानजनकत्वमात्रंब्रूतेनतुस्वच्छता । नापितज्जनकत्वेनस्वच्छत्वेनच व्याप्तिरस्ति; यतोऽन्यथानुपपत्त्यातदनुमीयेत स्वसंयोगादिसन्निकर्षद्वाराज्ञानजनकताया दार्वादिमलिनविषयेपितत्तज्ज्ञानकरणेच दर्शनेनव्यभिचारात् । अत 'तत्रसत्वनिर्मलत्वा' दितीश्वरवाक्यमुदाहर । वस्तुतस्तुतत्रापिप्रकाशानुकूलनैर्मल्यमेवहेतुहेतुमद्भावनिर्देशाद्बो-ध्यते, नतुप्रतिबिंबौपयिक मानाभावात् । प्रकाशानुकूलवैमल्यवत्सुवह्निप्रदीपादिषु प्रतीच्छायायाअदर्शनाच्च ॥ नापिनिर्मलपदप्रवृत्तिमात्रेण प्रतिच्छायानुकूलस्वच्छत्वैवावगतुं-शक्या, सात्विकनिर्मलफलमित्यादौ सुखादिपुतत्पदप्रवृत्तिदर्शनेऽपिप्रतिबिंबाग्राहकत्वात् ॥ यच्चात्मावरकत्वंसत्वस्यस्वीक्रियतेतत्रात्मशब्देनजीवईश्वरोवा ? नान्त्य., "अनश्नन्न्य" इत्यादिश्रुतीनाअनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मेत्यादिगुणप्रकरणीयवचसाचविरोधेनतत्रसुख-संगज्ञानसंगादीनामशक्यत्वचनत्वात् ॥ आद्यश्चेदावरणासंभव प्रतिबिंबत्वासिद्धिर्वा; रजतपात्रादे. स्वगतप्रतिबिंबानावरकत्वात् । तदावरणीयघटादेश्चवद्गतप्रतिबिंबत्वाभावात् । तथाअविद्याप्रतिबिंबभाक्मलिनत्वेपिवेनचिद्दशेनशुद्धत्वात् सजलकज्जललिप्तपात्रादिव-दित्यनुमानेऽपिदृश्यत्वस्योपाधित्वेनहेतोर्व्याप्यत्वासिद्धि. ॥ प्रतिध्वने प्रतिबिंबत्वंतुनिराक-रिष्यामः । तेनाकाशस्यप्रतिच्छायानाश्रयतयानोक्तोपाधे साध्याव्यापकत्व । वस्तुतस्तु-तत्रापिजलमेवप्रतिच्छायाश्रयोनतुकज्जलादीतितत्रापिनमलिनेप्रतिबिंब, तद्वदिहापिसत्वांश-मात्रस्यतदाश्रयत्वेतुगुणांतरेतदुपमर्देजीवनाशप्रसंग , आश्रयाभिभवेतदभिभवौचित्यात् ॥ गुणानामन्योन्याभिभावकत्वंतु 'रजस्तमश्चाभिभूये' त्यादिस्मृतिसिद्धं । किंचसत्वमात्रा-धिष्ठानकस्य जीवस्य 'सत्वंसुखेसंजयती' तिवाक्यात्सुखमेवस्यान्नतुकर्मदुःखादिक ममाद्-

मोहादिकरा। तथा "गुणानेतानतीत्यत्रीन्, सगुणान्समतीत्यैतान्, मद्भावायकल्पते, तंभजन्निर्गुणोभवेत् । नैर्गुण्यस्यारमतेस्सगुणानुकथनेह्रे । यद्विपश्यतिमुनयोगुणापायेसमाहिता" इत्यादीनिगुणत्रयापायोत्तरमपि जीवस्थितिबोधकानिवादरायणब्रह्मसूत्रपर्यादिबोधकानिच गीताभागवतादिवचांसिपीड्येरन्, उपाधिनाशेप्रतिबिंबस्थित्ययोगात् ॥ एव "मायामेवाततरतित" इत्यादिविरोधोप्यनुसंधेय किंचप्रहित्वयातस्याप्रतिच्छायोपयिकस्वच्छताभ्युपगमेसदशभूताना प्रतिबिंबार्हसर्ववस्तूना तत्रप्रतिबिंबोद्भवोदुर्निवार । नहिदर्पणादिकंमनुष्यप्रतिच्छायाश्रयोभवतीतिगवाश्वादीनिप्राण्यवराणिघटादयोजडावावतत्रनप्रतिबिंबते । तथाचसतिसर्वस्यसर्वदाप्रत्यक्षापत्ति , तस्याविर्भूतत्वात् अतिदवीयसिभागेप्रतिबिंबानगीकारेपिघटनिकटदेशेपुपरितस्तत्प्रतिबिंबोपलम्भेबाधकाभावात् ॥ नचतस्याभदृश्यत्वमेवतत्तत्प्रतिबिंबोपलम्भेबाधकशक्य, त्वन्मतेआकाशस्याप्रत्यक्षत्वेपि तत्रप्रतिच्छायावयातत्त्वाभिमतस्यप्रतिध्वनेरिवमायागतघटादिप्रतिबिंबानाप्रत्यक्षस्योपपत्ते , शब्दवद्बिंबभूतस्यघटादेःप्रत्यक्षयोग्यत्वेनतत्प्रतिबिंबेपुतद्योग्यतावश्यभावाच । नचाकाशस्यससाक्षिकप्रत्यक्षविषयत्वान्नतौल्यमितिशक्य, तथासति दर्पणप्रत्यक्षेवद्वतप्रतिबिंबप्रत्यक्षनियमवदाकाशस्यतादशावसर एव प्रतिध्वनिप्रत्यक्षनियमभापद्येतेतितम स्तोमसमवरुद्धगिरिगुहाकूपादिपुप्रतिशब्दानुभवानुपपत्ति ॥ कथंचित्ससाक्षिकप्रत्यक्षचमायायामपिशक्यवचन, एवतत्रसर्वप्रतिबिंबावश्यभावे सर्वेषा सर्वज्ञतास्यात् । यथाहुरावरणभगकारा –"अरूपस्याज्ञानस्यप्रतिबिंबोविद्यावुद्धो शुद्धस्वागीकारेणाभ्युपगतश्चेत्स्वरूपाणा सदशानावाह्यानाघटादीनामावराणाशिराद्दीनाचतत्रतत्रप्रतिबिंबोनिर्बाध । निर्बाधेचप्रतिबिंबेतत्समानाधिकरणानाम विद्याप्रतिबिंबितानांव्यापकाना जीवाना सर्वेषा सर्वसंसर्गद्विगुणीकृत्य जातेसर्वतादात्म्यापन्नस्यब्रह्मणइवैतेपामपिसर्वसंसृष्टत्वात्साक्षित्वाच वृत्तिविनैवस्वरूपचैतन्येनसर्वावभासकताया शक्यवचनत्वेनब्रह्मवत्सर्वेषा सर्वज्ञतास्यात् । नचात करणभेदेनप्रमातृभेदात्सदनापत्ति व्यापकत्वेनसर्वेषासर्वांत करणससृष्टत्वयाप्रमातृभेदस्याशक्यवचनत्वात्संसर्गतौल्येएकस्यैवात करणवैशिष्ट्य, नापरस्येत्यत्रहेतोरभावात् अदृष्टादीनाहेतुताकल्पनस्य पूर्वप्रकरणएवनिरस्तत्वात्" इत्यादि ॥ विस्तरस्तुतत्रैवावधेय । एतावताप्रथमहेतो स्वरूपासिद्धि परिहृतावेदितव्या ॥ द्वितीयहेतुश्चस्वारभकावयवशून्यत्वविवक्ष्यते । स्वचपक्षसपक्षौ । अतोमायायास्त्रिगुणत्वेऽपिब्रह्मवदनादित्वागीकारेण दर्पणादिपुस्वावयवारब्धत्ववत्तस्या गुणारब्धतायावक्तुमशक्यत्वात् तादृशहेतुसत्त्वतस्यामस्त्येव तस्मान्नायमपिस्वरूपासिद्ध ॥ प्रतिध्वने प्रतिबिंबत्वाभावाच्चद्वितीयतृतीयचतुर्थानसव्यभिचारा । स्वारभकावयववैशिष्ट्यरूपविवक्षित, सावयवत्वतुमायाकाशयोर्नैवास्ति, वाय्वादिवत्तदारभकपरमाण्वाद्यभावात् ॥ घटमठाद्युपाध्यवच्छेदेनआकाशाशानामनुभवात्स्वीक्रियमाणतस्यसाशत्वतु प्रतिबिंबप्रदेअप्रयोजक, "एकांशेनस्थितोजगदि" त्यादिभिर्ब्रह्मणोऽपितथात्वेनतत्रतत्प्रसगात् । व्योम्नउत्पत्तिमत्त्वतु (अ० २ पा० ३ सू० १) "नवियदश्रुत" रित्यधिकरणसिद्धत्वादिष्टमेव । तथाप्रकृतत्वेपि (स्क० ११ अ० २४ श्लो० ३) "वाङ्मनोगोचरातीतद्विधासमभवद्बृहत् । तयोरेकतरोह्यर्थ प्रकृति सोभयात्मिका ॥ ज्ञानत्वन्यतमोभाव पुरुषःसोभिधीयते"

इतिश्रीभागवतैकादशस्कंधादिवचनानुरोधादुत्पत्तिरंगीकार्या । तथाचानादित्वादभंगः ॥ तुरीयहेतुतयोक्तमपरिच्छिन्नत्वंचसकलमूर्तद्रव्यसंयोगित्वंवातद्वृत्तिघटात्यंताभावाप्रतियोगित्वं इतिपराभिप्रेतमेवविवक्ष्यते, नतुदेशकालवस्त्वपरिच्छिन्नत्वलक्षणं । अतोप्रज्ञापेक्षयाव्याप्यत्वेपितयोरुक्तरीतिकापरिच्छिन्नतायाःसुस्थिरत्वाद्द्वितीयचतुर्थयोर्नस्वरूपासिद्धिरपि । यद्यपिविकारावर्त्तिसूत्रमन्यार्थकं तथापिरत्नप्रभाव्याख्यानुसारेण तत्तदुपन्यासोयोग्यइतिकृतंप्रासंगिकेन ॥ स्वच्छत्वस्यैवोपाधौप्रतिबिंबग्रहप्रयोजकत्वे स्वच्छरूपेपिप्रतिबिंबापत्तिर्दुर्निवारा ॥ मात्रपदैवकारयोरुभयोर्ग्रहणंपुनरुक्तिभासाचिंत्यं । तस्यस्वच्छत्वे प्रमाणंतु तद्विशेष्यकस्वच्छत्वप्रकारकानुभवएव । अन्यथामलिनत्वेऽपिकिंप्रमाणंस्यात् ? अतएवस्वच्छद्रव्यगतस्य तस्यतथात्वंस्वमुखेनांगीक्रियते । नचाधाराधेयगतयोः प्रतिबिंबयोरन्वयव्यतिरेकनियमः शंक्यः; महामुकुरस्यैकदेशेऽल्पदर्पणस्थापनेतत्रोभयत्रप्रतिबिंबदर्शनात् । यावांस्त्वाधारमुकुरांशआधेयमुकुरांशेनाच्छादितस्तावत्येवनप्रतिबिंबं; एवंस्फटिकभाजनांतर्भागस्यांभसाच्छादनाज्जलमात्रे तत्रप्रतिबिंबं, नतथाद्रव्यरूपयोरन्यतरस्यान्यतराच्छादकत्वंसंगच्छते; आच्छन्नस्याप्रत्यक्षप्रसंगात् । नचाच्छादकद्रव्यस्यस्वच्छतयातदाच्छन्नरूपस्योपलब्धिर्जलपिहितपात्रतलस्येवस्यादितिवाच्यं; मलिनयोर्द्वाविदितरूपयोराच्छन्नान्यतराप्रत्यक्षप्रसंगस्यदुर्निवारत्वात् । मलिनयोस्तयोरनाच्छादकत्वंस्वपोरेवाच्छादकत्वमितिनियमेमानाभावात् । अतःस्फाटिकपात्रभागवद्रूपस्याच्छन्नत्वाभावात् । तत्रापिप्रतिच्छायाकिंनस्यात् ? रूपस्यद्रव्यादपृथक्त्वंतुनवक्तुमुचितं; द्रव्यत्वेनगुणत्वेनचभेदात् । अन्यथात्वदिष्टाधाराधेयभावस्याप्यसिद्धेश्च प्रभादावधिकदेशवृत्तित्वस्यापिदर्शनाच्च । एतेनगुणांतरक्रियादिषुचतद्दापत्तिर्दर्शिताज्ञेया ॥ अथस्वच्छत्वमात्रस्यप्रयोजकत्वमपहायगुणाश्रयनिष्ठस्यतस्यतथात्वंनतुगुणक्रियानिष्ठस्येतिवद । तेनगुणत्वादेवप्रभायांतदप्रसंगेप्रभायामिवेतिदृष्टांतोऽकिंचित्करः; सत्वगुणेचप्रतिबिंबाप्रसक्तिर्गुणत्वाविशेषात् गुणाश्चतुर्विंशतिरथेतितार्किकोक्तपरिभाषायाद्रव्यत्वपरिभाषावत् त्वयानादरणीयत्वात् ॥ वायुकालदिशानांप्रत्यक्षाविषयत्वेनतत्रस्वच्छत्वास्वच्छत्वयोरेकतरस्याप्यनिर्णयात । तत्रास्वच्छत्वोक्तिर्निर्मूला । नचफलबलेन तत्कल्प्यं, नीरूपत्वादेव प्रतिबिंबाभावसिद्धेः प्रतिबिंबग्रहप्रयोजकस्वच्छतायाआत्मन्यनंगीकारे तयान्यथानुपपत्त्याकल्प्यमानेनस्वाश्रयेणद्वैतापत्तिः । ननुतस्याभ्रमकल्पितत्वान्नायंदोषइतिचेत्कस्यासौभ्रमः ? नतावद्ब्रह्मणः; ज्ञानघनत्वात्, नापिजीवस्य; स्वच्छतांविनाप्रतिबिंबरूपस्यतस्यासंभवेनतांविनाचतस्याअसंभवेनउभयासिद्धिप्रसक्तेः । नापितद्व्यतिरिक्तस्य; अचेतनत्वान्मिथ्यात्वाभिमानाच्च ॥ जलक्षित्योरितिध्यंतस्यपूर्वनिपाताभावोविचार्यः; पृथ्वीजलयोरेवतदाश्रयत्वमितिमतंतुप्रत्यक्षानुरोधात् नभःप्रभृतीनांप्रतिबिंबग्राहितावोधकश्रुत्याद्यनुपलंभेनश्रुत्याद्यविरुद्धत्वाच्चत्वन्मतापेक्षयारमणीयमेव । वियदादिषुविजातीयास्वच्छता आत्मादिषुचतद्विजातीया सावायुकालदिगादिषुचनोभयविधापिसेत्यादिर्निर्मूला, अनेकनियमक्लेशगौरवविरहात् ॥ प्रतिध्वनेःप्रतिबिंबत्वेमानाभावात्तद्व्यभिचारः । नचसादृश्यानुभवएवमानमितिशंक्यं; गोगोगो इतिमुहुर्मुहुरुच्चारणे उत्तरोत्तरगोशब्दानांपूर्वपूर्वप्रतिबिंबत्वापत्तेः । तथाचसति (अ० १ पा० १ सू० २०)

"संख्याभावा" दित्यादिजैमिनिसूत्रादिविरोधः ॥ किंचप्रतिबिंबंहियावद्विंबसान्निध्यं दर्पणादौप्रतीयतेनतुतन्नाशोत्तरंप्रतिध्वनिश्च शब्दस्थितिकालेनैव प्रतीयते तद्ध्वंसोत्तरमेव चप्रतीयतइति बिंबस्थित्यधीनस्थितिकत्वस्यप्रतिबिंबताविनिगमकस्याभावान्नास्यतथात्वं शक्यं ॥ नचप्रतिशब्दकाले शब्दस्थितिर्वाच्या; त्रिक्षणावस्थायित्वाभिमानभंगात् शब्दद्वयश्रवणप्रसंगाच्च ॥ नित्यत्ववादिनामपिशब्दतिरोधानेनतत्प्रतिबिंबानुपपत्तिः किंचमृदंगोदरदर्यास्फालनेतस्यांतः वीणादेरुपरितनधातुतंतुवादने तदंतुंबिफलादिष्वंतरुपरितनशब्दसजातीयःकंचित्कालंस्थायीशब्दोनुभूयतेसप्रतिध्वनिर्नवा ? आद्येचमंकाष्ठादिना व्यवधानात्तदनुदयप्रसंगः; बिंबदर्पणयोःकुड्यादिनाव्यवधानेतदसंभवनियमदर्शनात् तत्रशब्दविसर्पित्वासहिष्णुत्वयातत्रतत्प्रवेशस्यवक्तुमशक्यत्वात् ॥ द्वितीयेतुतत्रसदृशतमशब्दांतरवत्कृतादावपि सदृशतरं शब्दांतरमेवोपपत्स्यते । नचसरूपोपाधिस्थलएवान्यत्रधानं कारणमितिवाच्यं; अप्रयोजकत्वात् द्वयोरेवोपाधित्ववादिना नीरूपेप्रकृतोपाधितया एवानुभ्युपगमाच्च ॥ एवंप्रतिबिंबत्वाभावादेवभगवान् (स्कं० ११ अ० २८ श्लो० ५) "छायाप्रत्याह्वयाभासा असंतोऽप्यर्थकारिण" इतिप्रत्याह्वयंप्रतिबिंबाद्भेदेन निर्दिशति ॥ तस्मान्मायिकंशब्दांतरमेवप्रतिध्वनिः; असत्त्वनिर्देशात्, 'ऋतेर्थेयत्प्रतीयेते' विलक्षणानुमतेश्च । नचशब्देमायिकत्वमदृष्टचरं; नटकल्पितवारावतादीनांपुराणवर्णिताऽसुरमायोत्पन्नरक्षसांस्त्रास्त्रिकगजादीनांचशब्देपुतथात्वनिश्चयात् अतएवसंध्यसृष्टेर्मायामात्रत्वंसिद्धांतितंसूत्रकृता । प्रतिध्वनिविषयेविस्तरस्तु साधनाध्यायप्रकाशसर्वार्थनिर्णयावरणभंगादिषुद्रष्टव्यः ॥

किंचयदिप्रतिध्वनिराकाशेप्रतिबिंबपक्षेस्येवतथाग्रहस्तर्हिगगनेप्रतिबिंबग्रहोपयोगिस्वच्छत्वमपित्वयावश्यमेवस्वीकरणीयं; तथाचघटादीनामपिप्रतिबिम्बंतत्रकुतोनस्यात् ? नहिदर्पणादिषुघटस्यैवप्रतिबिंबंनपटस्येतिवक्तुंशक्यते । यदिचाकाशेगुणग्रहोपयोगिस्वच्छत्वंविजातीयमेवस्वीक्रियतेतदारूपादीनामपिप्रतिबिम्बंतत्रकुतोनस्यात् ? नचतद्वृत्तिगुणस्यैवतत्रप्रतिबिंबमितिवाच्यं, यदिशब्दस्याकाशगुणत्वं स्वीकृतं तर्हितथैवप्रतिध्वनेरप्याकाशगुणत्वसंभवेप्रतिबिंबत्वस्वीकारोनिरर्थकः । नचप्रतिध्वनेर्वर्णस्यप्रतिबिंबत्वमंतरानुपपत्तिरितिवाच्यं; तत्रापिध्वनेरेववर्णाभिव्यंजकतासंभवेप्रतिबिंबत्वस्वीकारोनिरर्थकः । "अष्टौस्थानानिवर्णाना" मितिपाणिनीयशिक्षाविरोधइतिवाच्यं; तस्यप्रथमाभिव्यक्तिप्रतिपादनपरत्वात्तेषांचिरकालावस्थितौध्वनेरेवोपयोगात्यथानुभवस्यसंस्कारजनकत्वेपितस्यचिरकालस्थितावभ्यासादीनामुपयोगः वागिंद्रियस्यशब्दनिमित्तत्वं नतूपादानत्वं । एतेनवागिंद्रियस्यनिष्फलत्वापत्तिः प्रत्युक्ता । नचस्वसात्पूर्वतोमेयादिध्वनिसमुत्पत्तौनियमतःपश्चिमदेशप्रतिध्वनिःश्रूयते । तदुत्पत्तिपक्षेतत्प्रसंगच्छते । यदिप्रतिध्वनिरुत्पद्यतेतर्हिकिंचिद्देशाव-

च्छेदेनैवोत्पद्यतइतिवक्तव्यं तर्हितद्देशात्पश्चिमतःस्थितस्यपूर्वतस्तत्प्रतीतिःस्यात् । न चैवमस्ति, प्रतिविम्बपक्षेतुस्वव्यवहितदेशेतत्कल्पनानुपपत्तिरितिवाच्यं; तादृशनियमेमानाभावात्, उत्पत्तिपक्षेपिकल्पनासंभवाद्दोषाभावः ॥ किंचप्रतिबिंबंव्यवधानेन जन्यतेइत्यत्रापियदिबिंबव्यवधानेजन्यतइत्युच्यतेतदाब्रह्मप्रतिबिंबंजीवइत्युक्तिरसंगता; ब्रह्मणोव्यापकत्वेनतद्व्यवहितस्य कस्याप्यभावात् अन्यस्यव्यवधानेजन्यतइतिचेत्कुड्यादिव्यवहितोपिदर्पणादौप्रतिबिंबापत्तिः। एवंचगगनेशब्दप्रतिबिंबसंभवात् नीरूपस्यनिरवयवस्यप्रतिबिंबं न संभवति ॥ नचनीरूपस्यापिरूपस्यप्रतिबिंबदर्शनान्नैवमितिवाच्यं; रूपस्यद्रव्यानतिरेकात्केवलरूपस्यप्रतिबिंबाभावाद्रूपवद्द्रव्यस्यैवसर्वत्रप्रतिबिंबदर्शनात् ॥ तथाचरूपवद्द्रव्यत्वाभावादेवात्मानप्रतिबिंबते । नचजलेआकाशस्यप्रतिबिंबदर्शनात्तादृशनियमोव्यभिचारीतिवाच्यं; प्रभामंडलस्यैवसकलगगनव्याप्तस्यरूपवतः प्रतिबिंबसंभवेतत्राकाशप्रतिबिंबकल्पनायांमानाभावात् ॥ नचगांभीर्यप्रतीतिरेवमानमितिवाच्यं; प्रभायाअपिगगनव्याप्तायागंभीरत्वात् गांभीर्यविशिष्टप्रभामंडलप्रतिबिंबेनजलेपिगांभीर्यप्रतीतिसंभवात् । अतएवकुड्यादिलग्नप्रभामंडलस्यजलेप्रतिबिंबेपिनगांभीर्यप्रतीतिः, किंतुगगनप्रसृतस्यैव कुड्यादिलग्नस्यागंभीरत्वादन्यस्यचगंभीरत्वात्त्वन्मतेचाकाशप्रतिबिंबस्यतत्रापिसत्वेनकुतोनगाम्भीर्यंप्रतीयते ? तथाचानयाकुस्सृष्ट्यापिनगगनस्यप्रतिबिंबसंभवः किंचात्मनोमायारूपप्रतिबिंबोपाधेरंतर्बहिश्चसर्वत्रव्याप्तत्वान्मायायांतत्प्रतिबिंबंकथंस्यात् ? अन्यथाजलगर्भितसिकताराशेरपिस्वमध्यस्थितजलेप्रतिबिंबापत्तिः । तथाचायंप्रयोगः-आत्मा न प्रतिबिंबते, स्वव्याप्तप्रतिबिंबोपाधिकत्वात्, यद्यत्स्वव्याप्तप्रतिबिंबोपाधिकंभवति तत्तदुपाधौनप्रतिबिंबते, यथाजलगर्भितसिकताराशिः, स्वव्याप्तमायारूपप्रतिबिंबोपाधिकंचब्रह्म तस्माद्ब्रह्मनप्रतिबिंबते, इत्यनुमानेनापिब्रह्मणःप्रतिबिंबाभावसिद्धिः ॥ एतेनदूरत्वादीनांप्रतिबिंबंप्रतिपादयन्नपास्तः; तत्रापिबहुतरमूर्तप्रत्यक्षाधीसंयोगवद्द्रव्यज्ञानकालिकद्रव्यस्यैव परत्वादिव्यवहारजनकत्वेन तादृशव्यवधायकमूर्तद्रव्यसहिततत्पदार्थप्रतिबिंबेनैव दूरत्वादिव्यवहारोपपत्तौ तद्भिन्ने दूरत्वादिप्रतिबिंबे मानाभावात् आकाशवदात्मनोप्यपरिच्छिन्नत्वादात्मनः प्रतिबिंबं न युज्यते । नचाकाशस्यापि परिच्छिन्नत्वाद्दृष्टांते हेत्वभावात्साधनवैकल्यमिति वाच्यं; आकाशस्य परिच्छिन्नत्वे परिच्छेदत्रयशून्यत्वेन

ब्रह्मणः प्रतिपादनं न संगच्छेत। तथाहि-यदि गगनमपरिच्छिन्नं तदादेशपरिच्छेदशून्यत्वप्रतिपादने यथा देशपरिच्छेदशून्यस्याकाशस्यानित्यत्वं तथैव ब्रह्मणोऽप्यनित्यत्वापत्तिरत.कालपरिच्छिन्नत्वमपि सार्थक भवति। यदिच तस्य परिच्छिन्नत्वं स्वीकृतं तदा देशपरिच्छिन्नस्य कालपरिच्छिन्नस्य कस्यचिदप्यसंभवाद्दृष्टांतासिद्ध्या ब्रह्मणि कालपरिच्छिन्नत्वप्राप्त्यसंभवात्तन्निषेधोनिरर्थक एव स्यात्; प्राप्तं हि प्रतिषिध्यत इति न्यायात् ॥ किं च "आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य" इति श्रुतिविरोधोऽप्याकाशस्य परिच्छिन्नत्वस्वीकारे स्यात्। तत्र सर्वपदसंकोचे प्रमाणाभावात् ॥ यत्तु आत्मा न प्रतिबिंबते, अपरिच्छिन्नत्वादित्यनुमानेस्वयमेवाकाशस्यप्रतिबिंबस्वीकृत्यव्यभिचारस्योद्भावनतथैवाकाशपरिच्छिन्नत्वंस्वीकृत्यसाधारण्ययोरुद्भावनं तदपिकथकसंप्रदायविरुद्ध। नहिप्रतिवादिमतप्रसिद्धिमात्रेणहेत्वाभासोद्भावनेहेतोर्दुष्टतासंभवतिअन्यथात्वयामिथ्यात्वसिध्यर्थंप्रयुक्ते विमतंमिथ्यादृश्यत्वात्परिच्छिन्नत्वाद्वेत्यनुमाने परेणमिथ्यात्वा.भाववत्त्वेननिश्चितेजगतिदृश्यत्वस्यसत्वेनसाधारण्यस्यअपरिच्छिन्नत्वेननिश्चितेगगनेपरिच्छिन्नत्वहेतोरभावेनचस्वरूपासिद्धेरुद्भावनेच तवापिमिथ्यात्वासाधनप्रत्याशाजगतिदत्ततिलांजलिःस्यात्।

सद्दृष्टाक्षे नचरबन्मतइत्यादिं हेत्वभावोसाधारण्यचेत्यतभागनिरस्यति-किंचयदि-प्रतिध्वनिरित्यादिना तिलांजलि स्यादित्यतेन। अत्रप्रायेणसर्वंनिगदव्याख्यातं। विशेषतुवक्ष्याम -रूपवद्द्रव्यस्यैवेति ॥ वस्तुतस्तुचक्षुर्योग्यस्यैवप्रतिबिंबमितिवक्ष्याम, तेनास्माकीनग्रथकृता रूपवदेवप्रतिबिंबते नीरूपनप्रतिबिबत इत्याद्युक्तौरूपवन्नीरूपशब्दौचक्षुर्योग्यतदयोग्यपरावेवचेदितव्यौ। एवसतिनैयायिकसमतद्रव्यत्वपरिभापानादरेऽपि रूपादे प्रतिबिंबसत्वेऽपिचनक्षति। रूपवतइति। चक्षुर्योग्यस्यवस्तुत प्रभायारूपाविशेषत्वाव ॥ तत्रापिबहुतरेत्यादि। जलादौप्रतिबिंबितप्रभामडले दूरत्वप्रत्ययेसत्यपिदूरत्वदैशिकपरत्वमेव ॥ स्वांसिंस्तद्व्यवहारश्चबहुतरमूर्त्तविषयकप्रत्यक्षाधीनयदूरवस्त्वनुयोगिकबहुतरमूर्त्तप्रत्तियोगिकसयोगवत्तयातादृशद्रव्यस्यज्ञान तज्ज्ञानकालिकद्रव्येणैवजन्यतइत्यर्थ। तत्पदार्थेति। प्रभामडलादिपदार्थेत्यर्थ। तद्भिन्नइति। बहुतरमूर्तसंयोगितया प्रतीयमान प्रभामडलप्रतिबिंबादतिरिक्तइत्यर्थ। आकाशस्यपरिच्छिन्नत्वइत्यादि। यद्यपिसिद्धांतेवस्तुतआकाशस्यपरिच्छिन्नत्वमेवनिबधादिषु तस्याचलोकदृष्ट्याब्रह्मदृष्टावतात्कथनेनस्वीक्रियते, तथापि तन्मतेचदसगतमितिप्रदर्शकएवायग्रथ। ब्रह्मण प्रतिपादनमिति। "सत्यज्ञानमनतब्रह्म" त्यादिस्थलेतावकोपनिषद्भाष्यादिषुप्रतिपादनमित्यर्थ। अकालपरिच्छिन्नत्वमिति। अनवपदादिनाब्रह्मणिकालपरिच्छेदस्यापि निबधनमितिभाव। यस्यपरिच्छिन्नत्वमिति।

आकाशस्यतद्सद्रीत्यास्वीकृतत्वादित्यर्थः। प्रासङ्गीत्यादि। अतएवजैमिनिनाअर्थवादाद्यधिकरणेषु "नांतरिक्षेनदिवी" त्यादावभागिप्रतिषेधोदोषआक्षिप्यते। किंचेत्यादिनाश्रुतिविरोधोऽपियक्षबलिन्यायादेवोपन्यस्तः। वस्तुतस्तुलोकबोधनायतद्नुसारेणदृष्टांतः श्रुत्योपात्तः। नन्वेवंसिद्धांते व्योम्नःपरिच्छिन्नत्वे अपरिच्छिन्नत्वादिविपक्षहेतुदृष्टांताभावादसत्त्वादितिचेत्-न; कालस्यतत्रदृष्टांतासंभवात्, व्यतिरेकदृष्टांततोप्यसाधारणता-

---

नच त्वन्मते वाय्वादावपि शब्दस्य सत्वेन शब्दान्तरस्य वाय्वादिगुणत्वेन प्रतिध्वनेरेवाकाशगुणत्वं, तथाच तस्याकाशेएव समुत्पत्त्या कथं प्रतिविम्बत्वमिति वाच्यम्; नैयायिकादिरीत्या अङ्गीकारे द्वितीयादिशब्दानांसामान्याकाशस्यतस्याअनंगीकारेवर्णात्मकशब्दानां वाग्रूपाकाशस्य गुणत्वात् ॥ दन्ताद्यभिघातजन्यशब्दानामनभिव्यञ्जकत्वेन वर्णानां दन्तादिजन्यत्वायोगात्, शास्त्रविरोधाच्च ॥ नच वागिन्द्रियं नाकाशः, किन्तु तद्विकार इतिवाच्यम्; प्रकृतिविकृत्योरभेदात् ॥ प्रतिबिम्बशब्दस्यैवाकाशगुणत्वस्वीकारे बाधकाभावाच्च ॥ नहि प्रतिविम्बत्वप्रयोजकसामग्र्याजन्यत्वे तत्रोत्पत्तिमात्रेण तद्गुणत्वेनवा प्रतिविम्बत्वाभाव-शक्यनिश्चयः ॥ प्रतिवर्णस्य प्रतिबिम्बत्वमन्तराऽनुपपत्तेश्च ॥ नच वर्णाभिव्यञ्जकध्वनिनिमित्तकप्रतिध्वनेर्मूलध्वनिवदेव वर्णाभिव्यञ्जकत्वेन तदुपपत्तिरितिवाच्यम्; "अष्टौस्थानानिवर्णाना" मिति पाणिनीयशिक्षाविरोधात् ॥ तत्प्रामाण्येन तत्तत्स्थानेवाय्वाभिघातजन्यध्वनेरेव वागिन्द्रिये वर्णाभिव्यञ्जकत्वात् ॥ तन्निमित्तकध्वनेरपि व्यञ्जकत्वे प्रमाणाभावात् ॥ वागिन्द्रियस्य निष्फलत्वापत्तेश्च बहिराकाशवदन्तराकाशएव वर्णोत्पत्तिसंभवात् ॥ किञ्च स्वस्मात्पूर्वतोभेर्यादिध्वनिसमुत्पत्तौ नियमतः प्रतिध्वनिः पश्चिमतएवश्रूयते तदुत्पत्तिपक्षे नसङ्गच्छते ॥ तथाहि—यद्याकाशे प्रतिध्वनिरुत्पद्यते तर्हि किञ्चिद्देशावच्छेदेनैव तद्वाच्यं। तथाच तद्देशात्पश्चिमतः स्थितस्य पूर्वतस्तत्प्रतीतिः स्यात्; न चैवमस्ति। प्रतिविम्बत्वे तु स्वव्यवहितदेशेएवतत्कल्पनाऽऽनुपपत्ति. ॥ किञ्च प्रतिविम्बातिरिक्तं कार्यं मणिमन्त्रादिभिन्नसामग्र्या व्यवहितदेशे न जन्यतेइति कथंप्रतिध्वनिर्नशब्दस्यच्छाया? ॥ ३१ ॥ गगने शब्दप्रतिविम्बदर्शनादेव पक्षमोपिव्यभिचारी ॥ रूपादेःप्रतिविम्बदर्शनाच्च ॥ नच द्रव्यत्वे सतीतिहेतोर्विशेषणान्नव्यभिचारइतिवाच्यम्; आत्मनोगुणाद्यभावेनद्रव्यत्वासिद्धौस्वरूपासिद्धेः ॥ द्रव्यत्वपरिभाषायानिर्मूलत्वेनशास्त्रार्थाव्यवस्थापकत्वाच्च ॥ जले आकाशप्रतिविम्बदर्शनाद्दृष्टान्ते हेतोरसिद्धेश्च ॥ यत्तु तद्गतप्रभामण्डलस्य जले प्रतिविम्बोनाकाशस्येति-तन्न; गाम्भीर्यबुद्ध्यभावप्रसङ्गात् ॥ नहि गाम्भीर्यमवकाशविशेषातिरिक्तं जानुदघ्ने जले वक्तुं शक्यते; प्रमाणाभावात् ॥ बहुदेशावच्छिन्नप्रभाप्रतिविम्बेन गाम्भीर्यव्यवहारइतिचेत्,—न; देशस्योपलक्षणत्वे यत्रयत्र प्रभामण्डलप्रतिबिम्बस्तत्रतत्रगाम्भीर्यप्रतीत्यापत्तिः ॥ नचैवमस्ति ॥ ममतुयत्राकाशप्रतिविम्बस्तत्र गाम्भीर्यभानं यत्रतु नतत्प्रतिविम्बस्तत्र नतद्भानमितिनान्यवस्था ॥ प्रतिबिम्बाभावप्रयोजकंतु स्वगतमुपाधिगतं वाकिञ्चिदुभाभ्यांकल्पनीयम् ॥ देशस्य विशेषणत्वे घट्टकुटीप्रभातन्याय; देशस्याकाशानतिरिक्तत्वात् ॥ दिग्रूपत्वे तु तत्कृत्यन्तर-

धारणसंभवाच । किंचलौकिकप्रत्यक्षदृष्ट्याऽपरिच्छिन्नोऽप्याकाशोयदिसर्वथानैवप्रतिबिंबते कथंतर्हितवत्वयोऽपरिच्छिन्नः ? परमात्माप्रतिबिंबेतेत्साशयादंदुन्यंबरप्रतिबिंबमेवप्रत्यपेधन्प्रतिपेत्स्यंतिच–परेणैवेति । वैद्येपिकादिना ॥ शिष्टंस्पष्टं ॥ अत्रापिमूलाशयप्रकाशनायर्किंचित्स्वातंत्र्येणोच्यते ॥ तत्रप्रतिध्वनेः प्रतिबिंबत्वेबाधकानिकानिचित्प्रागेवमयास्वतंत्रवयापिदर्शितानि ॥ अथपरोक्तंविमृश्यते–तत्रत्वयापूर्वपक्षेरूप्यमाणंप्रतिध्वनेरेवाकाशशब्दत्वंतुत्वदीयाएवसिद्धांतयंति–यथाहविद्यारण्यः–"प्रतिध्वनिर्वियच्छब्दोवायौवीसीतिशब्दन"-मित्यादि ॥ व्याचक्षतेच "आकाशेतावच्छब्दएवगुणः सचप्रतिध्वनिरूप" इति अतस्तद्दूषणंमास्माभिरवश्यंसमाधेयं, तथाप्ययुक्तं निरस्यते–तत्र वीचितरंगन्यायेनकदंबमुकुलन्यायेनचनैयायिकाभिमताशब्दांतरोत्पत्तिस्तुनात्रयोः संमतेतितत्प्रासंगिकनिरासेन। वर्णात्मशब्दानांवामूर्पाकाशगुणत्वोक्तिरसगता; तालुदंतादिपुजायमानत्वेनतद्गुणत्वस्यस्वव्यवचनत्वात्, अन्यगुणस्यान्यत्रोत्पत्त्यसंभवात् । तत्रभरत्वभावेदंत्यतालव्यत्वादिव्यपदेशायोगात्, "शरीरावयवाच" दित्यस्यतदधिकारस्थत्वात् ॥ दंताद्यभिघातजन्यशब्दानांतु "आत्माबुध्यासमेत्यार्थान्मनोयुंक्तेविवक्षया ॥ मनःकायाग्निमाहंतिसप्रेरयतिमारुतम् ॥ मारुतश्चोर्ध्वगमितोमंद्रंजनयतिस्वर" मितिपाणिनीयादिशिक्षोक्तवायुविशेषाभिघातजन्यत्वस्य तत्रवागिंद्रियव्यापारस्यचाभावादव्यक्तत्वं वर्णानांदंतादिपूपपत्तिमरोचयन्स्त्वोक्तेपि "अष्टौस्थानानिवर्णानां" मितिशिक्षाविरोधंकुतोनानुसंधत्से ? तत्रानुत्पत्तौतेषां वर्णस्थानत्वासिद्धेः। नचाकाशस्यविभुत्वाद्दंतादिपुजायमानानामपिवर्णात्मकशब्दानामाकाशगुणत्वंवक्तव्यं; वाय्वादिशब्दतयाभिप्रेतानांवीसीभुगभुगबुलबुलादिशब्दानामपिनभोगुणत्वापत्तेः । शास्त्रविरोधस्तु "तदेववाचावदती" त्यादिश्रुतिमनुस्मृत्योक्तःस्यात् । वस्तुतस्तुकरणत्वंश्रुवत्तादृशशास्त्रंदंतादिपुवर्णानामभिव्यक्तौवाग्व्यापारनिमित्तकत्वमेवबोधयतीतिनवद्विरोधः । आकाशविकारत्वयोक्तेपिश्रोत्रेशब्दगुणकत्वस्य वाग्वत्कर्मेन्द्रियत्वत्वपिवाय्वादिविकारत्वेनाभिमतेकरचरणगुदोपस्थे उद्भूतानां स्पर्शादितत्तद्भूतगणानांचादर्शनाद्घ्राणेंद्रियमात्रस्यशब्दगुणकत्वमसभवि । गोलकानांतुपांचभौतिकत्वेन तेपुशब्दस्पर्शाद्युपलब्धिरदोषः; इंद्रियाणांगोलकेभ्यः पृथक्त्वाणुस्वरूपत्वादिकंतु (अ० २ पा० ४ सू० १) "तथाप्राणा" इतिपादेस्फुटं । अथकथंचिद्वर्णानांवागिंद्रियगुणत्वमनोरथेसत्यपिप्रकृतिविकृत्योरभेदमाश्रित्यवैरंतरिक्षस्यशब्दवत्तासाधनमशक्यं; पयोविकृतेर्दध्नोऽम्लत्वेऽपि पयसोऽम्लत्वाभावात् । तद्विकृतितयोक्तस्यश्रोत्रस्य गत्वाग्राहित्वांगीकारेण प्रकृतिभूतमहाकाशस्यापिचलत्वा-

---

प्रभातन्यायः ॥ सएववा ॥ दिशआकाशानतिरिक्तत्वात् ॥ एवं दूरत्वधीरप्याकाशप्रतिबिम्बेनैव समर्पनीया ॥ तदेतदाह–गाम्भीर्यस्येति ॥ इदं दूरत्वस्याप्युपलक्षणम् ॥ ३२ ॥ अतएव पक्षोऽपिव्यभिचारी । नचोपध्यनन्तर्गतस्यैव प्रतिबिम्बइति कथं विभोराकाशस्यात्मनश्च प्रतिबिम्बइतिवाच्यम्; अप्रयोजकत्वादनन्तर्गतत्वस्य ॥ तद्विकारस्य न तत्र प्रतिबिम्बइति नियमेनैव रेखा प्रतिबिम्बाऽनवकाशात् ॥ आकाशस्योकरीला परिच्छिन्नत्वे तु दृष्टान्ते हेत्वभावोऽसाधारण्यंच ॥

पाताच्च । यदि च तयोर्भेदमाश्रित्य विकृतेरेवचलत्व ननुप्रकृतेरित्यभिधीयेतत्तर्हि वागिन्द्रियस्यैवशब्दवच्चलनत्वतरिक्षस्येत्यपिसुवच । नचेष्टापत्ति, ग्रस्यशब्दगुणकत्वबोधकानामार्षवचसात्प्रधानाच्च्याकोपात् । किंच "अग्निर्वाग्भूत्वामुखंप्राविशत् ॥ अन्नमयंहिसोम्यमनआपोमय प्राणस्तेजोमयीवागिति ॥ वाचावन्हेर्मुखस्तेत्र" मित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्योवाचस्तेजोमयत्वेनवर्णानातद्गुणत्वकल्पनेऽपितैजसशब्दत्वस्याजत्वाकाशगुणत्वम् ॥ प्रतिबिंबशब्दस्यैवाकाशगुणत्वतुनस्वीकर्तुंशक्य, प्रातिभासिकस्यव्यावहारिकवस्तुगुणत्वायोगात् । नहिस्वच्छतयैकतयाचनिश्चितेमुकुरेप्रतिबिंबितानिनीलरक्तादिरूपाणि द्वित्वत्रित्वादिसंख्यादैशिकपरत्वापरत्वादीनिच मुकुरस्यगुणाभवितुमर्हंति । नाप्यभास्वरशुक्लरूपशालित्वयात्तयागृहीतेजलेस्वधान्यरूपाणिप्रतिबिंबितइति तस्यसर्वविधरूपवत्तासर्वविद्भिःसम्मता । प्रतिबिंबत्वात्प्रातिभासिकेनापिसुरत्वमेना शब्दगुणकत्वसम्भवेच रूपगुणकत्वमपितस्योरीकार्यं, तत्रप्रातिभासिकनीलरूपप्रतीते सर्वजनीनत्वात् । प्रतिबिंबत्वप्रयोजकसामग्रीतुनेह निर्णीता । तत्राविरुद्धसामग्रीचास्माभि पुरैवोपपादितेतिप्रतिबिंबत्वाभावस्तत्रनिश्चीयतएव ॥ यच्चप्रतिवर्णस्यप्रतिबिंबत्वमुक्तंतन्नवदति–"नापिवर्णरूपप्रतिशब्दस्यपूर्ववर्णप्रतिबिंबत्व, व्यंजनाक्षराग्रहणात् । नचस्वराक्षरस्यैव प्रतिबिंबइतिवाच्य, नियामकस्याशक्यवचनत्वात्, युगपदुभयस्वरग्रहणाभावात् पूर्वध्वनिवद्द्वितीयस्यप्रतिध्वनेरपिपूर्ववर्णव्यंजकतायाः शक्यवचनत्वाच्चे" ति ॥ एवप्रतिध्वनौव्यंजनानामप्रत्ययादेवप्रतिबिंबत्वं अष्टौस्थानानीतिशिक्षाविरोधश्च परिहृतोज्ञेय । नियमेनतत्तत्स्थाने आन्तरवायुरभिघातेनाऽभिव्यक्तस्यैवविसर्पिध्वनेस्तत्तन्मतेवागिन्द्रियेद्वयबाह्याकाशेपि वर्णाभिव्यंजकतायाः सम्भवदुक्तिकत्वेनस्थानबोधकशिक्षावचसोबाधगंधस्याप्यभावाच्च । अन्यथावागिन्द्रियेवर्णाभिव्यक्तिंवदतस्तवापितद्विरोधोदुष्परिहर ॥ मायिकशब्दत्वपक्षेतुसुतरानविरोध । शिक्षायावास्तवानांनित्यानामेवाभिव्यक्तिस्थाननिरूपणात् स्वाम्निकेषुशरीरेषुघटपटादिषुचशुक्रशोणितसन्निपातजन्यतायामृतत्वादिजन्यतायाश्चाभावेपिवास्तवेषुशरीरादिषु तत्तज्जन्यतायाअव्यभिचारित्वेन तद्बोधकशास्त्रस्येवनित्यवर्णानांतत्तत्स्थानाभिव्यज्यमानतायाः नियतत्वेनस्थानबोधकशिक्षावचनस्यबाधायोगात् ॥ शिक्षाप्रामाण्येनतुदन्तादिष्वेवाभिव्यक्ति सिध्यति, नतुवागिन्द्रिये, अनभिधानात् । किंच "वाचावदती" त्यादिषुसर्वत्रकरणत्वमेवेंद्रियाणांश्रूयते, नत्वधिकरणत्वमतोवाच शब्दाधिकरणत्वकल्पननिर्मूल । नहिदण्डोघटाविर्भावस्याधिकरणसम्भवति ॥ प्रतिवर्णस्थलेवर्णाभिव्यंजकस्यैवध्वनेर्वा तन्निमित्तकध्वनेर्वाव्यंजकत्वे प्रमाणतुप्रतिवर्णपुनियमेनवर्णाभिव्यक्तिकालोत्तरकालिकत्वानुभवादिकशक्यवचन । नचवागिन्द्रियस्यनिष्फलत्वशक्य, यावत्कारणसमवधानेसत्येवकार्यसम्भवात् । तस्यचकरणत्वेनदण्डादिव्यापारमन्तराघटादेरिवतद्व्यापारमन्तरेणवर्णानामभिव्यक्तेरयोगात्, क्रियायाः फलनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरमितिवाक्यपदीयेतल्लक्षणात् ध्वनिमात्रस्यकारणत्वेनवागिन्द्रियस्यान्यथासिद्धत्वांगीकारेमूकानामपिवर्णोच्चारणप्रसक्तेश्च । अभिव्यक्तिस्तुस्थानेष्वेव भवत्येवमुद्दिष्टोऽप्युटस्य एतद्गोच्चारणमशक्य । नचैवंवृद्धानांसर्वथावर्णानुच्चारणप्रसङ्ग, शेखरकारादिभिर्दन्तशब्देनतत्सन्निहितप्रदेशानामादरणात् ॥ इत्थमाकाशमात्रस्यकारणत्वानङ्गीकारेणैव (महिताकाशव-

दत्तराकाशएववर्णोत्पत्तिसंभवा) दितिनिराकृत । किंचास्यायमाशय स्यात्-यदिबाह्या-काशप्रतिवर्णोत्पत्तिर्वागिंद्रियनिरपेक्षागीक्रियते तर्हिमुखस्यात्तरपि तन्निरपेक्षावर्णोत्पत्ति-रुच्यता, तथाचतस्नैष्फल्यमिति,-तन्न, साफल्यस्यदर्शितत्वात् बाह्याकाशेपित्वन्मते दूर स्थशब्दग्रहणार्थंश्रोत्रस्यैवदूरेप्रतिवर्णोत्पादनाय वागिंद्रियस्यापिगमनस्यशक्योक्तिकत्वात् । वस्तुतस्तुयथाआदाना देशक्त हृत्तेंद्रियस्वगोलकद्वारासाक्षाद्ग्रहणादिनिमित्तभवति दीर्घस-दशोपवेशादिनाविषधरागारादेर्ग्रहणेपितदेवपरपरयासाधकतमम् । तथासाक्षाद्वर्णोच्चार णेकरणवागिंद्रियतदभिव्यंजकविसर्पिध्वनिद्वारावाह्याकाशेप्रत्यक्षरोत्पादेपितदेवपरपरयानि-मित्तमितिनि खिलनिरवद्य ॥ प्रतिबिंबत्वपक्षेच बाह्यवदांतराकाशेपिप्रत्यक्षप्रत्यक्षप्रसंग; आकाशस्यैवोपाधित्वेनवर्णानां मदनांतरावरेपिप्रतिबिंबने प्रतिबंधकाभावात् ॥ यच्च किंच-स्वस्थादित्यादि नानुपपत्तिरित्यत,-तदरमणीय, प्रतिबिंबपक्षेपिभेर्यादिसन्निहितनभोविभा गएव प्रतिबिंबोचितनभेर्यादिसमर्यादपुवप्रतिस्वननिशामनप्रसक्त्यादोषस्यतौल्यात् । नहि-दर्पणरचितधरणीचर पुरुष स्वचरणसमभ्यर्णभागमतिहायदवीयसितत्तलविभागेप्रति-फलति ॥ यदिचनेदीयसिनभसिप्रतिबिंबानुद्भवेदवीयसि तदुद्भवेचकिंचित्कारणकल्प्येत तदातदेवोत्पत्तावपिकल्प्यता ॥ वस्तुवस्तुसर्वत्रवर्तमान परमान पटहादिप्रकटध्वानत-क्षुभ्यच्छब्द क्षोभानुरूपदूरदूरत्वन्यत्रप्रतिबध्यतेतत्रैव मायिकशब्दांतरमुत्पद्यते, अतएव-गिरिगह्वरकूपविवरसर प्रवरशिखरवरसुरनिलयप्रभृतिषुप्रतिशब्दा श्रूयते । त्वत्पक्षेत्वतरि-क्षस्यविभुत्वेनाल्पस्यमहतश्च शब्दमात्रस्यनियमेन प्रति स्वनेनभाव्य, नतुतथानुभूयते । किंचपूर्वतोभेर्याघाते तत्पूर्वतोऽतिनेदिष्ठगह्वरादिसत्वेभेर्यादित पश्चिमस्थनपुसाशब्द-प्रतिशब्दावुभावपिअनुभूयेते, अतोन त्वदभिप्रेत प्रतिध्वने शब्दसमुखविकृत्वनियम समाच्छते ॥ यदपि प्रतिबिंबातिरिक्त मित्यादि शब्दस्यच्छायेत्यत,-तदप्यसत्, दर्पणादे-र्भित्त्यादिनाव्यवधाने प्रतिबिंबस्याप्यजननेनतौल्यात् मणिमंत्रभिसंभ्य सिद्धमित्रतीर्था-दिभ्योभ्यवहितेभ्योपिभयहर्षपुण्यादिजननाच्च यदिचतानिमणिमंत्रादित्यादिशब्देन सगृण्ही-यास्तर्हि शब्दमपितेनसगृहाण । अपिचनलशयतलाश्रयस्पुस फूत्कुर्वतोनलोपरिभागेबुद्बु-दोत्पादकत्वदर्शनेतवप्रशयोर्द्वारत्वमितिचेत्-अत्रापिसमान, एवंप्रतिध्वने प्रतिबिंबत्वनि रासेन पचमस्यापिव्यभिचारिरशंकावाक्षा, सत्यतनिरेशाचरूपादे प्रतिबिंबसभवेऽपि-नव्यभिचार । नन्दसत्यतनिवदो प्रकाशाश्रयन्यायेन पचनेस्वरूपासिद्धि शक्या, परैस्तथा-नगीकारात्, तन्मतत्यात उक्तेरयुक्तरवख्यापनायैव पचमसप्तमयोरुपन्यासात् ॥ यच्चनच द्रव्यरहइत्यादिशाखार्थाभ्यत्रस्यापकरवाचेत्यततत्तुवादशसत्यंतमनिवेशयन्द्धि कणादोक्तरीति-कद्रव्यत्वरिभावामनाद्रियमार्गेश्चात्माभिर्निरोत्तरणीय पचमादिर्लिंगकानुमानेकालेऽदृष्टाती-कियत, अतोनतत्रदेशमिति । नाप्याकाशेव्यभिचार, तत्सारयस्वायास्तयोक्तत्वात् ॥ वस्तुतस्तुजलप्रभामडलस्थसप्रतिबिंब गाभीर्यदूरत्वबुद्धिस्तुप्रभायायाहुल्यप्रागमरकद्व-मूलिका । नचगुणगुणाहुल्यामनुपपत्ति, छोटिकाशब्दोऽल्पाभेरीशब्दोमहानितिशब्द-गपादिषुविसर्पिभूतगुणेषुम्वावयवेनाल्पत्वबहुत्वभावयोर्दर्शनात् । प्रभयाद्रव्याभिमानि-तस्त्वारोपात् प्रतिमुखत्वरिमाणेनेश्प्रतिबिंबमानेनगाभीर्यबुद्धिरितिसुवच । जानुदघ्नेपि

जलेतिसन्निहिततरुगुल्मादेरुपरिस्थापितदीर्घयष्टिकादेश्चतावत्परिमाणएवाधोग्रः प्रतिबिं-
बोनुभूयते, एवमेवाधांगुलस्थूलिमत्यपिमुकुरभूमौ । अतोवस्तुस्वभावात्तावत्यप्यंबुनि-
प्रतिबिंबमानंबहुलतमंप्रभामंडलमेवतादृशाउकाशभ्रमंजनयति । यत्रयत्रचयावतीप्रभा-
प्रतिबिंबते तत्रतत्रसर्वत्रसलिलमणिमुकुरादिपुतावद्गांभीर्यंप्रतीयतएवेतिकृतंतदापत्तिविभी-
पिकयायदिचोपाधिभेदाद्गांभीर्यप्रतीतेस्तारतम्यमनुभूयेत तत्रतत्प्रयोजकमुपाधिगतमे-
वावधेयं। एकस्यापिबिंबस्योपाधिवैलक्षण्येनप्रतिबिंबवैलक्षण्यदर्शनात्। आकाशस्यप्रतिबिं-
बार्हत्वेचक्वचित्तत्प्रतिबिंबंक्वचिचतदभावइतिकल्पनंनिर्मूलं; तदतिरिक्तस्यबिंबस्यतथादर्श-
नात्। यदिचदृष्टानुरोधादुभयोःकिंचित्कल्पनमावश्यकंस्यात्तदापिनभःप्रभावलययोरुभ-
योःप्रतिच्छायांस्वीकृत्यत्वयातत्कल्प्यं, मयातुद्वितीयस्यैव तं स्वीकृत्यतत्कल्प्यमितिभाका-
शप्रतिबिंबवादोव्यर्थगौरवग्रस्तः। देशावच्छिन्नत्वंतुनवयंविशिंशमइतिनघटकुटीप्रभावादि-
प्रसंगः। वस्तुतस्तु तथाविशेषणेपिनक्षतिः; प्रातर्मध्यंदिनादिकालावच्छिन्नविलक्षणसूर्यप्रभा-
याःप्रतिबिंबनेपितदवच्छेदककालस्य देवदत्तस्यप्रतिबिंबनेपिचक्षुरयोग्यस्यब्राह्मण्यपांडित्या-
दिरूपतद्विशेषणस्य समीरणाहिततृणपर्णादेःप्रतिबिंबनेपितदाधारस्यसमीरस्यचप्रतिबिंबा-
नुदयात् अतोदेशस्यविशेषणत्वेपिचक्षुरयोग्यविशेषणस्यप्रतिबिंबादर्शनेनतद्वदेवाकाश-
रूपस्यदिगूपवास्यदेशस्यप्रतिबिंबाभावःशक्यवचनः। अन्यथाबहुदेशावच्छिन्नाप्रभाचक्षुषा-
गृह्येतइतिविशेषणस्याकाशस्यचाक्षुषमपिस्वीकार्यं । नचेष्टापत्तिः; तदृष्टान्तेनब्रह्म-
णोपितथात्वापत्त्या "नचक्षुषागृह्यते पराञ्चिखानि । नतत्रचक्षुर्गच्छती" त्यादिमुंड-
ककठतलवकारप्रभृतिश्रुतिप्रतिरोधात् शारीरकादौव्योम्न साक्षात्प्रत्यक्षाविषयत्वांगी-
काराच्च तेनोक्तदोषद्वयप्रसरस्यसंभावनाप्यपास्ता ॥ दिशआकाशानातिरिक्तत्वो-
क्तिस्तुश्रुत्यादिविरुद्धा "नाभ्याऽआसीदंतरिक्षं । पद्भ्यांभूमिर्दिशः श्रोत्रात् । योन्त-
रिक्षेतिष्ठन् योदिक्षुतिष्ठन् द्यौःशीर्षमाशाश्रुतिरंघ्रिरुर्वीनभस्तलंनाभिसरोगृणंती"–
त्यादिश्रुतिभिस्तयोर्भेदावगमात् एवंदूरत्वसामीप्यधीरप्युपाधिबिंबयोरांतरालिकप्रभा-
याःदीर्घादिप्रसारहेतुकावगंतव्या । न त्वाकाशप्रतिबिंबतदिति भ्रमितव्यं निरवयवस्यनी-
रूपस्यापिप्रतिबिंबसंभवेकालादेर्वायोश्च कुतोनतत्स्यात् ? कालादिपुस्वच्छतायास्त्व-
यांगीकृतत्वेनतत्प्रतिबिंबावश्यंभावात् दावादेः प्रतिबिंबदर्शनात् । नापिस्वमतेस्वच्छता-
वदस्वच्छतायामपिविजानीयत्वंकल्प्यं; अप्रयोजकत्वात्, नीरूपत्वेनैवतत्सिद्धेः ॥
एवमंबरप्रतिबिंबप्रतिविधानेनपष्ठस्यापिव्यभिचारःपरिहृतः ॥ उपाध्यंतरगतंनप्रतिबिंबत-
इतिदूषणंतुविवर्णकाराद्यभिमतेबिंबेश्वरवादएवमुख्यतयादत्तमास्माकीनैरितिशुद्धचित्प्रति-
बिंबवादेतदनुवादोधौर्त्यात् । तथापिअनूदितत्वात् सर्वपक्षेप्येतच्छल्यप्रसरंसमर्थयेते
उपाध्यंतर्गतत्वादात्माकाशयोःप्रतिबिंबमशक्यवचनं; दर्पणेतद्गतरेखादेर्जलेतत्स्थमीन-
तन्निमग्नपुरुषादेश्चप्रतिबिंबादर्शनात् ॥ यत्तु (तद्विकारस्यनतत्रप्रतिबिंब) इति निय-
मादप्रयोजकत्वमुक्तं,—तदप्येतेननिरस्तं; अन्वयव्यतिरेकव्यभिचारग्रस्तत्वात्, मीनपुरु-
पादेर्वारिविकारत्वाभावात्, तद्विकारस्यापिहिमकरकादेःपृथग्भूतस्यतत्रप्रतिबिंबदर्शनाच्च ॥
एवमेकदर्पणमणिप्रणीतधरणीरुहप्रतिकृतिप्रभृतिपुसंलग्नानांतद्विकाराणामपिफलप्रवालादी-

नातदाळवालादौप्रतिफलनमपिनियमभञ्जकमनुसधेय ॥ व्याप्यवृत्तेरपिप्रतिबिबागीकारे स्फटिकाद्यवच्छिन्नाकाशस्यदर्पणगतरूपादेश्वतत्रतत्रप्रतिबिंबापत्ति । किंचजलावच्छिन्न एवाकाशस्तत्रप्रतिबिंबतइतिस्वीकारेतवगाभीर्यबुद्ध्यनुदयप्रसग , तावदाकाशाशस्यतथा स्वात् ॥ अथतत्रस्थितोशोनप्रतिबिंबतेकिंतुपरितनएवमहाशइतिस्वीकारेतुतदृष्टांतेनात्मनोप्यशविभागापत्त्यानिरवयवत्वशब्दकोपोबिंबेश्वरवादस्यचमूलतएवोच्छेद ॥ अस्माक प्रभामडलतुपरिष्टमेवप्रतिबिंबेतनतुतत्प्रविष्टमित्यदोष । यच्च (आकाशस्योकरीत्या परिच्छिन्नत्वेतुदृष्टांतेहेत्वभावोऽसाधारण्यंचे) ति,–तदकिंचित्कर, पक्षेदृष्टांतेचानुगवस्यापरिच्छिन्नत्वस्यप्रागेवलक्षितत्वात् ॥

एवचाकाशस्यप्रतिबिम्बासंभवेन (अत्राकाशस्यजलाधारत्वतत्र प्रतिबिंबितत्वचेत्यवच्छेद्भेदेनद्विधाजलेस्थितिरिति ब्रह्मजीवयोरप्येकत्रतथास्थितौनबाधक) मित्यादिनास्वमतमात्रप्रसिद्धदृष्टांतंवदन्नुपेक्ष्य , किंचात्तिसमीपदर्पणादिगतरेखादीनादर्पणेप्रतिबिंबादर्शनेन जलनिमग्नमुखादीनाचजलेप्रतिबिंबादर्शनेनमायातवर्तिब्रह्मणोमायायाप्रतिबिंबासभवेन "द्वासुपर्णासयुजासखाया" इत्यादिश्रुते "गुहा प्रविष्टावात्मानौहितद्दर्शना' दितिसूत्रस्यचविरोधस्त्वन्मतेस्यात् ॥ गगनप्रतिबिंबासभवस्यासङ्गप्रतिपादितत्वेन ("आकाशवदेवोपपत्ते") इत्यादिनाविरोधपरिहरन्नुपेक्षणीय । यत्त्वित्यादिनाविद्वन्मडनोक्तकिंचिदनूद्य (तदपिनसम्यगित्याद्युक्त्वा) (विभ्वोरसयोगेप्रमाणाभावा) दि-युक्त,–तदपिनयुक्तिसह । तथाहि–विभुद्वयसयोगमगीकुर्वतासंसयोग कीदृशइतिवक्तव्य अन्यतरकर्मज उभयकर्मजो वा सयोगजोवा ? नाद्य , विभ्वो कर्माभावात् । नह्याकाशेकालेवा कश्चित्कर्माभ्युपैति, अतएवद्वितीयोपिन । नापितृतीय , सचयथाहस्ततरुसयोगात्कायतरुसयोग हस्तक्रिययातरणाहस्तसयोगेजातेऽवयविनाकायस्यापिस्वावयवसयोगजन्योभवति सयोगस्तथात्रापियदिकालस्याकाशस्यवासावयवत्वस्यात्तदातदवयवक्रियाजन्यस्तत्सयोगोपिस्यात् । नचत्वन्मतआकाशादीनासावयवत्वयेनतादृशसयोगमगीकुर्या ॥ तथाचतदीयविशेषाभावकूटस्यतत्सामान्याभावव्याप्ततयातद्विशेषाभावकूटस्यैवविभुद्वयसयोगसामान्याभावेमानस्यांवेद्यमानत्वेमानाभाव कथनसाहसमात्रमेवमायाय। परिच्छिन्नत्वागीकारेप्यसयुक्तस्यैवप्रतिबिंबदर्शनेनब्रह्मणस्तत्रप्रतिबिम्बसभवति । नचसयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वादसयुक्तत्वमप्यस्त्येवेतिवाच्य, तथासत्यत्तदर्पणसन्निकृष्टरेखादीनामपितत्रप्रतिबिंबापत्ति आकाशप्रतिबिम्बस्यसर्वथैवासभवेन (आकाशेऽप्यभिचारादेवनसततम) इत्यसगतः

अतएव (प्रथमदृष्टान्तेसाध्याप्रसिद्धेश्च) इत्यप्यसंगतं, प्रथमदृष्टांतस्योभयवाद्यसंमतत्वादितिसुवक्तव्य । त्वन्मतेगगनप्रतिबिंबस्यस्वीकारात् किंचस्वमतानुसारेणव्यभिचाराद्युद्भावनेपरार्थानुमानमात्रोच्छेदः तवाभिमतस्याप्यसिद्धिश्चस्यात्, परेणस्वमतानुसारेणासिध्यादेरुद्भावयितुंशक्यत्वात् ॥

सहस्राक्षेअत्राकाशस्येत्यादिसाध्याप्रसिद्धेश्चेत्यन्तभागमूपयति–एवचाकाशस्येत्यादिना उद्भावयितुशक्यत्वादित्यतेन ॥ स्वमतमात्रप्रसिद्धमिति । उभयवादिसमतिमत्त्वतादृशस्यदृष्टान्तत्वायोगात्तवदनुपेक्ष्यएवेतियुक्त । गौतमेन (अ० १ आ० १ सू० २५) "लौकिकपरीक्षकाणायस्मिन्नर्थेबुद्धिसाम्यंसदृष्टान्त" इतितल्लक्षणस्योक्तत्वात्बुद्धिसाम्यानधिकरणस्यदृष्टान्तत्वनैवयुज्यतेतिभाव ॥ द्वासुपर्णेति इदतृतीयमुण्डकवाक्य । सूत्रचेदप्रथमस्यद्वितीयपादस्थ अत्रविशेषमग्रेवक्ष्याम• । कर्माभ्युपैतीति । सयोगजनकनैय्यायिकपरिभाषाप्रसिद्धोत्क्षेपणाद्यन्यतम तत्रनकोपिस्वीकरोति । तेनावकाशदानादिमत्त्वचेष्टाहेतुत्वादेर्वियत्समयप्रभृतौ स्वीकारेपिनातिप्रसग । अतएवेति अन्यतरत्रापिकर्मणोसभवेउभयत्रतदसमवस्यकैमुतिकसिद्धत्वादेव । वदीयविशेषाभावेत्यादि । यत्रयत्रवायुतेज प्रभृतौमधुरक्षारादिरसविशेषाणामभावकूट तत्रतत्ररससामान्याभावोप्यस्त्येवेतितथाव्याप्ति स्पष्टा । अत सयोगविशेषाणात्रयाणामप्यभावकूटमेवविशुद्धसयोगसामान्याभावेमान ॥ अर्थतदर्पणेत्यादि । दर्पणात्यतसन्निकृष्टेत्यर्थ ॥ सुवक्तव्यमिति । अनयैवारुच्याप्रतिबिंबतादूपकानुमानप्रयोगेवायुवच्चेतिद्वितीयदृष्टान्तोपादान ॥ अत्रापीदमधिकमवधेय–यच्च अत्राकाशस्येत्यादि उपपादितत्वादित्यततदपि विहायस प्रतिच्छायाप्रतिषेधेनैवप्रतिहतवेदितव्य । "द्वासुपर्णागुहाप्रविष्टावि' त्यादिश्रुतिसूत्रविरोधस्तुतवदुष्परि-

---

अत्राकाशस्य जलाधारत्व तत्र प्रतिबिम्बितत्व चेत्यवच्छेदभेदेन द्विधा जलेस्थितिरिति ब्रह्मजीवयोरप्येकत्र तथास्थितौ नबाधकम् ॥ एतेन लोकेबिम्बप्रतिबिम्बयोरेकत्रस्थित्यदर्शनेन 'द्वासुपर्णा गुहाप्रविष्टौ' इत्यादिश्रुतेर्गुहाप्रविष्टावितिसूत्रस्य च विरोधइति आत्मन सर्वगतस्य सर्वगतायां मायायां सत्त्वेन कथ प्रतिबिम्ब स्यादितिच विद्वन्मण्डनोक्त प्रत्युक्तम्, आकाशवदेवोपपत्ते, मायाया परिच्छिन्नत्वस्योपपादितत्वात् ॥ यत्तु विद्वन्मण्डने 'नचसयोगसबन्धेन तत्र वर्तमानत्वमप्रतिबिम्बेप्रयोजकम्, एतयोश्च न सयोगोविभुत्वात् अतोनानुपपत्तिरितिवाच्यम्, सयुक्तस्याऽपि प्रभामण्डलस्य तथाप्रतीते ॥ नच यद्देशे सयोगस्तद्देशे न तथेतिवाच्यम्, विभिनीभूतमानान्तरिताङ्गुलीतलभागस्यप्रभाया अपि दर्पणे प्रतिबिम्बादित्युक्त,–तद पि नसम्यक्, सयोगस्याव्याप्यवृत्तितयाततोऽत्यान्तरितस्यायाश्चोदाकल्पनया सम्भवेन चासमाधानत्वात् ॥ विभ्वोरसयोगे प्रमाणाभावान्मायाया• परिच्छिन्नत्वस्योक्तत्वात् पूर्वपक्षोऽप्यकिंचित्कर ॥ ३२ ॥ आकाशे व्यभिचारादेव न सतम ॥ प्रथमदृष्टान्तेसाध्याप्रसिद्धेश्च ॥

हर । तथाहि–प्रतिबिंबस्यालीकत्वेनद्वित्वसङ्ख्याबाध । इदानींविवतयात्वदभिप्रेताया शुद्धचितोनिराकारत्वेनसादृश्यनिर्वाहकधर्मराहित्येनचसुपर्णत्वसखित्वयोस्ततएवसायुज्य-स्यचासगति । बिंबप्रतिबिंबयो सहयोगानिष्पत्तेश्चब्रह्माडकारणमायाबहिर्भूतायाश्चित स मानवृक्षपरिष्वगासभव । "तयोरन्य पिप्पलस्स्वाद्वत्ती" तिप्रतिबिंबक्रियाविनाप्रतिबिं बेतददर्शनात् उपाधेर्जडत्वेनस्वाद्वदनाद्ययोगाच्चएवमेतद्भ्रमर्क्षु "अस्यमहिमान" मिति श्रूयमाणजीवस्यब्रह्मविभूतित्वबिंबस्यचित कर्तृत्वादिकतत्साम्योपायनादिक चविरुध्यते, प्रतिबिंबस्याबिंबानशरत्वात् चितोनिर्विशेषत्वात् उपाधिनाशेप्रतिबिंबनाशनियमेननिरुपाधे साम्योपायनाद्ययोगाच मायातर्गतस्यैवबिंबत्वागीकारेतुबिंबेश्वरवादापत्त्या आकाशदृष्टात बाधएकत्रस्थित्याप्रतिबिंबत्वस्याप्यसिद्धिश्च । किंचाकाशतत्प्रतिबिंबयोरन्यतरोपिनजल प्रविशति प्रकृतेच "गुहाप्रविष्टावात्मानौहितद्दर्शना" दित्यादिपुतयोरेकत्रसहप्रवेश-उच्यते । नहिबिंबप्रतिबिंबयोरेकत्रसहप्रवेशादिदृष्टचर । नचप्रतिबिंबस्योत्पत्तिरेव प्रवेशत्वेनोपचर्यततिवाच्य, तथाङ्गमानाभावात्सूत्रेतथैवव्युत्पौचित्येनसदहवारकेपि तत्रप्रवेशत्वेशोपपादनस्यायोग्यतापत्ते, "अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्ये" तिप्रवेशात्पूर्व-जीवसत्ताबोधकश्रुतिविरोधाच्च । मन्मतेतुद्वासुपर्णेत्यादिवाक्यानिभगवदशयोर्जीवातर्या-मिणो स्थितिप्रवेशादिनिरूपकाणि ॥ सर्वप्रपचकारणत्वेनसर्वगतायामायायाचविभु-चित प्रतिबिंबसुतरादुर्वच । बिंबस्यतस्याश्चैकत्वेनबहुप्रतिबिंबासिध्याजीवानेकत्वबोधि कानां "सर्वेजीवा सर्वमया । तथाक्षराद्विविधा सोम्यभावा । सर्वएवात्मान" इत्यादितापनीयमडूकबृहदारण्यकादिश्रुतीनाव्याकोपात् पुण्यपापादिशास्त्रीयव्यवस्थाभ-गात् । एकमुक्त्यासर्वमुक्तिप्रसगात् उपाधिबिंबयोविभुत्वेनस्वस्यापिविभुतया "शरीर-यदवाप्नोतियच्चाप्युत्क्रामती" त्यादीनामपिविरोधाच्च ॥ नचअन्त करणनानात्वे नेष्टसाधनीय, जीवनेरर्थक्यप्रसक्ते तदेवबद्ध, तदेवचसाधनैर्मुक्तमित्यापत्त्याशास्त्रसजीवा धिकारकत्वबाधाच्च । विस्तरस्त्वन्यत्रावधेय । यच्च (यत्तुविद्वन्मडन) इत्यादि (अकिंचित्कर) इत्यत, तद्भ्रमात् । सयोगेअव्याप्यवृत्तिताया मायिकत्वात् । परमाणूननिरवयत्वेनतद्वयसयोगेव्यभिचारात् घटादिष्वाकाशसयोगस्यापिव्याप्यवृ-त्तित्वात् । किंचसयोगस्याप्यवृत्तित्वसार्वत्रिकमभिप्रायन् अनुपदमेवविभ्वोर सयोगेप्रमाणाभावचवदन्नमतिमानसि विभ्वो सयोगागीकारेतस्मिन्नव्याप्यवृत्तितायाअ-शक्यवचनत्वात् अन्यथाविभुत्वाभावप्रसक्ते । अतोत्यतसूक्ष्मायाप्रभायामप्यस-युक्ताशपरिकल्प्य तान्मात्रस्यप्रतिबिंबितत्वकल्पनेमानाभाव ॥ अत्रहियद्दृशणोव्या प्यवृत्तित्वेनप्रतिबिंबानुदयापत्ति पूर्वमप्रथमप्राप्तामुद्धर्तुंप्रवृत्तस्य उपाधिबिंबसयोगस्यैवा प्रतिबिंबप्रयोजकत्वनियमेनप्रकृतेचसयोगाभावाददोषइतिपूर्वपक्षस्याशय । सयुक्तस्यापि प्रतिबिंबप्रदर्शनतथानियमोनक्योऽतोव्याप्यवृत्तित्वतदंतस्थत्वेएवप्रतिबिंबप्रयोजकत्वेतत श्चप्रकृतेप्रतिबिंबानुपपत्तिरुद्धरत्युत्तरपक्षाशय । विभ्वोरसयोगेमानतुवपाचिरसयोगा व्याप्यवृत्तित्वाभिमान परपाकालाकाशान्पिपुरस्परसयुक्तत्वव्यवहाराभावाच्च । सयुक्त-व्यवहारहेतुगुणत्वस्यैवसयोगलक्षणत्वात् विभ्वोरसयोगसंचयद्दुदर्शनससत्वात् यावकें

कश्चिदविद्याब्रह्मणो स्वरूपसम्बन्धस्याङ्गीकाराच्च तथापूर्वपक्षोऽपिनिरवद्य ॥ (यत्तुमायाया-परिच्छिन्नत्वस्योक्तत्वात) इत्युक्त, तस्यायमाशय स्यात्-घटाकाशवदविद्याब्रह्मणोरपि-संयोग सुवचइतितत्रब्रूम किंमायायावहिर्भूतस्य "अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुल" मित्यादिश्रुतिवेद्य-शुद्धब्रह्मणस्तयासहसंयोगमभिप्रैषि उततदन्तर्गतस्यैव ? नाद्य , निर्विशेषत्वभङ्गप्रसङ्गात् । द्वितीयश्चेद् घट्टकुटीप्रभात मायासंयोगोत्तरप्रतीतानाधर्माणांमायिकत्वकथनस्यकथञ्चित्स भवेपितत्संयोगस्यशुद्धनिष्ठतायाअवश्यवक्तव्यत्वात् सम्बन्धान्तरावच्छिन्नतानुपपत्ते । किं चातस्यमायातुल्यपरिमाणकत्वेनद्वयोस्तुल्यविभुत्वात् "सर्वंगतब्रह्मणोऽविद्यायामपिसर्व-गताया ' मितिप्रथोक्तदोपस्तदवस्थ । किंचतस्या परिच्छिन्नत्वेतत्रप्रतिबिम्बस्यजीवस्यापिप रिच्छिन्नत्वावश्यभावात्वद्विभुत्वासिद्धि , अणुत्वचनैवाङ्गीक्रियतइतिमध्यमपरिमाणमुररी-कुर्वंश्चार्हतसोदरीभवसि ॥ अयदोपोवच्छेदवादपिसमान । यच्च (आकाशेव्यभिचारा देवनसक्षम) इति तत्रकश्चित्तानकाएवनीलनभइतिप्रतीत्याआकाशस्यप्रातिभासिकरूप वत्वेनप्रतिबिम्ब , ब्रह्मणस्तुसर्वथारूपाभावाद्सोऽतोवच्छेदवादएवश्रेयानितिवदति । नचैव-प्रथमदृष्टान्तेहेत्वसिद्धि , पञ्चमादिलिङ्गकेनुमानत्रयेस्माभि कालस्यदृष्टान्तीकरणात् । नच ब्रह्मणोप्यारोपितरूपवत्तएवप्रतिबिम्बमितिवाच्य, स्वोदाहृतशुद्धचित्प्रतिबिम्बपक्षापक्षयात् नीलिमवदारोपितानानागत्कर्तृत्वधितृत्वसर्वज्ञत्वादीनाजीवेपिप्रतीतिप्रसक्त जीवेश्वरयोस्तु ल्यविभुत्वेनैकत्रस्थित्यकस्यापिर्नीलिम्न प्रातिभासिपोषाच्च ॥ दोषाणानुपपत्त्यादिप्रतिच्छा-यातुअनिर्वचनीयख्यातिस्वीकारेणतस्यमायिकरूपत्वेनचयथायथमतद्विवयेपिवस्तुस्वभावा-दुपपादितेवत्तिकिंप्रासङ्गिकेन । वस्तुतस्त्ववरप्रतिबिम्बनिराकरणादेवनसक्षमोव्यभिचारी ॥

यत्त्वित्यादिनाशुद्धाद्वैतमार्तण्डटीकाकृदुक्त किंचिदनूद्यतन्नेत्यादिना (सामग्र्याविशेषाभावेनैकत्रोद्भूतमन्यत्रानुद्भूतमित्यनगमकाभावा) दि त्यादिदूषणोद्भावनकृत, तदपिनसाधीय , दूषणस्यतुल्यत्वात् ॥ त्वन्म तेपिपञ्चीकरणस्योक्तत्वेनवाय्वादौरूपत्रद्व्यत्रयसम्बन्धस्यसत्त्वेनरूपो त्पत्ति कथनस्यात् ? नचाशान्तरे प्रतिबन्धानरूपोत्पत्तिरितिवाच्य, एव सत्यशद्वयेनप्रतिबन्धात्तेजस्यपिरूपोत्पत्तिर्नस्यात् । नचांशत्रयस्यप्र तिबन्धकत्वमितिवाच्य अंशत्रयस्यप्रतिबन्धकस्यसत्त्वाद्यथावायौरूपो त्पत्तिर्नभवतितथैवचायोस्पर्शवदंशत्रयस्यसत्त्वेनस्पर्शोत्पत्तिरपिनस्या त्, विनिगमकस्याभावात् ॥ सामग्र्याअविशेषेपिस्वभावविशेषस्यैव विनिगमकत्वेनैकत्ररूपोत्पत्तिरन्यत्रनेतिव्यवस्थास्वीकारे तादृशस्वभा वविशेषस्यवायावनुद्भूतरूपत्वस्यगगनेउद्भूतरूपवत्त्वस्यचप्रयोजकस्या पाकर्तुमशक्यत्वात् अतएव "अच्छत्रियन्मरुत्तृष्णोरक्तोग्निर्विशदपय ' इतियोगशास्त्रसिद्धान्तोपिसङ्गच्छते ॥ नचगगनउद्भूतरूपस्वीकारेप्र त्यक्षहेतूनामुद्भूतमहत्त्वालोकसंयोगचक्षुःसंयोगानांनासत्त्वेनतच्चाक्षुष

स्यादितिवाच्य, इष्टापत्तेः, अवकाशात्मनाकाशस्यप्रत्यक्षत्वात् अन्यथाऽत्रावकाशोऽस्त्यत्रस्थातव्यमितिव्यवहारस्यसार्वजनीनस्यविलोपापत्तिः। नचाकाशेरूपस्वीकारेसन्निहितावकाशेरूपप्रतीतिःस्यादितिवाच्यं, नीहाररूपवत्संनिधानेऽप्रत्यक्षेपिदूरेतस्यैवप्रत्यक्षसंभवात्। नचसाप्रतीतिर्भ्रमरूपैवेतिवाच्य, तदुत्तरंकदापिबाधादर्शनेनभ्रमत्वस्याक्रमशक्यत्वात्। बाधबुद्धिंविनापिभ्रमत्वस्वीकारेसर्वबुद्धीनामप्रामाण्यज्ञानावस्कन्दितत्वसंभवेनकुत्रापिविषयनिश्चयोनस्यात्, एवंचजलेगंधाभावस्यपृथिव्यांस्नेहाभावस्यचप्रतीतिसत्त्वेपितत्रगंधस्नेहयोःप्रतीत्यापत्तिर्भ्रमत्वज्ञानस्यसंशयनिश्चयसाधारणस्यैवोत्तेजकत्वेनाप्रामाण्यशङ्कास्कन्दितस्यापितादृशनिश्चयस्यप्रतिबंधकत्वासंभवादनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितविरोधिनिश्चयस्यैवप्रतिबंधकत्वादित्यलमप्रकृतविचारेण॥ अथाकाशस्यरूपवत्त्वप्रत्यक्षत्वचयदास्वीक्रियेततदातस्यप्रतिबिंबोपिकुतोनस्यात्? रूपवत प्रतिबिंबनियमादितिचेत्मैव, यथारूपवतः प्रतिबिम्बोभवत्येवेतिनियमस्तथारूपहीनस्यप्रतिबिम्बोनभवत्येवेतिनियमोऽपिस्वीकार्यं तादृशनियमविरोधेपियथाकाशप्रतिबिंबोभवद्भिः स्वीक्रियतेतथास्माभिस्तादृशनियममनादृत्यरूपवतापिप्रतिबिम्बस्यास्वीकारेपिकोविरोधः? तस्माद्यथाकाशस्यरूपवत्त्वतथैवप्रतिबिम्बमपिनसंभवतीतिबोध्य। वायोःप्रतिबिम्बंस्वीकुर्वताकालादीनामपिप्रतिबिम्बमंगीकर्त्तव्य, तदग्रहस्तुकालादीनामतीन्द्रियत्वेनसमाधातुशक्यः। यत्तु (सावयवेष्वप्रतिबिंबइत्यादिरूपनियमकरणश्रुतियुक्तिभ्याबाधित) मित्युक्त,-तदपिनिरवयवस्यप्रतिबिम्बप्रतिपादकश्रुत्यदर्शनेनयुक्तेश्चखडितत्वेनतद्विरोधशङ्कायाअप्यभावेनदूरतोनिरस्त॥ "अंबुवदग्रहणा" दित्यादिसूत्रंतुनपूर्वपक्षपरं, किन्त्वेकदेशिनाप्रतिपादितस्यजडजीवधर्मसंबंधेनसर्वकर्मत्वादीनाब्रह्मण्युपचारस्यनिषेधपूर्वकस्वसिद्धान्तव्यवस्थापनपर। अतएवतादृशसिद्धान्तव्यवस्थापनार्थमेकदेशिप्रतिपादिततादृगोपचारिकत्वनिराकरणस्तुशब्दः सूत्रेप्रयुक्तः। तुशब्देनोच्यतेएकदेशिप्रतिपादितेनसम्यक्। कुतः? अंबुवदग्रहणात्, स नैसाप्रत्यक्षत्वग्रहण प्रतिबिंबेसतिअधिकरणधर्मवत्त्वमेकदेशिनासिद्धान्तिन। तत्रतन्मतेनिराकर्त्तव्येरूपरहिततत्रविद्यमानचनप्रतिबिंबतइतिदूषणवक्तव्य, ब्रह्मणोजगद्वैलक्षण्यवदताएकदेशिनाब्रह्मणिनीरूपत्वस्य यापकत्वस्यचतथागीकारात्। तथाप्येवमुक्तौसिद्धान्तिनमपिपर्यनुयुञ्जीत, सिद्धान्तेपिविरुद्धधर्माश्रयत्वागीकारेणतयोरगीकारात् अत स्वमतविरोधात् प्रतिबिंबाधिकरणविभावमादा

यन्मतदूपकंहेतुमाह-सूत्रेअंबुवद्ग्रहणमिति । अंबुस्वच्छंतस्मादंशेनसंश्लिष्टस्यसूर्यादेःप्रतिबिंबंगृण्हाति। नहितथाधर्माग्रहीतुंशक्नुवंतियतोधर्मामनोभवादिशब्दैकदेशोक्तानिपृथिव्याघटादयइवब्रह्मणउपादेयानिमनःप्रभृतीनिकार्य्याणिअस्वच्छानि "जलादिवदंशेनसंश्लिष्टस्यब्रह्मणः प्रतिबिंबग्रहीतुंनशक्नुवंति" । अस्वच्छेहिप्रतिबिंबंनसंभवति, किंचसमवेतंहिकार्य्यंकारणस्यावस्थाविशेषरूपत्वात्तद्धर्मभूतंस्यात् । नहिसमवेतेकार्यंसमवायिनःप्रतिबिंबःक्वापिदृष्टचरोनाप्यस्वच्छेकस्यापि ॥ अतःसमवायिव्यतिरिक्तस्यसमवायिनश्चब्रह्मणोग्रहीतुमशक्यत्वबोधनायांबुवद्ग्रहणादित्युक्तं । ननुमास्तुधर्माणामुपाधिभूतानांप्रतिबिंबग्राहकत्वंब्रह्मणःसर्वाधारतयाब्रह्मण्येवमनःप्रभृतीनांमनोमयत्वादीनांचप्रतिबिंबोऽस्तु; तथासतितेषांधर्माणामौपचारिकत्वमेवसेत्स्यतीतिचेत्,-मैवं; रूपरहितस्यसर्वेंद्रियाविषयस्यब्रह्मणःप्रतिबिंबग्राहकत्वेमानाभावात्। किंच तद्धर्माश्रयत्वमेवचेद्ब्रह्मणःस्वीकृतंतदाकथंतेषां तत्रप्रतिबिंबः ? । नहिदर्पणगतरूपादेर्दर्पणेप्रतिबिंबंसंभवति । ननुयदिद्वयोरयोग्यत्वैवतदातेश्रुतौजलचंद्रादिदृष्टांतासंगतिरितिचेत्-न; एकस्यैवोपाधिभेदेननानात्वबोधनार्थंतथाकथनात् । अतएव "एकधाबहुधाचैवदृश्यत" इत्युक्तं । तस्माद्ब्रह्मधर्माएव सर्वेकामत्वादयोनतूपाधिसंबंधादौपचारिका इति सिद्धांतप्रतिपादकमेव तत्सूत्रं न प्रतिबिम्बं प्रतिपादयति ॥ "आभासएवचे" तिसूत्रार्थस्तुप्रागेवोक्तः । तेनचयच्चिल्लादिकंनिरस्तं । "रूपंरूपंप्रतिरूपोबभूवे" त्यपिनप्रतिबिम्बप्रतिपादकं, किंतु "सूर्योयथासर्वलोकस्यचक्षु" रित्यादिदृष्टांतानुसारेणांशपक्षमेवप्रतिपादयतिप्रतिपुस्तकन्यायस्यविद्वन्मंडनटीकाकृदुक्तस्याप्यत्रैवतात्पर्य्यं । अस्यपुत्रोऽस्यप्रतिरूपइतिलोकव्यवहारदर्शनादुपप्रतिरूपशब्दयोर्बिम्बरूपार्थएवरूढिर्नान्यत्रेत्यत्रापिविनिगमकाभावात् (रूढ्यर्थस्ये) त्यप्यसंगतं, चंद्रमंडलस्यजलेप्रवेशाभावेपितत्किरणस्यापितदवयवत्वात्तत्प्रवेशेप्यंशत्वंसंभवति ॥ तथाचजीवस्यांशत्वेपि "एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रव" दितिदृष्टांतस्यसंगतत्वाद्यच्चेत्यादिकमपास्तं । यदपियच्चेत्यादिनाअसद्ग्रंथोक्तं "जीवेशावित्यत्रकार्यंजीवेशग्रहणंहिरण्यगर्भादीनांकार्येश्वरत्वाज्जीवोजीवंविहायमासित्येकादशेकार्यजीवस्याऽभिधानाच्चे" त्यनूद्य (तन्न युक्तम्) इत्युक्त्वा (तादृशयोरपिप्रतिबिम्बत्वेनियममात्रभंगापत्त्या "अंतेरंडाविवाहश्चेद्दादावेवकुतोनहि") त्यादिकुतर्काणामापादनं,-तदपिपराभिप्रायमबुद्ध्वैव ॥ नहि "जीवेशावा-

भासेनकरोती" तिश्रुते प्रतिबिम्बरूपौजीवेशौकरोतीत्यर्थस्तेषांसंमतो-येनपश्चात्प्रतिबिम्बपक्षःस्वीकर्त्तव्यश्चेत्पूर्वमेवकथंनस्वीक्रियतइत्या-क्षेपःस्यात् किंतुभगवच्छक्त्यायत्किंचित्तिरोहितानंदःसर्वलोकनियं-तृत्वादीशोहिरण्यगर्भईशः । जीवश्चात्यंततिरोहितानंदस्तिरोहित-ज्ञानशक्तिश्च । अतएवआभासः हिरण्यगर्भोप्याभासएव, यथाराज-भृत्योराजवत्प्रतीयमानोप्याभासः । एवंचमावाभगवतः साधर्म्यवि-शेषआभासेनेतितृतीया.भेदबोधिका तथाचाभासरूपौजीवेशौकरोती-त्यर्थः । यथाऽनाचारीब्राह्मणोब्राह्मणाभासस्तद्वत् जीवंविहायेत्यत्र-जीवपदमपिकार्य्ये हिरण्यगर्भरूपजीवपरमेवतव "सर्वशरीरीप्रथम" इत्यादिवाक्येनतस्यैवमुख्यजीवत्वकल्पनात्जीवपदस्यजीवनकरणलिं-गशरीरपरत्वेमानाभावात् (जीवोजीवात्मे) त्याद्यसंगतं। आभासा-एवेत्यादिपाठस्तुसूत्रभाष्याद्यदृष्ट.स्वकपोलकल्पितएव ॥

सहस्राक्षेयत्तुशुद्धाद्वैतमार्तंडेत्यादिं विश्रृंखलत्वादित्युपेक्ष्यइत्यंतंभागपरिहरति यच्चि-त्यादिनेत्यादिनास्वकपोलकल्पितएवेत्यंतेन—वाय्वादावित्यादि । वायावाकाशेचापिरूपवता-पृथिव्यप्तेजसासंबंध एकैकभूतस्यपंचभूतात्मकताकरणलक्षणेपंचीकरणेऽस्त्येवेतितयोरपि-रूपोत्पत्ति स्यादेव । नचाशांतरैरित्यादि । एतत्सर्वंस्थूलमानेनपंचसुपंचानांसत्वमात्रमभि-प्रेत्योच्यते । एवंचनीरूपयोर्द्विरत्वात् रूपवत्तांत्रियाच्च तयोरपिरूपोत्पत्ति. स्यात् । अशब्दद्वयस्यापिप्रतिबंधकत्वादरेतेजस्यपितदुत्पत्तिर्नस्याद्वाय्वाकाशांशाभ्यांप्रतिबंधात् । अथ-तेज प्रभृत्यंशत्रयमेव वाय्वाकाशयो स्थितसत् तत्रस्वगुणोत्पत्तिंप्रतिबध्नातीत्युच्येत तदावाय्वौस्पर्शोत्पत्तिमपितत्प्रतिबध्नीयात् । एतत्सर्वंस्थूलमानादुक्त । वस्तुतस्तुतेपांपंची करणप्रकार पंचदश्यादिषु (प्र० १ श्लो० २७) "द्विधाविधायचैकैकंचतुर्धाप्रथमपुन । स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात्पंचपंचते" तिप्रसिद्ध । एवंचाकाशादिषुपंचसुचत्वार स्वस्वांशा चत्वारश्चभूतांतरांशा इतिप्रतिभूतमष्टाष्टांशाभवंतीतिनभस्वन्नभसो पंचनीरूपांशासन्त्वा-दधिकैस्तैर्न्यूनानां रूपवदंशानांत्रयाणामुपमर्दं स्यात् । अतोनतयोरूपोत्पत्तिरितिचेत्,—नायंनियमोयदेकैकभूतेभूतेऽधिकांशैर्न्यूनांशानांबाधएवेति । व्रीहिगोधूमचणकादिचूर्णपूर्ण-सिताघृतानेकपरिमलद्रव्यैकमिश्रणप्रणीतपक्वान्नानांभक्षणेपृथक्तत्तद्रसानुभवात् शाकपाक विशेषेषुअत्यल्पानामपिदधिहिंगुमरीचलवणशर्करादीनांयथास्वस्वरूपरसगंधाद्यनुभवाच्च ॥ अथतथैवेहपृथिव्याश्चतुर्भि स्वांशैर्गंधस्योत्पत्तिवद्गंधैश्चतुर्भिरितरांशैस्तस्यप्रतिबंधोपिकुतो-नस्यात् ? एवंदेरवरमेनिचतुर्भि स्वांशैःप्रतिबंधवत्स्पर्शवद्भिश्चतुर्भिरितरांशै स्पर्शोत्पत्तिरपि-कुतो नस्यात् ? अतः प्रागुक्तादिसर्गानुभवनिर्वाहायतत्रतत्रतत्तदुद्भवानुद्भवयोर्भगवदिच्छा-यस्तुस्वभावोवाहेतुरवश्यमभ्युपेय , क्वचिदपिकस्यचिदुद्भवानंगीकारेपंचीकरणस्वीकरण-मप्यपार्थतार्किकादिभ्यस्स्वगुणमात्रणनिर्वाहेप्यपंगीकारवानपायात् । तदेतदाह –सामध्या अविरोधइत्यादिना ॥ तत्रतत्ररूपविशेषमभगादेश्योगशाप्यस्वरोदयादिषु तत्सत्वेनतत्सद्गुणं-

विशेषवर्णनमसगच्छतइत्याशयेनाहुः–अतएवेति । वृद्धिह्रासभाक्त्वसूत्रभाष्यतत्प्रकाशावनुसृत्याहुः–अवकाशात्मनेत्यादि । किंचभट्टमतेप्याकाशस्यचाक्षुषविषयत्वंस्वीकृतमेवेतिव्यवहारेभट्टनयमेवानुसरतात्वयापितत्स्वीकार्यमेव । अतएवश्रीधरस्वामिनापिचतुर्थस्कंधे

यत्तु शुद्धाद्वैतमार्तण्डटीकाकृत्पञ्चीकरणेन तेजआदेरशस्याऽऽकाशेऽपि सत्वेन रूपवत्त्वोपपत्त्या तत्र शब्दप्रतिबिम्बाङ्गीकारेऽपि रूपवत्स्येव प्रतिबिम्बइति नियमाव्यभिचारः ॥ वायौतु नातिप्रसङ्गोरूपस्याऽनुद्भूतत्वात् ॥ उद्भूतरूपवत्स्येव प्रतिबिम्बनियमादित्याह–तन्न,–सामग्र्याविशेषाभावेनैकत्रोद्भूतमन्यत्राऽनुद्भूतमित्यत्र गमकाभावात्, आकाशस्य चाक्षुषत्वापत्तेश्च स्पर्शवत्त्वप्रसङ्गाच्च ॥ तस्मादर्द्धस्य स्पर्शवत्त्वेऽपि स्पर्शानुत्पत्तिवद्वायाविवांशनये रूपवत्त्वेऽपि अक्षपञ्चके तदभावेतत्प्रतिबन्धात्स्थूलाकाशे न रूपोत्पत्तिरित्याहपरैरिति ॥ अशान्तरैरित्यर्थ ॥ प्रतिबिम्बस्याऽज्ञततास्वीकारे आस्तां वायो प्रतिबिम्बस्य ग्रहस्तु त्वचः प्रतिबिम्बाग्राहकत्वादेवोपपद्यते ॥ चक्षुषा तु स न गृह्यते; वायोस्तदयोग्यत्वात् ॥ नचैवमाकाशप्रतिबिम्बोपि तेन न गृह्येत; आकाशस्येन्द्रियागोचरत्वात् ॥ अतएवाप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्तीतिभाष्यं सगच्छते इति वाच्यम्; आकाशे बलाकाउड्डीयंतइति प्रत्यक्षबलेनाकाशस्य साक्षिवेद्यतया तत्प्रतिबिम्बस्यापि साक्षिवेद्यत्वाङ्गीकारात् ॥ तस्मादिन्द्रियान्तरस्य प्रतिबिम्बग्राहकत्वाऽदर्शनेनतत्सामर्थ्याभावाद्वाह्येन्द्रियेषु चक्षुषः श्रोत्रस्य च तदस्तीति बोद्धव्यम् ॥ सर्वाचेयं कल्पनातत्त्वकृत्त्वाद्यनुगृहीता । परोक्तातु तद्बाधिताइत्याह–इत्यतोनियमनमिति ॥ सावयवे एव प्रतिबिम्बतइत्यादिरूप नियमन नियमकरणं श्रुतियुक्तिभ्यां बाधितमित्यर्थ ॥ एवञ्च अम्बुवदग्रहणात्तुनतथात्वमिति पूर्वपक्षसूत्रमपि लब्धपथम् ॥ २४ ॥ यत्तु आभासएवचेत्यस्य यथाऽनाचारीब्राह्मणोब्राह्मणाभासस्तथा तिरोहितानन्दांशोब्रह्माभासइत्यर्थमाह–तत्तु जीवेशावाभासेनकरोति इत्यादिश्रुतिहृदयमपर्यालोच्य ॥ यत्तु विद्वन्मण्डनटीकायां रूपंरूपमित्यत्ररूपरूपंरूपयित्वाप्रतिपुत्तकन्यायेनमूलरूपोबभूवेतिव्याख्यात,–तन्नयुक्तं, हृदयर्थस्य वाक्यान्तरस्वारस्यस्य च भङ्गापत्तेः ॥ मूलरूपत्वोपपादनस्यास्मदुक्तार्थत्वेपि सम्भवाच्च ॥ यच्च तत्रैव एकधाबहुधेत्यत्रचन्द्रदृष्टान्तेनाशप्रवेशोविवक्षितइत्युक्त,–तदपिनयुक्तः चन्द्रमण्डलांशस्य जले प्रवेशाभावात् ॥ यच्च तत्रैव 'जीवेशावित्यत्र कार्यजीवेशग्रहण ॥ हिरण्यगर्भादीनां कार्येश्वरत्वाज्जीवोजीवंविहायमामित्यत्रकादशेकार्यजीवस्याऽभिधानाच्चेत्युक्तं,–तन्नयुक्तं, तादृशयोरपि प्रतिबिम्बत्वे नियममात्रभङ्गापत्त्याऽन्तेरण्डाविवाहश्चेदादावेवकुतोनहीतिन्यायापातात् ॥ हिरण्यगर्भादेरीश्वरत्वे मानाभावाच्च ॥ जीवोजीवमित्यस्यत्वयमर्थ.–जीव. जीवात्मा जीव जीवनकरणंलिङ्गशरीर विहाय मा सपद्यते ॥ तथाच कुतोजीवान्तरस्यप्रमिति ? ॥ येतु आभासएवचेतिसूत्रस्थाने 'आभासा'इतिपाठ प्रकल्प्यअभेदयुक्तयआभासाइत्याहु,–तेतु सर्वं वक्तु शक्नुवन्ति, सर्वत्रपाठमन्यथाकर्तुं समर्थत्वात् ॥ किञ्चानैकेनैवसूत्रेण स्वप्रतिकूलंसर्वमाभासयितु शक्नुवन्ति ॥ अभेदबोधकवेदानामेव तथाकरणे इतरत्र तत्सम्पादने श्रमाभावात् ॥ किञ्चैवमन्योप्यनेनैवैतदुक्तस्यसर्वस्य आभासत्वं कुर्यादित्ययं पाठोऽयमर्थश्च विश्वासभञ्जकएवविशङ्करत्वादित्युपेक्ष्य. ॥

(अ० २३ श्लोक १७) "इन्द्रियेपुनभस्तानी" त्यत्र "भट्टादीनामतेनभश्चाक्षुप वेप। चिन्मानस भानुमानिकत्वमतेपीन्द्रियव्यापारोस्त्येव" इत्युक्त, तत्र'इन्द्रियेपुमन'इतिपाठस्तुपूर्वश्लोकक्रमविरुद्धोनभासोल्याभावापादकश्चेतिप्रामादिकोभातीत्यन्यदेतत्। एतेन (आकाशस्याचाक्षुपत्वापत्ते) इत्यवक्तव्यमेव। साप्रतीतिरिति। नीहाररूपप्रतीति। बाधादर्शनेनेति। नेदरजतमित्यादिवत् नेदनीहाररूपनायमवकाशश्चाकाशोवेत्यादिबाधाननुभवेन। अस्वीकारेऽपीति। अपिशब्दात् आकाशस्यावकाशात्मनाचाक्षुप तत्रवादृशोद्भूतरूपवत्त्वचयदित्वयास्वीक्रियेत तर्ह्याश्रितस्तदात्मनाप्रतिबिंबमपिसहप्रभामडल्प्रतिबिंबेन। तावतापिरूपवत्तएवप्रतिबिंबमित्यस्माकनियमस्याव्याहते। त्वन्मतेपरमात्मनि रूपचाक्षुपत्वयोरभावेनतत्तेप्रस्यानिष्पत्तेश्चेतितत्स्वीकारपक्षेपिविरोधाभावोद्योत्यते। अस्वीकारपक्षेतुरूपवतएवप्रतिबिंबमितिनियमशरीर नतुतद्वत प्रतिबिंबभवत्येवेतितत्॥ समाधातुशक्यइति उपहासोय। वस्तुतस्तुतत्सत्वेमानाभाव। इत्यादिसूत्रमिति। (अ० ३ पा २ सू १९) "अवुवदग्रहणात्तुनतथात्व" मितिसूत्र। एतदर्थं कचिदग्रेविचारयिष्याम॥ अतएवेति। सूत्रस्यपूर्वपक्षपरत्वाभावादेव भाष्याद्याशयावलवादाद्गु—वादरासिद्धातेत्यादि। यदीदसूत्र पूर्वपक्षपर सूत्रकारोऽभिप्रैष्यात् तर्ह्यत्रतुशब्दमनुक्त्वोत्तरसूत्रएवतन्निरासकेतमवक्ष्यत्। नत्वेवमतोनतथेत्याशय॥ तत्सूत्रस्थभाष्यप्रकारमेवस्वोक्तिदार्व्याद्याक्षरश प्रकृतोपयोगिनाल्पेनानुपूर्वीभेदेनसगृण्हति–सर्वस्मात्परस्येत्यादिना। तयोरिति "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय। व्याप्यनायराण स्थित" इतिश्रुतिसिद्धयो नीरूपत्वव्यापकत्वयो। मनोमयादीतिछादोग्यपचमप्रपाठकस्थशाडिल्यविद्यादिविचारस्यतत्रोपकात्तत्वात्तत्र "मनोमय प्राणशरीर" इत्यादिशब्दलभ्य मन प्राणशरीरादीनि। तान्येवेहप्रभृतिशब्देनसगृह्यते॥ एकदेशिमतेप्रतिबिंबाधारतापि "देव क्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मा। भूतेभूतेव्यवस्थित" इतिश्रुत्यनुरोधात्तेपामेव। तेपुक्षेत्रादिशब्दप्रवृत्ते भगवद्गीतादौस्मर्यमाणत्वात् (मायायाप्रतिबिंबितचितिरसा) विल्यादि कल्पन त्वश्रौत नूतनचेनि, तत्सस्साक्षान्निरासोपिसूत्रादौदुर्लभ। तथापितुल्ययुक्त्यात्रसूत्र कृतातदपिनिरस्तभवति। ब्रह्मणउपादेयानीति। "एतस्माज्जायतेप्राणोमन सर्वेन्द्रियाणिच। खवायुर्ज्योतिराप पृथिवीविश्वस्यधारिणी" त्यादिमुडकादिश्रुतिभ्यस्तथा॥ समवायिव्यतिरिक्तस्येति। "पादोस्यविश्वाभूतानि एकाशेनस्थितोजगत। अधिकतुभेदनिर्देशात्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्योब्रह्मण समवायिव्यतिरिक्तत्वमेकाशेनसमवायित्वचयोद्वय। सेत्स्यतीति। स्फटिकेनरादिप्रतिफलनात्प्रतीयमानस्यलौहित्यादेरौपचारिकत्वसेत्स्यति॥ एतद्द्व प्रायश प्रकारद्वय। अग्रेच तदाद्यशयस्ली स्वीकृत॥ द्वयोरिति। प्रतिबिंबाधारस्यकार्यस्यनिरस्तब्रह्मणश्चेतिद्वयो॥ एवप्रकारमथतोऽनूद्यते भाष्यस्य निष्कर्प मनुवदति–तस्मादित्यादिना। सर्वकामत्वादयइति॥ "सर्वकाम सर्वगध सर्वरस" इतिशाडिल्यविद्यादिपुयुक्ता॥ विद्वन्मडनव्याख्यानसुवर्णसूत्रादिसमतयुक्तिभी "रूपरूप" मितिवाक्यार्थादिक समादधते रूपरूपमित्यादिना। सूर्ययथेति॥ इदवाक्यद्वयमपिकठवल्लीस्थम्॥च तुपिसूर्योत्तवायादैतरेयादिपदुश्रुतिप्रभृतिसमतत्वाद॥ स्वांशत्वमत-

रातद्भूतदुःखादेरंशिनिप्रसक्तपयोगाच्चपशुर्दृष्टांतोपन्यासादिना जीवस्यांशत्वमेवाप्रत्यति ॥ अंशत्वेपीति । अपरिवार्यः अंशत्वमेवेत्यर्थः । विशेषस्तु "स्वरूपमर्तिरूपः । एकधाव-हुधे" त्यादिवाक्यार्थविचारः पुरैवप्राकारि ॥ अपाद्भंयोक्तमिति । मार्कण्डेयबिंदुम्मंडनटी-कादिभूकार् ॥ यत्किंचितिरोहितानंदइति । आनंदमीमांसादौ इंद्रप्रजापत्यादेरानंदाधि-क्यश्रावणाद् ब्रह्मवद्पंशानंदस्यतेष्वप्यभानाच्च तथेत्यर्थः ॥ जीवश्चेति ॥ कार्येश्वरहिरण्य-गर्भादिभिन्नः साधारणः पराभिध्यानात्तथेतिभावः ॥ श्रुत्याद्याभासेनेनितृतीयादेशीकरणेवे-तियाग्विवृतम् । प्रकृत्यादित्वाद्भेदेपितृतीयासाधित्वमाचक्षते ॥ अत्राभासेनेतीत्यादिना ॥ अयमेवपक्षोद्वितीयाध्यायप्रकाशे (अ० २ पा० १ सु० ६) "दृश्यतेतु" इतिसूत्रे किंचदेवप्रदर्शनोत्तरंद्वयोराभासेन करणोत्तयाभासभूतयोर्जीवशयोर्नैवत्रदृत्व" मिति कथनेन तापनीयदीपिकायांच "तयास्वात्मनोऽभेदर्शनं परमात्मनश्चंद्रस्येवतत्रात्मांशप्रवे-शनेतत्कार्यजीवकार्येश्वरभावोभवति" इतिकथनेनदर्शितः । अत्राप्याभासपदंब्रह्मणा-भासादिवन्मुख्यब्रह्मधर्मतिरोभावाभिप्रायमेव सूत्रैकवाक्यतालाभादितिसारः ॥ यक्ष-बलिन्यायेन परोक्तेःकुंठीकरणायैवकिंचिदाहुः—जीवोजीवमित्यादि असंगतमित्यंतम् ॥ अस्मिन्पक्षेजीवो जीवं हिरण्यगर्भंविहाय मांसंपद्यतइत्यर्थः । ब्रह्मलोकांतवैभवेपुविरा-गात्परांतकाले ब्रह्मणा सहमोक्षाद्वातथेतिभावः ॥ वस्तुतो हिरण्यगर्भादयस्तु कार्येश्वर-तयैवात्रश्रुतौ व्याख्यातृभिर्दर्शिताः कार्यजीवतयाचलौकिकाःशरीरविशेषाएवातोनायंसि-द्धांत इत्याशयेनाहुः—अस्तुवेत्यादि ॥ तत्रजीवोजीवमितिवाक्ये प्रथमांतमिह्जीवशब्दो वस्तुतोर्लिंगादिशरीरपरोऽस्तु ॥ आदिपदादिहस्थूलमपिगृह्यते ॥ एषचेतनयायुक्तोजीव-इत्याद्युक्त्या लिंगशरीरे 'अहस्तानिसहस्ताना' मित्याद्युक्त्या स्थूलशरीरेच जीवशब्दस्यदर्शि-प्रेहात् । तस्मात् (स्कं० ११ अ० २५ श्लो० ३५) "संपद्यतेगुणैर्युक्तोजीवोजीवंविहा-यमाम् । जीवोजीवेननिर्मुक्तोगुणैश्चाशयसंभवैः ॥ मय्येवब्रह्मणापूर्णानबहिर्नांतरश्चरेदि'त्यत्र-मुमुक्षुर्जीवः जीवं इंद्रियादिसमुदायरूपंसूक्ष्मं पांचभौतिकं स्थूलंचदेहंविहाय तत्कारण-भूतैर्गुणैश्चमुक्तः सन्मांनिर्गुणं परमफलं संपद्यतइत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापिज्ञेयम् ॥ इतःपूर्वं (श्लो० ३२ । ३४) "तस्माद्देहमिमंलब्ध्वाज्ञानविज्ञानसंभवम् । गुणसंगंविनिर्धूयमांभ-जंतुविचक्षणाः ॥ निःसंगोमांभजेद्विद्वानप्रमत्तोजितेंद्रिय" इत्युक्त्यापिदेहेंद्रियादिरूपएवदे-यजीवपदार्थः सिध्यति ॥ सूत्रे "आभासाएवचे" तिपाठस्तु श्रीभाष्यादिसंमतोसाकंतु-सूत्रभाष्येतद्विवरणेपुचसनैवास्तीत्यस्यानुवादस्पाठकल्पकत्वारोपस्तत्कपोलकल्पितइत्यभि-प्रेत्याहुः—आभासाइत्यादिना ॥ यच्चयत्तुशुद्धाद्वैतेत्यादि इत्यर्थइत्यन्तं, तदसत्; अस्मदुक्त-चायुक्तिभिः फलबलादेवैकत्रोद्भूतमन्यत्रानुद्भूतमितिकल्पनसंभवात् मार्तण्डव्याख्यातृराम-कृष्णभट्टानांत्वयमाशयः—भट्टादिमतेनभसश्चाक्षुषत्वात् शंकराचार्यव्यवहारेभट्टनयस्यैवानु-सरणात् तस्यचाक्षुषविषयत्वंत्वयाभ्युपगंतव्यं; संयोगसन्निकर्षजन्यचाक्षुषंचोद्भूतरूपनियत-मिति तदर्थंतत्ररूपोद्भवोपिस्वीकार्यः । तथाचसतिप्रहितत्वतयाविषयप्रतिच्छायाभ्युपायेपिरूप-वत्एवप्रतिबिंबाव्यभिचारइति एतेन (आकाशस्यचाक्षुषत्वापत्तेः) इतिप्रत्युक्तं ॥ संगृहीतानिवाकाशविषयकमतानिचतुर्थस्कंधत्रयोविंशाध्यायव्याख्याने (श्लो० १७)

औपाधिकधर्मवत्त्वं न । कुतः? अंबुवदग्रहणात्, आकाशस्यैकदेशिनाःसूर्यादिवद्रूपादेरनंगी-कारेणउपाधीनांचास्वच्छत्वेनतैरंबुनेवग्रहणस्यासंभवादित्यर्थः । एवमेकदेशिमतंदूषितमौ-तानांविभुत्वागुणमात्रत्वग्रुपिनागादिसमवायकर्मत्वासंगत्वसर्वकर्तृत्वसर्वकामत्वादीनांसि-द्धांतेकथंविरोधपरिहारइत्यतोमिपठति-(अ० ३ पा० २ सू० २०) "वृद्धिह्रासभाक्त्व-मंतर्भावादुभयसामंजस्यादेव" मिति । अयमर्थः-विरोधोहिलोकवेदाभ्यांपरिहरणीयः । तत्रविभोरपिज्ञातेपंथ्यानादित्निव्यायेनसर्षपपरिमाणाश्रयस्याकाशस्यततत्परिमाणलोकेघटम-ठाद्यंतर्भावादभिव्यज्यते । वेदेच आसादनविषये "यथादशवकादंदशचमसा" नित्यादि-प्रपंचपनेपि । "एतैरसिंचिश्रेते" ति "चितिःस्रुक्" इत्यादिमंत्रैश्चयनंविधायप्रकारभेद-दर्शनावसरेचतस्रुदिक्षुतत्तद्धांतृमंत्रैश्चयनं दर्शयित्वा "यथाकाशंमहान्यथाकाशं प्रति-महा" निति "वाचस्पतेविधे नाम" नित्यादिमंत्रोपधेयानांग्रहमज्ञकानां "देवस्यत्वे" त्यादिमंत्रोपधेयानां प्रतिग्रहसंज्ञकानामिष्टकानांतद्धिश्रेयेयोमकाशत्वदविरोधेनोपधान-माह-अवकाशश्चाकाशएव । तत्रयथावदेनमल्पत्वमहत्त्वादिकंसूच्यतइतिव्याचक्षते । एवंब्रह्मणोपि वृद्धिह्रासभाक्त्वं; ततत्परिमाणकार्ये मुख्यांतर्भावात् । कामगंधरसादिकं-चजीवशरीरत्वांतर्भावात्स्फुटीभवति । वृद्धिह्रासपदाभ्यामुपलक्षणविधयातेतेविषय-वाक्योक्ताधर्माःसंगृह्यंते । अनाम्नाता अपि रत्नमतेचलनभेदनादयइव । एवंसतिउभ-यसामंजस्यात् विभुत्वाल्पत्वादीनामुभयविधश्रौतधर्माणामबाधात् । एवं यथाश्रवणं-सर्वधर्माश्रयोब्रह्मेत्यर्थः । एवकारेण सर्वब्रह्मेतिपूर्वोक्तविषयवाक्योक्तं चपरामृश्यते । परंसर्वंचैतत् विषयवाक्ये "आकाशात्मे" तिकथनात् 'आकाशशरीरं ब्रह्म" तिश्रु-त्यंतराच्चयुक्तं । तेनपूर्वमर्भकौकस्सूत्रे "व्योमवच्चे" त्युक्तमिहस्मारितं ॥ नचांबुवदि-तिपूर्वपक्षसूत्रं; तुशब्दघटितत्वात् ॥ नहि ब्रह्मसूत्रेष्वेकमपिपूर्वपक्षारंभसूत्रं तुशब्दघ-टितंदृश्यते । यावंतिचतद्घटितानिसूत्राणितत्तुसमन्वयादित्यादीनितानिसिद्धांतनिरूपका-ण्येव ॥ नचाभिमानिव्यपदेशिसूत्रेव्यभिचारः; मुख्यपक्षेतस्यापिसिद्धांतसूत्रत्वात् । स्पष्टंचैतत्प्रकाशे प्रथमपक्षेप्यारंभसूत्रत्वाभावाच्च तत्साधितस्य "मृदब्रवी" दित्यादौदेव-तान्यपदेशस्यवैदिकसर्वतंत्रसिद्धांतत्वेनप्रथमपक्षे अस्यपूर्वपक्षोपष्टंभकत्वेपिसिद्धांतबोधक-तानपायाच्च अतएवोत्तरपक्षेवैलक्षण्यस्यैवाप्रयोजकत्वंस्थाप्यतेनतुतथाव्यपदेशोपिप्रतिक्षि-प्यते । नापिवृद्धिह्रासेतिसूत्रं पूर्वसूत्रपरिहारकंत्वपीत्यादित्तिप्रयत्नमूलकत्वशब्दाघटितत्वात् यदिचसूत्रकृत्तथाभिप्रेयात् नांबुवदग्रहणादित्येवसूत्रयेत् । तावतैवसिद्धेः "नप्रयोजनव-त्त्वात् । नविलक्षणत्वादस्यतथात्वंचशब्दा" दित्यादिवत् ॥ यथान्यासमुक्तिस्तुपंचसूत्र्युक्तं परामृश्यदूषणायैवेति ज्ञायते । उत्तरसूत्रएव च तुशब्दं वदेत्, लोकवत्तुलीलाकैवल्यं दृश्यतेरिव" त्यादिवत् नापिवृद्धिसूत्रार्थविचारेणाप्यंबुवत्सूत्रार्थोदूषितोभवति । तथाहि-शारीरकभाष्ये वृद्धिह्राससूत्रे "युक्तएवत्वयंदृष्टांतः; विवक्षितांशसंभवात् । नहिदृष्टांत-दार्ष्टांतिकयोःक्वचित्किंचिद्विवक्षितमंशं मुक्त्वासर्वसारूप्यं केनचिद्दर्शयितुंशक्यते, किंपुन-रत्रविवक्षितंसारूप्यमितिवदुच्यते-वृद्धिह्रासभाक्त्वमितिजलगतंहि सूर्यप्रतिबिंबंजलवृद्धौ-वर्द्धते, जलह्रासेह्रसति, जलचलनेचलति, जलभेदेभिद्यते, इत्येवंजलधर्मानुविधायिभवति,

स्यधर्मोत्पत्तौहेतुत्वकल्पनेधर्मानंत्यंधर्मेणधर्म्यननुगमाभावश्चधर्मस्यान-नुगतत्वात् । द्वितीयेतुप्रतिबिंबत्वस्यव्यधिकरणत्वेन प्रतिबिंबधर्म-तानस्यात्, उपाधिधर्मताचस्यात् । व्यधिकरणस्यधर्मत्वेघटत्वस्यपट-धर्मतापत्तिः । नापिद्वितीयः; मुखस्यप्रतिबिंबोपादानत्वासंभवात्, समानकालीनयोरुपादानोपादेयभावासंभवात्, उपादानस्योपादेय-पूर्ववर्त्तित्वनियमात्, अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तिनएवकारणत्वात् । उपाधिसमवधाननाशप्रतिबिंबाविर्भावतदभेदतिरोभावयोर्बिंबत्वप्र-तिबिंबत्वयोश्चनाशोजायतइत्यपिनकिंचित् । दर्पणसमवधानेप्रतिबिंब-त्वंमुखउत्पद्यते, दर्पणेवा ? प्रतिबिंबेवा ? नाद्यः; मुखेप्रतिबिंबत्वस्वी-कारेमुखंप्रतिबिंबमितिप्रतीत्यापत्तिः, किंचबिंबत्वमपितत्रैवोत्पद्यत-इतिस्वीकरणीयं । तथाचबिंबत्वप्रतिबिंबत्वयोर्विरुद्धधर्मत्वंनस्यात् । नचेष्टापत्तिः; तर्हिघटत्वकलशत्वयोरिवतुल्यव्यक्तिवृत्तिधर्मप्रतिपादक-तयाबिम्बप्रतिबिंबशब्दयोःपर्य्यायतापत्तिः । द्वितीयेतुदर्पणस्यप्रतिबिंब-त्वेन भानापत्तिः । दर्पणंप्रतिबिंबइतिप्रतीतेःप्रमात्वंचस्यात्, प्रतिबिंबे-चेदुत्पद्यतेतदाप्रतिबिंबस्यत्वन्मतेमुखाभिन्नतयामुखएवोत्पद्यतइत्ये-वायातं । तथाचमुखपक्षउद्भावितादोषाःप्रसज्येरन् । तस्माद्बिंबप्रति-बिंबयोरभेदः; बिंबत्वप्रतिबिंबत्वयोरुत्पत्तिविनाशौचेतिकथनंसर्वथा-नसंभवति । यस्तु (एवंचसत्कार्य्यवादेतंतुसंयोगस्योत्पत्तेःपूर्वं नाशा-त्पश्चाच्चपटस्यतन्तुमात्रत्वव) दित्याविनासत्कार्यवाददृष्टांतो दर्शितः,-सोपिविषमः; तत्रसंयोगोत्तरंपटस्तंतुष्वेवप्रतीयते, नत्वन्यत्रेतिपट-स्यतंतुसंयोगोत्तरमप्रत्ययात्पूर्वोत्तरकालयोरपितंतुमात्रत्वंप्रतिबिंबो-पियद्युपाधिसन्निधानेसतिमुखएवप्रतीयेततदातस्यापिमुखमात्रत्वं-युक्तंस्यात् । प्रतीयतेतूपाधौ तस्मात्तत्रमुखमात्रत्वंनसंभवति । एवं-चअविद्यायांब्रह्मप्रतिबिंबोजीवइत्यसंगतमेव ॥ किंचाविद्यायांप्रति-बिंबस्यजीवत्वेऽविद्यानाशएवमोक्षस्त्वयास्वीकर्त्तव्यस्तदाजीवस्वरूप-नाशएवमोक्षःस्यात् । तथासतिपुरुषार्थतानस्यात्, प्रवृत्तिस्तत्रक-स्यापिनस्यात् । नह्यात्मनाशार्थंकश्चिद्यतते, तस्यनिरतिशयप्रेमविषय-त्वात्, उपाधिनाशेप्रतिबिंबविनाशस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वादविद्यानाशेत-त्प्रतिबिंबरूपजीवनाशस्यावर्जनीयत्वात् ॥ यत्तु (सतएवपदार्थस्या-विर्भावसंभवाद्भेदाविर्भावस्योपाधिनास्वीकारेबिंबेप्रतिबिंबभेदःस्वी-कृतःस्यात् । अभेदतिरोभावस्यैवतेनस्वीकारः इत्यादिप्रलपितं,-तदपितुच्छतरं; बिंबप्रतिबिंबयोर्भेदस्यप्रत्यक्षसिद्धस्यापलापेमाना-

भावादनुभवविरोधाच्च । "विभेदजनकेऽज्ञानेनाशमात्यंतिकंगत" इत्यादिवाक्यविरोधाच्च। तस्यलक्षणस्याऽन्यथार्थकल्पनेऽविश्वासः॥ किंचा भेदस्यतिरोभावेतत्प्रतीतिर्माभूत्, भेदप्रतीतिःकेनभवतीति-तत्रहेतोरनुक्तत्वात्साकस्मिक्येवस्यात्। उपाधिनाशेऽभेदतिरोभाव-नाशेपिभेदस्यानाशात्पूर्ववद्भेदप्रतीतिःस्यात्।अभेदतिरोभावनाशाद्-भेदप्रतीतिरपिस्यात्। "वृद्धिन्हासभाक्त्वमंतर्भावादुभयसामंजस्या-देव" मितिसूत्रमपिन (उपाधेर्जलस्यधर्मौवृद्धिन्हासादयोयथा-प्रतिबिंबेऽध्यस्यन्तेतथाप्रकृतेपि) इतिप्रतिपादयति येनत्वदुक्तोप-क्रमसंगतिःस्यात्। किंतु "नस्थानतोपी" त्यादिसूत्रेणारब्धोयोब्रह्म-स्वरूपविचारस्तदुपयोगितयाक्रियमाणोयोब्रह्मणिवेदबोधितजडजीव-धर्माणांविधिनिषेधाभ्यांप्रतीयमानस्यविरोधस्यपरिहारःसएवानेन-सूत्रेणसिद्धांतिनाक्रियते पूर्वमेकदेशिकृतोविरोधपरिहारस्तु "अम्बु-वदग्रहणात्तुनतथात्व" मित्यनेनखंडितः। यथालोकेमहानवका-शोऽल्पोवकाशोवेदेपि "यथावकाशंदशचमासान् यथावकाशंब्रह्म" नित्यादिनास्वल्पत्वमहत्वादिकमवकाशात्मकस्याकाशस्यसूच्यते । तत्रयथापदस्यमहत्वाल्पत्वबोधकत्वात् तत्राकाशस्यव्यापकत्वेनव्या-पकेचाल्पत्वमहत्वयोर्युगपत्समावेशासंभवाद्विरोधः॥ एवंचयथा-करकेप्रविष्टआकाशोऽल्पतया व्यपदिश्यते मठेप्रविष्टश्चमहत्त्वेन उपाध्यंतर्भावेनोपाधिवृद्धिह्रासाभ्यामाकाशेपिवृद्धिन्हासभाक्त्वमेवं-ब्रह्मणोप्युपाध्यंतर्भावात्तदभिव्यंग्यसर्वकामादिधर्मवत्त्वं।अत्रबीजंतु-विषयश्रुत्युक्तआकाशदृष्टांतस्तस्यप्रकृतश्रुत्यनुसारित्वेनतेनतत्तदुपाधि-प्रविष्टंब्रह्मापितत्तद्धर्मवद्वक्तव्यं,नत्वेकदेश्युक्तरीत्या। नन्वेवमपितेषां-धर्माणामौपाधिकत्वेनौपचारिकत्वमेवेतिचेत्,-न; स्यादौपचारिकत्वं-यदि जपाकुसुमलोहित्यवदन्यधर्मत्वंस्यादन्यानुविधायित्वेपिस्वध-र्मापवते; श्रुतिलिंगादिप्रमाणाभावेनान्यधर्मत्वस्यवक्तुमशक्यत्वात्। तथाचयथाकाशस्यवृद्धिह्रासभाक्त्वंकरकाद्यंतर्भावात्तथैवोभयसामं-जस्याद्ब्रह्मणोपीतिनकोपिविरोधःपदमादधातिजलवृद्धिन्हासाभ्यांप्र-तिबिंबवृद्धिन्हासकथनंतुनसत् भूयसिस्वल्पेपिजलेसूर्यादिप्रतिबिंब-स्यतुल्यतायाएवग्रहणात् ॥ किंचलोकेपरिच्छिन्नस्यरूपवतउपाधि-विप्रकृष्टस्यप्रतिबिंबदर्शनादपिप्रतिबिंबपक्षोऽसंगतः ॥ नचमाया-याअघटितघटनापटीयस्त्वाल्लोकेऽसंभावितमपितत्प्रभावेणभवती-तिवाच्यं; तर्हिमुक्तानामपिपुनरुत्पत्तिःस्यात्। सुरुतिनांनरकप्राप्तिश्च-

स्यात्, मायाया दुर्घटघटनापटीयस्त्वात् ॥ एवं मायावच्छिन्नो जीव इत्यादिपक्षा अपि न संभवंति, श्रुतियुक्तिविरुद्धत्वात् ॥ तत्खंडने यत्नस्तु परेण तत्तत्पक्षाणामप्रतिपादनान्न क्रियते ॥

सहस्राक्षे प्रतिबिंबस्य च बिंबोत्पत्तीत्यादिमिहप्रतायतइत्यंतं भागनिरस्यति–यत्तु प्रतिबिंबस्य चेत्यादिना न क्रियत इत्यतेन ॥ बिंबत्वप्रतिबिंबत्वयोरिति ॥ बिंबे प्रतिबिंबे च यथायथं तयोरुत्पत्तिरित्यर्थः ॥ तादृगिति ॥ प्रतिबिंबाविर्भावस्य बिंबाभेदतिरोभावस्य चेत्यर्थः ॥ नाद्य इति ॥ बिंबाभेदपक्षे नेत्यर्थः । अयमेव तद्दाशयगोचरो मुख्य इति प्रथममुपन्यस्त ॥ ज्ञानस्यादिति । न चेष्टापत्ति, 'प्रतिबिंबं पश्यामी'त्याद्यनुव्यवसायानुदयात् ॥ प्रतिबिंबतिरोभाव इति । उपाधिसमवधाननाशाद्वयास्वीकृते तस्मिन् । न चाविर्भावनाश एव मयास्वीक्रियते न तिरोभाव इति वाच्यम्, आविर्भावनाशोत्तरप्रतिबिंबसत्त्वांगीकारे तस्य दर्शनायोग्यतया तिरोभावस्यार्थाद्वापत्तेः ॥ तदसत्त्वस्वीकारे तु तन्नाश एव स्वीक्रियता, कृतकठगडुना तदाविर्भावनाशेन ॥ प्रतिबिंबचलनइति ॥ इदमुपलक्षण, तेन प्रतिबिंबभेदनादौ बिंबेऽपि तत्तदापत्तिर्ध्येया ॥ एतेन तदीयवृद्धिह्रासभाक्सूत्रभाष्यसारिविज्ञेय ॥ स्वन्मतविरुद्धमिति । सिद्धांतवत्साख्यादिमते उत्पत्तिनाशविलक्षणयोराविर्भावतिरोभावयोरस्वीकारात् प्रत्युतोत्पत्त्याविर्भावादिशब्देषु पर्यायत्वांगीकाराच्च । एकदेशेऽप्याविर्भावादिस्वीकारेऽपसिद्धांतस्यास्मन्मतप्रवेशस्य च तुल्यत्वात्सर्वं ततो कुतो न स्वीक्रियेते इति भाव । विरोधदर्शयितु तन्मतप्रथममतिमाहु आविर्भावेति । पंचदश्याश्चित्रदीपाख्ये षष्ठप्रकरणेऽय (का० १८२) कारिकाऽस्ति ॥ समतोक्तेरिति । समान मतयस्य स समतो विद्यारण्य ॥ तद्धर्म इति । व्यावर्तकोऽसाधारणधर्मं ॥ दर्पणसन्निधानेनेति । भयपूर्वत्रहेतु ॥ आद्य इति । मुख एव प्रतिबिंबत्वमुत्पद्यत इति पक्षे ॥ व्यवहितस्येति । अव्यवहितस्य वालुकादर्जलादौ प्रतिबिंबादर्शनेनोपाधिबिंबयोर्व्यवधाने सत्यप्रातिबिंबप्रतीतिनियमस्य प्रागुपपादितत्वात्तथेति भाव ॥ स्यादेतत् व्यवहितस्यापि चुंबकस्य सन्निधानमात्रेण लोहपरिभ्रामकत्वमिवेत्यरुच्या दूषणांतरमाहु उपाधिसन्निधानस्येत्यादिना ॥ धर्मानंत्यमिति ॥ एकदादर्पणसन्निधाने प्रतिबिंबत्वादेकमुत्पन्नं तत्सन्निधाननाशे च नष्टमेव मुहुस्तत्सन्निधाना स

॥ ३५ ॥ प्रतावन्मस्य च बिम्बोत्पत्तिविनाशाभ्यामुत्पत्तिविनाशौ उपाधिसमवधानेन प्रतिबिम्बस्याविर्भावस्तत्र बिम्बाभेदतिरोभावश्च जायते । तथा प्रतिबिम्बत्वबिम्बत्वयोरुत्पत्ति उपाधिसमवधाननाशेन च ताभ्यामाविर्भावतिरोभावयोर्बिम्बत्वप्रतिबिंबत्वयोश्च नाशो जायते ॥ प्रतिबिम्बस्य बिम्बस्वरूपेण स्थितिरिति यावत् ॥ बिम्बस्य च प्रतिबिम्बोत्पत्तिनाशप्रयोजकोत्पत्तिनाशप्रतियोगित्व न बिम्बत्वेन किन्तु स्वरूपेण ॥ उत्पत्तिरपि प्रतिबिम्बस्य तादात्म्येन ॥ इदं च शादिबिम्बे ॥ बिम्बस्यानादित्वे तु तदुत्पत्तिविनाशयोरभावेन प्रतिबिम्बोत्पत्तिविनाशयोरप्यभाव ॥ उपाध्यसन्निधानेऽसन्नपि प्रतिबिम्बो बिम्बरूपेणैव गृह्यते न तु प्रतिबिम्बरूपेण, तादृक्स्वरूपस्यानाविर्भावात् ॥ अभेदस्याऽतिरोभावाच्च ॥ बिम्बत्वादेरभावाद्बिम्बादिपदैर्व्यवहारोऽपि न ॥ एवं च सत्कार्यवाद तदुभयोगस्योत्पत्तेः पूर्वं

विधानयोर्नवंनवमुत्पद्यते नश्यति चेत्येकस्मिन्नेवप्रतिबिंबेप्रतिबिंबत्वानामानंत्यम् । एवं-बिंबत्वेपिबिंबत्वानाम् ॥ अननुगतत्वादिति । स्वाश्रयेष्वन्यूनानतिरिक्ततयास्थित्यभावात् ॥ द्वितीयेत्विति । दर्पणादावुपाधावेव प्रतिबिंबत्वमुत्पद्यतइतिपक्षे ॥ नापिद्वितीयइति । प्रतिबिंबस्यबिंबोपादेयत्वमितिपक्षोऽपिनेत्यर्थः । नचतेनतयोरभेदस्यैवोक्तत्वात्कथमस्य-पक्षस्योत्थानमितिशक्यम् । पूर्वं (उत्पत्तिरपि प्रतिबिंबस्यतादात्म्येन) इतितदुक्तिम-प्रेवदुक्ततत्तुपटदृष्टांतचावलम्ब्यैवास्योत्थापनात् ॥ भानापत्तिरिति । यस्मिन्धर्मिणियोधर्म-उत्पद्यते ,तद्विशेषणतयैवतद्भानमुचितमितिभावः ॥ नबालादेः कदाचित्तथाभानजायत-एवेतिचेत्तादृग्भानभ्रमएवातोऽकिंचित्करमित्याशयेनाऽऽपत्त्यंतरमाहुः-प्रमात्वंचस्यादिति ॥ सयोगप्रत्ययादिति । सयोगस्यापिपरमसिद्धांते आविर्भावांगीकारात्प्रत्ययपदम् । सयोग-स्यापिनित्यत्वतुकार्यंमात्रस्यब्रह्मरूपत्वात्सर्वंरूपब्रह्मणोयावन्मूर्तद्रव्यादिरूपकार्येषुसयोग –स्यतद्विभुत्वनिर्वाहायावश्यवाच्यत्वाचासिध्यतीत्यन्यत्रविस्तरः ॥ पूर्वोत्तरकालयोरपीति । अपिशब्दात्सयोगप्रतीतिकालेऽपिपटस्तंत्वभेदनव्यभिचरतीतिद्योतितं, पर पूर्वोत्तरकालयोः कार्यस्यानाविर्भूतत्वात्परिणाहायामादिकार्यासाधारणधर्मानानुभूयंते ॥ एतेन सत्कार्यवादे-तंतुसंयोगस्योत्पत्ते पूर्वं नाशात्पश्चाच्चपटस्यतंतुमात्रत्ववत्तत्तुसयोगकालेवाचारंभणपरिणा-

---

नाशात्पश्चाच्च पटस्य तन्तुमात्रत्ववत्तन्तुसयोगकाले वाचारम्भणपरिणाहायामशालिद्रव्यस्वरू-पत्वंतन्तुभेदवत्त्ववच्च प्रतिबिम्बस्यापि उपाधेरसमवधाने बिम्बमात्रत्व तत्समवधाने तादृश-प्रतिबिम्बत्वबिम्बत्ववत्त्व बिम्बभेदवत्त्वं च भवति ॥ आविर्भावकोपाधिकृता देशान्तरसब-न्धप्रतीति प्रतिबिम्बेपटादितोऽधिका ॥ एतेन अविद्यायाब्रह्मप्रतिबिम्बोजीवइतिमोक्षश्चावि-द्यानाशइति वदतस्तव मते जीवस्वरूपनाशएव मोक्षइतिसपद्यते । तथाचात्महानमपुरु-षार्थइति मोक्षस्यापुरुषार्थत्वमापद्येत । जीवस्याऽलीकत्व च स्यात्तथासति कोऽपि पार-लौकिकप्रयत्न न कुर्यात् इति विद्वन्मण्डनोक्तं सर्वंप्रत्युक्तम्,–उपाधिनाशेन प्रतिबि-म्बस्यनाशात् ॥ सतएव पदार्थस्याविर्भावसम्भवाद्भेदाविर्भावस्योपाधिना स्वीकारे बिम्बे प्रतिबिम्बभेदः स्वीकृत स्यादिति अभेदतिरोभावस्यैव तेन स्वीकारइति तन्नाशेऽपि नभेदनाश किन्तु अभेदतिरोभावनाशएव ॥ विभेदजनकेऽज्ञानेइत्यादौ विभेदादिपदैर-भेदतिरोभावएवोच्यते इति नकश्चिद्विरोध ॥ उपाधेर्जलस्यधर्मास्तु वृद्धिह्रासाद्या- प्रति-बिम्बेऽध्यस्यन्ते ॥ तथाच पारमर्षसूत्रम् ॥ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादे-वम् ॥ एवचलौकिकप्रतिबिम्बविलक्षण यदि किञ्चिज्जीवाख्ये प्रतिबिम्बे तवप्रतीयेत लोकेच तथास्वीकारआवश्यक स्यात्तर्हि अघटितघटनापटीयस्यामायायाः प्रभावेण तत् स्वीका-र्यम् ॥ तादृग्वैलक्षण्येऽपि प्रतिबिम्बत्वं नापन्हवनीयम्; यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यस्यसर्वत्र सत्त्वेनानिवारणीयत्वात् ॥ यद्यपिचावच्छेदवादोपि भगवत्पादसुने. सम्मतोस्ति पक्षान्त-राणिचभाष्यादिसम्मतानि तत्रप्रतीयन्ते तेषां च वस्तुतो नविरोधइति वार्तिककारपादैः सिद्धान्तलेशकृदादिभिश्चोपपादितम्, तथापि तत्रपरस्यातिप्रलवस्यानाभावाभतदस्माभिरिह प्रतायते इतिदिक् ॥ ८ ॥ ३९ ॥

छायामशालिद्रव्यस्यस्वरूपत्वतंतुभेदवत्ववच्चप्रतिबिंबस्यापिउपाधेरसमवधानेबिंबमात्रत्वंत-
त्समवधानेतादृशप्रतिबिंबत्वबिंबभेदवत्वंचभवति) इत्यादिनिरस्तम् । सयोगस्याप्युत्प-
त्तिनाशयो. सत्कार्यवादेऽगीकर्तुमशक्यत्वात् । तस्यापितयोरगीकारेतुपटादे. कार्यस्यैवकु-
तोनोररीक्रियेताम् । पटप्रतीतिकालेऽपितस्याततुमात्रत्वं स्वीक्रियतेनतुपूर्वापरकालयोरेव ।
अत. परिणाहायामाद्यवस्थाविशेपोऽपितन्तूनामेव । तादृशावस्थाविशेषविशिष्टानांत्वादय-
एवपटादिनामधेयैर्व्यवह्रियते, नतुपटाद्याविर्भावकालेपितेपुतत्वादिभेदोऽगीक्रियते । तत्रा-
द्यतिरिक्तस्थलेपटादीनामप्रत्ययात् । तस्मात (भेदवत्त्ववच्च) इत्यतोदृष्टातोऽसत्सिद्धा-
ताज्ञानमूलकउभयवादिसमतत्वाभावादसगतः ॥ तेनैवदार्ष्टांतिकमपिनि शेषमपास्तम् ।
बिंबप्रतिबिंबयोस्तंतुपटादिवदुपादानोपादेयभावमस्वीकृत्य प्रतिबिंबस्योपाध्यसमवधाने
बिंबमात्रत्वमित्यादेरशक्यवचनत्वात् ॥ (प्रतिबिंबस्योपाधिसमवधानेतादृशप्रतिबिंबत्व-
बिंबत्ववत्वबिंबभेदवत्वंचभवति) इतिकथनतुसुतरामसगतम्, प्रतिबिंबेबिंबत्वोत्पत्तेः
स्वयमप्यस्वीकारात् । बिंबएवतस्या स्वीकारात् । अन्यथाप्रतिबिंबमेवप्रतिबिंबतयाप्रतीयेत
मुखंबिंबमितिचनप्रतीयेत ॥ एवस्वयमभेदतिरोभावस्यागीकारेणभेदमनगीकृत्य "बिभे-
दजनकेज्ञाने" इतिस्वसमतग्रन्थस्याप्यन्यथानयनेन चेदानींनिवभेदवत्त्वमितिकथने-
पूर्वापरस्वग्रथविरोध ॥ नचेहस्वोक्तावपिभेदपदमभेदतिरोभावपरतया व्याख्येयम् ।
तथासत्यग्रे (भेदाविर्भावस्से) त्यादावपिभेदपदस्यतादृशतिरोभावपरत्वप्रसगात ॥
अन्यथास्वनिर्णयापातात् ॥ पुरुषार्थतानस्यादिति । "आत्महानमपुरुषार्थ" इत्यभियु-
क्तोक्तेरात्महानरूपस्यमोक्षस्यसानस्यादितिभाव ॥ तस्यनिरतिशयप्रेमविपयत्वादिति ।
बृहदारण्यके (अ० ४ ब्रा० ३ पृ० ४४७) "नवाअरेपत्यु कामाय" त्यारभ्य
"आत्मनस्तुकामायसर्वप्रियभवती" त्यतेनजीवस्यपरमप्रेमास्पदत्वश्राव्यते ॥ एतदेवा-
भिप्रेत्यपचदश्याविद्यारण्योऽप्याह (प्रकरण १ श्लो० ८ । ९) "इयमात्मापरानद -
परप्रेमास्पदयत । मानभूनहिभूयासमितिप्रेमात्मनीक्षते ॥ तत्प्रेमात्मार्थमन्यत्रनैव-
मन्यार्थमात्मनि । अतस्तत्परमतेनपरमानदताऽऽत्मन" इति ॥ प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति ।
अनेकोत्पत्तिनाशाविर्भावतिरोभावकल्पनापेक्षयालाघवात्प्रत्यक्षानुरोधाच्चप्रतिबिंबस्यैवोत्प-
त्तिनाशौसुवचावितिभाव ॥ अविश्वासइति । भेदादिशब्दै क्वचिद्भेदएवक्वचिद्भेदतिरो-
भावइत्यनिर्णयात्विभेदशब्दघटकावयवस्यशब्दांतराण्यपिकिस्वार्थपराण्याहोस्विल्लक्षणादिना-
ऽर्थांतरपराणीतिसशयाच्चाविश्वासइत्यर्थ तेनस्वोक्तोपष्टभार्थकृतवृद्धिह्राससूत्रोपन्यास-
न्दूषयति-वृद्धिह्रासभाक्त्वमित्यादिना ॥ वेदबोधितेति । विषयश्रुतौभारूपसवैकामादिप-
दैर्जीवधर्मा सर्वगधसर्वरसादिपदैश्चजडधर्माबोध्यतइतिभाव ॥ प्रकृतसूत्रस्यभाष्यप्रका
शचैकीकृत्यकश्चित्तदाशमर्थत कश्चिदक्षरशश्चसगृह्णाति-यथालोकइत्यादिना ॥ अल्पत्व-
महत्वयोरिति । अल्पत्वमात्रस्यमहत्वमात्रस्यचेत्यर्थ । तेनव्यापकेशलेपत्वाशादिविन्याया-
द्यपादियावत्परिमाणाश्रयत्वेऽप्यदोष ॥ अल्पतयेति । करकप्रवेशाभिव्यक्तया स्वनिष्ठये-
वतया । एवंमहत्वमपिमठादिप्रवेशाभिव्यक्तज्ञेयम् ॥ वृद्धिह्रासभाक्त्वमिति । उपाध्यभि-
व्यंजितस्वनिष्ठतदल्पपरिमाणव्यपदेशाश्रयत्व ॥ तदभिव्यग्येति । वस्तुतोब्रह्मधर्मा एवतेला-

किंकैःपृथिव्याद्युपाधिभिर्लोकेऽभिव्यज्यंतइतिभावः ॥ विषयश्रुत्युक्तइति । चिंत्यमानेशांडिल्यविद्यावाक्ये "आकाशात्मा" इतिश्रावितइत्यर्थः ॥ प्रमाणाभावेनेति । अतद्धर्मबोधकवाक्येष्वौपाधिकधर्मपरत्वरूपतात्पर्यनिर्णायकानांजैमिनीयप्रसिद्धश्रुतिलिंगादिप्रमाणानामभावेनेत्यर्थः ॥ अग्रहणादिति । एतदंतेनप्रकृतसूत्रस्थभाष्यतत्प्रकाशयोराशयोऽर्थतःशब्दतश्चप्रायशोऽनूदितः ॥ अतःपरंस्वातंत्र्येणवदंति–किंचेत्यादिना । दर्शनादिति । अत्रापिशब्दः प्रागुक्तानामुक्तदिशोन्नेतुंशक्यानांचप्रतिबिंबत्वदूषकयुक्तीनांसमुच्चायकः ॥ मुक्तानामित्यादि । ब्रह्मैकदेशोऽनादिमायायाःसत्त्वस्यस्वीकाराच्छ्रुतिसिद्धसृष्टिपौनःपुन्यनिर्वाहान्यथानुपपत्त्याऽग्रेऽपिब्रह्मणिसर्वांशतोमायानिवृत्तेःकदाचिदपिवक्तुमशक्यत्वाच्च सर्वथाब्रह्माभिन्नेषुमुक्तेषुविभाजकक्लेशस्याप्यभावेनतेषुविद्यमानासाशबलवदिच्छाप्रयत्नादिकंतद्द्वारापुनःसंसारावेशंचपुनःकुतोनसंपादयेदितिभावः । उत्पत्तिशब्दोऽत्रजननाद्यभिमानरूपसंसारपरोविवक्षितः ॥ सुकृतिनामित्यादि । अमुक्तदशायांतस्याःसत्वस्यत्वशक्यवारणतयास्वभावानुरोधात्सासुकृतिदुष्कृतिनांनियतफलविपर्ययादिकंकुतोनजनयेत्? । चकारोऽत्रविविधानांश्रुत्यादिसिद्धमर्यादाभंगानांसमुच्चयार्थः ॥ यदितुशास्त्रादिनियतमर्यादातिरिक्तस्थलएवाघटितघटनापटीयस्त्वंतस्याअभ्युपगम्येततर्हिप्रतिबिंबवस्तुमर्यादाऽपिनतयाभङ्क्तुंशक्या ॥ अतोजीवस्यप्रतिबिंबत्वमाहत्यनापादयितुंशक्यं ॥ श्रुतियुक्तीति । श्रुतयश्चयुक्तयश्चेत्यर्थः । श्रुतिशास्त्रानुरोधितर्कास्त्वप्रतिष्ठानाद्वेदांतेष्वनिर्णायकाइत्याशयेनश्रुतीनांप्रथमनिर्देशः ॥ परेणेति । खंडनीयसहस्राक्षकारेण । तेनाप्पय्यदीक्षितादिभिःप्रतिपादनेऽपिनविरोधः । तेषांखंडनंचश्रीपुरुषोत्तमचरणादिग्रंथेष्वस्त्येवातोऽत्रनक्रियतइत्याशयः ॥ अत्रायंसारोऽवगंतव्यः–यच्चप्रतिबिंबस्यचबिंबेत्यादिव्यवहारोपिनेत्यंततन्निर्मूलं । नहिकाचिदपिप्रतिबिंबस्ययावद्बिंबसत्वंसत्ताबोधिका तदाविर्भावादिबोधिकावाश्रुतिस्मृतिर्वोपलभ्यते यद्बलात्तथा कल्प्यं; नाप्यविप्रतिपन्नालौकिक्यपिकाचित्तादृशी युक्तिरस्ति ययोपाधीनांसमवधानासमवधानयोःप्रतिबिंबस्योत्पत्तिनाशावकल्पयित्वान्यथैकंठगडूयमानौतस्यतद्बिंबाभेदस्यचाविर्भावतिरोभावौतेषांचोत्पत्तिनाशौबिंबप्रतिबिंबसाधारणधर्मयोश्चमुहुर्मुहुस्तौस्वीक्रियेतांनचोक्ताश्रुत्यादयएवात्रमूलं । तासुप्रतिबिंबस्यनाम्नोप्यनुच्चारणात् स्वरसतोव्याख्यातत्वाच्च । किंचप्रतिबिंबस्यालीकत्वंमायिकत्वंचैकादशस्कंधेद्वितीयस्कंधेचाहश्रीपुरुषोत्तमः"च्छायाप्रत्याह्वयाभासाअसतोप्यर्थकारिण"इति, "तद्विद्यादात्मनोमायायथाभासोयथातमः"इतिच बिम्बभूतघटादीनांसत्यत्वंत्वनेकश्रुतिसूत्रादिसिद्धंप्रागेवदर्शितं, अतोपितयोरभेदोऽशक्यवचनः किंचोपाधिसमवधानेनतदाविर्भावनियमेदर्पणस्यपृष्ठतःस्थित्वाकरस्यपुरस्तात्करणेसमवधानस्यजातत्वात्सपूर्णेनप्रतिबिम्बेनदृग्गोचरीभवितव्यंनतुकरमात्रस्यतेन । ननुयावतोवयवस्यतत्समवधानंतावानेवप्रतिबिम्बावयवोप्याविर्भवतिचेत्तस्यापिसावयवत्वाज्जन्यत्वाच्चबिम्बवत्तस्याप्युपादानंकिंचिद्वाच्यं; तत्रनपृथिव्यप्तेजांसितत्स्पर्शाभावात्, अतएवनवायुः; रूपोपलंभाच्च । अतएवनाकाशः; अशब्दगुणत्वाच्च नापिकालदिग्मनांसिरूपाद्युपलंभात् तेषामनारंभकत्वाच्चअतःकारणाभावात्कार्यमप्यशक्यबिम्बेनसहोत्पन्नमितिवक्तुं किंचक्वचिद्घटप्रतिबिम्बस्यनिमित्तंस्यात्दंडादिरेवेतिचेत्

घटाभावेप्युपाधिसमवहितेनतेन सशक्यतेवोत्पादयितुं, घटस्यापितन्निमित्तत्वमितिचेत् समानोत्पत्तिकत्वायदीयतातिलांजलि, कारणस्यपूर्ववृत्तित्वनियमात् । निरुपादाननिमित्तकंच प्रातिभासिकमित्वजन्यमप्रसिद्धम् प्रातिभासिकस्याप्युपादानएवाविवाद सन्निमित्तकत्वतुतस्यापिबहुसर्वसमत किंचबिंबेनसहकतिप्रतिबिम्बान्युत्पद्यंते? एकमेवेतिचेत् अनेकदर्पणसमवधानेयुगपदनेकतत्प्रतीतिर्नोपपद्येत । बहुनीतिचेत्सख्याया अनियमोदोष तस्मात्लाघवाच्चक्षुर्योग्यस्यसमवधानेनप्रत्युपाधितदुत्पत्तिस्वीकारएवश्रेयान् । किंचबहूनातेषांविम्बेनसहोत्पन्नत्वे एकदर्पणसमवधानेपिसर्वेतआविर्भवेयु । नचैकोपाधिसमवधानभेदस्यैतत्स्याविर्भावनेशक्तमितिवाच्य, गौरवाधिक्यात्, परस्पराभिमुखस्थितदर्पणद्वयेप्रतिविम्बपरपरानुभवानुपपत्ते । एतत्प्रतिविम्बानामपिप्रतिविम्बदर्शनात्, उत्तरोत्तरप्रतिबिम्बपरपराया स्वस्वविम्बभूतप्रतिबिम्बै सहोत्पत्त्यादिकमुपाधिसमवधानेचाभेदतिरोधानानितद्वाशेचतन्नाशा कल्प्याइतिमहत्येवाच्यरस्था, बिम्बेनसहप्रतिबिम्बोत्पत्त्यादिकल्पनमात्रेणा निर्वाहात् किंचप्रतिबिम्बाविर्भावोत्तरशस्त्रादिनातच्छेदनादिसभ्यतेकर्तुं । शारीरकभाष्येपितृतीयस्यद्वितीयेपादे (सू० २०) वृद्धिह्राससूत्रेजलचलनेचलतिजलभेदेभिद्यतइत्यभिहितंतथाचजलेप्रतीयमाने प्रतिबिम्बेतरवार्यंधैप्रवेश्यबिम्बस्यापसारणेतत्क्षणमभेदतिरोभावनाशात् कृपाणच्छिन्नस्यैवप्रतिविम्बस्यबिंबाभेदसिद्ध्याबिंबेच्छेदनादिकमनुभूयेत किंचप्रतिबिम्बस्यसर्वथाबिम्बाभिन्नत्वे आविर्भावेसत्यपि बिम्बभिन्नदिङ्मुखत्वेनसव्यासव्यविपर्ययेणचनभवितव्यं । दृश्यतेतुप्राङ्मुखस्यपुस प्रत्यङ्मुख प्रतिबिम्ब - वामपाणिप्रणयिकङ्कणकिंकिणगणाश्चदक्षिणपाणौप्रतिबिम्बस्य तथापूर्वस्थितस्यप्रतिबिम्बआविर्भूतेपश्चादुपवेशनेहसनेहस्तादिचालनेचप्रतिबिम्बेतत्क्रिययानभाव्य, तदाविर्भावोत्तरमभेदतिरोभावांगीकारात् । मन्मतेतुमायिकपदार्थांतरत्वांगीकारात् सर्वमुपपद्यते, किंच विम्बसमानोत्पत्तिनाशमात्राभ्युपगमेननिर्वाह , बालस्यप्रतिबिम्बेलिपश्चाभेदस्विन्नस्मिन्स्थूलिम्नि पुनरपक्षीणस्यतस्मिन्नपक्षीणतायाश्चानुभवात् बिम्बस्यशरीरादेर्वृद्ध्यपक्षयौतुतत्परमाणुप्रवेशनिर्गमाभ्याभवत । नहिपरमाणुप्रवेशनिर्गमौतावपांचभौतिकेप्रतिबिम्बेसगच्छेतेइतिबिम्बवृद्ध्यादिनाप्रतिबिम्बेतस्यानुपपत्ति । एवंबिम्बस्यतरो पाचभौतिकावयवच्छेदनेप्रतिबिम्बेतदवयवराहित्यानुभवोनस्यात् । नापिबिम्बस्यावयवाएव प्रतिबिम्बस्यापितद्वृत्तिकुशकाशावलंबनशक्य, अदर्शनस्वशिरस प्रतिरूपेपुसत्स्वपीत्यादिदशमस्कन्धादिवचनेबिंबेऽवयवसत्वेपिक्वचित्प्रतिबिंबेतदनुपलम्भे । एतेनप्रतिबिंबनाशस्यप्रयोजकताऽपास्ता, अनष्टेसमवहितेपिबिंबावयवेप्रतिबिंबावयवनाशात् । अनित्यत्ववादेवर्णध्वंसोत्तरमेवप्रतिध्वनिध्वणेनावबन्धस्याप्रयोजकतायास्त्वयोरीकार्यत्वाच्च । अपिचप्रतिबिंबतद्भेदयोराविर्भावतिरोभावौस्वीकृत्यतयोरुत्पत्तिनाशौयथाभूपे तथातदुत्पत्तिनाशौस्वीकृत्यतयोरेवाविर्भावतिरोभावावपिसमन्दुक्तिकौ, निर्णायकविरहात्, कार्यसिद्धेरुत्पत्त्याविर्भावाद्युभयाभ्युपगमगौरवस्यचतौल्यात् । अत संशयएवपर्यवसान वस्तुतस्तुतयोराविर्भावतिरोभावौनविकल्पसहौ, तथाहिप्रतिबिंबकतिरोधत्ते? उपाधौबिंबेवा? नाद्य , उपाध्यन्तरसमवधानेतनदनाविर्भावप्रसगात् । नद्वितीय , उपाधिपरित्यज्यतस्यबिंबपर्यंतगमनस्यादर्शनात्, तथा प्रतिबिंब

काविर्भवति? नोपाधौ, अन्यत्रतिरोहितस्यतदभिव्यक्तस्यकारणमन्तरेणतत्राविर्भावायोगात् । नापिबिम्बे, बिम्बहित्वोपाधिंप्रतिप्रयाणस्याप्रेक्षणात् । नचतिरोहितस्यैवगमनागमनेवाच्ये, मानाभावात्, दृष्टानुसारिमतान्तरेणान्यथानुपपत्तिपरिहारात्, उपाधिबिम्बान्तरालिकक्षणिकनिराश्रयतत्स्थित्यसंभवाच्च किंचाभेद किंप्रतिबिम्बप्रादुर्भावात् प्रागेवतिरोधत्ते तदुत्तरंवा? नाद्य, अनाविर्भूतस्यतस्यतत्तिरोभावाधिकरणत्वायोगात् । नचबिंबमात्रंवदाश्रय, तद्वयप्रतीत्यापत्ते द्वितीयश्चेतबिम्बगमनादिस्मतरातस्योपाधिदेशगमनादिकमसंभवि, अभेदस्याविरोधानात् तिरोधानोत्तरगमनंचेद्दृश्येततथातत्तिरोभावनाश, प्रतिबिम्बतिरोभावात् । पुरस्ताद्भवतिपरस्ताद्वा? नाद्य, क्षणिकत्वप्रधानभेदप्रत्यययोरयोगात् । द्वितीयेतुतिरोभावोत्तरमदृश्यस्यप्रतिबिंबस्यक्षणभेदेनस्थितिवत् सार्वदिक्यपिसा तथानायदीतीरयुत्तरक्षणे अभेदस्यमुहुस्तत्तिरोभावतन्नाशयोश्चकल्पननिरर्थक, प्रतिबिंबतिरोधानक्षणावच्छेदेनाभेदतिरोभाव कतिष्ठेत्? उत्तरक्षणेतन्नाशश्चाधिकरणाभावात्कस्यात्? एवमन्यदपिशक्यमूहितु । वस्तुतस्तुविवर्तवादिनस्तेमतउत्पत्त्याविर्भावयोर्वैलक्षण्यानङ्गीकाराद्वकिंचिदेतत; एवंबिंबप्रतिबिंबत्वयोरुत्पत्तिनाशावपिनयुक्तिसहौ । तथाहिप्रतिबिंबत्वप्रतिबिम्बएवोत्पद्यतेऽन्यत्रवा? नान्त्य, अन्यत्रान्यधर्मोत्पत्त्यसंगते, यत्रोत्पद्येततस्यैवप्रतिबिंबतयाप्रत्ययापत्तेश्च । आद्यश्चेत्तदाविर्भावात् प्राक्तदुत्पद्यतेऽनन्तरंवा? नप्रथम, अधिकरणासिध्योत्पत्त्यसिद्धे । द्वितीयश्चेत्तादात्म्यापरपर्याय समवायसंबधावच्छिन्नतन्निरूपिताधिकरणतावच्छेदकतत्प्रतियोगिकप्रागभावाधिकरणतावच्छेदकंच किंस्यात्? प्रतिबिंबत्वमेवेतिचेदात्माश्रय, नाप्यन्यदप्रसिद्धे । आविर्भावश्च केनरूपेण? नप्रतिबिम्बत्वेन, व्याघातात् । तथाभेदतिरोभावात्पूर्वंतदुत्पद्यत, तदुत्तरंवा? आद्ये बिंबत्वाद्वैघटायेवतदधिकरणवाच्यमितितत्रप्रतिबिम्बत्वप्रतीत प्रतिबिम्बेतद्प्रतीतेश्चप्रसक्ति । द्वितीयेतिरोभावाधिकरणतावच्छेदकस्यानिर्णय तथाप्रतिबिंबतिरोभावात्पूर्वंतद्वयविपश्चाद्वा? आद्येअतिरोभाव केनरूपेण? द्वितीयेतिरोहितेपिप्रतिबिम्बेकंचित्कालंतुप्रतिबिंबत्वतिष्ठत्यत्रति। अत्रतन्नाशकल्पननिष्फल उभयत्रप्रतिबिंबत्वप्रतियोगिकध्वंसाधिकरणेनावच्छेदकानिर्धारश्चएवमभेदतिरोभावात् प्राक्तन्नाशेतिरोभावध्वंसाधिकरणतावच्छेदकानिश्चय नागृहीतविशेषणेतिन्यायेनतद्द्वितश्चप्रतिबिम्बपदार्थएववोद्धुमशक्य । तदनन्तरतन्नाशेतुक्षणपरस्परनिरूपितबिंबत्वप्रतिबिंबत्वयो सामानाधिकरण्यापत्ति । सभवतिचसामानाधिकरण्येसदैवतदात्माप्रतिबिंबस्यापिप्रतिबिंबेसति प्रथमप्रतिबिम्बेनिरूपकाभेदादुभयो सामानाधिकरण्यदृश्यते, अत परस्परनिरूपितत्वविशेष्यत । एवंबिंबत्वोत्पत्त्यादावपिएतएवविकल्पायथायथमूह्या । इतरश्च तिमिरमपिप्रतिबिम्बतेतच्चप्रौढप्रकाशकत्तोऽभावएव, अभावेचधर्मान्तरोत्पत्तिध्वंसयोरप्रसिद्धात्प्रतिबिंबत्वस्यतावदशक्यवचनौवत्प्रतिबिम्बेचप्रतिबिंबत्व सत्त्वेभावरूपेतत्प्रतिबिंबेदृश्यामरवादे स्वप्रतियोगितेज कदपेप्रतीतेश्चविरोध । यदितु "यथाभासोयथावम" इत्यादिप्रमाणसिद्धतत्समायिकपदार्थान्तरत्वस्वीकृत्यसर्वसाधर्म्येस्वार्दिघट्टकुटीप्रभात तत्एवप्रतिबिंबत्वापितथात्वसिद्ध । एतेनअनादिबिंबेप्रतिबिम्बस्यानादित्वमपिप्रत्युक्त । अवच्छेदकस्यमुहुरुत्पत्तिध्वंसांगीकारे तदवच्छिन्नस्यनित्यत्वानिष्पत्ते । अत.प्रतिबिं-

वाविर्भावादीनांबहुनामुत्पत्तिनाभ्युपगमक्लेशापेक्षयालाघवाद्दृष्टानुसारात् प्रमाणानुग्रहाच्च प्रतिबिंबमात्रस्यतौप्रकुयुक्तौ ॥ एतावतैवएवंचसत्कार्येत्यादि नकश्चिद्विरोधइत्यतोप्यथोपिनिराकृतोवेदितव्य ॥ प्रतिबिंबस्याप्याविर्भावाद्यंगीकारे' अंतेरंडाविवाह' इतिन्यायेनसत्कार्यवादमेवस्वीकुरु ॥ सर्वकार्यंब्रह्माभिन्नतस्यानादित्वादनादित्वसृष्टिकालोपाधिसमयधानेतदाविर्भवतितत्राभेदश्चतिरोधत्ते, तदतिक्रमेचसंततिरोभवतीतिकथनेबाधकाभावात् । सत्कार्यवादिनश्चपदादिवत् पटत्वादिकमपिनित्यमन्यतेऽलस्तत्रनोक्तदोषप्रसर । विशेषस्तु सत्कार्यविवेचनस्थलेप्रागुक्तोद्रष्टव्य । किंचनसत्ताश्रयमपिनस्वीकार्यं, रत्नादीनांहिछुत्तयादिनासहैवोत्पद्यते । तामसद्बुद्धिसमवधानेचतत आविर्भवतीत्यादिकल्पनस्यजल्पनसमानयोगक्षेमतयातत्र तात्कपर्यनुयोगायोगात् अत प्रतिबिंबालीकताया प्रमाणसिद्धत्वात् युक्तिसिद्धत्वाच्च । उपाधे प्रतिबिंबत्वस्यचनाशेप्रतिबिंबनाशावश्यंभावाच्च विद्वन्मण्डनोदितदूषणद्वितयमप्यनयोर्द्वार अभेदतिरोभावस्यैवभेदस्यैवोत्पत्तिध्वंसाङ्गीकारेणैनसर्वसिध्यतिनेत्यपिविचारणीय । तथासतिविभेदजनकइत्यपिवाक्यमनुपचारादनुगृहीतंभवेत् । वृद्धिह्रासभाक्त्वमित्यादिसूत्रतुपुरैवस्वारसिकविवरणकारिणाविमलित । यच्चगुरुचरौ किंस्यादित्यनिवारणीयत्वादित्युक्तमवादि, सोऽयमपूर्वोगाकृतभनमत्रोऽभ्यूहितोभवता-यदघटितघटनापटीयस्त्वमायाइति । अनेनैवसर्वसिद्धौ अस्वच्छत्वादिहेतुसत्कनिरासप्रयासोप्यायुष्मतस्तोयतान्दसगाध । अथप्रतिबिंबत्वसाधकप्रामाणिकयुक्तीनामियन्मात्रेणप्रतिविधानाच्चतत्साधक्यमितिचेदसमत्युक्तमयुक्तमेव बहूनिचप्रतिबिंबवादसाधकानिविद्वन्मण्डनव्याख्यायामुत्तरोत्तरकोटयवतरणतयोपन्यस्तान्येवात्रायथबुवानुयुक्तिलाभनान्सवृत्त वदेतच्चायंचातुर्यसव्याख्यत्तत्प्रतिसबद्धि मेशानद्धि स्वयमेवागस्यतइति कृतमतिशयेन । किंचमायायाविभुत्वेन तत्रप्रतिबिंबस्यापिविभुत्वेतस्यचलनाद्यसंभवात् (छांदोग्यअ० ६ ख० ११) ' अस्ययदेकांशाखांजीवोजहात्यथसाशुष्यतिद्वितीयांजहात्यथसाशुष्यतितृतीयांजहात्यथसाशुष्यतिसर्वंजहातिसर्वं शुष्यती ' त्यादिश्रुतय पीड्येरन् । नचतत्कर्पेनतत्रतत्प्रतिबिंबकपवन्मायापसरणेनतदपसरणशक्य, आकाशादिसर्ववस्तूनांतद्व्याप्यत्वनियमेनतदपसरणायोगात् , जगतोमायिकत्वेनतदपसरणे शुष्कशाखादीनामप्यनुपलंभप्रसक्तेश्च । एवमुत्क्रान्त्यादिरागमनागत्यागत्योश्चविरोधोप्यनुसंधेय । नचात करणसंयोगवियोगाभ्यांहरितत्वशोषणेकल्प्येअणुमात्रस्यतस्यव्याप्यवृत्तित्वासंभवेनतत्कर्तृकस्यसर्वशाखाजीवनस्यैकत्रतत्त्यागस्यचाशक्यवचनत्वात्तस्यावप्रदीपोदर्शयनीत्यादिवत्स्वाभिन्नविसर्पिचैतन्यद्वारासएवजीवइतिजहातिचेत्येवमस्तु युक्त, अन्यथा मध्यमपरिमाणापत्ते । एतेनांत करणेब्रह्मप्रतिबिंब सइतिपक्षोप्यपास्त । अतएव "सङ्कल्पाहंकारसमन्वितत्वाय' इत्यादयस्तत्संयोगबोधकश्रुतिस्मृतयसगच्छन्ते । नहिदर्पणयुक्त प्रतिबिंबइतिव्यवहरति, अस्मिन्पक्षेउपाधेरल्पतयाजीवस्यविभुत्वमपिनस्यात् । नचबिंबविभुत्वेनतत्संभव, आकाशस्यतथात्वेपितत्प्रतिबिंबतयाभिप्रेतप्रभाप्रचयप्रतिच्छायायाविभुत्वाभावात् । एतेनांत करणावच्छिन्नत्वपक्षोऽप्याक्षिप्त । वस्तुतस्तुमायायाअपिपरिच्छिन्नत्वेनतत्रप्रतिबिंबत्वतदवच्छिन्नत्वपक्षयोरपिनतत्सिद्धि । एकस्मिन्नुपाधौव्याप्यवृत्त्यनेकप्रतिबिंबानामप्यसंभवश्च आद्यतथाङ्गीकारेसा

कथं सर्वेषासार्वज्ञ्यं (अध्या० २ पा० ३ सू० ५१) "अदृष्टानियमा" दित्यादिसूत्रोक्त-दोषाश्चप्रसज्येरन्नित्युक्तप्राक्। किंचमायायाप्रतिबिंबोजीवश्चेदीश्वर क्वप्रतिबिंब.? तत्रै-वेतिचेत्,-न, उपाधिव्यापकानेकप्रतिबिंबानुपपत्ते। अपिचैवंसति कितस्यतेषाचव्या-वर्तक? बिंबस्योपाधेश्चाविशेषात् तत्रेवदेशभेदेनेतिचेत् उभयोरपिविभुत्वंनसिध्येत् शरी-रादावीश्वरसत्ताचनस्यात्। तथाच "ध्याप्यनारायणः स्थित" इत्यादीनास्वमतरीत्या 'सवाएषमहानज' इत्यादीनाचव्याकोप। एवंविधानुपपत्तिभयादेवत्वदीयमायायाब्रह्म-प्रतिबिंबईश्वरोऽविद्यायाचसजीवइत्युपाधिभेदकल्पयति। यथोक्तम्-"जगतोयदुपादान-मायामादायतामसीम्। निमित्तशुद्धसत्वातामुच्यतेब्रह्मतद्गिरा" ॥४४॥ यदामलिनस-त्वाताकामकर्मादिदूषिता। आदत्तेतत्परब्रह्मत्वपदेनतदोच्यत ॥४५॥ इति ॥ "मायाऽ-विद्येविहायैवमुपाधीपरजीवयो ॥ अखडसच्चिदानदपरब्रह्मैवलक्ष्यत" इतिच॥ इत्थंचमा-यायाप्रतिबिंबनचितिरसानितिकथनजीवोपाधौसत्त्वशुध्द्युपपादनचस्वग्रथविरुद्ध, वस्तुतस्तू-पाधिभेदोऽप्यकिंचित्कर.। यथाहु श्रीपुरुषोत्तमचरणा-उभयोर्मायाविद्ययोर्व्यापकत्वे-रजस्तमोनभिभूतत्वाभिभूतत्वयो सार्वत्रिकत्वेनमायाविद्याविवेकासभवात्प्रतिबिंबयोर-प्यविवेकन जीवेश्वरविभागस्तदुरुपपादत्वम्॥ अव्यापकत्वेजीवेश्वरयोर्व्यापकताहानि-प्रसगश्च। अथमायायाव्यापकत्वबहि सर्वत. स्वच्छत्वमविद्यायाश्चतदत स्थायामलिनस्व-च्छत्वमुपगम्यते, तदापिव्याप कप्रतिबिंबादर्शनादीश्वरोदुरुपपाद। बहिस्थायाश्चितोमायाश-रजस्तमोभ्यामविद्याव्यवधाने तत्प्रतिबिबासभवाज्जीवोपितथानिकटचितस्तुनैकट्यादेवतद सभव इति। तथा किंचिद्दूरत्वावकाशादिकल्पनेतुईश्वरस्यचितश्चप्रादेशिकत्वापत्तिर्व्यापक त्वहानिराकाशसभवश्रुतिविरोधश्चेत्यादि ॥ तस्मादात्मन प्रतिबिंबरूपत्वज्ञानमासुरविद्या यामेव। एतच्चछादोग्ये इन्द्रविरोचनप्रजापतिसवादेस्फुटमितिदिक्। विशेषतश्चप्रतिबिंबत्व-प्रतिविधायिका प्रमाणप्रकरप्रसूतायुक्तय प्राचामाचार्याणवाचामाचातामृताचाराणागो-चराश्चिरादेवतएवेल्लताभिर्दुरताभि किंचक्वचिल्लोचनागुलिसपर्केण प्रतीयमानद्विचद्रा-दिवदाभासोजीव क्वचिन्मायायाप्रतिबिब स क्वचिच्चाविद्यायाक्वचिच्चात करणेक्वचिच्चाव-रणशक्तिमद्भूतप्रकृतिभागेषुक्वचिच्चात करणावच्छिन्नेश्वरस्य अज्ञानेप्रतिबिब स क्वचिच्चा-त करणावच्छिन्नचैतन्यमेवस. क्वचिच्चाविद्यावच्छिन्नमित्यादयोबहवस्त्वन्मतप्रसिद्धा पर-स्परविरुद्धा पक्षा श्रीमदाचार्यचरणादिभिरनूद्यसुरेश्वराप्पय्यदीक्षितादयुक्तोदोषयुक्तिपेषण-पूर्वक सर्वेप्युदस्तएव। तेनयद्यपिचावच्छेदवादइत्या देइतिदिगित्यतखडितवेदितव्यम् ॥ एवपराभिप्रेतजीवस्वरूप निराकृत इत्यष्टमश्लोकारदनम् ॥

यदपि 'नन्वेकाकीनरमतेसद्वितीयमैच्छ' दितिश्रुत्याब्रह्मण क्रीडार्थं-जगन्निर्माणमित्यादिनाशुद्धाद्वैतमार्तंडोक्तंकिंचिदनूद्यतनवैषम्यनैर्घृ-ण्यरूपदोषापादनतदपिन, पूर्ववैषम्यनैर्घृण्यरूपाणादोषाणामुद्धृत त्वात्तन्मतत्वतेषांसंभवस्या स्ताभिरूपितत्वाच। ननु (लोकेक्रीडा स्यानदफलादृष्टा। नचाप्तकामस्याविर्भूतनित्यानंदस्वरूपस्यानंदापेक्षा-

स्ति। नहितद्वानंदोन्यूनोयतोधिकार्थसास्यात्प्रलयेन्यूनानंदप्रसंगश्च) इतिचेत्,-मैवं, "लोकवत्तुलीलाकैवल्य" मितिसूत्रेणव्यासेनैवास्य-पूर्वपक्षस्यपरिहृतत्वात् तत्र "नप्रयोजनवत्वा"दितिसूत्रेणनब्रह्मजगत्कारणंकुतः ? प्रयोजनवत्वंनसंभावयितुमपिशक्यआप्तकामश्रुतिविरोधादितिपूर्वपक्षेसमादधतेलोकवदित्यादितुशब्द·पूर्वपक्षंव्यावर्तयतिलोकवदेवलीला। नहिलीलायांकिंचित्प्रयोजनमस्ति, लीलायाएवप्रयोजनत्वात्यथा लोकेराजभिर्मृगयादिक्रियतेत्रनमांसाद्याहरणमन्यद्वाप्रयोजनभूत्यादिभिरपितत्संभवात् किंतुलीलेव। नहिराज्यसुखमृगयासुखान्न्यूनयेनाधिक्यात्तस्मिन्प्रवृत्तिः स्यात् । एवंलोकेपिप्रयोजनविनैवईश्वरोपिलीलां करोतितथैववेदेनप्रतिपादनाच्चनात्रपर्यनुयोगावकाशईश्वरत्वादेवनलीलापर्यनुयोक्तुशक्या, सालीलाकैवल्यमोक्षः ईश्वरेच्छायांफलंचिंतयन् व्यासाभिप्रायानभिज्ञत्वादुपेक्षणीयः ॥

अथश्रुत्यादिसिद्धेप्रपञ्चाविर्भावेनस्यक्रीडार्थकत्वादौप्रत्यवस्थायिनक्रीडायानफलमितितदीयनवमश्लोकस्यव्याख्ययदपिनन्वेकाकीत्यादिनाब्रह्मविदांमतिरीत्याद्युक्तमित्यतेनखडयिष्यत प्रथमनन्वित्यादिईश्वरेच्छेत्यतभागखडयते—यदपिनन्वित्यादिनाउपेक्षणीय इत्यतेन (अ० २ पा० १ सू० ३२) "नप्रयोजनवत्वा"दितिपूर्वपक्षसूत्रस्यलोकवदितिसिद्धांतसूत्रस्यचभाष्येप्रकाशेस्थितमेकीकृत्यानुवदत्त परोक्तसमादधते-मैवमित्यादिना सालीलेत्यादि। मोक्षप्रतिनियतकारणत्वान्मोक्षरूपैत्यर्थ ॥ तस्यास्तथात्व 'जन्मकर्मचमेदिव्य'मित्यादौस्पष्ट। अनादौसृष्टिप्रलयपरपरायाप्रलयेस्वस्मिन्लीनानाजीवानापुन प्रपञ्चक्रीडामतरास्वतोमोक्षस्यासभवादपितथा ॥ अत्रेदबोध्यम्—प्रपञ्चनिर्माणस्यक्रीडार्थकत्वबोधिका श्रुतय काण्वानाबृहदारण्यके तृतीयाध्याये पुरुषविधब्राह्मणाख्यचतुर्थब्राह्मणे (पृ० १३७) "सवैनैवरेमेतस्मादेकाकीनरमतेसद्वितीयमैच्छत् सहैतावानास" इतिपठ्यते ॥ माध्यंदिनानान्विद द्वितीयब्राह्मण (पृ० १०'११) मत्रपाठस्तुतुल्य ॥ याजुषाणांमैत्र्युपनिषदिद्वितीयप्रपाठके (पृ० २५०) "प्रजापतिर्वाएकोग्रेतिष्ठत्सनारमतेक सोत्मानमभिध्यात्सबह्वी प्रजाअसृजत" इति ॥ अग्रे प्राणजीवादिरूपेण प्रवेशकथनात् शाण्डिल्यविद्यासजातीयधर्मांतरकथनाच्चेहप्रजापति परमात्मा ॥ (अध्याय २ पाद १ सूत्र ३३) "लोकवत्तुलीलाकैवल्य" इति ॥ श्रीभागवतेचप्रथमस्कंधत्रयोदशाध्याये (श्लोक ४२) यथाक्रीडोपस्कराणासयोगविगमाविह ॥ इच्छयाक्रीडितुस्यातातथैवेशेच्छयानृणाम् ॥" चतुर्थस्कंधेसप्तमाध्याये (श्लो० ४३) "अशाशास्तेदेवमरीच्याद्ययएतेब्रह्मेंद्राद्यादेवगणारुद्रपुरोगा ॥ क्रीडाभाडविश्वमिद यस्यविभूम तस्मैनित्यनाथनमस्तेकरवाम ॥" अष्टमस्कधे (अ० २२ श्लो० २०) "क्रीडार्थमात्मनइदत्रिजगत्कृततेस्वाम्यतुतत्रकुधियोपरईशकुर्यु ॥ कर्तुं प्रभोस्तवकिमस्यत आवहतित्यक्तह्रिय

स्त्ववदवरोपितकर्तृत्ववादाः ॥" एकादशे (अ० ९ श्लो० २१) "यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णां-संतत्यवक्त्रतः ॥ तयाविहृत्यभूयस्तांग्रसत्येवमधीश्वरः ॥" महेश्वरइत्यपिक्वचित्पाठः ॥ एवं-क्रीडार्थत्वंजगन्निर्माणस्यश्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धं । यत्तुनन्वेकाकीत्यादिअजेच्छाईश्वरेच्छेत्यंत अगादि, तत्रोच्यते क्रीडार्थंजडादिपुचिदादितिरोधानंयुक्तमेव; वैचित्र्यंविनातदनुपपत्तेः । अतएव "बहुस्यांप्रजायेय हंततिरोसानी" त्यादिश्रूयते चिदादितिरोभावस्यसप्तमश्लोक-खंडनेसमर्थितत्वेननिरस्तत्वादितिहेतुः प्रत्युक्तः । तृतीयश्लोकखंडनेसिद्धांतेवैषम्याद्यप्रसक्ते-स्तन्मतएवतत्प्रसक्तेश्चदर्शितत्वेनद्वितीयोहेतुः । तथाच इयंक्रीडाभगवद्धर्मत्वादलौकिकी 'जन्मकर्मचमेदिव्यमित्यलौकिकत्वस्मरणात् दिव्योह्यमूर्तइतिवत् अतएवनित्याअनु-च्छित्तिधर्मेतिकाण्वश्रुतेः नित्यायत्र महागुणाइति प्रथमस्कंधभूमिवाक्याच्च अतएवभग-वदभिन्ना प्रकाशाश्रयन्यायात् । नचनित्यत्वेसतिसर्वदासृष्टिप्रसक्त्याप्रलयानुपपत्तिःशंक्या; आत्मरतिबहीरतिभेदेनतस्याद्वैविध्यात् तत्रात्मरतौप्रलयः बहीरतौसृष्टिरितिव्यवस्था अतएवतृतीयस्कंधाष्टमाध्याये (श्लो० १०) "उदाप्लुतंविश्वमिदंतदासीत् यन्निद्रया-मीलितदृङ्न्यमीलयत् । अहींद्रतल्पेधिशयान एकः कृतक्षणः स्वात्मरतोनिरीह" इति । एतेनैवपुरुषविधब्राह्मणादिसिद्धाबहीरतिरपिव्याख्यातासवैनैवेतिप्रसिद्धार्थकवैशसनापित-थानिश्चयात्यच्चक्रीडाफलमनुयुक्तंतत्राभ्युपेत्यापिब्रूमः—अस्त्वानंदएवतत्फलं । नचप्र-लयेतन्न्यूनत्वापत्तिःतस्यानित्यत्वेनफलस्यापिनित्यत्वात् । अयंचधर्मभूतआनंदः "आनंदं-ब्रह्मणोविद्वा" निति श्रुतेः । नचैवंफलाविशेषेबहीरिरसायाः किंप्रयोजनमित्यनुयोक्तव्यं; ईश्वरेच्छायाअपर्यनुयोज्यत्वात्तुल्यतावेदिसर्वाभ्युदययोरप्युद्यानयोरन्यतरस्मिन्विजिही-र्षुराजादिलौकिकेश्वरोपिनविहारातिरिक्तप्रयोजनोभवति । नचानंदस्येतरप्रयोज्यत्वादनी-श्वरत्वापत्तिर्वाच्या; उक्तन्यायेनतस्याः स्वाभिन्नत्वात् । अन्यथाब्रह्मभूतस्यच्छांदोग्य-दहरविद्यादिपुश्रूयमाणमात्मक्रीडत्वात्मानंदत्वादिकमपिदोषंनातिवर्तेत । वस्तुतस्तुक्रीडै-वफलरूपानतुतस्याअपिफलांतरमस्ति; अतएवभगवान्सूत्रकारोदोषसहस्रव्युदासपुर.सरं-

---

क्रीडायानफलं ततोऽस्ति विफलाऽजेच्छा तयाऽहेतुका
श्रुत्यर्थोभवतोदितोनघटते किञ्चश्रुतौतत्पदम् ॥
न ब्रह्माऽपितुवक्तितत्प्रकरणाज्जीवं तथाऽऽत्माहरे-
र्नानार्हौयदि कं ससर्ज नहिचेच्चन्नोभिदिष्टानते ॥ ९ ॥

नन्वेकाकीनरमतेसद्वितीयमैच्छदिति श्रुत्या ब्रह्मणः क्रीडार्थं जगन्निर्माणमितिभाति ॥ क्रीडाचवैषम्यमन्तरा नघटतइत्यात्मामभेदेऽपि प्रयोजनानुसारेण चैतन्याद्यंशतिरोभावा-दिवैलक्षण्यमितिचेत्,—न; निरस्तत्वात् ॥ वैषम्यनैर्घृण्यापत्तेरुक्तत्वाच्च ॥ किंचलोके क्रीडा स्वानन्दफला दृष्टा ॥ नचाऽऽप्तकामस्याऽऽविर्भूतनित्याऽऽनन्दस्वरूपाऽऽनन्दापेक्षास्ति ॥ नहि तदानन्दोन्यूनोयतोऽधिकार्थसा स्यात् ॥ प्रलयेन्यूनानन्दप्रसङ्गाच्चेत्याह ॥ क्रीडा-यानेति ॥ निरर्थकक्रीडाकल्पनं तु दृष्टविरुद्धमितिभावः ॥ एवंच क्रीडेच्छायाअपि फलं चिन्त्यमित्याह-ततइति ॥ अजेच्छा ईश्वरेच्छा ॥

श्रुतिबलात्ब्रह्मणएवजगदुपादानत्वस्वेच्छयाकर्तृत्वचराद्धान्तितमित्यापूर्वपक्षमाह—(अ० २ पा० १ सू० ३२) "नप्रयोजनवत्वा" दिति । अर्थस्तुब्रह्मनजगत्कारणंकार्यस्य-
प्रयोजनवत्त्वात्प्रयोजनमनुद्दिश्यैतिन्यायात्ब्रह्मणस्तथात्वेऽवाप्तकामश्रुतिविरोध" इति-
पूर्वपक्षंनिराकरोति (सू० ३३) "लोकवत्तुलीलाकैवल्य" मितितुशब्दः पूर्वपक्ष-
व्यावर्तयति लीलैवप्रयोजनंनतुतत्सा प्रयोजनान्तरं लोकेमहाराजादीनांमृगयादिलीला-
स्वयमेवप्रवृत्ते प्रयोजनमांसाहरणादेर्भृत्यद्वारापिसम्भवात्बालानामपिलीलासुप्रवृत्ति-
प्रयोजनानुद्देशेनदृश्यतेनहितेद्यूतकारादिवत्प्रयोजनमनुसन्धायक्रीडासुप्रवर्तन्तेकिञ्चक्रीडा-
मात्रस्यानन्दफलकत्वनियतद्यूतादिक्रीडायांद्रव्यलाभादिप्रयोजनकत्वदर्शनात् नापिस-
प्रयोजनकत्व ॥ तथा ॥ दीपावल्यांशास्त्रसिद्धगोक्रीडनेक्रीडितुर्गोवर्गस्यप्रयोजनविशेषानु-
पलम्भात्, प्रत्युत तस्यकोपनदर्शनात् । इत्थमश्वचक्रपरिभ्रमादक्रीडाअप्यनुसन्धेया ।
नचविपश्चित्प्रवृत्तौप्रयोजनानुसन्धाननियामकं, निमेषोन्मेषणादिप्रवृत्तौव्यभिचारात् ॥
मैत्रेयीब्राह्मणादौब्रह्मणोऽपिनिःश्वसितन्यायेनसर्गविशेषस्यपुराणेषुसृष्ट्याश्रयेद्विपरार्धाख्यका-
लेउन्मेषणनिमेषणरूपतायाश्चकथनात् श्वासोच्छ्वासवन्मुग्धानामपिलोकनालकवत्क्रीडाया
पुराणेषुबुधोबालकवत्क्रीडेदित्यादौप्रसिद्धेश्च । नहिलेषाक्रीडयालदाधिक्यसुखञ्च । एतेननि-
रर्थकक्रीडाकल्पनलुदृष्टविरुद्धमितिकथनपरास्त, लोकवदिति सूत्रकारोक्तिप्रतिकूलत्वात् ।
ननुरागक्रीडायामपिसुखफलमस्त्येवेतिचेन्न, प्रियत्वप्रकारकप्रत्ययविषयत्वेनतस्यापरसुख-
रूपत्वनिश्चयात्स्वयाधरादौतथैवानन्दरूपतायाः स्वीकारात्यच्चजनकतत्तद्गुणकत्तदात्म-
कमितिन्यायाद्यो स्वया देतत्राविरसाधित्वात्एतदाश्रित्यैववाचस्पतिमिश्र साङ्ख्यतत्त्व-
कौमुद्यामथकाञ्चोरूपयौवनशीलसम्पन्नापत्यु सुखदासपत्नीनादु खदापुरावरस्मोहदे-
तिप्रदर्शनेनवस्तूनात्रिगुणात्मकत्वसाधयतितस्माल्लौकिकक्रीडानामप्यशत सुखरूपत्वतारत-
म्यानुभवात्सुखरूपत्वाल्लाऽस्या प्रयोजनान्तरस्मृग्य, अन्येच्छाविषयत्वस्यैवसुखलक्षणत्वात्
भगवल्लीलायास्तुतदभिन्नत्वात्आनन्दात्मकत्वमसन्दिग्धमभेदाच्चित्यत्वाच्चनाप्तकामश्रुतिविरो-
ध । नापिप्रयोजनान्तरापेक्षा, अन्यथालोकेसुखस्यापिप्रयोजनमनुयुज्येतअतईश्वरस्वभाव
रूपेयनित्यधर्मभूतातदभिन्नाक्रीडेतिनपर्यनुयोगार्हा ॥ अतएवशङ्कराचार्यपरमगुरुभिर्गौड
पादाचार्यैरपिमृष्टिविचिन्तने (कारि० ७) "इच्छामात्रंप्रभो सृष्टिरितिसृष्टौविनिश्चिता"
इति (कारि० ९) "देवस्यैषस्वभावोऽयमाप्तकामस्यकास्पृहे" तिचोक्तक्रीडार्थमितिचापर
इतितुकेवलनिमित्तत्वादिनामनुवाद, अन्यथासूत्रविरोधात् ॥ यदिचक्रीडाया अपिकिञ्चि-
त्प्रयोजनस्यात्तर्हिसर्वदर्शीनिष्प्रयोजनपूर्वपक्षसमादधान शेषाम्नायचतुष्टयीदेशिकोमल्ल-
भूतशिरोमणिर्भगवानाचार्योवश्यतद्व्यात्लीलावादस्थानाभ्युपेयात्प्रत्युतदूषयित्वामकृतसूत्र
विषयत्वेननिरस्यलीलामन्यथानयेत् । नचसूत्रमन्यथाव्याख्येयस्वभावविरोधापातात्यथैव
व्याख्यानेशङ्कराचार्यो —"यथालोकेकस्यचिदाप्तैषणस्यराज्ञोराजामात्यस्यव्यतिरिक्तंकिञ्चित्
प्रयोजनमनभिसन्धायकेवललीलारूपा प्रवृत्तयः क्रीडाविहारेषुभवन्तियथाचोच्छ्वासप्रश्वासा
दयोऽनभिसन्धायबाह्यंकिञ्चित्प्रयोजनान्तरंस्वभावादेवभवन्तिएवमीश्वरस्याप्यनपेक्ष्यकि-
ञ्चित् प्रयोजनान्तरंस्वभावादेवकेवललीलारूपाप्रवृत्तिर्भविष्यति । नहीश्वरस्यप्रयोजनान्तर-

निरूप्यमाणन्यायत श्रुतितोवासभवति । नचस्वभाव पर्यनुयोक्तुशक्यतइति ॥ यदिनाम-लोकेलीलास्वपिकिंचित्सूक्ष्मप्रयोजनतत्प्रेक्षेततथापिनैवात्रकिंचित्प्रयोजनमुत्प्रेक्षितुशक्यते, आप्तकामश्रुते , नाप्यप्रवृत्ति उन्मत्तप्रवृत्तिर्वासृष्टिश्रुते सर्वज्ञश्रुतेश्चेतिचाद्यु । नामरूप-सृष्टेराविद्यकत्वतुनैतत्सूत्रात्तरलभ्यं, नाप्यस्या स्वप्नवन्मायामात्रत्वबोधककिंचिदधिकरण-मस्त्यतस्तथात्वोक्तिरुपेक्ष्यैव । तथाचप्रहिलतयासुखरूपत्वमनाद्यत्यक्रीडायास्तत्फलकल्पने प्यस्तुतिरोहितपरमानदानाक्रीडास्वेवसनियम आनदरूपस्यक्रीडायातुस्वत फलत्वमेवो-चित ननुश्रुतिस्मृतिसिद्धासाप्रतिपेद्धुशक्या, नचक्रीडात्वानुपपत्ति आयासानाधायककृति-त्वेनतथात्वस्यसौस्थ्यात् एवमनूरीकारेतुजन्माद्यधिकरणसाधितस्यजगन्निर्माणस्यलीलाति-रिक्तप्रयोजनमुपपादयन्त्वायुष्मान् किमीश्वरस्यतत्स्वार्थपरार्थवा ? नाद्य , नित्यतृप्तिविरोधात् तस्यापिप्रयोजनप्रश्नेसुखएवविश्रातिसभवेनस्वोक्तदोषनिरासाच्च । नद्वितीय , पाचकादिवद-नीश्वरत्वापत्ते । किंचात्त स्वार्थमतरापरार्थव्यापारेपिस्वीकारमात्रशरण ऋत्विगादिव्यापा-रेपुदक्षिणालाभादिस्वार्थपर्यवसायित्वदर्शनात् । नचकारुणिककृतोऽव्यभिचार तस्याप्यतर द्रु स्वासहनात्मकमानसभीतिनिवृत्तिरूपस्वार्थफलत्वात् नप्रयोजनवत्वादितिसूत्रेस्त्नप्रभा-कारोप्येतदेवाह । नचैवसर्वत्रस्वात्मगामित्वेस्वरितञितापरस्मैपदोच्छेदप्रसग शंक्य , फल-व्यापारयोर्धातुरित्युक्त्यायजत्यादिप्रकृतधात्वर्थस्यमुख्यफलस्यपरगामित्वेतदुपपत्ते । एत-दर्थमेवसूत्रेप्रोपसर्गस्यक्रियाशब्दस्यचग्रहणात् स्पष्टचैतत्स्वरितञितइतिसूत्रेमहाभाष्येअत - परार्थपक्षेपिप्र्ययुपपत्तयेऋत्विगादिवदीश्वरस्यकश्चित्स्वार्थोवक्तव्य तस्यापिप्रयोजनविचारे-परपरयानदफलक सत्वादितित्वन्मतेत्वदुक्तदोषस्तदवस्थ , किंच सृष्टे प्राक्परवस्त्वेवाद्वै-वादेदुर्वचमितिकुत परार्थ ? इत्थकालोद्बोधितकर्मफलदानार्थसृष्टिरितिकल्पनेप्याप्तका-मस्यफलदानेप्रयो ननमन्वेष्टव्यतस्मात्सृष्ट्याप्तकामत्वस्मरणादिबोधकसर्वश्रुतिस्मृतिसामज स्यात्सूत्रकारोक्तसिद्धातएववैदिकैरादरणीय । एवक्रीडाया स्वाभाविकत्वस्वत फलरूपत्व-समर्थनेनतदिच्छाया सफलत्वमपिव्याख्यातम् ॥

ईश्वरेच्छायानित्यत्वात्तत्कारणापेक्षैवनास्ति । एतेन (कारणमत राकार्यानुद्भवात्त्वयाऽदृष्टस्यानगीकारात्कथक्रीडेच्छा ?) इत्यादिक-मपास्त । "नन्वेकाकीनरमतेसद्वितीयमैच्छदि" तिश्रुतौक्रीडार्थजग-न्निर्ममेइत्यर्थबोधकपदाभावात्कथक्रीडार्थमसृजदित्युच्यते ? नान्यार्थ-मितिचेत् न, यथाकेनचिदुच्यतेदडविनानघटउत्पद्यतेऽतोदडमान यतश्रुत्वा प्रयोज्योवदति-घटोत्पत्त्यर्थमयदडमिच्छतितनतादृशार्थ-बोधकपदाभावेपितादृशवाक्यार्थोयथानुभवसिद्धएवमत्रापिवाक्या र्थबाधकाभावात्द्वितीयपदस्यजगद्वाचित्वंचलक्षणयावाबोध्यं । नच-द्वितीयेनैवक्रीडाया संभवेनतादृशलक्षणायामानाभावइतिवाच्यं, श्रौतस्यार्थस्यानुत्यैवनिर्णेतव्यत्वात् । श्रुतौतु "तदात्मानस्वयमकुरुत ॥ सचत्यच्चाभवत् निरुक्तंचानिरुक्तच निलयनचानिलयनच ॥ तस्माद्वा-

एतस्मादात्मन आकाशः संभूत" इत्यादिनासर्वसृष्टिरेवोक्तानतुद्वितीयमात्रसृष्टिरितितादृशश्रुतिप्रामाण्यादेवलक्षणायास्त्वीकार्याप्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वात्। एतेनकिंचेत्यादिकमपास्तं। यत्तु (तदानीमिच्छादेःसद्भावात्कथमेकाकित्वम्?) इत्युक्तं,–तच्चतुच्छतरमेव। एवं सति "एकाकीहयमारुह्यजगामगहनंवनं" मित्यादिपुराणवाक्यमप्ययुक्तस्यात्तत्रापिद्वितीयस्यतदीयध्यानस्येच्छायाश्चसत्त्वात्शस्त्रादीनां वस्त्राणांचसत्वात् किंचायमत्रफलमेकभुजानस्तिष्ठतिफलमेकभुक्तेएकाकीभुक्तइत्यादिवाक्यानामयोग्यत्वस्यात्तत्रापिफलगतरूपरसादिगुणानांक्रियाजात्योश्चसत्वेनैकत्वासंभवात्तस्मादेकाकिपदमसहायवाचकमेवऔदासीन्येलक्षणायांप्रमाणाभावात्॥

सहस्राक्षेकिंचकारणमित्यादिश्रुत्यर्थंइतीत्यतेभागपरिहरति – ईश्वरेच्छायाइत्यादिना-प्रमाणाभावादित्यंतेन। अयभाव –यच्च किंचकारणमित्यादितथेतीत्यतमुक्तंतन्नविमर्शात् नित्येच्छावादिनप्रतीच्छाकारणस्याननुयोज्यत्वात् जडस्याप्यदृष्टस्येच्छाजनकत्वेतस्यनित्यत्वात्सर्वदेच्छास्यात्तस्याऽनित्यत्वेतत्कारणपरंपराविचारेततईश्वरेच्छाया विश्रान्ति स्यादितिचक्रकापत्ति काप्यविश्रांतावनवस्थाकालविशेषोद्बोधितस्यैवतस्यतज्जनकत्वेतत्तद्विशेषस्यैवतत्तदुद्बोधकत्वेनियामक कश्चिच्चेतनोपेक्षित सचेश्वरएवेच्छाविशिष्टो वाच्यईश्वरसृज्यानांतदधीनानाजीवानांजगद्व्यापारायोगात्बहूनामन्योन्यवैसमत्येन कार्याव्यवस्थापातात्॥ (अ० १ पा० १ सू० १५) "नेतरोनुपपत्ते" (अ० १ पा० २ सू० २) "अनुपपत्तेस्तुनशारीर" इत्यादौप्रतिषेधाच्चजडस्यापिकालविशेषस्यादृष्टस्यचस्वभावादेवकारणत्वेत्वदृष्टमेवफलदानार्हंकल्प्यताकृतप्राकृतयत्कालकर्माधीनेनेश्वरेणेत्यनीश्वरवाद प्रसज्येत, इच्छाविर्भावप्रलित्वीश्वरमात्रकारणप्रपंचप्रतिचेच्छाविशिष्ट स सृष्टिश्रुतिमित्थथानिश्चयात्। जीवाअपिघटादिनिर्माणइच्छामपेक्षते। इच्छाकरणेतुनस्वातिरिक्तकरण। नचजीवेच्छाकारणत्वब्रह्मेच्छायास्त्वयावाच्य, तस्याजीवेच्छाजन्यसदसत्कर्माजन्यदृष्टजन्यत्वांगीकारेणचक्रकापत्त वैषम्यादितादवस्थ्याल्लोकविरोधाच्च लोकेराजापापकारिणंदडयति, नतुभूयस्तेनपापचिकीर्षयति। प्रलयकरणसमयेइयतास्वात्मककालेनभूय

किंच कारणमन्तरा कार्यानुद्भवात्त्वयाऽदृष्टस्याऽनङ्गीकारात्कथंक्रीडेच्छेत्याह–तथेति। तस्मात्तोनश्रुतेर्भवत्समतोथ॥ किंच तत्र क्रीडार्थमितिपदाभावात्तदर्थं द्वितीयमैच्छदिति कुतोलभ्यते? ॥ समभिव्याहारादितिचेत्–न, उक्तयुक्तयाबाधितत्वात्॥ किंच द्वितीयमन्तरैव तदनुपपत्त्युक्तया तत्सृष्टौ क्रीडोपपत्त्या तृतीयादिसृष्टिर्नस्यात्॥ द्वितीयपदेन स्वान्यलक्षणायामसहायार्थे साधितेनैकाकिपदेन बहुसहायशून्यलक्षणायां च गौरवम्॥ किंच तदानीमिच्छादे सद्भावात्कथमेकाकित्वम्?॥ इच्छादि स्वरूपभूत इतिचेत्,–किमन्यदस्वरूपभूतम्?॥ ओमितिचेत् अपसिद्धांत॥ तस्मादेकाकीनरमतेइतिवदे- प्रागौदासीन्यमात्रमुक्त्वा सद्वितीयमित्यनेन सृष्टिरेवोक्ता इत्याह–श्रुत्यर्थइति॥

सर्गंकरिष्यामीतिपूर्वंपूर्वेच्छाप्युत्तरसर्गहेतोर्बहुस्यामित्याकारस्वरूपेणब्रह्मणोभवनेहेतुः इदं-चसर्वंतृतीयश्लोकखंडनेप्रपंचितमितिकृतंबहुना यच्चतस्माद्वोक्तश्रुतेरित्यादि श्रुत्यर्थइतीत्यंत तत्रवदामः–तत्रसवाइतिश्रुतेरर्थस्तावत् सपूर्वोपक्रांतोऽद्वितीयः। परमात्मावैप्रसिद्धंनैवरेमे-वहीरतिंनकृतवान् एकाकिनोरमणाभावसिद्ध्यर्थंतस्मात्तस्यैकाकिनोरमणाभावाद्वेदानींच-एकाक्यसहायोनरमतेसोरममाणः परमात्मारमणार्थंद्वितीयमैच्छत् रमणोपयोगिवस्त्वका-मयत सइच्छामात्रविशिष्टः परमात्माइत्थमाविर्भावेन एतावानासपरिदृश्यमानसर्वप्रपंच-रूपोबभूवेतिज्ञेयः। अत्रक्रीडार्थंजगन्निर्माणेनाद्वियमाणेमध्येरमणाभावोक्तेर्नैरर्थक्यादम-गतिर्द्वितीयेच्छायानैष्फल्यंचापद्येतेतिसमभिव्याहारबलात्। क्रीडार्थमात्मनइदंत्रिजगत्कृ-तंतेइत्यादिपुत्तदुपबृंहकपुराणवाक्येषुस्पष्टतादृशपददर्शनाच्चरमणार्थमेवनिर्माणंनिश्चीयते। एवदुक्तयुक्तिस्तुपुरैवदूपिता शंकराचार्यैः पञ्चासनपरतयाव्याख्यानेप्यरतेरपनोदायैव-द्वितीयेच्छाव्याख्याता। नचद्वितीयेच्छाश्रवणात्तृतीयादिसर्गानर्थक्यंशंक्यं; सहैतावानित्य-नुपदंपरिदृश्यमानसर्वप्रपंचरूपेणभवनोक्तेर्महिम्नाद्वितीयशब्दस्याभिन्नार्थकत्वनिश्चयात्। एवमेवबहुस्यामितिश्रुत्यतरैकवाक्यतासिद्धेश्च। नचलक्षणाप्रसङ्गः; सर्वेषांपदार्थानास्वमार-भ्याव्यवहितपरिगणने द्वित्वसंख्यापूरणत्वोपपत्त्यातत्पूरणइत्यनुवर्तमानेद्वे। स्तीयइतिवि-हिततीयांतस्यशक्यार्थस्याबाधात्। अन्यथाएकमेवाद्वितीयमित्यादौ द्वितीयमात्रप्रतिषेधेन-तृतीयादिवस्तूनामप्रतिषेधप्रसङ्गः। नचद्वितीयासत्वेतृतीयत्वाद्यनुपपत्तिः, तदानीमसत्वेपि-देवदत्तस्यायमाद्यःपुत्रोयंचतृतीयः,द्वितीयस्तुनास्तीत्यादाविवभूतपूर्वगत्यातदुपपत्तेः तथाब-हुपदार्थनित्यतावादिवैशेषिकादिप्रतितंत्रार्थोप्यद्वैतसिद्धांतोभिलप्यतांद्वयोरेवांगीकरणाभा-वेनतत्राद्वैतानुपपत्तेः तृतीयादिनिर्माणप्रयोजनंचश्रुतेः प्रजापतिपरत्ववादिनापिरूपणीयमेव। एवमेकाकिशब्दोपि एकादाकिनिच्चासहाये इत्यसहायार्थेसाधितोबहुसहायशून्यत्वादरागे-पिनलाक्षणिकः। नहिबहुघटाभावाभिप्रायेणप्रयुक्तंघटाभावपदंलाक्षणिकंमन्यन्ते; एकादि-शब्दस्यैकसहायशून्यएवशक्तत्वेबहुसहायविशिष्टोप्येकाक्युच्येत; एकसहायशून्यत्वात्। इच्छादिसत्वेप्येकाकित्वंतु प्रकृतेच्छादेः साक्षाद्भगवद्धर्मत्वेन प्रकाशाश्रयवदभेदात्। प्रपंचस्तुकार्यमैच्छिकभेदाश्रयस्तिरोभावमूल्कापकर्षवैचित्र्यवांश्चेतीदानीमिवव्याकृतरूपेण-ततिस्थतिरेकाकित्वंबाधेत लोकेतदैकोदेवदत्तएवासीदेकंनीजमेवासीदित्यादौवद्धमानव्याव-र्तन्ते किन्तुपुत्रवृक्षादिकमेवेतिस्वरूपतस्तेपीच्छादिधर्मकार्ययोस्तारतम्याद्वाकाप्यनुपपत्तिः श्रुतेःसृष्टितः प्रागौदासीन्यमात्रपरत्वाश्रयणेतुमहानेवलक्षणाक्लेशइतिवृश्चिकभियापलाय-मानस्यविषमाशीविषमुखेनिपातः। मूलेलक्षणोक्तिस्तुतुष्यतुदुर्जनइतिन्यायात् अतएवल-क्षणायात्स्यनादरार्थोवाशब्दः 'एकाकीहय'मिति इदमार्कंडेयपुराणेअ० ८१ ससन्नात्यां-अ० १ श्लो० ८ ॥ सुरथस्यराज्ञोवर्णनं।

यत्तुसद्वितीयमैच्छदित्यादिश्रुतौतत्पदेनब्रह्मणोनग्रहणंकिंतुहिरण्य-गर्भस्यैवेत्याद्युक्तं,–तन्मंदं; सिद्धेच्छाविरहेणहिरण्यगर्भादेर्द्वितीयस्य-ब्रह्मणएवतदानींसत्वेनद्वितीयेच्छानुपपत्तेः ब्रह्मणः पूर्वसत्वाद्धिरण्य-

गर्भस्यैकाकित्वानुपपत्तिश्च । किंच "सदेवसोम्येदमग्रआसीत्तदैक्ष-
तआत्मावाइदमेकएवाग्रआसी" दित्यादिश्रुतावपिहिरण्यगर्भस्यैवग्र-
हणंस्यात्तत्रैकपदविरोधश्चेदत्राप्यैकाकिपदविरोधस्तुल्यएव । यदपि-
(ब्रह्मणोनित्यत्वेनतत्सत्वेतदभिन्नस्यजगतोपिसत्वेसर्वेभवनतदिच्छ-
योरयोगा) दित्यादिप्रलपितं,-तदपिस्वमतेदोषमदृष्ट्वैवतन्मतेपीच्छा-
नसंभवति । नहिसर्वज्ञस्याप्तकामस्यमिथ्याभूतपदार्थेशशश्रृंगसदृश-
इच्छासंभाविता । यदिचजीवकर्मभिरिच्छोत्पत्त्यनंतरंपदार्थानांसत्व-
मभ्युपगम्यतेतदातेषांत्रैकालिकनिषेधाप्रतियोगितयामिथ्यात्वानुप-
पत्तिःकिंचोत्पत्तेरुत्पत्त्यंतरंवर्त्ततेनवा ? आद्येतत्रापिपर्यनुयोगेऽनव-
स्था । द्वितीयेतुतस्यानित्यत्वापत्तिरुत्पत्तिमतएवजन्यत्वेनानित्य-
त्वात् , किंचेश्वरेच्छायांकर्मणोहेतुत्वेपूर्वदोषाः प्रतिपादितास्तस्मा-
दीश्वरेच्छानित्यैवसायदाकारतयैवजातातथैवतावच्चकार्याविर्भावं-
करोतिपुनश्चतिरोभावं । नचाविर्भावोनित्योऽनित्योवा ? यद्यनित्य-
स्तर्हिआविर्भावतिरोभावौपदार्थानांयतस्ततः ॥ "नानित्यतातुविज्ञेया-
शास्त्रविद्भिर्विचक्षणैः । तिरोभावेतुयेह्यर्थस्तेकारणात्मना"इत्यनेन-
विरोधइतिवाच्यं । आविर्भावस्यनित्यत्वमेवसिद्धांतेस्वीक्रियते । नच-
नित्यत्वेप्यनवस्थापदार्थाविर्भावस्यैवाविर्भावाविर्भावपदार्थत्वात् ।
नहिपदार्थाविर्भावादतिरिक्तआविर्भावस्याविर्भावः संबंधसंबंधभेदभे-
दादिवत् । अन्यथातत्राप्यनवस्थास्यात् ॥

सहस्राक्षेकिंचात्रेत्यादिनैष्फल्यंचेत्यन्तंभागंदूषयन्ति-यत्तुसद्वितीयमित्यादि नान-
वस्थास्यादित्यन्तेन । अयंभावः-यत्तुकिंचात्रेत्यादि प्रथमइतिश्रुतेरित्यन्तंतन्नइदंहिवाक्यं-
बृहदारण्यके (अ० ३ ब्राह्म० ४ पृ० १२५) "आत्मैवेदमग्रआसीत्पुरुषविधस्सोन-
वीक्ष्यनान्यदात्मनोपश्य" दित्युपक्रम्यपठ्यते । नात्रमध्येप्रजापत्युत्पत्तिराम्नाता । नापितत्र
"सहैममेवात्मानंद्वेधापातय" दित्यादिनोक्तामिथुनसृष्टिः परमात्मनोविरुध्यतेप्रकृतिपुरु-
षादिनिर्मातृत्वात् एकादशस्कन्धेचतुर्विंशे"वाङ्मनोगोचरातीतंद्विधासमभवद्बृहत् । तयो-
रेकतरोह्यर्थः प्रकृतिःसोभयात्मिका । ज्ञानंत्वन्यतमोभावः पुरुषस्सोभिधीयत" इत्यादौ-
तत्प्रसिद्धेः मुख्योत्रैत्याशयस्तुनारदपंचरात्रद्वितीयरात्राद्बोद्धव्यः । किंचात्मशब्दो वेदान्ते-
षुनिर्गुणपरब्रह्मवाचकतयाप्रसिद्धइति (अ० १ पा० १ सू० ५) "गौणश्चेन्नात्म-
शब्दा" दित्यत्रसिद्धं इदमग्रआसीदित्यव्याकृतप्रपचात्मकत्वोक्तिरपिपरब्रह्मनिरूपणमेव-
गमयति । अन्यथा "आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीत्सदेवसोम्येदमग्रआसीत्" इत्यादी-
न्यपिप्रजापतिपराण्येव स्युः ओंकारेऽपसिद्धान्तोब्रह्माधिकरणविरोधश्च । नचपुरुषविध-
इतिविशेषणात्प्रमितव्यं "अव्यक्तात्पुरुषःपरः दिव्योह्यमूर्तःपुरुषः । सहस्रशीर्षापुरुषः
तेनेदंपूर्णंपुरुषेणसर्वं"मित्यादिकठमुंडकपुरुषसूक्तबृहन्नारायणप्रभृतिश्रुतिभिः "पुरुषःसप-

र पाथ" त्यादिस्मृतिभिश्च भगवतस्तथात्वात् आनन्दमयपरमात्मान प्रकृत्यसवाएवपुरुषविध एवेत्याम्नानात् तत्पुरुषविधतयैवान्येषापुरुषविधत्वश्रावणाच्च आनन्दमयस्यपरमात्मत्वस्यानन्दमयाधिकरणभाष्येतत्प्रकाशादिषुचपरसमर्थितपुच्छब्रह्मवादसमूलनिरस्य निर्णीतमिति ततोऽत्रधय । तथात्मातिरिक्तदर्शनाभावेऽपिपरसमुद्राकाशादिकपश्यत स्वकारणमन्विच्छत परासनस्याभगव, मक्षन्नत्येतु भयाद्यनुपपत्ति । किंचाम्रे (पृ० १२५) "सयत्पूर्वेस्मा सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मनऔषत्तस्मात्पुरुष" इतिअपहतपाप्मत्वमपिभगवद्धर्म "तस्योदितिनामसएषसर्वेभ्य पाप्मभ्य उदितउदेतिहवैसर्वेभ्य पाप्मभ्योयएववेद" तिच्छान्दोग्यादिपुश्रवणात् एतद्धर्मापवेशादादित्यातर्यामिन परत्वसाधितमतस्तद्धर्माधिकरणेसाधकानासर्वपाप्मदाहोपिब्रह्मभावत्वचिल्परत्वज्ञानाभ्यामेवउपकोसलविद्यादिश्रुतिभ्य 'इति मायोभिनानातिकर्मभिर्नसबध्यते'इत्यादिस्मृतिभ्यश्च विधातुश्चन्यसुताकामनापार्यतिविनाहादौपाप्मसबध प्रसिद्ध । सोविभेदितितद्वैतदर्शयैकाकिनोभयव्यवहारसिद्धयेभयरूपेण भवन अतएव "तस्मादेकाकीविभेती"तिहेतुभाव श्रूयते । भयस्यतद्रूपत्वमिच्छावत् बृहदारण्यक (पृ० १६९) "प्राणचैवप्राणानामभवतियदन्याग्नि" तिन्यायात् "यदिद किञ्चजगत्सर्वप्राणएजतिनि सृतमहद्भयवज्रमुद्यत" मितिकठश्रुतेश्च तस्मात्सर्वैनैवरेम इत्यत्रपूर्वापक्रात परमात्मैतच्छब्देनपरामृश्यते, नत्वकस्मातकमल्भव सशब्देनेत्यत्रतुसइतिशब्देनेतितच्छब्देनेतिवावक्तुमुचित। नचमैत्रायणश्रुतौप्रजापतिशब्ददर्शनात् भ्रमितव्य "शुक्रणज्योतीपिसमनुप्रविष्ट प्रजापतिश्चरतिगर्भेअत । यस्मिन्चिदसचविचैतिसर्वं ॥ प्रजापतिश्चरतिगर्भेअत अजायमानोबहुधाविजायत" इत्याद्यनेकश्रुतिषुपरब्रह्मणिप्रजापतिशब्दस्यदृष्टत्वात् किचतत्र (प्रपाठ० २ पृ० १८) "ऊर्ध्वरेतसोवालखिल्याइतिश्रूयते अथक्रतुप्रजापतिमब्रुवन्नि" तिप्रजापतिवालखिल्यसवादस्योपक्रातत्वात्प्रजापतिनानिरूप्यमाण स्वान्य प्रजापति परमात्मैवपरिग्रहीतुमुचित तथापूव (पृष्ठ २०) "योहखलु वावोपरिस्थ श्रूयतेगुणेष्विवोर्ध्वरेतस सवाएवशुद्ध पूत शून्य शातोप्राणोनिरात्माऽनतो क्षय्य स्थिर शाश्वतोऽज स्वतत्र स्वमहिम्नितिष्ठती" त्यादिनापरब्रह्मधर्माएवोपदिश्यते ।

किञ्चात्र सशब्देन ब्रह्मणोन ग्रहण, किन्तु ससारिणोहिरण्यगर्भस्य तदुत्पत्तिमुक्त्वा प्रवृत्तत्वात् । अग्रच मिथुनसृष्टेरेवोक्तत्वादित्याह–किञ्चेति ॥ श्रुतौ तत्पद ब्रह्म न वक्ति, अपितु जीवमित्यन्वय ॥ जीवोहिरण्यगर्भ ॥ सवैशरीरीप्रथमइतिश्रुत ॥ एतेन 'रमणार्थमिद सर्वं ब्रह्मैवस्वच्छयाऽभवदि ति प्रत्युक्तम् ॥ ब्रह्मणोनित्यत्वेन तत्सत्त्वे तदसिच्छस्य जगतोऽपि सत्त्वेन सर्वभवनतदिच्छयोरयोगाच्च। प्रलयेऽनाविर्भूतस्येच्छयाऽऽविर्भावइतिचेत् आविर्भावो नित्योनित्योवा ? यद्यनित्यस्तर्हि आविर्भावतिरोभावौपदार्थानायतस्तत नाऽनित्यतातुविज्ञेयाशास्त्रविद्भिर्विचक्षणै' । तिरोभावेतुकार्यंहिवर्ततकारणात्मना । आविर्भावेतुकार्यंहियथामृदिघटादय' इत्यनेन विरुध्यते ॥ आविर्भावस्यापि पदार्थतया शास्त्रविचक्षणैरनित्यताया अज्ञेयत्वोक्ते । यदि नित्यस्तर्हि तस्याविर्भावेऽनवस्था ॥ यत्रैवचानित्यत्वमङ्गीक्रियते तत्रैवोक्तविरोध पूर्वोक्तनित्यत्वाङ्गीकारनैष्फल्यच ॥ ३७ ॥

तथाचेतयितुरणिष्ठस्यक्षेत्रज्ञस्यतदंशत्वकथनमपि प्रक्षेत्रगमयति 'क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धि, ममैवांश अंशोनानाव्यपदेशादि' त्यादिस्मृतिसूत्रेभ्य । एवमद्रमवदचेतनप्रजानांबोधनायप्राणरूपेणभवनादिकमपितथा "एतस्माज्जायतेप्राण" इतिमुण्डकश्रुते लिंगोपपत्त्यादितात्पर्यनिर्णायकसत्त्वेपिप्रजापतिशब्दस्यचतात्वकैरपिश्रुतिसहस्रेपरब्रह्मपरत्वंगीकृतेष्वत्रैवदुराग्रहस्त्वपेक्ष्य । एतेनशुद्धाद्वैतमातङस्य (का० १२) "रमणार्थमिदसर्वंब्रह्मैवस्वेच्छयाभवदि" निसमर्थित । अत्रस्वच्छया "वहुस्यांप्रजायेयेती" त्यादिश्रुतिप्रसिद्धया ॥ स्वपदपरप्रणाव्यावर्तनाय ॥ एवकारोमध्यमणिन्यायत्रवा-वेतु ॥ तथाचग्रहश्रुतिविचारितदाब्रह्मातिरिक्तवस्त्वभावात् इच्छातिरिक्तनिमित्ताभावात् आप्तकामस्यप्रयोजनांतराभावाच्चेश्वरस्वभावसिद्धरमणनैवसर्गप्रयोजसिद्धमितीतिकृतमाम्रेडितेन ॥ यस्तुब्रह्मणोनित्यत्वेनतत्सत्वेतदभिन्नस्यजगतोऽपिसत्त्वेनसर्वंभवनतदिच्छयोरयोगउक्त, स प्रमादात् । नित्यत्वेऽपिपूर्वतिरोहितत्वा दव्याकृतत्वेनाभेदेनवर्तमानत्वात् । बहीरमणस्यचाविहितैच्छिकाभेदाश्रयवस्तुभिरेवनिर्वाहात् तदर्थंसर्वभवनतदिच्छे युज्येतेएव ॥ स्वात्मकत्वान्नित्यस्यापिप्रपचस्यस्वस्मादाविर्भावनमेवसृष्टि स्वस्मिन्तिरोभावनचसहारइतिश्रुतिसिद्धात ॥ श्रूयतेचभूमविद्याप्रभृतिषु "आत्मतआविर्भावतिरोभावात्मतोन्नमित्यादिउपबृंहितंचैतन्माकंडेयपुराणेचतुर्थोध्यायेऽजैमिनिंप्रतिवदद्भि द्रोणपक्षिभि (श्लो ६९) "आविर्भावतिरोभावदशाद्यविलक्षण । वदति यत्तदृष्टमिदतथैवालचसद्धत" मितितृतीयस्कंधेचतच्चिरोधोस्यशयनमाविर्भावस्तुसभवइतिदशमेऽक्रूरस्तुतौ यन्नाभिजावादरविंदकोशाद्ब्रह्माविरासीद्यतएषलोक' इतिनवमस्यचतुर्थाध्यायेचचतुर्मुखप्रति(श्लो०५३)"स्थानमदीयसहविश्वमेतत्क्रीडावसानेद्विपरार्द्धसज्ञे । भ्रूभगमात्रेणहिसदिधक्षो कालात्मतोयस्यतिरोभविष्यती" ति दशमोत्तरार्द्धेचवसुदेवप्रतिभगवता (अ० ८४ श्लो० २५) "यथायुर्ज्योतिरापोभूस्तत्कृतेषुयथाशय । आविस्तिरोल्पभूर्येकोनानात्वयात्यसावपी" तित्रह्मणएवाकाशाद्यात्मनाविर्भावतिरोभावौताभ्यामल्पत्वभूरित्वनानात्वैकत्वानिचोक्तानितस्माद्बहीरमणार्थं आविर्भावशक्त्यानानारूपेणभवन तदिच्छाचनानुपन्ना, अन्यथातद्बोधकश्रुतिव्याकोपापातात् । नह्यसतएवोत्पत्तिमगीकृत्यश्रुति शक्याव्याख्यातु, शून्यवादस्यार्द्धवैनाशिकवादस्यचापसक्ते 'कथमसत सज्जायेतनासतोविद्यतेभाव' इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधाच्च । अद्वैतसिध्याद्युक्तरीत्याप्रसयेअविद्यायासूक्ष्मरूपेणस्थित्यगीकारेतु द्वैतदुक्तदोषतादवस्थ्य । वस्तुतस्तुकारणाब्रहिर्भवनमेवोत्पत्तिपदार्थइतिसर्वमनवद्य । किंचैवचदतस्तवजगतिमद्ब्रह्मभेद प्रतिपिपादयिषितस्तदभेदोवा ? नाद्य, अद्वैतभगात् स्वातिरिक्तेच्छायामनाप्तकामत्वानपायात् । सदात्मनामिति स्वस्यसर्वरूपेणभवनोक्तिविरोधात् "सर्वखल्विदब्रह्म" त्यादिव्याकोपाच्च पदार्थानामिथ्यात्वमाश्रित्यभेदाभावरूपेद्वैतस्यादरे त्वत्रासत्येश्वरस्यतज्ज्ञानायोगादिच्छानुपपत्ति ज्ञातस्यैवेच्छानियमात् सवज्ञश्रुतिविरोध सर्वस्यैवाभावात्मिथ्यात्वनज्ञानेसुतरावदसभव । नहिमृगतृष्णावेनताजामताघातुशशविषाणवाऽऽदातुकश्चिदिच्छत्यतितनां । एतेन "इदसर्वमसृजत" इत्यादेरपिविरोधोऽनुसधेय । अर्धवैनाशिकक्रियादिनोत्तरकालेपदार्थसत्तास्वीकारपसिद्धात त्रैकालिकप्रतिषेधप्रतियोगितयामिथ्यात्वानुपपत्तिश्चेतिदिक् । द्वितीयश्चेदोकुर्म तथासतिश्रुतिसिद्धोर्णनाभितत्वादि

दृष्टांतेन जडादिस्वांशानामाविर्भावतिरोभावौ तथैवश्रुत्यादिसिद्धा अस्थेयाविति सर्पमनाकुलंप्रच-
प्रलय इत्यादिनैष्फल्यं चेत्यंततनुश्रुत्यादिसिद्धपरमतानवगमात् नित्यचेनामकांतौभवौनमा-
र्तंडकारिकाबाधः । नचानवस्थाशंक्या; उत्पत्तिनादेपितौल्यात् । तथाहि उत्पत्त्यादेरुत्पत्त्या-
दिकमस्तिनवा ? आद्ये घटोत्पत्तेरप्युत्पत्तिरस्त्यापिसैवमनवस्था घटध्वंसकालेध्वंसस्याप्यु-
त्पत्तिघटोत्पत्तौ नाशस्याप्युत्पत्तेश्चिरिस्यानवस्था उत्पत्तेर्नाशानंगीकारेध्वंसस्याप्युत्पन्नइति-
व्याहारापत्तिः । अंततोयत्रनित्यत्वंस्वीक्रियेतत्त्रैवस्वोक्तिविरोधः । पदार्थानित्यतांगीकारनै-
ष्फल्यंच । द्वितीयेश्रुत्युत्पत्तेर्नित्यतापातादनित्यतासिद्धांतोभज्येत घटोत्पत्तेर्नित्यतयाघटनि-
त्यत्वाश्चक्षिप्येत उत्पत्त्यादेराविर्भावाद्यंगीकारेवस्तुनएवतौलाघवादास्थेयौ मिथ्यात्वादुत्प-
त्तिरेवनास्तीतिचेत् कथंप्रतीतिः ? भ्रांतिरेवसेतिचेत्साप्युत्पद्यतेनवा ? आद्येप्रागुक्तानवस्था ।
द्वितीयेतन्नित्यतया मोक्षोच्छेदः उत्पत्त्याद्यभावायभ्रांतेरपिमिथ्यात्वेजगतः । सत्यत्वासिद्धिः
एवमविद्यात कार्ययोर्ध्वंसस्याप्युत्पत्त्यादिकंविचार्यं उत्पत्तिध्वंसयोराविर्भावतिरोभावयो-
श्चोभयोरप्यस्वीकारेसृष्ट्यादिबोधकबहुश्रुतिविरुद्धश्च । एवंव्यवहारदशायामुत्पत्त्याद्यंगी-
कारेप्युक्तदोषानिस्तमेषाः उत्पत्त्यादेरानंत्यतस्यतस्यकारणांतरकल्पकल्पनागौरवंच ।
यदितुसंबंधस्यसबंधोभेदाभेदइत्यादिकमिवोत्पत्त्यादेस्तदनंगीकृत्य कथंचित्समाधीयेत तदा-
विर्भावपक्षेपिसएवसमाधिः सुगमइतियत्रोभयोः समोदोषइतिन्यायावतारः वस्तुतस्तु
त्पत्तिरपिधर्मइतिधर्मिसत्तामाक्षिपतितथाचकारणाद्बहिर्भवनमेवसाविस्तरस्तुसर्वार्थनिर्णये-
आविर्भावतिरोभावौशक्तीवैरिणइत्यादिकारिकाप्रकाशावरणभंगयोर्द्रष्टव्यं; किंचवस्तुत-
स्तुतयोरिच्छाविषयत्वयोग्यत्वतद्विपर्यत्वयोग्यत्वस्वरूपत्वाद्बकापिनित्यतानुपपत्तिरित्यनु-
पदंवक्ष्यते—पूर्वमिति तृतीयश्लोकखंडनादौ ॥ नित्यैवेति बृहदारण्यके "अनुच्छित्तिधर्मे"
तिसर्वेषांब्रह्मधर्माणांनित्यत्वाम्नानात् ॥ तथेति । येनप्रकारेणकार्यनिर्माणंयावत्कालपर्यंत
स्थापनं चेच्छाऽकारस्यविषयोभवतीतिभावः ॥ अन्यथातत्रेति । संबंधस्यापिसंबंधांतरंभेदा-
दपिभेदश्चान्योस्तीतिस्वीकारेतेपुसबन्धभेदादिपु ॥ पदार्थःस्वाश्रयेकेनचित्संबंधेनतिष्ठति ।
ससंबंधोपिसंबंधांतरेणसंबंधांतरमपिसंबंधविशेषेणेत्यनवस्था ॥ एवंभेदेप्यूह्यं ॥ अंततः-
स्वरूपसंबंधत्वंभेदभेदादीनांप्रथमभेदस्वरूपत्वंचस्वीकृत्यतद्वारेणआविर्भावाविर्भावोपिप-
दार्थाविर्भावस्वरूपइतिसमः समाधिः ॥ इदंतुपिशाचः पिशाचभाषयैवबोधनीयइति-
न्यायादिदमुक्तं । तत्वंतुच्यते ।

ननुसर्वंकार्यजातमीश्वरोवेत्तिनवा ? अंत्येब्रह्मणःसर्वज्ञत्वहानिः ।
प्रथमेसृष्टिकरणंकिमर्थं ? पदार्थानामाविर्भावएवसृष्टिः । सचज्ञानार्ह-
त्वस्वरूपएवतस्यचसर्वदैवसत्वेनतत्रकृत्यादीनामनुत्पादात् इतिचेत्,—
सत्यं; नहिज्ञानार्हत्वमाविर्भूतस्यलक्षणं, किंतुतत्तत्कार्यकारित्वं ॥ यथा-
जलहरणादिकार्यकारित्वं मृद्रूपेणावस्थितेऽनाविर्भूतेतत्कार्यकारित्वा-
भावात्त्वन्मतेज्ञानार्हत्वमेवआविर्भावइतिवक्तुंनशक्यते; तथासति-
तमसिस्थितस्यघटस्याविर्भावार्थंप्रतिपाद्यानयनंनिरर्थकंस्यात् । यदि-

तमोऽयास्य घटस्य ज्ञानं नास्ति तर्हि तदर्थं यत्न एव न संभवति; अज्ञाते ऽर्थे यत्नस्याऽप्रवृत्त्वात् । यदि ज्ञानं तर्हि ज्ञानविषयत्वरूपस्याविर्भावस्य सत्त्वात्तदर्थं यत्नो निरर्थक एवेति तत्त्वयापि पूर्वोक्तमेव लक्षणमादरणीयं । ईश्वरस्य सृष्टेः पूर्वमाविर्भूतत्वेन ज्ञानाभावेऽप्यनाविर्भूतत्वेन ज्ञानसत्त्वान्न सर्वज्ञत्वहानिः । किंच क्रीडार्थं सृष्टिः सा चाविर्भूतैरेव पदार्थैः संभवति नाऽनाविर्भूतैः एतएव योगिनां योगजधर्मेण व्यतीतानागतादिज्ञाने पि न तैस्तेषां क्षुदपनयनादि कर्त्तुं शक्यते । सृष्टिस्तु रमणार्थमेव न जीवानां तत्पदार्थज्ञानार्थ;तेन न चेत्यादिना पूर्वपक्षं कुर्वन्नपास्तः । जीवानां क्रीडोपयोगित्वात्तज्जीवमात्रार्थं सृष्टिः कापि संभवति । क्रीडायां नित्यानित्यत्वप्रश्ने नित्यैवेत्युच्यते । तत्रदोषपरिहारस्तूत्तरभागे वक्ष्यते । नच जीवस्येश्वराभिन्नत्वे जीवस्य सकलपदार्थज्ञानं नास्तीश्वरस्यास्तीति कथं संगतं? त्वन्मते ऽविद्यायाअस्वीकारेणाविद्यया पि व्यवस्थाया असंभवादिति वाच्यं; "पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बंधविपर्ययौ" विति सूत्रेण व्यासैरेवास्य दोषस्य परिहृतत्वात् तत्र यदि जीवस्येश्वरत्वेनेश्वराभिन्नत्वं तदा कथं तत्र दुःखित्वमल्पज्ञत्वादिकमिति पूर्वपक्ष आह-अस्य जीवस्यैश्वर्यादि तिरोहितं तत्र हेतुः-पराभिध्यानात्परस्य भगवतोऽभिध्यानं क्रीडेच्छया जीवे भगवद्धर्मतिरोभावः, ऐश्वर्य्यतिरोभावाद्दीनत्वं पराधीनत्वं, वीर्यतिरोभावात्सर्वदुःखसहनं, यशस्तिरोभावात् सर्वहीनत्वं, श्रीतिरोभावाज्जन्मादिसर्वापद्विषयत्वं, ज्ञानतिरोभावा देहादिष्वहंबुद्धिः, सर्वविपरीतज्ञानं चापस्मारसहितस्येव वैराग्यतिरोभावाद्विषयासक्तिः । आनंदांशतिरोभावाज्जीवत्वं कामममयत्वं यद्येवं नस्यात्तदा भगवत ऐश्वर्यादि लीलानिर्विषया स्यादिति ॥ जीवेश्वरयोर्भेदस्तु न स्वीक्रियते; जीवे भगवद्धर्मतिरोभावेनैव सर्वदोषनिरास संभवात् । अतएव प्रागभावादि चतुष्टयमेव न स्वीक्रियते; आविर्भावतिरोभावाभ्यामेव सर्वव्यवहारसंभवात् । उक्तं च 'प्रागभावाद्योनांगीकार्या आभ्यां यतोखिल' मिति ॥ तत्र प्रागभावः कार्यस्य कारणावस्थातो नातिरिच्यते ॥ एवं ध्वंसोपि कार्यस्य तिरोभावः; घटः पटो नेत्यत्रापि घटे भगवदिच्छया पटत्वस्य तिरोभावान्द्भेदो नातिरिच्यते । एवमत्यंताभावो नाम कारणातिरिक्ते घटादीनां सामयिकस्तिरोभाव एव ॥ एवं चाभ्यामेव सर्वव्यवहारोपपत्तौ किं प्रागभावादिस्वीकारेण? ॥

यच्च (एतेन 'भेदः कार्यतया जातः क्रीडार्थं तु हरीच्छया ॥ प्रलये-

कारणेतस्यस्थितिरिदंशृणुयथामृदि' इतिपूर्वापरव्याकुलंवाक्यंमप्युक्तम्) इत्यादिप्रलपितं,-तदव्यवसानात्; तादृशभेदपदस्याविर्भावपरत्वात् अतएवाग्रेतिरोभावबोधकंप्रलयपदमपिसंगच्छते । कारिकायांतुप-श्चाल्लयेकारणेहीतितृतीयचरणपाठः । नचघट-पटौनेत्यत्रघटेपटत्व-स्यतिरोभावपरभेदइतिपूर्वोक्तेविरोधइतिवाच्यं, विकृतोप्रकृतिभेद-आविर्भावः; विकृतीनांपरस्परभेदस्तिरोभावएवेत्यत्रतात्पर्यात् त्वन्म-नःसिद्धभेदस्वीकार "आत्मैवेदंसर्वंब्रह्मैवेदंसर्वं" मितिश्रुतिनाविरो-ध-स्यात्। अनएवयथामृदीतिदृष्टांतोपिसंगतः ॥ नचेत्यादिकत्यनंगी-कारनिरस्तं ॥ कार्यावस्थायामाविर्भावेपिनकारणस्यकार्येभेदः "सर्वं-खल्विदंब्रह्मतज्जला" नित्यादिश्रुतेः ॥ अतएवोक्त "सर्वंब्रह्मात्मकं विश्वमिदमावोध्यते पुरः ॥ सर्वशब्देनयावद्धिदृष्टंश्रुतमदोजगत् ॥ बोध्यतेतेनसर्वंहिब्रह्मरूपंसनातन ॥ कार्यस्यब्रह्मरूपस्यब्रह्मैवस्यात्तु-कारणं" तत्रदृष्टांतोपादानमपि "सुवर्णस्यचयेखंडामुद्रिकाकटका-दयः ॥ सुवर्णत्वेनगृह्णातितथाब्रह्मविदोमति" रित्याद्युक्तम् ॥

सहस्राक्षेकिंचसर्वमित्यादिइत्यत्रमित्यत भागपरिहरति-ननुसर्वमित्यादिनाइत्याद्युक्त-मित्यतेन । अयभाव -यन्नुमर्त्यकार्यमित्यादितथात्मेतीत्यततदकिंचित्कर । सर्वकार्यंहरिवै-रयेवेतिनाश. इदंवेदनमपिप्रत्युतकार्यंनित्यतासाधयति, अविद्यमानस्यशशशृंगादेरिवप्र-त्यक्षासंभवात् तस्याभ्रांतत्वाच्च । नचार्द्धवैनाशिकप्रक्रिययाकथंचिन्निर्वाहोवाच्य', असत. सत्ताया श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वात् त्वयाप्यनंगीकारात्अविरोधाध्यायेसम्यङ्निरस्तत्वेनप्रकृ-तेतन्निरासप्रयासप्रयोजनाभावाच्च ॥ ईश्वरप्रत्यक्षविषयत्वेनसिद्धेनित्यत्वेच्युच्चरितवद्जीवा-नुभवयोग्यताऽऽपादनरूपआविर्भावएवतत्तत्पदार्थस्यसृष्टिरितिसिध्यति ॥ 'यदानुभवयो-ग्यत्त्ववर्तमानस्यवस्तुन । आविर्भाव सनिर्ज्ञेयस्तिरोभावस्ततोऽन्यथे'तिमार्तंडकारिकाया-मनुभवपदमुक्तविधजीवानुभवपर । अत स्वस्मिंस्थितस्यस्वाभिन्नस्यकार्यस्येश्वरज्ञानविषय-त्वेप्यदोष । उक्तयोग्यत्वमेवलौकिके कार्यकारित्वमितव्यवह्रियते अत पिशाचभाषयेति-न्यायान्मूलेतदेवोक्तअनाविर्भूतघटाल्लौकिकमर्यादयाजलाहरणादिकार्यस्यासंभवादाविर्भूता-देवतत्संभवाच्चोक्तयोग्यत्वरूपआविर्भावस्तत्तत्कार्यकारित्वमित्यपिशक्योव्यपदेष्टु कारित्वं-चकरणशीलत्वंतद्धर्मत्वंवातेनकस्यचिद्घटस्यातिरोभावदशायां जलानयनाद्यऽकारित्वेपिना व्याप्ति । सिद्धांतेसामान्यतोज्ञानार्हत्वमात्रं नलक्षण, किंतूक्तविधजीवज्ञानार्हत्वमित्येवमूले-त्वन्मतइत्यादिप्रपंचस्यनिष्कर्ष यदानुभवयोग्यत्वमितिमार्तंडकारिकायायोग्यत्वपदतिमि-रमजूषादिस्थितयातदानीमननुभूयमानेषुकेनाप्यननुभूतदरीनिवराकुरादिषुचाव्याप्तिवार-णार्थं। वस्तुतश्चअस्मिन्कालेऽस्मिन्देशेएतद्द्वारेणमिदलौकिकमर्यादयाजीवानुभवगोचरकरि-ष्यामीतीच्छाविषयत्वमेवाविर्भाव तदविषयत्वंतिरोभाव तेनोभयोर्नित्यत्वेपिनयुगपत्का-र्योपलंभप्रसग , तत्तत्कालएवतदौचित्यात् । महाहीरकाभरणान्यस्मिन्नवसरेऽस्मिन्देशे-

सर्वान् दर्शयिष्यामिपुनरस्मिन्कालेदर्शनागोचरीकरिष्यामीतिराजादेरिच्छायाश्चिरंतनत्वेपि-तत्तत्कार्यंतत्तदवसरएवभवति, नतुयुगपत् । एतेनापीश्वरस्यसर्वदासर्ववस्तुवेदनंसिध्यति, अज्ञातइच्छानुदयात् । नचस्वरमणार्थमितिसिद्धांतविरोधः जीवानामेवरमणस्यनिष्पत्तिर्वा-शक्या; आभरणानिदरयाप्रदर्शयतोराजादेरपिरमणस्याप्रत्यूहत्वात् । किंचासौक्रीडाजीवैस्व-स्यतस्यपदार्थस्यानुभावनरूपैव ॥ एवंचयथाबालक्रीडासुपांचालिकापुरुषकादेरेवविवाहादौ-विधीयमानेपिबालानां बुद्धिबलादिपुष्टीमतांक्रीडासुदारावीदिखंडानांजयपराजययोरपिक्री-डितृणांमृगशाखामृगप्रभृतिचेतनक्रीडास्वपिक्रीडयितुर्दृष्टुश्च क्रीडासुख्यतयासिध्यत्येव ॥ नतुपांचालिकादीनांमृगादीनामेववा ॥ अन्यथामल्लमहिषमातंगादिक्रीडासुमल्लादीनामेव-वाःसिध्येयुर्नतुराजादीनां ॥ वस्तुतस्तुतद्वारालौकिकेश्वराणामेवद्रमणमितिसुप्रसिद्धम् ॥ तथात्रभगवतएवमुख्यतयारमणंश्रुत्यादिसंमतमप्रत्यूहं जीवानामपिक्रीडोपस्कारत्वाविशे-षात् । अतएवश्रीभागवतादिषुयथादारुमयीयोषायथायंत्रमयोमृगः एवंभूतानिभगवन्नी-शतंत्राणिविद्धिभोःयथाक्रीडोपस्कराणांसंयोगविगमाविह इच्छयाक्रीडितुः स्यातांतथैवेशे-च्छयानृणाम् एवामादयोदृष्टांताउच्यंते । तस्माद्द्जीवज्ञानायोगस्तत्तद्योग्यतापादनमेवा-विर्भावद्गतिस्वीकारेपिक्रीडैवसृष्टेर्मुख्यंप्रयोजनं, नतुजीवज्ञानमात्रंतत्प्रयोजनं ईश्वरःसृष्टेः-पूर्वमपिस्वलीनान्चाभिव्यान्पदार्थान्जानात्येवतेपुजीवानुभवायोग्यतांचजानात्येवेतिसार्व-ज्ञस्यजीवानुभवार्थमाविर्भावस्यचनबाधः । उक्तरीतिकंवहीरमणंहिजीवानुभवायोग्यैरेव-पदार्थैःसंभवति संसारिजीवानामनुभवाभावेपि वस्तुतः "दार्थानांब्रह्मात्मकत्वानित्य-त्वादेवाभ्रांतानांयोगिनांसर्वदातदनुभवःश्रीभागवतादिषु "अनागतमतीतंचवर्तमान-मतींद्रियं । विप्रकृष्टंव्यवहितंसम्यक्पश्यंतियोगिन" इत्यादावुच्यते क्रीडायानित्यत्वं-तुप्रागिहैवोक्तं परमंतारतौल्ययोबहीरतौ सृष्टिरितिनाव्यवस्था अतएवश्रीरामदाचार्य-चरणैः (प्रकरण १ कारिका ७२) "कदाचिद्रमतेस्वस्मिन्प्रपंचेपिक्वचित्सुख-

---

किञ्च सर्वं कार्यं यदि हरिर्नवेत्ति तदाऽज्ञः स्यात् तर्हि सृष्टिर्मुधा ज्ञानार्हत्वरूपविर्भाव-स्यैवतया कार्येऽङ्गीकारात् ॥ नच स्वस्वरूपेण स्थितस्य स्वयंज्ञातत्वेऽपि जीवानां तज्ज्ञानाभा-वात्तज्ज्ञानार्थं सृष्टिरितिवाच्यम्; स्वरमणार्थमितिसिद्धान्तविरोधात् ॥ जीवानामेव रमणस्य निष्पत्तेः ॥ क्रीडायानित्यत्वयोरुक्तदोषापत्तरोऽनुसन्धेयः ॥ अधिकन्तूत्तरभागे वक्ष्यते ॥ तदेतदाह–तथास्मेति ॥ भिदिष्टेति ॥ जीवस्येश्वराभिन्नत्वेनेशस्य ज्ञानं न जीवस्येत्युक्तिरेव नसंगता ॥ प्रागभावादयोनाङ्गीकार्याअभ्यायतोऽखिलमितिश्लोकव्याख्यायामभावचतुष्टयस्य-ऽपितद्रीकाकारेण दूषितत्वात् ॥ एतेन 'भेद-कार्यतयाजात-क्रीडार्थंतुहरीच्छया । प्रलयेका-रणेतस्यस्थितिर्दृष्टायथाम्हृदि' इतिपूर्वापरव्याकुलं वाक्यं प्रत्युक्तम् ॥ नच भेदस्योत्पत्तिर्नावि-र्भावइति नियत्वाभावाभिप्रायेण खण्डनमितिवाच्यम्; तत्रत्यटीकायांस्पष्टंखण्डितत्वात् ॥ भेदोत्पत्तेः प्राग्जीवस्य तथाज्ञानसत्त्वेन सख्यभावदोषस्य तादवस्थ्याच्चसत्यपि सर्वंखल्विदमै-तदात्म्यमिदमितिसामान्येनाभेदबोधने भेदोऽनिलइत्तरजिलमित्युक्ति-किञ्चिबन्धनेतित्तु चिन्त्यम् ॥ विभेदजनकेऽज्ञाने इतिवदेतस्याजामते इत्यस्य जागरूकत्वाच्चेत्यलम् ॥ १ ॥ ३८ ॥

मि"’त्युक्तं । अत्रावरणभंगेविस्तरोगोडवार्तिकविचारश्चावधेयः । आविर्भावादिकमधिक-
मुत्तरभागेसमर्थयिष्यतेयत्तुभिदिष्टेत्यादिइत्यलमित्यंतं,-तत्र; अग्निविस्फुलिंगन्यायेन-
न्युचरणोत्तरंअंशेषु (अ० १ पा० १ सू० १५) “नेतरोनुपपत्तेः, (अ० २ पा० ३
सू० ३१) पुंस्त्वादिवत्त्वस्यसतोभिव्यक्तियोगात्” इत्यादिषुसाधिवाक्ष्यानंदांशतिरोभावा-
ज्जीवभावेपराभिध्यानसूत्रोक्तरीत्या तेष्वैश्वर्यादिमद्धर्माणांतिरोभावः ॥ तदतिरोभावेऽ-
विद्ययावंधायोगात् ॥ ईशितव्याद्यभावेनभगवतऐश्वर्यादेर्निर्विषयतापाताच्च ॥ सूत्रे-
तिरोहितमितितुनपुंसकेभावेक्तः, ततोभगवच्छक्तयाऽविद्ययास्वरूपाज्ञानादिपंचपर्वेनशार्द्धं-
देहंतामममतारूपसंसारप्रत्यये चक्रतेतेषामेवसकलपदार्थाज्ञानं भगवद्दिदर्शयिषितानामेव-
ज्ञानंचसंभवति नतुब्रह्मणः; ज्ञानानंदरूपत्वात्, ऐश्वर्यादिमत्वात्स्वायत्तसर्वशक्तिकत्वाच्च ॥
अंशस्यजीवस्यैवाज्ञानं अंशिनस्तुसकलज्ञानं निर्बाधमितितुसूर्यांशेचक्षुषि तिमिराद्युपघातेपि-
सूर्येतदसंबंधवत्सूर्योयथेत्यादिकठादिश्रुतिभिस्तादशस्मृतिभिश्चसूत्रकृता (अ० २ पा० ३
सू० ४२ । ४६-४७) “प्रकाशादिवन्नैवंपरः ॥ स्मरंतिच” इतिसाधितं ॥ तत्रैवात्राप्यं-
शांशिनभेदश्चनविरुध्यते तयोर्भेदस्तुनस्वीक्रियतेतस्मिन्नंशेआनंदस्यधर्माणांचतिरोभावा-
देवबंधाज्ञानादिसंभवात् ॥ प्रागभावादिखंडनविस्तरस्तुसर्वार्थनिर्णयनिबंधावरणभंगयोरनु-
संधेयः ॥ तमेवाभिसंधायमार्तंडे प्रागभावादयोनंगीकार्याआभ्यांयतोखिलमित्युक्तं ॥
प्रागुक्तरीत्याऽवश्यमंगीकरणीयाभ्यामाभ्यामाविर्भावतिरोभावाभ्यामेवाखिलव्यवहारोपप-
त्त्यातेनांगीकार्याइत्यर्थः । तत्रसर्वस्यापिकार्यस्यब्रह्मरूपतयासर्वत्रसर्वधर्माश्रयत्वेपिजलाहर-
णाद्यर्थमेवाविष्कृतेघटाख्येब्रह्मरूपेपटादिधर्माणां आवरणाद्यर्थमेवाविष्कृतपटाख्येब्रह्मरूपेघ-
टादिधर्माणांचतिरोभावादेवघटःपटोनपटोघटोनेत्यादिरन्योन्याभावाख्योभेदोऽविद्याबद्धै-
र्जीवैर्गृह्यते ॥ वस्तुतस्तुतिरोभावादेवतथाप्रतीतेःसर्वत्रसर्वधर्माविर्भावेतदप्रतीतेश्चसनैव-
स्वीकार्यः ॥ एवमभावत्रयानंगीकारेप्युपपत्तेर्दिङ्मात्रंमूलेदर्शितं । भेद.कार्यंतयाजात.क्रीडार्थं
तुहरीच्छया । पश्चाल्लयेकारणेहिस्थितिर्दृष्टायथामृदी’तिमार्तंडकारिकात्वनाकुलैव घटादाविव-
रधर्मेतिरोभावात्कार्यतयाहेतुनाभेदकारणावस्थातोवैलक्षण्यप्रतीतिरूपः बहुस्यांप्रजायेयेती-
च्छयैवजातः; अन्यथाक्रीडनानिष्पत्तेः । अतोघटादिपरिच्छिन्नरूपेणाविर्भाव.क्रीडार्थंबहुभवने-
च्छयैवजातःतेनतेनकार्येणबहीरमणोत्तरंलयेतिरोभावेसतिकारणेकार्यस्येतिशेषःस्थितिर्दृष्टा ।
हियुक्तमिदं ‘यथातिरोभावेघटादीनांमृदिस्थितिः । त्वथमग्रआसीदित्यादिवाक्यानुरोध्येषदृ-
ष्टांतः इतिकारिकार्थः ॥ इहमूलेविकृतिप्रकृतिशब्दावुपादेयोपादानकार्यकारणपरौ ॥ त्वत्सं-
मतभेदांगीकारेस्तुमिथ्यात्वस्यतैस्तस्माज्जातस्तंत्रिलयत्यादिश्रुतयः श्रौतास्तदादिदृष्टांताश्चपी-
ड्येरन् ॥ नचभेदस्सेत्यादिकंत्वनभ्युपगमपराहतं ॥ अत.कार्यावस्थायामपिघटोयंनमृदित्यादि-
भेदोबाध्यात्वाल्लब्धः तदवस्थायामपिश्रुतिभिःसर्वस्यब्रह्मतायाबोधनात् सुवर्णार्थिभिःसुवर्ण-
कटकादीनामुपादीयमानत्वाच्च एतदर्थिकाएवमार्तंडकारिकाउदाहृताः त्वन्मतेचभेदस्या-
ब्रह्मत्वेऽवश्यावाच्येकथंनश्रुतिविरोधः? विभेदजनकइतितुतृतीयश्लोकखंडनेचिंतितं । एत-
स्माज्जायतइति मुंडकवाक्यंतुप्राणादिप्रादुर्भावपरमएतदेवानुसंधायप्रपंचितंमूलेघटस्यावि-
र्भावार्थमिति । आविर्भावोत्रलौकिकचाक्षुषरूपो नतुसिद्धांतसंमतः ॥ ज्ञानंनास्तीत्यादि ॥

भवोज्ञानाईत्वमात्रमाविर्भावलक्षणमसंगवमितिभावः ॥ जीवानांतत्पदार्थज्ञानार्थमिति सर्वेवाक्यंसावधारणमितिन्यायादब्भक्षोवायुभक्षइत्यादिवदवधारणंविवक्षितं। तेनज्ञानमात्रार्थमित्येवार्थः॥ एवंरमणार्थमेवेत्यत्रैवकारोपितदितरमुख्यप्रयोजनत्वंव्यवच्छिनत्ति॥ तथाचबहीरमणमेवमुख्यसृष्टिप्रयोजनंपरमनाविर्भूते.पदार्थैस्तन्नसंभवतीतितदर्थंप्रागुक्तरीतिकजीवानुभवयोग्यत्वलक्षणआविर्भाव.पदार्थानांसर्वदास्वानुभवगोचराणामपिहरिणाक्रियतेइतिभावः॥ वक्ष्यतइति विशेषतोवक्ष्यते (अध्याय ३ पाद २ सूत्र ५) "पराभिध्यानात्तु" इतिसूत्रस्यभाष्यात्कंचिदंशमनुवदंति–अस्यजीवस्येत्यादिना ऐश्वर्यादितिरोहितमिति। ऐश्वर्यादेस्तिरोभावइत्यर्थः। फलितार्थकथनंचेदं॥ "भगितोध्यानंस्वस्यएतस्यचसर्वतोभोगेच्छे" तिभाष्यस्यफलितार्थमाहुः–क्रीडेच्छेति। आनंदांशतिरोभावादित्यादिस्त्वार्थिकोनुवादः इतरत्तुप्रागेवविवृतमस्माभि.एवमेतच्छ्लोकखंडनेक्रीडायाएवसृष्टिप्रयोजनत्वं रमणश्रुत्यर्थः एवंच किंचिदाविर्भावतिरोभावविचारश्चासिद्धः ॥ इतिनवमश्लोकखंडनं॥

ननु सर्वात्मकत्वंचेद्ब्रह्मणस्तदाजीवस्येश्वरत्वमीश्वरस्यजीवत्वंच स्यात् एवंतदभिन्नस्तुतदभिन्नएवेतिन्यायेनब्रह्महत्याऽद्यभिन्नेश्वराभिन्नोयागोपिब्रह्महत्यारूपःस्यात्। एवंब्रह्महत्यादिरपियागरूपः स्यात्। एवंविधिनिषेधादिरपिसंकीर्य्येतप्रायश्चित्तादिशास्त्रचव्यर्थंस्यादितिचेत्,–मैवं; "सर्वंखल्विदंब्रह्मे" तिश्रुत्यासर्वस्यब्रह्मात्मकत्वेपिकार्याणांपरस्परंतद्व्यक्तित्वेननैकताब्रह्मरूपेणैकत्वेपितद्रूपेणैक्याभावात्नघटेनपटकार्यापत्तिः॥ किंचत्वन्मतेपिसर्वस्यमायाकार्यत्वाविशेषात्तदभिन्नाभिन्नस्यतदभिन्नस्यत्वनियमानुरोधाद्ब्रह्महत्यायागयोरविशेषः कुतोनस्यात्? विधिनिषेधशास्त्रमपिव्यर्थमेवस्यात्। यदिचब्रह्महत्यात्वेनयागत्वेनतेषांभेद-स्वीक्रियेततदाप्रकृतेपितुल्यं॥ वस्तुतस्तुब्रह्मणस्तत्तत्कार्यनिष्पत्त्यर्थंच तत्तद्रूपेणाविर्भावःस्वीक्रियतेतद्रूपेद्वितीयरूपस्यतिरोभावः स एतयोर्भेदत्वेनव्यवह्रियते। तथाचाविर्भूतेनैवरूपेकार्यनिष्पत्तिर्नानाविर्भूतेनान्यथासृष्टेःपूर्वमपिमकलकार्यनिष्पत्तिःस्यात्॥ एवंचब्रह्महत्ययाकथंयागादिकार्यनिष्पत्तिः? अतएव मत्स्यादिरूपेणाविर्भूतेनापिभगवताहिरण्यकशिपुवधादिकार्यस्यानिष्पत्तेर्नृसिंहरूपेणाविर्भावःसंगच्छतेएवंतत्तल्लीलार्थंतत्तद्रूपेणाविर्भावः॥ अत्रचरमणेच्छैवप्रमाणमितिनकोपिदोषः॥ त्वन्मतेयागस्यमिथ्यात्वाद्ब्रह्महत्याया अपिमिथ्यात्वाद्यागेऽप्रवृत्तिर्ब्रह्महत्याभयंचनस्यादतोवलवद्विष्टसाधनताज्ञानरूपप्रवृत्तिप्रतिबंधकस्याभावेनपगादिवशेनसर्वेपवत्वद्वाणीनिरतःपापेप्रवर्त्तेत यागादीनांचमिथ्यात्वात्तत्कालिकसुखाजनकत्वाच्चततोनिवर्त्तेत॥

सहद्यासे सर्वात्माचेदितिद्शमश्लोकं सव्याख्यानंननुसर्वात्मकमित्यादिनाद्यास्यास्यदत्वमित्यंतेनखंडयिष्यंतः यत्तुतेनेत्यादिंव्यर्थंस्यादित्यंतंभागंन्युदस्यंति–ननुसर्वेत्यादिनानिवर्त्येतेत्यंतेन प्रतिबंदीमाहुः–किंचत्वन्मतइत्यादिना । यद्यपिप्रतिबंदीनोत्तरंतथापितदुत्तरेण स्वपक्षाक्षेपोत्तरंसंपद्यत इतिपुरस्तात्परस्ताद्दुष्टवत्तदुपादानमदुष्टं ॥ एवमेवाभिप्रेत्यद्वितीयाध्याये व्यासपादैरपितस्या उपन्यासाच ॥ विधिनिषेधेति । मायिकानांविहितनिषिद्धसर्वकर्मणां मायाऽभिन्नतया परस्पराभिन्नत्वात् फलेष्वपितयैव दिशा अविशेषापाताच्चतद्बोधकननाशास्त्रस्यवैयर्थ्यंमुचितमेव ॥ ननुसर्वेषांमायिकत्वाविशेषेपियागत्वब्रह्महननत्वादिना कर्मणांस्वर्गनरकत्वादिना फलानांचविशेषोऽस्त्येवेत्यदोषइतिचेत्–अस्माकंब्रह्मरूपत्वाविशेषेपितेन तेन रूपेणपरस्परप्रतियोगिकभेदाददोषमवगच्छेत्याहुः–यदिचेत्यादिना ॥ द्वितीयरूपस्येति । घटेघटत्वातिरिक्तानांपटादीनांसर्वेषामित्यर्थः ॥ अन्यथेति । तिरोहितैरपि व्यवहारनिष्पत्तिस्वीकारे ॥ एवंचसृष्टिप्रलययोरविशेषएवापद्येत ॥ तद्बोधकशास्त्रव्याकोपोलक्षणभंगाद्ब्रह्माज्ञानंच प्रसज्येत ॥ मत्स्यादिरूपेणेत्यादि । इदंगुणोपसंहारभाष्यादिषु प्रपंचितं ॥ अयंभावः-तदनूदितासुमार्कंडकारिकासुप्रथमचरणारंभेयच्छन्दस्त्यक्तः येचत इत्यत्रतुबोध्यतइतिप्राक्तनः पाठः बुध्यतेतेनेत्यत्रतुबोध्यतइतिपाठः यत्रयेनेतिदशमस्कंधवाक्येयस्मैयद्यदितिकर्मादिसंग्राहकेवास्तत्रपाठेपियतः पदेनपौनरुक्त्यापादकोयस्मादितिपाठः कल्पितः । मुद्रिकाकटकादयइति पाठोविपर्यस्तः खंडनेचात्रश्लोकेमार्कंडटीकायामुपन्यस्ताः सार्वात्म्यसाधिकायथासोम्ययत्रयेनेत्याद्याः श्रुतिस्मृतीः विस्तरेणविचारितंतत्वमसीतिवाक्यंचासमाधायैवलौकिकन्यायमात्रबलेनकिंचिद्दूषणं स्वचरणोपरिकुठारप्रहारप्रभमुद्भावयन्नुपहसनीयः । तथाहि हरेःसार्वात्म्याज्जीवस्त्वीश्वरांशत्वादीशइतिशक्योवक्तुं उच्यतेचतथा तत्वमस्यादिवाक्यैः ईशस्तुसर्वज्ञःसर्वशक्तिमान्पूर्णानंदः सजीवएवेतिनशक्योवक्तुं सूत्रकृताजीवस्याभेदव्यपदेशात्परस्मिन्हिताकरणादिदोषप्रसंगमाशंक्य (अ० २ पा० १

सर्वात्माचेत्सजीवेशकार्याकार्यविपर्ययः ॥
अवि रोधेऽव्यवस्थास्यात्तथेष्टैर्हितुतामते ॥ १० ॥

यत्तुतेन 'सर्वंहिखल्विदंब्रह्मतज्जलानि'तिपद्यते "सर्वंब्रह्मात्मकंविश्वमिदमाबोद्ध्यतेपुरः । सर्वशब्देनयत्रादिदृष्टंश्रुतमदोजगत् । बुद्ध्यतेतेनसर्वंहिब्रह्मरूपंसनातनम् । कार्यस्यब्रह्मरूपस्यब्रह्मैवस्यात्तुकारणम्" इति तथा यत्रयेनयतोयस्ययस्मैयस्माद्यथायदा स्यादिदंभगवान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः इतिभागवतेपद्येसर्वस्यब्रह्मताश्रुता श्रुतिसूत्रैःस्मृतिगणैर्दृष्टैःस्वर्णार्थिनोयथा सुवर्णस्यचयेखण्डाःकटकामुद्रिकादयः । सुवर्णत्वेनगृह्णातितथाब्रह्मविदोमतिः । यथासौम्येत्यादिश्रुतौस्पष्टमेवनिरूपितम् । तथातत्त्वमसीत्यत्राभेदोंऽशांशिविचारतः" इतिसार्वात्म्यमीशस्यवर्णितम्, तन्नयुक्तमित्याहुः–सर्वात्मेति ॥ यदि हरिः सर्वात्मा तर्हिजीवईशईशश्चजीवउच्येत । एवं तदभिन्नाभिन्नएवेतिन्यायेन ब्रह्महत्याद्यभिन्नेश्वराभिन्नोयागोऽपि ब्रह्महत्यादिरूपःस्यात् ॥ एवं ब्रह्महत्यादिरपि यागरूपः स्यादिति तद्विधिनिषेधधीः सकीर्येत । एवंच त्वयाकार्यमेव क्रियेत विधिनिषेधप्रायश्चित्तादिशास्त्रं च व्यर्थंस्यात् ॥ ३९ ॥

सू० २२) "अधिकंतुभेदनिर्देशात्" इत्याधिक्यस्यसमर्थनात् ॥ "पादोस्यविश्वाभूतानि"
"विष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगत्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तथैवबोधनाच्च सर्व-
तरंगाणांतरंगमात्रभिन्नत्वेपि । नहिनदीनाथस्तरंगमात्रत्वेन शक्योव्यपदेष्टुं नापिघटादयः-
पार्थिवाइतिपृथ्वीघटमात्रंएवंकरचरणादयःस्वांशाइतिनदेवदत्तकरमात्रं इत्थंकारसंदिनः-
जीवमात्रत्वव्यपदेशायोगादेवश्वेताश्वतरे "तस्यावयवभूतैस्तुव्याप्तंसर्वमिदंजगत्" "ममै-
वांशोजीवलोकेजीवभूतः सनातनः" "अंशोनानाव्यपदेशात्" तत्पुरुषंवदंत्यखिलशक्ति-
ध्रुवोंशकृतं । एकस्यैवममांशस्यजीवस्यैवमहामते । ब्रह्मांशकस्यात्मनआत्मबंधनः एवमादि-
श्रुतिस्मृतिन्यायपुराणवचोभिर्जीवस्यतदंशत्वमेवबोध्यते । नतुब्रह्मणएवजीवत्वं यच्चसर्वस्य-
ब्रह्मात्मकत्वेतदभिन्नाभिन्नइतिन्यायेन यागब्रह्महत्यादेरभेदापादनं,-तदप्यविचारचारवम-
सारवत् । सर्वेषुब्रह्मरूपेषुसर्वशक्तिकत्वेपि यथामत्स्यादिरूपेषु तत्तदवतारनियतकार्यमेव
तेनतेनरूपेणप्रणीयते नत्ववतारांतरकार्यं तथैवसतिवैचित्र्येणलीलासंभवात् अन्यथाप्रथ-
मतरावतारएकएवाऽऽसंवर्तंसर्वमखर्वंनिर्वहेत् तथानीरानयनादिनियतकार्योपयोग्येवघटा-
दिरूपमितरसर्वधर्मतिरस्करणपुरःसरमाविष्क्रियतइति एकैकस्मिन्कार्यरूपेसकलकार्यांतर-
धर्माकारादितिरोधानमेवभेदइतिकैश्चिदन्योन्याभावइतिचव्यपदिश्यते । एवंचसर्वेषां-
ब्रह्माभिन्नत्वेपिपरस्परप्रतियोगिकतादृशभेदस्यसृष्टिदशायांप्रतीयमानतयाउक्तन्यायमात्रे-
णयागब्रह्महत्यादेरैक्यमशक्यवचनं । इदानींपरस्परव्यावृत्तयागत्वादिधर्माणांतत्रतत्रस्पष्टं-
प्रतीतेःउक्तन्यायस्यसर्वत्राप्रवृत्तिप्रसरत्वेघटपटादीनांपार्थिवत्वाविशेषात्घटस्यपटरूपतया-
तेनप्रावरणंसर्वरूपतयातेनैवसर्वकार्याणिपटादेरपितथात्वात्सर्वकार्याणिचापद्येरन् तथापि-
सर्वेषुघटादिष्वस्तिभातिप्रियाणांब्रह्मरूपत्वेननामरूपयोः सर्वत्रमायिकत्वेनचत्वद्रीत्यापि-
सर्वत्रतन्न्यायप्रसरस्याशक्यनिरोधत्वात् । नचैवं प्रत्यक्षविरोधात् ॥ सर्वस्यैकमायोपादान-
कतयातवयागब्रह्महत्ययोरैक्यंतेनविधिनिषेधधीसांकर्यं स्वर्गनरकादिफलसांकर्यंतत्राकार्य-
प्रवृत्तौस्वाच्छंद्यंविधिनिषेधप्रायश्चित्तशास्त्रवैयर्थ्यंचस्यादेव । नचैवंयुक्तं; सर्वशास्त्रव्या-
कोपात् अथोक्तन्यायात्कारणरूपतयासर्वेषामभेदेपिसृष्टिदशायांघटादित्वेनयागादित्वेनच
प्रतीयमानंभेदमाश्रित्यप्रागुक्तदोषाप्रसंगमंगीकुर्यास्तर्हिममापिसम.समाधिः; न्यायस्यप्रत्य-
क्षविरोधेसर्वत्रादर्तुमशक्यत्वाच्छ्रुत्यादितस्तस्यातिदौर्बल्यात् एकोपादानकानांपारमार्थिक-
भेदवारणेनतद्विषयलाभस्यासदिष्टत्वाच्च ॥

अग्रेयत्त्वित्यादिनासर्वभवनसमर्थत्वाद्विरुद्धधर्माश्रयत्त्वंब्रह्मणोल-
क्षणमितिशुद्धाद्वैतमार्तंडटीकाकारोजगादलोकस्यब्रह्माभिन्नत्वेनलोके-
पितल्लक्षणसत्त्वेविरोधकथामात्रोच्छेदप्रसंगइत्यादियदुक्तं,-तदपिन-
सम्यक्; वेदप्रतिपादितविरुद्धधर्माश्रयत्वंब्रह्मणोलक्षणंवेदे, तेच
"आसीनोदूरंव्रजति अपाणिपादोजवनोग्रहीता" इत्यादिनाकारणएव-
विरुद्धधर्माः प्रतिपादिताः, नकार्ये । नहि कारणस्यसर्वेधर्माःकार्ये-
गच्छंतीतिकस्यापिसंमतम् । अन्यथात्वन्मतेपिब्रह्मणःसच्चिदानंद-

रूपत्वात्तत्कार्यस्य घटादेरपिसच्चिदानंदत्वापत्तिरिष्टापत्तौचतेषांजड-
त्वंनस्यात् । मृच्छिलादिषुनचैवव्यज्यतेनेतरद्वयमितिवचनविरो-
धश्च । एतेनब्रह्मानित्यमक्षमित्यपिस्याद्विरोधस्यब्रह्मण्यदूषणत्वादित्या-
दिक्रमपास्तं; वेदेब्रह्मणितादृशधर्माणामनुक्तत्वात् वेदविरुद्धतर्कश्चो-
पेक्षणीयएव ॥ किंचसर्वंखल्वित्यादिश्रुत्यनुरोधेनब्रह्मणिमिथ्यात्वंतव-
नयेपिकुतोनस्यात् ? किंचब्रह्मभिन्नस्यसर्वस्यापिमिथ्यात्वात्सांख्य-
सौगतादिसमयानांवेदस्यचत्वन्मतेमिथ्यात्वेनतेषांपरस्परंविरोधप-
रिहारार्थंयत्नस्तावकीनानांव्यर्थएवस्यात्; विरोधस्यापिमिथ्यात्वा-
त् ॥ किंचकार्याकार्ययोरुभयोरपिसमानत्वात्तुल्यतयाप्रवृत्तिःस्यात् ॥
ननुदृश्यतएवमिथ्यात्वेनजानतांज्ञानिनामुभयत्रप्रवृत्तिर्वानिवृत्तिर्वे-
तिचेत्तर्हित्वन्मतेकिंप्रवर्त्तकमितिवक्तव्यम्—ईश्वरेच्छाकर्मवारागादि-
कंवास्वभावोवा ? नाद्यः; त्वदुक्तदोषाणांत्वय्येवनिपातःस्यात् किंच-
त्वन्मतइच्छायाःप्रवर्तकत्वंनसंभवति । जीवस्तत्कार्यंप्रवर्त्ततामिती-
श्वरेच्छायाःप्रवर्त्तकत्वंत्वयावाच्यं । तत्रजीवोयदीश्वरदृष्ट्यास्ति-
तदातद्ज्ञानकल्पितएवत्वयावाच्यः, अन्यथातस्यमिथ्यात्वानुप-
पत्त्याऽद्वैतहानिःस्यात्तथाचेश्वरस्यभ्रांतत्वापत्तिः ॥ नचेश्वरोमि-
थ्यारूपंजीवादिकंमिथ्यात्वेनैवजानातीतिनोक्तानुपपत्तिरितिवाच्यं;
मिथ्यात्वज्ञानस्यबाधाधीनत्वात् । असतिचबाधेज्ञाननाश्यतत्कल्पि-
तवस्तुनएवाभावात्किंविषयकंज्ञानंतस्यस्यात् ? नहिशुक्तिरजतमि-
थ्यात्वेनजानतांशुक्तिरजतमेवस्यादितीच्छाजायते तस्मात्सर्वथैव-
त्वन्मतइच्छानसंभवति ॥ एवंबहुभावस्यापिमिथ्यात्वाद्बहुस्यांप्रजा-
येयेतीच्छायाअप्यनुपपत्तिः ॥ नचवस्तुतइच्छादिकंनास्त्येव, किंतु-
वेदेअध्यारोपापवादन्यायेनजगदुत्पत्त्यादिकंप्रदर्श्यते । उक्तंच 'ननि-
रोधोनचोत्पत्तिर्नबद्धोनचसाधकः ॥ नमुमुक्षुर्नवैमुक्तइत्येषापरमार्थ-
ते'तीतिवाच्यं, तर्हितवपरमतस्यचमिथ्यात्वात्परमतखंडनार्थंत्वत्प्र-
यासोनिरर्थकएव, माध्यमिकमतानुयायित्वात्सद्भिरुपेक्षणीयश्चा-
सीत्यास्तांविस्तरः ॥ कर्मणः प्रवर्त्तकत्वेज्ञानिनांप्रवृत्त्यनुपपत्तिः सर्व-
स्यत्वन्मतेऽज्ञानोपादेयत्वाज्ज्ञानेनाज्ञाननाशउपादाननाशात्कार्य्य-
नाशस्यावश्यकत्वेनकर्मणामपिनाशात् ॥ नचज्ञानेनाविद्यानाशेपि-
तल्लेशोस्त्येवेतितन्मूलकस्यप्रारब्धकर्मणःसत्त्वेनप्रवृत्तावविरोधइति
वाच्यं, ज्ञानेनाविद्यानाशोत्तरंतल्लेशसत्त्वेप्रमाणाभावात् तन्नाशार्थं-
कारणांतरंकल्पनीयमिति ॥ तृतीयेतुज्ञानिनिरागादिसत्त्वात्तस्यज्ञानं-

निष्फलं; स्थितप्रज्ञत्वाभावात् अतएवोक्तंभगवता 'प्रजहातियदाकां-
मान्सर्वान्पार्थमनोगतान् ॥ आत्मन्येवात्मनातुष्टःस्थितप्रज्ञस्तदोच्य-
ते'इति ॥ नापिचतुर्थः; नास्तिकमतप्रवेशापत्तेः "परात्तुतच्छ्रुते"
रितिश्रुतिसूत्रविरोधश्च । अस्मन्मतेचईश्वरएवप्रवर्त्तकः अतएवएप-
ह्येवेत्यादिश्रुतिरपिसंगता ॥ मर्यादामार्गांगीकृतेभ्यः कर्मकारयित्वा-
तत्तत्फलंददाति । नचैतावताकर्मणांहेतुत्वमीश्वरेच्छायाएवमुख्य-
त्वात् ॥ किंचेत्यादिनाआपादितदोषस्तुपूर्वमेवनिरस्तः । किंवाकर्म-
कीदृशमपिकरोतुफलमपिनियमेनस्वेच्छयाददातीत्यादिपक्षस्त्वनंगी-
कारेणैवपरास्तः ॥ मोक्षमार्गस्तुवेदगुरुशिष्याणांमिथ्यात्वंवामदेव-
शुकादीनामप्यमुक्तिजीवानांस्वप्नजीवतुल्यत्वंईश्वरस्यापितत्तुल्यत्वं-
चप्रतिपादयतात्वयैवनाशितः किंचैवंसर्वत्रानाश्वासेनभक्तिमार्गस्या
प्युच्छेदस्त्वयासंपादितःकुमार्गेप्रवृत्त्यापत्तिश्च ॥ ननुवेदस्यमिथ्या
त्वेपितत्प्रतिपादितस्यमोक्षस्यसत्यत्वान्नमोक्षमार्गोच्छेदः । नहिशब्द
स्यक्षणिकत्वेपितत्प्रतिपाद्यघटादीनांक्षणिकत्वंसंभवति ॥ भक्तेर्मोक्षे
पयोगित्वादेवनभक्तिमार्गोच्छेदः कुमार्गप्रवृत्तेर्निंदाहेतुत्वान्नतदि
च्छा । उक्तंच 'बुद्धाद्वैतसतत्त्वस्ययथेष्टाचरणंयदि ॥ शुनांतत्त्वदृशां
चैवकोभेदोऽशुचिभक्षण'इतिचेत्-न; वेदप्रतिपाद्यस्यस्वर्गादेर्जगत
श्चमिथ्यात्वदर्शनेनत्वन्मतानुयायिभिर्यथावेदप्रतिपाद्यतत्तन्मिथ्येति
व्याख्यातब्रह्मणस्तत्स्वरूपावाप्तिरूपमोक्षस्यापिमिथ्यात्वंकुतोनानुमी-
येत ? युक्तेस्तुल्यत्वात् ॥ तस्माद्वेदविरुद्धकुतर्केणदोषापादनंस्वमत-
हानिकरमेवेति ॥

सहस्राक्षे यत्तुसर्वेत्यादिदोषानिस्तारइत्यंतंभागंपरिहरंति-अग्रइत्यादिना हानिकर-मेवेतीत्यंतेन । अयमभिप्रायः-सर्वभवनसमर्थत्वादेव ब्रह्मणोविरुद्धधर्माश्रयत्वमित्युक्त लोकस्यब्रह्माभिन्नत्वेपियावद्ब्रह्मधर्माणांकार्यत्वावच्छेदेन प्रकाशस्यानंगीकारात्घटादौसर्व-भवनसामर्थ्याभावेन लोकेतल्लक्षणस्यवक्तुमशक्यतयाविरोधकथामात्रनोच्छिद्यते किंतु जलानलादीनामन्योन्यविरुद्धधर्मत्वेब्रह्मणस्तत्तद्रूपेणभवनस्यश्रुतिसूत्रादिसिद्धत्वात्तस्यैवतल्ल-क्षणंयुक्तंयथापृथ्वीकार्याणांलवणशर्करादीनांहिंगुकुरगनाभिप्रभृतीनांचपरस्परविरुद्धरसगं-धादिसधाधिरनेपिपृथिव्याएवतत्तद्रूपेणपरिणामात्तस्याएवपड्विधरससर्वविधगंधाद्याश्रयत्वं-नतुलवणादिकार्याणां तेपुरसांतरगंधांतरादितिरोधानात् तथात्रापि कार्येपुशीतस्पर्शोष्ण-स्पर्शादिवत्तद्धर्माणां परस्परव्यधिकरणताऽवधारणात्तस्यैवतेषांविरोधकथा ब्रह्मतुसर्वकार्य-रूपेणभवनसमर्थंसर्वविरुद्धधर्माश्रयश्चेत्यनवद्यं । नचेदंकेवलयौक्तिकं अपितु "आसीनो दूरं अपाणिपाद· तदेजतितन्नैजति" इत्यादिकठश्वेताश्वतरेशावास्यादिश्रुतिशतैर्बोध्यते ।

यच्चतुरीयश्लोकखदनेप्रपंचितं अतोलवणादियत्कार्यंदृष्ट्यैवविरुद्धानावस्तुतोविरोधरहितानां-धर्माणामाश्रयत्वादितिसार । एतदेव हृदिकृत्वाश्रीमदाचार्यचरणैस्तत्त्वदीपेभिहित (प्रकरण १ कारिका ७१) प्रापंचिकपदार्थानांसर्वेषांतद्विलक्षणमिति व्याख्यातंच "यद्यपिकारण-धर्माएवकार्येभवंतितथापिकार्यगतत्वेनान्यथाप्रतीतेस्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह" इति ॥ अत्रश्रीपु-रुषोत्तमचरणा "ननुपूर्वंत्रितयपरिच्छेदरहितत्वंब्रह्मणिसाधितं तथासतिजगतोब्रह्माभिन्न-त्वसिद्धं तेनप्रापंचिकजडत्वादयोपिब्रह्मणिप्रसज्येरन्नित्याद्याकांक्षदृष्ट्वाह.-यद्यपीत्यादि । समादधते-तथापीति । अन्यथाप्रतीतेरितिक्रीडेच्छयानंदतिरोधापितेतेधर्मा अनेजनत्वाद्-योजडत्वादिरूपेण प्रतीयतइतिकारणरूपेणजडत्वादिरूपेणतान्व्यावर्तयितुमाहेत्यर्थः । इद-मेवचद्वयनेतित्रत्यधिकरणेसाधितं" इतिव्याचक्षते । एतेननह्यानित्यमब्रह्मित्यादिप्रलापोपा-स्तः ; जीवस्यैवाल्पत्वात् एकस्यैवममाशस्येतिवाक्यात् मृदश्मादिपुचिदानंदतिरोभावपूर्व-कसत्तामात्रप्रत्ययेनापितत्रैवजडत्वप्रतीतिरुचिता, नतुप्रकटसचिदानंदेसर्वत्रैवब्रह्मणितच्छक्य-वक्तुंविद्यारण्येनापिपंचदश्यां (प्रक० १५ श्लो० २०) 'सत्ताचितिः सुखंचेतिस्वभावात्रब्रह्मण-स्त्रय ॥ मृच्छिलादिपुसत्तैवव्यज्यतेनेतरद्वय'मितितदेवस्वीकृतं ॥ अनित्यत्वंतुब्रह्मोपादान-कत्वेकापिनास्त्येव स्वप्नशुक्तिरजतादयस्तुमायिकाइतितत्तुच्छतायाब्रह्मणिप्रसंग इतिदिक् । लोकेविरोधकथायाअनुच्छेदान्मानाधीनामेयसिद्धिरितिसिद्ध्यतांतप्रमाणविरुद्धेपुविरोधोद्भा-वनमुचितमेवयतोविरुद्धधर्माश्रयत्वादिकं श्रुतिसमतमविप्रतिपन्नसिद्ध्येत् । अन्यथात्वादृशै-

---

यत्तु सर्वभवनसमर्थत्वाद्विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य ब्रह्मणोलक्षणत्वमिति तट्टीकाकारोजगाद,-तन्नेत्याह-अविरोधइति ॥ लोकस्य ब्रह्माभिन्नत्वेन लोकेऽपि तस्य लक्षणत्वे विरोधकथा-मात्रस्योच्छेदप्रसङ्गात् ॥ किञ्च ब्रह्मानित्यमज्ञमित्याद्यपि साक्षात्त्वयाऽङ्गीक्रियेत सर्वंखल्वित्या-दिश्रुतिबलात् विरोधस्यत्वन्मतेऽदूषणत्वात् ॥ एवच कथं त्वमेव प्रमाणविरोधोद्भावनेन परा-न्विजिगीषेथा कथंच द्वितीयाध्यायस्थोत्रब्रह्मपरवाक्यानां श्रुतियुक्तिविरोधोद्धार सगतः ? कथंवात्वद्गुरोर्द्वितीयाध्यायस्थनानाहशसूत्रव्याख्या युज्येत ? तववाविरोधपरिहारयत्नः ? किञ्चै-वमविरोधेऽप्यकार्ये प्रवृत्तिर्नपरिहृता ॥ ४० ॥ नन्वीश्वरेच्छैवसर्वत्रकारणं तथाच तथैवा-कार्ये ममाप्रवृत्तिः यदाच तस्येच्छा मदीयाऽकार्यकरणविषया जायते तदा कियत एव तदितिचेन्नेत्याह-तथेति ॥ अयमभिप्रायः-किं हरीच्छावशात्न्यायान्यायौ कुर्वन्नियमेन सुखदुःखे भुंक्ते किंवा कर्म कीदृशमपि तदिच्छया करोतु फलमप्यनियतमेव सस्वेच्छया ददातीति ॥ नाद्य, तृतीयश्लोकोक्तरीत्याकर्मणोहेतुत्वापत्तेः ॥ किञ्च यदिदं सुकृतादिकारयति तस्योत्तरीत्या दुष्कृतादितोऽनन्यत्वानपायाद्दुःखाऽनुपपत्तिर्दुरुद्धरा ॥ नद्वितीय, अनाश्वा-सेनाप्रवृत्त्यापत्त्या भक्त्यादिमार्गोच्छेदप्रसङ्गात् ॥ एवं निश्चितवत कस्यापि प्रवृत्त्यायोगात् ॥ इष्टएव मोक्षमार्गध्वंसः पुष्टिमार्गस्थस्येतिचेत्सदैव पुष्टिमार्गेण मोक्षमार्गो नाशयेथा ॥ न्यायस्य तुल्यत्वेनतत्रापि शङ्कया प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात् ॥ न्यायाद्यविरोधेतूक्तं वक्ष्यामश्च ॥ कुमार्गेप्रवृत्त्यापत्तश्च ॥ इष्यते इतिचेद्वाह्योसि ॥ कृतप्रयत्नापेक्षइत्युक्तसूत्रविरोधोप्यत्र पक्षे-ज्ञेय ॥ तस्मादिच्छाया अनियामकत्वात्कर्मणामेवतत्त्ववाच्य ॥ तथाचोक्तदोषानिस्तार ॥

पूर्वंतादृशब्रह्मप्रमाणायतन्मानश्रुतिविप्रति-
कतरप्रमाणबाधेननिर्विशेषतादिकमेवापद्येत
धादिपरिहारोद्वितीयाध्यायेभगवताचार्यस्यनासंगतः अन्यथाशास्त्राभासावष्टंभात्कार्ये-
विलक्षणत्वदर्शनादितःप्रकृत्यादिवादमादायैकदेशिभिर्ब्रह्मण्युपादानत्वादिकंनिवारितमेवस्या-
त् कुतस्तदा तस्यतादृशत्वसिद्ध्याशा ? यथाचतैत्तिरीयेआकाशादिसृष्टिराम्नायतेछांदोग्येच-
तेजःप्रभृतिसृष्टिःविरुद्धधर्माश्रयत्वमात्रेणकस्तत्रविप्रतिषेधपरिहारोयदि (अ० २ पा० ३
सू० १) "नवियदश्रुतेः" इत्याद्यधिकरणानिनस्युः एतेनैवासदाचार्याणांतत्राप्यप्रणयन-
प्रयासोपिसफलःसिद्धः । यत्तुकिंचैवमित्यादितत्रलोकेकार्येपुविरोधस्यांगीकारेणशास्त्रनिष्ठा-
नांनिषेधशास्त्रबलात्तत्त्वप्रवृत्तेः तन्मतेचसर्वंखल्वित्यादिश्रुतिबलाद्ब्रह्मणिमिथ्यात्वंसांख्या-
दिसिद्धांतानांवेदस्यचमिथ्यात्वेनद्वितीयाध्यायादेः शशविषाणेनव्योमसुमसमुत्पाटनप्राय-
प्रयत्नत्वंसत्कर्मदुष्कर्मणोर्मिथ्यात्वाविशेषेणरागात्प्रवृत्तिःस्वाच्छंद्यंचाविरुद्धमेवस्यादित्यादि-
शमयं; सुधीभिरधिकमूहितुं । यच्चनन्वित्यादि पक्षेज्ञेयइत्यंतं तत्प्रलापमात्रं । तत्रद्वितीय-
पक्षाकांडताण्डवमनंगीकारपराहतं । आद्येकर्मणामवांतरकारणत्वेपिभगवदिच्छायाएवमुख्यं-
सर्वहेतुत्वंनव्याहतं तद्धेतोरेवेतिन्यायात् "एषउएवएषह्यसाधुकर्मकारयति" इत्यादि-
श्रुतिस्मृतिन्यायैस्तस्याएवकर्माणिफलानिच प्रतिबोधितायाहेतुतायाअबाह्येनबाधायोगात्
तपःशब्दवाच्यतत्कृतपर्यालोचनानुरोधि कर्मणामवांतरकारणत्वंतुनतांबाधितुमीष्टे पित्रा-
देर्दंडकुलालादेश्चपुत्रघटादिकंप्रतितथात्वंभगवतोजगत्कारणतामिवेतिसंक्षेपः । इदंच तृती-
यस्यद्वितीयेसू० (३८) फलमतइत्यधिकरणेस्फुटंतत्रसू० (४०) "धर्मंजैमिनिरतएवे"
तिपराभिमतंकर्मणांहेतुत्वमनूद्यसू० (४१) "पूर्वंतुबादरायणोहेतुव्यपदेशात्" इति-
सिद्धान्तकथनात् सिद्धमधिकं तृतीयश्लोकखंडने यच्चसुकृतदुष्कृतयोरनन्यत्वमुक्तं तत्रि-
हेवापास्तमतोनफलसांकर्यं तदभिन्नन्यायस्यसर्वत्रानन्यतापादकत्वे भवतांमुखादेरधोप-
घनानांचमवच्छरीराभिन्नतयापरस्परानन्यत्वंततोभक्षणादिकार्यसांकर्यंचापद्येत अत्रतवशं-
कामारूयबाह्योसीत्यंवाः स्वानुरूपदुर्वादाः संसर्गदोषात्परानपिवाचाटयतीतिकिंचित्त-
थोच्यतेद्वितीयपक्षारक्षणाद्भक्तिमार्गस्यमोक्षमार्गस्यचध्वंसः कुमार्गप्रवृत्तिर्वाप्रसज्यते-
कृतप्रयत्नापेक्षसूत्रार्थस्तुसमर्थितः प्राक्समर्थयिष्यतेचोत्तरभागे एवमिच्छायानियामकत्व-
साधनादेवतस्मादित्याविन्युदस्तं । अन्यथा 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतेतथे'तिनष्ट-
कर्मणांज्ञानिनांशुकवामदेवादीनांप्रवृत्तिहेतुः कः स्यात् ? अविद्यान्त्वंसेवत्कार्यंप्रारब्धदोषा-
संभवस्यसमर्थितचरत्वात् प्रारब्धरहितानांघटपटादीनांचप्रतिव्यक्ति विचित्राप्रवृत्ति-
व्यवस्था कथंस्यात् ? उक्तानंगीकारेत्वन्मतेप्रवर्तकं दुर्वचं इच्छाबोधकश्रुत्यादेस्तन्मतेर्थां-
नुपपत्त्यातद्भिन्नवस्त्वदुक्तसर्वदोषाणांत्वद्वादएवापादश्चेत्याहुः तर्हि त्वन्मतेकिंप्रवर्तकमि-
त्यादिना अर्थोनिगदव्याख्यातः ॥

तत्रोत्तमामध्यमाश्चकनिष्ठाद्यधिकारिणः ॥

यच्च यत्त्वित्यादिना 'तत्रोत्तमामध्यमपक्षस्यस्वसं-
सर्वंब्रह्म सर्वंब्रह्मसदृशं सर्वंब्रह्मणोभिन्नं तदग्रेचमध्यमपक्षस्यस्वसं-
मतःच'मित्यादिनाशुद्धाद्वैतमार्तंडोक्तंकिंचिदनूद्यतट्टीकाकृदुक्तमपि-

कार्यात्मना भेदः कारणात्मनाऽभेद इत्युक्त्वा तदयुक्तमित्यादिना दोषापादनं तदभिन्नाभिन्न इति न्यायेन कार्याणामप्यभेदापत्त्या कार्यात्मना भेदासिद्धेर्भेदाभेदयोः समसत्ताकयोरप्यविरोधे लोके विरोधकथामात्रोच्छेदप्रसंगाच्चेत्यादिना कृतं तदपि न सम्यक्; यतस्तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायस्तु मूलप्रकृतिविकारस्य विकारः समूलप्रकृतिरूप एवेत्यभिप्रायकः यथा प्रकृतिकार्यस्य महत्तत्त्वस्य विकारोऽहंकारादि प्रकृत्यात्मक एवेति अतस्तादृशस्थल एव सप्रवर्तते, न तु विकाराणां परस्परमभेदः। तेन न्यायेनापादयितुं शक्यते । अन्यथा राजसाहंकाराभिन्नमहत्त्वाभिन्नस्य तामसाहंकारस्यापि राजसत्वापत्तिरेवं च सर्वस्याभिन्नत्वे कार्यमात्रविलोपापत्तिरिति पूर्वमेवोक्तं एकपदार्थप्रतियोगिकयोर्भेदाभेदयोरविरोधोऽपि परपदार्थप्रतियोगिकयोस्तयोर्न विरोधाभावसंपादकः कपिसंयोगितद्भेदयोरविरोधेऽपि तद्भेदयोर्विरोधस्य सर्वजनप्रतीतिसिद्धत्वात् सामान्यतो भेदाभेदयोर्विरोधस्तु नास्त्येव; भेदस्य केवलान्वयित्वात् घटाभिन्नेऽपि घटे पटभेदस्य सत्त्वात् ॥ भेदाभेदयोः समसत्ताकत्वं यदुक्तं,-तदपि दुर्वचं; तथा हि किं समसत्ताकत्वं समानकालिकत्वं वा समानदेशत्वं वा पारिभाषिकं वा? नाद्यः; घटाभेदतद्भेदयोरेककालावच्छेदेन प्रतीयमानत्वात् घटाभेदपटभेदयोर्घटरूपैकदेशे विद्यमानयोरविरोधेऽपि घटतद्भेदयोर्विरोधस्य जागरूकत्वात् तृतीयोऽपि तादृशपरिभाषाया निर्युक्तिकत्वादेव न संभवति पारमार्थिकसत्तातिरिक्तयोर्व्यावहारिकपारिभाषिक्योः सत्तयोरसंभवात् तत्स्वीकारे भ्रान्त्या शशशृंगस्यापि प्रतीतेस्तस्यापि प्रातीतिकी सत्ता स्यात् । तथा सति तुच्छानिर्वचनीययोर्वैलक्षण्यानुपपत्तिः । न चेष्टापत्तिरिति वाच्यं; तथा सति मिथ्यात्वलक्षणे सद्विलक्षणत्वविशेषणस्य ब्रह्मप्रमातिरिक्ताबाध्यत्वे सति सत्त्वेन प्रतीत्यर्हं चिद्भिन्नं प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रति-

यत्तु 'तत्रोत्तमामध्यमाधमनिष्ठाह्यधिकारिण' इत्यादिना सर्वं ब्रह्म सर्वं ब्रह्मसदृशं सर्वं ब्रह्मणोऽभिन्नं तत्कार्यभूतमित्यधिकारिभेदेनेदं हि विश्वमिति भागवतश्लोकटीकारूपसुबोधिनीस्थस्वगुरुसमत्यापक्षत्रयमुपन्यस्यान्तिमपक्षस्य भेदपरत्वेन दुष्टत्वमुक्त्वा मध्यमपक्षस्य मध्यमत्वं स्वानुरोधित्वेन स्वसंमतत्वं चोक्तं ॥ यच्च भेदाभेदप्रतीतिस्तु मध्यमानां प्रकीर्तितेत्येतद्व्याख्याने कार्यात्मना भेदः कारणात्मनाऽभेद इति तट्टीकायामुक्तं—तत्तु न युक्तं; तदभिन्नाभिन्न इति न्यायेन कार्याणामप्यभेदापत्त्या कार्यात्मना भेदासिद्धेः भेदाभेदयोः समसत्ताकयोरप्यविरोधे विरोधकथामात्रोच्छेदप्रसङ्गाच्च ॥ किञ्चैवं मतद्वयं स्वीकुर्वता त्वद्गुरुणा किं वस्तुन्यपि विकल्पः स्वीक्रियते उत परप्रतारणायेतरः पक्षः? ॥ उभयमपि विज्ञातशास्त्रहृदां हास्यास्पदमेवेत्यलम् ॥ १० ॥ ४१ ॥

योगीनवेत्याकारिकायांविप्रतिपत्तौसत्त्वेनप्रतीत्यर्हत्वविशेषणस्यचवै-
यर्थ्यापत्तिःमतद्वयस्वीकारेहास्यास्पदत्वं, यदुक्तं-तदपिप्रतिविंवाव-
च्छेदाभासवादरूपमतत्रयंस्वीकुर्वत.स्यस्यततोप्यधिकहास्यास्पदत्व-
मनवलोक्यैव किंचाचार्यैर्मध्यमपक्षस्यस्वाविरोधित्वमुक्तंतेनस्वमते-
तन्मतस्यविरोधोनास्तीत्येवोक्तं नतुतन्मतंस्वकीयत्वेनप्रतिपादितं
त्वदीयैस्तुमतत्रयमेवस्वकीयत्वेनप्रतिपादितमतोभवतामेवहास्या-
स्पदत्वं ॥

सहस्राक्षे यत्तुतत्रोत्तमाइत्यादिं एवेत्यलमित्यंतंभागंनिराकुर्वंति-यच्चयत्रित्यादिना
एवहास्यास्पदत्वमित्यंतेन । अत्रेदंज्ञेयं-प्रथमस्कंधपंचमाध्याये (श्लो० २०) इदंहिविश्वं-
भगवानिवेतरोयतोजगत्स्थाननिरोधसंभवाइत्यत्रइदंविश्वंहिसर्वंखल्वित्यादिश्रुतिनिश्चयेन-
भगवान् इत्युत्तमानांप्रत्ययः इदंविश्वंभगवानिवब्रह्मोपादानकत्वाद्ब्रह्मसदृशमितिमध्यमानां-
इदंविश्वंभगवांस्तुइतरस्ततोभिन्नोघटात्कुलालइवेतिनिकृष्टानां इतिपक्षत्रयं श्लोकपदयोज-
नयैदर्शितंनतुकल्पनया तत्रतृतीयस्यसर्वथानादरस्तु "यदाह्येवैषएतस्मिन् द्वितीयाद्भयं-
भवति" इत्यादिश्रुतिविरोधात् । द्वितीयस्तुसूत्रस्थैकदेशिमतानुगुण्यात् श्रुतिसूत्रगीता-
द्यभिप्रेतोमुख्यसिद्धांतः प्रथमएव स्वानुरोधितयामध्यमपक्षस्यांगीकारस्तुप्रथमपक्षस्यशी-
घ्रंसर्वैपांबुद्ध्यानारोहात् तादृशानांबुद्धिसौकर्यार्थः नयुक्तमित्यादिनोक्तदोषास्त्वकिंचित्कराः
तथ्यथा तदभिन्नन्यायस्तुवस्तुतोब्रह्माभिन्नपृथिव्यभिन्नघटादेर्ब्रह्माभिन्नत्वस्यलोके पृथिव्य-
भिन्नंतत्वभिन्नपटेपृथिव्यभिन्नत्वस्यचसाधकः नतुकार्येषुपरस्परप्रतियोगिकभेदप्रतीति-
बाधकः अत. कार्यात्मनाभेद.सिध्येत् यच्चभेदाभेदयोः समसत्ताकयोरित्यादितत्तुनामार्यो-
दितादात्म्यवादिवैयाकरणादिराद्धांतेमायायाः सदसत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यत्वप्रबोधकस्वमतेस्वो-
क्तदोषप्रसरमविचार्यैव । वस्तुतोस्माकंतु अभेदएववास्तवोभेदश्चातिरोभावरूपतया चद्द-
जीवप्रतीतिसिद्धइत्येतत्तौल्यात्रैकाधिकरण्यविरोधः किंतुतवैयोक्तादिस्थलेपुसः अन्यतरस्य-
प्रतीतिकवाया अशक्यवचनत्वात् मायायांसत्त्वस्यतथात्वेविशुद्धचितः कल्पकत्वादसत्त्वं
असत्त्वस्यतथात्वेऽनादिद्वैतंचापद्येतेति । भेदाभेदयोः समसत्ताकयोरित्यादितद्गुकिंवूपयि-
तुंमानमप्याहुः-एकपदार्थेत्यादिना । वृक्षादावेकस्मिन्पदार्थेऽग्रावच्छेदेनकपिसंयोग्यऽभेदः
मूलावच्छेदेनतत्संयोगिप्रतियोगिकभेदश्चाविरोधेनतिष्ठति वृक्षस्यैकस्यैवानुयोगिप्रतियो-
गित्वातपरपदार्थप्रतियोगिकयोस्तुतयोः सामानाधिकरण्यमसंभवि नीलाभिन्नोघटइति-
प्रत्ययेतत्रनीलभेदस्यपटाद्भिन्नइतिप्रत्ययेतत्रपटाभेदस्यचाप्रतीतेरित्यर्थः । सामान्यइति ।
यतः कुतश्चिदभिन्नेयत्किंचित्प्रतियोगिकोभेदः सुवचइतिभावः । केवलेति । सृष्टिदशायां
प्रपंचेवत्तदंशतिरोभावरूपस्यतस्य तथात्वात् । यच्चसमसत्ताकयोस्तयोर्विरोधएवेतिदर्शितं-
तत्रसमसत्ताकत्वंविकल्प्यदूषयंतस्तदुक्तौन्यौन्यदर्शयंति-तदपिदुर्वचमित्यादिना । अनु-
दितविप्रतिपत्तिस्तुअद्वैतसिद्ध्यारंभस्था यच्चकिंचैवमित्यादिहस्यलमित्यंतंतत्रभेदाभेदपक्षस्य-
मध्यमाधिकारिबोधनार्थंवायाउक्तचरत्वात् । किंतुतन्मतेप्रतिबिंबादिपक्षस्वीकारात्किंजी-

वेश्वरवस्तुनो प्रत्येकवैरूप्यमाहोस्वित्परप्रतारणामात्रवत् उभययापितदेवहास्यास्पदमित्याहु –भवद्वयेत्यादिना । किंचप्रतिबिंबवादेप्यवांतराख्यन्मवप्रथमप्रसिद्धा पट्पक्षाः प्राक्तनैरुक्ता । यथा अनादिरनिर्वाच्याभूतप्रकृतिश्चिन्मात्रसंबंधिनीमायातस्याचित्प्रतिबिंबईश्वर । तस्याएवपरिच्छिन्नानंतप्रदेशेष्वावरणविक्षेपशक्तिमदविद्याभिधानेपुचित्प्रतिबिंबोजीवइत्येकमत ॥ १ ॥ त्रिगुणात्मिकायामूलप्रकृतेर्मायाचाविद्याचस्वयमेवभवतीतिसिद्ध । स्वरूपद्वयतत्ररजस्तमोनभिभूतशुद्धसत्त्वप्रधानामायातस्याचित्प्रतिबिंबईश्वर ॥ तदभुवमलिनसत्त्वप्रधानाऽविद्यातस्याचित्प्रतिबिंबोजीवइत्यपर ॥ २ ॥ विक्षेपशक्तिप्राधान्येनमायाशब्दितायामूलप्रकृतावेवचित्प्रतिबिंबईश्वर ॥ आवरणशक्तिप्राधान्येनाविद्यादिशब्दितायातस्यामेवचित् प्रतिबिंबोजीवइतितृतीय ॥ ३ ॥ अविद्यायाचित्प्रतिबिंबईश्वर अत करणेचित्प्रतिबिंबोजीवइतितुरीयम् ॥ ४ ॥ घटाकाशजलाकाशमहाकाशमेघाकाशवत् कूटस्थजीवब्रह्मश्वरभेदेनचैतन्यचातुर्विध्यवादिनातुब्रह्माश्रितमायातमसिस्थितासुसर्वप्राणिनाधीवासनासुप्रतिबिंबितचैतन्यमीश्वर ॥ स्थूलसूक्ष्मदेहावच्छिन्नचैतन्यस्थितेमायाकल्पितेंत करणेप्रतिबिंबितचैतन्यजीवइतिपचम ॥ ५ ॥ एवप्रतिबिंबेश्वरवादिना पचपक्षा । पष्ठेबिंबेश्वरवादिमतेतुजीवोपाधिनात करणादिनाऽच्छिन्नचैतन्यमीश्वरोबिंबभूत । अज्ञानेनतत्प्रतिबिंबोजीवस्तत्राप्यज्ञानपरिणामभूतम त करण जीवस्याविशेषाभिव्यक्तिस्थानमित्याहु " एवमन्येपिविशेषाग्रथेपुदृश्यतेइत्थमवच्छेदाभासपक्षयोरप्यवातरपक्षबाहुल्यद्रष्टव्य तथासतितन्मतेजीवेश्वरवस्तुनोरनेकरूपत्वप्रतारणामात्रत्वंवाआपद्यतएव स्वानुरोधित्वमिति अतोहिमध्यम पक्ष । शुद्धाद्वैतानुरोधतइत्यादिपुमार्तंडादिभागेपुएतत्स्फुट । एवमस्यश्लोकस्यखडनेब्रह्मण सार्वात्म्येपिकार्याणामसाकर्यंतत्वविरुद्धधर्माश्रयत्व इच्छाया सर्वेहेतुत्वेव्यवस्थासामजस्य अधिकारिविशेषबोधानुरोधात्क्वचिद्भेदाभेदपक्षस्यशुद्धाद्वैतसिद्धाताविरोधत कथनेप्यदूपणचसिद्ध ॥ इतिद्वाम-श्लोकखडन ॥

योपिशुद्धाद्वैतमार्त्तंडोक्तशाक्तानातुमतेब्रह्मविश्वोपादानमेवहि ॥ निमित्तकारणशक्तिर्विकारित्वभयादतइत्यादिनाशाक्तमततत्खडनचोपन्यस्यतत्रब्रूमइत्यादिनातत्र 'मायातुप्रकृति'मित्यादिश्रुतिमार्कंडेयपुराणाद्यमालोचनमूलकतद्वर्णनाभावकथनमित्यादिदोषउद्भावित' । सोऽपिमायात्वित्यादिश्रुतिमार्कंडेयपुराणाद्यभिप्रायमबुध्वैव । नहितनशक्ति काचिदतिरिक्तास्वतन्त्राप्रतिपादिता, किंतुब्रह्मण सामर्थ्यरूपैव । साचब्रह्मणोऽभिन्नाअतएवतत्रापितस्याईश्वरीयत्वेनैव 'मायिनतुमहेश्वर, महामायाहरेश्चैतत्तयासमोह्यतेजगत् । यादेवीसर्वभूतेपुविष्णुमायेतिशब्दिता। त्वंवैष्णवीशक्तिरनंतवीर्य्य'त्यादिनावर्णनकृत । व्यासैश्चब्रह्मभिन्नस्यजगत्कारणत्वनिराकृत ॥ नचव्यासैसांख्यमतसिद्धाया प्रकृते प्रधानपदवाच्यायाजगत्कारणत्वनिराकृत।

नशाक्तमतसिद्धायाःशक्तेरितिवाच्यं; यदिशाक्तानांमतेशक्तिपदप्रति-
पाद्यंशुद्धंब्रह्मैवतदानविरोधोयदितद्भिन्नंकिंचित्तदाब्रह्मणएवोपादान-
त्वंतस्यैवनिमित्तत्वंचप्रतिपादयद्भिर्व्यासैरधिष्ठात्रीश्वराणामपिकार-
णत्वं "पत्युरसामंजस्या" दित्यादिसूत्रैःखंडयद्भिःकथंनखंडितं ?
विष्ण्वादिपदानांचशुद्धब्रह्मवाचकत्वं, नतुकिंचिद्विशिष्टवाचकत्वं;
तथासत्युपाधेर्विशेषणरूपस्यनित्यत्वेसदेवेत्यादिश्रुतिविरोधस्तत्रस-
जातीयविजातीयव्यावृत्तेरुक्तत्वात् । अनित्यत्वेचविष्ण्वादीनांजीव-
तुल्यत्वापत्तिः तस्माद्यदिचेत्याद्युक्तदृष्टांतदार्ष्टांतिकयोरसंगतिः ।
यदुक्तं (मुक्तिस्तुनिष्कृष्टतत्स्वरूपात्मकतत्पदार्थेनत्वंपदार्थस्याभेद-
ज्ञाना) दिति,-तदपिनसाधीयः; तादृशाभेदज्ञानमात्रस्यमुक्तिहेतु-
त्वेश्रुताभेदप्रतिपादकशास्त्राणांसर्वेषामेवमोक्षप्रसंगःनचाभेदसा-
क्षात्कारस्यैवमोक्षहेतुत्वंनाभेदपरोक्षज्ञानस्यशाब्दरूपस्येतिवाच्यं;
शब्दादपरोक्षज्ञानासंभवात्; तथासतिश्रवणादीनांतत्रहेतुत्वानु-
पपत्त्या दर्शनोद्देशेनश्रवणाद्यनुष्ठानंनिरर्थकंस्यात् । तस्मादीश्वरज्ञाने-
नतद्भक्त्याचमोक्षइतिप्रपंचितंभाष्यप्रकाशादिपुग्रंथगौरवभयान्नेह-
लिख्यते ॥ यत्तु (विष्णुभागवतंनव्यासकृतंकिंतुदेवीभागवतमिति-
मन्यमानाँस्तान्प्रतिविष्णुभागवतविरोधोद्भावनंतूपहासावह)मित्या-
द्युक्तं,-तदप्यविचारितरमणीयं । नहिवादिमतसिद्धेनैवप्रमाणेनतद-
संमतंसाधनीयंतत्संमतंवानिराकरणीयमितिनियमः । नास्त्यक्षं-
प्रमाणमितिवदंतंनास्तिकंप्रत्यनुमानेनेश्वरसिद्धिप्रदर्शनमपिहास्यास्प-
दंस्यात् । वस्तुतस्तुविष्णुभागवतंनाष्टादशपुराणांतर्गतं । नचव्या-
सप्रणीतमित्येवहास्यास्पदं; सर्वसंमताष्टादशपुराणांतर्गतपद्मपुराणे-
तन्माहात्म्येस्यसम्यक्कयाप्रतिपादितत्वात् व्यासप्रणीतसूत्रसंमता-
र्थस्यतत्रैवप्रतिपादितत्वाच्चवेदव्यासकृतमितिनिश्चीयते । व्यासैर्ब्रह्म-
व्यतिरिक्तस्यजगत्कारणत्वंनिषिद्धमतस्तच्चत्प्रतिपादकंतुव्यासमतवि-
रुद्धत्वादुपेक्षणीयमेव । किंचयदितन्मतसिद्धस्यैवप्रमाणस्यविरोधस्तं-
प्रत्युद्भावनीयइत्येवनियमस्तदाबौद्धसिद्धस्यप्रमाणस्यतन्मतेविरोधा-
भावात्तन्मतंसर्वसंमतंकुतोनस्यात् ? यदिचतन्मतस्यतत्संमतप्रमाण-
विरुद्धत्वाभावेपिवेदविरुद्धत्वान्नशिष्टोपादेयत्वमित्युच्यते तदाशक्ते-
र्निमित्त कारणत्वंकिंवेदसंमतंयेनतन्मतमुपादेयंस्यात् ? ॥

सहस्राक्षेसाकारध्यानतद्दृत्येकादशश्लोकंसव्याख्यानंयोपिशुद्धाद्वैतेत्यादिनालभत्या-
वेशेनेत्यंतेन खंडयिष्यंतः । प्रथमंयत्तुशाक्तानामित्यादिमनुस्मृत्यादिचेत्यंतंभागंदूषयंति—

योपिशुद्धेत्यादिना उपादेयंस्यादित्यंतेन । अयंभावः—शुद्धाद्वैतमार्तंडे शांकरशैवभास्करभेक्षवादीनांबहूनांमतानांखंडितत्वेपिस्वमतारिंकंशैवादिमतं तेनशैवसुधाकराख्यग्रंथनिर्माणतोबहुतरदुराग्रहरूपतदनुरूपाचरणतश्च महाशैवंमन्यतामनन्यसामान्यामुपन्यस्यताप्युद्धृत्ययच्छाक्तमतमात्रमुद्धर्तुमत्रप्रयत्यते तेननिश्चीयते अंत.शाक्तएवायमिति तंपरिचिववतांकिंवदंतीयथार्थैनेति ॥ स्वस्यमाध्यस्थ्यप्रदर्शनंतुसगोपनमात्रफलकं अनुवादेऋग्वेदस्थदेवीसूक्तरास्यं 'अहमेवस्वयमिदंवदामी'त्यादिदेव्या समुद्रशायिविष्णुजन्यतावोधनेनतन्मतबाधकंमार्तंडे सप्रपंचंविवृतंतदत्रधौर्त्यांचैवोपात्तं । नास्तिशक्तेरित्यस्यपूर्वार्द्धंसर्वोपनिपदोयाहिब्रह्मतत्त्वनिरूपिकाइतिनेहानूदितं ब्रह्मतत्त्वनिरूपिकासुसर्वासूपनिपत्सुत्वदभिमतरीतिकशक्तेर्वर्णनमपिनास्ति कुतस्तरांतासुब्रह्मणोमृदादिवदुपादानत्वमात्रंतस्याएवस्वातंत्र्येणकर्तृत्वंचेति एवंकारिकाभिप्रायेसत्यपियत्मायातुप्रकृतिमित्यादिश्रुतिमार्कंडेयपुराणाद्यनालोचनमूलकं तद्वर्णनाभावकथनम् इत्युक्तं,—तत्मार्तंडानवलोकिव्यामोहनार्थं मायांत्विविश्रुतेर्देवीपरत्वेतस्याएवोपादानत्वं ब्रह्मणएवनिमित्तत्वंचापद्येतेतिसुतरांतन्मतभंगप्रसगः । वस्तुतस्तुप्रकृतेर्भगवच्छक्तित्वविधायिकासा । नचयच्छब्दयोगप्राथम्यमेवतुद्देश्यलक्षणमित्यस्यविरोधः; तस्यप्रायिकत्वात् । 'अन्यथामायिनंतुमहेश्वर'मित्यत्रापिविरोधापत्तेः । विस्तरस्तुदर्शितः तृतीयतुरीयश्लोकखंडने आत्मनोविकारित्वंश्रुतिशास्त्र-

---

साकारध्यानतोध्येयं ध्यातारः शास्त्रतत्पराः ॥
इच्छन्त्युपाधियोगाद्यद्वदते साकृतिश्चितिः ॥ ११ ॥

यत्तु शाक्तानातुमतेब्रह्मविश्वोपादानमेवहि निमित्तकारणंशक्तिर्विकारित्वभयादतइति शाक्तमतमुपन्यस्य तत्रात्मनेविकारित्व श्रुतिशास्त्रविरोधिहि प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारःपुरुषपरः सतोऽभिव्यञ्जक कालोब्रह्मतत्त्रितयंत्वहम् । इतिभागवतेपद्यउपादानत्वमीरितम् । तद्विरुद्धयेतमस्मतुब्रह्मतोनपृथक्वचसा ॥' इति तन्मते भागवतविरोधं स्वमतेप्रकृतेरीशादभिन्नत्वेन तदभावं चोपन्यस्य शङ्कराचार्यदुर्वासोवाक्यविरोधमुक्त्वा नास्तिशक्तेर्वर्णनंहिकारणत्वंतु-दूरतः । व्यासैस्तुप्रकृतेःसर्वकारणत्वतिरस्कृतम् । ब्रह्मण समवायित्वनिमित्तत्वेनिरूपिते' इत्युक्तं ॥ तत्रब्रूम —मायातुप्रकृतिमित्यादिश्रुतेमार्कंडेयपुराणाद्यनालोचनमूलक तद्वर्णनाभावकथनम् ॥ व्यासाना तु साङ्ख्यसम्मतप्रधानहेतुवादखण्डने तात्पर्यं ॥ मायायायथाहेतुत्वं तथोक्तमस्माभिस्तृतीयश्लोके ॥ यदितु शाक्तै शक्तिशब्देन मायोच्येत ततोऽतिरिक्तं तत्वं नस्वीक्रियेत तदा स्यादेवदोपः ॥ यदितु स्मार्त्तरीत्या विष्ण्वादिशब्दैरिव शक्तिशब्देनापिकेनचिदुपाधिना विशिष्टाचितिरेवोच्येत । उपादानत्वेतु विवर्तोपादानत्वम्; आकारस्तुध्यानार्थोध्यानेन ध्येयमात्रप्राप्ति । मुक्तिस्तुनिष्कृष्टतत्स्वरूपात्मकतत्पदार्थेन त्वम्पदार्थस्याभेदज्ञानात्तर्हि न दोप इत्याह—साकारेति ॥ परंतु दुर्वासःशङ्कराचार्यवाक्यविरोधेन तेपां हानिर्भवति नवेति ते प्रष्टव्याः ॥ विष्णुभागवतं नव्यासकृत किन्तु देवीभागवतमिति मन्यमानास्तान्प्रति विष्णुभागवतविरोधोद्भावनन्तुउपहासावहम् ॥ नन्वेवंबौद्धादीनामपीश्वरप्राप्तिःस्यादतआह—शास्त्रतत्पराः ॥ शास्त्रं वेदस्तन्मूलकमनुस्मृत्यादिच ॥ ४२ ॥

मार्कंडेयपुराणेतुनोक्तशाक्तमतगंधस्यापि-
विरोधीतिमार्कंडेयदुक्तं,—तदपिनसमाहितं; वदितमतीवविविक्तचित्तैः। तद्यः-
संबंधः। तत्रयद्योगिभिर्भवभयार्तिविनाशयोग्यमासाद्य पायात्सवःसकलकल्मष-
पुनातुहरिपादसरोजयुग्ममाविर्भवत्क्रमविलंघितभूर्भुवःस्वः ॥ श्वासावधूतसलिलोत्कणिकाकरालःसिंधुः-
भेदक्षःक्षीरोदकुक्षिफणिभोगनिविष्टमूर्तिः ॥ नारायणंनमस्कृत्ये'त्यारंभात्प्रभृत्यासमाप्तिब्रह्मयादण्व-
प्रनृत्यमिरयस्यकरोतिसंगात् ॥ यच्चतत्रैकाशीतितमाध्यायात्प्रभृति त्रयो-
धर्मादिपरिकरसहितःश्रुतिसंमतोनिरूप्यते ॥ तदपिशक्त्यंशदुर्गारूपस्यभगवतएवमाहात्म्यं ॥ दुर्गा-
दशाध्यायैर्देवीमाहात्म्यंनिरूप्यते (प्रक० १२ श्लो० ३२) 'गुणात्मकमचिद्रूपं-
स्वरूपसंग्रहस्तुममवेदांतचिंतामणौ ॥ इत्यैविभिरसुनासर्वा-
प्रकृतिःसृष्टिकालिकं ॥ शक्तिप्रकृत्योर्दुर्गातुविभूतिःकार्यमिष्यते ॥ ३३ ॥ आदायामर-
स्तिरोभाव्यापितेनताः ॥ तदंशाःस्वविभूतिभ्योदत्ताःकेचनकुचन ॥ ३४ ॥
शक्तीनामंशान्सानिर्मितापुरा ॥ महिषासुरनाशायेत्यस्यास्तच्छक्तिकार्यता
मुख्यत्वेनगुणाश्चांशास्त्रिगुणोपाधिधारिणाम् ॥ त्रयाणामागतात्रेत्यस्याःप्रकृतिकार्यता
॥ ३५ ॥ कार्याणिकार्यरूपायांशक्तीनांप्रकृतेरपि ॥ ततोऽस्यामुपचर्यंतेमाहात्म्यंख्याय-
तेकचित् ॥ ३६ ॥ उक्तंद्वितीयेध्याये 'ततःसमशत्याःसमाहितः ॥ प्रथमाध्यायवृत्ता-
न्तस्तट्टीकायांमयापुन'रितितत्रप्रकृतेःप्रथमकार्यत्वंतस्याअपिमायापदाभिधेयत्वंब्रह्मरूपत्वं-
तदीयसत्त्वादिगुणयोगात्परस्यविष्ण्वादिनामधारणंचश्रीभागवतेद्विधासमभवद्बृहत् काल-
वृत्यातुमायायां प्रकृतिर्ह्यस्योपादानं 'सत्त्वंरजस्तमइतिप्रकृतेर्गुणास्ते'रित्यादौबहुस्थलेपु-
विष्णुपुराणादौचसुप्रसिद्धंश्वेताश्वतरमैत्रायणीयादिश्रुतिष्वपितदनुरोधात्तथासिध्यति ।
दुर्गामूर्तेःप्रकृतिरूपत्वंतु विष्ण्वादीनांसत्त्वाद्युपाधिकानांत्रयाणामेवतेजसःशक्तिरूपस्य-
तदाविर्भावार्थमुख्यतमैक्याभावात् । स्पष्टंचेदंसप्तशतीद्वितीयाध्याये (श्लो० ९)
'ततोतिकोपपूर्णस्यचक्रिणोवदनात्ततः ॥ निश्चक्राममहत्तेजोब्रह्मणःशंकरस्यचे'त्यादिसंदर्भे-
अतएव 'सर्वस्याद्यामहालक्ष्मीस्त्रिगुणापरमेश्वरी'तिरहस्यादिषुतत्रतत्रतस्यास्त्रैगुण्यंभण्यते ।
सर्वशक्तिनाभगवताक्रीडार्थंतत्तत्कार्येषुसकलस्वशक्त्यंतरतिरस्करणपुरःसरंपरिच्छिन्नतत्त-
त्स्वशक्त्यंशानांस्थापनाद्देवादिशक्तयोपिवस्तुतोभगवच्छक्तयएव । अतएवश्रीभागवतादिषु-
विच्छिष्टशक्तिर्बहुधेवभासीत्यादिवचनासि तस्मात्तत्र (श्लो० १०) 'अन्येषांचैवदेवानां-
शक्रादीनांशरीरतः । निर्गतंसुमहत्तेजस्तच्चैक्यंसमगच्छते'त्यादिनादेवशक्तीनामपितस्यामे-
कीभावस्याख्यानेपिभगवच्छक्तित्वंसुस्थिरं । अतएवतत्रप्रथमाध्याये (श्लो० ४१) 'तत्रा-
प्रविसय.कार्योयोगनिद्राजगत्पतेः ॥ महामायाहरेश्चैतत्तयासंमोह्यतेजगदि'तिततःसुरथे-
नतदुद्भवादिप्रकारेपृष्टे (श्लो० ४७) 'नित्यैवसाजगन्मूर्तिस्तयासर्वमिदंतत'मित्यादिना
जगत्परिणामिभगवदंशप्रकृतेः सर्वव्यापकभगवच्छक्तेर्नित्यत्वंभगवदिच्छयादुर्गादिरूपेण-
तदाविर्भावनंचोक्त्वा (श्लो० ४९) 'योगनिद्रांयदाविष्णुः (श्लो० ५३) निद्रांभगवतीं-
विष्णोः (श्लो० ५४) सुधात्वमक्षरेनित्ये त्रिधामात्रात्मिकास्थिते'त्यादौभगवच्छक्तित्व-
मुक्तंतेन (श्लो० ५६) 'त्वयैवधार्यतेसर्वं'मित्यादौत्वयेतिकरणेतृतीयाअतोनुपदं (श्लो०
५७) 'विसृष्टौसृष्टिरूपात्वंस्थितिरूपाचपालने ॥ तथासंहृतिरूपांतेजगतोऽस्यजगन्मय'

मितिसृष्ट्यादिशक्तिर्वाक्ति जगन्मयेद्वरौ अन्यथाटित्यान्त्रीपूत्यात्। ततः (श्लो० ५९) 'प्रकृतिस्त्वंचसर्वस्यगुणत्रयविभाविनी' तिप्रकृतितरमुक्त्वा (श्लो० ६३) 'यच्चकिंचित्क्वचिद्वस्तुसदसद्वाऽखिलात्मके ॥ तस्यसर्वस्ययाशक्तिःसात्वंकिंस्तूयसेतदे' तिपुनःशक्तिता मुक्त्वा 'विष्णु शरीरग्रहण' मितिप्रकृतिगुणोपाधिकत्वाभिप्रायेणवर्णयित्वानारायणस्युपोबहिर्भूतायायदर्शननिरूपितंवत्समुद्रशायिनस्तस्मात्तन्महिमवर्धनेच्छयातथाकारित्ववस्तदानींतस्याउद्भवरूपं अतएवऋग्वेदे (अष्टक ८ अध्याय ७ व० ११ ऋ० ५) "अहमेवस्वयमिदंवदामिजुष्टंदेवेभिरुतमानुषेभिः । यंकामयेतंतमुग्रंकृणोमितंब्रह्माणंतमृषितंसुमेधां" इतिरुद्रादिनिर्माणमुक्त्वानाभिपद्मजस्यब्रह्मणः कथंत्वयानिर्माणमित्याकांक्षायांनारायणशक्तिरनन्तदमिव्रयामयैरसप्रसूतोममकारणंचहरिरेवेतिदेव्योच्यते "अहंसुवेपितरमस्यमूर्द्धन्ममयोनिरप्स्वंत.समुद्रे" इति अत्रास्येतिउग्र.शिवःपरामृश्यते "अहंरुद्रायधनुरातनोमी" तिवाक्यांतराच्चेत्यन्यदेतत् तस्याभगवच्छक्तित्वंतुतत्रपंचमाध्याये (श्लो० ६) 'विष्णुमायांप्रतुष्टुवुः (श्लो० १२) विष्णुमायेतिशब्दिता एकादशाध्याये (श्लो० ४) त्वंवैष्णवीशक्तिरनंतवीर्या एवमादावाम्रेडितमेव ॥ एवंदुर्गायाभगवच्छक्तित्वंतदाज्ञयाविर्भावादिकंचनारदपंचरात्रेप्रथमरात्रेद्वादशाध्याये पार्वत्यैवोच्यते (श्लो० ५७) 'तवाज्ञयाचदेवानामाविर्भूताचतेजसि ॥ निहत्यदैत्यान् देवारीन्दत्वाराज्यंसुरायच ॥ ५७ ॥ तत्वश्चाद्दक्षकन्याहमधुनापार्वतीहरे ॥ तवाज्ञयाहरक्रोडेत्वत्क्ताप्रतिजन्मनि ॥ ५८ ॥ नारायणप्रियाशश्वत्तेननारायणीश्रुतौ ॥ विष्णोरहंपराशक्तिर्विष्णुमायाचवैष्णवी ॥ ५९ ॥ अनन्तकोटिब्रह्मांडमयासमोहितंसदा ॥ विदुर्यांरसनाग्रेचप्रत्यक्षंहिसरस्वती ॥ ६० ॥ महाविष्णोश्चमाताहंविश्वानियस्यलोमसु ॥ रासेश्वरीचसर्वाद्यासर्वशक्तिस्वरूपिणी' ति । एतेनमार्कंडेयपुराणोक्तंप्रायःसर्वमप्यनुसंहितं । अतोभगवच्छक्तित्वात्तद्रूपविशेषत्वाच्चदेवीतुमान्यैवकिंतुवेदतदनुकूलबहुतरशास्त्रविरुद्धं शाक्तमतमेवमुमुक्षुभिरुपेक्षणीयं पंचमकारादितत्साधनेपुवेदविरोधस्यसुबोधत्वात्। विस्तरस्तु निबंधप्रदस्तादिपुममचंद्रोदयादौचावधेयः। यच्चव्यासानामित्यादिश्लोकद्वयंतं तत्रउक्तपूर्वादिभिर्मार्कण्डेयादिवचनैस्तस्याः प्रकृतित्वेत्रिगुणात्मकत्वेसिद्धेतादृशप्रकृतेः कारणत्वेव्यासैर्युदस्तेतस्यास्तथात्वमर्यादपास्तं ॥ किंचव्यासैस्तदभिप्रेतब्रह्मणउपादानत्वमात्रंवस्तुएवस्वातंत्र्येणनिमित्तत्वंचन समर्थितं। किंतु "जन्माद्यस्य प्रकृतिश्चप्रतिज्ञा" इत्याद्यधिकरणेषुब्रह्मणएवोपादानत्वनिमित्तत्वंचसमर्थितमित्यर्थसिद्धंतन्मतदूषणं यच्चयदित्वित्यादि साकारेतीत्यंतं,—तत्तुच्छं; शाक्तैर्निर्विशेषचितेरुपाधिवादस्यचानंगीकारात् उपादानत्वमेववैस्तस्यानोच्यते। क्वचिवर्तोपादानत्वकथामुक्तिश्चतेषांश्रीनगरावास्यादिरूपावांतरमतभेदाद्विविधाऽन्यथैवातस्तन्मततत्वाज्ञानमूलकमकांडतांडवमेतत् ॥ विष्ण्वादिरूपाणिचशुद्धब्रह्मणएवलीलावतारा लीलयातत्प्रकृतिगुणयोगवंतोनतुस्वव्रीत्यानिर्विशेषचितेरा कारप्रत्यायकमिथ्योपाधिभूतानितानि ॥ उपाधेर्नित्यत्वेमिथ्यात्वानुपपत्याऽद्वैतस्यसदेवेत्यादिश्रुतीनांचबाधः। तदनित्यत्वेनेकल्पकांतराभावादनुपहितचैतन्यस्यैवकल्पकत्वापत्यानिर्विशेषत्वभंगः। विष्ण्वादीनांजीवतौल्यं जीववत्तेषामुपाधिध्वंसकसाधनानामश्रवणात् तेषामनिर्मोक्षाज्जीवतमाधम्यंचप्रसज्येत ॥ निर्मोक्षेपुन.सर्गाद्यसभवो-

न्यथापुनःपुनर्विष्वंतरादिकल्पना ॥ तन्नित्यताबोधकश्रुत्यादिविरोधोजीवस्य "नजायते-
म्रियतेवा" । (अ० २ पा० ३ सू० १७) "नात्माऽश्रुतेः" इत्यादिषुसिद्धेर्नित्यत्वेपि-
तेषामनित्यत्वादाधर्म्यंचतदवस्थमितिदिक् ॥ तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थज्ञानादेवमुक्तिरितितु-
श्रीमदाचार्यचरणैः श्रीपुरुषोत्तमचरणैश्चतत्रतत्रविस्तरतोनिरस्तं ॥ उपाधियोगाच्चितेः
साकृतित्वघटनात्तुविस्तरान्निराकृताप्राक् ॥ अतोब्रह्मणोवस्तुतः साकारत्वात्तज्ज्ञानतोध्ये-
यंतदेवशाश्वतपरांगच्छतीत्येतावत्तुसंमतं ॥ दुर्वासःकृतस्वललितास्तवरत्नस्वशक्तेरत्नाद-
रात्तत्रत्यस्य "पवनमधिपावकमयिक्षोणीमभिगगनमयिकृपीटमयि ॥ रविमयिशशिमयि-
दिङ्मयिसमयमयि प्राणमयिशिवेपाहि" इतिसार्वात्म्यबोधकवाक्यस्य शंकराचार्यकृत-
सुंदरलहर्यामपितथात्वात्तैस्तस्याव्याख्यानाच्च तत्रत्यस्य "मरुत्वं व्योमत्वं मरुदसिमरुत्सा-
रथिरसित्वमापस्त्वंभूमिस्त्वयिपरिणतायांनहिपरं ॥ त्वमेवस्वात्मानंपरिणमयितुंविश्वव-
पुषाचिदानंदाकारं शिवयुवतिभावेनबिभृषे" इतिपरिणामबोधकवाक्यस्यचकेवलनिमित्त-
त्ववादेविरोधतोहानिः स्फुटैव । शंकराचार्याः षण्मतप्रवर्तकदक्षिणमार्गस्तत्संमतएवात-
एवतदनुकूलस्तोत्रंनिर्मितवंतइतिप्रसिद्धेश्च, तेनपरंत्वित्यादिनिरस्तं । यच्चविष्णुभागवतमि-
त्यादिप्रबुद्धोड्डानरूपत्वात् तदेवउपहासावहं भागवतंमहापुराणेष्वष्टादशसुपंचमंदेवी-
पुराणंचोपपुराणविशेषइतिवैदिकाः, एतद्विपरीतंशाक्ताः । वादेबीजंतु 'प्रणिपत्यशिवां-
देवींशिवंभागवतंतथा ॥ पुराणंसंप्रवक्ष्यामी'तिदेवीपुराणस्थंवाक्यं तत्रभागवतमिति-
पुराणविशेषणंशाक्तामन्यंते, शिवविशेषणंतुवैष्णवाः, अतस्तयोर्महापुराणोपपुराणभाव-
एववादोनतुअन्यतरंनव्यासकृतमितिप्राक्तनः कोपिवैदिकोवाशाक्तोवाप्रामाणिकोलिखति ।
उभयप्रामाण्यस्वीकारादेवास्माकंधर्मशास्त्रनिबंधेषुहेमाद्रिकृत्यकल्पतरुनिर्णयसिंध्वादिषु
उभयवचनानिसगृह्यंते । शाक्तग्रंथेष्वपिश्रीभागवतदशमस्कंधजन्मप्रकरणस्थानि 'गच्छ-
देविव्रजंभद्रे दुर्गेतिभद्रकाली'तिएवमादिवाक्यानि (अ० २९ श्लो० १) 'योगमाया-
मुपाश्रित.' (अ० ३४ श्लो० २) 'आनर्चुरर्हणैर्भक्त्यादेवींचनृपतेंबिका' (अ० ५६
श्लो० ३५ । ३६) 'उपतस्थुर्महामायांदुर्गांकृष्णोपलब्धये ॥ तेषांतुदेव्युपस्थाना-
त्प्रत्यादिष्टाशिषासच । प्रादुर्बभूवसिद्धार्थःसदारोहर्षयन्हरिः ॥' इत्यादीनिस्थलांतरवाक्या-
निचमानतयोपन्यस्यन्ते । महापुराणत्वाग्रहोपिदेवीपुराणविषयकएव । देवीभागवतं-
त्वतितरामर्वाचीनतमं अतएवनास्माकंनापिशाक्तानांप्राचामाचारादिबोधकग्रंथेषुकापित-
द्वचनमस्ति । देवीभागवतंत्विदानींवर्तमानविक्रमशकस्यैकोनविंशेशतकेकेनचित्सप्तशत्या-
गुप्तवत्याख्यां व्याख्यांविहितवताभास्कररायाख्येनकाव्यांगुप्ततयानिर्मातुमारब्धं, तदस-
माप्यैव स्वशरीरंसमापितवान् । ततः काशीनाथभट्टइतिप्रसिद्धेनतन्मित्रेणावशिष्टतद्भागंय-
यामतिनिर्मायनिर्मायतामनाश्रयता तेननारायणभट्टवंश्यानां काश्यामग्रपूजामाप्नुवतांप्राये-
णदिवाकरभट्टशर्मणांहस्तेतत्पुस्तकशोधनार्थं बहुशोधनार्थार्पणपुरःसरमर्पितं । तैश्चयथा-
सभवंपरिशोधितं । तान्येवभास्करादिकरलिखितपत्रकाणितत्रसंति । अतएवप्राक्तनप्रबंधे-
षुनकाप्येकमपिदेवीभागवतवचनमुपलभ्यते । किंतुकृत्यकल्पतर्वादौक्वचिद्देवीपुराणस्यैवव-
चनानि ॥ पूर्वंपामुक्तविधविवादाध्यासितेगायत्र्यासमारंभवृत्रासुरवधाद्यभावादेवश्रीधर-

स्वाम्यादय 'यत्राधिकृत्यगायत्री'मित्यादिवचासिस्वमतस्यभागवतत्वसाधकतयोदाहरति । छलककल्पितस्यतदवसरेसत्त्वेतत्र 'सत्रचैतन्यरूपातामाद्याविद्याचधीमहि। बुद्धिंयान प्रचोदयात्' इतिचतुर्विंशत्यक्षरत्रिचरणश्लोकेनारभादेस्तत्कर्त्रोंश्रीधरस्वाम्याद्युक्तवचनसिद्धलक्षणस्यस्वग्रथेसमावेशार्थंधौर्त्यात्स्पष्टमेत्रकृतत्वेन वदन्त्यारतंकानिताद्दशवचासितेवृथाकिमित्युदाहरेयु ? शकराचार्यप्रभृतय प्राञ्च प्रसिद्धभागवतस्यैववासनाभाष्यादीनिव्याख्यानानिकथकुर्यु ? देवीभागवतव्याख्यातानीलकठस्तुनभारतव्याख्याता, किंत्विदानींप्रवर्तमानविक्रमशकस्य विंशेनातकसकथचित्समयजीवदवकाश्यामासीत् । तचव्याचक्षाणसाक्षाद्दृष्टवतोऽद्यापिसतोबहवोजीवति । चतुर्धरनीलकटेनतुभारतप्रदीपेनकापिकल्पितपुराणगधाप्याघ्रात, तदानींतदभावात् । किंतु प्रसिद्धश्रीभागवतस्यतद्व्याख्यातु श्रीधरस्वामिनश्चानुसरणबहुस्थलेपुकृत प्रसिद्ध श्रीभागवतदशमस्कधस्थश्रीकृष्णचरित्रश्रौततासमर्थयितुवेदमत्रानुद्धृत्य मत्रभागवतचतनैवकृत व्याख्यातचस्वयमेव अपरार्यशिवतत्वविवेकादिपुबहुष्वेवप्राचीनार्वाचीनप्रामाणिकग्रथेश्रीभागवतस्येवप्रामाण्यतदीयतत्तद्वचनोपन्यासादिनानिश्चीयतेनतुतात्रकस्य ॥ तत्तद्ग्रथस्थतत्तत्स्थलादिप्रदर्शनपूर्वकम्, अधिकतुमयाश्रीभागवतशकानिरासवादविवरणउपपादनीयमित्यलमिहमप्रासगिकेन। अभ्युपेत्यवादेनसमाधिस्तुमूले 'नहिवादिमते'त्यादिनादर्शित । पद्मपुराणइति । इदमुपलक्षण । तथाहि--स्कादश्रीभागवतमाहात्म्ये 'परीक्षिच्छुकसवादोयोसौव्यासेनवर्णित ॥ ग्रथोऽष्टादशसाहस्र सोऽसौभागवताभिध ॥' पाद्मेभागवतमाहात्म्ये श्रीभागवतकथाश्रवणायागतानासख्याने (अध्याय २ श्लो० १५) 'वेदातानिचवेदाश्चमत्रास्तत्राणिसहिता । दशसप्तपुराणानिषट्शास्त्राणितथाययु' इतितद्भिन्नानासप्तदशत्वोक्तिस्तस्यैवाष्टादशातर्भूतत्वनिश्चायिका । किचनारदीयेब्रह्मादीनाव्यासकृताष्टादशपुराणानाद्वादशस्कधसारानुक्रमणिकादर्शिता, साचात्रैवसगच्छतेनतात्रके । एवमन्यानिमात्स्यादिवचास्यन्यत्रवक्ष्याम । भवास्तुश्रीभागवतप्रामाण्यमत्रसदिग्धवदन् शैवसुधाकरेचदेवीभागवतस्यैवप्रामाण्यदर्शयन्बहुस्थलेष्वत्रतद्वचासिशैवसुधाकरप्रथमकिरणादौचतच्चतुर्थस्कधादिवचासिस्वनुकूलतयाधौर्त्यादुदाहरन्ननुपादेयवचन ॥ शकराचार्यैस्तदनुयायिभिर्मधुसूदनसरस्वत्यप्पय्यदीक्षितादिभिश्चस्वीकृततत्प्रामाण्यदूषयन्स्वप्रथमश्लोकोक्तरीत्यासप्तकोटिंचस्वयमेवाभिनिविशते । बौद्धादयस्तुनिरीश्वराइतितन्मतेसाकारध्येयाभावादत्रश्लोकेनन्वेवमित्यादिशकातत्समाधानचश्रीमता सर्वज्ञत्वात् ॥

एवचास्मन्मते "वेदा श्रीकृष्णवाक्यानिव्याससूत्राणिचैवहि ॥ समाधिभाषाव्यासस्यप्रमाणतच्चतुष्टय ॥ एतद्विरुद्धयत्सर्वंनतन्मानकथचन ॥" अतएवतद्विरुद्धानितत्राणिनप्रमाण । ननुभागवते 'यआशुहृदयग्रथिनिर्जिहीर्षु परात्मन ॥ विधिनोपचरेद्देवतत्रोक्तेनसकेशव'मित्यादिनातत्रोक्तार्चायाअपिभागवतोक्तत्वात्कथ तत्रस्याप्रामाण्यमितिचेत्,--भ्रातोऽसि । नहिवयसर्वस्यतत्रस्याप्रामाण्य ब्रूम, किंतुपूर्वोक्तमानचतुष्टयविरुद्धाशस्य 'विरोधेत्वनपेक्षस्यादसतिह्यनुमान'

मितिन्यायात् । यत्तु (शुद्धाद्वैतावलंबेनयादृशंहरिपूजनंत्वत्संमतंता-
दृशंसक्रमंलिखित्वाखंडयिष्यामः) इत्युक्तं,-तत्तुयुक्तमेव; आसुरमा-
कृतिकत्वात् । परंतुशुद्धाद्वैतमार्गज्ञानार्थंतन्मार्गविदउपास्यंतां विना-
ज्ञानंखंडनस्याशक्यत्वात्, भावानवबोधविहितस्यदोषस्यानादरणी-
यत्वात् ॥ उक्तंचदीधितिकृद्भिः "मान्यान्प्रणम्यविहितांजलिरेषभूयो-
भूयोविधायविनतिंविनिवेदयामि ॥ दूष्यंवचोममपरंनिपुणंविभाव्य-
भावावबोधविहितोनदुनोतिदोष"इति । ननुवेदादिषुचतुर्षुयस्यव-
र्णनंनास्तितद्विरुद्धंचयत्तदप्रमाणमित्युक्तं, तत्रवेदादित्रयप्रामाण्येना-
स्तिविप्रतिपत्तिःभागवतंचेच्छाक्ताअप्रमाणमितिब्रूयुस्तर्हितत्रत्वया-
किंवक्तव्यमितिचेत्तर्हिअस्माभिस्तेप्रष्टव्याः—किंभागवताप्रामाण्यंभव-
द्भिःकेनचिद्धेतुनासाध्यते, वा केनचिच्छब्दरूपप्रमाणेनाध्यवसीयते,
वाङ्मात्रेणवा? नाद्यः; तादृशहेतोस्तैस्त्वयावाऽनुक्तत्वात् । किंच-
परार्थानुमानस्यउचितानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिपंचकसमुदायरूपन्यायप्रयो-
गाधीनत्वान्नप्रतिज्ञामात्रेणसाध्यसिद्धिः; अन्यथासर्वप्रमाणानामप्रा-
माण्यंस्यात् । नापिद्वितीयः; त्वत्संमतेषुप्रमाणेषुवेदादिषुभागवतम-
प्रमाणमितिवादस्यानुपलब्धेः; तृतीयोपिन; वादिनःपरंप्रत्यनाप्तत्वेन-
तद्वाक्यस्याप्रमाणत्वात् एवंच 'वैष्णवंनारदीयंचतथाभागवतंशुभं ॥
गारुडंचतथापाद्मंवाराहंशुभदर्शने ॥ षडेतानिपुराणानिसात्त्विकानि-
निमतानिमे'इतिपद्मपुराणवाक्याद्भागवतस्यसात्त्विकत्वनिश्चयाद्वि-
ष्णोश्चसरजमूर्तित्वाद्विष्णुभागवतमेवाष्टादशपुराणांतर्गतंव्यासकृतं-
चेत्यध्यवसीयते ॥ वैष्णवपुराणसाहचर्याच्चभागवतंवैष्णवमेवतत्र-
गणितं, नदेवीभागवतं; साहचर्यस्याभिधानियामकत्वात् । उक्तंच-
'संयोगोविप्रयोगश्चसाहचर्यंविरोधिते'त्यादिनासाहचर्यस्याभिधा-
नियामकत्वं अतएवरामलक्ष्मणावित्यत्रनपरशुरामस्यबलदेवस्यग्रहणं-
किंतुदाशरथेरेव ॥ एतेन (तत्रविशिष्यनामनास्ति देवीभागवतस्य-
तत्रांतर्भावेणसंदिग्धंचतस्यप्रामाण्यमित्यादि) प्रलपन्कर्मंदिवेषोऽ-
पास्तः ॥ स्वगुरुवाक्यमित्यादिप्रलापस्त्वसदभिप्रायमबुध्वैव ॥ यत्तु-
नन्वित्यादिना'पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रांगमिश्रिता'इतियाज्ञव-
ल्क्यमवताय्यंतत्रन्यायपदेनतर्कशास्त्रग्रहणंवाच्यं । तत्रचपरमाणु-
कारणवादादिवेदविरुद्धंदृश्यतइत्याद्युक्तं,-तदप्यविचारविजृंभितमेव,
तत्रन्यायपदस्यपंचावयववाक्यपरत्वात् अतएव 'सत्पक्षप्रसरःसतां-
परिमलप्रोद्बोधबद्धोत्सवोविम्लानोनविमर्दनेमृतरसप्रस्यंदमाध्वीक-

भूः ॥ ईशस्यैपनिवेदितः पद्युगेभृंगायमाणभ्रमच्चेतोमेरमयन्त्वविघ्नम-
नघन्यायप्रसूनांजलि'रितिन्यायकुसुमांजलिश्लोकव्याख्यायांप्पोऽन-
घोन्यायः समस्तरूपोपपन्नलिंगप्रतिपादकवाक्यंसएवकुसुमांजलिरि-
त्युक्तंसंगच्छते, नतुपरमाणुकारणवादादिन्यायपदप्रतिपाद्यं ॥
अन्यथातस्यधर्मस्थानत्वात्तत्खंडनमनुचितंस्यात् अतएव 'न्यायचर्चे-
यमीशस्यमननव्यपदेशभाक् ॥ उपासनवाक्यश्रवणानंतरागता'-
इत्याद्यपितत्रैवोक्तं । यत्तु किं चेत्यादिनाप्रतिपादितं (पुराणांतरस्थ-
भागवताज्ञन्यत्वेत्वदीयैर्विष्णोर्नैवेद्यंनभुज्येत 'अपिदीपावलोकंमे-
नोपयुज्यान्निवेदितमितिभागवतेतन्निषेधात्), —तदपिनसाधीयः;
तस्यत्वेवमर्थः —दीपावलोकमपिनिवेदितंमेपूजायांनोपयुंज्यात्निवे-
दितंपुनर्नैननिवेदयेदित्यर्थः, नतुस्वयंनोपयुंज्यादित्यर्थः; तत्प्रतिपादक-
बहुतरवाक्यसत्त्वात् अतएव 'त्वयोपभुक्तस्रग्गंधवासोलंकारचर्चि-
ताः॥ उच्छिष्टभोजिनोदासातवमायांजयेमही'त्यपितत्रैवोक्तं॥ अन्यथा-
भक्तानांतादृशवचनंकथंस्यात् ? नैवेद्यप्रशंसापिसर्वत्रप्रतिपादिता-
संगताभवति ॥ नच 'उच्छिष्टभोजिनोदासा'इत्यस्यलिङ्गादिशून्य-
त्वात् लिङ्गियेवाभ्यांसहितेनतेनविरोधान्नविधिस्तेनकल्पयितुंशक्यत-
इतिवाच्यं; पूर्वोक्तार्थेनविरोधाभावात् नचतादृशार्थेपूर्वमित्यध्या-
हार्य्यमन्यस्यैवेतिगौरवं पूर्वंनिवेदितस्यहरयेनिवेदनमास्यभावश्चेति-
वाच्यं; त्वत्कल्पितेर्थेपिस्वयमित्यध्याहारस्यकल्पनीयत्वात् परस्मैपद-
मपित्वदुक्तार्थेबाधकं प्राप्तिश्चविप्लवस्सेनोच्छिष्टगणपतिदृष्टांतेनाद्रस्य-
द्रव्याभावेनबाध्यादेव ॥ नचेवंविष्णोर्निवेदननिषेधेपितदुपभोगेबा-
धकाभावेनत्वयान्यनिवेदितंभुज्येतेतिवाच्यं; अनन्यभक्तानामन्य-
ध्यानस्यान्यपूजनस्यान्यकथालापादीनांनिषेधेनान्यनिवेदितभोजन-
स्यसुतरांदूषितत्वात् दीपावलोकमपीत्यादिनादीपावलोकेनानुशा-
किंतु दीपावलोकस्यतैजसत्वादन्यत्रतदुपयोगस्यागर्हितत्वेपि अननत-
दुपयोगः ॥ "यद्वैमनुरवदीत्तद्भेषजं" मितिश्रुत्यामनुस्मृतेरपिप्रामा-
ण्यमस्त्येव; वेदमूलकत्वाद्वेदापेक्षयाजघन्यत्वंतुसर्वत्रप्रसिद्धमेव ॥
एतेनआम्नांतात्वदित्यादिदत्तोत्तरं ॥ यदुक्तं असाकंशास्त्रमात्रेपक्ष-
पातोनान्यत्रेति, -तदप्यसत्यमेव । यदिशास्त्रमात्रपक्षपातस्तर्हि शास्त्र-
विरुद्धंराजसेवादिखंडनमंडनादिकंचकिमर्थमाचरितं ? गालिप्रदानं-
शिष्टगर्हितमितिनिश्चितंचेच्छतत्यादिकंग्रंथादावेवकथंनिबद्धमित्यपि
विचारणीयं ॥

सहस्राक्षखण्डनम्

सहस्राक्षेएतेनेत्यादिपक्षपातोनान्यत्रत्यतभागखडयति – एवचास्मन्मतत्यादिना
विचारणीयमित्यतेन । अयभाव –अस्मद्गुयान्निवधादीननालोच्यवायप्रलाप । निवधहि-
श्रीसदाचार्यचरणा 'वेदा श्रीकृष्णवाक्यानिव्याससूत्राणिचैवहि । समाधिभाषाव्या
ससप्रमाणतच्चतुष्टय । उत्तरपूर्वसदेहवारकपरिकीर्तित । अविरुद्धतुयत्त्वस्यप्रमाणतच्च
नान्यथा । एतद्विरुद्धयत्सर्वनतन्मानकथचने'तिसाधकदशायाप्रमाणमुक्त्वासिद्धदशाया-
सर्वेस्यापिवाक्य ातस्यप्रामाण्यमुपपाद्य ब्रह्मवादेप्रागुक्तमेनमुख्य प्रमाण । धमतु-
श्रुतिर्मन्वादिस्मृतिश्चोभयमपिप्रमाणमेवेत्याहु –द्वापरादौतुधर्मस्यद्विपरत्वाद्धयप्रमेत्या
दिना । अत्रप्रथमकारिकाया चकाराज्जैमिनिसूत्राणिउत्तरपूर्वमित्यत्रपूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्
जीवानासदेहसभवेउत्तरोत्तरस्यात्तद्वारकत्वमेव । चतुर्णामाविर्भावितेनक्रमेणाविर्भावेचहेतु
तत्रोक्त ननुपूर्वपूर्वस्यत्रयन्यत्वगवोपि सदेहवारकत्वमात्रोक्त्यातस्यापादनेतत्वद्वीत्यात्वदा
चार्यप्रथाना उपनिषत्सूत्रादिमदेहवारकत्वाद्युपनिपदादिपु त्वदाचार्यप्रथतोजघन्यत्व
योच्येत । अतउत्तरोत्तरेणसदेहनिवृत्तौ तच्चतुष्टयमेकवाक्यतापन्नप्रमाण निगदमाना
त्सरयाराभेष्यतएवपुनस्तच्चतुष्टयमितिप्रमाणमित्यकरचनचोक्त ॥ इतिहेतुमत्तुद्भवद्दत्यादि

एतेन 'तन्त्रशास्त्रणचेद्दूषेतदवैदिकसमतम्' इयुक्त्वा वेदा श्रीकृष्णवाक्यानिव्यास-
सूत्राणिचैवहि । समाधिभाष्याव्यासस्यप्रमाणतच्चतुष्टयम् । एतद्विरुद्धयत्सर्वनतन्मानकथचन'
इतिश्रीमन्निजाचार्यैरुक्ततन्त्राणिनप्रमा श्रीमदाचार्यचरणैरतएवनिरूपितम् । 'शाकास्त्वाधेत्त-
तन्त्रयुक्तेस मार्गाद्बहिष्कृना । इतिसर्वेपुमार्गेपुदोपा सन्तिततोहरिम् । शुद्धाद्वैतावलम्बेन-
भजेत्सुविनिश्चितम्' इतिप्रत्युक्तम् ॥ श्रीमद्भागवते एकादशस्कधे 'यआशुहृदयग्रन्थिनिर्नि
हीर्षु परात्मन । विधिनोपचरेद्देवतन्त्रोक्तेनचकेशव मित्यादिना तन्त्रानुसारेणाचार्या विहित
त्वाच्च ॥ 'शुद्धाद्वैतावलम्बेनयादृशहरिपूजन । त्व समत तादृश लिखित्वा सक्रम खण्डयिष्या
मोऽनुपदम् ॥ किञ्च वेदादिपु चतुर्षु यस्य वर्णन नास्ति तद्विरुद्धच यत्तद्दोपवदिति ते समतम् ॥
तत्र वेदादिप्रामाण्यमुभयसमत ॥ भागवतचेत्तऽप्रमाणब्रूयुस्तर्हि तन त्व किब्रूया ? ॥
स्वगुरुवाक्यमितिचत्–न, स्वगोष्ठीमात्रे विश्वास्यत्वात् ॥ अन्यथा तऽपि भागवतमप्रमाण
तन्त्रप्रमाणमिति वञ्चित्स्वगुरुक्तत्वाऽपि तद्वाक्येनब्रूयु ॥ ननु पुराण यायमीमासाधर्मशास्त्राङ्ग-
मिश्रिता ' इत्याद्येव भागवतप्रामाण्ये प्रमाणमितिचेत्–तन्न मीमासायाअतिरिक्ततयोपात्त-
त्वेन न्यायपदेन तर्कशास्त्रग्रहणवाच्य, तन्नच परमाणुवादादि वेदविरुद्धदृश्यते । तदिव
पुराणमपि कस्मिश्चिदशे प्रमाण वेदविरुद्धाशेऽप्रमाणमितिचेत्स्यात्तर्हितादृशभागवताशविरुद्ध
चेदन्यत्र व्यासादिभि सर्वज्ञैरिदानीतनैरदृश्यमानवेदमूलत्वप्रोक्त स्यात्तत्कथमप्रमाण स्वद्गुरु
वाक्येनोच्यते ? ॥ किञ्च विष्णुभागवतस्य तत्रान्तर्भावेण साधकच ॥ किञ्च पुराणान्त
प्रामाण्य कौर्मादिभि समम् ॥ देवीभागवतस्य तत्रान्तर्भावेण नभुज्येत ॥ अपिदीपावलोकमेनोपयुञ्ज्यान्नि
रस्य भागवताज्जघन्यत्वेत्वदीयैर्विष्णोर्नैवेद्य नभुज्येत ॥ प्रकरणान्तरेऽपि तद्विधिर्नोपलभ्यते । यतोविकल्पादि
वेदितमि'ति भागवते तन्निषेधात् ॥ 'निवेदिततद्भक्तायदद्याद्भुञ्जीतवास्वय मितिद्व विकल्प ॥ किञ्च नैवेद्य
कल्पनाऽवतरेत् ॥ वाशब्दोऽनास्थायाम् ॥ एवच भक्त सात्वत ।'
प्रतिपत्तिरियभक्तालाभे स्वयमिति ॥

वत् ॥ अविरुद्धत्वित्यत्रएकस्तुरवधारणेद्वितीय शंकानिरासेचोप्यथ तथाच चतुष्टया-तिरिक्तस्यसकलपुराणेतिहासादे काव्यवस्थेत्याशंकानिरासार्थमिदमुच्यते – यत्तुपुराणादिक मस्यवेदादिप्रमाणास्याविरुद्धमेवतद्विरुद्धार्थाप्रतिपादकतयैवव्याख्यायमानतदपिप्रमाण-मेव । अन्यथाकाल्पनिकव्याख्यानवशात्तद्विरुद्धार्थकतयाप्रतीयमानान्तुनप्रमाणमितितदर्थं एवचपुराणादिषु औपरिष्टिकप्रतीतिविषयाणामर्थान्तराणामेवानुपादेयत्वसिध्यतिनतुपुरा-णादीनां ॥ ननुतर्हिशाक्यस्मृत्यादिकमपिकथंचित्प्रसह्यतदविरोधतोव्याख्यायमानप्रमाण-

---

तथाच 'नैवेद्यप्रतिपत्त्यर्थंसात्वतश्चेन्नलभ्यते । ग्रासमात्रसमुद्धृत्यजलेऽप्सौवाविनिक्षिपेत्' इति पुराणान्तरवचनार्थः सङ्गृहीत ॥ अतएव ब्राह्मणभोजनादूर्ध्वं 'भुञ्जीततैरनुज्ञात शेषशेष-सभाजितै'रित्यवशिष्टभोजन पृथग्विहितम् । नतु नैवेद्यभोजनमेव ॥ अतएवाभे त्रयोदश्या-मृत्विगादिचतुर्विप्रादिभोजनमन्नैवेद्येनैव विहितम् ॥ 'नैवेद्यचातिगुणवद्दद्यात्पुरुषतुष्टिदम्' इति पुरुषतुष्टिदस्यैव नैवेद्यत्वात् ॥ अग्रे 'भुक्तवत्सुचसर्वेषुदीनान्धकृपणेषुच । विष्णोस्तत्प्रीणन-विद्वान्भुञ्जीतसहबन्धुभि'रित्यत्र तत् दीनादिभोजनोत्तर भोजन विष्णो प्रीणनमित्यर्थः ॥ यदा तदश्नाय भुञ्जीत ॥ विष्णो प्रीणनमिति क्रियाविशेषणम्, नतु तच्छब्देन नैवेद्यपराम-र्शोऽतिव्यवधानात् ॥ पुरुषतुष्टिदस्य सचतुर्थन्धूदरपूरकत्वासम्भवाच्च ॥ किञ्चेदं सर्वं काम्य-मतप्रकरणस्थमिति ज्योतिष्टोमपशुसमानयोगक्षेमतामावेदयेत् ॥ 'उच्छिष्टभोजिनोदासा' इत्यादिषु लिङ्गादिश्रन्यमिति लिङ्मन्त्र्यासहितेनानेन विरोधान्नविधिकल्पयितु प्रभवति ॥ एतेन 'यज्ञशिष्टाशिन सन्तोमुच्यन्तेसर्वकिल्बिषै'रित्यपिव्याख्यातम् ॥ गीतायास्तन्मते भागवतादनुत्कृष्टत्वात् ॥ किञ्चाऽभयत्रभोजनशिष्टाशिन यज्ञभुक्ताशातिरिक्ताशिनइत्यर्थप्रती-तान तेन तत्प्राप्ति ॥ पुराणान्तराणि स्मृतयश्चैतद्विरोधेऽप्रमाणानीतितत्र यदि तद्विषय-वचन स्यात्तर्हि एतद्विरोधादप्रमाणमेवस्यादिति विशेषपरत्व तद्बलान्नसम्भवति ॥ श्रुतौ सूत्रच तादृशनास्त्येव यन्निवेदितापयोगं विदध्यात् इति वैदिकग्रन्थद्रष्टा निश्चिनु ॥ यदि काचिच्छ्रुतिः क्वापि चिच्छाखायामुपलभ्यते तर्हि इत्थनिश्चिनु ॥ सति समानविषयत्वे विकल्प , विषम-विषयत्वे यावानंशस्तत्राऽस्यविहितस्तावानेवप्रतिक्षेपेनेतर , अन्यथा भागवतवाक्याचारितार्थ्य-प्रसङ्गात् ॥ नच भागवतवाक्यएव अन्यस्मै निवेदितं दीपावलोकमपि मे नोपयुञ्ज्यादित्यर्थ-दर्शनात्स्यम्, अन्यनिवेदितस्य हरावुपयोगाप्राप्त्या निषेधानर्हत्वात् ॥ विष्णोर्निवेदननिषेधेऽपि परत्रुपभोगे बाधकाभावेन तत्राऽन्यनिवेदित भुञ्जीत ॥ अपिशब्देन दीपावलोकेऽनुज्ञाप्रतीत्या तत्त्रया निन्दितं उपदाय ॥ किंच अन्यस्मै राजद्वारे नानन्दयेत्, तत्र यदिपुराणा-न्तरादि, तर्हि दुर्बलत्वात्प्रभागवतीयन्यायस्थितिश्चार्थं सङ्कोचयेत् ॥ वेदादिष्वनु नास्तीत्युक्तम् ॥ 'दासानननुन्ध्य यस्यास्ताचयन्मणे इति भगवद्विरुद्धपालनार्थं ॥ यान्तितप्रदाय ॥ शिवपुराणमपि 'यतेनतुरसयान्द्रव्य मितिदुत्यादिरनुमन्त्रराधेपदनामा क्षिप्त नहि ॥ पत्नानांहृदिष्टमनन्तरगुणस्यावैष्टप्रियाद्यरसुपचत्ति तस्मावायन्मन्यपरायं शाप-वैरस्यर्थं ॥ नचिरत्नमनुपसजातिम् ॥ एवं वेदादिनवेष्वपि ऊहनीयम् ॥ अन्यत्तु शास्त्राने स्पष्टा नेतन्य ॥ ८३ ॥

स्पादतआहु -एतद्विरुद्धमिति । सर्वं चार्वाकार्हतबौद्धादिनास्तिकदर्शनं आस्तिकदर्शन-
तयाऽप्यरादियमाणकाणादादिकचकथमपिव्याख्यानभेदातोपिनमानवेदविरोधार्थमेवबुद्धादि-
प्रवृत्तेरसंदिग्धतयाश्रीवेदव्यासखण्डितत्वेन कणभक्षादिप्रवृत्तेरपितथात्वात्त्वात्तस्याचता
दशार्थवक्तुस्तात्पर्याभावनिश्चयात् पुराणादिषुतत्रतत्रवेदाद्यनुकूलमिदमितिप्रतिपदकथ-
नात्तदनुकूलेनैवक्तृतात्पर्येणभाव्यमप्रतारकत्वस्यतेषुसन्निरादरणादितिभाव । अतोवेद-
विरुद्धत्वात्राण्येवपञ्चमकारमोक्षसाधनत्वप्रतिपादकान्यप्रमाणानि, तदविरुद्धानितुनारदपञ्च
रात्रादीनिप्रमाणान्येव । एवमर्थमुक्तकारिकाणामनुव्याख्येरेणकृत प्रलापएतावतैवनिरस्त ।
तत्रापिवैशद्यार्थंकिंचिदुच्यते–यद्वैश्रीमद्भागवतइत्यादिविहितत्वादित्यत,–तत्र, एकाद
शस्कतृतीयाध्याये (श्लो० ४१) 'कर्मयोगवदतन पुरुषोयेनसंस्कृत ॥ विधूयेहा
शुकर्माणिनैष्कर्म्यंविंदतेपर'मितिविदेहप्रश्नेआविर्होत्र (श्लो० ४३) 'कर्माकर्मविकर्मे
ती'त्यादिना निहितप्रतिषिद्धविहिताकरणानावेदैकगम्यत्वाद्देदस्यचेश्वरात्मतयादुर्ज्ञेयत्वा
त्तत्रसूरिमोहस्वाभाविककर्ममोक्षायालौकिककर्मविधानरूपस्वाभिप्रेतवेदतात्पर्यंचोक्त्वा
(श्लो० ४५) 'नाचरेद्यस्तुवेदोक्तस्वयमज्ञोऽजितेंद्रिय ॥ विकर्मणाह्यधर्मेणमृत्योर्मृत्यु
मुपैतिस ' (श्लो० ४६) वेदोक्तमेवकुर्वाणोनि सगोपितमीश्वरे । नैष्कर्म्यांलभते
सिद्धिंरोचनार्थाफलश्रुति'रितिवेदोक्तानाचरणेमोक्षाभावरूपतुष्फल तान्त्रिकासमुचित
वेदोक्तमाचरणेनसिद्धिंचप्रणयित्वासर्वजनसाधारणसर्वसुगमवक्ति (श्लो० ४७)
'यआशुहृदयग्रंथिंनिर्जिहीषु परात्मन । विधिनोपचरेद्देवस्तत्रोक्तेनचकेशव' मित्यादिना
श्रत्रपरमात्मनोविधिनावेदसिद्धेनकेवलपुष्टिमार्गेण तन्त्रशक्तौ तत्रोक्तविधिनाचउपचरे
दित्यर्थ ॥ वस्तुतस्तुवैदिकप्रकारेतत्रोक्ताजोपचारादीनामपिवेदाविरुद्धत्वाद्यथासभव
समुच्चयस्तत्रोक्तेनचेतिचकारेणबोध्यते तथैवसत्याशुहृदयग्रंथिनिर्वार । तानिचतन्त्राणि
'तत्रसात्वतमाचष्टनैष्कर्म्यंकर्मणायत'इत्यादिप्रथमस्कंधादिवच समतानि नारदपञ्चरात्रा
दीनि, अग्रेवर्ण्यमानरीतिककेदावपूजाप्रकारस्यपञ्चरात्रगौतमतन्त्रादिष्वेवदर्शनात् । नतुदा
क्तादिसमतानिचतु पष्टि, तेषुतद्भावात्तेनवेदादिविरुद्धानातेषामप्रामाण्यकथनेबाधक
किमेतावतापादितभवता ? एकादशैसप्तमविंशाध्यायेपिभगवदाराधनक्रियायोगेपृष्टेभग
वान् (श्लो० ७) 'वैदिकस्तान्त्रिकोमिश्रइतिमेत्रिविधोमख ।' इतित्रैविध्यमुक्त्वापि
केवलवैदिकेसर्वेषामनधिकाराद्केवलतान्त्रिकस्यपरंपरयासाधकत्वेपिसाक्षात्परमफलसाध
कत्वाभावात् त्रैवर्णिकस्यकेवलतान्त्रिकापरिग्रह (श्लो० ८) 'यदास्वनिगमेनोक्त'मित्या
दिनादर्शयन् (श्लो० १०) 'उभयैरपिचस्नान मिति (श्लो० २६) उभाभ्यावेदतन्त्रा
भ्यामह्यत्भयसिद्धये'इति । उपसंहारेच (श्लो० ४९) 'एवंक्रियायोगपथै पुमान्वैदि
कतान्त्रिकै । अर्चन्नुभयत सिद्धिंमत्तोविंदत्यभीप्सिता'मितिसमुच्चयपक्षमेवमुख्यमन्यते ।
अविरुद्धानातन्त्राणांप्रामाण्य त्वाचार्यै स्वीकृतमेव । अतएवनिबंधप्रकरणे (श्लो० ३)
'भगवच्छास्त्रमाज्ञाये त्वत्र "भगवच्छास्त्रगीताभागवतपञ्चरात्रंच" इतिव्याख्यातं ।
प्रकरणसमाप्तौच 'अर्थोऽयमेवनिखिलैरपिवेदवाक्यैरामायणै सहितभारतपंचरात्रै ।
अन्यैश्चशास्त्रवचनै सहतत्त्वसूत्रैर्निर्णीयतेसहृदयहरिणायदेवै स्तुक । सर्वार्थनिर्णयेचसर्व

प्रामाण्यविस्तरेणविचारित । वेदादिविरुद्धानामप्रामाण्यतुकौर्मखडेद्वादशाध्यायेहिमाचल-प्रतिदेवीवाक्येषुषोडशाध्यायेदेवदारुवनस्थमुनिप्रसगेपाझोत्तरखडेगुणत्रयविवरणाध्याये ऽन्यत्रचपुरुषपुराणेतिहासादिपुमन्वादिस्मृतिपुचसिद्धमेवविस्तरजिज्ञासुभिर्मेमचद्रोदयेवत्र-किरणपुराणेद्रष्टव्य । पूर्वतत्रे (अ० १ पा० ३ सू० ३) विरोधेत्वित्यधिकरणेप्ययमेव-राद्धात । शुद्धाद्वैतेत्यादिरनुपदमित्यतस्तुप्रलापएव, सकलस्यासत्समतहरिसेवाविधेस्तेन-दूषितत्वाभावात् । यद्विचपैशाच्यमवलम्ब्यदूषयिष्यसितर्श्नुद्धरिष्याम —यच्चवेदेत्यादिनू युरित्यत । तत्रकिचवेदेत्याद्युक्ति अविरुद्धतुयत्स्येतिकारिकार्थाबोधात् श्रीभागवत प्रामाण्यदेवीभागवतस्वरूपचदिङ्मात्रेणदर्शितमाह । स्वगुरुवाक्यमित्यादिक तुवल्गनामात्र, तथाकथाया अस्माभिराश्रितत्वाभावात् । यच्चनतुपुराणेत्यादिसदिग्धचेत्यत,—तन्न, श्रीभागवतप्रामाण्य नसामान्यवचनमात्राद्वयवदाम । किंतूक्तचरविधैर्विशिष्टवचोभि-रपिस्पष्टत्त (अ० १ उपोद्घातप्रकरणे श्लो० ३) 'पुराणन्यायमीमासाधर्मशास्त्राणि श्रिता । वेदा स्थानानिविद्यानाधर्मस्यचचतुर्दश'इतियाज्ञवल्क्यवचनेन्यायपदेन पचावयव वाक्यमितिसमाधिर्मूलेयक्षबलिन्यायमनुसृत्योक्त , तेनवेदार्थनिश्चयदार्ढ्यसभवात् 'आर्ष-धर्मोपदेशचवेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसधत्तेसधर्मवेदनेतर'इतिमनुनातर्कावश्य कताया स्मरणाच्चेदमपिनायुक्त । वस्तुतस्तु तत्रन्यायपदेननीतिशास्त्रमेवमन्यामहे । अतएवतत्रत्यन्यायशब्दार्थमाहु सर्वार्थनिर्णये श्रीमदाचार्या (कारिका ८४)— 'न्यायस्तुनीतिशास्त्रहितर्कामीमासयायुत ॥ मोहार्थान्यन्यशास्त्राणिवुद्धेकृष्णेतदिच्छया । देवाद्यै कल्पितान्येवतदुक्तसर्वथामृषे'ति तच्च "पुराणन्यायेत्यत्रनीतिशास्त्रमेवन्याय-शब्देनोच्यते, नतुलोकप्रसिद्ध । यस्तर्केणानुसधत्तइति । तर्कशब्दोवेदानुकूलतर्कवाचक-मीमांसापर " इत्यादिनास्वयव्याचक्षते । नीतिशास्त्रचलक्षाध्यायब्रह्मणाकृतदडनीत्याख्य अयुताध्यायशिवेनकृतवैशालाक्षनामकपचसहस्राध्यायमिन्द्रेणकृतबाहुदन्तकाख्य त्रिसहस्रा ध्यायबार्हस्पत्यमेवमादिरूपबोध्य । तच्चमहाभारते शान्तपर्वणिराजधर्मपुएकोनषष्टित माध्याये (श्लो० २९) 'ततोध्यायसहस्राणाशतचकेस्वबुद्धिज'मित्यारभ्य, (श्लो० ७४) 'यैर्यैरुपायैर्लोकस्तुनचलेदार्यवर्त्मन । तत्सर्वराजशार्दूलनीतिशास्त्रेभिवर्णित' इत्यतेन श्राव्यशास्त्रप्रमेयनिरूप्य (श्लो० ७८) 'दडेननीयतेचेददडनयतिवापुन । दडनीतिरि-तिख्यातास्त्रीँल्लोकानभिवर्तते'इतितन्नामनिरुच्य (श्लो० ८०) 'ततस्ताभगवान्नीतिंपूर्वज-ग्राहशकर'इत्यादिना (श्लो० ८५) 'अध्यायानासहस्रेणकाव्य सक्षेपमब्रवीत् । तच्छास्त्र-ममितप्रज्ञोयोगाचार्योमहायशा इत्यतेनवैशालाक्षादीनितत्रोक्तानि, आग्नेयेन्यायसारप्रत्र क्ष्यामीतिप्रतिज्ञायनीतिशास्त्रसारस्यैवकथनात् । मत्स्यतृतीयाध्याये मीमासान्यायविद्याच-प्रमाणाष्टकसयुते'त्यष्टप्रमाणयोगलिंगाच्च नाक्षपादप्रणीतपुराणन्यायेत्यत्रविवक्षित, परमा-णुकारणवादेश्वरकेवलनिमित्तत्वनित्यजीवेश्वरभेदादिविरुद्धवादेस्तस्यधर्मस्थानत्वासभवात् । कौर्मेपूर्वखडे (अ० १२) 'नहिवेदादृतेकिंचिच्छास्त्रमद्धाभिधायक ।' धर्माभिधायक मितिक्वचित्पाठ (अ० १६) 'नवेदबाह्येपुरुषेधर्मलेशोपिशकर ॥ सगच्छतेमहादेव धर्मोवेदाद्विनिर्बभौ' इत्यादिवचनतत्तेभ्य 'अगानिवेदाश्चत्वारोमीमासान्यायविस्तर ॥

सहस्राक्षखण्डनम्

पुराणधर्मशास्त्रविद्याश्चतुर्दशेतिमनुवचनेऽप्येवमेवसतिविस्तरपदस्वरसत सगच्छते। अन्यथाकाणादाद्यपेक्षयामीमांसयो धर्मशास्त्रस्यपुराणस्यचविस्तीर्णत्वात्तन्मात्रेतत्सग च्छेत-"प्रतिपदमनुपद छन्दोभाषाधर्मोमीमांसान्यायस्तर्कइत्युपागानी" तिचरणव्यूहेपि-मीमांसान्यायरूपस्तर्कइत्यर्थ, उपागानासख्यानियमाभावात् सख्याधिक्येविधाधिस्य-प्रसक्त्यामनुयाज्ञवल्क्यादिविरोधापातात्। उक्तदिशावेदविरुद्धत्वतस्य "नैषातर्केणमति रापनेया" इतिश्रौतनिदयातर्काप्रतिष्ठानादिसूत्रै परमाचार्यैर्गखडिततयाचशिष्टापरिग्रह-विषयेतस्मिन्वेदोपागताधर्मस्थानतयोरशक्यवचनत्वाच्च ॥ अन्यथापरिग्रहसूत्रबाधितार्थं-स्यात्। अतोनिगमकल्पतरुफलभूतेबहुपुराणे प्रशस्यमानेश्रीभागवतेवेदविरोधगन्धोपि-नास्त्येव, प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धतन्निर्णायकानुच्छिन्नगीतासूत्रादिविरुद्धच यत्तत्रादिकदृश्येत तदपितुच्छिन्नवेदमूलकतयायदिप्रमाणमन्येथास्तर्हिबौद्धचार्वाकादिशास्त्राण्यपितथासभाव-नयाश्रद्धस्व ॥ तद्ग्रन्थेपुसर्वत्रश्रीकृष्णप्रसिद्धमहर्षिप्रभृतीनानामलेखपूर्वकतैस्तथागतधर्मा-नुष्ठितउद्दिष्टश्चेत्यादिस्पष्टमेवलिख्यते। यदितुतपासाकपोलकल्पनेतिमन्येत, तर्हिप्रत्यक्ष विरुद्धतन्त्रादिष्वपितुल्य ॥ यच्चकिंचेत्याद्यनतरेदित्सततदवोधात् भारतातप्रथाजनितस्य-कृतिभारतातव्यासमनस्तोपसजनकेश्रीभागवतेमुख्यतयासदहवारकत्वमेवब्रूम, नतुपुरा णातरेषुप्रामाण्यापादकच नवन्यत्र येनभगवद्नैवेद्यभक्षणादिकमप्रमाणकस्यात्। तत्रबहुभि श्रौतस्मार्तपौराणवचनैर्भगवन्नैवेद्यस्यावश्यभक्ष्यत्वतन्निषेधाभासवचसासमूलानि सदेहा-न्यस्याचमयासत्सिद्धातमार्तण्डेपचमाध्यकाशतरसप्रश्नोत्तरेदर्शितेतितुसुधीभि कृपया-तत्रावलोक्यएतत्कृतकोलाहलस्यकेवलविफलत्वमवधारणीय। तथापिदिङ्मात्रमत्रोच्यते-तत्रश्रुति महोपनिषदि (पृ० २९७) 'एकएवनारायणआसीत् नब्रह्मानचायापृथिवी-सर्वेदेवा सर्वेपितर सर्वेमनुष्या वि‍ष्णुनाशितमश्नति वि‍ष्णुनाऽऽघ्रातजिघ्रतिविष्णु नापीतपिबतिविष्णुनारसितरसयतितस्माद्विद्वासोविष्णूपहृतभक्षयेयु'रिति। गीताया 'यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् ॥ यत्तपस्यसिकौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पण'मित्यत्रा-नीयस्याप्यर्पणमुक्त, तच्च 'तैर्दत्तानप्रदायैभ्य'इतित्रोक्तन्यायात्स्पष्टवचनशतबलाच्चा-दानात्पूर्वमेवसिध्यति आचारप्रकाशभगवत्पूजानिरूपणेब्रह्माडे (पृ० २१२) 'पत्रपुष्प-फलतोयमन्नपानीयमौषध। अनिवेद्यनभुंजीतयदाहारायकल्पितम्।' कौर्मेपि-'अतर्प-यित्वागोविंदयैर्भुक्तधर्मवर्जित। शुनोविष्ठासमचान्नतनीरचसुरयासम'मिति ॥ दूषणो-द्धारेचसदाचारचन्द्रोदयेचेदमेवोपन्यस्त (पृ० ३१५) तैत्तिरीयब्राह्मणे (काड० २ प्रपा० ८ अनुवा०) श्रूयते "केवलाघोभवतिकेवलादी ॥ अहमेव स्तनयन्वर्षन्नस्मी"-स्यादि। भगवतएवमेवरूपेणवृष्टिकर्तृत्वात् अग्रे "मदादित्याअधिसर्वेतरंती" तितस्यैव सूर्यातवत्वर्ष्मेकप्रायदृश्यातपाभ्यात्तैरोत्पादितमन्नवमा अनिवेद्यभुञ्जान केवलपापरूप एवभवतीत्यर्थ ॥ अत्रैव "मामदत्वाहमद्म्यन्यान् अहद्वैसद्मृतोभवामी 'तिश्रावित भगवत्एवाख्यातमावस्तुआचारमाधवप्रथमाध्यायविष्णुपुराणेपिदर्शित-'विष्णुरत्तावै-वान्नपरिणामश्चवैते 'ति। सूत्रमपिभक्तिमीमांसाया (अ० २ सू० ६८) "स्वयमर्पित-ग्राह्यमविशेषात्" इति अत्रस्वयपदस्यार्पितपदेनग्राह्यपदेनवान्वयविचारस्तद्भाष्यादिभा

वश्यमार्तंडेद्रष्टव्य ॥ श्रीभागवतेचनवमस्कधचतुर्थाध्याये (श्लो० १९) 'मुकुंदलिंगाल-यदर्शनेदृशौतद्भृत्यगात्रस्पर्शेऽगसगम् । घ्राणंचतत्पादसरोजसौरभेश्रीमत्तुलस्यारसनांतद र्पिते ॥' अत्ररसनातदर्पितइतिसदानैवेद्यस्यैवभक्षणमुक्त । अतएवैतद्व्याख्याया "तदर्पिते-तस्मैनिवेदितेऽन्नादौ इतिश्रीधरस्वामी । एकादशस्कंधेषष्ठाध्यायउद्धव (श्लो० ४५) 'शय्यासनाटनस्थानस्नानक्रीडाशनादिषु ॥ कथत्वांप्रियमात्मानवयभक्तास्त्यजेमहि ॥ त्वयो-पभुक्तस्रगंधवासोलंकारचर्चिता ॥ उच्छिष्टभोजिनोदासास्तवमायाजयेमही' तिभगव-दुच्छिष्टभोजनस्यमायाजयसाधनत्ववक्ति । यत्तुतत्रैवैकादशाध्याये (श्लो० ४०) 'अमा-नित्वमदंभित्वकृतस्यापरिकीर्तन ॥ अपिदीपावलोकमेनोपयुज्यान्निवेदित'मितिवाक्यमुक्त (पृ० ३०८) तत्रनैवेद्यभक्षणविचारकार अपिदीपावलोकमित्यत्रअपिशब्दस्यपूर्वार्द्धेन-सगति नैवेद्यपरत्वेपूर्वापरग्रथविरोधादित्याह । तस्यायमाशय –कृतस्याप्यपरिकीर्तन-मितियोज्यम् । तेननिवदितदीपावलोकमपिनोपयुज्यात् किमुतान्यदितिकैमुतिकानाश्रय-णात् दीपावलोकमात्रनिषेधइति ॥ विपक्षेपूर्वापरग्रथविरोधस्तु 'दास्येनात्मनिवेदन, सर्वलाभोपहरण, यद्यदिष्टतमलोकेयच्चातिप्रियमात्मन । तत्तन्निवेदयेन्मह्यतदानन्त्याय कल्पते' इतिपूर्वापरवाक्यानामसगतिरूप , आत्मनोऽप्यग्राह्यत्वापत्ते , सर्वलाभोपहरणे-नजीवनासभवात्, जीवनोपयोगिलाभभिन्नलाभस्यैवार्पणेसर्वतदुपहरणासिद्धेश्चलोकेष्ट-स्यातिप्रियवस्तुनस्तयोरपिभगवतएवनिवेदनीयत्वेनस्वस्यतल्लाभाभावाच्च । तस्मादात्मभूते मोक्षप्रतिबंधकमायाजिगीषुभिस्तन्महाप्रसादवुद्ध्याभोक्तव्यमेव । अथैतामपिशब्दयोजना-क्लिष्टामन्यमान श्रीधरस्वामी तु "इदस्त्वयमन्येनवानिवेदितनस्वीकुर्यात् ॥ एतच्च-साधारणस्थावरविषयरागप्राप्तविषय वा । भक्त्यातु ग्राह्यमेव ॥ पङ्किर्मासोपवासै-स्तुयत्फलपरिकीर्तित । विष्णोर्नैवेद्यसिक्थेनपुण्यतद्भुजताकलौ ॥ हरिरूपमुखेनाम्नै वेद्यमुदरेदरे ॥ पादोदकचनिर्माल्यमस्तकेयस्यसोऽच्युत'इत्यादिवचनेभ्य । यद्वाअन्यस्मै-निवेदितमेनोपयुज्यात् मह्यननिवेदयेदित्यर्थ ॥ 'विष्णोर्निवेदितान्नेनयष्टव्यदेवतान्तर । पितृभ्यश्चैवतद्देयतदानन्त्यायकल्पते ॥ पितृशेषतुयोदद्याद्धरयेपरमात्मने ॥ रेतोधा-पितरस्तस्यभवतिक्लेशभागिन'इत्यादिवचनेभ्य" इतिव्याचख्यौ । अत्रस्थावरप्रतिमानै वेद्यभक्षणस्याप्यनेकप्रशास्त्रसदाचारसिद्धत्वात्प्रथमपक्षाऽरुच्यारागप्राप्तविषयवेतिपक्षांतर-मुक्त । तदेवसारसमदेभृगुसंहितायास्फुटीकृत–'उपवासव्रतानाचभक्तानामब्रह्मचारिणा । विष्णुतीर्थप्रसादचस्वीकुर्याद्भक्तियोगत ॥ रसगंधादिलोभेनस्वीकुर्याद्भक्तिकटक'इति । अत्रपूर्वार्द्धेदृष्ट्यादीतिशेष । तृतीयार्द्धेतु य स्वीकुर्यात्सभक्तिकटकइत्यर्थ । तथातत्रैवविष्णु-रहस्ये 'मत्रपूतन्निवेद्यनिपिद्धायददातिय । सिद्धोऽपिपापकीनित्यमादत्भुक्षकिपुन ॥' निषिद्धास्तुभक्तिहीननास्तिकचांडालादय ॥ मत्रपूत'मित्यनेनाऽमत्रनिवेदितदानेतुनदोष-इत्यन्ये । पुनस्तत्रैवभारते 'अत्यजायतुयोदद्याद्विष्णुरोपहवि स्वय ॥ निरयसमहाघोररौरव-प्राप्नुयान्नर' ॥ भगवद्भक्तिहीनस्यनैवेद्यविपमुच्यते ॥ भगवद्भक्तियुक्तस्य वदेवत्वमृत-भवेत् ॥' वाराहे 'विष्णूच्छिष्टनदातव्य नभक्तायकदाचन । दातप्रतिग्रहीताचद्वौभौनरक-भागिनौ ॥' अतोनिषेधा भक्तिहीनसाधारणत्वुद्धिरागमात्रभोजिविषया । विषयश्च

तदतिरिक्ताऽऽस्तिकचातुर्वर्णिकविषयाइतिश्रीधराद्यभिमतव्यवस्था । अथमहाप्रसादशुद्धी
नाभक्तानातुरागतोभोजनेपिपापनाशोभवत्येव । 'भक्त्यालोभात्कौतुकाद्वाक्षुधासशमने-
पिवा । आकण्ठभक्षिततद्वैपुनातिसकलादघादि'त्यादिवचनेभ्य । अनयैवाऽरुच्याचश्रीधर-
स्वामिना यद्वेत्यादिनाव्याख्यानान्तरकृत । उचितचैतत् नारदपचरात्रे चतुर्थरात्रैकादशा
ध्यायेद्वात्रिंशदपराधनिरूपणे-(श्लो० १५) 'शक्तौगौणोपचारश्च अनिवेदितभक्षणं ॥
तत्तत्कालभवानाचफलादीनामनर्पणं । विनियुक्तावशिष्टस्यप्रदानव्यजनस्यचे'तीतरदेवादि-
विनियुक्तावशिष्टवस्त्वर्पणस्याऽपराधत्वकथनात् । भागवततत्त्वभास्करेतु इदमेवप्रदानव्य-
जनादिकमितिपाठभेदेनपाद्मवचनत्वेनचोपन्यस्त । अथच 'दीपावलोकमपिमेनिवेदित' पुन
र्मेनोपयुज्यादितिवार्थं , परस्मैपदप्रयोगस्वारस्यात् । प्राप्तिस्तुमूलोक्तयुक्त्याआचारप्रकाशा-
दिषुनिवेदितपूर्ववस्त्राभरणादीनापुन पुनर्निवेदनेपिदोषाभावबोधकवचनदर्शनतोऽतादावपि-
तत्र्यायभ्रमाद्वा । त्वदभिमतस्तुनैवार्थं , स्वयपदाभावात् बहुतरविधिवाक्यव्याको-
पापाताच्च । अतस्तद्भक्षणस्यविधिरेवनतुनिर्मूलाविकल्पादिकल्पना यच्चनिवेदिततद्भक्तायै-
त्यादिनानिवेदयेदित्यत,-तत्तु अष्टमस्कन्धषोडशाध्यायवचसापयोव्रताख्यव्रतविशेषविषय
कतयाप्रकृतेनुपयोगादुपेक्ष्य । तथापितद्वचसामन्यथार्थवारणायब्रूम -तत्रपूजायाप्रकाता
यत्नैवेद्यसमर्पणान्तमेवोक्त्वा (श्लो० ४१) 'निवेदिततद्भक्ताये'तिमध्येप्रतिपत्तिमुक्त्वा
ऽनुपद 'दत्त्वाचमनमर्चित्वे'त्यादिनाशिष्ट पूजाप्रकारउच्यते । तत्रपूजायाअसमाप्तत्वात
न्मध्येभोजनस्यानौचित्यात्पयोमात्रभक्षणनियमवत शाल्यन्नादिभोजनस्यायोग्यत्वाच्च
निवेदिततद्भक्तायदद्यादिति आचमनात्पूर्वमेवहोमसमनन्तरदानविधीयते, अन्यत्राभक्ताय
दानस्यनिषेधात् जलादिप्रक्षेपस्यात्रानभिप्रेतत्वाच्च । अथसर्वथास्वयमभोजनेऽवहेलनमित्य
रुच्यापक्षान्तरमुच्यते 'भुञ्जीतवास्वय'मितिनिवेदितपयोमात्रमपिपूजादिसमाप्तौस्वश्रेयसेभु-
ञ्जीतेत्यर्थं । यदितुविकल्पहित्वानास्थामिह्वाशब्दार्थंकल्पयेथास्तर्हिपरे 'मरौवामेरौवाभग
वतिसमवर्पेतिधन'इत्यादाविवसमुच्चय सनियोगशिष्टानासहवाप्रवृत्तिरित्यादाविवावधारण
वावदर्थ शक्योनिरूपयितु । भगवदुपभुक्त तेनप्रसादतयादत्तमितिबुद्ध्योपयोज्यमेवेत्या
शयेनपूजासमाप्तावुच्यते (श्लो० ४२) 'कृत्वाशिरसितच्छेषा'मितिअतएवएकादशस्कन्धे-
पिसप्तविंशाध्याये प्रत्यहपूजानिरूपणे (श्लो० ४७) 'इतिशेषामयादत्ताशिरसाधाय-
सादर मित्यादिभगवतोक्त प्रकृतेप्रागुक्तनिवेदितभोजनब्राह्मभोजनोत्तरमेवनतुपूजामध्ये
इतिबोधनायअष्टमस्कन्धषोडशाध्याये (श्लो० ४३) 'द्विजवरान्भोजयेद्विप्रान्पायसेनयथो
चित । भुञ्जीततैरनुज्ञात शेषसेष सभाजितै'रितिकथ्यते । अत्रयथोचितमित्युत्तरत्रा-
न्वेति । तेनेष्टै सकलनिवेदितभोक्तव्य, स्वयतुनियमानुरोधात्पयोमात्रमितिविवेक
सिध्यति, अतएव (श्लो० ४६) 'पयोभक्षोव्रतमिदचरेद्विष्णवर्चनादृत'इतिपयसएवभक्षण
मुक्त इहैकपदमवधारण महाभाष्ये "सिद्धेशब्दार्थसबध" इतिवार्तिकविवरणे "अब्भ
क्षोवायुभक्ष" इत्यादाविवज्ञेय । अग्रेत्रयोदश्यामहतीपूजानिरूपयन् (श्लो० ५२)
'नैवेद्यचातिगुणवद्दद्यात्पुरुषतुष्टिद मितिवक्ति। अत्रपुरुषस्यभगवतस्तुष्टिदपुराणादिपुतत्तो
षकवयोक्तमेवदद्याच्चतुर्मासादिकमित्यर्थं । 'हरिर्हिनिर्गुण साक्षात्पुरुष प्रकृते पर ।

पुरुषंपुरुषसूक्तेनेएवमादिपुभगवदर्थकताप्रसिद्धेः ॥ अतोनतत्तोयंध्वादिबहूदरपूर्णत्वानुपपत्ति, तस्मात् (श्लो० ५६) 'भुक्तवत्सुचसर्वेपुदीनांधकृपणेपुच । विष्णोस्तत्प्रीणनंविद्वान्भुंजीतसहबंधुभि'रित्यत्रतत्पूर्वोक्तं विष्णोः प्रीणनं प्रीतिकरणं नैवेद्यमित्येवार्थ., नतुत्वदुक्त ; भुक्तवत्सुभुंजीतेतिवाक्यस्यापरिसमाप्तौमध्येवाक्यांतरप्रवेशस्यायोगात् प्रीणनक्रियायांभोजनक्रियाविशेषणत्वादरीतिक्लेशाच्च स्पष्टार्थबाधकाभावाच्च ॥ (स्कं० ६ अ० १९ श्लो० २०) 'उद्वासदेवंस्वेधाम्नितन्निवेदितमग्रत. ॥ अद्यादात्मविशुध्यर्थंसर्वकामर्द्धयेतथा ॥' एवमन्यदपिद्दश्यते ॥ 'रसनांतदर्पित'इत्यादिस्फुटवाक्यांतरदर्शनादनिवेदितभक्षणेऽन्यत्रबहुप्रत्यवायश्रवणाच्चनित्यत्वसिद्ध्या नाग्निष्टोमीयपशुवत्कादाचित्कत्वंसुवचं । वस्तुतस्तुअग्निष्टोमपशुरपिनकाम्य , "वसंतेवसंतेज्योतिषायजेते" तिवीप्सायटितविधिनानित्यत्वस्यबोधनात् शक्तस्याहिताग्नेस्तदननुष्ठानेप्रत्यवायश्रवणाच्चातोऽसगतोदृष्टांतः ॥ प्रकृतेपिपयोव्रतमेवकाम्य नैवेद्याशनंतुवचनतरेभ्योनित्यमितिहृदयं ॥ एतेनैवउच्छिष्टभोजन इत्यादिप्रभवतीत्यंतमपास्तं; प्रेताग्निहोत्राद्यधिकरणेपु "तृतीयेसगच्छावहै" इत्यादिपुचमाधवेनअर्थवादमात्रेपिविधिकल्पनस्यागीकाराच्च । प्रेताग्निहोत्राधिकरणंतु तृतीयस्यतुरीयेपादेपचमं । अत्रन्यायमालायांमाधव. 'धारयत्युपरिष्टाद्धिदेवेभ्यइतिसस्तव । विधिर्वाद्योऽतः पित्र्येप्रोक्ताया' पूर्ववत्स्तुतिः ॥ ८ ॥ ऊर्ध्वविधारणप्राप्तसमिधोनान्यमानत. ॥ अतोहिशब्दसत्यागादपूर्वार्थोविधीयते ॥ ९ ॥' प्रेताग्निहोत्र एवंश्रूयतेअधस्तात्समिधंधारयन्ननुद्रवेत् उपरिहिदेवेभ्योधारयति । तत्रपित्र्यंहविर्होतुंहस्तेधारयन् यदामत्रपठति तदानींस्रुग्दडस्याधस्तात्समिधंधारयेदितिविधीयतेतदेतद्वैविकेनोपरिधारणेनस्तूयते ॥ हिशब्देनपूर्वाधिकरणइवानुवादत्वप्रतीतिरितिचेत्-मैवं, दैविकेहविपिस्रुग्दडस्योपरिसमिद्धारणस्यापूर्वार्थत्वेनविधातव्यत्वात् । अनुवादत्वगमकोहिशब्दोसभवादुपेक्षणीय. इतिन्याचष्ट । "तृतीयेसगच्छावहा" इतिवाजसनेयिब्राह्मणेर्थवादस्यविधायकत्वं पराशरमाधवीयोक्तंतूपन्यसिष्यते ॥ हिनिश्चयेनमायाजयेमेतिस्वमतभोग्यलिङः प्रयोगस्यात्रापिसत्वाच्च 'यज्ञशिष्टाशिन'इतिगीतावाक्यश्रुत्यादिपुयज्ञशब्दस्यविष्णुपरतयातन्नैवेद्याशनज्ञापक केचिद्वर्णयंति । अधिकरम्यतुतस्याग्निहोत्रपचमहायज्ञादिश्रौतस्मार्तयज्ञशिष्टाशनपरत्वमतोनवयंदुराग्रहंकुर्मः ; गीतायाभागवतादनुरक्तत्वोक्तिस्त्वस्मन्मताज्ञानात् । पुराणांतराणीत्यादिकंतुपरमताज्ञानमूलकप्रलापमात्रनिरस्तंचैतत्प्रागेव ॥ अन्यनिवेदितस्यनिवेदनप्रसगस्तुरौवसुधाकरादौस्वादरावहिर्मुखे स्थापितस्यहरौतत्तद्देवांतरभक्तत्वस्यश्राद्धातपूर्वनिवेदनादिनिपेधकानामन्यविपयकत्वसाचदर्शनात् अतोनिपेधोयुक्तः । अन्यनिवेदितस्यभोजनतुधर्मप्रवृत्त्यादिबहुग्रंथस्थैः 'अन्यदेवस्यनैवेद्यंभुक्त्वाचान्द्रायणंचरेत्' इत्यादिवचनै. प्रतिपिद्धमेवेतिनतत्प्राप्तिः ॥ दीपावलोकमपिनोपयुज्यादित्यर्थव्यक्त्या दीपावलोकेऽतुपप्रतीतिस्तुतयैवभ्रम. तथासतित्वदभिमतार्थेनिपेधश्रुतस्यैवसिध्येत् । एकादशे (अ० २७ श्लो० ४३) 'दत्वाचमनमुच्छेपविष्वक्सेनायकल्पये' दिधितकमलाकरभट्टाह्निकादिपुविष्णुपूजाप्रस्तावेस्थैः 'उच्छिष्टभोजनंदासान्विष्वक्सेनादिकास्तथा । दत्वादीपंतुभुंजीयाद्वैवेधंस्वयमेवहि । योऽर्चयेतकेशवंनित्यंसयातिपरमां-

विस्तरतोभगवत्प्रसादभक्ष-
णते'मित्यादिभिर्वसिष्ठादिवचनै समानार्थकमितिनविरोध. । विस्तरतोभगवत्प्रसादभक्ष-
णस्यावश्यकत्वंनिषेधभ्रमजनकवचनव्यवस्थापनचमयासत्सिद्धांतमार्तंडेप्रागुक्तस्थलेदेवांत-
रनैवेद्यसाभक्ष्यत्वादिचतद्व्यवहिताग्रिमप्रश्नोत्तरेतत्रयथामतिसमर्थितमितिसुधीभिस्तद-
नुग्राह्य । पुराणांतराणांप्रामाण्यमन्वादिस्मृतीनाच्चधर्मेप्रामाण्यश्रीमदाचार्यचरणनिबंध-
आद्यप्रकरणे (श्लो १०–११) 'द्वापरादौतुधर्मस्यद्विपरत्वाद्द्वयप्रमा । विरुद्धवचनाना-
चनिर्णयानातथैवचे'तिस्वीकृत सर्वार्थनिर्णयेचस्मृत्यादिप्रामाण्यसुप्रपञ्चित । स्मृतिरवाच्छु-
त्यपेक्षयाचजघन्यत्वतुपूर्वंतत्रप्रमाणाध्यायस्मृतिपादोक्तदिशास्त्येव । सर्वविप्लवनैसर्जनवा-
सोग्रहणादिस्मृतीनायथायथसकोचाप्रामाण्ययोर्निर्णयात् ॥ तथाप्यद्यत्वेबहुशाखोच्छेदा-
न्मन्वादिवचनेपुमूलश्रुतेरिदानींतनैरनुपलभेपिनिर्मूलतायाअवाक्यवचनतया 'आचारात्स्मृ-
तिमनिच्छेत् स्मृतेश्चश्रुतकल्पन'मि तन्यायेन असदिग्धमन्वादिवचनै सिद्धेऽर्थेश्रुतिकल्प-
नयात्रयंवैकल्यमेवदामहत्यसाकप्रत्युतमन्वादिषुगौरव। स्पष्टंचेदंतत्तन्निबंधावरणभगयो
यस्तु "यद्वै मनुरब्रवीत्तद्भेषज" मित्यायुष्मताश्रुतिपाठउपन्यस्त सतुश्रुतिगंधानाघ्राणात् ।
चस्तुनस्तुतैत्तिरीयसहितायाद्वितीयकाडे (प्रपाठक० २ अनुवाक० १०) "यद्वैकिचम-
नुरवदत्तद्भेपज" मितिपाठ । यद्यपिइदवाक्यं "मानवीऋचौधाय्येकुर्यात्" इतिविधाय-
तदप्रेस्तावकत्वेनास्ति, तत्रविकृतिरूपेसोमारौद्रेचरावतिदेशात 'प्राप्तासुसामिधेनीपुमध्ये-
प्रक्षेप्तव्यौधाय्यसज्ञकौमत्रौ तौमानवौकर्तव्या'वितितत्प्रशंसनार्थोर्थवादरूपस्यास्यस्वार्थेप्रा-
माण्ये अर्थवादानास्वार्थेप्रामाण्याभावमभ्युपगच्छद्भिर्भवादृशैरवाक्यवचनमतोनालयातव-
मनुस्मृतिप्रामाण्यसिद्धि तथापि तस्यस्वार्थेप्रामाण्याभावेमनुपराशरादिसत्ताबोधकानाम-
त्रेतिहासपुराणादीनामपिकथचित्स्वार्थेऽप्रामाण्यप्रसक्तौमन्वादिसद्भावेप्रामाण्यव्याहन्येत । 'तव-
तथास ततत्कृतस्मृतेरनुदयेऽयविधिरपिकुंठोभवेत् "ऋषयोवाइन्द्रप्रत्यक्षंनापश्यन् । 'तव-
सिष्ठ प्रत्यक्षमपश्यत् । अत्रिरददादौर्वायप्रजापुत्रकामाय" इत्यादीनाचबाधितार्थतैव-
स्यात् । भट्टवार्तिककृपि 'वैदिकै स्मर्यमाणत्वात्तत्परिग्रहदार्ढ्यत । सभान्यवेदमूलत्वात्स्मृ-
तीनामानतोचिते'त्युक्त । पराशरमाधवीयारभेतुकचित्पुस्तकेपरिग्रहसमत्वतइत्यपिपाठो-
दृश्यते ॥ किंच (पराशर अ० २ श्लो० १५ विवरणे) माधवेन (पृ० ४७१) "वाज-
सनेयकेपि" तस्माद्वासमानादेव पुरुषादत्ताचाद्यश्चजायतेउततृतीयेसगच्छावहै चतुर्थे
सगच्छावहे' इति । समानादेकस्मात् पुरुषादत्ताभोक्ताआद्यश्चभोग्य द्वावप्युत्पद्येतेतौच-
मिथ सकल्पयत कूटस्थमारभ्यतृतीयेचतुर्थेवापुरुषेसगच्छावहैविवहावहै इत्यर्थ. । 'यद्यप्य-
यमर्थवाद तथापिनान्तरविरोधाभावात स्वार्थेप्रमाणम्" इतिमातुलसुताविवाहविचारे-
तत्प्रामाण्य आचारमाधवेप्रतिपादितमिति सर्वसमतत्वेन तस्यतत्स्मृतिस्तावकत्वेप्यदोप-
इतिमन्यमहे । अस्मन्मतेऽर्थवादानास्वार्थेपिप्रामाण्यांगीकाराच्च स्पष्टंचेतदावरणभगे ।
एतेन जघन्यत्वेकिमानमित्यतमपास्त । शास्त्राद्बहिष्करणमित्यादेर्निरासस्तु मूलेएवविशद ॥

यत्तुपद्यच 'चेतस्तत्प्रवणंसेवापफलरूपातुमानसी ॥ तत्सिद्ध्यर्थं-
देहविचजनि कार्यांततोभवेत् ॥ संसारदुःखनाशोहिब्रह्मात्मत्वाव-
बोधन'मित्याद्युक्त्वा यदितुभक्तिमान्नमुच्यते तर्हिनपरप्राप्तिः

'वासुदेव सर्वे'मिति 'अहंब्रह्मास्मी'ति 'ज्ञानेनैवपरप्राप्ते'रिति तदपिन-शोभन, ज्ञानमार्गापेक्षयाभक्तिमार्गस्योत्कृष्टत्वाज्ज्ञानेनेत्यवधारणा-संभवात् । नचभक्तिमार्गस्योत्कृष्टत्वेबीजादर्शनात्तस्योत्कृष्टत्वेमाना भावइतिवाच्य, "सांपरायेतर्त्तव्याभावा" दितिव्याससूत्रस्यैव प्रमाणत्त्वात् । तत्रहिविषयवाक्यवाजसनेयिशाखायां "मैवसप्यने तिनेत्यात्मे" त्युपक्रम्यनत्यथतइत्यतेनब्रह्मस्वरूपमुक्त्वाब्रह्मणएना दृशतेतितद्विदप्येतादृशइतिबोधनायाग्रेपठ्यते "अत पापमकरव मित्यत.कल्याणमकरवमित्युभेह्येपएतेतरत्यमृत्त" इत्यादिनाब्रह्म-विदोमाहात्म्यमग्रेनिरूप्यते । "तस्मादेवविच्छ्रातोदान्तउपरतस्तिति क्षुश्रद्धावित्तोभूत्वात्मन्येवात्मानपश्येत्सर्वेमेनपश्यतिसर्वेस्यात्माभ वतिसर्वेस्यात्माभवतिसर्वपाप्मानतरतिनैनपाप्मातरति" इत्याद्यु क्त्वाअनेपठ्यते "यएववेदे"ति । अत्रहिपाप्मतरणादिरूपंब्रह्मज्ञान-स्यमाहात्म्यमुक्त आथर्वणोपनिषदादिषुतुभगवद्भक्तेर्मुक्तिहेतुत्वपर "ब्रह्मैतत्त्योधास्यती"त्युपक्रम्य "भजतिसोमृतोभवती"ति अग्रेपि-मुक्तोभवतिसंसृतेरिति भक्तेर्मुक्तिहेतुत्वप्रतिपादित तत्रसदेह मुक्तिकारणत्वेनभक्तिज्ञानयोस्तौल्येसति "यएवंवेदसपाप्मान तरती" तिवचनाज्ज्ञानदशायामपिपापसत्त्ववान्य, अन्यथातारणा संभवापत्ते एवसतिभक्तिदशायामप्येवमेवनवेतिसंशय. तत्र-श्रुतावविशेषेणपापनाशश्रवणान्मुक्तिपूर्वकालेपापनाशावश्यभावादे कत्रनिर्णीतशास्त्रार्थापरत्रापितयेतिन्यायेनभक्त्यापिपापनाशस्त्वी करणीयत्वाद्भक्तिदशायामपिपापसत्त्वमगीकार्यमितिपूर्वपक्षे उत्त-रमाहसूत्रकार.–"सांपराय" इति । संपराय.परलोक अथवापर.-पुरुषोत्तमस्तस्यअय ज्ञानयस्मात्ससपरायोभक्तिमार्ग. अथवापरेपुरु षोत्तमेअयनमयोगमनप्रवेशइतियावत्, तथाचसम्यकूपरायोयेनस तथा भक्तिमार्गइत्यर्थ. । एवचज्ञानमार्गेऽक्षरप्राप्त्याभक्तिमार्गपुरुषो त्तमप्राप्त्यामोक्षोभवतीतिविशेषज्ञापयितुव्यासानामेवकथन । तथा चभक्तिमार्गेतर्त्तव्यस्यपापादेरभावः भक्तेः पूर्वमेवपापनाशोभवतीति भाव. ब्रह्मभूतस्यभक्तिलाभानतर 'भक्त्यामामभिजानाती'तिभगव द्वाक्यात्पुरुषोत्तमस्वरूपज्ञानस्यभक्त्यैकनाध्यत्वात्तथा एवसति मुक्तानामपिसिद्धानानारायणपरायण ॥ सुदुर्लभ. प्रशांतात्मा कोटिष्वपिमहामुने ।' सूत्रमपि "मुक्तोपसृप्यव्यपदेशा" दिति 'जन्मांतरसहस्रेषुतपोध्यानसमाधिभि. ॥ नराणांक्षीणपापाना-

जन्मांतरसहस्रेषुसमाराध्यवृषध्वजं ॥
कृष्णेभक्तिः प्रजायते ॥ जन्मांतरसहस्रेषुसमाराध्यवृषध्वजं इत्यादिवाक्यैः पापनाशानंतर-
वैष्णवत्वंलभेत्कश्चित्सर्वपापक्षयादिहे'त्यादिवाक्यैः पापनाशानंतर-
मेवभक्तिसंभवात् भक्तस्यतत्त्वंयपापादेरभावान्नज्ञानमार्गीयतुल्य-
तेत्यर्थः। ननु "पाप्मानंतरतियएवंवेदे" तिसामान्यवचनात्पुरुषोत्त-
मविदोपिपापसत्त्वंकुतोनेतितत्रसूत्रकारआह—तथाह्यन्ये तथाज्ञाना-
नंतरमपिपापवंतः, अन्येभक्तिमार्गीयेभ्योऽन्यइत्यर्थः। उक्तवचन-
रूपोपपत्तिर्हिशब्देनज्ञाप्यते। ननुभक्तिमार्गीयाणामपिगोपस्त्रीणां
'दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताऽशुभाः॥ ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृ-
त्याक्षीणमंगला'इतिवचनेनदुष्कृतसुकृतयोरपिहानिश्रवणात्पूर्वोक्तव-
चनैर्विरोधइत्याशंकायामुत्तरंपठति "छंदतउभयाविरोधा" दिति,
छंदइच्छा। तथाचभक्तिमार्गीयाणामपिपूर्वंपापानाशोयः सभगव-
दिच्छाविशेषतोऽतोभक्तेः पूर्वमेवपापनाशनिरूपकात्तन्नाशनिरूपक-
वचनयोरविरोधाद्धेतोः भक्तेः पूर्वमेवपापनाशआवश्यकइत्यर्थः। एवं
सतिभक्तेः पूर्वमेवतन्नाशऔत्सर्गिकः। सचक्वचिद्विशेषेच्छयापनो-
द्यतेअत्रेच्छाविशेषेवक्तव्यबहुत्वेपिकिंचिदुच्यते—चिकीर्षितलीलाम-
ध्यपातिभक्तानसोपाधिस्नेहवत्योनसगुणविग्रहानवासुकृतादियुक्ता-
इतिज्ञापयितुंकतिपयगोपीस्तद्विपरीतधर्मयुक्ताः कृत्वातस्यांदशायां-
स्वप्राप्तौप्रतिबंधंकारयित्वास्वयमेवतांदशांनाशयित्वा स्वलीलामध्य-
पातिनीः कृतवानिति। नह्येतावतासार्वेदिकएवायंभावोभवति। नहि-
मंत्रप्रतिबद्धशक्तिरग्निरदाहकइतितत्स्वभावत्वमेवतस्यसार्वदिकंवक्तुं-
शक्यं; एतच्चश्रीभागवतदशमस्कंधविवृतौप्रपंचितमाचार्यैः। नन्वन्यैः
सूत्राणिव्याख्यायंते तत्रपूर्वतंत्रोक्तन्याया उपोद्बलकत्वेनोपन्यस्यंते;
व्यासपादैस्तेगांतत्रतत्रादरणात्। अत्रतुपुराणेतिहासवाक्यानितत्र-
किंज्यायः? इतिचेदुच्यते—इदमेवज्यायः इतिहासपुराणयोर्वेदोप-
बृंहणत्वात् तत्रापि 'वेदांतकृद्वेदविदेवचाह'मितिवाक्याद्गीतैवज्या-
यसी; स्वयंव्यासैः समाधावनुभूयोक्तत्वाद्भागवतंचज्यायः एवंचज्ञा-
नाद्भक्तेर्व्यासैरधिकतयावर्णनात्भक्तेर्मुक्तिसाधनत्वं "यमेवैषवृणुते-
तेनलभ्य" इतिश्रुत्या 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्ययोगिनोवैमदात्मनः॥
नज्ञानंनचवैराग्यंप्रायःश्रेयोभवेदिहे'तिभगवद्वचनेनभक्तेर्मोक्षसाध-
नत्वस्यदुरपह्नवत्वेननपरप्राप्तिरित्यादिप्रलापोऽनर्थकएव॥ किंच
'मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंति'इतिभगवद्वाक्यादपिभक्तेरेवमाया-

तरणहेतुत्वं । नचपद्धातोर्ज्ञानार्थकत्वमेवनभक्त्यर्थकत्वमिति प्रपूर्वकपद्धातोर्भक्त्यर्थकत्वेबाधकाभावात् । 'उपसर्गेणधात्वर्थो बलादन्यत्रनीयत' इत्यभियुक्तवाक्याच्च 'धातूनामनेकार्थत्वादि'ति-भाष्याच्च अन्यथाजानंतीतिकथंनोक्तं? यदपियत्त्वित्यादिना 'येतु-ज्ञानैकसन्निष्ठास्तेषांतुल्यएवहि ॥ भक्तानामेवभवतिलीलास्वादोति-दुर्लभ' इतिश्लोकमनूद्यतत्यटीकायामक्षरब्रह्मप्राप्त्यांपुनरावृत्तौपुरु-षोत्तमप्राप्त्यापुनरावृत्तिशंकैवनास्तीतियत्प्रतिपादितंतदुपरितद्वेत्या-दिनाश्रीवृंदावनस्यापूर्वसुखप्राप्त्यैपुनर्जन्मशंकास्यादित्यादिप्रललाप,- तदपिनकिंचित्; यतोभक्तेर्ज्ञानापेक्षयाधिक्यंव्यासैः प्रतिपादि-तमेव । एवंचभक्ताः पुरुषोत्तमंप्राप्तालीलास्वादेऽक्षरब्रह्मस्थंश्रीयमु-नागिरिगोवर्द्धनादिलोकंनित्यमेवानुभवंतितत्रजन्मशंकैवनसंभवति; लीलायांनित्यप्राप्तस्यसुखस्यापूर्णत्वाभावात् अतएववृहद्वामनपुराणे-'नारायणादिरूपाणिज्ञातान्यस्माभिरच्युत' इत्याद्युक्त्वा 'आनंदमात्र-मितियद्वदंतिपुराविदः ॥ तद्रूपंदर्शयास्माकंयदिदेयोवरोहिन' इत्यादि श्रुतिप्रार्थनयाभगवानक्षरब्रह्मस्थंश्रीवृंदावनयमुनाश्रीगोवर्द्धनादिलो-कंतत्रश्रीगोपिकाकदंबस्थितंस्वस्वरूपंदर्शयामास । आहच 'वृतकिं-करवाणिवः' ततःश्रुतयोनित्यसिद्धगोपिकावन्मनोरथंयाचितवत्यः । ततः 'दुर्लभोदुर्घटश्चैवयुष्माकंसुमनोरथः । मयानुमोदितः सम्यक्स-त्योभवितुमर्हती' त्याह तस्माल्लीलास्वादोदुर्लभः' सभक्तानामेवभवति 'स्त्रियोवापुरुषावापिभक्तिभावेनकेशवं ॥ हृदिकृत्वागतिंयांतिश्रुतीनां-नात्रसंशयः ॥' उक्तंचभगवतास्वयमेव-'आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुन-रावर्तिनोऽर्जुन । मामुपेत्यतुकौंतेयपुनर्जन्मनविद्यते ॥' तस्मात्पुरुषो-त्तमंप्राप्तस्यपुनर्जन्मशंकाकथमपिनजायते । एतेनतद्वेत्यादिकंसर्वम-पास्तं; एवमुपास्यस्योत्कृष्टत्वमप्ययुक्तमितियत्तेनोक्तं,-तदपिस्वम-तानुसारेण, तन्मतेमायोपहितस्योपास्यत्वात् शुद्धस्यचज्ञेयत्वात् । वस्तुतस्तुज्ञेयस्यशुद्धत्वंनसंभवति; वृत्त्यवच्छिन्नत्वात् वृत्त्यवच्छि-न्नत्वाभावेज्ञेयत्वासंभवात् । अतएवतन्मतानुसारिभिर्ज्ञेयस्यमिथ्या-त्वंस्वीकृतम्, किंचयथाश्रुत्यावेद्यत्वंप्रतिपादितंतथैवउपास्यत्वमपि "आत्मानमुपासीतकोऽयमात्मायमुपास्महे" इत्यादिश्रुत्याप्रतिपाद-नात्कथमुपास्यस्यन्यूनत्वं? नच "नेदंयदिदमुपासत" इतिश्रुत्या-उपास्यस्याब्रह्मत्त्वप्रतिपादनादुपास्यस्यन्यूनतेतिवाच्यं; "अविज्ञातं-

विजानतांविज्ञातमविजानतां । अन्यदेवतद्विदितादथोअविदितादधि-
यदिमन्यसेसुवेदेतिदभ्रमेवापिनूनंत्वंवेत्थब्रह्मणोरूप" मित्यादिश्रु-
त्यावेदस्यापिब्रह्मभिन्नत्वेनतस्योत्कृष्टत्वासंभवात् । ननु शब्दवाच्य-
त्वेनवेद्यत्वंनिषिध्यते, लक्षणयावेद्यंब्रह्मस्वरूपमुत्कृष्टमेवेतिचेत्-शब्द-
वाच्यस्यैवोपास्यस्याब्रह्मत्वंश्रुत्याप्रतिपाद्यते, लाक्षणिकस्योपास्यस-
र्वोत्कृष्टत्वेतुबाधकाभावः ॥ इदंचतन्मतानुसारेण, अस्मन्मतेतुब्र-
ह्मणः पुरुषोत्तमत्वेतुबाधकाभावः । तथाहि-अस्थूलादिवा-
यादक्षरादुपास्यस्यपुरुषोत्तमस्यैवोत्कृष्टत्वं । तथाहि-अस्थूलादिवा-
क्यस्योपसंहारे "यएतद्विदित्वाप्रैतिसब्राह्मण" इत्यक्षरवेत्तुर्ब्रह्मत्व-
मुच्यते "अथपरायय‌ातदक्षरमधिगम्यते" इतिश्रुतौचपरविद्याया-
अक्षरज्ञानजनकत्वमेवोक्तं । तेनज्ञानरूपेमार्गेइष्टप्राप्त्युपायेअस्थूलत्वा-
दिगुणकंयदक्षरंतद्विषयकाण्येवज्ञानानीष्टप्रापकाणिनिरूप्यंते; । ननु-
पुरुषोत्तमविषयकाणीतिज्ञानविषयविशेषणबलान्निश्चीयते तत्फल-
विचारेच "ब्रह्मविदाप्नोतिपर" मितिश्रुतावक्षरब्रह्मविदोऽक्षरात्पर-
संप्राप्तिःफलत्वेनोच्यते । नचाक्षरमेवपुरुषोत्तमइतिवाच्यं; परपद-
प्रयोगवैयर्थ्यापत्तेः "दिव्योह्यमूर्त्तःपुरुष" इतिश्रुतौ 'अक्षरात्परतः
पर'इत्युक्तंतस्यविरोधश्चस्यात् । नचतत्राक्षरपदप्रतिपाद्याप्रकृतिर्वा-
जीवोवास्यादितिवाच्यं; जगत्कारणस्यचेतनस्यैवतत्रप्रकृतत्वेनतत्रा-
प्रकृतप्रकृत्यादिग्रहणेप्रकृतहान्यापत्तेः, 'यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षराद-
पिचोत्तमः ॥ अतोऽस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तम'इतिभगवद्वाक्य-
विरोधापत्तेश्चेति । तस्मात्तादृशभगवद्वाक्यादक्षराज्ज्ञेयात्पुरुषोत्तमः
श्रेष्ठस्तत्प्राप्तिरेवफलत्वेननिश्चीयते । तत्कारणजिज्ञासायांचश्रुत्या
"ब्रह्मविदाप्नोतिपर" मिति श्रुतिविवरणभूतया "योवेदनिहितं-
गुहायां सोऽश्नुते" इत्याकारिकयाप्रतिपादितंस्वरूपयोग्यतासंपादक-
मक्षरविषयकंज्ञानंप्रतीयते । अतएवभगवद्गीतायां 'भक्त्यामामभि-
जानाती'त्यस्मात्पूर्वंयत् 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मानशोचतिनकांक्षति ।
समःसर्वेषुभूतेषुमद्भक्तिंलभतेपरा'मितिवाक्यं तस्मिन्ब्रह्मभूतस्य-
भक्तिलाभोक्तेर्ब्रह्मभावस्यचस्वरूपलाभरूपत्वेनानंदाविर्भावात्मक-
त्वादानंदाविर्भावस्यचाविद्यानाशजन्यत्वादविद्यानाशस्यचाक्षरब्रह्म-
ज्ञानजन्यत्वात्परप्राप्तिपूर्वकक्षाविश्रांतमेवाक्षरज्ञानमुक्तं । तथाचकु-
त्रचिदक्षरप्राप्तेर्मुक्तित्वंयदुच्यते,-तदक्षरस्यपरमधामत्वेनपुरुषोत्तमा-
ऽविनाभावादेव । तेन "ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवती" तियदवधारणं,-तदपि-

जीवस्याक्षरब्रह्मविदः पुनरावृत्त्यभावेनमृत्युव्यतिक्रमणात्केवलाक्षरप्राप्तेर्ब्रह्मभावात्मकत्वेनचोपपद्यमानंनविरुध्यतइति। अतएव "अक्षरधियांत्ववरोधःसामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्त" मितिसूत्रेणव्यासैरप्ययमेवार्थोद्दढीकृतः। तदर्थस्तुअक्षरविषयिणीनांधियां श्रुतौमुक्तिसाधनेपुयोऽविरोधःप्रवेशनंगणनेतियावत्ससामान्यतद्भावाभ्यांहेतुभ्यांभवति पुरुषोत्तमसंबंधिसंबंधेमुक्तिरितिसामान्यंमर्यादामार्गेऽगीकृतानां 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मानशोचतिनकांक्षति॥ समःसर्वेपुभूतेपुमद्भक्तिंलभतेपरा'मितिभगवदुक्तेर्ब्रह्मभावानंतरमेवभगवद्भावसंभवात्। ततः पुरुषोत्तमप्रवेशात्तत्रपरंपरयोपयोगोब्रह्मभावस्येत्युभाभ्यांहेतुभ्यांतथेत्यर्थः। वस्तुतस्तुपुरुषोत्तमप्राप्तिरेवमुक्तिरितिभावः॥ नन्वक्षरस्याविशिष्टत्वेनतदुपासकानामपितथात्वात्केषांचित्तत्कैवल्यः, केषांचिद्भक्तिलाभइतिकथमुपपद्यतइत्याशंक्यतत्रहेतुंदृष्टांतेनाह–औपसदवदिति। उपसदाख्येकर्मणितानूनपूत्रस्पर्शाख्यमौपसदंकर्मास्ति, तत्रातिथ्यायाध्रौवात्स्रुचिचमसेचायदाज्यंचतुरवत्तंपंचावत्तंवासमवद्यतितत्तानूनपूत्रमित्युच्यते। 'अनाधृष्टमसी'तिमंत्रेणपोडशाप्यृत्विजोयजमानेनसहतानूनपूत्रंसमवमृशंति। 'अनुमेदीक्षा'मितिमंत्रेणयजमानस्तत्समवमृशन्यमृत्विजंकामयेतायंयक्षयशमृच्छेदितितंप्रथमंसमवमर्शयेदितिश्रूयतेश्रुतौकल्पेच। अत्रसर्वेपामृत्विजांतानुनपूत्रित्वाविशेषेपियस्मिन्स्नेहातिशयेनतथेच्छातत्रैवतथाकरणंनान्येपु। नहितत्राविशिष्टेपुकथमेवंकृतिरित्यपिपर्यनुयोगः संभवति, एवंप्रकृतेपीति। एवंचोपास्यस्यपुरुषोत्तमस्योत्कृष्टतायाः श्रुतिस्मृतिसूत्रप्रतिपादितत्वाज्ज्ञेयादुपास्यस्यन्यूनताप्रतिपादनंसाहसमेव। यत्तु 'मुक्तानामपिसिद्धानांनारायणपरायणः॥ सुदुर्लभ' इत्यत्रमुक्तेतरापेक्षयानारायणपरायणस्यदुर्लभत्वमुक्तं,–तच्चविभक्त्यर्थज्ञानाभावात् मुक्तानांसिद्धानामित्यत्रनिर्द्धारणेपष्ठीनिर्द्धारणंचजातिगुणक्रियादिभिरेकदेशस्यपृथक्करणंनिर्द्धार्यत्वविशिष्टसामान्यधर्मावच्छिन्नापेक्षयाजातिगुणक्रियाद्यवच्छेदेनयार्त्किचिद्धर्मिणिभेदबोधनमितियावत् यथानराणांक्षत्रियः शूरतमइत्यत्रनराभिन्नक्षत्रियःक्षत्रियान्यनरान्यशूरतमाभिन्नइत्यन्वयबोधः। अत्राभेदो भेदश्चनिर्द्धारणपष्ठ्यर्थः निर्द्धार्यपदार्थविशेष्यतयाप्रकृत्यर्थविशेषणतयाचभेदान्वयः भेदस्यचद्विधाभानमुपगंतव्यंघटानांक्षत्रियः शूरइतिप्रयोगस्याप्रामाण्यानुरोधेनभेदस्याप्यर्थत्वंस्वीकृतं; अभेदसंसर्ग-

क्योधेविरुद्धविभक्तिराहित्यस्यतंत्रतयासंसर्गमर्यादयातद्भानासंभ-
वात्। यदिचभेदस्यद्विधाभानमनुभवविरुद्धंसकृदुच्चरितइतिन्यायेन-
क्षत्रिया देरपिनद्विधाभानमित्युच्यतेतदाऽभेदएवपष्ठ्यर्थः।तस्यचक्ष-
त्रियेतादात्म्येनान्वयः तस्यचसमानविभक्त्युपस्थापितशूरतमत्वाव-
च्छेदेनान्वयः । तथाचनराभिन्नक्षत्रियाभिन्नशूरतमइत्यन्वयबोधः ।
केचित्तुक्षत्रियान्यनरत्वव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वविशिष्टता-
दात्म्यसंबंधेननराभिन्नक्षत्रियेशूरतमत्वान्वयइत्याहुः । एवंचमुक्त-
सिद्धाभिन्ननारायणपरायणाभिन्नोदुर्लभइत्यन्वयबोधोथवानारायण-
परायणान्यमुक्तसिद्धत्वव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदकोमुक्तसिद्धा-
भिन्ननारायणपरायणइतिवान्वयबोधोदुर्लभः उभयथापिमुक्तेतरा-
पेक्षयादुर्लभइत्यसंगतमेव । ‘तपस्विभ्योऽधिकोयोगी’त्यादिनादर्शि-
तोदृष्टांतस्तुनिर्द्धारणपष्ठ्यघटितत्वाद्विपमः; शक्तिसंभवेलक्षणाया-
अयुक्तत्वात् । मुक्तानामित्यस्यकुटुंबवासनामुक्तानामित्यर्थइत्यप्य-
युक्तमेव। “योवेदनिहितंगुहाया”मितिश्रुतिस्त्वस्मन्मतमेवपुष्णाति।
तदर्थस्तुपूर्वंदर्शितएव । एतेनातएवेत्यादिकमप्यपास्तं ॥

सहस्राक्षे एवंचचेतइत्यादिंविरोधाच्चेत्यलमित्यंतंभागंपरिहरंति—यत्त्वित्यादिना इत्या-
दिकमपास्तमित्यंतेन । व्याससूत्रस्यैवेति । (अ० ३ पा० ३ सू० २७) “सांपरायेतर्त-
व्याभावात्तथाह्यन्ये” इतिसूत्रस्य एवकारोऽप्यर्थे ॥ तेनबहुप्रमाणसंग्रहेऽप्यदोपः। वाजसने-
यिशाखायामिति । बृहदारण्यकेपष्ठाध्यायेशारीरब्राह्मणाख्येचतुर्थब्राह्मणेत्यर्थः। अत्रकिंचित्
भिन्नपाठंप्रभुचरणव्याख्यानमेवसूत्रद्वयस्यानुवदंति—सएपनेतिनेत्यात्मेत्यादिना । अत्रविस्त-
रःप्रकाशेवधेयः। एतादृशतेति। तत्र “अगृह्योनहिगृह्यते” इत्यादिनोक्तधर्मवत्त्वं। अतःपाप-
मित्यादि । अतइतिल्यब्लोपेपंचमीएतदभिसंधायपापमकरवंएतदभिसंधायपुण्यमकरवं
एवमभिसंधानपूर्वककृतेसाध्वसाधूनिउभेब्रह्मवित्तरतीत्यर्थः । अयंमाध्यंदिनपाठःकाण्वशा-
खायांतु (पृ० २११) “अतःपापमकरवमित्यतःकल्याणमकरवमित्युभेउहैवैपएतेतरति-
नैनंकृताकृते तपत” इतिपाठः ॥ निरूप्येति ॥ “एपनित्योमहिमाब्राह्मणस्य” इत्युगंतेन-
निरूप्येत्यर्थः ॥ श्रद्धावित्तइत्यत्रसमाहितइतिकाण्वपाठः ॥ पश्येदित्यत्रतुपश्यतीति सर्वो-
स्यात्माभवती” तिकाण्वैर्नपठ्यते । आथर्वणोपनिपदादिष्विति ॥ इदंवाक्यंतुगोपालता-

---

तरिसद्ध्यर्थंदेहवित्तजनि.कार्याततोभवेत्
एवंच ‘चेतस्तत्प्रवणंसेवाफलरूपातुमानसी । तरिसद्ध्यर्थंदेहवित्तजनि.कार्याततोभवेत्’ इति —

एवंच ‘चेतस्तत्प्रवणंसेवाफलरूपातुमानसी । संसारदुःखनाशोहिब्रह्मात्मत्वाऽवबोधन’मित्यत्र यदि देहवित्ताभ्यां जनिर्यस्याःसा तत्फल-
भूतमानससेवासिद्ध्यर्थं तयाऽप्रेब्रह्मविद्याप्राप्तिरित्युच्येत तर्ह्यस्माकं नकोपि विद्वेपः ॥ यदितु
तत्र तत्प्रवणता ब्रह्मविद्योच्यते तर्हि देहवित्तयोस्तत्रनोपयोगः; श्रवणादेरेवतत्रोपयोगात् ॥
इतीरं नास्माभिर्मृष्यते ब्रह्मात्मत्वाववोधनमित्यस्यासङ्गतेश्च ॥ यदितु भक्तिमात्रमुच्यते

पनीयस्थं । आदिपदेन "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" इतिछंदोगादिश्रुतीनां "तत्संस्थस्यामृतत्वोपदेशात्" इतिशाण्डिल्यसूत्रस्य । दशमस्कंधेकुरुक्षेत्रप्रसंगे । 'मयिभक्तिर्हिभूतानाममृतत्वायकल्पते ।' एवमादिपुराणवचसांचसंग्रह ॥ संपराय.परलोकइत्यादि । अत्रयथासंभवतस्येदमितिमज्ञादिभ्यइतिवा अणसाधित्वसांपरायइतिदैर्घ्यंबोध्य । मुक्तानामपिसिद्धानामितिपष्ठस्कंधचतुर्दशाध्यायस्थ । सूत्रमिति । प्रथमस्यतृतीयेपादे द्वितीय ॥ 'नराणांक्षीणपापाना'मितिपाडवगीतास्थ ॥ 'समाराध्यवृषध्वज'मितिवराहपुराणीयप्रबोधिनीमाहात्म्यस्थं ॥ द्वितीयसूत्रमवतारयति–ननुभक्तीत्यादिना । दु सहप्रेष्ठविरहेतिदशमस्कंधेरासपंचाध्यायीस्थ । इतिप्रभुचरणोक्तिप्रायेणसंगृह्यप्रकाशस्थसंगृण्हाति–नन्वन्यैरित्यादिना ॥ अत्रभागवतचज्यायइत्यतप्रकाशमनूद्यफलितमाहु –एवंचज्ञानादिति । तस्मान्मद्भक्तीत्येकादशस्थवाक्य ॥ बृहद्वामनपुराणइति । तत्रोत्तरखिल्येभृग्वादीन्प्रतिब्रह्मवाक्यसंदर्भोऽय ॥ सचोत्तरभागेविशेषत स्फुटविचारयिष्यते–दुर्लभोदुर्घटश्चेति । अतएवमार्तंडादिपुलीलास्वादोतिदुर्लभइत्याद्युक्त ॥ स्थियोवेति । इदतत्रत्यमेववाक्य । स्वीकृत-

---

तर्हि नपरप्राप्ति वासुदेव सर्वमिति अहंब्रह्मास्मीतिज्ञानेनैव तत्प्राप्ते ॥ एतेन 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इति वाक्यात्तु भक्तानामविद्याविनिवृत्तितइत्यपिचिन्तितम् ॥ पद्यतेर्भक्त्यर्थकत्वाभावात् ॥ गत्यर्थाना ज्ञानार्थतया ज्ञानेनैवाविद्यानिवृत्तेस्तेन वाक्येन प्रतीतेश्च ॥ यत्तु 'येतुज्ञानैकसंनिष्ठास्तेषातुल्यएवहि । भक्तानामेवभवतिलीलास्वादोऽतिदुर्लभ ' इति श्लोकव्याख्यानेऽक्षरब्रह्मप्राप्तस्याऽपुनरावृत्तिमुक्त्वा पुरुषोत्तमं प्राप्तस्य पुनरावृत्तिमाशङ्क्य 'मामुपेत्यतुकौ-तेयपुनर्जन्मनविद्यत'इति भगवद्वाक्येन कैमुतिकन्यायेन समादधौ ॥ ब्रह्मज्ञानेनाक्षरं प्राप्तस्य पुनरावृत्त्यभावे ततोऽपि परं प्राप्तस्यसुतरांतदभावसिद्धेरिति,–तन्न, तेतुब्रह्म ह्रदनीताइति वक्ष्यमाणभागवतश्लोकस्य त्वत्संमतार्थे सति तेषां गोपानामिव राधादीनामिवच ततोप्युत्कृष्टस्य वृन्दावनादिस्थभृंगलतात्वप्राप्तिपूर्वकमनुभूयमानस्यापूर्वफलस्य प्राप्त्यै पुनर्जन्मनस्त्वया वक्तु त्वदीयै शङ्कितु चोचितत्वात् ॥ विद्वन्मण्डने भक्तानां पुनरागमनस्योक्तत्वाच ॥ तदपि तत्खण्डनावसरे खण्डयिष्याम ॥ पुरुषोत्तमाक्षरयोरभेदोऽक्षरपदार्थश्चोक्तएव प्राक् ॥ एवमुपास्याज्ज्ञेयस्योत्कृष्टत्वमप्युक्त, निरतिशयत्वात् ॥ 'मुक्तानामपिसिद्धानांनारायणपरायण । सुदुर्लभ'इत्यादिपुराणवाक्यन्तु मुक्तेतरापेक्षया नारायणपरायणस्योत्कर्षमाहेत्यपिशब्देन गम्यते ॥ यथा 'तपस्विभ्योऽधिकोयोगीज्ञानिभ्योपिमतोधिक'इत्यत्रापिशब्दबलेन ज्ञानीतरापेक्षया योगिनआधिक्य प्रतीयते ॥ अस्तु वा मुक्तानामित्यस्य कुटुम्बवासनाया मुक्तानामित्यर्थ, सिद्धानामित्यस्य त्वणिमादिमत्तामितितावदेवार्थत्वादत्वोपपत्ते ॥ अतएव 'योवेदनिहितंगुहायां सोऽश्नुतेसर्वान्कामान्सहे'त्याद्या श्रुतय 'यावानर्थउदपानेसर्वत संप्लुतोदके । तावान्सर्वेषुवेदेषुब्राह्मणस्यविजानत'इत्याद्या स्मृतयश्च संगता ॥ यानि तु पुराणवाक्यानि अनुग्रहेण लीलाऽऽस्वादे प्रमाणतया दर्शयति तानि लीलास्वादस्यानुग्रहप्रयोज्यत्वे एव प्रमाणानि, नतु इतरापेक्षया तस्योत्कर्षेपि ॥ प्रमाणाभावाच्छ्रुत्यादिविरोधाच्च ॥

सहस्राक्षखण्डनम्

मिति । दृश्यत्वमिथ्यात्वयोर्व्याप्तिस्वीकारात्तथा ॥ दृश्यत्वं ज्ञेयत्वं । अन्यथावाय्वाकाशा-
दावव्याप्तिप्रसंगादितिदिक् ॥ अविज्ञातमित्यादि । तावकव्याख्यानांगीकारेपियस्यांतलवका-
रोपनिषदिब्रह्मणउपास्यत्वंप्रतिषिद्धंतस्यामेव "अन्यदेवतद्विदितात् अविज्ञातं" इत्यादिभि-
र्ज्ञेयत्वमपि प्रतिपिध्यत इत्युपास्यवज्ज्ञेयस्याप्यब्रह्मत्वंदुर्वारमितिभावः ॥ अथपरेतिमुंडक-
श्रुतिरियं । जनकत्वमेवेत्येवकारोप्यर्थे । ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्योत्कर्षंद्रढयितुमतःपरं-
(अध्याय ३ पा. ३. सू. ३३.) 'अक्षरधियांत्वि'तिसूत्रेप्रकाशंश्रीप्रभुचरणोक्तिंचैकी-
कृत्य प्रायेणानुवदंति-तेनज्ञानरूपेमार्गेइत्यादिना । इदमपिविदुषांसुगममेवेति विशेषतो
नव्याख्यायते-तत्रभक्तत्वेनेति । दिव्योह्यमूर्तइतिवाक्यविशिष्टेमुंडके । अथपरेत्यादि-
नातथात्वेन । संबंधिसंबंधेइति । भक्तसंगे ॥ 'सत्संगान्मामुपागता'इत्येकादशस्कंधा-
दिवाक्येयथा भक्तसंगोभगवत्प्राप्तिहेतुस्तथाऽक्षरपदस्यापिपुरुषोत्तमसंबंधितया तज्ज्ञा-
नमपिमुक्तिहेतुरितिसमानत्वं ॥ पुरुषोत्तमप्रवेशादिति 'ततोमांतत्वतोज्ञात्वाविशते-
तदनंतर'मितिवाक्यात्तत्रमांपुरुषोत्तमं; पुरुषोत्तमोऽस्मीतिपंचदशाध्यायेकथनात् ।
सौत्रंदृष्टांतमवतारयंति-नन्वक्षरस्येति ॥ अविशिष्टत्वेकेवलज्ञानिनोभक्तांश्चप्रतिअक्ष-
रस्यस्वज्ञानद्वाराऽविद्यानिवर्तकत्वब्रह्मभावसंपादकत्वादिनाअविशिष्टत्वेसत्यपिकेवलज्ञानि-
नामक्षरएवलयः "ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति" 'विशंतियद्यतयोवीतरागा'इत्यादिश्रुतिस्मृति-
सिद्धः । भक्तानांतुपुरुषोत्तमप्रवेशहेतोः फलरूपभक्तेर्लाभः 'मद्भक्तिंलभतेपरा'मित्यादि-
वाक्यसिद्धः । एवंफलेवैषम्यंकुतइतिभावः । औपसदवदिति । उपसदःसंबंधिइदं
औपसदंतानूनप्त्रं । तदाज्यसमवमर्शनंवा । उपसत्तुज्योतिष्टोमादौ सोमक्रयानंतरादि-
नत्रयपर्यंतंप्रातःसायंकर्तव्यइष्टिविशेषः ॥ तानूनप्त्रंतु सकृदेवभवतितच्चप्रथमोपसदि-
वसएवतत्रक्रीतंसोमंशकटेनप्राग्वंशपूर्वद्वारआनीयशकटमुदगग्रंस्थापयित्वादक्षिणमनड्वाह-
मेकमेवविमुच्य आतिथ्यायास्तंत्रंप्रक्रम्यवाग्विसर्जनान्तेद्वितीयमपिविमुच्यराजानंशकटादव-
रोप्यादायपूर्वयाद्वाराप्राग्वंशंप्रविश्यापरेणाहवनीयं दक्षिणातिक्रम्याध्वर्युः प्रतिप्रस्थात्रा
पूर्वमानीतामासन्दीमाहवनीयतो दक्षिणस्यांस्थापयित्वातदुपरिप्राचीनग्रीवमुत्तरलोम-
कृष्णाजिनमास्तीर्य तदुपरिराजानंस्थापयित्वापरिश्रयणवाससापर्याणह्यति अग्निंराजानं
चान्तेरणमासंचारिष्टेतिसंप्रेष्यति ततोऽवहननादिकर्मप्रतिपद्यते ॥ साचातिथ्याइडा भक्ष-
णोत्तरंतत्पात्रमार्जनान्तासंतिष्ठते धारयतिध्रौवमाज्यम् । आतिथ्यायाध्रौवात् । एतदर्थं-
मेवसंपादितायांस्रुचिचमसेवातानूनप्त्रंसमवद्यतिचतुरवत्तंपंचावत्तंवापंचावदाने एकाप्या-
यनम् । (तैत्तिरीयसंहिताकां० १ प्रपा० २ अनु० १०) "आपतयेत्वागृह्णामि" अश्रयइदं
प्राणायेदंनमम "परिपतयेत्वागृह्णामि" मनसइदं "तनूनप्त्रेत्वागृह्णामि" जीवात्मनइदं
शाक्वरायत्वागृह्णामि" शक्त्यैइदं "शक्मन्नोजिष्ठायत्वागृह्णामि" सुवितेमाधाः" इति
"अनुमेदीक्षां दीक्षांपतिर्मन्यतामनुतपस्तपस्पतिरंजसासत्यमुपगेष ँ सुवितेमाधाः" इति
यजमानःप्रथमंतानूनप्त्रंस्पृशति "अनाधृष्टमस्यनाधृष्यंदेवानामोजोभिशस्तिपाअनभिश
स्तेन्यं" इतिऋत्विजोयुगपत् स्पृशन्तिसदस्यश्च । यदिसदस्यः । "प्रजापतौत्वामनसि
जुहोमि" इतियजमानस्तानूनप्त्रंत्रिरवजिघ्रतिसकृन्मंत्रेणद्विस्तूष्णीम् । प्रजापतयइदम्

अन्वहंवाव्रतेष्वपिनयति । सौत्रस्यास्यविकल्पस्यार्थन्तु वक्ष्याम । अत्रवेदार्थप्रकाशे (का० १ प्रपा० २ अनु० १०) "आपति नि श्वासरूपेणवहिर्गत्व पुनर्वांचिमुखेनान्त पततीत्यापति प्राण । हेआज्यप्राणार्थत्वाअस्मिन्पात्रेगृह्णामि । परितोनानाविषयेषु पततीतिपरिपतिर्मन । तनू शरीरनपातयतिनविनाशयतीतितनूनसाजाठराग्नि । शक्नशील शक्कर शक्तिमानपुरुष, तस्यसवधिशाक्कर शक्तिस्वरूप शक्मन् शक्तिमत्सुयदोजिष्ठ तस्मै ओजोनामाष्टमो धातु तस्यसारमोजिष्ठ तदवष्टम्भेनैवशक्तिरवतिष्ठते एवैमेषैस्तानूनप्त्रग्राह्यम् । 'तानूनप्त्रसज्ञकजाठरवन्हिविषयस्यशपथकर्मणो हेतुभूतमाज्यतानूनप्त्रम्' इतिमाधव । एषामन्त्राणांब्राह्मणन्तुषष्टकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेश्रूयते (अनु० २) 'देवासुरास्सयत्ताआसन्तेदेवामिथोविप्रियाआसन् तेऽन्योन्यस्मैज्यैष्ठ्यायातिष्ठमाना पञ्चधाव्यक्रामन्नग्निर्वसुभि सोमोरुद्रैरिन्द्रोमरुद्भिर्वरुणआदित्यैर्बृहस्पतिर्विश्वैर्देवैस्तेमन्यन्तासुरेभ्योवाइदम्भ्रातृव्येभ्योरध्यामोयन्मिथोविप्रियास्स्मोयानइमा प्रियास्तनुवस्ता समवद्यामहैताभ्य सनिर्ऋच्छाद्य ॥ न प्रथमोऽन्योन्यस्मैद्रुह्यादितितस्माद्य सतानूनप्त्रिणाप्रथमद्रुह्यतिसआर्तिमार्छतियत्तानूनप्त्रंसमवद्यतिभ्रातृव्याऽभिभूत्यैभवत्यात्मनापरास्यभ्रातृव्योभवतिपञ्चकृत्वोवद्यतिपञ्चधाहितेतत्समवाद्यन्ताथोपञ्चाक्षरापक्ति पाङ्क्तोयज्ञोयज्ञमेवावरुधआपतयेत्वागृह्णामीत्याहप्राणोवाआपति प्राणमेवप्रीणातिपरिपतयइत्याहमनोवैपरिपतिर्मनएवप्रीणातितनूनप्त्रइत्याहतनवोहितेषा समवाद्यतशाक्वरायेत्याहशक्त्यैहितेतास्समवाद्यन्तशक्मन्नोजिष्ठायेत्याहौजिष्ठहितेतदात्मनस्समवाद्यन्तानाधृष्टमस्यनाधृष्यमित्याहानाधृष्टह्येतदनाधृष्यदेवानामोज । इत्याहदेवानाह्येतदोजोभिशस्तिपाअनभिशस्तेन्यमित्याहाभिशस्तिपाह्येतदनभिशस्तेन्यमनुमेदीक्षांदीक्षापतिर्मन्यतामित्याहयथायजुरेवैतद्घृतवैदेवावज्रंकृत्वासोममघ्नन्न्तिकमिवखलुवाअस्यैतच्चरन्तियत्तानूनप्त्रेणप्रचरन्ति" इत्यादि एतदर्थोपिप्रथमकाण्डभाष्ये (प्रपा० २ अनु १०) सयत्ता सग्रामप्राप्ता । मिथ परस्पर । तेचदेवा सर्वेपिस्वातिरिक्तस्यज्यैष्ठ्यमनङ्गीकुर्वाणा पञ्चव्यूहाअभवन् । तेषुव्यूहेष्वग्न्यादय पञ्चदेवता सेनान्य वस्वादय पञ्चगणा सेना । तेकञ्चित्काल परस्परविरोधिनोभूत्वापश्चादेवचारितवन्त यदिवयमन्योन्यविरोधिनस्तदावैरिणामसुराणामिदजयरूपकार्यं वयमेवसाधयाम । ततस्तद्विरोधपरिहारहेतुशपथकर्तुं अस्मदीया प्रिया पुत्रभार्यादिरूपाइमास्तनूरेकत्रसङ्घीकुर्महइतिविचार्यसङ्घीकृत्यशपथमेव परिभाषितवन्त अस्माकमध्येय.प्रथमद्रुह्यतिसतास्यस्तनूभ्योनिर्गच्छतु भ्रष्टोभवत्विति । यस्माद्देवानामेववृत्ततस्मान्मनुष्याणामपिशपथकृतवतामध्येय.प्रथमद्रुह्यतिसविनाशप्राप्नोति । समानेएकस्मिन् विषयेतानूनप्त्रिण शपथवत सतानूनप्त्रिण । इदानींविधत्ते "यत्तानूनप्त्र ५ समवद्यतिभ्रातृव्याभिभूत्यैभवत्यात्मनापरास्यभ्रातृव्योभवति" इति । समवद्यतिसम्भूयावदानकुर्यात् । स्वयभूतिमान्भवतिवैरिणुपराभवति । इयमेव भ्रातृव्याभिभूति । अवदानेसख्यांविधत्ते । पञ्चकृत्वोऽवद्यतीत्यादितेदेवा ततत्दानींपञ्चधाविभक्ता पश्चात् सम्भूयैकवत् प्रियतनूरवाद्यस्यापितवन्त । इतिव्याख्यात । तद्वदत्सर्वमनुसधायाह -भुवोक्तपैषैति । कल्पस्तत्रैवयेद्भाष्ये—"अपैयद्ध्रौवमाज्यामाज्यस्य ५ सवाधमसत्रापाचतिष्मंष ।सनि-

धायवसिद्धेतत् तानूनप्त्रसमवद्यगृह्णाति" कस कांस्यपात्र । इचियमनमितिपाटेऽपि-
चम्यतेऽसिन्निस्यर्थसाम्याचमसएवार्थं तथा "सयावन्तऋत्विजस्तएवतत्समवमृशान्यना
धृष्टमस्यनाधृष्यदेवानामोजोभिशस्तिपाअनभिशस्तेऽन्य" इतिहेतानूनप्त्राज्यत्वहृत पूर्वे-
केनाप्यतिरस्कृतमसि । इत परमप्यतिरस्कृतदेवानामोज सारमसि । अभिपत्तेर्हि-
सारूपादन्योन्यविरोधादस्मानूपालयसित्वपुनरभिशस्तेरविषयमसि । मन्त्रस्ययथोक्तार्थ-
प्रसिद्धइत्याह "अनाधृष्टमस्यनाधृष्यमित्याहानाधृष्टꣳह्येतदनाधृष्यदेवानामोजइत्याह-
देवानाꣳ ह्येतदोजोभिशस्तिपाअनभिशस्तेन्यमित्याहाभिशस्तिपाह्येतदनभिशस्तेन्य"
इतिदीक्षणीयेऽष्टैयोदेव सदीक्षापति । ममेमादीक्षामनुजानातु । अहचाजसासत्समुपगेप-
आनैनेनतानूनप्त्रस्पर्शनरूपशपथप्राप्तोसिहेतानूनप्त्रसुवितेशोभनमार्गेयज्ञकर्मणिमास्था-
पयमन्त्रस्यस्पष्टार्थंवामाह-"अनुमेदीक्षादीक्षापतिर्मन्यतामित्याहयथायजुरेवैतत्" इति
आपस्तम्बश्रौतसूत्रेद्वादशप्रपाठके 'आतिथ्यायाध्रौवात्सुचिचमसेवातानूनप्त्रसमवद्यति-
चतुरवत्तपञ्चावत्तवापतयेत्वागृह्णामी'त्यते प्रतिमन्त्रं 'अनाधृष्टमसीतियजमानसप्तदशा-
ऋत्विजस्तानूनप्त्रꣳ समवमृशन्त्यनुमेदीक्षामितियजमानोयकामयेतयज्ञयशसमृच्छेदितित
प्रथमयदिकामयेतसर्वानितिसर्वान्सहावमर्शयेत्तस्माद्य सतानूनप्त्रिणा'मित्युक्तप्रजापतौत्वा
मनसिजुहोमीतियजमानस्तानूनप्त्रमिवजिघ्रत्यन्वहवाव्रतेष्वपिनयति" इति एतचरुद्-
दत्त –"तनूनपात्सवधात्तानूनप्त्रमित्याज्यसमाख्या । येनर्त्विज सख्ययुगपत गच्छन्ति
चतुरवत्त पञ्चावत्तवेति चतुरवत्तिनोपिपञ्चावत्तप्राहयर्थेनत्वितरस्यइतरार्थं, तस्य पञ्चावत्त
सर्वत्रेतिनियमात् । व्यवस्थितविकल्पोवास्यादुभयस्यव्यवस्थानुसारात् अनाधृष्टमसीति-
यजमानसप्तदश। ऋत्विजस्तानूनप्त्रꣳ समवमृशति । सदस्यस्यानित्यत्वादुक्त–सप्तदश।
इति । तेनसदस्यस्यवरणे सोप्यवमृशत्येवार्थसाम्यात् । अनुमेदीक्षामितियजमान गत ।
यकामयेतयज्ञयशसमृच्छेदितितप्रथम । यदिकामयेतसर्वानितिसर्वान्सहावमर्शयेत् यज्ञ
निमित्तयशोयज्ञयशसयज्ञेसाधुकृतमनेनेतिवद्यप्राप्नुयादितिकामयेत यजमानस्त प्रथममव-
मर्शयेत् । यदिपुन कामयेत । सर्वान् यज्ञयशसमृच्छेदिति तदासहैव सर्वानवमर्शयेत् ।
तस्माद्य सतानूनप्त्रिणामित्युक्त । तस्माद्य सतानूनप्त्रिणाप्रथमोद्रुह्यति स आर्तिमार्च्छेती-
त्युक्त तस्मान्नान्योन्यमन्यस्मैद्रोग्धव्यमित्यर्थं । 'प्रजापतौत्वामनसिजुहोमी तियजमान-
स्तानूनप्त्रमिवजिघ्रति । गत । अन्वहवाव्रतेष्वननयतितदातुमतिव्रतमावृत्तिर्मन्त्रस्य"
इतिव्याचष्टे रामाण्डारादिकन्तुविशिष्टप्रयोजनाभावान्नोपन्यस्यते ॥ सूत्रेअन्वहयेतिनिक-
त्पस्यैवेभातिप्रथमदिन एवत्रिराघ्राणमित्येक पक्ष । प्रतिदिवससकृत्सकृत् व्रतेष्वित्यपर ।
अस्मिन्पक्षेमन्त्रावृत्तिरितियद्यपितानूनप्त्रसमवमर्शनमुपसद्बहिर्भूत आतिथ्येष्ट्युत्तरतत्
क्रियते तथापि तत्समवमर्शनानन्तरमेत्रप्रवर्ग्यप्रचारोपसदोरनुष्ठानात्तदन्तरालयोरनुष्ठा
तुमशक्यत्वात्तत्समवमर्शनमौपसदमित्यभिप्रेयते । किंचषष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
(अनु० १) "स ꣳ स्पर्शयतिरक्षसामनन्ववचाराय नपुरस्तात परिदधात्यादि-
त्योह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षाꣳ स्यपहन्त्यूर्ध्वेसमिधावादधात्युपरिष्टादेवरक्षाꣳ स्यपहन्ति"
इत्यादिना मध्यमपरिधेर्दक्षिणोत्तरपरिधिसधिस्पर्शनपूर्वभागेचतुर्थपरिधेर्निषेध आधार-

समिधोरूर्ध्वंदिगुल्खाऽऽहवनीयात्पूर्वभागेदूरेस्थापनंचेत्यादिकंविधीयते । इदंचदर्शपूर्णमासातिदेशलभ्यमप्युपसदर्थमत्रविधीयत इत्युपसदोपि तदंगंभवत्येव । अतएवप्रथमकाण्डभाष्ये (प्रपा० २ अनु० १०) माधव.-"ननुसस्पर्शादिविधयः प्रकृतौदर्शपूर्णमासेष्टावपिसन्तीत्यतिदेशादेवतदनुष्ठानस्याप्राप्तत्वान्नपृथक्विध्यन्तरापेक्षेतिचेत्,-नउपसदर्थं; विधेभरवात् । तर्हितत्रैवविधीयतामितिचेत्,-न, आतिथ्योपसदो परिध्यादिभेदंवारयितु साधारणत्वेनात्रैवविधेयत्वात्" इत्याह ॥ एवचातिथ्यायाविहितमपितद्यथोपसदोऽप्यंगंतथाऽऽतिथ्योत्तरविहिततानूनप्त्रसमवमर्शनमप्यधिकारसमर्पकत्वादिनोपसदंगत्वादेव । अतएव "अनुमेदीक्षादीक्षापतिर्मन्यतामनुतपस्तपस्पतिः" इत्यादौ समवमर्शनमत्रे तप शब्दाभिधेयायाउपसद समवमर्शनेसवध स्पष्ट एवाम्नायते । तथाचवेदभाष्यं "तपउपसत् तत्रत्योदेवस्तपस्पति मदीयंतपोऽनुजानातु" इत्यादिकमुपन्यस्तप्राक् । तस्मात्सूत्रऔपसदशब्देन तत्समवमर्शनस्य ग्रहणयुक्तमेव । उपसत्संबंधादेव प्रतिदिवसमग्नीषोमीयपर्यंतमाघ्राणपक्षोप्यापस्तवोक्त प्राग्व्याख्यात । न चसमवमर्शनोपसदो प्रवर्ग्यप्रचारेणव्यवधानात् प्रवर्ग्यस्यागत्वत्उपसदइतिशक्य, तथासतियत्रप्रवर्ग्यनिपेधस्तत्र तदपिनभवेत् । तथाहि-तैत्तिरीयारण्यकतुरीयप्रपाठके (अनु० ६) "नोक्थ्येप्रवृञ्ज्यात् प्रजामेवपदवउक्थ्यानियदुक्थ्ये प्रवृञ्ज्यात् प्रजा पशूनस्य निर्दहेत्" इतिज्योतिष्टोमविकृतावुक्थ्येप्रवर्ग प्रतिषिध्यतेआपस्तवसूत्रेप्येकादशप्रपाठके "अग्निष्टोमेप्रवृणक्तिनोक्थ्येप्रवृज्यात्" इत्यारण्यकस्थप्रवर्ग्यब्राह्मणवाक्यमनूद्यतत्रस निषिध्यते अतउक्थ्येसमवमर्शनोत्तरमुपसदएवक्रियन्तइतिदिक् । यद्यपिदर्शितचरात्प्रकारात् प्रयोगान्तरेपुकश्चिदितरोदश्यतेयथाबौधायननाना शकटाद्राजआदान प्राग्वंशेनयन आसद्युपर्यध्वर्युर्वास्तीर्णकृष्णाजिनेस्थापनचयजमानेनेत्यादि । तानूनप्त्रावदानन्तुतेपाहिरण्यकेशिनाचोभयेपामपिकांस्यपात्रेचमसेवेलेव । आघ्राणेतु बौधायननायजमान प्रथमादिक्रमेणाध्वर्य्वादीन् सर्वानुपहूयतानूनप्त्रमवजिघ्रतिअथैनदद्भि. सस्पृश्यशालोत्तरेनिनयति । हिरण्यकेशिनान्तु अध्वर्युरवमृष्ट "प्रजापतेत्वामनसिजुहोमी" तित्रिरवघ्रायांतवेदिनिनयति एवमादिस्तत्रतत्रविशेषोस्त्येव । तथापिप्रायेणापस्तम्बसूत्रमेवानुसृत्येहकर्मप्रकारदिक्प्रदर्शितेतिध्येयम् । इहकिंचिदधिकप्रपचनतुतानूनप्त्रादि स्वरूपव्युत्पादनायेत्यदोप ॥ इत्थप्रकाशप्रभुचरणोक्तिचप्रायेणसगृह्यफलितमाहु -एवचोपास्यस्येलादिना । अग्रेमूलमतिरोहितार्थं । किंचअत्रेदमवधेय-सहस्रास्येयदिदेहवित्ताभ्यामित्यादिनायोविकल्प कृत सकारिकार्थानवबोधादेव ॥ तत्राहिदेहवित्ताभ्याजनिर्यस्सासाधनरूपासेवा । तयाअहताममतारूपससारस्याविद्याकार्यस्यनाश । स्वात्मनिप्रपचेचाक्षरब्रह्मात्मकत्वयाज्ञानमित्यवातरफलद्वय भवति । तत सर्वात्मभावापरपर्यायाफलरूपामानसीसेवा । साचब्रह्मज्ञानस्यापि फलरूपेतितस्याब्रह्मविद्यासाधनत्वमशक्यवचन । अतएव 'समासेन तुकौन्तेय निष्ठाज्ञानस्ययापरे'तिसक्षेपेणैवज्ञानस्यपरांनिष्ठाप्रक्रम्य 'अहकारबलदर्प'मितिससारनाश 'ब्रह्मभूयायकल्पत'इतिब्रह्मभावचोक्त्वाब्रह्मभूतस्यपरभक्तिलाभोभगवताउक्त ॥ तत्रसाधनभक्तिव्यावर्त्तनायपरपद । एवं 'भज-

इतिमत्वाभजन्तेमांबुधाभावसमन्विताः' ॥ 'योमा-
स्त्वनन्यमनसोज्ञात्वाभूतादिमव्ययं । इतिमत्वाभजन्तेमांसर्वभावेनभारते'त्यादिष्वनेकत्रसार्वे-
मेवमसंमूढोजानातिपुरुषोत्तमं । ससर्वविद्भजतिमांसर्वभावेनभारते'त्यादिष्वनेकत्रसार्वे-
इयलिंगकमहज्ञानोत्तरमेवसानिरूप्यते । वेदेपिबृहन्नारायणे सत्यतपोदमशमदान-
धर्मादीनुक्त्वांते "मानसमितिविद्वां ५ँ सस्तस्माद्विद्वा ५ँ सएवमानसेरमते"
इतिज्ञानसंपन्नानामेवमानससेवासिद्धिस्तत्ररमणंचाम्नायते । विद्यारण्यभाष्येप्यत्रमानस-
मुपासनविशेषएवव्याख्यायि । अस्मद्ग्रंथेसेतिविशेष्यानुरोधान्मानसीतिस्त्रीलिंगनिर्देशः-
पदार्थस्त्वेकएव । तत्रैवाग्रे "प्राजापत्योहारुणि" रित्यनुवाके "किंभगवंतः-
परमंवदंती" तिपुत्रेणपृष्टःप्रजापतिःसत्यादीनितथात्वेनोक्त्वांते "मानसंवैप्राजापत्यं-
पवित्रंमानसेनमनसासाधुपश्यतिमानसाऋषयःप्रजाअसृजंत मानसेसर्वंप्रतिष्ठितं तस्मान्मा-
नसपरमंवदंति" अयमेवसाधनभक्तिबंधाभावब्रह्मज्ञानपरभक्तीनांपूर्वोत्तरभावक्रमःतत्र-
तत्रश्रीभागवतादिपुवर्ण्यते । यथातृतीयस्कंधे (अध्याय २५ श्लोक ४३–४४) 'ज्ञान-
वैराग्ययुक्तेनभक्तियोगेनयोगिनः ॥ क्षेमायपादमूलंमेप्रविशंत्यकुतोभयं । एतावानेवलोके-
ऽस्मिन्पुंसांनिःश्रेयसोदयः । तीव्रेणभक्तियोगेनमनोमय्यर्पितंस्थिर'मितिबंधाभावज्ञानरूपां-
गयुक्तभक्तियोगाद्वामाप्तिरूपामुक्तिरुक्ता ॥ तत्रैव (अध्याय २७ श्लो० २८) 'मद्भक्तः
प्रतिबुद्धार्थोमत्प्रसादेनभूयसे'त्यादिना साधनभक्त्यैवज्ञानंततश्चसोक्ता ॥ (अध्याय ३२
श्लो० २३) 'वासुदेवेभगवतिभक्तियोग प्रयोजितः । जनयत्याशुवैराग्यंज्ञानंयद्ब्रह्मदर्श-
नम् ॥' इत्यादिना 'आरूढंपदमीक्षते'इत्यंतेनधामाद्वैतसाक्षात्कारादिवर्णितं (चतुर्थस्कंधे
अध्याय ७ श्लो० ४४) 'तन्मायार्थमभिपद्यकलेवरेऽस्मिन् कृत्वाममाहमितिदुर्मतिरुत्स-
थैःस्वैः । क्षिप्तोप्यसद्विषयलालसआत्ममोहंयुष्मत्कथाऽमृतनिषेवकउद्व्युदस्ये'दितिश्रवणा-
दिसाधनभक्त्या बंधव्युदासउदितःतत्रैव (अध्या. ११ श्लो० २९) 'तमेनमंगात्मनिमुक्त-
विग्रहेव्यपाश्रितंनिर्गुणमेकमक्षरमित्याद्युक्त्वा (श्लो० ३०) 'भक्तिंविधायपरमांशनकैर-
विद्याग्रंथिंविभेत्स्यसिममाहमितिप्ररूढ'मितितदेवाख्यायि ॥ तथा (अध्या० १६ श्लो०
२५) 'आराध्यभक्त्यालभतामलत्वज्ज्ञानयतोब्रह्मपरंविदंती'ति (अध्या० २२ श्लो० २५)
'हरेर्मुहुस्तत्परकर्णपूरगुणाभिधानेनविजृंभमाणया । भक्त्याह्यसंगःसदसत्यनात्मनिस्याग्नि-
र्गुणेब्रह्मणिचांजसारतिः ॥ यदारतिर्ब्रह्मणिनैष्ठिकोपुमानाचार्यवान्ज्ञानविरागरंहसे'त्यादि ।
तथा (अ० २३ श्लो० ११) 'तस्यानया.भावत परिकर्मशुद्धसत्वात्मनस्तदनुसंस्मरणानु-
पूर्त्या । ज्ञानंविरक्तिमदभून्निशितेनयेन चिच्छेदसंशयपदंनिजजीवकोश'मित्यादि (अध्या०
२९ श्लो० ३६।३७।३८) 'अथात्मनोर्थभूतस्ययतोऽनर्थपरंपरा ॥ संसृतिस्तद्व्यवच्छेदो-
भक्त्यापरमयागुरौ ॥ वासुदेवेभगवतिभक्तियोग समाहितः । सध्रीचीनेनवैराग्यंज्ञानंचजन-
यिष्यति ॥ सोचिरादेवराजर्षेस्यादच्युतकथाश्रय । शृण्वत श्रद्दधानस्यनित्यदास्यादधीयत'
इत्यादिना (श्लो. ४०) 'तावेपिबंत्यवितृप'इतिजीवन्मुक्तानामपिभक्तिरुक्ता ॥ षष्ठस्कंधे
(अध्याय १६ श्लोक ६२) 'दृष्टश्रुताभिर्मात्राभिर्निर्मुक्तः स्वेनतेजसा ॥ ज्ञानविज्ञान-
संतुष्टोमद्भक्त पुरुषोभवेदि'ति ज्ञानविज्ञानोत्तरंभक्तिरुक्ता ॥ सप्तमस्कंधप्रह्लादः (अ० ७
श्लो० ३२) 'एवंनिर्जितषड्वर्गैःक्रियतेभक्तिरीश्वरे ॥ वासुदेवेभगवतियया सलभतेर-

ति'मितिसाधनभक्तिं फलभक्तिंवक्ति । किंचतत्र ध्रुवादीनांकेवलानांभगवत्तोषहेतुत्वप्रतिविध्यभक्तेरेवतथात्वंवदतिसएवतत्रैव–(अध्याय ९ श्लो० ९) 'मन्येधनाभिजनरूपतपश्रुतौजस्तेज प्रभावबलपौरुषबुद्धियोगा ॥ नाराधनायहिभवतिपरस्यपुंसोभक्त्यातुतोपभगवान्गजयूथपाय ॥' तत्रैव (श्लो० १८) 'सोऽहंप्रियस्यसुहृद्.परदेवतायालीलाकथास्तनृसिंहविरिंचिगीता ॥ अञ्जस्तितर्म्यनुगृणन्गुणविप्रमुक्तोदुर्गाणितेपदयुगालयहंससग' इति ॥ (अध्याय १० श्लो० ४५) 'धर्मोभागवतानाचभगवान्येनगम्यते ।' इति (अध्या० १३ श्लो० २१) 'यस्तनारायणोदेवोभगवान्हृद्गत सदा ॥ भक्त्याकेवलयाऽज्ञानधुनोतिध्वातमर्कवद्'तिभगवल्लीलाकीर्तनादिरूपयाकेवलयाभक्त्याभागवतधर्मैश्चसमूलज्ञानस्यनाशोदर्शित । अष्टमस्कन्धेच (अध्या० २४ श्लो० ४७–४८) 'अनोऽबुधोऽयनिजकर्मबधन सुखेच्छयाकर्मसमीहतेसुखम् ॥ यत्सेवयातांविधुनोत्यसन्मतिंग्रथिसभिंद्याद्धृदयसनोगुरु ॥ यत्सेवयाग्नेरिवरुद्ररोदनपुमान्विजह्यान्मलमात्मनस्तम ॥ भजेतवर्णंनिजमेषसोऽव्ययोभूयात्सईश परमोगुरोर्गुरु ' इति सेवयैवसउक्त ॥ दशमस्कंधे (अ० ७०) नारद (श्लो० ३९) 'जीवस्य ससरतोविमोक्षणनजानतोऽनर्थवहाच्छरीरत ॥ लीलावतारै स्वयश प्रदीपकप्राज्वालयत्त्वातमहप्रपद्ये ।' (अध्या० ७४ श्लो० ५) 'नवैतेऽजितभक्तानाममाहमितिमाधवत्वत्वदेतिचनानाधीपशूनामिववैकृते'ति । एकादशस्कधे (अध्या० ११ श्लो० २५) 'सत्सगलब्धयाभक्त्यामयिमासउपासिता ॥ सवैमेदर्शितसद्भिरजसाविंदतेपद ॥' तत्रैव (अध्या० १२ श्लोक० २४) 'एवगुरूपासनयैकभक्त्याविद्याकुठारेणशितेनधीर ॥ विवृश्च्यजीवाशयमप्रमत्त सपद्यचात्मानमथत्यजास्त्रम् ॥' (अध्याय० २० श्लोक ३२ । ३३) 'यत्कर्मभिर्यत्तपसाज्ञानवैराग्यतश्चयत् ॥ योगेनदानधर्मेणश्रेयोभिरितरैरपि । सर्वंमद्भक्तियोगेनमद्भक्तोलभतेऽजसा ॥ स्वर्गापवर्गमद्धामकथचिद्यदिवांछती'ति ॥ एवमादिष्वनेकत्रकेवलभक्त्यामोक्षधामप्रवेशादिकमुदित ॥ नचैवमपिसाधनरूपाफलरूपेतिभक्तिद्वैविध्यकल्पनेमानाभावः शक्य, एकादशस्कधे (अध्या० ३ श्लो० ३१) 'भक्त्यासजातयाभक्त्याबिभ्रत्युत्पुलकातनु'मित्यादौपूर्वस्या साधनरूपतायाद्वितीयस्या तत्फलरूपतायाश्चस्पष्टमेवप्रतीते ॥ किंचतत्र (अ० २ कविवचनेषु श्लो० ३२) 'मन्येकुतश्चिद्भयमच्युतस्ये'तिभगवदुपासनस्यैवसर्वात्मनासंसारभयनिवर्तकत्वमुक्त्वा (श्लो० ३४) 'येवैभगवते'-त्यादिनाभक्तिमार्गीयोपायैरविदुषामपिभगवत्प्राप्तिंकथयित्वातदुपायदिक्प्रदर्शनार्थं (श्लोक ३६) कायेनवाचेतिसर्वसमर्पण (श्लोक ३७) 'भयद्वितीयेति'द्वैतभयनिवृत्त्यर्थमनन्यभक्त्यासर्वत्र सेवनचविधायतत्कथभावाकाक्षायामनोनिरोधजन्मकर्मश्रवणकीर्तनादिरूपासाधनभक्तिंवर्णयित्वा (श्लो० ४२–४३) 'भक्ति परेशानुभवोविरक्तिरन्यत्रचैषत्रिकएककाल ॥ प्रपद्यमानस्ययथाऽश्नत स्युस्तुष्टि पुष्टि क्षुदपायोऽनुघास ॥ इत्यच्युतांघ्रिंभजतोऽनुवृत्त्याभक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोध ॥ भवतिवैभागवतस्यराजस्तत-पराशांतिमुपैतिसाक्षादि'त्युच्यते ॥ इहप्रपद्यमानस्येतिशरणागतिं अनुवृत्त्या अच्युतांघ्रिभजतइतितनुजवित्तजसेवाचोक्त्वाप्रथमातभक्तिपदेनतत्फलभूताकाचित्पराभक्तिर्विरक्ति-

शब्देनाहत्वसमस्त्वोपरति परेशानुभवभगवत्त्वबोधशब्दाभ्यामपरोक्षज्ञानस्पष्टमेवोक्तं ॥ सर्वांतेद्वादश-फलत्रयेकालव्यवधानाभावबोधनायतुष्ट्यादिदृष्टान्तश्चोदाहृत ॥ ॥ सर्वांतेद्वादश-स्कधद्वादशाध्यायोऽपि (श्लोक ७२) 'नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितनशोभतेज्ञानमल-निरजन ॥ कुत पुन शश्वदभद्रमीश्वरेनह्यर्पितकर्मयदप्यनुत्तम'मितिपुरुषोत्तमभक्तयसपा-दकंकेवलाक्षरजुपानिरस्तावित्तमपिज्ञानविनिंद्य (श्लोक० ५३) 'यश श्रियामेपपरिश्रम-परोवर्णाश्रमाचारतप श्रुतादिषु ॥ अविस्मृति श्रीधरपादपद्मयोर्गुणानुवादश्रवणादिभि-र्हरे'रितिभगवत्स्वनर्पितानासकामकेवलकर्मणाभक्त्यसपादकत्वात् । परिश्रममात्रत्वश्रवणा-दिरूपतनुजभक्त्यैवाविस्मरणचोक्त्वा (श्लो० ५४) 'अविस्मृति कृष्णपदारविंदयो क्षिणो-त्यभद्राणिशमतनोतिच ॥ सत्त्वस्यशुद्धिपरमात्मभक्तिज्ञानचविज्ञानविरागयुक्त'मितिस्पष्ट-मेवसाधनभक्ते फलत्वधाभावोज्ञानभक्त्यतरचोच्यते ॥ नचपाठक्रमात् ज्ञानपरभक्तेर-पिफलमितिवाच्य, पाठक्रमादार्थक्रमस्यबलीयस्त्वात् (अध्याय ५ पाद १ सूत्र २) "अर्थाच" इत्यधिकरणेयवागूपाकादौसिद्धत्वात् ॥ अन्यथावैराग्य ज्ञानस्यापिफलत्वात् । इष्टापत्तौमत्कौतत्फल-इष्टभक्ति परेशानुभवोविरक्तिरित्यत्रचतत्स्यतदुत्तरनिर्देशाव ॥ अस्मिन्नेवाध्याये-त्वेक प्रदेप ॥ आर्थक्रमस्तु'मद्भक्तिलभतेपरा'मित्यादौसिद्धएव ॥ अस्मिन्नेवाध्याये-(श्लो० ३) 'अत्रसकीर्तित साक्षात्सर्वपापहरोहरि ॥ नारायणोहृषीकेशोभगवान्सा-त्वतापति'रितिपुरुषोत्तम (श्लो० ४) 'अत्रब्रह्मपरगुह्यजगत प्रभवाप्यय ॥ ज्ञानचतदु-पाख्यानप्रोक्तविज्ञानसयुतम् ॥ भक्तियोग समाख्यातोवैराग्यचतदाश्रय मित्यक्षरब्रह्म-ज्ञानविज्ञानवतोभक्तियोगश्चोक्त ॥ अतोनकोऽपिशकावकाश ॥ किंचगीतायामपि-(अ० १०) 'इतिमत्वाभजन्तेमा'मित्युक्त्वा 'ददामिबुद्धियोगत मित्यादिना अपरोक्ष ज्ञानससारनाशश्चसाधनभजनादेवोक्त ॥ द्वादशाध्यायेपिस्वस्यपुरुषोत्तमस्यभक्तानामक्ष रोपासकानाचविशेषमुक्त्वा 'येतुसर्वाणिकर्माणी'त्यादिनास्वान्यान्योपासकानाससारादचिरा दुद्धरणस्वयमुक्तमितिकृतबहुना । इदत्ववधेय-(स्क० ७ अ० ५ श्लो० २३) 'श्रवण कीतनविष्णो'रित्यादिना (अ० ११ श्लो० ११) 'श्रवणकीर्तनचास्यस्मरणमहतागति ॥ सेवेज्यावनतिर्दास्यसख्यमात्मसमर्पण मित्यनेनचयेनवधासाधनभक्तिप्रकाराउक्तास्तेतनुजा-मेदाएव ॥ तनुजावित्तजसेवयो स्वरूपमानसक्षेपस्तुमदीयचिंतामणौ 'तनुजावित्तजासेवा-तस्या साधनमुच्यते ॥ सर्वेंद्रिये शुद्धभावात्तत्परै सेवनाऽऽदिमा ॥ ४५ ॥ तदिच्छार्थे स्वसयस्त्वोर्थे सेवात्रिभवै परा ॥ उभेअपिप्रमाणोकेप्रथमतनुजायथा ॥ ऋग्वेदे-(अष्ट० २ अ० २ वर्ग २६ ऋ० ३) 'तमुस्तोतार पूर्व्यं यथाविदऋतस्यगर्भजनु पापिपर्तन ॥ आऽस्यजानतोनामचिद्विवक्तनमहस्तेविष्णोसुमतिभजामहे ॥' भागवते (स्क० ९ अ० ४ श्लो० १८) 'सवैमन कृष्णपदारविंदयोर्वचासिवैकुठगुणानुवर्णने । करौहरेर्मंदिरमार्जनादिषुश्रुतिचकाराच्युतसत्कथोदये ॥' (स्क २ अ ३ श्लो० २१) 'शावीकरौनोकुरुत सपर्यांहरेर्लसत्काचनकंकणौवा ॥' (स्क० १० अ० १० श्लो० ३८) 'वाणीगुणानुकथनेश्रवणौकथायाहस्तौचकर्मसुमनस्तवपादयोर्नं ॥ स्मृत्यादिरस्तवनिवास जगत्प्रणामेदृष्टि सतादर्शनेऽस्तुभवत्तनूना' (स्क० १० अ० ८० श्लो० ३) 'सावाग्यया

तत्सगुणान्गृणीतेकरौचतत्कर्मकरौमनश्च ॥ स्मरेद्वसतस्थिरनगमेपुश्रृणोतितत्पुण्यकथा सकर्ण ॥' (स्क० ११ अ० ११ श्लो० ३९) 'समार्जनोपलेपाभ्यासेकमदलवर्तनै ॥ गृहशुश्रूषणमह्येदासवद्यदमायया ॥' (स्क० ११ अ० १८ श्लो० २१) 'आदर प रिचर्यायासर्वांगैरभिवदन ॥' इत्यादौप्रथमाप्रोक्ताद्वितीयाऽप्युच्यते यथा ॥ (स्क० ११ अ० ११ श्लो० ३५) 'मत्कथाश्रवणेश्रद्धामदनुध्यानमुद्धव ॥ सर्वलाभोऽपहरणदास्ये- नात्मनिवेदनम् ॥ (स्क० १० अ० ८१ श्लो० ४) 'पत्रपुष्पंफलं तोययोमेभक्त्या प्रयच्छति ॥ तदहभक्त्युपहृतमश्नामिप्रयतात्मन ॥' (स्क० ४ अ० ३१ श्लो० ९) 'तज्जन्मतानिकर्माणितदायुस्तन्मनोवच ॥ नृणायेनेहविश्वात्मासेव्यतेहरिरीश्वर ॥' (स्क० ५ अ० १९ श्लो० २१) 'मुकुंदसेवौपयिकस्पृहाहिन ' तैत्तरीयचिचि "भर्त्तांसन् भ्रियमाणोविभर्ति" गीता 'योगक्षेमवहाम्यह ॥ इत्यादावपरोक्तेतेपञ्चीभूयसुदुर्लभा ॥ अकृत्वैपाकुर्वीतदशमीप्रेमलक्षणां । सर्वार्पणात्प्रवृत्तस्यतसेवनेप्रेमनिर्मल । भवेदेवगुणां- भोधौहरौस्यान्मानसीत्तत ।' इतिदिक् । इयमानस्येव श्रीभागवतादिपुसर्वात्मभावशब्दे- नाप्युच्यते ॥ तत्स्वरूपचभूमविद्यादिपुश्रूयते, तदेवद्वाव्यादितोऽवधेय ॥ अधिकग्रंथांतरेयु- द्रष्टव्य ॥ एतेनयदिदेहवित्ताभ्यामित्यादि ज्ञानेनैवतत्प्राप्तेरित्यत प्रलापोऽपास्त ॥ ज्ञानस्य- परभक्त्यगत्वविस्तरेणभक्तिमीमासाप्रथमाध्याये (सू० १०) "सामुख्येतरापेक्षितत्वात्" इत्यादिना (सू० २६) "ब्रह्मकाडतुभक्तौतस्यानुज्ञानायसामान्यात्" इत्यतेनद्वितीयाह्नि केनसम्यङ्निर्धारित ॥ 'मामेवयेप्रपद्यत'इतिवाक्यमपिशरणागत्यैवमायातरण बोधयति ॥ प्रपूर्वकस्यपद्यतेरुपसर्गवशेनतादर्थ्यार्थकत्वात् ॥ शकराचार्यैरपिगीताभाष्येऽत्र ॥ तत्रैवसति- 'सर्वधर्मान्परित्यज्यमामेवमायाविनस्वात्मभूतसर्वात्मनायेप्रपद्यते' इतिव्याचक्षाणै 'सर्व- धर्मान्परित्यज्यमामेकशरणव्रजे'तिचरमाध्यायवाक्यस्पष्टस्मारयद्भि शरणागतेरेवेष्टार्थ - स्वीकृत ॥ अत शकराचार्यविरुद्धार्थस्वीकारस्त्वदुक्तरीत्यातवैवशास्त्रवगमयति ॥ शरणग- त्यासंसरणतरणचाष्टमस्कंधे (अध्याय २४ श्लो० ४६) 'अनाद्यविद्योपहतात्मसविदस्त- न्मूलससारपरिश्रमातुरा ॥ यदृच्छयेहोपसृतायमाप्नुयुर्विमुक्तिदो न परमोगुरुर्भवान् ॥' एकादशस्कंधे (अध्याय १२ श्लो० १५) 'मामेकमेवशरणमात्मानसर्वदेहिना ॥ याहि- सर्वात्मभावेनयास्यसेह्यकुतोभय ॥' मयास्याह्यकुतोभयइतिवापाठ । एवमादिष्वसदिग्ध मेवेत्यत्रापिसएवार्थ ॥ तेनएतेनेत्यादिप्रतीतेश्चेत्यतनिरस्त ॥ यच्चयत्वित्यादि निरतिशय- त्वत्वादित्यतदबोधात् ॥ अक्षरप्राप्तस्यापुनरावृत्तौपरप्राप्तस्यकैमुतिकसिद्धा 'मामुपेत्यतुकौ न्तेयपुनर्जन्मनविद्यते ॥ सर्गेऽपिनोपजायतेप्रलयेनव्यथतिचे'त्यादिवचनसिद्धाचसायुक्तैव ॥ 'आवृत्तिश्चतु खवहुलाऽध्रुवप्रापचिकजन्मप्राप्तिरेव ॥ तेनसपद्याविर्भावाद्यगीकारेऽपिन सनिषिध्यमानाऽऽवृत्तिशब्दवाच्यतयाशक्योवक्तु ॥ अतएवभगवान्-'अनन्यचेता सतत' मितिस्वप्राप्तिमुक्त्वा 'मामुपेत्यकौंतेये'त पूर्वमव ॥ मामुपेत्यतुकौंतेयदु खालयमशाश्वत । नामुवतिमहात्मान ससिद्धिपरमागता'इत्युक्तवान् ॥ परमाससिद्धि लीलाप्राप्तिरूपामुक्ति ॥ माध्यदिनानापचाग्निविद्यायां (कां० १४ अ० ९ १ १७ शतपथप० ११०१) "तेपु- ब्रह्मलोकेपुपरा परावतोवसति तेपामिहनपुनरावृत्तिरस्ति" इतिपठ्यते ॥ अत्रब्रह्मलोकेपु-

अक्षरब्रह्मरूपेषुलोकेषुपरा । स्वयपुरुषोत्तमात्मकताप्राप्ता परावत पुरुषोत्तमात्मिका शाश्वती समा वसति तेषा इहप्रपचे न पुनरावृत्ति दु खालयाशाश्वतजन्मरूपाऽस्तीत्यर्थ ॥ काण्वपाठे इहेतिपदाभावेऽपिकाण्वबृहदारण्यकभाष्येशकराचार्या ॥ (अ० ८ ब्राह्म० २ पृ० १०५८) "तेषाब्रह्मलोकगतानानास्तिपुनरावृत्तिरस्मित्ससारे नपुनरागमनमिहेतिशाखातरपाठात्, इत्यादि "तस्मात् अस्मात्कल्पादूर्ध्वमावृत्तिर्गम्यते" इत्यतव्याचक्षाणास्तत्रापि इहपदावापदर्शयति छादोग्ये-(पृ० २८२) पष्ठप्रपाठकेऽक्षिपुरुषविद्याया "एतेनप्रतिपद्यमानाइममानवमावर्तनावर्तते" इतिमानवावर्त्तावर्त्तनमेवनिषिध्यते ॥ एतेनविद्वन्मडनोक्तसकलसमर्थित ॥ अक्षरपुरुषोत्तमयोस्तारतम्यमभेदश्चप्राङ्निर्णीत ॥ एवज्ञानिज्ञेयादक्षरादुपास्यस्यपरस्योत्कर्षोऽपि मूलेचसप्रपचित ॥ श्रृगालेत्यादिकतुभगवल्लोकनिदाप्रलापमात्रम् ॥ 'मुक्तानामपिसिद्धाना'मितिवाक्यमपिब्रह्मसपन्नानाज्ञानिनामध्येपिपुरुषोत्तमपरायण परभक्तिमान्सुदुर्लभइत्यर्थकमेव । पष्ठस्कधचतुर्दशाध्याये (श्लो० २) 'देवानाशुद्धसत्वानामृषीणाचामलात्मना ॥ भक्तिर्मुकुदचरणेनप्रायेणोपजायत' इतिज्ञानकारणसत्वशुद्ध्यादिशालिष्वपिपुरुषोत्तमभक्तेर्दौर्लभ्यमुक्त्वाराज स्त्विवासव्यातेपुप्राणिपुकेषाच्चिदेवश्रेयस्कृत्यचोक्त्वा 'प्रायोमुमुक्षवस्तेषाकेचनैवद्विजोत्तमा ॥ मुमुक्षूणासहस्रेषुकश्चिन्मुच्येतसिध्यति ॥ मुक्तानामपिसिद्धाना' इत्याद्युच्यते । अत्रकुटुबवासनादिरहितामुमुक्षवएषणात्रयाद्युत्थिततयाभिक्षुचर्यार्हा पूर्वमेवोक्ता ॥ अतोलक्षणाक्लेशोनिर्मूल, (चतुर्थस्क० अ० ९ श्लो० १०) 'यानिर्वृतिस्तनुभृतातवपादपद्मध्यानात्त्वज्जनकथाश्रवणेनवास्यात् ॥ साब्रह्मणिस्वमहिमन्यपिनाथमाभूत्किंत्वतकासिलुलितात्पततांविमानादि'त्येवमादिषुब्रह्मनिष्ठापेक्षयापरभक्तस्योत्कर्ष स्पष्टएव ॥ नचापिशब्दबलेनमुक्तेतरापेक्षयेत्याद्यर्थ कल्प्य, तद्बलेनतादृशार्थस्यकथमपिसभवाभावात्, कल्पनेमानाभावात् ॥ 'तपस्विभ्योऽधिकोयोगी'तिवाक्येपिशाकरगीताभाष्यादौतथाव्याख्यानस्यादर्शनात् ॥ वस्तुतस्तुमुक्तेष्वपिदौर्लभ्येकिमुतामुक्तेष्वितिद्योतनार्थोऽपिशब्द ॥ तपस्व्यादित्रयादुत्कृष्टयोगिष्वपिपुरुषोत्तमभक्तस्यैवोत्कर्षो 'योगिनामपिसर्वेषा'मित्यग्रिमवाक्येस्पष्टीकृत ॥ अतएवशाडिल्यसूत्रेष्वपितद्वाक्यमेवादृत्य (अ० १ सूत्र २२-२३) "तदेवकर्मिज्ञानियोगिभ्यआधिक्यशब्दात् ॥ प्रश्ननिरूपणाभ्यामाधिक्यसिद्धे" इतिसर्वोत्कृष्टत्वनिर्णात ॥ अर्थवादाअपिस्वार्थेप्रमाणमित्यसकृदवोचाम ॥ योवेदतिश्रुति प्रागेवविवृता ॥ 'यायानर्थ इतिवाक्यचनतत्समानार्थमितिवक्ष्याम ॥ कानिचिदसबद्धवाक्यानिपुराणवाक्यत्वेनजानन्सर्वज्ञमन्यउपहसनीयोऽसि ॥ लीलास्वादस्येतरापेक्षयोत्कर्षश्रुत्यादिसमत्वमदीदृशामदर्शयिष्यामश्च ॥ एतेनमुक्तानामित्यादिविरोधाद्येल्लमित्यतखडित ॥ अधिकमूलेस्पष्ट ॥

यदपियन्त्वित्यादिना टीकाकृदुक्तकिंचिदनूद्यतत्रेत्यादिनाअसित्वामार्गइत्यादिनोक्तानापदार्थानामेवशास्त्राप्रसिद्धतयातत्क्रमस्यशास्त्रीयत्वाभावेविप्रतिपत्त्यभावादितिजगाद तन्नसमञ्जस्य.-मार्गइत्यादि-

नोक्तेपुमार्गरुचिशरणागत्याचार्यकृष्णादिपुपदेपुफस्यार्थः शास्त्रेनप्रसिद्धः ? 'एपनिष्कंटकः पंथामामेकशरणव्रज' 'आचार्यवान्पुरुषोवेदे'त्यादौसर्वेपांपदार्थानांप्रसिद्धत्वात्तसाच्छास्त्राभ्यासेत्वयायत्नः कर्त्तव्योविनाशास्त्राऽभ्यासंप्रलपन्नुपेक्ष्योऽसि । यत्तुभगवत्कृपांकुरस्योद्बोधप्रतिहेतुत्वेऽपसिद्धांतईश्वरेच्छायास्त्वन्मतेहेतुत्वात् द्वारभूतेत्यादित्यसंगत, 'समित्पाणि-श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठ'मित्यादिश्रुतिविरोधादित्याद्युक्तं,-तदपितुच्छं, भगवत्कृपायाइच्छाविशेषरूपायाईश्वरेच्छाभिन्नत्वेमानाभावात् किंचघटस्यजलाहरणप्रत्यन्नस्यवर्तिप्रतिहेतुत्वेपीश्वरेच्छायास्तत्रतत्रहेतुत्वस्वीकारेण नतस्याहेतुत्वापलापः संभवति श्रीमदाचार्यकुलस्यद्वारभावोऽपि 'समित्पाणिः श्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठ'मित्यादिश्रुत्युक्तमार्गेणोपसन्नस्यैवेतिनतादृशाश्रुतिविरोधः । अतएवतत्रगुरुणापि "यमेवैपवृणुतेतेनलभ्य." 'अप्रमत्तेनवेद्धव्यंशरवत्तन्मयोभवेदि'त्यादिनाशरणागतिरेवोपदिष्टेति ॥

सहस्राक्षेयत्तुटीकाकृतेत्यादिश्रुतिविरोधादित्यतभागखंडयति-यदपीत्यादिना उपदिष्टेतीत्यतेन ॥ अयभाव -तेनानूद्यमानेपुटीकाभागेपुसर्वोत्तमत्वभावनमित्यादौद्वत्वभावनमित्यादय पाठभेदास्तुतत्रतत्रप्रायेणोपेक्ष्यते ॥ तत्तुतत्त्वेत्यादि अभावादित्यत तदबोधात् । तत्रोक्तानाभगवन्मार्गतद्रुचिप्रभृतीनाश्रीभागवतादिशास्त्रप्रसिद्धत्वात् । तत्र (स्कध ४ अ० २ श्लो० ३१) 'एपएवहिलोकानाशिव पथा सनातन ॥ यपूर्वेचानुसतस्थुर्यत्प्रमाणजनार्दन ॥ तद्ब्रह्मपरमशुद्धसतावर्त्मसनातन'मिति । (स्कध ३ अध्याय २९ श्लो० ७) 'भक्तियोगोबहुविधोमार्गैर्भामिनिभाव्यते ॥' एवमादौभक्तिमार्गस्यवर्णन (स्कध ४ अ २९ श्लो० ४६) यदायमनुगृह्णातिभगवानात्मभावित ॥ भक्तिसूत्र (अध्या० २ आ० १ सू० ४९) "मुख्यतस्तहिकारुण्य" एवमादौकृपायाएवसर्वनिदानत्व (स्कध १ अ० ५ श्लो० २५) 'एवप्रवृत्तस्यविशुद्धचेतसस्तद्धर्मएवात्मरुचि प्रजायते ॥' इत्यादौतद्रुचि (स्कध ३ अध्याय २३ श्लो० ५५) 'सगोयत्ससृतेर्हेतुरसत्सुविहितोऽधिया । सएवसाधुपुकृतोनि सगत्वायकल्पते ॥' (अध्या० २५ श्लोक० २४) 'तएतेसाधव साध्विसर्वसगविवर्जिता ॥ सगस्तेष्वथतेप्रार्थ्य सगदोपहराहि ते'इत्यादौसत्सगस्यश्रेयोहेतुता ॥ छादोग्येश्वेतकेतुविद्यायां "आचार्यवान्पुरुषोवेद" । (स्क० ११ अ० २ श्लो० ३७) 'त माययातोबुधआभजेत्तभक्त्यैकयेशगुरुदेवतात्मा ॥' (अ० १८ श्लो० ३८) 'अजिज्ञासितमद्धर्मोगुरुसुनिसुपाव्रजेत ॥' (स्कन्ध ११ अ ३ श्लो० २१) 'तस्माद्गुरुप्रपद्येतजिज्ञासु श्रेयउत्तमम् ॥ शाब्देपरेचनिष्णातंब्रह्मण्युपशमाश्रयम्' इत्यादौगुरुद्वाराप्रवेश ॥ गीता (अ० १८) 'सर्वधर्मान्परित्यज्यमामेकंशरणव्रज ॥' (स्क० ११ अ० ५ श्लो० ४१) 'देवर्षिभूताप्तनृणापितॄणानकिंकरोनायमृणीचराजन् ॥ सर्वात्मनाय शरणशरण्यगतोमुकुन्दपरिहृत्यकर्तुम् ॥' (अ० १२

श्लो० १५) 'मामेकमेवशरणमात्मानंसर्वदेहिनां ॥ याहिसर्वात्मभावेनमयास्याह्यकुतोभयः ॥' यास्यसेह्यकुतोभयमितिवापाठः ॥ इत्यादौशरणागतिः ॥ 'भजंत्यनन्यमनसः' 'ससर्वविद्भजतिमा'मित्यादौशुद्धश्रीकृष्णभजनंचसिद्धमेवेतिनाखीयत्वएवनविप्रतिपत्तिः ॥ कृपार्थां परदुःखप्रहाणेच्छारूपायामिच्छायामपायात्किंचेत्याद्यपास्तं ॥ सत्संगादिकारणपरंपरास्वीकारेऽपीशेच्छायाघटादिकंप्रतीवनिदानत्वमक्षतं, द्वारभूतेत्यादितुसंगतमेव; मुंडकश्रुत्यादिभिरेवकारादिनागुरूपसत्तेरावश्यकतायाबोधनात् । आधुनिकगुरुयुतत्वब्रोक्थोत्रियत्वब्रह्मनिष्ठत्वादीनामशेषाणामेकत्राप्रत्यक्षत्वाच्छास्त्रविरोधवारणायतेषांद्वारभूतत्वमेवोच्यते ॥ तद्वाराश्रीमदाचार्यचरणाएवोपदिशंतीतिवस्तुतस्तेषामेवोपसत्तिः ॥ तेषुतुश्रुतिस्मृतिपुराणोक्तलक्षणानांसमन्वयोऽस्तीतिनकोपिविरोधः ॥ इदानींतनानांद्वारभूततायाअप्यनादरेसंपूर्णलक्षणशालिगुरोःसंप्रतिसर्वमार्गेष्वलभ्यप्रायतयाभक्त्यादिसंप्रदायाएवोच्छियेरन् ॥ अतःशास्त्रोक्तानांयजनश्राद्धाद्यर्हब्राह्मणलक्षणानामशेषाणामिदानींतनेषुदुर्लभत्वसमयेऽपियउपलभ्यंततैरेवतत्तत्कर्मनिर्वाहइवपरमपुरुषार्थरूपभगवद्भक्तिवद्दीक्षादिनिर्वाहेद्वारभूतैरवश्यंकर्तव्यः ॥ एतच्चसर्वमुपदेशशंकानिरासवादेश्रीपुरुषोत्तमचरणैस्सस्सिद्धांतमार्तंडेमयाचप्रपंचितमितितत्तोऽवधेयं ॥ विनेति । शास्त्राभ्यासंविना अथवा (स्कं० १० अ० ४ श्लो० ४६) 'आयुःश्रियंयशोधर्मंलोकानाशिषएवच ॥ हंतिश्रेयांसिसर्वाणिपुंसोमहदतिक्रम'इतिश्रीभागवतादिपुस्मरणात्स्वविनाशसाक्षभूतमभ्यासमभितःक्षेपं । तत्रगुरुणेति । मुंडकेअंगिरसा "यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यः ॥ प्रणवोधनुःशरोह्यात्माब्रह्मतल्लक्ष्यमुच्यते ॥ अप्रमत्तेनवेद्धव्यंशरवत्तन्मयोभवेत्" इत्यादौवर्णगम्याकृपातन्मयत्वगम्यातदेकप्रतिपत्तिश्चेत्यादिकंदर्शितमित्यर्थः ॥ शरणागतिरेवेत्येवकारोऽप्यर्थे ॥

ब्रह्मभावादुत्तरमपिफलांतरस्य "योवेदसोऽश्नुतेसर्वान्कामान्सहे"त्यादिश्रुतिसिद्धत्वाद्यस्त्वित्यादिकमसंगतं ॥ यच्च (यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यइतिश्रुतावेवकारोज्ञानिनोनिरासायेति,-तन्न; ज्ञानीत्वात्मैवमेमतमितिभगवदुक्त्याज्ञानिनआत्मत्वेनप्रतीयमानत्वा) दित्युक्तं,-तदपिनशोभनं; "नायमात्माप्रवचनेनलभ्योनमेधयानबहुनाश्रुतेने"त्यादिनानिषेधंकृत्वावरणमात्रलभ्यत्वप्रबलश्रुतिविरोधेनतादृशस्मृतेर्ज्ञा-

---

यत्तु टीकाकृता भगवत्कृपाङ्कुरस्य स्वतः संस्कारेण भगवन्मार्गीयसंगादिनाबोद्बोधो मार्गेऽस्मिन् रुचिस्ततोऽस्मिन्प्रवेशेच्छा तत्राप्यङ्कुरस्य दृढत्वेऽस्मिन्मार्गे दृढत्वभावनं ॥ प्रवेशाय द्वारभूतश्रीमदाचार्यकुलगुरुद्वारा शरणागतिस्ततः शुद्धंकृष्णं भजेदित्युक्तं,-तदयुक्तम्; अस्मिन्मार्गे इत्यादिनोक्तानांपदार्थानामेव शास्त्राप्रसिद्धतया तत्क्रमस्य शास्त्रीयत्वाभावे विप्रतिपत्त्यभावात् ॥ किंच भगवत्कृपाङ्कुरपदवोध्यस्योद्बोधंप्रति तस्यतस्य हेतुत्वं यदतोऽपसिद्धान्तः; ईश्वरेच्छामात्रस्य तन्मते तत्रापि हेतुत्वात् ॥ द्वारभूतेत्यादितुसंगतं; 'समित्पाणिःश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठ'मित्यादिश्रुतिविरोधात् ॥

निप्रशंसाप्रतिपादकत्वकल्पनात् विरोधेत्वनपेक्षस्यादसतिह्यनुमानमितिन्यायाच्च, श्रुतेरसंजातविरोधत्वात्, मुक्तिंददातीतिवाक्याद्भक्तेर्ज्ञानादिभ्यआधिक्यनिश्चयात् । नचतस्यस्तुतिपरत्वमितिवाच्यं; तथात्वेऽप्याधिक्यबोधकत्वानपायात् पृथक्करणंचपुनर्जीवरूपेणाविर्भावः । सचभेदाभावेपिसंभवति । तेनतत्तुवास्तवभेदाभावइत्यसंगतं । पृथक्त्वमपिनभेदादन्यदितियदुक्तं,-तदपिनकिंचित् । 'अन्योन्याभावतोनास्यचरितार्थत्वमिष्यते ॥ तस्मादयंपृथक्चेतिप्रतीतिर्हिविलक्षणे'त्यादिनातस्यान्योन्याभाववैलक्षण्येप्रतीतेःप्रमाणतयोपन्यस्तत्वात् । एतेनप्रमाणाभावादितिनिरस्तं । यदपि "संपद्याविर्भावःस्वेनशब्दादि" तिसूत्रव्याख्यानमस्मदुक्तरीत्यायत्त्वित्यादिनाकिंचिदनूद्यतत्प्रयुक्तमित्यादिनातत्रदोषप्रदर्शनं (क्रियतेइतिपदाध्याहारेचगौरवात् प्रथमान्तार्थस्यतिङंतेनान्वयनियमोनसमूलोयेनक्रियतइतिपदमध्याह्रियतइत्युक्तं तच्चनहिक्रियाविनिर्मुक्तवाक्यमस्तीतिभाष्यानवगमादधिगतपाणिनीयगोनर्दीयसर्वस्वइतिपूर्वंप्रतिज्ञातंविपरीतत्वेनदर्शयति ॥ नयःकालाइत्यदावपिक्रियाध्याहारस्यपाणिनीयशास्त्रसंमतत्वात्नय.कालाइत्याद्यसंगतंस्वशब्दस्यपुरुषोत्तमबोधकत्वेप्रमाणाभावादितियदुक्तं,-तदपिनकिंचित्, ब्रह्मस्यैवग्रहणं तस्यैवभगवता 'अक्षरादपिचोत्तम'इत्यादिनापरत्वेनप्रतिपादनात् तद्व्याख्यानरूपायांऋच्यपितस्यैवग्रहणयुक्तंनान्यस्येतिशब्दादित्यनेन 'योवेदनिहित'मित्यादिश्रुतिग्रहणेप्रमाणाभावइतिचेदेपसंप्रसादइतिश्रुतिग्रहणेतत्स्थस्वशब्दग्रहणेपिकिंप्रमाणमितितुल्यं केवलज्ञानिनांलीलास्वादोनभवति, ज्ञानोत्तरभक्तियुक्तानांतुलीलास्वादोपिभवत्येव तेनकिंचेत्यसंगतं । तेतुब्रह्महृदनीताइतिश्लोकस्त्वस्मन्मतएवसंगच्छते । तद्व्याख्यानंतुसुबोधिन्यामाचार्यैः प्रतिपादित। ग्रंथगौरवभयान्नात्रोक्तं तेनैवयस्त्वित्यादिकंनिरस्तमित्यलमत्यावेशेन ॥ इति श्रीमन्मथुराधीशप्रभुचरणैकतानेनश्रीमत्प्रभुजिद्गोस्वामिस्थानस्थितेनश्रीमद्दीक्षितवंशमौक्तिकगोस्वामिश्रीवल्लभात्मजश्रीविठ्ठलनाथेन विरचितेप्राभंजनाख्यनामग्रंथेमेघविस्तारभंगोनामप्रथमोभागः ॥

सहस्राक्षेयत्तुब्रह्मभावमित्यादिंस्पष्टमित्यतभागंपरिहरंति-ब्रह्मभावादुत्तरमित्यादिना यावत्पूर्वभागपूरणं ॥ अयमर्थ -यत्तुतेनवाद्भिर्मूलमित्यादिनिश्चयाच्चेत्यतमुक्तं,-तत्रयुक्तं; उद्धारादिबाधकप्रमाणानांत्वयानुक्तत्वादुक्तप्रमाणानांसमहितत्त्वाद्ब्रह्मभावोत्तरमुद्धारेसम्पद्याविर्भावाधिकरणस्यतद्विषयकश्रुतीनांतेतुब्रह्म हृदमित्यादिस्मृतीनांचप्रमाणत्वात् ।

फलांतरेसोऽश्नुतइत्यादिश्रुतीनाकौपीतकिपर्यंकविद्यादिश्रुत्यतराणा'ब्रह्मभूत प्रसन्नात्मे'त्या
दिस्मृतीनापुराभणितपुराणवचसाचतथात्वात् । विरहक्लेशे "अतप्तवनूंतदामोऽश्नुते-
श्रितासइद्वदतस्तत्समासत" इत्यादिश्रुतीना (स्क० १० अ० २९ श्लो० १०)
दु सह प्रेष्ठविरहेति (स्क० ११ अ० १२ श्लो० १०) 'निगाढभावेननमेवियोगती-
व्राधयोऽन्यदद्दशु सुखाये'त्यादिस्मृतीना विरहतसस्यपुरुषोत्तमप्राप्तिबोधिकानासत्वाच-
भगवद्विरहेक्लेशत्वव्य ग्रहारोलोकदृष्टिमात्रेण ॥ वस्तुतआनदरूप स लोकेक्षुद्रेऽपिश्रृगारे-
विरहरसस्यैवेतरदुःखसस्यब्रह्मरूपत्वचसाहित्यविद सिद्धातयति ॥ स्पष्टचेदसाहित्यदर्पण-
तृतीयपरिच्छेदादौ (किपुनर्भक्तयगेभगवद्विरहे । अतएवभक्तिसूत्रकार (अध्याय २
सूत्र ४४) समानबहुमानप्रीतिविरहेतरचिचिकित्सामहिमख्यातितदर्थप्राणस्थानतदीयता-
गृहस्थितस्वीयजीवसमुद्धरतियत्नत ।'

यत्तु 'ब्रह्मभावतुसपाद्यपरमानुग्रहाद्विभु
इत्युक्त्वोद्धृतौपरमक्लेश इत्यादि जगाद,—तन्निर्मूलम्, ब्रह्मभावादुत्तरमुद्धारफलान्तरयो
क्लेशस्य चोक्तप्रमाणविरुद्धत्वात्, तत्सद्भावे प्रमाणाभावाच्च ॥ तस्यतावदेवचिरं 'तरतिशोक'
मित्यादिश्रुतिभि. कृतकृत्यत्वनिश्चयाच्च ॥ यत्तु 'यमेवैषवृणुतेतेनलभ्य'इतिश्रुतावेवकारो-
ज्ञानिनोनिरासायेति,—तन्न, 'ज्ञानीत्वात्मैवमेमत'मिति भगवदुक्तया ज्ञानिनएव स्वीकृतत्वेन
प्रतीयमानत्वात् ॥ मुक्तिददातिसकर्हिचित्नभक्तियोगमितिहु भक्तियोगस्तुतिपर, नतु अक्ष
रार्थे तात्पर्यवत्तु ॥ अन्यथा भक्तियोगदानस्य सर्वथा निषेधेन त्ववांशैवोच्छियेत ॥ अनेक-
श्रुतिविरोधाच्च ॥ यत्तु समुद्धरतीत्यस्य पृथक्करोतीत्यर्थष्टीकाकृत',—तत्तुवास्तवभेदाभावाद-
सगत, पृथक्त्वमपितभेदादन्यत्प्रमाणाभावाद्गौरवाच्च ॥ यत्तु सपद्याविर्भाव स्वेनशब्दादि-
तिसूत्रस्योक्ते ब्रह्मभावोत्तर फलान्तरसद्भावे प्रमाणतयोपन्यस्तवान्व्याख्यातवाश्च ब्रह्मसपद्य
स्थितस्य जीवस्य अथवा सम्पद्येत्यनान्तर्भावितण्यर्थ । तथाच ब्रह्मभाव सपाद्य स्वेन पुरु-
षोत्तमेनाविर्भाव क्रियते ॥ एव कथमुच्यते तत्राह—शब्दात् 'योवेदनिहितगुहायांपरमे-
व्योमन्योऽश्नुतेसर्वान्कामान्सब्रह्मणाविपश्चिते ति । अत्र पुरुषोत्तमसाहित्येन सर्वकामोपभोगो-
जीवस्य निरूपित । सलीनस्योद्धरणविना नसम्भवतीत्यस्मादुद्धरतीत्यर्थ ॥ तथाच श्रीमद्भा-
गवते 'तेतुब्रह्महृदनीतामग्ना कृष्णेनचोद्धृता । ददृशुर्ब्रह्मणोलोक'मित्युक्तमिति,—तन्न युक्तम्,
प्रथमव्याख्याने सम्पद्यार्थंपृथक्कर्त्रध्याहारे स्थितपदाध्याहारेच द्वितीयव्याख्यानेणिजर्थकल्प-
ने उभयत्र क्रियते, पदाध्याहारेच गौरवात् ॥ प्रथमान्तार्थस्य तिङन्तार्थेऽन्वयनियमोनस
मूलोयेनक्रियतेइतिपदमध्याह्रियेत ॥ 'दशावताराहरे'रित्यन विभागपरेत्यय कालाइत्यनच
तिङ्न्तार्थाभावात् तात्पर्याभावेन शायन्तामित्यादेरप्यध्याहारायोगात्तदर्शनानुभवाच्च ॥
यस्यापि तन्नियमाग्रहस्तन्मतेऽपि औत्सर्गिकभवतिपदाध्याहारं परित्यज्य क्रियतेइत्यस्याध्या-
हारे नमानम् ॥ स्वशब्दस्य पुरुषोत्तमबोधकत्वे प्रमाणाभावाच्च ॥ शब्दादित्यनेन 'योवेदनि-
हितगुहाया'मित्यस्यैवग्रहणे प्रमाणाभावाच्च ॥ तस्मात्स्वेनशब्दस्यतृतीया तस्य सूत्रेस्वेनेत्यनु-
करणम् ॥ तस्यच शब्दपदेन कर्मधारय अनुकार्यादनुकरणस्य भेदात्स्वेनशब्दस्य मुख्यमिति
नतक्षुद्र ॥ ततश्च एवमेवैषसप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थायपरज्योतिरुपसम्पद्यस्वेनरूपेणाभि-
४

सर्वतद्दानाप्रातिकूल्यादीनिचस्मरणेभ्योबाहुल्यात्'' इत्याह अत्रैवसूत्रमेश्वरभाष्ये ॥ विरहो-
यथागोपीनां । विष्णुपुराणे (अंश ५ अध्याय १८ श्लोक १७) 'गुरूणामग्रतोवक्तुं
किंमवीमिननःक्षमं ॥ गुरवःकिंकरिष्यंतिदग्धानांविरहाग्निना' इत्याद्यास्मृतयोदर्शिताः ।
''तस्यतावदेवचिर'' इतिश्वेतकेतुविद्यावाक्यंतुप्राद्भिर्णीतंनाप्युदाराद्विबाधकं ॥ त्वद्रीत्या-
पिशरीरविमोक्षोत्तरमविलंबितसंपत्तिप्रतिपादकंतदितिसंपत्त्युत्तरकालिकाविर्भावादौतेन
किमायास्यति ''तरतिशोकमात्मवित्'' इतिभूमविद्यावाक्यंचाविद्याकार्यस्यशोकस्यतरणं-
वक्ति ॥ नत्वानंदरूपस्यभक्त्यंगविरहस्य ॥ प्रत्युतभूमविद्यायामेवसर्वतआत्मादेशादौ-
प्रभुचरणैःसविस्तृतइत्यधिकंतद्ग्रंथेभ्योज्ञेयं ॥ यच्चयत्तुयमेवेत्यादिविरोधाचेत्यंतं,-तन्न;
यमेवेतिवाक्यंतृतीयमुंडकद्वितीयखंडेस्ति, तत्र ''सवेदैतत्परमंब्रह्मधामयत्रविश्वंनिहितंभा-
तिशुभ्रं ॥ उपासतेपुरुषंयेह्यकामास्तेशुक्रमेतदतिवर्ततिधीराः ॥'' इतिधाम्नोऽक्षरवः
परंपुरुषं ''दिव्योह्यमूर्तःपुरुषः'' इतिप्रागुक्तं 'पुरुषःसपरःपार्थे'त्यादिस्मृतिप्रसिद्धंपुरुषो-
त्तमंयेअकामाःकैवल्यमोक्षमप्यनिच्छंतउपासतेभजंतितेधीराः विरहादिसोढारःशुक्रंशुक्लं-
निरविद्यं एतत् प्रागुक्तमक्षरं अतिवर्तंति । संपद्याविर्भावादतिक्रम्यपरंगच्छति ॥ इतिपुरु-
षोत्तमंतदुपासनंचप्रक्रम्यद्वितीयचिंपरोपासकस्यपुरुषोत्तमएवसर्वकामसमाप्तिमुक्त्वापठ्यते
''नायमात्माप्रवचनेनलभ्योनमेधयानबहुनाश्रुतेन । यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यस्तस्यैषआत्मा-
वृणुतेतनूंस्वां'' इति । अत्र अयंप्रागुक्तपुरुषाख्यइत्यात्मविशेषणमक्षरव्यावर्तनाय केवल-
ज्ञानसाधनानिचश्रवणादीनि । तत्रमुख्यतयानिदिध्यासनवदधिकारकप्रवचनस्यमननहेतु-
मेधायाःश्रुतस्यचनिषेधात्भक्तेकेवलैस्तैःपरलाभोनिषिद्धः । अतोयमेवेत्येवकारःकेवलज्ञानि-
व्यवच्छेदार्थइतियुक्तमेव ॥ तनूंस्वामितिरूपोपयोगोऽपिभक्तस्यैव ॥ एतदग्रे ''नायमा-

---

निष्पद्यते इति श्रुतिस्थतृतीयान्तस्वशब्दादितिसूत्रार्थः ॥ सच मुक्तस्येति स्वस्वरूपेणेतिच
अर्थात्तात्पर्याच्च लभ्यते ॥ नैवं तव किंचिद्रमकं भाति ॥ किंच त्वन्मते ज्ञानिनोलीलास्वादो-
नभवति किन्नूपासकस्य ॥ सोऽश्नुतेसर्वानितितुज्ञानिपरं नोपासकपरं; योवेदेत्युपक्र-
मात् ॥ ज्ञानिनश्च त्वन्मते न पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति कथं पुरुषोत्तमेन सहेतिव्याख्यायते? ॥
तस्माद्ब्रह्मणासहइत्यस्य स्वस्वरूपभूतेन ब्रह्मणा युगपदित्यर्थ. ॥ सचक्रमेत्यादौ सशब्दस्या-
पिनः सहशब्दस्य युगपदर्थतायाः प्रसिद्धत्वात् ॥ कामानां सर्वेषामपि ब्रह्मणोऽभिन्नत्वा-
द्ब्रह्मावाप्तौ तदवाप्तेःसुलभत्वात् ॥ अतएव 'यावानर्थउदपानेसर्वतःसंप्लुतोदके । तावान्सर्वेषु-
वेदेषुब्रह्मणस्यविजानतः' इत्यनेन तुल्यार्थता ॥ त्वन्मतेतु सर्वपदसंकोचः स्यादतीतादिकानु-
पभोगात् ॥ यस्तु भागवतश्लोकः सोऽपि न त्वदुक्तार्थकोगोपानां पुनरागमनदर्शनात् तस्मात्
'दर्शयामासलोकंस्व'मित्युक्तेतत्र कथंभावाकांक्षायांतेतुब्रह्महृदंनीताममाब्रह्मणोलोकंददृशुः ॥
पुनश्चब्रह्महृदात्कृष्णेनोद्धृताइत्युक्तम् ॥ अक्रूरोयत्र दृष्टवांस्तस्य यमुनाहृदस्यब्रह्महृदइति-
नामेत्यादि श्रीधरकृततट्टीकायां स्पष्टम् इत्यलम् ॥ ११ ॥ ४४ ॥ इतिश्रीपरमहंसपरिव्राज-
काचार्यश्रीमत्स्वरूपानन्दस्य शिष्यश्रीमत्सदानन्दस्वामिकृतेसहस्राक्षग्रंथेमेघविस्तारोनाम-
प्रथमोभागः समाप्तः ॥ १ ॥ ॥ ६ ॥ ॥

सहस्राक्षखण्डनम्

रमाबलहीनेनलभ्योनचप्रमादात्तपसोवाप्यलिंगात् ॥ एतैरुपायैर्यततेयस्तुविद्वा५ स्तस्यैप-
आत्माविशतेब्रह्मधाम ॥'' इत्यादौविदुषोऽप्युपायैर्यत्न भक्तिरूपबलसत्वाभिभवजन्य-
प्रमादाभाव । भक्तिलिंगसतापश्चेत्यादिकमपितथैवसतिसगच्छते एवकठवल्लीष्वपिद्विती-
यवल्लयायमेवेतिवाक्यमस्ति । तत्रापि (स्कध ६ अ० ३ श्लो० २१) 'द्वादशैतेविजा-
नीमोधर्मंभागवतभटा ॥ गुह्यविशुद्धदुर्बोधयज्ञात्वामृतमश्नुत'इत्यादिपुराणोपबृंहित
''कस्तमदामददेवमदन्योज्ञातुमर्हती'' त्यादिकपरभक्तिज्ञापकमस्तीत्युक्तमेवयुक्त ॥ ज्ञानी-
त्वात्मैवेतिगीतावाक्यतु'चतुर्विधाभजतेमामि'त्युपक्रमात् 'तेषाज्ञानीनित्ययुक्त एकभक्ति-
र्विशिष्यत'इत्यादिमध्यमवाक्याच्चासदिग्धमेवज्ञानिभक्तपर, नतुत्वदिष्टार्थक ॥ अत्रमूले-
समाधिस्तुपिशाच पिशाचभाष्येतिन्यायाश्रयात् । वस्तुतस्तुगीताश्रुत्यर्थनिर्णायिकेतिसिद्ध-
निबधादौ–(स्क० ५ अ० ६ श्लो० १८) 'राजन्पतिगुरुरलभवतायदूनादैवप्रिय कुल-
पति क्वचकिकरोव ॥ अस्त्वेवमङ्ग भगवान्भजतामुकुदोमुक्तिददातिकर्हिचित्स्मनभक्तियोग'
इतियावयतुज्ञानागतयाभक्तिकुर्वद्भ्योमुक्तिददाति, नतुफलरूपभक्तियोगमित्यर्थक । तस्य-
स्तुतिमात्रपरत्वश्रीधरस्वामिभिरपिनिरस्त । किचतथात्वेप्यवास्तवस्तवस्यनिंदात्वादक्षरार्थे-
तात्पर्यैस्वीकार्यमेव ॥ असत्तत्रेऽर्थवादानामपिप्रामाण्य निबधात्ररणभगपूर्वमीमासाभा-
ष्यादौप्रपञ्चित ॥ प्रकृतवाक्यापपाठोक्तिस्त्वज्ञानात् साधनभक्तेरवातरफल ज्ञानमुख्य-
फलभक्तिश्चमन्यमानानामन्यमानसानामस्माकमनुग्रहसभवादाशासफलैव ॥ तृतीयस्कधो-
पिपचविंशाध्याये (श्लो० ३६) 'तैर्दर्शनीयावयवैरुदारविलासहासेक्षितवामसूक्तै ॥
हृतात्मनोहृतप्राणोतश्च भक्तिरनिच्छतोमेगतिमण्वीमयुक्त'इतितदेवोक्तमत्राण्वीगतिर्मुक्ति-
रितिसर्वसमत ॥ एतदग्रे (श्लो० ३७) 'श्रियभागवतीवास्पृहयतिभद्रापरस्यमेतेऽश्नु-
वतेतुलोके ॥' इत्यादिना (श्लो० ४०) 'भजत्यनन्ययाभक्त्यातान्मृत्योरतिपारये'त्यतेना-
नन्यभक्तानालीलास्वादादिफलमुक्तमेव ॥ अत्रानेकश्रुतिविरोधइतितुमनोरथमात्र ॥ अत्रै-
वाशेषश्रुत्याशयविषमतायानवाप्त्यादिग्रथपर्यालोचनेस्पष्टतयालाभात् ॥ अत्रकाश्चित् श्रुत-
योविद्वन्मडनसमासात्वप्युक्ता ॥ कठवल्लीष्वपि (वल्ली ५ ऋ० १२) ''एकोवशी-
सर्वभूतातरात्माएकरूपबहुधाय करोती ' तिभक्तकामपूरणार्थस्वरूपस्यबहुधाकरणयघ्क्ले-
त्यादावुपबृंहितमुक्त वा (ऋ० १३) 'नित्योनित्यानाचेतनश्चेतनानामेकोबहूनायोविद
धातिकामान्'' इत्यैकस्यैवमुक्तबहुभक्तजीवकामपूरकत्वतद्दर्शनाच्छाश्वतशाति (ऋ०
१४) ''तदेतदितिमन्यतेनिर्देश्यपरमसुख'' इतितादृशमुक्तेरगणितनिरतिशयानदसाक्षा-
त्काररूपत्वचाभिधीयते ॥ भृगुप्रपाठकेपि ' आनदमयपुरुषोत्तमसक्रमानंतर ''कामान्नी-
कामरूप्यनुसचरन् । एतत्सामगायन्नास्त ' इतिकामाऽन्नत्वादिकफलश्राव्यते । एवभूमविद्या
दिष्वनेकत्रद्रष्टव्य ॥ एवविधश्रुतिभागेष्वनुसचरणादिकभजनस्यमेवेतिदिक् ॥ उद्धरणतु
पृथक्करणनचपृथक्त्वभेद ॥ तार्किकैरपिपृथक्त्वगुणविशेष । भेदोऽभावविशेषइतिस्वीका-
रात् । (कारिका० ११५) 'अन्योन्याभावतोनास्यचरितार्थत्वमिष्यते ॥ तस्मादपृथ-
ङ्नेतिप्रतीतिर्हिविलक्षणे'तिगुणनिरूपणे विश्वनाथपचाननेनोभयोर्विलक्षणानुभवरूपमान-
मदर्शि । अत्रमुक्तावल्यामपितेन ''ननुशब्देवैलक्षण्यनार्थवैलक्षण्यमितिचेन्न, विनार्थभेद

घटात्पृथगितिवद्घटोनेत्यत्रापिपञ्चमीप्रसङ्गात् तस्माद्यदर्थयोगेपञ्चमीसोर्थोनञर्थान्योन्याभावस्तोभिन्नोगुणान्तरकल्प्यते" इति । वस्तुतस्त्वप्रमार्तण्डकारिकायामुद्धरणतट्टीकायांपृथक्करणचसपर्युत्तरपुनरक्षराद्विभागरूपआविर्भावएवविवक्ष्यते ॥ सूत्रकृताऽऽविर्भावस्यैवाभिधानात् । एतेनयदित्यादि गौरवाच्चेत्यतनिरस्तं । यच्चसपद्याविर्भावसूत्रस्यव्याख्यानमार्तण्डटीकास्थकिंचित्पाठभेदेनानूद्यत्तदूषणायतद्युक्तमित्यादि प्रमाणाभावाच्चेत्यतमुक्त,—तदेवनयुक्त ॥ अत्रहिविषयवाक्यनब्रह्मवल्लीमात्र । अपितूत्तरदहरविद्यादिकमपिब्रह्मवल्लया सपत्तेर्वाचनिकत्वाभावात् ॥ अतस्तादृशविषयवाक्योपस्थापनायैवतत्स्थस्यसपद्येतिपदस्यनिर्देश ॥ किंचसपत्ते साधनसाध्यतयातत्रजीवस्यैवकर्तृत्वाऽज्ञानमार्गेऽपितौल्यात्पुरुषोत्तमस्यतत्रानुपयोगादपितथानिर्देश ॥ अन्यथासपाद्येत्येववदेत् ॥ केपुचिच्छाकरभाष्यपुस्तकेपुतुसपाद्याविर्भावइत्यपिपाठोदृश्यते ॥ सोऽप्यस्माकमनुगुण । वस्तुतस्तुविषयवाक्यानुरोध्येवपाठ प्रामाणिक ॥ अत स्थितपदाध्याहारोनक्लेश ॥ विषयवाक्येत्यपासपत्त पूर्वकालिकत्वलभ्यते, अत सपद्यस्थितोभिनिष्पद्यतआविर्भवतीतितत्रापिस्थितेरार्थिकत्वात् ॥ समानकर्तृकतिङ्रहितेपुत्वाल्यप्घटितेपुचित्रयुद्धविलोक्याहचापलादेत्यवचित्र तत्रासञ्चिरिहोपत्रि क्ष्वेडाहेपितश्रुहितैरित्यादिवाक्येष्वनेकत्रस्थितपदाध्याहारस्यसुप्रसिद्धेश्च ॥ अध्याहारमात्रस्यैवसूत्रेऽनादरणीयत्वे "सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात् ॥ कपनात्" इत्याद्यधिकरणानि कथ योज्यानि? किंतुजिज्ञासासूत्रेऽथशब्दमानतर्यार्थककल्पयित्वातच्चिरूपकतयाकैश्चिद्वेदाध्ययनमितरै पूर्वतत्राध्ययनमपरै साधनचतुष्टयचाशक्यैकतरपक्षनिश्चयमध्याह्रियते ॥ तादृशस्थलपुवाध्याहारक्लेश ॥ तथाचसाधनचतुष्टयाद्यध्याहारक्लेशान्सुखेनस्वीकुर्वन्नत्यताध्याहारैरानदमयाद्यधिकरणान्यप्यन्यथानयन्किमित्यक्लिष्टवृथा क्षिपसि? एवसपद्येत्यस्यान्यथासगत्यनुपपत्त्या एपसप्रसादइतिश्रुतावपिसपद्यर्थप्रतिजीवस्यैवकर्तृतयाप्रकृतेस्थितसजीवस्येत्यर्थादेवोपतिष्ठेत ॥ अन्यथाजिज्ञासासूत्रादौजिज्ञासुभिरित्यपिनसबध्येत ॥ प्रकृतसूत्रजीवात्मोपस्थितिस्त्वावश्यकी ॥ एव (अध्याय २ पाद ३ सूत्र ४१) "परात्तुतच्छ्रुते" रितिन्यायेन कारयति 'मत्त सर्वप्रवर्तत'इतिश्रुतिस्मृतिमिश्रसर्वप्रतिवस्तुतोभगवदएवप्रयोजकत्वात्ततभ्रोवितोण्यर्थइतिपक्षोपिनक्लिष्ट ॥ शम्भादिशब्देपुभवत्यादेरतर्भावितण्यथतायाभट्टोजीदीक्षितादिभिरङ्गीकारात् स्वीकारात् अतएवव्याख्यासुधाकारोपिशम्भुरीश पशुपतिरित्यत्र "शसुखभवतिअंतर्भावितण्यर्थान्मितद्वादित्वाद्दु । यत्तुशभवत्यस्मादितिस्वामिमुकुटौ,—तन्न, कर्तरिकृतोविधानादपादानेडुप्रत्ययाभावात्" इतत्याचष्टे । सपाद्येत्यनुक्त्वातथाप्रयोगस्त्वानुपूर्वीसाम्येन स्वार्थसाम्यपरित्यागेनचविषयत्रास्यलोपस्थापनाय ॥ वाक्यस्यक्रियाविनिर्मुक्तस्यासभवात्सूत्रेस्त्वेनेतितृतीयान्तकर्तृपदनिर्देशाचोभयत्रक्रियतइत्यध्याहारोपिनगुरु । जिज्ञासासूत्रादीकतव्यादिपदान्यध्याहारतो भवता ह्ययमिहैराक्षमा? ॥ यच्चप्रथमतार्थेत्याद्युक्तेनभवताजिज्ञासासूत्रएवाध्याहारासभवोमवातेरणत्सभवेप्यौत्सर्गिकभरतिपदस्यसासिद्ध्यत् । ननुकर्तव्यपदस्यकथचिदपिस ;

---

१ चत्रभारवेउत्तरगाप्रहे अर्जुनप्रतिविराद्पुत्रस्योक्तिरियं ।

कर्तृबोधकतृतीयापदानुपादानात् । विप्रयर्थकप्रत्ययांतस्यैवाध्याहारकल्पनेमहागौरवाच्च ॥ (अ० २ पा० ३ सू० ४६) "प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रेप्रथमे" त्यत्र-महाभाष्ये "अथवाभिहितेप्रथमेत्येतल्लक्षणंकरिष्यते" इतितिङ्कृत्तद्धितसमासैरभिहिते-कर्त्रादौप्रथमांस्वीकृत्यक्रियापदशून्येवृक्षःप्लक्षइत्यादावभिधानाऽभावात्प्रथमायाअनुपपत्ति-माशंक्य "अस्तिर्भवन्तीपरःप्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति । वृक्षःप्लक्षः । अस्तीति-गम्यते" ॥ इत्युच्यते । अग्रेअभिहितलक्षणेदोषमुद्भाव्य "एवंतर्हितिङ्समानाधिकरणे-प्रथमेत्येतल्लक्षणंकरिष्यते । तिङ्मानाधिकरणइतिचेत्तिङोऽप्रयोगेप्रथमाविधिः ॥ तिङ्स-मानाधिकरणइतिचेत्तिङोऽप्रयोगेप्रथमाविधेया । वृक्षःप्लक्षइति । उक्तंपूर्वेण ॥ किमुक्तं ? अस्तिर्भवन्तीपरःप्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोप्यस्तीति । वृक्षःप्लक्षः । अस्तीतिगम्यते" ।

इत्युक्तं । एवंचतिङ्समानाधिकरणएवप्रथमायाविधानस्यभाष्यवार्तिकयोरुरीकारात् प्रथ-मान्तार्थस्यतिङन्तार्थेऽन्वयनियमःसमूलएव ॥ अतएवात्रकैयटः एवन्तर्हीति । यथादेवदत्तः पचतीति ॥ प्रासादेआस्तइत्यादौतुव्यधिकरण्यात्प्रथमायाअभावः । तिङोऽप्रयोगइति । नहितिङन्तपदप्रयोगमन्तरेणतत्सामानाधिकरण्यसद्भावः । उक्तंपूर्वेणेतिआक्षिप्तक्रियापदा-पेक्षंसामानाधिकरण्यमस्ति" इतिसामान्यतआक्षिप्तक्रियापदापेक्षंसामानाधिकरण्यंवक्ति । नत्वस्तिपदार्थएवप्रथमान्तार्थान्वयनियमंदर्शयत्यतःक्रियतइतिपदाध्याहारोनायुक्तः ॥

अत्रविवरणे—"उक्तंपूर्वेणेति । पूर्वग्रंथेनेत्यर्थः । पूर्वेणाऽचार्येणेतिकश्चित्" इत्यादि-व्याख्यातम् ॥ इत्थंचपूर्वाचार्योक्तिरप्युक्तान्वयनियमेमूलम् ॥ भाष्येभवन्तीपरइत्यस्यतु-भवंतीवर्तमानत्वादिबोधकःकालस्तत्परइत्यर्थः (पा० ३ सू० १२८) "तृभूवहिवसि-भासिसाधिगडिमंडिजिनन्दिभ्यश्च" इत्यौणादिकसूत्रेणदशभ्योझच्स्यात्सचपित् । तेन-भवन्तःकालइत्युदाहृतम् । तरन्तीलीकेनिवत्पित्त्वात्तुदीपिभवन्तीतिसिद्धम् ॥ औत्सर्गिकं-भवत्यिपदाध्याहारमितिसहस्राक्षोक्तिस्तुअस्तिर्भवतिःपरइत्यशुद्धपाठजनितभ्रममूलिका ॥ अवोदशावतारास्रपःकालाइत्यादावपिस्तीत्यार्थिकसंबध्यते । तथात्रापिक्रियतइति । अस्तिपदमात्राध्याहारेस्वेनेतिकर्तरितृतीयायाअसंगत्यापत्तेः । किंच (अ० २ पा० १ सू० १) समर्थसूत्रेभाष्ये "आख्यातं साव्ययकारकविशेषणंवाक्यम् ॥ आख्यातं साव्ययं सकारकं सकारकविशेषणंवाक्यसंज्ञंभवतीतिवक्तव्यम् ॥ साव्ययं । उच्चैःपठति नीचैःपठति ॥ सकारकम् ॥ ओदनंपचति ॥ सकारकविशेषणम् । ओदनंमृदुविशदं पचति ॥ सक्रियाविशेषणंचेतिवक्तव्यं । सुष्ठुपचति । दुष्ठुपचति ॥ अपरआहआख्यातं-सविशेषणमित्येव । सर्वाणिह्येतानिक्रियाविशेषणानिएकतिङ् ॥ ॥ एकतिङ्वाक्यसंज्ञं-भवतीतिवक्तव्यम् । ब्रूहिब्रूहि" इतिवाक्यलक्षणमुक्तंप्रथमलक्षणापेक्षयाऽऽख्यातंसविशे-षणंवाक्यमित्येतन्मुख्यंलक्षणम् । इदंचलोकशास्त्रसाधारणम् यत्तुकैयटेनास्यशास्त्रेपारि-भाषिकत्वमुक्तंतत्प्रमादादितिनव्याः । अत्राऽऽख्यातपदंक्रियाबोधकपरंतेनत्वयाकर्तव्यं-भोक्तव्यमित्यादौतादृशसुबन्तघटितत्वेपिनाऽव्याप्तिः । विशेषणपदंचसाक्षात्पारंपरिकोभय-परं, अतोनद्यास्तिष्ठतिकूलइत्यादौ पारंपरिकस्यापिनद्यादेःसमानवाक्येन्वःयात.कारकविशेष-णानामपिपरंपरयाक्रियाविशेषणत्वमभिप्रेत्य "सर्वाणिह्येतानिक्रियाविशेषणानी" त्युक्तंभा-

प्यकृता । इहवाक्यपदनेकवाक्यपरपदानाभेदेसतिपरस्परसाकाक्षतयाविलक्षणवाक्यार्थबोधजनकत्वात् । अतएव (अ० पा० सू०) "अर्थैक्योदकवाक्यसाकाक्षचेद्विभागेस्या" दितिजैमिनीयमनुसृत्यलक्षितहरिणा 'साकाक्षात्रयवभेदेपरानाकाक्षशब्दक ॥ क्रियाप्रधानगुणवदेकार्थवाक्यमुच्यत'इति ॥ भेदेविभागे । अत्रक्रियैवप्रधानमितरत्सर्वविशेषणतया गुणभूतम् । यच्चात्रकैयट "आख्यातमितिचैकत्वविवक्षयतेरलक्षणविधानसामर्थ्यात् । पचतिभवतीत्यादौसत्यपिसाध्यसाधनभावेआख्यातयोर्द्वित्वात्समानवाक्यत्वाभाव"इति,– तन्न, आख्यातत्वपर्याप्त्यधिकरणमेकमेवेतिप्रागुक्तभाष्यरीत्याएकत्वविवक्षाया फलाभावादितिनव्या । तथासतिमूहिमूहीतिभाष्यस्थवाक्योदाहरणनसगच्छेत, आख्यातद्वित्वात्तन्निर्विशेपणाख्यातमात्रवाक्यत्वाभावाच्च देवदत्तेत्यध्याहारेणपूरणन्तुदूपितशब्देन्दुशेखरादौ । एकस्मिन्वाक्येपचतिभवतीत्यादौकारकभावापन्नतिङन्तान्तरसभवमभिप्रेत्य (अ० ८ पा० १ सू० २८) "तिङतिङ" इत्यत्राऽतिङ्ग्रहणसगच्छते । तच्चप्रागुक्तवाक्यलक्षणज्ञापयति, तेनपश्यमृगोधावतीत्यादिपुवाक्यत्वव्यवहारोनिर्बाध ॥ पचतीत्यादिमात्रेवाक्यत्वाभावादेकतिङीत्यत्रबहुव्रीहि । एवमभिप्रायादेवसुप्तिङन्तचयोवाक्यमितिलक्षणेचयपद । तिङ्पदचात्रकारकभावनापन्नमाख्यातत्वपर्याप्त्यधिकरणतिङन्तवक्तीतिनाव्याप्ति । इदमेवस्वशास्त्रपरिभापितलक्षणमितिनव्या । ततइद "समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या" इत्याद्यर्थ । एवमभिप्रायादेव "तिडतिड" इत्यत्रातिङ्ग्रहणप्रत्याख्यायक "अतिङ्ग्रहणमनर्थकसमानवाक्याधिकारात्" इतिवार्तिक ॥ अत्रैवभाष्ये "नचसमान वाक्येद्वेतिङन्तेस्त" इत्युक्तम् ॥ एकतिङीविलक्षणम् स्वशास्त्रेपारिभापिकसार्वत्रिकचेति यथातथमास्ताम् ॥ परनहिक्रियाविनिर्मुक्तवाक्यभवतीतित्वविवादनिष्कृष्टवाक्यस्वरूप चोक्तममरसिंहेन (का० १ व० ६ श्लोक २) 'सुप्तिडन्तचयोवाक्यक्रियावाकारकान्विते'तिसुबन्तचय तिडन्तचयश्चवास्य । वाशब्द समुच्चये, कारकान्वितक्रियाबोधकघटमानयेत्यादितिङ्सुप्चयात्मकमपिवाक्यमितिव्याख्यासुधाकारादय । नागेशभट्टमतेतुवाशब्दश्चेदर्थेकारकतुसुबन्तवाच्य, क्वचित्तिङन्तवाच्य, कारकान्वितक्रियाचेत् ॥ एतेननिरर्थकशब्द समूहोव्यावर्त्यतेसुबन्तचयश्चिङन्तचय सुप्तिङन्तचयश्चवाक्यमित्यर्थ । आद्य प्रकृतिसिद्धमिदहिमदात्मना स्वयाऽपितव्यमित्यादि । द्वितीय पचतिभवतीत्यादि पाकोभवतीत्यर्थ । तृतीयश्चैत्र पचतीत्यादि । घटमित्यादौपदमात्रेवाक्यत्वव्यावर्त्तनायचयपद । एतत्सर्वहलतशब्देन्दुशेखरेसमर्थसूत्रउक्तभाष्यस्थलेविवरणेचस्फुटम् ॥ तार्किकादीनाघटमित्यादिमात्रेवाक्यत्वकल्पनतुसूत्रभाष्याद्यार्पग्रन्थविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ अतोवास्येक्रियैवप्रधान, इत रच्चसर्वत्रैवसाक्षात्परंपरयायथायोग्यमन्वेति । तत्रापिप्रथमान्तार्थोऽभेदेनतिङर्थेऽन्वेत्ये वमनभिहितकर्तृकर्मणोस्तृतीयाद्वितीयाप्राप्त्यातिङ्ताभिहितयोरेवतयो प्रथमासभवात्भाव्येकठरवेणतिङ्समानाधिकरणेतद्विधानात् फलस्यव्यापारस्यचाश्रयएवतिङ्थवाया "आश्रयेतुतिङ स्मृता "इत्यादावगीकारात् । युक्तचैतत्, तडुल पच्यतेदेवदत्त पचतीत्यादौतथाप्रतीते । यद्यदर्थाधिकरणचतदर्थकमितिनियमात्नचाव्यावस्ताश्रयेलक्षणा॥ तथासतिद्वयोभावनायाभानप्रसगात् । तस्मात्तस्तशक्तिकल्पनेतु युगपद्वृत्तिद्वयविरोधाप्रसा ॥

नापि "आख्यातपदबोध्याभावनाकिंचिदाश्रितविशेषणत्वेनगृहीतशक्तिकत्वाद्घटपदबोध्यघटत्ववत्" इत्यनुमानेनाश्रयलाभस्सुवच व्याप्त्याद्यतिसंधानविनाव्याश्रयबोधस्यानुभवात्। तस्मादाश्रयपर्यन्तिङर्थं अतएव (अ० ३ पा० ४ सू० ६९) "ल कर्मणिच भावेचाकर्मकेभ्य" इतिकर्मणिकर्त्तरिचलकाराबोधकतारूपातिवादिशक्तिस्थानिनिलका रेष्वकल्प्यविधीयन्ते। किंचपचतिदेवदत्तइत्यत्रदेवदत्ताभिन्नैककर्तृकोवर्त्तमानोव्यापारइत्यभेदान्वयस्यदर्शनादाकारसमत्वाचकर्तुस्तिङ्वाच्यत्वमावश्यक पक्तापाचकोदेवदत्तइत्यादि-कृत्प्रयोगवत् ॥ नचाभेदबोधेसमानविभक्तिकत्वस्य तत्रनीलोघटइत्यादौतथादर्शनादितिवाच्य, सोमेनयजेतस्तोकपचतिराजपुरुषइत्यादावप्यभेदबोधाऽऽनापत्ते ॥ एव तण्डुलाः पच्यन्तइत्यत्रतण्डुलाभिन्नबहुकर्मकोवर्त्तमान पाकानुकूलोव्यापारइतिबोधात् फलाश्रयस्यापितिङ्वाच्यत्वमव्याख्यात। स्पष्टचैवतत्सर्वंवैयाकरणभूषणे। अत प्रथमातार्थस्यतिङर्थेन्वयनियम समूलएव। अन्यथावृक्ष पुष्पइत्यादिमात्रस्यापिवाक्यत्वसिद्धोदाहतचरभाष्यादिकबाधितार्थस्यात् ॥ नाप्यस्तिपदाध्याहारमात्रेणनिर्वाह सर्वत्रशक्य, क्रियापदाध्याहारस्थलेविवक्षितार्थानुगुणस्यश्रूयमाणपदकदवाकाक्षापूरकस्यक्रियापदस्यैवविहिरध्याहरणात् ॥ इयच (तैत्तिरीय का० स० १ प्रपा० १ अनु० १) "इषेत्वोर्जेत्वा" इत्यादिषुक्रियारहितमन्त्रेषुयथाआच्छिनद्मिसनमयाम्यनुमार्ज्मीत्यादितादृशमेवक्रियापदमध्याह्रियते, अन्यथाद्वितीयायाअनन्वयप्रसङ्गात् तथासुमन्त्रेष्वस्तिपदाध्याहारेस्त्वेनेतिकर्त्तरितृतीयाया अनन्वयप्रसङ्गात्तद्वारणायतादृश क्रियतइत्येवाध्याहर्त्तव्यम्। (तैत्तिरीयस० का० १ प्रपा० १ अनु० ४) "इददेवानामिदमुना सह" इत्यादिप्रथमान्तघटितनिष्क्रियमन्त्रेष्वपिसूर्यैर्निरुप्तमिद देवानामेवस्त्वमभिमृश्यते इदन्तुशकटस्थदवै सहितानामस्माक स्वयागान्तराणामस्माभि करिष्यमाणत्वाद्वीक्ष्यमाणत्वाचेत्याद्यर्थकेषुवचनपदाध्याहारइवात्रापितदध्याहार ॥ तत्रयथा "इषेत्वोर्जेत्वेतितामाच्छिनत्त्यूर्जेत्वेतिसनमयत्यनुमार्ष्टिवा" इत्यापस्तम्बकल्प "इददेवानामितिनिरुप्तानभिमृशतीदमुन सहेत्यवशिष्टान्" इतिकल्पश्चाध्याहारनिश्चायक, तथात्रापिसपयाविर्भावशब्दाभिधयउद्धरणेभगवत्कर्तृकत्वबोधक "मया कृष्णेनचोमृता" इत्यादिवाक्यमित्यल ॥ अथक्रियतइतिपदाध्याहारोपपादनप्रकारोऽप्यपराऽऽस्यनिर्गतस्यपराऽऽस्यताप्रकाशनायैवादर्शि ॥ वस्तुतस्तुमार्तण्डटीकायासौलभ्यायेदसर्वं। अतएवास्माकब्रह्मसूत्रभाष्येक्रियतइतिपदस्याध्याहारोनदृश्यते भाष्येस्थितस्योक्तिरपिसपत्यनतरतत्रस्थितसैन्यायमाविर्भावोनतुसपद्यमानस्य स्यात्पूर्वमेवसइतितात्पर्यमतीतिभातिसूत्रेस्वेनेतितृतीयाचहेतौ ॥ विषयवाक्येअभिनिष्पद्यतइति जीवसकर्तृताश्रवणात्सपत्तावाविर्भावेचगौणीमपिजीवस्यकर्तृतामभिप्रेत्यमपद्याविर्भाव इति प्रयोग "क्रीत्वानुशय अभ्युपेत्याशुश्रूषासभूयसमुत्थानप्रसज्यप्रतिषेध" इत्यादिवत्ते-घ्नप्रयोगा मनु (अ० ८ श्लोक० ४) 'सभूयचसमुत्थानदत्तस्यानपकर्मच ॥' तत्रैव (श्लो० २२२) 'क्रीत्वाविक्रीयवाकिंचिद्यस्येहानुशयोभवेत्' मिताक्षराया (अ० २) 'अभ्युपेत्यतुशुश्रूषायस्तान्नप्रतिपद्यत' इतिनारदवचनमुपन्यस्य 'विवादपदमभ्युपेत्याशुश्रूषाख्य" इति ॥ एवमादिपुसुप्रसिद्धा ॥ तथाच तैत्तिरीयेसोभुतदत्लनेनाक्षिप्त ददरपाठ्य

विद्यायांच "परंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते" इत्युक्तोजीवस्यय:संपत्यनंतर-
माविर्भाव.सस्वेनपुरुषोत्तमेनैवहेतुनाभवति ॥ श्रुतानभिनिष्पत्तिश्रवणादुत्पत्तिभ्रमवारणा-
यसूत्रआविर्भावउक्तः । युक्तचास्यपरमात्महेतुकत्वम् । अतएवभूमविद्यायां "तस्यवाए-
तस्यैवंपश्यतएवमन्वानस्यैवंविजानतः" इत्यादिनाभूमब्रह्मविद.फलमुपक्रम्य "आत्मत-
आविर्भावतिरोभावावात्मतोऽन्नमात्मतोबलं" इतिपरमात्मनएवाविर्भावादिकंप्रतिहेतुत्वं-
श्रूयते ॥ नचस्वशब्दस्यपरमात्मबोधकत्वेप्रमाणाभाव.शंक्यः ॥ छांदोग्य (अ० ८)
"सतासोम्यतदासपन्नोभवतिस्वमपीतोभवतितस्मादेनँस्वपितीत्याचक्षतेस्वपीतोभवति ॥
(अ० १ पा० १ सू० वा० ९) "स्वाप्ययात्" (अध्याय १ पाद ३ सूत्र १)
"द्युभ्वाद्यायतनंस्वशब्दात्" इत्यादिबहुप्रमाणसद्भावात् ॥ पुनराविर्भावांगीकारेमानमाह-
सूत्रकारः "शब्दादिति" तैत्तिरीये "सोऽश्नुतेसर्वान्कामान्सह ॥ ब्रह्मणाविपश्चितेती"
तिदहरविद्यायां "सउत्तम.पुरुषःसतत्रपर्येतिजक्षन्क्रीडन्रममाण." एवमादिशब्दादि-
त्यर्थः ॥ इदंपुरुषोत्तमेनसहसर्वकामाशनजक्षणक्रीडनादिकं "ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति"
इत्यादिश्रुत्याब्रह्मापितस्यनसंभवति ॥ अत.सशब्दोऽपिभूमविद्याद्युक्तमाविर्भावमेव
"स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते" इत्यादौगमयति ॥ स्वेनपुरुषोत्तमात्मकेनरूपेणाविर्भवतीति-
तदर्थः ॥ यत्तुशब्दादित्यनेनेत्यादि भातीत्यंतमवादि,—तदसत्; अतिक्लेशेनात्रस्वेनपद-
कर्मधारयस्यभाष्येशंकराचार्यैरंगीकृतत्वाभावात् ॥ किंतुतत्र "केवलेनैवात्मनाऽऽविर्भ-
वति । नधर्मांतरेण" इतिव्याख्यानात्स्वेनेतिपदंभिन्नमेवाभिप्रेतंप्रतिभाति ॥ अन्यथा
आत्मनेतिकस्यार्थः स्यात् ? धर्मांतरव्यावर्तकंचसूत्रेकिंस्यात् ? एवंचसतिस्वशब्दादि-
त्युक्ति सौत्रस्यशब्दादित्यस्यफलितार्थकथनरूपैवेतिसिध्यति ॥ अतएवस्वेनशब्दादिति-
नानादिकर्मधारयादिकंचनादर्शि ॥ सपूर्णसाध्यस्यार्थोत्तात्पर्याच्चाध्याहारकल्पनापेक्षयाश-
ब्दादित्यत्रैवार्थात्साध्यानुकूलशब्दविलक्षणंलघीयोनतुवाक्येविधेयराहित्य ॥ अनेकत्रच-
सूत्रकृताकेवल.शब्दोहेतूक्रियते (अ० २ पा० ३ सू० ४) शब्दाच्च ॥ (अ० ४
पा० ४ सू० २२) "अनावृत्ति.शब्दात्" इत्यादावेवमिहापिशब्दादित्येवहेतुः ॥ इत्थं-
चेदस्यलिंगुवच्छब्दस्यग्रहणेतनापिकिंगमकम् ? साध्यानुकूलतयातस्योपस्थितिरितिचेन्न-
माप्यत्रसोऽश्नुतेजक्षन्क्रीडन्नित्यादिशब्दग्रहणंतयैवसेत्स्यतिसपर्यैत्युक्तिरपितत्सारिकेत्युक्तं-
प्राह । नचब्रह्मत्वस्याप्यवोदाहृतत्वात्सप्रसादनात्पादेर्विषयवास्यत्वाभाव.शंक्यः; स्थाली-
पुलाकन्यायेनैकत्रोदाहरणेऽपि एकत्रनिर्णीतइतिभाष्यायुक्तपरिभाषयाप्रवृत्तियोग्येसर्वत्र-
तत्प्रवृत्तेरिष्टत्वात् ॥ अतएव "जन्माद्यस्ययतः, तत्तुसमन्वयात्, ईक्षतेर्नाशब्दं, प्रकृतिश्च"
इत्याद्यधिकरणेषुतत्तद्भाष्यकारैरनेकानिवाक्यान्युपन्यस्यंते । एवमेवसतिसूत्राणांन्यायरूप-
त्वेपसगच्छते । अतएवमआत्तरविस्तरादस्याधिकरणस्यप्रवृत्ति.प्रकारांतरेण.शांकरमठमनूप-
पद्येदमसंभवमित्यादिनादर्शिता ॥ अत्रसत्यपुरुषलक्षणादिश्रुतैस्तैत्तिरीयेऽपि "एतमानंदम-
यमात्मानमुपसंक्रम्यकामान्नीकामरूप्यनुसंचरन् । एतत्सामगायन्नास्ते" इत्यादिश्रूयते ॥
तथापितत्रोपसंक्रमणानंतरंभूयमान कामान्नित्वकामरूपित्वादिकंपुरुषोत्तमात्मकरूपेणपुन-
राविर्भावंसंगतानयत्तुइतितत्राप्याविर्भावोवाच्यः ॥

अथप्रकारकारोक्तदिशोत्तरदहरविद्यार्थोऽतिसंक्षेपेणोच्यते ॥ छान्दोग्येऽष्टमप्रपाठके इन्द्रप्रजापतिसंवादे "यआत्मापेयत्वेनप्रकृत सदहरविद्योपास्यएव ॥" प्रजापतिवाक्येतस्यैवापहतपाप्मत्वादिगुणकस्यप्रत्यभिज्ञानात् ॥ तत्र "यआत्माऽपहतपाप्माविजरोविमृत्युर्विशोकोविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः सविजिज्ञासितव्यः ससर्वाꣳश्चलोकानाप्नोतिसर्वाꣳश्चकामान्यस्तमात्मानमनुविद्यविजानातीतिहप्रजापतिरुवाच" इत्युपक्रमः ॥ एतत्प्रजापतिवचः श्रुत्वासुरासुराणांसर्वकामसर्वलोकेप्सयाऽऽत्मविविदिषाऽभूत् ॥ ततोदेवानामिन्द्रोदैत्यानांविरोचनश्चजिज्ञासया श्रीप्रजापतिमुपसेदतुः ॥ परन्तुतौ परमात्मफलमत्वानोपसन्नौ ॥ किंतुकामनयेतितदधिकारहीनंज्ञात्वाब्रह्मचर्यरूपतपउपदिदेश ॥ श्लिष्टप्रयोगेणचोवाच ॥ तत्रप्रथमपर्याये "यएषोऽक्षिणिपुरुषोदृश्यते" इत्यार्षदर्शनमेवोपदिष्टं ॥ तच्च (अ० १ पाद २ सू० १३) "अन्तरउपपत्तेः" इत्यधिकरणेस्फुटं ॥ परन्त्वाम्यानबुद्धम् । किंतुदेहएवात्मावगतः ॥ प्रजापतेर्ब्रह्मवित्त्वात्तत्सन्निधानेसंशयोत्पत्तिः ॥ विरोचनस्यत्वसुरत्वादसन्निधानेऽपिदेहात्मवादमात्रेणतोषः ॥ इन्द्रस्तुदैवप्रकृतिकत्वात्तद्वादेमार्गएवभयमदर्श ॥ "अस्मिन्नन्धेऽन्धोभवति" इत्यादि ॥ एवमस्यसाज्ञानेपुनस्तपउपदिश्यद्वितीयेपर्यायेस्वप्नसृष्टिकर्तारं "कामंकामंपुरुषोनिर्मिमाणः" इतिकठश्रुत्युक्तपरमात्मानमेवोपदिदेश ॥ "यएषस्वप्नेमहीयमानश्चरति" इति ॥ अत्रापि "एतत्त्वेवतेभूयोऽनुव्याख्यास्यामि" इति ॥ एतच्छब्देनस्वबुद्धिस्थस्यपरामर्शः ॥ नत्विन्द्रबुद्धिस्थस्य इन्द्रेणदेहस्यैवपूर्वंबुद्धत्वादिति ॥ परन्त्विन्द्रेणद्वितीयेपिपर्यायेसन्नबुद्धः । किंतुदेहान्निर्गतोजीव एव स्वप्नद्रष्टोपदिश्यतइतिबुद्धः । सयद्यपिबाह्योपाधिदोषान्नदुष्यतितथाप्यान्तरदोषाद्धन्यमानविच्छाद्यमानप्रियवेत्त्रादिदौल्यरूपाद्दुष्यति । पुनस्तृतीयेपर्यायेसमागत्यभयमुक्तवान् । तदासुषुप्त्यधिकरणभूतपरमात्मानमज्ञातवान् । किंतुसुषुप्त्यवस्थाकशरीरमेवज्ञात्वातत्राप्यज्ञानरूपभयं "विनाशमेवापीतोभवति" इत्यनेनप्रदर्श्येन्द्र पुनरुपससाद । तदाप्रजापतिस्तमेवस्वबुद्धिस्थमुपदेष्टव्यत्वेनोपक्षिप्य इन्द्रेणावगतस्यजीवस्यसर्वकामभोगयोग्यस्वरूपतत्सपत्त्याभवतीतिवक्तुं "मघवन्मर्त्यंवाइदंशरीरं" इत्यादिनाशरीरस्यदुःखदत्वं । अशरीराणावातवादीनांपरंज्योतिरुपसंपद्यस्वस्वरूपप्राप्तिदृष्टान्तेनास्यापिस्वच्छाख्यातापरंज्योतिः पुरुषोत्तममुपसमीपेसंपद्यस्वतन्त्रामन्यक्षरेस्वकारणेलीनस्यस्वरूपाभिनिष्पत्तिमाविर्भावरूपा एवमेवैषसंप्रसादः" इत्यादिनोक्त्वापरस्यज्योतिषः स्वरूपमाह—"सउत्तमः पुरुषः" इति । योऽयमुत्तम पुरुषस्तस्य परमात्मेतिगीताश्लोकद्वयेनकृतनिर्वचनः ॥ अत परसंपद्याविर्भूतस्यभोगवस्तुतत्रपरत्वभोगमाह—"सतत्रपर्येतिजक्षन्क्रीडन्" इत्यादिना ॥ तथाच 'देहेन्द्रियासुहीनानावैकुण्ठपुरवासिना'मितिसमस्कधात्ताद्ध्यानासायुज्यादिमताभगवत्प्रसादरूपस्तइतस्तेवसहभोगोनिराबाध, पर्यंविभोगेस्वतन्त्रोपिभक्तपराधीनत्वादस्वतन्त्रइवभवतीतिकथनात् ॥ स्पष्टंचेदंतैत्तिरीयेब्रह्मणाविपश्चितेत्यप्रधानतृतीयानिर्देशात् ॥ अत्रोपक्रमेपिसर्वलोकाद्यर्थमुपासनाप्रवृत्तिः "सवाएषएतेनदैवेनचक्षुषामनसैतान्कामान् पश्यन् रमतेयएतेब्रह्मलोकेतंवाएतंदेवा आत्मानमुपासतेतस्मात्तेषाꣳसर्वेचलोकाआत्ताः सर्वेचकामाः ससर्वाꣳश्चलोकानाप्नोतिसर्वाꣳश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्यविजानातीतिहप्रजापतिरुवा

चप्रजापतिरुवाच" इत्युपसंहारश्चतथैवसविसंगच्छते। अधिकंतुप्रकाशादिषुज्ञेयं ॥ इहापि- प्रकाशग्रंथएवबोधोपयोगिनाकेनचिद्विशेषेणसहितोमयानूदितः ॥ संपद्याविर्भावेस्वहेतु- कत्वविधानार्थमेवेदंसूत्रमितियुक्तं ॥ अन्यथा (अ० १ पा० ३ सू० १९) "उत्तराच्चे- दाविर्भूतस्वरूपस्तु" इत्यनेनगतार्थत्वापातात् ॥ (अ० १ पा० ३ सू० ४०) "ज्योति- र्दर्शनात्" इत्यत्रपूर्वदहरविद्यावाक्यंविषयीकृत्यपरंज्योतिरितिज्योतिःशब्दस्यपरब्रह्मपर- तायाःसाधनात् वाक्यानुपूर्वीविद्याविषययोरैक्यादिहापिसैवसिध्यति यद्यपि "स्वेनरूपेणा- भिनिष्पद्यते" इत्यत्रस्वेनआत्मनेतिव्याचक्षते। आविर्भावश्चात्मनैवाक्षरात्संभवति, तथापि- यस्त्वेनपुरुषोत्तमात्मकेनेतिप्राच्यायाव्याख्यातंतत् "उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु" इतिसूत्रै- कवाक्यतयाफलितस्यार्थस्यकथनमितिज्ञेयम् ॥ तत्रआविर्भूतंस्वरूपंपुरुषोत्तमरूपंयस्येति- तिव्याख्यानात् षष्ठीबहुव्रीहौस्वरूपतद्वतोरभेदादुपचारक्लेशापत्तिरितितदाशयात् पुरुषो- त्तमावेशेन 'वास्ताविचेष्टाजगृहुस्तदात्मिका' इत्यादिवचनैस्तदात्मकतासंभवात् अयमर्थआ- करेपुप्रपंचितइतिकिंबहुना ॥ तत्स्थस्वशब्देति वेदेबहूनां "तेनभागधेयेनोपधावति" इत्या- दीनां तृतीयांतस्वशब्दघटितवाक्यानांसत्त्वात्तेपांग्रहणं । द्युभ्वाद्यधिकरणइवार्थाभिप्रायात् "ब्रह्मब्राह्मणआत्मना ॥ प्राज्ञेनात्मनापरिष्वक्तः" इत्यादीनांवाग्रहणंकुतोकुतोनस्या- दितिभावः ॥ अर्थसंगतिस्तुविद्वद्भिर्यथाकथंचिच्छक्याकर्तुं ॥ यच्चकिंचेत्यादिकामानुप- भोगादित्यंतं,—तत्तुपरमफलत्वाज्ञानात् ॥ केवलज्ञानिनएवाक्षरविदःपरलीलास्वादः 'नैष्कर्म्य- मप्यच्युतभाववर्जितं' (स्कं० १० अ० ९ श्लो० २१) 'नायंसुखापोभगवान्' 'देहिनांगोपिकासुतः, ज्ञानिनांचात्मभूतानांयथाभक्तिमतामिह' । भक्त्यात्वनन्ययाशक्य' इत्यादिवाक्यबलात्प्रतिषिध्यतेनतुपुरुषोत्तमविदोज्ञानिभक्तस्यआप्नोतिपरमितिपरप्राप्तियो- ग्यस्य ॥ 'इदंज्ञानमुपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः ॥ योमामेवमसंमूढोजानातिपुरुषोत्तम'- मित्यादिवचनेभ्यः ब्राह्मणवाक्यविवरणभूतायामृचि 'सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्माक्षरेयोवेदनिहित'- मर्थात्तत्रधामिनंपरंचयोवेदेतिकथनाद्व्याख्येयवाक्येऽपिब्रह्मविदित्यत्राक्षरब्रह्मपरब्रह्मविस्ति- ध्यति ॥ इदंच "सवेदैतत्परमंब्रह्मधामयत्रविश्वंनिहितंभातिशुभ्रं ॥ उपासतेपुरुषंयेह्य- कामास्तेशुक्रमेतदतिवर्ततिधीराः" इत्यादौमुंडकादिषुस्फुटम् । तद्व्याख्यानेस्वरूपभूतेने- त्यध्याहारस्यसर्वस्यकामापदेशेनतृतीयानिर्देशेचलक्षणायाःसहशब्दस्यलाक्षणिकयौगपद्या- र्थकतायाश्चकल्पनापेक्षयाप्साकमबाधितःशक्यार्थएवश्रेयान् ॥ सचप्राग्व्यवरि, विशेषतो- विविस्तरायांपरोक्तिनिरसनपुरस्सरसविस्तरंमामकेब्रह्मवल्लिविवरणेद्रष्टव्यः ॥ यत्तु (सच- क्रमित्यादौसहशब्दस्थानिनःसहशब्दस्ययुगपदर्थतायाःप्रसिद्धत्वा) दितितन्न (अध्याय २ पा० १ सूत्र ११) विभाषाधिकारात्प्राक्तनेन (अ० पा० १ सू० ६) 'अव्ययंविभ- क्तीत्यादिनायौगपद्येविहितनित्यसमासस्यअस्वपदविग्रहतया अव्ययीभावेचाकालइतिस- वापन्नसहशब्दस्यसचक्रमित्यादाविवकेवलस्यतस्ययौगपद्येप्रयोक्तुमशक्यत्वात् । अन्यथा चक्रेणसहेतिव्यस्तमपिप्रयुज्येतअतउक्तश्रुतौयौगपद्यविवक्षणेनित्यसमासोदुर्वारः ॥ किंच "चक्रेणयुगपदितिविग्रहे" इत्यत्रशेखरकृता "युगपत्शब्देनतुनसमासः सूत्रगृही- तत्वा" दित्युच्यते । तत्त्वबोधिन्यामपि "अत्रकेचित्युगपच्चक्रमितिसमतिसमासेनैव-

किन्तु चक्रेणैककालेइत्यादिविग्रहीतुमुचितमित्याहुः"
भवितव्यंयुगपच्छब्दस्याप्ययत्वात् तथाचसतिसचक्रेच्य-
इतिसंगृह्यतेएवंचचक्रेणैककालइतिवत् ब्रह्मणैककालइत्यर्थःस्यात् यौगप-
वतीसत्रपुरुषयोरेककालिकधावनवत् जीवब्रह्मणोरेककालिकमशनंसिध्येदिति
घेप्रतिपद्यापिकिलशिछन्नमायुष्मता एतदेवाश्रित्यसहशब्दस्ययौगपद्येशक्त्यंगीकारेक्षत्रा-
णांसंपत्तिःसक्षत्रमित्यप्यत्रोदाहरणात् संपत्तावपितस्यशक्तिस्वीकारेक्रियतांप्रयुज्यतांचतथा-
र्थेक्षत्राणांसहेतिदिक् ॥ नापिममसर्वपदसंकोचः परमसाभिलेष्वलौकिकेषुकामेष्वतीवत्वा-
यावानर्थइतिवाक्यंतुनब्रह्मवह्मयर्थबोधकंप्रत्यभिज्ञापकपदादिरूपमानगंध-
घसंभवात् ॥ किंतु कर्मप्रक्रमस्थं वेदेषुत्रैगुण्यनानाकर्मप्रतिपादनेऽपिसर्वाणितान्येके-
स्याप्यभावात् ॥ यथासंप्लुतोदकेऽपियावतापा-
नानुष्ठातुमशक्यानिसंपूर्णोजलाशय.पानाद्यावुपयोक्तुमिवभतोयथासंप्लुतोदकेऽपियावतापा-
नादिसिद्धिस्तावदुपादेयंतथाज्ञानादिसिद्धयेकर्मेत्यभिप्रायकंतत् ॥ तेननेहास्योपयोगः-
कश्चित् ॥ यदपियस्तुभागवतेत्यादिहत्यलमित्यंतदुर्बलच्छलनफल्कलीलोपयोगितयापुनरा-
विभावस्तुनप्रपंचेपुनरावृत्तिरूपइतिप्रागेवनिर्णीतं इदंचवाक्यंदशमस्कंधेअष्टाविंशेऽध्याये-
भगवतानंदस्यप्रसानयनोत्तरमेवंकारंपठ्यते (श्लोक १) 'नंदस्त्वतीन्द्रियंदृष्ट्वालोपालम-
होदयं ॥ कृष्णेचसन्नतिंतेषांज्ञातिभ्योविस्मितोऽब्रवीत् ॥ तेत्वौत्सुक्यधियोराजन्मत्वागो-
पास्तमीश्वरं ॥ अपिनःस्वगतिंसूक्ष्मामुपाधास्यदधीश्वरः ॥ इतिस्वानांसभगवान्विज्ञाया-
खिलदृक्स्वयं ॥ संकल्पसिद्धयेतेषांकृपयैतदचिंतयत् ॥ जनोवैलोकएतस्मिन्नविद्याकाम-
कर्मभिः ॥ उच्चावचासुगतिपुनवेदस्वांगतिंभ्रमन् ॥ ॥ इतिसंचिंत्यभगवान्महाकारुणिको-
विभुः ॥ हरिरित्यपिपाठः ॥ दर्शयामासलोकंस्वंगोपानांतमसःपरं ॥ ॥ सत्यंज्ञानमनंतं-
यद्ब्रह्मज्योतिः सनातनं ॥ यद्धिपश्यंतिमुनयोगुणापायेसमाहिताः ॥ ॥ तेतुब्रह्महृदं-
नीताममाः कृष्णेनचोद्धृताः ॥ ददृशुर्ब्रह्मणोलोकंयत्राक्रूरोध्यगात्पुरा ॥ नंदादयस्तुतंदृष्ट्वापर-
मानंदनिर्वृताः ॥ कृष्णंचतत्रछंदोभिःस्तूयमानंसुविस्मिता'इति । अत्रश्रीधरस्वामिनः
"औत्सुक्ययुक्ताधीर्येषांते ॥ अपिकिं स्वगतिं स्वस्थानं सूक्ष्मां ब्रह्माख्यांच उपाधास्यत्
उपाधास्यति नः अस्मान् प्रापयिष्यतीति संकल्पितवंत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ इत्येवंभूतं
स्वानांस्वेषांतेषामितिवापाठांतरंसंकल्पं अखिलदृक्सर्वज्ञः स्वयमेवविज्ञायतेषांसंकल्प-
सिद्धये । कृपयैतद्वक्ष्यमाणमचिन्तयत् ॥ १२ ॥ अविद्या देहाद्यहंबुद्धिः ततकामः ततःकर्म
तैरविद्याकामकर्मभिः । उच्चावचासु देवतिर्यगादिषु भ्रमन् स्वकीयांगतिंनवेद ॥ ब्रह्मस्व-
रूपंलोकंवैकुंठाख्यंचतमसःप्रकृतेःपरम् ॥ १४ ॥ देहादिपिहितानांदर्शनमशक्यमितिप्रथमं-
देहादिव्यतिरिक्तंब्रह्मस्वरूपंदर्शयामास ॥ तदाह सत्यंअबाध्यं ज्ञानं अजडंअनन्तं अपरि-
च्छिन्नं ज्योतिःप्रकाशं सनातनं शश्वत्सिद्धं ब्रह्म गुणापायेगुणापोहे ज्ञानिनोयत्पश्यंति तत्
कृपयैव दर्शयामास ॥ १५ ॥ एवंब्रह्महृदंब्रह्मैवह्रदवद्ह्रदः तत्रनिमग्नस्यविशेषविज्ञाना-
भावात् ॥ तंब्रह्महृदंतेतुनीताः प्रापितास्तस्मिन्मग्नाश्च ॥ तुशब्दोक्तविशेषमाहपुनःकृष्णे-
नउद्धृताः ॥ समाधेरिवोत्थापिताः । संतोब्रह्मणः । तस्यैवलोकंवैकुंठाख्यंददृशुरिति । ननु-
ब्रह्मनिमग्नानांपुनर्लोकदर्शनमघटितमेवेत्याशंक्याह–यत्रेति । यत्रयस्मिन्कृष्णेनिमित्तेसति-
पूर्वमक्रूरोऽभ्यगात् दृष्टवान् ॥ शुकपरीक्षित्संवादात्प्राक्तनत्वाद्भूतनिर्देशः । नह्यतर्क्यैश्वर्ये-

भगवतिकिंचिदप्यसंभावितमितिभावः इतिव्याचक्षते ॥ अत्रमज्जनएवचनिमज्जनंपुनस्तत एवभगवतोद्धरणंचैतैरपिस्पष्टमेवव्याख्यातं ॥ अन्यथा 'अपिन.स्वगतिंसूक्ष्मा'मिति संकल्पस्तत्सिद्धयेभगवताकृपयासत्यत्वादिलक्षणकब्रह्मधाम्नःप्रदर्शनादिकंचनैवसंगच्छेत ॥ किंचसत्यज्ञानानंतस्वरूपस्यसंसःपरस्यब्रह्मज्योतिष.साक्षात्कारेकथंचिदप्यविद्यालेशस्यवक्तु मशक्यत्वात् "ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवति ॥ ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति" इत्यादिश्रुतिभिःप्रतिबंध रहितस्वतंत्रस्य "लवणमेतदुदकेऽवधाय यथासैंधवखिल्यउदकेमात्रउदकमेवानुविली येत" इत्यादिनाछांदोग्यबृहदारण्यकादिषुकदृष्टांतेनतत्रविलयोऽवश्यमेवस्यात् ॥ तदाऽप्य विलयेचकदाऽपिसनस्यात् ॥ तदुत्तरकारणांतरस्यत्वयाऽवश्यंतदुपपादनत्वात् दर्शनोत्तरं तदभावे "भिद्यतेहृदयग्रंथिः" इतिकाठकप्रभृतिश्रुतिशतव्याघातापाताच्च ॥ अत्रेच श्रीधरस्वामिनः "अथवा अक्रूरोयत्रदृष्टवांस्तस्ययमुनाह्रदस्यब्रह्मह्रदइतिनामतंह्रदं नीताःसंतोब्रह्मणोलोकंददृशुः ॥ पुनश्चकृष्णेनोद्धृताःपूर्ववृत्तंदृष्ट्वाविस्मिताबभूवुः ॥" इतितन्मतदुराग्रहग्रस्तैःप्राक्तनैःपरमहंसप्रियाकारादिभि.कैश्चिद्व्याख्यातं ॥ पक्षांतर त्वेनोपन्यस्तस्यानौचित्यंध्वनयितुं "व्यवहितान्वयोऽप्रसिद्धकल्पनाचसोढव्या" इति तत्रदूषणंस्पष्टमेवदर्शयंति-युक्तंचैतत् ॥ मग्नाः संतोददृशुरित्यस्यवाक्यंकृष्णेनचोद्धृता इत्यनेनमध्येव्यवधानात् ॥ यत्राक्रूरोऽध्यगात्तंब्रह्मह्रदमितिचात्यंतंव्यवहितंकिंचास्मिन्नेव श्लोकेउद्धरणमुक्तं ॥ तदनंतरंनंदादयइतिश्लोकोक्तं व्याहन्येत ॥ ईदृशक्लिष्टकल्पनाया मप्यादरेभक्तोदाशरथेर्लंकाधीशस्येद्वेषकृत्कपिरित्यादौदाशरथेर्द्वेषकृत् लंकाधीशस्यभक्त इत्याद्यपिव्याख्यायेत ॥ किंचनदीपरिचयवतांतेषामक्रूरस्येवस्वतएवोन्मज्जनसंभवात्कृष्णे नचोद्धृताइतित्वत्पक्षेव्यर्थमेव ॥ अपिचह्रदविशेषप्रतिनयनेकिंप्रयोजनं ? ॥ भगवतः प्रदर्शनसामर्थ्येउपसमीपे आधास्यतीतितत्संकल्पानुरोधात् ॥ असामर्थ्येनापनतोऽपि किंकस्यस्यात् ॥ नहिह्रदविशेषस्यसस्वभावःशक्योवक्तुं । अद्यापितत्रमग्नस्यदर्शनप्रसंगात् ॥ त्वत्पक्षेसंकल्पविरोधोपिबाधकः किंच अक्रूरोयत्रदृष्टवांस्तस्ययमुनाह्रदस्यब्रह्मह्रदइति नामेतिकल्पनेऽपिकपोलकल्पनांविनानकिमपिमानमस्ति ॥ मजस्थलनिरूपकेषुवाराहब्रह्म वैवर्तादिपुपुराणभागेषुतादृशेषुपौरुषग्रंथेषुचक्वापिब्रह्मह्रदइतितन्नाम्नोगंधस्याप्यभावात् ॥ श्रीभागवतेऽपितदभावाच्च ॥ एतदेवानुसंधायश्रीधरस्वामिभिरप्यप्रसिद्धकल्पनेतिदूषणां तरमुक्तं ॥ इदानीमप्यक्रूरदर्शनह्रदस्थलं अक्रूरघट्टइत्येवोच्यते ॥ नतुतद्ब्रह्मह्रदइति केनापिव्यवह्रियते ॥ तस्मात्तन्नामत्वकल्पनंमनोराज्यविजृंभितं ॥ एवंच श्रीधरकृततट्टी कायांस्पष्टमित्युक्तिस्तुधौत्यातिशयादेव ॥ विस्तरेणचामीश्लोकाः श्रीमदाचार्यचरणैः सुबोधिन्यांविवृताः ॥ तत्सर्वंततोऽनुसंधेयं ॥ आवश्यकोविशेषस्तुकश्चित्संगृह्यतेऽपौ त्सुक्यधियइत्यत्र । अपीतिसंभावनायां सूक्ष्मांस्वगतिंवैकुंठाख्यां । उप समीपे । आधा स्यति ॥ अस्मन्निकटेतंकिंप्रकटीकरिष्यति । यतोऽधीश्वरः ॥ तथास्वसाधनाभावेऽपि तस्यैश्वर्यमेवात्रहेतुः ॥ इतिस्वानामित्यत्रस्वाभक्ताः । भगवान् सर्वसमर्थः ॥ अचिंतयत् किमेतेसाधनेयोज्याः । उतकृपयैवफलंदेयमित्यचिंतयत् ॥ तत्रसाधनेशीघ्रमनिस्तारोजनो वाइत्यनेनदर्शितः । तेनकृपापक्षएवावशिष्टः ॥ तदाह-इतिसंचिंत्येति । महाकरुणयैव-

प्रदर्शनम् ॥ विभुरितिपूर्वमक्षरदर्शनपुनरुद्धरणाद्युपायसामर्थ्य । सार्चिसैवदर्शयामासे- त्युक्तयाभगवानित्यादिपदैश्चतत्रैवस्थित्वात्तत्कालमेवदर्शयामासनतुप्रचिरत्वेविज्ञायते ॥ विलम्बमानाभावाद्धेत्वभावाच्च ॥ लोकस्यसगुणत्वव्यावर्तनायाह-तमसः प्रकृतेःपरमिति । नवीनरचनाजडत्वपरिच्छेदादिवारणायसत्यादिपदानि । यद्ब्रह्म परधामत्वेननसर्ववेद्य तत्प्रत्ययमितिप्रमाण । दर्शनमात्रेणसर्वदोषदाहकत्वाऽऽज्योति ॥ लोकतयासादित्ववाका निरासायसनातनमिति । निर्गुणत्वस्पष्टयितुमद्धीति "सदापश्यतिसूरय ॥ सोऽध्वन पारमाप्नोति" इत्यादौवेदेकाण्डेपिस्फुटमिद ॥ निर्गुणानामेवदर्शनाधिकारेतस्यनैर्गुण्यो- क्तिर्वाच्य ॥ ब्रह्मविधकत्वैकरसत्वागाधत्वप्रवेशाधारत्वादिना इद कृष्णेनचेतिचकाराद्दै उद्धरणेफलमाह-ददृशुरिति । तत्रपरलीलादर्शनस्फुटीकृतनदादयइत्यनेन ॥ पुरुषोत्तम- साक्षात्कारएवपरमेवाङ्मनसागोचरत्वादगणितआनद ॥ अक्षरसाक्षात्कारेतुप्रजापतित शतगुण "तेयेशतप्रजापतेरानदा सएकोब्रह्मणआनद" इतितैत्तिरीयश्रुते ॥ अन्यब्रह्म । अक्षर । (अ० ६ ब्राह्म० ३ पृ० ८२०) "सएकोब्रह्मलोकआनद" इतिबृहदार ण्यकेश्रावणात् परानदस्यागणितत्वमपितैत्तिरीयएवानदमयोपसक्रमानतरपदितेयतोवाच इतिश्लोकेस्फुट ॥ गणनायावाङ्मनसतत्रत्वात् कृष्णचतत्रछदोभि स्तूयमानमितिलीला दर्शनस्पष्टमेवेतिदिक् ॥ इत्थकारसपद्याविर्भावादिकनिरवद्यमेवेतितदेतत्सर्वमनुसधा योक्तमूले-अलमत्याधेरोनेति । अस्यैकादशस्यश्लोकस्य खडनेशाक्तमतनिरस्त ॥ प्रसगा द्भगवत्प्रसादभक्षण साधित । क्षराक्षरपुरुषोत्तमरूपसानरूपसेवाविभाग । परमभक्त र्शनफलस्वपुरुषोत्तमलीलाभामिरूपमोक्षस्वरूपयोग्यताजनक सपद्याविर्भावश्चसमर्थिता ।

इतिसकलश्रीकृष्णकृपाजमगलमनाकुलमसाक श्रीमद्बालमुकुदमिदुवदनवृन्दावनानदि
नवदेसुन्दरमेकमेवनपराविन्दामिवृन्दारकान् ॥ यत्तत्तामनिरतनैर्दिविपदोऽनताभनतात
ले मतुतेगणपन्तुमार्यमितरान्मूर्ध्नानन्तुक्षम ॥ स्थित्वारैवतपर्वतस्यपुरत श्रीजीर्णदुर्गपुरे
श्रीदामोदरकासमोहनविभूसमेवमानान्सदा ॥ श्रीमद्दीक्षितवशमौक्तिकमणानेकादश
नन्वयेस्वाचार्यान्वल्लभाभिधगुरून्मावामहान्स्वान्भजे ॥ २ ॥ मन्दमपिवेदभागान्सा
गान्षड्दर्शनानिमामध । अध्यापितवान् दययानिजजनकतमजेघनश्यामम् ॥ ३ ॥
कृष्णयजुश्चिदिवतरो सुमन शाख्यास्तैत्तिरीशाखा । तासेनलेमधुस्वागापस्तम्बद्विजोसिकुलम्

---

१ एकोहवैनारायणआसनब्रह्मानेशान 'इत्यादिश्रुतिभि सृष्टिबलिजाता २ मतुम पराध ॥ ३ अपभगवत्तेनिवेदिततयास्वानधीन ॥ ४ रैवतोलोकेगिरिनारइतिप्रसिद्ध सौराष्ट्र- देशेद्वारकाप्रान्तेपर्वतविशेष ५ उक्तपर्वतोपत्यकायांजूनागढइतिप्रसिद्धे । ६ क्रमेण श्रीमदा- चार्यश्रीविठ्ठलेश्वरसेवितौभगवत्स्वरूपविशेषौ ॥ ७ श्रीविठ्ठलेशप्रभुज्येष्ठपुत्रश्रीगिरिधरात्मज स्यश्रीगोपीनाथदीक्षितस्य ८ श्रीवल्लभाचार्यमारभ्यपुरुषपरपरागणने एकादशसख्यापूरणान् ९ सर्वमनोरथपूरकत्वसाम्यात्कल्पद्रुमस्य । १० सुमनो विद्वांस पक्षेपुष्पाणि ११ बौधाय- नहिरण्यकेश्यापस्तम्बेतितिस्रोपासूत्राणितैत्तिरीयकाणांसति १२ द्विजातयो ब्राह्मणा पक्षिणश्च

॥ ४ ॥ तत्रोद्भूतोमतिमान्नाधूलसंगोत्रवारिधिचन्द्रः तैलंगकुलनटोज्ञातिर्विद्वत्सभारत्नम् ॥ ५ ॥ य.पंचनद्युपाह्वयगोपीनाथांगजोघनश्यामः ॥ गोवर्द्धनाभिधोहंवत्सूनुस्तन्मुखाधिगतविद्यः ॥ ६ ॥ गर्भेगोस्वामिश्रीमद्व्रजवल्लभतनुजयापतिमतया ॥ लाडोनाम्न्यास्मिधूतोगट्टूलालपरामिख्यः ॥ ७ ॥ मयाऽर्पिताद्दु.समयैश्रजालं निरस्यदूरेपहुधान्यैकालं ॥ प्राभंजनेसाधयितुविशेषात्प्राभंजनेमारुतशक्तिरेषा ॥ ८ ॥ वसुरामनदचंद्रिरभितवर्षेविक्रमार्कशकतोऽसा । मार्गेकृष्ण नवम्यासगुरौश्रीविठ्ठलोत्सवेपूर्णा ॥ १ ॥ विस्तारोमेघानां विर्हतासारप्रपातदग्वातः ॥ विहतो मारुतशक्त्याजत्रादर्यारणविधारणया ॥ २० ॥ भर्भ्रोऽन्तोदितमार्त्तण्डप्रकाशासवैमेः शमम् । इतं.पर चिरंरम्यंसुदिनंमेप्रसेत्स्यति ॥ ११ ॥ सदैरोऽलोचनरोचिष्णु सौख्यापारकारकम् । अजस्यंसुदिनंदह्यचड्मार्त्तण्डमडनम् ॥ ११ ॥ वेदानुयायिविदुषः पेरंभक्तिनिष्ठान् विज्ञापयामिचरणौपरिगृह्यनम्रः । उद्यद्यागुणदशोन्यपरिश्रमज्ञाअत्रप्रमादशतकानिममक्षमध्वम् ॥ १२ ॥ अन्धोस्म्यहंनिजकरेणनलेखशक्तस्तलेखितंनिखिलमेवकरै.परेषां ॥ भ्रान्त्यादयोजगतिमानुपबुद्धिधर्माः सर्वांशतोनपरिहर्तुमिमेचशक्याः ॥ १३ ॥ सदैरोलिवल्लभश्रीमन्मुकुन्दचरणेर्पितः ॥ सामोदैरोचिताकारोवौम्पुष्पाञ्जलिरयम् ॥ इतिश्रीमद्वेदव्यासविष्णुस्वामिमतपुण्डरीकमंडलनमार्त्तण्डश्रीमद्वल्लभाचार्यचरणाब्जचचरीकचित्तेनमोक्षगुरुगोस्वामिश्रीव्रजवल्लभचरणानुचरेणतैलंगज्ञातीयविद्वद्वरपंचनद्युपनामकघनश्यामभट्टात्मजेन वेदान्तचिन्तामण्याद्यनेकशास्त्रग्रंथनिर्माणरुक्मिणीचम्पवादिविविधकाव्यप्रबंधविधायिनागोवर्द्धनाऽऽशुकविनाविरचिताप्राभंजनपूर्वभागस्यमारुतशक्तिनाम्नीटीकासमाप्तिमगमत् ॥

समाप्तः

१ भार्गवात पातित्राधूलसगोत्र २ दु समयोविरुद्धसिद्धान्त.गृह्यनुपयोगीकालश्च ३ बहुभि प्रकारैरन्येषानाशकंपक्षेबहूनाधान्यानांनाशकं । ४ शुद्धज्ञानस्य पक्षेधान्यादे । ५ (१९ ३८) ६ सवत्सरे अमातगणनयामार्गशीर्षंपूर्णिमातगणनयापौषे ७ पक्षेमेघाभनामिति च्छेद । वस्तुतस्तुमेघविस्तारोनामसहस्राक्षपूर्वभागः । ८ विहित कृतो विगतहितोत्तानि सार सन्मार्गात्पातो ज्ञानघातश्चयतइतिपक्षेआसारो धारासपात प्रपात. पंकादिमूलक अपकारान्नेनोपरोधश्चयतइति । ९ अप्रतिबद्धोविचारो धारणाचयस्या पक्षेविशेषेण चारोगति धारण वहनं । १० अभ्रान्तैभ्रमरहितैरुक्तौशुद्धाद्वैतमार्त्तण्डतत्प्रकाशाख्यौ ग्रंथविशेषौपक्षेअभ्राणामंतेनाशेसूर्यउदेति । ११ अज्ञानंअधकारश्च १२ मारुतशक्त्यामेघविस्तारस्यनाशोत्तरं । १३ एतन्नामकशुद्धाद्वैतमार्त्तण्डटिप्पणंपक्षेप्रकाशोज्ज्वलदिनच १४ सद्वस्तुनआलोचनरूपक्षेनिरन्तरनेत्ररम्य १५ भगवत्सेवादि मारभूतोव्यापार पक्षे दृष्टोत्तमव्यापारस्तत्प्रवर्त्तकंशरीरंगतिश्चव्यापारश्चतयो १६ मय सूर्यश्च १७ परस्यपुरुषोत्तमस्यभक्ति. फलरूपाभक्ति १८ सतामाले पक्षे: पक्षेसदाअलीनांभ्रमराणाप्रिय. १९ स्वगुरुदत्त श्रीप्रभुचरणसामयिकः स्वगृहेविराजमान श्रीमद्बालमुकुन्दाख्योभगवत्स्वरूपविशेष । २० सामग्र्योग्यवचनैपूदारउचिताकारश्चपक्षेआमोदेनसुगन्धेनसहित समस्ताद्रोचितआकारोस्य । २१ अयंचरणः प्रथमस्कधसुबोधिनीममातिस्थ श्रीमदाचार्योच्छिष्टोभक्त्यासगृहीत. ॥

VIDH